

СПРАВКА

13

на семью репрессированного участника
националистической организации

КАРТОЧКА ПОЧТОВАЯ

ОБЩЕСТВЕННАЯ
КАРТОЧКА
ПРЕССЫ

Куда * 2. Ереван - 28
ул. Киевская 7 кв. 2

Кому Алазан Мазо Мухомов

Адрес отправителя: КГБ при см. А. М. С.

НАЧ. 4 ОТДЕЛА УТБ ВАРД АРМ ССР
СТАРШИЙ ЛЕЙТЕНАНТ ГОСУДАРСТВ. БЕЗОПАСНОСТИ

ПОМ. НАЧ. 1 ОТДЕЛА УТБ ВАРД АРМ ССР
ПОМ. НАЧ. 4 ОТДЕЛА УТБ ВАРД АРМ ССР
Лейтенант ГОСУДАРСТВ. БЕЗОПАСНОСТИ

ноябрь 1937 года.

ՄԱՐԻ ԱԼԱԶԱՆ

ԻՄ ԿՅԱՆՔԻ ՈՂԲԵՐԳՈՒԹՅՈՒՆԸ
ՀՈՒՇԵՐ

НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК РА
ИНСТИТУТ АРХЕОЛОГИИ И ЭТНОГРАФИИ

МАРО АЛАЗАН

ТРАГЕДИЯ МОЕЙ ЖИЗНИ
ВОСПОМИНАНИЯ

Редактирование, предисловие, комментарии, приложения
Г. Харатян, Л. Харатян

NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE RA
INSTITUTE OF ARCHAEOLOGY AND ETHNOGRAPHY

MARO ALAZAN

THE TRAGEDY OF MY LIFE:
A MEMOIR

Editing, introduction, annotations, and annexes
by Kharatyan, H. and Kharatyan, L.

ИЗДАТЕЛЬСТВО ИНСТИТУТА АРХЕОЛОГИИ И ЭТНОГРАФИИ НАН РА
ЕРЕВАН 2020
PUBLISHING INSTITUTE ARCHAEOLOGY AND ETHNOGRAPHY NAS RA
YEREVAN 2020

ՀՀ ԳԱԱ ՀՆԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԱԶԳԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ
«ՀԱՉԱՐԱՇԵՆ» ԱԶԳԱԲԱՆԱԿԱՆ ՀԵՏԱԶՈՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ
ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԿԵՆՏՐՈՆ

ՄԱՐՈ ԱԼԱԶԱՆ

ԻՄ ԿՅԱՆՔԻ ՈՂԲԵՐԳՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀՈՒՇԵՐ

Աշխատասիրությամբ՝
Հ. Խառատյան, Լ. Խառատյան

ԵՐԵՎԱՆ
ՀՀ ԳԱԱ ՀՆԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԱԶԳԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏԻ
ՀՐԱՏԱՐԱԿԶՈՒԹՅՈՒՆ
2020

*Տպագրվում է ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության
ինստիտուտի գիտական խորհրդի որոշմամբ*

Ալազան Մարո

Ա 281 **Իմ կյանքի ողբերգությունը (Խորհրդային կյանքը գրավոր հուշերում)/
Մ. Ալազան. — Եր.: ՀԱԻ հրատ., 2020. — 716 էջ:**

Մարո Ալազանի հուշերը ընդգրկում են 1915–1966 թթ. ժամանակաշրջանը և մասնակցի ու ականատեսի ճշգրտությամբ «վերականգնում են» Վանի Ալջավազ գավառում տեղի ունեցած Հայոց ցեղասպանության իրողությունները, իր ապրած մանկատների կյանքի դրվագները, Հայաստանի խորհրդայնացմանը հաջորդած տարիների հասարակական կյանքի «շինարարության» մանրամասները, 1930–36 թթ. Խորհրդային Հայաստանի մտավորական և քաղաքական միջավայրի անձանց (Աղասի Խանջյան, Սահակ Տեր-Գաբրիելյան, Վահրամ Ալազան, Եղիշե Չարենց, Ավետիք Իսահակյան, Շիրվանզադե, Գուրգեն Մահարի, Վաղարշակ Նորենց, Նաիրի Զարյան, Հրաչյա Քոչար, Վրթանես Փափազյան, Հրաչյա Ներսիսյան, Արուս Ոսկանյան և շատ ուրիշներ) հարաբերությունների մշակույթը և մշակութային կյանքը այդ շրջանի Երևանում Մարո Ալազանի աչքերով: 1936 թ. կտրուկ փոփոխություն է տեղի ունենում նրա ընտանիքի կյանքում՝ քաղաքական մեղադրանքներով ձերբակալվում են ամուսինը և մտերիմներից շատերը, ապա ինքը՝ Մարոն: Նրա հուշերի այս մասը փաստացի հարուստ նյութ է պարունակում Խորհրդային Հայաստանում և ԽՍՀՄ-ում հասարակական և մարդկանց մասնավոր կյանքի փոփոխությունների, բռնաճնշումների, բանտերի, քաղբանտարկյալ կանանց գաղութի մասին: 1949 թ. Մարոն կամավոր մեկնել է երկրորդ անգամ աքսորված ամուսնուն միանալու և հուշերի այդ հատվածը ուշագրավ, նաև եզակի մանրամասներ է պարունակում 20-րդ դարի 50-ական թթ. Կրասնոյարսկի մարզի արքայական Բոգուչան գյուղի փոքրաթիվ տեղացիների և բազմահազար աքսորյալների կյանքի մասին: Գիրքը կնպաստի Խորհրդային Հայաստանի կայացմամբ, ԽՍՀՄ պատմությամբ և մշակույթով հետաքրքրվողների, խորհրդային կյանքը և 20-րդ դարի քաղաքական բռնությունները հետազոտողների իմացություններին:

ՀՏԴ 821.19-94:94(479.25)
ՊՄԴ 84(53)+63.3(53)

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

Նախաբան:	
Տրավմատիկ անցյալի չդադարող ներկայությունը	7
Մարո Ալազան	
ԻՄ ԿՅԱՆՔԻ ՈՂԲԵՐԳՈՒԹՅՈՒՆԸ	35
Ծանոթագրություններ	634
Համառոտ տեղեկություններ Մարո Ալազանի հետ միասին Երևանի բանտում և կանանց գաղութում հայտնված կանանց մասին՝ Հայաստանի Ազգային Արխիվում գտնվող քննչական գործերից	684
Արմիկ Խուրդոյանի դստեր՝ Լենա Սեդրոյանի պատմությունը իր ծնողների ձերբակալության և մոր հետագա ճակատագրի մասին	687
Խորհրդային Հայաստանի բնակչությունից քաղաքական բռնությունների ենթարկված մարդիկ 1937-1938 թթ. «Ստալինյան ցուցակներում»	697
Անձնանունների ցանկ	707
Տեղանունների ցանկ	712
Էթնանունների ցանկ	714

ՆԱԽԱԲԱՆ: ՏՐԱՎՄԱՏԻԿ ԱՆՑՅԱԼԻ ԶԴԱԴԱՐՈՂ ՆԵՐԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ

Մարո Ալազանի անունը շատերին ծանոթ չէ: «Ալազան» ազգանունն ավելի ծանոթ է՝ Վահրամ Ալազան, գրող, 1934–1936թթ. Խորհրդային Հայաստանի նորաստեղծ Գրողների միության քարտուղար, 1936թ. քաղաքական բռնությունների ենթարկված մտավորականներից մեկը: Մարո Ալազանը Վահրամ Ալազանի կինն է:

Մարոյի նախաամուսնական ազգանունը Մուրադյան էր: Բայց Մուրադյանն էլ ծնողներից նրա ժառանգած ազգանունը չէր, ինքնահնար ազգանուն էր: Մեծ հավանականությամբ նրա ժառանգելիք ազգանունը պետք է լիներ Թավաքալյան: Մարո Ալազանը յոթ տարեկան դեռահաս աղջնակ էր, երբ նրա ընտանիքի անդամները Վանի Արծկե/Ալջավազ գավառում գոհ գնացին Հայոց Ցեղասպանությանը: Ցեղասպանական շատ պատմությունների նման, Մարոյի աչքի առաջ այրել են գյուղի տղամարդկանց, առևանգել աղջիկներին: Փոքրիկ Մարոյի ընտանիքից փրկվել են մայրը, կրտսեր եղբայրը և Արծկեում ամուսնացած քույրը: Թաքստոցներում ապրելու ամիսների տառապանքներից հետո ստիպված են եղել լքել հիվանդ մորն ու բռնել փախուստի ճամփան: Ճանապարհին Մարոն կորցրել է հարազատներին և փրկվել մի ռուս զինվորի օգնությամբ: Ռուս զինվորը, որի լեզուն Մարոն չգիտեր, իսկ անունն այդպես էլ չիմացավ, նրան հետագայում հանձնել է Էջմիածնի մանկատուն: Մանկատանը շարք կանգնեցրած որբերը ինքնության տվյալները գրանցելիս պետք է անուն, ազգանուն, ծնողների անուններ և ծննդավայրի անուն հայտնեին: Հիշել է, որ գյուղում իր տարեկիցների մեջ երկու Մարո կար, և իրեն տարբերում էին որպես «թավաքյալենց-մուրադենց Մարո»: Երեխան չէր հիշել ոչ ծննդավայրի, ոչ ծնողների անունները: Հենց այստեղ «թավաքյալենց-մուրադենց Մարոն» ընտրել է Մուրադ անունը և՛ որպես ազգանուն, և՛ որպես հայրանուն՝ Մուրադյան Մարո Մուրադի: Մոր համար հորինել է Միրվարդ անունը: Որպես ծննդավայրի անուն տվել է Էրզրում անունը, որովհետև շարքում իր առաջ կանգնած աղջիկը այդ անունն էր ասել: Ուշ, շատ ուշ է հայրենակիցներից իմացել, որ իր ծննդավայրը ոչ թե Էրզրումն է, այլ Վանի Արծկե/Ալջավազի Խոռանց գյուղը, հոր անունը Շահեն է եղել, մոր անունը՝ Բայազ: Ինքը պիտի լիներ Խոռանցում ծնված Թավաքալյան Մարո Շահենի, բայց ապրել է որպես Էրզրումում ծնված Մուրադյան Մարո Մուրադի: Ցեղասպանությունից փրկված որբ երեխաների սովորական պատմություն:

Մարոյի՝ Ցեղասպանության և գաղթի մանկական առաջին հուշերը շատ դաժան դեպքերի ու երևույթների մասին են, իսկ այդ սարսափները ձգվել են

ամիսներ, որոնք նրան տարիներ են թվացել: Իր կյանքի այս շրջանի հիշողությունները գրի առնելով նա դրանք գետեղել է հուշերի «Իմ կյանքի ողբերգության առաջին էջը» բաժնում: Նույն բաժնում են նաև որբանոցում սոված ապրած տարիների հիշողությունները: Հայաստանի բոլոր որբանոցներում էին սոված: Բայց, ինչպես Մարոն է հիշում, «կարգապահությունը խիստ էր, մաքրությունը՝ իդեալական, իսկ դաստիարակությունը՝ կրոնական»: Որբանոցները Ցեղասպանությունից փրկված փոքրիկների միայն ֆիզիկական փրկության միջոցները չէին: Այնտեղ նաև կրթվում, շփվում և պատրաստվում էին հետագա կյանքին, որով որբանոցում պատսպարվածները շատ մեծ առավելություններ ունեին փողոցներում թափառող, հաց փնտրող և ձմռան ամիսներին սառչող անապաստաններից: «Ամեն օր իր ժամանակին գնում էինք դպրոց, պատրաստում դասերը, զբաղվում ձեռագործով, պահպանում մանկատան մաքրությունը, անգամ երեկոները շուրջպար բռնած պարում և քաղցներս մոռացած քնում էինք», — պատմում է Մարոն: Էջմիածնի որբանոցի մասին Մարոյի հիշողություններում ողբերգականության շեշտեր չկան: Դրանք չկան նաև հաջորդ՝ Երևանի թիվ 2 աղջիկների որբանոցում ապրած տարիների մասին, ուր Մարոյին տեղափոխում են լավ ձայն ունենալու պատճառով՝ երաժշտական կրթություն ստանալու նպատակով. «Ուրիշ որբանոցներում, հատկապես ամերիկյան, կիրառվում էին «մանկավարժական» դաժան մեթոդներ՝ ծեծ, ուտելիքից զրկել, մեկ ոտքի վրա օրերով անկյուն կանգնեցնել, մութ սենյակ գցել: Դաստիարակչական այդ խորթ մեթոդները մեր որբանոցում չկար: Արփենիկ Տոնոյանը [որբանոցի տնօրենը] արհամարհում էր դաստիարակչական այդ մեթոդները»:

Դպրոցն ավարտելուց հետո Մարոն շարունակել է ապրել որբանոցում մինչև Վահրամ Ալազանի հետ ամուսնությունը: Վահրամ Ալազանն էլ էր վանեցի: Նրա ընտանիքը նույնպես 1915թ. Ցեղասպանությունից փախստական ընտանիք էր: Չնայած երիտասարդները իրար սիրում էին, բայց Վահրամի մայրը, իմանալով, որ աղջիկը որբանոցում է մեծացել, վրդովվում է. «Ի՜նչ, այ որդի, աղջիկ կտրվելի քո գլխին, որ դու գնացել, որբանոցի բիճ ես գտել: Ո՛չ, քանի ես սաղ եմ, իմ տունը որբանոցի աղջիկ չի մտնի»: Հայաստանի որբանոցներում Ցեղասպանության շրջանում ծնողներին կորցրած տասնյակ հազարավոր երեխաներ էին մեծանում, բայց հասարակության մեջ չէր նվազում որբանոցի երեխաներին ապօրինի համարելու և նրանց նկատմամբ բացասական վերաբերմունքը: Ինչպես արևելահայերը չէին դադարում արևմտահայ գաղթականների նկատմամբ բացասական արտահայտվել, չնայած Խորհրդային Հայաստանում իշխանության ամենաբարձր օղակների որոշ կարևոր պաշտոններում հենց Ցեղասպանությունից փախստական արևմտահայեր էին աշխատում, հատկապես 1930թ. հետո, երբ Վանից փախստական Ադասի Խանջյանը դարձել էր ԿԿ առաջին քարտուղար: Դժվար, շատ դժվար էին մարդիկ համաձայնվում իրենց աղջիկներին կնության տալ առօրյա լեզվում «գաղթական» անվանվող փախստականներին: Այն տարիներին գաղթականները լուռ սպասում էին հայրենիք վերադառնալուն, մեծ մասն

ապրում էին շատ դժվար պայմաններում, քաղաքական իմաստով կոմունիստների կողմից անբարեհույս էին համարվում, քաղաքական վերնախավի և չեկիստների կողմից ընկալվում էին «դաշնակցականներ» կամ նրանց համակիրներ: Սրանք տազնապներ էին հարուցում մարդկանց մեջ և ստորին շերտերում նպաստում արևմտահայերի օտարմանը:

Մարոյի հուշերում, սակայն, հասարակական այդ խնդիրները չկան, ընդհակառակն, նա ամենադժվար պահերին ընդամենն ուրախսանում էր, որ իր վարքով անընդհատ «ապացուցում է», որ ինքը ճիշտ, հուսալի, ազնիվ, լավ կոմերիտական և քաղաքականապես հասուն, իշխանության քաղաքականությանը հավատարիմ մարդ է: Հատուկ ընդգծված է մասնավորապես, գուցե առաջին հերթին, անձնագոհաբար հենց իր ամուսնուն նվիրումը: Չի բացառվում, որ հենց որբությունն էր հղկել նրա պահվածքի շարունակական անգնագոհողական ընտրությունը:

1936թ., երբ ԽՍՀՄ քաղաքական բռնությունների աճող ձևագունդը Հայաստանում պայթեց մայիսին Ներսիկ Ստեփանյանի ձերբակալությամբ և ՀՀ ԿԿ առաջին քարտուղար Աղասի Խանջյանի հուլիսի 9-ի սպանությամբ, Մարոյի մտերիմներից շատերին ձերբակալեցին, այդ թվում նրա ամուսնուն՝ Վահրամ Ալազանին: Այդ «շատերի» կանանց առաջարկում էին հրաժարվել իրենց ամուսիններից և ազատվել քաղաքական հալածանքներից: Քաղաքում միմյանց շշուկով հաղորդում էին, թե ովքեր հրաժարվեցին: Այդ օրերին Մուրադյան Մարոն անում է ճիշտ հակառակը՝ հրաժարվում է Մուրադյան ազգանունից և ընդունում Ալազան ազգանունը: Հաջորդ՝ 1937թ. ձերբակալվում է որպես Մարո Ալազան՝ «տրոցկիստական կազմակերպության անդամի կին»: Դա միանգամայն գիտակցված ընտրություն էր՝ Մարո Ալազանի հուշերը կարդալիս հասկանում ենք, որ նրա կյանքը գերազանցապես, եթե ոչ բացառապես, ամուսնու կյանքը մինչև վերջ և բոլոր առումներով՝ սեր, ուրախություն, հայացքներ, արժեքներ, բարոյականություն, գրկանքներ կիսելու մասին է: Սա գնահատական չէ, փաստագրում է:

Հուշերից չի զգացվում, որ դա որքա աղջկա երախտագիտություն էր իրեն նվիրված և սիրող ամուսնուն: Սա նաև հայկական ժողովրդական ավանդական ընտանիքի մշակույթի ժառանգորդում չէր: Որբանոցում մեծացած և դեռ որբանոցից բոլշևիկյան երիտասարդության շարժմանը՝ պատկոնությանը (պատանի կոմերիտական, պիոներ) և կոմերիտիությանը հարած մանկամարդ աղջիկը ծանոթ չէր հայ ավանդական ընտանիքում ընդունված հարաբերություններին, ավանդական ընտանեկան մշակույթին: Ընտանիքի Մարոյի ընկալումը ամուսնու հանդեպ սիրո զգացմանը գումարված սեփական դերի, ամուսնու կյանքում սեփական առաքելության մասին անձնական պատկերացումն էր:

Ըստ հուշագրության մինչև 1936թ. Վահրամ Ալազանի ձերբակալությունը Մարո Մուրադյանը նրա հետ ապրել է երջանիկ և լեցուն կյանք՝ միշտ ամուսնով հիացած, նոր ձևավորվող բոլշևիկյան-սոցիալիստական արժեքների համատեղ ընկալումներով և խորհրդային մտավորականության ու վարչարարների հետ

ամենասերտ հարաբերություններով: Ցեղասպանությունից փրկված և որբանոցում մեծացած ու կրթություն ստացած երիտասարդ աղջիկը հիմնադրման օրվանից առնչվել և մասնակցել է «պատկոմի»՝ պատանի կոմերիտականների միության աշխատանքներին, խորհրդահայ թատրոնի կայացմանը, գրական կյանքի ձևավորումներին, ամուսնանալուց հետո համարյա ամենօրյա շփումներ է ունեցել գրողների հետ, ներկա է եղել նրանց քննարկումներին, վեճերին, մասնակցել ընտանիքների փոխադարձ այցելություններին, նրանց սրճարանային առօրյային, խնջույքներին, զբոսանքներին և իր տանն էլ բազմիցս հյուրընկալել նրանցից շատերին:

Լինելով վանեցի, Վահրամ Ալազանը մասնավոր մտերմություն ուներ Վանի մտավորականության հետ, և առանց որևէ ջանքի Մարո Մուրադյանը հեշտությամբ ընդունվել էր նաև այդ միջավայրում: Գրողների միության քարտուղար Վահրամ Ալազանի դիրքը Մարոյի համար բացում էր նաև իշխանության վարչառարների դռները՝ նա ծանոթ էր Աղասի Խանջանին, Սահակ Տեր Գաբրիելյանին: 1934թ. Մոսկվայում որպես հյուր ներկա է եղել ԽՍՀՄ գրողների առաջին համագումարին և ծանոթացել նաև այդ տարիներին ԽՍՀՄ գրական-քաղաքական կյանքը ձևավորող առաջատարներին: Մարոն լավ, նույնիսկ մանրամասնորեն է հիշում իր կյանքի այդ շրջանը և գրում է այդ մասին շատ ազնիվ, անմիջական, հանգիստ, թեթև, առանց որևէ սեթևեթանքի: Իր կյանքի ողբերգության առաջին էջից հետո Մարո Ալազանը մինչև 1936թ. ապրել է իրադարձություններով, գրագետ, փնտրող, կայացող մարդկանցով լի կյանք և, հավանաբար, իր կյանքի այդ փուլը պիտի վերնագրեր «Իմ կյանքի երջանկության առաջին էջը»: Գուցե՝ երջանկության միակ էջը: Բայց վերնագրերում «երջանկություն» բառը չկա: Կյանքի ողբերգության գերակայությունը ստվերել է երջանկությունն ընդունելու համարձակությունը:

Մարո Ալազանը գրում է՝ ինչպես նրա ընտանիքի մտերիմ Եղիշե Չարենցն էր խորհուրդ տվել. «Ա՛յ Մարո, դու գրական չորս սերնդի ներկայացուցիչների հետ էլ ամենամտերիմ, ամենաջերմ փոխհարաբերությունների մեջ ես, ինչու՞ դնենիկ չես պահում: Դու գիտես, թե ինչ հետաքրքիր և կարևոր նյութ ունես սերունդներին հանձնելիք...»: Եվ երբ տարիներ անց Չարենցը ստուգել է Մարոյի «դնենիկը», դժգոհել է՝ «Է, Մարո ջան, գրածդ ինձ դուր չեկավ, դու իմ մասին գրել ես մոդայիկ, քաղաքականությամբ և մոդային տուրք տալով: Ա՛յ աղջի, պետք է Չարենցին հանդես բերել իր դրական և բացասական կողմերով և խնթություններով, այ, դա կլինի իսկական Չարենցը: Լավ է, որ քիթս էլ չես փոքրացրել, բոյս էլ Ալազանի բոյին հասցրել: Չեղավ, չեղավ: Ա՛յ աղջի, դնենիկը պետք է գրես այնպես, ինչպես գրողին գիտես, ոչ ավելացրու, ոչ պակասացրու, պետք է գրես նրա կենդանի խոսքերն ու ասածները, հասկացմը»: Մարոն ազնվորեն գրում էր իր «դնենիկը», բայց այն մեզ այդպես էլ չհասավ: Նրա «դնենիկն» ավելի ուշ, երբ Մարոյին ձերբակալեցին որպես «ժողովրդի թշնամու կին», բռանգարվեց ՆԳԺԿ-ի կողմից: Շատ ավելի ուշ Մարո Ալազանը պիտի փորձի դրանք վերականգնել հուշերի ձև-

ով: Արդյունքն այժմ ընթերցողի սեղանին է: Այդ արդյունքը՝ Մարո Ալազանի «Իմ կյանքի ողբերգությունը (հուշեր)» գիրքն է, որը բաժանված է ողբերգությունների վեց էջերի, և որով կարելի է հասկանալ, որ Մարո Ալազանն իր կյանքը միմյանց հաջորդող և փոխկապակցված ողբերգությունների շարք է համարում:

Նրա հուշերի 1930-ական թվականների բաժնում կարող ենք բազմաթիվ ծանոթ, հաճախ սիրելի անուններ հանդիպել՝ Եղիշե Չարենց, Ավետիք Իսահակյան, Ալեքսանդր Շիրվանզադե, Գուրգեն Մահարի, Նաիրի Զարյան, Հրաչյա Քոչար, Վաղարշակ Նորենց, Ստեփան Զորյան, Զապել Եսայան, Հակոբ Հակոբյան, Մովսես Արազի, Գեղամ Սարյան, Տիցիան Տաբիձե, Պաոլո Յաշվիլ, Փանոս Թերլեմեզյան, Ռոմանոս Մելիքյան, Վրթանես Փափազյան, Հրաչյա Ներսիսյան, Արուս Ոսկանյան, Ռուզաննա Վարդանյան, Էմին Տեր-Գրիգորյան.... Գրական միջավայր մտնող երիտասարդներից՝ Հրաչյա Հովհաննիսյան, Խաչիկ Դաշտենց, Հովհաննես Շիրազ, Սիլվա Կապուտիկյան, Աղավնի, եզդի քրդերից Արաբ Շամիլով, Հաջիե Ջնդի, Ջասմե Ջալիլ, Ամինե Ավդալ և ուրիշներ: «Օրվա մեծ մասը նրանց հետ էի անցկացնում, — գրում է Մարո Ալազանը, — որտեղ Ալազանը՝ այնտեղ նաև ես, ում հետ Ալազանը՝ նրա հետ էի նաև ես: Ամբողջ օրս գրողների առօրյայում, նրանց հետ նստում, նրանց հետ ճաշում, նրանց հետ ընթրում, նրանց հետ զրոսնում: Ուրախության թե տխրության պահերին նրանց հետ էի լինում: Ներկա էի լինում նրանց ամենօրյա վեճերին և դիսպուտներին... գրական չորս սերնդի ներկայացուցիչների հետ էլ եղել եմ մտերմական ամենասերտ, ամենաջերմ հարաբերությունների մեջ»: Հիշում է գրական կազմակերպությունների ձևավորումը. ««Հայաստանի Պրոլետարական Գրողների Ասոցիացիան», որի նախագահն էր սկզբում Ազատ Վշտունին, իսկ հետագայում՝ Ալազանը: Այսպես կազմակերպվեց «Նոյեմբեր» միությունը՝ Չարենցի գլխավորությամբ, «Աշխատավոր գրողների միությունը»՝ Դերենիկ Դեմիրճյանի գլխավորությամբ, «Հայ գրական ընկերությունը»՝ Երվանդ Թադիանոսյանի գլխավորությամբ: Գրական այդ ընկերություններն ու միություններն իրենց գոյությունը պահպանեցին մինչև 1932 թվականը: Համաձայն Համամիութենական Կոմունիստական Կուսակցության Կենտկոմի 1932թ. որոշման՝ ցրվեցին այդ բոլոր կազմակերպությունները, իսկ նրանց շարքերում եղած բոլոր գրողները համախմբվեցին «Խորհրդային Գրողների Ֆեդերացիա»-ում, իսկ հետագայում էլ՝ «Խորհրդային Հայաստանի Գրողների Միություն»-ում, որի պատասխանատու քարտուղարը դարձավ Ալազանը: Բայց ոչինչ չի գրում, հնարավոր է՝ նույնիսկ տեղյակ չէր այդ կազմակերպությունների սկզբունքային տարաձայնությունների մասին, որոնք սակայն դառնում էին կուսակցական մարմինների քննարկումների առարկա՝ սրանից բխող բոլոր հետևանքներով:

Ճիշտ է՝ Մարո Ալազանի այդ շրջանում ապրած կյանքին զուգահեռ մեկ այլ իրականություն կար Հայաստանում և ողջ ԽՍՀՄ-ում, որտեղ մարդիկ կուլակաթափ էին լինում, աքսորվում էին, գյուղացիական ապստամբություններ էին բռնկվում (Հայաստանում՝ հատկապես ներկայիս Վայոց ձորի տրաժեդիա), որտեղ

ձերբակալվում էին Սարդարապատի հերոսներն ու կռված գյուղացիները, իր նման Ցեղասպանությունից փրկված փախստականներ, «ղաշնակցական», «ազգայնական», «տրոցկիստական», «հակաառավետական», «հակահեղափոխական» պիտակավորումներով հալածվում էին անմեղ մարդիկ, 1933–34թթ. Հայաստանում բառացիորեն սով էր, բայց Մարո Ալազանի հուշերում սրանք չկան: Թվում է՝ մինչև 1936թ., երբ Թիֆլիսում սպանվեց (պաշտոնական հայտարարությամբ ինքնասպան եղավ) Աղասի Խանջյանը և ապա՝ բազմաթիվ մարդիկ, այդ թվում՝ նրա ամուսին Վահրամ Ալազանը ձերբակալվեցին, այս իրականությունը Մարո Ալազանին ծանոթ չէր: Հատկանշական է, որ Մարո Ալազանի հուշերում տարբեր սերունդների բազմաթիվ գրողների կողքին ոչ մի ակնարկ չկա Լեո Կամսարի մասին: Հնարավոր է, որ Մարո Ալազանը ծանոթ չլիներ Լեո Կամսարի հետ: Լեո Կամսարը չէր լինում գրողական հավաքություններում, գրողների սիրած սրճարան «Ինտուրիստում» սուրճ չէր խմում, նրան չէր սիրում գրական աշխարհի ճաշակները թելադրող Եղիշե Չարենցը, բայց անհնար է թվում, որ Մարո Ալազանը չիմանար ծագումով վանեցի մեծ երգիծաբանի մասին: Միայն թե Լեո Կամսարի «լեզվի տակ փուշ չկար», իշխանությունները խուսափում էին հավերժ դժգոհ թվացող, խորհրդային «ընտրությունները», վարչաբարձրների տգիտությունն ու եսասիրությունը միշտ ծաղրող Լեո Կամսարից, գրական թերթերը խուսափում էին տպագրել նրա քննադատական երգիծանքները և հնարավոր է, որ Մարո Ալազանը ազդված էր այս ընդհանուր խուսափողականությունից:

1936թ. վերաբերող հուշերում, այնուամենայնիվ, ձևավորող իրավիճակից դժգոհ որոշ շեշտադրումներ նրա հուշերում զգացվում են: Մասնավորապես նա անդրադառնում է Կոմիտասի աճյունը Փարիզից Հայաստան բերելու կապակցությամբ Բերիայի դժգոհությանը և հայ չեկիստների անսիրտ վերաբերմունքին: Կամ հիշում է, որ «Մի օր Ալազանն ու Նորենցը շատ բոբբոբված ու վրդովված տուն մտան: Նրանց խոսակցական նյութից ես հասկացա, որ Երևանի Քաղաքային Սովետը, առանց Խանջյանի գիտության, Ռուբենի փողոցը դարձրել է Սվերդլովի, իսկ Րաֆֆու փողոցը՝ Թումանյանի, Րաֆֆին լրիվ հանված էր: Մյուս օրը նրանք գնացին Ա.Խանջյանի մոտ բողոքելու, իսկ նա պատասխանել էր, որ սխալն արդեն կատարվել է, ուղղելն անհնար է»։ Մեկ այլ առիթով լսում է Խանջյանի պատմությունն ամուսնուն՝ Վահրամին, այն մասին, թե ինչպես են ամերիկահայերը կաթողիկոսին շքեղ մեքենա նվեր ուղարկել, բայց այն տեղ չի հասել, քանի որ Բերիան Թիֆլիսից զանգել և ասել է. «Աղասի, ձեր կաթողիկոսի համար Ամերիկայից մի շքեղ մեքենա է ուղարկված, որի կողերը պատած է փղոսկրյա զարդաքանդակներով, իսկ լույսերը բրիլանտներից է սարքված: Այդ մեքենան ոչ ձեր կաթողիկոսին, ոչ Երևանի ցեխոտ փողոցներին չի սազի: Ես որոշել եմ այն ուղարկել Մոսկվա, ընկեր Ստալինին... Հիմա կաթողիկոսն ամեն օր ինձնից տեսակցություն է խնդրում, իսկ ես զանազան պատճառաբանություններով խուսափում եմ նրան ընդունել»։ Պետք է հիշել, որ մինչև 1936թ. դեկտեմբեր Խորհրդային Հայաստանը մտնում էր Անդրֆեդերացիայի կազմի մեջ և Բերիան, լինելով Անդրֆեդերացիայի ԿԿ առաջին քարտուղարը, Ա.Խանջյանի վերադասն էր:

Բայց ընդհանուր տպավորությունն այնպիսին է, որ մինչև Խանջյանի սպանությունը Մարոն ապրում էր խաղաղ, անամպ ընտանեկան և ընկերական կյանքով, մինչդեռ ամպրոպն արագորեն հասունանում էր: 1936թ. օգոստոսի 9-ին ձերբակալվելու հերթը հասավ նրա սերելիին՝ ամուսնուն: Թերթերից իմանում է, որ ձերբակալվել են նաև Ակսել Բակունցը, Դրաստամատ Տեր Սիմոնյանը, Գուրգեն Մահարին, Վաղարշակ Նորենցը: Ավարտվում է երիտասարդ ամուսինների կյանքի արևոտ արշալույսը և ըստ շարադրված հուշերի բացվում է Մարոյի կյանքի ողբերգության երկրորդ էջը:

Վահրամ Ալազանի քննչական գործից

Վահրամ Մարտիրոսի Ալազան, ծնվել է 1901թ. Թուրքիայի Վան քաղաքում: Ամուսնացած է: Հայ, ԽՍՀՄ քաղաքացի: Ապրելու հասցեն՝ Երևան, Արարատ փրենսրի փուն, 2-րդ մուրք, 3-րդ հարկ, բնակարան 4, ՀԽՍՀ: Սոցիալական ծագումը՝ բանվորական, զբաղմունքը՝ գրող-գրաշար, ՀամԿ(բ)Կ (Համամիութենական Կոմունիստական (բոլշևիկյան) կուսակցության) անդամ: Ձերբակալվել է 10.08.1936թ. ԽՍՀՄ ՆԳԺԿ որոշմամբ Հայաստանի Խորհրդային Սոցիալիստական Հանրապետության Քրեական օրենսգրքի 17-65 և 68 հոդվածների մեղադրանքով, որպես «աջ փրոցկիստական հակահեղափոխական կազմակերպության անդամ»: 20.07.1938թ. ԽՍՀՄ Գերագույն դատարանի ռազմական կոլեգիայի կայացրած որոշմամբ դատապարտվել է 10 տարվա բանտային ազատազրկման, գումարած 5 տարով քաղաքական իրավունքների զրկումը և ունեցվածքի բռնագրավումը: Որպես ազատազրկման վայր ընտրվել է Մազադանի Կոլիմա գաղութը: Ազատվել է 10.08.1946թ. և վերադարձել Հայաստան:

Վահրամ Ալազանին ձերբակալել են 1936թ. օգոստոսին: Նրա առաջին քննությունը սեպտեմբերին էր, քննիչը՝ չեկիստ Եղբայր Նիկողոսյանը, Վահրամ Ալազանի հին ծանոթը: Բայց, ինչպես հայտնի է, ՆԳԺԿ-ում հին ու նոր «ծանոթներ չեն լինում»: Ալազանը գրում է, որ առաջին քննությանը, երբ իր պատասխանները չեն լինում՝ Ալազանը գրում է, որ առաջին քննությանը, երբ իր պատասխանները չեն բավարարում քննիչին, «նա սկսեց իմ նկատմամբ զարհուրելի և անդիմանալի տանջանքներ կիրառել. ցավին չդիմանալով, որոշ չափով գիտակցության կորուստի տակ, ես հաճախ տալիս էի նրա ցանկացած պատասխանները, որոնք իրականությանը չէին համապատասխանում: Ֆիզիկական իմ տանջանքներում նրան օգնում էին քննիչներ Սուրեն Հարությունյանը, Անդրանիկ Իստիկյանը և հետագայում՝ Գուրգեն Մուրադյանը: Մի անգամ նրանք 48 ժամ ինձ պատի տակ կանգնեցրին ու ծեծեցին: Ծեծում էին բռունցքներով, հետո փայտերով, երկաթյա ձողերով, մտրակներով և իրենց սապոգների կրունկներով: Խփում էին գլխիս, թիկունքիս, փորիս, ոտքերիս և ապտակում: Մի քանի անգամ ուշագնաց ընկա հատակին, ուշքի բերին և նույն ձևերով էլի սկսեցին ծեծել ու ջարդել: Սաստիկ շոգից ու ծարավից բերանս խանձվում էր, խնդրեցի մի բաժակ ջուր և ծխախոտ,

մերժեցին: 48 ժամ կանգնելուց հետո ոտքերս ու ձեռքերս այնքան ուռեցին, որ քայլել չէի կարողանում: Նիկողոսյանի զանգից հետո ներս եկան երկու քննիչներ և ինձ պատգարակով մենախուց տարան...» (Վահրամ Ալազան, Տառապանքի ուղիներով, Հուշեր, Երևան, «Խորհրդային գրող», 1990, էջ 34):

Չեկիստ Եղբայր Նիկողոսյանին ինքնախոստովանական ցուցմունքներ էին պետք Վահրամ Ալազանին տրոցկիստական, ազգայնական խմբի անդամության մեջ մեղադրելու համար: Նա դրանք ստացավ:

1937թ. չեկիսր Եղբայր Նիկողոսյանն էր քննում նաև Սահակ Տեր Գաբրիելյանին, ով զոհվեց ՆԳԺԿ երրորդ հարկից դուրս ներսվելով: Հենց Սահակ Տեր Գաբրիելյանի «գործից հեռո» Եղբայր Նիկողոսյանը ձերբակալվեց Մոսկվայից հաարուկ ժամանած չեկիսրների կողմից որպես Սահակ Տեր Գաբրիելյանի «տրոցկիստական, ազգայնական խմբի անդամ»: Նրան նույնպես անխղճորեն ծեծում էին: Եղբայր Նիկողոսյանը գնդակահարության է դատապարտվել Ստալինյան ցուցակներով 22.11.1937թ., ավելի շուր, քան կայացվել է Վահրամ Ալազանի դատավճիռը:

22.11.1937, АРМЯНСКАЯ ССР(БЫВ.РАБОТНИКИ НКВД), 1-я категория

1. ГЕВОРКОВ Иван Алексеевич
2. КОСТИКЯН Баград Петросович
3. МАРКАРЬЯН Леван Акопович
4. МУГДУСИ Хачик Хагатович
5. НИКОГОСЯН Ехнае Оганесович
6. ПАНЯН Перч Христофорович
7. ЧИТУНИ Ваград

АП РФ, оп.24, дело 413, лист 105

ՆԳԺԿ քննասենյակներում ծեծում էին շատերին: Բայց ծեծը տանջանքի միակ ձևը չէր: Վահրամ Ալազանը իր «Տառապանքի ուղիներում» շարունակում է. «Մեր խուցը բաղնիքի վրա էր: Մի օր բաղնիքից լսեցինք այս նախադասությունը. «ընկեր Ամատունի, ընկեր Միտղոսի, ես տրոցկիստ չեմ, ես նացիոնալիստ չեմ, արձակեք իմ ձեռքերն ու ոտքերը»: Ապա նույն մարդը մոկտոցը թողնելով սկսեց գոռալ ու ասել. «Ընկեր կալանավորներ, ես Արսեն Եսայանն եմ, իմ ձեռքերն ու ոտքերը ոլորել ու կապել են մեջքիս, և փորիս վրա ինձ գցել են բաղնիքի հատակին»: Երեք օր շարունակ նա այս խոսքերը կրկնում, լալիս ու մոկտում էր, բայց ոչ ոք չթեթևացրեց նրա տանջանքը: Հետագայում իմացանք, որ նա խելագարվել է, և որ այդ դրությամբ էլ նրան գնդակահարել են»(էջ 51):

Արսեն Եսայանը 1921 թվականից անընդհար եղել է Հայաստանի կոմկուսի Կենտրոնական կոմիտեի անդամ, Կենտկոմի բյուրոյի անդամ կամ թեկնածու, մշտապես ընտրվել է Հայաստանի և Անդրկովկասի կենտրոնական կոմիտեի անդամ: 1932–33 թվականներին աշխարհել է Մոսկվայում որպես Անդրկովկասյան ֆեդերացիայի կառավարության մշտական լիազոր-ներ-

կայացուցիչ: 1934 թվականին տեղափոխվել է Երևան և գլխավորել Հայաստանի օգնության կոմիտեն (ՀՕԿ)՝ որպես նրա կենտրոնական վարչության նախագահ: Արսեն Եսայանը ձերբակալվել է 17.11.1936թ., член κ/ρ националистической организации: ԶՕ հոդված 67,69: ԽՍՀՄ Գերագույն Դատարանի Ռազմական Կոլեգիայի կողմից գնդակահարության է դատապարտվել 18.07.1938թ. (ՀԱԱ, ֆ. 1191, Ց.2, Գ.369, 370, 371, 372): Իրականում դրանից արդեն երեք ամիս առաջ, 19.04.1938թ., Արսեն Եսայանի գնդակահարության որոշումը փաստացի կայացրել էին Սյրայինը և ԽՍՀՄ Քաղբյուրոյի իր մերձավորները Հայաստանի 69 այլ մարավորականների ընդհանուր ցանկում, Վահան Թոթովենցի, Նշան Մակինցի, Պողոս Մակինցյանի, Լևոն Արիսյանի, Աբրահմ Գուլոյանի և այլոց հետ նույն ցուցակով:

Մարտ Մուրադյանն այդ օրերին թերևս չգիտեր, թե իրականում ինչ է կատարվում ՆԳԺԿ քննասնյակներում: Բայց նրա բարձրաշխարհիկ և ապահով կյանքն ավարտվում է ամուսնու ձերբակալության օրվանից: Նա այլևս գրողների մտերիմ բարեկամը չէր, նրանց մի մասը ձերբակալվել էր, մյուսները ելույթներ էին ունենում ձերբակալվածների դեմ և ահ ու դողով սպասում սեփական ձերբակալություններին, երրորդներն աշխատում էին մեկուսանալ: Վերջանում են «Ինտուրիստի» ճաշերն ու կատակները, հյուրընկալությունները, բնակարանը բռնագրավվում է, ծանոթները նրան տեսնելիս մայթը փոխում են, ամենամոտ հարազատներն իրենց լսած նորությունները միմյանց շշուկով են հաղորդում:

«Նորություններից» ամենապատժելին Ադասի Խանջյանի ինքնասպանությանը չհավատալն էր: Մարդիկ թաքուն խոսում էին այն մասին, որ Թիֆլիսում Խանջյանին սպանել է Լավրենտի Բերիան, «վրացիները»: Այս «սարսափելի նորության» մասին խոսողներն անմիջապես ձերբակալվում էին և ենթարկվում գանազան պատիժների: ՀՀ Ազգային Արխիվում պահվող գործերում 1936–1949թթ. ընթացքում «Խանջյանի թեմայով» պատժվածների թիվը 800-ի է հասնում: Բայց տարիների հետ պատժվողների թիվը նվազում էր, իսկ պատժաչափերն ավելանում, պատժատեսակները՝ խստանում էին (տես գքրի վերջի թիվ 13 ծթթ.):

Խանջյանի ինքնասպանությանը չհավատալու թեմայով ձերբակալություններն այնքան շատ և հայտնի էին, որ մինչև այսօր մարդիկ հիշում են այն: Իրենց բռնադատված նախնիների բռնադատության պատճառների մասին խոսելիս շատերը հաճախ ասում են, որ պատճառ չկար, կամ՝ պատճառը չգիտեն, իսկ ահա «չի հավատացել Խանջյանի ինքնասպանությանը» պատումը հաճախ է հանդիպում (Կապանից՝ Փարսադան Հարությունյան, <http://www.armeniatotalitaris.am/?p=3942>; Շիրակից՝ Սարիբեկ Գրիգորյան, <http://www.armeniatotalitaris.am/?p=1703> են): Մարդիկ շատ շուտ հասկացան, որ նույնիսկ շշուկով չեն կարող խոսել տեղի ունեցողի մասին՝ «պատերն էլ ականջ ունեն»։ Փոխարենը հետապնդվողներին բարձրաձայն դատապարտելու հնարավորություններն էին շատ: Գրողների միության ժողովներում սուր քննադատում էին ձերբակալված գրողներին, կուսակցական աշխատողներին, թերթերը սարսափելի բաներ էին գրում ձերբակալ-

ված «ժողովրդի թշնամիների» մասին: Բարձրաձայն, ամբիոններից նաև Խանջյանի անունն էր շատ հաճախ հնչում՝ «տրոցկիստ», «դավաճան», «թշնամի», «նացիոնալիստ» կցորդով և շատ հաճախ «մեր սիրելի», «մեր հոգատար», «հայ ժողովրդի ամենահարազատ», «կուսակցության ամենանվիրյալ», «ժողովուրդների բարեկամ» Բերիայի անվան կողքին:

Վահրամ Ալազանի, Գուրգեն Մահարու, Վաղարշակ Նորենցի, Ալազան ընտանիքի բարեկամ շատերի ձերբակալությունները, բնակարանի բռնագրավումը, իրենց հասարակական դիրքի սրընթաց անկումը և իր մեկուսացումը հասարակության «ընտրախավ» կոչվող շերտից, Կոմերիտմիության ժողովներում իրենք իրենց դատապարտելու պահանջները, բազմաթիվ ընկերների երկդիմի, երբեմն բացահայտ մերժողական պահվածքը բացում են Մարոյի աչքերը Խորհրդային Հայաստանի գուգահեռ իրականության վրա: «Փողոց դուրս գալիս բոլոր ծանոթներս սարսափահար նայում էին դեմքիս և արագությամբ, առանց բարևելու, անցնում էին կողքովս: Էլ ոչ մի ծանոթ, ոչ մի բարեկամ, ոչ էլ ընկեր... Միթե՞ սա էր ընկերությունս ու բարեկամությունը, հայրը հրաժարվեց որդուց, քույրը՝ եղբորից, և կինը՝ ամուսնուց: ...Վայ այն մարդուն, որը բանտարկյալ ուներ, նա ժանտախտից էլ սարսափելի էր իր շրջապատի համար :...դարձա մեր օրերի Ռոբինզոնը»: Բռնագրավված բնակարանից վտարված Մարոն ապրում էր Ակսել Բակունցի կնոջ՝ Վարյայի հետ: Երկուսն էլ աշխատանք էին փնտրում: Ո՛վ կհամարձակվեր աշխատանք տալ ձերբակալված «ժողովրդի թշնամու» կնոջը: Ապրելու և բանտում գտնվող ամուսնուն ուտելիք տանելու համար սկսում է վաճառել Վահրամ Ալազանի հարուստ գրադարանի գրքերը և... հանդիպում է երիտասարդ բանաստեղծ Հրաչյա Հովհաննիսյանին: Հասկանալով իրավիճակը, ազնիվ երիտասարդն առում է «Մարո ջան, դու այլևս շուկա չգաս, ես Ձեր գրքերը կվաճառեմ և կապահովեմ Ձեր օրվա ապրուստը: Մյուս օրը նա եկավ և մի ճամպրուկ լիքը գիրք տարավ: Վաճառեց և գումարն ինձ տվեց: Եվ այսպես ամեն օր»: Այդպիսի մարդիկ էլ կային: Նման մարդկանցից էր նաև դերասանուհի Ռուզաննա Վարդանյանի ընտանիքը, որ ըստ Մարո Ալազանի հուշերի երբեք չլքեց բարեկամներին:

Մարոյի հուշերում նոր էջ է սկսվում: Այդ էջում նրա բարեկամ գրողների, քաղաքական և պետական գործիչների նոր դիմանկարներ են ծնվում, ի հայտ են գալիս նոր մտավորական բարեկամներ, արհեստավորներ, նոր ընկերներ, որոնց Մարոն հազիվ թե ճանաչեր իր երջանիկ կյանքի ընթացքում:

Մարո Մուրադյանի կյանքի ողբերգության երրորդ էջը բացվում է իր՝ «տրոցկիստական կազմակերպության անդամի կնոջ» բանտարկությամբ, 1937թ. նոյեմբերի 23-ին:

Մարո Մուրադյանը ձերբակալվում է «Ալազան» ազգանունով: Դա, ինչպես գրում է իր հուշերում, հենց Մարոյի պահանջն էր: Ինքն է, որ ձերբակալվելուց հետո ցանկացել է իր վրա կրել ամուսնու ազգանվան բոլոր, այդ թվում տառապալի հետևանքները:

Մարտ Ալազանի քննչական գործից.

Ալազան Մարտ Մուրադի, ծնվել է 1908թ. Էրզրումում, Թուրքիա: Ամուսնացած է: Ապրելու հասցեն՝ Երևան, Նալբանդյան փողոց 78, հայ, ԽՍՀՄ քաղաքացի, սոցիալական ծագումը՝ գյուղացիներից: Տնային փնտնանքի, անկուսակցական: Ձերբակալվել է 23.11.1937թ., ՀայկՍՍՀ ՆԳԺԿ որոշմամբ, Հայկ.ՍՍՀ Քրեական օրենսգրքի 69-րդ հոդվածով որպես «փրոցկիսարական կազմակերպության անդամի կին»: Ազատվել է 30.12.1938թ. ՀայկՍՍՀ ՆԳԺԿ որոշմամբ (Հայաստանի Ազգային Արխիվ, ֆ.1191, Ց. 1, Գ. 868, 869):

АРМЯНСКАЯ ССР
НАРОДНЫЙ КОМИССАРИАТ ВНУТРЕННИХ ДЕЛ
УПРАВЛЕНИЕ ГОСУДАРСТВЕННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ
гор. Ереван

О Р Д Е Р № 15/31
23 ноября 1937 г.

дан *Сотруднику* Управления
Государственной Безопасности НКВД тов. *Абулели*

изводство *ареста и отсидки*

1937-11-23 *Меро Мирадовича*

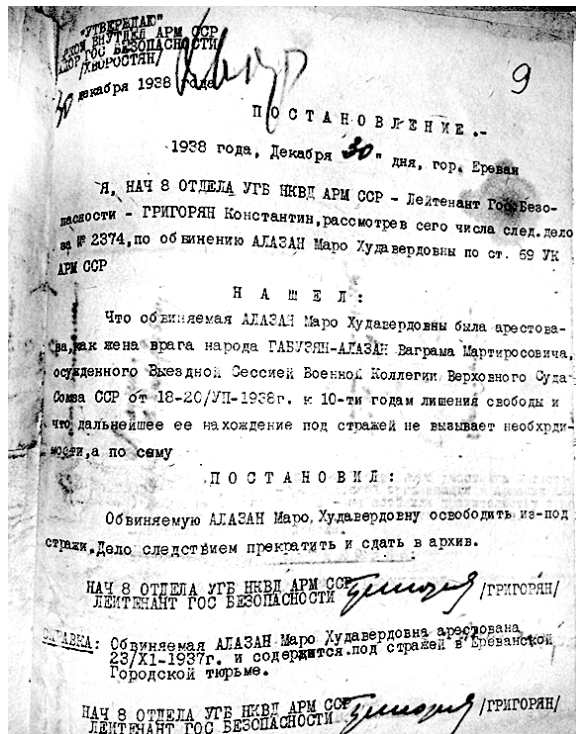
м.п. Нахбагян и др

Народный Комиссар Внутренних Дел
Армянской ССР
Уор Государственной Безопасности

Секретарь *С. М. М. М.*

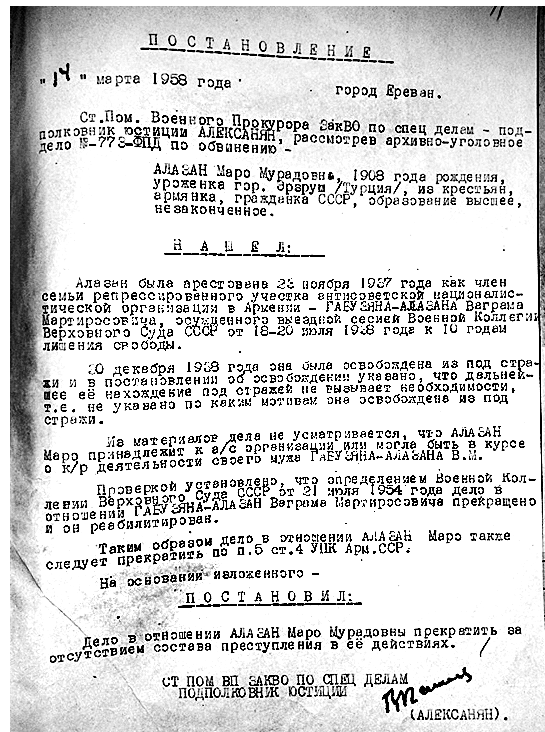
Մարտ Մուրադի Ալազանի ձերբակալելու օրերը
(Հայաստանի Ազգային Արխիվ, ֆ.1191, Ց. 1, Գ. 868, Թ. 2):

Կալանավայրում, նախ՝ ՆԳԺԿ բանտում, ապա՝ հատուկ կալանավորված կանանց համար ստեղծված գաղութում ապրած 13 ամիսները Մարտի հուշերում հատուկ, բացառիկ ճանաչողական նյութեր են պարունակում թե բանտի/գաղութի պայմանների, թե այնտեղ հայտնված մարդկանց՝ քաղաքական բանտարկյալների հարաբերությունների մասին: Մեր գրավոր ժառանգությունը սրա զուգահեռը չունի: Մարտն բանտարկության ամիսները կիսել է քաղաքական կալանավորներ Վինգրերգ Ռոզայի, Վարվառա Բակունցի, Իզաբելա Չարենցի, Թոթովենց Լուսիի, Բատիկյան Մարգոյի, Գալոյան Եվգինի, Դավթյան Սերիկի, Եսայան Աստղիկի, Երզնկյան Մարգոյի, Խուդոյան Արմիկի և այլոց հետ: Երևանի բանտում կանանց համար համակրելի «կլյուչիկ» (հսկիչ բանտապահ) Արշոն նրանց փա-

Մարո Ալազանին կալանքից ազատելու որոշումը
(Հայաստանի Ազգային Արխիվ, ֆ.1191, Ց. 1, Գ. 869, Թ. 9):

դաքշանքով «նարկումի կանայք» էր անվանում: Նրա հետ կալանավայրի կյանքը կիսող բոլոր կանայք չէ, որ ձերբակալվել էին իրենց «նարկումի կին» լինելու՝ այսինքն ամուսինների կամ եղբայրների (Մուղղուսի Մարիան ՆԳԺԿ-ի պետ Խաչիկ Մուղղուսու քույրն էր) պատճառով: Սերիկ Դավթյանը, Վարդուշ Տարախյանը, Արուսյակ Պողոսյանը, Արուս Թադևոսյանը, Մերի Մալխասյանը «նարկումի կանայք» չէին: Նրանք ձերբակալվել էին իբրև հակաապստամբական գործունեություն վարած առանձին անհատներ: Նրանց տարբեր ճակատագրեր էր սպասվում (ուրբ ազատվել են կանանց գաղութից մեկ կամ երկու տարի հետո, մյուսները՝ տարբեր պատժաչափերով դատապարտվել արքայների ԽՍՀՄ տարբեր ուղղիչ աշխատանքային գաղութներում (տես «Մարո Ալազանի հետ միասին Երևանի բանտում և կանանց գաղութում հայտնված կանանց մասին համառոտ տեղեկություններ» հավելվածը): Մարո Ալազանն ինքը «ազատության է դատապարտվել» 1938թ. դեկտեմբերին: Նրա ազատության որոշման փաստաթղթում գրված է, որ «քանի որ Մարո Խուդավերդի Ալազանը կալանավորվել է որպես ժողովրդի թշնամի Վահրամ Մարտիրոսի Գաբուզյան-Ալազանի կին, իսկ վերջինս ԽՍՀՄ Գերագույն Դատարանի Ռազմական Կոլեգիայի կողմից 1938թ. հուլիսի 18-20-ին դատապարտվել է 10 տարվա ազատազրկման, կալանավայրում նրա գտնվելն այլևս անիրաժեշտ չէ»:

1958թ. մարտի 14-ի՝ Մարո Ալազանի գործը փակելու որոշումը
(Հայաստանի Ազգային Արխիվ, ֆ.1191, Յ. 1, Գ. 869, Թ. 11):

Տարօրինակ և անհասկանալի է, որ Մարոյի ազատման փաստաթղթում նրա հայրանունը դարձել է **Խուրադկեր**: Այդ մասին որևէ տեղեկություն չկա նրա քննչական գործում, ոչինչ չկա նաև Մարո Ալազանի հուշերում: Ամենայն հավանականությամբ պարզ սխալմունք է: Դատելով Մարոյի հուշերից, նրան առհասարակ չեն տեղեկացրել իր ազատման պատճառի մասին: Բայց ազատման փաստաթղթում Մարոյի ազատումը հիմնավորված է նրանով, որ Մարոյի ամուսինն արդեն 10 տարվա ազատագրկման պատիժն ստացել է, և կնոջ հետագա կալանքի տակ մնալու անհրաժեշտություն այլևս չկա: Քսան տարի հետո, 1958թ. մարտին, երբ Մարո Ալազանի հանդեպ 1937թ. սկսված դատական գործը փակվել է Անդրկովկասի Ռազմական դատախազության հատուկ գործերով փոխգնդապետ Ալեքսանյանի կողմից «հանցակազմի բացակայության պատճառով», Մարոն կրկին «Մարո **Մուրադի** Ալազան» է: Որոշումը բացատրող տեքստում գրված է, որ «1937թ. Մարո Մուրադյանը ձերբակալվել էր Հայաստանում հակասովետական ազգայնական գործունեությամբ զբաղվելու մեղադրանքով բռնադատված ամուսնու ընտանիքի անդամության մեղադրանով և ազատվել է ամուսնու ազատագրկման որոշումը կայացնելուց հետո «կալանավայրում նրա գտնվելն այլևս անհրաժեշտ չէ» ձևակերպմամբ: Այսինքն նրա ազատ արձակվելու բացատրությունը չկա: Գործի նյութերից չի երևում, որ Մարո Ալազանը հակահեղափոխա-

կան կազմակերպության անդամ էր կամ կարող էր տեղյակ լինել իր ամուսին Վահրամ Մարտիրոսի Գաբուզյան-Ալազանի հակահեղափոխական գործունեությունից: Ստուգումը հաստատել է, որ Վահրամ Ալազանի գործը 1954թ. հուլիսի 21-ին կարճվել է ԽՍՀՄ Գերագույն Դատարանի Ռազմական Կոլեգիայի կողմից և նա արդարացվել է: Հետևաբար Մարտ Մուրադի Ալազանի նկատմամբ հարուցված գործը նույնպես պիտի փակվի»: Այսքան բան: Մարդիկ ոչ մի հանցանք չեն գործել, գործերը փակվել:

Բայց մինչ այդ դեռ քսան տարի կար, և Մարոն պիտի ապրեր, փնտրեր ու սպասեր ամուսնուն և, ինչպես կտեսնենք, ցմրոր խմեր բռնադատվածների և նրանց հարազատների համար սահմանված ազատության բաժակը՝ տարատեսակ գրկանքներով փորձեր գոյատևել հազար ու մի նվաստացումների, «չի կարելի»-ների, կասկածանքների, տագնապների, նախկին գրողական միջավայրի օտարումների պայմաններում, վախենալով նույնիսկ բարեկեղծ արատավորել նախկին բարեկամների բարի համբավը: Եվ այդ տարիներին ուրախանալ բարեկամ մնացած հազվագյուտ անհատների ջերմության ժառ հնարավորություններով: Այս ամենը շոայլորեն արտացոլված է Մարո Ալազանի հուշերում:

Հենց սա է, որ անվանված է «դատապարտված էր ազատության»:

Մարո Ալազանը գիտեր, որ Գրողների միության շատ անդամներ են խոսել և գրել ձերբակալվածների «հակասովետականության», «ազգայնականության», «դաշնակցականության», «տրոցիկստականության» մասին: Բայց նրա հուշերում այդ մարդկանց դեմ չարություն չկա: Նույնիսկ հասկանալու պատարաստականություն կա: Նա տխրությամբ, բայց ներողամիտ հաճությամբ է հիշում, որ 1945թ. իրեն հանդիպած Նաիրի Զարյանը խոստովանել է. «Կուսակցության գլուխ անցած մի քանի բախտախնդիրներ բազմապիսի չարագործություններ կատարեցին մեր երկրում և գլխատեցին մեր լավագույն մտավորականությանը, իսկ մենք՝ միամիտներս, հիմարաբար հավատալով դրանց անմիտ, չպատճառաբանված խոսքերին, հարկադրված ինչ հիմարություններ ասես, որ չասացինք ու չգրեցինք մեր անմեղ տղաների հասցեին»: Իսկ Ստեփան Զորյանը, նույնպես պատահաբար հանդիպելու ժամանակ, հարցնում է. «Ընկեր Մարո, Դուք «Խորհրդային Հայաստան» թերթում իմ հոդվածը կարդացել եք»: Լսելով «այո» պատասխանը՝ ասում է. ««Իմ հոդված» խոսքը ես չակերտների մեջ եմ առնում, քանի որ նա իմ հետ ոչ մի կապ չունի: Ինչպես կարող էի ես մեր հրաշալի տղաների մասին այդպիսի խոսքեր գրել: Ես որ Ձեզ տեսնում եմ, ուղղակի անհարմար եմ զգում: Դա տեղի է ունեցել այսպես. «Խորհրդային Հայաստան» թերթից ինձ առաջարկեցին բանտարկված գրողների մասին իմ գրավոր խոսքն ասեմ: Ես գրեցի այնպես, ինչպես տղաներին գիտեի, և հոդվածը տարա խմբագրություն: Մյուս օրը թերթում իմ ստորագրությամբ կարդում եմ մի հոդված, գրված այնպես, ինչպես իրենք ցանկացել էին: Անսահման վրդովված գնացի խմբագրություն և բողոքեցի այդ կեղծիքի դեմ: Հետո նամակ գրեցի և նորից տարա խմբագրություն, բայց ինձ ոչ ոք չլսեց»:

Երկուսն էլ, թերևս, իրավացի էին: Մեկը փոշմանել էր, մյուսը խաբված էր: Բայց ամեն մեկն ապրում էր իր կյանքը, իսկ «հրաշալի տղաները» կամ գնդակահարվել էին, կամ տաժանակիր աշխատանքի էին աքսորավայրերում: Աքսորավայրերում էին կամ աքսորավայրերից վերադառնում էին նաև նրանցից ոմանց կանայք, որոնց դեմ խոսողները չէին խոսել, գրողները չէին գրել, բայց նրանք մեղավոր էին, որ չէին մատնել, այսինքն՝ չէին զրպարտել իրենց ամուսիններին վերագրվող «հակաառավետական», «հակահեղափոխական», «ազգայնական», «դաշնակցական», «տրոցկիստական» գործունեության համար: Տաժանագին աշխատանքի աքսորավայրերից ծայրահեղ նյարդային լարվածությամբ վերադառնալուց հետո նրանց դեռ սպասվում էր քայքայված ընտանիքները վերամիավորելու, իրենց իսկ ընտանիքներում, իրենց իսկ զավակների և հարազատների կողմից ընդունվելու փորձությունը: Ոմանք՝ նաև իրենց ամուսինների մասին հանրային ընկալումները հաղթահարելու փորձությունը: Բոլորը չէ, որ դիմանում էին, իսկ ոմանք ինքնասպան էին լինում աքսորվայրերից վերդառնալուց հետո, ինչպես չեկիստ Վահրամ Չիթունու կին Չիթունի Վիկտորիան: Ընդամենը 20 տարեկան երիտասարդ կնոջը 29.05.1938թ. դատապարտել էին ութ տարվա ազատազրկման ուղղիչ աշխատանքային գաղութում որպես «հայրենիքի թշնամու կին» 1937թ. հոկտեմբերին ամուսնու գնդակահարության որոշումից հետո (ՀԱԱ, ֆ.1191, 8.2, Գ.392, 393, 394): Աքսորավայրից վերադառնալուց հետո կինը չի դիմացել հասարակական բացահայտ և քողարկված հալածանքներին և ինքնասպան է եղել 1954թ. (տես «Արմիկ Խուրդոյանի դստեր՝ Լենա Սեդրոյանի պատմությունը» հավելվածը): Կամ Ներսիկ Ստեփանյանի կինը՝ Թագուհի Ծաղիկյան-Ստեփանյանը, դատապարտված լինելով ամուսնու «հանցագործությունը հովանավորելու համար» (ՀԱԱ, ֆ.1191, 8.3, Գ.328,329), ինքնասպան է եղել աքսորից վերադառնալու ճանապարհին (Դ. Գասպարյան: Փակ դռների գաղտնիքը, Եր., «Ապոլլոն», 1994, էջ 70): Հիրավի, պատիժը կրելուց հետո «ազատության դատապարտվածը» երբեմն ավելի դժվար էր դիմանում իրեն վիճակված ազատությանը, քան պատժավայրի կյանքին: Չխոսելով արդեն ծնողներից զրկված և նրանց, կամ նրանցից մեկի վերադարձից հետո երեխաների ապրումների ու փորձությունների մասին: Աքսորավայրերում նրանք յուրայինների՝ իրենց նման հանիրավի բռնադատվածների մեջ էին, նույն զրկանքներով և միմյանց հասկանալու զգացմունքներով, իսկ վերդառնալուց հետո օտար և մերժված էին ինքն իրեն լոռության դատապարտած կամ բռնությունների ընթացքին մասնակցած հասարակությունում, երբեմն՝ նաև իրենց ընտանիքներում: Քիչ չէին նաև մարդիկ, ովքեր պարզապես վախենում էին նրանց հետ նախկին ծանոթությունից, առավել ևս՝ ներկայի հնարավոր մտերմությունից: Նրանց հաճախ մնում էր ինքնամեկուսանալը կամ հարաբերությունները աքսորավայրերից վերադարձող իրենց բախտակիցների հետ:

Իշխանության հանցագործության, երբեմն նաև դրան մասնակցության պտուղները ամեն մեկը ճաշակում էր յուրովի՝ չարանալով, մեկուսանալով, խաբելով ու խաբվելով, փոշմանելով, թաքնվելով, գազազելով, երկերեսանիանալով,

կեղծավորանալով, չքմեղանալով, լռելով, և այդ ամենը կամա թե ակամա տարածում հաջորդ սերնդի վրա՝ դառնալով հանրային մշակույթի երանգապնակի անբաժան մաս:

10.08.1946թ.-ին Մարոյի ամուսնու՝ Վահրամ Ալազանի պատժաչափն ավարտվում է և նա վերադառնում է Հայաստան: Վերդարառնում է Հայաստան՝ չի նշանակում վերադարձնում է ազատության: Երկու տարի Վահրամ Ալազանը ստիպված էր ապրել Երևանից հեռու, տվյալ դեպքում՝ Աշտարակում, առանց այնտեղից դուրս գալու իրավունքի: Սա արքայազնների շատերի «ազատության դատապարտման» ձևերից մեկն էր: Աշտարակում նա դրական հույզերի և ուրախության մի հնարավորություն է գտնում՝ կազմակերպել Պերճ Պողոյանի տուն թանգարանը: Երկու տարի ամուսինները նվիրված այս գործն են անում: Երևանում նյութերը հայթայթում է Մարոն, Աշտարակում հայեցակարգը և Պերճ Պողոյանի ապրած տունը ձևավորում է Վահրամը: Վերջում «հակասովետական» Վահրամ Ալազանը գրում է տուն թանգարանի բացման խոսքը Աշտարակի գործկոմի նախագահ Ֆահրադյանի համար, որպեսզի ինքը կողքից որպես հանդիսատես նայի իր երախայրիքի հանդիսավոր բացումը: Նա շարունակում էր «ժողովրդի թշնամի» համարվել, և տեղ չունեղ խորհրդային ընտրյալների բեմահարթակներում:

Այդ երկու ծանրագույն տարիները իսկապես նախկին ընկերներին, բարեկամներին վերաճանաչելու մի նոր փարձաշրջան էր ամուսինների համար: Ապրում էին կիսաքաղց, Վահրամ Ալազանն իրավունք չունեղ Երևան մտնելու: Նրան՝ «հակասովետական ժողովրդի թշնամուն» նաև պարենային քարտ չէր հասնում: Մարոն դռներ է ծեծում, այդ թվում՝ Գրողների միության այդ ժամանակվա նախագահ Ավետիք Իսահակյանի դուռը, բայց... «Գիտես ինչ, Մարո ջան, դու շատ վատ ժամանակ ես դիմել, գրական ֆոնդի բոլոր գումարները գրողները ստացել են և հանգստյան տներ են գնացել, հիմա ոչ մի գումար չկա»: «Ընկեր Իսահակյան, Ալազանը Ձեզանից էլ է գումար խնդրել, գուցե Դուք նամակի այդ մասը ընթերցե՞ք», — խնդրում է Մարոն: Որոշ լռությունից հետո Իսահակյանն ասում «Լավ... Վաղը արի»: Մարոն գնում է շատ անգամներ և... տեղում չի գտնում: «Փողոցում երեք անգամ հանդիպեցի, բայց նա ոչ մի վերաբերմունք ցույց չտվեց, միայն բարևեց ու անցավ»: Նրանց ձեռք մեկնողներն իրենց նման կիսաքաղցներն էին: Բայց ոչ, մեկը փորձել է. «Մի ըմբոստ գրող, այն էլ կին, որն Ալազանի առաջ քաշվածներից էր, տղամարդկային համարձակ մի քայլ արեց: Նա գրաքննադատ Արշալույս Բաբայանն էր: «Գրական թերթում» կեղծանվամբ՝ իմ հայրական ազգանվամբ (Մ.Մուրադյան), Ալազանից բանաստեղծություններ էր տպում և տված հոնորարներով մեզ նյութական մեծ օգնություն անում: Չիմացանք՝ ինչպե՞ս, ինչ ճանապարհներով այս գաղտնիքը բացվեց և մեր սիրելի Արշալույսին ոչ միայն հեռացրին թերթի խմբագրի պաշտոնից, այլև ենթարկեցին կուսակցական տույժի»: Անշահախնդիր օգնել է նաև մեկ այլ կին, կուսակցության Աշտարակի շրջկոմի Ագիտացիայի և պրոպագանդայի բաժնի վարիչ Վարդուհի Օհանյանը: Հենց նա էր նախաձեռնել Պերճ Պողոյանի տուն թանգարան ստեղծելու գաղափարը և այն

հանձնել թշվառ գոյության մատնված Վահրամ Ալազանին՝ որոշ ժամանակ նրան նույնիսկ 690 ոտովի աշխատավարձով և հացի ու մթերքի քարտերով ապահովելով: Կարճ տևեց այդ հրաշալի օգնությունը, բայց... ամենուր գթասիրտ և քաջ մարդիկ գտնվում էին: Նրանցից մեկն էլ Աշտարակում ապրող դերասան Կարո Չալաբյանն էր՝ Վահրամ Ալազանի ծայրահեղ վիճակների անդավաճան հենարանը:

Մարո Ալազանի հուշերում հաճախ է «արթնանում» պատկոմ Մարոն: Աշտարակում ապրող Ալազանի զրկանքների մասին խոսելիս նա գրում է՝ «...ծանր տարիներ էին մեր երկրի և ինձ համար: Հացն ու մթերքները նորմավորված, գրքույկներով էին դարձած: Աշտարակի նախկին կուլակներն ու տերտերները հացի գրքույկներ ունեին, իսկ նախկին կոմունիստ Ալազանը զրկված էր այդ իրավունքից»: Նույնիսկ ապրած փորձություններից հետո նրան ավելի անարդար էր թվում ոչ թե առհասարակ զրկանքը, այլ կոմունիստի զրկանքը: Նախկին կուլակներին ու տերտերներին զրկանքը «հասնում էր»: Սա էր իշխող գաղափարը: Կարդալ է պետք Մարոյի հուշերը Խորհրդային Հայաստանի այս շրջանը «տեսնելու» համար:

Բայց սրանով էլ չի ավարտվում Մարո Ալազանի կյանքի ողբերգությունը: 1948թ. նոյեմբերին նրա սիրելի Վահրամը կրկին ձերբակալվում է և 1949թ. ապրիլի ցմահ աքսորվում Կրասնոյարսկի երկրամաս:

Վահրամ Ալազանի քննչական գործից

12.11.1948, ձերբակալվել է երկրորդ անգամ, Հայկ.ՍՍՀ ՊԱՄ (Պետական Անվտանգության Մինիստրություն) որոշմամբ, Հայկ.ՍՍՀ Քրեական օրենսգրքի 67 և 68 հոդվածների մեղադրանքներով, որպես «հակասովետական տրոցկիստական կազմակերպության անդամ»: ԽՍՀՄ ՆԳՄ (Ներքին Գործերի Մինիստրություն) Հատուկ Հանձնաժողովի 20.04.1949թ. որոշմամբ դատապարտվել է աքսորի՝ հատուկ քնակավայրում ցմահ քնակությամբ: Պատրիժը կրելու վայր է որոշվել Կրասնոյարսկի երկրամաս: Արադարցվել և ազատվել է 21.07.1954թ. ԽՍՀՄ Գերագույն դատարանի Ռազմական կոլեգիայի որոշմամբ (Հայաստանի Ազգային Արխիվ, ֆ. 1191, Ց. 1, Գ. 55, 56, 57, 58, 59)

Սկսվել էին ետպատերազմական շրջանի բռնությունները: Աքսորներից և բանտերից վերադարձածներից շատերն էին ընկնում բռնությունների նոր շրջափուլի մեջ: Նույն կերպ երկրորդ անգամ ձերբակալվել և ցմահ աքսորվել են Գուրգեն Մահարին, Վաղարշակ Նորենցը, Ադո Ադոյանը...

Մարո Ալազանը որոշում է՝ վերջ, եթե վիճակված չէ հայրենիքում միասին ապրել, միասին կապրեն Սիբիրում, «գոնե միասին կլինեինք, իրար հետ կաշխատեինք, իրար հետ կտանջվեինք և իրար հետ էլ կմեռնեինք»: Որոշում և իրագործում է: 1949թ. օգոստոսի 10-ին նա Երևանից ճանապարհ է ընկնում Սիբիր՝ Կրասնոյարսկ, ամուսնու ետևից: Հենց այդ օրն էլ համարում է իր կյանքի ողբերգության 4-րդ էջի բացումը:

«1949թ. օգոստոսի 10-ն էր: Դուրսը պարզ արևոտ, բայց իմ հոգում հորդ անձրև ու փոթորիկ էր», — գրում է կամավոր աքսորյալը: Երևանից Մարոն դուրս

է գալիս 1949թ. օգոստոսի 10-ին, Բոգուչանի՝ ամուսնու համար սահմանված քստրվայր հասնում է հոկտեմբերի 10-ին: Ուղիղ երկու ամիս: Գնում է գնացքով, նավով՝ Ենիսեյի վրայով, մոտորանավով՝ Ենիսեյի վտակ Անգարա գետով, տայգայով: Ամբողջը՝ փորձություններ: Հինգ կմ էր մնացել Բոգուչանո հասնելու համար, բայց... մոտորանավակը ջարդոյալու է լինում: «...հաղորդակցության ոչ մի միջոց չկար, որ հայտնեինք կատերի հետ պատահած աղետի և մեր անմխիթար ու անապաստան վիճակի մասին: Բութը գնալով սաստկանում էր, իսկ տայգան ուժեղ քամու և ձյան ծանրությունից ճղակոտոր էր լինում: Քամին ձյան հաստ ասեղիկներով ծածկում էր մեր դեմքերն ու ձեռքերը: Ձյան հաստ մի շերտ նստեց: Ցուրտ էր, մրսում էինք: Ուղևորներից մեկը ծառի չոր ճյուղեր հավաքեց և խարույկ վառեց: Նավաստիներից մեկը վազելով եկավ, ոտքով խարույկը հանգցրեց և բարկացած ասաց. «Ինչ եք անում, ուզում եք տայգան հրդեհել և մեզ բոլորիս շաշիկ դարձնել: Ինչպե՞ս կարելի է այս փոթորիկին խարույկ վառել»: Այսպես է սկսում Մարոն բացահայտել Սիբիրի տայգայի անծանոթ աշխարհը, որում իրեն և ամուսնուն վիճակված էր ապրել վեց տարի: Ապրել մեծաթիվ այլ աքսորականների և փոքրաթիվ տեղաբնիկների կողքին՝ մտերմանալով նոր մարդկանց, նոր մշակույթի հետ: Համոզված լինելով, որ դա իրենց ցմահ ապրելավայրն է:

«Բնակարանային հարցը Բոգուչանում անչափ ծանր էր: Միանգամից վեց հազար աքսորական: Փոքրիկ շրջկենտրոնը չկարողացավ բոլորին տեղավորել իր կացարաններում: Նրանց մեծ մասն առաջին երկու ամիսներին լուսացնում էր բաց երկնքի տակ, կամ տայգայի խիտ անտառների հաստաբուն ծառերի փչակներում... Բոգուչանի գյուղի առաջին բնակիչները եղել էին ցարական կառավարության ժամանակ տաժանակիր աքսոր ուղարկված աքսորականները, որոնց մահից հետո նրանց ժառանգները դարձել էին գյուղի հիմնական բնակիչները, պլյուս դրան՝ քսան թվին աքսորված կուլակները: Բոգուչանի բնակչությունը բազմազգ և բազմազան էր: Մեր հաշվումներով կային քառասուններեք ազգությունների ներկայացուցիչներ, որոնց թվում ռուսներ, բելոռուսներ, գերմանացիներ, լատիշներ, լիտվացիներ, էստոնացիներ, ֆրանսիացիներ, կորեացիներ, չինացիներ, ամերիկացիներ, կովկասյան ազգերի ներկայացուցիչներ և հրեաներ: Կային գերմանական, լիտվական և էստոնական գյուղեր և թաղամասեր: Էնգելս քաղաքը ամբողջությամբ տեղափոխված էր այնտեղ և այդպես էլ կոչվում էր: Այդ ժողովուրդները ապրում էին իրենց նիստուկացով և սովորություններով: Ահա սրանք էին Բոգուչանի հին ու նոր բնակիչները... Տեղացիները, որոնք ցարական կարգերի նախկին աքսորականների և 1929 թվի աքսորված կուլակների զավակներ էին, իրենց բնիկներ էին համարում և մեզ վերևից էին նայում: Չէին ուզում մեզ հետ մտերմանալ ու շփվել: 1929 թվի աքսորված կուլակների որդիները տեղում պատասխանատու պաշտոններ էին վարում, շատ անգամ ծիծաղում էին հին կադրային բոլշևիկ աքսորականների վրա և ասում. «Ձեզ տեղն է, ձեզանից ելած ցեղը ձեզ կերավ, մեզ Սիբիր քշեցին, հիմա մենք տերն ենք, իսկ դուք մեր ծառաները, դե տանջվեք, ձեզպեսներին խղճալ չի կարելի»: Բայց Մարո Ալազանը մինչև վերջ

համոզված խորհրդային մարդ էր, կարծես թե նրա մտքով անգամ չէր անցնում պետական հանցագործության հետքեր փնտրել նախկին արքայականների, կուլակների կամ «կուլակ» որակված գյուղացիների նկատմամբ վարված քաղաքականությունում:

Մարո Ալազանի հուշերի այս հատվածն առանձնահատուկ կարևորություն ունի: Նա բազմաթիվ մանրամասներ է հիշում թե արքայականների, թե «տեղացիների» կյանքի, մշակույթի, մարդկանց հարաբերությունների, խորհրդային Սիբիրի կյանքի ձևավորման մասին: Նաև՝ սահմոկեցուցիչ մանամասներ. «Մի օր մեր տան դուռը ծեծեցին: Ես դուռը բացեցի և հանդիպեցի քայլող մարդանման մի դիակի: Նա բոլորովին մերկ էր. փայտիկներով տերևներն իրար միացրած՝ մի կերպ ծածկված էր նրա մերկությունը: Նրա ամբողջ մաշկը գոմեշի չորացած ու թեփոտված կաշու տեսք ուներ: Դեմքն ամբողջովին մազակալած, և ամիսների կեղտից մազերն իրար կպած: Աստված իմ, դարերից փախած իսկական վայրի էակ էր: Եթե ցերեկով անցներ փողոցով, ժողովուրդը սարսափահար կլիներ, իսկ մանուկները ճիչերով կդիմավորեին նրան: Ես հետ դարձա, մի կտոր հաց վերցրի և նրան մեկնեցի: Հացը ձեռքիցս խլեց և մեծ պատառներով, համարյա առանց ծամելու, աչքերը բաց ու խուփ անելով կուլ տվեց: Հացի պատառները դժվարությամբ կուլ տալով, ձեռքը բերնին դնելով, ջուր ուզելու նշան արեց: Ես ջուր տվի: Նա մի քանի կուլ խմելուց հետո տաբուրետկային նստեց և պատմեց. «1949-ին մեր տաս ընտանիքները 158 շնչով, Հյուսիսային Կովկասից քեցեցին Սիբիր և տարան տայգայի խորքերը, իջեցրին և ասացին. «Ահա ձեզ հող, ահա ձեզ փայտ, տուն շինեք, վարեք, ցանեք և ձեզ համար հանգիստ ապրեք»: Ինչո՞վ տուն շինե՞լիք, երբ կացին ու սղոց չկար, ինչո՞վ վարե՞լիք ու ցանե՞լիք, երբ երկրագործական ոչ մի գործիք չկար: Սպասեցինք մեկ օր, երկու օր, մեկ շաբաթ և վերջապես ութ ամիս, և ոչ մի մարդ չերևաց: Մարդ ուղարկեցինք՝ հետ չեկավ: 158 հոգի քաղցից սկսեցինք իրար հոշոտել՝ մայրը կերավ իր մահացած որդուն, քույրը՝ փոքրիկ եղբայրներին, ուժեղը թույլերին, շատերը փախսան իրենց ընտանիքներից և տայգայի անհունության մեջ կորան՝ գայլերի ու արջերի բաժին դարձան: Մենք երեք ընկեր, սունկ ու խոտ ուտելով, ընկնելով ու կանգնելով, մեր մարմինները ծառերի ճյուղերից քրքրելով, երկար թափառումից հետո, ճահճոտ ու մութ տայգայից հագիվ լույս աշխարհ եկանք և գտանք այս գյուղը: Երկու ընկերներս, իրենց մերկությունից ամաչելով, չմտան գյուղ, գյուղի ծայրին նստած՝ ինձ են սպասում»: Ես Ալազանի երկար գիշերանոցով ծածկեցի նրա մերկությունը և, գյուղացու տուն տանելով, պատմեցի աշխարհում չտեսնված իրողությունը: Մեկը իր հին շավարը, մյուսը՝ կոշիկները, չորորդը մի ափսե ճաշ հյուրասիրեց նրան և խորհուրդ տվեցին այդ դրությամբ էլ ներկայանալ տեղի ՆԳ բաժանմունք և պատմել իրենց դառը ճակատագրի մասին: Երբ նա վերադարձավ ՆԳ բաժանմունքի պետի մոտից, պարզվեց, որ այդ տասը դժբախտ ընտանիքները տարվել, տայգայի խորքն էր շարտվել և մոռացության էր տրվել»:

Մեկ այլ պատմություն. «Մեզանից յոթ կիլոմետր հեռավորության վրա, մի գյուղում (անունը չհիշեցի) բնակեցրել էին կիրովականցի մի ուսուցչի՝ Գրգորյանին: Նա գրում էր. «Հարգելի ընկեր Ալազան, դիմում եմ Ձեզ, որպես հայ բանաստեղծի: Թեև Դուք էլ ինձ պես արքայական եք, բայց չգիտեմ ինչու սիրոս վկայում է, որ Ձեր խոսքը հաշվի կառնեն և ինձ կազատեն այս հոգեմաշ կյանքից ու տանջանքներից: Տեղացիներն ինձ վրա նայում են որպես բոբոտի, ո՛չ բնակարան, ո՛չ աշխատանք, անգամ իմ դրամով ինձ հաց չեն տալիս, հետս չեն խոսում, ինձ մարդու տեղ չեն դնում: Ապրում եմ մութ ու խոնավ տայգայում, մի մեծ ծառի փշակում, սնվում սնկերով ու հատապտուղներով: Ապրում եմ գայլերի ու արջերի ահ ու սարսափով ու հարևանությամբ: Այս կապակցությամբ դիմեցի Բոգուչանի ՆԳ բաժանաբունքին և ժխտողական պատասխան ստացա: Եթե մի շաբաթ էլ այսպես շարունակվի, ես էլ չեմ ապրի, կամ կմեռնեմ քաղցից, կամ՝ էլ գայլերի ու արջերի բաժին կդառնամ: Խնդրում եմ Ձեր մարդասիրական ձեռքը մեկնեք և ինձ ազատեք այս կյանքից»:

Այս նամակն Ալազանը կարդաց բաքվեցի հայ կոշկակար Միշա Կագրամանովին և լինինականցի ուսուցիչ Հովհաննես Բաղալյանին: Նրանք երեքով գնացին ՆԳ տեղի բաժնի պետ Մակարովի մոտ և պատմեցին Գրիգորյանի մասին: Նա սիրով լսեց Ալազանին և կարգադրեց Գրիգորյանին փոխադրել Բոգուչանի: Մինչ մեր սուրհանդակը դրական պատասխանով կհասներ այդ գյուղ, Գրիգորյանը «փրկարար» կախաղանով վերջ է տալիս իր տառապյալ կյանքին: Այս լուրը ցնցեց Բոգուչանում ապրող մեր յոթ հայերիս և երկար ժամանակ ուշքի չէինք գալիս»:

Այս նախաբանում Ալազան ամուսինների Սիրիի կյանքի այլ մանրամասների չենք անդրադառնա: Դրանք պետք է կարդալ: Նախաբանն ավարտենք՝ ընթերցողին հնարավորություն տալով սեփական զգայարաններով հետևել Ալազան ամուսինների սիրիյան կյանքի և 1954թ. հետո հայրենիք վերադառնալու, տևական տառապանքների հետևանքով Վահրամ Ալազանի հիվանդության, 1957թ. կաթվածի ու դրան հաջորդած ոչ պակաս դժոխքային կյանքի 10 տարիներին, որոնք Մարո Ալազանի հուշերում շարունակվում են որպես իր կյանքի ողբերգության հինգերորդ էջ: Եվ վերջին՝ 6-րդ էջը, Վահրամ Ալազանի մահը: Վահրամ Ալազանի մահով ավարտվում են Մարո Ալազանի հուշերը «իր կյանքի» մասին: Նրա կյանքը Վահրամ Ալազանի կյանքն էր, նրա հուշերը Վահրամ Ալազանի մասին են: Իրականում այդ հուշերում Խորհրդային Հայաստանի 55 տարիներն են, այն Հայաստանը, որում ապրում էր Մարո Ալազանը: Դրան զուգահեռ այլ Հայաստան էլ կար, ավելի լավ և ավելի վատ Հայաստան:

Մարո Ալազանը իր հուշերը գրել է 1964-70թթ. ընթացքում: Բնականաբար ժամանակի ընթացքում հիշողությունները երբեմն աղոտացել են, կան նաև փաստացի սխալներ: Որքան նկատել և կարողացել ենք՝ դրանք ծանոթագրել կամ մեկնաբանել ենք: Ալազան ամուսինների միջավայրից շատերն են ենթարկվել քաղաքական բռնությունների, կալանավորվել, ազատագրվել, գնդակահարվել

կամ արքայություն են ԽՍՀՄ-ի լայնածավալ տարածքում անձրևից հետո սունկի պես աճած բազմաթիվ ուղղիչ աշխատանքային ճամբարներում, գաղութներում, բանտներում: Մարո Ալազանի հուշերում բազմաթիվ այդպիսի մարդկանց ենք հանդիպում: Մենք հնարավորինս տեղեկություններ ենք քաղել Հայաստանի Ազգային արխիվում պահվող նրանց քննչական գործերից և համառոտ ներկայացրել դրանք: Մարո Ալազանի «հուշերը» տպագրության պատրաստելիս որևէ միջամտություն տեքստում չի արվել, պահպանվել է նաև հեղինակի ուղղագրությունը: Միայն ձեռագրի մոտ երեսուն էջ կրճատվել է կրկնությունների պատճառով:

Մենք շատ կարևորում ենք Մարո Ալազանի «Հուշերը»: Իրականում Հայաստանում ակնաատեսական և վկայաբանական քիչ տեղեկություններ կան ԽՍՀՄ պատմության այս տևական ժամանակ թաքուն պահված կյանքի մասին: Չնայած բռնությունների մատակցված բազմաթիվ գրողներ են անցել, նրանցից քչերն են գրել իրենց կյանքի այդ շրջանի մասին, գեղարվեստական գործերով՝ Մկրտիչ Արմեն, Պարվիրեցին հանձնել ձեզ, Երևան, 1964; Գ. Մահարի: Ծաղկած փշալարեր, Երևան, 1988 (2009ին՝ Գուրգեն Մահարի, «Միբիրական»): հուշագրություններով՝ Ս. Հազարյան: Դա չպետք է կրկնվի, Երևան, 1988 (ոռուերեն հրատարակվել է 1988թ: Ռուսերեն հրատարակվել է նախ. «Литературная Армения» թերթում, Газарян С. О. Это не должно повториться : Док. повесть // Литературная Армения. -1988. №6. С.2-53; №7. С.2-50; №8.С.2-49; №9. С.2-41 (տես նաև <https://www.sakharov-center.ru/asfcd/auth/?t=page&num=11567>), ապա՝ 1990ին, անանձին գրքով՝ С.Газарян, Это не должно повториться: Документальная повесть. Ереван, 1990); Վ. Ալազան, Տառապանքի ուղիներով//«Գարուն», 1989, թիվ 1 (նաև Ալազան Վահրամ, Տառապանքի ուղիներով, Երևան, 1990թ.): Հ. Ճղլյան: Դեպի հայրենիք-դեպի Միբիր: Զապված ըմբռնություն (վավերագրական ակնարկներ և ճանապարհորդական նոթեր), Երևան, 1994:

Մարո Ալազանի «Հուշերը» նոր նյութեր են բերում: Այստեղ գեղարվեստականությունը նվազագույն է, բայց... շատ անմիջական է, պատկերավոր: Այս հուշագրությունը եզակի վկայություններ է պարունակում 1915–1964թթ. մասին, նախ՝ Ցեղասպանության, ապա Երևանի և Հայաստանի վաղ խորհրդային շրջանի, քաղաքական բռնությունների զոհ հայաստանցի կանանց բանտային կյանքի, անգամ նրանց հետ միասին պատիժ կրող քրեական հանցագործ կանանց վերաբերյալ, Աշտարակի, Կրասնոյարսկի երկրամասի կյանքի, իրողությունների և մարդկանց մասին: Այս առումով կարծում ենք այն եզակի աղբյուր է:

Վերջում կուզենայինք ավելացնել Գրողների միության կուսակցական ժողովում ԽՄԿԿ 22-րդ համագումարից հետո Վահրամ Ալազանի ելույթից մի հատված: ԽՄԿԿ 22-րդ համագումարը տեղի է ունեցել 1961թ. հոկտեմբերի 17–31-ին: Պաշտոնական ձևակերպումով համագումարն ուժեղացրել է Ստալինի անձի պաշտամունքի դեմ պայքարի ծավալները, որն սկսվել էր 1956–1957թթ.: Այդ հա-

մագումարում որոշումներ են ընդունվել Ստալինի անունը կրող տեղանունները փոխելու, արձաններն իջեցնելու, իսկ մարմինը դամբարանից հանելու մասին: Հնչել են «հրեշավոր հանցագործություններ» և «պատմական արդարությունը վերականգնելու անհրաժեշտություն» բառերը: Սրանք ԽՍՀՄ-ի քաղաքացիների համար շատ անսովոր և համարձակ ձևակերպումներ էին: Այնքան համարձակ, որ նույնիսկ Հայաստանում են համարձակվել բարձրաձայն խոսել բռնությունների մասին: Խոսել համարձակվել են, բայց տպագրել չեն համարձակվել: Ալազանի ելույթի այս հատվածը տպագրվել է միայն 1988թ. հուլիսի 14-ին, և այն էլ՝ «ՈԶՆԻ» երգիծական պարբերականում: Ահա այն.

— Ընկերներ... Իմ խոսքը թերի կլիներ, եթե չխոսեի այն գազանությունների մասին, որոնք գործածվեցին Հայաստանի ՆԳԺԿ-ում, 1936–37թթ:

1. Հին բոլշևիկ, Հայաստանի ժողովրդապետի նախագահ Սահակ Տեր-Գաբրիելյանին սարսափելի ծեծից ու ջարդից հետո, կիսամեռ վիճակում 4-րդ հարկի պարուհանից շարվեցին փողոց ու սպանեցին, հետո էլ ակր կազմեցին, որ Տեր Գաբրիելյանն իբր թե ինքնասպանություն կատարելու նպատակով իրեն 4-րդ հարկի պարուհանից գցել է ցած:

2. Հողժողկոմ Արամայիս Երզնկյանին այնքան ծեծ ու ջարդ էին տվել, որ դարձրել էին մի գունդ միս: Նա ոչ կարողանում էր նստել և ոչ էլ գլուխն ուներին պահել, և վերջում էլ նրան թունավորեցին կամերայում:

3. Անադարյա բոլշևիկ Արսեն Եսայանի ձեռքերն ու ոտքերը ոլորել, կապել էին մեջքին և փորի վրա գցել էին բանրի բաղնիքում: Մի քանի օր ու գիշեր նա սարսափելի աղաղակներով ցնցում էր բանրի շենքը (բաղնիքը գտնվում էր մեր կամերայի տակ և մենք ամեն օր լսում էինք տանջահար Արսեն Եսայանի հոգեցունց աղաղակները): Այդ տանջանքներից հետո Եսայանը ինելագարվեց ու ինելագար վիճակում էլ նրան գնդակահարեցին:

4. «Սպարտակ» անդամ, կուսակցության Երևանի կոմիտեի քարտուղար Պետրիկ Պետրոսյանի մերկ մեջքին, մաշկի տակ շուլպել էին հրացանի սլինը ճիշտ այնպես, ինչպես ասեղը շուլպում են կրորի մեջ:

5. Բարեգործական ընկերության Հայաստանի ներկայացուցիչ Հայկազ Ղարազյոզյանին երկաթե գավազաններով այնքան էին հարվածել, որ նրա մարմնի մկանները լերդ-լերդ պոկվել և միահյուսվել էին շապիկի ծվենների հետ: Նա գտնվում էր մեր կամերայում, մենք տեսնում էինք նրա տանջանքները և մղկտում:

6. «Կապիտալի» անգուգական թարգմանիչ Թադևոս Ավդաբեկյանի քննիչը նրա մաշկի արանքում դրել անկյունավոր մաշիկներ, պարանոթ մաշկերն ամուր կապել էր և ասել. «Այդպես կապում եմ, որ դու այլևս չես այս... ձեռքերով չգրես...»: Ավդաբեկյանը նույնպես գտնվում էր իմ կամերայում և այդ մասին շատ դառնացած սրտով պարմում էր ինձ:

7. Նշանավոր հիդրոշինարար-ինժեներ, անկուսակցական Հովսեփ Տեր-

Աստվածաբարությանն երկարապես ծեծից հետո, ուրներից կապել և գլխիվայր կախել էին 4-րդ հարկի պատուհանից դեպի բակ: Մի քանի օր ու գիշեր այդ վիճակում մնալուց հետո, այլևս չդիմանալով տանջանքներին, Տեր-Աստվածաբարյանը սրիաված եղավ ստորագրել, որ ինքը, իրոք, վնասաբար է եղել և որպես այդպիսին էլ նրան գնդակահարեցին:

8. Տպարանի հարվածային բանվոր Պապրիկ Սարոյանի մերկ կոնակին այնքան էին հարվածել էլեկտրալարերի փնջով, որ նրա պղնձյա թելերի կտորները մերել, ներաճել էին նրա մարմնի մկանների մեջ՝ աշխարհագրական քարտեզի տպավորություն ստեղծելով: Մենք ամեն օր ձեռքերով նրա մարմնի միջից դուրս էինք քաշում մեղադրյալ լարերի կտորները:

9. Ինձ 48 ժամ շարունակ կանգնեցրեցին ուրքի վրա և զազանաբար ծեծեցին բռնուցքներով, երկաթե ձողերով, սապոկների կրունկներով և այլն: Մի քանի անգամ ես ուշագնաց ընկա հատակին, ջուր լցրեցին վրաս, ուշքի բերեցին ու նորից շարունակեցին ծեծը: Բանտարկվելուցս առաջ, ավտովթարի հետևանքով, ես կոտրել էի աջ թիակոսկրս, որը դեռ չէր ապաքինվել: Երբ այդ մասին հայրնեցի քննիչիս և խորեցի գոնե այդպեղ չխփել, նա չարահինդալով ասաց. «Հա՛, դե հիմա կրեանես» և երկաթե քանոնով դիպրմամբ սկսեց խփել աջ թիակոսկրիս: Ծեծին ու ջարդին ուղեկցում էին փողոցային ու խուլիգանական հայիոյանքներ իմ հարազատների հասցեին...

10. Իմ կյանքի դառը օրերի միակ հավատարիմ ընկերուհուն՝ Մարո Ալազանին, Երևանի կենտրոնական բանտի բանտապահ Զաքար Միքայելյանը և օգնական Սինանյանը զցում էին կամերայի ցեմենտե հատակին և 32 կանանց ներկայությամբ սապոկներով այնքան էին հարվածում, որ նա ուշագնաց էր լինում և հինգ ամիս անշարժ վիճակում ընկնում է անկողին:

Ընկերներ. և ս ամբողջությամբ և լիովին հավանություն եմ տալիս մեր կուսակցության 22-րդ պարմական համագումարի բոլոր որոշումներին: Առանձնապես ցնծում եմ Սրալիյի դիակը Լենինի դամբարանից հանելու որոշման առթիվ:

60-ական թվականներին «հալոցքը» շատ դժվար էր հասնում Խորհրդային Հայաստան: Դժվար էր նախ և առաջ պատժված գրողների համար և հատկապես՝ քաղաքական բռնությունների թեմաներով: Գուրգեն Մահարու «Ծաղկած փշալարերը» մի քանի անգամ լուրջ գրաքննության ենթարկվեց և հրատարակությունը ձգձգվում էր: Առաջին անգամ տպագրվել է 1971–72 թվականներին Բեյրութում Անդրանիկ Ծառուկյանի «Նաիրի» շաբաթաթերթում: Առանձին գրքով նույնպես հրատարակությունը նախ Բեյրութում էր՝ 1986թ.: Երևանում համարձակվեցին հրատարակել միայն 1988թ.: Վահրամ Ալազանի «Տառապանքի ուղիներով»-ը հրատարակվեց միայն 1989թ., իսկ ահա Լեո Կամսարը մահացավ՝ այդպես էլ չտեսնելով իր գրքի տպագրությունը: 1964թ. նա ֆելիտոնիստի լեզվով դիմում է գրում Կենտկոմի գաղափարական բաժնի վարիչ ընկ. Ս. Վարդանյանին «Զգրող Լեո Կամսարից»:

«Ես Ձեզ անձամբ ճանաչելու բախտ չունեմ: Չգիտեմ կտրուկ մարդ եք, թե տատանվող: Ուստի գրում եմ Ձեզ խարխափելով: Եթե Դուք լինեիք հասակավոր եւ հետեւած լինեիք իմ 35 տարվա գրական գործունեությանը, դիմումս կլիներ կարճ: Բայց իմանալով, որ Դուք երիտասարդ եք, թույլ եմ տալիս Ձեզ հետ մի փոքր երկար խոսել:

Ես պարտաճանաչ կոլխոզնիկի նման հանձնել եմ իմ «պետպարտավորությունը» ստալինյան դարաշրջանին: Տաժանակրության եմ գնացել ամբողջ 20 տարի: 20 տարի քայլել եմ, երկու կողմն ունենալով երկու սվինավոր պահակներ: Եվ ազատվելուց հետո էլ, դեռ երկար չկարողանալով ազատվել այդ մղձավանջից, քայլել եմ նրանց ուրվականների հսկողությամբ, ինքնակալանավորման ենթարկելով ինքս ինձ:

Ազատվեցի վերջապես: Գերագույն դատարանը չեղյալ համարեց չգործածս հանցանքը եւ վերադարձրեց իմ ազատությունը, մոռանալով, սակայն, վերադարձնել նաեւ իմ 20 տարվա գրական բեղուն կյանքը:

Ինչեւէ: Ազատվեցի ու դրանում համոզված լինելու համար շարժեցի մարմինս, ձեռներս երկու կողմերս տարածեցի, աջ տարա, ձախ տարա, քայլեցի մեկ-երկու, մեկ-երկու՝ տեսա, որ իրոք ազատ եմ: Իսկ գրող մարդը, որ ազատվի, ինչ պիտի անի: Բնական է, պիտի վերցնի գրիչը եւ շարունակի իր ընդհատված աշխատանքը: Բայց ավաղ...

Գրիչս նոր էի թաթախել, ուզում էի գրել, մեկ էլ հանկարծ հայտնվեցին երկու նոր սվինավոր պահակներ եւ գրիչս կալանքի վերցրին:

— Չգրես, եթե ոչ... — սպառնաց մամուլը մի կողմից:

— Ինչքան ուզում ես գրիր, միեւնույնն է քեզ տպագրող չկա, — ասաց մյուս կողմից կանգնած Պետհրատը, եւ ես գրիչս վայր դրի:

Միայն «Ոգնին» տոն օրերին հագնելու համար գրիչը ձեռքս էր տալիս, որ մի ֆելիետոն գրեմ, հետո էլ գրիչը վերցնում էր ձեռքիցս ու կախում պատից: Պարզ դարձավ ինձ, որ հիմա էլ հոգիս է բռնելու տաժանակրության ճանապարհը...

Ո՛վ երկինք... մարդ գրելիք ունենա եւ թույլ չտան գրելու: Այն էլ ինձ նման գրողի...

Ընկեր Վարդանյան, Դուք որովհետեւ տարիքով երիտասարդ եք, գուցե հարց տաք ինձ.

— Ինչո՞ւ, դու ի՞նչ տեսակ գրող ես, որ քեզ չի կարելի լռեցնել:

Այստեղ արդեն ես ստիպված եմ ինձ գովել, եւ գովել ոչ իմ բերանով, այլ ինձնից ավելի հեղինակավոր մարդկանց բերանով: Ես պիտի գովեմ, որպեսզի դրանով մեծացնեմ մամուլի եւ Պետհրատի իմ հանդեպ գործած սխալը: Օհ, սկսում եմ գովել ինձ:

1910 թվականին Վանում տպված իմ անդրանիկ ֆելիետոնը բունտ հանեց ողջ քաղաքը եւ քաղաքացիք երկար ժամանակ չէին կարող դադարեցնել իրենց քրքիջը:

1915 թվի գաղթին, երբ Կովկաս եկա, ընդամենը մի տարի թերթերին աշ-

խատակցելուց հետո, Բաքվի «Արեւ» թերթի տեսաբանը գրեց. «Մեր բոլոր թերթերն ունեն իրենց ֆելիետոնիստը, բայց դրանցից միակ օժտվածը Լեո Կամսարն է (այսինքն ես)»:

Մի ժամանակ «Խորհրդային Հայաստան» թերթի խմբագիր Ս. Լուկաշինը օրը-օրի տպագրում էր իմ գրածները: 1921 թվականին, երբ Սովետական կառավարությունը հաստատվեց Հայաստանում եւ ուզում էր իր թերթը հրատարակել, այնքան կարիք զգաց ինձ, որ իմ փախած տեղից՝ Թավրիզից, Հայաստան հրավիրեց եւ ամեն տեսակ ազատություն խոստանալով լծեց իր թերթին, ուր ես եղա իր միակ ֆելիետոնիստը ամբողջ 15 տարի: Երեսնական թվականներին Ավետիք Իսահակյանը գրում էր Փարիզից. «Դու արտասահմանում միակ կարդացվող հեղինակն ես: «Խորհրդային Հայաստանում» քո տպված ֆելիետոններն արտատպվում են արտասահմանյան հայ թերթերի մեջ եւ ձեռքից-ձեռք անցնում»:

Ամերիկահայ ժուռնալիստ Սիմեոն Կյուլոն ամբողջ տարիներ աշխարհի չորս կողմերն է դիմել իմանալու համար, ողջ եմ, թե մեռած: Ու երբ պատահմամբ իմացավ, որ կենդանի եմ, ինձ գրեց.

— Գալիս եմ քեզ տեսնելու, նոր մեռնելու:

Եվ իրոք էլ եկավ ինձ տեսավ ու անմիջապես «հանկարծամահ» եղավ... Նա Բոստոնում հրատարակվող «Ծիրանի գոտիում» հոդվածաշարք ունի գրած իմ մասին, որի մեծ վերնագիրն է «Պահպանենք մեր հանճարները», իսկ փոքր վերնագիրը՝ «Լեո Կամսարը ապրող մեծագույն հայ երգիծաբանն է»: Այնտեղ նա, հակառակ Գուրգեն Մահարու կարծիքին, ինձ հանճարեղ երգիծաբան է անվանում եւ մեղադրում Հայաստանի ղեկավարությանը, ասելով. «Կարծես հատուկ ճիգ մը կգործադրվի, զայն ստվերի մեջ պահելու համար»: Հետո ցավում, որ ամբողջ 20 տարի հայությունը զրկվեց իմ պատճառած պոթեկուն ծիծաղի հաճույքը վայելելուց: Նույն ափսոսանքը, նույն բառերով հայտնում է նաեւ մեր քննադատ Թամրազյանը իմ գրքի առթիվ գրած իր ռեցենզիայում, գրում եւ ավելացնում՝ «Ինչպես կարելի է այսպիսի գրողին 20 տարի լռության դատապարտել»:

Եթե շարունակեմ այսպես ինքզինքս գովել, դա հատորներ կարող է կազմել: Ուստի վերջացնում եմ այն, հարց տալով մամուլին ու Պետհրատին.

— Ի՞նչ պատասխան պիտի տաք հայ գրականության պատմությանը, այսպես կալանք դնելով նրա ընդամենը երեք երգիծաբաններից մեկի գրչի վրա: Ո՞ր փաստաբանը պիտի կարողանա փրկել ձեզ պատմության դատաստանից:

Բայց պատասխանի համար ներկա Պետհրատի դիրեկտորները չեն էլ մտածում: Նրանք խոսելիս իրենց բերանը բաց են անում, եւ սպասում, որ մի ուրիշը խոսի իրենց բերանով:

Երրորդ տարին է եւ հիսուն մամուլ գործ եմ ներկայացրել Պետհրատին տպագրելու համար, իսկ նա ոչ տպում է, ոչ չի տպում: Անատան ծերունու նման այս խնդիրը զցել է բերանը լվմում է, ոչ դուրս է թքում, ոչ էլ կուլ տալիս, ստիպելով ինձ՝ 76-ամյա ծերունուս անվերջ գնալ-գալ ու տանջվել: Մի հոգեկան տանջանք, որն իր բնույթով գերազանցում է ստալինյան տանջանքներին: Այնտեղ սրի մի

հարվածով էր լուծվում հարցերը, իսկ այստեղ ծամծմվում: Պետհրատի վրա ժողովուրդը առած է հորինել. գրելու համար տաղանդ է հարկավոր, իսկ Պետհրատում տպվելու համար հանճար:

Ընկեր Վարդանյան, ուզում եմ Ձեզ հավաստել, որ ես այն մարդը չեմ, որ արժանի լինեմ այս ոչ մարդկային վերաբերմունքին: Ես՝ որպես գրող, սովետական իշխանությանն արել եմ այն, ինչ չեն արել այժմ անվերջ տպվող մի շարք գրողներ: Իշխանության ծննդյան առաջին օրից աշխատանքի լծվելով՝ իմ հատու գրչով հարվածել եմ Սովետական իշխանության բոլոր գաղափարական հակառակորդներին: Ես՝ ի ծնե անկուսակցականս, ոչ մի քաղաքական կուսակցության հետ այնքան ընդհանուր բան չեմ ունեցել, ինչպես կոմունիստական կուսակցության հետ, որը հնարավորություն է տվել ինձ ամբողջ 15 տարի աշխատակցել նրա կենտրոնական օրգանին:

Եվ այսպիսի նվիրված բարեկամի վեր կենալ 20 տարի մարմնապես տանջել, ցմահ՝ հոգեպես:

Գիտեք ինչ է ասում ինձ Պետհրատը: Մեզ տրված է այսքան մամուլի իրավունք, այն բաժանել ենք բոլոր գրողներին, քեզ հասել է ընդամենը 10 մամուլ... Սա պատասխամ է: Այսպես պատասխանում է սոցապ մինիստրությունը իրեն ձեռք կարկառած կարոտյալներին: Եվ կարոտյալները թռչակն ստանալուց հետո մաղթում են մինիստրությանը երկար կյանք, իսկ մահվանից հետո էլ արքայություն: Պետհրատը չլինի՞ ուզում է արքայություն գնալ... Թող իմացած լինի Պետհրատը, որ ես տասը մամուլի համար ոչ թե արքայություն կմաղթեմ նրան, այլ դժոխք...

Նա ինձ՝ վերոհիշյալ գովված Լեո Կամսարիս, դնում է այն գրողների շարքին, որոնց վեպերը, ինչպես ասում է Խրուշչովը, կարդալիս պետք է ասեղով ծակել իրեն, չքնելու համար: Այն գրողների շարքին, որոնց վեպերը տպարանից դեռ գլուխը դուրս չհանած խփվում են մեր քննադատներից եւ գնում Պետհրատի պահեստում մեռնելու... առանց հիշատակի: Տպել գիրք, որ չի ծախվում, չտպել գիրք, որ անմիջապես սպառվում է: Սա է Պետհրատի պրակտիկան հիմա:

Լավ, այս բոլորը թողնենք մի կողմ: Հիմա մի ուրիշ բան:

Ես թեեւ ծեր եմ, բայց չգիտես ինչու չեմ մեռնում եւ ունեմ դեռեւս աշխատելու մեծ կորով: Ինչ անեմ այդ կորովը: Եթե երիտասարդ լինեի, գլուխս մեկ կողմ կնետեի եւ ինքզինքս ֆուտբոլի կտայի: Գլխի փոխարեն ոտք: Այդ էլ չեմ կարող:

Բավական է: Շատ գրեցի: Դուք կարդալով ձանձրացաք, ես՝ գրելով: Հիմա խոսքի կարճը:

Ընկեր Վարդանյան, կարո՞ղ եք ներշնչել Պետհրատին, որ առանց ծվատելու ամբողջությամբ տպագրի իմ իրեն ներկայացրած 50 մամուլ երկերիս ժողովածուն: Այդ ժողովածուն կարդացել եւ նրա պատասխանատվությունը գրական ու քաղաքական տեսակետից երաշխավորել է ռեցենզիստ Ադո Ադոյանը:

Այս հարցը, ընկեր Վարդանյան, դնում եմ Ձեր առջեւ եւ սպասում պատասխանի:

Ցանկալի էր, որ այդ պատասխանը լիներ գրավոր, որ ես այն կցելով ներկա գրությանս պատճենին, թողնեի պատմության դատաստանին:

Հարգանքներով՝ Լեո Կամսար

Հասցե՝ Թումանյան 15

5. 10. 64թ., Երեւան»:

Լեո Կամսարն այդպես էլ պատասխան չստացավ ընկեր Վարդանյանից, «Մարդը տանու շորերով» գրքից տպագրվեց 20 մամուլը՝ տաս հազար տպաքանակով, բայց հեղինակին շուտով «Հայաստան» հրատարակչությունից «ավետեցին», որ գիրքը կալանքի տակ է («Ազգ», 12 նոյեմբեր, 2005թ.): 20 տարի արքայադուրս մնալով Լեո Կամսարի սիրտը չդիմացավ՝ մարդը կաթվածից մահացավ:

Լեո Կամսարի թոռնուհի Վանուհի Թովմասյանը 2006թ. նամակ է գրել նույն «ընկեր Վարդանյանին»՝ «Ինչ եղավ 10000 տպաքանակի ճակատագիրը (տարբերակներ՝ այրեցին, թափոնի վերածեցին, այլ տարբերակ)» (<https://www.facebook.com/tvanuhi/posts/3094052040707364>): Սպասում է պատասխանի:

Բազմաթիվ հարցերի շուրջ պատասխանի սպասում է նախկին խորհրդային ողջ հասարակությունը:

Մարո Ալազանի «Հուշերը» հրատարակության պատրաստելու գաղափարը նրա արժանավոր դուստր Հասմիկ Ալազանինն է: Հասմիկ Ալազանը պարբերաբար նյութեր է հրապարակում ծնողների անցյալի մասին: Նա Հայոց Ցեղասպանության Թանգարան Ինստիտուտին էր հանձնել մոր ձեռագիրը, որտեղից մենք ստացանք այն նախկին տնօրեն Հայկ Դեմոյանի համաձայնությամբ և պատրաստեցինք այս գիրքը: Գրքի բոլոր լուսանկարները տրամադրել է Հասմիկ Ալազանը:

Գրքի վերջում անձնանունների, տեղանունների, էթնանունների և գրքի բովանդակությունից բխող եզրութաբանական ցանկերից զատ առկա են նաև երեք հավելվածներ՝ «խորհրդային Հայաստանի բնակչությունից 1936–1938թթ. քաղաքական բռնությունների ենթարկված մարդիկ «Ստալինյան ցուցակներում»» (Վահրամ Ալազանը և Մարո Ալազանի «Հուշերում» հիշատակված բազմաթիվ մարդիկ պատիժներ ստացել են «Ստալինյան ցուցակներով»), «Համառոտ տեղեկություններ Մարո Ալազանի հետ միասին Երևանի բանտում և կանանց գաղութում հայտնված կանանց մասին՝ Հայաստանի Ազգային Արխիվում գտնվող նրանց քննչական գործերից», և Մարո Ալազանի հետ միասին Երևանի բանտում և կանանց գաղութում ապրած Արմիկ Խուրդոյանի դստեր՝ Լենա Սեդրոյանի պատմությունը իր ծնողների ձերբակալության և մոր հետագա ճակատագրի մասին: Այն հավելյալ տեղեկություններ է բերում խորհրդային կյանքի այդ էջի մեր սուղ իմացություններին:

Մարո Ալազանի «Հուշեր»-ի վրա աշխատելը յուրահատուկ փորձառություն էր նաև մեր՝ երկու տարբեր սերունդների կանանց համար: Այս առումով հատկապես հետաքրքիր էր, որ մենք տարբեր երևույթներ էինք նկատում ու կա-

րևորում և ըստ այդմ որոշում ծանոթագրել: Սա պայմանավորված էր թե՛ դիտանկյունների, թե՛ սերնդային տարբերություններով: Բայց միշտ մտահոգություն է մնում, որ գուցե ավելի երիտասարդ ընթերցողն է՛լ ավելի ընդարձակ ծանոթագրությունների կարիք ունենա:

Մենք հուսով ենք, որ Մարո Ալազանի կյանքի ողբերգության հուշերը լավ աղբյուր կդառնան Հայոց Ցեղասպանության, խորհրդային քաղաքական բռնությունների, Խորհրդային Հայաստանի սկզբնական տարիների, առհասարակ ԽՍՀՄ-ի շրջանով հետաքրքրվող մարդկանց ու վերլուծաբանների համար:

Հրանուշ Խառապյան, Լուսինե Խառապյան

ՄԱՐՈ ԱԼԱԶԱՆ

ԻՄ ԿՅԱՆՔԻ ՈՂԲԵՐԳՈՒԹՅՈՒՆԸ

ԱՌԱՋԱԲԱՆԻ ՓՈԽԱՐԵՆ

Սիրելի ընթերցող, ես ո՛չ խոշոր մասնագետ, ո՛չ էլ գրական-քաղաքական մեծ գործիչ եմ: Չգիտեմ՝ ինչու¹, ժամանակին նշանավոր և անվանի մարդիկ պարտադրում էին ինձ, որ գրի առնեմ իմ կյանքի պատմությունը: Գուցե՝ նրա համար, որ ես իմ մանկական անմեղ աչքերով տեսել ու ճաշակել եմ 1915 թվի եղեռնի արհավիրքները: Գուցե՝ նրա համար, որ ես սեփական մարմնիս վրա տարել եմ կյանքի դալար մտրակների շառաչուն հարվածները: Գուցե՝ նրա համար, որ ես նստել եմ կյանքի խարխուլ նավը և անցել փոթորկահույզ Բզնունյանց ծովից՝ մինչ լայնահուն, խոր ու հանդարտ սառցակալած Անկարան²: Գուցե՝ նրա համար, որ ես վեհաշուք և առնական սեգ Միփանից³ հասել եմ խուլ ու մթին սիբիրական ցրտաշունչ տայգա: Կամ գուցե նրա համար, որ ես սեփական անձիս վրա տարել եմ 1936–1938 թվականները՝ երկրորդ եղեռնը⁴:

Ես, սիրելի ընթերցող, իմ մանկությունը շարադրելու եմ մանկան տեսողությամբ, զգացողությամբ և հասկացողությամբ, որ կարողանամ պահպանել նրա անաղարտությունն ու ճշտությունը:

Հուշերս գրված են ժամանակագրական կարգով և դեպքերի բերումով: Ես իմ հերոսներին չեմ հղկելու, չեմ շտկելու, այլ տալու եմ այնպես, ինչպես նրանք եղել են: Ժամանակին և քաղաքականությանը տուրք չեմ տալու, գրելու եմ անկաշկանդ և ազատ, որ դեմքերն ու դեպքերը կարողանամ ճշմարտացի վերարտադրել: Իմ հուշերի նպատակը ոչ թե ինձ շրջապատող դեպքերի ու դեմքերի մասին գրելն է, այլ այդ բոլորի ֆոնին սկզբում իմ, ապա՝ Ալազան ամուսինների տառապանքների, խոր ապրումների, հույզերի, բացառիկ և օրինակելի ընտանիքի կյանքը գրի առնելն ու սերունդներին հանձնելն է: Այնպես որ, սիրելի ընթերցող, իմ հուշերն ընթերցելիս չգարմանաք, ինձ չմեղադրեք ինքնագովության մեջ, այդպես

1 Վանա լճի անուններից մեկն է՝ Բզնունի նախարարական տան անունից:

2 Հեղինակը նկատի ունի Սիբիրի Անգարա գետը:

3 Հանգած հրաբուխ Վանա լճի հյուսիսում: Լավ երևում է Վան քաղաքից: Բարձրությունը ծովի մակարդակից 4058մ է: Միփանը անտառներ չունի, լանջերը ծածկված են ծաղկառատ մարգագետիններով: Միփանի գագաթի լճակներից հոսող երկու գետեր լցվում են Վանա լիճը: Հայոց Ցեղասպանությունից առաջ Միփանը նկարել է ծագումով վանեցի նկարիչ Փանոս Թերլեմեզյանը: Միփանի գեղեկցությունը շատ բանաստեղծների է ոգեշնչել:

4 1936–1938թթ. ԽՍՀՄ-ում քաղաքական բռնաճնշումների զազաթնակետն է համարվում: Հայաստանում այն շատերն էին «երկրորդ եղեռն» անվանում նաև այն պատճառով, որ բուն Եղեռնից՝ 1915–1922թթ. Ցեղասպանությունից փրկված և Արևելյան Հայաստանում հաստատվածներից շատերը ենթարկվեցին քաղաքական հալածանքների, այդ թվում Մարո Ալազանի ամուսինը՝ Վահրամ Ալազանը, երկու տարի կալանավորված մնաց ինքը՝ Մարո Ալազանը, բանտարկվեցին, գնդակահարվեցին, աքսորվեցին նրանց շրջապատի բազմաթիվ մարդիկ, իսկ մտերիմների մի մասն էլ նրանց «ջնջեցին» իրենց միջավայրից:

են ինձանից պահանջել մեր նշանավոր գրողներ Ավետիք Իսահակյանը, Եղիշե Չարենցը, Ստեփան Զորյանը, Գուրգեն Մահարին, Վաղարշակ Նորենցը⁵, Հմայակ Սիրասը⁶, Վահրամ Ալազանը և մեր անվանի մի քանի պատմաբաններ: Ահա այս բոլորն են ինձ ստիպել, որ ես գրիչս վերցնեմ և «ինքնագովությամբ» գրադովեմ: Այդ պատճառով էլ ես իմ հուշերը վերնագրել եմ ոչ թե հուշեր, այլ իմ կյանքի ողբերգությունը...

Փաստորեն դա ոչ թե իմ, այլ ամբողջ հայ ժողովրդի ողբերգությունն է՝ իմ մասնակցությամբ և իմ կողմից գրի առնված:

«Իմ կյանքի ողբերգությունը» իր ժամանակին ստուգվել է Ալազանի [Վահրամ] արտակարգ հիշողությամբ և դիպուկ դիտողություններով: «Իմ կյանքի ողբերգությունը» փաստորեն իմ և Ալազանի միացյալ հուշերն են, իհարկե այն գլուխներում, որում ես Ալազանին հանդիպել եմ:

Դու, սիրելի ընթերցող, վերցրու մեր կյանքից այն՝ ինչը հուզում է քեզ, ինչը օգտակար և դաստիարակիչ է քո գավակների և գալիք սերունդների համար:

5 1934թ. կազմավորված ԽՍՀՄ Գրողների միության Հայաստանի Գրողների միության մասնաճյուղի քարտուղարը Վահրամ Ալազանն էր: Գրողների միության անդամները, այդ թվում Մարո Ալազանի հիշատակած գրողները հաճախ էին լինում Վահրամ Ալազանի տանը, շփվում էին նաև Վահրամ Ալազանի կնոջ՝ Մարո Ալազանի հետ: Հիշյալ գրողներից Եղիշե Չարենցը, Գուրգեն Մահարին, Վաղարշակ Նորենցը, Հմայակ Սիրասը Վահրամ և Մարո Ալազանների նման Ցեղասպանությունից փրկված և Արևելյան Հայաստանում հաստատված փախստականներ էին, իսկ Եղիշե Չարենցը, Գուրգեն Մահարին, և Վաղարշակ Նորենցը թե՛ Ալազանների ընտանիքի մտերիմներ, թե՛ Վահրամ Ալազանի նման Խորհրդայն Հայաստանում քաղաքական բռնությունների ենթարկված գրողներից էին:

6 Հմայակ Սիրաս (Հմայակ Սահակի Ոսկանյան, 1902–1983), արձակագիր, թարգմանիչ, ԽՍՀՄ Գրողների միության անդամ: Ծնունդով Արևմտյան Հայաստանի Ալաշկերտի գավառի Կարաքիլիս գյուղաքաղաքից է: Ցեղասպանության տարիներին ընտանիքով փախել են Թիֆլիս: 1921թ. տեղափոխվել է Երևան: 1925թ.-ից Կոմունիստական կուսակցության անդամ էր: 1929 թթ. Ախտայի(Հրազդան), Եղեգնաձորի և Արտաշատի շրջանային կուսակցական կոմիտեներում զբաղվել է նաև կուսակցական աշխատանքով: 1933–1934թթ. եղել է Երևանում լույս տեսնող «Հարվածային բանվոր» թերթի, 1934–1940 թթ և 1954–1957 թթ. «Սովետական գրականություն» ամսագրի խմբագիրը, 1939–1941 թթ. և 1946–1948 թթ.՝ Հայաստանի գրողների միության վարչության քարտուղար: Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի տարիներին եղել է ռազմական թղթակից: ԽՍՀՄ պաշտպանության նախարարության գլխավոր քաղաքական վարչությունում եղել է հայկական հրատարակչությունների խմբագիր, թարգմանիչ: Մարո Ալազանի հուշերում Հմայակ Սիրասը քիչ է հանդիպում:

ՄԱՍ ԱՌԱՋԻՆ

ԻՄ ԿՅԱՆՔԻ ՈՐԲԵՐԳՈՒԹՅԱՆ ԱՌԱՋԻՆ ԷԶԸ

1. ԱՐԾԿԵԻ⁷ ԿԱՄ ԱԼՋԱՎԱՋԻ ՈՐԲԵՐԳՈՒԹՅՈՒՆԸ

Թե ինչո՞ւ նա երկու անվամբ էր հանդես գալիս՝ ինձ հայտնի չէ: Գիտեմ, որ Արծկեն նրա պատմական անունն է, իսկ թե ինչո՞ւ Արծկեն միաժամանակ Ալջավազ էր կոչվում, ենթադրում եմ, որ այն թուրքական ծագում ունի⁸ և ծագել է նրա պետականության ժամանակաշրջանում:

* * *

Ես ծնվել եմ սեզ Սիփանի և Վանա լճի արանքում ընկած Արծկե կամ Ալջավազ գավառի Խոռանց⁹ գյուղում, որը շրջափակված էր գեղատեսիլ երկու լճերով և սեզ Սիփանով: Առաջին լիճը, որն իր ավելոծման ժամանակ փրփրակալում, ալիքներն իրար վրա բարձրանում, փշրվում և թափանցում էր մեր գյուղի բակերն ու բնակարանի խորքերը, անունը չգիտեմ, կարծեմ Խոռանցի «ծով» լիճ էր կոչվում: Ծերերի պատմելով՝ նա կտրվել էր Վանա լճից և երկու լճերի միջև մնացել է մի նեղ պարանոց:

Խոռանցի լիճը մեծ չէր: Ես տեսնում էի նրա մյուս ափում եղած Առեն գյուղը¹⁰, նրա թոնիրներից բարձրացող կապույտ ծխի սյուները, լսում այդ գյուղի դիոլ-

7 Արծկե, քաղաք Մեծ Հայքի Տուրուբերան աշխարհի Բզնունիք գավառում, Վանա լճի հյուսիսային ափին, Արծկե կոչվող հրվանդանի վրա: Լճի ջրերը բաձրանալիս վեր էր ածվում կղզու: Նավահանգիստ էր (տես Հայաստանի եւ հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, Հատոր 1, Ցուցակ 1: Թ. Խ. Հակոբյան, Ստ. Տ. Մելիք-Բախշյան, Հ. Խ. Բարսեղյան: Երեւանի Համալսարանի Հրատարակչություն, Երեւան, 1986, էջ 481):

8 Արծկեն Ալջավազ սկսել են անվանել արաբները: Թուրքերն Ալջավազ անունը ժառանգել արաբներից և Աղյճեվազ կամ Ալջավազ են անվանել Արևմտյան Հայաստանի պատմական Արծկե քաղաքն ու նրա շրջակայքը (տես Հայաստանի եւ հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, Հատոր 1, Ցուցակ 1: Թ. Խ. Հակոբյան, Ստ. Տ. Մելիք-Բախշյան, Հ. Խ. Բարսեղյան: Երեւանի Համալսարանի Հրատարակչություն, Երեւան, 1986, էջ 102):

9 Խոռանց կամ Հորանց, գյուղ Արևմտյան Հայաստանի Վանի վիլայեթի Արծկե-Ալջավազի գավառում, Արծկե քաղաքից 18-19 կմ, ճանապարհից՝ 2-3 կմ հեռավորության վրա (Հայաստանի եւ հարակից շրջանների տեղանունների բառարան. Թ. Խ. Հակոբյան, Ստ. Տ. Մելիք-Բախշյան, Հ. Խ. Բարսեղյան: Երեւանի Համալսարանի Հրատարակչություն, Հատոր 2, Ցուցակ 1, Երեւան, 1988, էջ 781): Խոռանց/Հորանց գյուղի հայ բնակչության 1915-ի սոսկալի ջարդի մասին հաջորդ էջերում իր մանկական հիշողությունները մանրամասն նկարագրում է Մարո Ալազանը:

10 Առեն, գյուղ Օսմանյան կայսրության Արևմտյան Հայաստանի Վանի վիլայեթի Արծկե-Ալջավազի գավառում: Առեն գյուղի բնակչության 1915-ի ջարդերի մասին 1918թ.-ին տեղեկություններ

գոտնայի ուրախ ճայնը: Ջուրը նույն դառն աղի համն էր, ինչ որ Վանա լճինը: Ձմեռները լրիվ սառչում էր և երթևեկությունը մեր գյուղից Առեն գյուղը կատարվում էր սառցի վրայով: Չգիտեմ ինչո՞ւ նրա վրա նավագնացություն չկար: Նրա «նավերը» հսկա ու սև հաստակաշի ու հաստակոտոշ գոմեշներն էին, որոնց վրա նստելով մեր գյուղից գնում էին Առեն գյուղը:

Ձմռան մեր սառած լիճը հիանալի սառցադաշտ էր մեզ համար, որտեղ առավոտից մինչ իրիկուն սահում ու զվարճանում էինք մենք՝ երեխաներս. որքան ենք սահել ու սայթաքել և ոտքի կանգնել մենք՝ չարաճճի ու անվախ երեխաներս: Որքան թուք ու նախատիք ենք կերել մեր մայրերից մենք՝ անհոգ ու խաղամուլ՝ երեխաներս:

Երկրորդը՝ դա կապուտակ, միշտ կնճռոտ, հաճախակի փոթորկոտ Վանա «ծով» լիճն էր, որի զուլալ հայելում տեսնում էինք մեր մանկական ուրախ ու չարաճճի դեմքերը, խայտացող արծաթագույն մանր ձկները և բազմագույն քարերը, որոնք հավաքում և բակերում նստած քարկտիկ էինք խաղում: Լողանում էինք նրա պարզ ու վճիտ ջրերում և թաղվում նրա տաք ու հաճելի ավազներում: Ջուրը դառն ու աղի համ ուներ: Հարուստ էր տառելի կոչված մանր ու համեղ արծաթագույն ձկներով, որի համը մինչ օրս էլ բերանումս է մնացել: Ծովի կապույտ ֆոնի վրա մշտապես լողում էին շուշանանման առագաստանավերը կամ «գյամիները»¹², որոնց մոտիկից չեմ տեսել: Ծովի բարձրադիր ու ժայռակոփ ափերին աճում էին ալույզենիներն ու մասրենիները, որոնց ալ կարմիր պտուղները մեր՝ երեխաներիս ամենասիրած մրգերն էին:

Գյուղի հյուսիսային կողմից բարձրանում էր հավերժ սպիտակագագաթ սեզ Սիփանը: Նա սպիտակաքող հարսի պես վեհ ու սլացիկ կանգնած էր շքեղ ու ընդարձակ մի «գորգի» վրա և նայում էր զույգ լճերի հայելուն, հիանում ինքն իրենով և հիացնում էր մեզ իր գեղեցկությամբ: Նրանցից քիչ հեռու, նրա երկու կողմերից պար էին բռնել իրենից քիչ ցածր, ժայռակոտակ անդնդախոր լեռնները, որոնց կիրճերում ապրում էին քաղցած գայլերի ոհմակները և ֆշշացող, թունավոր, սև ու նախշուն մեծ օձերը:

Որքան օձի շապիկներ ենք գտել, իրար վրա ենք գցել, իրար վախեցրել մենք՝ երեխաներս, որքան ժայռերի հետններում պահմտոցիկ ենք խաղացել, իրար խփել ու փախել, մենք՝ անհոգ ու ուրախ երեխաներս: Թե ինչ սև ու դաժան օրեր էին սպասում մեզ երազներում անգամ չէինք տեսել մենք՝ ուրախ ու անհոգ, տկոթ ու բոքիկ երեխաներս:

Են հաղորդել կենդանի մնացած գյուղացիներ, ակնատես վկաներ Սալբի Պողոսյանը, Նիկողայոս Սարգսյանը, Ավո և Վահան Քոչարյանները: Ջարդերից փրկվածները հասել են Վան, և Վանի բնակչության հետ միասին նահանջել Կովկաս (տես Հայոց Ցեղասպանությունը Օսմանյան Թուրքիայում, Հատոր 1, Ակնատեսների վկայություններ, Վանի նահանգ, Երեւան, Հայաստանի Ազգային Արխիվ, 2012, էջ 267–273):

11 Նկատի ունի խաղասեր, խաղալ սիրող:

12 Նոր Բայազետի, Մոկսի, Շատախի բարբառով՝ նավ կամ նավակ, Հայոց լեզվի բարբառային բառարան, Հատոր 1, Երեւան, ՀՀ Գիտությունների Ազգային Ակադեմիա, 2001, էջ 269:

2. ՄԵՐ ԳՅՈՒՐԸ

Գեղեցիկ էր մեր գյուղի առավոտը: Արևը երկու սարերի արանքից իր ոսկեգանգուր գլուխը բարձրացնում էր թե չէ, կարծես ընկնում էր արծաթափայլ լճի հայելու մեջ և ստեղծում էր հեքիաթային մի պատկեր, ու չէր հասկացվում արևը երկնքում էր, թե՛ ծովում: Ջինջ առավոտին լրացնում էին թոնիրներից բարձրացող կապույտ ծխի սյուները, որին միախառնվում էր թխվող հացի՝ լավաշ հացի թարմ ու հաճելի բույրը:

Ըստ իս, մեր գյուղը բավականին մեծ էր, փռված Խոռանց լճի ափին, և հասնում էր մինչև Սիփիանի ժայռակոփ բլուրները: Տները միահարկ էին, ըստ որում լուսամուտները բացվում էին ոչ թե պատերի, այլ կտուրների վրա, որը կոչվում էր «էրթիկ»:

Գեղեցիկ էր նաև մեր գյուղի երեկոն: Արևը մայր մտնելուն պես, շարան-շարան սարերից ցած էին իջնում և գյուղ մտնում ոչխարների երկարաշար հոտերը և բառաչող կովերի ու եզների նախիրները, որոնց բառաչին միախառնվում էին գառն ու ուլի հաճելի մայուններն ու մկեղցները, և գյուղում ստեղծվում էր յուրահատուկ մի սիմֆոնիա: Այդ բոլորին լրացնում էր զույգ լճերի ալիքների մեղմ խշշոցը և սարերից փչող մեղմ զեփյուռը, որոնք մաքրում ու թարմացնում էին գյուղի երեկոյան փռշեխառն օդը:

Գյուղն էին մտնում նաև աշխատավոր գյուղացիները, երկար ու մեծ գերանդիներն ու մանգաղները գոտիներում սեղմած: Տարիքավոր տղամարդիկ ու կանայք նստած պապենական երկանիվ ճոճռան սայլերին, իսկ երիտասարդները քայլում էին լծկան եզներին համընթաց:

* * *

Մեր գյուղը իմ մանկական հիշողությամբ և ներկա հասկացողությամբ զբաղվում էր դաշտավարությամբ և անասնապահությամբ: Երկուսի համար էլ կային շատ նպաստավոր պայմաններ:

Գյուղի մի կողմում երևում էին զույգ լճերի կապույտ հայելիները, իսկ մյուս կողմից ծփում էին կանաչ ու հյութեղ սպիտակահատ ցորենի ընդարձակ դաշտերը, որոնք ձգվում էին մինչև սարալանջերը: Հեովից ստացվում էր այն տպավորությունը, որ կարծես ոչ թե ցորենի արտեր, այլ կանաչ թավշյա գորգեր են փռել սարալանջերին չորացնելու համար, որոնք հասկավորման և հասունացման շրջանում հասնում էին 1–2 մ բարձրության: Որքան կով ու ձի եմ կորցրել արտերում ու չեմ գտել:

Արծկեն հայտնի էր իր համով և խոշոր ընկույզներով և անգերազանցելի ցորենով: Մեր գյուղի սպիտակահաց ցորենից թխում էին մեկ մետրանոց սպիտակ, համեղ ու բուրավետ լավաշ հացեր, որոնք քանի-քանի կուտ ու կուշտ մարդկանց ախորժակ էին գրգռում: Ալջավազի ցորենը դեպի իրեն էր գրավում տասնյակ հազար գնորդների: Ամեն տարի Վանից և Արծկենից մեր գյուղն էին բերում Արտամետի¹³ բուրավետ կարմիր խնձորները, թոփերով կտորներ և արկղներով

13 Գյուղ Վանի վիլայեթում, ապա՝ Վան քաղաքի թաղամաս: Արտամետի խնձորները հռչակավոր էին:

ընկույզներ, ու փոխանակում էին մեր ցորենի հետ: Արտամետի խնձորների կարմիր գույնն ու անուշ հոտը դեպի իրեն էր ձգում հեռավոր թաղերի և փողոցների հարս-աղջիկներին, որոնք գնած խնձորներից մի-մի հատ դնում էին սնդուկներում դարսված իրենց տոնական հագուստների ծալքերում՝ նրանց անուշաբույր դարձնելու համար: Ներկայիս ամենաընտիր օժանելիքներն իրենց բույրով կնսեմանային Արտամետի խնձորի քաղցրաբույր հոտի առջև:

Մեր գյուղի երկրորդ ու հիմնական զբաղմունքներից մեկն էլ անասնապահությունն էր: Մեր սարերը՝ այլ խոսքով ասած Սիփանի փեշերը, հարուստ էին հյութեղ ու դալար արոտավայրերով և բազմագույն ու բազմաբույր ծաղիկներով: Այդ իսկ պատճառով ամեն առավոտ դաշտ էին դուրս գալիս ոչխարների երկշար հոտերը և խոշոր եղջերավոր անասունների բազմաթիվ նախիրներ: Ցերեկվա շոգին, օրոր-շորոր, ծանր քայլերով, լիքը-լիքը կրծքերով, ուռած ու տոգած փորերով, փոշու ամպեր բարձրացնելով՝ դեպի լիճն էին իջնում նրանց հոտերն ու նախիրները: Խմում էին լճի պարզ ու վճիտ ջրերը և ապա հոգնած ու դադրած փովում նրա գով ափերին: Աչքերը բաց ու խուփ անելով, ականջները շարժելով, դեմքին կուտակված ճանճերը քշելով, որոճալով ու կուլ տալով՝ հանգստանում և ցերեկային կովկիթին էին սպասում:

Հարս ու աղջիկները, դույլերն ու կճուճները առած, աշխույժ քայլերով, երգ ու ծիծաղով, շտապում էին իրենց պարտականությունների կատարմանը: Իսկ գոմեշները շարան-շարան իրենց սև ու հսկա մարմիններով սուզվում էին լճի մեջ, լողալով ու փնչալով հասնում նրա խորքերը և լիակատար հանգստանում էին:

Թե ո՞ւմն էին պատկանում այդքան ոչխարների և խոշոր եղջուրավոր անասունների հոտերն ու նախիրները՝ դժվարանում եմ ասել: Գյուղն անշուշտ դասակարգային շերտավորում կունենար, բայց դա իմ մանկական հասկացողություններից վեր էր, ուստի այդ մասին պատմել չեմ կարող:

3. ՄԵՐ ԸՆՏԱՆԻՔԸ

Մեր ընտանիքը բաղկացած էր ութ հոգուց՝ հայր, մայր, չորս եղբայրներ և երկու քույր էինք: Մորս պայծառ դեմքը երբեք-երբեք իմ հուշերում չի աղոտանում: Ուներ մուգ շականակագույն երկար ու խիտ մազեր, մարմարյա դեմք, վարդագույն այտեր, գեղեցիկ բերան և ուղիղ քիթ: Մի խոսքով՝ դիմագծերն ուղիղ էին և գեղեցիկ: Ասում էին, որ «մայրդ գեղեցկուհի է»: Ես այն ժամանակ այդ բառի իմաստը չէի հասկանում: Նա միջահասակ և ուժեղ կամքի տեր մի կին էր: Ես հաճախ նրանից լսում էի.

— Իմ խոսքը խոսք է և անփոփոխ, գնացեք ու կատարեցեք, — ասում էր նա եղբայրներիս, իսկ նրանք անխոս կատարում էին մորս բոլոր կարգադրությունները: Միայն ես էի, որ չէի «ենթարկվում» նրան: Ամբողջ օրը ոտքերս գետնին խփած լաց էի լինում մինչև ուզածս ստանայի: Նա կողքի նստած կանանց ասում էր.

— Մարոն իսկական իմ շան բնավորությունն ունի, մինչև իր ուզածը չստանա, իր խոսքը չկատարի, չի հանգստանա: Ահա այսքան իր ասածի տերն է իմ աղջիկը:

Հորս գոյությունն ու իշխանությունը մեր տան մեջ չէր զգացվում: Հայրս սև մազերով, խոշոր ու սև աչքերով, միջահասակ, սպիտակադեմ մարդ էր, որին ես շատ հազվադեպ էի տեսնում մեր տանը: Թե որտեղ էր լինում և ինչո՞վ էր զբաղվում՝ մինչ օրս էլ չիմացա: Երեկոյան մութն ընկնելուն պես մայրս խսիրները փռում, անկողինները գցում, ինձ գրկած պառկում էր: Այդ ժամանակ հայրս գալիս ու մորս կողքին տեղավորվում էր: Այդ նկատելով, ես լաց էի լինում այնքան, մինչև որ հորս հանեի անկողնուց: Մայրս ինձ հանգստացնելու համար ասում էր.

— Մարո, բալիկս, հանգստացիր, հայրիկին մի անհանգստացնիր, թող որ նա քնի և հանգստանա:

Ես որպես մեր տան ամենափոքր և երես առած երեխան, ոչ միայն հորս, անգամ եղբայրներիս ու քրոջս թույլ չէի տալիս, որ մորս մոտենային, սիրեին ու համբուրեին:

— Իմ մաման է, ոչ ոքի չեմ տա, — ասում էի ես ու պինդ գրկում մորս և հոնգուր-հոնգուր լաց լինում:

Ա՛խ, հոգեհարազատ մայր իմ քաղցրիկ, հիմա քո որդին առանց քեզ ո՞նց է ապրում... ո՞ր ես դու... Ա՛խ, երանի մի անգամ էլ դեմքս սեղմեի իմ սիրած զույգ կրծքերիդ միջև, արբենայի մայրական անհագ կարոտով, ապա մեռնեի: Ո՛ր ես դու, սրտակից անհաս ու հեռու մայր իմ հարազատ:

Եղբայրներիս լավ չեմ հիշում, գիտեմ, որ մայրս շատ անգամ ասում էր.

— Մարոն, Մարգարը և Մուշեղը հայրիկի բալիկներն են, որովհետև նրա նման են, իսկ Նուբարը, Առաքելն ու Մուրադը իմ բալիկներն են, ինձ են նման:

Այս խոսքերի վրա ես սկսում էի ժամերով լաց լինել, քրոջս ու եղբայրներիս իմ փոքրիկ թաթիկներով խփել և ասել.

— Չէ, ես եմ մամայիս բալիկը, իմ մաման է, ձեզ չեմ տա, — ապա մորս գրկում ու ոտներով հարվածում էի նրանց:

Քույրս մորս հավասար գեղեցկուհի էր, դրա համար էլ ամեն օր գալիս էին նրան «ուզելու»:

— Օ՛ֆ, հոգնեցի այս աղջկա ուզողներին ընդունելուց, հայրն ու մեծ եղբայրն էլ այստեղ չեն, որ այս աղջկա հարցը լուծենք, — դժկամությամբ ասում էր մայրս:

Մի օր էլ մեր տուն մտավ բարձրահասակ, թիկնեղ, սև ու գանգուր մազերով, խոշոր ու սև աչքերով, քաղաքային կոստյումով, սև ու փայլուն կոշիկներով, համակրելի մի երիտասարդ, միջին տարիքի մի կնոջ հետ: Կնոջ հագուստն էլ քաղաքային էր՝ իր դեմքին և տարիքին սազական: Դա Վանի հայտնի հարուստ Շարամբենց տղա Նշանն էր իր մոր հետ, եկել էին քրոջս ուզելու: Քույրս տանը չէր: Մայրս նրանց շատ վայելուչ ընդունեց: Սկսվեց երկար-բարակ մի խոսակցություն: Խոսում էին երկու մայրերը: Տղան լուռ լսում էր, իսկ իմ գոյությունը չէր զգացվում՝ «երեխա է, բան չի հասկանում»:

— Իմ տղեն քո աղջկան ջրհորի մոտ տիսերի և հավների, ես եկել եմ քո աղջկա ձեռքը խնդրելու, — ասաց տղայի մայրը:

Սկսվեց առևտուրը: Մայրս 12 ոսկի «ղալան»¹⁴ աղջկա գին ուզեց, իսկ տղայի մայրը 8 ոսկու համաձայնվեց:

— Իմ աղջիկը շատ խորոտ, անող-դրող է, նա 12 ոսկուց ավելին արժե,— ասում էր մայրս:

— Խնդրում եմ թույլ տաք աղջկանդ տեսնեմ, դրա գյորա¹⁵ էլ դալան կտրեմ,— ասաց տղայի մայրը:

— Աղջկաս թույլ կտամ տեսնես, այն պայմանով, որ տղադ դուրս գնա անիցս:

Տղան անխոս վեր կացավ տեղից և դուրս եկավ տանից: Մայրս դուրս գնաց, քրոջս երեսը ծածկեց նուրբ շղարշով, որի տակից երևում էր նրա մարմարյա դեմքը, սև ու նշաճն աչքերը: Տղայի մայրը տեղից բարձրանալով, բարձրացրեց քրոջս երեսի քողը, առանց հիացմունքը զսպելու ասաց.

— Խորոտի, 12 ոսկի արժի... տվեցի:

Ապա նա կոացավ և համբուրեց քրոջս վարդագույն գույգ այտերը: Մայրս հուզմունքից կարմրեց ու ասաց.

— Թող Աստված օրհնի, ծլեն-ծաղկեն ու զորանան, մի բարձի ծերանան, իրենց օրում դարդ ու ցավ չտեսնեն:

Ապա երկու մայրերը համբուրվեցին: Սկսվեց խնամհական երկար ու բարակ, ինձ անհասկանալի խոսակցությունը: Քիչ հետո ներս մտավ տղան: Ձեռքիցս քարշ տալով դուրս գնաց քույրս:

* * *

Մեծ եղբորս՝ Մարգարին ես երբեք չէի տեսել: Մի օր էլ երկու հոտաղներ «ակնջկլես-ակնջկլես»¹⁶ ասելով մեր տուն մտան:

— Մարգարն եկավ,— ասացին նրանք՝ «ակնջկլես» ուզելով:

Մայրս մի պահ իրեն կորցրեց, ապա ուրախության արցունքներն այտերին դուրս վազեց սենյակից և փաթաթվեց սևաշյա գեղեցիկ մի երիտասարդի ու մայրական անհագ կարոտով համբուրեց նրան: Այդպես իրար փաթաթված մայր ու որդի մեր տուն մտան ու սեղանի շուրջը տեղավորվեցին: Համագյուղացիներն ու հարազատները շրջապատեցին նրան և տարբեր կողմերից հարցեր տեղացին նրա գլխին: Նա իր սև ու խոշոր աչքերով մեկ մորս էր նայում, մեկ՝ իր ընկերներին, ինչ-որ պատմություն էր անում, որից ես այսքանը հասկացա, որ նա եղել էր Ռուսահայաստանում՝ Իգդիրում¹⁷, մորս հարազատների մոտ: Թե ինչո՞ւ էր գնացել Իգդիր և ինչո՞ւ էր վերադարձել՝ ոչինչ չհասկացա, միայն մի բան հասկացա, որ Իգդիրում մեռելը թաղում էին դիով-գուռնայով:

14 Գլխագին՝ գումար կամ ապրանք, որ փեսացուի ընտանիքը տալիս էր հարսնացուի ծնողներին:

15 Դրա գյորա-դրան հարմար, դրա չափով:

16 Լավ լուր հաղորդելու համար պահանջվող նվեր:

17 Երևանից 40 կմ հարավ-արևմուտք գտնվող Իգդիրը 1828–1917թթ. եղել է Ռուսական կայսրության Երևանի նահանգի Սուրմալուի գավառի, 1917–1918թթ.՝ Խորհրդային Ռուսաստանի Հանրապետության, իսկ 1918–20թթ.՝ Հայաստանի Հանրապետության կազմում: Թուրքիային է անցել 1921թ. նախ՝ Մոսկվայի ռուս-թուրքական, ապա՝ Կարսի հայ-թուրքական պայմանագրերով:

— Վայ դրանց սիրտը մեռնի, մարդ էլ իր հարազատներին դեռ զուռնայով կթաղի՞, ինչ է՝ մեռելատու՞ն է, թե քեֆ ու հարսանիք, — ասաց կանանցից մեկը զարմացած: Մյուսը թե.

— Վայ, այդ սև կապածների ջիգյարները երևի շները կերել են, թե չէ ինչ-պէս կարելի է հարազատին դեռ զուռնայով թաղել, վայ, Աստված, մեզ էլ բեթարից ազատի:

Բայց մորս ուրախությունը երկար չտևեց: Պատմում էին, որ ձմռան ցրտերին եղբայրս Վանա ծովն էր մտել և տերտերի գցած խաչը հանել¹⁸, սաստիկ մրսել հիվանդացել էր: Ծոռոկներս նրան շտապ Վան են փոխադրել բուժվելու համար: Դրանից հետո, բացի մորս արցունքներից, ոչինչ չիմացա, ոչինչ չտեսա:

* * *

Մյուս եղբայրս՝ Մուշեղը, միջահասակ, ուղիղ դիմագծերով, սև աչք-ունքով, քնքուշ հոգով մի երիտասարդ էր: Հիշում եմ այսպիսի մի դեպք. եղբայրս՝ Մուշեղը, սարսափահար տուն մտավ և արցունքների միջից խեղդված ձայնով ասաց.

— Մամա, տարան... տարան...

— Ինչը տարան, բալաս, — հարցրեց մայրս նույն սարսափով:

— Քրդերը հարձակվեցին վրաս, ինձ մի լավ ծեծեցին և մեր եզներն ու կովերը տարան:

— Վայ, Աստված դրանց տուն ու տեղը ավիրի, — ասաց մայրս ծնկներին խփելով ու տանից դուրս գալով, ուր՝ չիմացա:

Դրանից հետո մեզ մնաց մի կով՝ անունը Քիշմիշ, մի եզ, անունը Բաշո, երեք ոչխար և մեկ ավանակ:

Հիշում եմ ամեն առավոտ մայրս, հացը թխելուց հետո, նախշուն խուրջինն էր դնում լավաշ հացեր, խաշած ձվեր, ոչխարի ընտիր մածուներ, բարձում էր ավանակին, ինձ էլ նստեցնում էր վրան և հաց էր տանում հնձվոր եղբայրներիս: Մի անգամ լճին մոտենալիս ավանակը կոացավ ջուր խմելու, մայրս ասաց.

— Մարո, հետ-հետ գնա, մի կռանա:

Մինչ ես պատրաստվում էի դեպի հետ նայել, գլուխկոնձի տալով ընկա լճի մեջ: Մայրս ինձ ջրից հանեց, վրայիս միակ շապիկը քամեց, իր գոգնոցը արձակեց և ինձ փաթաթեց: Հանեց նաև իր թրջված չստերը, միջի ջուրը թափեց, նորից հագավ և շարունակեց իր ճանապարհը:

* * *

Ինձանից մեծ եղբայրս՝ Մուրադը, դպրոց էր գնում: Աստված դպրոց համարեր: Մի օր վարժապետը քաղաք էր գնում, մյուս օրը արտն էր գնում, երրորդ

18 Տերտերի գցած խաչը հանել. Ծոռոկյան տոնի հաջորդ օրը, հունվարի 7-ին Հայ Առաքելական եկեղեցին տոնում է Քրիստոսի մկրտության տոնը, որը տեղի է ունենում ջրավազանների ափին կամ հոսող ջրի մոտ: Քահանան օրհնում է ջուրը՝ մեռնի կաթեցնելով նրա մեջ, ապա շղթայով խաչն ընկղմում է ջրի մեջ: Հանդիսատես երիտասարդները նետվում էին սառցե սառնության, ավելի հաճախ՝ սառցապատ օրհնված ջուրը և ջրից հանում էին խաչը: Ամբողջ ծեսը կոչվում է Ջրօրհնեք:

օրը հիվանդ էր: Տարիներն իրար ետևից անցնում էին, բայց երեխաները ոչինչ չէին սովորում:

Մուրադին էր հանձնված նաև իմ խնամքը, որն ինձ ավելի շատ ծեծում ու լացացնում էր, քան խնամում ու հետևում էր: Ես դեռ դպրոցական հասակ չունեի, ունենայի էլ, միևնույնն էր դպրոց չալիտի գնայի: Մեր գյուղում միայն տղաներն էին դպրոց գնում: Աղջիկը՝ դպրոց... դա ամոթ ու խայտառակություն էր համարվում: Այստեղից էլ եզրակացություն՝ մեր գյուղի իգական սեռը անգրագետ էր: Աղջիկները մեզ մոտ գլխաբաց էին, իսկ կանայք ու հարսները յազմա էին գցում գլխներին, տղամարդ տեսնելիս ծածկում էին դեմքերը:

* * *

Ես սիրում էի խաղալ և՛ աղջիկների, և՛ տղաների հետ, բայց մշտապես առաջնությունը տալիս էի տղաների խաղերին: Նրանց խաղերը ավելի աշխույժ ու կրակոտ էին, որը շատ համապատասխանում էր իմ կայտառ բնավորությանը: Մայրս հաճախ ասում էր.

— Մարոս պետք է տղա ծնվեր, թո՛նրի շիշը որ կոխես բերանը՝ չի վախենա:

Տղաների հետ ամբողջ օրը ժայռերի հետևում պահմտոցի էի խաղում, «ձի» էի նստում և փողոցում վազվզում: Մեր ձիերը ոչ այլ ինչ էին, քան մեր տներից բերված ցախավելներն ու ավելները, որոնցից իսկական ձի քշելու հաճույք էինք ստանում: Տղաների հետ մեր լճում լողանում, ապա նրա ավազոտ ափերին նստած՝ աղջիկների հետ տուն-տուն¹⁹ էի խաղում:

* * *

Մի օր մայրս գնաց հարևանի մեծ թավան բերեց և քառասուն ձվից ձվածեղ շինեց: Ես այդ տեսնելով՝ լացով ասացի.

— Մամա, սոված եմ, ձվածեղ եմ ուզում:

— Չվածեղն կտրել չի կարելի, մի քիչ սպասիր, ձվածեղը տանեմ քավորակնոջ բարձին²⁰, հետո քեզ համար նոր ձվածեղ կեփեմ, — ասաց մայրս ու շտապեց քավորակնոջ տուն, որը կից էր մեր տանը: Չգիտեմ մայրս երբ տուն դարձավ, բայց ես արդեն քավորակնոջ տանն էի և հայացքով տնտղում էի նրա բարձի չորս բոլորը, բայց ոչ մի ձվածեղ աչքիս չերևաց: Քավորակինը ինձ նկատելով՝ ասաց.

— Մարո, Խաչոյին ես ուզում, հսմ, գնա լճափ, նա այնտեղ խաղում է, գնա, գնա:

Ես տեղիցս չշարժվեցի, բերանիս թուքը կուլ տալով, մինչև ականջներս կարմրելով, ասացի.

19 Տուն-տուն կամ տուն-տունիկ, ընդունված դերախաղ՝ հիմնականում մանկահասակ աղջիկների շրջանում: Խաղացողներն դերաբաշխում են կատարում և ընդօրինակում ընտանիքի տարբեր անդամների՝ հիմնականում մոր, տատի, ավագ քրոջ դերերը, խնամում, նախատում «երեխային», որը կարող է խաղացողներից մեկը կամ տիկնիկ լինել, երևակայական ճաշ են «պատրաստում», «տունը» մաքրում ևլն՝ կրկնելով իրենց ընտանիքներում ընդունված սովորույթները:

20 «Բարձին ձվածեղ տանել»: Նոր ծննդաբերած կնոջն առաջին այցելությունը ծիսական էր և անվանվում էր «բարձին գնալ»: Այդ այցելությանն ընդունված էր ձվածեղ տանել:

—Քավորակին, մամաս մեր ձվածեղն ուզում է:

Քավորակինը գլխի ընկավ, թե բանը ինչումն է, կտրեց դեռ չկտրված ձվածեղը, մի մեծ կտոր փաթաթեց լավաշի մեջ ու ինձ մեկնեց: Ես առանց առարկելու այն վերցրի և վազեցի լճափ: Ավագներին նստած ձվածեղը կերա և տիկնիկներին էլ բաժին հանեցի ու խաղով տարված էլ մեր տուն չգնացի: Քիչ հետո լսեցի մորս ձայնը:

—Մարո՛, Մարո՛, արի ձվածեղ կեր:

Տարված խաղովս մորս չարձագանքեցի և տեղիցս չշարժվեցի: Քիչ հետո մայրս ինձ մոտեցավ և նկատեց տիկնիկներին առաջ դրված ձվածեղը: Սկսվեց հարցաքննությունը: Ես միամտաբար ամբողջ եղելությունը պատմեցի, նա մի քանի հարված հասցրեց մարմնիս փափուկ մասերին: Ավելի զայրացավ, ձեռքիցս բռնեց, ինձ տուն տարավ, նորից մի քանի ապտակ հասցրեց: Ես ամենաբարձր ձայնով լալիս էի: Բարկությունից սկսեց սենյակի երկարությամբ գնալ ու գալ ու ինձ սաստող խոսքեր ասել: Ապա ինձ մոտենալով՝ ասաց.

—Լեզուդ հանիր տեսնեմ:

Ես առանց բանի էությունը հասկանալու, լաց լինելով լեզուս հանեցի: Նա մի բան ցանեց լեզվիս վրա ու ինձ տուր տալով՝ ասաց.

—Այս քեզ խրատ, որ մյուս անգամ առանց մամային ասելու ուրիշից ոչինչ չուզես, հասկացա՛մ:

Ես բարձրաձայն լալիս, գետնին էի թավալվում, բերանս էի սրբում, իսկ նա շարունակում էր.

—Այս անգամ բիբար լցրի, մյուս անգամ եթե կրկնվի՝ լեզուդ կկտրեմ և շների առջև կգցեմ, հասկացա՛մ:

Ես լալիս ու ճչում էի: Հանդարտվելուց հետո նա ինձ գրկեց, գետնից բարձրացրեց, ծնկներին դրեց ու սկսեց արտասուքներս ու լեզուս սրբել և միաժամանակ կրկնել.

—Էլ այդպիսի բան կանես, հա՛:

—Էլ չեմ անի, էլ չեմ անի, մամա ջան,— պատասխանում էի ես մոնոտոն լացով ու արտասուք գլորելով:

Ես անտանելի անկարգ ու չար աղջիկ էի: Մի օր ընկերներիս շորերն էի լիճը գցում, մյուս օրը հարևանի փռած չորաթանն²¹ էի հավաքում ու քարի փոխարեն լիճը գցում, հեռու գցելու հարցում տղաների հետ մրցում և ուրախանում: Ընկերներիս ծեծում ու արնոտում էի: Մի խոսքով՝ օրական երեք անգամ մորս կողմից ծեծվում ու էլի չէի խրատվում:

21 Չորաթան, չորթան-Կարագի պատրաստման ընթացքում արտադրվող սննդամթերք: Խնացու մեջ կարագ ստանալու համար մածուները հարելիս կարագն առանձնանում է մածուներից, մնացած հեղուկը թանն է: Թանը եփվում էր մինչև կտրվելն ու ջրի առանձնանալը: Եփած թանը տոպրակի մեջ էին լցնում և կախում մինչև ջուրը քամվեր և մնար շիճուկը՝ քամած մածունի թանձրության մի 'յուրթ: Շիճուկին աղ էին ավելացնում, ձեռքով մնացած հեղուկը մզելով՝ ամուր գնդեր պատրաստում, դրանք փռում արևի տակ՝ չորանալու: Ստացվում էին քարի պես ամուր գնդիկներ՝ չորաթանը, որոնք կարելի էր ամիսներով պահել և պետք եղած ժամանակ ջրով բացելով՝ տարբեր ճաշատեսակներ պատրաստել:

* * *

Եղբայրներիցս մեկի՝ Առաքելի հարսանիքն էր: Մեր մեծ սենյակի մի անկյունը վարագույրով կտրված էր: Վարագույրի մյուս կողմում հարսանիք էր, կին ու աղջիկ տղամարդկանց հետ թև-թևի տված ավանդական դիոլ գոտնայի նվագի տակ պարում էին, իսկ ես ընկերուհուս հետ վարագույրի հետևում պահմտոցիկ էինք խաղում: Այստեղ տեսանք քողքված հարսին, երեք տակ գույնզգույն շղարշներով ծածկված: Ես մոտեցա և բարձրացրի հարսի երեսի քողը: Հարսը ինձ նայեց, երեսս շոյեց, ծիծաղեց և հարցրեց.

— Աղջիկ, անունդ ինչ է:

— Մարո:

— Մարո, ինձ կարո՞ղ ես տանել ձեր ոտատեղը²²:

— Կարո՞ղ եմ, — պատասխանեցի ես:

Կլոր թմբուկը վիզս զգած, կոպալները-փայտիկները ձեռքիս՝ հարսին առաջնորդեցի ոտատեղը: Նա նստեց թե չէ, տրամադրությունս բարձրացավ և սկսեցի փայտիկներով թմբուկին հարվածել ու հետո էլ երգել: Այդ ժամանակ մեր տուն եկավ բարերը²³-հորեղբայրս՝ մելիք Հակոբը, ինձ տեսնելով ասաց.

— Աղջի փիչխե²⁴, տուն կորիր, թե չէ գայլերը քեզ կուտեն:

— Ես մենակ չեմ, հարսը ոտատեղումն է, — պատասխանեցի ես:

Դրանից հետո թե ինչ զգաց խեղճ հարսը՝ չգիտեմ (խեղճ հարսը մեծերի հետ խոսելու իրավունք չունեի, դրա համար էլ եկավ իմ թմբուկի հարվածների տակ):

Հետագայում ես մորս խոսակցությունից հասկացա, որ հարսին ոչ թե եղբայրս, այլ հարսս էր տեսել ու հավանել, և մորս հետ աղջիկ ուզելու էին գնացել: Պարզվեց նաև, որ խեղճ եղբայրս առանց հարսին տեսնելու ու ճանաչելու նրա հետ եկեղեցի էր գնացել՝ պսակվելու: Այո, այդպիսին էին մեր գյուղի բարքերը:

4. ԹԱՎԱՔՅԱԼԵՆՑ ՏՈՒՆԸ

Մեզ երկու ազգանվամբ էին կոչում՝ Թավաքյալենց և Մուրադենց: Թավաքյալյանները հայտնի էին Վանում, Ալջավազում և մեր գյուղում: Թե ինչով էին նրանք հայտնի՝ չգիտեմ: Ես Ձեզկհադորդեմ այն, ինչ տեսել ու հասկացել է իմ մանուկ հոգին:

Թավաքյալյանները երեք եղբայրներ են եղել՝ Մուրադ, Հակոբ և Գրիգոր: Երեքն էլ իրենց ընտանիքներով ապրում էին մի բակում, որը կից էր մեր լճին: Բարեր Գրիգորը երեխաներ չունեի, նրանց ընտանիքը շատ փոքր էր, իսկ բարեր Հակոբի ընտանիքը 150 հոգուց էր բաղկացած, որոնք բոլորն էլ ապրում էին նույն

22 Արտաքնոց, գուգարան:

23 Բարեր, բարար, Շատախի բարբառով՝ հորեղբայր, Հայոց լեզվի բարբառային բառարան, Հատոր 1, էջ 142:

24 Փիչխե կամ փիչխա, բարբառային՝ փոքրիկ, Հայոց լեզվի բարբառային բառարան Հր. Աճառյանի անվան Լեզվի ինստիտուտ, ՀՀ Գիտությունների Ազգային Ակադեմիա Հատոր 6, Երևան, 2010, էջ 384:

հարկի տակ և ընտանիքի ղեկավարն էր մելիք Հակոբը (այդպես էին նրան կոչում): Նրան տեսնելիս բոլոր հարսներն ու կանայք ծածկում էին դեմքերը և նրա հետ չէին խոսում, իսկ տղամարդիկը շատ հարգանքով ու պատկառանքով էին նայում նրան: Ասում էին, որ նրա մի ոտը Վանում, մյուսը՝ Ալջավագումն է: Ասում էին նաև՝ կարդացվոր և շատ խելոք մարդ էր և որ նրան գիտեր ամբողջ Վանն ու Ալջավագը: Նրա հագուստը քաղաքային էր, մշտապես կոկիկ ու մաքուր: Նա բարձրահասակ, թիկնեղ, սև ու խոշոր աչք-ունքով, գեղեցիկ, 60-ն անց մի մարդ էր:

Երկար տարիներ են անցել, բայց հիշողությանս միջից մի դեպք չի ջնջվում, չի աղոտանում: Բաբեր Հակոբը բակում մի քարին նստած կարդում էր: Ես մեկ նրա գրքին, մեկ նրա «երկար» ոտներին էի նայում, որի մի ոտը Վանում, մյուսը՝ Ալջավագումն էր, և ոտքս քարին խփելով քիթերնսի ընկա: Նա ինձ բարձրացնելով՝ ասաց.

— Վայ, Մարոն ոսկի գտավ:

Ես անմիջապես լացս կտրեցի և շուրջս որոնեցի, բայց ոչ մի ոսկի չգտա:

Բաբեր Գրիգորը նույնպես բարձրահասակ, թիկնեղ, խաժ աչքերով, գեղեցիկ մի մարդ էր, որն իր շրջապատում այնքան էլ ազդեցիկ չէր:

Մուրադի՝ իմ պապի մասին ոչինչ գրել չեմ կարող, ես ոչ նրան տեսել, ոչ էլ նրա մասին լսել եմ:

5. ՄԵՐ ԳՅՈՒՂԻ ՈՂԲԵՐԳՈՒԹՅՈՒՆԸ

Ամառվա շոգ և արևոտ մի օր էր: Մենք՝ երեխաներս, ոտաբոքիկ, առանց շապիկի, լճափի ավազներում թաղված տուն-տուն էինք խաղում: Հանկարծ դուրսը մթնեց: Աքաղաղները կանչեցին, հավերն կշկջալով իրար անցան ու աքաղաղների շուրջը հավաքվեցին: Շները հաչեցին ու չարագուշակ ոռնացին: Դուրսը ցրտեց: Մենք մրսեցինք և մեր շապիկները հագանք: Լճի կապույտ գույնը սևի փոխվեց, լիճը սկսեց կնճռոտվել և ալեկոծվել: Այս բոլորը ասի ու սարսափ տարածեց մեզ վրա. մենք խաղը թողած՝ տները վազեցինք:

Մեր սենյակում պատից կախված լամպը վառվում էր: Մայրս, մի քանի կանանց հետ, ծնկաչոք, ձեռքերը վեր պարզած, հայացքները առաստաղին հառած՝ աղոթք էին մրմնջում:

— Աստված ջան, մեզ ազատիր բոլոր տեսակի չարիքներից, — ասում էր մայրս:

— Արևի խավարումը դա երկու թագավորների անհամերաշխության նշան է, կարող է պատերազմ լինի, — ասաց կանանցից մեկը: Մյուսը, թե.

— Արևի խավարումը դա գլխավորի՝ ամուսնու կորուստ է նշանակում: Հիշո՞ւ՛մ ես մի անգամ էլ արևը խավարեց, Բդդենց Հարությունը մահացավ և խեղճ Մարիամը այրիացավ:

Չեմ հիշում՝ դա արևի խավարման, թե՛ հետագա օրերում էր, որ Սիփանի փեշերով և լճի երկարությամբ, դեպի մեր գյուղն էր շարժվում թուրքական բանակը՝ սև աքքյարը (այդպես էին կոչում թուրքական բանակին, նրա համար, որ նա

ամբողջովին սև էր հագնում), որի միայն սկիզբը տեսանք: Ժողովուրդը՝ կին, երեխա, տղամարդ, տներից դուրս թափված կտուրներում կանգնած դիտում էին այդ հետքերը և արտակարգ գորաշարժը: Մորս ձեռքից բռնած բարձրացանք մեր կտուրը: Նա գույգ ձեռքերը ճակատին դրած, աչքերը կիսաբաց, շարժվող զորքին նայելով, կողքի տղամարդուն հարցրեց.

— Տեր Աստված, այս ինչ բան է, կյանքումս մեր սարերում այսքան սև ասքյար չէր հավաքվել:

— Ոչինչ, այսքյարի գորախաղ է, գորավարժություններ են անում, — պատասխանեց կողքի տղամարդը, — այդպիսի գորախաղեր ես շատ ու շատ եմ տեսել:

Ջորքը երկու մեծ ու կոռ օղակով շրջափակեց մեր գյուղը, մի մասն էլ լցվեց փողոցները և շրջապատեց Հեթումենց դարմանի խոտի մեծ մարագը, որի մի կեսը լցված էր դարմանով: Ոչինչ, ոչինչ չէր հասկացվում: Ապա Հեթումենց (Եթմենց) մարագի մոտ կանչեցին գյուղի միակ գրագետ, բաբեր մելիք Հակոբին և ինչ-որ մի թուղթ մեկնեցին նրան: Նա կարդալուց հետո կանչեց գյուղի զգիրին և ինչ-որ կարգադրություններ արեց: Գզիրը շրջեց տնից-տուն, փողոցից-փողոց և ասաց.

— Եթմենց մարագում ժողով կա, ոչ մի տղամարդ չբացակայի, հուքմաթի²⁵ հրամանն է:

Թե ո՞վ էր և ինչացու էր այդ հուքմաթը՝ չհասկացա: Երբ գյուղի բոլոր տղամարդիկ հավաքվեցին մարագում, զորքի մեծը բաբեր մելիք Հակոբի հետ մարագը մտան, ապա մեծը մենակ դուրս եկավ մարագից և դռանը մի մեծ կողպեք դրեց և զորքին դառնալով, ձեռքի մի շարժումով հասկացրեց... Սև ասքյարը հրացանի սվինները դեպի մարագը ուղղեց և խտացրեց իր շարքերը: Կանանց հանգիստ և միամիտ հետաքրքրությունը սուգուշիվանի, լացուկոծի փոխվեց: Շատերը, ծնկաչոք արտասվալի աչքերը դեպի երկինքը դարձած, Աստծուց փրկություն էին հայցում, մյուսները բարձրաձայն լալիս ու գլխներին էին խփում: Նրանց լացին միախառնվեց երեխաներիս լացն ու ճիչը և հրացանի կրակոցները: Բոլորի, բոլորի հայացքներն ուղղված էին դեպի Հեթումենց դարմանանոցը: Մի քանի ասքյարներ, բահն ու քլունգը ձեռքներին, մարագի կտուրը բարձրացան և քանդեցին, մեծացրին մարագի երթիկը: Երկու այլ ասքյարներ նավթի դաբոնները՝ ամանները ձեռքներին, մոտեցան մարագի մեծացրած երթիկին և ամբողջ ուժով նավթը շփեցին մարագի ներսը և տարբեր կողմերից լուցկիներ վառեցին: Բոցն ու ծուխը միախառնված երկինք բարձրացավ: Լավում էր մարագում եղած տղամարդկանց աղիողորմ լացն ու ճիչը: Հերարձակ, խելակորույս մայրերն ու քույրերը դեպի մարագը վազեցին, բայց տեղն ու տեղը սվինահարվեցին և բոցերի մեջ շարտվեցին, և իրենց հույզերով ու տանջանքներով հարազատներին փարվեցին և միասին մոխրացան:

Մարագից ելնող բոցն ու ծուխը, հրաբխային վիթխարի մի պուն կազմած, դեպի կապույտ երկինքը խոյացավ և իր լայնարձակ սև քողը փռեց Խոռանց գյուղի և մոտակա երկու լճերի վրա: Նրանք գյուղի ծանր վիշտը կոհակներին առած

25 Հուքմաթ՝ կառավարություն, իշխանություն:

մեղմ խշշում վաճ ու վիճ էին ասում: Իսկ սեզ Միփանը հրեղեն այունի տաքությունից իր ձյունակերտ թագը հալեց, արցունքի առվակներ կազմեց և գույզ լճերի կապույտ ջրերին խառնեց ու գյուղին վշտակցեց:

Սկսվեցին հրացանի համազարկերը, ալան-թալանը, հարս ու աղջիկներին քաշքշելը, դիմադրողներին սպանելը կամ ձիերին կապած անհայտ ուղղությամբ տանելը: Խուճապահար ժողովուրդը սկսեց դեսուդեն վազել, ջրհորներում, հացի ամբարներում, աթարի ամբրոցներում թաքնվել կամ հորձանոտ լճի ալիքներին հանձնվել՝ միայն թե թուրքական բանակի (սև ասքյարի) վայրագություններից ազատվեր: Իսկ մարագի բոցն ու ծուխը, միախառնված այրվող տղամարդկանց լաց ու հառաչանքին, երկինք հասան: Գյուղում տարածվեց խորոված մսի և խանձված մազերի տհաճ հոտը: Մարագի կտուրը փլվեց: Մարագը լռեց²⁶:

6. ՀԱՐԱԶԱՏՆԵՐԻ ՈՐՈՆՈՒՄԸ

Իրիկնամուտ էր: Նախիրն ու ոչխարների հոտը, Միփանի հյութալի կանաչներից ու ծաղիկներից կշտացած, կրծքները ծաղկաբույր կաթով լցրած, ծանրաքայլ, օրոր-շորոր, առանց հովիվների ուղեկցության, ըստ սովորության գյուղը մտան: Ձիավոր սև ասքյարը հարայ-հրոցով, հո՛, հը՛ռ գոռգոռալով, շրջապատեց նախիրն ու ոչխարի հոտը: Արտակարգ դրությունից սարսափահար, կռվերն ու ոչխարները դեսուդեն վազեցին, ըմբոստացան, ըստ սովորության գոմերը մտան, իսկ մեծամասնությունը գորքի անգութ մտրակներին արժանացան և քշվեցին անհայտ ուղղությամբ: Խեղճ անասունները զրկվեցին հարազատ գոմերից, գառ ու հորթերից և իրենց գթասիրտ տերերից:

Ալան ու թալանից հետո սև ասքյարը գյուղից հեռացավ, կանայք հարս ու աղջիկներ դուրս եկան իրենց թաքստոցներից, կժերն ու դույլերը առած դեպի լիճը վազեցին, ջուր ու ավազ բերեցին ու վառվող ու մխացող մարագի այս ու այն մասում լցրեցին և կրակը հանգցրեցին: Մյուսները բահն ու քլունգը ձեռքներին, արցունքն աչքերին, մղկտացող սրտով ու հույզերով, քանդում էին մարագի փլատակները և տակից հանում ուռած, սևացած, խանձված ու եփված անճանաչելի դիակները: Ապա հարազատները կորցրած մայր ու աղջիկներ նայում էին խանձված ու սևացած դիակներին՝ ով լինելը չորոշելով, մղկտալով քանդում ու նորից քանդում մարագի փլատակները:

Մարագի դուռը բարձրացնելիս նրա տակից գտան եղբորս՝ Առաքելին, որի հագուստները դեռ այրվում էին ու ծխում, իսկ գլուխը երկու կես էր եղած և ուղեղը

26 Փոքրիկ Մարոն չի հասկացել, բայց Խոռանց գյուղում ըստ վերապրած Սեդրակ Ասպատուրյանի վկայության դեռևս ապրիլի 7-ին հավաքել և այրել են նաև Կոճի և Կուզլե գյուղերի հայ տղամարդկանց: 1916թ. Խոռանց գյուղի հուլիս ամսվա ջարդերը նախ՝ օսմանյան բանակի, ապա շրջակա քրդերի կողմից նկարագրել են նույն գյուղում ջարդերից փրկված Ազգյուլ Հարությունյանը, որի 12 հոգիանոց ընտանիքից փրկվել են չորսը, և Խանեն անունով մի կին, ինչպես նաև Ներքին Միփանի գյուղացի Արշակ Մելիք-Գասապարյանը (Հայոց Ցեղասպանությունը Օսմանյան Թուրքիայում, Հատոր 1, ականատեսների վկայություններ, Վանի նահանգ, Երևան, Հայաստանի Ազգային Արխիվ, 2012, էջ 264, 286–288, 303): Փոքրիկ Մարոյի հիշողությունը պահել է միայն սեփական գյուղի կոտորածները, որոնց զոհ են գնացել նաև նրա հայրն ու եղբայրը:

դուրս թափված: Մայրս բարձրաձայն ճչաց, օրորվելով դեպի եղբայրս գնաց և ապա զույգ ձեռքերը դեպի երկինքը բարձրացնելով և երկնքին նայելով՝ ասաց.

— Թախտոյ շուռ գա, արարիչ Աստված, ի՞նչ մեղք էինք գործել քո առաջ, որ մեզ այսպես պատժեցիր, իմ անմեղ որդուն կտոր-կտոր արեցիր, հրին ու սրին արժանացրեցիր:

Ես մորս կողքին նստած լալիս ու կրկնում էի նրա խոսքերը և փարվում էի նրան: Մի կին զույգ ձեռքերով վերցրեց եղբորս ուղեղը և դրեց նրա ջարդված գանգատուփի մեջ և իր գոգնոցը արձակելով կապեց եղբորս գլուխը: Մյուս կանայք եղբորս մարմինը ազատեցին այրվող հագուստներից, հենց մարագի դռան մոտ մի փոս փորեցին և եղբորս դիակը մեջը դրեցին: Մայրս գրկեց նրա թարմ շիրիմը և երկար լաց եղավ, ապա վեր կացավ տեղից, օրորվելով դեպի ծխացող մարագը գնաց, մի քանի սևացած ու խանձված դիակներ շուռումուռ տվեց, հորս որոնեց, նրան ճանաչելու հույսը կտրած՝ նորից եղբորս գերեզմանին ծնկաչոք նստեց, երկար լացեց ու մորմոքեց և վշտախորով տուն գնաց:

Մինչ ուշ գիշերը քրտնակոխ կանայք քանդեցին մարագի այրվող փլատակները և դուրս հանեցին հարյուրավոր այլանդակված անթև, անգլուխ, ուռած ու եփված, անճանաչելի դիակներ: Հարազատներին գտնելու և ճանաչելու հույսը կորցրած՝ մարագի մեջ դրին հանած անճանաչելի դիակները և կառուցեցին ընդհանուր եղբայրական մի գերեզման, վրան դրին մի քանի փայտյա խաչեր, մոմեր վառեցին, խունկ ծխեցին և ծնկաչոք աղոթեցին ու գլխիկոր գնացին իրենց գալիք վիշտն ու տառապանքները դիմավորելու:

Բզնունյանց ծովը մեղմ խշշում, վաշվուշ էր ասում, իսկ խռովահույզ Սիփանը, հայացքը խոժոռած, կատարված բարբարոսության դարերի անմահ վկան մնաց:

7. ԳՅՈՒՂԻ ԱՌԱՎՈՏԸ

Լույսը բացվեց: Արևն իր ոսկեգույն ճառագայթները գցեց մարդախորով և վշտախորով գյուղի վրա: Գյուղը թաղված էր խորը լռության ու սգի մեջ: Թոնիրներից էլ ծուխ չէր բարձրանում, ընդմիշտ կտրվեց թխվող լավաշ հացի հաճելի բույրը, էլ չէր մայում գառն ու ոչխարների հոտը, ո՛չ նախրչին, ո՛չ էլ նախիրը էլ դուրս չէին գալիս գյուղից, էլ չէր լսվում ձիերի ու քոռակների հաճելի խրխինջը: Հեովից գյուղի լռությունը խզեց մի քաղցած շան աղիոդորմ ոռնոցը և ծովի ալիքների մեղմ խշշոցը:

Մեր բակում հավաքված մի քանի կանայք իրար հետ վշտակից խոսում էին ու լալիս:

— Ա՛խ, Աստված իմ, շան ոռնոցը չարագուշակ է, — ասաց մի կին: Մյուսը թե.

— Էհ, սրանից դեն ինչ ուզում է թող լինի, մեռնելն ավելի լավ է, քան թե վշտախորով առանց հարազատների, առանց գլխավորի ապրելը:

Մայրս կանանց խմբից անջատվեց և մտքամոլոր, քայլերը դեպի մեր տուն ուղղեց, փռած անկողինը հավաքեց, ինչ-որ ամաններ մի տեղից վերցրեց մի այլ

տեղ դրեց, ապա նույն մտամոլորությամբ, արցունքներն աչքերին գումը մտավ և դատարկ գոմի մեջտեղում կանգնած բարձրաձայն լաց եղավ: Ոչ մի անասուն, ոչ մի շունչ: Հանկարծ թառի վրա մի հավ կշկշաց, որով ուզում էր ասել, թե մենակ եմ, ընկեր եմ ուզում: Մայրս նույն մտամոլորությամբ, արցունքներն աչքերին գոմից դուրս եկավ և քայլերն ուղղեց դեպի հարևանի տուն, որտեղ մի քանի կանայք հավաքված խոսում և վատ-վատ բաներ էին գուշակում:

— Երանի սև ասքյարը գար և մեզ բոլորիս վառեր, այսպես ապրելով՝ ի՞նչ կլինի մեր երեխաների վերջը: Առանց տղամարդու, առանց եզների, ռնց պիտի վարենք, ռնց պիտի ցանենք, ինչպես կերակրենք մեր եթիմներին, — ասաց կանանցից մեկը:

— Մեռնելն ավելի լավ է, քան այս ձևի ապրելը, — վրա բերեց մյուսը: Ապա խորը լռություն տիրեց, յուրաքանչյուրն ընկավ իր մտքերի մեջ:

8. ՔՐԴԵՐԸ

Հեռվից հրացանի կրակոցների ձայներ լսվեցին: Կանանցից մեկը կտուր բարձրացավ՝ իմանալու բանի էությունը և, սարսափահար ներս վազելով, ասաց.

— Վայ մեզ, հրացանավոր քրդեր են, Աստված մեզ է՛լ բերարից ազատի:

Այդ լսելով՝ կանայք սենյակի դուռը պինդ փակեցին, երկանքի ծանր քարերը դռան դեմը դրին և լուռ ու սարսափահար արտավեցին: Քիչ հեռոտ բակում լսվեց քրդերի բարձրագոռոցո խոսակցությունը և ցինիկ քրքիջը: Քիչ հեռոտ նրանք մոտեցան տանը և հրացանի կոթերով հարվածեցին փակված դռանը: Ներսից ոչ մի պատասխան, ոչ մի ձայն: Սարսափահար մայրս մարմնի դողով, ատամները կոճտացնելով՝ ինձ թաքցրեց ոտքերի արանքում և ծածկեց իր լայն հագուստների քղանցքով: Երկու երիտասարդ, բարձրահասակ, թիկնեղ քրդեր տան դուռը բարձրացրին և մի կողմ շարտեցին, ապա ձեռքերը խանչալներին դրած՝ սպառնալից հայացքներով նայեցին սարսափահար կանանց, հայիոյեցին, հրմշտեցին և իրենց ձեռքերին ու խանչալներին ազատություն տվեցին: Սարսափահար կանայք իրար հպվեցին և աղիողորմ լացով, նրանց դիմեցին.

— Քիրվո (ախպեր), խնայեցեք, խեղճ ենք:

Ի պատասխան նրանց խնդրանքի, քրդերից մեկը հարձակվեց ինը տարեկան մի աղջկա վրա, կապեց նրա ձեռքերն ու ոտքերը, թևի տակ դնելով՝ տարավ ու կապեց ձիու թամբին: Աղջիկն անգուսպ ձայնով ճչում և «մամա, մամա» էր կանչում: Խելակորույս մայրը այդ տեսնելով՝ քրդի ոտքերի մոտ փովեց և համբուրեց նրա կեղտոտ ու փոշեպատ տրեխները և հետ խնդրեց իր տանջված զավակին: Քուրդը խանչալը դուրս քաշեց պատյանից և աղջկա մորը գլխատեց: Կինը, գլուխը մարմնից կախված, տեղն ու տեղը տապալվեց և խոխոռցով հանգեց: Աղջիկը ձիուն կապած՝ ամբողջ ձայնով «մամա, մամա» էր կանչում: Քուրդը հաղթական քայլերով մոտեցավ աղջկան, քրդական առնական մի ապտակով փակեց աղջկա բերանը, աղջիկը լռեց: Մի քանի աղջիկների և հարսների մերկացրեցին և կողքի սենյակը քաշ տվին: Մնացած կանայք, վիշապի առջև գցած կենդանի ճագարների պես կողք-կողքի կծկված՝ դողում, բարձրաձայն լալիս և իրենց օրհասական

վախճանին էին սպասում: Ես մորս ոտքերի արանքում կծկված՝ նրա լայն ու ծալքավոր հագուստի վրա գույգ անցքեր բացեցի և այնտեղից տեսա քրդերի զազրելի արարքներն ու գազանությունները: Այնուհետև մորս ստվերը դարձա՝ նրա հետ քայլում, նրա հետ նստում, նրա հետ պառկում ու քնում էի:

Այդ սարսափները տեսնելով՝ մայրերն իրենց աղջիկներին թաքցնում էին թոնիրներում, ամբարներում ու ջրհորներում: Մայրս գնաց ջրհան դույլը բերեց, ինձ ծնկներին դրած՝ ասաց.

— Մարո, բալիկս, վեղորյի²⁷ մեջ նստիր, քեզ ջրհոր իջեցնեմ, որ քրդերը քեզ չտանեն ձիուն կապեն ու ծեծեն:

Ես, սարսափելով ջրից ու ջրհորի մթությունից, մորս դիմադրեցի և լացով ասացի.

— Ո՛հ, չեմ իջնի, սատանաներն ինձ կտանեն և ջրհորի մեջ կխեղդեն, չեմ, չեմ իջնի ջրհորը, շորերիդ տակ կթաքնվեմ, էլ քրդերն ինձ չեն տեսնի:

— Մարո, բալիկս, — համոզում էր մայրս, — ջրհորի մեջ ջուր չկա, այնտեղ է լցված մեր տեղաշորը, հագուստները և կարպետները, դու չես խեղդվի, այնտեղ ոչ մի սատանա չկա, ես միշտ ջրհորի մոտ կկանգնեմ և քեզ հետ կխոսեմ, հա՛:

— Հա՛, — լացով ու սարսափով համաձայնեցի ես և դույլի մեջը նստած ջրհոր իջա, բայց ջրի փոխարեն փափուկ անկողինների վրա ընկա: Մայրս դատարկ դույլը դուրս հանեց և ջրհորի բերանի մոտ կանգնած սկսեց ինձ սրտապնդող խոսքեր ասել և համոզել: Ջրհորը մութ էր ու ցուրտ: Հաճախ լսում էի մորս սրտապնդող այս խոսքերը.

— Մարո, բալիկս, լաց չիմես, առ չամիչ կեր, ինձ չկանչես, թե չէ քրդերը ձենդ կլսեն ու քեզ կտանեն կապանեն, ես այստեղ եմ, չվախենաս, ձեն չհանես:

Զգիտեմ քանի ժամ էի մնացել ջրհորում, քանի ժամ էր անցել, մեկ էլ ականջս ընկավ մորս հեռու-հեռավոր ձայնը.

— Մարո, Մարո, քնամ ես, արթնացիր, ես այստեղ եմ, չվախենաս:

Ես ոչ թե քնից, այլ կարծես թե երազից արթնացա և արձագանքեցի մորս կանչին ու լաց եղա: Մայրս դույլը իջեցրեց, ես նստեցի մեջը և ինձ դուրս հանեց ջրհորից: Ես մրսում էի, նա ինձ իր մայրական տաքուկ գրկում սեղմեց, արտասովեց և համբուրեց:

Այնուհետև ես և իմ հասակակիցներն արևի երես չտեսանք, մոռացանք մեր ուրախ խաղն ու մանկությունը և ապրեցինք ջրհորներում, սառը թոնիրներում, դարմանով լի պարկերում և մեր մայրերի հագուստի քղանցքների ծալքերում:

* * *

Մի անգամ մորս հետ փողոցով անցնելիս, նրա ծալքավոր ու լայն շորի տակից, աչքերիս համար բացված գույգ անցքերից նկատեցի փորը ուռած մի կնոջ, որին շրջապատեցին երեք քրդեր ու սկսեցին հրմշտել, քաշքշել: Կինը դիմադրեց: Քուրդը խանչալը դուրս քաշեց պատյանից և կնոջ վրա հարձակվեց,

27 Վեղոր, ոռսերեն՝ ведро, դույլ:

պատռեց նրա փորը և միջից մի երեխա հանեց խանչալի ծայրին, բռնած հռիռաց ու մի կողմ շարտեց: Երկու դիակները գետնին փռեցին և բարձրագոռոգոռ ծիծաղելով ընկերներով գնացին:

Մի այլ օր մորս շորի տակից նկատեցի փողոցի մեջտեղում մի քանի խաչանձև ցցերը դրված և վրան պառկած մի քանի մանկահասակ աղջիկներ, մեռելային տեսք ստացած և ձեռքերը կախ-կախ գցած:

— Մամա՛, մամա՛, մեռա՞մ են, — շշուկով հարցրի ես:

— Մո՛ւս, քրդերը ձենդ կլսեն, — շորի վրայից ուսերս սեղմելով և սաստող տոնով ասաց մայրս:

Միսս հետ շարունակեցինք մեր ճանապարհը: Մի դարմանանոցից լսեցի աղիտոգորմ լացի և խորը տնքոցի ձայներ: Ինձնից անկախ լսվող ձայնի կողմը նայեցի: Ո՛վ զարմանք, մի քանի աղջիկներ մինչև ծնոտները թաղված են դարմանի մեջ և յուրաքանչյուրի կողքին խանչալը ձեռքին մի քուրդ էր կանգնած: Քիչ այն կողմ մի այլ քուրդ քաշքշում էր ջահել մի կնոջ, կինը բղավում և դիմադրում էր: Քուրդը քացով խփեց և գետնին տապալեց խեղճ ու անօգնական կնոջը: Մայրս այդ բոլորը տեսնելով՝ ասաց.

— Մարո, բալիկս, ձայն ու ծպտուն չհանես, թե չէ քեզ էլ կբռնեն ու դարմանի մեջ կթաղեն: Տեսա՛ր այն աղջիկներին, — նորից սաստեց, նորից զգուշացրեց մայրս:

Այդ ծանր տպավորությունների տակ մեր տուն մտանք: Մայրս մկրատ վերցրեց և կտրեց իր այնքան խնամած ու փայփայած իմ երկար ու հաստ շակա-նակագույն խիտ մազերը, երեսիս ցելս ու մուր քսեց, շորերս բազմաթիվ տեղերից պատառոտեց և ցնցոտիանման դարձրեց: Այդ տեսքով ես նման էի անապաստան մի մուրացկանի:

* * *

Մի օր գյուղ մտան ոտքից գլուխ գինված 12 թուրքեր: Ալան-թալանից հետո, գյուղի բոլոր կանանց մի տեղ հավաքեցին և սկսեցին տանջող «մարմնամար-գությունը»: Կանանց դեմ ու դեմ կանգնելով՝ նրանցից մեկը սկսեց.

— Կանգնե՛լ, նստե՛լ, մեջքի պառկե՛լ, կողքի պառկե՛լ:

Ապա հարձակվում էին նրանց վրա, կապոտում երիտասարդ կանանց ու աղջիկների ձեռքերն ու ոտքերը, իրար վրա գցում, հրացանի կոթերով մի լավ ծեծում, ձիերին կապոտում և անհայտ ուղղությամբ տանում:

Որդեկորույս մայրերը, ապագայի նկատմամբ կորցրած ամեն տեսակի հեռանկարներն ու հույսերը, հաճախ իրար մոտ էին հավաքվում, ասում-խոսում, արցունք քամում, արցունքներ սրբում ու այդ ձևով «քնում ու զարթնում» և օր էին մեռնում:

* * *

Երևի ընթերցողն ինձ հարց կտա, թե ինչո՞ւ քրդերն հատկապես 6–10 տարեկան աղջիկներին էին տանում: Հետագա տարիներին ես էլ այդ հարցը տվի իմ հայրենակիցներին և հարազատներին, և նրանցից իմացա, որ քրդերի մոտ աղջ-

կա ամուսնական շրջանը համարվում են 6–10 տարիները, դրանից բարձր տարիք ունեցողների հետ ոչ ոք չէր ամուսնանում:

* * *

Ամառ էր, հուլիս–օգոստոս ամիսները: Ցորենի ոսկեգույն արտերը հասել ու հասկերը քամու մեղմ սոսափի ներքո օրորում էին իրենց ծանրացած գլուխները: Առավոտյան մութույունին մայրս մի քանի կանանց հետ արտը գնաց, մի քանի խորձ ցորեն բերեցին, ծեծեցին, թեփահան արեցին, երկանքով ցորենն աղացին, այլուր դարձրին, խմոր հունցեցին, կլոր-կլոր բաղարջներ թխեցին, խորջիններում դարսեցին և առավոտյան մթնշաղին մի քանի կանանց հետ ճամփա ընկան դեպի Արծկե քաղաքը: Նրանց խոսակցություններից ես հասկացա, որ նրանք թողնում են գյուղը, բարեբեր հողերը, տունն ու տեղը, հարազատ ծննդավայրի օդն ու ջուրը, միայն նրա համար, որ ազատվեն թուրքերի և քրդերի նվաստացնող հալածանքներից և նրանց տված ամենօրյա տանջանքներից:

9. ԱՐԾԿԵ ՔԱՂԱՔՈՒՄ

Այդ օրը մայրս ինձ սովորականից շատ շուտ արթնացրեց: Մութը լույսից չէր անջատվել, աքաղաղները ծուղորուղու կանչելով իրար հետ մրցում ու լուսաբացն էին ողջունում: Մայրս լիքը խորջինը ուսին գցեց, իմ ձեռքից բռնեց, տան դուռը ամուր փակեց, ապա դռան դեմուդեմ կանգնած, երեսը մի քանի անգամ խաչակնքեց, տան դուռը կարոտով համբուրեց, մի քանի անգամ հետ-հետ նայելով, հարազատ օջախի կարոտը սրտում՝ գոգնոցի ծայրով սրբեց արցունքները և բակից դուրս եկավ: Մեր Քոթոթ շունը, ամբողջ մարմնով փոված, անվրդով ու խորը քնած էր, արթնացավ, աչքերը բացեց, ձայնավոր մի լավ հորանջեց, պոչը շարժեց, ոտքերիս քսմսվեց և մեզ հետ միասին շարժվեց:

Կանայք, մեկը մյուսին ձայն տալով, մի մեծ խումբ կազմեցին: Գնում ենք կարծես շարք կազմած, հավասարապես գույգ-գույգ իրար հետևից, խոսում էինք շշուկով: Ու ոչ մի թուրք, ոչ մի քուրդ չէր երևում:

— Մեր դուշմանները դեռ շնթոած են, երանի քաղաք հասնենք և այդ շներին չհանդիպենք, — կամացուկ ասաց կանանցից մեկը:

Կամաց-կամաց մութն իր սև փեշերը հավաքեց, իսկ լույսն իր սպիտակ լուսեղեն փեշերը փռեց և մեր ճամփան լուսավորվեց:

Առաջինը մեզ դիմավորեց մի լեշակեր սև ազոավ՝ մի դիակի աղիքները կտցահարելով և աստիճանաբար կուլ տալով: Մի քանի քայլ այն կողմ կաչաղակների մի խումբ կտցահարում էր մի այլ դիակի դեմքն ու մարմինը: Լուռ ու գլխահակ քայլում ենք, մեր աջ ու ձախ կողմերում դիակներ-դիակներ, մերկացած, կիսակեր, ոսկրացած, գլխատված և գարշահոտ: Մի գյուղի մոտ, երկու գամփոներ գոմալով, ատամները շրխկացնելով, կովում էին մի մանկան թմբլիկ դիակի վրա: Մեկը քաշում էր մանկան թևից, մյուսը՝ ոտքից: Այդ ցնցող և սրտաճմլիկ տեսարանից բոլորս արտասվեցինք: Մի կին քարով խփեց շներից մեկին: Դրությունը ոչնչով չփոխվեց, գամփոներն ավելի գազազեցին, ավելի ուժգին հարձակվեցին մանկան դիակի վրա:

— Դիվանդ²⁸ շուռ գա, Աստված, այս ինչ օրի հասցրեցիր մեզ, — ասաց կանանցից մեկը՝ հոնգուր-հոնգուր լաց լինելով և քայլերն արագացնելով:

Սրտաճմլիկ այդ տեսարանից, թե՛ խորը հուզմունքից, բոլորս էլ արագացրեցինք քայլերը: Մի նեղ կածանով բարձրանում էինք բլուրն ի վեր: Քիչ հետո մեր առջև փովեց կանաչազգեստ Արծկե քաղաքը՝ թևերը տարածած Սիփանի գույգ բլուրներին, իսկ ոտքերը լվանում էր Բզնույանց լճի կապույտ ու զուլալ ջրերում: Բլուրներից մեկի գրկում կծկվել էր Սքանչեղագործ սուրբ Կարապետի վանքը:

— Սքանչեղագործ սուրբ Կարապետ, ոտաբոքիկ քո դուռն եմ գալիս, դու փրկիր իմ միակ որդուն, մի մարիր իմ օջախի ծուխը, — ասում էր մի կին՝ հայացքն ու ձեռքերը դեպի սուրբ Կարապետի վանքը ուղղած:

Հոգնած ու քաղցած, բայց ահ ու սարսափից ուժներս հավաքած, քայլում եմ: Արևը դեռ չծագած՝ մտանք Արծկե քաղաքի նեղ ու ոլորապտույտ փողոցները, բարձրաբերձ ու հաստաբուն ընկուզենիները փողոցի երկու կողմերից եկել իրար էին միահյուսվել և ստվերախիտ ու հաճելի զովություն էին ստեղծել փողոցներում: Քաղաքը լուռ էր, անվրդով: Բլրի վրա ծվարել էր քրոջս մենավոր տունը: Դուռը կամաց թակեցինք: Դռանը մոտեցավ քրոջս կեսուրը:

— Ո՛վ է, ո՞ւմն եք ուզում:

— Ես եմ, խնամի ջան, — պատասխանեց մայրս:

Դուռը բացվեց, խնամիները լացով գրկախառնվեցին և վշտի արցունքները իրար խառնվեցին: Յուրաքանչյուրը պատմեց իր գլխի եկածը, տեսածն ու լսածը: Քույրս՝ Նուբարը, մորս ձայնը լսելով, անկողնուց վեր թռավ ու լացով մորս գիրկը ընկավ: Նրանք երկար նստեցին, լացեցին, պատմեցին, մորմոքեցին:

— Գնանք. գնանք, խնամի, իմ միևնույն որդուն տեսնենք, — ասաց խնամի Եղսն՝ ախ քաշելով սրտի մորմոքով ու արտասվելով:

Գնացինք: Նա ցույց տվեց մի փոս՝ լցված հարյուրավոր մորթված դիակներով ու հողի բարակ մի շերտով ծածկված, որի տակից երևում էր մարդկանց ուռած, կապտած ձեռքերն ու ոտքերը: Բոլորս երկար կանգնեցինք, նայեցինք, լաց եղանք, մոկտացինք և փշրված սրտերով տուն դարձանք²⁹:

28 Դիվան՝ տվյալ դեպքում դատարան;

29 Արծկե գյուղաքաղաքում ջարդերն սկսվել են ապրիլից, Ջատիկից մեկ շաբաթ հետո: Նախ կոտորել են տղամարդկանց, ապա պարբերաբար կրկնվել են: Արծկեի բնակչությունը փորձել է դիմադրել, 200 հոգի նույնիսկ փակվել են քարանձավում և կռվել, բայց կանոնավոր զորքի հարձակումները շարունակվել են: Արծկեի բնակիչ Շողի անունով մի կին 60 հոգանոց ընտանիքից միակ փրկվածն էր և հենց ինքն է 1916թ. վկայություն տվել՝ պատմել իր գյուղի ջարդերի մասին: Արծկեից մեկ այլ կնոջ՝ Թագուհի Սիմոնյանի վկայությամբ փրկվողները թաքնվել են գյուղաքաղաքի թուրք բնակչության տներում՝ մինչև ռուսական զորքի գալը (Հայոց Ցեղասպանությունը Օսմանյան Թուրքիայում, Հատոր 1, ակնանատեսների վկայություններ, Վանի նահանգ, Երևան, Հայաստանի Ազգային Արխիվ, 2012, էջ 276–277): Այս պատմությունները նոր մանրամասնություններով լրացվում են փոքրիկ Մարոյի հիշողություններով:

10. ՄԵՐ ԲԱՐԵԿԱՄ ՅՈՒՏՈՒՖԻ ԸՆՏԱՆԻՔԸ

Քրոջս հարևան, հորս մտերիմ ընկեր Յուսուֆի ընտանիքը՝ Անա բաջին, մորս գալը իմանալով մեզ տեսության եկավ: Նա ու մայրս հարազատների ջերմությամբ գրկախառնվեցին ու համբուրվեցին: Անա բաջին մորս ականջին ինչ-որ բան քչփչաց: Նրանք կրկին համբուրվեցին, կրկին լաց եղան: Առանց բանի էությունը հասկանալով՝ ես էլ լաց եղա: Անա բաջին ու մայրս, շշուկով իրար հետ խոսելով, դուրս եկան տանից:

* * *

Չեմ հիշում՝ ամիսներ, թե՛ տարիներ էին անցել, ինչ մենք քրոջս տանն էինք ապրում: Բակում և պարտեզում ունեի թուրքի լամուկ (թուրքի տղա) խաղընկերներ, նրանց հետ խոսում էի թուրքերեն և խաղում թուրքական խաղեր: Այնտեղ դրսում թուրքերն հայերի արյունն էին թափում, հազարների սրի ու հրի էին քաշում, իսկ այստեղ՝ բակում, մենք՝ հայ ու թուրք երեխաներս, հաշտ ու խաղաղ թոչկոտում և իրար հետ խաղում էինք: Անա բաջին ինձ իր լամուկներին հավասար սիրում, գուրգուրում և շաքար-լոխում էր տալիս: Ամեն ինչը կարծես խաղաղ էր գնում, էլ չէինք տեսնում թուրքերի և քրդերի նվաստացնող արարքները և վայրագությունները:

Գիշերը մորս անուշ գրկում պառկած, ձեռքերս նրա լուսեղեն ու քաղցրիկ ստինքներին դրած, դեմքս նրանց արանքում մխրճած՝ հանգիստ քնած էի: Առավոտյան, դեռ արևը չծագած, մեր տան դուռը չարագուշակ արագությամբ ծեծեցին: Մայրս սարսափահար, դողալով, սրտի դրոփյունով մոտեցավ դռանը.

— Ո՞վ է:

— Ես եմ, բաջի, — տագնապալի ձայնով ասաց Անա բաջին՝ Յուսուֆի կինը, — գտան... տղայիդ... Մուշեղին տարան, դուրս արի...

Մայրս ու քույրս խելակորույս լաց ու ճիչով, գլխներին խփելով դուրս վազեցին տնից: Նրանց լացին միացավ իմ մանկական զիլ լացն ու ճիչը: Անա բաջին առջևից, մենք բոլորս նրա ետևից վազում էինք: Քաղաքից քիչ հեռու, խաչաձև ճամփաների մեջտեղում կանգնած էր եղբայրս՝ Մուշեղը, մեր գյուղացի երկու երիտասարդների հետ (նրանց անունները չեմ հիշում): Նրանց դեմ ու դեմ հրացանի փողերը ուղղած՝ կանգնած էին չորս ասքյարներ: Մենք դեռ նոր էինք մոտեցել, երբ լսվեց հրացանի համազարկի մի ուժեղ ձայն, երեք տղամարդիկ էլ տապալկեցին գետնին: Ասքյարները հեռացան: Արևը, հրացանի համազարկից սարսափած, վախժվելով գլուխը հանեց բլուրների հետևից և իր ջերմ ճառագայթներով ողողեց երեք ընկածների կրծքերին բացված երեք բոսոր վարդերը... Մայրս խելագար ճիչով, աննկարագրելի տեսքով դեպի եղբայրս վազեց և ուշագնաց ընկավ եղբորս վրա: Եղբայրս ջղաձիգ շարժումներով, մորթված հավի պես թևերը թափահարելով հանգավ: Քույրս իրեն չկորցրեց, գնաց ջուր բերեց, մորս դեմքը ջրցան արեց և նրան մասամբ ուշքի բերեց: Ես, մորս կողքին կանգնած, լալիս ու ճչում էի:

Հեռվից մի թրքուհի, դարերի ոխը սրտում, ուրագը ձեռքին, հարձակվեց կիսամետ տղամարդկանցից մեկի վրա և երկու կես արեց նրա տանջված գլուխը:

Ալ կարմիր արյունը շատրվանի պես դուրս ցայտեց նրա բերանից և ներծծվեց ավազներում: Գազազած թրքուհին, արնաթաթախ ուրագը դեն շարտելով, ինքն իր հետ խոսելով, «գլավուր, իթ օլլի, իթ»³⁰ ասելով, հայհոյելով՝ ասաց.

—Օ՛խ, սիրտս հովացավ, գլավուր շներ, դե՛ գնացեք:

Մայրս եղբորս գրկած, գլուխը նրա վիրավոր կրծքին դրած, լալիս ու մղկտում էր, իսկ քույրս արձակում էր նրա վիրավոր կրծքի հագուստների կոճակները: Գնդակը կպել էր ուղիղ նրա սրտին և կրծքին բացվել էր բոսոր մի վարդ: Մինչ մայրամուտ եղբորս կողքին նստած լալիս ու մղկտում էինք: Քույրս իր վերջին ուժերը հավաքելով, մորս համբուրելով ու համոզելով՝ ասաց.

—Էհ, մամա ջան, լացով էլ Մուշեղին հետ չենք բերի, կորցրածն էլ հետ չենք գտնի, արի հիմա մտածենք նրա թաղման մասին, ո՛ր թաղենք, ինչպե՛ս թաղենք:

Քույրս օրորվող քայլերով գնաց մոտակա ծանոթ տնից մի բահ ու քլունգ բերեց: Մայր ու աղջիկ մեկ քանդում, երկու նստում, եղբորս ձեռքերն ու երեսը համբուրում ու նորից գերեզման էին փորում: Երկար չարչարվելուց հետո երկարավուն մի փոս փորեցին, եղբորս ոտքից ու գլխից բռնած փոսի մեջ դրեցին: Մայրս իր գլխաշորով ծածկեց եղբորս դեմքը, իսկ քույրս կտրեց իր երկար և խիտ մազերի զույգ հյուսերը և դրեց եղբորս ծոցը: Թե ինչ էր այդ նշանակում, ես մինչ օրս էլ չհասկացա: Ապա քույրս բահով, ես ու մամաս ձեռքերով, արցունքախառը հողը լցրեցինք մեր հարազատի թարմ վերքերի վրա, գերեզմանի ձև տվեցինք և փշրված սրտով տուն դարձանք:

* * *

Իմ մանուկ հոգին իրեն չկորցրեց: Այդ չտեսնված հետաքրքրաշարժ, մանկան հոգուն խորթ ու օտար վայրագությունները իմ մեջ շատ խորը տպավորվեցին: Արդեն հիսուն տարի է անցել այն օրից, բայց բոլոր դեպքերն էլ ինձ մոտ հիշվում են նույն թարմությամբ, նույն ծանր ապրումներով, նույն ահ ու դողով և նույն սարսափով:

* * *

Եղբորս՝ Մուշեղի գնդակահարությունից մի քանի օր հետո, Անա բաջին այսպես պատմեց.

—Մի օր, գիշերվա ժամը երեքը կլինեք, մեր տան դուռը ծեծեցին: Ներս մտավ մի «կին» երկար շորերով և դեմքը փաթաթված սև յազմայով: Ո՞ւմ եք ուզում, բաջի,— հարցրի ես: «Կինը» դեն գցեց գլխաշորը: Օ՛, ալլահ, իմ Մուշեղն էր: Յուսուֆը լացով փաթաթվեց նրան ու համբուրեց, ապա Մուշեղը աղաչական տոնով մեզ դիմելով ասաց. «Կարդա՛ Յուսուֆ, եթե մեր աղն ու հացը չես մոռացել, փրկիր իմ և իմ երկու ընկերների կյանքը, վեց ամիս է ինչ Սիփանում «արածում» ենք, էլ քաղցին չդիմացանք, հույսներս քեզ հետ կապած, քո դուռը ծեծեցինք»: Երկար ժամանակ Մուշեղն ու իր ընկերները պարկերում նստած էին դարմանանտ-

ցում, որպես «դարմանի» պարկեր: Որպես ավելի ապահով վայր, Յուսուֆը նրանց իջեցրեց ջրհորի մեջ: Չիմացանք ոնց, որտեղից իմացան, որ մեր ջրհորներում հայեր կան: Լուսադեմ էր: Սև ասքյարը շրջապատեց մեր տունը և սկսեց սարսափելի խուզարկությունը: Ջրհորում գտան Մուշեղին և իր ընկերներին, կապկպեցին նրանց ձեռքերն ու զափթիաներին³¹ տվին ու տարան: Յուսուֆի ձեռքերն էլ կապուտեցին և հուքմաթը տարան: Հուքմաթում եղած մեր ծանոթի միջոցով հագիվ փրկեցինք Յուսուֆի կյանքը:

Նա պատմում էր, մայրս ու քույրս լուռ արտասվում էին, իսկ ես մանկական հետքերությամբ, բերանս բաց, ականջներս խլշտացրած լուռ լսում էի այդ արտակարգ և սրտաճմլիկ պատմությունը:

* * *

Երկու օր հետո Անա բաջին նորից մեր տունը եկավ, նորից մորս հետ քչփչալով խոսեց.

— Բաջի, մի գաղտնիք ունեմ քեզ հայտնելու, բայց ոչ ոքի չասես: Մոլլան մեզ ալլահով և փոխան բաբով երդվեցրել է, որ այդ գաղտնիքը ոչ ոքի չասենք, բայց ես քեզ պիտի ասեմ, քանի որ չեմ կարող մոռանալ այն աղն ու հացը, որ դու տվել ես իմ չոջուխներին: Դու փրկեցիր իմ չոջուխներին, ալլահը չի խոտվի, որ ես էլ փրկեմ քո չոջուխներին:

Նա սարսափահար հայացքով, իր շուրջը նայելով, ինձ անհասկացող երեխայի տեղ դնելով ասաց.

— Հուքմաթը որոշել է Արծկեում եղած բոլոր հայերին թունավորել հացի հետ թույն խառնելով: Այնպես որ մեկ շաբաթ ոչ մի տեղից հաց ու ալյուր չգնես, դու քո չոջուխներով իմ դոնախն եք:

Մայրս լուռ Անա բաջու հետ գրկախառնվեց և երդվեց Մուշեղի թարմ գերեզմանով, որ այդ մասին ոչ ոքի ոչինչ չի ասի: Երբ Անա բաջին գնաց, մայրս քրոջս տուն կանչելով ասաց.

— Նուբար, աղջիկս, ոչ ոքի ձեռքից հաց չվերցնես և չուտես, հացը թունավորված է:

Ինձ ասելու և զգուշացնելու կարիքը չգգաց, ես ամբողջ օրը նրա փեշից կպած էի:

Մյուս օրը Արծկե քաղաքում հազարավոր հայ մայրեր ու որդիներ մահացան: Սայլերն ընկած փողոցներում, բոլոր թունավորված դիակները հավաքում և ծովն էին թափում: Պատմում են, որ Վանա ծովում թափվող դիակներից մի կղզի է առաջացել և այն կոչել էին «թունավորվածների կղզի»: Հիշում եմ, երկար ժամանակ լճից բռնած տառելիս կոչված ձուկը ոչ ոք չէր ուտում, հաճախ էի լսում այս խոսքերը.

— Տառելիսները գլավուրի միս են կերե, փիս դր, փիս:

31 Թուրքական ոստիկան:

* * *

Շաբաթներ անցան: Մի օր էլ Անա բաջին մեր տուն եկավ մորս հետ խոսելու և մորս հանգստացնելու:

— Բաջի ջան, մի բան կասեմ, բայց չնեղանաս, քո և քո չոջուխների փրկության համար եմ ասում, ուրիշ բան չհասկանաս, — խղճահարվողի տեսքով ու տոնով ասաց Անա բաջին, — բավական է որքան հալածվեցինք ու տանջվեցինք: Ոչ դու ես իմացել, որ ես թուրք եմ, ոչ ես՝ որ դու հայ ես, մենք իրար հետ հարազատ քույրերի պես ենք եղել: Դու առանց զգվելու իմ հացն ես կերել, ես՝ քո, դու իմ քաղցր ջուրն ես խմել, իրար հետ ենք մեծացել և ալահը մեզ չի անիծել, չի պատժել: Արի Նուրարին տուր իմ Մուսային, դու էլ գնա մոլլայի մոտ դինըդ՝ հավատդ փոխիր, վերջանա գնա, թե չէ՝ էս ինչ է քո կյանքը, տանջանք, անվերջ տանջանք:

— Չէ, Անա բաջի, այդ լինել չի կարող, մենք հայ քրիստոնյա ենք եղել, հայ քրիստոնյա էլ կմանք, և հայ քրիստոնյա էլ կմեռնենք: Խորհուրդներիդ համար շատ շնորհակալ եմ, հալբաթ³² իմ ճակատին էլ այդ էր գրված, թող տանջվելով էլ մեռնեմ:

* * *

Անա բաջին նոր էր հեռացել մեր տնից, երբ մի թուրք պաշտոնյա դավթարը³³ թևի տակին ներս մտավ: Դավթարը բացելով՝ կարդաց մորս և մեր անունները և ապա ասաց.

— Վաղն առավոտյան հուքմաթի բակում բոլոր հայ ընտանիքների ժողով կա, ոչ մեկդ չբացակայեք, հակառակ դեպքում ձեզ կտանենք զափթիաներով ու ծեծով, հասկացա՞ք, — սպառնալից տոնով ասաց պաշտոնյան և արագ դուրս եկավ տնից:

Մյուս օրը մայրս իմ ձեռքից բռնած, քրոջս հետ միասին, ուղիղ ժամը իննին մտանք հուքմաթի բակը, որտեղ հավաքվել էին հազարավոր մայրեր ու երեխաներ: Դարպասների մոտ կանգնած էին հրացանավոր զափթիաները, որոնք կարգ ու կանոն էին պահպանում: Մտնողին էլ դուրս գալ չէին թողնում:

— Մեզ էլ կվառեն, — մի կնոջ դարձած ասաց մայրս:

— Վառում են՝ վառեն, — անփույթ տոնով ասաց կինը և շարունակեց, — ավելի լավ է վառեն, քան ամեն օր այսպես տանջեն ու կիսամեռ դարձնեն, մահը մեզ համար հիմա փրկություն է:

Իրիկնամուտ էր: Արևն իր ոսկեգույն քղանցքները հավաքեց սպիտակահեր Սիփանի գազաթից և վախից ու սարսափից թաքնվեց նրա բլուրների հետևը: Հուքմաթի բակի մեծ կողպեքները կրկնակի կողպեքներով շրխկալեն փակվեցին: Ազատման ոչ մի հույս: Մեր կյանքի համար հաշված օրեր ու ժամեր էր մնում, բոլորը հուսահատված, բոլորը լալիս էին, բազմաթիվ կողմերից լսվում էին հուսահատ խոսքերը.

— Կվառեն...

32 Հավանաբար, ըստ երևույթին:

33 Գիրք, մատյան:

— Կմորթեն...

— Թուփի կկապեն, վայ մեզ, վայ մեր ճժերին ու պժերին:

Բոլորիս հայացքներն ուղղված էին հսկիչ գափթիխներին և նրանց հրացաններին, իսկ նրանք հանգիստ ու անվրդով, քարացած զգացմունքներով ու բուրբ հայացքներով նայում էին մեր լացին ու հառաչանքին և ոչ մի վերաբերմունք ցույց չէին տալիս: Հեռվից լսվեցին հրացանի կրակոցների ձայներ, բոլորս սարսափահար իրար հպվեցինք, մայրս իր հագուստներով ծածկեց գլուխս ու ինձ սեղմեց կրծքին, և ձեռքերը դեպի սուրբ Կարապետի վանքը պարզելով՝ ասաց.

— Սուրբ Կարապետ, քո դուռն ենք եկել, փրկիր մեր անմեղ ճժերին:

— Այս ի՞նչ ձայն է, ոնց որ թուփ³⁴ են գցում, — ասաց կանանցից մեկը՝ գլուխն ու լսողությունը ձայնի կողմը դարձնելով ու մազերն ականջների հետև սեղմելով:

— Չէ, թվանքի կրակոցի ձայն է:

— Ո՛հ, ո՛հ, իսկական թուփի ձայն է, — հաստատեց աշխարհը տեսած ծեր մի կին:

— Ի՞նչ թուփ, կտորի՞ թուփ³⁵:

— Չէ, չէ, այ կնիկ, իսկական թուփ, սպանող թուփ, նա մի անգամից հազար մարդ է սպանում:

— Վայ մեզ, հիմա մեր ճժերին թուփի կկապեն:

Բոլորս սարսափահար դեսուդեն էինք նայում և սպասում մոտալուտ մահվան:

* * *

Հանկարծ «ուռուս-ուռուս»³⁶ ասելով, խուճապահար եղան մեզ հսկող գափթիխները և հրացաններն առած փախան: Սկսվեց իրարանցում և հարցերի տարափ.

— Ո՛ր գնացին գափթիխները:

— Գնացին նավթի դարոներ բերելու, ուռուսի հետ գալու ու մեզ վառելու:

Եվ այսպես անորոշ հարցեր ու նույնքան անորոշ պատասխաններ էի լսում:

— Ուռուս գալիս չոջուխար գափիլար: Ուռուս կգա երեխաներին կվախեցնի:

Ամենուր դռան ճեղքերից լսում էինք խուճապահար թուրք ժողովրդի այդ խոսքերը: Խուճապն ու իրարանցումը գնալով ավելի որոշակի դարձան: Ձիեր հանեցին, թամբեցին, եզներ հանեցին, լծեցին: Մադուկներ հանեցին, սայլերին դարսեցին: Լավաշ հացը դաստաններով, շաքարը դանդերով, ալյուրը պարկերով, մեղրն ու կարագը կճուճներով սայլերին դարսեցին, մորթված և կենդանի հավերը սայլերին կապեցին: Լացուկոծով, հարայ-հրոցով, ձի ու ոչխար քշելով, հորթ ու կովը բառաչելով, երեխաներին գրկած դուրս եկան իրենց տներից ու բներից: Սայլերի ճոցը, ոչխարների մայունը, երեխաների լացը, ձիերի խրխինջը, միա-

34 Տվյալ դեպքում՝ ական, ռումբ:

35 Տվյալ դեպքում՝ կտորեղենի, տեքստիլի փաթեթ:

36 Ռուս:

խառնված բարձրացող փոշու ամպին, հարայ-հրոցին՝ գնում են, ո՞ր՝ չգիտենք:

— Թուրքերը փախչում են:

— Ո՛չ, թալանում են:

— Ո՛չ, փախչում են...

— Ուռուս, ուռուս, ո՞վ է այդ ուռուսը, ի՞նչ է այդ ուռուսը:

— Ժողովուրդ է, ժողովուրդ:

— Հայ քրիստոնյա է:

— Ոչ, անօրեն է:

— Ոչ, քրիստոնյա է:

— Փառք քեզ, Աստված, դու փրկիր մեզ, սուրբ Կարապետ, դու փրկիր մեզ, մի գառ մատաղ կանեն քեզ:

— Մի հավ մատաղ կանեն քեզ:

— Բոքիկ ոտքերով դուռը կգամ, — երեսները խաչակնքելով, արցունքները սրբելով, լաց ու հառաչանքով՝ ասում էին կանայք բազմաթիվ կողմերից:

Օգտվելով հսկիչ զափթիաների բացակայությունից, մի քանի համարձակ կանայք փորձեցին քարերով ջարդել կողպեքները և բացել բակի դռները, բայց չհաջողվեց: Փորձեցին պատռվ իջնել, բայց նրանք շատ բարձր էին և ողորկ:

— Տեր Աստված, դու մեզ ազատիր էլ բեթարից:

— Վայ թե սև ասքյարն է գալիս, վայ մեզ...

— Ոչ, սև ասքյարից ինչո՞ւ պետք է թուրքերը փախչեն:

— Ուռուսը, ուռուսն է գալիս, տեր Աստված, ո՞վ է այդ ուռուսը, մե՞ր կողմից է, թե թուրքերի:

— Մեր:

— Չէ՛, թուրքերի:

— Չէ՛, մեր:

— Ինչպես երևում է՝ մեր փակված դռները բացելու համար, Աստվածը ռուսի փրկարար զորքն է ուղարկել, — ասաց ռուս անուն լսած մի կին: Գնալով ավելի մոտիկից, ավելի ուժեղ էին լսվում թոփի կրակոցնորի ձայները, ձիերի սմբակների ռիթմիկ դոփյունները և ուռաները:

Հուքմաթի բակն անհանգիստ էր: Հուքմաթի բակը վշտի ծովում պեկոծվում և դուրս էր գալիս իր ափերից: Հուքմաթի բակը մահվան և ազատության ճամփաբաժանում «մարտեր» էր մղում և սպասում իր կույր բախտի քմահաճույքներին:

* * *

Հնչել ուռաները և ձիերի սմբակների ռիթմիկ դոփյունները միանգամից լռեցին: Փոշու ամպով պարուրված, փոշեպատ դեմքերով հուքմաթի դռանը մոտեցան մի քանի շեկ-շեկ ձիավորներ, որոնք այնքան նման էին իրար, կարծես մեկ հոր ու մոր զավակներ լինեին: Մենք նրանց տեսնելով՝ վախեցած հետ-հետ գնացինք և զարմացած աչքերով նրանց նայեցինք: Նրանք հուզված, խղճահարվողի տեսքով մեզ նայեցին, մի քանիսը արտասվեցին, ցասումով լցված, քարերն առած՝ դուռը ջարդեցին ու մեզ հաշվելով դուրս թողեցին:

Ուրախության արտասուքները գլորվում էին մեր դալկացած այտերին, լացն ու խնդությունը միախառնված շրջում էին Արծկե քաղաքի փողոցներում: Տարիքավոր կանայք ուրախության և երախտագիտության համբույրներ դրոշմեցին անծանոթ ռուս զինվորների դեմքերին: Մի սալդատ³⁷ գլուխս շոյեց, ինձ մեկնեց նախշուն մի տուփ, մի կտոր սև հաց և պանրի նման մի բան, որը ես գետին գցեցի: Սալդատն այն գետնից վերցրեց, նուրբ շերտով կտրատեց, սև հացին դնելով կերավ, որով ուզեց ինձ հասկացնել, որ դա ուտելիք է, ուտելիք: Հետագայում ես իմացա, որ դա խոզի ճարպ էր (սալա), բայց դարձյալ այն չկերա:

* * *

Անցան ամիսներ: Տուն ու տեղ թողած, ցիրուցան եղած ժողովուրդը վերադարձավ իրենց հարազատ գյուղերն ու քաղաքները: Կամաց-կամաց մոռացվում էր թուրքերի և քրդերի վայրագություններն, ահն ու սարսափը: Նորից տնտեսություն, նորից վար ու ցանք, նորից աշխատանք:

Փոքր եղբայրս՝ Մուրադը, Միփանի ձորերում երկար «արածելուց» հետո, իր մի քանի ընկերների հետ տուն դարձան: Կամաց-կամաց հաշտվեցինք դրության հետ: Ուրախ ու երջանիկ էինք, որ իրար գտանք, տուն ու տեղ եղանք, վար ու ցանք արեցինք, հաց թխեցինք, հաց կերանք: Կարծես կյանքն էլ սկսեց մեզ ծախալ, բայց հանկարծ մայրս ծանր հիվանդացավ և...

11. ԳԱՂԹԸ

Երեկոյան քնեցի մեր տանը՝ մորս անուշ գրկում, արթնացա մի ընդարձակ ծաղկաշատ դաշտում, որի բազմերանգ ծաղիկներն ու թավշանման կանաչ դաշտերը գրավեցին իմ մանկական ուշադրությունը: Աչքերս տրորելով դեպի դաշտը վազեցի և հասակակիցներիս հետ բազմագույն ծաղիկներ փնջեցի: Իսկ շուրջս բարձած սայլեր, թամբած ձիեր, մայրդ գառներ, խրիսնջացող քուռակներ, մորթված ու մորթվող ոչխարներ, եփված գառներ, պպգած քաղցած շներ, որոնք նայում էին դասաքի ձեռքերի յուրաքանչյուր շարժումներին, լացող ու մղկտացող որդեկորույս մայրեր, տնքացող ծանր հինվանդներ, ծխացող և վառվող օջախներ, սաջին թխվող նախշուն հացեր, խաշլամա մսի և թխված լավաշի հաճելի հոտը բռնել էին սարերն ու ձորերը ու գրգռել քաղցածներիս ախորժակները:

— Մամա՛, մամա՛, — որոնող հայացքով ու լացով ասացի ես:

— Հիմա, հիմա մաման կգա, գնացել է քեզ համար հաց ու շաքար բերի, — ինձ գրկելով, արցունքներս սրբելով, ձեռքս մի կտոր շաքար դնելով, ասաց քույրս:

* * *

Գնում ենք ցերեկ, գնում ենք գիշեր, ոչ քուն ունենք, ոչ հանգիստ: Ո՛չ մայրս եկավ, ո՛չ էլ շաքար բերեց... Գնում ենք ցերեկ, գնում ենք գիշեր, ճամփան անծանոթ, ճամփան անվերջ է՝ տատասկոտ ու փշոտ: Երբեմն քույրս, երբեմն էլ ես էի քայլում: Փշերն ու քարերը ծակոտում էին բոբիկ ոտքերս, ըմբոստանում, լաց էի

37 Ռուսերեն՝ զինվոր:

լինում, գետնին փոփում ու չէի քայլում: Քույրս բարկացած մի ապտակ հասցրեց, իսկ եղբայրս խղճաց, ինձ նորից շալակեց և տնքտնքալով առաջ շարժվեց:

Գնում ենք հոգնած, բեռների տակին տնքտնքալով, անձայն լացով, ժայռակոփ խոր մի ձորով, որի միջով հոսում էր լայն, հորդառատ, պղտոր մի գետ: Բոլորը մեջքների բեռները ցած դրեցին և դեպի գետը շտապեցին, ձեռքերն ու ոտքերը մի լավ լվացին, կարծես հանգստացան:

Այդ ժամանակ սև ձին նստած, սև բեղերը ոլորած, սև փափախը ականջին թեքած, պատրոնդաշները կրծքին խաչաձև կապած թիկնեղ մի մարդ՝ դեկավարի կեցվածքով ու դիրքով, հրամայեց.

— Առաջ շարժվել: Երեխաների լացը, բարձր խոսակցություններ չլսեմ, հետ մնալ չլինի, արագ քայլել և շարքերին հասնել:

Թե ո՞վ էր այդ մարդը և ինչացո՞ւ էր՝ չհասկացա: Մարդկային հոծ խմբերը, բեռների տակին տնքալով, առաջ շարժվեցին: Բարձված սայլերը ծանրությունից ճռացին, ձիերը խրխնջալով քուռակներին կանչեցին, մայրերը տնքացին ու լուռ արտասվեցին: Շարժվող մասսայի առաջն անցավ ձին նստած հրամայողը: Մարդկանց հոծ խմբերը քայլում էին օձագալար, փրփրակալած և մոնչացող գետի պղտոր ափերով: Գետի ահարկու խշռոցը ծածկում էր նրանց լացի ու հառաչանքի ձայները: Գնում էինք հոգնած, գնում էինք քաղցած, գնում էինք գիշեր-ցերեկ, վերջ չունեղ մեր ճանապարհը: Հեռվից լսվեցին հրացանի չարագուշակ կրակոցներ:

— Աստված իմ, նորից քրդեր...

Այո՛, նորից քրդեր, ուրից գլուխ զինված, արնակալած կարմրած աչքերով: Քրդական մի բանդա հարձակվեց մեր վրա, սկսվեցին մահու և կենսաց «մարտերը», իրարանցումն ու խուճապը: Հազարավորները սվինահարվեցին և գետնին փոփեցին: Մայրը կորցրեց որդուն, քույրը՝ եղբորը: Ամբոխը խուճապահար գլուխը կորցրած Բանդիմահի³⁸ գետի «օգնությանը» դիմեց և նրանից «փրկություն» խնդրեց: Բայց ո՞նց որ առածն է ասում, «ջրից ազատվեցին, ջրհեղեղի մեջ ընկան»: Բանդիմահի գետը սիրահոժար կուլ տվեց տասնյակ հազարավոր մայրերի, նույնքան քույր ու եղբայրների: Գետի երեսին, նրա ընթացքով, գնում էին բազմաթիվ ճչացող, աշխարհի լավը չտեսած, աշխարհի արհավիրքները ճաշակած անմեղ բարուրներ, խելակորույս մայրեր, լուռ ու անխոս դիակներ, դիակների շարաններ: Իսկ քիչ այն կողմ, ձիերի թամբերին կապած, մղկտում, գալարվում ու տանջվում էին հայ դեռահաս աղջիկները:

Հիսուն ու մեկ տարի է անցել այն դառն ու սև օրերից, բայց իմ հիշողության ծալքերում դեռ պարզորոշ պահպանվում է սրտաճմլիկ մի դեպք: Խուճապահար խելակորույս երիտասարդ մի կին վազելով բլրի վրա դրեց իր բարուրած որդուն ու դեպի գետը շտապեց և նրա «օգնությանը» դիմեց: Մանուկը լաց ու ճիչով ձեռքերն ազատեց բարուրի կապանքներից՝ շարժվելով գնդակի արագությանը, լաց ու ճիչով, քիթն ու բերանը գետնին քսվելով, արնակոլով, թավալագլոր գետի մեջ ընկավ և գնաց ու խառնվեց իր և ուրիշ մայրերի դիակներին:

38 Բանդիմահի (Առեստ), գետ Վանա լճի ավազանի հյուսիսում:

Բանդիմահին փրփրած ու զայրացած էր, Բանդիմահին խոր ու անհատակ էր, Բանդիմահին անխիղճ ու դաժան էր: Բանդիմահին քրդերի «սիրահոժար» օգնականն էր: Բանդիմահին հայ ժողովրդի ողբերգության դաժան վկան էր:

* * *

Հրացանի ձայները լռեցին: Բանդիմահին շարունակում էր իր աղմկալի և ահարկու ընթացքը: Լող իմացողներն գետի մյուս ափն անցան և փրկեցին իրենց կյանքը, իսկ չիմացողները հանձնվեցին մոնչացող գետի կատաղի կոհակներին: Գետի թուրքական ափում մնացինք բացառապես երեխաներս: Չիմացա ինչպե՞ս, ինչ ձևով կորցրեցի քրոջս ու եղբորս, իսկ ինձ գտա մանուկների բազմաժխտում: Իսկ մայրս այդպես էլ չեկավ և ինձ հաց ու շաքար չբերեց: Գետի թուրքական ափում լալիս ու մղկտում էինք տասնյակ հազար տկլոր ու բոբիկ, անհայր ու անմայր, բախտի քմահաճությին հանձնված մենք՝ քաղցած երեխաներս:

Մեր լաց ու կոծից դրդացին շրջակա սարերն ու ձորերը ու դուրս մղեցին իրենց ճեղքերից գլզացող պարզ ու վճիտ առվակները՝ սարերի ու քարերի արտասուքները: Բայց ժայռակոփ Բանդիմահին նույն դաժանությամբ, նույն կատաղությամբ, փրփուրը բերնին շարունակեց իր ընթացքը:

12. ԲԱՆԴԻՄԱՅԻ ԳԵՏԱՓԻՆ

Արևն ամեն ինչ տեսավ, հուզվեց, հեծկլտաց, արտասվեց, և ամոթի կարմիր շղարշով պարուրված՝ բլուրների հետևում թաքնվեց: Գիշերը փոեց իր սև ու ահարկու թևերը մեզ վրա, ձորի վրա և մարդակեր Բանդիմահի գետի վրա: Երեխաների լացն ու ճիչը մասամբ լռեց, շատերն իրար վրա ընկած, գլուխներն սրա, նրա թևին, մեջքին, փոքին դրած քնեցին, մյուսները կողք-կողքի նստած լուռ մտածում էին. մեկը մորն էր հիշում, մյուսը՝ հորը, երրորդը տիկնիկին, չորրորդը՝ եղբորը: Դժվար էր ասել, թե ով ինչի մասին էր մտածում: Իսկ Բանդիմահին անսովոր խշռոցով շարունակում էր իր դարավոր ընթացքը:

Այդ ժամանակ երեխաների ամբոխի միջից դուրս եկավ բարձրահասակ, նիհար մի մարդ և դեպի գետը վազեց, մի մեծ քար գրկեց ու գետը մտավ, բայց արագ դուրս եկավ: Մեջքից արձակեց երկար նախշուն մի շալ և մեզ՝ երեխաներին նայելով ասաց.

— Դո՛ւ, դո՛ւ, դո՛ւ, ես կնստեմ, մեջքիս բարձրացեք և ինձ պինդ գրկեցեք:

Երեք տղաներն էլ բարձրացան և նրա մեջքին փովեցին, չորրորդը՝ ես, ինձ գցեցի տղաների վրա: Նա մեզ չորսիս ամուր կապեց իր ուսերին և գետը մտավ:

— Չվախենա՛ք, երեխաներ, ինձ պինդ բռնեցեք, — հաճախակի կրկնում էր նա:

Ես գետին նայեցի, գետը պտտվեց, թե՛ գլուխս՝ չհասկացա, միայն հասկացա, որ ամբողջ մարմնովս ջրումն եմ և այդ մարդու հետ միասին գետում լողում եմ: Մարդը թևերին ազատություն տալով, աջ ու ձախ ջուրը չփչիացնելով, լողալով դուրս եկավ գետի մյուս ափը: Մեզ՝ երեխաներին արձակեց մեջքից և ինքն արագությամբ անհետացավ գիշերային խավարում, ահավոր ձորերում և հսկա ժայռերի ոլորաններում: Մենք լացով նրա հետևից վազեցինք, բայց շուտով նրա

հետքերը կորցրեցինք: Երեք տղաներն էլ իրար ընկերացան և ինձանից զատվեցին: Ես, մենակ մնալով, շարունակեցի իմ քարքարոտ և անհայտ ճանապարհը, ուր՝ չգիտեմ, բայց գնում եմ...

Մութն ավելի խտացավ և պատեց սարերն ու ձորերը: Փայտի կտորները սև ու ֆշացող օձեր էին երևում ինձ համար, որոշ ձև ունեցող քարերը՝ սև-սև գայլեր էին, որոնք կարծես բերանները բաց դեպի ինձ էին վազում: Մի թմկոցից սարսափահար վեր էի թռչում, հետ-հետ նայում, կարծում էի ահա գայլը ժայռից ցած կթռնի, ինձ թաթերի մեջը կառնի, գլխիցս կսկսի և ոտքերիցս վերջ կտա իմ կյանքին: Ահն ու սարսափը մեղմացնելու համար բարձրաձայն լալիս, մամն-մամն էի կանչում, բայց մաման չկար ու չկար: Լացիս արձագանքում էին սարերն ու ձորերը, թե որ սարերը և որ ձորերն էին՝ դժվարանում եմ ասել:

13. ՎԵՐՋԻՆ ՍԱՅԼԱԿԸ, ՎԵՐՋԻՆ ՅՈՒՅՍԸ

Հեռվից, շատ հեռվից լսեցի ձիերի սմբակների ռիթմիկ դոփյուններ և մարդկային ձայներ ... այո՛, մարդկային ձայներ, երս՞դ է, թե՛ իրականություն: Իսկական իրականություն էր: Աչքերս լայն բացած, լսողությունս դեպի ձայնը դարձրած, շունչս պահած՝ նստած եմ մի մեծ ժայռի վրա, ու ինքս ինձ բարձրաձայն խորհրդածում եմ. «Աստված իմ, եթե մարդիկ են, ինչո՞ւ ոչինչ չեմ հասկանում ... չե՛, մարդիկ չեն ... այո՛, այո՛, մարդիկ են»: Նորից եմ լսողությունս լարում, նորից եմ բառեր որսում, բայց ոչ մի բառ չեմ հասկանում: Գնալով խոսակցության ձայնը ավելի մոտեցավ, ես ուրախացա, որ գայլերի փոխարեն մարդկանց եմ հանդիպում:

Փոշու ամպի միջից երևաց ռուս ձիավոր զորքը, նրանք բոլորն էլ նայեցին ինձ, լսեցին իմ լացի ձայնը, բայց ոչ մի ուշադրություն և ոչ մի վերաբերմունք: Գուցե սրանք մարդիկ չեն... ո՛չ, մարդիկ են, մարդկային դեմքերով, շարժ ու ձևով: Գուցե ինձ չեն նկատում, ձայնս չեն լսում՝ մտածեցի ես և ավելի մոտեցա շարժվող բանակին, ավելի բարձր լացով մամն, մամն կանչեցի: Ձիավոր զորքը լուռ և անվրդով անցավ կողքովս: Հուսահատության և սարսափի ծովում խեղդվողի պես, բարձրաձայն լալիս, մղկտում օգնություն եմ կանչում, բայց զուր ջանքեր, իզուր արտասուքներ:

Ձիավոր զորքի հետևից ինչ որ փոքրիկ սայլակներ էին անցնում, որոնց կողքերին նկատեցի կարմիր խաչեր: Սրանք էլ լուռ ու անվրդով անցան կողքովս: Անցնում էր վերջին սայլակը, վերջին հույսը:

— Հը՞մ՛ո, — լսեցի մի ձայն և սայլակը կանգնեց, մեջից շեկ մորուքով ու մազերով մի մարդ դուրս եկավ, ինձ գրկեց և սայլակում դրեց, ապա նո՛ւ, նո՛ւ ասելով՝ ձիերին քշեց և մյուս սայլակներին հասավ ու նրանց դանդաղ ընթացքով առաջ շարժվեց:

Ես անչափ ուրախացա, որ ազատվեցի գիշերային խավարից, սարսափ ազդող լերի ժայռերից, անդնդախոր մութ ձորերից, ինձ թվացող գայլ ու օձերից: Գնում եմ, ու՛ր՝ չգիտեմ: Սայլակի անկյունում կծկված, մեկ նայում եմ փրկարարիս, ինձ կյանք պարգևող Մարդուն, նրա խոշոր ու ծով աչքերին, փառահեղ ու շեկ մո-

րուքին, բարեձև կազմվածքին, մեկ՝ սայլակում դրված միակ կահույք՝ բազմագույն սնդուկին և պատից կախված, ճոճվող կատյուղին³⁹, իսկ ականջիս տակին մշտապես լսվում էր նու՛, նուե՛րն ու զույգ ձիերի ոտքերի ռիթմիկ դոփյունները: Մի քանի րոպեից հետո, նա գրպանից հանեց և ինձ մեկնեց մի քանի կոնֆետ, որոնք վերցրեցի ուրախությամբ, բայց կերա տհաճությամբ: Ինձ հարկավոր էր հանց, հանց և ոչ թե թթու կոնֆետ, բայց ինչպե՛ս, ի՛նչ լեզվով հասկացնեի: Քիչ հետո նա ինձ հետ խոսեց, ես ոչինչ չհասկացա, ես էլ պատասխանեցի՝ նա ոչինչ չհասկացավ: Ես լուռ արտասվեցի և սայլակի մի անկյունում կծկված նստեցի, ձիերի ոտքերի ռիթմիկ, միալար դոփյուններից նստած տեղումս էլ քնեցի:

Լույսը բացվեց: Ես արթնացա և ինձ գտա նախշուն սնդուկի վրա պառկած և մի տաք աղյալով ծածկված: Նա պատից կախված կատյուղը ինձ տվեց և ձեռքը բերանին դնելով հասկացրեց, որ խմել է ուզում: Ապա մնջախոսությամբ ինձ ցույց տվեց աղբյուրը: Ես գնացի կատյուղը ջրով լի բերի և նրան հանձնեցի: Նա լվացվեց, գրպանից սանրը հանելով սանրեց իր շեկ մազերն ու մորուքը, որից հետո լվաց իմ կեղտոտ ձեռքերն ու երեսը, որոնք կեղտից կորցրել էին իրենց բնական գույնը, և իմ կեղտոտ շրջագգեստի փեշով սրբեց ձեռքերս ու երեսս: Բայց ինձ համար կարևորն այդ չէր, այլ այն էր, որ ես շատ սոված էի, հաց էի երագում, ուտել էի ուզում, բայց ինչպե՛ս, ի՛նչ լեզվով հասկացնեի իմ ցանկությունը: Նա ինձ վերցրեց և սայլակի մեջը դրեց ու կատյուղը վերցրած գնաց: Ես նրա ետևից բարձրաձայն լաց եղա: Նա վերադարձավ, ինձ հանգստացնող խոսքեր ասաց, գուրգուրեց և գնաց: Շուտով նա վերադարձավ կես բոլխանկա⁴⁰ հաց թևի տակին և կատյուղը ձեռքին, որից տհաճ թթու ճաշի հոտ էր փչում: Ես ազահությամբ, արագ-արագ թուքս կուլ տալով հացին նայեցի: Նա մի կտոր հաց և մի կոռուկա⁴¹ ճաշ ինձ մեկնեց: Ես ուրախությամբ այն վերցրի և ազահությամբ կերա, իսկ ճաշը թեյի պես խմեցի և կոռուկայի տակին մնացած կաղամբի մնացորդներն էլ մատներով հանեցի ու կերա, և ձեռքերս էլ հագուստիս վրա քսելով մաքրեցի:

Գնալով մենք իրար հետ մտերմացանք, կապվեցինք: Նա ամեն անգամ ինձ իր կողքին դնելով, ձիերն էր քշում և հաճախակի նո՛ւ, նո՛ւ էր ասում, և ձիերն արագացնում էին իրենց քայլերը:

— Մենք ձիերին նու չենք ասում, գոմեշին ենք նու ասում, — ասացի ես:

Նա գլխով հավանության նշան արեց և ձիերին նորից նու ասաց ու նրանց քայլերն արագացրեց: Այսպես մենք գնացինք գիշեր, գնացինք ցերեկ, շաբաթներ թե ամիսներ՝ չեմ հիշում, բայց հիշում եմ, որ ես ոչ նրա անունը իմացա, ոչ նա՝ իմը, ոչ ես նրան որևէ անվամբ կոչեցի, ոչ նա՝ ինձ, ոչ ես նրա լեզուն հասկացա, ոչ էլ նա՝ իմը, բայց մենք կամաց-կամաց մտերմացանք, մնջախոսությամբ և սրտերով իրար հասկացանք և մտերիմներ ու հարազատներ դարձանք:

14. ԷԶՄԻԱՃՆՈՒՄ

39 Ռուսերեն՝ «котёл», կախովի կաթսա, բաց կրակի վրա եփելու միջոցով սնունդ պատրաստելու մետաղյա տարա:

40 Ռուսերեն «буханка» ուղղանկյուն բարձր հաց:

41 Ռուսերեն՝ «крушка»-երկաթե ճամփորդական գավաթ:

Մեր գորաբանակը գիշեր ու ցերեկ գնալուց հետո հասավ Էջմիածին: Սա գավառական մի փոքրիկ քաղաք էր, որն աչքի զարնվեց իր միահարկ տներով, հողածածկ տափակ կտուրներով և եռահարկ վանքերով ու եկեղեցիներով: Ահա՛ նրանք՝ Հռիփսիմե, Գայանե, Կաթողիկե և Էջմիածնի Մայր տաճարը: Էջմիածին գյուղաքաղաքը իր արտաքին տեսքով, նիստ ու կացով, նեղիկ ոլորապտույտ կեղտոտ փողոցներով, ասիական աղմկոտ շուկայով, բեռնված ավանակներով, նստած ու կանգնած ուղտերի կարավաններով և պապենական խարխուլ ու ճոճոռն սայլերով տիպիկ ասիական գավառական մի քաղաք էր:

Էջմիածինը ողբի ու լացի և գաղթականության քաղաք էր: Գաղթականներն ավելի շատ էին, քան բնիկները: Անցնում էինք փողոցներով, ամենուր բաց երկնքի, կիզիչ արևի տակ ծվարած են տասնյակ հազարավոր ընտանիքներ: Մի տեղ քնած, մի տեղ քնից արթնացած ճաշ եփելիս, մի այլ տեղ ճաշն ուտելիս, մի տեղ հարազատի դիակի մոտ նստած արտասվելիս, մի այլ տեղ ծանր հիվանդը տնքտնքալիս: Ծնողներին կորցրած մի խումբ մանուկներ, իրար վրա ընկած, ճանճ ամպով բարորված, խոր քնած: Գնում ենք գաղթականության, ողբի, լացի ու դիակների միջով:

Մեր գորամաքը մի ընդարձակ, արևից խանձված դաշտում, մի վճիտ առվակի ափին իր վրանները խփեց ու այնտեղ էլ ապրեց: Ես էլ իմ ռուս փրկչի հետ հաշտ ու խաղաղ ապրեցինք մեր փոքրիկ սայլակում:

* * *

Մի առավոտ, նախաճաշից հետո, նա մազերս սանրեց, ձեռքս մի տուփ գույնզգույն մոմպաս դրեց, իսկ գրպանումս մի կտոր սև հաց սեղմեց, ձեռքիցս բռնած գնացինք, ու՛ր՝ չգիտեմ: Քիչ հետո մտանք Սուրբ Էջմիածնի վանքի բակը: Վանքի պատերի տակին կողք-կողքի պատկած ու նստոտած էին գաղթականներ-գաղթականներ, ամենուր լաց ու հառաչանքներ, տնքտնքացող հիվանդներ, անապաստան, կիսամերկ, քաղցած, կեղտոտ մանուկներ և կմախքացած դալուկ դեմքեր: Նրանցից քիչ հեռու, հանդիսավորությամբ, երկար փարաջայի թևերը տարուբերելով, զբոսնում էին երկար ու սև շորերով, սև պոպոզներով, բեխ ու մուրուքով, դալուկ ու մոմագույն դեմքով ու ձեռքերով մարդիկ: Գուցե նրանց սպիտակ ու մոմագույն ձեռքերն ինձ համար աննկատ մնար, եթե իմ ձեռքերը այնքան սև ու կեղտոտ չլիներին:

Էջմիածնի մայր տաճարի շուրջը մի պտույտ կատարելուց հետո դուրս եկանք նրա բակից և մտանք ավելի ընդարձակ մի այլ բակ, ուր ծփում էր մանուկների աղմկոտ ծովը: Դա հոգևոր ճեմարանի բակն էր, ճեմարանի որբանոցներով հանդերձ: Ա՛խ, երանի բարերարս ինձ այստեղ թողներ, որ ես էլ սրանց ժխորին խառնվեի, սրանց պես ազատ խաղեր խաղայի՝ վազեի, բռնեի, թռնեի, ընկնեի, կանգնեի և մնջախոսությունից ազատվեի: Բայց ինչպե՛ս, ի՞նչ լեզվով ցանկությունս հայտնեմ:

Նա սրան-նրան հարցեր տալով մոտեցավ բարձրահասակ, գեղեցկադեմ և փարթամ մի կնոջ: Ինձ նրան ցույց տալով ինչ որ մի բան ասաց, կինը գլուխս շոյելով հարցրեց.

—Աչիկ, անունդ ի՞նչ է:

—Մարո, — պատասխանեցի ես և շատ ուրախացա, որ ինձ հետ մեկը հայերենով խոսեց:

—Մարո, ուզո՞ւմ ես այստեղ մնաս, այս երեխաների հետ խաղաս:

—Ուզում եմ, — կարճ կտրեցի ես:

Փարթամ կինը բարերարիս ռուսերեն լեզվով ինչ-որ բան ասաց, նա ինձ գրկեց ու համբուրեց և ժպտալով հետ-հետ նայելով ինձ՝ դանդաղ քայլերով գնաց: Ես տխրեցի, բայց չարտասվեցի:

15. ՃԵՄԱՐԱՆԻ ՈՐԲԱՆՈՑՈՒՄ

Այստեղ ինձ գրավեցին մանուկների ուրախ խաղերն ու վազվզոցը, նամանավանդ հայերեն խոսելը: Վերջապես ես ազատվեցի մնջախոսությունից, վերջապես ես ունեցա ընկերներ, որոնց հետ խոսում և ինձ հասկանալի պատասխաններ էի ստանում: Այստեղ ես երեխաների հետ անմիջապես մտերմացա և խաղացի վաղուց չխաղացած իմ հարազատ խաղերը:

* * *

Պոպոզավոր շենքը, ուր ես ապրում էի, հոգևոր բարձրագույն դպրոցի՝ ճեմարանի շենքն էր, ուր դադարեցված էր պարապմունքները և վեր էր ածված որբանոցի:

Սյուս օրը խաղի եռուզեռի մեջ էի, երբ երեխաներից մեկը կանչեց.

—Մարո, Մարո, արի, պապադ եկավ:

Հա, մի բուլե շփոթվեցի, ինձ մի փոքր կորցրեցի, շուրջս որոնեցի, բայց մտածեցի. «որտե՞ղ էր պապաս, որ հիմա եկավ»: Կրկին ու կրկին որոնող հայացքով դես ու դեն նայեցի և նկատեցի ռուս բարերարիս: Սկզբում չճանաչեցի, բայց նրա անուշ ժպիտից և քաղցր ձայնից հասկացա, որ դա իմ ռուս փրկիչն էր, իմ հարազատն ու բարեկամը, իմ «պապան» էր: Նա բեխն ու մորուքը կտրել, մի սիրուն երիտասարդ էր դարձել, սլացիկ գեղեցիկ կազմվածքով, ծով աչքերով, ծովից էլ մեծ բարի սրտով: Ես վազեցի և նրան փաթաթվեցի: Նա ինձ գրկեց ու համբուրեց: Գրպանից մի բոլո կոնֆետ հանեց և գրպանս լցրեց, թևի տակից էլ մի թղթե կապոց հանեց, բացեց և մի սիրուն տիկնիկ ինձ նվիրեց: Անսահման ուրախությունից, շնորհակալական խոսքի փոխարեն, ես կրկին ու կրկին նրան փաթաթվեցի և որդիական ջերմ համբույրներս նրա այտին դրոշմեցի: Չգիտեմ՝ երեխաների կանչից, թե կառավարչուհու իմ անունը հարցնելուց, նա ինձ Մարուսյա կանչեց, բայց ես սրտի մորմոքով պիտի նշեմ, մինչ օրս էլ չիմացա ոչ նրա անունը, ոչ ազգանունը, ոչ էլ ծննդավայրը:

* * *

Այնուհետև ամեն այցի գալիս նա ինձ Մարուսյա էր կանչում, իսկ ես նրան՝ պապա: Խեղճ պապա, երևի ամուսնացած էլ չի եղել, հազիվ քսան-քսանհինգ տարեկան լինեք, բայց արդեն ինձ պես աղջիկ ունեք: Ա՛խ, փրկարար ու հարազատ

հայր իմ բարի, երանիք քեզ նորից հանդիպելի և երախտապարտ համբույրներս ճակտիդ դրոշմելի:

Այսպես անցան օրեր և ամիսներ: Ամեն անգամ ինձ այցելում էր իմ ռուս պապան, բերում կոնֆետ, բուլկի, գնդակ և կարմիր ժապավեններ: Վերջինս անչափ-անչափ ուրախացրեց ինձ: Նա իր ծոցագրպանից հանեց սանրը, սանրեց իմ երկար, խիտ ու շականակագույն մազերը, կապեց գույգ ժապավենները, նայեց, ժպտաց, ինձ գրկեց, համբուրեց ու գնաց: Այո, գնաց:

Հիմա իմ ռուս պապան յոթանասուն տարեկան է, բայց նրա հայ դուստրը չգիտի ո՛չ նրա անունը, ո՛չ ազգանունը, ո՛չ էլ ծննդավայրը:

16. ՆՈՐ ՃԱՆԱՊԱՐՅՆԵՐ

Ասում էին, որ Էջմիածնում խոլերայի համաճարակ է սկսվել: Թե ինչ բան էր այդ խոլերայի համաճարակը՝ չհասկացա, բայց հասկացա, որ երեկոյան 32 երեխաներով քնեցինք, առավոտյան 18 հոգի արթնացանք: 14 հոգի մեզ մնաս բարով էին ասել և հավիտենական խորը քնով քնել: Նույն օրն և եթ, առավոտյան շատ շուտ, որբանոց մտան սպիտակ խալաթներ, ռեզինե ձեռնոցներ հագած, քիթ ու բերանը կապած մի խումբ բժիշկներ: Մեզ բոլորիս շարք կանգնեցրին և բժիշկների մոտ տարան: Նրանք մեզ բոլորովին մերկացրին և շատ հանգամանորեն քննեցին, մեր անունները գրեցին և նույն երեկոյան մեզ բոլորիս տեղավորեցին ֆուրգոններում և ձիերի զանգակ վզնոցների զիլ դողանջի ու ֆուրգոնների դրդոցի «համերգի» տակ տարան ինչ-որ կայարան: Մեզ տեղավորեցին ինչ-որ մի քանի ապրանքատար կեղտոտ վագոններում: Գնացքի վագոններից մեկը ուժեղ ճչաց, շփշփաց, ու մեր վագոնները նրա հետևից վազեցին: Վազում էին տները, ծառերն ու այգիները: Վագոնները ճոճանակի պես օրորվում և մեզ՝ երեխաներիս մեծ հաճույք էին պատճառում: Կյանքումս առաջին անգամ գնացք նստեցի և մեծ հաճույքով ճանապարհորդեցի: Ո՛ր՝ չգիտեմ:

— Մեկ կամ կես օրից կհասնենք Նախիջևան, — ասաց մեր ղեկավարը:

Վագոններից իջնելով՝ շարք կանգնած կայարանում երկար սպասեցինք: Հանկարծ ուժեղ մի ձայն մեր ուշադրությունը գրավեց: Բոլորս ձայնի ուղղությամբ նայեցինք:

— Պառավո՛ղ⁴², պառավո՛ղն էր սուլեց, սա էր քաշում մեր վագոնները, սա մեզ բերեց այստեղ, — ասաց «աշխարհ տեսած» մի տղա:

Ես մեծ հետաքրքրությամբ պառավոզին նայեցի: Նա մեր գյուղի գոմեշների պես մեծ սև ու ձուրձոտ էր, նրանց նման էլ փնչում ու թշշում էր: Բայց սա ոտներ չուներ, ո՞նց էր վազում և մեր վագոնները հետևից տանում՝ չհասկացա:

Քիչ հետո՝ նորից ֆուրգոններ, նորից զանգակավոր ձիեր: Ֆուրգոնները մեզ իրար վրա գլորելով, աղիքները փոխներումս խառնելով առաջ շարժվեցին և մի եկեղեցու բակում կանգնեցին: Նույն բակի մի ընդարձակ սենյակում մեզ տեղավորեցին: Սենյակի երկու պատերի տակին, ուղղակի հատակին, անկողինները

42 Ռուսերեն՝ շոգեքաշ:

փոռեցին և մեզ աղջիկ ու տղա խառը կողք-կողքի պատկեցրին: Այդպես էլ մենք տարիներ շարունակ տղաների հետ քնեցինք նույն սենյակում և խաղացինք նույն բակում:

Որքան եմ ծեծել լոճոր Հարություն, ու նույնքան ծեծվել փնթի Կարոյից: Որքան ենք վազել ու իրար բռնել, խաղի համար իրար հետ կռվել, իրար ծեծկռտել, նստել ու լացել ես ու չոփուտ Սուրիկը:

* * *

Նախիջևանի որբանոցում մեզ լավ էին նայում, լավ կերակրում, լավ էլ հագցնում էին: Մի օր կողքիս քնող Լուսիկը ներս վազելով ասաց.

—Աղջիկներ, կարմիր սուլեր⁴³, կարմիր սուլեր են բերել, շարք-շարք կանգնեցեք, հիմա կբաժանեն:

Շարք կանգնեցինք: Կարմիր սուլերը բաժանեցին ու ինձ շարքում անտեսեցին: Ես հոնգուր-հոնգուր լաց եղա: Ինձ մոտեցավ որբանոցի կառավարչուհին՝ օրհորդ Հերիքնազը:

—Ինչ է պատահել, ինչու՞ ես լալիս, աչիկ,—հարցրեց նա:

—Նրան սուլեր չտվեցինք,—ասաց Լուսիկը:

Կառավարչուհին միանգամից երեք գույգ չստիկներ դրեց ոտքերիս առջև: Ես փորձեցի և գտա ոտքիս համարը: Այդ օրն իմ ուրախությանը չափ չկար, ես ունեցա «սուլեր», այն էլ կարմիր «սուլեր»: Պիտի նշեմ՝ ինչ գյուղից դուրս էի եկել, ոչ մի կոշիկ չէի հագել: Ոտքերս կոշտացել և անտարբեր էին դարձել դեպի բոլոր տեսակի փուշ ու տատասկները: Վերջապես ոտքերս հանգստացան:

* * *

Մի օր էլ մեզ շարք կանգնեցրին և գրեցին բոլորիս անուն ազգանունները և որտեղացի լինելը: Առջևիս կանգնած աղջիկը ինչ ասաց, ես այն նույնությամբ կրկնեցի: Պարզվեց, որ միայն անունս ու ազգանունս գիտեի: Եթե գյուղի մեր հարևան բակում չլիներ Մարո, գուցե ազգանունս էլ չիմանայի: Նա կոչվում էր Թորոսենց, իսկ ես՝ Թավաքյալենց, Մուրադենց Մարո: Եթե մեզանից մեկնումեկը չարություն էր անում, հարցնում էին՝ «ո՞ր Մարոն»: Եթե ես էի արել, ասում էին՝ Թավաքյալենց – Մուրադենց Մարոն է արել: Այստեղից էլ ես ազգանունս գիտեի: Մորս միշտ մամա էի ասել, հորս շատ քիչ էի տեսել: Ռուս պապայիս ավելի շատ էի տեսել, ավելի շատ հիշողություններով էի կապված նրա հետ, քան հարազատ հորս: Եվ այդպես էլ մինչ օրս մորս անունը մնաց Սիրվարդ, ծննդավայրս դարձավ Էրզեռում, իսկ հորս անունը բոլորովին չիմացա: Տասնյակ տարիներ հետո հայրենակիցներիցս իմացա, որ ծննդավայրս ոչ թե Էրզեռումն է, այլ Արծկեի-Ալջավազի Խոռանց գյուղն է, մորս անունը Բայազ է, իսկ հորս անունը՝ Շահեն: Ես իմ փաստաթղթերում հորս նորից կնքել, նրա անունը Մուրադ եմ դրել: Իսկականում ես պետք է լինեի Մարո Շահենի Մուրադյան-Թավաքյալյան, ծնված Վանի գավառի Արծկե քաղաքի Խոռանց գյուղում:

43 Ժողովրդական-բարբառային՝ մաշիկ:

* * *

Իմ օրը որքանոցում շատ հետաքրքիր ու բովանդակալից էր անցնում: Ամեն օրվա խաղերն ու հաճելի զբոսանքներն ինձ մոռացության էին տվել հարազատներիս, բայց ամեն անկողին մտնելիս, ինչպես ծարավը ջրի, այնպես էլ ես մորս կարիքը խիստ զգում էի: Ես սովոր էի նրա տաքուկ գրկում ծվարել, ձեռքերս նրա զույգ կրծքերին դնել և դեմքս նրա լույս ստինքներում մխրճած, երջանկացած քնել:

Ա՛խ, ու՛ր մնացիր, մայր իմ հարազատ: Ամեն անգամ անկողին մտնելիս, արցունքներիս վճիտ առվակում քո պայծառ ու անմոռաց դեմքն եմ տեսնում և քո հուշերի տաքուկ վերմակում բարուրված՝ խոր ու մուշ-մուշ քնում:

Հիշում էի նաև իմ բարի դեմքով, ծով աչքերով, սլացիկ հասակով, իր հայրենի տափաստանների պես լայն ու ընդարձակ սրտով ռուս պապայիս և մեր հարազատ սայլակ տնակին: Մշտապես ականջիս հնչում էր նրա՝ իր ձիերին ասվող «նո՛ւ» «նո՛ւ»-երը և ձիերի ոտքերի քառատրոփ ռիթմի տակ խորը քնում էի:

Ա՛խ, ու՛ր եք դուք, իմ հարազատ մամա և նույնքան հարազատ իմ ռուս պապա:

* * *

Մեր՝ որբ երեխաներիս մտահորիզոնը եկեղեցու բակից այն կողմը չէր անցնում: Այնտեղ խաղում, այնտեղ զբոսնում և ամբողջ օրներս այնտեղ էինք անցկացնում: Մեր բակում նորություն էր մտնում միայն եկեղեցական տոներին՝ Զատիկին, Ծառգարդարին և մեռելոցներին: Այդ օրերին եկեղեցու բակը եռ ու զեռի մեջ էր: Այնտեղ էին գալիս զուգված ու զարդարված հարս ու աղջիկներ, ահեղ-ջահեղները, զբոսնում, հայացքներով սրան-նրան փաղաքշում, իրենց տոնական հագուստները, արդ ու զարդերը ցուցադրում: Մի տեղ մատաղ էին մորթում, մի այլ տեղ՝ մատաղը եփում և աղքատների բաժանում: Մի ուրիշ տեղ՝ կենաց բաժակները զրնգացնում և իրար առողջություն ու երջանկություն մաղթում: Իսկ եկեղեցու զանգակները խմբովին ու միալար դողանջում և տներում մնացողներին եկեղեցի էին հրավիրում: Իսկ հեռվից եկեղեցու բակի վրա էր տարածվում երիտասարդ սարկավագի հաճելի ձայնի քաղցր ելևէջները, որն ավելի շուք ու հանդիսավորություն էր տալիս բակի զբոսանքին և ուխտավորների եռ ու զեռին: Եկեղեցական տոներին մեր ճաշերն ու նախաճաշերը ավելի բազմազան, ավելի համեղ էին լինում: Մեռելատերերն ու մատաղ անողները պղինձներով լի խաշլամա մսեր, հավով փլավներ, կաղամբով տոլմաներ էին բերում որբանոց և բաժանում մեզ՝ որբերիս: Մենք մեծ հաճույքով ուտում էինք այդ արտակարգ ճաշերը, բայց խելքներս չէր կտրում, որ ասեինք. «ուխտդ ընդունելի լինի» կամ՝ «ողորմի մեռելիդ»:

Մի օր, մեռելաճաշ բաժանելիս, երիտասարդ մի կին արցունքներն աչքերին ինձ գրկեց, ծնկներին դրեց, շատ հանգամանորեն դեմքիս, ձեռքերիս ու ոտքերիս նայեց և ինձ մի քանի անգամ համբուրեց, նորից ու նորից արտասվեց: Բնչն էր պատճառը՝ չհասկացա: Մյուս օրը կրկին նույն կինը եկավ, կրկին ինձ գրկեց ու համբուրեց: Բերել էր ճիշտ իմ հասակին համապատասխան շորեր, գլխարկներ,

կոշիկներ և գույնզգույն ժապավեններ: Շորերն ինձ հագցրեց, գույզ հյուսերիս կարմիր ժապավենները կապեց, ինձ ծնկներին դրեց, կրծքին սեղմեց, նորից արտասվեց, նորից համբուրեց ու գնաց: Ո՛վ էր այդ կինը, ինչո՞ւ ինձ այդքան սիրեց, ինչո՞ւ ինձ համար շորեր բերեց՝ ոչինչ չհասկացա: Իսկ ես առանց մի առարկության, շատ սիրով նրա տված նվերները ընդունեցի և ուրախությամբ հագնում էի:

Այնուհետև ամեն օր նույն կինը գալիս, ինձ կոնֆետներ էր բերում, գրկում, համբուրում, ձեռքիցս բռնած զբոսանքի, իրենց տուն էր տանում և ապա որբանոց բերում: Իրենց տան եղած ժամանակ նա հաճախակի իր մորն ասում էր.

— Մամա՛, տեն, Մարոյի աչքերը որքան նման են Մանուշի աչքերին, իսկ քիթն ու թմբիկն թաթիկները ճիշտ բալիկինս է: Ու համբուրում էր աչիկներս ու թաթիկներս և արտասվում:

Այդտեղից էլ ես հասկացա, որ նա կորցրել էր իր միսունդար աղջկան, որն անչափ նման է եղել ինձ: Եվ այսպես, իմ սիրելի ու հարազատ ռուս պապայիս կորցնելուց հետո, գտա իմ հայ «մամային»՝ անունը Շուշիկ: Շուշանիկ մաման առավոտ թե իրիկուն, օրվա բոլոր ժամերին ինձ մոտ էր լինում, և ես սիրով էի ընդունում նրա սերն ու փաղաքշանքը, բերած կոնֆետներն ու խաղալիքները: Ես էլ կամաց-կամաց նրան սիրեցի և կապվեցի նրա հետ, և առանց նրա իմ օրը չէի պատկերացնում:

17. ԴՊՐՈՑԻ ՃԱՄՓԻՆ

Մոտենում էր սեպտեմբերը, դպրոցական նոր տարին: Ես արդեն դպրոցական հասակ ունեի, ամեն վայրկյան սպասում էի այդ երջանիկ ժամին, որ պետք է գրքերը թևիս տակին դրած դպրոց գնայի: Վերջապես այդ երջանիկ օրն ու ժամը եկավ: Մեզ բաժանեցին պատկերազարդ գրքեր, տետրակներ, պայուսակներ և գունավոր մատիտներ: Ինձ ամենից շատ ուրախացրին գույնզգույն մատիտները, որով ամբողջ օրը նկարներ էի անում տետրակներում, սեղանների, աթոռների, անգամ սենյակի պատերի վրա: Մի օր էլ այդ «հանցանքում» բռնվեցի և օրիորդ Հերիքնազի կողմից խիստ պատժվեցի:

* * *

Մյուս օրն առավոտյան նախաճաշից հետո մեր կառավարչուհի օրիորդ Հերիքնազը մի ցուցակ կարդաց, որի մեջ կար նաև իմ ազգանունը:

— Ում անունը որ կարդացի, թող գան, պայուսակները վերցնեն և բակում շարք կանգնեն, — հանդիսավոր տոնով ասաց օրիորդ Հերիքնազը:

Մենք շարքով, մեր կառավարչուհու ուղեկցությամբ դպրոց գնացինք և մի մեծ ու լուսավոր սենյակում տեղավորվեցինք: Ներս մտավ իմ առաջին ուսուցիչը՝ Պարոն Մամիկոնը (այսպես էինք կոչում նրան): Բարեկազմ, շատ հաճելի ձայնով, գեղեցիկ մի երիտասարդ էր մեր սիրելի պարոն Մամիկոնը:

Առաջին ուսուցիչը աշակերտի ամբողջ կյանքում չի մոռացվում: Նա միշտ ամենալավն է, ամենաբարին, ամենահարազատն ու սիրելին է, ամենամեծ հեղինակությունը աշակերտի համար: Այդպիսին էր ինձ համար իմ առաջին ուսուցիչը՝ պարոն Մամիկոնը:

* * *

Երկրորդ տարին էր, ինչ դպրոց էի գնում: Մի օր չգիտեմ ինչու սեղանը թողած, դռան շեմքին նստած գրավոր աշխատանքները տաբուրետկայի⁴⁴ վրա կատարեցի: Այդ ժամանակ մեր որբանոցի հարթուկ անող կինը տաք հարթուկը ձեռքին մտավ ճաշարան: Ես ուժեղ ցավից ճչալով՝ գետնին փովեցի «վայ, ծունկս, վայ ծունկս» ասելով: Քիչ հետո իմ շուրջը հավաքվեցին բոլոր մեծերն ու փոքրերը: Յուրաքանչյուրն առաջարկեց իր իմացած առաջին օգնության դեղամիջոցները: Մեկը սապոնի մանրույնք ցանեց վերքիս, մյուսը՝ թանաք, երրորդը յոդ քսեց: Արդյունքը եղավ այն, որ ոտքս սաստիկ ուռեց և ծունկս անշարժացավ: Ես գամվեցի անկողնուն, զրկվեցի դպրոցից ու ամեն տեսակի մանկական խաղերից: Ինձ տեղափոխեցին հիվանդանոց: Վերքի ձևից և տեսակից պարզվեց, որ ես հարթուկ անող կնոջ զոհն եմ եղել: Տեսական «բուժումից» հետո բժիշկները գտան, որ ծնկոսկրս սևացել է, ոտքս պետք է ծնկից կտրել: Այդ իմանալով՝ Շուշանիկ մաման արցունքներն աչքերին մոտս եկավ և բժիշկների վրա բարկանալով, ինքն իր հետ խոսելով, ինձ հագցնելով ասաց.

— Գնանք, բալիկ, գնանք մեր տուն, — եվ ինձ շալակած իրենց տուն տարավ:

Սյուս օրը Շուշիկ մաման մի կնոջ կանչեց և ոտքիս վերքը նրան ցույց տվեց: Կինը, վերքը տնտղելուց և շոշափելուց հետո, ասաց «կբուժեմ»:

Սյուս օրը մի բաժակ կտավհատի ձեթ և մի կապ կանաչ «հաց ու պանիր»⁴⁵ ձեռքին, մեր տուն մտավ հեքիմ կինը: (Հաց ու պանիրը, դա կլոր տերևներով, և կոճականման մանր պտուղներով բույս է, որն աճում է ամենուր, և որը միաժամանակ եփում, տապակում և ուտում են): Նա հաց ու պանիրը և մի գլուխ տխր մանրմանր կտրատեց և ձեթի մեջ եփելով՝ հաճելի տաքությամբ վերքիս վրա դրեց և բնդով կապեց: Տասերեք օրում վերքս լրիվ բուժեց: Ես ոչ միայն քայլեցի, այլև վազվզելով, թոչկոտելով պահմտոցիկ խաղացի և նորմալ ձևով դպրոց հաճախեցի:

Մի օր Շուշիկ մաման, ձեռքիցս բռնած, ինձ հիվանդանոց տարավ և իմ վիրաբույժին ասաց.

— Բարև ձեզ:

— Բարև, — պատասխանեց վիրաբույժը:

— Այս երեխային ճանաչո՞ւմ եք, բժիշկ:

— Այո, մեր հիվանդն էր, ինչ կա որ:

— Տեսնում եք, որ ծնկան վերքը լավացել է, և երեխան քայլում է:

— Վերքը մենք էլ կլավացնեինք, տիկին, իսկ սևացած ծնկոսկրը լավացրի՞ք, ասել եմ էլի կասեմ, նրա ոտքը պետք է ծնկից կտրվի:

44 Ռուսերեն՝ «табуретка»-չորստանի առանց հենակի փայտյա աթոռ:

45 Հաց ու պանիր-տվյալ դեպքում մոլախոտ համարվող կանաչիկ տեսակ: Հայերեն բարբառներում այդպես են անվանում «ճնճղապաշար», «ծոփ պաշար» և «փիփերք» անուններով կանաչիները(տես Հրաչեայ Աճառեան, Հայերէն գաւառական բառարան: Լազարեան Ճեմարան Արեւելեան Լեզուաց, Թիֆլիս, 1913, էջ 649): Դատելով Մարի Ալազանի նկարագրությունից, տվյալ դեպքում խոսքը փիփերքի մասին է:

Տարիներ են անցել, անցել է ոտքիս ցավը, բայց չի մոռացվում Շուշիկ մամայի կորստի մեծ ցավը: Բուժումից հետո ծնկանս մնաց սրտաձև մի սպի, որում զգում եմ Շուշանիկ մայրիկիս սրտի բաբախը:

18. ՆՈՐԻՑ ԷԶՄԻԱՃՆՈՒՄ

Ուսումնական տարին նոր էր ավարտվել, մենք՝ երեխաներս, օրվա դասերից ազատ, բակում խաղում ու զվարճանում էինք: Հնչեց անժամանակ մի զանգ: Ոչ ճաշ էր, ոչ ընթրիք: Մենք բոլորս հավաքվեցինք ճաշասենյակում: Կառավարչուհին կարդաց հարյուր քսան հոգու անուն-ազգանունը և ապա ասաց.

— Ում անունը որ կարդացի, այսօր երեկոյան պետք է հետ գնան Էջմիածին, իրենց նախկին որբանոցը:

Այդ ցուցակում կար նաև իմ անունն ու ազգանունը: Այդ օրն իմ ուրախությանը չափ ու սահման չկար: Ես անմիջապես հիշեցի ռուս պապայիս և մեր սայլակ տնակը: Նրանց անչափ-անչափ կարոտել էի: Միալս ուղղելու համար որոշել էի այս անգամ հարցնել նրա անուն-ազգանունը: Վերջապես եկավ ուրախալի ժամը: Մեզ բոլորիս ֆուրգոնները⁴⁶ դրած, տարան Նախիջևանի կայարանը: Նորից գնացք, նորից շոգեմեքենան սուլեց և մեր վագոնները վազեցին նրա հետևից: Չգիտեմ քանի օրից թե ժամից մենք հասանք Էջմիածին: Ֆուրգոններից մեզ իջեցրին և անուն-ազգանուններ կարդալով հանձնեցին: Նորից ճեմարանի շենքում, նորից մեր հին որբանոցումն ենք: Մենք արդեն ազատ էինք, ես գնացի այն դաշտը, որտեղ կանգնած էր մեր սայլակ-տնակը ու մտքումս որոշեցի գրկել, համբուրել ռուս պապայիս և ապա ասել.

— Здрастуйте, папа, как твоя имя⁴⁷.

Այսպես ինքս ինձ հետ խոսելով՝ գնացի և հանկարծ հանդիպեցի իմ ծանոթ առվակին, որից ամեն անգամ կատյոլով ջուր էի տանում ռուս պապայիս: Ոչ պապայիս տեսա, ոչ էլ սայլակ տնակին: Արտասուքի զույգ կաթիլները գլորվեցին այտերիս վրայով և ձուլվեցին առվակի զուլավ ջրերին: Ու ես առվակին դիմելով՝ ասացի.

*Հեռուներից ես գալիս, առվակ իմ հին,
Գուցե տեսե՞լ ես նրան՝ իմ հայրիկին,
Իսկ եթե ոչ, թե գնում ես դարձյալ հեռուն,
Հայրնիր նրան, որ տեսել ես իր հայ որդուն:*

*Տար, թո՛ղ տեսնի արցունքներս,
Իմ որդիական անկեղծ սերս,
Ու թե տեսնես հայրնիր նրան,
Երախտապարտ ջերմ հույզերս:*

Ռուս պապայիս կորցնելուց հետո, կորցրի նաև Շուշիկ մայրիկիս: Նամակագրության մասին գաղափար չունեի, որ նրանց գտնեի: Եվ այդպիսով ես միանգամից կորցրի իմ երկու բարերար փրկիչներին:

46 Փակ ավտոմեքենայի տեսակ, որը նախատեսված է մարդկանց և բեռների փոխադրման համար:

47 Ռուսերեն՝ «Բարև ձեզ, հայրիկ, անունդ ի՞նչ է»:

19. ՍՈՎ

1918 թիվն էր: Համատարած սով, կեղտոտություն, հիվանդություն, աղքատություն, որքություն և համատարած մահացություն էր: Տիֆն իր մահաբեր գերանդին առած անխնա աչ ու ձախ հնձում էր: Ահա սա էր 1918/19 թվականների բովանդակությունը: Մեծերն ու փոքրերը, հայրերն ու մայրերը օրերով թափառում էին փողոցներում, աղբարկղերի մոտերքում, շների հետ միասին քանդում աղբարկղերը, գտնում ոսկորներ, ձկան գլուխներ, փտած կոշիկներ և ազահությամբ ուտում, ուռչում ու մեռնում էին:

Սոված էինք նաև մենք՝ որբերս: Ամեն առավոտ խմբերով դուրս էինք գալիս մոտակա արտը արածելու, ուտում պատահական կանաչ խոտը, փորներս ուռած տուն էինք դառնում, քնում և քնի մեջ հաց երագում, հաց էինք ուտում, ուռչում ու քաղցած մեռնում:

Մի օր էլ պարկերով բեռնավորված մի սայլ կանգնեց մեր մանկատան դռանը: Մենք, քաղցած ազահ հայացքներով, թուրք կուլ տալով, շրջապատեցինք սայլն ու հարցեր տեղացինք սայլապանի գլխին.

— Ձաճա՜⁴⁸, այդ ի՞նչ եք բերել:

— Գարի:

— Ցանելու՞ համար:

— Ո՛չ, ձեզ համար, — պատասխանեց սայլապանը և պարկերով գարին տարավ որբանոցի պահեստը:

Մենք՝ քաղցած երեխաներս, հավի պես կտցահարեցինք սայլակի տակ թափված գարու հատիկները: Մյուս օրն առավոտյան նախաճաշի ժամին հնչեց վաղուց լուծ գանգի ուրախալի ձայնը և մեզ ճաշարան հրավիրեց: Դատարկ սեղանի շուրջ մենք գրավեցինք մեր տեղերը: Երգեցինք «Առավոտ լուսո», խաչ հանեցինք երեսներին և հաց ուտելու ախորժակով սպասեցինք: Քիչ հետո օրիորդ Անթառամը մի մեծ պարկ քաշ տալով մոտեցրեց սեղաններին: Գարու աղանձի հաճելի հոտը բռնել էր ամբողջ ճաշարանը և գրգռել մեր ախորժակը: Հերթապահները յուրաքանչյուրին մի-մի բաժակ գարու լավ բոված աղանձ տվեցին: Ահա այդ օրվա մեր նախաճաշը, ճաշը և ընթրիքը: Եվ այսպես ամիսներ, տարիներ շարունակ կիսաքաղց ապրում էինք:

Մի օր էլ լուր տարածվեց, թե այսօր որբերին հաց են տալիս: Առավոտյան բոլորս հավաքվեցինք ճաշասենյակի դռանը և թուրք կուլ տալով սպասեցինք հացի: Հանկարծ աղջիկներից մեկը գոռաց.

— Հանց, հանց, հացը եկավ: Ես թարմ հացի հոտ առա, հացը պարկերում թաքցրած տարան պահեստը:

Այո, այդ աղջկա տեսողությունն ու հոտառությունը չէին սխալվել: Ճիշտ որ հացը բերին, բաժինների կտրատեցին և սեղանների վրա դրեցին: Հսկեց ճաշի ուրախալի զանգը: Մենք արագությամբ գրավեցինք մեր տեղերը՝ մոռանալով օր-

48 Ռուսերեն «дядя», քեռի կամ հորեղբայր, նաև՝ տարիքով տղամարդկանց դիմելանուն:

վա աղոթքը և ազահությամբ հարձակվեցինք հացի վրա: Ուտում եմ մեծ հաճույքով: Երկար ժամանակ հաց չուտելու, թե արագ-արագ ուտելու պատճառով, հացի պատառները դժվարությամբ էին կուլ գնում ու ես հավի պես ծկկալով պատառները կուլ էի տալիս: Պատառները կուլ տալու չարչարանքի մեջ էի, երբ հարևան սեղանից լսվեց.

— Երեխաներ, հացը որդնած է, որդերը ջոկեք ապա կերեք:

— Ոչինչ, միսն էլ հետն են տվել, — ասաց մի տղա կատակելով:

Մենք բոլորս էլ ծիծաղեցինք և «մսով» հացը անուշ արեցինք:

* * *

Էջմիածնի փողոցները վաղուց էին զրկվել թափառող շներից, կատուններից և հավերից: Մի օր մեր որբանոցի բակում մի սիրուն և չաղիկ շուն հայտնվեց: Արնակալած աչքերով, ուռած դեմքով, կմախքացած մի մարդ մեծ դանակը ձեռքին հարձակվեց շան վրա, նրա գլուխը կտրեց և մարմինը թևի տակին դրած արագությամբ անհայտացավ մեր տեսադաշտից: Մի քանի փոքրիկ աղջիկներ շան մակարդված և գետնին թափված արյունը կերան, մյուսներս էլ ափսոսանքով նայեցինք, բայց մեզ բաժին չհասավ: Քիչ հետո լուր տարածվեց, որ դա կաթողիկոսի տղայի՝⁴⁹ Գրիգորի շունն էր եղել: Մենք բոլորս «վայ, ափսոս» ասացինք և մեզ ծանոթ շանը ափսոսեցինք: Քիչ հետո թափված արյան տեղում հայտնվեց կաթողիկոսի տղա Գրիգորը՝ շան վզկապը ձեռքին:

— Գրիգոր ձյաձյա, ձեր շանը մորթեցին ու տարան, — ասաց տղաներից մեկը:

— Ո՛վ մորթեց, ու՛ր տարան, ո՛վ է ճանաչում այդ սրիկային, — ասաց Գրիգորը հուզված:

Բայց Գրիգոր ձյաձյան ուշացել էր, շունը վաղու՛ց կաթսայում թփլթում էր:

(Գրիգոր ձյաձյային և իր շանը մենք լավ գիտեինք, նա մեր որբանոցի կանալարչուհի օրիորդ Անժելայի փեսացուն էր):

* * *

Չնայած քաղցն ու տիժը կատարում էին իրենց ամենօրյա առատ հունձը՝ մենք չէինք կորցնում մեր արիությունը: Ամեն օր իր ժամանակին գնում էինք դպրոց, պատրաստում դասեր, զբաղվում ձեռագործով, պահպանում մանկատան մաքրությունը, անգամ երեկոները շուրջպարը բռնած պարում և քաղցներս մոռացած քնում էինք:

Մեզ մոտ կարգապահությունը խիստ էր, մաքրությունը՝ իդեալական, իսկ դաստիարակությունը՝ կրոնական: Ամեն առավոտ «Առավոտ լուսու» էինք երգում, իսկ երեկոյան «տեր ողորմիա», բայց այդ Տերը մեզ երբեք չէր ողորմիա, մենք միշտ քաղցած էինք մնում:

49 Կաթողիկոսը չէր կարող օրինական որդի ունենալ, Հայ Առաքելական Եկեղեցու կանոններով կաթողիկոսները կուսակրոն են: Ինչպես երևում է, տվյալ դեպքում բոլորը ազատ խոսում էին կաթողիկոսի ոչ օրինական, կամ, հնարավոր է, որդեգիր որդու մասին:

20. ՍՈՒՐԲ ԷԶՄԻԱԾՆԻ ՏԱՃԱՐԻ ՄԵՆԵՐԳՉՈՒՅԻՆ

Մեր որբանոցը Էջմիածնա վանքի իրավասության տակ էր գտնվում. նա էր մեզ կերակրում ու դաստիարակում, մենք նրա որբերն էինք համարվում, ուստի նա մեր նկատմամբ մեծ իրավունքներ ուներ: Մի օր որբանոց մտավ բարձրահասակ կարմրամորուք, նիհար-նիհար երիտասարդ վարդապետ: Նա բոլորիս հավաքեց մի դահլիճում և ծանոթացավ մեր ձայնային կարողություններին: Իմ ձայնը լսելուց հետո ասաց.

— Աչիկ, անունդ ի՞նչ է:

— Մարո, — պատասխանեցի ես:

— Մարո, ձայնդ շատ լավն է, ամեն օր կգաս իմ խուցը, քեզ եկեղեցական երգեր կսովորեցնեն և միասին վանքում կերգենք:

— Իսկ դ՞ր համարն է Ձեր խուցը:

— Կգաս հինգերորդ խուցը և կհարցնես Ներսես վարդապետին:

Ես լսածիս չհավատացի, ուրախությանս չափն ու սահմանը կորցրեցի: Այս ի՞նչ մեծ պատիվ ու երջանկություն էր, որ բաժին ընկավ ինձ, միայն և միայն ինձ, ինձ պես քաղցած որբին, — մտածում էի ես: Անսահման ուրախությունից չգիտեի երբ պետք է լույսը բացվեր, երբ պետք է գար այդ «վաղը», որ գնայի Ներսես վարդապետի խուցը: Երկար ժամանակ անկողնում շուտ ու մոտ էի գալիս, քունս չէր տանում, ամեն րոպե ինձ պատկերացնում էի բեմում կանգնած, մետաքսե կարմիր շապիկը հագած, զույգ ձեռքերով մոմերը բռնած երգելիս: Այս մտապատկերներով տարված՝ քնել էի: Վերջապես այդ «վաղը» եկավ, առավոտյան շատ շուտ արթնացա, հագնվեցի, սանրվեցի և Ներսես վարդապետի նշած ժամին նրա խուցը գնացի: Նա ինձ շատ սիրով ընդունեց և երեք հատ կոնֆետ հյուրասիրեց: Ես այն սիրով ընդունեցի, կոնֆետները կերա, իսկ թղթերը գրպանս դրեցի: Առաջին երգը, որ նա ինձ սովորեցրեց, «Առավոտ լուսոն» էր, ամեն առավոտ վանքում երգելու համար: Երկրորդը «Սուրբ սուրբն» էր: Ապա «Ընթերցվածք ի Դանելե Մարգարեի» չգիտեմ եկեղեցական որ տոնին երգելու համար: Եղանակները շատ հաճելի և շատ սազական էին իմ բարձր ձայնի համար, բայց գրաբար լեզուն շատ դժվար էր, և ոչինչ չէի հասկանում, իսկ անհասկանալի նյութն էլ դժվար էր յուրացվում, բայց մի կերպ սովորեցի: Մի օր Ներսես վարդապետին հարցրի.

— Սրբազան, ի՞նչ է այս երգի իմաստը:

— Իմաստը կարևոր չէ, Մարո ջան, եղանակը, դու եղանակը սովորիր, — պատասխանեց Ներսես վարդապետը:

Եվ այսպես ես դարձա Սուրբ Էջմիածնի վանքի մեներգիչներից մեկը, իսկ մյուսը Վարդուշ Կարախանյանն էր: Նա մեր որբերից չէր, Էջմիածնեցի էր: Իսկ վարձատրությունը, — կհարցնի ընթերցողը: Ամեն անգամ բեմից իջնելիս աղոթող կանայք մի-մի բուռ չամիչ կամ մի մի քանի կոնֆետ էին տալիս և արցունքոտ աչքերով համբուրում էին ինձ ու ասում.

— Ապրեն, բալա ջան, շատ ապրեն, շատ անուշ երգում ես:

Ահա այս էր իմ վարձատրությունը:

Մեծ պատն էր: Դասերից հետո գնացի Ներսես վարդապետի խուցը հեր-

թական պարապմունքին: Ներս մտա այն ժամին, երբ նա մի աման մածուն սեղանին դրած ուտում էր:

— Վայ, հայր սուրբ, չէ՞ որ մեծ պասն է, — հանկարծակիի եկած՝ ասացի ես:

— Աստված վարդապետներին թույլատրել է մածուն ուտել:

— Իսկ ձու՞:

— Ձու էլ է թույլատրում, բայց երեխաներին և ոչ վարդապետներին:

Ես նրա ասածները հարյուր տոկոս ճշմարտություն ընդունեցի:

* * *

Եկեղեցական մի մեծ տոն էր, որտեղ ես ու Վարդանուշ Կարախանյանը պետք է ելույթ ունենայինք: Տոնական մետաքսյա կարմիր շապիկը հագած՝ վանքի մի խցում սպասում էի իմ հերթին: Հանկարծ ուժեղ փոշոացի և քթիցս ջուր թափվեց մետաքսյա շապիկիս վրա: Աստվածային վախից ու պատիժներից սարսափած, խցում ծնկաչոք, ձեռքերս վեր բարձրացրած, աչքերս առաստաղին հանած, հոնգուր-հոնգուր լաց լինելով Աստծուն խնդրում ու աղաչում էի, որ աչքերս չհանի և մեղքերիս թողություն անի: Այդ ժամանակ խուցը մտավ Ներսես վարդապետը և ասաց.

— Մարո, շուտ, շուտ արա, դուրս արի բեմ, հիմա քո հերթն է: Ինչու՞ ես լալիս, ինչ է պատահել:

Լացս ավելի սաստկացնելով՝ ասացի.

— Սրբազան, հանկարծ փոշոացի և քթիցս ջուր թռավ շապիկիս վրա, վախենում եմ, որ Աստված աչքերս հանի:

— Ո՞րտեղ է կեղտոտվել, — որոնող հայացքով տնտղեց շապիկս:

— Այ, այստեղ, թևիս վրա:

— Գնա՛, գնա՛, ոչինչ չկա, ես Աստծուն կասեմ, որ քո աչքերը չհանի:

Ապա ձեռքիցս բռնեց, գլուխս շոյեց ու ինձ արագությամբ բեմ ուղարկեց: Ուրախացած Ներսես սրբազանի ասածների համար, բեմը մտա ու սկսեցի բարձր ձայնով զրնգացնել «Ընթերցվածք ի Դանելե Մարգարեի» երգը: Ու այսպես, տարիներ շարունակ, դպրոց-եկեղեցի-մանկատուն:

* * *

Աշուն էր: Էջմիածնի այգիների կարմրաթշիկ խնձորներն ու փշատները վաղուց էին գրավում մեր՝ քաղցած երեխաներիս ուշադրությունը: Քանի՞ քանի անգամ ենք իրար ուսին բարձրացել, պարտեզ ենք մտել ու խնձոր գողացել մենք՝ քաղցած երեխաներս: Քանի՞ քանի՞ անգամ ենք բռնվել, ծեծվել ու լացել մենք՝ անհանգիստ ու չարաճճի երեխաներս: Մի օր էլ մեր մանկական երազանքներն իրենց սեփական ոտքերով մեզ մոտ եկան: Սուրբ հայրերից մեկը մեր կառավարչուհու հետ միասին դասասենյակ մտավ: Մենք ոտքի կանգնելով՝ բարևեցինք նրանց:

— Նստեցեք, — ասաց կառավարչուհին՝ օրիորդ Անժելան:

Ապա խոսքը տրվեց սրբազանին, նա մեզ դիմելով ասաց.

— Երեխաներ, մենք այսօր ձեր կառավարչուհու հետ որոշեցինք, որ դուք

տաս օրով, դասերից հետո գնաք վանքի այգիները և հավաքեք հասած խաղողը, տանձը, խնձորն ու փշատը: Այո՛:

— Այո՛, — գոչեցինք մենք միաբերան ու բարձր տրամադրությամբ:

Այդ օրվա ամբողջ խոսակցությունը այգեկութն եղավ.

— Ես այնքան խաղող պիտի ուտեմ, որ մեկ շաբաթ չսովածանամ, — ասաց սևուիկ Աշխենը:

— Իսկ ես խաղողը կուտեմ, ծոցերս ու գրպաններս փշատով կլցնեմ, որ մեկ շաբաթ փշատ ուտեմ, — ասաց շեկիկ Մարինեն:

Հնչեց դասերի վերջին զանգը, մենք շաբթ կանգնեցինք և ստացանք մեր մեկ բաժակ գարու աղանձը և ուտելով ուղղություն վերցրինք դեպի վանքի այգիները: Արդեն այգումն ենք: Յուրաքանչյուր գույգին մեկական զամբյուղ տվին բերքը հավաքելու համար: Իմ գույգը շեկիկ Մարինեն էր: Մեր առաջին գործը եղավ մի կուշտ խաղող ուտելը, ապա հավաքելը և զամբյուղները լցնելը: Եվ այսպես տաս օր շարունակ, ամեն օր դասերից հետո, մենք հավաքեցինք վանքի յոթ այգիների ամբողջ բերքը: Իսկ վարձատրություն՝... Խնչ վարձատրություն, «երեխաներ են, մի կողմից կուտեն, մի կողմից կհավաքեն»⁵⁰:

21. ԴԵՊԻ ԵՐԵՎԱՆ

Դպրոցում առաջավոր, գերազանցիկ աշակերտներից էի և սիրված ընկերներիս և ուսուցիչներիս կողմից: Ունեի լավ ձայն և հաճախ աշակերտական ցերեկույթներում ելույթներ էի ունենում: Սա էլ իր հերթին ինձ իմ շրջապատին սիրելի էր դարձրել:

Օրը մթնեց: Քնելու զանգը հնչեց: Ննջարան մտավ օրիորդ Անթառամը՝ մի փոքրիկ թուղթ ձեռքին բռնած: Կարդաց չորս հոգու անուն-ազգանունները, որոնցից մեկը ես էի:

— Վաղ առավոտյան ժամը ութին ինձ մոտ կգաք, — ասաց նա ու գնաց:

Դող ընկավ սիրտս, մտածմունքների մեջ ընկա, ինքս ինձ հարցնում եմ. «Յարաք ինչ հանցանքի համար ինձ կանչեց, ինչ պատժի պիտի արժանանամ»: Այս մտածմունքների մեջ էլ քունս տարել և քնել էի: Առավոտյան նշված ժամին ներկայացանք այդ խստաբարո ուսուցչին: Նա մեր վրայի հնամաշ հագուստները փոխարինեց նորերով, տվեց նոր չստիկներ, կիսագուլպաներ, գրպաններս լցրեց երեքական բաժակ գարու աղանձ: Կանչեց աշխատակցին, մի գրություն տալով նրան՝ ասաց.

— Այս չորս երեխաներին կտանես Երևան և կհանձնես աղջիկների երկրորդ որբանոցի վարիչ օրիորդ Արփենիկ Տոնյանին: Դե գնացեք, վերցրեք ձեր գրքերը և ճամփա ընկեք:

50 Եկեղեցական երգեցողության, այգեկութի համար վարձատրության խնդիրը Մարո Ալազանի մոտ ակնհայտորեն առաջացել է շատ ավելի ուշ, խորհրդային շրջանում, երբ ամենուր խոսվում էր երեխաների աշխատանքը շահագործող եկեղեցու մասին, իսկ եկեղեցու կողմից հովանավորվող մանկատների սուղ հնարավորությունների մասին պարզապես չէր խոսվում: Նույն Մարո Ալազանի երիտասարդությունն անցել է կոմերիտական անվճար աշխատանքներով, շաբաթօրյակներով և, ինչպես կտեսնենք ստորև, երբեք վճարվելու հարցեր չի առաջացրել:

Չորսս էլ իրար ենք նայում և դեմքի միմիկայով իրար հարցնում. «Ինչու՞ է մեզ Երևան ուղղարկում», բայց ամոթից իրեն ոչինչ չենք հարցնում: Գնացի ննջարան, վերցրի գրքերս, մնաս բարով ասացի մահճակալիս, սենյակիս, իմ հարազատ տուն որբանոցին և ընկերուհիներովս շրջապատված, ճամփա ընկանք դեպի Երևանը: Գնում ենք, ինչի՞ համար՝ չգիտենք: Գնում ենք ոտքով, բարձր տրամադրությամբ, աշխույժ խոսակցությամբ և կատակելով: Մեզ ուղեկցող կինը կարգադրեց Փարաքար գյուղի մոտ նստել և հանգստանալ: Ահա և Փարաքար գյուղը: Միահարկ տներով, ծուռումուռ նեղիկ փողոցներով, որն ամբողջովին թաղված էր պողատու այգիների մեջ: Մոտեցանք քջքան գուլալ մի առվակի, ստվերախիտ մի ծառի հովանու տակ նստեցինք: Չստներս հանեցինք, ոտքներս լվացինք ու մի լավ հանգստացանք: Արշալույսը կնոջը դարձած հարցրեց.

—Անուշ մայրիկ, ինչո՞ւ ես մեզ տանում Երևան:

—Չգիտեմ, բալաս, էս թղթի մեջ գրուկ ա, առ, կարդա՛ կիմանաս:

Մենք մեծ հետաքրքրությամբ բացեցինք թղթի ծալքը և կարդացինք. «Հարգելի ընկեր Տոնոյան, ուղղարկում ենք Մարո Մուրադյանին, Արշալույս Հակոբյանին, Սաթենիկ Թորոսյանին և Մանիկ Խլղաթյանին Ձեր տրամադրության տակ՝ նրանց երաժշտական կրթություն տալու համար»: Մենք ուրախության ճիչ արձակելով՝ սկսեցինք թովռալ, կատակել, իրար ձեռ առնել և իրար հարցեր տալ.

—Երաժշտական դպրոցն ավարտելուց հետո ի՞նչ կդառնաս, — ինձ դիմելով՝ հարցրեց Արշալույսը.

—Դպրոցում երգեցողության ուսուցիչ, — պատասխանեցի ես շատ լուրջ տոնով, — իսկ դու՞:

—Ես կդառնամ թվաբանության ուսուցիչ և բոլոր աշակերտներին երկուսներ կշարեմ:

—Իսկ ես կդառնամ որբանոցի կառավարչուհի, որ կուշտ հաց ուտեմ, — վրա բերեց Մանիկը:

* * *

Այսպես ասելով, խոսելով, կատակելով հասանք Հրազդան գետի հին կամուրջին, որը շատ մոտ էր Շուստովի գինու կոնյակի գործարանին: Իջանք Զանգվի ձորը, նրա ափին նստեցինք, ոտքներս լվացինք, հագանք մեր կիսազուլպանները և խնայած չստիկները, և աշխույժ քայլվածքով մտանք Երևան քաղաքը:

Երևանի մասին ես ուրիշ պատկերացում ունեի, բայց Երևանը նույն գավառական քաղաքն էր, ինչ Էջմիածինը: Ես Երևանում քաղաքային ոչինչ չտեսա: Տրամվայների և ավտոբուսների փոխարեն գործում էին դղրդացող ֆուրգոններ, ծանրաքայլ եզները լծած ճոճոռն սայլեր, քաղաքի կենտրոնական փողոցներում աշխույժ վազվզում էին կառքերին լծած ձիերը, որոնց վզոցների զանգակների դողանջները խլացնում էին մարդկանց ականջները: Տները մեծամասամբ երկհարկանի կամ եռահարկ էին: Փողոցները նեղ, ծուռումուռ և կեղտոտ էին՝ լուսավորված ֆանարներում դրված պապենական նավթաճրագներով: Լայն էր միայն Աստաֆյան, ներկայիս Աբովյան փողոցը: Դա միակ փողոցն էր, որ մայրեր ուներ, այն էլ քար ու քանդված վիճակում: Մնացած փողոցներում մայրեր գոյություն չու-

ներին: Անձրևոտ օրերին դժվարությամբ և չփչփալով անցնում էին ցեխի և անձրևից առաջացած լճակների միջով: Փողոցների մեջտեղով անցնում էին մածնի կնուճներով բեռնված ավանակները, որոնց հետևից գնում էին ցնցոտիապատ կեղտոտ եզդիները՝ «մածուն, լավ մածուն» կանչելով: Տարիքավոր մի մարդ, մի մեծ անիվ ուսին դրած բամբակե հոգնած ձայնով կանչում էր. «դանակ-մկրատ սրեն»: Ութից տաս տարեկան բոբիկ տղաները փարչերը ձեռքներին, փողոցներում վազվզելով և մանկան գիլ ձայներով կանչում էին.

— Սառը մաքուր ջուր, պուլպուլակի անուշ ջուր, խմողի սիրտը հովանա:

Փողոցներում վխտում էին ցնցոտիապատ, կեղտոտ ու ոչլուտ մանուկները և անցորդներին ձեռքերը պարզած, աղաչանքով ասում էին.

— Քեռի՛, քեռի ջան, մի շայի⁵¹ փող տուր, քաղցած եմ:

Մի կին զամբյուղը ձեռքին փողոցի մեջտեղից հավաքում էր անասունների չորացած թրիքները՝ վառելու համար: Երեկոները պարտադիր կերպով սուրում էր երևանյան «սամումը»⁵² օդ բարձրացնելով փոշու դարչնագույն մութ ամպերը, և խանգարում նորմալ երթևեկությանը: Ավագախսառը փոշին լցվում էր մարդկանց աչքերը, քիթն ու բերանը: Վայ այն մարդուն, որն այդ ժամին փողոցումն էր: Ես այդ «բախտին» մի քանի անգամ արժանացել եմ: Փռախսառն քամին խփում էր աչքերին և խանգարում նորմալ քայլելուն, ատամներիս տակին ճոթնոթում էին փոշու հատիկները, իսկ հագուստներիս նստած փոշու հաստ շերտի պատճառով անհնար էր նրանց կրկին հագնելը: Ահա այսպիսին էր Երևանը 1919–1920 թվականներին:

22. ԵՐԵՎԱՆ՝ ԱՂՋԻԿՆԵՐԻ ԵՐԿՐՈՐԴ ՈՐԲԱՆՑՈՒՄ

Հարց ու փորձով գտանք Մալյարսկի՝ ներկայիս Տերյան փողոցի համար 2-րդ շենքը, աղջիկների երկրորդ որբանոցը: Դա միահարկ, գոլտրիկ շքամուտքով մի շենք էր, որն ամբողջովին թաղված էր խաղողանման մի բույսի մեջ: Ուներ փոքրիկ բակ խաղալու համար, և այգի՝ պտղատու ծառերով: Մեզ ուղեկցող Անուշ մայրիկը հարց ու փորձով գտավ որբանոցի կառավարչուհի Արփենիկ Տոնոյանին, ցույց տվեց գրությունը և գրության հետ մեկտեղ ներկայացրեց նաև մեզ: Նա գրությունը կարդաց և առանց մի խոսքի մեզ ընդունեց և խոհարարուհուն կանչելով՝ կարգադրեց.

— Պլուզ, այս երեխաններին ճաշարան տար և կերակրիր:

Խոհարար Պլուզի հետ մի ընդարձակ սենյակ գնացինք և մի սեղանի շուրջ տեղավորվելով՝ գարու աղանձին սպասեցինք: Ահա և խոհարար Պլուզը մատուցարանին դրած չորս ափսե կաշա և չորս բաժակ խաշած սիսեռը մեր սեղանին դրեց: Մենք և՛ ուրախացած, և՛ զարմացած իրար նայեցինք և կամացույց ասացինք.

— Ա՛յ, սա իսկական քաղաքային ճաշ է:

Մեծ հաճույքով ճաշը կերանք, կշտացանք և բակ դուրս եկանք խաղալու:

Օրը մթնեց: Քնելու զանգը հնչեց: Ննջարանում ինձ տեղավորեցին որբա-

51 Շահի – իրանական դրամի միավոր :

52 Անապատահողմ:

նոցի հին բնակչուհի Արշալույս Հակոբյանի⁵³ կողքին: Արշալույսը բարեկազմ, անթերի գեղեցկության տեր մի աղջիկ էր, որին հենց առաջին հայացքից սիրեցի և հետը մտերմացա: Նա ամեն օր քնելուց առաջ ինձ՝ գավառացու պատմում էր քաղաքային նորություններ, որոնք ես մեծ հետաքրքրությամբ ընկալում էի: Մենք միմյանց շատ սիրեցինք, մտերմացանք և մտերիմ ընկերուհիներ, ես կասեի հարազատ քույրեր դարձանք: Ինչը մեզ մտերմացրեց՝ չհասկացանք: Ոչ մի քայլ առանց իրար, ոչ մի պատառ առանց իրար չէինք ուտում: Մեր շրջապատը այնքան էր վարժվել մեր զույգին՝ եթե մեզանից մեկը առանց մյուսի հասարակության մեջ երևար, անմիջապես կհարցնեին.

— Ինչու՞ ես մենակ, ու՞ր է կեսդ:

* * *

Երևանի աղջիկների երկրորդ որբանոցի դաստիարակությունը խիստ տարբերվում էր Էջմիածնի մեր որբանոցի դաստիարակությունից: Շաբաթվա մեջ մի անգամ երգեցինք «Փառք քեզ, Տեր Աստված», այն էլ ինչ-որ տեսույ էր եկել՝ դրա համար: Ոչ մի օր «Առավոտ լուստ» չերգեցինք: Երբ երգը ավարտեցինք, տեսույը գնաց, աղջիկներից մեկը իրոնիայով ասաց.

Փառք քեզ Տեր Աստված,

Որ չտվիր մեզ հաց,

Թողեցիր քաղցած:

Այդ խոսքերից հետո բոլորը ծիծաղեցին, իսկ ես զարմացա ու ջղայնացա ու ինքս ինձ ասացի.

— Ինչպես կարելի է Աստծու վրա ծիծաղել, ձեռ առնել, չէ՞ որ նա կարող է մարդկանց խիստ պատժել և նրանց աչքերը հանել:

Արփենիկ Տոնոյանը նման չէր իմ նախկին կառավարչուհիներին: Սա պարզ էր ու հասարակ, մեծ աղջիկներին նույնիսկ ընկերուհի, ես կասեի հարազատ քույր: Նա հաճախ որբանոցի այս կամ այն հարցը լուծում էր մեծ աղջիկների հետ միասին: Արփենիկ Տոնոյանը, ինչպես մենք էինք ասում՝ օրիորդ Արփենիկը տարիքով այնքան էլ մեծ չէր, հազիվ 27–28 տարեկան լիներ: Միջին գեղեցկությամբ, աշխույժ բնավորությամբ մի աղջիկ էր, բայց կազմակերպչական մեծ ընդունակությունների տեր, շատ դրական մի անձնավորություն էր: 1919–24 թվականների տնտեսական ծանր տարիներին նա հիմնարկից հիմնարկ էր վազվզում, կովում, վիճում, մեզ համար ուտելիքներ ճարում և մեզ կերակրում էր: Նա ոչ մի կուսակցության չէր պատկանում, բայց հայացքներով և բնավորությամբ շատ ընկերական ու դեմոկրատ էր: Մեզ վրա գոռում, բարկանում, հուզվում և կարճ ժամանակում հանգստանում էր, դիս պահել չգիտեր: Նա ամբողջ էությամբ իսկական մանկավարժ էր, ուներ մեզ դաստիարակելու մանկավարժական բազմապիսի մե-

53 Ըստ Մարո Ալազանի պատմության, Արշալույսը Էջմիածնի որբանոցից իր հետ Երևանի որբանոց ուղարկված երեք աղջիկներից մեկն էր: Արդյո՞ք նոր ծանոթ, Երևանի «որբանոցի հին բնակչուհի» Արշալույս Հայոբյանն ուրիշ Արշալույս Հակոբյան էր:

թողներ և պրիումներ⁵⁴: Հաճախ գալիս մեզ հետ վազվզում, խաղում էր և կատակում: Այսպիսի ծիծաղելի մի դեպք եմ հիշում. կրոնական մի ծես կար, որի ժամանակ աղջիկները աղի կլոճ հաց էին ուտում և քնում: Երագում որ երիտասարդը որ նրան ջուր տար, դա էլ կլիններ նրա բախտը՝ նրա փեսացուն⁵⁵: Երեկոյան շատախցի Մարթա Ամիրյանը իր տատի մոտից չորս հատ աղի կլոր բաղարջներ բերեց և բաժանեց մեծ աղջիկներին: Նրանք բաղարջները կերան, քնեցին և սպասեցին իրենց երագային փեսացուներին: Այդ մասին օրիորդ Արփիկն իմանալով, աղջիկների հոգու հետ խաղալով՝ դույլերում եղած բոլոր ջրերը թափում է: Կեսգիշերին աղջիկները ծարավից պապակած դեսուդեն էին վազվզում, դույլեր վերցնում, դույլերը ցած դնում, ջուր էին որոնում:

— Օրիորդ Արփենիկը բոլոր ջրերը թափել է, որ տղաները ձեր պապակած սրտերը հովացնեն և ձեզ ջուր տան, — ծիծաղելով ասաց խոհարար Պլուզը:

— Տղաների հերն անիծած, ծարավից մրկեցի, ուշքս գնում է, — ասաց Հացագործյան Սիրարփին, ափսեւն առած բակ վազեց, այն ձնով լցրած, անկողնում նստած, չորս մատներով փլավի պես կերավ և ծարավը հագեցրեց: Նրա օրինակին հետևեցին փեսացուներին սպասող բոլոր ծարավ աղջիկները: Առավոտյան նախաճաշի ժամանակ օրիորդ Արփենիկը ճաշարան մտավ և ժպտալով Զարիկ Եսայանին դիմելով՝ ասաց.

— Զարիկ, ճիշտ ասա, դ՞ր տղան է քեզ ջուր տվել:

— Ոչ մի տղա, մի փոքրիկ աղջիկ է ինձ ջուր տվել, — ծիծաղելով ասաց Զարիկը: Ծիծաղեցինք նաև մենք բոլորս:

* * *

Ուրիշ որբանոցներում, հատկապես ամերիկյան (մենք գտնվում էինք պետական որբանոցում), կիրառում էին «մանկավարժական» դաժան մեթոդները՝ ծեծ, ուտելիքից զրկել, մեկ ոտքի վրա օրերով անկյունում կանգնեցնել, մութ սենյակ գցել[1]: Դաստիարակչական այդ խորթ մեթոդները մեր որբանոցում չկար: Արփենիկ Տոնոյանը արհամարհում էր դաստիարակչական այդ մեթոդները: Նրա որբանոցում իշխում էր ընկերական, քույրական հարազատ վերաբերմունքն ու մեթոդները: Ահա այսպիսին էր մեր սիրելի, մեր հրազատ Արփենիկ Տոնոյանը:

* * *

Օրիորդ Արփենիկի մշտական հյուրն էր սև ու գանգուր մազերով, հաճելի նայվածքով, բարձրահասակ, գեղեցիկ ու համեստ մի երիտասարդ: Ասում էին, որ նա օրիորդ Արփենիկի նշանածն է: Ասում էին նաև, որ նրան ոչ մի տեղ աշխատանք չեն տալիս, որ օրիորդ Արփենիկն է նրան կերակրում ու խնամում: Հետագայում իմացանք, որ դա հին ընդհատակյա բոլշևիկ Հրանդ Ղարիբյանն էր, որն իր ֆիզիկական գոյությամբ պարտական էր Արփենիկ Տոնոյանին: Արդյո՞ք Ղարիբյանի դե-

54 Ռուսերեն բառ է, «привем» նշանակում է հնարք:

55 Ըստ երևույթին խոսքը Առաջավորաց կամ Սուրբ Սարգսի տոնի մասին է, որի ժամանակ ամուրի երիտասարդները երեկոյան քնելուց առաջ աղի բլիթ են ուտում՝ երագում ապագա ընտրյալին տեսնելու ակնկալիքով: Նշվում է Սուրբ Զատիկից 63 օր առաջ, սովորաբար հունվարի 18-ի և փետրվարի 23-ի միջակայքում, շաբաթ օրը:

մոկրատական հայացքներն էին ազդել Արփենիկ Տոնոյանի վրա: Ո՛չ, դա նրա բնավորության ազնիվ և անփոփոխ գծերն էին, որը նա ժառանգել էր իր ծնողներից:

* * *

Ուսումնական տարվա սկզբին մենք դիմեցինք օրիորդ Արփենիկին, որ նա մեզ երաժշտական դպրոց ընդունել տա: Նա անմիջապես հազնվեց և մեզ առաջնորդեց երաժշտական դպրոց: Նրանք մեզ շատ սիրով ընդունեցին և նույն սիրով էլ մերժեցին:

— Մյուս տարի, մյուս տարի մի քիչ շուտ դիմեցեք, որ դուրս չմնաք, — ասացին նրանք:

Մենք, երաժշտական դպրոցի հույսը կտրած, դիմեցինք Պուշկինի անվան միջնակարգ դպրոցին⁵⁶ և ընդունվեցինք նրա հինգերորդ դասարան: Դպրոցի դիրեկտորն էր Տիգրան Սմբատյանը, որը միաժամանակ մեր դասարանի դաստիարակն էր: Ես իմ առաջադիմությամբ և լավ ձայնով շուտով աչքի զարնվեցի և սիրվեցի ուսուցիչներին և ընկերներին կողմից:

Մեր դասկումը⁵⁷ քնկոտության պատճառով միշտ ուշանում էր դասերից: Այդ իսկ պատճառով պարոն Սմբատյանը նրան ազատեց դասկումի պարտականություններից և ինձ նշանակեց նրա տեղը (չմոռանամ նշել, որ ես առաջին դասարանից մինչև տասերորդ դասարան անփոխարինելի դասկում եմ եղել): Խորհրդային կարգերի հաստատման ժամանակ դասկոմությանը ավելացավ նաև աշակերտական խորհրդի նախագահի պարտականությունները:

Մի օր պարոն Սմբատյանը դասարանական ժողով հրավիրեց, ինձ որպես աշակերտության ներկայացուցիչ տարավ և իր մոտը կանգնեցրեց և մի թուղթ ձեռքս տալով՝ ասաց.

— Հայտնի օրակարգի հարցերը:

— Իսկ ի՞նչ է նշանակում դա, — հարցրի ես:

— Դու հայտնի, հետո ես քեզ կբացատրեմ, — ասաց պարոն Սմբատյանը՝ ժպտալով և գլուխս շոյելով:

Ես կարդացի թղթում գրածը: Օրակարգում դրված էր. «Մեր դասարանի առաջադիմության և մաքրության հարցը», որի մասին գեկուցեց ինքը՝ պարոն Սմբատյանը: Երբ ժողովն ավարտվեց, պարոն Սմբատյանը գլուխս շոյելով ասաց.

— Է, Մարո, լավ Մարո ես, լավ սովորում, լավ խոսում, լավ էլ երգում ես, բայց չգիտես ինչ է նշանակում օրակարգի հարցերը: Հիմա իմացա՞ր:

— Իմացա, օրակարգի հարցերը նշանակում է մեր դասարանի առաջադիմությունը և մաքրությունը, — ամոթխածությամբ պատասխանեցի ես:

Պարոն Սմբատյանը մեր սիրելի ուսուցիչներից մեկն էր: Նա նման չէր այն ուսուցիչներին, որոնք խոժոռ և ժանգոտած դեմքերով մտնում էին դասարան և նույն ժանգոտ դեմքերով էլ դուրս գնում դասարանից: Նա մշտապես մեզ հետ կատակում և սրամտում էր: Մի անգամ դասը պատասխանելիս, կարճ հագուստիս նայելով ասաց.

56 Չխանդեղ ներկայիս Պուշկինի անվան դպրոցի հետ, որը հիմնադրվել է 1936թ.:

57 Դասարանային կոմիտե՝ «դասկոմ»:

— Մարո, էս ինչ շոր ես հագել, իսկական պոպոլ վառել ես դարձել:

Մենք բոլորս նրա խոսքերի վրա լիաթոք ծիծաղեցինք: Բայց այդ օրվանից մինչև դպրոց ավարտելը մեր դասարանցիներն էլ ինձ Մարո չկանչեցին, անունս մնաց պոպոլ վառել:

Պարոն Սմբատյանը ոչ միայն մեր դասարանի, այլ ամբողջ դպրոցի սիրելին էր: Նա վերին աստիճանի կարգապահ, պահանջկոտ, բարի, կատակասեր ուսուցիչ և լավագույն դիրեկտորներից ու ղեկավարներից մեկն էր: Օրվա որ ժամին էլ որ մտնեիր դպրոց, նա իր աշխատանքային դիրքերումն էր: Զարմանալիին այն էր, որ խորհրդային կարգերի հաստատումից հետո էլ որպես հարգանքի նշան, մենք նրան պարոն Սմբատյան էինք կոչում: Մի անգամ դասարան մտնելիս, իր բարի ժպիտով նա մեզ դարձած ասաց.

— Երեխաներ, ես խնդրում եմ, որ այսուհետև ինձ էլ պարոն չասեք, պարոններ էլ մեր երկրում չկան, նրանք արտասահման են փախել: Հիմա պարոն էշերին են ասում, եթե նորից ինձ պարոն ասեք, դրանով ինձ խիստ կվիրավորեք: Այսուհետև ինձ կասեք ընկեր Սմբատյան, հասկացա՞մք:

— Հասկացանք, — այս ու այն կողմերից ասացինք մենք՝ տեղներումս շուր ու մուռ գալով:

23. ՍԿԱՌԻՏԱԿԱՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹՅԱՆ ՄՈՒՏՔԸ ՊԵՏԱԿԱՆ ՄԱՆԿԱՏՆԵՐՈՒՄ⁵⁸

1920 թվականի օգոստոս ամիսն էր: Արևն իր ոսկեգույն ճառագայթներով ողողել էր աղջիկների Երևանի երկրորդ որբանոցի ճաշասենյակը:

Հնչեց նախաճաշի ուրախալի զանգը: Մենք՝ որբերս շարք կանգնած, դաստիարակչուհու առաջնորդությամբ ճաշարան մտանք, որտեղ մեզ սպասում էր ամերիկյան մզլած հացը և քաղցր կաթով պատրաստված կակաոն: Մենք նստեցինք և վայելեցինք ամերիկյան «բարիքները»: Քիչ հետո ճաշարանի դուռը բացվեց, մի գեղեցիկ աղջկա հետ ճաշարան մտավ Արփենիկ Տոնոյանը:

— Բարև ձեզ, — ասաց աղջիկը նազանքով:

— Բարև, — պատասխանեցինք մենք՝ մեկ մարդու պես կանգնելով:

Կառավարչուհու «նստեցեք» խոսքից հետո մենք նստեցինք և շարունակեցինք մեր նախաճաշը:

58 Հայկական առաջին սկաուտական խմբերը ձևավորվել են 1908թ. Հնդկաստանի Մադրաս և Բոմբեյ քաղաքներում, 1910թ.՝ Վանի ամերիկյան որբանոցում և Կ.Պոլսում: 1917–18թթ. շարժումը վերականգնվել է Պոլսում, ստեղծվել է Հայ մարմնակրթական ընդհանուր միությունը (ՀՄԸՄ), որը գոյատևել է մինչև 1922թ.: Հայաստանի առաջին Հանրապետության ժամանակ, 1919թ., լուսավորության նախարար Նիկոլ Աղբալյանի նախաձեռնությամբ Պոլսից Հայաստան են հրավիրվել սկաուտական շարժման նվիրյալներ Վահան Չերազը, Տիգրան Խոյյանը, Օսիկ Յազմանյանը և ուրիշներ, հիմնադրել ՀՄԸՄ-ի սկաուտական միությունը: Հայաստանի խորհրդայնացումից հետո Վ. Չերազը մի քանի համալսոհների հետ գործունեությունը շարունակել է ամերիկյան որբանոցներում: Շուտով, սակայն, Կոմունիստական (բոլշևիկյան) կուսակցության ծրագրով ազգային սկաուտական շարժումը Խորհրդային Հայաստանում արգելվել է: Սկաուտական շարժման առաջնորդները, այդ թվում Չերազը, որը իր աշխատանքը շարունակում էր ամերիկյան որբանոցում, ենթարկվել են խորհրդային բռնաճնշումների: Չերազի և Սկաուտական շարժման մասին Տեն Վ. Իշխանյան, «Ընտանեկան ալբոմ», <https://inknagir.org/?p=6504>, ինչպես նաև Ս. Պալաթոն: Վերջին թնդրակեցիներ: Ինքնապատում վեպ: Պեյրոթ, «Տպարան Մշակ», 1977:

Աղջիկը աչքի զարնվեց իր անթերի կազմվածքով, ուղիղ և ձգված կեցվածքով, նշանն սև ու խոշոր աչքերով և արծվաթև սև ունքերով: Նա հագել էր խնամքով հարթուկված սև ծալքավոր շրջագետտ, վրան նույն գույնի բլուզկա, պարանոցին սև գույնի փողկապ՝ վրան խաչաձև փաթաթված սպիտակ շնուրը: Թե ինչու՞ շնուրը սպիտակ էր, ինչու՞ նա խաչաձև էր փաթաթվում, իմաստը չհասկացա, բայց հասկացա, որ սպիտակ գույնը սևի հետ շատ լավ էր գնում:

— Դու՛, դու՛, դու՛, — վեց հոգու մատնանշելուց հետո՝ ասաց, — վաղն առավոտյան ուղիղ ժամը վեցին ես Ձեզկապասեմ Անգլիական այգում (ներկայիս 26 կոմիսարների անվան այգում)⁵⁹:

Մյուս օրը առավոտյան սովորականից շատ շուտ արթնացա, հագնվեցի և սպասեցի ընկերուհիներին: Վերջապես հավաքվեցինք: Առավոտյան ուղիղ ժամը վեցին ներկայացանք սկաուտ աղջկան:

— Բարև Ձեզ, — ասաց Վերժինն Սինանյանը:

— Բարև, — ասաց սկաուտ աղջիկը:

— Մենք աղջիկների երկրորդ որբանոցից ենք:

— Այո՛, այո՛, հիշեցի, դե շարք-շարք կանգնեցեք:

Նա մեզ սովորեցրեց շարքի կանոնները, ապա մի քանի վարժություններ ցույց տվեց, որը մենք կատարում էինք անթերի:

— Ապրեք, շատ ապրեք, վարժությունները շատ լավ կատարեցիք, դրա համար հիմա դուք ինձանից նվերներ կստանաք և վաղը առավոտյան նույն ժամին էլի այստեղ կգաք:

Նա գնաց, ծառի տակին դրված արկղը բերեց, բացեց և յուրաքանչյուրին մի-մի կապոց տվեց: Մենք այն լուռ վերցրեցինք և շտապում էինք իմանալ նրա բովանդակությունը: Այգուց դուրս եկանք թե չէ, հենց Աստաֆյան փողոցում, ես ու Վերժինն Սինանյանը բացեցինք մեր փաթեթները: Ո՛վ զարմանք, այնտեղ տեսա իմ երագած համազգեստը, որն ես տեսել էի սկաուտ աղջկա վրա: Որբանոց հասնելուն պես՝ այն մի լավ հարթուկեցի և հագա, ապա սկաուտ աղջկա պես ուղիղ և ձգված կանգնեցի հայելու առաջ, ինքս ինձանով հիացած դուրս վազեցի բակ՝ ուրիշներին էլ հիացնելու և զարմացնելու համար:

Երրորդ օրն էր ինչ պարապում էինք, բայց սկաուտ աղջկա անուն-ազգանունը չգիտեինք:

— Ներեցեք, ինչպե՞ս կոչենք Ձեզ, — հարցրի ես:

— Ինձ կոչեցեք սկաուտապետ Արծվիկ Ալոյան:

Բայց մենք նրան կանչեցինք օրիորդ Արծվիկ: Ոչ միայն ինքը, այլև իր անունը անչափ դուր եկավ: Ուներ արծվի սրատես աչքեր և արծվային համարձակություն: Մեր մարմնամարզական պարապմունքները տևեցին մինչև 1921 թվի նոյեմբերի վերջերը:

59 Այգի Երևանի կենտրոնում, Սունդուկյանի անվան թատրոնի հարևանությամբ: Բացվել է 1910 թ.: Խորհրդային կարգերի հաստատումից հետո վերանվանվել է «26 կոմիսարների» անվան, կրճատ՝ կոմայգի: Այս այգում են թաղվել Խորհրդային առաջին քաղաքատարկայիները, որոնց բանտում կացնահարեցին 1921թ. փետրվարին՝ Խորհրդային իշխանության դեմ ապստամբածների կողմից Երևանը գրավելու նախօրեին: Խորհրդային տարիներին ծառայել է նաև որպես բոլշևիկյան զոհված հեղափոխականների պանթեոն:

24. 1920 ԹՎԱԿԱՆԻ ՆՈՅԵՄԲԵՐԻ 29-Ը

Այդ օրն որբանոցում իրարանցում և անհանգիստ դրություն էր: Բոլորս խումբ-խումբ կանգնած, յուրաքանչյուրն իր հասկացողությամբ, բացատրում էր երկրում տիրող դրությունը: Մեկը թե.

— Վայ մեզ, թուրքերն Արագն անցել և հասել են Էջմիածին, շուտով Երևան կհասնեն և մեզ բոլորիս կմորթեն:

— Ոչ թե թուրքեր, այլ կացիները սրած պոպոզավոր բոլշևիկներ են գալիս: Ասում են, որ դրանք ավելի սարսափելի են, քան թուրքերը: Վայ մեզ, ինչ անենք:

— Չէ, չէ, աղջի, ճիշտ չէ, երեկ օրիորդ Արփենիկն ասաց, որ պոպոզավոր բոլշևիկները դրանք աղքատների և որբերի ամենաջերմ պաշտպաններն են:

— Աղջի, դրանք հայ են, թե՛ թուրք, — հարցրեց Մարթա Ամիրյանը:

— Ոչ հայ են, ոչ էլ թուրք, — ասաց մեկ ուրիշը:

— Բա ինչ ազգ են:

— Ասում են, որ դրանք բոլոր ազգերի խառնուրդ են:

— Էդ խառնուրդի մեջ հայ կա:

— Ասում են կա, ճիշտը չգիտեմ:

Մեծ աղջիկներն ասացին, որ այս գիշեր դաշնակները փախան և Հայաստանը խորհրդային դարձավ, այդ ինչ էր նշանակում՝ չհասկացանք⁶⁰:

Այդ օրերին օրիորդ Արփենիկի և իր փեսացու Հրանդ Ղարիբյանի տրամադրությունը արտակարգ բարձր էր: Նրանք մեզ շարք կանգնեցրին, յուրաքանչյուրիս մեկական կարմիր դրոշակ տվին, մեր շարքերի առջևն ընկած՝ մեզ առաջնորդեցին դեպի Քանաքեռի բարձունքը՝ ողջունելու 11-րդ բանակի մուտքը Երևան⁶¹: Ուլքեր էին այդ բանակում, ինչու՞ էին գալիս Երևան՝ ոչինչ չհասկացա:

Այդ օրը մենք՝ որբ սկաուտներս գնում էինք ներկա հասկացողությամբ ծիծաղելի տեսքով: Հագներիս սկաուտական համազգեստ, գլխարկներիս դաշնակ-ցական եռագույնը, իսկ ձեռքներիս՝ խորհրդային կարմիր դրոշակը: Այդ օրն այնքան բուռն էր ու փոթորկոտ, որ ոչ ոք իր շուրջը նայելու ժամանակ չունեիր: Բոլորիս հայացքներն ուղղված էին դեպի Քանաքեռի բարձունքը:

Ահա և 11-րդ բանակը, փոշամպով ծածկված ձիավոր զորքը, գլուխներիս պոպոզավոր գլխարկներ, որոնց առաջամասում երևում էին մեծ և կարմիր հնգաթև աստղերը: 11-րդ բանակը, ալ դրոշակները պարզած, մարտական հեղափոխական երգերով և կուռ շարքերով Երևան մտավ [2]: Իսկ մենք նույն ուրախ շարքե-

60 1920թ. նոյեմբերի 29-ին, հայ-թուրքական պատերազմի հետևանքով առաջացած ծայրահեղ ծանր քաղաքական և սոցիալ-տնտեսական պայմաններում, Հայաստանում կատարվեց բոլշևիկյան հեղաշրջում, որն անվանվեց հեղափոխություն: Հայաստանի առաջին Հանրապետության Սիմոն Վրացյանի ղեկավարած վերջին կառավարությունը հրաժարականով դեկտեմբերի երկուսին Հայաստանի կառավարումը հանձնեց Հայհեղկոմին, Հայաստանը հայտարարվեց խորհրդային: Ինչպես երևում է Մարտ Ալազանի հուշերից, որբանոցների պատանիները լավ չէին հասկանում, թե ինչ է կատարվում երկրում: Մեպտեմբերից Հայաստանը պատերազմի մեջ էր Թուրքիայի դեմ, բայց ահա Մարտ Ալազանի հուշերում կյանքի այս դրվագը հայտնվում է միայն բոլշևիկյան հեղաշրջման հետ կապված:

61 Ռուսաստանի Կարմիր բանակի այն ստորաբաժանումն է, որը Հայաստան մտավ Հայաստանում հաստատված նոր՝ խորհրդային իշխանությունը պաշտպանելու:

րով, ալ կարմիր դրոշակները ձեռքներիս, դաշնակցական եռագույնը գլխարկներիս՝ որբանոց մտանք:

Ու՛մ կողմից էր այդ 11-րդ բանակը, ինչո՞ւ եկավ Երևան՝ ոչինչ չհասկացանք: Մեծ աղջիկներն ասում էին, որ պուպոզավորները Հայաստանից դուրս քշեցին դաշնակ խմբապետերին և հաստատեցին Խորհրդային իշխանությունը, որը պաշտպանելու էր քյասիբ-քյուսուրներին և որբերին:

25. ԿՈՄԵՐԻՏ⁶² ԱՌԱՋԻՆ ԲՁՁԻ ՍՏԵՂԾՈՒՄԸ 2-ՐԴ ՈՐԲԱՆՈՑՈՒՄ

1920 թվի դեկտեմբերի 12-ն էր: Մեր դասերի մշակման ժամին էր: Դասասենյակ մտան երկու անշուք հագնված, տանջված դեմքերով, նիհար և գունատ երիտասարդներ: Ընդհանուր բարև տալուց հետո, նրանք դեպի ուսուցչուհին դարձած, ցածր ձայնով նրա հետ խոսելուց հետո, նա դասը ընդհատեց և աղջիկներից մեկին ուղարկեց Արփենիկ Տոնոյանին կանչելու: Քիչ հետո դասարան մտավ Արփենիկ Տոնոյանը: Նա ժպտալով, մտերմիկ տոնով բարևեց երիտասարդներին: Ապա նրանք առանձնացան: Մի քանի րոպե խոսելուց հետո դեպի մեզ դարձան: Արփենիկ Տոնոյանը մեր դասը վերածեց ժողովի, բացատրեց երիտասարդների գալու նպատակը: (Չմոռանամ նշել, որ այդ երիտասարդներից մեկը Կարո Սարուխանյանն էր, իսկ մյուսը՝ Գուգուշ Շահբազյանը: Ասում էին, որ երկուսն էլ «Սպարտակ» Միության⁶³ անդամներ էին):

Առաջինը խոսեց Կարո Սարուխանյանը: Նա սկսեց պարզ, վերին աստիճանի հասարակ, մեզ հասկանալի իր գրույցը: Ես մոտավորապես կշարադրեմ նրա գրույցը.

— Ընկերներ (մեր ականջին շատ տարօրինակ և անսովոր հնչեց «ընկերներ» բառը, մեր ականջին հարազատ էին հնչում «օրիորդ» և «պարոն» բառերը), երբ Սարուխանյանը ասաց «ընկերներ», աղջիկներից մեկը բացականչեց.

— Մենք հո տղա չենք, որ մեզ ընկերներ եք ասում:

Ապա Սարուխանյանը շարունակեց իր գրույցը՝ աղջկան մեղմ ժպտալով.

— Աշխարհում երկու տեսակ մարդիկ կան, մեկը բանվորներն ու գյուղացիներն են, իսկ մյուսը հարուստ և հաստավոր բուրժուաներն են, որոնք հարստացել են բանվորների և գյուղացիների աշխատանքների արդյունքները խժոեղով, նրանց շահագործելով: Պետք է կոտորել այդ տոռու գրուծուաներին: Ձեր մայրերին և հայրերին այդ հարուստ բուրժուաներն են սպանել, դուք էլ պետք է մեծանաք, այդ հարուստ բուրժուաներին սպանեք:

Իր պարզ ու մեզ հասկանալի խոսքն ավարտելուց հետո, Սարուխանյանը հայտարարեց.

62 Կոմերիտ՝ Կոմունիստական երիտասարդության հապավումն է, որը Կոմունիստական կուսակցության հիմնական երիտասարդական կառույցն էր:

63 «Սպարտակ» միությունը 1919թ. զարնան ստեղծված Կոմունիստական երիտասարդական միություն էր, որի ղեկավարներն էին Ղուկաս Ղուկասյանը, Ա. Բուդաղյանը և հետագայում Սովետական Հայաստանի Կոմունիստական (բոլշևիկյան) Կուսակցության Կենտրոնական Կոմիտեի առաջին քարտուղար դարձած Աղասի Խանջյանը:

— Ընկերներ, այսօր ձեր որքանոցում կազմակերպում ենք կոմերիտական առաջին բջիջը, ովքեր ցանկանում են, թող ցուցակագրվեն այդ բջջում, իհարկե՝ ձեր ցանկությամբ, մենք ոչ ոքի չենք պարտադրում, չենք ստիպում, միայն և միայն ձեր ցանկությունն ենք հաշվի առնում:

Թե ինչ բան էր կոմերիտական այդ բջիջը, մեր ուղեղի բջիջներում չտեղավորվեց, բայց ինչ-որ լավ բան էր երևում: Բացառությամբ երկուսի, բոլորս էլ ցուցակագրվեցինք: Ցուցակագրվեցինք նաև մենք՝ սկաուտներս: Ընդամենը չորս ամսվա սկաուտներ էինք, երբ մտանք կոմերիտմիության շարքերը: Մտանք Կոմերիտ Միության շարքերը՝ հագներիս սկաուտական համազգեստ, սրտերումս դի ու վրեժ հանդեպ «հաստափոր բուրժուանները», որոնք սպանել էին մեր հայրերին ու մայրերին:

Անցան ամիսներ: Մենք մեր սկաուտական տարագով և գլխարկներիս ամբարցրած եռագույնով երբեք չէինք հակադրվում Կոմերիտական բջիջին, կարծես մեկը մյուսի հաջորդական շարունակությունը լիներ և մեկը մյուսին լրացնում էր: Առավոտյան վաղ գնում էինք սկաուտական մարմնամարզական պարապմունքներին, իսկ երեկոյան՝ կոմերիտական բջջային պարապմունքներին: Մի խոսքով, մեր ձևն ու բովանդակությունը խիստ հակասության մեջ էին, և ոչ ոք այդ մասին մեզ դիտողություն չէր անում, մենք էլ չէինք գիտակցում այդ երկու կազմակերպությունների դասակարգային և գաղափարական խիստ տարբերությունը: (Եթե զգուշացնեին էլ, մենք ուրիշ շոր չունեինք հագնելու, երևի այդ իմանալով՝ մեզ ոչինչ չէին ասում):

Այսպես անցան ամիսներ: Մենք, այդ նպատակներով և գաղափարախոսությամբ խիստ հակադիր կազմակերպությունները միաձուլելով, եռագույնի և կարմիր դրոշի ներքո, հաշտ ու խաղաղ շարունակեցինք մեր սկաուտական և կոմերիտական համատեղ աշխատանքները:

26. ՊԱՏԿՈՄԱԿԱՆ⁶⁴ (ՊԻՈՆԵՐԱԿԱՆ) ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹՅԱՆ ՃԱԳՈՒՄԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

1921 թվականի ամռան սկիզբն էր: Կանաչագետտ Անգլիական այգին իր գով գիրկն էր առել հազարավոր պատանիների: Մեր հերթական պարապմունքների ժամն էր: Նկատեցինք, որ Անգլիական այգում, բացի սկաուտապետներ Օնիկից ու Արծվիկից, հայտնվել էր մի այլ երիտասարդ՝ սպարտակյան տեսքով ու կեցվածքով: Նա միջահասակ, գանգրահեր, սպիտակադեմ, գեղեցիկ, շատ հաճե-

64 Հապավում՝ պատանի կոմունիստ, պատանիների բոլշևիկյան կազմակերպություն, որին հաջորդեց պիոներական կազմակերպությունը: Պիոներական կազմակերպությունը հիմնադրվել է 1922թ. մայիսի 19ին 9-14 տարեկանների համար, համառոտական կոմերիտմիության որոշմամբ: Պիոներական կազմակերպությունն իրականում քաղաքական ակտիվության նախապատրաստման դպրոց էր, որի ընթացքում պատանիները յուրացնում էին խորհրդային հայրենասիրության, ազնվության, կոլեկտիվիզմի սկզբունքները, որոնցից գլխավորները հայրենիքին և կոմունիստական կուսակցությանը հավատարմությունն էին: Մեծ հաշվով հայրենիքը նույնականանում էր Կոմկուսի սկզբունքների հետ: Պիոներական կազմակերպություն ընդունվող պատանին երդում էր տալիս. «Վլադիմիր Իլյիչ Լենինի անվան Համամիութենական պիոներական կազմակերպության շարքերը մտնելով, ես իմ ըներների դեմ հանդիման հանդիսավոր երդվում եմ. ջերմորեն սիրել իմ Հայրենիքը, ապրել, սովորել և պայքարել ինչպես կտակել է մեծ Լենինը և ինչպես սովորեցնում է Կոմունիստական Կուսակցությունը, միշտ կատարել Խորհրդային Միության պիոներական օրենքները»:

լի ձայնով երիտասարդ էր: Բայց սրա համազգեստը տարբեր էր, գույները ուրախ և հաճելի էին: Ինձ անձամբ գրավեց նրա ալ կարմիր վառվռուն փողկապը, որի մեջ ավելի էր ընդգծվում նրա սպարտակյան գեղեցկությունը: Նա հագած էր կանաչավուն բլուզ, մինչև ծնկները հասնող կարճ ու կապույտ շավար: Մեջքը սեղմում էր մի լայն դարչնագույն կաշվից գոտի, որի կողքերից կախված էին մի շարք կարթեր: Մեկից կախված էր իր անբաժան սուլիչը, մյուսից՝ մի մեծ ժամացույց, երրորդից՝ դանակ, չորրորդից՝ մկրատ, հինգերորդից՝ կոռուշկա: Եվ այսպես շարունակ: Նա նման էր որսից վերադարձող այն որսորդին, որի գոտուց կախված էին գույնզգույն թռչուններ: Ձեռքին մշտապես ուներ կարճ, բավականին հաստ մի փայտ: Ես կարծում էի՝ երևի նրա ոտքը ցավում էր, բայց նա երբեք չէր կաղում: Ուշ, շատ ուշ հասկացա, որ այդ փայտը պատկոմական համազգեստի շարունակությունն էր:

Նա էլ ամեն օր ժամը վեցին գալիս էր Անգլիական այգի, կանգնում նույն ծառի հովանու տակ և սպասում իր կադրերին: Նրա շուրջն էլ հավաքվում էին սկաուտական համազգեստով և առանց համազգեստի խայտաբղետ հագուստներով աղջիկ-տղաներ:

Մի շարք մարմնամարզական վարժություններից հետո, նրանք շրջանաձև նստում էին նույն ծառի հովանու տակ, իսկ գանգրահեր չքնաղ երիտասարդը, նրանց շրջանի մեջտեղը կանգնած՝ պատմում էր իր շատ հետաքրքիր և հյութեղ, պատանիների սրտին շատ մոտ, կարմիր հեքիաթները, որով գրավեց բազմաթիվ սկաուտ աղջիկ-տղաներին, որոնց թվում նաև ինձ, Վերժինե Սինանյանին, Հռիփսիկ Սարգսյանին և Վեհանուշ Սալախյանին:

Մի առավոտ մենք էլ սկաուտապետ Արծվիկ Ալոյանի մոտ չգնացինք: Մանկական հետաքրքրությունս ինձ մղեց դեպի կարմիր փողկապավոր երիտասարդը: Նա մեզ շարք կանգնեցրեց: Նրա սուլիչի ուղիղ տակտի տակ մենք երկար քայլեցինք: Մի քանի մարմնամարզական վարժություններից հետո նա մեզ հավաքեց նույն սաղարթախիտ ծառի հովանու տակ և սկսեց իր հետաքրքիր կարմիր հեքիաթները և նույնքան հետաքրքիր խաղերը:

Հետագայում իմացանք, որ այդ կարմիր հեքիաթները իր ստեղծագործություններն էին, որոնց նյութը վերցնում էր մեր պատկոմական առօրյայից, գունազարդում, գեղեցկացնում, հեքիաթային դարձնում, նոր շունչ ու ոգի մտցնում և մեզ՝ պատանիներին ոգևորում ու քաջալերում էր:

Երկար, շատ երկար ժամանակ ես տարբերություն չէի դնում սկաուտապետեր Օսիկի, Արծվիկի և գանգրահեր երիտասարդի աշխատանքների միջև: Իմ կարծիքով նրանք նույն կազմակերպության աշխատողներ էին և երեքն էլ ծառայում էին նույն նպատակներին ու գաղափարներին: Տալիս էին պատանիներին ֆիզիկական դաստիարակություն: Եվ իսկապես, նրանք աշխատում էին կողք կողքի. նրա շարքերումն էլ կային սկաուտներ և ոչ սկաուտներ: Երբեմն նրանք իրար հետ երկար զրոսնում էին, գուցե՝ վիճում էին: Այնպես որ սկզբնական շրջանում ես նրանց միջև ոչ մի բախում և ոչ մի տարբերություն չնկատեցի:

Եվ այսպես, կողք կողքի սկզբնավորվում և կազմակերպվում էին սկաուտական և պատկոմական կազմակերպությունները:

* * *

Անցան ամիսներ: Գանգրահեր երիտասարդն էլ ունեցավ իր մշտական բանակը՝ 500–600 հոգի: Ունեցանք նաև մեր թմբուկը: Մեր առաջին թմբկահարը Եպրակյա Բաբլոյանն էր:

Գանգրահեր երիտասարդի ղեկավարությամբ, Բաբլոյանի թմբուկի ռիթմիկ տակտի տակ, մենք Անգլիական այգուց շարժվեցինք դեպի ամառային ակումբը, որը գտնվում էր Աբովյան փողոցում, ներկայիս հանրախսանության կողքին: Ապա մի փոքր հուզված տոնով գանգրահեր երիտասարդը՝ Ստյոպա Մանուկյանը⁶⁵ հայտարարեց.

—Սիրելի պատկոմներ, այսուհետև էլ ինձ Անգլիական այգում չսպասեք, մեր պարապմունքները մշտապես կլինեն այստեղ: Ամեն օր առավոտյան ժամը վեցին ինձ կգտնեք այստեղ՝ ամառային ակումբում:

Գուցե առաջին բախումն էր տեղի ունեցել Ստյոպա Մանուկյանի և սկաուտապետերի միջև: Այդ մասին նա մեզ ոչինչ չասաց: Հիշում եմ առաջին պատկոմներից Պարույր Հարությունյանին՝ բարձրահասակ, գեղեցիկ, վերին աստիճանի համեստ մի տղա էր: Երվանդ Խալեյանին՝ հյուծված, վտիտ, բայց առողջ հոգով և բնավորության ազնիվ գծերով, կիրթ և ընկերասեր մի տղա էր, որի հետ ես շուտով մտերմացա և նրա մտերիմ ընկերուհին դարձա: Հրայր Իսաբեկյան՝ գեղեցիկ գանգրահեր բարձրահասակ, բարեկազմ ու շատ համեստ մի տղա էր: Ստյոպայից հետո գեղեցկության մրցանակը ես կտայի Հրայր Իսաբեկյանին, դրա համար էլ Ստյոպան նրան կանգնեցնում էր մեր առաջին շարքերում և դարձրել էր մեր առաջին և մշտական դրոշակակիրը: Մի խոսքով, մեր դրոշակը միշտ Հրայրի, նրա բացակայության դեպքում՝ Պարույրի ձեռքումն էր:

Աղջիկներից հիշում եմ Վերժինե Սինանյանին, Վեհանուշ Սալախյանին, Սիրիկ և Ծաղիկ Այվազյաններին և Աղավնի Ղարիբյանին: Բոլորն էլ սիրունիկ, աշխույժ, անսպառ եռանդի տեր աղջիկներ էին, որոնք այդ անսպառ եռանդն ի նպաստ դրին Պատկոմական կազմակերպության անհուն ու անսպառ աշխատանքներին:

27. ՃԱՌԱՋՈՒՆ ԱՊՏԱԿԸ

1921 թվի ամռան սկիզբն էր: Օրը կիրակի, տաք և արևոտ էր: Ես հպարտ կեցվածքով, գլուխս բարձր, ինքնահավան քայլերով դուրս եկա Աբովյան փողոցը՝ զբոսնելու: Քիչ հետո ինձ մոտեցավ սկաուտապետ Արծվիկ Ալոյանը և ինձ դիմելով՝ ասաց.

65 Ստեփան Եսայու Մանուկյան (1901–1930), կինոռեժիսոր, սցենարիստ: 1921թ. Երևանում հիմնադրել է առաջին պատանի կոմունիստների ջոկատները, որոնցում հավաքագրվել, կրթվել ու մասնագիտություն են ստացել բազմաթիվ որբ ու անտուն պատանիներ մանկատներից, փողոցներից և այլն: 1923թ. ընտրվել է Հայաստանի պատկոմական կազմակերպության կենտրոնական շտաբի պետ: Նույն տարում կուսակցության Անդրերկրյումը նրան փոխադրել է Թիֆլիս՝ կազմակերպելու և ղեկավարելու Անդրկովկասյան կոմունիստական պատանեկան շարժումը: Հետագայում ընտրվել է Անդրկովկասյան պատանեկան կոմունիստական Լենինի անվան կազմակերպությունների բյուրոյի նախագահ:

— Աղջիկ, կանգնիր:

Ես կատարեցի նրա հրամանը: Սակայն սկաուտական պատվի առնելու փոխարեն, պատկոմական պատվի առա: Հինգ մատներս միացրած, ձեռքս բարձրացրի գլխից վեր (իսկ սկաուտականը երեք մատները միացած, ճկույթը ծալած, բութ մատը ճկույթի վրա դրած էր): Այդ տեսնելով՝ նա ինձ վրա սաստիկ զայրացավ և սկսեց ինձ նախատել և ասել.

— Սկաուտական տարագով պատկոմ ես դարձել, հա՛ (դեռ կոմերիտական լինելուս մասին ոչինչ չգիտեր):

Ապա մի շառաչուն ապտակ իջավ աջ այտին: Այնուհետև շտապ և զայրացած իր գոտուց արձակեց մի փոքրիկ դանակ և հարձակվեց վրաս. կտրեց փողկապս, վրան փաթաթված խաչաձև սպիտակ շնուրը, ապա պատռեց սկաուտական բլուզս ու շրջագեւտոս: Իմ փողկապը ձեռքին, հաղթական քայլերով հեռացավ: Արծվյան փողոցը աչքերիս առջևում մթնեց, ես ինձ կորցրեցի, քրտինքը պատեց ամբողջ մարմինս, այտերս այրվում էին, շշմել ու կանգնել էի տեղումս: Կարճ ժամանակից հետո սթափվեցի, տեսա մարդկանց՝ շուրջս համախմբված: Հարցեր էին, որ զանազան կողմերից տեղում էին գլխիս.

— Աղջիկ, Արծվիկն ինչո՞ւ քեզ ապտակեց:

— Աղջիկ, Արծվիկն ինչո՞ւ փողկապդ կտրեց և հագուստներդ պատառոտեց:

— Փոքրիկ, շրջագեւտոդ ո՞վ պատռեց, ու՞ր է գլխարկդ, խուժաններն են փախցրել:

Եվ այսպես ես ընկա հարցերի տարափի տակ, բայց ոչ մեկին ոչ մի պատասխան տալ չկարողացա: Նայեցի պատառոտված վրագլխիս, հագուստիս պատառոտված, ճղճղված մասերը իրար մոտեցրի՝ մերկությունս ծածկելու համար և գլուխը կորցրած եղնիկի պես ճեղքեցի ամբոխս ու նետի արագությամբ պացա դեպի մանկատուն: Կատարվածի մասին ոչ ոքի ոչինչ չասացի, միայն Վերժինե Սինանյանին խորհուրդ տվեցի, որ դեն գցի սկաուտական զգեստը:

Ահա, սիրելի ընթերցող, Արծվիկի ապտակը ինձ սթափեցրեց, ուշքի և դասակարգային գիտակցության բերեց: Ես հասկացա, թե ինչ էր նշանակում սկաուտական համազգեստով կոմերիտական, և ապա պատկոմ դառնալը: Ես վերջնականապես հասկացա, որ սկաուտներն ու պատկոմները տարբեր մարդիկ էին և տարբեր նպատակների և գաղափարների էին ծառայում: Այնուհետև խորը ատելությամբ լցվեցի դեպի Արծվիկն ու իր սկաուտական համազգեստը: Ամեն անգամ սկաուտական շարքերին հանդիպելիս, նրանց զայրացնելու համար հետևյալն էի ասում.

— Սկաուտ, սկաուտ սև երես,

Կատուն լիզի քո երես:

Ապա վախից փախչում և թաքնվում էի պատերի հետևում: Ահա այսպես սկսվեց գիտակցական պայքարը սկաուտների և պատկոմների միջև: Այսպես էր դրությունը 1921–23 թվականներին, պատկոմական կազմակերպության կազմավորման և ծագման առաջին շրջանում:

Իսեղճ Սոյոպա, այս պայքարում նա համարյա մենակ էր: Մենք բավականին ուշ հասկացանք նրա դրությունը և ապա նրա հետ միասին գիտակցական

պայքարի դուրս եկանք սկաուտների դեմ: Այդ պայքարի ընթացքում սկաուտներից շատերը դասակարգային գիտակցության եկան և դեմքները դարձրին դեպի պատկոմական կազմակերպությունը:

Եվ այսպես հոսանքը սկաուտական կազմակերպությունից դեպի պատկոմական և պատկոմականից դեպի սկաուտականը, երկար ժամանակ շարունակվեց, բայց պատկոմական շարքերը գնալով խտանում, իսկ սկաուտականը՝ նուրանում էին: Պատկոմների թիվը հասնում էր հազարի, այսքան մարդկանց միակ դեկավարն ու կազմակերպիչը Սոյոպա Մանուկյանն էր: Նա ինքն էր կատարում մարմնամարզական, քաղաաստիարակչական, մանկավարժական բոլոր տեսակի աշխատանքները: Նա ինքն էր գրում, ձայնագրում և մեզ սովորեցնում: Ահա նրա գրած, ձայնագրած և սովորեցրած երգերից մեկը՝ «Սմեղա մի բոյ պայդյում»⁶⁶ երգի եղանակին հարմարեցրած:

*Տվեք մեզ մանգաղ,
Տվեք մեզ մուրճը,
Դեպի կոմունսան
Գցենք կամուրջը:*

Հեղափոխական երգերից զատ, գրում էր նաև մանկավարժական հոդվածներ, մանկական բանաստեղծություններ, որոնք տպագրվում էին «Պատկոմ»⁶⁷ ամսագրում: Բանաստեղծությունների տակ նա ստորագրում էր Տարակ, որը նրա գրական ծածկանունն էր:

Շուտով նրան օգնության եկավ Արտո Բզնունին, որին ուղարկել էր Կոմերիտմիության Կենտկոմը: Արտոն վարում էր քաղաաստիարակչական, իսկ Սոյոպան՝ ֆիզդաստիարակչական և մանկավարժական աշխատանքները: Նրանք աշխատում էին համերաշխ և ընկերական լավ մթնոլորտում, ոնց որ ասում են՝ նրանք իրար լավ հասկացան և միատեղ լավ աշխատեցին: Ֆիզդաստիարակչական և քաղաաստիարակչական հարցերում շուտով մեր շարքերից նրանց հուսալի օգնականներ դարձան Միսակ (Ադո) Ադոյանը, Երվանդ Խալեյանը, Նորայր Դաբաղյանը, Պարույր Հարությունյանը, Հրայր Իսաբեկյանը, Եպրակսիա Բաբլոյանը և Վեհանուշ Սալախյանը:

Արտո Բզնունին մեր կազմակերպության երկրորդ դեմքն էր, որը փայլում էր իր ծայրաստիճան համեստությամբ, քաղաքական պատրաստվածությամբ և ակտիվ գործունեությամբ:

66 «Смело в бой пойдем», հայերեն՝ «Համարձակորեն կռիվ կզնանք»: Ռուսաստանում հանրահայտ երգ Առաջին աշխարհամարտի և քաղաքացիական պատերազմի տարիներին: 1910-ական թթ. ադմիրալ Կոլչակի բառերով Շոեյնքերգը գրել է «Սպիտակ ակացիայի որթերը բուրավետ» ռոմանսը, իսկ Առաջին աշխարհամարտի տարիներին հայտնվեց «Լսել եք պապիկներ, պատերազմ է սկսվել»: 1917թ. հեղափոխությունից հետո երգը վերամշակվել է և առաջացել է երկու տարբերակ. «Սպիտակ բանակի զինեղը», և ավելի տարածված տարբերակը՝ «Համարձակորեն կռիվ կզնանք սովետների իշխանության համար»: 1919թ. երգի տարբերակները մեծ տարածում գտան:

67 Մանկապատանեկան ամսագիր: Առաջին անգամ լույս է տեսել 1923թ.: Ամսագրի անունը սկզբում եղել է «Պատկոմ», ապա՝ «Պիոներ», իսկ ԽՍՀՄ փլուզումից հետո՝ «Աղբյուր»:

28. ՊԱՏԿՈՄԱԿԱՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹՅԱՆ ՊԱՇՏՈՆԱԿԱՆ ՀԻՄՆԱԴՐՈՒՄԸ

Շատ վաղ է մնացել իմ հիշողության մեջ 1921 թվի հուլիսի մեկի ցնծալի օրը: Մենք՝ բոլոր պատկոմներս, 26 կոմիսարների այգու կենտրոնում շրջան կազմած, երգում ու պարում էինք, իսկ Ստյոպան շրջանի մեջտեղում կանգնած, դիտում էր մեր ուրախ և անհոգ երգն ու պարը: Քիչ հետո մեր շրջանի կենտրոնում կանգնեց Սոցդաստվարչության պետ Տիգրան Մուշեղյանը⁶⁸, որը Ստյոպայի մտերիմն ու խորհրդատուն էր և հաճախ էր լինում մեր հանդեսներին և ժողովներին: Նա, փոխանակ Ստյոպային բարևելու, ձեռքը գցեց նրա պարանոցին և սկսեց խաղալ նրա գանգուր մազերի հետ: Նրանք երկար զրոսնեցին մեր շրջանի մեջտեղում, և վերջապես Տիգրան Մուշեղյանը մեզ դարձած հանդիսավորությամբ ասաց.

— Բարև, սիրելի պատկոմներ:

— Բարև, — միաբերան կոչեցինք մենք և ապա բուռն ու երկարատև ծափահարեցինք:

Առաջինը խոսեց ինքը՝ Ստյոպա Մանուկյանը, ապա խոսքը տվեց Տիգրան Մուշեղյանին.

— Սիրելի պատկոմներ, մեր նոր կյանքի հիմնադիրներ, այսօր շատ նշանավոր օր է լինելու ձեզ համար: 1921 թվի հուլիսի մեկին մենք պաշտոնապես հիմնադրում ենք Պատկոմական կազմակերպությունը: Այդ օրը ձեր կազմակերպության հիմնադրման տոնն է համարվում:

Նրա խոսքերը ծածկեցինք մեր «ուռաներով» և բուռն ու երկարատև ծափերով: Ապա նա շարունակեց իր խոսքը:

— Պատկոմական կազմակերպության հիմնադրման ձեր տոնին ձեզ ապահովելու ենք դահլիճով, նվազախմբով և համազգեստով:

Ընկեր Մուշեղյանի խոսքերը կրկին ծածկվեցին մեր ուռաներով և փոթորկալի ծափերով:

Լսվեց Ստյոպայի հրամայողական ձայնը:

— Պատկոմներ, պատրաստ:

— Միշտ պատրաստ ենք, — պատանեկան կայտառ ու զիլ ձայնով պատասխանեցինք մենք: Ապա սկսվեց խմբական երգերը.

*Պայքար կմղենք
Հին աշխարհի դեմ,
Ով կհամարձակվի,
Թող գա մեզ ընդդեմ:*

Երգն ավարտելուց հետո Ստյոպան կրկին գոչեց.

68 Տիգրան Պետրոսի Մուշեղյան (1886–1935), ֆիզեղուց, ավարտել է Սանկտ Պետերբուրգի համալսարանի ֆիզիկամաթեմատիկական ֆակուլտետի կենսաբանական բաժինը: 1921-ից դասավանդել է Երևանի պետական համալսարանում, որտեղ Կենսաբանության ֆակուլտետում հիմնադրել է կենդանիների ֆիզիոլոգիայի ամբիոնը: 1933–1935թթ. եղել է ԵՊՀ ռեկտոր: ԵՊՀ ֆիզիոլոգիայի ամբիոնը 1973 թվականից կրում է Տիգրան Մուշեղյանի անունը:

— Պատկոմներ, պատրաստ:

— Միշտ պատրաստ ենք, — պատասխանեցինք մենք ավելի զգաստացած, ձգված ու բարձր տրամադրությամբ:

— Ազատ եք, — ասաց Սոյոպան:

Մենք տոնական բարձր տրամադրությամբ, խումբ-խումբ աշխույժ քայլերով դուրս եկանք Քսանվեց կոմիսարների անվան (Անգլիական) այգուց և քայլերը ուղղեցինք դեպի մեր տները:

29. ՍԵԿՑԻՈՆ ԱՇԽԱՏԱՆՔՆԵՐԻ ՆՃԱՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ ՊԱՏԿԱՉՄԱԿԵՐՊՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ

Սեկցիոն աշխատանքներն ամենահզոր ագիտացիոն միջոցներն էին, որով մասսայականացնում էինք Պատկոմական կազմակերպությունը: Ծանոթացնում էինք այն գյուղական և քաղաքային բնակչությանը, դրանց միջոցով էինք գրավում բազմաթիվ պատանիների և քայքայում սկաուտական կազմակերպությունը: Այդ նպատակով էլ հաճախակի ձրի ներկայացումներ և համերգներ էինք տալիս, որտեղ հավաքվում էին բազմաթիվ պատանի աղջիկ-տղաներ: Նախքան ներկայացման սկսվելը ելույթ էր ունենում Սոյոպա Մանուկյանը՝ հոգուտ պատկոմական, ի վնաս Սկաուտական կազմակերպության:

1921 թվականին մենք ունեինք մեր կազմակերպության ակումբը, որը գտնվում էր նախկին գիմնազիայի շենքում, որտեղ գործում էին երեք սեկցիաներ:

Մեր՝ թատերական սեկցիայի անդամներն էին Երվանդ Խալեյանը, Հրանդ Մանվելյանը, Գրիգոր Մարգարյանը, Վիլեմ (Խաչիկ) Հայկազյանը և տողերիս գրողը, միակ աղջիկը, որը ռիսկ էր արել այդ ժամանակներում բեմ բարձրանալ [3]:

Երվանդ Խալեյան, — մեր սեկցիայի լավագույն դերասանն ու ռեժիսորն էր: Բնությունը Խալեյանին ստեղծել էր միմիայն բեմի համար, բայց ափսոս, որ նա իր գեղեցիկ լիրիկական ճանապարհը թեքեց և քայլեց մարդկության պատմության մութ ու անորոշ քարաքարոտ ուղիներով: Նա ուներ հրաշալի ձայն, լիրիկ հոգի, բեմական գեղեցիկ դեմք ու թատերական բնատուր ձիրք: Նա թատերասեր հասարակության կողմից սիրված երգիչ ու դերասան էր: Նրա բոլոր երգերն ու դերերը արժանանում էին բուռն ծափերի և «բիսերի»: Ես, որպես մեր սեկցիայի միակ աղջիկը, բոլոր դերերում Խալեյանի կամ «կինն» էի, կամ «սիրուհին»:

Հրանդ Մանվելյան, — բեմում Հրանդի երևալը ամենից շատ ինձ ուրախացրեց: Նույն պիեսայում ես խաղում էի կանացի մի քանի դերեր: Հրանդն ինձ ազատեց բեմական այդ ծանրաբեռնվածությունից և ինձ հետ միասին խաղում էր կանացի բոլոր դերերը: Հրանդը կանացի դերերում հրաշալի էր. ուներ կանացի նազանք, ճկունություն և լավ ձայն: Հանդիսատեսներից և ոչ մեկը չէր կասկածում, որ «դերասանուհին» տղամարդ էր: Հրանդը նույնպես բնատուր շնորքի տեր էր և սիրված էր թատերասեր հանդիսատեսի կողմից:

Գրիգոր Մարկարյան, — բնությունը Գրիգորին պարզևեղ էր բեմական շնորք, բայց գրկել էր բեմական հասակից՝ բոյից: Նա հրաշալի ասմունքող էր: Մի անգամ արտասանելիս այնքան տարվեց իր արտասանությամբ, որ բեմից ցած

գլորվեց և ընկավ հասարակության մեջ: Ժողովուրդը նրան ընդունեց բուռն ու երկարատև ծափերով:

Շնորհալի դերասան էր նաև **Վիլհելմ Հայկազյանը**: Մեզանից միայն Վիլհելմը, Գրիգորը և Հրանդը գնացին իրենց սիրած մասնագիտության հետքերով:

Մեր ռեպերտուարի մեջ էին մտնում՝

1. Շիրվանզադե՝ «Նամուս»,

2. Պարոնյան՝ «Մեծապատիվ մուրացկաններ», «Ատամնաբույժն Արևելյան»,

3. Ալեքսանդր Աբեղյան՝ «Մարվող ճրագները»,

4. Էմին Տեր-Գրիգորյան՝ «Խեչոյի թուզը»:

Բեմական հագուստներն ու գրիմի ներկերը ճարում էինք մեր սեփական միջոցներով: Արտաքին ձևավորումն ու դեկորացիաները կատարում էր Հրայր Իսաբեկյանը⁶⁹: Շատ օրիգինալ էր մեր թատրոնի վարագույրը, որի վրա նկարված էր ջահը ձեռքին մի պատկոմ, որը շատ նման էր իրեն՝ Հրայրին:

Մեր թատրոնը սպասարկում էր ոչ միայն Երևանի պատանի հանդիսատեսին, այլև ամբողջ հանրապետության գյուղական և քաղաքային պատանի հանդիսատեսին: Մեր թատրոնը, ըստ իս, դա Պատանի հանդիսատեսի թատրոնի⁷⁰ նախամայրն է եղել հանրապետական մասշտաբով: Եթե Պատանի հանդիսատեսի թատրոնը կգրի և կնշի իր ծնունդը, ապա այն պետք է հաշվի 1921 թվից, պատկոմական մեր թատրոնից, քանի որ մենք էլ ավելի մեծ մասշտաբով ծառայել ենք նույն նպատակներին, դաստիարակել և ոգևորել ենք նույն հանդիսատեսին:

ԵՐԱԺՇՏԱԿԱՆ ՍԵԿՑԻԱ

Երաժշտական սեկցիայի ղեկավարն էր տողերիս գրողը: Սեկցիային մասնակցում էին բոլոր լավ ձայն ունեցող պատկոմները և ղեկավար հրահանգիչները: Սեկցիան ուներ քառասուն հոգուց բաղկացած իր քառաձայն երգեցիկ խումբը և մենակատարները: Երգեցիկ խմբի երգերը ես էի սովորեցնում իմ իմացածի սահմաններում, իսկ մենակատարներն երգում էին իրենց իմացած և սիրած երգերը: Մեր սեկցիայի մենակատարներն էին՝

1. Երվանդ Խալեյանը

2. Վեհանուշ Սալախյանը

3. Սիրվարդ Խաչատրյանը

4. Իսկուհի Տեր-Մկրտչյանը

5. Հովհաննես Բարդյանը

6. Մարո Մուրադյանը (Ալազանը)՝ տողերիս գրողը:

Որոնց հասարակությունը ընդունում էր մեծ սիրով և «բիս»-երով:

69 Հրայր Հմայակի Իսաբեկյան (1906–1996), ճարտարապետ, ՀՀ ժողովրդական նկարիչ Էդուարդ Իսաբեկյանի եղբայրը: 1932թ. ավարտել է Մոսկվայի ճարտարապետության ինստիտուտը: 1932–37 թթ. դասավանդել է նույն ինստիտուտում: 1945–56 թթ. ղեկավարել է Հայպետնախագիծ ինստիտուտի ճարտարապետահատկագծային արվեստանոցը:

70 Երևանի Պատանի հանդիսատեսի թատրոնը բացվել է 1929 թվականի նոյեմբերի 29-ին և գործում է մինչ օրս:

Վերջապես իմ իմացած երգացանկը սպառվեց: Ես Ստյոպային մասնագետի պահանջ առաջադրեցի: Որպես մասնագետի մեզ մոտ ուղարկեցին երաժշտագետ, մանկավարժ Վահան Ումրշատյանին, իսկ սեկցիայի ղեկավարը դարձյալ ես մնացի:

Կոմպոզիտոր, մանկավարժ Վահան Ումրշատյանը լավ հիմքերի վրա դրեց մեր քառաձայն երգեցիկ խումբը: Նա կազմակերպեց և ցուցադրեց մի քանի մանկական օպերետականներ՝ «Ուլիկը», «Չարի վերջը», որոնք շատ ջերմ ընդունվեցին պատանի հանդիսատեսների կողմից: Եթե օպերետային թատրոնը իր ծնունդը կնշի, ապա այն պետք է հաշվի 1921 թվից և թող հիշի կոմպոզիտոր, մանկավարժ, հրաշալի մարդ ու ընկեր Վահան Ումրշատյանին, որն օպերետային թատրոնի առաջին հիմնաքարը դրեց Պատկոմական կազմակերպության դահլիճում, նրա կազմակերպության մեջ:

ՆԿԱՐՉԱԿԱՆ ՍԵԿՑԻԱ

Այս սեկցիայի ղեկավարն էր Հրայր Իսաբեկյանը: Այստեղ էին գալիս Պատկոմական կազմակերպության մեջ եղած բոլոր այն պատանիները, որոնք նկարչական շնորք էին ցուցաբերում:

Ահա այսպիսինն էր այն ժամանակվա պատկոմ գործիչը՝ դերասան, երգիչ, գրող, կոմպոզիտոր, ֆիզկուլտուրնիկ և մանկավարժ: Մի խոսքով, պատկոմական մեր ակումբը փոխարինում էր ներկա Պիոներ պալատին, իսկ հրահանգիչները՝ նրա ուսուցիչ մասնագետներին և մանկավարժներին:

30. ՄԵՐ ԱՌԱՋԻՆ ԷՔՍԿՈՒՐՍԻԱՆ (ՃԱՄԲԱՐԸ)

1921 թվականի ամռանը մեր պատկոմական կազմակերպությունը կազմակերպեց իր առաջին էքսկուրսիան՝ Երևան-Լենինական-Կիրովական-Ալավերդի-Երևան երթուղով:

Բոլոր պատկոմները չէր, որ բախտ ունեցան մասնակցելու մեր առաջին էքսկուրսիային: Ստյոպան բազմաթիվ պատկոմներից ընտրեց 60 հոգու: Ընտրվածներին առանձին շարք կանգնեցնելով՝ ասաց.

—Այս շարքում եղածները կմնան այստեղ, իսկ մյուսները 15 օրից հետո ինձ կհանդիպեն նույն տեղում:

Այդ 1921 թվի օգոստոսի սկիզբն էր: Ամառային այգում մնացինք 60 հոգի: Ստյոպան բացատրեց մեր էքսկուրսիայի անելիքներն ու նպատակը և ապա ավելացրեց.

—Այսօր ուղիղ ժամը յոթին կազմ ու պատրաստ լինել պատկոմական շտաբում:

Երեկոյան ուղիղ ժամը յոթին մենք կազմ ու պատրաստ եղանք պատկոմական շտաբում՝ հետներս վերցնելով մեկական աղյալ և ճամփորդական պայուսակները: Ուրախ ու կուռ շարքերով Եպրակայա Բաբոյանի թմբուկի ռիթմիկ տակտի տակ մենք շարժվեցինք դեպի կայարան: Կայարանի մոտ մի քարաշատ և փոշեպատ բլրի վրա տեղավորվելով՝ սպասեցինք գնացքին: Արդեն ուշ գիշեր էր, բայց

գնացքը չկար ու չկար: Մենք գետնին փռեցինք մեր անկողինները, բարձերի փոխարեն գլխներին տակ դրեցինք մեր պայուսակները և խոր ու հանգիստ քնեցինք: Առավոտ վաղ հնչեց պատկոմական շեփորը և բոլորս մեկ մարդու պես ոտքի ելանք:

— Շարք, — լավեց Ստյոպայի հարազատ ու հաճելի ձայնը:

Մենք շարքերով շարժվեցինք դեպի կայարան: Գնացքն արդեն ժամանել էր, բոլորս կշկչալով ու վազքով տեղավորվեցինք երկու կեղտոտ ապրանքատար վագոններում, մեկում աղջիկները, իսկ մյուսում՝ տղաները: Մենք՝ աղջիկներս մոտակա տներից վերցրինք դույլեր և ավելներ, ջուր կրեցինք և զույգ վագոններն էլ մի լավ մաքրեցինք ու ալ կարմիր դրոշակներով գնացքի մեր վագոնները զարդարեցինք և տոնական տեսք տվեցինք, ապա սկսվեց մեր երգն ու պարը: Թառի վրա նվագում էր Թաթուլ Ալթունյանը⁷¹, որը Սիրվարդ Խաչատրյանի սիրո համար մասնակցեց մեր էքսկուրսիային: Պարում էինք բոլորս, ուրախ էինք բոլորս, ցնծում էինք բոլորս: Մեր երգի ձայնը տարածվեց ամբողջ կայարանով մեկ: Կայարանի հասարակությունը շրջապատել էր մեր վագոնները և դիտում էր մեր անհոգ ուրախ երգն ու պարը:

Վերջապես շոգեշարժը փնչաց, թշշաց, աղմուկով մի ճիչ արձակեց ու դանդաղորեն տեղից շարժվեց: Մեր ուրախության ճիչն ավելի բարձր հնչեց, քան շոգեշարժինը: Ոգևորվեց նաև Ստյոպա Մանուկյանը և անցավ հեղափոխական երգերին: Գնացքի ռիթմիկ շփշփոցին միախառնվեց մեր երգն ու պարը և ավելի տոնական դարձրեց գնացքի ընթացքը:

* * *

Առաջին քաղաքը Լենինականն էր: Հեռվից երևում էր մերկ ու հնամենի, անծառ ու անճյուղ Լենինական քաղաքը: Մենք ուրախ երգերով ու կայտառ քայլերով անցանք նրա նեղիկ, փոշեպատ և կեղտոտ փողոցներով: Մեր երգի ձայնից տներից դուրս թափվեցին ոտաբոքիկ, կեղտոտ դեմքերով, ժպտուն ու խլրտուն մանուկները, որոնց շրթունքներին և այտերին երևում էին ուտելիքների թարմ մնացորդները: Նրանք իրենց ժպտուն դեմքերով, ձեռքերը վեր բարձրացնելով, մանկական ուրախ կանչերով և ուռաներով ողջունեցին մեր մուտքը Լենինի անվան⁷² այդ քաղաքում: Մենք ուրախ երգերով անցանք մի շարք փողոցներով և տեղավորվեցինք մեզ հատկացված դպրոցում: Մյուս օրը պատանիների համար ցուցադրեցինք մարզանքներ, երգեցինք, պարեցինք, արտասանեցինք և ցույց տվեցինք մեր շնորքները: Իսկ Ստյոպան իր ելույթում բացատրեց պատկոմական կազմակերպության նպատակներն ու անելիքները:

71 Թաթուլ Տիգրանի Ալթունյան (1901–1973), խմբավար, մանկավարժ, ԽՍՀՄ և ՀԽՍՀ ժողովրդական արտիստ: Ավարտել է Երևանի (1928) և Լենինգրադի (1934) կոնսերվատորիաները: Դասավանդել է Երևանի կոնսերվատորիայում, 1935–36 թթ. դեկավարել է կոնսերվատորիայի, 1937–39 թթ. և 1947–49 թթ.՝ Հայաստանի պետական երգչախումբը, իսկ 1938–1970 թթ.՝ Հայկական ժողովրդական երգի-պարի անսամբլը, որը 1974 թվականից կրում է Թաթուլ Ալթունյանի անունը: 1958–73 թթ. եղել է Հայաստանի երգչախմբային ընկերության նախագահ:

72 Ներկայիս Գյումրի քաղաքը: Իրականում 1921թ. քաղաքը կոչվում էր Ալեքսանդրապոլ, այն Լենինական է վերանվանվել միայն 1924ին՝ Լենինի մահից հետո, և այդ անունը կրել է մինչև 1990թ.:

Մյուս օրը վաղ մեր գնացքը շարժվեց դեպի Կիրովական (Ղարաքիլիսա)⁷³ քաղաքը: Այստեղ նույնությամբ կրկնեցինք Լենինականի համար կազմած ծրագիրը, որը ընդունվեց բոլոր ծափերով և «բիս»-երով:

Մյուս օրը եղանք Կիրովականի տեսարժան վայրերում, մտանք կույրերի դպրոցը: Մեզ համար նորություն էր նրանց ուռուցիկ տառերը և շոշափելով ընթերցելու եղանակը: Նրանք շոշափելով կարդում էին շատ վարժ, արագ և առոգանությամբ, այնպես, ինչպես մենք: Տեսանք նրանց ձեռագործ հրաշալի աշխատանքները և մշակած ու խնամած հրաշալի պարտեզը: Իմ աչքն առանձնապես գրավեցին կես կիլոգրամանոց մեծության կարմրաշիկ խնձորները. թուքս կուտալով ինքս ինձ ասացի.

—Ա՛խ, ինչպես կուզեի ուտել գոնե մեկը:

Ցանկությանս մասին հայտնեցի Վերժինե Սինանյանին:

—Էդ ինչ է որ, չե՞ս տեսնում, դպրոցի վարիչից մինչև պահակը բոլորն էլ կույր են, գնանք:

Մատների ծայրերին քայլելով գնացինք ու բարձրացանք մոտակա ծառը, ծալքավոր մեր յուբկաները⁷⁴ բարձրացրինք և նրա փեշերը մեր գոտիների տակը սեղմեցինք ու որքան յուբկաներս կտեղավորեք խնձորներով լցրեցինք: Ծառից իջնելիս յուբկայիս փեշը դուրս պրծավ գոտուս տակից և քաղած խնձորներս թմփթմփալեն գետին թափվեցին: Դրա վրա լսվեց կույր պահակի ձայնը.

—Շուն շան որդիներ, փախեք, թե չէ կկրակեն:

—Մեզ չես տեսնում, ո՞նց կկրակես, — ասաց Վերժինեն ծիծաղելով և գետնից խնձորները հավաքելով:

Խնձորներով ծանրաբեռնված, անտառի փեշերին մի ծառի տակ նստեցինք և Կիրովականի հյուրալի ու քաղցր խնձորները անուշ արեցինք, կշտացանք և մնացածն էլ հյուրասիրեցինք մեր ընկեր-ընկերուհիներին ու Սոյոպային: Սոյոպան խնձորը կրծելով՝ ինձ դարձած ասաց.

—Աղջի տոռուգ (նա այդպես էր կանչում ինձ), որտեղի՞ց ես գնել այս քաղցր ու համեղ խնձորները:

Ի պատասխան նրան ես կրծեցի ձեռքիս խնձորը: Ավելի լավ էր լոել, քան ստել:

* * *

Մի քանի օրից մեր գնացքը Կիրովականից շարժվեց դեպի Ալավերդի⁷⁵: Ահա և Ալավերդու ուս-ուսի տված գանգրամագիկ բլուրների պարը, շոգեշարժը բարձր սուղոցով ճեղքեց նրանց դարավոր պարը և առաջ ընթացավ: Կայարանում

73 Կիրովական՝ ՀՀ մեծությամբ երրորդ քաղաքը և Լոռու մարզի մարզկենտրոն Վանաձոր քաղաքը կոմունիստական կուսակցական և նախ՝ Անդրֆեդերացիայի, ապա ԽՍՀՄ պետական գործիչ Ս.Մ. Կիրովի անունով 1935–1993թթ. կոչվել է Կիրովական: Հեղինակի՝ այստեղ նկարագրված այցելության ժամանակ այն դեռևս կոչվում էր Ղարաքիլիսա:

74 Յուբկա, ոռուտերեն՝ «юбка», կիսաշրջագծետ:

75 Ներկայիս Լոռու մարզի Ալավերդի բնակավայրը մինչև 1935թ. կոչվել է Մանես և միայն 1935–ին է վերանվանվել Ալավերդի: Այսինքն, ինչպես Լենինականի և Կիրովականի դեպքում, այս անգամ ևս Մարո Ալազանի 1921թ. այցելության ժամանակ այն դեռևս կոչվել է Մանես:

մեր երկու վագոնները թողնելով՝ շարունակեց իր ընթացքը: Այդ 1921 թվականի օգոստոս ամիսն էր: Մենք Ալավերդու դարավոր ու խիտ անտառներում խփեցինք մեր առաջին «վրանները»: Բնչ վրաններ, ո՞վ էր մեզ վրաններ տվել: Մի սովորա-
խիտ չինարի հովանու տակ դրեցինք մեր ճամպրուկները և վագեցինք դեպի մո-
տակա գետը՝ լողանալու և լվացվելու համար: Անձրևոտ օրերին հավաքվում էինք
մեր չինար «վրանի» տակ և պաշտպանվում անձրևից:

Եղանք Ալավերդի գյուղում և նրա տեսարժան վայրերում: Սոյոպան գե-
կուցեց պատկոմական կազմակերպության նպատակների և անելիքների մասին,
վերջում տվեցինք գրական և երաժշտական ճոխ երեկո և «Ատամնաբույժն Արևե-
լյան» ներկայացումն ու պարերը: Պարում էր մեր մենապարուհի Հարմիլե Հացա-
գործյան – Խալեյանը: Ընդունելությունը հրաշալի էր:

* * *

Համաձայն կայարանապետի խոստմանը, գնացքը պետք է Թիֆլիսից վե-
րադառնար 2–3 օրից: Սպասեցինք մեկ օր, երկու օր, վրա հասավ մեկ շաբաթը,
բայց գնացքը չկար ու չկար: Մեր ուտելիքների վերջին պաշարները սպառվեցին,
բայց գնացքը դարձյալ չկար: Բնչ անել, մնում էր ամբողջ օրերով անտառներում
թափառել և պտուղներով սնվել: Սոյոպան ամեն անգամ քաջալերում էր այն
պատկոմներին, որոնք քաղցին լավ էին դիմադրում: Բայց հասան այն օրերն ու
ժամերը, երբ ոչ մի քաջալերանք չօգնեց. քաղցած «հաց ենք ուզում, քաղցին չենք
դիմանում»: Սկսվեց քաղցածների խոսակցությունը.

— Ա՛խ, եթե տուն հասնեմ, մեկ բոքոն հացը միանգամից կուտեմ:

— Իսկ ես երկու բոքոն մի բոպեում կուտեմ, — ասաց քաղցից թուլացած
Վարդուշը:

Սոյոպան լուռ լսեց-լսեց մեր՝ քաղցածների ցանկություններն և պատաս-
խանի փոխարեն ասաց.

— Շարք, անտառ ենք գնում, տանձ ու խնձոր ուտելու:

Եվ այսպես մի շաբաթ շարունակ անտառապտղով կերակրվելուց հետո,
մեծ մասը լուծով հիվանդացան, մի քանիսն էլ քաղցից թուլացած անկողին ըն-
կան, բայց ոչ մեկը ոչ մի դժգոհություն, ոչ մեկը չկորցրեց իր արիությունը:

Սոյոպան, տեսնելով այդ ծանր դրությունը, երեք տղաների ուղարկեց մո-
տակա գյուղը՝ հաց գնելու: Արդյո՞ք գյուղում հաց կճարվի, չէ որ 1921 թիվն էր:
Խորհրդային իշխանության հաստատման առաջին տարին տնտեսական ծանր
օրեր էր ապրում երկիրը:

Մի պարկ վերցրած՝ գյուղ գնացին Երվանդ Խալեյանը, Հրայր Իսաբեկյա-
նը, պահեստապետ Գրիշան և Աղասի Դարբինյանը:

Քաղցը տանելը այնքան էլ հեշտ չէ, սիրելի ընթերցող: Հիշում եմ այսպիսի մի
դեպք. մի աղջիկ ու տղա մոտակա գյուղի եգիպտացորենի արտ էին մտել և եգիպ-
տացորեն էին քաղել: Քիչ հետո ճամբարը մտավ մի գյուղացի և զայրացած ասաց.

— Ո՞վ է այս շան լակոտների մեծը:

— Ես եմ, հայրիկ ջան, — ասաց Սոյոպան՝ նրան մոտենալով, — ինչ է պա-
տահել, ես լսում եմ Ձեզ:

— Այս շան որդիները արտա սրբել-տաքել են, կուկուռուզներս⁷⁶ էլ են տաքել:

— Հանգստացե՛ք, հանգստացե՛ք, հայրիկ ջան, հիմա ես ամեն ինչ կպարզեմ:

— Շարժ, — ասաց Ստյոպան:

Մենք կողք-կողքի շարվեցինք: Գյուղացին ու Ստյոպան կանգնեցին մեր շարքի դիմաց, և Ստյոպան նրան ասաց:

— Նայիր, հայրիկ ջան, տես որևէ մեկին կճանաչե՞ս:

— Ո՞ւց ճանաչեմ, շուն շան որդիներ, բոլորն էլ միատեսակ են հագնված: Գիտեմ որ աղջիկ ու տղաներ էին, բայց կոնկրետ մեկին ցույց տալ չեմ կարող:

Ստյոպան դեպի մեզ դարձած ասաց.

— Երեխաներ, ովքեր սխալմամբ եզիպտացորեն են քաղել, թող բերեն և ինձ տան, պատկոմի համար ստելն ամոթ է:

— Ընկեր Ստյոպա, ես միայն մեկ հատ եմ քաղել, այն էլ կերել եմ:

— Ընկեր Մանուկյան, խնդրեմ, վերցրեք:

Շարքից դուրս եկան աղջիկ և տղաներ, մեկը գրպանից, մյուսը ծոցից, երրորդը՝ գլխարկի միջից հանեցին եզիպտացորենները և հանձնեցին Ստյոպային:

— Ընկեր Ստյոպա, ծառի տակ, ծառի տակն էլ կա, — ասաց տղաներից մեկը՝ դեպի ծառը գնալով:

Երբ եզիպտացորենները իրար վրա թափվեցին, համարյա մի պարկ դարձավ: Ստյոպան այն հանձնեց գյուղացուն և ապա 12 հատ նրանից հետ վերցնելով՝ կոթերից թել կապեց և կապեց կուկուռուզագողերի վզերից: Բոլորին առանձին շարք կանգնեցնելով՝ սպիտակ կտորի վրա գրել տվեց. «Մենք մեր գողերին այսպես ենք պատժում»: Այն տալով երկու պատկոմների ձեռքը, շարքի առաջամասում կանգնեցնելով՝ թմբուկը խփել տվեց: Նրանք անսրտունջ, լուռ արտասվելով դեպի գյուղը շարժվեցին: Շարքը դեռ գյուղին չմոտեցած, մի քանի պատկոմներս և ինքը՝ գյուղացին, Ստյոպային խնդրեցինք, որ այս անգամ ների:

— Ընկեր պետ, — ասաց գյուղացին, — ամոթ է, մեծ մասը աղջիկներ են, գյուղի առաջ նրանց մի խայտառակի, ես արդեն իմ կուկուռուզներս ստացա, շնորհակալ եմ քեզնից:

Մեր և գյուղացու խնդրանքով Ստյոպան շարքը վերադարձրեց ճամբար:

* * *

Ցերեկվա ժամը մեկն էր: Հեռվից լսվեց շոգեքարշի ուրախ ճիչը: Ահա և նա, երկար ճամփորդությունից կարծես հոգնած, փնչալով ու թշալով կանգնեց կայարանում: Մենք ուրախ աղմուկով մոտեցանք գնացքին, իսկ Ստյոպան կայարանապետի մոտ գնաց ու ժպիտը դեմքին արագ քայլերով վերադարձավ ու ասաց.

— Շնորհ, շնորհ վագոններ բարձրացեք, հիմա գնացքը կշարժվի:

Մենք ուրախ աղմուկով, վագքով բարձրացանք վագոնները և գրավեցինք մեր տեղերը:

— Ընկեր Ստյոպա, վայ, բա գյուղ գնացողները, — ասաց աղջիկներից մե-

76 Ռուսերեն՝ «кукурыза», եզիպտացորեն:

կը հուզված:

— Նրանց հարցն էլ է լուծված, — ասաց Ստյոպան:

Գնացքը դանդաղորեն շարժվեց: Բոլորիս հայացքները ուղղված էին դեպի մոտակա բլուրները: Գնացքը շփշփալով արագացրեց իր ընթացքը: Ո՛վ զարմանք, բլրի վրա նշմարվեցին երեք ֆիգուրաներ: Մենք մեր աչքերին չհավատացինք, Ստյոպան հեռադիտակով նայեց մոտակա բլուրներին և ուրախացած ասաց.

— Այո, նրանք են, մեր տղերքը:

Քիչ հետո լսվեց պատկոմական շեփորի ուրախ ձայնը: Ի պատասխան՝ մենք բարձր բղավեցինք և թաշկինակներն ու դրոշակները թափահարեցինք և նրանց հասկացրինք, որ մենք արդեն գնացքում ենք: Բայց գնացքը վազում ու վազում էր՝ առանց հաշվի առնելու երեքի շեփորը: Վերջապես գնացքը դանդաղեց ու կանգնեց: Երեք տղաները, քրտնած, կարմրած, բեռնավորված, վազոն բարձրացան: Մենք շրջապատեցինք նրանց և քաղցածի ազահ աչքերով պարկը տնտղեցինք:

— Ապա տեղներդ նստեցեք, — հրամայեց Ստյոպան:

Նա Գրիշայի հետ միասին բերած հացը կտորների և բաժինների բաժանեց և յուրաքանչյուրիս մի-մի կտոր տվեց: Մենք ազահությամբ կերանք, կշտացանք, քաղցի օրերը մոռացանք և Թաթուլ Ալթունյանի թառի ուրախ նվագի տակ հասանք Երևան: Մեր ուրախ և կուռ շարքերը պատկոմական շտաբի առջև կանգնեցին:

— Պատկոմներ, պատրաստ:

— Միշտ պատրաստ ենք, — զիլ ու ուրախ ձայնով պատասխանեցինք մենք:

— Վաղ առավոտյան ժամը վեցին ձեզ կսպասեմ, ոչ մի ուշացում: Ազատ եք, — ասաց Ստյոպան բարձր տրամադրությամբ:

31. ԱՌԱՋԻՆ ՅՐԱՅԱՆԳՉԱԿԱՆ ԴՊՐՈՑԸ

Պատկոմական նորաստեղծ կազմակերպությունը գնալով ավելի էր ընդարձակվում, ավելի մասսայական էր դառնում, բացի այդ նա Կուսկենտկումի⁷⁷ և Լուսավորության մինիստրության⁷⁸ որոշմամբ պետք էր մուտք գործեր դպրոցներն ու պետական մանկատները, բայց պակասում էին որակյալ կադրերը: Երկու տասնյակ քիչ թե շատ պատրաստված տղաներ և աղջիկներ չէին ապահովում աճող պահանջը: Ահա այդ իսկ պատճառով 1921 թվի կեսերին բացվեց առաջին հրահանգչական դպրոցը, որտեղ ընդունվեցինք մենք՝ նախկին պատկոմներս, Կոմերիտմիության կողմից ուղարկված տպարանի բանվորներն ու երրորդ ման-

77 Հայաստանի Կոմունիստական բոլշևիկյան կուսակցության՝ (ՀԿ(Բ)Կ) կենտրոնական կոմիտե: Իշխանության իրական բարձրագույն մարմինը, չնայած այդպիսին համարվում էր սովետների համագումարը:

78 Նկարագրվող ժամանակաշրջանում Լուսավորության մինիստրություն չկար: Կար ՀԽՍՀ Հեղկոմի 1920 թ. դեկտեմբերի 12-ի դեկրետով ստեղծված Լուսավորության ժողկոմ, որը հանրակրթական դպրոցների, ուսումնադաստիարակչական, մանկավարժական բուհերի և ուսումնարանների, մեթոդամանկավարժական և գիտական աշխատանքները ղեկավարող պետական մարմինն էր: 1946 թ. վերակազմվել է որպես ՀԽՍՀ լուսավորության մինիստրություն:

կատան տղաները: Ընդամենը 30 հոգով բացվեց հրահանգչական⁷⁹ առաջին դպրոցը, որի ծախսերը կատարում էր Լուսավորության մինիստրությունը: Այդ դպրոցում դասավանդում էին քաղաքի լավագույն մանկավարժները՝ Արշավիր Շավարշյանը⁸⁰, Տիգրան Մուշեղյանը, ինքը՝ Ստյոպան և ուրիշներ: Երեսուն հոգուց ավարտեցինք 27-ը⁸¹: Ստյոպան իր ձեռքի տակ ունենալով 27 հրահանգիչների և Երևանի դպրոցների ու մանկատների ցուցակները՝ յուրաքանչյուր հրահանգչի անվան դիմաց նշանակեց մեկ դպրոց և մեկ պետական մանկատուն: Իմ անվան դիմաց նշանակեց 16-րդ դպրոցը և 6-րդ մանկատունը (Ամերիկյան մանկատների սաները ընդգրկված էին սկաուտական կազմակերպության մեջ):

Երևանի մանկատներ մտնելիս մենք ոչ մի դիմադրության չհանդիպեցինք: Հրավիրեցինք պատկոմական հասակի որբերի ժողով, բացատրեցինք պատկոմական կազմակերպության նպատակներն ու անելիքները, որից հետո նրանք համարյա բոլորն էլ գրվեցին Պատկոմական կազմակերպության մեջ: Դպրոցներում այդպես հեշտ ու խաղաղ չանցան մեր աշխատանքները: Այստեղ մենք պետք է պայքարեինք երկու ֆրոնտով. մի կողմից սկաուտական կազմակերպությունն էր, որն իր շոշափուկները տարածել էր նաև դպրոցներում, մյուսը՝ ավելի սարսափելին, դա դպրոցի ցարական ու դաշնակցական կարգերից մնացած հին ու փտած ուսուցչությունն էր⁸², որի մեկ բացասական խոսքը մեր հասցեին բավական էր, որ աշակերտությունը մեզ դիմավորեր սուլոցներով և տուրուղմփոցով:

Առաջին աշխատանքս սկսեցի 6-րդ մանկատնից (խորհրդայնացումից հետո, որբանոցները վերանվանվեցին մանկատներ), որտեղ և ես էի ապրում, մանկատան վարիչ Սոֆիկ Մուշեղյանի (Տիգրան Մուշեղյանի քույրը) անմիջական օգ-

79 Խորհրդային համակարգում հրահանգիչները կուսակցական, պետական, հասարակական պաշտոնյաներ էին, որոնք ստուգում էին տվյալ մարմնին ենթակա կազմակերպությունների ու պաշտոնյաների գործունեությունը և ցուցումներ տալիս աշխատանքի մասին:

80 Արշավիր Մեսրոպի Շավարշյան (1884–1960), մանկավարժ, պրոֆեսոր: Սովորել է Թիֆլիսի Ներսիսյան դպրոցում և Էջմիածնի Գևորգյան ճեմարանում, Յենայի, ապա Լայպցիգի համալսարանի փիլիսոփայության ֆակուլտետի մանկավարժության բաժնում: Հայաստանի խորհրդայնացումից հետո աշխատել է լուսժողովրդատուն (1921), Երևանի պետական համալսարանում (1921–1934), ապա մինչև կյանքի վերջ՝ Խաչատուր Աբովյանի անվան Հայկական մանկավարժական ինստիտուտում որպես դասախոս, ամբիոնի վարիչ և տնօրենի տեղակալ (1943–1948):

81 1921թ. Մարտ Մուրադյանը հազիվ 13–14 տարեկան եղած լինելը: Քիչ հավանական է թվում, որ նա հենց այդ տարին է սովորել հրահանգիչների պատրաստման կարճաժամկետ դպրոցում: Հրահանգիչը ոչ միայն պիտի որոշ գիտելիքների տիրապետեր, այլև կարողանար դպրոցների մանկավարժների հետ «լեզու գտնել»: Որքան էլ մանկավարժները հնազանդ լինեին «կենտրոնից ուղարկված» հրահանգիչներին, այնուամենայնիվ 13–14 տարեկան աղջնակը հազիվ թե կարողանար նրանց հետ խոսել հավասարության դիրքերից: Բայց Մարտի հետագա հուշերից պարզ է դառնում, որ այս հրահանգիչների խնդիրը դպրոցների աշակերտներին պատկոմական՝ պիոներ դարձնելն էր և հետո նրանց հետ մարմնակրթական պարապմունքներ վարելը: Մի բան, որին Մարտն մեկ տարվա ընթացքում բավականաչափ վարժվել էր:

82 «Ցարական ու դաշնակցական կարգերից մնացած հին ու փտած ուսուցչություն» որակավորումն, անշուշտ, խորհրդայնացման վաղ շրջանի բոլշևիկյան լեզվակաղապար է: Երևանի դպրոցներում կային հրաշալի և բազմակողմանի կրթված ուսուցիչներ, ինչպես վկայում է նաև Մարտ Մուրադյանը իրեն դասավանդած ուսուցիչների մասին խոսելիս: Ուսուցիչների մեջ կային թե՛ կոմունիստական, թե՛ դաշնակցական գաղափարների համակիրներ, նաև կուսակցությունների անդամներ:

նությամբ նույն օրն և եթ ամբողջ որբերին ընդգրկեցինք Պատկոմական կազմակերպության շարքերում: Մյուս օրը տեղի ունեցավ առաջին պարապունքս: Մանկատան բակը իմ աշխատանքների համար շատ անհարմար էր, այդ իսկ պատճառով մարմնամարզական դասս անցկացրի Զորավոր եկեղեցու բակում, որը կից էր մեր մանկատանը: Այստեղ ես հանդիպեցի առաջին դժվարությանը:

— Ո՛վ է ձեր մեծը, — լավեց մի բամբ և դժգոհ ձայն:

— Ես եմ, հայրիկ ջան, ի՞նչ եք ասում, — ասացի ես՝ նրան մոտենալով:

— Չես տեսնո՞ւմ, որ քո պատկոմները իրենց բոքիկ և կեղտոտ ոտքերով տորորում են այս սուրբ գերեզմանները: Վերջապես ամոթ է այսքան աղջիկներին մայկա-տրուսիկներով, տկլոր վիճակում բերել և եկեղեցու բակում խաղացնում ես: Դա կրոնի պղծում է: Դե գորքդ առ ու գնա, մյուս անգամ էլ չտեսնեմ ձեզ այս կողմերում:

Այս նախատիքից հետո ես սուսուփուս փասա-փուսես քաշեցի մանկատան բակը:

32. 16-ՐԴ ԴՊՐՈՑՈՒՄ

Որքան հեշտ ու խաղաղ անցան աշխատանքներս 6-րդ մանկատանը, նույնքան աղմկոտ ու փոթորկալի եղան 16-րդ դպրոցում: Աշխատանքի նշանակման հրամանը ձեռքիս՝ ներս մտա 16-րդ դպրոցի ուսուցչանոց: Մի ուսուցչուհուց հարցրի դիրեկտոր Անուշավան Պողոսյանին:

— Անցեք կողքի սենյակը, — ասաց նա:

Շնորհակալություն հայտնելով մտա հարևան սենյակ և հանդիպեցի միջահասակ, հիսունին մոտ, շիկահեր, սպիտակադեմ մի մարդու՝ դիրեկտոր ընկեր Անուշավան Պողոսյանին, որն ինձ շատ լավ ընդունեց և խոստացավ բոլոր աշխատանքներում օգնել: Մի մանկավարժական ժողովում նա մտերմաբար ձեռքն ուսիս դրած, ժպտալով ինձ ներկայացրեց ուսուցչական ընդհանուր ժողովին:

— Խնդրեմ, ծանոթացե՛ք մեր պատկոմ հրահանգչուհու և ֆիզկուլտ ուսուցչուհու՝ Մարո Մուրադյանի հետ:

Միանգամից 60 պատկառելի հայացքներ ինձ վրա սևեռվեցին: Ես ամոթից շիկնած՝ գլուխս կախեցի: Ընկեր Պողոսյանը շարունակեց.

— Մենք բոլոր հարցերում պետք է օգնենք ընկեր Մուրադյանին՝ մեր փոքրիկ հրահանգչուհուն: Նա առաջին անգամ է մուտք գործում մանկավարժական ասպարեզ, չունի մանկավարժական ոչ մի փորձ, բացի այդ, նա հասակակից է մեր աշակերտների, կարող է նրա հոգու հետ խաղան, ձեռ առնեն, մենք պետք է բոլոր հարցերում նրան օգնենք:

Բոլորը լուռ ընդունեցին դիրեկտորի հայտարարությունը: Ըստ իս՝ լռությունը համաձայնության նշան էր, բայց արի ու տես, առանց քաշվելու ուղղակի երեսիս ասացին.

— Երեկվա անփորձ աղջկան բերել և մանկավարժական խորհրդի անդամ են դարձրել:

Կամ թե.

—Ահա այսպիսիներն են արատավորում ուսուցիչների անունը:

Ես հուզված լսեցի պատկառելի այդ ուսուցիչներին, հուսահատված, լուռ տեղումն նստեցի: Մյուս օրը ընկեր Անուշավան Պողոսյանը ինձ ներկայացրեց 5–10-րդ դասարանների աշակերտությանը և ասաց.

—Երեխաներ, ընկեր Մուրադյանը ձեր հրահանգչուհին և ֆիզկուլտ դասատուն է: Նա ձեզ շատ հետաքրքիր խաղեր և մարմնամարզական վարժություններ ցույց կտա, նրա դասերին կլինեք կարգապահ և խելոք, վայ այն աշակերտին, որը կխանգարի ընկեր Մուրադյանի դասը, ծնող կկանչեմ և դպրոցից կհեռացնեմ:

«Հսկեր» բառը լսելիս՝ մի քանիսը ինձ նայեցին և քթների տակին ծիծաղեցին, երևի մտքներում ասացին «իրենց հասակակից մի աղջիկ դիրեկտորի ընկեր»։ Իսկապես որ ծիծաղելի էր: Մեծ մասի դեմքերին նկատեցի ուրախ ժպիտներ, մի քանիսն էլ դեմքները ծոմեցին և արհամարհական հայացքով ինձ ոտից գլուխ մի լավ չափեցին:

Մյուս օրը ըստ դասացուցակի 6-ի Բ դասարանում էի: Մատյանը ձեռքիս, ուսուցչի կեցվածքով, ինքնահավան ու վստահ դասարան մտա: Աշակերտության մի մասը՝ կանգնած, մյուս մասը՝ նստած դիմավորեց ինձ: Նստողներից երեքը սկաուտներ էին: Դրությունը ինձ համար հասկանալի էր ու պարզ: Նստածներին ոչ մի նկատողություն չարեցի, դիտավորյալ նրանց անտեսեցի: Չնայած աղմկոտ դասարանին, ես նրանց բացատրեցի պատկոմական կազմակերպության նպատակներն ու անելիքները և ապա անցա ցուցակագրությանը: Նույն մեթոդը կիրառեցի նաև մյուս դասարաններում: Օրվա վերջում ինձ մոտ ցուցակագրվել էր 350 աշակերտ: Հետագա շաբաթում նորից եղա 6-ի Բ դասարանի հերթական դասին: Դասարան մտնելով՝ գոչեցի.

—Պատկոմներ, շաիր:

Ո՛վ զարմանք, ոչ ոք տեղից չշարժվեց, բոլորը մեկ մարդու պես նստած մնացին: Որին հետևեց աղմուկն ու սուլոցը և հռհռոցը: Ես ծայր աստիճան հուսահատվեցի, չգիտեի ինչպես փրկել դրությունը: Հազար ու մի բան անցավ մտքովս՝ «արդյոք դասարանից չփախչեմ», «Ստյոպային չկանչեմ օգնության», «գուցե դպրոցի դիրեկտոր ընկեր Պողոսյանին դիմեմ»: Այսպես լուռ ու հուզված տեղումն կանգնած, մտքերովս տարված դիտում էի երեխաների իրարանցումն ու հրմշտոցը: Ելքը գտա, մարմնամարզական դասը վերածեցի հայոց լեզվի դասի: Աշակերտներից մեկից վերցրեցի Աղայանի «Հեքիաթներ»-ի գիրքը և սկսեցի կարդալ, ըստ որում ոչ թե կարդում, այլ ուղղակի հեքիաթի գործող անձանց դերերը խաղում էի: Կարդալու այդ եղանակը գրավեց նրանց և բերանները բաց, ականջները կախ, լարված ուշադրությամբ լսում էին: Չնայած լուռ լսում էին, բայց էլի սարսափում էի հետագա անկարգություններից: Վերջապես փրկարար զանգը հնչեց: Կյանքումս դպրոցական զանգը իմ ականջին այնքան հաճելի չէր հնչել, ինչպես այդ օրը: Ես կոտր ընկած վարժապետի պես դուրս փախա դասարանից:

* * *

Ամեն օր Ստյոպային զեկուցում էինք մեր աշխատանքների, հաջողությունների և անհաջողությունների մասին և նրանից ստանում էինք նոր կարգադրու-

թյուններ և նորանոր մանկավարժական ցուցումներ: Հիշում եմ, մի օր 16-րդ դպրոցից նրան ներկայացրի 500 հոգու ցուցակ, մի քանի օրից հետո նրանց թիվը իջավ 95 հոգու:

— Աղջի՛ տոռուգ, ի՞նչ եղան մնացածները, — հարցրեց Սոյոպան ժպտալով, — վաղը կհետազոտես պատճառներն և ինձ կզեկուցես:

— Լավ, — պատասխանեցի ես, պատվի առած դուրս եկա նրա առանձնասենյակից և քայլերս ուղղեցի դեպի 16-րդ դպրոցը: Սիրունիկ և կարմրաթշիկ Ռոզային հարցրի.

— Դու ինչո՞ւ էլ չես մասնակցում մեր պարապմունքներին:

— Մամաս թոյլ չի տալիս, ասում է «Պատկոմ չդառնաս, նրանք քեզ վատ վատ բաներ կսովորեցնեն, նրանք բոլշևիկներ են, Աստված և եկեղեցի չեն ճանաչում»: Բացի այդ, ընկեր Մարո, եթե պատկոմ դառնամ, մեր դասարանի տղաները ինձ կծեծեն, այնպես որ վախենում եմ:

— Ո՞ր տղան է սպառնացել, որ քեզ կծեծի:

Աղջիկը ոչ մի անուն չտվեց ու լռեց:

Կային մի քանի դասարաններ, որոնք համառ կերպով ամեն անգամ ինձ դիմավորում էին սուլոցներով, և ես ստիպված դիմեցի դպրոցի դիրեկտորին, որի սաստումից հետո նրանք լռեցին, մի փոքր հանդարտվեցին, բայց էլի դրությունը մխիթարական չէր: Այս դրությունը երկար շարունակվեց, ես ի վիճակի չէի գտնել մշտական խանգարողներին, քանի որ անկարգությունը մասսայական բնույթ էր կրում: Վերջապես համառ և երկարատև աշխատանքներից հետո ես հաղթեցի և ամբողջ աշակերտությանը պատկոմական կազմակերպության մեջ ընդգրկեցի: Աշակերտությունը ինձ սիրեց, հետս մտերմացավ և աշխատանքներս շատ հաճելի դարձան: Մի օր աշխատանքից հետո, վախվախելով, ինձ մոտեցավ իմ լավ պատկոմներից մեկը՝ Վարդուշ Մինասյանը: Նա իր շուրջը տնտղելուց հետո բարձրաձայն ասաց.

— Ընկեր Մուրադյան, տղաների մի խումբ որոշել է Ձեզ ծեծել և Ձեր շլապան փախցնել ու կտուրը գցել:

— Դու նրանց անունները գիտե՞ս:

— Գիտեմ, — ասաց Վարդուշը և թվեց վեց հոգու անուն-ազգանունները:

Ես այդ ցուցակը ներկայացրի դիրեկտոր ընկեր Անուշավան Պողոսյանին: Նա բոլորին իր մոտ կանչեց և իմ ներկայությամբ նրանց նախատեց, ծնող կանչեց և սպառնաց դպրոցից հեռացնել.

— Եթե այդպիսի բան նորից լսեմ, ձեզ բոլորիդ դպրոցից կհեռացնեմ, հասկացա՞ք: Դե կորեք աչքիցս, որ էլ ձեզ չտեսնեմ, անպիտաններ:

Նրանք գլուխները կախ, աչքի պոչով ինձ նայելով դուրս եկան դիրեկտորի առանձնասենյակից:

* * *

Օրը կիրակի էր: Գնացի Կոմունարների այգին զբոսնելու: Հենց մուտքի մոտ սկաուտ հենակավոր մի տղա սկսեց ամենափողոցային խոսքերով ինձ հայհոյել: Ես լռության տալով՝ շարունակեցի ճանապարհս: Հանկարծ աջ ուսիս փայ-

տի ուժեղ մի հարված իջավ: Ես ինձ չկորցրեցի: Հենակը խլեցի նրա ձեռքից և որքան ուժս կպատեր, նույն հենակով երկու ուժեղ հարված հասցրի նրա թիկունքին: Նա գետնին փովեց: Մարդիկ հավաքվեցին, ես վազեցի և թաքնվեցի այգու մի խիտ թավուտում:

Մի այլ անգամ լուռ անցնում էի Աբովյան փողոցով, իմ դեմ ու դեմ կանգնեցին երկու սկաուտ տղաներ և վիրավորական մի քանի խոսքեր ասացին իմ հասցեին: Ինձանից ստացան իրենց պատասխանը և ապա հարձակվեցին վրաս ու քաշքշեցին գլխարկս: Ժողովուրդը հավաքվեց: Ես մի ուժեղ ապտակ հասցրի տղաներից մեկին, մյուսն ուզեց մեղքն ինձ վրա բարդել:

— Ո՛չ, ճիշտ չէ, Դուք առաջինը հարձակվեցիք պատկոմ աղջկա վրա, նա էլ ձեզ ապտակեց, — ասաց հասարակության միջից 30-ին մոտ մի տղամարդ:

Մյուսներն ամոթանքի խոսքեր ասացին և խիստ նախատեցին նրանց: Նրանք հանցանքում բռնվածի պես լուռ հեռացան:

Պատկոմական շտաբում էի, երբ ներս մտան Հռիփսիկ Սարգսյանն ու Հովհաննես Պետյանը: Խեղճ Հռիփսիկին սկաուտները այնքան էին ծեծել, որ քիթ ու բերանից արյուն էր հոսում: Այդ ժամանակ Հովհաննես Պետյանը վրա էր հասել և տուրուղմիտից հետո Հռիփսիկին ազատել ու շտաբ էր բերել:

Պատկոմական կազմակերպության ծագման արշալույսին ահա այսպես էր մեր՝ հրահանգիչներին, հատկապես աղջիկներին վիճակը: Այս դրությունը տեսնելով՝ Ստյոպան կարգադրեց աղջիկ հրահանգիչներին մենակ չթողնել և յուրաքանչյուր աղջկա անվան դիմաց երկու տղա հրահանգիչների անուններ գրեց: Իմ անվան դիմաց գրեց Երվանդ Խալեյանին և Հաբեթ Մանուկյանին:

Աղջիկների թիվը մեզ մոտ մեծ չէր, ընդամենը հինգ հոգի էինք, ահա նրանք.

1. Հռիփսիկ Սարգսյան
2. Վեհանուշ Սալախյան
3. Եպրակայա Բաբլոյան
4. Աղավնի Ղարիբյան
5. Մարո Մուրադյան (Ալազան)

Փողոցում մեզ անպատվելն ու ծեծելը մշտական երևույթ էր (հատկապես աղջիկներին, տղաներից վախենում էին): Եթե մենք սկաուտների և աշակերտների արարքներին կարևորություն տայինք, ապա ամեն օր փողոցային ծեծն ու սկանդալը մեզանից անպակաս կլիներ:

* * *

1922 թվականի աշնանային հաճելի մի օր էր: Բոլոր հրահանգիչներս հավաքվել էինք պատկոմական շտաբում, ինչ-որ մի տեղ գնալու համար: Հանկարծ դուռը բացվեց և ներս մտավ սկաուտապետ Արծվիկ Ալոյանը: Նա առանց բարևելու արհամարհական մի հայացք ձգեց մեզ վրա և քայլերն ուղղեց դեպի Ստյոպայի առանձնասենյակը: Մենք հայացքներով ուղեկցում էինք նրան: Հանկարծ Քաղցածը՝ Խլղաթ Գաբրիելյանը, շանթահարվածի պես վեր թռավ տեղից, Արծվիկի

գլխարկը խլեց գլխից, ինչ-որ բան պոկեց վրայից, գլխարկը գցեց ոտքերի տակ և բարկացած ասաց.

— Դաշնակցական սրիկա, դրա համարձակությանը նայեք, եռագույն դրոշակը գլխին Պատկոմական շտաբ է մտնում: Առա քեզ, — ու եռագույն մետաղյա դրոշակը գցեց գետնին և ոտքերով մի լավ տրորեց:

Մեր աղմուկից Ստյոպան դուրս եկավ իր առանձնասենյակից: Արծվիկին բարևելուց հետո իմացավ գործի եղելությունը, նրան շատ քաղաքավարի նախատելուց հետո դուրս տարավ շտաբից: Վերադառնալով շտաբ՝ Ստյոպան ասաց.

— Շատ միք հուզվի, դրանց օրերը հաշված են, մի երկու ամսից դրանք իրենց տերերի հետ կթոչեն [4]⁸³:

Այստեղ հարկ է, որ ընթերցողին ծանոթացնեմ 1921–1924 թվականներին երկրում տիրող դրությանը:

Հայաստանի խորհրդայնացման առաջին շրջանում Խորհրդային իշխանությունը, հաշվի առնելով երկրի տնտեսական ծանր դրությունը, ժամանակավորապես թույլատրեց Ամերիկյան Նպաստամատույց կոմիտեներին⁸⁴ Երևանում, Լենինականում և Հայաստանի այլ քաղաքներում բացել որբանոցներ և որբերին փրկել վրա հասնող սովից: Ամերիկյան տերերը, օգտվելով առիթից, որբանոցներում մտցրեցին Սկաուտական կազմակերպությունը, որտեղ որբերին տալիս էին կղերանացիոնալիստական, հակասովետական դաստիարակություն: Ամերիկյան որբանոցների դաստիարակները մեծամասամբ դաշնակներ և կաթոլիկական եկեղեցու ներկայացուցիչներ էին, որոնք որբերին դաստիարակում էին իրենց փտած, եկեղեցական դոգմաներով [4]:

Սկաուտական կազմակերպությունը Խորհրդային Հայաստանին որպես ժառանգություն մնաց Ամերիկյան կառավարության կողմից: Սակայն սկաուտական կազմակերպության ղեկավարները չարաշահում էին Խորհրդային կառավարության թույլտվությունը և որբերին դաստիարակում էին բուրժուա-նացիոնալիստական-կղերական ոգով: Հենց այն փաստը, որ Խորհրդային կարգերի հաստատման 2-րդ տարում սկաուտապետ Արծվիկը դաշնակցական եռագույնը գլխարկին

83 1922թ. նախապատրաստվում էր ՀՅԴ կուսակցության «ինքնալուծարումը», որն իրականացվեց 1923թ.: Այդ օրվանից Հայաստանում և հետագայում ԽՍՀՄ-ում որպես կուսակցություն արգելվեց: Դաշնակցությանը գաղտնի անդամակցելու մեղադրանքով հետապնդումներն սկսվել են 1928–29թթ. և երբեք չեն դադարել խորհրդային ողջ իշխանության ընթացքում: Նույնիսկ 1949թ. հայերի մեծ արտրի՝ ԽՍՀՄ Պետական Անվրանգության Կոմիտեի 28.05.1949թ. հրամանը ուղղված էր դաշնակցականներին («Приказ министра государственной безопасности СССР № 00183 «О выселении... дашнаков с семьями с территории ГССР, АрмССР, АзССР и Черноморского побережья», отн. «Депортация армян 14 июня 1949 года, Сборник документов и материалов», Ответственные редакторы доктор исторических наук Н.Н. Аблажей, кандидат исторических наук Г.Харатян, НОВОСИБИРСК, «НАУКА», 2016):

84 Մերձավոր Արևելքի Ամերիկյան նպաստամատույց կոմիտեն (Ամերկոմ) Հայաստանին ամերիկյան օգնությունը հասցնող ոչ կառավարական կազմակերպություն էր, որը զբաղվում էր 1919 թվականին Առաջին աշխարհամարտի ժամանակ Եվրոպայի և Մերձավոր Արևելքի տուժած բնակչությանը օգնություն ցույց տալու նպատակով ԱՄՆ կոնգրեսի հիմնած Ամերիկյան նպաստամատույց վարչության օգնությունը Հայաստանին հասցնելով: Այս կազմակերպություն էր տնօրինում նաև Հայաստանի ամերիկյան որբանոցների մեծ մասը:

փակցրած ման էր գալիս Երևանի փողոցներում, շատ հատկանշական էր: Այդ իսկ պատճառով Խորհրդային Հայաստանը քիչ թե շատ տնտեսապես ամրապնդվելուց հետո դուրս քշեց Հայաստանից բոլոր տեսակի նպաստամատույց կոմիտեներին, սկաուտական կազմակերպությանը և իր ղեկավարներին: Եվ կարճ ժամանակից հետո ամբողջ ամերիկյան որբանոցները անցան Խորհրդային իշխանության իրավասության տակ:

33. ԿՈՄԵՐԻՏԱԿԱՆ ԱՃԽԱՏԱՆՔՆԵՐԸ

Որպես կոմերիտական, իմ աշխատանքները հիմնականում կենտրոնացած էին Պատկոմական կազմակերպության մեջ: Հրահանգչական աշխատանքներին զուգընթաց ինձ բաժին էր ընկել բեմական աշխատանքները, որը համարյա իմ կարևոր աշխատանքներից մեկն էր և նույնքան օգուտ էր բերում Պատկոմական կազմակերպությանը, որքան հրահանգչական աշխատանքներս: Ես որպես «հազվագյուտ» դերասանուհի, հազվագյուտ էի ոչ թե տաղանդով, այլ սեռով: Երկու կազմակերպությունների միակ աղջիկ դերասանուհին էի:

1922–23 թվականներին Կոմերիտմիության ակումբին կից կազմակերպվեց թատերական սեկցիա, որտեղ հրավիրեցին որպես դերասանների.

1. Երվանդ Խալեյանին
2. Վիլեն Հայկազյանին
3. Մարո Մուրադյանին(Ալազանին):

Սեկցիային հին անդամներն էին՝

1. Համո Համբարձումյանը(Համունի)
2. Էդվարդ Խոճիկյանը
3. Վարդան Աճեմյանը(Ծիտիկը)⁸⁵:

Մեզ հարազատ էր ոչ թե Վարդան, այլ Ծիտիկ անունը, թե ո՞վ էր նրան կոչել Ծիտիկ և ինչո՞ւ՝ չիմացանք, բայց մենք նրան մշտապես Ծիտիկ էինք կանչում: Այդ անմեղ Ծիտիկը՝ Վարդան Աճեմյանը ներկա Սունդուկյանի անվան թատրոնի գլխավոր ռեժիսոր և Սովետական Միության արտիստ դարձավ: Դուք տեսնո՞ւմ եք որտեղից որտեղ թռավ մեր փոքրիկ Ծիտիկը:

Սկզբում բոլոր պիեսները մենք էինք գտնում, սեկցիայում կարդում և սեկցիայի բոլոր անդամների հավանությամբ բեմադրում էինք: Հատուկ կազմակերպիչ և ռեժիսոր չունեինք, յուրաքանչյուրս խաղում էինք հասկացողության և կարողության սահմաններում: Մի օր Ծիտիկը բերեց Հակոբ Պարոնյանի «Պաղտասար ախպար» կատակերգությունը և դերասանական բոլոր պրիոմներով ու հմտությամբ, արևմտահայ հյուրեղ բարբառով այն կարդաց, որը մեզ անչափ դուր

85 Վարդան Աճեմյան (1905–1977), ծնունդով Վանից անվանի ռեժիսոր, թատերական գործիչ: Սովորել է Երևանի գեղարվեստական ուսումնարանում, ապա Մոսկվայի դրամատիկական ստուդիայում: Եղել է Թիֆլիսի հայ դրամատիկական ստուդիայի ղեկավարը, 1928թ.՝ Լենինականի պետական թատրոնի հիմնադիրներից մեկը: 1930-ականների վերջին տեղափոխվել է Երևանի Առաջին Պետթատրոն (ներկայումս՝ Գաբրիել Սունդուկյանի անվան ազգային ակադեմիական թատրոն):

եկավ: Սեկցիան որոշեց այն բեմադրել: Դերերը բաժանեց ինքը՝ Ծիտիկը, այսպես.

Պաղտասար՝ Վարդան Աճեմյան
Անուշ՝ Մարո Մուրադյան
Կիպար՝ Երվանդ Խալեյան
Օքսեն՝ Եդուարդ Խոճիկ
Դատավորներ – Վիլեմ Հայկազյան ու Համո Համբարձումյան:

Անուշի և Սողոմեի դերերը խաղում էի ես: Թե ոնց Վարդանը այդ երկու դերերը հարմարեցրեց մի դերասանուհու համար՝ չհասկացա, չէ՞ որ նրանք բեմում հաճախ միասին էին հանդես գալիս: Հենց դա էր մեր Ծիտիկի ռեժիսորական հանճարը: Դեռ ավելին՝ նա Պարոնյանի պիեսները հարմարեցնում էր իր դերասանների թվին, սեռին ու ընդունակություններին: «Պաղտասար ախպար» պիեսը բեմադրելիս Վարդանը հաճախ խելոք ռեժիսորական դիտողություններ էր անում, չիմացանք ինչպես կամաց-կամաց նա մեր ռեժիսորը դարձավ, ոչ միայն Պարոնյանի, այլև բոլոր պիեսների:

Ես մեր երկու սեկցիաների (Կոմերիտական և Պատկոմական կազմակերպությունների) միակ աղջիկ դերասանուհին էի: Աղջիկը բեմում, ճ, ամոթ ու խայտառակություն էր համարվում այդ ժամանակներում: Այդ իսկ պատճառով ոչ միայն երկու, երբեմն նույն պիեսայում երեք աղջիկների դերերում էի հանդես գալիս: Մեր խաղացանկը բավականին մեծ էր, դերասանական կադրերը փորձված, դրա համար էլ ռիսկով խաղում էինք «Պաղտասար ախպար», «Ատամնաբույժն արևելյան», «Նամուս», «Մարվող ճրագները» և «Խեչոյի թուզը»: Ժամանակակից հեղափոխական պիեսներ մեր խաղացանկում չկային, չէր էլ կարող լինել, քանի որ իրենք որպես այդպիսին հայ իրականության մեջ չկային:

Ըստ ինձ, մեր լավագույն դերասաններն էին Երվանդ Խալեյանը, Վարդան Աճեմյանը (Ծիտիկը), Համո Համբարձումյանը: Վերջին երկուսը փայլում էին հատկապես կոմեդիաներում: Իմ հուշերում երբեք չի աղոտանում Համո Համբարձումյանի ծառայի դերակատարումը «Խեչոյի թուզ» պիեսայում: Ժողովուրդը նրան դիմավորում էր բռն ու երկարատև ծափերով, մի քանի անգամ կրկնել էին տալիս նույն կտորները: Պիեսայում Համոն իմ միամիտ և շփոթված ծառան էր, որն իր հրաշալի և բնական խաղով ծիծաղից թուլացնում էր հանդիսատեսին: Նույն փոթորկոտ ծափերին էր արժանանում նաև Վարդան Աճեմյանը՝ «Պաղտասարի», իսկ Խալեյանը՝ Սեյրանի դերերում: Ես սրտի ցավով և խորը ափսոսանքով պիտի նշեմ Խալեյանի և Համբարձումյանի բեմից հեռանալը: Կյանքը Խալեյանին ուղարկեց պատմության արենա, իսկ Համբարձումյանին՝ կուսակցական պատասխանատու աշխատանքների: Երկուսն էլ դուրս մնացին իրենց բնական միջավայրից և ընկան բոլորովին այլ միջավայր:

Մեր ներկայացումներն այն ժամանակ ունեին դաստիարակչական մեծ նշանակություն, որով դաստիարակում էինք ոչ միայն կոմերիտական, այլև ոչ կոմերիտական երիտասարդությանը և նրանց գրավում կոմերիտության շարքերը: Մեր ներկայացումները ընդունվում էին բռն ծափերով և «բիս»-երով: Մենք՝

Պարկոմ Մարոն

դերասաններս, բեմ էինք դուրս գալիս, գլուխ խոնարհում հանդիսատեսի առջև, խելքներս չէր կտրում, որ մեր ռեժիսորին բեմ կանչեինք, իսկ խեղճ ռեժիսորն էլ այդ չէր գիտակցում: Այնպես որ մեր սիրելի Վարդանը ի բնե, ի ծնե ռեժիսոր է ծնվել: Ես որպես նրա առաջին դերասանուհին՝ դերասան ընկերներիս հետ միասին շնորհավորում ենք նրան շնորհված «Սովետական Միության արտիստի» պատվավոր կոչումը և ցանկանում նորանոր հաջողություններ իր հետագա աշխատանքներում:

* * *

Այս բոլոր աշխատանքների հետ միասին հաճախ, շատ հաճախ Կոմերիտ-միության Կենտկոմը ինձ մի քանի օրով գյուղերն էր ուղարկում կոմերիտական և պետական հրատապ որոշումներ անցկացնելու համար: Մի անգամ երեք կոմերիտականներս՝ Գոհարը, Տիկուշը և ես գնացինք Դվին, Դալար և Արտաշատ⁸⁶ գյուղերը մարտի ութի տոնը անցկացնելու: Գյուղը մտնելն ու մեզ քարկոծելը մեկ եղավ: Մեր ճվճվոցին վրա հասավ 40-ին մոտ մի գյուղացի և ասաց.

— Շուն շան որդիներ, ձեզ ինչ են արել այս աղջիկները, որ քարկոծում եք,

86 Գյուղեր ներկայիս Արարատի մարզում:

դե կորե՛ք, շուտ-շուտ, — գետնից քարը վերցնելով և նրանց վրա շարտելով ասաց գյուղացին:

* * *

Մի այլ անգամ երկու օրվա առաջադրանքով դարձյալ նույն գյուղերը գնացինք ես, Արզիկը և Արշալույսը: Ընդ որում գնում էինք ոտքով և ոտաբոբիկ՝ խնայելով մեր միակ չստիկները: Երևի ընթերցողը կհարցնի՝ իսկ ինչո՞ւ ոտքով: Իսկ որտեղի՞ց փոխադրական, ո՞վ էր մեզ այն տվել: Ցերեկվա ժամը 12-ին հասանք Դալար գյուղը: Անչափ քաղցած էինք, ուտել էինք ուզում: Մաքուր օդում քայլելով՝ ախորժակներս ավելի էր բացվել: Հաց գնելու նպատակով մի քանի տան դռներ ծեծեցինք: Դռներից մեկը բացվեց և դռան մեջ հայտնվեց նիհար ու չորացած դեմքով մի կին.

— Ո՞ւմ եք ուզում, — հարցրեց նա:

— Հաց ենք ուզում, հաց չունե՞ք, — դռամը պարզելով՝ ասացի ես:

— Հաց, ... հաց լինե՛ր մենք կուտե՛ինք, — ասաց կինը դռնն ամուր շրխկացնելով: Եվ այսպես մի քանի դռներ ծեծելուց և բոլորի կողմից մերժվելուց հետո գնացինք գյուղխորհուրդ: Նախագահին խնդրեցինք, որ գյուղի ակտիվի ժողով հրավիրի, որ մենք մասսայականացնենք Հոկտեմբերյան տոների թեզիսները: Գյուղխորհրդի գրասենյակում հավաքվեցին 30-ին մոտ տղա ու աղջիկներ և ոչ մի տարիքավոր մարդ: Զեկուցեց Արզիկը: Զեկուցումից հետո գյուղխորհրդի նախագահը կարծես զգաց, որ մենք քաղցած ենք, կողքի կանգնած տղային դարձած ասաց.

— Սաքո, այստեղ արի, ընկերուհիներին կտանես կուլակ Աբրահամյանի տունը և իմ անունից կասես, որ նրանց լավ կերակրի: Իսկ քնելու համար ընկերուհիներին կտանես Սալվի քույրիկի տունը:

Սաքոյի առաջնորդությամբ մենք գնացինք կուլակ Աբրահամյանի տունը: Դռանը նստած երկու կանանց բարևեցինք:

— Բարև, — պատասխանեց նրանցից մեկը թթված դեմքով:

Սաքոն մոտեցավ նրանցից մեկին և մեզ լսելի ձայնով ասաց.

— Քաղաքից են եկել, կկերակրես, նախագահի հրամանն է:

Կինը մեզ դիմելով՝ նույն թթված դեմքով ու տոնով ասաց,

— Սեղանին մոտեցե՛ք:

Մենք սեղանի շուրջ նստեցինք: Նա յուրաքանչյուրիս առաջ մի-մի ափսե թթված մածուն դրեց և նույն թթված դեմքով գնաց նստեց իր տեղը:

— Երևի հացը մոռացավ, — ցածր ձայնով ասաց Արզիկը և ապա բարձրաձայն դիմելով կնոջը ասաց, — տատի, հացը, հացը մոռացաք:

— Հաց, ... հաց չունե՞ք, բալա ջան, ինչ որ Աստված տվել է, այն էլ դրեցի սեղանին:

— Աղջի, մածունը ոչ թե կկշտացնի, այլ սիրտ կտրորի և ախորժակ կբացի, — ասաց Արշալույսը:

— Դե լավ, ինչ որ տվել են, այն էլ կերեք, — ասացի ես՝ մածունը ուտելով: «Աստծու տվածը» «կերանք կշտացանք» և գնացինք Սալվի քույրիկի տունը քնե-

լու: Սավվի քույրիկի տան կահավորանքը բաղկացած էր մի նեղ ու ճոճոտան թախտից և երկու հնամաշ տաբուրետկաներից:

— Դու՞ք եք Սավվի քույրիկը, — հարցրեցի ես:

— Այո, ես եմ:

— Մեզ գյուղխորհրդի նախագահն է ուղարկել, — ասացի ես:

— Բարով, իմ աչքի և ունքի վրա եք եկել, ի՞նչ կա:

— Մեզ ուղարկել են, որ ձեր տանը քնենք:

— Փառք Աստծո, իմ տունը լեն ու բոլ ա, թոնիրն էլ տաք, ահա ձեզ մի մեծ աղյալ, գցեք վրաներդ ու թոնիրի մոտ տաք-տաք քնեցեք:

Մենք զարմացած իրար նայեցինք ու թոնրի կողքին նստած, ասելով-խոսելով լուսացրինք:

* * *

Առավոտյան քնատ, քաղցած ու հոգնած գնացինք հետագա գյուղերը և խնդրեցինք գյուղխորհրդի նախագահին ակտիվի ժողով հրավիրի: Մի քանի ժամից հետո հավաքվեց գյուղի ակտիվը: Ես խոսեցի Հոկտեմբերյան տոների և նրա նշանակության մասին⁸⁷: Ժողովի վերջում մեզ մոտեցավ միջին տարիքի մի կին և ասաց.

— Աղջիկներ, էսօր Դուք իմ դռնախն⁸⁸ եք, գնանք մեզ մոտ:

Գնացինք, մտանք լայն ու ընդարձակ մի սենյակ, որտեղ դրված էր սեղան՝ աթոռներով և ծածկված մաքուր և սպիտակ սփռոցով, իսկ պատի տակի երկու մահճակալները ծածկված էին մաքուր աղյալներով: Մենք հայացքներով իրար հասկացրինք. «Դե լավ է, այս գիշեր մի լավ ու հանգիստ կքնենք»: Մահճակալներից մեկը՝ ամենալայնը, մեզ առաջարկեց և ասաց.

— Էս ձեզ, ոտ ու գլուխ կքնեք:

Մենք ոտ ու գլուխ պատկեցինք և անմիջապես քնեցինք: Կես գիշերին արթնացա և մարմինս հաճելի քորով քորեցի:

— Տեր աստված, այս մաքուր անկողնում ի՞նչ կարող է լինել, — մտածեցի ես ու շուտ եկա մյուս կողքիս: Փորձեցի նորից քնել, անհնար էր, կծում ու կծում էին: Լսեցի որ Արզիկն ու Արշալույսն էլ աննուշ-աննուշ քորվում էին, նրանք էլ զարթնեցին:

87 Կոմունիստական իշխանությունը մեծ ուշադրություն էր դարձնում նոր տոնա-ծիսական կյանքի ձևավորմանը: Խորհրդային տոնական կյանքում կարևորվում էին հատկապես կոմունիստական գաղափարներին և խորհրդային պատմության նշանակալի օրերին առնչվող ձև ու բովանդակություն ունեցող տոները: Այդպիսիք էին Փետրվարի 23-ը՝ Խորհրդային բանակի օրը, մարտի 8-ը՝ կանանց միջազգային օրը, մայիսի 1-ը՝ աշխատավորների միջազգային օրը, և հատկապես Հոկտեմբերյան հեղափոխության հաղթանակը տոնող հոկտեմբերյան տոները, որոնք օրացույցի փոփոխությունից հետո ԽՍՀՄ-ում նշվում էին նոյեմբեր ամսին: Այս օրերին կազմակերպվում էին պաշտոնական շքերթներ և զանգվածային այլ միջոցառումներ: Դժվար է պատկերացնել, թե լավագույն դեպքում 14–15 տարեկան (եթե, իհարկե, Մարոն ճիշտ է հիշել իր ծննդյան տարեթիվը՝ 1908) աղջիկներն ինչպե՞ս պետք է գյուղացիներին բացատրեին այդ տոների իմաստն ու նշանակությունը:

88 Հյուր:

— Էս ինչ անխիղճ կծում են, — ասաց Արշալույսը՝ ավելի եռանդով իրեն քորելով:

— Երևի մժղուկներ կլինեն, — ասացի ես՝ թևերս ամուր-ամուր քորելով:

Մեր քչփչոցից տանտիրուհին զարթնեց: Մենք խնդրեցինք, որ լամպը վառի, նա վառեց լամպը: Ես անմիջապես շապիկս հանեցի և նայեցի: Ո՛վ զարմանք, կանեփի հատիկների մեծության սպիտակ ոջիլներ՝ սև պտերը մեջքներին, աշխույժ վազվզում էին շապիկի վրան: Ես սարսափահար շապիկս տանտիրուհուն մեկնեցի: Նույնը արեցին ընկերուհիներս: Նա արագ-արագ ոջիլները գույգ եղունգների արանքը դրած, կանեփի հատիկների պես ճթճթացնում և ինքն իրեն խոսում էր.

— Անտեր մնա, իմ տանը ոջիլ չկար, էս որտեղի՞ց հավաքվեցին, չհասկացա:

Այդ գիշերն էլ նստած լուսացրինք: Առավոտյան շուտ գյուղսովետ գնացինք և խնդրեցինք, որ մեր աշխատանքներն արագացնի: Նախագահը պատասխանի փոխարեն մեզ երկուական ձու և խաշած կարտոֆիլ հյուրասիրեց: Նախաճաշից հետո մենք կատարեցինք մեր առաջադրանքները և «թանկագին նվերներով» Երևան վերադարձանք:

Ահա սիրելի ընթերցող՝ 1922–23 թվականներին այսպես էր գյուղի դրությունը: Նախանձելի չէր նաև քաղաքի դրությունը:

34. ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՅԱՑՔՆԵՐԸ

Կոմերիտմիության ակումբում «Նամուս» էինք փորձում: Ակումբ մտավ բարձրահասակ, անթերի կազմվածքով, սպիտակադեմ, սև ու խիտ մազերով, լրջախոհ, 22-ին մոտ մի երիտասարդ: Պատին մի թերթ կայցնելուց հետո նստեց և դիտեց մեր փորձը: Դա տպագրական բջիջի օրգան «Տպագրական բանվոր» տպագիր պատի թերթն էր: Փորձից հետո մենք բոլորս մոտեցանք պատի թերթին: Այնտեղ տպված էր տպագրական բանվոր, երիտասարդ գրող Վահրամ Ալազանի գողտրիկ մի բանաստեղծություն: Կարդալուց հետո ես բարձրաձայն իմ հիացական կարծիքը հայտնեցի:

— Այ սա, այս գեղեցիկ երիտասարդն է այդ գողտրիկ բանաստեղծության հեղինակը, — ժպտալով ու կատակելով ասաց Երվանդ Խալեյանը՝ ձեռքիցս բռնելով ինձ ծանոթացնելով նրա հետ:

Թերթի մասին դիտողություններ արին նաև Վարդան Աճեմյանն ու Վիլեմ Հայկազյանը:

— Շատ, շատ շնորհակալ եմ, — ասաց Ալազանը և շարունակեց, — շատ օգտակար և հրաշալի դիտողություններ արեցիք, մյուս համարում այդ թերությունները էլ չեն լինելու:

— Երևի Դուք եք խմբագիրը, այո՞:

Հա, զգացի, որ խմբագիրն ինքն էր, բայց համեստությունը թույլ չտվեց, որ իմ հարցին դրական պատասխան տար:

Մենք շարունակեցինք մեր փորձը, իսկ նա նստած դիտում էր մեր խաղը: Փորձից հետո բոլորս միասին դուրս եկանք ակումբից: Ալազանը մեզ փառք տալով, մնաս բարով ասելով՝ գնաց:

* * *

Չգիտեմ ինչու փողոցով անցնելիս, կամ մեր հանդեսների ժամանակ շատ-շատ երիտասարդներ ինձ զանազան խոսքեր էին շարտում. «Աղջի, ինչ լավիկն ես», «Աղջի, երեսիդ խալը սիրեմ», «Այս պատկոմ աղջկան ես սիրում եմ»: Ես մեծամասամբ անպատասխան էի թողնում նրանց ռեպլիկաները, բայց մի երկուսին ապտակով պատասխանեցի:

35. ԱՌԱՋԻՆ ՆԱՄԱԿԸ

Համաքաղաքային մի ժողովից հետո ինձ ծանոթ տղաներից մեկը՝ Հայրիկը, մի նամակ տվեց ինձ և խնդրեց, որ այն հանձնեմ մեր մանկատան կառավարչուհի օրիորդ Արփենիկին: Ես առանց առարկության այն վերցրի և դրի գրպանս: Տուն հասնելուն պես նամակը գրպանիցս հանեցի, որ հանձնեմ օրիորդ Արփենիկին: Նամակի անկյան կարմիր վարդը գրավեց իմ ուշադրությունը: Վարդը դիտելիս նամակի վրա կարդացի՝ «Ընկեր Մարո Մուրադյանին»: Ես արտակարգ վախով ու հուզմունքով բացեցի նամակը և այնտեղ կարդացի. «Շատ հարգելի Մարո, միթե Դուք չեք զգում, որ ես անտարբեր չեմ Ձեր նկատմամբ և օր ու գիշեր տանջվում եմ Ձեր սիրուց: Այս նամակով հայտնում եմ, որ ես Ձեզ խելակոտրույս սիրում եմ՝ կսիրեմ մինչև մահս: Վաղը երեկոյան ժամը յոթին ես Ձեզ կսպասեմ Մալյարսկի փողոցի անկյունում: Կհանդիպենք և ավելի մանրամասն կխոսենք: Խնդրում եմ նշված ժամին գաք և չմերժեք»:

Նամակը կարդալուց հետո ընկա անելանելի դրության մեջ և սկսեցի լաց լինել ու ինքս ինձ ասել՝ ինչ պատասխան տալ այդ երիտասարդին, ինչպե՞ս նայել նրա երեսին: Այդ ժամանակ ինձ մոտեցավ Արշալույսը և հարցրեց.

— Մարո՛, ինչո՞ւ ես լալիս, ի՞նչ է պատահել, հիվանդ հո չե՞ս:

— Աո կարդա, — լացակումած ասացի ես՝ նամակը նրան պարզելով:

Արշալույսը կարդում, իսկ ես ամոթից կարմրած և հուզված լսում էի նրան: Նամակը կարդալուց հետո Արշալույսը շատ «իմաստուն» կերպով լուծեց այդ հարցը.

— Գիտե՞ս ինչ, Մարո ջան, — ասաց Արշալույսը, — մանր-մանր կտրատենք, մի քիչ էլ ուրիշ թղթերի կտորներ խառնենք, մի բոտ թղթի մանրույնք դու բռնիր ձեռքդ, մի բոտ՝ ես, վաղը երեկոյան պատասխանի փոխարեն թղթի մանրույնքները շարտենք նրա երեսին ու փախչենք:

Մյուս օրը նշված ժամին ես ու Արշալույսը նամակի մանրույնքներով զինված Մալյարսկի փողոցի անկյունում սպասում էինք երիտասարդին՝ Հայրիկին: Քիչ հետո հայտնվեց նա՝ ժպիտը դեմքին, բարձր տրամադրությամբ, մեզ մոտեցավ թե չէ մենք նամակի մանրույնքը շփեցինք նրա երեսին, կշկջալով վազեցինք և մանկատուն մտանք: Թե ինչպես իրեն զգաց՝ դժվարանում եմ ասել: Քանի որ

խեղճը ընկել էր մեզ նման «խելագար» աղջիկների ձեռքը, իր նամուսը զսպած շուռ եկավ ու գնաց:

Երկար տարիներ ես այլևս ոչ մի տեղում նրան չհանդիպեցի: Մի օր էլ Երևանի ոչ բանուկ փողոցներից մեկում քիթ-քթի կպած հանդիպեցի նրան: Նա արհամարհական մի հայացք ձգելով վրաս՝ շարունակեց իր ճանապարհը: Ես ոչ միայն կարմրեցի, այլև ամոթից մի լավ քրտնեցի:

36. ՄԻ ՔԱՆԻ ԶԵՐՄ ՀԱՅԱՑՔՆԵՐ

Հաճախ, շատ հաճախ, նուրբ հայացքներով և ժպիտներով էին ինձ դիմավորում մի ջութակահար, մի դաշնակահար և մի բանաստեղծ: Առաջին երկուսի նկատմամբ ես շատ սիրալիր էի, քանի որ երաժշտությունը իմ տարերքն էր, իսկ բանաստեղծի նկատմամբ լրիվ անտարբեր էի, բայց գործի բերումով բանաստեղծի հետ ավելի շատ էի հանդիպում, քան ջութակահարի և դաշնակահարի հետ (նրանք երկուսն էլ կոնսերվատորիայի ուսանողներ էին):

37. ԵՐԿՐՈՐԴ ՀԱՆԴԻՊՈՒՄԸ

1921–25 թվականները Խորհրդային կառավարությունը պետք է վերականգներ և վերակառուցեր ցարական և դաշնակցական կառավարություններից ժառանգած կիսախարխուլ հիմնարկներն ու գործարանները, քարուքանդ եղած փողոցներն ու դպրոցները: Ահա այս բոլոր աշխատանքների համար պատրաստ կանգնած էին Կոմերիտական և Պատկոմական մարտական ջոկատները: Շաբաթօրյակներն այն ժամանակ մշտական երևույթ էին: Այսօր կարգի էինք բերում Արևիկյանի մայթերը, վաղը՝ դպրոցների շենքերը, մյուս օրը՝ այս կամ այն քար ու քանդ եղած հիմնարկը: Մի կիրակի մենք՝ պատկոմներս ու կոմերիտականներս, ուրախ շարքերով, հեղափոխական մարտական երգերով, աշխույժ քայլերով, բահ ու բրիչով «զինված» հարձակվեցինք Սարդարի պալատի վրա և հիմնահատակ արինք նրա դարավոր ու խարխլած պարիսպները⁸⁹: Շաբաթօրյակի ղեկավարը յուրաքանչյուր երկու հոգուն տվեց մի պատգարակ և երկուական բահ ու քլունգ: Ըստ շարքի հերթականության ես բանաստեղծի գույգը դարձա: Նա արագ-արագ պատը քանդում, իսկ ես բահով քարն ու հողը լցնում էի պատգարակի վրա, բայց կրելիս շատ անհարմար բան ստացվեց: Նա շատ բարձրահասակ, իսկ ես ցածրահասակ էի, նա ստիպված շատ կռնում և հարմարվում էր ինձ: Ես այդ նկատելով պատգարակը թողի նրա ձեռքին, գնացի և գույգ դարձա Աղավնի Ղարիբյանին՝ իմ պատկոմ ընկերուհուն, իսկ բանաստեղծին որպես գույգ ուղարկեցի Հռիփսիկ Սարգսյանին:

—Էհ, դուք գլուխ եք պահում, պատգարակին քիչ քար ու հող եք լցնում,—կատակեց պատկոմուհի Հռիփսիկ Սարգսյանը:

—Ճիշտ, շատ ճիշտ նկատեցիք,—վրա բերեց բանաստեղծը՝ ժպտալով և հայացքով իմ հայացքն ու դեմքը շոյելով:

89 Հրազդան գետի ձախ ափին գտնվող Սարդարի պալատը պարսկական իշխանության ժամանակ Երևանի խանության սարդարի նախկին նստավայրն էր: 1950-ականներին պալատի տեղում կառուցվել է «Արարատ» գինու և կոնյակի գործարանը:

Կոմերիկական Վահրամ Ալազանը, 1923թ.

38. ԵՐՐՈՐԴ ՅԱՆԴՊՈՒՄԸ

Համաքաղաքային կոմերիտական մի ժողովի ես մենակ էի գնացել (այն ժամանակ կոմերիտության փոքրաթիվության պատճառով համաքաղաքային ժողովներ հաճախ էր լինում)։ Կողքիս երեք ազատ աթոռներ կային։ Ինձանից մեկ աթոռ այն կողմ նստեց բանաստեղծը և քննվող հարցի կապակցությամբ հաճախ ինձ հետ խոսում ու հարցեր էր տալիս։ Մեր տեսակետներն ու հայացքները համընկնում ու նույնանում էին։ Ժողովի ավարտից հետո Զորավոր եկեղեցու մութ ու նեղլիկ փողոցներով տուն էի գնում։ Այդ ժամանակ կողքիս կանգնեց բանաստեղծը և ասաց.

— Ինչպիսի ռիսկ է այս նեղ ու մութ, սարսափ ազդող փողոցներով մենակ, առանց տղամարդու տուն գնալը։

— Պատկոմը պետք է անվախ ու քաջ լինի, եթե մեկը հարձակվի՝ տեսեք սուլիչս, դանակս (ցույց տվեցի գոտուցս կախված սուլիչն ու դանակը)։ Սուլիչը կփչեմ, օգնության կկանչեմ, իսկ դանակով կհարձակվեմ, — ասացի ես ինքնավստահ ու համարձակ։

— Իսկ եթե մեկը Ձեզ աննկատ Ձեր ձեռքերը պինդ բռնի՞։

Ու նա գույգ ձեռքերս պինդ բռնեց։ Ես ոչ մի շարժում անել չկարողացա։ Նա բարձրաձայն ծիծաղելով, կամաց-կամաց ձեռքերս բաց թողնելով և ժպտալով ասաց.

— Չէ, չէ, ընկեր Մարո, լավ չէք անում, որ մենակ եք տուն գնում։ Ես անվախ ու քաջ աղջիկներին շատ եմ սիրում, բայց այս դեպքում անվախությունը Ձեզ կվնասի։

— Իսկ Դուք այս կողմերով ու՞ր եք գնում, — հարցրի ես:

— Մեր տուն:

— Դուք այս կողմերու՞մ եք ապրում:

— Այո՛, ձեր մանկատնից մի փոքր վերև, եթե ցանկանում եք, ամեն ժողովից հետո ես կարող եմ Ձեզ ուղեկցել:

— Շնորհակալություն, — ասացի ես:

— Շնորհակալությո՞ւն, թե՛ համաձայնություն, — հարցրեց նա:

— Առիթի դեպքում կարելի է, — ասացի ես անվստահ տոնով:

Կողք-կողքի քայլելիս ոտքս ինչ-որ քարի դիպավ, ես օրորվեցի և նա անամիջապես թևս բռնեց.

— Խնդրում եմ թևս բաց թողնեք, պատկոմական օրենքով մեզ թևանցուկ անել չի կարելի, դա թուլության նշան է, մենք՝ պատկոմներս, թույլ չենք: Մենք պետք է օգնենք ծերերին ու երեխաներին: Եթե Ստյոպան տեսնի, որ ինձ ուրիշն է թևանցուկ արել, մի լավ նկատողություն կանի:

Նա անամիջապես թևս բաց թողեց: Խոսելով, կատակելով հասանք մանկատան դռանը: Նա ձեռքը պարզեց ինձ բարի գիշեր ասելու, բայց փոքրիկ ձեռքս նրա առնական ձեռքում բանտարկեց: Ես մի կերպ ձեռքս քաշեցի նրա ափի միջից ու կշկջալով մանկատուն մտա:

39. ՉՈՐՈՐԴ ՀԱՆԴԻՊՈՒՄԸ

Բանաստեղծի հետ հանդիպումից երկու օր հետո, պատկոմական մի ժողովից գիշերվա ժամը 11-ին մենակ տուն էի գնում: Մի մուրփ փողոցում բարձրահասակ մեկը կողքիս կանգնեց: Ես վախեցած վեր թռա տեղիցս, լավ էր, որ նա այդ չնկատեց:

— Բարև ձեզ, ընկեր Մարո, դարձյա՛մ մենակ եք տուն գնում, — ասաց բանաստեղծը:

— Այո, ես ոչ ոքից չեմ վախենում:

— Իսկապես որ Դուք անվախ եք, անվախ աղջիկներին ես շատ եմ սիրում: Մի՞թե ձեր պատկոմ տղաներից մեկնումեկը չի կարող Ձեզ տուն ուղեկցել:

— Ստյոպան թույլ չի տալիս, նա ասում է. «Պետք է պատկոմն անվախ ու քաջ լինի»:

— Բայց դա իմ կարծիքով տղաների մասին է ասված:

— Ոչ՛, Ստյոպայի համար աղջիկ ու տղա միևնույնն է, նա տարբերություն չի դնում:

Այդ դիպուկից հետո մենք լուռ քայլում էինք: Բանաստեղծը լռությունը խզելով, մի թաշկինակ ինձ ցույց տալով՝ ասաց.

— Ընկեր Մարո, սա Ձեր թաշկինակը չէ՞:

— Այո, իմ թաշկինակն է, — ասացի ես զարմացած, — բայց այն ինչպե՛ս է ընկել Ձեր ձեռքը:

— Երեկ փողոցից անցնելիս Ձեր գոտու արանքից ցած ընկավ, ես այն վերցրի, որ Ձեզ հանձնեմ:

Ես, շնորհակալություն հայտնելով, թաշկինակս վերցրի: Այն հարթուկված, խնամքով ծալված և անուշահոտ օծանելիքով օծված էր:

— Այս ի՞նչ դուխ⁹⁰ էք ցանել, շատ հաճելի և թարմ մանուշակի հոտ եմ առնում:

— Այո, ձեր հոտառությունը չի սխալվում, իսկական մանուշակի օծանելիք է:

Այսպես, ասելով-խոսելով, հասանք մանկատուն, ես նրան բարի գիշեր ասելով տուն մտա: Դուռը փակելիս տեսա՝ նա անխոս դռան հետևում կանգնած էր: Մի տեսակ խղճահարվեցի, բայց չգիտեմ ինչու էլ դռանը չմոտեցա և դուռը չբացեցի:

* * *

Հին երևանցիների համար այն ժամանակ Արովյան փողոցը ամենալավ զբոսավայրն էր համարվում: Օրը կիրակի էր: Ես ու Արշալույսը հագած-կապած դուրս եկանք զբոսանքի: Արովյան փողոցը լի էր ահել-ջահելներով: Նկատեցինք բանաստեղծին մի խումբ գրողներով շրջապատված զբոսնելիս: Այդ ժամանակ հանդիպեցինք Ստյոպային, որը նույնպես զբոսանքի էր դուրս եկել: Նա ժպտալով, իմ հոգու հետ խաղալով՝ ասաց.

— Այստեղ արի, տոռուզ:

Ես մոտեցա նրան, նա թևս բռնելով ասաց.

— Այս ի՞նչ բան է, ինչու՞ Ալազանը միշտ քո ետևիցն է քայլում:

— Չգիտեմ, ես նրան բոլորովին չեմ ճանաչում և չգիտեմ, չեմ տեսել, — պատասխանեցի ես՝ մինչև ականջներս կարմրելով:

— Չէ, չէ, արի ճիշտն ասա, — ասաց Ստյոպան՝ կրկին ու կրկին իմ հոգու հետ խաղալով:

Ես, Ստյոպան և Արշալույսը երկար զբոսնեցինք: Այդ ժամանակ Ալազանը գրողների հետ մեր դեմնուդեմ եկավ ու ընդհանուրիս բարևեց:

— Հը, հիմա ի՞նչ կասես, բա ասում էիր, որ Ալազանին չգիտես:

— Նա ոչ թե ինձ, այլ Ձեզ բարևեց, — ասացի ես՝ հանցանքի մեջ բռնվողի պես քրտնելով ու կարմրելով:

Բավականին զբոսնելուց հետո Ստյոպայի հետ պատկոմական շտաբը գնացի, երկու շաբաթվա համար աշխատանքային նոր առաջադրանքները ստանալով՝ տուն վերադարձա:

40. ՄՏԵՐՄԱԿԱՆ ԽՈՐՅՈՒՐԴՆԵՐ

Մյուս օրը, մանկատան պարտեզի մի խուլ անկյունում նստած, Արշալույսին պատմեցի իմ՝ Ալազանի հետ ունեցած հանդիպումների մասին:

— Ահա թե որտեղ ես գիշերները թրև գալիս, մինչև գիշերվա ժամը 11-ը քեզ սպասեցի, չեկար և քնեցի: Ալազանը հրաշալի տղա է, հազար անգամ լավ է, քան քո ջութակահարն ու դաշնակահարը, որոնցով անտեղի տարվել ես: Նրանք քաղ-

90 Ռուսերեն՝ «духи», օծանելիք:

քենի ընտանիքներումն են մեծացել և քաղքենիական հոգեբանությամբ են դաստիարակվել: Իսկ Ալազանը իսկական պրոլետար է, պրոլետարական ազնիվ հոգով ու սրտով: Նա քեզ չի խաբի, քո անվան ու պատվի հետ չի խաղա, նա քեզ ազնիվ ու անկեղծ սիրով կսիրի: Ահա այս է իմ տպավորությունը Ալազանից:

— Բայց նա ինձ դուր չի գալիս, շատ ուրբաթախոս է և իր տարիքին անհամապատասխան լրջություն ունի: Երիտասարդը պետք է մի քիչ ասող-խոսող, աշխույժ լինի, — ասացի ես:

— Դու շատ ասող-խոսող ես, թող նա էլ ուրբաթախոս լինի: Ես քեզ այս խորհուրդն եմ տալիս՝ դու նրան մի կոպտիր, քեզանից մի վանիր, նրանից մի խուսափիր, ման արի ինչպես կոմերիտական ընկերոջդ հետ: Գնա կինո, թատրոն կառաջարկի՝ մի մերժիր, գնա, դրանով դու նրան ավելի մոտիկից ու լավ կճանաչես: Դուրդ եկավ՝ հետը կկապվես, դուրդ չեկավ՝ նա իր համար, դու քեզ համար: Իմ կարծիքով նա քեզ դուր կգա:

— Տեսե՛նք շատ բարձրահասակ ու նիհար է:

— Էհ՛, դու էլ շատ ցածրահասակ և թմկիկ ես, երկուսդ իրար կլրացնեք, — վրա բերեց Արշալույսը՝ ինձ ձեռ առնելով ու ծիծաղելով:

Արշալույսն արդեն երեք ամսվա սիրային փորձ ուներ և իր փորձով էլ դաստիարակում էր ինձ: Նա սիրում էր մեր կոմերիտական թատերական սեկցիայի լավագույն դերասան Համո Համբարձումյանին՝ Համունուն: Արշալույսն իմ միջոցով նամակագրում էր Համունու հետ: Մենք նրան նամակ գրելիս բարձրանում էինք նրանց միահարկ, հողաշեն կտուրը, ես թելադրում էի, իսկ Արշալույսը գրում, ապա ես այն հանձնում էի Համունուն:

41. ՄՇՏԱԿԱՆ ՀԱՆԴԻՊՈՒՄՆԵՐ

Այնուհետև Ալազանը ժողովներում և զբոսայգիներում հաճախ էր հանդիպում ինձ ու Արշալույսին: Ըստ որում, նա մշտապես քայլում էր Արշալույսի կողքով, նրան թևանցուկ արած, իսկ Համունուն հանդիպելիս՝ նա էլ ինձ հետ էր թևանցուկ քայլում: Շատերն այն կարծիքին էին, որ Համունին ինձ էր սիրում, իսկ Ալազանը՝ Արշալույսին, քանի որ Արշալույսը ինձանից ավելի բարձրահասակ էր ու գեղեցիկ: Այդ կարծիքի չէինք միայն ես, Արշալույսն ու Համունին:

* * *

16-րդ դպրոցում հերթական մարմնամարզական դասի էի և հանկարծ.

— Ընկեր Մարո, մեկ բռնե՛ր կարելի՞ է:

— Ինդրեմ, — ասացի ես՝ դասն ընդհատելով և դեպի նա դառնալով, — այս դ՛ր քամին է Ձեզ այստեղ բերել, — ասացի ես բանաստեղծին, ու երկուսս էլ բարձրաձայն ծիծաղեցինք:

— Եթե եկել եմ, ուրեմն կարևոր գործով եմ եկել, — ասաց նա ժպտալով, — այսօր «Ապոլո» կինոթատրոնում մի չտեսնված հետաքրքիր կինոժուռնալ կա, որը ընդամենը 15 բուպե է տևում: Չէի՞ք կամենա այն տեսնել:

Ես սկզբում չհամաձայնեցի, ասացի որ աշխատանքի մեջ եմ, բայց քանի որ ժուռնալի տևողությունը 15 բուպե էր և դասն էլ իր ավարտին էր մոտենում, հա-

մաճայնվեցի: Գնացինք: Նա երկու տոմս գնեց և մտանք կինո «Ապոլո», որը գտնվում էր ներկայիս Լենինի հրապարակում, հենց Լենինի արձանի տեղում: Դահլիճի կենտրոնում վար ու վեր էր քայլում մի չքնաղ երիտասարդ: Նա իր գեղեցկությամբ, սլացիկ ու բարեձև կազմվածքով, բարակ մեջքով, սև ու խոշոր աչքերով և արտաքին շքեղությամբ իսկույն աչքի զարնվեց: Նա ոտից-գլուխ սպիտակ էր հագած՝ սպիտակ չերքեզկա, փափախ և սպիտակ, պարելու թեթև սապոգներ: Իսկ կողքից կախված ուներ իր պես գեղեցիկ ու շքեղ մի փոքրիկ դաշույն: Նրան նայողը կասեր սա ոչ թե պետական ծառայող, այլ վարպետ պարող է, ահա ուր որ է՝ հիմա բեմ կբարձրանա և կպարի: Ես Ալազանին դառնալով՝ հարցրի.

— Ընկեր Ալազան, ո՞վ է այդ երիտասարդը:

— Միթե Դուք դրան չեք ճանաչում, դա հայտնի դերասան, լավագույն պարող, Երևան քաղաքի նախկին կոմենդանտ Արշավիր Շահխաթունին է⁹¹:

— Դերասան ... և քաղաքի կոմենդանտ, ... այդ երկու պաշտոնները մի տեսակ իրար հետ չեն բռնում: Նա արվեստի մարդ է, ինչ կապ ունի այդ պրոֆեսիոնալ պաշտոնի հետ, — ասացի ես խորը ափսոսանքով:

— Այն էլ հրաշալի դերասան, թե ինչու՞ են դաշնակները կոմենդատությունը փաթաթել նրա վզին՝ չեն հասկանում, — ասաց Ալազանը՝ մի տեսակ ափսոսանքով և սրտի ցավով:

— Ես նրան բեմում շատ էի տեսել և կարծում էի, որ նրա գեղեցկությունն ու շքեղությունը բեմական էր: Պարզվեց, որ այդ բոլորը իրական էր:

* * *

Կինոն սկսվեց ժողովել: Անցնում էին մեր պատկոմական գեղեցիկ ու լուռ շարքերը: Ցույց տվեցին Ստյոպային ամբողջ հասակով և ապա մեզ՝ հրահանգիչներին առանձին-առանձին: Երևաց նաև իմ շարապունը, ես՝ կողքից քայլելիս: Այնուհետև ինձ նորից ցույց տվին առանձին ու մեծ...: Ալազանը, փոխանակ էկրանին նայել, իմ դեմքին էր նայում ու ժպտում:

— Այս երբ են մեզ նկարել, որ ես չեմ նկատել, — ասացի ես՝ զարմացած ու հիացած:

— Ա՛յ, դրա համար էլ Ձեզ բերեցի, որ Դուք Ձեզ տեսնեիք, — ասաց Ալազանը՝ գոհ մնալով իր նախաձեռնությունից:

Ժողովալի ավարտից հետո մենք դուրս եկանք դահլիճից: Ալազանը ինձ ուղեկցեց մինչև պատկոմական շտաբ: Ես նրան շնորհակալություն հայտնեցի այդ բարձր հաճույքի համար: Նա, ինձ մնաք բարով ասելով, բարձր տրամադրությամբ հեռացավ:

91 Արշավիր Վաղարշակի Շահխաթունի (1885–1957), դերասան: Սովորել է Թիֆլիսի զինվորական ուսումնարանում, ապա զինվորական ծառայության անցել Բաքվում: Առաջին Հանրապետության շրջանում՝ 1918թ. նշանակվել է Երևանի զինվորական պարետ և պաշտոնավարել մինչև 1920թ. վերջերը: Հայաստանի խորհրդայնացումից որոշ ժամանակ անց մեկնել է արտասահման, ապրել Բուլղարիայում, այնուհետև հաստատվել Փարիզում, որտեղ խաղացել է հայկական թատերախմբերի ներկայացումներում, նկարահանվել ֆիլմերում: Մարո Ալազանի այս հուշերը հաստատում են, որ 1923թ. նա դեռ Հայաստանում էր:

*Պրոլետարիոսների սոցիալիստիկ հրապարակումներից, 1922թ.
(սկզբները՝ Վահրամ Ալազան, Ազատ Վշտունի, Գուրգեն Վանանդեցի, Գ. Պարիս,
Եղիազար Դանչո (ծաղրանկարիչ Ե. Դանչոն Վահրամ Ալազանի եղբայրն էր))*

Ահա պատկոմական շտաբը: Այնտեղ էին բոլոր հրահանգիչ ընկերներս: Բարձր տրամադրությամբ, բարձրաձայն հայտարարեցի.

— Աղջիկներ, տղաներ, գնացեք «Ապոլո» կինո, Էկրանի վրա ձեզ տեսեք և ձեզնով հիացեք, — ասացի ես ծիծաղելով ու կատակելով: Ապա քայլերս ուղղեցի դեպի Ստյոպայի առանձնասենյակը և պատվի առնելով լուռ կանգնեցի:

— Նստիր և պատմիր, թե ինչ ես արել քո դպրոցում և 6-րդ մանկատանը, — ասաց Ստյոպան:

Ես սկսեցի պատմել իմ հաջողությունների և անհաջողությունների մասին, իսկ Ստյոպան որոշ նշումներ էր անում իր տետրակում: Պատմելուց հետո նա ինձ տվեց նոր հրահանգներ և մանկավարժական նորանոր խորհուրդներ:

42. ԻՐԱՐ ՃԱՆԱԶԵԼՈՒ ԺԱՄԱՆԱԿ ԶԿԱՐ

Ես ու Ալազանը և՛ աշխատում, և՛ սովորում էինք, որը մեզ հնարավորություն չէր տալիս իրար հաճախակի հանդիպելու և իրար լավ ճանաչելու: Նա աշխատում էր Երևանի առաջին տպարանում և Հայաստանի Պրոլետարական գրողների միության նախագահն էր [5]: Այդ երկու աշխատանքներն էլ նրանից շատ ու շատ ժամանակ էին խլում:

Ես աշխատում էի Հայաստանի Պատկոմական Կազմակերպության մեջ, որի հիմնադրման բոլոր տարիներն էին, ոնց որ ժողովուրդն է ասում՝ «քիթ քորելու ժամանակ չունեիր»: Մենք՝ առաջին հրահանգիչներս, աշխատանքի որոշակի ժամեր չունեինք, որ ժամին ասես աշխատանքի մեջ էինք: Մեր աշխատանքային օրը սկսվում էր ամեն օր առավոտյան, հավաքվում էինք ամառային այգու ակում-

բում և Ստյոպան մեզ սովորեցնում էր մարմնամարզական որոշ վարժություններ, որով «զինված» մտնում էինք դպրոցները:

Պատկոմական աշխատանքներին զուգահեռ կատարում էի նաև կոմերիտական որոշ հանձնարարություններ, մասնակցում էի նրանց թատերական բոլոր աշխատանքներին և հաճախ էլ կոմերիտիության կենտկոմի կողմից ուղարկվում էի գյուղեր՝ այս կամ այն կամպանիաներ և տոներն անցկացնելու համար: Այնպես որ մենք շաբաթներով, երբեմն էլ ամիսներով իրար տեսնելու, իրար հետ խոսելու ժամանակ չունեինք: 15 օր էր, ինչ մենք իրար չէինք հանդիպել: Նստած պատկոմական շտաբում աշխատանքներս էի ամփոփում՝ հրահանգչական արտադրական ժողովին զեկուցելու համար, երբ վազելով ինձ մոտեցավ Աղավնի Ղարիբյանը, կոացավ ականջիս ու ցածրաձայն ասաց.

— Շնորհ, շնորհ դուրս արի, Ալազանը դռան մոտ անհանգիստ գնում ու գալիս է, երևի քեզ է սպասում:

Ես արագ-արագ գործերս հավաքեցի և դուրս եկա շտաբից:

— Բարև, էս ո՞ր եք, 15 օր է Ձեզ ոչ մի տեղ չեմ բռնում, — ասաց Ալազանը հոգնած, խոռված և ներվային տոնով:

— Գյուղ էին ուղարկել, որից հետո աշխատանքներս եմ ամփոփում, — ասացի ես հանգիստ տոնով:

Իրար հետ խոսելով՝ մտանք Քաղաքային այգի: Ես պատկոմական համագեղատով էի: Գլխիս դրված էր լայնեզր գլխարկս, զբոսնում էի հպարտ և ինքնահավան քայլերով: Կարծես փութս իջեցնելու համար վերևից թրքմի՝ ինչ-որ մի բան ընկավ գլխարկիս վրա: Ալազանը իր բարձրահասակության շնորհիվ այն շատ շուտ նկատեց, գլխարկս գլխիցս հանեց, իր թաշկինակով մաքրեց ու գլխիս դրեց, իսկ թաշկինակը մի ծառի վրա շարտեց:

— Այդ ինչ էր՝ սրբեցիք, — հարցրի ես:

— Ագռավը Ձեզ պատժեց և ասաց՝ ինչու՞ հաճախակի չեք հանդիպում Ալազանին:

43. ԿԱՍԿԱՃՆԵՐԻ ՈԼՈՐՏՈՒՄ

Մյուս օրը Պատկոմական շտաբից դուրս գալիս ինձ մոտեցավ ջութակահարը՝ Բաբկեն Աբրահամյանը, և ասաց.

— Բարև Ձեզ, ընկեր Մարո, այդ ո՞ր եք այդպես շտապում:

— Աշխատանքի:

— Այդ ինչպե՞ս է՝ ինձ հանդիպելիս աշխատանքի եք գնում, Ալազանին հանդիպելիս՝ զբոսանքի, — խայթող տոնով ասաց նա:

— Մի անգամ էլ Ձեզ հետ զբոսանքի կհանդիպեմ, — պատասխանեցի ես նրան հանգստացնելու տոնով և ժպտալով:

— Այդ ինչ մտերմություն է ստեղծվել Ձեր և Ալազանի միջև, որ նա Քաղաքային բուլվարում Ձեր գլխարկի փոշիներն էր մաքրում:

— Կներեք, իմ գլխարկը երբեք փոշոտ չի եղել և նա էլ իմ գլխարկը չի մաքրել:

— Աչքովս տեսածն եմ ասում, — ասաց նա հուզված:

Զգացի, որ նա շատ հուզված էր և լռեցի: Մոտ քսան րոպե անխոս կողք-կողքի քայլելուց հետո, նա առանց մի խոսք ասելու, խոռվածի տեսքով թողեց ու հեռացավ:

Մյուս օրը 16-րդ դպրոցի մոտ հանդիպեցի ջութակահարին և ասացի.

— Ի՞նձ եք սպասում:

— Ո՛չ, քեզ ձեր շտաբի մոտ Ալազանդ է սպասում:

— Չի կարող պատահի, — ասացի ես ոտքս կախ գցելով ու դանդաղ քայլելով:

— Մի բան որ խնդրեմ, հո Ալազանդ չի նեղանա, — ասաց նա իրոնիայով:

— Ո՛չ, չի նեղանա, — նույն իրոնիայով պատասխանեցի ես:

— Վաղը երեկոյան ժամը ութին Կոնսերվատորիայում հանդես ունենք, ես նվագում եմ, խնդրում եմ Արշալույսի հետ միասին ուղիղ ժամին ներկա լինեք: Ես ձեզ կդիմավորեմ, լավ:

— Շատ լավ, — ասացի ես և միաժամանակ մտածեցի «Բա որ Ալազանը ինձ սրա հետ տեսնի, ի՞նչ պատասխան տամ»:

Այս բոլորի մասին Արշալույսի հետ խոսեցի: Եկանք այն եզրակացության, որ պետք է գնալ ջութակահարի հանդեսին, և գնացինք:

* * *

Բաբկեն Աբրահամյանը բարձրահասակ, սև ու խոշոր, գեղեցիկ ու գրավիչ աչքերով, ասող-խոսող, մշտաժպիտ, 23 գարուն տեսած, շատ համակրելի մի երիտասարդ էր, որն ինձ ավելի էր դուր գալիս, քան Ալազանը: Կոնսերվատորիայի առաջավոր ուսանողներից մեկն էր: Նա կոմերիտական չէր, բայց ամբողջովին կապված էր կոմերիտմիության ակումբի հետ և իմ բոլոր ելույթներին ինձ նվագակցում էր: Ահա այստեղից էլ մենք իրար գիտեինք: Այն ժամանակվա երիտասարդության մեջ նա փայլում էր իր շքեղ և թանկարժեք հագուստներով և ջութակի հուզաթաթավ նվագով: Բոլորն ասում էին, որ նա «հարուստի տղա է», բայց սերը միթե՞ հարուստ ու աղքատ կհարցներ: Ես կոմերիտական աշխատանքներով կապված էի Ալազանի, իսկ բեմական՝ Բաբկենի հետ, երկուսիս համար էլ երգն ու երաժշտությունը շատ հարազատ էր և մոտ մեր զգացմունքներին և հույզերին: Այսպիսով, ինձանից անկախ գործի բերումով, ուզենայի, թե չուզենայի, երկուսի հետ էլ պետք է հանդիպեի: Իսկ նրանց կույր խանդը այդ չէր գիտակցում: Ալազանին հարգում, բայց նրա նկատմամբ շատ անտարբեր էի, իսկ Բաբկենին շատ համակրում ու հավանում էի:

Վարագույրի հետևից նա մեզ նկատելով դահլիճ մտավ, մեզ թևանցուկ արած տարավ մի հարմար տեղում նստացրեց: Մի փոքր կատակեց, նորից Ալազանի կապակցությամբ իմ հոգու հետ խաղաց ու բարձր տրամադրությամբ բեմի հետևը գնաց: Վարագույրը բացվեց: Առաջինը նա բեմ մտավ և սկսեց բարձր տրամադրությամբ և հուզաթաթավ նվագել և հայացքներով իմ հայացքը որսալ: Բաբկենն այդ օրն արտակարգ գեղեցիկ, գրավիչ ու հաճելի էր ինձ համար: Հիացմունքս Արշալույսից թաքցնելով՝ միայն ասացի.

— Լավ է նվագում, չէ՞:

— Հրաշալի է, — ասաց Արշալույսը:

— Դե ասա՛, ինչպե՛ս կարելի է այս հրաշալի նվագող, ասող ու խոսող տղային թողնել, Ալազանի նման մի ուրբաթախոսի հետ զբոսնել:

— Լավ, բոլ է խոսես, թող լսենք, կյանքը ցույց կտա, թե ում հետ պետք է զբոսնես, — ասաց Արշալույսը բարկացկոտ տոնով: (Արշալույսը երկուսին էլ հավանում էր, բայց մշտապես շեշտը դնում էր Ալազանի վրա, որպես լավ մարդու և լավ ընկերոջ):

Նրա ելույթը շատ ջերմ ընդունելություն գտավ երաժշտասեր հանդիսատեսի կողմից: Համերգից հետո նրա հետ թևանցուկ արած դուրս եկանք դահլիճից: Ես հիացական խոսքերով շնորհավորեցի նրա հաջողությունները: Նա շատ ուրախացավ և տրամադրությունը ավելի բարձրացավ: Սկսեց մեզ հետ կատակել ու ծիծաղեցնել, և թևս իրեն ավելի հպելով ասել.

— Այ, եթե Դուք էլ կոնսերվատորիա գայիք, մեծ հաջողություններ կունենայիք: Չգիտեմ ինչու այդ հրաշալի ձայնդ անմշակ թողած, թաղվել ես պատկոմական սև աշխատանքներում: Ձեր տեղը կոնսերվատորիան էր և ոչ թե պատկոմական կազմակերպությունը: Ես եկող տարի անպայման, անպայման Ձեզ կոնսերվատորիա ընդունել կտամ:

Տարված հաճելի խոսակցությամբ հասանք մեր մանկատունը: Երաժշտական բարձր հաճույքի համար նրանից շնորհակալություն հայտնելով՝ նրա ջերմ հայացքների ուղեկցությամբ մենք տուն մտանք:

— Սպասեցե՛ք, սպասեցե՛ք, աղջիկներ, — ասաց նա դռանը մոտենալով, — ես ուզում եմ, որ կիրակի օրը Քանաքեռի բարձունքում զբոսանքի գնանք:

— Գնանք, — ասացի ես ուրախացած:

— Հնարավոր չէ, — ասաց Արշալույսը, — մենք վաղը համաքաղաքային կոմերիտական ժողով ունենք, որը կարող է շատ ուշ վերջանալ:

— Այն ժամանակ երկուշաբթի ժամը մեկին, ես ձեզ համալսարանի մոտ կսպասեմ:

— Լավ, — ասացինք մենք ու բարձր տրամադրությամբ վազելով սենյակ մտանք և իրար հետ կիսեցինք օրվա տրամադրությունները:

* * *

Կիրակի երեկոյան ժամը 5-ին գնացինք կոմերիտմիության համաքաղաքային հավաքույթին (պետք է նշեմ, որ այն ժամանակ, համարյա ամեն կիրակի կոմերիտական համաքաղաքային ժողովներ էին լինում և տևում էին մինչև ուշ գիշեր): Ակումբի դռան մոտ, բարձր տրամադրությամբ և քաղցր ժպիտներով մեզ դիմավորեց Ալազանը: Նա մեզ տեսնելիս այնքան ուրախացավ, որ քաղաքավարական բոլոր նորմաները մոռացավ և մեզ թևանցուկ արած դահլիճ մտավ ու մեր երկուսի մեջտեղում տեղավորվեց, սկսեց աշխույժ խոսել ու կատակել:

— Ուրբաթախոսը այսօր ժրել է, — ծիծաղելով ինձ դարձած՝ ականջիս շշնջաց Արշալույսը:

— Այո, ուզում է իմ կարծիքը փոխել, — նույն ծիծաղով պատասխանեցի ես:

— Աղջիկներ, այդ ինձ եք բամբասում, հա՛:

—Ոչ թե բամբասում, այլ Ձեր գովքն ենք անում,—վրա բերեց Արշալույսը ծիծաղելով:

Ժողովն սկսվեց: Մեր հաճելի կատակներն ու խոսակցությունն ընդհատվեց: Խոսում էր Լևոն Արիսյանը՝ կոմերիտներից հռետորներից և նրա ամենաուժեղ թեորետիկներից մեկը [6]⁹²: Այդ կարծիքի էինք բոլոր կոմերիտականներս: Նա իր տարիքին անհամապատասխան խելոք ու պատրաստված էր: Առանց կոնսպեկտի նա ժամերով կխոսեր, ըստ որում ուներ գեղեցիկ և պատկերավոր խոսք և սուր ու կտրուկ լեզու: Երբ նա խոսում էր, բոլորս հիացած, մեծ հաճությամբ լսում էինք նրան: Նրա ընդդիմախոսները բոլորն էլ անխտիր պարտվում էին: Ոչ մի քննադատ չէր դիմանում նրա չափված ու ձևած խելոք խոսքերին և հռետորական ճարտար լեզվին:

Ժողովից հետո Ալազանը, մեզ թևանցուկ արած, դուրս եկանք ակումբից: Այդ ժամանակ Արշալույսը, թես կամաց սեղմելով, Ալազանին անլսելի շշուկով ասաց.

—Նայիր, նայիր, տես ո՞վ է գալիս, ոնց որ թե Բաբկենն է:

Այո, Բաբկենն էր: Դող ընկավ սիրտս, ես անելանելի դրության մեջ ընկա, չէի ցանկանում նրան կրկին հուզել և նրա խանդը բորբոքել: Արշալույսը, դրությունը մեղմացնելու համար, Ալազանին դառնալով՝ ասաց.

—Ընկեր Ալազան, Մարոյի թևը բաց թողեք, նրան թևանցուկ անելն արգելված է, եթե Սոյոպան տեսնի՝ նկատողություն կանի:

—Մուր է, մեզ ոչ ոք չի տեսնի,—առարկեց Ալազանը ծիծաղելով:

Այո, փրկարար մուրթը ամեն փորձանքից մեզ ազատեց, և Բաբկենը մեզ չնկատեց: Մենք ուրախությունից քայլերը արագացրինք և իրար հետ կատակեցինք ու ծիծաղեցինք:

44. ԱՆՈՅԱՆԵՐԻ ՅԱՆԴԻՊՈՒՄԸ

Մի օր Սունդուկյանի անվան Պետական թատրոնում կոմերիտականների և քաղաքի ուսանողության հանդիպում էր նշանակված, որից հետո պետք է տրվեր համերգ և ներկայացում: Համերգին մասնակցում էինք նաև ես ու ջութակահարը, իսկ ներկայացմանը՝ ես, Երվանդ Խալեյանը, Վարդան Աճեմյանը և Համունին:

Համերգից հետո Բաբկենը ինձ զգուշացրեց, որ ինքը դաժիվում է մնալու և ինձ է սպասելու: Դաժիվում էր նաև Ալազանը: Բաբկենն ու Ալազանը ծանոթներ էին, ես էի նրանց ծանոթացրել: Նրանք իրար և՛ բարևում, և՛ խանդում էին: Ալազանի խանդը չէր զգացվում, իսկ Բաբկենինը ակնբախ էր և թունոտ:

Մի ընդմիջմանը Արշալույսը կուլիսներն եկավ և ասաց.

—Այս ինչ անհարմար բան է ստացվել, երկուսն էլ դաժիվում են, որի՞ հետ տուն գնանք, որ մյուսին չվիրավորենք: Տնաշենի աղջիկ, մեկն ու մեկի հետ վերջնականապես կապվիր, այս անհարմար դրությունից դուրս գանք, չեմ հասկանում՝ ինչու ես ձգձգում,—ասաց Արշալույսը ծանր ապրումներով:

92 Լևոն Եղիայի Արիսյան (1903–1938): Պետական և կուսակցական գործիչ, փիլիսոփա, մանկավարժ, ծանրորով Վանից:

— Երկուսին էլ, որը մեզ մոտեցավ, գնանք մյուսին էլ վերցնենք և միասին դուրս գանք զբոսանքի: Դու գիտես, որ ես առայժմ ոչ մեկի հետ էլ կապված չեմ, երկուսն էլ մեր լավ ընկերներն են, երկուսին էլ ես շատ հավանում և հարգում եմ, ինչու՞ մեկի հետ զբոսենք, իսկ մյուսին վիրավորենք:

Այդ ժամանակ մի մարդ, ինչ-որ գրություն ձեռքին, մոտեցավ Ալազանին: Ալազանի՝ գրությունը կարդալուց հետո նրանք միասին դուրս եկան դահլիճից: Ես և՛ ուրախացա, և՛ հանգստացա: Մի քանի օրից փողոցում պատահաբար հանդիպեցի Ալազանին և հարցրի.

— Ինչու՞ ներկայացմանը չմացիք:

— «Խորհրդային Հայաստան» թերթի խմբագրությունից ինձ շտապ կանչեցին և մի կարևոր գործ հանձնարարեցին, որը գիշերվա երկուսին նոր ավարտեցի: Իսկ Դուք էլի մենակ տուն գնացիք:

— Ո՛չ, Համոնու, Բաբկենի և Արշալույսի հետ միասին գնացի:

Նա իմ պատասխանին ոչ մի արձագանք չտվեց, մոայլվեց և ցտեսություն ասելով շարունակեց իր ճանապարհը:

45. ԶՐԱԺԵՇՏԻ ՊԱՅԵՐ

Պատկոմական շտաբում քաղաքագիտության ժամ էր: Պարապում էր Կոմերիտմիության Կենտկոմի Ազիտացիայի և պրոպագանդայի բաժնի վարիչ Լուսյա Ինջիկյանը: Մի վայրկյան աչքս փողոցն ընկավ, նկատեցի, որ պատուհանի տակին անհանգիստ քայլերով վար ու վեր էր անում Բաբկենը: «Չէ՞ որ մենք երեկ ենք հանդիպել, ինչու՞ այսօր նորից եկել է», — մտածեցի ես ու տարվեցի մտքերովս: Պարապմունքն ավարտվեց: Փողոց դուրս եկա: Նրան բարևելուց հետո ասացի.

— Այսօր Ձեր դեմքն ինձ դուր չի գալիս:

— Այո, ճիշտ նկատեցիք, երկու օր հետո ձեզ բոլորիդ և Երևան քաղաքին հրաժեշտ կտամ և կգնամ Բաքու՝ երաժշտական կրթությունս շարունակելու:

— Իսկ ինչու՞ Երևանը թողած Բաքվում շարունակեք:

— Դա հորս ցանկությունն է, որը մերժել չեմ կարող:

Մի պահ երկուսս էլ տարվեցինք մեր մտքերով և լուռ քայլեցինք: Ապա նա թևս բռնեց և կանգնեցինք: Իր սև ու խոշոր աչքերի զույգ լուսարձակները մինչև աչքերիս խորքը գցելով ասաց.

— Իսկ եթե նամակ գրեմ, պատասխան կստանամ, թե՛ ...

— Միթե՞ դրանում Դուք կասկածում եք, ես վախենում եմ Դուք գնաք և... նրա «թե»-ի և իմ «և»-ի վրա մենք ծիծաղեցինք և սկսեցինք իրար ձեռ առնել ու վիճել:

— Այսօր երեկոյան ժամը 9-ին մեր տանը ընկերներով հավաքվում ենք, Արշալույսի հետ միասին եկեք մի փոքր ուրախանանք:

— Արշալույսը դժվար թե գա, նա քնություն ունի հանձնելու:

— Իսկ դու առանց նրա կգամ:

— Եթե ուրիշ աղջիկներ էլ կան՝ կգամ:

— Բացի քեզանից չորս հոգի էլ կա:

— Դե ինձ ներեցեք, 16-րդ դպրոցում երկու ժամ ունեմ, չգնալ չի լինի:

— Գնանք, ես ուզում եմ Ձեզ մի փոքր ուղեկցեմ:

Հասանք դպրոցը, նա ձեռքս բռնած ասաց.

— Տես չուշանաք, ուրիշ պատճառներ չբռնեք, թե չէ խիստ կնեղանամ:

— Ուրիշ խանգարող ոչ մի պատճառ չունեմ, որ ասացի, ուրեմն կգամ, դրանում մի կասկածեք:

Տուն մտնելով Արշալույսին պատմեցի Բաբկենի Բաքու գնալու և մեզ խնջույքին հրավիրելու մասին:

— Ես գալ չեմ կարող, քնության եմ պատրաստվում, — ասաց Արշալույսը:

Ես հագնվեցի և նշված ժամին գնացի նրանց տուն: Դռան մոտ շատ ջերմությամբ ու ժպիտներով ինձ դիմավորեցին Բաբկենն ու իր քույրը, որը ինձ հետ միևնույն դասարանում էր սովորում: Նա ուրախ-ուրախ ձեռքիցս բռնած ինձ իր մոտ մոտ տանելով ասաց.

— Ծանոթացիր, մամա, Մարոն իմ դասարանումն է, միասին ենք սովորում:

Քրոջ ջերմ ու սիրալիր վերաբերմունքից տպավորություն ստացվեց, որ կարծես ինձ ոչ թե եղբայրը, այլ քույրն էր հրավիրել: Քրոջ ընդունելությունից ես ու Բաբկենը շատ գոհ մնացինք: Խնջույքին նստած էին միայն Բաբկենի և իր քրոջ ընկեր-ընկերուհիները, ծնողները չէին մասնակցում: Խնջույքի սեղանը շատ հարուստ ու ճոխ էր և պատրաստված էր դարձնում ու ժամանակին ոչ սազական ուտելիքներով և քաղցրավենիքներով: «Ճիշտ որ Բաբկենը հարուստի տղա է, այսքան ընտիր ուտելիքներ որտեղից են ճարել» — մտածեցի ես:

Խնջույքն սկսվեց: Առաջին բաժակով Բաբկենին բարի ճանապարհի և հաջողությունների մաղթեցինք: Ապա սկսվեց կենաց բաժակներն ու երգն ու պարը: Բաբկենը սկսեց ինձ գլուխ խոնարհել և ձեռքիցս բռնած ինձ պարի մեջ քաշեց, որից հետո կողքիս նստեց: Ես մնացի Բաբկենի և իր քրոջ միջև: Երգն ու պարը, կենաց բաժակները շարունակվեցին մինչև գիշերվա ժամը երեքը: Բոլոր աղջիկները իրենց սիրած տղաների հետ գնացին: Այդ ժամանակ ինձ մոտեցավ Բաբկենի քույրը և ասաց.

— Մարո՛, ես այս ուշ ժամին քեզ ոչ մի տեղ չեմ թողնում գնաս, մնա մեզ մոտ:

Ես Բաբկենին նայեցի, նա հավանության նշան արեց: Բաբկենի քույրը մեր մտերմության և ընկերության մասին գիտեր: Ես և քույրը քնեցինք մեկ, իսկ Բաբկենը՝ մյուս սենյակում: Առավոտյան արթնացանք: Առանց նրանց ծնողների, մենք մեզ համար նախաճաշեցինք, ես քրոջը մնաս բարով ասացի և Բաբկենի հետ դուրս եկանք, գնացինք մեր մանկատունը: Նա ձեռքս իր ափի մեջ առնելով, կարոտալի խոր մի հայացք գցելով դեմքիս, ախ քաշելով ասաց.

— Երևի սա մեր վերջին հանդիպումը կլինի, եթե դասերդ կավարտես, ինձ կիստ «Ապոլոն»-ի մոտ կհանդիպես, այնտեղ ես քեզ կապասեմ:

— Որոշակի պատասխան տալ չեմ կարող, եթե ժողովներ կամ արտակարգ մի բան չունեցա, անպայման կգամ, — ասացի ես սենյակ մտնելով:

Մյուս օրը ես ու Արշալույսը ֆայտոն նստեցինք, րուպենների ուշացումով կայարան հասանք: Հեռվից նկատեցինք Բաբկենին, որն անհանգիստ ու որոնող հայացքով մեզ էր փնտրում: Մեզ նկատելով ընդառաջ վազեց: Երկուսիս ձեռքերը թափահարելով, մնաս բարով ասելով արագությամբ գնացք բարձրացավ և թափածոտ հայացքով մեզ նայելով ասաց.

— Ինչո՞ւ, ինչո՞ւ ուշացաք, գոնե մի տաս րուպե շուտ գայիք:

Գնացքը դանդաղ շարժվեց: Մենք թաշկինակներ թափահարեցինք: Նա լուսամուտի մոտ կանգնած ձեռքը թափահարում և տխուր հայացքով մեզ էր նայում: Նրա հոգեմաշ դեմքին նայելով՝ ինձնից անկախ ես արտասովեցի: Արշալույսն էլ թաշկինակը դրեց աչքերին և քթի տակին մոմռաց.

— Մեր լավ ընկերներից մեկից էլ զրկվեցինք:

Գնացքը շփշփաց, վերջին ճիչն արձակելով հեռացավ մեր տեսադաշտից:

— Արշո՛ւ, — ասացի ես, — կարծես ինչ որ մեկին ես կորցրեցի: Ինչ ես կարծում, նա մեզ նամակ կգրի՞, չի՞ մոռանա:

— Մի երկու նամակ կգրի, հետո մի ուրիշի կհանդիպի և քեզ կմոռանա, — կարճ կտրեց Արշալույսը արցունքները սրբելով:

— Այդ մի հարցում դու սխալվում ես, նա ինձ երբեք չի մոռանա: Եթե Բաքու գնալը չլիներ, համոզված եմ, որ նա ինձ առաջարկություն կաներ, — ասացի ես լիակատար համոզմամբ:

— Թող քո ասածը լինի, — ասաց Արշալույսը թևս բռնելով ու քայլելով:

46. ԻՆՉՈՒ ՆԱՄԱԿԸ ՈՒՇԱՑԱՎ

Մի շաբաթ էր ինչ Բաբկենը գնացել էր, բայց ոչ մի տեղեկություն չէր հաղորդել իր վիճակի մասին:

«Միթե՞ն Արշալույսի ասածը կիրականանա, նա ինձ «կմոռանա»: Ոչ, չեմ հավատում, չի կարող պատահի, նրա լացող վերջին հայացքը այդ չէր ասում», — այսպես մտածելով մտա դասարան և նրա քրոջը հարցրի.

— Բաբկենից նամակ ունե՞ք:

— Ո՛չ, այդքան շուտ նամակ գրել չի կարող, նա պետք է իր գործերը կարգավորի, նոր մեզ նամակ գրի:

Տասներորդ օրն էլ անցավ, բայց Բաբկենից ոչ մի նամակ չստացանք: Աշխատանքից և դասերից հոգնած տուն վերադարձա: Ժպտուն դեմքով ինձ մոտեցավ Արշալույսը և ասաց.

— Աչքալուսանքս տուր, որ նամակդ տամ: Եվ սկսեց հոգուս հետ խաղալ, վազվզել ու ես էլ նրա ետևից: Վերջապես նամակը տվեց: Ես այն արագությամբ բացեցի և կարդացի. «Իմ սիրելի, իմ լավ ընկերուհիներ, գրում եմ շատ շտապ, գործերս շատ-շատ են և անկատար: Կարգավորելուց հետո մանրամասն կգրեմ: Ողջ և առողջ տեղ հասա, ես լավ եմ»:

Բարևներով՝ Բաբկեն

47. ԱՆԱԿՆԿԱԼ ԵՎ ՆՈՐԱՆՈՐ ՀԱՆԴԴՈՒՄՆԵՐ

Կոմերիտամիության ակումբում մեր հերթական փորձն էր գնում: Փորձում էինք «Արևելյան ատամնաբույժը», Վարդան Աճեմյանը ռեժիսորն էր, իսկ ես ու Խալեյանը՝ դերասանները: Ակումբի դուռը կամաց և ճոռալով բացվեց, ներս մտավ Ալազանը «Տպագրական բանվոր» պատի թերթի հերթական համարը ձեռքին: Նա թերթը փակցրեց պատին և նստեց ու դիտեց մեր խաղը: Փորձից հետո, ընդմիջմանը, մենք մոտեցանք պատի թերթին և կարդացինք Ալազանի բանաստեղծությունը: Կարդալուց հետո ես կատակով նրան ասացի.

— Ընկեր Ալազան, մի բանաստեղծություն էլ իմ մասին չէ՞ք գրի:

Զմոռանամ նշել, որ այդ բանաստեղծությամբ նա մի բանվորուհու աշխատանքային գովքն էր անում:

— Ինչու՞ չէ, ժամանակը կգա և կգրեմ:

— Իսկ քանի՞ օրից կգա այդ ժամանակը:

— Այդ արդեն դժվար է ասել, — ասաց Ալազանը ժպտալով և ինձ խորագնահին նայելով:

Բոլորս ծիծաղելով, խմբովին դուրս եկանք դահլիճից, ըստ որում ես գտնվում էի Խալեյանի և Ալազանի մեջտեղում: Երեքովս բավականին զբոսնելուց հետո Խալեյանը մեզ հրաժեշտ տվեց, իսկ Ալազանը ինձ մինչև մանկատուն ուղեկցեց:

* * *

Միշտ աշխատանքի ավարտից հետո մենք՝ հրահանգիչներս ներկայանում էինք Ստյոպա Մանուկյանին և զեկուցում մեր աշխատանքների հաջողությունների և անհաջողությունների մասին: Իմ զեկույցը լսելուց հետո Ստյոպան ասաց.

— Մարո՛, վաղը առավոտյան 6-րդ մանկատան փոխարեն կգնաս Նորք, կուսումնասիրես տեղի պայմանները, եթե հարմար գտնես՝ պատկոմական մի կոլեկտիվ կկազմակերպես:

— Բայց միաժամանակ երեք կոլեկտիվում ես ո՞նց աշխատեմ, ինչպե՞ս հարմարեցնեմ ժամերս, որ մեկը մյուսին չխանգարի, — ասացի ես:

— Դու միայն կազմակերպելու ես, իսկ աշխատելու համար ուրիշի եմ նշանակելու, հասկացա՞ր:

— Հասկացա, — ասացի ես պատվի առնելով ու դուրս գալով շտաբից:

Մյուս օրը առավոտյան ժամը տասին քայլերս ուղղեցի դեպի Նորքի բարձունքը: Արովյան փողոցից անցնելիս հանդիպեցի Ալազանին:

— Բարև Մարո, այդ ու՞ր առավոտ շուտ:

— Նորք:

— Կարելի՞ է Ձեզ ընկերանալ:

— Ինչո՞ւ, այդքան տարածությունը մենակ գնալ ձանձրալի է, — ասացի ես:

— Ներողություն, Դուք դանդաղ քայլերով գնացե՞ք, ես հիմա կգամ և Ձեզ կհասնեմ, — ասաց նա ու մտավ մի մրգեղենի խանութ:

Քիչ հետո մի տոպրակ ձեռքին դուրս եկավ խանութից և արագ քայլերով ինձ հասավ:

— Խնդրեմ, — տոպրակն ինձ մեկնելով ասաց, — անուշ արեք:

Ես մի կտոր սուջուխ վերցրի կերա և ասացի.

— Ինչ լավն է, ինչ հաջող են պատրաստել:

— Տեսա՞ք ես ոնց իմացա, թե Դուք ինչ եք սիրում:

Այսպես, ուտելով, ասելով, խոսելով, իրար հետ կատակելով հասանք Նորք: Միասին մտանք տեղի դպրոցները, և ուսումնասիրեցի նրանց պայմանները: Կատարեցի Ստյոպայի կարգադրությունները, նրա հետ միասին Նորքի գեղատեսիլ բլուրներից ցած իջանք և Պետական համալսարանի դռան մոտ քարերի վրա նստեցինք ու շարունակեցինք մեր խոսակցությունը:

— Վաղը հրաշալի մի կինո է ցուցադրվում, արդյոք չե՞իք ցանկանա...

— Որևէ պատասխան տալ, ընկեր Ալազան, դժվարանում եմ, քանի որ վաղը չգիտեմ Ստյոպան աշխատանքի ինչ նոր առաջադրանքներ կտա և որ ժամերին:

— Այնուամենայնիվ, ես երկու տոմս կառնեմ և ձեզ երկուսիդ կսպասեմ, — ասաց նա՝ մինչև Պատկոմական շտաբը ինձ ուղեկցելով:

* * *

Ալազանի հետ պատահական Նորք գնալու և կինո հրավերի մասին Արշալույսին ասացի: Նա շատ ուրախացավ և ժպտալով ասաց.

— Ես միշտ ասել ու ելի կասեմ, Ալազանը հրաշալի տղա է: Ես խորհուրդ կտամ մինչև վերջն էլ նրա հետ կապվես և Բաբկենից հույսդ կտրես: Նա մի երկու ամսից կդադարեցնի իր նամակները և կկապվի մի ուրիշի հետ, իսկ դու այդ ընթացքում կկորցնես Ալազանի նման հրաշալի ընկերոջը:

Երեկոյան ես ու Արշալույսը հագնվեցինք և գնացինք կինո «Ապոլո», որի դռանը մեծ բազմություն էր խոնաված:

— Այսքան ժողովրդի միջից ինչպե՞ս նրան գտնել, արի հետ դառնաք, — ասացի ես հույսս կտրած:

— Հիմա, հիմա կգտնեմ, նա քեզ նման թզուկ չէ, որ չնկատվի, — ասաց Արշալույսը ինձ հասարակության մեջ քաշ տալով:

Մի քանի քայլից հետո ասաց.

— Գտա, հենա դռան մոտ կանգնած մեզ է որոնում:

Ու ձեռքս բռնած ինձ տարավ և Ալազանի կողքին կանգնեցրեց: Ալազանը բարձր տրամադրությամբ, մեզ թևանցուկ արած մտանք կինո դահլիճ, որտեղ ես հանդիպեցի իմ աշխատանքների մշտական ուղեկից, իմ մոտ ու լավ ընկեր Երվանդ Խալեյանին: Նա մեզ բարևելուց հետո, ինձ թևանցուկ արած ասաց.

— Մարո՛, այս ի՞նչ եմ տեսնում, Ալազանը քո՛, թե Արշալույսի կավալերն է:

— Երկուսիս էլ, — կատակեցի ես:

— Ինձ մի խաբիր, ճիշտն ասա:

— Արշալույսի, — նորից կատակեցի ես:

Կինոն սկսվեց: Մենք երեքով միասին նստեցինք, իսկ Խալեյանը տեղավորվեց մեր ետևի շարքում:

48. ԵՐՎԱՆԴ ԽԱԼԵՅԱՆԸ

Երվանդ Խալեյանի հետ ես ծանոթացա Պատկոմական կազմակերպության ծագման արշալույսին: Նա վերին աստիճանի քաղաքավարի, ընկերության մեջ ազնիվ, լիքիկ տրամադրությունների և հոգու տեր մի տղա էր, որը անչափ դուր եկավ ինձ և մենք շատ մտերմացանք ու սրտակից ընկերներ դարձանք: Նա էլ սիրում էր իմ պարզ, ընկերական, անկեղծ և համարձակ բնավորությունը: Աշխատանքային պայմանները մեզ էլ ավելի մտերմացրին ու հարազատ քույր ու եղբայր դարձրին: Առավոտյան ժամը չորսից մինչև գիշերվա ժամը 12-ը իրար հետ էինք անցկացնում մեր օրը:

Նրա հետ էի Պատկոմական կազմակերպության ընթացիկ աշխատանքներում, նրա հետ էի թատերական սեկցիայի աշխատանքներում, նրա հետ էի երաժշտական սեկցիայի աշխատանքներում: Հաճախ համերգներում դուետներ էինք կատարում: Նրա հետ էի կոմերիտության թատերական սեկցիայի աշխատանքներում: Մի խոսքով ամենուր և ամեն օր ես և Խալեն միասին էինք, որն ավելի մտերմացրեց և հարազատ ընկերներ դարձրեց մեզ: Ես Խալենին Արշալույսին հավասար սիրում և Արշալույսին հավասար մտերմություն ունեի նրա հետ: Ե՛վ ուրախությունս, և՛ տխրությունս Խալենի և Արշալույսի հետ էի կիսում: Խալեն Ալազանին շատ մոտիկից, տպարանից գիտեր, որոշեցի իմանալ նրա կարծիքը: Արթվյանում զբոսնելիս մտերմիկ նրա թևը մոնելով ասացի.

— Խալեն ջան, մի հարց կտամ, բայց ուզում եմ ճիշտն ասես:

— Լսում եմ, Մարո ջան:

— Խալեն, ինչպիսի՞ տղա է Ալազանը:

— Իսկ ինչի՞դ է պետք Ալազանը, — ժպտալով ասաց Խալեն:

— Ինձ պետք չէ, Արշալույսի համար եմ հարցնում:

— Ալազանը մեր կոմերիտական տղաներից ամենալուրջ, ամենախելոք, ամենաազնիվ տղան է, և վերջապես շատ գեղեցիկ, բոյով ու բուսաթով է:

— Տեսնե՞ր շատ է բարձրահասակ:

— Ոչինչ, Արշալույսի հետ շատ լավ կսազի:

— Իսկ ինձ չի սազի՞, — կատակեցի ես:

— Քեզ էլ կսազի, իմ կարծիքով դու դեռ բոյ կքաշես: Ինչ է, ընդամենը 17 տարեկան էլ չկաս, աղջիկը մինչև 21 տարեկան դեռ բոյ կքաշի: Բայց գիտե՞ս, Մարո ջան, միշտ բոյովները կարճերին են սիրում, իսկ կարճերը՝ բոյովներին: Ճիշտն ասա, Ալազանը քո կավալերն է, թե՛ Արշալույսի:

— Իմ, — ամոթխած ու կարմրելով ասացի ես:

— Դե Մարո ջան, շնորհավորում եմ, — ձեռքս բռնած ուրախացած պատասխանեց Խալեյանը, — խեղճ աղջիկ, ոչ հեր ունես, ոչ էլ մեր, քեզ հենց այդպիսի լուրջ ու խոհուն մի երիտասարդ էր պետք, նորից եմ շնորհավորում և շատ ուրախ եմ:

Ապա ձեռքս բաց թողնելով ասաց.

— Մարո ջան, եթե այդ հարցում իմ օգնության կարիքը կզգաս, ես քեզ համար միշտ պատրաստ եմ, ես թե՛ քեզ, թե՛ Ալազանին շատ հավանում և սիրում եմ, և երկուսիդ համար էլ միշտ պատրաստ եմ:

— Խալե՛, ինչ կարծիքի ես մեր սեկցիայի անդամ ջութակահար Բաբկեն Աբրահամյանի մասին:

— Բաբկենը նույնպես հրաշալի մարդ և գեղեցիկ տղա է, բայց նա մեր շրջանի, մեր դասակարգի մարդ չէ: Չնայած նա ամբողջովին ձուլված էր մեզ և մեր աշխատանքներին, բայց վերջ ի վերջո հայտնի հարուստի տղա է: Միթե՞ նրա ծնողները կհամաձայնեն, որ իրենց տղան կապվի մի որբ աղջկա հետ: Այդ անհնար է, Մարո ջան, անհնար: Եվ վերջապես, Բաբկենը գնաց Բաքու, ինչ կլինի նրա հետ, ում կհանդիպի՝ դժվար է ասել: Եվ վերջապես Բաբկենը քեզ համար նաող չէ, իսկ Ալազանը նաող է և Ալազանից էլ սկսիր, այս է իմ ընկերական խորհուրդը: Բայց միթե՞ դու և Բաբկենը կապված էիք իրար հետ, ես ոչինչ չեմ նկատել:

— Ո՛չ, կոնկրետ կապ չի եղել, բայց իրար շատ հավանում և համակրում էինք, ուրիշ ոչինչ:

Խալեյանի պատասխանը ինձ համոզեց, բայց Ալազանի հետ վերջնականապես չկապեց: Իմ անկեղծ խոսակցությունից հետո Խալեն էլ իմ ամոթխածությունը ցրելու համար իր սիրտը ինձ մոտ բացելով ասաց,

— Ես էլ, Մարո ջան, սիրում եմ ձեր որբանոցի պարուհի Քարմիլե Հացագործյանին, բայց ափսոս որ նա շատ փոքր է և ինձ չի հասկանում:

— Է, դու էլ սպասիր մինչև նա մեծանա և քեզ հասկանա:

Իմ խոսքերի վրա երկուսս էլ լիաթոք ծիծաղեցինք:

Խալեյանի և Արշալույսի բարի խորհուրդների ճնշման տակ ես Ալազանի հետ կապերս շարունակեցի, նրա հետ կինո, թատրոն և զբոսանքի գնացի: Մի օր Ալազանը Պատկոմական շտաբը եկավ, ինձ դուրս հրավիրեց և խնդրեց, որ երեկոյան զբոսանքի դուրս գամ: Բայց ես որոշակի պատասխան տալ չկարողացա, քանի որ աշխատանքներս շատ-շատ էին և չէի կարող ասել, թե որ ժամին կավարտեմ: Փորձից հետո ես և Խալեյանը Աբովյանում զբոսնում էինք: Վերևից, Ալազանին շրջապատած, աշխույժ խոսելով, կատակելով իջնում էին մի խումբ գրողներ: Մտքումս ասացի «ինչ լավ եղավ, որ հանդիպեցի, բայց ինչպես նրան հասկացնեի, որ աշխատանքներս ավարտել եմ և ազատ եմ»: Այդքան գրողների մոտ նրան կանչելն անհարմար էր, դիմեցի Խալեյանի օգնությանը.

— Խալե ջան, — ամոթխածությամբ ասացի ես, — խնդրում եմ Ալազանին կանչես ու ասես, որ ես նշված ժամին տեղում կլինեմ:

Խալեն գնաց, գրողներից առանձնացրեց Ալազանին և իմ ցանկությունը հայտնեց նրան: Նա շատ ուրախացավ, ինձ նայելով ժպտաց, որպես հավանության նշան ձեռքը վեր բարձրացրեց, թափահարելով գնաց և հասավ ընկերներին:

* * *

Ալազանը գնալով ինձ հետ ավելի էր կապվում ու մտերմանում: Ինձ արդեն Մարո էր ասում, «ընկեր» բառը դեն գցեց: Բայց ես դեռ երկար ժամանակ նրան ընկեր Ալազան էի ասում և ոչ մի կերպ չէի կարողանում մտերմանալ: Մի օր էլ նա ինձանից նեղացած ասաց.

— Մարո, ինչ կլինի, որ այդ «ընկեր» բառը դեն գցես ու ինձ ուղղակի Ալազան կանչես:

Կամաց-կամաց «դուք» ու «ընկեր» բառերը դուրս եկան և մենք մտերիմ ընկերներ դարձանք:

49. ԵՐԿՈՒ ԱՄԻՍ ԱՆՑ, Ո՛Վ ՉԱՐՄԱՆՔ...

Երկու ամիս անց ջութակահարից նամակ ստացանք, որտեղ նա գրում էր. «Իմ սիրելի ընկերներ՝ Մարո և Արշալույս, ես ձեզ չեմ ներում գնացքի շարժման վերջին թույլին կայարան գալը, ավելի լավ էր բոլորովին չգայիք, քան այդքան ուշացումով գայիք: Այնքան ձեզ փնտրեցի, որ աչքերս հոգնեցին: Հազիվ հասցրի ձեզ մնաս բարով ասելը և գնացքը շարժվեց: Է, ինչևէ, թողնենք ձեր անշտոք արարքը: Ես արդեն տեղավորվել եմ կոնսերվատորիայի ջութակի բաժնում, ուսուցիչս շատ լավն է: Ձմեռային արձակուրդներին կգամ Երևան և ձեզ մի լավ բան կասեմ: Սպասում եմ նամակիս պատասխանին:

Բարևներով՝ Բաբկեն»:

Արշալույսը մտավ թե չէ, ես Բաբկենի նամակը նրան ցույց տալով ասացի.

— Տեսա՞ր, որ նամակ գրեց, ասում էիր «կգնա ու կմոռանա»:

— Տեսա, բայց արի գրենք, որ դու Ալազանի հետ ես, թող քեզանից հույսը կտրի: Նա՛ Բաքու, դու այստեղ, դա գլուխ գալու բան չէ:

— Նախ, ես Ալազանի հետ չեմ և չեմ էլ լինի,— ասացի ես վճռական և վերջնական տոնով:

— Ալազանը շատ լավ տղա է, սիրտդ չի կաչում, որովհետև ջութակահարն է մտել գլխիդ մեջ,— մատը գլխիս դնելով, ջղային տոնով ասաց Արշալույսը:

— Բացի այդ, իմ և Ալազանի միջև ընդհանուր ոչինչ չկա: Իսկ իմ և ջութակահարի միջև ընդհանուրն այն է, որ երկուսս էլ երաժշտասեր ենք:

— Քո և Ալազանի միջև ընդհանուրն այն է, որ երկուսդ էլ կոմերիտականներ եք և իրար լավ կհասկանաք: Բախտիդ վրա քար մի գցիր, Ալազանի նման տղա չես գտնի, նա քեզ համար գծվում է:

— Դե լավ, որ այդքան ասում ես՝ ման կգամ, սիրեցի՛ դրական պատասխան կտամ, չսիրեցի... դրանից հետո ի՞նչ կլինի նրա հետ՝ չգիտեմ, նա ինձ խելակորույս է սիրում: Անցած օրը ինձ այսպիսի մի բան ասաց. «Գիտես ինչ, Մարո ջան, ես երազներումն էլ քեզ հետ եմ լինում: Այս գիշեր քնի մեջ Մարո՛, Մարո՛ եմ կանչել, մայրս լսել և ես խայտառակվել եմ: Առավոտյան արթնացա թե չէ, նա ասաց «Ա՛յ որդի, այդ ի՞նչ Մարոյի հետ ես խոսում և մեզ գիշերները քնել չես թողնում: Սև կապի քո Մարոյին, որ իմացել եմ վովի դա, մազ չեմ թողնի գլխին»: Ես քթիս տակին ծիծաղեցի, բայց զգացի, որ այտերս ու ականջներս այրվում էին»:

* * *

Մենք ջութակահարի նամակին պատասխանեցինք այսպես. «Հարգելի ընկեր Բաբկեն, մենք էլ Ձեզ չենք ներում երկու ամիս ուշացումով նամակ գրելը: Գնացքից ուշանալու Ձեր նկատողությունը տեղին էր, մենք կառք դժվարությամբ գտանք, դրա համար էլ ուշացանք: Շնորհավորում ենք կոնսերվատորիա ընդունվելու համար, ցանկանում ենք Ձեզ նորանոր հաջողություններ:

Բարևներով Արշալույս, Մարո:

Մեզ չմոռանաք, շուտ-շուտ նամակներ գրեցեք»:

Վերջին տողը Արշալույսից թաքուն գրեցի և նամակը ծրարեցի: Այսպես, գնալով ջութակահարի նամակները ուշանում էին, իսկ Ալազանը ինձ հետ ավելի մտերմանում ու կապվում էր: Այսպես անցան ամիսներ:

* * *

Մի օր տուն գնալիս, Խորառոճառի⁹³ ակումբի պատի վրա մի աֆիշայում կարդացի՜նք. «Հետաքրքիր դիսպուտ, զեկուցողը՝ Եղիշե Չարենց»:

— Մարո՛, արի գնանք, նախ՝ տեսնենք ինչի մասին է, հետո էլ Ալազանին կտեսնենք, — ասաց Արշալույսը ինձ թևանցուկ անելով և դահլիճ տանելով:

Ճիշտ որ Ալազանն այնտեղ էր և նիստն էլ ինքն էր նախագահում, իսկ Չարենցն ու Վշտունին իրար շատ խիստ քննադատում էին: Չարենցն անցյալի գրական ժառանգությունն էր ընդունում, իսկ Վշտունին այն հիմնովին ժխտում էր:

Դիսպուտից հետո Ալազանը շատ բարձր տրամադրությամբ ու ժպիտը դեմքին մոտեցավ մեզ և ասաց.

— Այս ի՞նչ քամին է ձեզ այս կողմերը քշել, — ու մեզ թևանցուկ արած դուրս եկանք Արուսյան փողոց զբոսանքի:

Չգիտեմ Բարեկենի երկարատև բացակայությունը՝ թե՛ Խալեյանի և Արշալույսի դրական կարծիքները Ալազանի մասին, թե՛ Ալազանի բոլորն ու անկեղծ սերն իմ նկատմամբ, ես կամաց-կամաց դեպի Ալազանը լավ տրամադրվեցի: Գրական դիսպուտից հետո այդ օրն Ալազանը ինձ համար շատ հաճելի էր, ուղղակի չէի ուզում նրանից բաժանվել, ոտքս միշտ կախ էի գցում, որ նրա հետ երկար զբոսնեի, ավելի երկար խոսեի: Ալազանը իմ տրամադրությունը անմիջապես զգաց, դեմքը պայծառացավ, լեզուն բացվեց և նրա սիրտը ուրախությամբ լցվեց, սկսեց իմ հոգու հետ խաղալ՝ ասելով.

— Է՛, աղջիկներ, ես տուն գնացի:

Ու մի քանի քայլ հեռացավ մեզանից, ապա հետ դարձավ, մեզ նորից թևանցուկ արեց և մենք երկար զբոսնեցինք, ասեցինք-խոսեցինք և կատակեցինք իրար հետ:

50. ԵՍ ՇԱՏ ՉԲԱՂՎԱԾ ԵՒ

Դպրոցի տարեվերջի քննությունները մի կողմից, դասերս մյուս կողմից, Սոյոպայի ահազանգող խոսքերը երրորդ կողմից, որը մշտապես ասում էր.

— Պատկոմը պետք է ամենալավ սովորողը լինի և գնա աշակերտության առջևից: Ծույլերը մեր շարքերում տեղ չունեն:

Ահա այս բոլորը ստիպում էին ինձ լավ աշխատել և լավ հանձնել քննությունները: Այդ իսկ պատճառով որոշեցի մի երկու շաբաթ Ալազանին չհանդիպել: Մի երկու անգամ փողոցում նրան տեսա և թաքնվեցի: «Չէ որ նա էլ է սովորում, ուրեմն դասերին չպիտի խանգարել», — մտածում էի ես: Իսկ Ալազանին ոչ մի բան չէր խանգարում: Նա ամեն ինչից վեր էր դասում մեր սերը, մեր հանդիպումները: Մի օր Արշալույսին հանդիպելիս ասում է.

93 Խորհրդային առևտրի ծառայողների արհմիություն:

—Արշո՛ւ, էս որտե՛ղ եք ոտով-գլխով չքացել, ու՛ր է Մարոն: Ի՞նչ է, նա որոշել է ինձ տանջել ու խելագարությանն հասցնել:

—Չէ, Ալազան ջան, նա դպրոցական քննություններով է զբաղված, ասում է. «Եթե Ալազանին հանդիպեմ, ամբողջ օրս կկորչի և քննություններս չեմ կարող հանձնել»: Քննությունները տալուց հետո կերևա, մի անհանգստացիր, քեզ մի կորցնիր:

—Արշո ջան, խնդրում եմ նրան ասես, որ ամեն օր գոնե տասը թուղթով ինձ հանդիպի: Խոսք եմ տալիս տասը թուղթից հետո նրան տուն ուղարկել: Թե չէ ոչ աշխատանքում, ոչ էլ դպրոցում չեմ կենտրոնանում, գիշերվա քունս արդեն կտրված է: Դու այդ «անսրտին» հասկացրա, որ ես առանց նրա մի վայրկյան անգամ չեմ կարող ապրել: Նա ինձ համար օդ է, ջուր է, շունչ ու կյանք է:

Արշալույսը նրա խոսքերը նույնությամբ հաղորդեց ինձ: Միրոս մղկտաց, աչքերիս առջև կանգնեց նա՝ իր բարձր ու սլացիկ հասակով, մշտապես սիրուց մրրկված ու տանջված դեմքով:

—Չէ՛, Արշո ջան, Ալազանը մեղք է, ես նրա տանջանքներն ու սիրո չափը գիտեմ, նա օրերով քաղցած ու ծարավ կմնա, բայց առանց ինձ մի վայրկյան չի մնա: Արի գնանք, նրան տեսնենք, թող մի փոքր հանգստանա:

Մենք գնացինք և առաջին տպարանի դռանը կանգնեցինք: Աշխատանքի ավարտի զանգը հնչեց: Բոլոր բանվոր ծառայողները դուրս եկան, բայց Ալազանը չկար ու չկար: Ահա և նա: Տխուր էր և հուզված: Հանկարծ մեզ նկատեց, կարծես ամպի տակից արևը ծագեց ու քաղցր ժպտաց մեզ: Եվ հանկարծ սիրո չափն ու նորմաները մոռացած, դեպի ինձ վազեց, թևի տակին սեղմեց և անհուն կարոտով գլուխս շոյեց ու ինձ փայփայեց: Այդ հանկարծակի արարքից ես շփոթվեցի, շիկնեցի և ամբողջ մարմնով քրտնեցի: Ապա հաջողություններից իրեն կորցրած, մեր երկուսի ձեռքներից բռնած, դեպի իր ընկերները տանելով ասաց.

—Տղերք ջան, այս երկու չքնաղ աղջիկների հետ ծանոթացեք:

Մի փոքր ընկերների հետ խոսեց, կատակեց, ապա մեզ թևանցուկ արած մանկատուն ուղեկցեց:

Նրա տանջանքները տեսնելով ես որոշեցի դասերս սովորելուց հետո ամեն օր կես ժամով նշված տեղում հանդիպել նրան: Մի օր էլ նա աղաչական տոնով ասաց.

—Մարո ջան, դե որ այդպես կարճատև ես հանդիպելու, գոնե նկարդ տուր, որ ամեն օր նրան նայեմ ու կարոտս առնեմ:

Մյուս հանդիպմանը ես նկարս տվի նրան: Նա նկարս վերցրեց, համբուրեց, կոմերիտական տոմսում դնելով ծոցագրպանում տեղավորեց և ասաց.

—Էս լավ եղավ, հիմա իմ աչիկը մոտս է, որքան ուզեմ կնայեմ և հետը կխոսեմ, դե գնա դասերդ սովորիր: Միայն խնդրում եմ, որ ամեն օր կես ժամով երևաս, լավ:

—Լավ, — պատասխանեցի ես՝ նրա հետ կատակելով, հետ-հետ քայլելով ու հայացքներով նրան ուղեկցելով:

51. ՆՐԱ ԸՆԿԵՐՆԵՐԻ ԿԱՐԾԻՔԸ

Մեր հերթական հանդիպմանը Ալազանը ժպտալով ձեռքս բռնելով ասաց.
— Գիտե՞ս, Մարո ջան, որ ընկերներս քեզ չեն հավանել:

— Իսկ ի՞նչ են ասել:

— Ասացին գեղեցիկ է, բայց շատ մանր ու մունր է: Ես էլ նրանց պատասխանեցի, որ ինձ էլ հենց այդ է դուր գալիս, ես բարձրահասակ կանանց չեմ սիրում: Բարձրահասակ կինը մի տեսակ կանացի նրբություններ չունի, նրանցից ես տղամարդու հոտ եմ առնում, կինը պետք է անպայման փոքրահասակ լինի:

Մենք երկուսս էլ ծիծաղեցինք նրա պատասխանի վրա, որից հետո նա գրպանից մի թուղթ հանեց ու ասաց.

— Հիշո՞ւ՛մ ես, սրանից երկու տարի առաջ, կոմերիտմիության ակումբում «Տպագրական բջջի օրգան տպագրական բանվոր»-ում, իմ բանաստեղծությունները կարդալուց հետո, կատակով ի՞նչ հարց տվիր ինձ:

— Ճիշտն ասած՝ չեմ հիշում:

— Հիմա քեզ հիշեցնեմ: Ասացիր «Ընկեր Ալազան, իմ մասին էլ մի բանաստեղծություն չե՞ք գրի»: Իսկ ես քեզ պատասխանեցի՝ «Ժամանակը կգա և կգրեմ»: Ահա այսօր այդ ժամանակը եկել է և ես քո մասին գրել եմ:

— Ճիշտն ասած ես քո խոսքը չեմ հասկացել և ոչ մի կարևորություն էլ չեմ տվել:

— Ճիշտ է, ուրիշ բան մտածել դու չէիր կարող: Դու այդ օրն առաջի անգամն էիր ինձ հանդիպում ու ինձ հետ խոսում, իսկ ես՝ ահա չորս ամիս էր ինչ այրվում ու փոթորկվում էի քո սիրով, բայց դու ոչինչ չէիր զգում:

— Դե լավ, դե կարդա, հետաքրքիր է, թե ինչի՞ մասին ես գրել:

— Հիմա կկարդամ կտեսնես, թե ինչի մասին է գրված:

Ու նա մի փոքրիկ բլոկնոտ ծոցագրպանից հանեց և կարդաց.

*Արովյանումն էր առաջին անգամ,
Միրյա կոխեցիր փոքրիկ ոտներով,
Աչքիս մեջ տպվեց հոգիդ մանկական
Երկու աչքերի ասարդերով փայլող,*

*Աչքիս մեջ մնա, իմ ասարդ հմայող,
Միշտ գլխիս վերև, արև հոգեզմայլ,
Քայլիդ համարձակ սրտիս վրայով
Հին Արովյանից՝ մինչև գերեզման ...*

— Ահա թե որտեղից ես սկսել:

— Այո, հենց այդ տեղից, Արովյան փողոցից ...

— Լավ, հիմա մյուսները կարդա, էդ մի գաղտնիքդ իմացանք:

*Թե որ ամբողջ աշխարհն ինձ տան, արեգակն մրգով հազար
Էլի կասեմ դարարկ է նա, անկրակ է, ցուրտ ու անզարդ,
Չե՞ որ ունեմ ես իմ աշխարհն, արևներով ինձ հարազատ,
Մի Մարո կա աշխարհումն այդ, նրան գերի մի Ալազան,*

* * *

Դու աղջիկ ես՝ ես քո փունն եմ,
 Դու արծիվ, ես քո փունն եմ,
 Միրո շղթան ձեռներիս,
 Դու որսորդ, ես քո շունն եմ:

Այս բանաստեղծությունները մինչև օրս էլ չի տպագրված, որովհետև այն պետական «պատվեր» չէր, այլ սրտի «պատվեր» էր: Իսկ հետագայում գրված նույն տիպի բանաստեղծությունները տպագրվեցին այլ տարեթվերի տակ:

52. ԻՄ ԸՆԿԵՐՈՒՅՈՒՄ ԻՍԿՈՒՅՈՒՄ ԿԱՐԾԻՔԸ

—Մարո՛,—ծիծաղելով ասաց դպրոցական ընկերուհիս՝ Իսկուհի Տեր-Մկրտչյանը,—վերջապես քեզ բռնեցի: Աղջի՛, այդ ինչ բարդի ծառի հետ էիր զբոսնում, ինձ բոլորվին դուր չեկավ: Քեզանով ավելի լավ տղաներ էին հետաքրքրվում: Չէ՛, չէ՛, ես համաձայն չեմ, էլ դրա հետ ման չգաս:

—Դու նրան ճանաչո՞ւմ ես:

—Ոչ, չեմ ճանաչում, չեմ էլ ուզում ճանաչել: Իսկ ինչացո՞ւ է:

—Գրող և ուսանող է, Պրոլետարական Գրողների Միության նախագահ, Ալազան, այդպիսի անվան թերթերում չե՞ս հանդիպել:

—Հանդիպել եմ, միթե՞ Ալազանը այդ բարդին է եղել, չե՞ս սխալվում:

—Չէ՛, չեմ սխալվում, դա իսկական Ալազանն է,—ասացի ես ու շարունակեցի,—ես էլ սկզբում ոչ միայն նրան չէի սիրում, նույնիսկ ատում էի, բայց հիմա խելագարի պես սիրում եմ և մինչև մահս էլ կսիրեմ: Նա մոր նման հարազատ է, քրոջ նման փայփայող, եղբոր նման պահապան: Ես այժմ աշխարհում մենակ չեմ, նրա գոյությամբ աշխարհն ինձ համար գեղեցկացավ, պայծառացավ, ուրախ ու բովանդակալից դարձավ: Ամեն հանդիպելիս սիրտս լցվում է երջանկությամբ և ես ուրախանում, թեթևանում ու աշխարհի ամենաերջանիկ մարդն եմ դառնում: Նա շատ լուրջ ու խոհուն երիտասարդ է:

—Դե որ այդքան գովում ու սիրում ես, մի հանդիպման ծանոթացրո՛ւ, տեսնենք ինչ մարդ է էդ քո գոված Ալազանը:

Մի օր էլ դպրոցից դուրս գալիս մեզ հանդիպեց Ալազանը:

—Ահա և ինքը՝ Ալազանը,—ասացի ես ծիծաղելով և Իսկուհուն նրա հետ ծանոթացնելով:

Նա մեզ հետ մի կես ժամ լուռ զբոսնելուց հետո ցտեսություն ասաց և Գրողների տուն մտավ: Ես նրա դեմքից զգացի, որ շատ տխուր և հուզված էր:

—Աղջի՛, այս ինչ ուրբաթախոս ես գտել, դա բոլորովին չի համապատասխանում քո բլրվան ու կայտառ բնավորությանը: Տեսա՞նք գոնե մի բառ խոսեր, որ ձայնը լսելի: Դրա ինչի՞ն ես հավանել՝ չհասկացա, գեղեցկությամբ, այդ քիչ է:

—Ինձ հետ, Իսկուհի ջան, այնքան լավ է խոսում, այնքան խելացի, հաճելի, որ լսես կիիանաս: Այսօր նա հուզված էր ու անտրամադիր:

—Ախր քեզնով շատ-շատերն էին հետաքրքրվում, ինչ եղավ է՛ն ջութակահարը, իմ կարծիքով նա ավելի լավն էր, քան այդ ուրբաթախոս Ալազանը:

—Ջութակահարը Բաքու գնաց ու ինձ մոռացավ:

Ձախից՝ Մարի Ալազան, կենտրոնում՝ Իսկուհի Տեր Մկրտչյան, ապագա գրականագետը Սուրեն Շիրիկյանի մայրը

— Մեր շատախիցի լավ տղաներից երկուսը ինձ խնդրել են, որ քեզ հետ ծանոթացնեմ։ Ախր ինչքան լավ լավ-լավ տղաներ կային քո շրջապատում, դու ինչո՞ւ այդ ուրբաթախոսին ընտրեցիր՝ չհասկացա։ Մի խոսքով, դու գիտես, ես որ չհավանեցի, — ասաց Իսկուհին հուզված։

Մյուս օրն առավոտյան Իսկուհին դասարան մտավ թե չէ, ինձ մի կողմի վրա կանչեց և շատ բարձր տրամադրությամբ ասաց.

— Աղջի, գիտե՞ս Ալազանդ ում հետ է սովորում։

— Ո՞ւմ հետ, — հարցրի ես։

— Իմ սիմպատիա Արշավիր Շտիկյանի։ Նա այնպիսի բարձր կարծիքի է, ուղղակի հիացած է Ալազանով։ Նրանք լսարանում մի նստարանի են նստում ու իրար հետ ընկերություն են անում։

— Այ քեզ նորություն։ Մենք իրար հետ ենք ընկերություն անում, նրանք իրար հետ, — ասացի ես ուրախացած, որ վերջապես Իսկուհին նրա մասին լավ կարծիքներ լսեց, այն էլ իր սիրած տղայից։

53. ԳԱՐՈՒՆ ԷՐ

Գարուն էր։ Մեր սիրահարության երկրորդ տարին։ Ապրիլի սկզբներն էին, օրը պայծառ ու խաբուսիկ։ Գնացինք զբոսանքի։ Ես վերարկու չէի հագել։ Հանկարծ ամպերը որոտացին, անձրև սկսվեց, որը շուտով փոխվեց ուժեղ կարկուտի։ Ալազանը իր վերարկուն հանեց և գցեց իմ ուսերին, ես այն վերցրի ու գցեցի նրա ուսերին։

— Այն ժամանակ արի այսպես անենք, ոչ ես մրսեմ, ոչ էլ դու, — ասաց Ալազանը, — դու շատ փոքրիկ ես, ես վերարկուս կարճակեմ, դու մտի՛ր թևիս տակ և մեջքիցս պինդ գրկիր, ոտքերդ կտրիր գետնից, ես վերարկուս կկոճկեմ, քեզ պինդ կքոնեմ ու կքայլեմ։

Այդպես էլ արեցի։ Նա վերարկուի վրայից ինձ պինդ գրկեց և շատ հանգիստ սկսեց քայլել։ Անց ու դարձ անտղներից և ոչ մեկը չնկատեց, որ մի վերարկուի տակին երկու սիրտ էր տրոփում։ Երբ կարկտախառն անձրևը կտրվեց, Ալազանը կանգնեց, վերարկուի կոճակները արձակեց և ինձ չոր ու ցամաք, իր տաքուկ

գրկից դուրս հանեց: Մենք լիաթոք և երկարատև ծիծաղեցինք և մեծ հաճույք ստացանք նրա հնարամիտ արարքից:

Մի այլ անգամ, տուն գնալիս, հեռվից նկատեցինք մեր երկուսի միացյալ ուսուցիչ, հայտնի մանկավարժ պրոֆեսոր Արշավիր Շավարշյանին:

— Վայ, Աստված իմ, ո՞ր թաքնվեմ, որ նա ինձ քեզ հետ չտեսնի, — ասացի ես գլուխս կորցրած:

— Վերարկուիս տակ, — ասաց Ալազանը ծիծաղելով:

— Բա որ նկատի:

— Ոչինչ չի նկատվի, — ասաց Ալազանը:

Ես արագությամբ մտա նրա վերակուի տակ, նա վերարկուն կոճկեց, մի ձեռքով ինձ ամուր բռնեց, մյուս ձեռքով գլխարկը հանեց և ընկեր Շավարշյանին բարևելով՝ արագ անցավ: Ես նրա բարակ մեջքը գրկած լսում էի երկու սիրող սրտերի բաբախները: Շավարշյանը գնաց: Ալազանը կանգնեց, վերակուի կոճակները արձակելով ինձ դուրս հանեց թաքստոցից: Ալազանը ձեռքն իմ ուսին դնելով, բարձրաձայն ծիծաղելով ասաց.

— Չէ, թաքնվելու լավ տեղ ես գտել, ես կուզեի, որ ամեն օր Շավարշյանը մեզ հանդիպեր ու դու միշտ իմ գրկում թաքնվեիր:

54. «ՍԱՐՍԱՓԵԼԻ ԲԱՆ Է ՊԱՏԱՅԵԼ»

Երեկոյան որոշված ժամին տեղի ունեցավ մեր հերթական հանդիպումը: Ալազանը շատ տխուր էր ու հուզված:

— Դու այսօր քեզ նման չես, ի՞նչ է պատահել, ինչու՞ ես տխուր:

— Այո, տխուր եմ և շատ ներվային: Մի սարսափելի բան է պատահել: Քո լուսանկարը կոմերիտական տոմսումս դրած, պիջակիս ծոցագրպանումս էի պահում: Մայրս պիջակս մաքրելիս քո լուսանկարն ընկնում է գետնին, նա վերցնում, նայում և հորս ցույց տալով ասում է. «Ահա էս էլ քո ամոթխած Վահրամը, տեն՝ ծոցից ինչ է դուրս գալիս»: Երբ ես քնից արթնացա, կոստյումս ու լուսանկարն ինձ տալով ասաց. «Վահրամ, այս ի՞նչ աղջկա նկար է ծոցդ դրած»: Ես էլ՝ «Հեչ, դա մի պատկոմ աղջկա նկար է, վերցրել եմ թերթում տպագրելու համար»: Ամիսներ հետո, գրքերս դասավորելիս և փոշիները մաքրելիս նկարդ ընկնում է քրոջս ձեռքին: Նա այն տանում և մորս է ցույց տալիս: Առավոտյան թեյասեղանի շուրջը նստելու ժամանակ մայրս նկարդ ինձ տալով ասաց. «Ա՛յ Վահրամ, այս երկու տարի է, ինչ այս նկարը քո գրպաններում ու գրքերիդ արանքներում պահում ես, արի ճիշտը խոստովանիր, վո՞վի այս աղջիկը»: Ես մտածեցի՝ «քանի որ ամիթն եկել է, արի ասեմ», կարմրելով, քրտինքի մեջ լողալով ասացի. «Այդ աղջկան ես սիրում եմ»: «Էդ վի՞ր աղջիկն ի»: «Նա հայր ու մայր չունի և ոչինչ չգիտի իր ծնողների մասին, ապրում է մանկատանը», — ասացի ես: «Ի՛նչ... այ որդի, աշխարհում աղջիկ կտրվել ի քո գլխին, որ դու գնացել, որբանոցի բիճ ես գտել: Ո՛չ, քանի ես սաղ եմ, իմ տունը որբանոցի աղջիկ չի մտնի: Գնա և ճամփու դիր այդ աղջկան, ես քեզ համար Վանի ամենահարուստի, ամենագեղեցիկ աղջիկը կուզեմ», — ասաց մայրս վրդովված: «Ո՛չ, ես ուրիշ աղջիկ չեմ ուզում, միայն ու միայն այդ աղջկան

եմ ուզում», — ասացի ես անսահման հուզված ու կարմրած և տանից դուրս եկա: Ահա բոլորը, ասա, ինչ անենք:

— Ինչ պիտի անենք, մենք էլի իրար կսիրենք, ով ինչ ուզում է թող ասի, — ասացի ես շատ հանգիստ տոնով:

— Դու գիտե՞ս, որ նա իմ երկրորդ մայրն է և ոչ մի բանում ինձ չի զիջի, հորս էլ կհամոզի ու...

Այդ օրը մենք ավելի երկար զբոսնեցինք և ավելի շատ խոսեցինք: Ալազանը կամաց-կամաց հանգստացավ, մոռացավ իր մորն ու նրա սպառնական խոսքերը: Սկսեց հետո կատակել, ինձ ավելի շատ գուրգուրել, կարծես ինձ իր ձեռքից խլում էին: Ես բոլորվին նրա մոր խոսքերից չհուզվեցի, գուցե գործի լրջությունը չհասկացա, բայց մի բան շատ լավ հասկացա, որ Ալազանին ինձանից ոչ մի մարդկային ուժ չէր կարող բաժանել:

Տարվա չորրորդ ամսվա վերջերն էին: Աստղալի, լուսնկա զով ու հաճելի մի օր էր: Ծառերը նոր էին ծաղկել ու տերևակալել: Ջահել սրտերը սիրո, հավատարմության երգեր էին հյուսել: Մենք գարնանաբույր մի ծառի հովանու տակ կանգնած խոսում, իրար ոգևորում ու մխիթարում էինք: Ալազանը հուզված, ինձ թևի տակին սեղմած ասաց.

— Գիտե՞ս ինչ, Մարո ջան, սիրտս այնպես է կտրտվում ու մղկտում, կարծես թե քեզ ինձանից խլում են: Իսկ ես առանց քեզ մի օր էլ չեմ կարող ապրել: Դու իմ կյանքի իմաստն ու բովանդակությունն ես, առանց քեզ աշխարհն ինձ համար դատարկ է ու ցուրտ: Դու ջերմացնում ես իմ ամբողջ էությունը, շունչ ու կյանք ես ինձ համար:

Ամեն խոսքից հետո նա ինձ ավելի ու ավելի էր թևի տակին սեղմում, ավելի էր ինձ հպվում: Նրա յուրաքանչյուր խոսքի ու փաղաքշանքի մեջ ես զգում ու տեսնում էի նրա տանջանքները, նրա սրտի ու հոգու ջերմությունը, հարազատությունը և անսահման ու անկեղծ հավատարմությունը:

— Եթե ինձ կյանք պարգևողից գրկեն, ապա ես կը ... խե... լա...

Գիշերային անդորրում լուսինը մեզ ողջունեց, իսկ կկուն վկա եղավ մեր մեկ ժամյա համբույրին: Կուկու, կուկու: Որից հետո նա ծառի տակին մի քարին նստեց, ինձ իր ծնկներին դրեց ու ասաց.

— Ահա բոլորը, մայրս հիմա ինչ ուզում է թող անի, դու իմ հարազատ Մարոն ես և իմ կյանքի իմաստն ու բովանդակությունը: Այսուհետև մեր սերը խափանելու համար մարդկային բոլոր ուժերն անգոր են:

Սյուս օրը, երեկոյան ժամը 9-ին մենք նորից նույն ծառի տակ հանդիպեցինք: Նա նստեց նույն քարին, ինձ գրկեց ու դրեց իր ծնկներին և ասաց.

— Դու այնքան փոքրիկ ես, կարծես իմ աղջիկը լինես, բայց ես կուզենայի, որ դու ավելի փոքրանայիր, մի փոքրիկ ձուկ դառնայիր, ու ես քեզ ջրի հետ կուտայի:

Այդ խոսքերից հետո ես նրան փարվեցի ու ծիծաղեցինք: Ապա նա ծոցագրպանից մի թուղթ հանեց ու ասաց.

— Լսի՛ր, լսի՛ր, աչիկս, քեզ մի բան կարդամ, տեսնեմ կհավանե՞ս:

— Լսում եմ, — ասացի ես:

*Քո առաջին համբույրի մեջ ես զգացի վարդի համը,
Արագահաս ինչպես վայրկյան, մի ակնթարթ թվաց ժամը,
Բոցն արևի շուրթիս մնաց, ու մյուս շուրթիս համը կյանքի,
Երկու շուրթով դեռ պահում եմ երջանկության անուշ համը:*

— Հրաշալի է, — ասացի ես՝ նրան համբուրելով ու բանաստեղծությունը գրպանս դնելով:

— Մարո ջան, խնդրում եմ մի քանի տեսակ նկարվես ու ինձ տաս, որ ես ամեն անգամ մեկին նայեմ ու կարոտս քեզանից առնեմ:

— Հենա ամեն օր ինձ տեսնում ես:

— Այդ քիչ է, սիրելիս, ես ուզում եմ ամեն ժամ դու կամ քո նկարը մոտս լինեք:

— Լավ, — ասացի ես:

Մի շաբաթ հետո ես նրան հանձնեցի լուսանկարներս: Չորս ամիս հետո նա ինձ տվեց մի գողտրիկ գրքույկ, որի մեջ գրված էր ինձ նվիրած բոլոր բանաստեղծությունները: Իր ձեռքով շարված, տպարանում տպված, իմ նկարներից կլիշե հանված և գրքի մեջը տպված: Գրքի երեսին շատ գեղեցիկ, նկարչին վայել ճաշակով, ձևավորված էր իմ նկարներից մեկը, իսկ մյուս նկարները դրված էին յուրաքանչյուր երեք բանաստեղծություններից հետո: Այդ գիրքը ես սրբությամբ պահեցի մինչև 1936 թիվը, որի բախտի մասին կգրեմ իր տեղում:

55. ԳՆՈՒՄ ԵՆՔ ՀԱՐՍԱՆԻՔ

— Գիտե՞ս, որ շուտով հարսանիք ենք գնալու, — ասաց Ալազանը բարձր տրամադրությամբ թևն իմ ուսին դնելով, ինձ իր թևի տակին սեղմելով:

— Ո՞ւմ հարսանիքը:

— Քրոջս:

— Ես ի՞նչ գործ ունեմ քրոջդ հարսանիքի հետ:

— Մարո ջան, մի շաբաթ է, ինչ քույրս խնդրում, աղաչում և ասում է՝ ախպեր ջան, եթե ընկերուհիներ և ընկերներ ունես, իմ հարսանիքին բեր, չբերես՝ քեզանից նեղացած կգնամ: Այնքան է խնդրել, որ մերժել չեմ կարող, անպայման պիտի գնանք:

— Չէ, ամոթ է, ես ձեր տուն չեմ գա, մայրդ կարող է ինձ ճանաչել և տանից դուրս անել ու ինձ անպատվել:

— Չէ, անպայման կգաս, մի լավ կերգես ու կպարես, ոչ միայն մայրս՝ բոլորն էլ քեզ շատ կսիրեն և կհավանեն:

— Այն ժամանակ ես առանց Արշալույսի չեմ գա:

— Իհարկե, առանց Արշալույսի չենք գնա, կլինեն Արշալույսն ու Համունին և իմ ընկերները:

— Իսկ քրոջդ Վանի հարուստի տղայի եք տվել:

— Ի՞նչ հարուստ, աղքատ, անհեր ու անմեր մի տղայի ենք տվել, իմ մոտ ընկերս է, ես նրան շատ սիրում ու հավանում եմ:

— Այդ ինչպե՞ս է, որ մայրդ համաձայնվել և որբ տղայի աղջիկ է տվել:

— Մայրս միշտ ասում էր «Ես իմ աղջկան մեծ ընտանիքում հարս չեմ տա, կտամ մի խելոք և թաք տղայի»:

— Իսկ ինչպե՞ս է այդ թաք տղան, — հարցրի ես:

— Արհեստավոր է:

— Օ՛, այդ շատ լավ է, ժողովրդական առակն ասում է, որ «արհեստավորը մինչև ճաշն է քաղցած մնում»:

* * *

Օրեր անցան, ու մի օր էլ Ալազանը թե.

— Մարո ջան, Արշալույսին հայտնի՞ր, որ վաղը հարսանիք ենք գնում: Երեկոյան ես կգամ ձեզ մոտ և միասին կգնանք, լմվ:

— Շատ լավ, — պատասխանեցի ես:

Մյուս օրը ես հագա իմ միակ հագուստը՝ պատկոմական համազգեստը և Արշալույսի հետ կազմ ու պատրաստ սպասեցինք Ալազանին: Ուղիղ ժամին երևացին Ալազանն ու իր երեք ընկերները, այն ընկերները, որոնք ինձ չէին հավանել: Գնում ենք հարսանիք: Ամբողջ ճանապարհին ասելով-խոսելով, կատակելով, իրար ձեռն առնելով հասանք Կոնդի դիքը, ուր գտնվում էր Ալազանենց տունը: Նա տան դուռը բացելով մեզ առաջնորդեց հարսանքատունը, տարավ և մի հարմար տեղում նստացրեց: Հարսնքատունը թաղված էր խորը լոռի մեջ: Սեղանի շուրջը նստած էին մի քանի տարիքավոր կանայք: Ո՛չ հարս տեսանք, ո՛չ էլ փեսա: Արշալույսը շուտ եկավ և կողքի կնոջը հարցրեց.

— Մայրիկ, իսկ որտե՞ղ են հարսն ու մնացած հյուրերը:

— Եկեղեցուց դեռ չեն վերադարձել, — պատասխանեց կինը և զարմացած նայեց օրենքին անտեղյակ Արշալույսին:

Արշալույսը քնծիծաղով դեպի ինձ դարձավ և կամացուկ ասաց.

— Հարսն ու փեսան եկեղեցի են գնացել, որ տերտերն ամրացնի նրանց ամուսնական կապերը:

Մենք ցածրաձայն ծիծաղեցինք:

* * *

Ալազանենց տունը խոնացած պատերով, երկհարկանի մի շինություն էր: Նրա ճարտարապետական կառուցվածքը ինձ հուշում էր, որ դա առաջ թուրքի տուն է եղել և որ Ալազանի հայրը մի փոքր վերափոխել, խախտել էր նրա ճարտարապետական անսամբլը և այն որոշ չափով հայկական էր դարձրել: Ներքին կահավորությունը աղքատիկ և անշուք էր: Պատերից կախված էին մեր գրականության կլասիկների լուսանկարները և երկու լուսատու նավթավառ մեծ լամպեր (Կոնդ թաղամասը դեռևս էլեկտրական լուսավորություն չուներ), բայց այդ աղքատիկ տան հարսանյաց սեղանը շատ հարուստ էր ու ճոխ: Բարձրասրունք վազերից մեզ էին ժպտում աշնանային բարիքները՝ մեծ ու դեղնավուն մալաչա տանձերը, կարմրաթշիկ խնձորները, բազմագույն ու շողշողուն խաղողները, բացված՝ վարդ խմորեղենները և մեղրածոք փախլավաները: Սեղանի կենտրոնում բազմել էին տապակած հավերն ու գառները և այդ բոլորը եզրափակող գույնզգույն լիմո-

նաղները, արևահամ գինիներն ու կոնյակները:

Ալազանը իմ և Արշալույսի բաժակները լցրեց քաղցրահամ լիմոնադով, իսկ իր ընկերներին՝ ոսկեգույն կոնյակով: Մենք բաժակները իրար խփեցինք և հարս ու փեսի բացակայությամբ նրանց կենացները խմեցինք: Հեովից լսվում էր հայկական մեղեդիների նվագի քաղցր ձայնը: Հարսանքատուն առաջինը մտավ հարսանյաց բարձր տրամադրությամբ, հայկական շքեղ տարազը հագած, ժպտադեմ ու աշխույժ մի երիտասարդ և շատ հանդիսավոր տոնով հայտարարեց.

— Գալին են, հարսն ու փեսեն գալին են:

Մենք անմիջապես ոտքի կանգնեցինք և դիմավորեցինք հարս ու փեսին: Երաժիշտներն ոգևորված նվագում, իսկ ժողովուրդը խոնված՝ երգում, պարում և գովերգում էին հարսն ու փեսին: Նորապսակներին տարան և սեղանի վերնամասում նստացրին: Տեղից վեր կացավ թամադան՝ հարսանիքի ղեկավարը և ասաց.

— Բոլոր բաժակները լցնել:

Ու բաժակը վեր բարձրացնելով ասաց.

— Խմենք մեր նորապսակ գույգի կենացը, ցանկանաք նրանց առողջություն և երջանիկ կյանք: Ապա մի տուշ:

Երաժիշտները նվագեցին: Մի քանի հոգի ինքնակամ տեղից վեր կացան ու պարեցին:

— Ապա մի քաղցրացնենք հարս ու փեսի կենացները, — ասաց թամադան:

Մի քանի հոգի երգեցին ու պարեցին: Տոհմական տարիքավոր մի կին կոնյակով լի բաժակը խփեց հարս ու փեսի բաժակներին և ասաց.

— Ծլեք ու ծաղկեք, մի բարձի ծերանաք, յոթ որդով սեղան նստեք:

— Տուշ, — տեղից բացականչեց թամադան:

Երաժիշտները կարճատև մի բան նվագեցին, դա հենց այդ «տուշն» էր նշանակում:

«Յոթը որդով սեղան նստել, Աստված իմ, ես կխելագարվեի», — ասաց Արշալույսը՝ ինձ մոտենալով և ցածրաձայն ծիծաղելով:

Սկսվեց մասսայական գյոնդը⁹⁴ պարերը, պարում էինք թե՛ մեծերը և թե՛ երիտասարդները: Փեսան բարձրահասակ, նրբակազմ, սև ու գեղեցիկ աչք-ունքով, ալիքավոր սև մազերով, գեղեցիկ և համակրելի մի երիտասարդ էր: Նրա դեմքը գունատ էր ու թախծոտ, հավանական է՝ իր կորած ծնողներին էր հիշել ու թախծել:

Սպիտակ, շուշանանման քողի տակից երևում էր հարսի ամոթխած, վարդագույն ու գեղեցիկ դեմքը: Պատից կախված գույգ լամպերի լույսի տակ նա որոնող հայացքով դես ու դեն էր նայում: Հանկարծ նրա հայացքը կանգնեց Ալազանի և Արշալույսի վրա, որոնք շատ մոտերմիկ խոսում ու ծիծաղում էին: Նրանց հանգամանորեն զննելուց հետո, իր հայացքի գույգ սլաքները դեպի ինձ ուղղեց: Ես գլուխս ցած խոնարհեցի և սեղանին դրված անձեռոցիկը աննպատակ բացեցի ու փակեցի:

94 Գյոնդ կամ գովընդ, հայկական ժողովրդական շուրջպար: Կատարելիս պարողները կանգնում են կողք-կողքի և շարժվում շատ դանդաղ:

Հարսանքատունը թնդում էր ուրախ երգ ու պարից և կենաց բաժակների գնգգնգոցից: Այդ ժամանակ մեզ մոտեցավ, բարևեց և ծանոթացավ Ալազանի մեծ եղբայր Եղիազարը՝ նկարիչ Ե. Դանչոն [7]⁹⁵: Նա մեզ մի քանի անգամ զրուսելիս «բռնել» էր: Մեզ հետ մի փոքր խոսելուց հետո, դեպի երաժիշտները դարձած, ասաց.

— Ապա մի լավ պար:

Ու ինքը սկսեց պարել և պարելով ինձ մոտեցավ, ձեռքս բռնած ինձ տալով սենյակի մեջտեղում կանգնեցրեց: Մենք միասին պարեցինք: Պարի ավարտից հետո նորից ձեռքս բռնեց և տալով տեղս նստացրեց, ինքն էլ կողքիս նստելով ասաց.

— Շատ լավ պարեցիք, ապրեք, այդ որտե՞ղ եք սովորել:

— Պատկոմական կազմակերպության մեջ եմ սովորել:

— Ծանոթանանք, ինձ կոչում են Դանչո, իսկ Ձե՞զ:

— Մարո, — ասացի ես կարմրած ու քրտնած:

Մեր խոսակցությանը մասնակցեցին նաև Ալազանի ընկերները, նա մի փոքր նրանց հետ խոսելուց ու կատակելուց հետո նորից սկսեց պարել: Այս անգամ նա մեջտեղ բերեց Արշալույսին: Պարելուց հետո երկուսն էլ եկան և իմ կողքին նստեցին: Բավականին խոսելուց և կատակելուց հետո Դանչոն ինձ դարձած ասաց.

— Մարո, ծիտն ինձ ասաց, որ Դուք շատ լավ երգել գիտեք, ապա մի հորս ու մորս կենացները մի լավ ծաղկացնենք:

— Ես, — ամոթխածությամբ և ժպտալով ասացի ես, — թող մի քանի հոգի երգեն, հետո ես կերգեմ, ճիշտն ասած ամաչում եմ:

— Լավ, երկու հոգուց հետո Դուք կերգեք, համաձայն եք:

— Համաձայն եմ, — ասացի ես ժպտալով:

(Զմոռանամ նշել, որ Դանչոն հարսանիքի գեղարվեստական մասի ղեկավարն էր): Երկու հոգու երգելուց հետո Դանչոն ինձ դարձած ասաց.

— Ձայնը տրվում է մեր լավ պարող փոքրիկ Մարոյին:

Ես երգեցի վանեցիների սիրած «Դելյաման» երգը, որն արժանացավ բոտն ծափերի և «բիսերի»: Երկրորդը երգեցի «Բարձր սարերը», երրորդը՝ «Ծիրանի ծառը»: Եվ այսպես, ես դարձա հարսանիքի ամենալավ պարողն ու երգողը, ինձ գերազանցող չեղավ: Իմ հաջողություններից Ալազանի տրամադրությունը շատ բարձրացավ, նա ժպտալով ինձ մոտեցավ և կուցավ ականջիս ասաց.

— Տեսմիր, ինչպես լավ ընդունեցին, ես նկատեցի, որ քո երգն ու պարը քրոջս ու եղբորս շատ դուր եկավ, հետաքրքիր է մորս էլ դուր եկավ:

— Իսկ ձրն է մայրդ:

— Այն դարչնագույն զգեստով, նիհար-նիհար կինն է, բայց հիմա իրեն չնայես, նա մեզ է նայում:

Երգն ու պարը և «քաղցր» կենացները տևեցին մինչև գիշերվա ժամը չոր-

95 Դանչո, Եղիազար Գաբուզյան (1893–1938): Նկարիչ է, ծնվել է Վանում, գնդակահարվել Երևանում՝ ՆԳԺԿ նկուղներում: Մտալիսյան ռեպրեսիաների զոհերից է:

սը, որից հետո հարսանքավորները կամաց-կամաց «մնաս բարով» ասելով գնացին: Ես ու Արշալույսն էլ գնալու պատրաստություն տեսանք, բայց Դանչոն ասաց.

— Դուք ոչ մի տեղ չեք գնա, այսօր մեր հյուրն էք լինելու, իսկ վաղը ես ու Ալազանը ձեզ տուն կուղեկցենք, իսկ հիմա մի լավ երգ երգիր՝ լսենք:

Որպես համաձայնության նշան ես սկսեցի մի շարք երգեր երգել: Ալազանը իմ հաջողություններից հարքած մոտեցավ ինձ և ազատություն տվեց իր ձեռքերին: Եղբայրն այդ նկատելով նրա թևից բռնեց և տարավ մյուս սենյակը: Քիչ հետո լսեցի նրա բարձրաձայն «Մարո՛, Մարո՛» կանչը և ամոթից քրտինքի մեջ լողացի:

— Վայ, Մարո ջան, բռնվեցիր, Ալազանը քեզ խայտառակեց, — ասաց Արշալույսը հուզված:

Ալազանի մայրը, ինձ չնկատելով, կողքի կանանց դառնալով, ասաց.

— Սարխոշի անկեղծ խոսքը լեզվի ծերին ի, կա չկա դրա սև կապած սիրածի անունը Մարո ի:

Ու մեզ որոնելով և գտնելով ասաց.

— Աղջիկներ, ձեզանից Մարոն վո՛վի, Վահրամը նրան կկանչի:

Ես սուսուփուս տեղից վեր կացա մյուս սենյակը գնացի և Ալազանի կողքին կանգնեցի: Բայց նա իմ ներկայությունը չզգաց, անունս շուրթերին քնել էր:

* * *

Լույսը բացվեց: Տաք, արևոտ, աշնանային ջինջ ու խաղաղ մի առավոտ էր: Ալազանենց ընդարձակ, ստվերախիտ պատշգամբում նրա մայրն ու բարեկամները թեյասեղանը բացեցին ու մնացած հյուրերին հրավիրեցին նախաճաշելու: Մենք նստեցինք Ալազանի և իր եղբոր՝ Դանչոյի միջև: Քիչ հետո մեզ մոտեցավ Ալազանի մայրը և ասաց.

— Աղջիկներ, վեր կացեք գնանք, ես ձեզ համար առանձին սեղան եմ պատրաստել:

Դողն ընկավ սիրտս, հազար ու մի վատ-վատ բաներ մտածեցի. «Եթե մեզ առանձնացրել է, ուրեմն ինձ հետ ուզում է կովել, ինձ անպատվել»: Կասկածների ոլորտում մենք նրան հետևեցինք և մտանք մյուս սենյակը, ուր դրված էր մի կլոր սեղան, վրան մի քանի տեսակի համեղ թխվածքներ և լիմոնով թեյ: Նա մեզ դարձած բարձր տրամադրությամբ ասաց.

— Աղջիկներ, կերեք, միք ամաչի, գիտեմ, որ ձեր որբանոցում այսպիսի բաներ չեն տալիս:

Ապա մի փոքր հարսանիքից, դեսից-դենից խոսելուց հետո, կատակի տալով ասաց.

— Աղջիկներ, ձեզանից վո՛վի իմ տղին սիրում:

— Ես, — ասաց Արշալույսը՝ բարձր ծիծաղելով:

— Ճիշտ կասի, — ինձ դիմելով հարցրեց նա:

— Այո՛, ճիշտ է ասում, — հաստատեցի ու շարունակեցի, — նա արդեն երկու տարի է ինչ Ձեր տղային սիրում է, — ժպտալով ու Արշալույսի թևը սեղմելով ասացի ես:

— Ճիշտն ասած, մայրիկ, մենք երկուսս էլ Ձեր տղային սիրում ենք, բայց նա մեզ չի սիրում, — նորից կատակեց Արշալույսը:

Մենք անգուսպ ու բարձրաձայն ծիծաղեցինք: Մեր ծիծաղի ձայնի վրա ներս մտավ Ալազանը, նա տղային դառնալով հարցրեց.

— Վահրամ, այս աղջիկներն ասում են, որ երկուսով էլ քեզ սիրում են, ճիշտի՞:

— Ճիշտ է, — ասաց Ալազանը ծիծաղելով, և մեզ թևանցուկ արած դուրս եկանք սենյակից:

56. ԸՆՏԱՆԵԱԿԱՆ ԱՆԱԽՈՐԺՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ԵՎ ՎԻՃԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Հարսանիքի հաջորդ օրը տեղի ունեցավ մեր հերթական հանդիպումը:

— Նորից մոայլված, նորից հուզված ես, — հարցրի ես:

— Սարսափելի հուզված եմ:

— Էլի մայրդ է քեզ հուզել:

— Բա էլ ո՞վ կարող է լինել:

— Հարսանիքից հետո, ինչ կարծիքներ, ինչ տպավորություններ և խոսակցություններ տեղի ունեցավ ձեր ընտանիքում իմ կապակցությամբ:

— Սարսափելի: Մայրս քեզ բոլորովին չի հավանել և ուղղակի երեսիս ասաց. «Այ որդի, դու այդպես բոյով-բուսով, ինչո՞ւ ես կապվել այդ կարճ ու կլունձ աղջկան»: Ես շատ հուզվեցի, բայց մորս ոչ մի պատասխան չտվի: Եղբայրս ասաց. «Իսկ ինձ ավելի դուր եկավ կարճահասակը՝ Մարոն, նա ավելի ժիր, աշխույժ ու հաճելի էր: Ինչ անենք, որ ցածրահասակ է, դեռ փոքր է, կբոյովանա: Նա իր գեղեցկությամբ ոչ մի բանով հետ չէր մնում իր ընկերուհուց: Մի խոսքով, այդ հարցը թողնենք Վահրամին, նա ում սիրի, մենք էլ նրան կսիրենք, նա ում հավանի, մենք էլ նրան կհավանենք»: «Ինչ ... ինչ ... ոչ թե Վահրամը, այլ ես և նրա խեղը ում հավանենք, նրան էլ պիտի առնի», — ասաց մայրս: Հայրս ասաց. «Որդի, եթե սիրում էիր, մի կարգին խեղով-մեղով աղջկա սիրեիր, խնամիներ ունենայինք, գնալ ու գալ լիներ: Բացի այդ, դու տեսար քո քրոջ հարսանիքը այսօր վերջացավ, ես ուժ ու հարաքայթ չունեմ մի տարվա մեջ երկու հարսանիք անեն: Եվ վերջապես քո պսակվելու ժամանակը չէ, մի երկու տարի էլ սպասիր, որ աղջկան կուզես, այն էլ կբերենք քեզ համար»: «Ինչ աղջիկ էլ ուզում է լինի, որբանոցի աղջիկ իմ տունը չպիտի մտնի», — ասաց մայրս ավելի զայրացած: Ես ուժերս լարելով, կարմրելով, քրտնելով և ներվային տոնով ասացի. «Ոչ թե երկու, տասներկու տարի էլ կսպասեմ, բայց միայն, միմիայն Մարոյին կառնեմ: Նա եղավ՝ կամուսնանամ, նա չեղավ՝ կյանքումս երբեք չեմ ամուսնանա»: «Իսկ եթե նա մտավ այս տունը, ես այս տնից կհեռանամ», — ասաց մայրս՝ ձայնն ավելի բարձրացնելով և մատն ինձ վրա թափ տալով: «Որպեզի դու չհեռանաս, այն ժամանակ ես կհեռանամ», — ասացի ես սարսափելի հուզված, դուռը խփեցի նրանց վրա և դուրս եկա տանից: Ահա բոլորը, — ասաց Ալազանը վերին աստիճանի հուզված, համարյա իրեն կորցրած:

Մի պահ մենք լուռ իրար նայեցինք: Ապա Ալազանը ձեռքն իմ ուսին դնելով, ասաց.

— Մարո ջան, արի գնանք Կիրովական, երկուսս էլ կաշխատենք և մեզ համար կապրենք: Համաձայն ես:

— Համաձայն եմ, — ասացի ես՝ նրա գլուխը բռնելով և նրա հետ համբուրվելով:

* * *

Մի քանի օրից նորից հանդիպեցինք: Նա շատ հոգնած ու տխուր էր:

— Էլի՛ տխուր, էլի՛ ներվային տեսք ունես, միթե՞ մեր հարցը չլուծվեց:

— Եթե մորս լսենք, մեր հարցը բացասական իմաստով կլուծվի, իսկ ես եթե մի օր քեզ չտեսնեմ, կխելագարավիմ:

Տեսնելով նրա տանջված դեմքը և հուսահատական դրությունը, նրան հանգստացնելու և մխիթարելու համար ես գրկեցի նրա գլուխը, կրկին ու կրկին համբուրեցի նրա աչքերն ու շուրթերը:

— Մորս խոսքերից հետո, — շարունակեց Ալազանը, — ես երեք օր տուն չգնացի, ճաշարաններում կերա-խմեցի, հարբեցի ու պատերի տակին քնեցի: Մի օր ընկերներս այդ վիճակում ինձ ձեռքերի վրա դրած տուն են տանում, հայրս, տեսնելով որ ես ձեռից գնում եմ, մի առավոտ ինձ իր մոտ կանչեց ու ասաց. «Բալամ, դու այդ աղջկան շատ կսիրես»: «Շատ, առանց նրան ես ապրել չեմ կարող», — ասացի ես: «Դե որ այդպես է արի քեզ պսակեմ, էլ ինչո՞ւ ես հարբում, ինչո՞ւ տուն չես գալիս, ամոթ է չե՞, խավի՞ր լսի մեր երեսին կթքի»: Մյուս օրը, աշխատանքից հետո եղբայրս ինձ մոտեցավ և ասաց. «Վահրամ, առանց ինձ տեղ չգնաս, քեզ բան պիտի ասեմ»: Աշխատանքից հետո մենք միասին դուրս եկանք: Եղբայրս ինձ դարձած ասաց. «Վահրամ, քո վերջին արարքները գեղեցիկ բան չեն, ինչ է նշանակում հարբել և պատերի տակին քնել, գիշերները տուն չգալ, դու քո շրջապատում ճանաչված և շատ հարգված մարդ ես: Պրոլետարական Գրողների Միության նախագահ և հարբած ու պատերի տակին պառկած, խայտառակություն է, ինչ կասեն քո գրական ընկերները: Ծնողներ են, իրավունք ունեն խոսելու, թող խոսեն, դու պետք է նրանց համոզես, հասկացնես և ոչ թե տանից փախչես: Նրանց առարկությունը Մարոյի նկատմամբ ճիշտ չէ, ինչո՞վ է մեղավոր խեղճ աղջիկը, որ ծնողներ չունի և ապրում է որբանոցում, միթե՞ դա պակասություն է: Մարոն ինձ շատ դուր եկավ, ես ծնողներիս կհամոզեմ և նրանք ինձ հետ կհամաձայնվեն: Այնպես որ այսօր առանց խմելու տուն կգաս, ամոթ է, հասկացմա՞ր»:

57. ՀԻՆԸ ՏԱՊԱԼՎԵՑ, ՆՈՐԸ ՀԱՂԹԵՑ

Մյուս օրը առավոտյան շատ շուտ մեր որբանոցի աղջիկներից մեկը ներս մտավ և ասաց.

— Մարո, ընկեր Ալազանը քեզ կանչում է:

Ես սարսափահար, գլուխս կորցրած, արագ հագնվելով դուրս վազեցի: Դուռը բացելով հանդիպեցի նրա պայծառ, ժպտուն և գեղեցիկ դեմքին:

— Հը, ինչ է պատահել, ինչո՞ւ այսքան շուտ:

Նա անմիջապես ինձ թևանցուկ անելով ասաց.

— Այսօր ես արտակարգ ուրախ և երջանիկ եմ, այս գիշերը բոլորովին չեմ քնել, շուտ եկա, որ քեզ էլ հայտնեմ իմ ուրախությունն ու երջանկությունը: Չգիտեմ երեկ ինչ են խոսել Դանչոն ու հայրս, միայն այն կասեմ, որ այսօր աշխատանքից հետո առանց ինձ տուն չգնաս: Եղիր Պատկոմական շտաբում, ես ու Դանչոն կգանք և միասին մեր տուն կգնանք:

— Ձեր տուն... կգնանք... լավ, — ասացի ես՝ տեղումս թովռալով, ու նրա ձեռքը բռնելով, — այսօր ես դպրոցում դասեր չունեմ, ամբողջ օրը շտաբումն եմ աշխատելու:

Աշխատանքների վերջում շտաբը մտավ Ալազանը և ինձ թևանցուկ արած դուրս եկանք շտաբից: Դռան մոտ մեզ սպասում էր Դանչոն՝ Ալազանի եղբայրը: Նա ինձ բարևելու փոխարեն ժպտալով թևս մտավ, և երեքով ասելով-խոսելով, կատակելով քայլերն ուղղեցինք դեպի նրանց տուն: Ալազանը այնքան էր ոգևորված, եթե շրջապատից ու եղբորից չամաչեր, ինձ ոչ թե թևանցուկ, այլ գրկած կտաներ իրենց տուն:

Ներս մտանք: Մեղանի վերնամասում նստած էր նրա հայրը: Մեզ տեսնելիս ժպտաց ու ձեռքն ինձ պարզելով ասաց:

— Բարով եք եկել, նստեցեք:

Ես նստեցի Ալազանի և Դանչոյի մեջտեղում: Սկսվեց հարցուփորձը և նախնական ծանոթությունը: Ալազանի հարսն ու քույրը սեղան էին պատրաստում, մայրը չէր երևում, երևի իմ տուն գալու կապակցությամբ նա տանից հեռացել էր: Ընդունելությունը շատ ջերմ էր ու անկեղծ: Առաջին բաժակը խմեցին իմ կենացը և ցանկացան ինձ հաջողություն ուսման և աշխատանքի ասպարեզում: Ես բաժակս նրանց բաժակներին խփելով ցած դրեցի:

— Ինչո՞ւ չես խմում, — հարցրեց Ալազանի քույրը՝ Սիրվարդը:

— Խմել չեմ կարող, — պատասխանեցի ես:

Ճաշն ավարտվեց: Ես ու Ալազանը շատ բարձր տրամադրությամբ դուրս եկանք տնից և գնացինք զբոսանքի:

* * *

Երկու շաբաթ անց մանկատուն եկան Ալազանն ու Դանչոն ու ինձ զբոսանքի հրավիրեցին:

— Մարո ջան, հագնվիր, գնում ենք զբոսնելու:

— Ո՞ր:

— Աբովյան կամ Կոմունարների այգին:

Ես տուն գնացի, հագուստներս փոխեցի, և միասին դուրս եկանք զբոսանքի: Բավականին զբոսնելուց հետո Դանչոն ասաց.

— Գիտե՞ս ինչ, Մարո ջան, մինչև ձեր հարսանիքի կազմակերպելը դու պետք է մեր տանը ապրես, դա հորս որոշումն է, որը պետք է դու կատարես:

Ես նրան ոչ մի պատասխան չտվի, սպասեցի Ալազանի հետ խորհրդակցելու:

Մյուս օրը երեկոյան տեղի ունեցավ մեր հերթական հանդիպումը:

— Երեկ լսեցի՞ր ինչ ասաց եղբայրս:

— Լսեցի, բայց ինչո՞ւ ձեր տանը, ավելի լավ չէ՞ր լինի մինչև հարսանիքը ապրելի մեր մանկատանը և հարսանիքի օրը գայի՞ք ու ինձ տանեի՞ք:

— Չէ, Մարո ջան, հայրս այդպես է կամենում, արի նրան չառարկենք, երևի մի բան գիտի, որ այդպես է կարգադրում:

Մյուս օրը ես հավաքեցի հագուստներս, տեղավորեցի փայտյա սնդուկումս և սպասեցի նրանց: Աշխատանքից հետո մանկատուն եկան Ալազանն ու Դանչոն: Ես մնաս բարով ասացի մանկատան կառավարչուհի Սոֆիկ Մուշեղյանին և ընկերուհիներին ու դուրս եկա իմ տասնամյա գթասիրտ «մայր» մանկատնից: Դանչոն վերցրեց ճամպրուկս, իսկ Ալազանը ինձ թևանցուկ անելով գնացինք նրանց տուն:

Չնայած ուտում-խմում ու գիշերում էի նրանց տանը, բայց ամբողջ ցերեկը մանկատանն էի անցկացնում, չէ՞ որ իմ աշխատանքի 2-րդ օբյեկտը վեցերորդ մանկատունն էր, որտեղ և ես էի ապրում:

* * *

Մի շաբաթ էր, ինչ ես Ալազանենց տանն էի ապրում, բայց նրա մայրը չկար ու չկար: Այդ բանը ինձ շատ մտահոգում ու տանջում էր, և մի օր էլ Ալազանին հարցրի.

— Ալո, ո՞ր է մայրդ:

— Իր հոր տունն է գնացել, թող այնքան մնա, մինչև ինքն իրեն փոշմանի և տուն գա, դրա համար չարժե մտածել:

— Իսկ եթե բոլորովին չգամ:

— Այն ժամանակ մենք կգնանք և նրան տուն կբերենք, — ասաց Ալազանը:

Մի օր էլ միջանցքի դուռը չիսկ-չիսկ բացվեց:

— Այս ո՞վ է դուռը բացում, — հարցրի ես Դանչոյի կնոջից՝ Արաքսիից:

— Սուս, մայրիկն է, դռան բանալին նրա մոտն է:

Հնդկահավի պես ուռած ու փքված, թթված դեմքով ներս մտավ մայրիկը: Առանց մի խոսք ասելու, առանց մեզ բարևելու գնաց մի կապոց լվացած շորեր բերեց սեղանին դրեց ու պատրաստեց հարթուկի պարագաները: Երբ հարթուկը տաքացավ, ես լոռ սկսեցի շորերը հարթուկել, իսկ նա մտածկոտ գնաց և պատշգամբում նստեց:

Երբ հարթուկը ավարտեցի, նա դարսված շորերը մեկ-մեկ շոռ ու մոռ տվեց և ապա ասաց.

— Վերջապես, չամաշուրները⁹⁶ մի կարգին հարթուկվեց, մի օր չտեսա, որ յախաներն⁹⁷ ու թևի բերանները հարթուկվեց:

Նրա խոսքերից ես շատ շոյվեցի և շատ ուրախացա, բայց անհարմար

96 Կարինի, Վանի, Մոկսի բարբառով տակի սպիտակեղեն, Հայոց լեզվի բարբառային բառաբան, Հր. Աճառյանի անվան Լեզվի ինստիտուտ, Հատոր 4, ՀՀ Գիտությունների Ազգային Ակադեմիա, Երևան, 2007, էջ 374:

97 Յախա-օձիք:

զգացի, որ Արաքսիային իմ ներկայությամբ վատաբանեց, իսկ խեղճ Արաքսին լռությամբ պատասխանեց:

* * *

Մի օր, ընթրիքի ժամանակ, Ալազանի հայրը ինձ դիմելով հարցրեց.

— Մարո՛, բալամ, մի պատմիր տեսնենք դու հեր ու մեր ունեցնլ ես, թե պատի ծակիցն ես դուրս եկել:

— Պատի ծակիցն եմ դուրս եկել, հայրիկ, — ասացի ես հոգուս խորքում խիստ վիրավորված ու զսպված: Բոլորս էլ իմ խոսքերի վրա ծիծաղեցինք, — ես, հայրիկ ջան, մեծ տան զավակ եմ եղել, մեզ կոչում էին Թավաքյալենց: Իմ հորեղբորը գիտեր Վանն ու Ալջավազը:

— Թա...վա...քյ...լենց:

— Այո՛, Թա...վա...քյ...լենց, — ասացի ես:

— Սպասի՛ր, սպասի՛ր, — հիշողությունը փորփրելով ասաց հայրիկը, — Թավաքյալենց Մելիք Հակոբը քո ինչն է:

— Իմ հորեղբայրն է:

Նրա դեմքը պայծառացավ և ուրախ տրամադրությամբ շարունակեց.

— Թավաքյալենց Մելիք Հակոբը իմ լավ բարեկամն ու մուշտարին էր, ինձ պատվերներ էր տալիս միշտ, Ալջավազի սպիտակահատ ցորեն էր ուղարկում: Ողորմած կինս ամեն հաց թխելիս օրհնում էր Մելիք Հակոբին:

Ապա ժպտուն դեմքով ինձ նայելով ասաց.

— Բոյո՛վ, լայն թիկունքո՛վ, շատ խորոտ մարդ էր: Ձեր ցեղը բոլորն այդպես բոյով ու բուսաթով էին:

— Բոլորը, — պատասխանեցի ես:

— Բա դու ինչո՛ւ կոլոտ ես մնացել, — վրա բերեց մայրիկը:

— Եթե բույսը լավ սնունդ չստանա, լավ կաճի՞: Այնպես էլ ես: Ամբողջ կյանքումս միշտ սոված, միշտ կիսաքաղց եմ եղել, էլ ինչպե՛ս բոյ քաշեի:

— Մարոն իմացել է, որ ես կարճ ու պստիկ աղջիկների եմ սիրում, դրա համար էլ կարճ է մնացել:

Բոլորս երկարատև և բարձրաձայն ծիծաղեցինք:

— Իսկ ինչ եղավ Մելիք Հակոբը, — իր խոսքը շարունակեց հայրիկը:

— Կոտորածի ժամանակ, գյուղի ամբողջ տղամարդկանց հետ միասին, թուրքերը նավթ լցրին վրան ու վառեցին:

— Վայ, վայ, վայ, ափա՛ս, ափա՛ս մարդ, — կնոջը դառնալով ասաց, — չգիտես ինչ բոյ ուներ, այս դո՛նով ներս չէր մտնի, մի աժդահա էր: Հե՛յ գիղի հայ Մելիք Հակոբ, հե՛յ, — ասաց նա՛՝ գլուխը տարուբերելով:

— Հայրիկ, հիմա իմացա՛մ, որ ես ոչ թե պատի ծակից, այլ մի լավ և անվանի ընտանիքից եմ դուրս եկել:

— Իմացա, բալամ, իմացա, — գլուխը տարուբերելով ասաց հայրիկը:

— Իսկ ինչ են եղել քո ծնողները, — վրա բերեց մայրիկը:

— Այդ պատմությունը շատ սրտաճմլիկ ու երկար է, մայրիկ ջան, այդ մասին էլ մի ուրիշ անգամ, — ասացի ես և՛ տխրած, և՛ ուրախացած:

Ուրախացա, որ վերջապես նրանք համոզվեցին, որ ես ոչ «պիճ» եմ, ոչ էլ «պատի ծակից» եմ դուրս եկել: Տխրեցի, որովհետև մորս հիշեցի:

58. ՄԵՐ ՀԱՐՍԱՆԻԸ

Հարսանիքի նախապատրաստական բոլոր աշխատանքները կատարված էին: Հրավիրված էր հատուկ խոհարար: Տպված էին հատուկ հրավիրատոմսեր: Կատարված էին ամեն տեսակի գնումներ: Սկսեցին կազմել հյուրերի ցուցակը:

— Մարո, քո կողմից քանի՞ հոգի կհրավիրես, — հարցրեց մայրիկը:

— Երկու, — կարճ ու կտրուկ ասացի ես:

— Երկուսը քիչ է, որդի, գոնե մի տաս հոգու հրավիրիր, դու ուրիշ ընկերուհիներ չունեն:

— Այդքան բավական է, — պնդեցի ես: Թե ինչո՞ւ երկու, ես էլ չհասկացա:

— Խեղճ աղջիկ, եթե խեղճ ու մերդ և մելիք Հակոբը սաղ լինեին, ինչ լավ կլիներ, — ասաց հայրիկը ցավելով ու մտածելով:

— Վայ, Ազնիվ, — կնոջը դառնալով ասաց հայրիկը, — ամեն ինչի մասին մտածել, բայց ամենակարևորը մոռացել ենք, չենք որոշել, թե ո՞ր ժամը⁹⁸ գնան պսակվելու:

— Տեր Նիկոլի մոտ՝ Լուսավորիչ ժամը, — ասաց մայրիկը:

— Ո՛չ մի ժամ, ես կոմունիստ եմ, իսկ Մարոն՝ կոմերիտական: Մենք չենք հավատում ոչ եկեղեցուն, ոչ էլ տերտերներին, — ասաց Ալազանը:

Իսկ ես ձեռքերս բերանիս դրած՝ թաքուն ծիծաղում էի նրանց խոսքերի և Ալազանի պատասխանի վրա:

— Այ բալան, դու բոլորվին անօրեն ես դարձել, ամեն ինչին հակառակելը կմտածեինք, բայց ժամ չերթալը չէինք մտածել: Ասում էին, որ կոմունիստները անաստված են՝ չէինք հավատում, — ասաց մայրիկը զարմացած:

— Ադաթ է, որդի, ադաթ, պետք է անպայման ժամ գնալ, օտարը լսի ի՞նչ կասի: Եվ վերջապես ժամով պսակվելը կամրացնի ձեր ընտանիքի կապերը, աստծու օրհնությունը ձեզ վրա կլինի, — ասաց հայրիկը՝ մեզ համոզելով ու խրատելով:

— Մեր ամուսնության կապերը այնքան ամուր են, հայրիկ ջան, որ Աստվածն անգամ չի կարող քանդել, — ասաց Ալազանը ժպտալով:

— Ա՛յ որդի, եթե ժամ գնալուց ամաչում եք, այն ժամանակ եկեք տերտերին տուն կանչենք, թող տանը ձեզ պսակի, — ասաց մայրիկը:

— Ո՛չ, ո՛չ մի տերտեր այս տուն չի մտնի, — ասաց Ալազանը վերջնական և վճռական տոնով:

* * *

«Որբանոցի աղջիկը», «պատի ծակից ես դուրս եկել», «բիճ»՝ այս խոսքերը շատ էին խոցել մեր երկուսի սրտերը, որոնք նյութ դարձան Ալազանի մի քանի քառյակների համար: Մի զբոսանքի ժամանակ Ալազանը, կարծես ինձ հանգստացնելու և սփոփելու համար ասաց.

98 Եկեղեցին:

— Մարո՛, բալիկս, լսի՛ր իմ պատասխանը ծնողներիս:

Հայրս ասաց թե՛ յարիդ
Հայրը ո՛վ է, մայրը ո՛վ:
Մայրս ասաց թե յարիդ
Հայրը ո՛վ է, մայրը ո՛վ,
Միամիտներ, — ասացի, —
Հարցում արեք աշխարհին,
Թե կյանք փոող արևի
Հայրը ո՛վ է, մայրը՝ ո՛վ:

* * *

Հերս ասաց, — ազիզ բալա, էս յարից յար չի լինի,
Մերս ասաց, — էդ ինչ յար է, քեզ բարե-բար չի լինի,
Հորս ասի, մորս ասի, — ձեզ չի փրված, որ փեսներք,
Էս աշխարհի սարերի մեջ՝ Էսպիսի սար չի լինի:

* * *

Սրտիս աղբրից ջուր փանող՝ դու սիրո փարչ մնացիր,
Հազար գյուղալ կոխ փալով, դու սրտիս խարջ մնացիր,
Ամանական դրախտի եղեմական պարտեզում
Բոյդ փված չիսարուն՝ դու էդպես կարճ մնացիր:

Ընթերցումից հետո մենք երկուսս էլ ծիծաղեցինք, իսկ ես, Ալազանիս գրկելով ու համբուրվելով, ասացի.

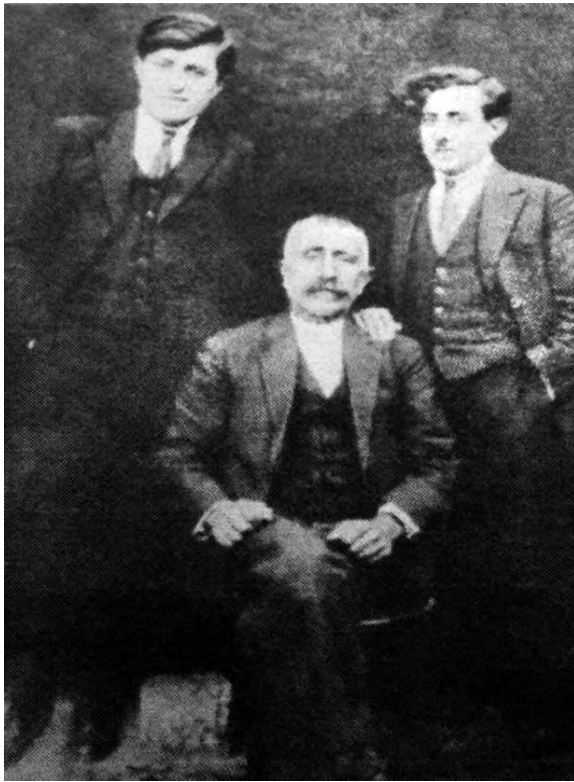
— Շատ ընտիր բանաստեղծություններ են և շատ լավ պատասխաններ են քո ծնողներին:

* * *

Շաբաթ երեկոյան հավաքվեցին բոլոր հյուրերը, սկսվեց հարսանիքի եռու-գեռը: Մեր հարսանիքից մենք դուրս գցեցինք եկեղեցական բոլոր ծիսակատարություններն ու ձևականությունները: Հարսը մի ամիս էր ինչ փեսայի տանն էր ապրում: Նրան նվագով երգ ու պարով, գոգոռալով, փողոցում ցուցադրելով հոր տնիցը բերելը իրենք էին վերացրել, եկեղեցի գնալ և եկեղեցուց հարս ու փեսին տուն բերելը մենք վերացրիք: Չեղյալ հայտարարեցինք քավորներն ու քավորականները և նրանց հետ կապված ահագին տաղտկալի և անիմաստ սովորությունները: Բոլոր տեսակի ազար բաշիներն ու հարսնաքույրերը: Ընտրեցինք մի սեղանապետ թամադա, որը պետք է ղեկավարեր սեղանը և իր օգնականը, որը պետք է ղեկավարեր հարսանեական սեղանի գեղարվեստական մասը:

Սկսվեց նվագ, ուտելն ու խմելը, երգն ու պարը և կենաց բաժակները: Առաջին բաժակը խմեցին մեր կենացը, մաղթեցին մեզ առողջություն, ընտանեկան համերաշխություն ու երկար կյանք: Ապա խմեցին Ալազանի մոր և իմ հորն ու մոր հիշատակին: Խմեցին նաև իմ կողմից միակ հյուրերի՝ Արշալույսի և նրա մոր կենացը: Ահա այսպես շարունակվեց կենացներն ու երգն ու պարը մինչև առավոտյան ժամը վեցը: Որից հետո հյուրերն մեզ մնաս բարով ասացին:

Հարսանիքից հետո սկսվեց մեր ընտանեկան առօրյան, իր բազմապիսի հին և նոր սովորություններով:

Գարուզյան Մարտիրոսը զավակների՝ Ալազանի և Դանչոյի հետը

59. ՄԱՅՐԻԿԻ ՌԵԺԻՍԸ

— Մարո ջան, գիտե՞ս, որ որոշ աղաթներ կան, որ խարսը պիտի կատարի, — ասաց մայրիկը։

— Ի՞նչ աղաթներ։

— Հիմա, հիմա կասեմ կիմանաւ։ Խարսը պետք է ամեն առավոտ չայնիկով ջուր լցնի, որ բոլորը լվացվեն, իսկ առաջին օրը պետք է լվացվելուց հետո նրան համբուրեն։

— Ինչո՞ւ, մեր լվացարանը փչացել է, — հարցրի ես։

— Չէ, լվացարանը չի փչացել, աղաթ է, որը պետք է կատարել։ Խարսը երեկոյան պետք է գոլ ջուր բերի և բոլորի ոտքերը լվա։ Մինչև բոլորը չքնեն, խարսը իրավունք չունի քնելու։

Ռեժիմը բավականին խիստ էր և ստորացուցիչ, բայց նկատի ունենալով մայրիկի վատ տրամադրվելը դեպի ինձ՝ որոշեցի ինչ գնով էլ լինի որոշ ժամանակ ենթարկվել նրա ռեժիմին, որ ընտանիքում իմ կապակցությամբ անախորժություններ չլինեն։ Ինձ համար մայրիկի ռեժիմի ամենածանրը երրորդ կետն էր։ Ես 13 տարի շարունակ քնել էի ժամը 10-ին և արթնացել առավոտյան ժամը 6-ին։ Շատ անգամ առանց ժամացույցին նայելու ուղիղ ժամը տասին հորանջում էի, այդ նշան էր, որ իմ քնելու ժամանակն էր։ Այդ սովորությունը մինչ օրս էլ ինձ մոտ

պահպանվում է: Մայրիկի ռեժիմի և մտադրությունների մասին հայտնեցի Ալազանին: Նա ինձ հետ համաձայնելով ասաց.

— Շատ ճիշտ ես մտածել, Մարո ջան, այնքան սովորություններ դեն գցեցինք, արի մայրիկի ռեժիմի հետ ժամանակավորապես հաշտվենք, որպեսզի հենու մնանք ընտանեկան բոլոր տեսակի անախորժություններից և վեճերից:

Սյուս օրը Ալազանը մեծ դժվարություններով ինձ արթնացրեց (ես շատ խորը քնող էի, եթե կողքիս փողային նվագախումբ նվագեր՝ չէի արթնանում): Ես հագնված ու սանրված կազմ ու պատրաստ սպասում էի բոլորի արթնանալուն: Առաջինը հայրիկն ու մայրիկը ողջունեցին լուսաբացը: Ես նրանց սենյակի դուռը թակեցի և ներս մտա ու նրանց ոտքերի առջև դրեցի նրանց կոշիկները:

— Ապրես, — ասացին նրանք:

Որից հետո սկսեցի նրանց անկողինները հավաքել և սենյակը կարգի բերել ու մաքրել, ապա գնացի մի մեծ թեյնիկ վերցրի, ջուր լցրեցի և սպասեցի նրանց: Առաջինը եկավ մայրիկը, ես նրա ձեռքերին ջուր լցրեցի, նա լվացվեց և ինձ «բարի լույս» ասելով այտերս համբուրեց: Հետո եկավ հայրիկը՝ լվացվեց, նույնպես «բարի լույս» ասեց և ինձ համբուրեց: Հերթը եկավ տեգորս՝ Դանչոյին: Նա ժպտալով թուշս քաշեց, թեյնիկը ձեռքիցս վերցրեց, ջուրը լվացարանը լցրեց ու լվացվեց:

— Ինչո՞ւ մայրիկի աղաթին չեք ենթարկվում, — ժպտալով ասացի ես:

Նա լվացվելուց հետո սրբվեց, ինձ նայեց, ժպտաց ու համբուրելով ասաց.

— Եթե մայրիկը կասի ինչո՞ւ տեգորդ ձեռներին ջուր չլցրեցիր, ասա, որ նա չուզեց:

Մայրիկի ռեժիմի երկու կետերը կատարեցի բարեհաջող և անթերի: Օրը մթնեց և բոլորս տեղավորվեցինք սեղանի շուրջ, սկսվեց աշխույժ խոսակցություն, կատակներ, թղթախաղ: Թե՛ն ես բոլորին ակտիվ մասնակցում էի, բայց մտքումս մշտապես մի միտք էր մխում՝ ինչպես կատարել այդ ստորացուցիչ աշխատանքները, ինչպես լվանալ այդ բոլորի կեղտոտ ոտքերը, և մտքումս անհիծում էի այդ փտած և ստորացնող աղաթները հնարողներին: Հնարիքից հետո տարա մի դույլ ջուր դրի նավթավառի վրա: Գնացի բոլորի անկողինները բացեցի, գիշերանցները բարձերին դրեցի: Առաջինը հայրիկը պատրաստվեց քնելու: Ես անմիջապես սրբիչն ուսիս գցեցի, տաշտը գոլ ջրով լցրած տարա և հայրիկի ոտքերի մոտ դրեցի: Նա ոտքերը դրեց տաշտի մեջ, ես կոացա որ լվանամ, նա թե.

— Վե՛ր, վեր կաց, բալամ, ես ինքս կլվանամ, շատ ապրես:

Ես ուրախությունից քիչ էր մնում նրան գրկեի և համբուրեի, բայց նս անմիջապես սրբիչ խնդրեց: Ես այն տվեցի և կոացա որ ոտքերը սրբեմ, նա նորից մերժեց՝ ասելով. «կանաչի մորդ մեջքը, որ քեզ պես խնազանդ աղջիկ է ծնել, ապրես որդի», ու սրբիչն ինձ տալով պառկեց քնելու: Հայրիկի վերաբերմունքից ոգևորված, մտքումս Աստված էի կանչում, որ մայրիկն էլ այդպես վերաբերվեր ոտնավային: Ուրախ ու աշխույժ քայլերով տաշտը գոլ ջրով լցրի և մայրիկի ոտքերի մոտ դնելով, ասացի.

— Մայրիկ ջան, բեր ոտքերդ լվանամ:

— Չէ՛, բալա ջան, ջուր բերեցիր հերք ի, ես իմ ոտքերը կլվանամ, — ասաց մայրիկը:

Այդ բոլորից խիստ ոգևորված, ջրով լի տաշտը տարաւ և դրեցի Դանչոյի ոտքերի մոտ և ծիծաղելով ասացի.

— Ահա Ձեզ ջուր, թույլ տվեք Ձեր ոտքերը լվանամ:

Նա քահ-քահ ծիծաղելով ասաց.

— Ազիզ բալա, ես ոչ շահ եմ, ոչ էլ թագավոր, իմ ոտքերի համար էլ ջուր չբերես և լվանալու մասին չմտածես, հակառակ դեպքում խիստ կվիրավորվեմ, — ասաց նա գլուխս շոյելով:

Վերջում ջրով լի տաշը տարաւ և դրեցի Դանչոյի կնոջ՝ Արաքսի ոտքերի մոտ և ասացի.

— Արաքսի, բեր ոտքերդ լվանամ:

Նա նույնպէս ծիծաղեց և թեւս բռնելով, ինձ սենյակից դուրս տանելով ասաց.

— Այդ բոլորը ես էլ իմ ժամանակին արել եմ, գնա՛ քնիր, ես դեռ շատ ուշ կքնեմ:

Եվ այսպէս, իմ ծայրաստիճան հոսսահատությունն ու ջղայնությունը ուրախությամբ պսակվեց: Այդ տրամադրությամբ էլ վազեցի մեր սենյակը, փաթաթվեցի համբուրեցի Ալազանին և պատմեցի յուրաքանչյուրի վերաբերմունքը դէպի իմ ոտնավան: Ալազանը նույնպէս ուրախացավ, որ իր հարազատները իրենց թույլ չեն տվել, որ ես այդ նվաստացուցիչ աղաթը կատարեի: Ինձ գրկելով ու համբուրելով ասաց.

— Գիտե՞ս ինչ, բալիկ ջան, մի երկու անգամ էլ այդ գործողությունը եթէ կատարես, առաջինը հենց մայրիկը կհրաժարվի իր այդ աղաթից ու ռեժիմից, փորձիր և կհամոզվես, որ ես ճիշտ եմ: Դրանից հետո քո նկատմամբ այլևս թշնամական դիրք չի բռնի և մեր ընտանեկան խաղաղությունը ընդմիշտ կապահովվի:

Երկրորդ օրը, ուրախ-ուրախ, վազվզելով, տաշտով ջուրը տարաւ հենց առաջինը մայրիկի ոտքերի մոտ դրեցի և ասացի.

— Մայրիկ ջան, ոտքերդ դիր լվանամ:

— Մարդ ջան, ո՞վ ամեն օր ոտքեր լվանալու հավես ունի, բոլորիս ոտքեր մաքուրի, տար ջուրը թափիր:

Ես ուրախությունից փոխանակ ջուրը թափելու, տաշտը ձեռիս մեր սենյակ մտաւ և ծիծաղելով Ալազանին ասացի.

— Ալո ջան, ոտքերդ դիր լվանամ, այսօր ոտնավա տեղի չունեցավ:

Ալազանը ուրախացած ծնոտս համբուրեց և ասաց.

— Տեսա՛ր, որ ես ճիշտ էի, հիմա մայրիկը քեզ ուրիշ աչքով կնայի, դիր, տաշտը այստեղ դիր, ես ոտքերս կլվանամ:

Երեք օրից հետո, նորից տաշտը ջրով լցրած, տարաւ ու մայրիկի ոտքերի մոտ դրեցի և ասացի.

— Մայրիկի ջան, ոտքերդ դիր մի լավ լվանամ, երեք օր է չեմ լվացել:

— Մարդ ջան, էրեկ ենք լողացել, պետք չէ, էդ աղաթը վայդա արողին խորեմ, վով հավես ունի ամեն օր ոտքերը լվանա, տար ջուրը թափիր, գնա քնիր:

Ես ուրախ-ուրախ վազելով տարաւ ջուրը թափեցի և մեր սենյակը մտնելով՝ ասացի.

—Ալո ջան, ընդմիջտ ազատվեցի ոտնավայից, մայրիկը ասաց. «Էդ աղաթը վայդա արողին խորեմ, ամեն օր վով հավես ունի ոտքերը լվանա, տար ջուրը թափիր, գնա ու քնիր»:

—Այրի իմ խելոք բալիկը, արի, մոտ արի քեզ մի լավ համբուրեմ:

Մայրիկի ռեժիմի միայն մի կետը մի ամբողջ ամիս ուժի մեջ մնաց. «Մինչև բոլորը չքնեն, խարսն իրավունք չունի քնելու...»: Եվ ամեն երեկո, հենց ժամացույցի սլաքները գալիս էին տասի վրա, աչքերս փակվում էին: Նստած տեղում հարբածի պես մեկ այս, մեկ այն կողմ էի շոտ գալիս, գլուխս թեքվում էր կրծքիս և հանկարծ վախեցած զարթնում ու մշուշված աչքերով նստածներին նայում ու նորից ննջում էի:

—Մարո ջան, քունդ տանում է, մի փոքր էլ, մի փոքր էլ սպասիր, բոլորս միասին հիմա կքնենք,—ասում էր Ալազանը ու գլուխս հենում էր կրծքին, և ես նստած տեղումս քնում էի:

* * *

Կիրակի օր էր, բոլորս սեղանի շուրջ նստած թեյում էինք:

—Հա, մայրիկ, հիշեցի,—ասացի ես,—երեկ ես խոհարարին տեսա և ասացի.—«Մայրիկը կանչում է», իսկ ինչ է նրա անունը:

—Սարգիս, մեծաբեկ ու համար ասում ենք Սարգիս աղա, կրճատ Սարսաղ:

—Վայ, իսկ ես Սարգիս ասելու փոխարեն ասացի Սարսաղ աղա:

Իմ խոսքի վրա բոլորը շրիսկալեն ծիծաղեցին և երկար ժամանակ չէին կարողանում հանդարտվել: Մայրիկը ծիծաղի արցունքները սրբելով՝ գլուխս բռնեց և ինձ համբուրեց: Ալազանը նույնպես գլուխս բռնեց և ասաց.

—Իսկական սարսաղը դու ես,—ու շարունակեց իր անգուսպ ծիծաղը:

Նրանց հանդարտվելուց հետո ես շարունակեցի,—նա զարմացած ինձ նայեց և բարկացածի տոնով ասաց,—«Լավ, կգամ»:

Նորից փոթորկեց ծիծաղը, նորից ինձ փաթաթվել ու համբուրել, նորից ծիծաղի արտասուքները սրբել և ասել՝ «վայ քյանդրբագ աղջիկ, վայ»:

—Սպասեցեք, սպասեցեք, էս թավաքյալի հարսից մի բան էլ ես պատմեմ: Մարտիրոսի ծնունդն էր: Տունը լցված էր մեր բարեկամներով և Մարտիրոսի ընկերներով, սկսվել էին կենաց բաժակները, հերթը հասավ մեր երկու տղաներին ու հարսներին.

—Դանչո, կենացդ: Արաքսի, կենացդ: Ալազան Վահրամ, կենացդ: Մարո... ու սկսեցին դեսուդեն նայել և ինձ հարցնել՝ Ազնիվ, ո՞ր է պստիկ խարսը: Ասացի՝ ինչ իմանամ, երևի մեկին գտել և հետը խաղում է: Բոլորը սկսեցին ծիծաղել, կենաց բաժակները դատարկելուց հետո ես դեսուդեն նայեցի և Մարոյին գտա Մարտիրոսի և իր ընկերների ետևում թախտին նստած ու լամպի ստվերի տակ անուշ քնած:

Նորից ծիծաղ, նորից արցունքներ սրբել ու ինձ գրկել ու համբուրել:

—Թատրոն է, թատրոն, իսկական թատրոն, առանց Մարոյի մեր տունը շատ տխուր կլիներ,—ասաց Դանչոն ինձ փաթաթվելով ու ծիծաղի արցունքները սրբելով:

Մայրիկը, ծիծաղը մի կերպ զսպելով, շարունակեց.

— Գնացի իմ մեծ սև շալը բերի ու մեր քնած խարսին ծածկեցի, որ հյուրերը չտեսնեն, և չխայտառակվենք: «Ա՛յ քեզ թագա խանրա...», ասացի ես մտքումս: Երբ հյուրերը գնացին, ես ու Վահրամը ոչ մի կերպ չկարողացանք նրան զարթնացնել: Ստիպված Վահրամը գլխից, ես ոտքերից բռնած տարանք ու տեղաշարժում դրեցինք:

Ծիծաղը փոխվեց բարձրաձայն քրքիջի, հագի ու արտասուքների:

— Վայ քյանդորբազ հարս, վայ, — ասացին մի քանիսը ու նորից ծիծաղեցին: Մայրիկը ինձ մոտենալով ու գրկելով ասաց.

— Այ բալամ, քեզանից հարս դուրս չի գա, սրանից հետո հենց որ քունդ կտանի, գնա ու քնի: Ամեն օր ես չեմ կարող քեզ գրկեմ և տեղաշարժ դնեմ: Գնա՛, բալամ, գնա, երբ մեծանաս, նոր խարսնություն կանես:

* * *

Մի առավոտ թեյասեղանի շուրջ չեմ հիշում ինչ ասացի, մայրիկը ծիծաղելով ասաց.

— Ինչ քաղցր, համով է մեր Մարոն, ահա թե ինչու մեր Վահրամը չկարողացավ նրանից ձեռ քաշել: Իսկ Ալազանը վրա բերեց.

— Դե որ այդքան քաղցր ես, Մարո ջան, արի քեզ թեյիս մեջ գցեմ ու խմեմ:

— Մայրիկ, իսկ որ ծաղկի հոտը առար ինձանից, — կատակեցի ես:

— Քաֆուր վարդի, գիժ աղջիկ, քաֆուր վարդի, — ասաց մայրիկը ծիծաղելով:

* * *

Կամաց-կամաց ես մայրիկի «աչքի լույսը» դարձա, նա ինձ անչափ սիրեց և հաճախ ասում էր.

— Էս Մարոյի սիրած ի, ոչ ոք չուտի, Էս կոճիկավոր ոսկորը մեր պստիկ շանն ի, ոչ ոք չուտի: Այս գործը ծանր է, Մարոյի ուժը չի պատի, ես կանեմ: Իմ պստիկ խարսի հետ ինչքան խոսես չես կշտանա, շատ խամով ու խոտով աղջիկ ի: Հենց որ նա տուն է մտնում, մեր տունը երգ ու պարով լցվում ի: Համա ճոճ խարսս մոռոթ ի, մոռոթ:

Մի օր մեզ հյուր էին եկել մայրիկի ընկերուհիներն ու բարեկամները: Կերան-խմեցին, դեսից ու դենից խոսեցին, հերթը հասավ հարսներին:

— Աղջի՛ Ազնիվ, որ խարսիդ կսիրես:

— Պատիկին, նա ի՞նչ խարս, բոլորս երեխու պես սիրում ենք նրան: Ուրախ, ասող-խոսող, մարդամոտ, թավաքյալի, մեծին լսող ու հարգող, շատ լավ աղջիկ ի: Ողորմի նրա ծնողաց, թող հանգիստ լինեն տանջված ոսկորները, որ մեզ այսպիսի խարս տվեցին, մենք շատ-շատ գոհ ենք մեր պստիկ խարսից:

Մեր միջև կամաց-կամաց հարս ու սկեսրոջ հարաբերությունները փոխվեցին ջերմ ու ընկերական փոխհարաբերության: Տուն մտնելիս, եթե տրամադրությունս բարձր էր, երգում, պարում և բարձրացնում էի մայրիկի ու Արաքսի տրամադրությունը: Շատ անգամ մայրիկն էլ ոգևորված և առանց նվագի հետս պարում

էր: Վերջապես մենք այնքան մտերմացանք, որ նա ինձ «իբր գլխին նստացրեց», բայց ես գլխին նստելու փոխարեն հաճախ նրա վզին էի նստում և գլուխը զույգ ձեռքերով սեղմած, շոյում ու ասում էի.

— Ասա, դու ինչո՞ւ չէիր ուզում, որ ես ձեր հարսը դառնայի:

— Բաց թող, բաց թող գլուխս՝ ասեմ, դու մեր անուշ ու գիժ Մարոն ես, սխալվել եմ:

Այն ժամանակ ես բաց էի թողնում նրա գլուխը ու երեքովս քահ-քահ ծիծաղում էինք: Ապա նա դեպի մեծ հարսը դարձած ասում էր.

— Աղջի՛ Արաքսի, էս մեր Մարոն կապ կտրած ծուռ ի, ծուռ, սա է՛րբ պիտի մեծանա խելքը գլուխը ժողվի և մեզ խարս դառնա, ես Մարոյից խարսի համ ու լազաթ չառա:

* * *

Թեյասեղանը պատրաստ էր, մայրիկն ինձ ասաց.

— Մարո՛, Մարո ջան, մի Վահրամին կանչի խաց ուտենք:

Ես դեռ նայեցի, դեն նայեցի, ոչ մի Վահրամ չգտա և վերադառնալով մայրիկին՝ ասացի.

— Մայրիկ, ո՞վ է Վահրամը, ես ոչ ոքի չգտա:

— Վայ սև կապեա,— ծիծաղելով ասաց մայրիկը,— աղջի թաթալաբազ, մինչև հիմա դու չգիտե՞ս, որ քո մարդու անունը Վահրամ ի:

Ես բարձրաձայն ծիծաղելով Ալազանի մոտ վազեցի և ասացի.

— Ալո՛, քո անունը Վահրամ է:

— Այո՛, Վահրամ է, միթե՞ն առաջին անգամն ես լսում,— ասաց Ալազանը ծիծաղելով ու թուշս քաշելով:

Ես երեք տարի նրան Ալո էի կանչել, որը սովորական էր դարձել և՛ ընտանիքում, և՛ ընկերական շրջապատում:

* * *

Մի օր շատ կարևոր աշխատանքներ ունեինք և տուն դարձանք գիշերվա ժամը 12-ին: Տան դուռը բացեց Դանչոյի կինը՝ Արաքսին: Նա ձեռաց ոշտայով⁹⁹ փլավ եփեց և մի քանի լավաշների հետ սեղանին դրեց ու գնաց պառկեց: Ո՛չ գդալ, ո՛չ էլ պատառաքաղ սեղանին չդրեց: «Տեր Աստված, այս սարսափելի յուրոտ փլավը ինչո՞վ պիտի ուտենք»,— մտածում էի ես: Այդ ժամանակ Ալազանը լավաշ հացը կտրատեց, երեք մատներով լավաշ հացն ու փլավը բռնեց ու կերավ: Նույնը ես փորձեցի. ոշտաները մատներիս արանքներից պլստալով դուրս թռան և ձեռքիս դատարկ հացը տարա բերանս: Որքան փորձեցի՝ բան դուրս չեկավ, ուստի փլավը կերա բոռով: Առավոտյան շորերս հագնելիս ի՞նչ տեսնեմ, յուրը ձեռքիս ափից հասել էր թևիս տակը, այնտեղից էլ մինչև գոտիս: Սկսեցի բարձրաձայն ծիծաղել և երկար ժամանակ չէի կարողանում ծիծաղս զսպել, որ Ալազանին ասեի բանի էությունը:

— Աղջի, դու գժվեցիր, ինչո՞ւ ես առանց պատճառի ծիծաղում,— հարցրեց Ալազանը:

Ես մի կերպ ծիծաղալու զսպելով, արտասանեցի սրբելով ասացի.

— Ահա՛, նայիր, — և ցույց տվեցի շրջագցեստու: Այս անգամ երկուսս միասին ավելի ուժգին սկսեցինք ծիծաղել:

— Այո՛, միթե՞ փլավը ձեռքով են ուտում:

— Այո, մեր տանը ձեռքով են ուտում, միթե՞ այսքան ժամանակ դու չես նկատել, — ծիծաղելով, ինձ հետ կատակելով ասաց Ալազանը:

60. ԱՆԱԿՆԿԱԼ ՀԱՆԴԻՊՈՒՄ

Դպրոցական ամառային արձակուրդներն էին: Պատկոմական կազմակերպությունը պատրաստվում էր մեծ մարզահանդեսին: Իմ պատկոմներից 120 հոգու ընտրել էի այդ մարզահանդեսում ելույթ ունենալու համար: Այդ իսկ պատճառով նրանց հետ արտահերթ պարապմունքներ էին անցկացվում: Շտապշտապ մտա գիմնազիայի շենքը՝ իմ աշխատավայրը: Հանկարծ դարպասի մեջ մեկը զույգ թևերս ամուր բռնեց և ինձ չթողեց ոչ մի շարժում կատարել:

— Թողն՛ք, ուշանում եմ, պատկոմներս ինձ են սպասում, — ասացի ես և փորձեցի ազատվել նրա ուժեղ ձեռքերից:

Թևերս բաց թողնելով՝ դեմս կանգնեց ջութակահարը՝ Բաբկեն Աբրահամյանը և ծիծաղելով ասաց.

— Երևի ինձ երբեք չեիր սպասում, չէ՛:

Ես մի պահ ինձ կորցրեցի, մինչև ականջներս կարմրեցի, ինձանից անկախ ձեռքս նրան մեկնելով նրա ձեռքը բռնելով լռեցի:

— Ձեռքդ ինչո՞ւ է դողում:

— Բարով ես եկել, — ասացի ես ավելի շփոթվելով ու հայացքս նրա հայացքից թաքցնելով:

— Ես քեզ մոտ էի գալիս, լավ էր, որ այստեղ բռնեցի: Հիմա դու գնա քո աշխատանքներին, բայց երեկոյան ուղիղ ժամը յոթին կոմունարների այգում քեզ կսպասեմ, կարևոր բան ունեմ ասելու, խնդրում եմ չուշանաս: Առանց Արշալույսի, մենակ կգաս, լավ:

— Լավ, — ասացի ես ձեռքս նրա ավիի միջից դուրս քաշելով:

Մարմնի մի անհասկանալի դողով, ինքս ինձ հետ խոսելով, դասարան մտա: Պարապում եմ, բայց միտքս զբաղված է երկու հարցով. արդյո՞ք ինձ առաջարկություն է անելու, թե՞ իմ ամուսնության մասին է խոսելու:

Աշխատանքից հետո, մտքերովս տարված, քայլերս դեպի տուն ուղղեցի: Գլխումս պտտվում էին մի քանի հրատապ հարցեր՝ «գնալ, թե՞ չգնալ, Ալազանին այդ մասին հայտնել, թե՞ չհայտնել, որտե՞ղ գտնել Արշալույսին և խորհրդակցել նրա հետ»: Ահա մտքեր, որոնք տանջում էին ինձ:

Ճաշի ժամն էր, բոլորը նստած ճաշում էին: Գդալի փոխարեն հաց էի վերցնում, հացը թողած անձեռոցիկ էի վերցնում և առանց ուտելու բերանս էի սրբում: Ալազանը իմ մտազբաղությունը նկատեց և հարցրեց.

— Այսօր դու շատ ցրված ես, քեզ հետ ի՞նչ է պատահել:

— Ոչինչ էլ չի պատահել, — ժպտալով պատասխանեցի ես:

Ճաշասեղանն էի հավաքում, հանկարծ ներս մտավ Արշալույսը: Ինձանից անկախ ես դեպի նա վազեցի ու նրա հետ գրկախառնվեցի:

— Այս ինչ բան է, ինչո՞ւ հանկարծ ինձ այդպես կարոտեցիր, — կատակեց Արշալույսը, — Մարո, իսկ դու գիտե՞ս, որ այսօր Իսկուհու ծննդյան օրն է, պետք է գնանք, թե՛ ոչ:

— Անպայման պիտի գնանք:

— Իսկ ի՞նչ նվեր տանենք:

— Մի բան կճարենք, — ասացի ես Արշալույսի թևը բռնելով և սենյակից դուրս գալով:

— Ալո ջան, մենք գնացինք, ես երեք կամ չորս ժամից հետո տանը կլինեմ: Էս լավ եղավ, դու ուզում էիր աշխատել, աշխատիր:

— Լավ, գնացեք, — ասաց Ալազանը թուղթ ու գրիչը առաջը դնելով:

— Արշո ջան, գիտե՞ս ինչ սարսափելի բան է պատահել, այսօր աշխատանքիս վայրում Բաբկենին հանդիպեցի, նա հետո ժամադրվեց և ասաց խնդրում եմ գաս, քեզ երկու կարևոր բան ունեմ հաղորդելու, կգաս մենակ՝ առանց Արշալույսի:

— Բայց ինչո՞ւ «առանց Արշալույսի», — կասկածոտ տոնով հարցրեց Արշալույսը մտածմունքների մեջ ընկնելով:

— Ինչ խորհուրդ ես տալիս, գնամ, թե՛ չգնամ:

— Ավելի լավ է գնաս, քանի որ ինքը քո ամուսնության մասին չի իմացել:

— Իմանում է իմանա, ես ոչ իրա հետ սիրահարված եմ եղել, ոչ էլ նա ինձ առաջարկություն է արել:

— Բայց երկուսդ էլ իրար նկատմամբ լավ էիք տրամադրված, ճիշտ է:

— Ճիշտ է, տրամադրվել դեռ չի նշանակում սիրահարվել, դու հո լավ գիտես մեր ընկերական փոխահարաբերությունները: Դե լավ, դու գնա Իսկուհու տոնախմբությանը, եթե մեր խոսակցությունը բարեհաջող ավարտվեց, միասին կգանք:

— Ոչ, միասին չգաք, — ասաց Արշալույսը:

— Ինչո՞ւ:

— Չէ որ դու ամուսնացել ես, Ալազանը որ իմանա՝ կխանդի:

— Ինչ, եթե ամուսնացել եմ տղա ընկերներ չպիտի ունենամ:

— Տղա ընկերներ կունենաս, բայց ոչ Բաբկենը: Դու գիտես, որ այն ժամանակ էլ Բաբկենի կապակցությամբ Ալազանը քեզ մի փոքր խանդում էր:

— Ես նրա խանդը Բաբկենի նկատմամբ չեմ զգացել:

— Դու չես զգացել, բայց նա ինձանից Բաբկենի մասին հարցրել է:

— Բայց Ալազանը գիտի, որ մեր մտերմությունը սոսկ աշխատանքային է, ուրիշ ոչինչ: Լավ, այն ժամանակ դու Իսկուհուն ասա, որ ես մի փոքր կուշանամ, իսկ Ալազանը շատ զբաղված էր, չկարողացավ գալ, թող մեզ ների:

* * *

Մտածմունքների մեջ ընկած՝ քայլերս ուղղեցի դեպի Կոմունարների այգին: Որոնող հայացքով, սրտի ահ ու դողով այգի մտա: Շուրջս ոչինչ չեմ տեսնում,

միայն ծառերի և տերևների խշշոցն էմ լսում, որոնք Երևանյան փոշեխառն ուժեղ քամուց ճղակոտոր էին լինում: Քամին աջ ու ձախ դեմքիս էր խփում փոշու հատիկներ և դակացած տերևներ: Լսում էմ սրտի խղճիս ձայնը, որն ինձ արդարացնում է: Ահա նա, ջութակահարը, բարձր տրամադրությամբ, ժպիտը դեմքին, հագած շատ ընտիր կոստյում, որն առանձին շուք էր տալիս նրա բարձր հասակին, սև ու խոշոր աչքերին և առնական դեմքին: Նա ժպտախառն հայացքով ողողեց դեմքս և կարտոի բարձր զգացմունքներով ու ընկերական հին մտերմությամբ թևանցուկ արեց ինձ: Լուռ քայլում ենք: Ես լռել էի, որովհետև չգիտեի՝ որտեղից և ինչից սկսել: Երևի նույնն էլ նա էր մտածում: Վերջապես նա, լռությունը խզելով ասաց.

— Մարո, ինչու՞ ես լռել, ինչու՞ չես խոսում:

— Ինչ խոսեմ, դու պատմիր քո հաջողություններից և Բաքվից, ես էլ լսեմ:

— Այս տարի ես ավարտում եմ, ջութակի վերջին կուրսումն եմ և ունեմ մեծ հաջողություններ, իսկ դու՞... խեղճ աղջիկ... այս տարի ամեն ինչ կանեմ և քեզ կոնսերվատորիա ընդունել կտամ:

Ապա նա իմ դեմուդեն կանգնեց, զույգ ձեռքերս բռնեց, հայացքով մինչև հոգուս խորքը թափանցելով ասաց.

— Մենք, Մարո ջան, մինչև օրս եղել ենք մաքուր խղճով, ազնիվ և անշահախախտի զգացմունքներով ընկերներ, ճիշտ է: Այն ժամանակ դու փոքր աղջիկ էիր, իսկ այժմ արդեն քսան տարեկան ես, դու ինձ անչափ դուր ես գալիս: Ահա երեք տարի է ինչ ես սիրում եմ քեզ և ապրում ու շնչում եմ քեզնով, կարճ ասած՝ սիրում եմ քեզ:

Երկուսս էլ լռեցինք և ավելի արագացրեցինք մեր քայլերը: Ապա նա շարունակեց.

— Դու կապրես երջանիկ և փառավոր պայմաններում, կմոռանաս որբանոցային քո բոլոր խեղճությունները: Երևի դու չգիտես, որ մենք Աֆրիկովից և Շուստովից հետո Հայաստանում երրորդն ենք մեր հարստությամբ:

Այդ բառերը նա արտասանեց առանձին հպարտությամբ ու շեշտով: Նրա առաջարկությունն ինձ հանկարծակիի չբերեց, ես նրա տրամադրությունը զգացել էի դեռևս երեք տարի առաջ: Բայց ինձ տանջում էր այն միտքը, թե ինչպե՞ս փրկել դրությանը, որ չվիրավորեմ իմ աշխատանքային լավ ընկերոջ ինքնասիրությունը, չկաշեմ նրա նուրբ ու խորունկ զգացմունքներին և չկտրեմ մեր ընկերական սիրալիկ վերաբերմունքն ու կապերը: Կարճ լռությունից հետո ասացի.

— Ես չգիտեմ, Բաբկեն ջան, արդյո՞ք քո հարուստ ծնողները կամաճայնվեն, որ դու ամուսնանաս մի որբ ու անտեր աղջկա հետ, իմ կարծիքով դա անհնարին է:

— Նրանց ինչ գործն է, սիրում եմ՝ վերջացավ, չեն ուզում՝ տնից կհեռանամ, — ասաց նա վճռական տոնով:

— Բացի այդ ես կոմերիտական եմ, իսկ դու...

— Այդ ոչինչ, հիմա փոքր ես, կոմերիտություն ես խաղում, մեծանաս՝ ինքդ քեզ կհեռանաս:

— Այդ մեկը երբեք չի լինի, — ասացի ես:

— Այդ ցույց կտա կյանքը, — ասաց նա ու շարունակեց ժպտալով ու թևս

բռնելով, — և վերջապես ես էլ մի փոքր կոմերիտական եմ, ամբողջ օրս ձեզ հետ է անցնում, ձեզ հետ նվագում, ձեզ հետ պարում, ձեզ հետ զրոսնում:

Մենք լուռ քայլում էինք: Որպեսզի նրա ինքնասիրությանն ու նուրբ զգացմունքներին չդիպչեի, սկսեցի շատ հեռուներից:

— Ինչո՞ւ մեզ հետ կտրեցիր կապերդ, մեկ տարվա մեջ միայն երեք անգամ նամակ գրեցիր և վերջ, արդյո՞ք ես իրավունք ունեի մտածելու, որ դու ուրիշի հետ ես կապվել և ինձ մոռացել:

— Ես ձեզ նամակներ գրել եմ, — հուզված տոնով ասաց նա:

— Մենք միայն երեք նամակ ենք ստացել, դրանից ավելին չենք ստացել: Լավ, թողնենք այդ հարցը, — ասացի ես, — հիշո՞ւմ ես, երբ Ալազանը ինձ համառ հետևում էր, դու միշտ ասում էիր. որքան ուզում է վազվզի, քո հետաքրքրությունը ուրիշ է, դու երգ ու պարի և նվագի սիրահար ես: Դրանով դու քեզ էիր ակնարկում, ճիշտ է:

— Ճիշտ է, — ժպտալով ու թևիս ամուրի հավելով՝ ասաց նա:

— Իսկ ինչո՞ւ այդ մասին մի փոքր ակնարկ անգամ չէիր անում, որ ես զգայի քո տրամադրությունները, — ասացի ես:

— Սպասում էի, որ դու մի փոքր մեծանայիր և ժամանակը գար:

— Բայց մինչև ժամանակը եկավ, դու ուշացար: Որպես իմ հին ու լավ ընկերոջ, կոմերիտական ազնվությամբ խոստովանում եմ, որ ես էլ քո նկատմամբ առանձին վերաբերմունք ու հարգանք ունեի և միշտ Արշալույսի մոտ քո լավ կողմերի մասին էի պատմում: Քո գործերը դու փչացրիր քո Բաքու գնալով, իսկ Ալազանը մոմենտից օգտվեց:

— Ի՞նչ... դու նրան սիրո՞ւմ ես, — ասաց նա համարյա գոռալով:

— Ոչ միայն սիրում եմ, այլև ամուսնացել եմ:

— Խնդրում եմ, իմ նուրբ զգացմունքների հետ կատակ չանես, ես քեզ հետ լուրջ եմ խոսում, — ասաց նա թևս բաց թողնելով, հուզվելով ու կարմրելով:

— Ո՛չ, չեմ կատակում, ճշմարտությունն եմ ասում, — ասացի ես դողալով ու նրան խղճալով:

Նա նորից ինձ մոտեցավ, նորից ձեռքս բռնեց, ուղիղ աչքերիս մեջ նայելով հարցրեց.

— Դու նրան ամբողջ խորությամբ սիրո՞ւմ ես:

— Սիրում եմ:

— Այն ժամանակ մնաս բարով, էլ ինձ ասելիք չմնաց, — ասաց նա ու արագ քայլերով դուրս եկավ այգուց:

Ես հուզված ու շշմած տեղումս կանգնեցի: Դրության հետ հաշտվել, ինքս ինձ հավաքել չէի կարողանում: Ու՛ր գնալ, ո՞ւմ պատմել, ինչո՞ւ Ալազանի հետ նախօրոք չխորհրդակցեցի: Արդյո՞ք նրանք չեն ընդհարվի: Արդյո՞ք Ալազանը ինձ չի գրկի իր սիրուց:

Քամին հանդարտվեց: Դեմքիս մի հաճելի սառնություն զգացի: Մրսեցի, զգաստացա ու քայլերս ուղղեցի դեպի Իսկուհիենց տունը և սեղմեցի նրանց դռան զանգի կոճակը: Խնջույքային բարձր տրամադրությամբ ինձ դիմավորեց Իսկուհին: Ներսում երգ ու պար էր, իսկ իմ սրտում հուզմունք ու թախիծ: Պարում էին

մեր դասարանի աղջիկները իրենց ընկերուհիների և սիրած տղաների հետ: Ձեռքիցս բռնած, կլկչալով ինձ պարի մեջտեղ քաշեցին: Ես հրաժարվեցի: «Հիվանդ եմ, գլուխս ցավում է»,—տխուր տոնով ասացի ես: Ինձ մոտեցավ Արշալույսը և հարցրեց:

—Հը, ո՞նց ես, շատ հուզված ես երևում:

—Հետո, հետո բոլորը կպատմեն: Ամեն ինչ վերջացավ,—ասացի ես նստելով ու մի ծանր ախ քաշելով: Նստած էի խնջույքում, բայց մտքով գտնվում էի Կոմունարների այգում և ակնաջիս հնչում էին նրա խոսքերը. «Բնչ, դու նրան սիրում ես»: Ապա աչքիս առջև կանգնեց նրա հուզված ու հուսախար գեղեցիկ դեմքն ու սլացիկ հասակը:

* * *

Մյուս օրը այս բոլորը ամենայն մանրամասնությամբ պատմեցի Ալազանին: Նա առանց հուզմունքի, շատ հանգիստ տոնով ասաց.

—Դե, դա ինձ համար նորություն չէր, Մարո ջան: Այն ժամանակ էլ նա քո նկատմամբ անտարբեր չէր, բայց ես տեսնում էի, որ դու ավելի իմ կողմն էիր հակված, դրա համար էլ նրան ոչ մի կարևորություն չէի տալիս: Իսկ այդ մասին ինչո՞ւ նախօրոք ինձ չասացիր, ես նրան շատ քաղաքավարի կպատասխանեի:

—Ուղղակի վախեցա ձեր հանդիպումից և դրա վատ հետևանքներից: Դու կարող էիր վիրավորել նրա տղայական ինքնասիրությունը: Այդ իսկ պատճառով ես գնացի և նրան տվի իմ վերջնական ու վճռական պատասխանը:

—Հո քեզ չվիրավորեց, չսպառնաց:

—Ոչ մի խոսք չասաց, ջղայնացած թողեց ու գնաց:

61. ՏԱՍՆՅԻՆԳ ՏԱՐԻ ԱՆՑ

Այդ 1929 թվականն էր: Մայրիկն ինձ կանչեց ու ասաց.

—Մարո ջան, սեղանի վրայից փող վերցրու, գնա շուկա, մի կապ կանաչի և միրգ բեր:

—Լավ, մայրիկ ջան,—ասացի ես դրամն ու կարգինկան¹⁰⁰ վերցնելով: Կոլխոզային շուկան մոտեղիս, հենց դռան մոտ, մի երիտասարդ իր գեղեցիկ ու անմեղ աչքերը ոնց ծագող լուսարձակներ գցեց դեմքիս և ինձ զուգահեռ քայլերով մտավ շուկա: Ես, նրան անուշադրության թողնելով, շարունակեցի ճանապարհա: Մոտեցա խաղողով լի մի զամբյուղի, մի շարք ողկույզներ ընտրեցի և կշեռքին դրեցի: Դրամ տալու ժամանակ նկատեցի՝ ուղիղ դեմս կանգնած էր նույն երիտասարդը: Նա գննող ու խորաթափանց հայացքով մեկ ծնոտիս փոսին, մեկ շրթունքիս խալին, մեկ ունքերիս էր նայում: Ես մտքումս նրա վրա բարկացած՝ արագությամբ դեմքս շուտ տվի ու գնացի կանաչեղենի բաժին: Նա նորից դեմ ու դեմս կանգնեց, ես նորից դեմքս շուտ տվի և շարունակեցի ճանապարհա: Մի խոսքով ուր գնացի՝ այնտեղ դիմացս կանգնեց: «Բնչ անեմ, միլիցիայի չտամ այս սրիկային»,—մտածեցի ես: Բայց ինչի՞ համար՝ ասաց գիտակցությունս: Նա ինձ ոչինչ չի

100 Ռուսերեն՝ «корзинка», զամբյուղ:

անում, միայն նայում ու նայում է, թող նայի որքան կամենա, ես նայելու սովոր եմ: Ինձ նայում էին մեծերը, փոքրերը, աղջիկ ու տղաները: Ես լսում էի նրանց ամենօրյա ստանդարտ խոսքերը. «Այս չքնաղ աղջիկը ինչ երկար ու լավ մազեր ունի», «Ա՛խ, էս աղջկա սև խալը ինձ վառեց», «Էս ինչ դաշանգ աղջիկ է, երանի...», «Ծնոտիդ փոսը սիրեն» և նման շատ ու շատ արտահայտություններ: Թող սա էլ լուռ նայի՝ ինքս ինձ համոզեցի ես:

Նա իմ տեսադաշտից որոշ ժամանակ անհետացավ: Ամիրյան փողոցի անկյունում նորից դեմս ելավ, նորից գննեց դեմքս և ապա առջևիցս շատ արագ քայլերով գնաց, նորից հետ դարձավ և ինձ գննելով՝ դեմս եկավ: Ես որոշեցի այս անգամ նրան անպատվել և հեռացնել ինձնից: Բայց նա անխոս արագությամբ հեռացավ: Նա քսանյոթին մոտ, շականակագույն մազերով, սպիտակադեմ, միջահասակ, շատ գեղեցիկ մի երիտասարդ էր: Հագուստը սովորական, նույնիսկ հնամաշ էր:

Նոր էի տուն մտել և բարձրացել երկրորդ հարկ, երբ մայրիկը ինձ բակից կանչեց:

— Մարո՛, Մարո՛, այստեղ պարտեզ արի:

Արագ քայլերով իջա պարտեզը, ղվ գարմանք, մայրիկի կողքին կանգնած տեսա ինձ հետապնդող երիտասարդին ու գայրացած ասացի.

— Ընկեր, ինչ եք ուզում ինձանից, ինչո՞ւ եք եկել մեր տուն:

— Անքաղաքավարի, կատաղած շուն, սպասիր, տես ի՞նչ է ասում երիտասարդը, նոր կատաղիր, — ասաց մայրիկը վրաս բարկանալով:

— Ինչ պիտի ասի, այսօր ամբողջ օրը ետևիցս քարշ է գալիս ու նայում է դեմքիս: Գնացեք, ես Ձեզտեսնել անգամ չեմ ուզում:

— Լսիր, քույրիկ ջան — աղաչական տոնով ասաց նա, — մի բարկացիր, ես կորցրել եմ քրոջս, Դուք շատ նման եք նրան: Ձեր ծնոտի փոսը, շրթունքի խալը և հոնքերը ճիշտ և ճիշտ քրոջս են հիշեցնում:

— Սո՛ւտ է, — բարկացած ասացի ես:

— Ճիշտ է, ճիշտ եմ ասում, Աստված վկա, ճիշտ եմ ասում, մորս երեսին էլ կար նույն խալը, ծնոտի նույն փոսը, — լացակույմած, դողացող ձայնով ասաց նա, — ի՞նչ է ձեր անունը:

— Չգիտեմ:

— Մարո, — ասաց մայրիկը՝ ինձ նախատելով ու բարկացած:

— Այո, իմ քրոջ անունն էլ Մարո էր:

— Որտեղից եք:

— Արգրումցի¹⁰¹:

— Այդ մեկը չեղավ, — ասաց նա ինքն իրեն և մի նոր հարց տվեց, — ո՞ր գյուղից եք:

— Խոռանց:

— Խոռանց: Այո, ճիշտ է, մեր գյուղն է, — մտազբաղ ասաց նա և շարունակեց, — գյուղ Ալջավազից, իսկ ինքը Էրզրումից, այս ի՞նչ բան է՝ չեմ հասկանում: Քանի՞ քույր ունեք:

101 Էրզրումցի:

Մարո Ալազանի հայրական ընտանիքի՝ Յեղասպանությունից կենդանի մնացած միակ եղբայրը՝ Մուրադը: Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի մասնակից, պաշտոնական տեղեկությամբ՝ անհայտ կորած

— Մեկ, անունը Նուբար, — ասացի ես:

— Ճիշտ է, — ասաց նա դողացող ձայնով ու արցունքի գույգ կաթիլները գլորվեցին նրա աչքի երկու կողմերով, — քանի՞ եղբայր եք ունեցել, խնդրում եմ, ասեք անունները:

— Քանի... եղբայր... ունեմ..., — հիշողությունս փորփրելով՝ թվեցի, — Մարգար, Առաքել, Մուշեղ, և... նա էլ ինձ հետ միասին, շունչը կտրած, կրկնեց և... Մուրադ:

— Մուրադ... այդ ես եմ, Մուրադն եմ, — ասաց նա բարձրաձայն լացով և ձեռքերը դեպի ինձ պարզելով, — իսկ հիշում եմ քո ընկերների անունները:

— Հիշում եմ, — ու թվեցի, — Թորոսենց Մարո, Թավաքյալենց Մնո և քավորենց Խաչո:

— Այո՛, այո՛, նա է, Մարոն է, իմ հարազատ քույրը, — ասաց նա օրորվելով, համարյա իրեն կորցնելով, լացն ու ծիծաղը իրար խառնելով, ձեռքերը տարածած փաթաթվեց ինձ ու համբուրեց գույգ այտերս:

Իրար գրկած, բարձրաձայն հոնգուր-հոնգուր լալիս էինք, իսկ մայրիկը կողքներս կանգնած լուռ արտասովում ու ինքն իրեն ասում էր. «Մուրք գործոյանդ մեռնեմ, Աստված, էս ինչ հրաշքներ ես կատարում»: Քիչ հետո ես, ուշքի գալով, ինձ գտնելով, հարցրի.

— Մուրադ, մաման...

Նա մի պահ լռեց, խորը ախ քաշելով և արտասուքները սրբելով ասաց.

— Մեր մաման, Մարո ջան, մեր մաման ասաց. «Դուք իմ կորած և գտնված անգին բալիկներս, ես հիվանդ եմ ու ծեր, ձեր հետ գալ չեմ կարող, ուժերս սպառվել են: Դուք գնացեք և ձեր կյանքը փրկեցեք, եթե լավացա՝ կգամ և ձեզ կգտնեմ»:

— Իսկ մաման եկամ, ձեզ գտամ:

Նա լուռ արտասովեց և գլխով բացասական շարժումներ արեց: Երկուսս էլ ալեկոծվեցինք, երկուսս էլ դուրս եկանք մեր ափերից: Նորից գրկախառնվեցինք, նորից լացեցինք և մեր վշտերի թեժացած բովում մինչև ուղի ու ծուծը տապակվեցինք:

— Իսկ ինչ եղավ մեր քույրիկ Նուբարը:

— Ես վաղը նրան կբերեմ և դու կհամոզվես, որ ես Մուրադն եմ, Մուրադը: Հարցերը սպառվեցին, կորած սրտերն իրար գտան: Մենք ընկանք մեր մտքերի պղտոր ծովը:

— Գնանք, Մուրադ, գնանք վերև, այնտեղ նստենք ու խոսենք, ձեր դարդերը այնքան շատ են, որ աշխարհի ծովերը կլցնեն, — ասաց մայրիկը գոգնոցով արցունքները սրբելով և մեզ դեպի երկրորդ հարկ առաջնորդելով:

62. ԻՄ ՀԱՆԴԻՊՈՒՄՆԵՐԸ ԳՐԱԿԱՆ ԵՐԵՔ ՍԵՐՆԴԻ ՈՒ ՀԱՅ ԿԼԱՍԻԿՆԵՐԻ ՀԵՏ

Ոչ թե հանդիպումներ, այլ օրվա մեծ մասը նրանց հետ էի անցկացնում, որտեղ Ալազանը՝ այնտեղ էի նաև ես, ում հետ Ալազանը՝ նրա հետ էի նաև ես: Ամբողջ օրս գրողների առօրյայում՝ նրանց հետ նստում, նրանց հետ ճաշում, նրանց հետ ընթրում, նրանց հետ զբոսնում: Ուրախության թե տխրության պահին նրանց հետ էի լինում: Ներկա էի լինում նրանց գրական ամենօրյա վեճերին և դիսպուտներին. ճ, ո՛չ, ես նրանց մոտ շատ փոքր մարդ էի և տարիքով, և իմացությամբ:

Պիտի նշեմ, որ գրական չորս սերնդի ներկայացուցիչների հետն էլ եղել եմ մտերմական ամենասերտ, ամենաջերմ փոխհարաբերությունների մեջ, որը շարունակվում է նաև այս օրերում: Նրանց վեճերը, խմբակցություններն ու միությունները սկսվեցին այն օրվանից, որ օրվանից հիմք դրվեց խորհրդային կարգերին, որն իր հետ բերեց նոր գաղափարներ, նոր տեսակետներ, նոր աշխարհայացքներ, որը ջերմ արևի պես իր ճառագայթները մխրճեց երկրի տնտեսական քաղաքական բոլոր ոլորտներում, ինչպես նաև գրականության և արվեստի բնագավառներում: Այդ նոր գաղափարները հին աշխարհում ապրածներիս համար շատ տարօրինակ, շատերի համար էլ նույնիսկ խորթ էին, անսովոր և անհասկանալի: Ահա այս նորը մուտք գործեց նաև արվեստի և գրականության բնագավառ: Տարբեր տեսակետների և գաղափարների տեղ գրողները կազմեցին տարբեր գրական ընկերություններ և միություններ, որոնք մշտական պայքարի մեջ էին իրար հետ: Նրանց վեճերը հետաքրքիր էին նրանով, որ պայքարի մեջ էին մտնում հին ու նոր գաղափարներն ու տեսակետները, որոնք ընթերցող հասարակության համար նորություններ էին: Դրա համար էլ լսվում ու ընկալվում էին ազահությամբ և մեծ հետաքրքրությամբ: Այսպես կազմակերպվեց «Հայաստանի Պրոլետարական Գրողների Ասոցիացիան», որի նախագահն էր սկզբում Ազատ Վշտունին, իսկ հետագայում՝ Ալազանը: Այսպես կազմակերպվեց «Նոյեմբեր»

միությունը՝ Չարենցի գլխավորությամբ, «Աշխատավոր Գրողների միություն»՝ Դերենիկ Դեմիրճյանի գլխավորությամբ, «Հայ Գրական ընկերությունը»՝ Երվանդ Թադևանյանի գլխավորությամբ: Գրական այդ ընկերություններն ու միությունները իրենց գոյությունը պահպանեցին մինչև 1932 թվականը: Համաձայն Համամիութենական Կոմունիստական կուսակցության Կենտկոմի 1932 թվականի որոշման, ցրվեցին այդ բոլոր կազմակերպությունները և նրանց շարքերում եղած բոլոր գրողները համախմբվեցին «Խորհրդային Գրողների Ֆեդերացիա»-ում, իսկ հետագայում՝ «Խորհրդային Հայաստանի Գրողների Միություն»-ում, որի պատասխանատու քարտուղարը դարձավ Ալազանը:

Այն ժամանակ հաճախ էին լինում գրական դիսպուտներ, որոնք շատ հետաքրքիր էին: Հետաքրքիր էին նրանով, որ այնտեղ էին բախվում հին ու նոր հայացքներն ու տեսակետները: Հետաքրքիր էին նաև այն ժամանակվա գրական բարքերը: Դիսպուտներում իրար հետ վիճում, իրար ցեխն էին թաթախում ու հանում, բայց դիսպուտներից հետո իրար հետ հավաքվում, իրար թևանցուկ արած գնում «Ինտուրիստ» սրճարան¹⁰², նույն սեղանի շուրջը նստում ու կրկին դիսպուտի հարցերի շուրջ վիճում, իրար ձեռ առնում, իրար վրա տեղն ու տեղը պարոդիաներ գրում և նույն րոպեին էլ այն կարդում ու քնն, քնն ծիծաղում, կատակում, մի-մի բաժակ սուրճ խմում, իրար թևանցուկ արած Աբովյան փողոցում գրոսնում: Հեռվից նայողն այն տպավորությունը կստանար, որ այդ գրողները մի գաղափարի, նույն տեսակետի, մի սրտի և զգացմունքների տեր մարդիկ են: Եթե մեկի տանը մի խնջույք էր լինում, հրավիրվում էին ոչ միայն նրա կողմնակիցները, նրա գաղափարակիցները, այլև նրա հակառակորդները: Ուտում, խմում, նորից գրական այս կամ այն հարցի մասին վիճում, երգում ու պարում և բարձր տրամադրությամբ տուն էին վերադառնում: Սրտի մորմոքով պիտի նշեմ, որ այդ ընկերական, մտերմական փոխհարաբերությունները, այդ լավագույն տրադիցիաները ներկայումս չեն պահպանվում:

63. ՍԿՍԵՆՔ ԱՐՓԵՆԻԿ ԵՎ ԵՂԻՇԵ ՉԱՐԵՆՑՆԵՐԻՑ

Մինչ օրս բոլորը գրել են Չարենց բանաստեղծի, գրողի և մտածողի մասին, բայց ես կգրեմ միայն Չարենց մարդու մասին, որը ծանոթ չէ մեր ընթերցող հասարակությանը:

Ինչո՞ւ կարելի է գրել երեք Դյումաների դրական և բացասական արարքների մասին՝ չի կարելի խոսել Չարենց մարդու անմեղ արարքների մասին: Չէ՞ որ

102 «Ինտուրիստ» սրճարանը 1930-ականներին Երևանյան բոհեմի հավաքատեղին էր: Այնտեղ կարելի էր հաճախ հանդիպել նշանավոր դերասանների, գրողների, նկարիչների՝ Շիրվան-զադեին, Մահարուն, Չարենցին, Փանոս Թերլեմեզյանին և այլոց: Գտնվում էր «Ինտուրիստ» հյուրանոցում, որը ներկայումս Golden Tulip Yerevan հյուրանոցն է: Հյուրանոցի շենքը կառուցվել է 1926–28 թթ.՝ ճարտարապետ Նիկողայոս Բունիաթյանի նախագծով՝ դառնալով գլխավոր հատակագծով վերակառուցվող Երևանի առաջին խոշոր հասարակական շենքը: 1928–1935 թթ. այստեղ է բնակվել Չարենցը: Հյուրանոցում են ապրել նաև Փանոս Թերլեմեզյանը, Երվանդ Քոչարը, Ավետիք Իսահակյանը, Վահրամ Փափագյանը, Գուրգեն Մահարին, այլոք: 1932 թ. հիմնադրվել է «Ինտուրիստ» բաժնետիրական ընկերության Երևանյան գործակալությունը, և «Երևան» հյուրանոցը «Ինտուրիստ» անվանումով կազմել է այդ համակարգի մաս: 1955-ին հյուրանոցը դուրս է հանվել «Ինտուրիստ» համակարգից և վերադարձվել քաղաքային իշխանություններին:

մարդիկ միանման չեն ծնվում՝ որքան մարդ, այնքան բնավորություն: Չարենցն էլ ուներ միայն Չարենց մարդուն հատուկ բնավորություն: Հույն գրող Տերենցիուսը գրում է. «Ես մարդ եմ և ինձ հատուկ են մարդկային բոլոր արարքները»: Չարենցն էլ մարդ էր և ուներ իր մարդկային որոշ թերությունները: Հանդես բերել Չարենցին միայն գրական ու հասարակական գործունեությամբ, դա թերի Չարենց է: Սերունդները նրա ժամանակակիցներից կպահանջեն՝ բա որտեղ է մարդ Չարենցը: Ներկայումս բացակայում է մարդ Չարենցը՝ իր կենցաղով, տարօրինակություններով, նիստ ու կացով: Բավական է, որքան հուշագիրներն իրենց հետոսին տաշեցին, կոկեցին, գեղեցկացրին, ժամանակին ու մոդային հարմարեցրին և ընթերցողին ներկայացրին, դա իրականության ամենակոպիտ կեղծումն է: Ես իմ «Հուշերում» հեռու եմ այդ մտադրություններից:

* * *

Առանց Արփիկի Չարենցի մասին գրել հնարավոր չէ, նրանք միշտ իմ «Հուշեր»-ում միասին հանդես կգան: Նրանք իրար հետ կապված էին ընկերական և ընտանեկան ամենաջերմ ու ամուր կապերով: Ոչ մի «հրեշտակ» չէր կարող Չարենցին անջատել Արփիկից: Արփիկը ամեն ինչ էր Չարենցի համար, առանց որի նա իր կյանքը չէր պատկերացնում:

Թե նրբ, ինչ պայմաններում և ինչպե՞ս եմ ծանոթացել Արփիկի և Չարենցի հետ՝ չեմ հիշում: Կարծում եմ նրանց հետ ծանոթացել եմ 1924-25 թվականներին: Չարենցն ինձ վրա արտակարգ ոչ մի տպավորություն չթողեց: Նա սովորական հայ էր, հայկական մեծ քթով, կարճ ու վտիտ, գլուխը քիչ թեքված պարանոցին: Նա աչքի էր ընկնում իր անկանոն քայլվածքով, տարօրինակություններով: Նա անմիջապես իր խոսակցին գրավում էր իր աշխույժ, բովանդակալից, հետաքրքիր խոսակցություններով և իր անսահման տարօրինակություններով: Նա հավասար հետաքրքրությամբ կխոսեր մի երեխայի, մի խուժանի, մի աղջկա և մի գիտնականի հետ, բոլորի հետ էլ հատուկ մոտեցում ուներ: Չարենցը շուտ տպավորվող, ազդեցությունների տակ ընկնող, անմիջապես սխալն զգացող, շուտ ոգևորվող և հիասթափվող և վերին աստիճանի կասկածամիտ (մի չնչին բանից ընկերներից կխոսվեր, հետո ինքն էլ կգար ու կհաշտվեր) էր: Այսօր մեկի հետ կմտերմանար, վաղը կասկածով կվերաբերվեր այդ մտերմությանը: Հաճախակի ես նրանից լսում էի այս խոսքերը.

— Ա՛յ տղա, Ալազան, այսինչ մարդը անկեղծ չէ իմ նկատմամբ:

* * *

Չարենցը հաճախ ինձ նախատելով ասում էր. «Ա՛յ Մարո, դու գրական չորս սերնդի ներկայացուցիչների հետ էլ ամենամոտ, ամենաջերմ փոխհարաբերությունների մեջ ես, ինչո՞ւ դժնսիկ¹⁰³ չես պահում: Դու գիտես թե ինչ հետաքրքիր և կարևոր նյութ ունես սերունդներին հանձնելու: Ես գտնում եմ, որ այդ բանը միայն դու կարող ես գրել, քանի որ դու գրական և քաղաքական հարցերում բավա-

կանին պատրաստ ես, և վերջապես որպես կոմերիտական պատկոմ հասարակական և քաղաքական արենայում ես: Բեր մի օրշի տետրակ¹⁰⁴, ես քեզ կտվորեցնեմ դնենիկ գրելու ձևը»:

Նա որպես օրինակ գրեց Ալեքսանդր Շիրվանզադեի մասին և ասաց. «Ա՛յ, այս ձևով էլ կգրես մյուս գրողների մասին, հասկացա՞ր»:

— Հասկացա:

— Տես, կստուգեմ:

* * *

Անցել էին տարիներ, Արփիկը քաղաքում չէր: Չարենցին ինձ ու Ալազանին «պահ» տալով՝ գնացել էր Լենինգրադ քննություններ հանձնելու: Չարենցը, ես ու Ալազանը Արովյան փողոցում զբոսնում էինք, զբոսանքից հոգնեցինք: Ճաշի ժամն էր:

— Չարենց, մենակ էս, ո՞ր ես գնում, գնանք մեզ մոտ ճաշենք, հանգստանանք ու մի քիչ խոսենք, — ասաց Ալազանը:

— Գնանք, — ասաց Չարենցը, ապա ինձ դառնալով հարցրեց, — ի՞նչ ճաշ ունես, Մարո՛:

— Տոլմա:

— Կաղամբով է, թե՛ խաղողի տերևով:

— Քո սիրածն է, խաղողի տերևով, սխտոր ու մածունով:

— Իսկ առյուծի կաթ, պիվո¹⁰⁵ էլ ունես:

— Ունեմ:

— Մալադեց¹⁰⁶ Մարո, դե գնանք:

Ճաշկերույթը սկսվեց: Մի երկու բաժակ «առյուծի կաթ» խմելուց հետո Չարենցն ասաց.

— Մարո ջան, մի «դնենիկդ» բեր տեսնեմ ինչպե՛ս ես գրում:

— Հիմա, Չարենց ջան, հիմա ճաշենք, սեղանը հավաքեմ, հետո կբերեմ ու կկարդամ, լավ:

— Լավ, — ասաց Չարենցը և սկսեց ուտել:

Ես դիտմամբ ճաշը ձգձգեցի, որ նա մի քանի բաժակ էլ խմեր և դնենիկի մասին մոռանար: Ուղղակի ամաչում էի այդպիսի վարպետ գրողին ցույց տալ անփորձ գրչի թոթովանքները:

Ճաշն ավարտելուց ու սեղանը հավաքելուց հետո Չարենցը նորից հիշեցրեց օրագրի մասին: Ես կարմրած, քրտնած, դողդողացող ձեռներով նրան հանձնեցի օրագիրս: Ալեքսանդր Շիրվանզադեի մասին գրածներս թերթելուց և կարդալուց հետո կարդաց իր մասին գրածներս և շեշտակի վիզը ծռելով ու ինձ նայելով՝ ասաց.

— Է, Մարո՛ ջան, գրածդ ինձ դուր չեկավ, դու իմ մասին գրել ես մոդայիկ,

104 Ռուսերեն «общая тетрадь», հայերեն՝ ընդհանուր տետր, հաստ տետր:

105 Ռուսերեն «пиво», հայերեն՝ գարեջուր:

106 Ռուսերեն «молодец», հայերեն՝ կեցցես:

քաղաքականության և մոդային տուրք տալով: Ա՛յ աղջի, պետք է Չարենցին հանդես բերել իր դրական և բացասական կողմերով և խենթություններով, այ, դա կլինի իսկական Չարենցը: Լավ է, որ քիթս էլ չես փոքրացրել, բոյս էլ Ալազանի բոյին հասցրել: Չեղանկ, չեղանկ: Ա՛յ աղջի, դնենիկը պետք է գրես այնպես, ինչպես գրողին գիտես, ոչ ավելացրու, ոչ էլ պակասացրու, պետք է գրես նրա կենդանի խոսքերն ու ասածները, հասկացմբ:

— Բայց միթե՞ կարելի է քո բոլոր ասած խոսքերը գրել, չե՞ որ դու այնպիսի անցենգուր խոսքեր ես ասում, որ լսել անգամ չի կարելի: Էլ ո՞ր մնաց գրելը:

— Իմեննա այդպիսի բաներ պիտի գրես, հենց դա էլ կլինի լավագույն դնենիկը: Դե առ ու շարունակիր, մյուս անգամ նորից կատուզեմ...

Այո, սիրելի Չարենց «Դնենիկ»-ս սերունդներին չհասցրի, այն անձի կուլտի¹⁰⁷ պաշտամունքին գոհ գնաց, բայց «Հուշերս» հասցրեցի և գրեցի քո ցուցմունքներով, թե ինչպե՞ս և այն կանցնի ցենզուրայով՝ չգիտեմ, եթե չհասնի սերունդներին՝ դու ես մեղավոր:

* * *

Չարենցը դիսպուտներում և գրական հավաքույթներում խոսում էր մաքուր գրական լեզվով, հաճախ էլ այս կամ այն գրողին նկատողություն անելով ասում էր.

— Այ տղա՛, հայ գրող ես, գրիր և խոսիր մաքուր հայերենով:

Բայց ինքը ընկերական շրջանում խոսակցության մեջ հաճախ ռուսերեն բառեր էր գործածում:

* * *

Քսանական թվականներին և հետագա տարիներին գրականության մեջ իշխում էր գրական պատվեր տալու տենդենցը: Ըստ այդ պատվերի գրողը պետք է գրեր արդյունաբերական, կոլխոզային կյանքից և օրվա հրատապ հարցերից: Ծաղիկ, աղջիկ, սեր, բնության գեղեցկություններ դուրս էին շարտված գրականությունից: Այդ նյութերի մասին գրողը համարվում էր մանր բուրժուական և մեշչանական¹⁰⁸ գրող: Որպես այդպիսին հաճախ դիսպուտներում և ընկերական շրջաններում խեղճ Մահարու անունն էին հոլովում: Չարենցն էլ գոհ չէր գրական այդ պատվերից: Հաճախ նա բորբոքված ասում էր.

— Ա՛յ տղա, ես հո սապոժնիկ¹⁰⁹ չեմ, որ գրական պատվեր ընդունեմ: Գրողը պետք է իր ստեղծագործություններում ազատ ու անկաշկանդ լինի, ի՞նչ է նշանակում տրակտոր, արոր, գործարան ու բանվոր երգի, եթե նրանք իմ գրական նյութի հետ առնչվում, կապվում են, առանց պատվերի էլ ինքն իրեն կգրվի:

107 Իրականում կրկնություն է, քանի որ ռուսերեն «культ личности»-ն հայերեն «անձի պաշտամունք» է:

108 Ռուսերեն «мещанский» բառի հայացված տարբերակն է, նշանակում քաղքենիական: Խորհրդային տրամաբանությամբ «քաղքենիական»-ը բուրժուական կենցաղի բացասական բնութագիր էր:

109 Ռուսերեն «сапожник», հայերեն՝ կոշկակար:

Բերիայի մասին նա հաճախ ասում էր.

—Ա՛յ տղա, վրացական կինտոն, այդ Սուխումի պարիկմախերը¹¹⁰ որ արժանիքներով, ինչ ճանապարհներով Զակրայկումի¹¹¹ գլուխն անցավ, չհասկացա:

* * *

Արփենիկ Չարենցը ծով համբերության և մեծ կամքի տեր կին էր, որն ամեն բույս սանձահարում էր Չարենցի «խենթությունները»: Չարենցին սիրում, իր մանկան պես հոգ էր տանում և գուրգուրում: Երբեմն բարկանում, երբեմն խրատում, նորից սիրում ու գուրգուրում և այդ ձևով դաստիարակում էր նրան: Նրան սիրելով հանդերձ՝ «նրա խենթությունների» ժամանակ ոչ մի խանդ չէր ցուցաբերում: Խանդի հարցում ցանկանում էի Արփիկին նմանվել, բայց ինձ չէր հաջողվում:

Արփիկը իր բարձր հասակով Չարենցի նկատմամբ նույնն էր, ինչպես Ալազանը իմ նկատմամբ: Չարենցի գլուխը հագիվ էր հասնում Արփիկի թևի տակին և իր բաձրահասակությունը հաճախ նպաստում էր Չարենցին դաստիարակելու գործին: Արփիկը միջին գեղեցկությամբ, սպիտակադեմ, շականակագույն մազերով, ուղիղ դիմագծերով, զարգացած, բովանդակալից և շատ կիրթ կին էր: Իր խոսքերում (հակառակ Չարենցի) չափված ու ձևված էր: Արփիկը հաճախակի Չարենցին նախատելով ասում էր.

—Ինչո՞ւ ես այդպես բռնկվում, քեզ կորցնում, անչափ-անձն խոսում և հետո էլ զղջում ես: Հազար անգամ ասել եմ, Եղիշե, մի բռնկվիր, սառը դատիր, հետո խոսիր:

Հաճախ այս կամ այն հիմնարկի հետ գործ բռնելիս Արփիկին էր ուղարկում և ասում. «Արփիկ ջան, դու գնա, եթե ես գնամ, կբռնկվեմ ու գործը կփչացնեմ»: Երբ Չարենցը «խենթություններ» էր անում, Արփիկը նրա գլուխը սեղմում էր իր թևի տակին և «կարկուտ ու որոտ» էր թափվում նրա գլխին: Կարճ ժամանակից հետո հանդարտվում, նրա անձրևոտ հոգում արևը ծիածան էր կապում, ու սկսում էր Չարենցին խրատել ու խրատել, իսկ Չարենցը փաթաթվում էր նրան, համբուրում նրա ձեռքերը և մեղքերի համար թողություն խնդրում նրանից: Այդ բոլորը տևում էր 10–15 րոպե: Մի օր, Մեչեթը¹¹² գնալիս, մեր դեմ ու դեմ էր գալիս շատ գեղեցիկ մի կին: Չարենցը ծուռ վիզն ավելի ծռելով՝ նրան մի լավ վեր ու վար անելուց հետո բարձրաձայն ասաց. «Հետաքրքիր է, ու՛մն է պատկանում այդ հրեշտակը, երանի սրա տիրոջը»: Բոլորս ծիծաղեցինք, կինը նույնպես շուտ եկավ դեպի մեզ և ծիծաղեց, իսկ Արփիկը անմիջապես նրա գլուխը սեղմեց իր թևի տակ և ձեռքով մինչև ցավեցնելու աստիճան սեղմեց նրա բերանն ու գլուխը:

110 Ռուսերեն «парикмахер», հայերեն՝ վարսավիր:

111 Ռուսերեն Закавказский краевой комитет», Անդրերկրյան հապավումն է, հայերեն՝ «Անդրկովկասյան երկրամասային կոմիտե»: Անդրերկրյան Անդրկովկասյան սոցիալիստական ֆեդերատիվ խորհրդային Հանրապետության (Անդրֆեդերացիա) Կոմունիստական կուսակցության գլխավոր ղեկավար մարմինն էր: Անդրֆեդերացիան գործել է 1922–1936 թթ. ընթացքում:

112 Մզկիթ: Ըստ երևույթին նկատի ունի Երևանի Կապույտ մզկիթը, որի բակում այդ թվերին Չարենցի սիրած սրճարանն էր:

—Թո՛ղ, Արփիկ ջան, թեկուզ երկնային հրեշտակ էլ անցնի, էլ չեմ խոսի, անգուսպ եմ, անգուսպ, ինձ ներիր, սիրելիս, ներիր:

Ապա Արփիկը թնի տակից հանում էր նրա գլուխը, նախատում ու նախատում էր.

—Եղիշե, քեզ գրողին վայել չես պահում, ամո՛ղ է, սիրելիս:

Այդ դեպքից չանցած տաս րոպե, մեր առջևով անցավ ինձ ծանոթ, լայն կոնքերով, բարեկազմ կառուցվածքով մի այլ կին: Չարենցը ոչ միայն չլռեց, այլ բղավելով ասաց.

—Ա՛յ տղերք, մի էստեղ նայեք, հոլանդական կով է անցնում:

Մենք մեզանից անկախ բարձրաձայն ծիծաղեցինք քիչ առաջ Արփիկին ասած մեղայականի և նրա հանկարծակի տված ռեպլիկայի վրա: Այստեղ ժողովրդական առածն ասում է «Սևին սապոն ի՞նչ կանի, խնին խրատն ի՞նչ կանի»:

Մի այլ անգամ, Արովյան փողոցում բավականին զբոսնելուց հետո Չարենցն ասաց.

—Ա՛յ տղերք (չնայած երկու տղամարդ և երկու կին էինք, բայց նա անկախ սեռից բոլորին «այ տղերք» էր ասում),—ապա Ալազանին դառնալով ասաց,—Ալազան, գնանք մեզ մոտ, քեզ մի լավ կոնյակ, իսկ Մարոյին մի լավ դուրժմա¹¹³ կիյուրասիրեմ և ձեզ մի փաստաթուղթ ցույց կտամ, որ դուք այն վավերացնեք:

—Գնանք,—ասացինք մենք:

Տուն մտնելիս Չարենցն ասաց.

—Արփիկ, ցույց տուր այն թուղթը, որ ես տվել եմ քեզ:

Արփիկը սեղանի աջքից մի թուղթ հանեց և մեկնեց Ալազանին: Ալազանը այն բարձրաձայն կարդաց.

«Արփիկին, իմ դատրիկին,

Ես, Եղիշե Չարենցս, որպես անկազմակերպ, անկարգ մի մարդ, իմ դաստիարակությունս հասնում եմ Արփիկին Չարենցին: Նա իրավունք ունի ինձ ծեծել, պատժել, անգամ տանից դուրս անել:

ԵՂԻՇԵ ՉԱՐԵՆՑ»

Մենք բարձրաձայն ծիծաղեցինք, իսկ նա գլուխը ձեռքերով բռնած ասաց.—«Վայ քեզ, հայ գրող, թե ինչպիսի ծեծ պիտի ուտես՝ չգիտեմ»: Ես անմիջապես վրա բերի.

—Արփիկ ջան, քանի որ քեզ այդպիսի հրաշալի փաստաթուղթ է տրված, դու վառարանի փայտով ծեծիր նրան, որ մի քիչ խելոքանա:

—Մարո, համա անխիղճ ես, հա՛: Ալազան, դու Մարոյին այդպիսի փաստաթուղթ չտաս:

* * *

Օրը կիրակի էր և շոգ: Ես ու Ալազանը Արովյան փողոցում զբոսնում էինք: Քիչ հետո հանդիպեցինք Արփիկին ու Չարենցին, որոնք նույնպես զբոսանքի էին դուրս եկել:

113 Դուրժմա կամ դուղմա, սեխի տեսակ:

—Ա՛յ տղերք, շատ ծարավ եմ, եկեք մտնենք այս խանութը մի մեծ ձմերուկ ուտենք և հովանանք,—ասաց Չարենցը:

Լենինի հրապարակի տեղում, նրա ամբողջ երկարությամբ, Քաղաքային այգուց մինչև կուլտուրայի տունը փոված էին ընդեղենի և մրգեղենի մասնավոր խանութներ: Մտանք Չարենցի ցույց տված խանութը: Նա խանութպանին դիմելով ասաց.

—Ա՛յ տղա, Միհրան, մի ձմերուկ տուր ուտենք ու հովանանք:

Ապա ինքը սկսեց մատներով ու ձեռներով խփել մի շարք ձմերուկների, մի մեծը ընտրելով՝ ասաց.

—Այս ձմերուկը, Միհրան ջան, իմ կարծիքով ամենալավն է, կշռիր:

Միհրանը նույնպես մատներով ու ձեռներով ձմերուկին խփեց, ապա զույգ ափերի մեջ առած այն սեղմելով, ականջին մոտեցնելով՝ ասաց.

—Չարենց ջան, դու լավ բոստանչի կլինես, ձմերուկից շատ լավ հասկանում ես:

Մենք չորսս էլ մինչև փոր ցավելու աստիճան ծիծաղեցինք խանութպանի խոսքերի վրա, իսկ Չարենցն ասաց.

—Այո՛, Միհրան ջան, ես էլ եմ որոշել բոստանչի դառնալ, ավելի լավ է բոստանչի լինել, քան փինաչի գրող:

Խանութպանը ձմերուկը կշռեց և նրան տվեց: Չարենցը նրան դարձած հարցրեց.

—Մի դանակ չունե՞ս, Միհրան ջան:

Խանութպանը նրան մեկնեց մի մեծ դանակ: Չարենցը ձմերուկը ըստ լայնքի կտրեց, մի կեսը դրեց իմ և Ալազանի, մյուս կեսը՝ իր և Արփիկի առջև: Կերանք մատերով, որից հետո ձմերուկի տակ հավաքվեց մեծ քանակությամբ քաղցր ու սառը հյութը: Մեր կիսաբաժնի հյութը Ալազանը խմեց: Չարենցը վեր բարձրացրեց իրենց կիսաձմերուկը, ես կարծեցի հյութը պիտի խմի, իմ գարմանք, ձմերուկի կեսը հյութով լի շոտ տվեց Արփիկի գլխին: Մենք փորներս բռնած ծիծաղեցինք: Արփիկը ձմերուկի կեղևը գլխից հանեց մի կողմ շարտեց, անսահման հուզմունքից մի ապտակ հասցրեց Չարենցին ու ասաց.

—Անկարգ, անշնորքի մեկը, ամենասիրած շորս փչացրիր:

Ես ու Արփիկը սկսեցինք ձեռքերով իմ ու Չարենցի թաշկինակներով մաքրել նրա շորը ձմերուկի մնացորդներից: Չարենցը Արփիկի հուզմունքը տեսնելով, նրան փաթաթվելով ու համբուրելով ասաց.

—Ոչինչ, Արփիկ ջան, մեկի փոխարեն տասը այդպիսի շորեր կարել կտամ քեզ համար, այդպիսի չնչին բանի համար հուզվել չի կարելի, սիրելիս:

—Գնա՛, դեն գնա, կոստյումդ էլ կեղտոտեցիր,—նրան մի կողմ հրելով ասաց Արփիկը և շարունակեց,—հա՛, դու էլ կարծում ես, որ ամեն անգամ այսպիսի հաջող շոր կկարվի:

* * *

Ամեն անգամ Չարենցի հետ զրոսնելիս նա տեսնում էր միայն իզական սեռին և ասում էր. «Ա՛յ տղա Ալազան, տես ինչ նշանն ու գեղեցիկ աչքեր ունի այս

աղջիկը: Մի նայիր, նայիր այս աղջկա այտի փոսիկին, տեն որքան սազում է իրեն: Ա՛յ տղա, մի նայիր ինչ ջքնաղ կին է գալիս: Ա՛յ տղա, մի նայիր այս աղջկան, մարմնի ինչ ընտիր կառուցվածք ունի, բայց ափսոս դեմքը ոնց որ ձիու մոտիք լինի»: Ամեն քայլափոխի լսում էի Չարենցի հիացական այդ խոսքերը և մեծավ մասամբ անուշադրության էի մատնում, բայց ձիու մոտիք ունեցող աղջկա և նրա կազմվածքի մասին հաճախ էր խոսում: Հենց որ այդ աղջկան տեսնում էր, մեզ թողնում ու ժամերով քաշ էր գալիս նրա ետևից:

— Չարենց, հետ դարձիր, մի մոռացիր, որ Արփիկը քեզ իմ և Ալազանի հսկողությանն է հանձնել, եթե գնաս, տեն, նամակով կհայտնեմ, — ասում էի ես:

— Չէ, Մարո ջան, չէ, քեզնից շիշիկ¹¹⁴ դուրս չի գա, դու լավ աղջիկ ես, հիմա, հիմա, տաս րուպեից կվերադառնամ:

* * *

Հարյուրավոր ամուսիններ, կանայք ու աղջիկներ բարի նախանձով էին նայում մեր զույգին, մեր ընտանեկան հարգալից վերաբերմունքին, նիստ ու կացին: Ալազանը առանց ինձ ոչ մի քայլ չէր գցում, ուր որ նա, այնտեղ էի նաև ես: Եթե պատահեր մի օր, որ մենակ տանից դուրս գայի, անմիջապես մեր ընկերներն ու ծանոթները կհարցնեին.

— Ինչո՞ւ մենակ, բա ո՞ր է Ալազանը:

Եվ հակառակը: Ալազանը հանձինս ինձ տեսնում էր իր հարազատ աղջկան, որին ծաղկի պես խնամում, գուրգուրում ու փայփայում էր: Հանձինս ինձ նա տեսնում էր իր կյանքի անբաժան և հավատարիմ ընկերուհուն, իր հարազատ մորը, քրոջն ու եղբորը: Նույն հարազատությունը, դեռ ավելին, ստանում էր նա իմ կողմից: Ահա թե ինչու էինք մենք այդքան իրար սիրում, իրար համար կյանք էինք զոհաբերում: Զուր չէր, որ նրա քույր Սիրվարդը հաճախ ասում էր.

— Քեզ համար, Վահրամ ջան, աշխարհում միայն մի մարդ կա, դա մեր Մարոն է, որն իր սիրով ծածկել է մեզ բոլորիս:

Մեր սերը փոխադարձ, անհուն ու անսահման էր, որը գնալով ավելի էր բորբոքվում, ջահելանում, խորանում ու ավելի հարազատ էր դառնում: Մեր սերը միայն սկիզբ ունեցավ, բայց վերջ չունեցավ: Չնայած ամեն տեսակի ցրտաշունչ հողմերին, մեր սերը դարձյալ անառիկ ու անսասան մնաց: Չարենցն ամեն օր, ամեն ժամ այդ տեսնելով ասում էր.

— Ա՛յ տղա Ալազան, դու Մարոյին սիրուիս պես ես սիրում: Ես էլ եմ Արփիկին սիրում, բայց դու, այ տղա, չերեզչուր¹¹⁵ խելագարի պես ես սիրում: Ճիշտ է, նա գեղեցիկ, աշխույժ, բովանդակալից և ուրախ աղջիկ է, արժանի է քո սիրուն, բայց այդպիսի խելագար սեր ես իմ կյանքում չեմ տեսել: Ա՛յ տղա, մի վատ բան է անցնում մոքովս, — քթի տակին ծիծաղելով, Ալազանին ձեռ առնելով, իմ թևը սեղմելով՝ ասաց, — վայ թե Մարոն գրում, դու էլ քո ֆաքսիմիլիայով¹¹⁶ տպում ես, թե չէ

114 Ռուսերեն «сыщик», հայերեն՝ խուզարկու:

115 Ռուսերեն «чрезчур», հայերեն՝ չափազանց:

116 Լատիներեն՝ fac simile, բառացիորեն նշանակում է՝ «արա նույնը», պատճեն, ցանկացած պատկերի վերարտադրում/արտատպում՝ ձեռագիր, գծագիր, նկար և այլն:

ինչո՞վ բացատրել քո խելագար սերը:

Նրա խոսքերի վրա մենք ծիծաղեցինք:

—Ա՛յ, շատ ճիշտ գտար մեր սիրո գաղտնիքը, — ասացի ես ծիծաղելով և ապա շարունակեցի, — մեր սիրո գաղտնիքը, սիրելի Չարենց, այդ չէ, այլ այն է, որ մենք իրար հասկանում ենք, մեր մտքերը իրար հետ կիսում և բոլոր հարցերում փոխադարձ իրար օգնում և իրար վստահում ենք: Եվ վերջապես մենք խելագարի պես իրար սիրել, սիրո համար տարիներով պայքարել, ապա ամուսնացել ենք:

—Մալադեց¹¹⁷ Մարո, այ տղա, ճիշտ է ասում Մարոն, գիտե՞ս, այ տղա, ես քառասուն տարեկան եմ դարձել, բայց ազնվությանը խոստովանում եմ, մինչ օրս ես չգիտեի ամուսնական փոխհարաբերության այդ նրբությունները:

Ապա նրա հոգու հետ խաղալով՝ ես ասացի.

—Իսկ դու, Արփիկին սիրելով հանդերձ, ոչ մի կնոջ աչքիցդ բաց չես թողնում, բա անհարմար չէ:

—Ուրիշի կինը, Մարո ջան, այս կոնյակի բաժակը տեսնո՞ւմ ես, այսպես խմում ու դեն եմ գցում, — և կոնյակի դատարկ բաժակը դեն շարտեց:

—Ա՛յ տղա Ալազան, եթե ես քո և Ազատ Վշտունու վիդո՞ւ¹¹⁸ ունենայի, Երևանի բոլոր աղջիկներին ու կանանց կգժվացնեի:

—Առանց այդ վիդի էլ բոլոր կանայք գժված և փողոցներն են ընկած քո համար, — ասացի ես նրան ձեռ առնելով ու ծիծաղելով:

—Ո՛ր էր, Մարո ջան, ո՞ր, երանի քո ասածի մեկ տոկոսը իրականություն լիներ, ես էլ ի՞նչ դարդ կունենայի, — ասաց Չարենցը սրտի մորմոքով:

* * *

Այդ տարիներին լվացքի մեքենաներ դեռ չկային: Ես ունեի իմ հատուկ լվացարարուհին: Որքան էլ նա մաքուր աներ լվացքը, իմ բծախնդրությունը ստիպում էր ինձ, որ վերջին ջուրն ու լեղակը ես անեի: Բայց մեծ կտորները քամելու հարցում դիմում էի Ալազանին և ասում.

—Ալո ջան, արի՛, չեմ կարողանում քամել:

Ինչպիսի կարևոր և հրատապ աշխատանք էլ որ ունենար, նա անտրտունջ աշխատանքը թողնում ու գալիս էր ինձ օգնության և ասում.

—Տո՛ւր, տուր օգնեմ, որ իմ փոքրիկ բալիկի փոքրիկ թաթիկները չցավի:

Ձեռքերս համբուրելուց հետո գործի էր անցնում: Բոլոր մեծ կտորները քամում, լվացքի ջրերը թափում և նստում էր իր աշխատանքները կատարում: Մի օր լվացքի պարանները կապելու և լվացքը փռելու ժամանակ ներս մտավ Չարենցը և ասաց.

—Ա՛յ տղա Ալազան, Մարոն որտե՞ղ է, որ լվացքը դու ես փռում:

—Գիտե՞ս ինչ, Չարենց ջան, — ժպտալով ասաց Ալազանը, — Մարոյին սիրահարվելիս, նկատի ունենալով նրա փոքրիկ ձեռներն ու ցածր հասակը, ես ուխտեցի, որ ամբողջ կյանքում նրա լվացքը ինքս քամեմ, պարանները կապեմ և

117 Ռուսերեն «молодец», հայերեն՝ կեցցես:

118 Ռուսերեն «вид», հայերեն՝ արտաքին տեսք:

լվացքը փռեմ: Ահա նայիր, այս թաթիկներով հնց նա կարող է լվացքը քամել, — ձեռներս համբուրելով, ինձ թևի տակին սեղմելով ասաց Ալազանը և շարունակեց, — կամ Մարոյին պետք է ուսիս դնեմ, որ նա պարանը կապի և լվացքը փռի, կամ ինքս պիտի անեմ, քո կարծիքով հորն է հարմար:

— Երկուսն էլ հարմար են և հաճելի, — ասաց Չարենցը ծիծաղելով, — ես կցանկանայի, որ Արփիկն էլ իմ ուսերին նստեր, բայց ցավոք սրտի այդ հնարավոր չէ: Նա ինձանից բոյով է և ես այդ հաճույքից զրկված եմ, — ասաց Չարենցը և շարունակեց, — այ տղա, տնտեսության մեջ կոշտ օգնելը ամոթ չէ, գիտեմ, մեկմեկ էլ ես եմ Արփիկին օգնում, բայց վայ այն օգնությանը, ես այդ գործում շատ անշնորհք եմ:

— Եթե Մարոյի հասակն էլ ների, Չարենց ջան, ես դարձյալ բոլոր գործերում պետք է նրան օգնեի, այդ ինձ համար հաճույք և հոգեկան հանգստություն է, — ասաց Ալազանը բարձր տրամադրությամբ, — լսիր, լսիր, Չարենց ջան, իմ Մարոյի բոյի մասին մի բան եմ գրել: Ու կարդաց այս բանաստեղծությունը.

*Սրբիս աղբրից ջուր առնող, դու սիրո փարչ մնացիր,
Սիրունների մեջ գոված, դու սրբի խարջ մնացիր,
Դրախտային այգու մեջ, բոյդ փված չինարին՝
Դու այդպես կարճ մնացիր:*

Բոլորս ինքնաբերական ծիծաղելով՝ իմ բոյի հարցը վերջնականապես փակեցինք: Գործերս ավարտելուց հետո ճաշի նստեցինք: Հավով քաշովի էի եփել: Առաջինը Չարեցի ափսեմ լցրեցի: Նա կերավ թե չէ բարձրաձայն ծիծաղելով ասաց.

— Ճիշտ որ Դուք սիրահարված եք, ասում են, որ սիրահարվածների ճաշը միշտ աղի է լինում:

— Աղի, — զարմացած ասացի ես ու քաշովին համտես արի: Ոչ թե աղի, այլ աղի կտոր էր:

— Ալո՛, դու հո նոր աղ չե՞ս գցել:

— Գցել եմ:

Մենք բարձրաձայն ծիծաղեցինք:

— Ա՛յ տղա, ինչո՞ւ ինձ չես հարցրել:

— Մտածեցի, որ դու լվացքով ընկած կարող ես աղը մոռանալ, իսկ քաշովին հետո աղ անել համով չէր լինի ու գցեցի:

— Գցեցիր, ինքդ էլ կեր, — ծիծաղելով ասացի ես և հավը առանց քաշովի փլավի կերանք:

— Եթե տանը երկու տանտիկին լինի, տունը անավել կմնա, — ասաց Չարենցը և ավելացրեց, — այ տղա, ժողովրդական առածում որքան ճիշտ և իմաստուն է ասված: Էհ, եկեք խմենք մեր հայ ժողովրդի և նրա հանճարեղ մտքերի կենացը, — ասաց Չարենցը գինով լի բաժակը մեր բաժակներին խփելով և խմելով:

* * *

Արփիկը այդ ժամանակ սովորում էր Լենինգրադում, գնացել էր քննություններ հանձնելու: Արփիկի գնալուց հետո մի շաբաթ անց, մի առավոտ մեր տուն մտավ Վաղարշակ Նորենցը և հուզված տոնով ասաց.

— Գիտե՞ք ինչ խայտառակություն է եղել:

— Ինչ, — հարցրեցինք մենք վախեցած:

— Չարենցին բանտարկել են, նա երեկ բուլվարում մի աղջկա վրա կրակել է: Գնդակը ծակել աղջկա կոնքի փափուկ մասերը և դուրս է եկել: Աղջիկը վիրավորված է, բայց չի մահացել: Նրան տեղափոխել են հիվանդանոց: Ասում են, որ վերքը վտանգավոր և մահացու չէ:

— Այս ինչ խայտառակություն է, — ասաց Ալազանը, հագնվեց ու գնաց Կենտկոմ՝ իմանալու բանի էությունը, իսկ ես ու Նորենցը սպասեցինք նրա վերադարձին:

Մի ժամից Ալազանը տուն դառնալով ասաց.

— Խայտառակություն, խայտառակություն, Արփիկին գրեցի, որ գա [9]:

Հինգ թե յոթ օրից հետո, առավոտյան ժամը յոթին մեր տան դուռը ծեծեցին: Դուռը բացելով հանդիպեցի Արփիկի հուսահատ դեմքին և արտասվալի աչքերին: Նա Ալազանին դիմելով ասաց.

— Ինչ անենք, Ալազան ջան, ինչպե՞ս փրկենք Եղիշին, նա բանտում կխելագարվի, բանտի ռեժիմին չի դիմանա:

— Նախ գնանք տեսակցություն խնդրենք, — ասաց Ալազանը, — տեսնենք բանը ինչու՞մ է, ինչ կասի ինքը, ապա ես կգնամ Կենտկոմ և ընկեր Աշոտ Հովհաննիսյանի հետ կխոսեմ (Աշոտ Գարեգինի Հովհաննիսյանը Հայաստանի Կոմունիստական կուսակցության Կենտկոմի քարտուղարն էր, իսկ Ալազանը՝ Հայաստանի Գրողների միության պատասխանատու քարտուղարը) [8]:

Երեքուկա վեր կացանք ու գնացինք Երևանի Կենտրոնական բանտ, որն այն ժամանակ Երևանի ծայրամասում էր գտնվում, որի ճանապարհները շատ կեղտոտ ու փոշոտ էին, իսկ բանտն էլ ուղղիչ տուն էր կոչվում: Ներս մտնելով բանտի գրասենյակ, ես ու Արփիկը կանգնեցինք միջանցքում, իսկ Ալազանը բանտապետի մոտ մտավ: Քիչ հետո տեսակցության թույլտվության գրությունը ձեռքին դուրս եկավ բանտապետի մոտից: Մեզ տարան ընդարձակ մի սենյակ: Քիչ հետո հսկիչի հսկողությամբ, կծկված, անհարմար վիճակում ընկած, անկանոն քայլվածքով, գլուխը կախ մեզ մոտեցավ Չարենցը: Առանց մի խոսք ասելու ամբողջ հասակով փովեց Արփիկի ոտքերի առջև և համբուրեց նրա փոշեպատ կոշիկները, ապա Արփիկի կոշիկներից մեկը հանելով խփեց իր գլխին ու ասաց.

— Արփիկ ջան, պետք է ջարդեմ այս հիմար գլուխը, ես քեզ վիրավորել, անպատվել ու խայտառակել եմ, իսկ դու եկել ես ինձ տեսակցության...

Հետո գետնից բարձրանալով, փոշեթաթախ վիճակում փաթաթվեց Արփիկին և ամբողջ տեսակցության ընթացքում լաց եղավ: Լալիս էինք նաև ես ու Արփիկը, իսկ Ալազանը լուռ նայում էր այդ սրտաճմլիկ տեսարանին:

— Թող, թող, Եղիշ ջան, փաթաթվելու ու համբուրելու ժամանակ չէ, պետք է մտածենք քո ազատման մասին, — ասաց Արփիկը Չարենցից մի փոքր հեռանալով և իր հագուստները փոշուց մաքրելով:

— Ինչո՞ւ, ինչո՞ւ գնացիր, միթե՞ չգիտեիր, որ քո բացակայության ժամանակ ես սանձերս բաց կթողնեի, ահա՛ տես ինչ վիճակի արժանացա:

— Էհ, տեսակցության ժամանակը վերջացավ, — ասաց հսկիչը՝ Չարենցի թևից քաշելով ու տանելով:

Ես ու Արփիկը արտասավալի աչքերով ուղեկցում էինք Չարենցին, իսկ Ալազանը մեզ թևանցուկ անելով ասաց.

— Գնանք, գնանք, աղջիկներ, լացով Չարենցին փրկել չենք կարող, գնանք ընկեր Աշոտ Հովհաննիսյանին խնդրենք, գուցե մի բան անի:

Չնայած Ալազանը գնաց Կենտկոմ՝ ընկեր Աշոտ Հովհաննիսյանի մոտ, բայց Չարենցին բանտից ազատել չկարողացավ: Աղջկա հայրը պատիվ էր պահանջում և Չարենցին դատի տվեց:

* * *

Փակ դատական նիստում Չարենցին դատեցին: Դատապաշտպանը Գրիգոր Չուբարյանն էր, շատ հմուտ, խելացի, ճարտարախոս, արդարամիտ, ճանաչված ու ժողովրդի կողմից սիրված մարդ էր: Պետական մեղադրողը աղջկա հայրն էր համարվում՝ իր իսկ ցանկությամբ (սա հայտնի վեղոնչելիստ¹¹⁹ Արտեմի Այվազյանի հայրն էր):

Երբ դատավորը խոսք տվեց Չարենցին, նա իր պաշտպանողական խոսքում ասաց.

— Այդ աղջիկը ինձ ամբողջովին դուր չէր գալիս, ինձ գրավեց միայն նրա չքնաղ կազմվածքը, իսկ դեմքը նման էր ձիու մոռթի...

Այստեղից ելնելով նա գրեց ձիու մոռթ խորագրով գողտրիկ բանաստեղծությունը, որը տպվեց մեր մամուլի էջերում:

Պետական մեղադրողը՝ Այվազյանը իր վերջին խոսքում դատարանից խնդրեց, որ Չարենցին ավելի խիստ պատիժ տան, որ նա նորից այդպիսի սանձարձակություններ իրեն թույլ չտա: Դատարանը Չարենցին տվեց վեց տարվա ազատազրկում՝ ուղղիչ տան պայմաններում: Երբ դատավճիռը կարդացին, Չարենցն անխոս գլուխը կախեց, և հսկիչների հսկողությամբ նրան բանտ տարան:

* * *

Չարենցը դեռ բանտում էր, երբ Արփիկը շատ ծանր հիվանդացավ: Նրան տեղափոխեցին կանանց հիվանդանոց: Պարզվեց, որ նա ունեցել էր արտարգանդային հղիություն, կատարվեց ուշացած վիրահատություն և անժամանակ մահ: Արփիկի մահվան կապակցությամբ Չարենցին ժամանակավորապես ազատեցին կալանքից: Չարենցը ողբերգական ծանր օրեր ապրեց՝ մի կողմից բանտարկություն, մյուս կողմից կնոջ կորուստը, ուղղակի նրան խելագարության էին հասցրել: Շնորհիվ ընկերների հոգատարության և մշտական հսկողության՝ Չարենցը փրկվեց վերահաս կատաստրոֆայից և ամեն տեսակի փորձանքներից¹²⁰:

* * *

Տարիներ էին անցել Արփիկի մահից, Չարենցը երկար ժամանակ որոնումների մեջ էր: Չէր գտնում իրեն համապատասխան մի լավ կյանքի ընկերուհի:

119 Ռուսերեն «виолончелист», հայերեն՝ թավջութակահար:

120 Բանտային յոթնօրյա «արձակուրդից» հետո Չարենցին այլևս բանտ չեն ուղարկել: Նույն տարին գործը փակել են:

Վերջապես նա կապվեց մի կնոջ հետ, որի ամուսինը մահամերձ վիճակում պառկած էր Դիլիջանի թոքախտավորների հիվանդանոցում:

* * *

Լուսժողկոմ Արտո Եղիազարյանը [10]¹²¹, Ալազանն ու Ես Աբովյան փողոցում զբոսնում էինք: Հանդիպեցինք Չարենցին: Նա մեզ ճաշի հրավիրեց (Չարենցը ապրում էր ներկայիս «Երևան»¹²² հյուրանոցի համարներից մեկում): Երբ մենք մտանք նրա հյուրանոցային համարը, ճաշասեղանը կանացի խնամքոտ ձեռքով արդեն պատրաստված էր: Սեղանի շուրջը մենք գրավեցինք մեր տեղերը: Չարենցը բաժակը լցնելով և մեզ դիմելով ասաց.

— Տղերք ջան, մենակ առանց ընտանիքի ապրել հնարավոր չէ, ես ցանկանում եմ նոր ընտանիք կազմել և դիմում եմ ձեր օգնությանն ու խորհրդին: Ես կապված եմ մի կնոջ հետ, որն ուներ թոքախտավոր ամուսին: Երեկ երեկոյան նրա ամուսինը վախճանվեց: Նա մահվան հեռագիր ստացավ, փոխանակ լաց լիներ, գոնե մի փոքր տխրեր, հեռագիրը ձեռին բռնած, պարելով վազեց, ինձ հետ գրկախառնվեց ու ասաց. «Չարենց ջան, վերջապես ազատվեցինք, հիմա կարող ենք ազատ ամուսնանալ»: Այս ոչ մարդկային արարքը ոչ թե ինձ ուրախացրեց, այլ խորը մտածմունքների մեջ գցեց ու ես ինձ հետ խորհրդակցեցի: Եթե այս կինը իր չքնաղ ամուսնու, իր առաջին սիրո հետ այսպես վարվեց, արդյո՞ք մի քանի տարուց հետո նույնը ինձ հետ չի անի և մի ուրիշին փաթաթվի: Վերջապես այդ գեղեցիկ կինը իմ ինչն է հավանել, մեծ քիթս, թե՛ կարճ բոյս: Ինչ խորհուրդ եք տալիս, ամուսնանամ այդ կնոջ հետ, թե ոչ:

Դեռ մեր խորհուրդը չլսած՝ ներս մտավ այդ կինը՝ մի քանի գինու շիշ ձեռքին բռնած: Չարենցը վեր կացավ տեղից, անմիջապես հարձակվեց այդ կնոջ վրա և ասաց.

— Դուրս, դուրս կորիր, երեսդ չտեսնեմ, անմարդկային սրիկա:

Կինը գլուխը կորցրեց, այլայլվեց, շփոթվեց, գինու շշերը հատակին դրեց ու դուրս եկավ սենյակից: Մենք անհարմար դրության մեջ ընկանք: Մեզ կանչեց խորհրդակցելու, մեր խորհուրդը լսելու, բայց առանց մեզ հաշվի առնելու ինքն իր վճիռը կայացրեց և մեզ շատ անհարմար դրության մեջ գցեց: Մեզ մնում էր հանգստացնել նրա ալեհույզ հոգին և մի քանի մխիթարական խոսք ասել: Լուսժողկոմ Արտո Եղիազարյանը ասաց.

— Չարենց, քո արարքը անտակտություն էր, կնոջն այդպես խայտառակել չէր կարելի:

121 Արտո Եղիազարյանը (Արտավազդ Միքայելի Եղիազարյան, 1899–1974 թթ)–ՀԽՍՀ և Անդրֆեդերացիայի Կենտգործկոմի անդամ, ՀԿ(Բ)Կ Կենտկոմի անդամ, ՀԽՍՀ Լուսավորության Ժողկոմ, ՀԽՍՀ պետական, հասարակական գործիչ, պատմական գիտությունների դոկտոր, տնտեսագետ:

122 «Երևան» հյուրանոցը 1998թ. գնել է իտալական Ռենկո ընկերությունը: Վերանորոգումից և վերաբացումից հետո այն ըդնգրկվել է Գուլդեն Թուլիփ հյուրանոցային ցանցում և վերանվանվել «Ռոյալ թուլիփ գրանդ հոթել»: Աբովյան փողոցի վրա գտնվող այս շենքը կառուցվել է 1926–28 թթ. և հանդիսանում է խորհրդային առաջին գլխավոր հատակագծով վերակառուցվող Երևանի առաջին խոշոր հասարակական շենքը:

— Շատ լավ արեցի, եթե նա մարդ լիներ, ես էլ մարդկային վերաբերմունք կունենայի դեպի նա: Դա ոչ թե կին, այլ հրեշ է, հրեշ...:

* * *

Տարիներ էին անցել: Մի օր Ալեքսանդր Շիրվանզադեն, Ալազանն ու ես «Ինտուրիստ» ճաշարանում նստած ճաշում էինք: Քիչ հետո ներս մտավ Չարենցը մի չքնաղ, սպիտակադեմ, սև ու գեղեցիկ աչք-ունքով, սլացիկ կազմվածքով, բարի և ազնիվ դեմքով աղջկա հետ և նստեց մեր սեղանի մոտ:

— Ծանոթացե՛ք կյանքիս ընկերուհու՝ Իզաբելայի հետ, — ասաց Չարենցը շատ բարձր տրամադրությամբ:

Տեղից վեր կացավ Ալազանը, բոլորիս բաժակները լցրեց երևանյան քաղցրահամ գինով ու կոնյակով, ապա բաժակ բարձրացնելով՝ առաջարկեց խմել Չարենցի և Իզաբելայի կենացը: Բոլորս էլ մեր հերթին շնորհավորեցինք նորաստակներին:

Չարենցն իր շնորհակալական երկար խոսքի վերջում ինձ դիմելով՝ ասաց.

— Մարտ ջան, ինչպես ես ու Ալազանը, ցանկանում եմ նույն մտերմական փոխհարաբերության մեջ լինեք նաև դու և Իզաբելան: Իզաբելան երիտասարդ է և անփորձ (երիտասարդ ասելով նա իր հետ էր համեմատում, իսկ մենք Իզաբելայի հետ հասակակիցներ էինք) թե՛ տնտեսության և թե՛ բոլոր բնագավառներում: Այնպես որ դու բոլոր հարցերում պետք է նրան օգնես: Նա հայերեն գրել-կարդալ չգիտի, խոսում է Շամախու կիսառ-պռառ բարբառով:

Կրկին շնորհակալություն հայտնելով՝ Չարենցն ավարտեց իր խոսքը: Առյուծային հպարտ գլուխը վեր բարձրացնելով, բարձր տրամադրությամբ, հաստ ականոցները ուղղելով, Իզաբելային ու Չարենցին նայելով, ինձ ու Ալազանին ժպտալով՝ Շիրվանզադեն ասաց.

— Չարենց ջան, այն փաստը, որ Իզաբելան իմ հայրենակիցն է, վկայում է, որ ընտանիքի լավ մայր կլինի: Ձեր կենացը, ցանկանում եմ ձեր հայկական նորավատ օջախը անմար մնա:

* * *

Իզաբելայի դեմքին կարդացվում էր նրա հոգու անաղարտությունը, բարի, հեզ ու համեստ բնավորությունը, բայց նկատեցի նաև, որ Իզաբելան իր մտավոր պաշարով չէր կարող բավարարել Չարենցի ծով պահանջները, Չարենցին օգնական և դաստիարակ լինել չէր կարող: Իզաբելան հեզ ու հնազանդ մի աղջիկ էր, ինքը կարիք ուներ դաստիարակության (նրանց միջև 12 տարվա տարիքային տարբերություն կար): Մինչ Չարենցը, Ալազանը և Շիրվանզադեն խոսում էին իրենց գրական առօրյայից՝ ես էլ սկսեցի Իզաբելայի հետ ծանոթանալ և հարցրեցի, թե ինչպե՛ս, որտե՛ղ, ի՞նչ պայմաններում հանդիպեց Չարենցին, ինչպե՛ս ծանոթացավ նրա հետ: Նա պատմեց հետևյալը.

— Ես մանուկ հասակից տեղափոխվել եմ Մոսկվա և ապրել եմ մորաքրոջս մոտ: Նոր էի ավարտել ռուսական յոթամյա դպրոցը, երբ եկա Հայաստան՝ ծնողներիս տեսության: Մի օր ես ու պապաս Աբովյան փողոցում զրոսնում էինք և հանդիպեցինք Չարենցին: Նա մեզ բարևեց, պապայիս հին ծանոթներից էր: Ես

տպագրական հին բանվոր Ավետիս Կողաբաշովի աղջիկն էմ: Բարեկեցիկ հետո նա սկսեց մեզ հետ զբոսնել: Պապաս ինձ ծանոթացրեց նրա հետ՝ ասելով. «Չարենց, ծանոթացիր, աղջիկն է, նոր է եկել Մոսկվայից, հայերեն լավ չգիտի»: «Շատ ուրախ եմ, — ասաց Չարենցը ինձ ձեռք մեկնելով ու մի լավ նայելով և հանկարծ պապայիս դառնալով ասաց, — ինչ չքնաղ աղջիկ ունես, Կողաբաշով»: Ու մեզանից էլ պոկ չեկավ, եկավ մեր տուն, ծանոթացավ մեր ընտանիքի բոլոր անդամների հետ: Եվ այսպես ամեն օր մեր տուն գնաց ու եկավ և մի լավ հետս ծանոթացավ: Մի օր էլ վարդերի մի մեծ բուկետ ձեռքին մեր տուն մտավ: Բուկետն ինձ տալով և պապայիս դիմելով՝ ասաց «ընկեր Կողաբաշյան, Իզաբելան ինձ շատ դուր եկավ, ես ուզում եմ, որ նա դառնա իմ կյանքիս ընկերուհին, խնդրում եմ Ձեր համաձայնությունը»: Բավականին խոսելուց հետո Չարենցը գնաց: Մի երկու օրից հետո նորից եկավ: Հայրս ինձ մանրամասն պատմեց Չարենցի մասին և խորհուրդ տվեց ամուսնանալ նրա հետ: Ես հորս չմերժեցի և տվեցի իմ համաձայնությունը: Ահա այսպես եմ հանդիպել Չարենցին:

Անցան ամիսներ: Ծնվեց Չարենցի անդրանիկ դուստրը: Նա իր առաջին կնոջ՝ Արփիկի անունով մկրտեց իր դստերը¹²³:

* * *

Իզաբելան իր հեզ ու ազնիվ բնավորությամբ և մարդկային առաքինի գծերով ինձ շատ դուր եկավ: Մենք մտերմացանք և շատ սիրեցինք իրար: Ես նրան բոլոր հարցերում օգնում և խորհուրդներ էի տալիս: Մի օր Չարենցը մեզ մոտ եկավ Ալազանի հետ Կոսկունիտե գնալու համար: Մենք ճաշում էինք: Ես նրան ճաշի հրավիրեցի: Մի քանի բաժակ խմելուց հետո սկսեց անկեղծանալ ու բացվել.

—Ա՛յ տղա Ալազան, Մարոն հասարակական կյանք մտած աղջիկ է և դա շատ լավ է: Նա քեզ հետ էլ միասին հասարակական կյանքում կկոփվի: Ուրեմն դուք կարող եք նստել իրար հետ գրական քաղաքական այս կամ այն հարցի շուրջ խոսել, վիճել ու հանգստանալ: Ցավոք պիտի ասեմ, որ Իզաբելան այդպիսին չէ և դա ինձ շատ է տխրեցնում: Այ տղա, որքան դժվար է կյանքի ընկեր գտնելը: Ես քառասուն տարեկան եմ դարձել, բայց այդ բանը դեռ չեմ հասկացել, կնոջ միայն գեղեցկությունն եմ հաշվի առել: Կյանքի ընկերուհու ընտրության հարցում ես նորից ու նորից եմ սխալվել:

Չարենցի խոսքերից ես սաստիկ հուզվեցի և ավերիցս դուրս եկա ու նրան դառնալով՝ ասացի.

—Ափսոս Իզաբելան, որ ընկել է քո ձեռը, այդքան երիտասարդ, գեղեցիկ, ազնիվ ու բարի կին դու քո կյանքում չէիր գտնի: Նա դեռ երիտասարդ է, կրթություն տուր, դաստիարակիր և քեզ համար կյանքի լավ ընկերուհի կդառնա և քեզ լավ կհասկանա:

123 Արփենիկ Չարենց (1932–2008): 1937 թ. ստալինյան բռնաճնշումների ժամանակ ծնողների ձերբակալությունից հետո ապրել է Քանաքեռի մանկատանը: Ավարտել է ԵՊՀ բանասիրության ֆակուլտետը: Գրող և գրականագետ: Չարենցի տուն-թանգարանի հիմնադրման նախաձեռնողներից և հիմնադիրներից, նաև՝ գիտխորհրդի նախագահը: Ուսումնասիրել և տարածել է Չարենցի ստեղծագործություններն ու կյանքի պատմությունը: Գրել է վեպեր, պատմվածքներ, հուշեր:

—Ա՛յ Մարո, հոգնած տուն եմ գալիս, ուզում եմ Իզաբելայի հետ խոսել, հանգստանալ, պատմում եմ, պատմում, բայց նա ոչ մի ռեակցիա չի տալիս: Դրանից ես հուզվում ու դեպի պատն եմ դառնում և ասում եմ «Ա՛յ պատ, դարդս այս է, ցավս այս է»: Պատն ասում է. «հանգստացիր, Չարենց ջան, հանգստացիր»: Ա՛յ Ալազան, ընտանեական երջանկության համար ակազետայա¹²⁴ միայն կնոջ գեղեցկությունը շատ քիչ է, կինը պետք է հասկանա ամուսնուն, ամուսինը պետք է իր կնոջ գրկում հանգստանա: Ես մինչ օրս կարծում էի, ինչ կին էլ որ առնեմ՝ Արփիկի պես հասկացող կլինի, բայց արի ու տես ես նորից ու նորից սխալվել եմ:

—Ինչ... նորից միտքդ փոխե՞լ ես:

—Ոչ, Մարո, դու գիտես, որ Իզաբելան հայերեն գրել-կարդալ չգիտի, նրան նոր գրագիտական դպրոց ուղարկելը պատիվ չի բերի Չարենցին: Արի այսպես անենք: Դու փորձված ուսուցչուհի ես, կամաց-կամաց վերացրա Իզաբելայի անգրագիտությունը: Թե չէ, այ Մարո, հայ գրողի համար անգրագետ կին ունենալը ամոթ ու խայտառակություն է: Երբեմն հոգնած ես լինում ու չես ուզում վեր կենաս, մի գիրք վերցնես ու կարդաս, դիմում եմ Իզաբելային և ասում. «Ինձ տուր սև կազմով, դեղին գծով, ոսկե տառերով գրված այն այն գիրքը»: Դու պրիստավյա-ե՞լ¹²⁵, սա ի՞նչ խայտառակություն է հայ գրողի համար, որի կինը անգրագետ է:

* * *

Ես մեծահասակների դպրոցից մի այբբենարան վերցրեցի և սկսեցի Իզաբելայի հետ պարապել մի առարկա, որը կյանքումս առաջին անգամն էի պարապում: Հինգ ամսից հետո հասանք «Տ» տառին: Իզաբելան օրվա դասն էր կարդում, երբ ներս մտան Ալազանն ու քննադատ Վանանդեցին¹²⁶ [11]: Չարենցը նրանց ընդունելուց հետո մտավ այն սենյակը, որտեղ մենք պարապում էինք: Դասն ընդհատելով մեզ թևանցուկ արած տարավ իր առանձնասենյակը, որտեղ նստած էին հյուրերը: Նա սկսեց մի բեմադրություն: Ալազանին, Վանանդեցուն և ինձ նստեցրեց մի շարքում, իսկ Իզաբելային նստեցրեց գետնին փռած գորգին և ձեռքը դրեց իր այբբենարանը, ապա ինձ դառնալով՝ ասաց.

—Մարո, շարունակիր դասդ, մենք եկել ենք ձեր դասը լսելու:

Բոլորս ծիծաղեցինք:

—Իզաբելա, դասդ կարդա, — ասացի ես ժպտալով:

Իզաբելան կարդաց. «Տրակտոր վարիր, վարիր, տրակտոր գարի ցանիր» տեքստը:

Բոլորս ժպտալով լուռ լսում էինք Իզաբելային: Չարենցը դասն ընդհատելով, քնծիծաղով նայեց բոլորիս, գլուխն առավ ձեռքերի մեջ և ասաց.

—Վայ քեզ, հայ գրող, տրակտորը իմ կնկա խելքի մեջ գարի ցանի:

Մենք բոլորս և Իզաբելան երկարատև ծիծաղեցինք Չարենցի սրամիտ խոսքի վրա:

124 Ռուսերեն «оказывается»՝ պարզվում է:

125 Ռուսերեն «представляеш?»՝ պատկերացնո՞ւմ ես:

126 Գուրգեն Վանանդեցի (Գուրգեն Արշակի Փոքրսողյան), ծնվել է Կարսում 1898-ին: Գրականագետ, քննադատ, ԽՍՀՄ գրողների միության անդամ 1934թ.-ից: Մահացել է 1938թ. ՆԳԺԿ բանտում:

* * *

Մեր ուսումնական տարին ավարտվեց: Իզաբելան արդեն սահուն կարդում էր իր դասագիրքը: Ես նրան մանկական դյուրընթեռնելի գրքեր էի հանձնարարել կարդալ: Նա կարդում էր և Շամախու բարբառով ինձ պատմում գրքի բովանդակությունը: Մի անգամ Չարենցի մոտ թեյում էինք, երբ Չարենցը երկրորդ բեմադրությունը սարքեց՝ ասելով.

— Իզաբելա, գնա իմ կաբինետից, առաջին պահարանի երկրորդ դարակի միջից, գտիր ու ինձ բեր Թումանյանի հատորներից մեկը:

Իզաբելան գնաց, հինգ րոպե չանցած եկավ Թումանյանի գրքերից մեկը ձեռքին: Չարենցը ուրախացած վեր թռավ տեղից, նախ՝ համբուրեց Իզաբելային, ապա ինձ ասաց.

— Ապրեք, դե գնացեք նույն եռանդով էլ շարունակեցեք ձեր դասը, արդյունքը շատ մեծ էր: Հիմա ես համոզվեցի, որ Իզաբելան հայերեն գիտի և իմ ուզած գիրքը կարող է ինձ տալ: Եվ Ալազանին դառնալով՝ ասաց.

— Ա՛յ տղա, երբ մարդու կինը հայերեն գիտի, կարծես թե ավելի լավ է հասկանում:

Իզաբելան ազնվության հետ մեկտեղ շատ միամիտ էր, որով շատ ջղայնացնում էր Չարենցին և նա հաճախ կոշն ասում էր.

— Այ աղջի, մարդ մի քիչ աչքաբաց կլինի, իսկ դու կարծես լուսնից ես իջել, աշխարհից բոլորովին անտեղյակ ես:

Հաճախ, շատ հաճախ էր այս խոսքերով նախատում Իզաբելային:

— Այ տղա Ալազան, ես ամիսներով Իզաբելայի հետ չեմ խոսում, իմ միակ խոսքը այս է. «Իզաբելա, սոված եմ, ճաշը պատրաստ է»: Միթե այսպիսի ընտանեկան կյանք կլինի... սա կատարյալ կոշմար է, կոշմար¹²⁷:

* * *

Չարենցը մորֆինիստ էր և գինու սիրահար: Այդ երկու թմրեցնող հեղուկների ազդեցության տակ նա հաճախակի անկարգություններ էր անում: Երբ արդեն գիտակցության էր գալիս, գղջում էր իր վատ արարքների համար, բայց մեծամասամբ ոչինչ չէր հիշում: Մի օր Չարենցը Արտո Եղիազարյանին, Ալազանին և ինձ ճաշի հրավիրեց: Չարենցը բավականին խմած էր: Իզաբելայից լուցկի խնդրեց: Նա լուցկու փոխարեն սկուտեղով լի ճաշը սեղանին դնելով՝ անմիջապես հետ գնաց, երևի լուցկի բերելու: Չարենցը առանց մի խոսքի ճաշով լի սկուտեղը վերցրեց և Իզաբելայի թիկունքին խփեց: Մենք շատ հուզվեցինք, Ալազանը Չարենցին գրկեց և տարավ անկողնու վրա պառկեցրեց: Նա անմիջապես խորը քնեց և կես ժամ հետո արթնացավ, ճաշասենյակ մտավ և ասաց.

— Էս ի՞նչ բան է, դուք մեր տանն եք, իսկ ես նոր եմ քնից արթնանում:

Մենք տեսանք, որ նա իր արարքից ոչինչ չի հիշում, մեզ պահեցինք այնպես, ասես ոչինչ չէր եղել և Իզաբելային էլ խնդրեցինք, որ նա այդ տգեղ արարքի մասին երբեք նրան չասի:

* * *

Արփիկից երկու տարի հետո ծնվեց Անահիտը^[12], որն իրեն՝ Չարենցին էր նման: Նա այդ կապակցությամբ խորը վիշտ էր ապրում և հաճախ այդ խոսքերն էր կրկնում.

—Այ տղերք, դուք պրիստավլանք¹²⁸ աղջիկը՝ Չարենցի տեսքով, Չարենցի քթով և Չարենցի բոյով: Ես այդ աղջկան ցած կշարտեմ պատշգամբից:

Եվ նա վեր կացավ տեղից, Իգարեղայի ձեռքից խլեց Անահիտին ու վազեց դեպի պատշգամբ: Ալազանը անմիջապես նրա ետևից վազեց, երեսային ձեռքից խլեց և հանձնեց Իգարեղային: Ու երեքովս միասին մի լավ նախատեցինք նրան: Անահիտին բոլորովին չէր սիրում, անգամ տեսնել չէր ուզում, իսկ Արփիկին անչափ սիրում էր և ասում.

—Դե լավ է, Արփիկը դեմքով մորն է նման, տա Աստված, որ խելքով էլ ինձ նմանվի, իսկ Ադոկը (այդպես էր կոչում Անահիտին) դեմքով ինձ է նման, վայ թե խելքով էլ մորը նմանվի, այն ժամանակ ես կխելագարվեմ:

Էհ, սիրելի Չարենց, երանի տեսնելի քո դեմքով, քո խելքով Անահիտին, որն ամեն օր, ամեն ժամ և ամեն տեղ քո գովքն էր անում: Դու Անահիտին չգուրգուրեցիր, չսիրեցիր, բայց նա մշտապես գովերգում է քեզ և քո ստեղծագործությունները:

* * *

Մի անգամ մեր տանը Չարենցը թաշկինակի փոխարեն մի սպիտակ և մեծ շոր հանեց գրպանից և իր շրթունքները մաքրեց:

—Ինչ փոքր է թաշկինակդ, — կատակեցի ես, — ինչ է, թաշկինակ չունեմ, որ այդ շորի կտորով ես բերանդ մաքրում:

—Մարո ջան, ինչ Բոժիկս ծնվեց (Արփիկին Բոժիկ էր կանչում), ես հրաժարվեցի թաշկինակից: Սա Բոժիկիս բարուրի շորն է, գրպանս եմ դրել, որ միշտ նրա մանկական անուշ ու հաճելի բույրը զգամ և միշտ Բոժիկիս հիշեմ: Ա՛յ տղա Ալազան, դու չես հասկանում, թե որքան քաղցր ու հմայիչ է առաջին զավակը, ես նրան խելագարի պես եմ սիրում:

* * *

Անցան ամիսներ: Մի օր Արովյան փողոցում զբոսնելիս Չարենցը մի մեծ ու վարդագույն շոր հանեց գրպանից և դեմքի քրտինքը սրբեց:

—Արփիկն արդեն մեծացել է, էդ ռոմ բարուրի շորովն ես դեմքդ սրբում, — հարցրի ես ծիծաղելով:

—Ադոկի:

—Վայ, էդ ինչպես եղավ, որ Ադոկին սիրեցիր, — հարցրի ես զարմացած:

—Գիտես ինչ, Մարո ջան, ես տեսնում եմ, որ Ադոկի քիթը գնալով փոքրանում է, դեմքով ու խելքով էլ ինձ է նմանվում, դրանից հետո ես նրան անչափ-անչափ սիրեցի, — ասաց Չարենցը ժպտալով:

128 Ռուսերեն «представляете», բառի հայերենացված տարբերակը՝ պատկերացնում եք:

Անահիտ ՉԱՐԵՆՑ

*Բանաստեղծի կրտսեր դուստրը՝ Ադոկը,
որ ծնողներից զրկվեց երկու տարեկանում:*

Լուսանկարը հրատարակել է Անահիտի դուստր Գոհար Չարենցը

* * *

Օրը կիրակի էր: Քաղաքային այգում Չարենցն ու Իզաբելան, ես ու Ալազանը զբոսնում էինք: Զբոսանքից հոգնելով մի ազատ նստարանի վրա, չինարի ստվերի տակ նստեցինք հանգստանալու: Չարենցն իր չորս տարեկան աղջկա ականջին սկսեց քչփչալ ու ծիծաղել:

— Էդ ինչի՞ վրա ես ծիծաղում, մեզ էլ ասա, մենք էլ ծիծաղենք, — ասաց Ալազանը:

— Հետո, հետո կիմանաք, — ասաց Չարենցը ծիծաղելով:

Քիչ հետո մեր առջևով անցավ 17 տարեկանին մոտ մի գեղեցիկ աղջիկ: Այդ ժամանակ Արփիկը վազեց դեպի աղջիկը և բարձրացրեց նրա շորի քղանցքները: Չարենցը ծիծաղելով գնաց դեպի անձանդությունին ու ասաց.

— Ներեցե՛ք, ներեցե՛ք օրիորդ, երեխա է, չի հասկանում:

Ապա նա Արփիկի ձեռքից բռնած եկավ նստեց իր տեղը և ասաց.

— Հիմա հասկացա՛ք, թե ինչ էի քչփչում Արփիկի ականջին և ինչու էի ծիծաղում:

Ալազանը նրա վրա բարկանալով ասաց.

— Չարենց, այդպիսի դատարկ բաներով անտեղի վարկաբեկում ես քեզ, ամոթ է, քեզ պես անվանի գրողին այդ չի սագում:

* * *

Չարենցը շատ էր սիրում մեծ գրողների նմանվել: Որովհետև Դոստոևսկին ընկերներին հյուրասիրելու համար մրգով լի դաստախուն¹²⁹ էր պահել, ուրեմն Չարենցն էլ պետք է պահեր: Գանդին շատ բուդդաներ էր դրել իր գրասեղանին, ուրեմն Չարենցի սեղանին էլ պետք էր դրվեին մեծ ու փոքր չափների բուդդաների արձանիկներ: Չին գրողները հագել էին իրենց ազգային խալաթները և գլխներին դրել էին թասակներ, ուրեմն ինքն էլ պետք էր այդպես հագնվեր: Գանդին նստել էր գետնին փռած գորգին ու ծնկների վրա դրած դավթարում գրել էր, ուրեմն Չարենցն էլ պետք էր սեղանն ու աթոռը թողած, ծալապատիկ նստեր գետնին փռած գորգին և իր ծնկներին դրած դավթարում գրեր: Հաճախ մենք նրան տեսնում էինք գորգին նստած գրելիս և Ալազանին ասում էր.

—Ա՛յ տղա Ալազան, դու էլ ծալապատիկ նստիր ապա գրիր, այսպես շատ հարմար է և հանգիստ:

* * *

Մի օր, գիշերվա ուշ ժամին Հայաստանի Կոմկուսի Կենտկոմի քարտուղար Աղասի Խանջյանը [13]¹³⁰ Ալազանին իր մոտ կանչեց: Մի ժամից նա տուն դարձավ և ինձ պատմեց, որ Փարիզում վախճանվել է մեր պայծառ Կոմիտասը: Նրան խնամող հանձնաժողովը դիմել է Խանջյանին, որ նա ընդունի և Երևանում թաղի Կոմիտասի դիակը: Աղասին առանց Բերիայի հետ համաձայնեցնելու տալիս է իր համաձայնությունը: Բերիայի երևանյան գործակալները այդ մասին Աղասուց գաղտնի հաղորդում են Բերիային: Մյուս օրը Բերիան հեռախոսով կապվում է Աղասու հետ և ասում. «Աղասի, լսել եմ, որ Փարիզից ինչ-որ հոգևորական, ինչ-որ տերտեր ես բերում Երևանում թաղելու համար: Ես կտրականապես արգելում եմ, հեռագիրը թող չուղարկեն, մենք հոգևորականներին թաղելու գումարներ չունենք»:

Այս դեպքից Աղասին անսահման հուզվել ու վրդովվել է և անհարմար է զգում ինքը հակառակ հեռագիր տա, ուստի ինձ խնդրեց, որ ես այդ հեռագիրը տամ, որ Կոմիտասի դիակը չուղարկեն: Ես այդպես էլ հեռագրեցի: Տա Աստված որ հեռագիրս ուշ տեղ հասնի և Կոմիտասին հետ չուղարկեն: Խեղճ Աղասի, դու տեսնո՞ւմ ես, Մարո ջան, թե ինչպիսի պայմաններում է աշխատում այդ պայծառ մարդը, — ասաց Ալազանը հուզված:

Մյուս օրը Ալազանը Կենտկոմ գնաց իմանալու հեռագրի պատասխանի մասին: Ընկեր Խանջյանը հեռագիրը Ալազանին մեկնելով ասաց.

—Առ կարդա, տես ի՞նչ են պատասխանել: Գրում են. «նավը երեք օր է, ինչ դուրս է եկել և գտնվում է Միջերկրական ծովում, հետ դարձնել չենք կարող: Կոմիտասի խնամող հանձնաժողով»:

—Այդ շատ լավ եղավ, — պատասխանեցի ես:

—Լավը լավ եղավ, Ալազան ջան, բայց տեսնո՞ւմ ես ինչպես են ներկայացրել Կոմիտասին՝ «ինչ-որ հոգևորական»:

129 Բառը պարսկական ծագում ունի և բառացի նշանակում է «ձեռքով հյուրասիրություն»:

130 Աղասի Դևոնդի Խանջյան (1901–1936), Խորհրդային Հայաստանի քաղաքական, պետական, կուսակցական գործիչ, 1930–1936 թթ. եղել է Խորհրդային Հայաստանի Կոմունիստական կուսակցության կենտրոնական կոմիտեի առաջին քարտուղար:

Այդ դեպքից մեկ թե երկու օրից մեր տուն մտավ Չարենցը և ասաց.

—Ա՛յ տղա Ալազան, մի պագոռնի¹³¹ բան եմ լսել, բայց ականջներիս չեմ հավատում: Ասում են, որ Փարիզից հեռագրել են Ադասուն, որ նա կոխան է տվել, Բերիայի Երևանյան սիշչիկները այդ մասին հաղորդել են Բերիային, նա էլ հեռախոսով Ադասու հետ խոսել և ասել է «Լսել եմ Փարիզից «ինչ որ հոգևորական» ես բերում Երևանում թաղելու: Ես կտրականապես արգելում եմ, մենք ինչ-որ տերտեր թաղելու գումար չունենք:

—Այո՛, դժբախտաբար ճիշտ է, բայց բարեբախտաբար հեռագիրը ուշ է տեղ հասել և Կոմիտասին բերող նավը արդեն լողում է Միջերկրականի ջրերում, և շուտով Կոմիտասը Երևանում կլինի, — ասաց Ալազանը շատ բարձր տրամադրությամբ:

—Ա՛յ տղա, ճիշտ ես ասում, էդ ինչ լավ բան եղավ, թող հիմա Բերիայի սիշչիկները տրաքվեն, — ասաց Չարենցը ուրախությունից թռչկոտելով:

Քիչ հետո նորից լրջացավ, նորից մռայլվեց և հուզված ասաց.

—«Ինչ-որ հոգևորական»: Միթե՞ Կոմիտասը հայ ժողովրդի համար «ինչ-որ հոգևորական» է: Ողորմելիներ, տգետներ, թո՛ւ ձեր երեսին, անամոթներ, և դրանք երկիր ու կուլտուրա են դեկավարում: Վա՛յ քեզ, հայ ժողովուրդ, որ քո կուլտուրայի դեկավարները դրանք են: Մարո ջան, մի կոնյակ բեր խմենք Կոմիտասի հաղթանակի և նրա պայծառ հիշատակի կենացը:

Թեև Չարենցը Կոմիտասի հաղթանակի կենացը խմեց, բայց էլի մնաց նույն խոռվափույզը: Փողոցում ում հանդիպում էր՝ ասում էր. ««ինչ-որ տերտեր», վայ ես թքեմ ձեր տգետ երեսներին»:

* * *

Վերջապես Կոմիտասը հասավ Երևան: Կազմվեց նրան ընդունող և թաղման հանձնաժողով, որի կազմի մեջ մտնում էին Գրողների միության կողմից՝ Ալազանը, Լուսավորության մինիստրության կողմից՝ Արտո Եղիազարյանը (Լուսավորության մինիստր), Ներքին Գործոց մինիստրության կողմից՝ Բերիայի ներկայացուցիչը և այլ մինիստրությունների և կազմակերպությունների ներկայացուցիչներ: Թաղման հանձնաժողովը պետք է ցերեկվա ժամը 12-ին ընդուներ Կոմիտասին: Հանձնաժողովի անդամները, որոնց թվում նաև ես, գնում էինք Կուլտուրայի տուն, որտեղ դրված էր Կոմիտասի դագաղը: Արևվյան փողոցում հանդիպեցինք Չարենցին: Ալազանը նրան թևանցուկ անելով ասաց.

—Չարենց, արի գնանք Կոմիտասին դիմավորենք:

Չարենցի հետ միասին բոլորս մտանք Կուլտուրայի տան դահլիճը: Բեմի վրա դրված էր Կոմիտասի գեղեցիկ, խնամքով պատրաստված դագաղը, որի գլխամասում կար ապակեպատ մի պատուհանիկ, որտեղից երևում էր Կոմիտասի պայծառ դեմքը: Բոլորը լուռ և տխուր, գլխարկները հանած խոնարվեցին Կոմիտասի առջև, իսկ Բերիայի ներկայացուցիչը ճամպրուկը բացեց, հանեց կացինն ու լոմը, բացեց դագաղի կափարիչը ու սկսեց շոշափել Կոմիտասի կողքերն ու

131 Խայտառակ:

գրպանները: Այս բանը հուզեց բոլորին և բոլորս էլ զայրացած իրար նայեցինք: Չարենցը հուզմունքից իրեն զսպել չկարողացավ, չեկիստին մի լավ նայելուց հետո, ուղղակի գոռալով ասաց.

—Մի բան գտա՞ք, անամոթներ, խայտառակներ, մեռելին անգամ հանգիստ չեք թողնում, թո՛ւ ձեր նամուսին:

Չարենցը համարյա իրեն կորցրած, օրորվելով, ինքն իր հետ խոսելով դուրս եկավ դահլիճից: Դեմոնստրատիվ և հուզված դուրս եկան նաև հանձնաժողովի անդամները՝ Կոմիտասի հետ թողնելով Բերիայի ներկայացուցչին: Մյուս օրը Ալազանը գնաց Կենտկոմ և ընկեր Խանջյանին պատմեց այդ խայտառակ փաստի մասին: Խանջյանը նույնպես հուզվում, մի պահ լուռ, ապա Ալազանին դառնալով՝ ասում է.

—Ալազան, ես կարևոր գործով պիտի քաղաքից բացակայեմ, շուքով կթաղեք մեր Կոմիտասին:

Ինչպես Խանջյանը կարգադրեց, այդպիսի շուքով էլ թաղվեց Կոմիտասը:

* * *

Չարենցը շատ հավանում, պատկառանքով ու հարգանքով էր խոսում ընկեր Խանջյանի մասին: Ես հաճախ, շատ հաճախ էի լսում նրա հիացական այս խոսքերը. «Ա՛յ տղա Ալազան, Աղասին մեծ օվկիանոսների նավ է, բայց ամիսուս որ լողում է ծանծաղուտներում», «Ա՛յ տղա, հայ ժողովուրդը շատ մեծություններ է տվել, որոնցից մեկը մեր պայծառ Աղասին է», «Ա՛յ տղա, նա հայ գրականությունը ավելի լավ գիտի, քան մենք՝ գրողներս: Իմ կարծիքով նա թաքնված բանաստեղծ է: Տեսա՞ր, Մեծարենցին բերանացի գիտեր և մեզ ամաչեցրեց»:

* * *

1920–1928 թվականներին կոմերիտականներիս մեջ իշխում էր մի տենդենց՝ ավելի շատ քաղաքական, ավելի քիչ գեղարվեստական գրականություն կարդալ, իսկ քաղաքական, հեղափոխական գրականությունից մեզ հանձնարում էին Հակոբ Հակոբյան, Շուշանիկ Կուրդինյան և Եղիշե Չարենց: Ինձ շատ էր դուր գալիս Չարենցի մարտական, հեղափոխական պոեզիան, որը ես հաճախակի արտասանում էի կոմերիտական և պատկոմական հանդեսներում և հավաքությո՜ւներում: Այդ թվականներին դեռ մարդկանց մեծ մասը քաղաքական-սովետական որոշ օրինատացիայի վրա չէր կանգնած, բայց Չարենցը ոչ միայն կանգնած էր Մարքս-Լենինյան մարտական դիրքերում, այլև այն կիրառում էր իր մարտական պոեզիայում: Նա գրական դիսպուտներում և հավաքություններում հաճախակի էր կրկնում այս խոսքերը. «Գրողը պետք է կապված լինի իր դարաշրջանի և իր ժողովուրդի հետ, վսյ այ գրողին, որը անտեսում է այս կարևորը»:

* * *

1934 թվի հուլիսին Մոսկվայում պետք է բացվեր Սովետական Գրողների Համամիութենական առաջին համագումարը: Գրողների հետ համագումար էինք գնում նաև ես ու Իզաբելան, բայց ոչ որպես պատգամավորներ, այլ հյուրեր: Մեր

երկու ընտանիքները տեղավորվեցին կից կուպեներում, որոնց միջև մի դուռ էր բացվում: Ամեն օր գրողները հավաքվում էին մեր կուպեներում ու սկսում իրենց աշխույժ գրույցներն ու կատակները: Այդպիսի բարձր տրամադրությամբ հասանք թիֆլիս:

Հնայած Ալազանը նախօրոք հեռագրել էր վրաց Գրողների միության նախագահ Մալաքիա Տորոշելիձեին, որ Հայաստանի պատգամավորության համար միջազգային վագոնում Մոսկվա գնալու տեղեր ապահովեն, բայց անփութության պատճառով կոշտ վագոնի տոմսեր էին գնված: Այդ տեսնելով Ալազանը գնաց կայարանապետի մոտ, փափուկ մի կուպեի չորս տեղանոց տոմսեր ճարեց և հատկացրեց տարիքավոր գրողներին՝ Ալ. Շիրվանզադեին, Նար-Դոսին, Դերենիկ Դեմիրճյանին, իսկ մնացած գրողները տեղավորվեցին կոշտ վագոնում: Այստեղ Եղիշե Չարենցը դուրս եկավ իր ափերից, ինչ լուտանքներ ասես որ չթափեց Մալաքիա Տորոշելիձեի հասցեին և Ալազանին ասաց.

— Ես վերադառնում եմ Հայաստան, դու որպես պատգամավորության դեկավար իրավունք ունես բոլոր գրողներին վերադարձնես Երևան: Անպայման վերադարձրու, որպեսզի վրաց Գրողների միությունը խայտառակվի իր հակամարդկային արարքի համար: Ապա մեզ դառնալով ասաց.

— Մարո՛, Իզաբելա՛, իրերը հավաքեցեք, վերադառնում ենք Երևան:

Ալազանը, Չարենցին համոզելով ու հանգստացնելով, ասաց.

— Լսի՛ր, Չարենց, այդպիսի խայտառակ բան չանես, ես հենց նոր եղա Մալաքիա Տորոշելիձեի մոտ, նա ամենայն անկեղծությամբ ասաց Ալազան, դորոգոյ¹³², ձեր հեռագիրն ստանալուն պես մարդ ուղարկեցի տոմսեր առնելու, բայց կոշտ վագոնի տոմսերից բացի ուրիշ ոչ մի տոմս չի եղել: Դու ասա, Ալազան դորոգոյ, ինչպես վարվի:

— Իսկ իրենց համար միջազգային վագոնի տոմսեր ճարել են, հա՛: Եթե նրանք մարդ էին, իրենց պարտականությունների մեջ թերանալու համար պետք էր միջազգային վագոնի տոմսերը մեզ տային, իսկ կոշտ վագոնի տոմսերը իրենց պահեին: Ծայրահեղ դեպքում միջազգային վագոնի տոմսերը հավասարապես բաժանեին երկու հանրապետության պատգամավորության վրա: Եթե նա քեզ հանձնարարեր, դու այդպես կվարվեիր, չէ՛:

— Եղիշ ջան, գնանք, դա միայն թյուրիմացություն է, ուրիշ ոչինչ, հիմա գնացքը կշարժվի, տեն մարդիկ մեզ են նայում, կարծում են, որ մենք վիճում ենք:

Ալազանը ոչ մի կերպ Չարենցին համոզել չկարողացավ: Նա դեմոնստրատիվ դեպի կայարան գնաց: Քիչ հետո հաղթողի կեցվածքով վարադարձավ և ասաց.

— Ա՛ն, ասում էին որ միջազգային վագոնի տոմսեր չկան, բա որտեղից եղավ, — նա տոմսերն Ալազանին ցույց տալով՝ ասաց, — այս տոմսերի համար պրովոդնիկին¹³³ 1200 ռուբլի վճարեցի, որի կեսը դու պիտի տաս: Դե գնանք մեր իրերը տեղափոխենք: Ես դրանց ցույց կտամ իրենց հակամարդկային արարքի

132 Ռուսերեն «дорогой»՝ թանկագին:

133 Ռուսերեն «проводник»՝ ուղեկցորդ:

համար: Ա՛յ տղա Ալազան, մի լավ բան մտածեցի: Արի մենք փոխադրվենք փափուկ վագոն, իսկ այստեղ ուղարկենք Շիրվանզադեին ու Նար-Դոսին, ինչ կասես, լավ բան չմտածեցի:

—Հրաշալի բան մտածեցիր,—ասաց Ալազանը, նրան թևանցուկ անելով գնացինք դեպի Շիրվանզադեի և Նար-Դոսի կուպեն: Բայց նրանք չէին համաձայնվել:

—Դե՛ աղջիկներ, իրերը հավաքեցեք փոխադրվենք միջազգային վագոն, վրաց գրողների վատությունը իրենց մնաց:

Միջազգային վագոնում մեզ տրված կուպեները դարձյալ կից էին, մի դռնով երկու կուպեններ կապվում էին իրար հետ: Տեղավորվելուց հետո Չարենցը նորից դեպի կայարան գնաց և մի մեծ ձմերուկ ձեռքին կուպե մտնելով՝ ասաց.

—Մարո ջան, մի է՛ն մեծ դանակը տուր, էս ձմերուկը կտրեմ ու հանգստանամ:

Մի կողմից ձմերուկ էր ուտում, մյուս կողմից Տորոշելիձեի շուքի հետ էր կռվում: Մեկ էլ աննկատ կուպեից անհետացավ:

—Ալազան ջան, ո՛ր է Չարենցը, չլինի նորից կայարանապետի մոտ գնաց,—ասաց Իզաբելան անհանգստանալով, դես ու դեն նայելով,—գուցե մեզ թողած Երևան գնաց, նա շատ իր խոսքի տերն է հա:

—Ինչպես կարող է Երևան գնալ, չէ որ գնացքը ընթացքի մեջ էր, երևի մի տեղ մտած կլինի,—ասաց Ալազանը շատ հանգիստ տոնով:

Երեքուսն սկսեցինք գնացքում Չարենցին որոնել՝ եղանք թեյարան, ճաշարան, ծեծեցինք մի քանի գրողների կուպենների դռները, բայց Չարենցը չկար ու չկար... Իզաբելան հուզմունքից սկսեց լաց լինել, իսկ մենք սկսեցինք անհանգստանալ:

—Սպասեցե՛ք, աղջիկներ, մի՞ք հուզվի, հիմա ես նրան կգտնեմ:

Ու Ալազանը սկսեց հերթով բոլոր կուպենների դռները ծեծել և Չարենցին հարցնել: Հինգ րոպե չանցած նա ուրախ-ուրախ եկավ և ասաց.

—Աղջիկներ, Չարենցին գտա, նա երեք վրացի գրողների հետ նստած թուղթ է խաղում, մի կես ժամից կգա:

Մի ժամից Չարենցը հաղթական կեցվածքով կուպե մտավ և գրպանից դաստաններով փողեր հանելով ու սեղանին դնելով՝ ասաց.

—Ահա՛ ձեզ դրամ, դե եկեք ուտենք-խմենք ու քեֆ անենք, իսկ վրաց գրողները թող դատարկ գրպաններով միջազգային վագոն նստեն: Ո՛չ միայն դրամները, կոստյումներն էլ վրաներից հանեցի, բայց նրանց խղճալով, ասացի առե՛ք, հագե՛ք, թե չէ սպիտակեղենով ձեզ համագումար չեն թողնի:

Ամբողջ պատմելու ընթացքում մենք ծիծաղում էինք ու ծիծաղում:

64. ԱԼԵՔՍԱՆԴՐ ԾԻՐՎԱՆԶԱԴԵ

Աշնանային գոլ և հաճելի մի օր էր: Կուլտուրայի տան դահլիճում գրական դիսպուտ կար: Խոսում էր Եղիշե Չարենցը «Անցյալի կուլտուրական արժեքներից օգտվելու և ընդունելու» թեմայի մասին: Նախագահում էր Ալազանը: Դահլիճը

լիքն էր հասարակությամբ: Ես մտա բեմին կից փոքրիկ սենյակը և դուռը կիսաբաց անելով՝ լսեցի Չարենցին:

Եղան մարդիկ, որոնք լիովին ժխտեցին անցյալի կուլտուրական արժեքները (Վշտունի, Նաիրի Զարյան և Կարոյան): Չարենցը, Բակունցը, Ալազանն ու Նորենցը դատապարտում էին այդ տեսակետի վրա կանգնած գրողներին [14]:

Դահլիճի առաջին կարգի կենտրոնական մասում աչքի զարնվեց առյուծային հպարտ կեցվածքով, սպիտակահեր, գեղաքանդակ մի գլուխ: Հագած ուներ արտակարգ հաստ ապակիներով ակնոցներ: Մտքումս ինքս ինձ հարցրի. «Ո՞վ է այս հետաքրքիր, փառահեղ և տիրակալ ծերուկը, որն իր գեղաքանդակ գլխով և առյուծային հպարտ տեսքով իշխում է դահլիճի վրա: Դերասան, երաժիշտ, թե՛ գրող է»: Դիսպուտից հետո նա, գրողներով շրջապատված, քայլերն ուղղեց դեպի «Ինտուրիստ» ճաշարանը: Չարենցը, Ալազանը, ես և գեղաքանդակ գլխով արծաթահեր ծերուկը նստեցինք նույն սեղանի շուրջ: Քիչ հետո Ալազանը ինձ ծանոթացրեց նրա հետ.

— Ընկեր Շիրվան, ծանոթացեք կնոջս՝ Մարոյի հետ:

Նա շատ ջննտելմեն շարժումնով և ժպտալով ձեռքը մեկնեց ինձ: Ահա թե ով է եղել այդ «շքեղ ծերունին», իսկապես որ շքեղ, շատ ճիշտ էր դիտել Ալազանը: Ես մշտապես իմ դասագրքերում տեսել էի երիտասարդ և գեղեցիկ Շիրվանզադեին, այժմ էլ տեսա գեղեցիկ և շքեղ ծերունի Շիրվանզադեին և առաջին րոպեներին չճանաչեցի նրան: Քիչ հետո նա հարցրեց.

— Փոքրիկ տիկին, ինչպե՞ս է Ձեր անունը:

— Մարո, — պատասխանեցի ես:

— Դուք շատ լավն եք, բայց ձեր անունը ինձ դուր չեկավ: Եթե ես Մարի կանչեմ, չե՞ք առարկի:

— Խնդրեմ, եթե Ձեզ Մարի անունն է դուր գալիս, այդպես էլ ինձ կանչեցեք, — ասացի ես ժպտալով:

Չարենցն ու Ալազանը շարունակեցին դիսպուտի շուրջ իրենց խոսակցությունը, իսկ Ալեքսանդր Շիրվանզադեն սկսեց ինձ կենսագրական հարցեր տալ: «Ինտուրիստից» դուրս գալիս նա ձեռքը մեկնեց ինձ բարի գիշեր ասելու: Ես փոքրիկ ձեռքս դրի նրա խոշոր ափի մեջ, նա ձեռքս համբուրեց: Ես վերին աստիճանի անհարմար զգացի, որ այդպիսի պատկառելի մի ծերուկ համբուրեց իմ ձեռքը, և մինչև ականջներս կարմրեցի: Նրանից բաժանվելուց հետո ես Ալազանին հարցրեցի.

— Ալո, արդյո՞ք սազական էր, որ այդպիսի պատկառելի մի ծերուկ ինձ պես մոզիի ձեռքը համբուրեց, ես նրա թոռան տեղն եմ գալիս:

— Ուզում է թոռ, ուզում է թոռան թոռը լինի, նա իզական սեռի բոլոր տարիքի կանանց և աղջիկների նկատմամբ հատուկ հարգանք ու մոտեցում ունի:

Այնուհետև ես համարյա ամեն օր հանդիպում էի Ալ. Շիրվանզադեին ու լսում նրա կենսափորձով լի պատմածները և շատ հյուսելով սրախոսությունները: Նա շատ հարգալից վերաբերմունք ուներ դեպի իր բոլոր ծանոթները, բայց կանանց նկատմամբ առանձնահատուկ հարգանք էր տաժում:

* * *

Մի այլ օր «Ինտուրիստ»-ում ես, Ալ. Շիրվանզադեն ու Ալազանը նույն սեղանի շուրջ նստած ճաշում էինք: Ճաշարան մտավ մի գույգ, ըստ որում առաջ ամուսինը ներս մտավ, հետո կինը: Նկատեցի, որ Ալ. Շիրվանզադեն մոայլվեց, հուզվեց և ասաց.

—Միթե՞ այս տղամարդիկ չեն ամաչում, կնոջը չհարգելը նշանակում է իրենց չհարգել և վարկաբեկել հասարակության մեջ: Միթե՞ կուլտուրայի այդ տարրական նորմաներից գուրկ են մեր հայերը: Ցավոք պիտի ասեմ ինքն էլ ինտելիգենտ է երևում, դա ոչ թե ինտելիգենտ, այլ գոեհիկ ասիացի է:

Մի այլ անգամ նույն սեղանի շուրջը նստած էին Ալ. Շիրվանզադեն և ժողովրդական դերասանուհի Արուս Ոսկանյանը¹³⁴: Ներս մտանք ես ու Ալազանը և տեղավորվեցինք նրանց սեղանի շուրջը: Քիչ հետո Արուս Ոսկանյանը Ալ. Շիրվանզադեին դառնալով ասաց.

—Այս երիտասարդ ամուսինները (ցույց տալով ինձ ու Ալազանին) հավիտենական սիրահարներ են, սրանց սերը երբեք չի խամրում, երբեք չի թոշնում, երբեք չի հնանում: Դու նկատե՞լ ես, Շիրվան, թե նրանք ինչպես են հարգում ու սիրում իրար: Հասարակական որևէ վայր մտնելիս, նախ՝ Ալազանը դուռը բացում, դռան կողքին կանգնում, մինչև Մարոն ներս է մտնում և ապա ինքը նրան է հետևում: Ճաշարանում սեղանի մոտ Մարոն կանգնում, իսկ Ալազանը ստուգում է նրա աթոռի մաքրությունն ու անվտանգությունը, ապա Մարոյի ուսերից բռնում և նստացնում է: Ցավոք պետք է նշեմ, որ մեր հայ տղամարդկանց մեծամասնության մոտ այդ քաղաքավարական նորման և հարգանքը դեպի իր կինը լիովին բացակայում է: Հասարակական վայրում իրենք գնում են առջևից, իսկ կինը ետևից: Այդ բանը այնքան ակնբախ է, որ ես ուղղակի գազազում եմ և այդ տղամարդը իմ աչքում մի գոռ է դառնում:

—Այդ հարցում, Արուս ջան, Ալազանը հավատարիմ է մնում իր ուսուցչին (ակնարկելով իրեն), դրա համար էլ ես շատ հավանում և սիրում եմ Ալազանին, — պատասխանեց Ալ. Շիրվանզադեն ժպտալով:

* * *

Ալազանը վրաց գրողներից ամենից շատ սիրում և մոտ փոխհարաբերության մեջ էր Տիգիան Տաթիձեի և Պաոլո Յաշվիլու¹³⁵ հետ: Ամեն Երևան գալիս Տիգիանն առաջինը մեր տուն էր մտնում, ապա գրողների տուն: Տիգիանը միջա-

134 Արուս Տիգրանի Ոսկանյան (Արուսյակ Դարբասյան, 1889–1940), ծնունդով պոլսեցի հայ դերասանուհի: Շիրվանզադեին դրամաները դերասանուհու խաղացանկի կարևոր մասն են կազմել, և Շիրվանզադեն նաև հայտնի էր որպես Ա. Ոսկանյանի հովանավոր:

135 Տիգիան Տաթիձեն և Պաոլո Յաշվիլին 20-րդ դարի սկզբին վրաց սիմվոլիստ-գրողների «Երկնագույն կոտոշներ» խմբի ակտիվ անդամներից էին: Հայտնի է, որ Թբիլիսի ժամանող պոետներին միշտ առաջինն էր դիմավորում կամ Տիգիան Տաթիձեն, կամ Պաոլո Յաշվիլին: Երկուսն էլ 1937թ. ստալինիզմի տեռորի զոհերից են: Տաթիձեն ձերբակալվել է 1937թ. դեկտեմբերի 15-ին եռյակի որոշմամբ գնդակահարվել է: Յաշվիլին 1937թ. հուլիսի 22-ին ինքնասպան է եղել: Ըստ տարածված լուրերի՝ իշխանությունները նրան ստիպում էին Տաթիձեի դեմ հողված գրել և նրան ժողովրդի թշնամի հայտարարել:

հասակից քիչ բարձր, հաղթանդամ, ներոնյան տեսքով և Ներոնի ոճի սանրվածքով մի մարդ էր:

Գրողների տան իր առանձնասենյակում, ինձ ծնկներին նստացրած, Ալազանը ինձ կաթնասեր էր ուտացնում: Գրողներն այդ տեսարանին վաղուց վարժվել էին և հաճախ ասում էին. «Ալազանը եթե իր աղջկանը «կերակրում» է, ուրեմն ժամը 12-ն է»: Այդ ժամանակ ներս մտան Ալ. Շիրվանզադեն և Տիգիան Տաթևեն: Մենք ոտքի կանգնելով զնացինք նրանց ընդառաջ: Ալազանը Տաթևեի հետ գրկախառնվելուց և համբուրվելուց հետո ասաց.

— Տիգիան, դորոգոյ, ծանոթացիր կնոջս հետ:

— Ու՛մ հետ, — հարցրեց Տաթևեն՝ դես ու դեն նայելով:

— Ալազանի աղջկա հետ, — վրա բերեց Ալ. Շիրվանզադեն ծիծաղելով:

— Միթե՞ այսքան փոքրիկ կին կարող է լինել, սա հագիվ 15 տարեկան լինի:

Ապա նա մի ձեռքը մեջքիս, մյուսը ծնկներիս տակը դրած, ինձ բարձրացրեց, օդում պտտացրեց ու Ալազանի գոգը դնելով՝ ասաց.

— Ալազան, դարագոյ, դու այդքան բարձրահասակ ու հաղթանդամ, այսքան փոքրիկ ժենա նե մոժետ բիծ, էտա տվոյա դոչկա¹³⁶: Սա ոչ թե կին, այլ թիթեռնիկ է, թիթեռնիկ:

Այնուհետև ամեն հանդիպելիս նա ինձ «դոչկա» էր կանչում և ասում. «Մարոն Ալազանի աղջիկն է, ես պետք է Ալազանին ամուսնացնեմ մի վրացուհու հետ, որ Հայաստանն ու Վրաստանը խնամիներ դառնան»: Տիգիան Տաթևեն վերին աստիճանի հայասեր էր և հաճախակի իր ելույթներում և ընկերական շրջաններում կրկնում էր այս խոսքերը. «Ես կսպանեմ այն հային, որն ինձանից ավելի է սիրում Հայաստանն ու հայերին»:

* * *

Ալեքսանդր Շիրվանզադեն սիրում էր չափածո կատակներ անել գրողների, հատկապես պոետների և ինձ հետ: Մի շարք գրողներ, որոնց թվում և Ալ. Շիրվանզադեն, Ալազանի առանձնասենյակում նստած, ասում-խոսում ու կատակում էին: Այդ ժամանակ ներս մտա ես: Ալ. Շիրվանզադեն ինձ տեսնելով՝ ասաց.

— Մարի, այստեղ արի, մոտս նստիր, ես քեզ համար այս գիշեր մի լավ բանաստեղծություն եմ գրել, — և թեն իմ ուսին դնելով ու ինձ իր թևի տակին առնելով՝ սկսեց բարձրաձայն արտասանել.

Վանից եկավ մի գազան,

Մարիին դարձրեց տիկին Ալազան:

Բոլորս շրխկալեն ծիծաղեցինք:

— Լավ բանաստեղծություն է, չէ՞, Մարի ջան, ինչ ես կարծում, «Գրական թերթի»-ի խմբագիր Ալազանը այն կտալի՞:

— Իհարկե կտալի, հրաշալի բանաստեղծություն է, — կատակեցի ես:

— Դե առ, Ալազան ջան, տողին էլ հինգ ռուբլի կվճարես, որ Մարիի հետ գնանք «Ինտուրիստ», մի լավ քեֆ անենք:

¹³⁶ Կին չի կարող լինել, նա քո դուստրն է:

Ապա նա ծոցատետրից հանեց մի փոքրիկ ծալած թուղթ և տվեց Ալազանին: Ալազանը այն ծիծաղելով կարդաց և ասաց. «Թույլ է, չի տպվում»: Ապա այդ թուղթը դրեց իր ծոցագրպանում, բերեց տուն, արտագրեց «Շիրվանզադեի բանաստեղծություններ» տետրակում և տեղավորեց «Շիրվանզադե» պապկայում¹³⁷:

Ալ. Շիրվանզադեն ամեն մեր տուն գալիս Ալազանը նրան ցույց էր տալիս իր հարուստ արխիվը և կարդում էր այս կամ այն գրողից ստացված նամակները: Նրա սեղանին դրեց նաև «Շիրվանզադե» թղթապանակը, որը թերթելուց հետո Շիրվանզադեն ասաց.

— Ալազան ջան, ես քո «Շիրվանզադե» թղթապանակը կհարստացնեմ, նա շատ աղքատ է և նիհար: Նամակներ գրելում գիտես, որ ծույլ եմ և ժլատ, քեզ ուրիշ արխիվային բաներ կտամ:

Մյուս օրը մի մեծ թղթապանակ թևի տակին դրած մեզ մոտ եկավ և ասաց.

— Ա՛ռ պահիր, դու ավելի լավ կպահես, քան պետական արխիվը:

Մենք թերթեցինք նրա արխիվը, այնտեղ գտանք «Քառուխ», «Արտիստի» առաջին գրիչները և 16 նամակներ ստացված իր գրական ընկերներից: Ալազանի արխիվի հետ ծանոթանալուց հետո ասաց.

— Ալազան ջան, ապրես, շատ մեծ ու բովանդակալից արխիվ ունես, և որտեղից ես այսքան հավաքել:

— Ալազանին էլ կասե՛ն որտեղից, նա իսկական արխիվային «մուկ» է: Նա բազմաթիվ թելերով կապված է Ամերիկայի, Ֆրանսիայի, Թուրքիայի, Հնդկաստանի, Կիպրոսի, Գերմանիայի, Հունաստանի, Չինաստանի և Սովետական Միության բոլոր հանրապետությունների մտավորականության հետ և բոլորից էլ ստանում է նամակներ և զանազան փաստաթղթեր, ու այդ ձևով էլ կազմել է իր արխիվը, և փոխարեն նա այդ երկրներ է ուղարկում «Գրական թերթ», «Գրական դիրքերում» ժուռնալը:

— Այո՛, դրա համար էլ ես ասում եմ, Ալազանը իր գործերում մրցակից չունի, նա ղեկավարի արտակարգ տաղանդ ունի, վերին աստիճանի անմիջական է, բարեխիղճ, կոկիկ և անթերի ղեկավար է, ես ուղղակի զարմացած եմ՝ ո՞նց է հասցնում այդ բոլորը:

— Իմ արխիվում այնպիսի ունիկալ նյութեր կան, որ մեր պետական արխիվը չունի, նրանք խնդրում-աղաչում են, որ ես այդ նյութերը իրենց տամ, բայց ես չեմ ուզում փչացնել իմ արխիվը և չեմ տալիս:

Շիրվանզադեն նրան էր գովում, իսկ նա՝ իր արխիվը:

* * *

Ալեքսանդր Շիրվանզադեն մշտապես պոետների հոգու հետ խաղալով ասում էր.

— Կարգին մարդը բանաստեղծ չի դառնա, ես ավստոսում եմ, որ մեր լուրջ Ալազանը բանաստեղծ է: Լավ է, որ նա վերջում զգաց իր «սխալը» և վիպասան դարձավ: Վեպ գրելը լուրջ գործ է, իսկ բանաստեղծությունը պարապ մարդու գործ է:

* * *

Գրող և ինժեներ Մովսես Արազին¹³⁸ ապրում էր «Ինտուրիստ» հյուրանոցում: Իր անգգոշության պատճառով զոդացել էին նրա հագուստները: Մենք Ալ. Շիրվան-զադեի հետ «Ինտուրիստում» ճաշում էինք: Ներս մտավ և մեր սեղանի շուրջ նստեց Մովսես Արազին: Ալ. Շիրվանզադեն, առանց նրան մի հարց տալու, առանց ժամանակ կորցնելու ասաց. «Արազի, Արազի, մնացել ես առանց տարազի»:

Բոլորս ծիծաղեցինք՝ այդ թվում նաև Մ. Արազին: Մեր ծիծաղը գրավեց հարևան սեղանակիցների ուշադրությունը և բոլորը մի մարդու պես ժպիտը դեմքերին շուտ եկան և մեր սեղանի կողմը նայեցին:

* * *

Ալեքսանդր Շիրվանզադեն «Ինտուրիստ» հյուրանոցի իր համարում թոքերի ծանր բորբոքումով պառկած էր: Ես ու Ալազանը գնացինք նրան տեսության, ներս մտնելիս բարևեցինք, ինձ անմիջապես ճանաչեց և ասաց .

— Մարի, դու՞ ես, արի՞, մոտ արի ու նստիր:

Ես նրա կողքին նստեցի, իսկ Ալազանը նրա դեմոդեն կանգնած հարցրեց.

— Ընկեր Շիրվան, ինչպե՞ս եք զգում Ձեզ: Ներեցեք, որ ուշացած եմ այցելում, ես քաղաքում չեի, նոր եմ Մոսկվայից վերադարձել, խորհրդակցության էի գնացել, բարևներ Ֆադեևից:

— Մարի, ո՞վ է դա, չեմ ճանաչում:

— Այդ ինչպե՞ս է, որ ինձ անմիջապես ճանաչեցիք, իսկ Ալազանին չեք ճանաչում,— ծիծաղելով ասացի ես:

Նա լռեց: Ես դրանից կոահեցի, որ նա ոչ թե չճանաչեց, այլ իրեն ուշ այցելելու համար նեղացած էր Ալազանից:

Քիչ հետո, ներս մտավ Մովսես Արազին և ասաց.

— Բարև, Շիրվան ջան, ինչպե՞ս ես զգում քեզ:

— Լավ եմ, Արազի ջան, մի սպիտակ էշ գտիր, նստիր վրան և ինձ հասիր, երևի շուտով կգնամ:

Մենք և՛ ծիծաղեցինք, և՛ զարմացանք, որ այդ ծանր վիճակումն էլ սրամտում ու կատակում էր: Քիչ հետո ժողկոմխորհի¹³⁹ գործերի կառավարիչ ընկեր Արմենակ Թոքմաջյանը Ալ. Շիրվանզադեին մոտենալով հարցրեց.

— Ընկեր Շիրվանզադե, ինչպե՞ս եք, ինչի՞ կարիք ունեք:

— Ինչի կարիք ունեմ ... մի փուլ ըրնձի, երկու փուլ յուղի և տասը փուլ մակարոնի:

Երկար լռությունից հետո իր խոսքը շարունակեց.

138 Մովսես Արազի (Մովսես Մելիքի Հարությունյան), ծածկանունը՝ Ֆերնանդո (1878–1964), արձակագիր, հիմնականում՝ պատմվածքագիր, գրել է նաև «Իսրայել օրին» վեպը, որը հինգ տարվա ընթացքում հրատարակվել և լրացումներով վերահրատարակվել է չորս անգամ (1959, 1961, 1963, 1964թթ.): Ջրաղվել է Մաքսիմ Գորկու գործերի հայերեն թարգմանությամբ: ԽՍՀՄ գրողների միության անդամ է 1934 թվականից:

139 Ժողովրդական կոմիսարների խորհուրդ, 1923–1946թթ. ԽՍՀՄ գործադիր իշխանությունն իրականացնող մարմինը, փաստացի՝ ԽՍՀՄ Կառավարությունը: Յուրաքանչյուր հանրապետություն ուներ իր Ժողովրդախորհը:

— Միթե՞ն չգիտեք հիվանդը ինչի կարիք ունի:

Երբ Թոքմաջյանը գնաց, նա մեզ դառնալով ու մի փոքր հուզված տոնով ասաց.

— Թոքմաջյանին լավ պատասխանեցի, չէ՞:

Նա չէր սիրում ոչ հիվանդություն, ոչ էլ ծերություն: Չնայած իր 73 տարիներին, ես ոչ մի օր և ոչ մի գանգատ չլսեցի նրա առողջության մասին: Լինում էին օրեր, որ նա առյուծի պես հպարտ ու մռայլ նստում էր, բայց ոչ ոքի ոչինչ չէր ասում: Նախատում էր այն մարդկանց, որոնք հասարակության մեջ նստած գանգատվում էին իրենց առողջությունից և հաճախ կրկնում էր այս խոսքերը.

— Չեմ սիրում, երբ մարդիկ ինձ մոտ գանգատվում են և ասում. «Շիրվան, այս գիշեր լավ չեմ քնել, գլուխս ցավում է», «Շիրվան, սիրտս ծակում է»: Չես քնել՝ գնա քնիր, սիրտդ ծակում է՝ տանից դուրս մի արի, հասարակության մեջ մի մտիր, նրանց տրամադրությունը մի փչացնիր: Մի խոսքով աստու՜մ եմ և՛ հիվանդությանը, և՛ հիվանդներին: Դրա համար էլ ես ծերերի հետ չեմ լինում, դրա համար էլ երիտասարդների հետ եմ լինում, նրանք առողջ են և ուրախ, ես ուրախ մարդկանց շատ եմ սիրում:

* * *

Ալեքսանդր Շիրվանզադեն սիրում էր կանանցով շրջապատվել և միշտ նրանց ուշադրության կենտրոնում լինել: Կանացի ոչ մի գեղեցկություն նրա թույլ տեսողությունից չէր վրիպում: «Ինտուրիստում» նստած ճաշում էինք: Ներս մտավ բարձրահասակ, սիրունատես մի կին: Նա հաստ ապակիներով ակնոցները վար ու վեր անելով, ինձ դարձած հարցրեց.

— Մարի՛, ո՞վ է այդ գեղեցիկ կինը:

— Իսկ այդքան հեռավորության վրա ո՞նց նկատեցիք, որ նա գեղեցիկ է, — ծիծաղելով և նրա «հոգու հետ խաղալով» ասացի ես և շարունակեցի, — ուրիշ անգամ կասե՞ք՝ Մարի, այս թուղթը կարդա, ես լավ չեմ տեսնում: Հապա գեղեցիկ կանանց ո՞նց եք տեսնում:

— Գիտե՞ն ինչ, Մարի ջան, կանայք իրենցից լույս են արձակում և լուսավորում են իմ տեսողությունը:

Չնայած իր թույլ տեսողության և անկայուն քայլվածքին, փողոցում տղամարդկանց թույլ չէր տալիս իրեն թևանցուկ անելին: Բայց կանանց թևանցուկը սիրով ընդունում էր: Շիրվանզադեն խաշի, հարիսայի և խորովածի սիրահար էր: Ես հարիսա էի դրել: Ալազանի հետ գնացինք ու նրան հարիսայի հրավիրեցինք: Այդ օրը շատ ցուրտ էր և Աբովյան փողոցը սառցակալած էր: Ալազանը զգուշության համար նրա թևը վախվժելով բռնեց: Նա անմիջապես կանգնեց և մի փոքր վրդովված տոնով ասաց.

— Ինձ ջահելությունդ ցույց մի՛ տուր, ես դեռ պինդ եմ, թես բաց թող:

Այդ խոսքերից հետո, նրան փորձելու համար, ես հայացքներով Ալազանի հետ նրան աննկատ խորհրդակցեցի և թևանցուկ արի նրան: Նա չառարկեց, ոչ մի ձայն չհանեց: Դրանից հետո ես նրան ասացի.

— Իսկ ինչո՞ւ՝ Ալազանին թևանցուկ անել մերժեցիք, իսկ ինձ ...

—Դու թևիս կպած մի ճանճ ես, իսկ Ալազանը ուզեց ցույց տալ, որ ինքը փիղ է, դրա համար էլ մերժեցի:

Տուն մտանք: Մեղանը հիմնականում պատրաստ էր: Հարիսան լցրեցի և նրա առջև դրի, նա անմիջապես համտես արեց ու հիացական տոնով ինձ դարձած ասաց.

—Մարի ջան, պստիկ ես, համա ճստիկ ես հա... Էս ինչ համով հարիսա ես եփել, լրիվ պահպանված է հայկական հարիսայի բույրն ու համը, ապրես, շատ համով է: Ալազան ջան, արի առաջին բաժակը բարձրացնենք մեր կենսախինդ Մարիի կենացը: Քանի Մարին կա, դու քո կյանքում երբեք չես ծերանա ու չես տխրի, միշտ այդպես գեղեցիկ ու երիտասարդ կմնաս և կանայք էլ քեզ շատ կսիրեն:

Այս խոսքերից հետո, նա ինձ իր թևի տակ առնելով ու ժպտալով ասաց.

—Ես էլ շատ գեղեցիկ երիտասարդ էի և խեղճ կինս միշտ խանդում էր ինձ, և իրավունք ուներ խանդելու...Էհ, Մարի ջան, արի այս մի բաժակով էլ խմենք ջահելության կենացը, բայց ավստու, որ նա միայն մի անգամ է տրվում մարդկությանը:

* * *

Մի այլ անգամ, դարձյալ «Ինտուրիստում» նույն սեղանի շուրջ Ալ.Շիրվան-զադեի հետ նստած ճաշում էինք: Մեր սեղանի շուրջն էր նստած ութսունամյա, կուլտուրայի հին գործիչ և գրող Էմին Տեր-Գրիգորյանը¹⁴⁰, որն Ալ. Շիրվանզադեի հետ շատ մտերմիկ փոխհարաբերության մեջ էր և միշտ հաճույքով լսում էր նրա համով ու հոտով սրախոսություններն ու կատակները: Ալ. Շիրվանզադեն ժպտալով ականջիս մոտեցավ և կամացուկ ասաց.

—Մարի, քեզ մի գաղտնիք պիտի ասեմ, բայց Ալազանի ականջները բռնիր, որ նա չլսի:

Ես ծիծաղելով վեր կացա և Ալազանի ականջները ծածկեցի:

—Գիտե՞ս, որ մի սիրուն երիտասարդ սիրահարվել է քեզ և քեզ համար խենթանում է: Նա այստեղ նստած է, ձին էլ կապել է դռանը, հարմար առիթի է սպասում, որ քեզ փախցնի: Դու Ալազանի թևերից պինդ բռնիր, որ նա նրա հետ դուրսի դուրս չգա:

—Ընկեր Շիրվան, — ասացի ես, — խնդրում եմ, ինձ թաքուն ցույց տվեք այդ երիտասարդին, որ Ալազանը չնկատի:

—Ա՛յ, մեր հարևան սեղանին մի լավ նայիր:

Ես նայեցի, բայց ոչ մի երիտասարդ չտեսա: Ապա նա շատ հանդիսավոր և հատիկ-հատիկ ասաց.

140 Էմին Տեր-Գրիգորյան (1855–1939թթ.), մշակութային գործիչ: Ծնվել է Երևանում, ավարտել է Մոսկվայի Լազարյան ճեմարանը: Երևանի թատրոնի հիմնադիրներից է, եղել է թե դրամատուրգ, թե ռեժիսոր, թե դերասան և նկարիչ: Գրել է դրամաներ, ֆարսեր, վոդևիլներ: Առաջին պիեսը՝ «Խեչոյի թուզը», տպագրվել է 1869թ.: Այն հետագայում բեմերում խաղացվել է հարյուրավոր անգամներ: Ունեցել է սեփական տպարան, հրատարակել է «Երևանի հրատարակություններ» թերթը և իր ու այլ հեղինակների բազմաթիվ գրքեր: ԽՍՀՄ գրողների միության անդամ 1934 թվականից:

— Դ՛ս մնր Էմին Տեր-Գրիգորյանցն է:

Այդ խոսքերի վրա մենք առանց չափի զգացման բարձրաձայն ծիծաղեցինք, իսկ Էմին Տեր-Գրիգորյանը, Ալ. Շիրվանզադեին դառնալով, հուզված տոնով ասաց.

— Շիրվան, հերիք չի դու իմ հոգու հետ խաղաս, այն էլ շատ սիրելի և հարգելի տիկին Մարոյի կապակցությամբ:

Էմին Տեր-Գրիգորյանը շատ երկար մորուք էր պահում, որը հասնում էր մինչև նրա գոտկատեղը: Ալ. Շիրվանզադեն շատ լուրջ տեսքով ինձ դիմելով՝ ասաց.

— Մարի, քեզ մի բան կխնդրեմ, բայց խոսքս չմերժես հա՛... թե չէ քեզանից կխտովեմ, գիտեմ, որ առանց ինձ Դուք կտխրեք, առանց Ձեզես կտխրեմ, այս բոլորը հաշվի առ հա՛...

— Խնդրեմ, մեծ սիրով կկատարեմ Ձեր խնդրանքը, որ ինձանից չխտովեք, — ասացի ես նույնպես լուրջ տոնով:

— Մարի, գնա Էմինի մորուքի մոտ կանգնիր, տեսնենք ձեզանից ո՞րն է երկար:

Նրա խոսքերի վրա մենք երկարատև անզուսպ ծիծաղեցինք, իսկ Ալազանը գնաց և փաթաթվեց Էմին Տեր-Գրիգորյանին և ասաց.

— Դե Դուք լավ գիտեք ընկեր Շիրվանին ու նրա կատակասեր բնավորությունը, էլ ի՞նչ ասեմ:

* * *

Մեր շատ սիրելի մշտածիծաղ և կատակասեր Ալեքսանդր Շիրվանզադեն ինձ այնքան էր երես տվել, որ ես երբեմն մոռանում էի, որ գործ ունեմ 74-ամյա պատկառելի ծերունու և գրականության նահապետի հետ: Ինձ թվում էր, որ ես գործ ունեմ մի պարզ ու հասարակ, վերին աստիճանի ջենտլմեն երիտասարդի հետ և երբեմն էլ «քիթս խոթում էի» նրա ինտիմ գործերի մեջ: «Ինտուրիստ» ճաշարանում նստած դարձյալ ճաշում էինք: Մեր սեղանին մոտեցավ և նստեց Ալ. Շիրվանզադեն: Մեր սեղանի չորրորդ աթոռը ազատ մնաց, իսկ ճաշարանի բոլոր սեղաններն ու աթոռները զբաղեցված էին: Մեր սեղանին մոտեցավ միջին տարիքի մի մարդ և ցանկացավ ազատ աթոռը զբաղեցնել: Ալ. Շիրվանզադեն նրան դառնալով ասաց.

— Ներեցեք, ընկեր, այդ աթոռը ազատ չէ:

— Արուս Ոսկանյանի համար եք պահում, — հարցրի ես: (Արուս Ոսկանյանը հաճախակի էր մեզ հետ նստում և «Ինտուրիստում» ճաշում, դրա համար էլ ես այդ հարցը տվի):

— Ոչ՛, Նինայի համար եմ պահել:

— Իսկ ո՞վ է այդ Նինան:

— Դա իմ կինն է, Մարի ջան, որն այսօր է ժամանել Երևան, — պատասխանեց նա:

— Ներողություն, ընկեր Շիրվան, Ձեզ մի անհամեստ հարց պիտի տամ:

— Տուր, Մարի ջան, տուր, — ժպտալով ասաց նա:

—Տիկին Նինան Ձեր որերորդ կինն է:

Նա փոքր լուրջունից հետո (ես կարծեցի նեղացավ) գլուխը վեր բարձրացնելով՝ ասաց.

—Մարի, դու ինձ իսկապես փչացած մարդու տեղ ես դրել, գիտնա: Ես, Մարի ջան, հայ մարդ եմ, կյանքումս ունեցել եմ մի կին և մի հայկական օջախ:

Ես կարճ լուրջունից հետո հարցս փոխեցի.

—Իսկ քանի սիրուի էք ունեցել (ես չէի համարձակվի նրան այդ հարցը տալ, եթե լսած չլինեի նրա բազմապիսի և բազմազգ սիրուիների մասին, հենց իրա խոստովանությամբ և խոսքերով):

—Այ՛, հարցդ ճշտեցիր, համա շատ դիպումատ աղջիկ ես հս...

Ապա նա իր սպիտակահեր գլուխը դեպի ինձ թեքելով ասաց.

—Հաշվիր գլխիս մազերը, այդքան սիրուի եմ ունեցել, աշխարհի բոլոր ազգերից անխտիր, բայց ամենաանառիկը դա հայ կինն է, որին մեծ պայքարից հետո միայն տիրացա:

—Իսկ ի՞նչ էր այդ կինը, որին Դուք «պայքարով տիրացաք»:

—Դա հենց իմ Նինան էր, որին դու հիմա կտեսնես:

Այդ ժամանակ մեր սեղանին մոտեցավ համակրելի տեսքով, սպիտակահեր և բարձրահասակ տիկին Նինան: Նա և Ալազանը ոտքի կանգնեցին և աթոռ առաջարկեցին տիկին Նինային, իսկ նա գրավեց նախապես պահված աթոռը: Ապա նա կնոջը դառնալով ասաց.

—Նինա ջան, ծանոթացիր այս երիտասարդ ամուսիններին: Սրանք իմ լավ բարեկամներն ու ամենօրյա սեղանակիցներն են: Երկուսն էլ գեղեցիկ, երկուսն էլ ուրախ, երկուսն էլ իմ սիրելիներն են, առանց իրար մեր օրը շատ տխուր կանցներ:

—Ճիշտ որ երկուսն էլ սիրուն, երկուսն էլ համակրելի են,— ասաց տիկին Նինան ժպտալով, մեզ ձեռք մեկնելով ու ծանոթանալով:

—Նինա ջան, ի՞նչ կցանկանայիր պատվիրել,— ասաց ընկեր Շիրվանզադեն:

Քիչ հետո պատվիրած հավը եկավ: Տիկին Նինան ձեռքերը չկեղտոտելու համար սկսեց այն դանակ-պատառաքաղով ուտել: Այս առիթ տվեց, որ Ալ. Շիրվանզադեն հիշի Պերճ Պողոջանին և սկսեց հետևյալ պատմությունը.

—Ես գտնվում էի Փարիզում: Մի օր ընկերներով գնացինք ամենաառաջնակարգ ճաշարանը ճաշելու: Քիչ հետո ներս մտավ մի մարդ, փայտը բոխչի մեջ սեղմած և ուսին դրած: [Մտածեցի] այս մարդը Հայաստանից է, այն էլ Աշտարակցի: Բոխչեն փայտի ծայրին և ուսին դնելը դա աշտարակցիների սովորությունն է: Երբ նա բավականին մոտեցավ, տեսա որ մեր Պերճ Պողոջանցն էր: Ես տեղիցս վեր կացա և միասին գրկախառնվեցինք ու համբուրվեցինք, ես ծիծաղելով նրան ասացի.

—Պերճ, բոխչայով Փարիզ մտնելը ամոթ է:

—Բա ինչպե՞ս մտնեմ, Շիրվան ջան,— հարցրեց նա:

—Մի ճամպրուկ վերցրու, մեջը դիր բոխչադ և բռնիր ձեռքը:

—Էհ, էսպես լավ է, ճամպրուկը ծանր է և անհարմար,— ասաց Պողոջանցը:

Նրա խոսքերի վրա մենք բոլորս մի լավ ծիծաղեցինք, իսկ նա շարունակեց իր պատմությունը.

— Ես նրան հյուրասիրեցի տապակած հավով, նա սկսեց դանակ-պատառաքաղով այն ուտել: Ես ժպտալով ասացի՝ Պերճ, հավը, խորովածը և ձուկը Փարիզումն էլ են ձեռքով ուտում, ինչպես մեր հայրենիքում, այնպես որ թևերդ քշտիր և ձեռքովդ սկսիր ուտել:

Մենք մեծ սիրով ու հետաքրքրությամբ լսեցինք նրան, բայց այդպես էլ չիմացանք, դա իրականություն էր, թե՛ հերթական երգիծանք: Ընկերական կյանքում և զանազան խնջույքներում, գրական հավաքություններում երգիծանքն ու հումորը Ալ. Շիրվանզադեի տարերքն էր, որով նա ապրում ու շնչում էր: Նա տխուր մարդկանցից խուսափում էր և հաճախ էր Ալազանին ասում.

— Այդպես սիրուն ու ջահել ես, որովհետև ուրախ Մարի ունես, եթե Մարիին փախցնեն, դու այս ծաղկի պես կթոշնես, — և ցույց տվեց ծաղկեփնջից մի թռչնած ծաղիկ:

— Ճիշտ է, Շիրվան ջան, ճիշտ, առանց Մարոյի իմ օրը շատ տխուր կանցներ, դրա համար էլ ես առանց նրան ոչ մի քայլ չեմ կատարում: Խմենք իմ ուրախության, ջահելության և գեղեցկության աղբյուրի, իմ Մարոյի պայծառ կենացը:

Նրանք բաժակները խփելով խմեցին իմ կենացը: Տիկին Նինան բաժակն իմ բաժակին խփելով՝ ասաց.

— Ապրես, Մարի ջան, որ քո պատիկ տեղով կարողանում ես ուրախ պահել մեր այս երկու գրողներին:

Գինին խմելուց հետո նա գլուխս զույգ ձեռքերով բռնեց և ինձ համբուրեց:

— Տեսա՞ր, Նինա ջան, թե իրենից ինչ է ներկայացնում այս պատիկ ու ճստիկ աղջիկը, — ասաց Շիրվանզադեն ժպտալով:

Ճաշը ավարտված էր: Նրանք գնացին «Ինտորիստի» իրենց համարը, իսկ մենք՝ մեր տուն: Ես շատ մոտ փոխհարաբերության մեջ էի նաև նրա դուստր Մարգարիտայի հետ, որն իր հոր իսկական պատճենն էր (դեմքով):

* * *

Մի օր Ալազանի մայրը մի մեծ կաթսա խաշ եփեց և Ալազանին ասաց.

— Վահրամ ջան, ինչքան լավ ընկերներ ունես կիրակի խաշի հրավիրիր:

Ալազանը հրավիրեց Ալ. Շիրվանզադեին, Ավետիք Իսահակյանին, Ժողովրդական նկարիչ Փանոս Թերլեմեզյանին [15], կոմպոզիտոր Ռոմանոս Մելիքյանին [16], գրականագետ Հակոբ Խաչատրյանին (Մարիետա Շահինյանի ամուսին), Վաղարշակ Նորենցին [17] և Գուրգեն Մահարուն [18]:

Մինչ մենք սեղան կպատրաստեինք, Ալեքսանդր Շիրվանզադեն ընկավ իր տարերքի մեջ, նստեց Ալազանի մոր կողքին և սկսեց իր կատակները:

— Քույրիկ, ինչ հարց որ կտամ, խնդրում եմ պատասխանեք: Դու՞ք եք առաջ ուստա Մարտիրոսին սիրել, թե՛ նա Ձեզ:

— Վայ, ամոթ չի՞, էդ ինչ բան եք հարցնում, — ամոթխած ու կարմրած պատասխանեց մայրիկը, — ոչ ես եմ Մարտիրոսին սիրել, ոչ էլ նա ինձ, ինձ տեսել ու հավանել են իմ տղան ու աղջիկը (Ալազանն ու Սիրվարդը):

— Չէ՛, ճիշտ չեք ասում, բա առանց տեսնելու ճնշ եք առել ուստա Մարտիրոսին: Իսկ ուստա Մարտիրոսը ինձ ասաց, որ Դուք թաքուն իրար տեսել ու հավանել եք:

Ես, Ալազանն ու մայրիկը ծիծաղում էինք: Մայրիկը մեկ ինձ, մեկ Ալազանին նայելով կամացույց քթի տակին ասաց.

— Աման, էս ինչ խովարդա խալիվոր ի:

Ես ու Ալազանը բարձրաձայն և անզուսպ ծիծաղեցինք և մյուս հյուրերի ուշադրությունը մեզ դարձրեցինք: Մեզ մոտեցավ նկարիչ Փանոս Թերլեմեզյանը և ասաց.

— Քյա տղա, էստեղ էլ քո սիլի-բիլին սկսեցիր, — Շիրվանզադեին դառնալով ասաց նա:

Փանոս Թերլեմեզյանի խոսքերը եկան և լրացրին մայրիկի խոսքերին ու մենք երկար ժամանակ չէինք կարող մեր ծիծաղները զսպել ու հանգստանալ:

— Չէ՛, չէ՛, քույրիկ ջան, նստեցեք, ու՛ր եք գնում, ես դեռ Ձեզ հետ խոսելու շատ բան ունեմ:

Ու սկսեց մայրիկի «հոգու հետ խաղալ» այնքան, որ մայրիկը վեր կացավ ու նրա կողքից փախավ: Մենք այնքան ծիծաղեցինք, որ Ալազանի մոտ ծիծաղի երկարատև մի հազ սկսվեց:

Երբ բոլորը կերան ու խմեցին, բավականին տրամադրությունները բարձրացավ, սկսվեց ինքնաբուխ երգն ու պարը: Առաջինը սկսեց երգել ու պարել կոմպոզիտոր Ռոմանոս Մելիքյանը (սա էլ պակաս կատակասեր չէր): Ապա տեղից բարձրացավ և հանդիսավորությամբ սենյակի մեջտեղը կանգնեց առյուծաբաշ Ալեքսանդր Շիրվանզադեն, որը պարեց Շամախի հնագույն պարերից մեկը, ըստ որում ինքը երգում ու իր երգի տակտի տակն էլ պարում էր՝ զույգ թաշկինակները աջ ու ձախ շարժելով: Նրանից հետո մեջտեղ եկավ նկարիչ Փանոս Թերլեմեզյանը, որը դեռևս Վանից հայտնի էր որպես լավ պարող ու կրակող:

— Մարո՛, մոտիկ եկուր քոչարի պարենք:

Մենք ձեռքներս իրար ուսին դրած պարեցինք մեր ավանդական քոչարին:

Մենք դեռ մեր պարը չավարտած՝ մրցման կարգով հանդես եկավ Ավետիք Իսահակյանը: Գինու լիքը բաժակը գլխին դրած սկսեց երգել ու պարել Գյումրու հնագույն պարերից մեկը: Երկար տարիներ են անցել այդ օրից, բայց իմ հիշողության ծալքերում երբեք չի աղոտացել այդ ինքնաբուխ և մտերմիկ խնջույքը, որտեղ ուրախանում ու զվարճանում էին մեր գրականության, երաժշտության և նկարչության պարզ ու հասարակ կլասիկները:

Խնջույքից հետո Ալ. Շիրվանզադեն սկսեց սենյակում զբոսնել ու հանգստանալ: Հանկարծ աչքն ընկավ պատից կախված իր լուսանկարին և ինձ դառնալով՝ ասաց.

— Մարի՛, սա հո իմ նկարն է:

— Այո, չեք սխալվում, Ձեր երիտասարդ շրջանի նկարն է:

— Մարի, դու էլի՛ իմ նուրբ ներվերին կպար:

— Ներեցեք, ես սխալվեցի, ուզեցի ասել Ձեր վաղ շրջանի նկարներից է: Դուք իմ սիրած հեղինակներից մեկն եք, որի պիեսներում ես շատ եմ խաղացել:

Վահրամ Ալազանի՝ Փանոս Թերլեմեզյանի նկարած դիմանկարը, 1933թ.

«Նամուսում»՝ Շալանիկի, իսկ «Չար ոգում»՝ Սուսանի դերերումն են հանդես եկել: — Սուսանի դերը քո բնավորությանը չի համապատասխանում, իսկ Շալանիկի դերում իսկականն ես՝ նրա նման կջկջան, աշխույժ, ուրախ ու կայտառ, դրա համար էլ քեզ շատ են սիրում:

* * *

1934 թվի ամռանը Մոսկվայում բացվեց Սովետական գրողների Համամիութենական Առաջին համագումարը [19], որին մասնակցելու համար Ալազանը ինձ ու Իզաբելա Չարենցին մշտական տոմսեր քերեց:

Ես այնտեղ հանդիպեցի Մաքսիմ Գորկուն [20]: Նա բարձրահասակ չոր ու նիհար, արծաթահեղ, տգեղ մի մարդ էր: Նրա դեմքին աչքի էին զարնվում մեծ քիթն ու թավ բեղերը, որոնք կարծես խանգարում էին նրան պարզ խոսել, և բառերը լավ չէին հասնում հանդիսատեսին: Ես տեսա և լսեցի Բուխարինին՝ նա միջահասակ, գեր, շիկահեղ, կապտաչա, մշտաժպիտ և շատ բարի դեմքով մի մարդ էր: Նա զեկուցեց պոեզիայի հարցերի մասին: Խոսում էր առանց կոնսպեկտի, ձեռքերը ետևը դրած, շատ հանգիստ բեմի վրա գնում ու գալիս և խոսում էր: Գրողներից քերած ցիտատները ոչ թե կարդում, այլ արտասանում էր: Այդ տեմպով էլ նա խոսեց հինգ ժամ անընդհատ, առանց մի բուլակ շունչ առնելու ու հանգստանալու: Բոլոր գրողները և այլ պատգամավորները հիացած էին նրա հիշողության, բազմակողմանի պատրաստվածության և հոետորական գեղեցիկ խոսքի վրա [21]:

Նրա զեկուցումը ավարտվեց բուռն, երկարատև և որոտընդոստ ծափերով: Ես տեսա և լսեցի Ալեքսեյ Տոլստոյին, Շոլոխովին, Կիրշոնին: Ես տեսա, ծա-

Վահրամ Ալազանի՝ Մարտիրոս Մարյանի մարտիրոսական դիմանկարները, 1933թ.

նոթացա և մտերմացա Ալեքսանդր Ֆադեևի հետ: Նա բարձրահասակ, շիկահեր, կապուտաչյա, սպիտակադեմ, գեղեցիկ և շատ համակրելի մի երիտասարդ էր, որի հագուստը շատ պարզ ու հասարակ էր, բայց հոգին ու խոսքը շատ հարուստ: Նա շատ հավանում ու սիրում էր Ալազանին և հաճախ ասում էր. «Ալազան, սիրելիս, դու ոչ միայն դեմքով, այլև հոգով ու սրտով էլ շատ գեղեցիկ ես: Մարոն բախտավոր է, որ քեզ նման կյանքի ընկեր ունի»: Մենք երեքով հաճախակի ճաշում և ընթրում էինք միասին: Մի օր ընթրելուց ու մի քանի բաժակ խմելուց հետո երկուսի տրամադրություններն էլ շատ բարձրացավ: Ես ըստ իմ սովորության քայլում էի երկուսի մեջտեղով: Ֆադեևը ծիծաղելով և ինձ թևակոխելով ասաց.

— Ալազան, արի Մարոյին բոյովացնենք, — ու երկու կողմից իմ թևերը բռնելով՝ ինձ գետնից կտրեցին ու այդպես էլ մենք քայլեցինք (դա գիշերվա ժամը 12-ին էր, մեզ տեսնողները շատ քիչ էին փողոցում):

* * *

Համագումարում ելույթ ունեցան ռուս, ուկրաինացի, ադրբեջանցի, վրացի նշանավոր գրողները: Հայաստանի կողմից ելույթ ունեցավ Ալեքսանդր Շիրվանզադեն: Նա արտիստին և գրողին վայել տեսքով ու գեղեցկությամբ, ծանրաշարժ ու հանդիսավորությամբ ամբիոնին մոտեցավ: Դահլիճի բոլոր և երկարատև ծափերը ավելի շուք ու հանդիսավորություն տվեցին նրա ընթացքին: Ամբիոնի մոտ կանգնեց սպիտակահեր, գեղաքանդակ մի կերտվածք, որն իր պատկառելի տեսքով ու վեհությամբ իշխում էր դահլիճի վրա: Ես Ալազանի «Հուշերից» մեջ կրեթեմ նրա ելույթը. «Ես հին սերնդի մարդ եմ, ես տեսել եմ երեք թագավորների և երեք թագավորության: Ես մի քանի ռեժիսներ եմ ապրել՝ ցարական, Կերենսկու, և

դաշնականների ռեժիմը: Ես 76 տարեկան եմ, բայց հավատացնում եմ ձեզ, ես երբեք չեմ զգացել ինձ այսպես ազատ, ինչպես վերջին ութ տարիները, որ ես անց եմ կացրել Խորհրդային երկրում: (Ծափահարություններ): Մարդիկ ինձ հաճախ հարցնում են, թե ինչո՞վ եք սնվում և ի՞նչ եք անում, որ չէք ծերանում: Նրանք չեն հասկանում, թե ես ինչու չեմ ծերանում: Ես չեմ ծերանում նրա համար, որովհետև ապրում եմ Խորհրդային իշխանության ժամանակ (ծափահարություններ): Եվ ես էլի կապրեմ, որովհետև ուզում եմ վերջին ուժերս, նույնիսկ ոչ վերջին, այլ նախա-վերջին ուժերս տալ Խորհրդային երկրին (Բոտն ծափահարություններ)[22]:

* * *

1935 թվի օգոստոսին ես ու Ալազանը հանգստանում էինք գրողների ծաղկածորյան հանգստյան տանը: Խեղճ Ալազանը 15 տարվա գրական ղեկավար աշխատանքների ընթացքում առաջին անգամն էր հանգստանում: Մի օր մի խումբ գրողներ, որոնք նույնպես հանգստանում էին, խնդրեցին Ալազանին, որ նա նեղ շրջանակում, առանց իզական սեռի մասնակցության, պատմի «Ինտիմ խոսակցություններ Ալեքսանդր Շիրվանզադեի հետ»: Ես այդ խոսակցությանը չմասնակցեցի, քանի որ ինձ հիմնականում այդ նյութը ծանոթ էր Ալազանի պատմածով, բայց պատշգամբից լսում էի նրանց բարձրաձայն ու երկարատև ծիծաղը: Ալազանի կազմակերպած հուշ երեկոն սկսվեց երեկոյան ժամը ութին և ավարտվեց գիշերվա ժամը 12-ին: Առավոտյան ես դեռ սենյակից դուրս չէի եկել, լսեցի Ալազանի շտապ ոտնաձայնը: Նա դուռը բացելով և հոնգուր-հոնգուր լացով ասաց.

—Ա՛ն ...

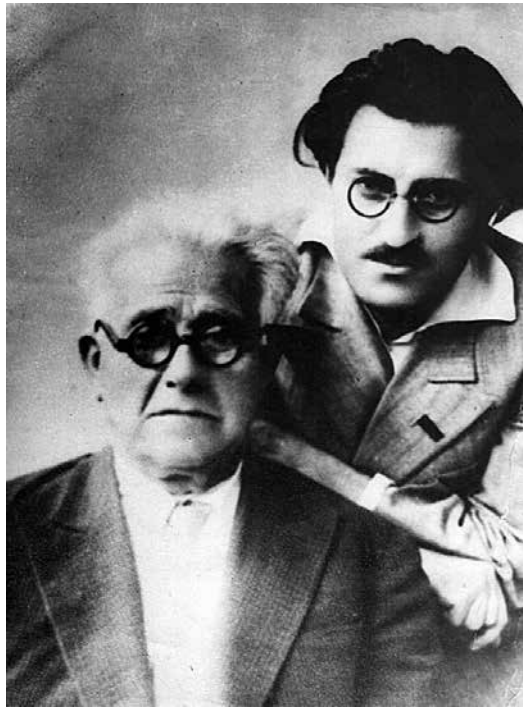
Ու ինձ մեկնեց մի հեռագիր, ես սրտի ահ ու դողով և սարսափով կարդացի հեռագիրը, որում Հայաստանի Կոմկուսակցության Կենտկոմից հայտնում էին Ալեքսանդր Շիրվանզադեի մահվան մասին և Ալազանին հետ էին կանչում, որ զբաղվեր նրա տեղափոխման և թաղման աշխատանքներով:

Երկուսս էլ երկար ժամանակ նրա ուրախ կյանքից դրվագներ հիշեցինք ու լացեցինք.

—Ի՞նչ հանցավոր եմ եղել ես, Մարո ջան, երեկ Շիրվանը հոգին էր տալիս, իսկ ես նրա մասին հուշեր եմ պատմել ու ծիծաղել: Երևի սիրտս կանխագուշակել էր նրա մահը: Է՛հ, Մարո ջան, զրկվեցինք մեր պայծառ Շիրվանից, էլ չենք լսի նրա ուրախ կատակներն ու սրախոսությունները: Գնան, գնամ կազմակերպեմ մեր հրաշալի Շիրվանի թաղումը:

65. ՀԱԿՈՒԲ ՀԱԿՈՒԲՅԱՆ

Ընկեր Հակոբ Հակոբյանը ապրում էր Թիֆլիսում և նամակագրական սերտ ու ջերմ կապերով կապված էր Ալազանի հետ: Տարվա մեջ մեկից երկու անգամ գրական գործերով գալիս էր Երևան և իջևանում էր մեզ մոտ: Նամակագրությունը նրանց այնքան էր մտերմացրել, որ նա իր նամակներում գրում էր. «Ես մի ապան, դու մի ապան բալասի», «քո պապաշա» և նման բազմապիսի արտահայտություններ: Հայ պրոլետարական գրականության հիմնադիր Հակոբ Հակոբյանի հետ մտերմական հարաբերության մեջ եմ եղել 1926 թվականից: Նա հենց

Ալեքսանդր Շիրվանզադե, Վահրամ Ալազան

առաջին հայացքից ինձ վրա արվեստագետի-բանաստեղծի տպավորություն թողեց: Ընդհանուր տեսքը վերին աստիճանի քաղաքային էր (մի բան, որը պակասում էր շատ և շատ գրողների մոտ), շատ կիրթ, կոկիկ և պոետական էր: Հագած էր սև կոստյում, փողկապի փոխարեն կապած ուներ սև ու մեծ մի բանտիկ: Մազերը մինչ ծոծրակը կտրված, հագնում էր երկար, ոսկե շղթայով պենսնե, որը ամրացնում էր ականջի հետևում: Քայլում էր իր տարիքին անհամապատասխան աշխույժ, թեթև և մանր քայլերով: Վերին աստիճանի բարի, հյուրասեր, ուրախ և մարդամոտ ծերուկ էր: Հատկապես իգական սեռի հետ շատ էր կատակում և կոկետ ու կորեկտ էր պահում իրեն: Նրա հետ խոսելիս երբեք չզգացի, որ գործ ունեն պատկանելի գրողի և ծերուկի հետ: Անում էի նրա հետ ինտիմ կատակներ հատկապես կանանց կապակցությամբ: Մի օր նրան ասացի.

— Պապաշա ջան, գիտե՞ս, որ մի գեղեցկուհի սիրահարվել է քեզ և կորցրել է իր քունն ու հանգիստը:

— Քանի տարեկան կլինի:

— Երեսուն, — պատասխանեցի ես:

— Իսկական է, երբ կծանոթացնես:

— Վաղը:

Իմ վաղերը երբեք չվերջացան: Ճաշի ժամն էր, ես ու նա սեղան և ուտեստներ էինք պատրաստում, իսկ Ալազանը օրվա թերթերն էր նայում: Նա, ափսեմները սեղանին դնելով, մագերիս գույգ հյուսերը բռնելով, Ալազանին մոտեցնելով՝ ասաց.

—Ալազան ջան, ինձ ասա, սրա երկար մազերը կտրե՞մ թե չէ: Այս չարաճճին իմ հոգու հետ շատ է խաղում, շատ:

—Ինչո՞ւ՝ նրա մազերը կտրես, Մարոն շատ ճիշտ է ասում,—քթի տակ ծիծաղելով ասաց Ալազանը՝ իմ սուտը ավելի ամրապնդելով:

—Այդ շատ լավ է, ուրեմն ես դեռ երիտասարդ եմ, որ կանայք սիրահարվում են ինձ: Դե սկսենք ճաշել և առաջին բաժակով խմենք այդ գեղեցկուհու կենացը,—ասաց պապաշան՝ շատ բարձր տրամադրությամբ:

Մեր սիրելի պապաշան մանկան պես դյուրիավատ, մանկան պես բարի և ազնիվ էր բոլոր հարցերում:

* * *

Ալազանը ամեն Թիֆլիս գնալիս նրա մոտն էր իջնում: Նա այդ տանը իրեն զգում էր ոչ թե հյուրի, այլ տան անդամի պես: 1929 թվին Գագրա գնալու կապակցությամբ մենք միասին հյուր եղանք նրան: Ես առաջին անգամ էի լինում նրանց տանը: Նա մեզ ընդունեց արտակարգ ջերմությամբ և գրկախառնությամբ: Իրեն կորցրած անմիջապես ընկավ տան քունջ ու պուճախը, ինչ ուտելիք գտավ՝ բերեց և թափեց սեղանի վրա: Տիկին Մարգարիտան՝ նրա կինը, այդ տեսնելով ասաց.

—Հակոբ, Հակոբ ջան, գիտեմ, որ մեր հյուրերի գալը քեզ շատ ուրախացրել է ու ամեն ինչը գտնում, բերում և թափում ես սեղանի վրա, այդ բոլորը պետք է կարգ ու կանոնով և շենք ու շտրիքով մատուցել, սիրելիս:

—Իմ պարտականությունն էր ամեն ինչը բերել, իսկ կարգ ու կանոնն էլ դու ու Մարոն մտցրեցեք:

Քիչ հետո վեր կացավ, վազում եղած խնձորները ջուկ-ջկեց, երկար շոտումոտ տվեց, ամենալավերից մեկը ինձ տալով՝ ասաց.

—Էս իմ լավ ու չարաճճի բալիկին, իմ լավ Մարոյին, սա ամենալավն է ու քեզ պես սիրուն ու կլորիկ,—ապա կնոջը դառնալով ասաց,—Մարգարիտա, դու դեռ այս չարաճճին չգիտես, սա ոչ թե աղջիկ, այլ տեղից երգ ու պար և ուրախություն ու երջանկություն է Ալազանի համար:

Նստած ճաշում էինք, նկատեցի նա ինչ որ մտքերի մեջ ընկավ՝ կարծես մի բան հիշելով: Տեղից վեր կացավ և արագ քայլերով մյուս սենյակը գնաց: Մի փոքրիկ փաթեթ ձեռքին վերադառնալով՝ ասաց.

—Էս իմ կարկաչուն և մշտաժպիտ Մարոյին, շտրիհավորում եմ ձեր ամուսնությունը և ցանկանում եմ երջանիկ կյանք ու ուրախ տարիներ: Այս բոլորը ինձ նվիրել է Ղազարոս Աղայանը, ես էլ այն նվիրում եմ քեզ: Այնպես որ միանգամից երկու գրողից ես նվեր և օրհնություն ստանում:

Ես բացեցի ինձ տրված կապոցը և այնտեղ գտա արծաթյա ոսկեջրած վեց թեյի գդալ և մեկ բաժակ՝ շատ գեղեցիկ զարդաքանդակներով, Ղազարոս Աղայանի և Հակոբ Հակոբյանի մակագրություններով:

Նույն աշխույժ քայլերով գնաց դեպի իր գրքերի պահարանը, այնտեղից մի հաստափոր գիրք հանեց, բերեց Ալազանին տվեց և ասաց.

—Էս էլ քեզ, իմ խելոք բալիկ, ես մի ասլան, դու մի ասլան բալասի: Դու իսկական պրոլետարիատի ծոցից ծնված գրող ես, իմ հարազատ բալիկն ու իմ

գործերի շարունակողն ես, դրա համար էլ քեզ շատ եմ սիրում: Դու գրականության տաղանդավոր և անկրկնելի դեկավար ես, ես չգիտեմ Գրողների միությունը առանց քեզ ճիշդ պիտի ապրի: Այս գիրքը ինձ նվիրել է Ղազարոս Աղայանը, ես էլ նվիրում եմ քեզ: Այստեղից եզրակացրեք, թե որքան եմ սիրում ձեզ, որ իմ ամենամտերիմ ընկերոջ՝ Ղազարոսիս նվերները նվիրում եմ ձեզ:

Ապա Ղազարոս Աղայանի մակագրության տակ ավելացրեց՝ «Ես էլ իմ սիրելի Ալազանին: ՀԱԿՈԲ ՀԱԿՈԲՅԱՆ 1929թ. Թիֆլիս»:

— Տար, տար պահիր քո արխիվում, գիտեմ, որ լավ արխիվ ունես և շատ արխիվասեր ես:

Երբ գիրքը բացեցի և նրա առաջին էջին կարդացի «Հայ գրողներ», անչափ ուրախացա: Այնտեղ գտա իմ սիրելի հայ գրողների լուսանկարներն ու նրանց լավագույն գործերը:

* * *

Մեր սիրելի պապաշան ամեն Երևան գալիս իջնում էր մեզ մոտ: Մի օր առավոտյան ժամը յոթին մեր տան դուռը թակեցին: Դուռը բացելիս հանդիպեցի մեր կենսուրախ, մեր սիրելի պապաշային: Նա մեկ ինձ, մեկ Ալազանին փաթաթվելով ու համբուրելով՝ ասաց.

— Վերջապես նորից հանդիպեցի իմ սիրելի, իմ լավ բալիկներին, շնտ, շնտ կարոտել էի ձեզ, հիմա շատ ուրախ եմ և երջանիկ:

Իր թույլատրությամբ մենք նրան պապաշա էինք ասում, վայ մեզ՝ եթե սխալվեինք ու մի օրիորդի կամ երիտասարդ տիկնոջ մոտ նրան պապաշա ասեինք, ամենախիստ կերպով կնախատեր մեզ.

— Տանը, միայն տանն եմ ես ձեզ համար պապաշա, իսկ դրսում՝ Հակոբ Հակոբյան, հասկացա՞ր, չարածճի, — ինձ դառնալով ասաց նա:

* * *

Թիֆլիսում եղած ժամանակ նա մեզ հյուրասիրեց Քոհիբ բռնած «ցոցխալի» մանր ձկներով: Ի հակադրություն դրան, ես նրան հյուրասիրեցի «իշխան» ձկով, որը պատրաստել էի երկու տեսակ՝ մի դեպքում զանազան համեմունքներով խաշեցի, մյուսը տապակեցի: Երկու տեսակն էլ պապաշան սիրեց և իշխանից բացի ոչ մի ճաշ չկերավ: Ուտելիս նա զույգ ափերի մեջ առած ասում էր. «Այս ինչ անմահական ձուկ է, սա ցոցխալիից համով է»: Նա ընդհանրապես ձկնասեր էր, մսին այնքան կարևորություն չէր տալիս: Նա ինձանից խնդրեց մյուս օրն էլ «իշխանա» ճաշը կրկնել:

* * *

Մի տաք, պարզ և հաճելի աշնանային առավոտ էր: Նա մեզ թևանցուկ արած՝ Արովյան փողոցում զբոսնում էինք: Մեզ մոտեցան նրան ծանոթ երկու երիտասարդ կանայք: Նա մեզ ծանոթացրեց նրանց հետ: Ես չգիտեմ ինչ կապակցությամբ սխալվեցի և նրան պապաշա ասեցի: Կանանց գնալուց հետո նա ինձ նախատելով ասաց.

— Ես քեզ չեմ ասել, որ սիրուն օրիորդների և կանանց մոտ ինձ պապաշա չասես, տանը, միայն տանը կասես:

— Վայ, պապաշա ջան, սխալվեցի, էլ չեմ ասի, ներողություն եմ խնդրում, ներեցեք ինձ:

— Լավ, այս անգամ կներեմ, մյուս անգամ, եթե այդ սխալը կրկնել ես, քեզ մի լավ կծեծեմ:

Այսպես ինձ խրատելով հասանք Պետական Համալսարան և հանդիպեցինք Ստեփան Զորյանին, Գուրգեն Վանանդեցուն և Վաղարշակ Նորենցին: Պապաշան թեև ինձ ներեց, բայց դեռ չէր հանգստացել, ինձ դառնալով ասաց.

— Դու ինձ պապաշա ես ասում, հա՛, դե արի վազենք, տեսներք ինձ կիսանն, ես պապաշա եմ, իսկ դու 18-ամյա ֆիզկուլտուրնիցա:

— Դե վազենք, — ասացի ես, — եթե ինձ անցար, էլ ոչ տանը, ոչ էլ դրսում քեզ պապաշա չեմ ասի:

Ալազանը և ներկա եղող մյուս գրողները, կատակի տալով, մեզ քաջալերելով՝ ասացին.

— Դե վազեցեք, տեսներք ձեզանից ով կհաղթի:

Ու մենք Պետական համալսարանի մոտից¹⁴¹ մինչև կուլտուրայի տուն (ներկայիս հայֆիլիարմոնիայի փոքր դահլիճը) վազեցինք: Օրը կիրակի էր: Արովյան փողոցը մարդաշատ էր: Ժողովուրդը մեզ տեսնելով զարմացած կանգնում, նայում ու ծիծաղում էր, բայց մենք առանց ուշադրություն դարձնելու վազում ու վազում էինք: Լսելով նրա շնչակտուր հևոցը՝ ես վազքիս տեմպը թուլացրի և նրան հավասար քայլերով վազեցի ու Կուլտուրայի տան դռան մոտ երկուսս էլ հեկուկ կանգնեցինք: Նա ինձ թևանցով արած կանգնած էր, երբ մեզ հասան ընկերներ Ստեփան Զորյանը, Վանանդեցին, Նորենցն ու Ալազանը: Նրանք հազիվ ծիծաղները զսպած հարցրին.

— Հը՛, ձեզանից ո՞վ հաղթեց:

— Ոչ ոք, հավասար վազեցինք, — ասաց պապաշան հաղթական և կայտառ տեսքով:

— Քանի որ ինձ հետ հավասար վազեցիր, պապաշա ջան, այսուհետև ես գեղեցիկ կանանց մոտ էլ քեզ պապաշա չեմ կանչի, — ասացի ես ժպտալով:

* * *

«Կաֆե տուրիստում»¹⁴² նստած էին Ալ. Շիրվանզադեն, Ալազանը, Նորենցը և մի քանի այլ գրողներ, որոնց չեմ հիշում: Թիֆլիսից Երևան էր ժամանել Հակոբ Հակոբյանը, մեզ տանը չգտնելով մտել էր «Կաֆե տուրիստ»: Նա շատ բարձր տրամադրությամբ գույզ ձեռները վեր բարձրացրած ասաց.

— Իմ ջերմ բարևներս բոլորին, մեծին և փոքրին, իմ բոլոր բարեկամներին ու սիրելիներին:

141 Պետական համալսարանի շենքն այն թվերին համալսարանի՝ ներկայիս Արովյան 52 հասցեում գտնվող մասնաշենքն էր, որը սև գույնի քարից կառուցված լինելու պատճառով հայտնի է նաև «սև շենք» անունով:

142 «Կաֆե տուրիստը» սրճարան էր Երևանի ներկայիս Մախարովի հրապարակի անկյունում, «Նորհրդային Հայաստան» օրաթերթի խմբագրության նկուղային հարկում: Ինչպես «Ինտուրիստում», այստեղ նույնպես հաճախ էին լինում հայ գրողները:

Վահրամ Ավագյան, Հակոբ Հակոբյան, Թիֆլիս, 1930թ.

Ալեքսանդր Շիրվանզադեն, հաստ ակնոցները ուղղելով, առյուծային հպարտ կեցվածք ընդունելով, Հակոբ Հակոբյանին դառնալով՝ ասաց.

—Օ՛, բարև, բարև, Հոպոպ Հոպոպյան:

—Բարև, բուրժուական գրող Ալեքսանդր Շիրվանզադե, ինչպե՞ս եք Ձեզ զգում մեր պրոլետարական Երևանում:

—Շատ լավ, ինչպե՞ս է իրեն զգում պրոլետարական գրող Հակոբ Հակոբյանը:

—Շատ, շատ լավ եմ:

—Էհ, շատ ուրախ եմ, որ այդքան լավ ես: Դե պատմիր, պատմիր տեսներդ ինչ նորություն կա Թիֆլիսում,—ասաց Ալ. Շիրվանզադեն:

—Թիֆլիսում շատ, շատ նորություններ կան, բայց բուրժուական գրող Ալեքսանդր Շիրվանզադեին չի վերաբերվում,—ասաց Հակոբ Հակոբյանը իրոնիայով:

Նրանք այդպես խոսում, իսկ մենք թաքուն ծիծաղում էինք: Հակոբ Հակոբյանը եկավ և իմ ու Ալագանի մեջտեղում նստեց և Ալ. Շիրվանզադեի հետ շարունակեց իր կատակները: Ռեստորանից շատ բարձր տրամադրությամբ գնացինք տուն: Նա գիշերեց մեզ մոտ: Առավոտյան զարթնելով ասաց.

—Զարմանալի է, ես Երևանում ավելի լավ եմ քնում, քան Թիֆլիսում: Մեր տանը ես գիշերները մի քանի անգամ զարթնում եմ, իսկ այստեղ մի շնչով մինչև լույս քնեցի: Իմ կարծիքով Մարոն թեյիս մեջ քնաբեր դեղ էր լցրել:

Ալագանը մեկ մեծ թղթապանակ նամակներ ուներ Հակոբ Հակոբյանից, որի բախտի մասին կպատմեմ իր տեղում:

66. ԻՄ ՀԱՆԴԻՊՈՒՄՆԵՐԸ ԱՎԵՏԻՔ ԻՍԱՀԱԿՅԱՆԻ ՀԵՏ

1929 թիվն էր: Ինչ-որ մի տոնի կապակցությամբ Արովյան փողոցում մեծ զբոսանք կար: Ես ու Ալագանը զբոսնում էինք: Մեզ մոտեցավ լիքը-լիքը դեմքով, հայկական շեշտված քթով, հաստ պարանոցով տարիքավոր մի մարդ և Ալագանին թևանցուկ անելով՝ զբոսնեց մեզ հետ: Քիչ հեռոտ Ալագանը ինձ ասաց.

—Մարո ջան, ծանոթացիր քո սիրած հեղինակի՝ Ավետիք Իսահակյանի հետ:

Ծանոթանալուց հետո ես շատ հանգամանորեն ուսումնասիրեցի և դիտեցի նրան (գրքերում ես տեսել էի նրա երիտասարդ շրջանի նկարները, որը շատ քիչ էր նման հասուն շրջանի Իսահակյանին): Ես զարմացած ինքս ինձ հարցրի՝ «Մի՞թե՞ սա է «Աբու Լալա Մահարու», «Հավերժական սիրո» և «Լիլիթի» հեղինակը»: Գրողին սազական արտաքինի և ոչ մի նշույլ չունեի: Երբ լսեցի Լենինականի բարբառով կակազ խոսակցությունը, հարյուր տոկոսով համոզվեցի, որ այս Իսահակյանը ոչ մի կապ չունի իմ սիրելի գրող Ավետիք Իսահակյանի հետ: Իմ կարծիքով, գրողը պետք է խոսեր այնպես սահուն ու գեղեցիկ, ինչպես գրում էր, իսկ այս Իսահակյանի մոտ հակառակն էր: Երբ նա մեզ հրաժեշտ տվեց, իմ առաջին հարցը եղավ.

—Այո, սա գրող Իսահակյանն էր, թե...

—Այո, գրող Ավետիք Իսահակյանն է:

—Դու չե՞ս սխալվում:

—Ոչ, չեմ սխալվում, դա իսկական բանաստեղծ Ավ. Իսահակյանն է:

Ինչ խորը հիասթափություն. ես Ավետիք Իսահակյանին պատկերացում էի լիրիկայի պես նուրբ ու գեղեցիկ մի մարդու, բայց...

* * *

Մի օր, չգիտեմ ինչ առիթով, ես Ալ. Շիրվանզադեին ասացի, որ ծանոթացել եմ Ավետիք Իսահակյանի հետ: Նա ժպտալով ինձ հարցրեց.

—Էհ, հավանեցի՞ր:

Ես չհամարձակվեցի որևիցե կարծիք հայտնել իմ առաջին տպավորության և հիասթափության մասին: Ալ. Շիրվանզադեն շարունակեց.

—Ուրեմն Իսահակյանին հավանեցի՞ր:

Ես դարձյալ լռեցի: Ապա նա շարունակեց իր խոսքը.

—Ինչպե՞ս կարող էիր հավանել այդպիսի եզան վզով մի գրողի: Գրողը պետք է կիրթ ու վայելուչ տեսք ունենա:

Ալ. Շիրվանզադեի խոսքերից ես կռահեցի, որ մեր գրականության երկու նահապետները իրար չեն սիրում կամ ընդհարված են: Պարզվեց սխալվում էի: Նրանք շատ մտերմիկ փոխհարաբերության մեջ էին: Դա ուղղակի Շիրվանզադեական հերթական երգիծանքն էր Ավ. Իսահակյանի հասցեին: Մի այլ առիթով Ալ. Շիրվանզադեն Իսահակյանին «ձեռ առնելով» ասաց.

—Ավո՛, բավական չե՛ վիզդ հաստացնես, հո լուծ չե՞ս քաշելու, այ մարդ:

Իսահակյանը խոսքի տակ չմնաց և կակազելով ու ժպտալով ասաց.

—Ի...ի...իսկ դու քեզ չե՞ս տեսնում, դու էլ նման ես որսի վրա հարձակվող առյուծի...

Մենք բոլորս անձայն ծիծաղելով իրար նայեցինք և երկու գրական նահապետների սրամտությունների վրա թաքուն ծիծաղեցինք:

* * *

Իմ ծանոթությունից մի տարի հետո, 1930 թվականին Իսահակյանը գնաց Փարիզ՝ իր ընտանիքը Հայաստան բերելու նպատակով: Ես այլևս նրա հետ չհանդիպեցի, իսկ Ալազանի հետ շարունակեց իր նամակագրական կապերը: Ալազանը վեց տարվա ընթացքում նրանից մեկ թղթապանակ լիքը շատ արժեքավոր նամակներ ստացավ, որոնց բախտի մասին կասեմ իր տեղում: Իսահակյանի՝ Փարիզում եղած ժամանակ Ալազանը նրա թեկնածությունը առաջադրեց Հայաստանի Կենտգործկոմի անդամության համար, որն անցավ միաձայն: Մի օր նա ինձ ասաց.

— Գիտե՞ս, Մարո ջան, Փարիզում ապրելն այնքան էլ հեշտ բան չէ, դրա համար հարկավոր է կամ խանութ ունենալ, կամ էլ կապիտալիստ լինել, իսկ մեր խեղճ Ավոն երկուսն էլ չունի՝ ինչո՞վ և ինչպե՞ս է ապրում, չեմ հասկանում: Պետք է այդ մասին դիմեմ Կենտգործկոմին, որ նրանք այդ ուղղությամբ մի լավ մտածեն:

Նա Գրողների Միության անունից մի դիմում գրեց, ես այն մեքենագրեցի և տարավ Կենտգործկոմ: Մի շաբաթ անց ստացավ դրական պատասխան, որտեղ գրված էր. «Հայ մեծ բանաստեղծ Ավետիք Իսահակյանին նշանակել ամսեկան 200 ֆրանկ թոշակ»: Այս մասին Ալազանը մի նամակով հայտնեց նրան, որ նա ամեն ամիս գնա Ֆրանսիայի մեր դեսպանություն և ստանա իր թոշակը: Երկու շաբաթ անց Ալազանը ստացավ Իսահակյանից պատասխան նամակ, որտեղ Ավ. Իսահակյանը մոտավորապես այսպես էր գրել.

— Իմ սիրելի Ալազան, դու իսկական գրական, ես կասեի նաև քաղաքական անգուգական ղեկավար ես: Ունես ղեկավարի նուրբ հոտառություն և զգացողություն, չնայած այդքան երիտասարդ, բայց բոլորիս հոգսերը քո ամրակազմ ուսերին ես կրում, անմիջապես գտնում ես հիվանդներին, կարիքավորներին, դարիբներին և քո եղբայրական ձեռքն ես մեկնում նրանց: Ապրես, սիրելիս, շատ և շատ շնորհակալ եմ քո հարազատ վերաբերմունքից:

67. ԻՄ ՀԱՆԴԻՊՈՒՄՆԵՐԸ ՉԱՊԵԼ ԵՍԱՅԱՆԻ¹⁴³ ՀԵՏ

Մինչ Զապել Եսայանին [23] հանդիպելը ես նրան գիտեի Ալազանին գրած իր խելոք և հետաքրքիր նամակներից և գրականությունից: Ալազանը ամեն անգամ նրա նամակները կարդալիս ինձ ասում էր.

— Ես ուղղակի զարմացած եմ այս կնոջ վրա: Փարիզում նստած՝ տես ինչ դեմոկրատական հայացքներ ունի, սովետական օրիենտացիայի վրա է կանգնած, իսկական սովետական գրող է:

* * *

1926 թվին նա եկավ Հայաստան: Գալու հենց նույն օրը մենք նրան մեզ մոտ ճաշի հրավիրեցինք: Նա արդեն տարիքն առած, մազերն արծաթված կին էր: Դիմագծերից երևում էր, որ երիտասարդ հասակում շատ գեղեցիկ և հետաքրքիր

143 Ծագումով պոլսեցի Զապել Եսայանը (Հովհաննիսյան) (1878–1943(?)) հայ գրող, վերլուծաբան, թարգմանիչ և հրապարակախոս էր, որը ստեղծագործել է հայերեն և ֆրանսերեն լեզուներով:

կին է եղել: Նա իր տեսակետներով լիակատար կանգնած էր խորհրդային օրինատացիայի վրա: Այնքան պարզ ու հստակ գիտեր Խորհրդային Հայաստանի գրականության, կուլտուրայի, գյուղատնտեսության և արդյունաբերության մասին, կարծես ոչ թե Փարիզից, այլ խորհրդային մեկ այլ հանրապետությունից էր եկել: Նա ուզում էր ամեն ինչը տեսնել, ամեն ինչի մասին լսել, ամեն ինչ իմանալ և գրի առնել իր ծոցատետրում: Ճաշից հետո նրա ցանկությամբ գնացինք Երզնա, Երևանի էլեկտրակայանը, որն այն ժամանակ միակն էր Երևանում: Նա ինժեներներին և բանվորներին այնպիսի սեղ մասնագիտական հարցեր էր տալիս, որ նրանց ինժեները հարցրեց.

— Ներեցեք, Դուք մասնագիտությամբ ինժեներ եք:

— Ո՛չ, — պատասխանեց Զապել Եսայանը:

— Ե՛վ ինժեներ, և՛ խորհրդային գրող է, — պատասխանեց Ալազանը ժպտալով:

* * *

1931–32 թվականներին նա մի նամակով դիմեց Ալազանին, որ մեր կառավարության առջև բարեխոսի և ինքն իր ընտանիքով տեղափոխվի Հայաստան: Ալազանը ամենայն բարեղծությամբ այդ հարցով զբաղվեց և մեր դեսպանության միջոցով վիզա ուղարկվեց և նա իր աղջկա և տղայի հետ միասին վերադարձավ Հայաստան: Կարճ ժամանակից հետո նա մտավ Հայաստանի Գրողների Միության մեջ և նրա ամենաակտիվ անդամներից մեկը դարձավ: 1934 թվականին Խորհրդային Միության Գրողների առաջին համագումարում նա ֆրանսերեն լեզվով հրաշալի ելույթ ունեցավ: Մի ընթրիքի ժամանակ Ալեքսանդր Ֆադեևը հարցրեց.

— Ալազան, քանի տարի է, որ Զապել Եսայանը վերադարձել է Հայաստան:

— Երկու, — պատասխանեց Ալազանը:

— Երկու տարում այդքան պատրաստված, այդքան խելոք, այդքան սովետական, ինձ ուղղակի հիացրեց Զապել Եսայանի ելույթը, — ասաց Ֆադեևը և խնդրեց Ալազանին, որ մի առիթով նրան ծանոթացնի Զապել Եսայանի հետ:

* * *

«Ինտուրիստ»-ում մի սեղանի շուրջ նստած էինք Ալ. Շիրվանզադեն, Զապել Եսայանը, Ալազանն ու ես: Ալ. Շիրվանզադեն սկսեց իր հերթական կատակները: Կատակը նրա անբաժան տարերքն էր, առանց որի նա ոչ մի օր չէր ապրի: Նա շատ լուրջ տեսքով ու տոնով Զապել Եսայանին դառնալով ասաց.

— Տիկին Զապել, այս հինգ տարի է ինչ պատկառելի և շատ կուլտուրական մի մարդ սիրահարվել է Ձեր վրա: Ինձ խնդրեց, որ այդ մասին Ձեզ ակնարկ անեմ և իմանամ Ձեր կարծիքը:

— Իմին ամուսնության ժամանակը վաղուց անցել է, բայց քուկիդ ամուսնության իսկական ժամանակն է, — պատասխանեց Զապել Եսայանը:

— Ես էլ եմ գտնում, որ իմ ամուսնության ժամանակն է, բայց ցավոք սրտի ինձ վրա ոչ մի կին չի սիրահարվում, — նույն լուրջ տոնով ասաց Ալ. Շիրվանզադեն:

Բոլորս բարձրաձայն ծիծաղեցինք և երկուսի ամուսնության հարցն էլ ծիծաղով փակեցինք:

Ալ. Շիրվանզադեն Մովսես Արազու կապակցությամբ Զապել Եսայանի հոգու հետ շատ էր խաղում և մեզ ծիծաղեցնում: Մովսես Արազին բնավորությամբ շատ խելոճ և համեստ էր: Ալ. Շիրվանզադեն հենց նրա բնավորության այդ գիծն էր միշտ ծաղրում. «Այսօր ես տեսա Արազին, դանակը ձեռքին ուզեցավ Զապել Եսայանին սպանել, ես վրա հասա և հագիվ ազատեցի», կամ «Արազին այս գիշերը երկու գեղեցկուհիների հետ քեֆ էր անում», կամ «Այսօր առավոտյան շատ շուտ Արազին խանչալը կապած, հրացանը ուսին որսի դուրս եկավ: Անտառում որսի փոխարեն Զապել Եսայանին հանդիպեց և միասին թևանցուկ տուն վերադարձան»:

* * *

Շուկայական մեր առևտուրը կատարում էինք ես ու Ալազանը: Ըստ որում իմ շուկա գնալը ձևական բնույթ էր կրում: Հենց այնպես ինձ տանում էր իր հետ, որ մենակ չմնար, որ ես իրա կողքին լինեի: Զույգ զամբյուղները Ալազանի ձեռքին՝ շուկայում ձու էինք փնտրում: Ես նրան խնդրում-աղաչում էի, որ զամբյուղներից մեկը ինձ տար և ձեռքից քաշքշում էի, իսկ նա չէր տալիս ու ասում էր. «քանի ես կամ, դու կյանքումդ ոչ մի ծանրություն չպիտի կրես, չեմ տա» (խելոճ տղա, թե հետագայում ինչպիսի ծանրություններ կրեցի՝ երագումդ անգամ չես տեսել):

Այդ վեճի ժամանակ մեզ մոտեցավ Զապել Եսայանը և հարցրեց.

— Ի՞նչ է պատահել, ինչի՞ վրա կվիճեք:

— Ընկեր Եսայան, — ասացի ես, — Ալազանին խնդրում եմ, որ զամբյուղներից մեկը տա ինձ, բայց նա չի տալիս, տեսնողը ի՞նչ կասի: Կասի, որ ամուսինը երկու զամբյուղները վերցրած, իսկ կինը դատարկ ձեռքերով նրա կողքին քայլում է, ես ուղղակի անհարմար եմ զգում:

— Անհարմարության ոչինչ չկա, ընկեր Ալազանը իսկական եվրոպացի է, ատոր համար ալ զամբյուղը ձեզի չի տար: Օրենքն ալ ատ կպահանջե: Բացի ատ, Մարո ջան, դուն ծանրությունը կրելու համար շատ թույլ ես, ատոր համար ալ զամբյուղը քեզի չի տար:

Մեր խոսակցության ժամանակ Ալազանը նկատեց, որ մի ծերուկ պատի տակին մի դույլ ձու դրեց, և ինձ դառնալով՝ ասաց.

— Արի՛, Մարո ջան, արի՛, ձու գտա:

Ես արագ քայլերով մոտեցա գյուղացուն, նայեցի դույլի մեջ եղած ձվերին և բարձրաձայն ասացի.

— Չէ, պետք չէ, շատ մանր են:

Այդ ժամանակ գյուղացին ինձ կանչեց.

— Աղջի՛, աղջի՛ ջան, մոտ արի:

Ես ստածեցի երկի մեծ-մեծ ձվեր ունի պահած, ինձ հետ կանչեց:

— Աղջի՛ ջան, այս երիտասարդը քո ի՞նչն է, — հարցրեց նա:

— Ամուսինս է, — պատասխանեցի ես ժպտալով:

— Հապա ինչպե՞ս է, որ այս բոյով, բուսաթով և հաղթանդամ երիտասարդը քեզ պես մանր-մունր աղջկա է առել:

Մենք երեքովս ծիծաղեցինք, իսկ տիկին Ջապելը ասաց.

— Դուսն անոր մանրությանը մի նայիր, ոսկին ալ մանր է, բայց գինը ծանր է:

Իսկ Ալազանը ծիծաղը մի կերպ զսպելով՝ ասաց.

— Հայրիկ ջան, Ձեր այդ սրամտության համար ես Ձեր բոլոր ձվերը պիտի առնեմ:

Դույլի մեջ հարյուր հատ ձու կար, որից 50-ը մենք, 50-ը Ջապել Եսայանը վերցրեց: Նա էլ էր ձվի համար շուկա եկել:

Ծերունու խոսքերը Ալազանին այնքան էին դուր եկել, որ ամբողջ ճանապարհին կատակեց ու ծիծաղեց:

68. ԻՄ ՀԱՆԴԻՊՈՒՄՆԵՐԸ ՍՏԵՓԱՆ ՉՈՐՅԱՆԻ ՀԵՏ

Ստեփան Ջորյանին առաջին անգամ հանդիպել եմ 1928 թվին՝ Մանկավարժական տեխնիկումի բնագիտական կաբինետում: Այնտեղ էր աշխատում նրա սիրո օբյեկտը, թե՛ կինը՝ Սաթիկը, որի պատճառով նա հաճախ էր լինում այդ կաբինետում:

Նա բարձրահասակ, բարեկազմ, գեղեցիկ, կիրթ, արվեստագետին սազական արտաքին ուներ: Կրում էր պենսնե ակնոց, որը լրացնում և ավելի շուք էր տալիս նրա գեղեցիկ դեմքին և սլացիկ հասակին:

Ամեն անգամ տեխնիկում մտնելիս մենք՝ ուսանող-ուսանողուհիներս նրա հետևից քարշ էինք գալիս ու նրան ուղեկցում մինչև Սաթիկի կաբինետ:

1929 թվին Գրողների տանը Ալազանի առանձնասենյակում մի խումբ գրողներ նստած ասում-խոսում ու կատակում էին: Նրանցից ինձ անձամբ անծանոթ էր ընկեր Ստեփան Ջորյանը: Ինչպես ես նկատեցի, նա խոսակցությանն ու կատակներին շատ քիչ էր մասնակցում, միայն մեղմ ու հաճելի ժպտում և ժպիտով էր արձագանքում նրանց խոսակցությանը: Նա շատ ազդեցիկ և պատկառազորու տեսք ուներ, որն ինձ անմիջապես հիշեցրեց Տուրգենևի ժամանակի և ստիլի մարդկանց, որի հետ պետք է խոսվեր չափաված-ձևաված, շատ կիրթ լեզվով և քաղաքավարության բոլոր կանոններով: Այդպես էին խոսում նրա հետ համարյա բոլոր գրողները՝ իր հասակակիցներն ու իրենից կրտսերները:

Երբ բոլոր գրողները գնացին, նա ինչ-որ գործով սկսեց Ալազանի հետ խոսել: Իր խոսքն ավարտելուց հետո Ալազանին դարձած՝ ասաց.

— Ալազան, Դուք գիտե՞ք, որ ես ընկեր Մարոյի հետ ծանոթ չեմ:

Ալազանը անմիջապես տեղից վեր կացավ, իմ գույգ ուսերից բռնած ընկեր Ջորյանին մոտեցնելով ասաց.

— Ահա իմ Մարոն, խնդրեմ, ծանոթացե՛ք:

Մենք երկուսս էլ համարյա միաժամանակ ձեռքներս մեկնեցինք և ծանոթության արարողությունը կատարեցինք, որից հետո նա գորյանական հատուկ մի ժպիտով ինձ դարձած հարցրեց.

— Ընկեր Մարո, որտեղ եք սովորում:

Մինչ ես նրա հարցին կպատասխանեի՝ Ալազանը վրա բերեց.

— Ընկեր Ջորյան, Մարոյին ընկեր ասելը դեռ վաղ է, նա փոքրիկ աղջիկ է, ուղղակի Մարո ասացեք ու վերջ:

— Ո՛հ, Ալազան ջան, ես տիկիներին և օրիորդներին այդպես դիմել չեմ կարող, ուզում եմ նրանք փոքր լինեն թե մեծ, ես նրանց նկատմամբ իմ հատուկ հարգանքն ունեմ:

Առաջին հայացքից նա ինձ վրա շատ լուրջ, նույնիսկ ուրբաթախոսի տպավորություն թողեց: Չանցած հինգ րոպե՝ սկսեց Ալազանի հետ կատակել, սրամտել ինչ-որ գործի կապակցությամբ, մեզ ծիծաղեցնել և Ալազանին խնդրել, որ նա այդ գործը գլուխ բերի:

* * *

Մի օր Ալազանը ինչ-որ անհետաձգելի գործով ուզում էր ընկեր Ջորյանին տեսնել և նրա հետ մի գործ համաձայնեցնել: Հեռախոսով... օ՛հ, ո՛հ, այն ժամանակ գրողների բնակարաններում հեռախոսներ չկային: Ուստի մենք միասին գնացինք նրանց տուն, որը գտնվում էր Արովյան փողոցում: Տան դուռը թակեցինք: Մեզ դիմավորեց մշտածիծաղ Սաթիկը և առաջնորդեց դեպի ընկեր Ջորյանի առանձնասենյակը: Նա տնային խալաթը հագին, իր բազկաթոռին նստած աշխատում էր: Երբ գլուխը բարձրացրեց ու մեզ տեսավ, ասաց.

— Օ՛, Ալազան ջան, բարով եք եկել, խնդրեմ նստեցեք:

Ապա իմ ու Ալազանի ձեռքը սեղմելով, մեզ նստացնելով՝ գնաց իր բազկաթոռին նստեց ու ասաց.

— Ես Ձեզ լսում եմ:

Նրանք սկսեցին իրենց գրական գործերից, իսկ ես ու Սաթիկն էլ սկսեցինք մեզ հետաքրքրող հարցերից (ես Սաթիկին վաղուց գիտեի, բայց չգիտեի, որ նա ամուսնացել է ընկեր Ջորյանի հետ): Որքան ընկեր Ջորյանից պատկառում ու քաշվում էի, այնքան Սաթիկի հետ մտերմիկ ու ազատ էի: Սաթիկը բնավորությամբ բոլորովին հակառակ էր ընկեր Ջորյանին: Սա սահմանն անցած դեմոկրատ, շուտ մտերմացող, մարդամոտ, ասող-խոսող, մշտածիծաղ մի անձնավորություն էր:

* * *

Գրողները մշտապես իրենց ազատ ժամերին ռեստորաններում և կաֆեներում հավաքվում մի-մի բաժակ սուրճ էին խմում, ասում-խոսում, կատակում և խմբով փողոց դուրս գալիս զբոսնում: Իմ՝ ընկեր Ջորյանի հետ ծանոթության քառասուն տարիների ընթացքում ես նրան ոչ մի ռեստորանում չտեսա, նրա մշտական ճանապարհն էր՝ տուն-Գրողների տուն, մի փոքր զբոսանք Արովյան փողոցում և նորից տուն, իր գրասենյակի մոտ նստած և իր գրական աշխատանքներում սուզված:

Նա ընկերների տուն գնալ, նստել, խոսել, ժամանակ անցկացնելու սովորություն չուներ, բայց եթե իրեն հյուր էին լինում, ընդունում էր շատ ջերմ, սկսում էր հաճելի պատմել և հյուրին զբաղեցնել, հյուրասիրել, բայց՝ ոչ խմիչքով, ինչպես ես նկատել եմ, նա խմիչքի հետ սեր չուներ: Նա ընկերական մտերմիկ կապերով

ոչ մի գրողի հետ կապված չէր, բայց բոլոր գրողների կողմից էլ հարգված ու սիրված էր: Ես հաճախ, շատ հաճախ նրան և Գեղամ Սարյանին միասին զբոսնելիս էի տեսնում: Երկուսն էլ դանդաղ քայլող և հանդարտ բնավորության տեր մարդիկ էին: Մի օր ես Գեղամ Սարյանին հարցրի.

— Գեղամ, քո և ընկեր Զորյանի մտերմությունը ինչ սահմաններում են, իրար տուն գնալ-գալ ունենք:

— Ո՛չ, Մարո ջան, մեր մտերմությունը միայն դրսում, փողոցում հանդիպելով է ավարտվում, — ասաց Սարյանը:

Գեղամ Սարյանն ու Ստեփան Զորյանը բնավորության մի շարք գծերով իրար շատ նման էին, այն տարբերությամբ, որ Գեղամ Սարյանը կատակասեր և ընկերական էր, իսկ Ստեփան Զորյանը չափված և ձևված, զուսպ ու պատկառազդու էր:

Ընկեր Զորյանը գրական գործերի բերումով մեզ մոտ հաճախ, շատ հաճախ էր լինում, բայց ես ոչ մի անգամ նրա հետ չկարողացա մտերմանալ: Նրա բնավորության պաշտոնականությունը ինձ այդ թույլ չտվեց: Այլ խոսքով ասած՝ ընկեր Զորյանը շատ կիրթ, չափված ու ձևված, ուրիշի գործերին չխառնվող, անշառ, հանդարտ բնավորության տեր, շատ հաճելի մարդ էր, դրա համար էլ բոլորս նրան սիրում ու հարգում էինք:

ԳՐԱԿԱՆ ԱՌԱՋԻՆ ՍԵՐՈՒՆԴԸ

Գրական առաջին սերնդի թիվը բավականին մեծ էր, բայց ես կասեմ այն գրողների մասին, որոնց հետ ավելի սերտ մտերմական փոխհարաբերության մեջ եմ եղել:

69. ՆԱԻՐԻ ԶԱՐՅԱՆ

Նաիրի Զարյանին (Հայաստան Եղիագարյանին) գիտեմ 1920 թվականից: Նա Գուրգեն Մահարու հետ հաճախ, շատ հաճախ էին լինում մանկատանը և հանդիպում իրենց սիրած աղջիկներին, մասնակցում մեր գրական-երաժշտական և պարային հանդեսներին: Նաիրին ու Մահարին շատ մտերիմ ընկեր էին, առանց մեկի մյուսին պատկերացնել չէր կարելի: Նրանց մտերմությունը սկսված էր մանկատնից և պատանեկական հասակից [24]: Թե ինչ պայմաններում և էրբե եմ անձամբ Նաիրիի հետ ծանոթացել չեմ հիշում, կարծես թե ես ծնված օրվանից Նաիրիի հետ ծանոթ եմ եղել:

Նաիրին միջահասակից բարձր, շագանակագույն մազերով, աչք-ունքով, անկազմակերպ քայլվածքով, մշտապես պարզ ու կոկիկ հագնված, միջին գեղեցկության, մի աչքը կիսափակ, ուրախ, մշտածիծաղ, ասող-խոսող համակրելի մի երիտասարդ էր: Համակրվում ու սիրվում էր նաև իր ընկերության կողմից՝ իր միամիտ, դյուրահավատ և անմիջական բնավորության համար: Նաիրիի մոտ ինչպես ասում են՝ մտածածը լեզվի ծայրին էր, ոչ մի խորամանկություն չունեք: Ուներ միամիտ անտակտություններ, որն զգալուց հետո անմիջապես մեղա էր գալիս: Նաիրին շուտ ոգևորվող, բռնկվող և անմիջական էր: Այդ մոմենտին եթե մեկը

ասեր՝ «Նաիրի, ես շատ քաղցած ու մերկ եմ», նա անմիջապես բերնի պատառը և վրայի շապիկը նրան կտար՝ առանց մտածելու, որ ինքը մերկ ու քաղցած կմնա:

Ալազանը ու Նորենցը, հաշվի առնելով նրա անմիջական և միամիտ բնավորությունը, մի օր շատ դաժանորեն նրա «հոգու հետ խաղացին»: «Ինտերնացիոնալ» ճաշարանում, որը գտնվում էր Կուլտուրայի տան դիմաց, նստած ճաշում էինք, ներս մտավ Նաիրին և մեր սեղանի մոտ նստեց: Ալազանը, Նորենցը և ես սկսեցինք արագությամբ մանանեխը քսել հացին: Նաիրին այդ տեսնելով՝ հարցրեց.

— Առանց ինձ, այդ ի՞նչ համով բան եք ուտում:

— Շատ, շատ համով է, Նաիրի ջան, — ասաց Ալազանը, ավելի հաստ շերտով հացին քսելով մանանեխը՝ զարչիցան:

Նաիրին այդ տեսնելով ավելի արագությամբ և հաստ շերտով հացին քսելով մանանեխը, արագությամբ կերավ: Այդ ժամանակ նրա աչքերից դուրս թափվեցին հորդ արցունքները և խառնվեցին խեղդող հացին: Նա տանջվում, իսկ մենք ծիծաղում ու ծիծաղում էինք: Հարևան սեղանակիցները առանց բանի էությունը իմանալու՝ միացան մեր ծիծաղին:

— Սպասեցեք, սպասեցեք, խորամանկ աղվեսներ, մի օր էլ ես ձեզ քյալագի¹⁴⁴ մեջ կգցեմ, — ասում էր Նաիրին ծիծաղելով և արցունքները սրբելով, ապա ինձ դառնալով և հուզված տոնով ասաց, — Մարո՛, դո՛ւ էլ... ես քեզանից երբեք չէի սպասում, որ դու կմիանաս այդ անլուրջ տղաների անլուրջ արարքներին: Դու՛ էլ ինձ դավաճանեցիր, հա՛մ, դե լավ...

Որքան Նաիրին միամիտ, անկեղծ ու անմիջական էր, այնքան Մահարին խորամանկ ու խառնակիչ էր: Մի օր մի խումբ գրողներով Աբովյան փողոցում զբոսնում էինք: Մեզ մոտեցավ Նաիրին: Գուրգենը առանց մեզ հետ համաձայնեցնելու՝ Նաիրիին մի նոր քյալագի բերեց, ասելով.

— Նաիրի, գիտե՛ս, Զարիկդ մի բարձրահասակ և սիրուն երտասարդի հետ հենց նոր անցավ մեր մոտով և ինձ էլ կանչեց ու ասաց, — Գուրգեն, Նաիրիին կասես, որ էլ իմ մասին չմտածի:

— Ճիշտ է ասում, — հարցրեց Նաիրին այլայլված:

— Ճիշտ է ասում, ճիշտ, — հաստատեցինք բոլորս:

Նաիրին հուզված, արագ քայլերով գնաց, իսկ Մահարին խորամանկ ծիծաղով մեզ դարձած ասաց.

— Տղերք, տեսա՞ք ո՞նց կովացրի:

Բոլորս սկսեցինք ծիծաղել Նաիրիի միամտության և Գուրգենի խորամանկության վրա:

* * *

Մի օր Նաիրին Ալ. Շիրվանզադեին, Ալազանին, Դերենիկ Դեմիրճյանին, Նորենցին և ինձ խաշի հրավիրեց: Խաշը պատրաստված էր Նաիրիի տիկնոջ՝ սիրելի Սիրանուշի հմուտ ձեռքերով և խաշային բոլոր օրենքներով: Ափսեներով սխտորաբույր տաք խաշը դրվեց յուրաքանչյուրիս առջև: Լավաշ հացը բրդելով և

մատներով ուտելով, մի-մի բաժակ օղի խմելուց հետո, բաժակաճառեր փոխանակեցին Նաիրին ու Ալազանը: Նաիրին իր բաժակաճառում ասաց.

— Չնայած ես, Ալազանն ու Նորենցը գրական որոշ հարցերում տարբեր դիրքերի վրա ենք կովում, թող տեսակետները կովեն, իսկ մենք կշարունակենք մեր ընկերությունն ու բարեկամությունը:

Ինչպես առաջներում նշել եմ, այն ժամանակներում տեսակետների տարբերությունը չէր խանգարում նրանց մտերմությանն ու ընկերությանը: Դիսպուտներում ամենախիստ խոսքերով իրար նախատում ու ծաղրում էին, իսկ դիսպուտներից հետո իրար թեանցուկ արած գնում էին «Իստուրիստ» մի-մի բաժակ կոֆե խմում, նորից ու նորից ամեն մեկը իր տեսակետը ամուր հիմքերի վրա դնում, իրար թեանցուկ արած փողոցում զբոսնում ու տուն գնում:

Նաիրին, չնայած իր ձախ տեսակետներին, ամենաակտիվ մասնակցությունն ուներ գրական բոլոր աշխատանքներին: Նաիրին գրական շրջաններում ճանաչված էր որպես բարի, ընկերասեր, հյուրասեր, անմիջական, շիտակ, դյուրահավատ, շուտ ոգևորվող և շուտ բռնկվող^[25]: Ահա բնավորության այդ գծի գոհ դարձան նրա կինը՝ Սիրանուշը և երեք որդիները: Նա ամուսնացավ գրող Անժելա Ստեփանյանի հետ ^[25]¹⁴⁵:

70. ԻՄ ԶԱՆԴԻՊՈՒՄՆԵՐԸ

ԳՈՒՐԳԵՆ ՄԱՅԱՐՈՒ (ԱԾԵՄՅԱՆԻ) ՅԵՏ

Գուրգենը շատ համով-հոտով, մարդկանց, հատկապես՝ կանանց դեպի իրեն ձգող, ճվլյան մի երիտասարդ էր: Այդ ճվլյան խոսքերով և հաճելի կատակներով էլ նա բազմաթիվ աղջիկներ էր գցում իր «թակարդը»: Հենց առաջին հայացքից Գուրգենի արտաքինը օրիգինալ էր և բանաստեղծական: Ուներ սև ու խիտ գանգուր մազեր, աչքերը մի փոքր շիլումիլ էին և շատ սագում էին իր բարաքյաթով քթին: Բայց և այնպես ընդհանուր տպավորությունը գեղեցիկ, գրավիչ և հաճելի էր:

Գուրգեն Մահարուն գիտեմ 1920 թվականից: Նա և Նաիրի Զարյանը մշտապես 2-րդ մանկատան լուսամուտների տակին կուգ ու ձիգ էին անում, աչքով-ունքով Զարիկ Եսայանին և Սիրարփի Հացագործյանին դուրս էին կանչում մանկատանից: Ըստ որում Նաիրին սիրում էր Զարիկ Եսայանին, իսկ Մահարին՝ Սիրարփի Հացագործյանին: Երկուսն էլ բոյով, բուսաթով, գեղեցիկ և գրավիչ աղջիկներ էին: Գուրգենը աղջիկների մտքերը լավ հասկանում ու նրանց հմայում էր: Նա իգական սեռի հետ խոսալու իր ուրույն ձևերն ու մեթոդներն ուներ, այլ խոսքով ռուսները կասեին «բարնիկ», իսկ հայերը՝ կնամուլ էր:

145 Անժելա Մարտիրոսի Ստեփանյան (1917–2002), ծնվել է Թիֆլիսում: Խորհրդային արձակագիր, ԽՍՀՄ Գրողների միության անդամ էր 1952թ.-ից: 1941թ. ավարտել է ԵՊՀ բանասիրական ֆակուլտետի եվրոպական բաժինը: Դասավանդել է գերմաներեն: 1944–1946թթ. աշխատել է Հայպետհրատում, 1946–1947թթ. խորհրդական էր Արտասահմանյան երկրների հետ բարեկամության և մշակութային կապի հայկական ընկերությունում, 1969–1974թթ. աշխատել է Սփյուռքահայության հետ մշակութային կապի կոմիտեում, 1975թ.-ից՝ «Սովետական գրականություն» ամսագրի խմբագրությունում: Գրել է վեպեր, պատմվածքներ, ողբերգություններ խորհրդային կյանքի մասին:

Մարո Ալազան

Գուրգենի հետ պաշտոնապես ծանոթացել են 1926 թվականին: Երևանյան աշնանային մեղմ, հաճելի և արևոտ մի օր էր: Ես ու Ալազանը զբոսնում էինք Արուսյան փողոցում: Ժպտուն դեմքով, մազերը մատներով ավելի վեր բարձրացնելով՝ մեզ մոտեցավ, առանց որևէ ձևականության մեզ թևանցուկ արեց Գուրգեն Մահարին: Այդ դեռ բոլորը չէր: Անմիջապես թևս պինդ սեղմեց կատակի տալով, կռացավ և ականջիս ցածրաձայն ասաց.

— Մարո՛, քեզ մի թաքուն բան պիտի ասեմ, բայց մարդու չասես: Երեկ երեկոյան Ալազանը մի չքնաղ աղջկա հետ թևանցուկ արած զբոսնում էր:

Ես նրա խոսքերի վրա ծիծաղեցի և բարձաձայն ասացի.

— Ընկեր Մահարի, Ձեր սուտը շատ երկար պոչ ունի: Երեկ երեկոյան Ալազանը տանից բոլորովին դուրս չի եկել:

Ամեն հանդիպելիս Գուրգենը մի պոչով սուտ կասեր, բայց ես, ծանոթ լինելով նրա բնավորության այդ գծին, հաշվի չէի առնում նրա կատակները: Այդ տիպի լուրջ կատակներ կաներ նաև իր ընկերների հետ, այնքան լուրջ, որ ընկերները հավատում և այդ հարցի շուրջ կռվում ու խռովում էին և ապա վերջում նոր խոստովանում էր, որ կատակ է արել: Բնավորության այս գիծը Գուրգենի մոտ կայուն, մի փոքր էլ սադիստական բնույթ ուներ: Գուրգենի համար ընկերոջ կինը սրբություն չէր: Եթե հնարավոր լիներ, նա իր ամենամոտ ընկերոջ կնոջ հետ սիլի-բիլի կաներ: Գուրգենը ընտանեկան հավատարմություն և սրբություն չուներ, ամեն

Գուրգեն Մահարին և Վահրամ Ալազանը իրենց կանանց հետ

քայլափոխում կնոջը դավաճանում և մի առանձին հպարտությամբ մեզ պատմում էր իր «քաջագործությունների» մասին:

Չնայած բնավորության այդ բացասական և սարսափելի գծերին, մենք նրա հետ ընկերությունը շարունակում էինք: Նա ուներ ընկերներին իր հետ կապելու մի չտեսնված հմայք ու վարպետություն, նրա հետ օրն անցնում էր հաճելի և ուրախ: Կանացի վիրավորանքները նա հաշվի չէր առնում, դա նրա համար ոչ թե վիրավորանք, անպատվություն էր, այլ կարծես փաղաքշական շատ հաճելի մի խոսք էր: Բնավորության այդ գիծը հաշվի առնելով՝ հաճախ ինձ հետ ցինիկ կատակներ անելու պատճառով ինձանից մի քանի անգամ դժբույքներ է կերել: Այդ տեսնելով Ալազանը ասում էր.

— Հը, էլի իրար հետ զգվրտվեցիք, էլի Գուրգենը «հոգուտ հետ խաղաց»:

— Էհ, Մարոյի ծեծկրտոցը կամ բզեզի կծոցը մի բան է, — շատ հանգիստ տոնով պատասխանում էր Գուրգենը:

* * *

Գուրգենն իր տեսակետներով և աշխարհայացքով պատկանում էր այսպես կոչված «Չարենց-Բակունց-Ալազանյան» խմբին: Խույժ ասելով չհասկանաք 1936–37 թվականների Բերիայի կողմից թխած հակահեղափոխական խումբը: Չարենց-Բակունց-Ալազանյան խումբը շատ հեռու էր կանգնած այսպիսին լինելուց: Նրանք բոլորն էլ իսկական խորհրդային մարտաշունչ գրողներ էին և հավատարիմ նրա կուսակցության ու ժողովրդին: Խույժ ասելով՝ ես հասկանում էի նույն տեսակետի, նույն աշխարհայացքի գրողներ, որոնց հակադրվում էին Նաիրին, Վշտունին¹⁴⁶ և հետագայում Հրաչյա Քոչարը: Իմ հիշողությամբ, վերջիններս

146 Ազատ Վշտունի (Կարապետ Մեթի Մամիկոնյան, 1894–1958), բանաստեղծ, գրական-

ավելի «ճախ» էին, հատկապես անցյալի կուլտուրայի արժեքների գնահատման գործում: Գուրգեն Մահարին իր բնավորության շատ գծերով իր մոտ ընկերոջ՝ Նաիրի Զարյանի հակապատկերն էր: Չնայած բնավորության այդպիսի հակադրությանը՝ նրանք կովելով, հաշտվելով շարունակում էին իրենց ընկերությունը:

71. ԻՄ ՀԱՆԴԻՊՈՒՄՆԵՐԸ ԳԵՂԱՄ ՍԱՐՅԱՆԻ ՀԵՏ (ԳԵՂԱՄ ՏԵՐ-ԲԱՂԴԱՍԱՐՅԱՆ)

Գեղամ Սարյանին գիտեի Ալազանին գրած, երգիծանքով հագեցած իր ժպտուն նամակներից, գեղեցիկ ձեռագրից և «Գրական թերթ»-ում տպված նրա բանաստեղծություններից: Գեղամ Սարյանը ապրում էր Լենինականում և զբաղվում էր ուսուցչությամբ ու գրականությամբ:

Ալազանը ամեն անգամ նրա չքնաղ ու հուզաթաթալ բանաստեղծությունները կարդալիս ու «Գրական թերթ»-ում տպելիս ինձ ասում էր. «Գեղամ Սարյանը շատ լավ բանաստեղծ է, ես նրան պիտի Երևան տեղափոխեմ և հնարավորություն ստեղծեմ, որ փոթի նրա բանաստեղծական միտքը: Այդ մասին այսօր պիտի խոսեմ Աղասու հետ (Աղասի Խանջյան), որ նա ինձ մի բնակարան տրամադրի Սարյանի համար»: Ալազանը ամեն Լենինական գնալիս Գեղամ Սարյանի հյուրն էր: Սկսված էր նրանց միջև ջերմ ու անկեղծ նամակագրությունն ու մտերմությունը:

Ես Գեղամ Սարյանի հետ անձամբ ծանոթացա 1929 թվականին: Մի օր սենյակ մտան բարձրահասակ, թիկնեղ, սև ու խիտ մազերով Ալազանն ու որպես կոնտրաստ՝ ցածրահասակ, վտիտ, սպիտակահեր, գրավիչ սև ու խոշոր աչք-ունքով, բարի, մշտածիծաղ մի «ծերուկ»: Ալազանը ժպտալով, նրա ուսերից բռնելով ինձ մոտեցնելով, ու իմ կողքին կանգնեցնելով՝ ասաց.

— Մարո ջան, ծանոթացիր, էս մեր Գեղամ Սարյանն է, ճիշտ քո բոյին, ճիշտ քո չափերին:

Երեքս էլ բարձրաձայն ու լիաթոք ծիծաղեցինք, իսկ Գեղամը, թեև իմ ուսին գցելով, սկսեց երգել հայկական այս երգը. «Երկու քույր են, երկուսն էլ մի բոյի»: Ու ինձ պարի մեջ քաշելով՝ պարեց: Ես զարմացած նրան էի նայում, ծիծաղում ու կանգնած տեղումս նրա հետ պարում էի (ես էլ պակաս քյանդրբազը չէի):

Վերին աստիճանի համեստ, բարի, ազնիվ ու առաքինի, մշտածիծաղ, կատակասեր ու սրամիտ էր մեր սպիտակահեր Գեղը (մեր ընկերական ընտանիքում այդպես էինք կոչում նրան, որի մազերը սպիտակել էին դեռևս 17 տարեկանից):

Այդ օրը ես Գեղամին մեզ մոտ ճաշի հրավիրեցի: Գեղամն ուտելու հարցում, և ընդհանրապես, հանգիստ էր ու դանդաղաշարժ: Մենք որքան էլ ցանկացանք դանդաղ ուտել, որ մեր հարգարժան հյուրին մենակ չթողնեինք, չեղավ:

հասարակական գործիչ: Ինչպես Խանջյանը, Ալազանը, Մահարին, Զարյանը, Քոչարը և այս գրքում հիշված շատերը, ծնունդով Վանից էր: Եղել է Սովետական Հայաստանի գրական առաջին կազմակերպության՝ ՌԱՊԴ-ի Սովետական Հայաստանի գրողների ասոցիացիայի նախագահը, Ե. Չարենցի և Գ. Աբովի հետ միասին գրական «Երեքի խմբակ»-ի անդամներից էր: 1925թ. Հայաստանի պրոլետարական գրողների ասոցիացիայի ներկայացուցիչն էր Մոսկվայում, 1929թ.՝ ՀՍՍՀ լուսժողովմատի արվեստի սեկտորի վարիչ:

Ալազանը ճաշեց և գնաց իր գրասենյանի մոտ նստեց և իրեն գրած բազմաթիվ նամակները թերթեց: Ես ափսե վերցրի, ափսե դրի, պղինձ դատարկեցի, գդալ հավաքեցի և սեղանի սահմաններից դեն չգնացի: Իսկ Գեղամը ուղտի հանդարտությամբ ծամում էր ու ծամում: Ապա մեզ դառնալով՝ շատ հանգիստ տոնով ասաց.

— Մեկը եթե ներս մտնի, ինչ կասի, կասի՝ տանտերը նստած ճաշում է, իսկ հյուրերը զրոսնում են:

Նրա սրամտության վրա ես ու Ալազանը սրտաբուխ ու երկարատև ծիծաղեցինք: Իսկ Ալազանը տեղից վեր կացավ, Գեղամին գրկեց ու ասաց.

— Գեղ ջան, դու պարսկական դանդաղաշարժությամբ և ծուլությամբ ես ծամում, իսկ մենք մեր երկրի արագ տեմպերով ենք առաջ ընթանում, պետք է հասնել և մեր արագ ընթացքով առաջ գնալ: (Գեղամը Խորհրդային Հայաստան էր եկել Իրանից):

* * *

Մի օր ես Գեղամին հարցրի.

— Գեղամ Սարյանը դա քո իսկական անուն-ազգանունն է, թե՞ սարքովի մի բան է:

— Իսկական սարքովի մի բան է, Մարո ջան: Ես կոչվում էի Գեղամ Տեր-Բաղդասարյան, երբ Հայաստանը խորհրդայնացավ, «տերը» մեռավ, «բաղը» ծախեցինք, մնաց սարը, նրան միացրեցի յան վերջածանցը, դարձա Գեղամ Սարյան:

Նրա ազգանվան բացատրության վրա ոչ միայն ես, այլ բոլորս փորներս բռնած ծիծաղում էինք: Երբ մի փոքր հանդարտվեցինք, Ալազանը Գեղամի հետ գրկախառնվելով ասաց.

— Կեցցեն, Գեղ ջան, քեզ պես սրամիտ, քեզ պես գողտրիկ գրական անուն ունես, բարով շատ լավ գործեր տաս մեր ժողովրդին:

Գեղամը մեր ընկերական ընտանիքում շատ սիրված ու հայտնի էր իր համով ու հյուսելի սրամտություններով և անցենգուր կատակներով, որը, Չարենցին և Մահարուն հակառակ, հաշվի էր առնում ինձ ու իմ սեռը, և տղաների ականջներին էր փսփսում անցենգուր կատակներ, կամ ասում.

— Մարո ջան, քո բացակայության կարիքը շատ խիստ զգացվում է:

Ես առանց առարկելու հեռանում էի, ու մեկ էլ բոլորը միասին ամպագոռոգոռ ու անգուսպ ծիծաղում էին:

— Ինչի՞, ինչի՞ վրա եք ծիծաղում, — հարցնում էի ես:

Իսկ Գեղամը հանդարտ տոնով ասում էր.

— Մարո ջան, խնդրում եմ մեր սահմանները չխախտես, և առանց իմ վիզայի սահմանը չանցնես, թե չէ քեզ կբանտարկենք:

Այդ խոսքերից հետո Ալազանը, ծիծաղելով, Գեղամի գլուխը բռնելով ու նրան համբուրելով, ասաց.

— Գեղ ջան, առանց քեզ շատ, շատ տխուր կանցնեն մեր օրը, կեցցեն դու՝ քո չքնաղ սրամտություններով:

* * *

Մեր անուշիկ Գեղը որքան համով ու հաճելի սրամտող, նույնքան համով ու հոտով էլ ծխող էր: Ինձ համար որքան հաճելի էր մեր Գեղը, նույնքան տհաճ էր նրա գլանակներից բարձրացող ծուխը: Իսկ մեր սիրելի Գեղամը ոչ թե ծխում, այլ գյուղական «աթարներով» թոնիր էր վառում մեր բնակարանում: Չանցած կես ժամ՝ ամբողջ բնակարանը ծածկվում էր դառը, կոկորդ քերծող ծխի թանձր ու մուգ քողով, իսկ սեղանի վրա բարձրանում էր գլանակների մնացորդների մի բուրգ: Ըստ որի ծխում էր առանց ընդմիջման, գլանակ գլանակի ետևից: Անչափ ծխելուց դեղնել էին նրա ցուցամատն ու միջնամատը, ատամները և ճակատի սպիտակ մազերը: Այդ նկատի ունենալով՝ Գեղամին «ձեռ առնելու» համար, ես մի օր գնեցի 12 հատ բացբերան սարյակի ճուղի՝ մոխրամաններ: Մի թելով նրանցից վզնոց սարքեցի ու Գեղամի վիզը գցեցի: Այդ տեսնելով՝ Ալազանը, Նորենցն ու Մողոմոն Տարոնցին շրիկալով ծիծաղեցին, իսկ Գեղամը լրջացավ, գլանակը վառեց, առատությամբ ծուխը առաստաղին փչեց, իսկ գլանակների մոխիրները մեկ այս, մեկ այն սարյակի ճուղիի բերանները թափեց և մինչև գնալը 12 ճուղիի բերանները լցրեց մոխիրի ու գլանակների մնացորդներով: Եվ այսպես, Գեղամն ամեն անգամ մեր տուն գալիս ասում էր.

— Մարո ջան, սարյակներիդ վզնոցը բեր, թե չէ մաքուր սփռոցդ ու պլպլան հատակդ կկեղտոտեն:

* * *

Ի նկատի ունենալով իմ խանդոտ բնավորությունը՝ Գեղամը հաճախակի իմ «հոգու հետ խաղալով» ասում էր.

— Մարո ջան, մոտ արի, ականջիդ մի գաղտնի բան ասեմ:

Ես ժպտալով մոտենում և ականջս դեմ էի անում նրա բերանին, նա բարձրաձայն ասում էր.

— Այսօր Ալազանը մի չքնաղ աղջկա նայեց և նրա հետ ժամադրվեց:

Բոլորս սկսում էինք նրա խոսքերի վրա ծիծաղել, մենք էլ մեր հերթին նրան «ձեռ առնել» ու կատակել:

* * *

Գեղամ Սարյանի ընտանիքը իր բնավորության պես խաղաղ էր ու անվրդով, իր պես պարզ էր ու համեստ, իր պես գողտրիկ էր ու հաճելի:

Մեր սիրելի Նազիկը՝ Գեղամի հավատարիմ ու հուսալի կողակիցը, սևույիկ, խոշոր ու գրավիչ աչք-ունքով, վերին աստիճանի համեստ, սուսիկ-փուսիկ (հակառակ ինձ), չափված ու ձևված էր: Մեր երկու ընտանիքների օրը շատ հաճելի, շատ ուրախ էր անցնում: Ես ու Գեղամը միշտ կատակում, իրար «հոգու հետ խաղում», իրար «ձեռ առնում», իսկ Նազիկն ու Ալազանը լսում, ծիծաղում և ուրախանում էին: Նրանք իրար վրա, ինչպես ասում են, դողում էին: Նրանց ընտանիքում ամուսնական փոխհարաբերությունները մի նոր որակ էին ստացել, դարձել հարազատ, դարձել անձնագրի ու անշահախնդիր: Ես ու Ալազանը մշտապես լսում էինք Նազիկի փաղաքշական չափն ու սահմանը անցած հոգատար ու գորովագութ այս խոսքերը.

— Գեղ ջան, այս կարկանդակը քո սիրածն է, տաք-տաք կեր, քանի չի սառել: Գեղ ջան, այս կողմը նստիր, որ միջանցիկ քամին քեզ չխփի: Գեղ ջան, քո քնելու (զարթնելու) ժամն է:

Նա Գեղամի վրա նայում էր ոչ թե ամուսնու, այլ որպես իր հարազատ թույլ ու տկար մանկան, որն առանձնակի գուրգուրանքի և խնամքի կարիք ուներ: Շատ անգամ մենք մոռանում էինք նրանց ցերեկային հանգստի ժամերը և այցելում էինք անժամանակ: Նազիկը սուսուփուս, մատների ծայրերին քայլելով, գալիս դուռը բացում, մեզ մեծ սիրով ընդունում և ասում էր.

— Ալազան ջան, նստիր, կես ժամից Գեղամը կարթնանա: Մարո, սուս, ցածր խոսիր, որ Գեղամը չզարթնի:

Ու մեզ տանում ճաշասենյակ, մի բան հյուրասիրում, մեզ զբաղեցնում, մինչև Գեղամը կարթնանար: Բա իրա՞մ հանգիստը... այդ կարևոր չէր, միայն թե Գեղամի հանգիստը չխանգարվեր: Երբ Գեղամը արթնանում ու գալիս էր ճաշարան, Նազիկը մյուս սենյակից զգուշացնում էր.

— Գեղ ջան, պլուշը¹⁴⁷, պլուշը գցիր ուսերիդ, որ չմրսես:

Պլուշ ասվածը դա Զիմզիմովի պերելինկայի պես տաք մի բան էր, առանց որի Գեղամին տանը պատկերացնել չէր կարելի: Եվ հաճախ Ալազանը Գեղամին և Նազիկին «ձեռ առնելու» համար ասում էր.

— Նազ ջան, ո՞ր է Գեղի պլուշը, առանց դրա Գեղամն ինչպե՞ս կարող է ստեղծագործել: Պլուշը դա մոզական այն փարաջան է, որի տակ թաքնված է մեր Գեղի ջրնաղ մուսան:

Գեղամն էլ ուներ իր փաղաքշական հաճելի խոսքերը.

— Նազ ջան, մի պլուշս բերես ուսերիս գցես, որ քո ջերմությամբ տաքանամ: Նազ ջան, այս խնձորը քո սիրածն է, այս կտորը քո ճաշակովն է: Նազ ջան, Ալազանի համար «առյուծի կաթ» բեր, իսկ Մարոյին՝ մեր ճագարին կրթկրթան մրգեր բեր:

Մեր ընկերության երկար տարիներին ես ոչ մի օր չտեսա, որ նրանք իրարից խոռված լինեին: Միշտ հաշտ ու խաղաղ էին, նրանց ընտանիքում միշտ իշխում էր «Նազ ջան», «Գեղ ջան» հաճելի, սիրալիք ու փաղաքշական ջերմ խոսքերը:

Նազիկը Գեղամի պահապան հրեշտակն էր, անդավաճան ընկերուհին: Նազիկը Գեղամի առաջին ընթերցողն ու քննադատն էր, որը լիովին հասկանում և գնահատում էր իր ամուսնու պոեզիան: Առանց չափազանցության, առանց կողմնակալության կասեմ, որ առանց Նազիկի հոգատարության և գուրգուրանքի դժվար թե Գեղամը բանաստեղծ Գեղամ Սարյան դառնար, թե՛ ֆիզիկապես և թե՛ ստեղծագործությամբ այդքան փթթեր, այդքան հրաշալի գրող դառնար: Նազիկը այն կենարար ջուրն էր, որով սնվեց Գեղամն ու իր ստեղծագործական պարտեզը: Գեղամ Սարյանը ամեն ինչով պարտական է իր հրաշալի, իր հարազատ ու հոգատար Նազիկին:

Կեցցեն, Նազիկ ջան:

147 Թավիշ, տվյալ դեպքում՝ թավշյա ծածկոց:

72. ԻՄ ՀԱՆԴԻՊՈՒՄՆԵՐԸ ՎԱՂԱՐՇԱԿ ՆՈՐԵՆՑԻ (ՎԱՂԱՐՇԱԿ ՏԵՐ-ՏՈՆԱՊԵՏԻ ԵՐԻՑՅԱՆԻ) ՀԵՏ

Սասնա ժայռակոփ լեռներում ծնված և խաշնարած Դավթի ոչխարների կաթովն էր սնված մեր սիրելի ու հարազատ Վաղարշակ Նորենցը: Նորենցը առաջին սերնդի ներկայացուցիչներից է, որն իր ստեղծագործական մկրտությունը ստացել է հայոց մեծ բանաստեղծ Հովհաննես Թումանյանից: Չեմ հիշում... Նորենցի հետ ես եմ ծանոթացել, թե՛ նա ու Ալազանը երկվորյակներ են ծնվել մեր ընտանիքում: Երկուսն էլ լիրիկ հոգով ու զգացմունքներով, երկուսն էլ լիրիկ տեսքով ու գեղեցկությամբ, երկուսն էլ ծայրաստիճան բարեխիղճ իրենց աշխատանքներում, երկուսն էլ լցված աշխատանքային անսահման եռանդով ու կորովով: Երկուսն էլ ընկերասեր ու ընկերության մեջ վերին աստիճանի ազնիվ: Նրանց հայացքների միջև ոչ մի տարբերություն, միշտ հաշտ ու խաղաղ, միշտ կոնտակտ աշխատում էին: Այդ տեսնելով՝ ես ակամայից հիշեցի Մարքսի և Էնգելսի ընկերությունը, մտերմությունը, հայացքների նույնությունը: Ես ժպտավով դարձա իրենց ու ասացի.

—Տղերք, դուք իսկական Մարքսն ու Էնգելսն եք (Մարքսը համարելով Ալազանին, իսկ Էնգելսը՝ Նորենցին):

Նրանք իմ խոսքերի վրա բարձրաձայն ծիծաղեցին, իսկ Նորենցը ինձ դարձած ասաց.

—Երևի դու էլ Ջենին¹⁴⁸ ես, չէ՛:

Մենք նորից ծիծաղեցինք, իսկ Վաղոն իր խոսքը շարունակեց.

—Է, Մարո ջան, Մարո, դու մեզ մեծ պատվի արժանացրիր, ինչ համեմատություն մեր ու նրանց միջև: Նրանք մարդկության մտքի տիտաններ են, իսկ մենք նրանց մոտ մի հյուլե էլ չենք:

Նորենցը մինչև մեզ հանդիպելը ապրում էր Դիլիջանում, որտեղ կորցրել էր իր առաջին սերը, իր կյանքի անզուգական ընկերուհի Մարգոյին: Շատ էր ընկճված, շատ էր հյուծված մեր սիրելի Վաղոն: Ալազանի հետ ընկերությունը, համատեղ գրական աշխատանքները կամաց-կամաց նրան կյանքի կոչեցին և մասամբ մոռացության տվին նրա ծանր կորուստը: Կարճ ժամանակից հետո նա իր բնավորության ազնիվ գծերով մեր ընտանիքի հարազատ ընկերն ու եղբայրը դարձավ և իր ամբողջ օրը մեզ հետ, մեր ընտանիքումն էր անցկացնում: Եթե պատահեր մի օր, որ Վաղոն մեզ մոտ չգար, Ալազանը անմիջապես կանհանգստանար և կհարցներ.

—Մարո, ո՞ր է կորել այդ փուչ Վաղոն, չլինի՞ թե հիվանդ է:

* * *

Այսպիսի մի դեպք եմ հիշում: Երևանյան շոգերին ճաշից հետո Ալազանը մշտապես անկողնում էր հանգստանում, իսկ ես ու Վաղոն մի թեթև աղյալ սառը հատակին փռում, բարձեր դնում և կողք-կողքի քնում ու հանգստանում էինք: Վաղոն հաճախակի Ալոյին ասում էր.

148 Ջենին Կառլ Մարքսի կինն էր՝ թատերական քննադատ ու քաղաքական ակտիվիստ, որը շատ նվիրված էր հեղափոխության գաղափարներին: Համարվում է, որ Ջենին մեծ ազդեցություն է ունեցել Մարքսի և Էնգելսի հայացքների վրա:

—Ա՛յ Ալո, հատակի վրա ավելի գով է, քան անկողնում, արի մեզ հետ հանգստացիր:

—Չէ՛, չեմ գա, ես անկողնումս ավելի լավ եմ հանգստանում,—ասում էր Ալազանը:

Այն ժամանակ Վաղոն Ալոյին «ձեռ առնելով» ասաց.

—Եթե մեկը ներս մտնի ինչ կասի: Կասի, որ գետնին պառկած եմ ամուսինները, իսկ անկողնում նրանց ընկերը:

Վաղոյի խոսքերի վրա երեքովս էլ անգուսպ ծիծաղեցինք ու մեր ընտրած տեղում քնեցինք:

* * *

Եթե նրանք քաղաքից միասին էին բացակայում, տուն մտնելիս նրանց միջև վեճ ու քաշքշուկ էր սկսվում այն կապակցությամբ, թե նրանցից ո՞րն առաջինը պիտի ինձ հետ համբուրվեր: Հաղթանդամ Ալազանը վտիտ Վաղոյին գրկում, դնում էր մի կողմ և առաջինը ինքն էր ինձ հետ համբուրվում: Ուր որ գնում էինք, Վաղոն մեր ընտանիքի երրորդ անդամ և փոքր եղբայրն էր, առանց Վաղոյի Ալազանը ոչ մի քայլ չէր գցում:

ԳՈՅ ՄԵՋԵԹԸ¹⁴⁹

Սա գտնվում է Ղանթափ¹⁵⁰ կոչված ծածկած շուկայի կողքին: Նրա բակը ծառազարդ էր ու գով, որտեղ մշտապես գործում էր Ալո պարսկական մասնավոր չայխանան-թեյարանը: Քաղաքի ամբողջ մտավորականությունը, որոնց թվում նաև գրողները, ամեն օր գնում էին այնտեղ, մի-մի բաժակ պարսկական մուգ ու հոտավետ թեյ ըմպում ու սկսում էին սրամտել, կատակել, իրար «ձեռ առնել», իրար վրա պարողիաներ գրել և տեղն ու տեղը արտասանել, Խայամի ու Ֆիրդուսու բնագրից լսել ու հիանալ:

Մի օր Չարենցը «հայտնաբերեց» պարսիկ բարձրաստիճան, շատ կուլտուրական մի հոգևորականի, որը տիրապետում էր հին Արևելքի մի քանի լեզուների և բնագրից արտասանում էր Խայամից ու Ֆիրդուսուց: Բոլորը հենց որ նրան տեսնում՝ ասում էին. «Չարենցի դոստն եկավ»: Նա ապրում էր Միչեթի բակի հոգևորականների խցերից մեկում և Ալո չայխանայի մշտական հաճախորդն էր ու գրողների մշտական գրուցակիցը: Նա ութսունն անց, գրական, քաղաքական հարցերի շատ գիտակ պարսիկ մի հոգևորական էր:

Մշտապես այստեղ էր լինում նաև բոլորին սիրելի տաղանդավոր երգիչ և երաժշտության քննադատ, հրաշալի մարդ ու ընկեր Ռուբեն Թերլեմեզյանը (հայտնի նկարիչ, Վանի հերոսամարտերի հերոս Փանոս Թերլեմեզյանի եղբոր որդին): Ռուբեն Թերլեմեզյանը Աղասի Խանջյանի ամենասիրած երգիչներից էր:

149 Երևանի Կապույտ մզկիթը կամ Գոյ-ջամին կառուցվել է Երևանի կիսանկախ սարդար Հուսեյն-Ալի խանի կողմից 1766թ., ինչի մասին վկայում է մզկիթի հարավային դարպասի ճակատին եղած արձանագրությունը: 1930-ականներին մզկիթի բակում կար թեյատուն, որտեղ հաճախ լինում էին ժամանակի գրողները: ԽՍՀՄ վերջին տարիներին մզկիթի տարածքում էր գտնվում Երևանի պատմության թանգարանը:

150 Հին Երևանի առևտրական հրապարակն էր: Գտնվում էր կապույտ մզկիթին կից:

Ամեն հանդիպելիս նա նրան նվագել ու երգել էր տալիս Կոմիտասի երգերը, հատկապես «Անտունին» և «Մոկաց Միրզեն»։ Ռուբենը շատ էր սիրում Վաղոյի «հոգու հետ խաղալ» և նրան «ձեռ առնել»։ Մի օր նա Վաղոյին ասաց.

— Տեր կոիկ, դու քո նիհարությամբ ագռավի չափ կապրես:

Այդ մեկ նախադասությամբ նա միաժամանակ ծաղրեց Վաղոյի տերտերի տղա լինելն ու նրա անչափ նիհարությունը:

* * *

Վաղարշակը, հակառակ իր բոլոր ընկերների, վերին աստիճանի կոկիկ ու մաքրասեր էր: Կանացի ոչ մի ձեռք չէր կաշում նրա հագուստներին, բոլորը ինքն էր մաքրում ու արդուկում: Վաղոյի բնավորության այդ գիծը ինձ շատ էր դուր գալիս և ես հաճախ Ալազանին ասում էի.

— Ժողովրդական առածն ասում է. «Ցույց տուր ընկերոջդ, ասեմ ով ես դու», փնթի՛, ինչո՞ւ ընկերոջդ չես նմանվում: Ամբողջ օրը արաբական նժույգի պես քեզ թիմրում թիմրում եմ, հազիվ մի փոքր տեսքի եմ բերում:

Իմ խոսքերի վրա երեքս էլ երկարատև ծիծաղում էինք: Ահա բնավորության միակ գիծը, որով նրանք տարբերվում էին իրարից:

* * *

Անցան տարիներ: Մենք գտնում էինք, որ Վաղոյի ամուսնության ժամանակն է, որ նա պետք է ունենար իր ընտանիքը և մեր շրջապատում փնտրում էինք համապատասխան կնոջ: Այդ օրերին մեր տուն եկավ մեծահասակների դպրոցում սովորող իմ աշակերտուհին՝ Կատյա Օհանյանը: Վաղոն նրան տեսավ թե չէ հավանեց: Ես օժանդակեցի նրանց կարճատև սիրահարությանը, իրար ճանաչելուն և մտերմությանը: Մի քանի ամսից հետո երեքովս գնացինք Կատյային ուզելու: Նրանք ամուսնացան և նոր ընտանիք կազմեցին: Ունեցան իրենց Անդրանիկ զավակը և նրան կոչեցին Սասունիկ: Շաբաթներ անց տեսանք, որ Կատյան իր իմացությամբ և կուլտուրայով Վաղոյից շատ ցածր էր կանգնած, որ նա բոլորովին չէր հասկանում ոչ Վաղոյի լիրիկ հոգին, ոչ էլ նրա մեծարենցյան քնքուշ լիրիկան: Հենց այնպես ապրում էին, ինչպես շատ ու շատ իրար չհասկացող ամուսիններ:

Ես գտնում էի, որ առանց ռուսերեն լեզվի ես լիակատար խորհրդային քաղաքացի չեմ: Ուստի սկսեցի սովորել, այն էլ Տուրգենևից: Վերցրի նրա «Մոմո»-ն և վեց ամսից հետո այն ավարտեցի, ըստ որում նրա բոլոր բառերը բերանացի գիտեի և մեկ տարուց հետո շատ ազատ կարդում ու հասկանում էի ռուս կլասիկներին, առաջին հերթին՝ Տուրգենևին: Ամեն անգամ Վաղոն ինձ սեղանի մոտ նստելիս և Դաղբաշյան բառարանը թերթելիս ասում էր.

— Այ աղջի, ո՞նց չես ձանձրանում, այսպիսի կամք, այսպիսի աշխատանքային համառություն ես իմ կյանքում չեմ տեսել:

— Այդպես է նա, Վաղո ջան, եթե մի բան որոշեց, թեկուզ կյանքի գնով պիտի անի: Ահա բնավորության մի գիծ, որը դժբախտաբար ինձ մոտ տատանվում է և այդ հարցում Մարոն օրինակելի է, բայց ո՞վ կարող է նրա օրինակին հետևել:

Նրանք հաճախ հայերենից ռուսերեն բանաստեղծություններ էին թարգմանում և երբեմն ռուսերեն համապատասխան բառեր դժվարանում էին գտնել: Վաղոն ժպտալով ինձ ասում էր.

— Կենդանի բառարան, ասա հայերեն այս բառը ռուսական ո՞ր բառին է համապատասխանում:

Ռուսերեն սովորելիս, ամենայն ճշտությամբ գիտեի տվյալ բառի և՛ ռուսերեն, և՛ հայերեն բոլոր տարբերակները, դրա համար էլ նրանք ինձ «կենդանի բառարան» էին ասում:

* * *

Մի օր Ալազանն ու Նորենցը շատ բորբոքված ու վրդովված տուն մտան: Նրանց խոսակցական նյութից ես հասկացա, որ Երևանի Քաղաքային Սովետը, առանց Խանջյանի գիտության, Ռուբենի փողոցը դարձրել էին Սվերդլովի, իսկ Բաֆֆու փողոցը՝ Թումանյանի, Բաֆֆին լրիվ հանված էր: Մյուս օրը նրանք գնացին Ա.Խանջյանի մոտ բողոքելու, իսկ նա պատասխանել էր.

— Մխալն արդեն կատարվել է, ուղղելն անհնար է:

Ալազանը ուներ իր մտերիմ ընկերական ընտանիքը, որի կազմի մեջ մտնում էին Վաղարշակ Նորենցը, Գեղամ Սարյանը և Սողոմոն Տարոնցը¹⁵¹: Աշխատանքային և կուսակցական հարցերով ավելի շատ կապված էր Վաղարշակ Նորենցի հետ (Գեղամն ու Սողոմոնը անկուսակցական էին): Ալազանը «Գրական թերթ»-ի խմբագիր, Վաղոն՝ պատասխանատու քատուղար, իսկ ես մեքենագրուհի էի (այն ժամանակ «Գրական թերթ»-ը մեքենագրուհու հաստիք չուներ): Ալազանին օգնելու համար, հենց այնպես «Գրական թերթի» բոլոր համարների նյութերը ես էի մեքենագրում և լույս աշխարհ էի հանում: «Գրական թերթը» իր որակով և գեղարվեստական շքեղ ձևավորմամբ այն ժամանակ չեմ սխալվի, եթե ասեմ՝ իր մրցակիցը չունեցավ: Թերթի լույս ընծայելու օրերին նրանք երկուսն էլ լուսացնում էին տպարանում, ընդ որում Ալազանը ոչ միայն խմբագրում, այլև կապում ու շարում էր թերթում տպվող բանաստեղծություններն ու կարևոր հոդվածները (այն ժամանակներում թերթի լույս ընծայելը կապված էր շատ մեծ դժվարությունների հետ՝ թե՛ նյութական և թե՛ տեխնիկական տեսանկյունից: Բանվոր չկար, Ալազանն ինքն էր ամբողջ թերթը շարում ու կապում, սրբագրիչ չկար՝ Վաղարշակն էր թերթը սրբագրում: Թուղթն էլ հաճախակի իրենց սեփական միջոցներով էին գնում):

151 Սողոմոն Տարոնցի (Սողոմոն Սահակի Մովսիսյան, 1904–1971), ծնվել է Արևմտյան Հայաստանի Բուլանքլի գավառի Կոփ գյուղում, Ցեղասպանությունց փախստական ընտանիքի հետ 1915թ. հաստատվել են Ալեքսանդրապոլում, 1926–1930թթ. սովորել է ԵՊՀ պատմագրական ֆակուլտետում: Բանաստեղծ, արձակագիր, խմբագիր, թարգմանիչ: Թարգմանել է Սամուիլ Մարշակի, Ակակի Ծերեթելու, Իլյա Ճավճավաձեի, Ալեքսանդր Պուշկինի, Միխայիլ Լերմոնտովի, Ջորջ Բայրոնի, Մերգել Միխայլովի և այլոց գործերից: Նիզամու հազարամյակի կապակությամբ Մկրտիչ Խերանյանի հեղինակակցությամբ թարգմանել և 1947թ. հրատարակել են Նիզամի Գևանջևու «Լեյլի և Մեջնուն» պոեմը: ՀԽՍՀ վաստակավոր գործիչ, ԽՍՀՄ գրողների միության անդամ 1934թ.-ից:

Գուրգեն Մահարի, Մարո Ալազան, Հակոբ Խաչատրյան, Մարիեթա Շահինյան, Էդ. Խոճիկ, Վահրամ Ալազան, Ավետիք Բասիակյան, Վաղարշակ Նորենց, Ազատ Վշտունի

* * *

Առաջին անգամ Ալազանն ու Նորենցը ձեռնամուխ եղան և ասպարեզ հանեցին վաղուց մոռացված և իրենց արժանի տեղը չգտած արևմտահայ բանաստեղծներին՝ Մեծարենց, Դուրյան, Վարուժան և Սևակ: Ինչ բժախնդիր ու տքնաջան աշխատանք... Նրանք օրերով ու ամիսներով գրադարանից-գրադարան էին շրջում, փնտրում, գտնում էին նրանց բանաստեղծությունները, արտագրում ու տուն էին բերում: Իրար հետ համեմատում, ստուգում, խորթին բառերի ցուցակը կազմում, տանում աշխարհահռչակ հայագետ Հրաչյա Աճառյանի մոտ համաձայնեցնում, ստուգում, ապա բառացանկը կազմում:

Արևմտահայ բանաստեղծների համար գրեցին ընդարձակ, քննադատական-գիտական հրաշալի մի առաջաբան: Նույն տքնաջան աշխատանքներով կազմվեցին և շատ շքեղ ձևով հրատարակեցին Միսակ Մեծարենց ու Դուրյան: Պատրաստ էին հրատարակության Գրիգոր Ջոհրապյան ու Դանիել Վարուժանը, բայց ավանդ... նրանց աշխատանքները լույս աշխարհ չեկան^[26]:

Նրանք գրեցին և տպագրության հանձնեցին «Խորհրդային Հայաստանի 1920–32 թվականների տարեգրությունը», որն հետագայում, նրանց ժամանակավոր բացակայությունից օգտվելով, Շմավոն Հարությունյանը¹⁵² յուրացնում է և իր

152 Շմավոն Ռուբենի Հարությունյան (1913–1993), պատմաբան, պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր: Ծնվել է Իգդիրում, Ցեղասպանությունից փրկվածներից է: 1948–1969թթ. եղել է Երևանի հեռակա մանկավարժական ինստիտուտի պատմության ֆակուլտետի դեկան և ամբիոնի վարիչ, 1969 թվականից՝ Երևանի Խ. Աբովյանի անվան հայկական մանկավարժական ինստիտուտի հայ ժողովրդի պատմության ամբիոնի պրոֆեսոր, 1976–83թթ.՝ ամբիոնի վարիչ:

*Ձախից աջ Վաղարշակ Նորենց, Գեղամ Սարյան,
Վահրամ Ալազան, Սողոմոն Տարոնցի, 1935թ.*

անունով է հրապարակում: Այդ խրոնիկան տպվեց «Հոկտեմբեր-Նոյեմբեր» գրքում: Ցավոք նրանք այդ տքնաջան աշխատանքի տակ չգիտեմ ինչու չեն դրել իրենց ստորագրությունները: Այդ աշխատանքները կատարված են իմ աչքի առջև և իմ մեքենագրությամբ:

Ահա գաղափարակից աշխատասեր և անմոռաց ընկերներ: Ահա այսպիսին էին իմ հարազատ ընկերներ Նորենցն ու Ալազանը:

73. ՍՈՂՈՄՈՆ ՏԱՐՈՆՑ

Նրանց ընկերության չորրորդությունը մեր սիրելի Սողոմոն Տարոնցին էր: Սողոմոնը միշտ մոայլ, միշտ տխուր էր: Ալազանն ու Նորենցը այդ համարում էին նրա բնավորության կայուն գիծը, իսկ ես հակառակ կարծիքի էի: Լենինականում կայացած գրական երեկոների ժամանակ Գրետա անունով մի գեղեցիկ աղջիկ իր ներկայությամբ «հալածում» էր մեր գրողներ Ալազանին, Նորենցին և Տարոնցուն: Ալազանն ու Նորենցը ընտանիքների տեր էին, ազատ էր միայն Սողոմոնը: Մենք կատակի տալով ու ծիծաղելով Սողոմոնին ուղարկեցինք ծանոթանալու և հանգստացնելու այդ անհանգիստ աղջկան: Ծանոթանալուց մեկ ամիս անց Սողոմոնը նրա հետ ամուսնացավ և «ուրախանալու և պայծառանալու» փոխարեն գնալով մոայլվեց ու տխրեց, որը հետագայում նրա բնավորության գիծը դարձավ: Նրա կին Գրետան թեթևամիտ մի քաղքենի էր, որն իր անվերջանալի և մշտական պահանջներով տանջում ու տանջում էր խեղճ Տարոնցուն: Ալազանը այսպես կոչված գրական ֆոնդից (այն ժամանակ այդպիսին գոյություն չուներ, բայց ընկեր Խանջյանը որոշ գումար էր բաց թողնում կարիքավոր գրողներին օգնելու համար) մշտական նյութական օգնություն էր ցույց տալիս, բայց այդ գումարը չէր բավարարում նրա կնոջ քմահաճ պահանջներին, որը և առիթ դարձավ նրանց մշտական վեճերին:

* * *

Մի օր նրա հետ խոսելիս նա ինձանից հարցրեց.

— Մար'ո, դուք քանի տարվա ամուսիններ եք:

— Տաս, — պատասխանեցի ես:

—Տան...,—գարնացած ասաց նա ու շարունակեց,— և դեռ իրար սիրում էք: Ինչպես կարելի է տաս տարի նույն մարդուն սիրել, ես արդեն Սողոմոնից վաղնից ձանձրացել և էլ չեմ սիրում նրան:

Ահա մեր սիրելի Սողոմոնի մոայլության հիմնական պատճառը:

74. ԳՐԱԿԱՆ ԵՐԿՐՈՐԴ ԵՎ ԵՐՐՈՐԴ ՍԵՐՈՒՆԴՆԵՐԸ [28]

Այս երկու սերունդների ներկայացուցիչներն իմ հուշերում միասին են հանդես գալու, քանի որ նրանք նույն ժամանակաընթացքում էին մեզ մոտ գնում ու գալիս, ուստի ինձ համար դժվար է նրանց իրարից անջատել, բայց կփորձեմ:

Գրական այս երկու սերունդը, որն իր թվով ավելի մեծ էր (մոտ 35 հոգի), նրանց մեծ մասը մեր ներկա գրականության մեջ իր հաստատուն և պատվավոր տեղը գրավեց: Նրանք բոլորն էլ ամենաջերմ, ամենամոտ կապերով կապված էին մեր ընտանիքի, հատկապես Ալազանի հետ, բայց ես կգրեմ այդ սերունդների որոշ ներկայացուցիչների մասին: Այս պատմությունը սկսվել էր դեռևս 1924–28 թվականներից: Թեև դրանից առաջ էլ երկրորդ և երրորդ սերնդի շատ և շատ ներկայացուցիչներ մեր տուն էին գալիս և Ալազանի գուրգուրանքին և օժանդակությանն էին արժանանում, բայց նրանց մեծ հոսքը հիմնականում սկսվեց 1928–36 թվականներին:

1928 թվին Գրողների միությունը, նրա նախագահ Ազատ Վշտունու անմիջական և ժրաջան աշխատանքներով, Աբովյան փողոցի № 7 շենքում ձեռք բերեց երկու սենյականոց մի գրասենյակ: Նույն շենքումն էր բնակվում նաև մեր ընտանիքը: Գրողների միությունը թեև ուներ իր փոքրիկ, անշուք ու դատարկ անկյունը, բայց երեք սերնդի գրողներն էլ մշտապես մեզ մոտ էին հավաքվում ու զրուցում:

Այդ ժամանակ Գրողների տան ղեկավար ապարատը կազմված էր երեք հոգուց՝

1. Գրողների Միության նախագահ Ազատ Վշտունի:

2. Պատասխանատու քարտուղար, կուսգործերի կազմակերպիչ՝ «Գրական Դիրքերում»-ի խմբագիրներից մեկը («Գրական Դիրքերում»-ի խմբագիրներից էին նաև Հայկ Գյուլեքովսյանը և Նորայր Դաբաղյանը): Հետագայում «Գրական Դիրքերում»-ի և «Գրական թերթի» խմբագիր դարձավ Ալազանը:

3. Ցրիչ, որն ավելի շուտ պահակի դեր էր կատարում, քան ցրիչի: Իսկ ինչն էր պահպանում այդ ցրիչը, երբ նրանց ամբողջ ունեցվածքը մի քանի հնամաշ աթոռներ և նույնքան հնամաշ մի սեղան էր: Ավելի շուտ նա գրասեղանի բանալիներն էր պահում:

Հետագայում Ազատ Վշտունին գործերի բերումով Մոսկվա տեղափոխվեց և ամբողջ աշխատանքի ծանրությունը մնաց Ալազանի ուսերին: Այդ ծով աշխատանքներին զուգընթաց Ալազանի ուսերին էր դրված նաև երիտասարդ և սկսնակ գրողների դաստիարակման, առաջ քաշման, նրանց ստեղծագործությունները կարդալու և տպագրելու գործը, որը նրանից հսկայական ժամանակ և էներգիա էր խլում: Նրա ուսերին էր դրված նաև գրողների աշխատանքի տեղավորման,

բնակարանի և նյութական այլ հոգսերը: Մի խոսքով Ալազանը 1923–36 թվականներին ինքն իրեն չէր պատկանում, ինչպես ասում են՝ ինքն իր գլխի տերը չէր:

Նա ամեն առավոտ ժամը վեցին տանից դուրս էր գալիս և գիշերվա ժամը 12-ին հոգնած ու դադրած տուն էր մտնում: Իսկ այն օրերին, երբ «Գրական Դիրքերում» և հետագայում «Գրական թերթ» էր լույս ընծայում, այդ օրերին տպարանումն էր լուսացնում: Առավոտյան հոգնած ու քնատ, քիթն ու բերանը, ձեռքերն ու հագուստները մրոտած տուն էր վերադառնում և անկողին ընկնում: Նա ոչ միայն թերթի նյութերն էր խմբագրում, սրբագրում ու կապում, այլև պետական նշանակություն ունեցող կարևոր նյութերն ու բանաստեղծություններն էլ ինքն էր շարում և սրբագրում: Մի խոսքով այդ տարիներին Ալազանը ոչ միայն Գրողների միության պատասխանատու քարտուղար, այլև նրա սևագործ բանվորն էր: Ես բազմաթիվ անգամներ մեր երիտասարդ և կլասիկ գրողներից լսել եմ՝ «Ալազանի ղեկավարությունը Գրողների միության պատմության ոսկեդարն էր»:

* * *

Ահա այսպես 15 տարի շարունակ, նույն պոստում, նույն եռանդով ու էներգիայով էր աշխատում իմ սիրելի Ալազանը:

Հետագա տարիների Գրողների միությունը ունեցավ լայն, ընդարձակ ու կահավորված իր ակումբն ու գրասենյակը Կուլտուրայի տան շենքում, բայց դարձյալ մեր տունը մնաց մայր ակումբը: Մեր տուն էին գալիս կլասիկ գրողներ, անվանի դերասաններ, նկարիչներ, երաժիշտներ ու կոմպոզիտորներ և գրական երեք սերնդի ներկայացուցիչները: Երկրորդ սերնդի ներկայացուցիչներից մեր տուն էր գալիս գրող Արաքսը¹⁵³: Սա կազմակերպված քաղաքական որոշ օրինատացիայի վրա կանգնած, իր խոսքի մեջ համոզված ու համարձակ մի կին էր: Արաքսը ընկերության մեջ վերին աստիճանի ազնիվ էր ու ինքնագոհ: Արաքսը և իր հրաշալի ամուսինը՝ Համո Հովհաննիսյանը¹⁵⁴ մեր մտերիմ ընկերներն էին:

Որքան ուրախ և անմոռաց օրեր ու ամիսներ եմ անցկացրել Արաքսի հետ զանազան սանատորիաներում և հանգստյան տներում: Նրա մայրական ընտանիքը նույնպես հարազատ էր մեզ, որքան և մերը նրանց: Նրանց ընտանիքի մայրը՝ մեր բոլորի սիրելի մայրիկը, ամեն Կիրովական կամ Երևան նրանց հյուրասեր տանը լինելիս, մեզ իր որդիներից չէր անջատում: Ընդունում էր նույն հարազատությամբ և շատ մտերմիկ: Ոչ Միայն Արաքսն ու մայրիկը, այլև նրանց ընտանի-

153 Արաքս (Արաքս Մուրադի Ավետիսյան, 1903–1978), ծնվել է Ղարաքիլիսա (այժմ՝ Վանաձոր) քաղաքում, արձակագիր, մանկագիր: 1934–37թթ. եղել է «Հոկտեմբերիկ» մանկական ամսագրի խմբագիրը, 1939–42թթ.՝ «Գրական թերթ»-ի խմբագրի տեղակալ, 1942–45թթ.՝ Երևանի ռադիոկոմիտեի գրական բաժնի գլխավոր խմբագիր:

154 Հովհաննիսյան Համո Գրիգորի (1904–1937), ծնվել է Վանում, Ցեղասպանությունից փախստական էր: Շատ փախստական վանեցիների նման երիտասարդ տարիներից՝ 20 տարեկանից Կոմկուսի անդամ էր, 1921–1924թթ. ՀՍՍՀ տարբեր շրջաններում եղել է կոմերիտմիության շրջկոմի քարտուղար, 1924–1928թթ. «Ավանգարդ» թերթի խմբագիր, 1928թ. մասնակցել է Մոսկվայի Ժողովախոսակցի կոմունիստական ինստիտուտի վերապատրաստման դասընթացներին, 1932–1935թթ. սովորել է Մոսկվայի կարմիր պրոֆեսուրայի պատմափիլիսոփայական բաժանմունքում, 1935–1937թթ. «Խորհրդային Հայաստան» թերթի խմբագիր:

քի բոլոր անդամները, քույրերը՝ Արմիկը, Պերճիկը, Արփիկը, եղբայր Արամը մեզ ընդունում էին հարազատությամբ և անկեղծությամբ:

Արաքսը արձակագիր էր, նրա գործերն էլ Ալազանը ջնջում, շտկում և տպում էր:

* * *

Մեզ մոտ էր գալիս ուսանողուհի, սկզբում բանաստեղծ, հետագայում քննադատ Արշալույս Բաբայանը¹⁵⁵: Արշալույսը լուրջ, ինքնուրույն, խելացի և լավ գրուցակից էր, որին ես պատկառանքով էի վերաբերվում: Ալազանը մեծ մասամբ տպում էր նրա քննադատական հոդվածները: Նա հետագայում զարգացրեց և առաջ տարավ իր խելացի քննադատական միտքը՝ երկրորդ պլանի վրա թողնելով իր բանաստեղծական կարողությունները: Արշալույսը միջին գեղեցկության, բարի և խելացի մի աղջիկ էր:

* * *

Մեզ մոտ էին գալիս Լուսի Թարգույր¹⁵⁶ և Էլիզ Պետրոսյանը¹⁵⁷: Առաջինը լավ արձակագիր էր, իսկ երկրորդը՝ խելացի և լավ բանաստեղծ: Ինչո՞ւ Էլիզը չարունակեց իր ստեղծագործական ուղին՝ չհասկացա: Ալազանը շատ էր հավանում նրա բանաստեղծությունները:

* * *

Մեզ մոտ էր գալիս Հրաչյա Քոչարը[28], որը նոր էր դուրս եկել գյուղից և գյուղի դրոշմը նկատվում էր նրա հագնվածքի և քաղաքավարական նիստ ու կացի վրա: Քոչարը միջահասակից քիչ բարձր մի երիտասարդ էր, որը շատ կարդացած, խոհուն, գյուղական երիտասարդի տպավորություն թողեց ինձ վրա, իսկ Ալազանը ասաց, որ Քոչարը շատ կարդացած, գյուղացի խելացի երիտասարդ է: Նա գրում էր և՛ արձակ, և՛ չափածո գործեր, բայց Ալազանը հավանում և տպագրում էր նրա արձակը: Այսպիսի մի դեպք եմ հիշում: Առաջին անգամ Քոչարը Ալա-

155 Արշալույս Հարությունի Բաբայան (1906–1990), ծնվել է Սյունիքի Խդրանց գյուղում, գրականագետ, բանասիրական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր: 1938–1945թթ. եղել է Երևանի Խ.Աբովյանի անվան մանկավարժական ինստիտուտի բանասիրական ֆակուլտետի դեկանը, 1939–51թթ.՝ հայ գրականության ամբիոնի վարիչը, 1960–64թթ.՝ ինստիտուտի պրոռեկտորը: 1944–48թթ. գուգահեռաբար եղել է «Գրական թերթի» խմբագիրը:

156 Լյուսի Թարգույր (Լյուսի Սահակի Թարգույրյան, 1905–1955), արձակագիր, թարգմանիչ, ԽՍՀՄ գրողների միության անդամ 1934 թվականից: Ծնվել է Վանում, Ցեղասպանությունից փրկվելով՝ հայտնվել է Թիֆլիսում, սովորել Հովնանյան դպրոցում, ապա ԵՊՀ պատմագրական ֆակուլտետում և 1933 թվականին՝ Մոսկվայի խմբագրա-հրատարակչական ինստիտուտում: 1927 թվականին եղել է «Հայաստանի աշխատավորուհի» ամսագրի խմբագիրը: Հետո տեղափոխվել է Մոսկվա:

157 Էլիզ Պետրոսյանը ծագումով Օսմանյան կայսրության Բալըքքեսիր քաղաքից է: Ընտանիքը գոհ է գնացել հայոց Ցեղասպանությանը: Ապրել է Կոստանդնուպոլսի որբանոցում, սովորել Կ.Պոլսի Դպրոցասեր տիկնանց վարժարանում: 1925թ. տեղափոխվել է Խորհրդային Հայաստան, սովորել ԵՊՀ պատմալեզվագրական ֆակուլտետում: 1931–1934թթ. սովորել է Մոսկվայում՝ ասպիրանտուրայում, բանասիրական գիտությունների թեկնածու էր: 1934թ.-ից արտասահմանյան գրականություն է դասախոսել Երևանի պետական համալսարանում, 18 տարի՝ 1938–1956թթ. եղել է համալսարանի արտասահմանյան գրականության ամբիոնի վարիչը:

գանին ներկայացավ մի բանաստեղծությամբ: Այլազանը այն կարդալիս կարմիր թանաքով կատարեց մի շարք ուղղումներ: Երբ ես նայեցի, տեսա, որ ուղղումները ավելի շատ էին, քան բուն տեքստը:

— Իսկ այս ի՞նչ ստորագրություն է, ի՞նչ է նշանակում Քոչարի, — հարցրեց Այլազանը:

— Դա իմ հոր անունն է, — պատասխանեց Քոչարը:

— Այն ժամանակ եկեք Ձեզ կոչենք Հրաչյա Քոչար, իսկ Քոչարի ստորագրությունը լավ չէ, դա հայկական պար է: Գալով ձեր բանաստեղծությանը՝ այն շատ թույլ է, փորձեցեք արձակի անցնել, գուցե դրանում հաջողություն ունենաք, — ասաց Այլազանը:

* * *

Անցան տարիներ: Քոչարը գրեց լավ պատմվածքներ և այլ արձակ գործեր: Նա շատ հավանեց Այլազանի գրական մկրտությունը՝ գրական անունը և իր բոլոր գրվածքների տակ ստորագրեց Հրաչյա Քոչար:

* * *

Մեզ մոտ էին գալիս մեկ տասնյակ երիտասարդ և սկսնակ նաև քուրդ գրողներ Արաբ Շամիլով¹⁵⁸, Հաջիե Ջնդին¹⁵⁹, Ջասմե Ջալիլը, Ամինե Ավդալը¹⁶⁰ և ուրիշները: Գրողների միությանը կից կար քրդական գրական սեկցիա, որոնցից շատերը ունեին բարձրագույն կրթություն և գրում էին հայերեն լեզվով:

* * *

Մեզ մոտ էին գալիս երկու զանգյու-պանգյու Վահանները՝ Վահան Գրիգոր-

158 Արաբ Շամիլով, կրել է նաև Արաբե Շամո գրական անունը (1897–1978), ծնվել է Կարսի մարզի Մուսուզ գյուղում: Քուրդ արձակագիր, ՀԽՍՀ մշակույթի վաստակավոր գործիչ, ԽՍՀՄ գրողների միության անդամ: Ստեղծագործել է քրդերեն և հայերեն: Աշխատել է «Ռյա թագա» քրդերեն թերթի խմբագրությունում: Սովորել է ԽՍՀՄ ԳԱ ասպիրանտուրայում՝ ակադեմիկոս Հովսեփ Օրբելու ղեկավարությամբ: Նրա «Քուրդ հովիվը» ստեղծագործությունը թարգմանվել և առանձին գրքով լույս է տեսել ռուսերեն, վրացերեն, ադրբեջաներեն, ֆրանսերեն, գերմաներեն, անգլերեն լեզուներով:

159 Հաջիե Ջնդի Ջաուարի (1908–1990), ծնվել է Կարսի մարզի Յամանչաիր գյուղում, քուրդ խորհրդային բանագետ, գրականագետ, գրող, թարգմանիչ, մանկավարժ: Բանասիրական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր: Խորհրդային Հայաստանում քրդական գրականության հիմնադիրներից: Գրել է քրդերեն և հայերեն լեզուներով: 1930–66թթ. եղել է Հայաստանի գրողների միության քուրդ գրողների մասնաճյուղի նախագահ: Հեղինակն է քրդերենի առաջին «Քրդերենի քերականություն» դասագրքի՝ պրոֆեսոր Ա. Խաչատրյանի հետ համատեղ: Աշխատությունները հիմնականում վերաբերում են քրդական բանասիրությանը: Քրդերեն է թարգմանել հայ և խորհրդային գրողների շատ գործեր: Տե՛ս՝ Ս. Հարությունյանի «Քուրդ բանագիտության մեծ երախտավորը (Հաջիե Ջնդիի ծննդյան 100-ամյակի առթիվ)», Պատմա-բանասիրական հանդես, 2008-1 [http://hpj.asj-aa.am/2497/1/2008-1\(98\).pdf](http://hpj.asj-aa.am/2497/1/2008-1(98).pdf)

160 Ամինե Ավդալ (1906–1964), բանաստեղծ, բանասիրական գիտությունների թեկնածու, ԽՍՀՄ գրողների միության անդամ: Ծնվել է Կարսի մարզի Յամանչաիր գյուղում, Ցեղասպանությունից փախստական է: 1936թ. ավարտել ԵՊՀ բանասիրական ֆակուլտետը: Ստեղծագործել է թե՛ հայերեն, թե՛ մայրենի լեզվով: Աշխատել է ՀԽՍՀ ԳԱ պատմության թանգարանում, ապա պատմության ինստիտուտում:

յանը¹⁶¹ և Վահան Հովսեփյանը: Սրանք անբաժան ընկերներ էին, առանց մեկի մյուսին պատկերացնել չէր կարելի, դրա համար էլ նրանց ասում էին զանգուպանգոններ: Երկուսն էլ տպագրական բանվորներ էին և Ալազանի վաղեմի ընկերները: Ալազանը անձամբ շատ էր սիրում Վահան Գրիգորյանին, որի խիտ ու զանգուր մազերը մշտապես շոյում ու ասում էր.

— Էսօր դադայ արե՛լ ես:

Այսինքն այսօր խմե՛լ ես:

Վահան Գրիգորյանը շատ ազնիվ ու շիտակ տղա էր և ընկերության մեջ անողավաճան: Մեծ աղմուկ հանեց Վահան Գրիգորյանի բանվորի խոր զգացմունքներ և ապրումներ արտահայտող «Ազնիվ երգը» գողտրիկ բանաստեղծությունը: Չարենցը շատ էր հավանել այդ բանաստեղծությունը և հաճախ ասում էր.

— Ոչ թե անիվին նայելով, այլ բանվոր Վահանի պես այն աշխատացնելով պետք է գրել:

* * *

Մեզ մոտ էր գալիս վերին աստիճանի համեստ, սուսիկ ու փուսիկ Մկրտիչ Խերանյանը, որի անդրանիկ գիրքը հայտնի պատճառներով մնաց Ալազանի սեղանի վրա և չխմբագրվեց¹⁶²:

* * *

Մեզ մոտ էին գալիս՝ Սուրեն Վահունին¹⁶³, նիհար-միհար մի երիտասարդ: Ալազանը Վահունու բանաստեղծություններն ու երգիծական գրվածքները շատ էր հավանում և տպում էր նրա շնորհալի գործերը: Մեզ մոտ էր գալիս Գարեգին Բեւը¹⁶⁴ այն ժամանակ բանաստեղծ, իսկ ներկայումս թատերագիր: Մեզ մոտ էր

161 Վահան Արմենակի Գրիգորյան (1905–1989), ծնվել է Վանում, բանաստեղծ, արձակագիր, թարգմանիչ, ԽՍՀՄ Գրողների միության անդամ: 1933–38թթ. աշխատել է «Գրական թերթում», նախ որպես բաժնի վարիչ, ապա՝ պատասխանատու քարտուղար: 1938–1948թթ. եղել է «Սովետական գրականություն և արվեստ» ամսագրի խմբագրի տեղակալ, իսկ 1957–1966թթ.՝ «Հայաստան» հրատարակչության գեղարվեստական գրականության խմբագրության վարիչ:

162 Մկրտիչ Եղիշեի Խերանյան (1899–1970), ծնունդով Վանից հայ բանաստեղծ, արձակագիր, թարգմանիչ, ԽՍՀՄ Գրողների միության անդամ: Մարտ Ալազանի գրածը, թե նրա գիրքը մնաց Ալազանի սեղանի վրա և չխմբագրվեց, հավանաբար Նարեկացու գրաբարից փոխադրության մասին է, իսկ «հայտնի պատճառովը»՝ Վահրամ Ալազանի 1936թ. օգոստոսի ձերբակալությունն էր՝ ՆԳԺԿ կողմից:

163 Սուրեն Վահունի (Սուրեն Վահանի Խաչիկյան, 1910–1983), ծնվել է Զառիթափ գյուղում, բանաստեղծ, թարգմանիչ, ֆելիետոնիստ, ԽՍՀՄ Գրողների միության անդամ: 1963–1983թթ. եղել է Ավետիք Իսահակյանի տուն-թանգարանի տնօրենը:

164 Գարեգին Բեւ (Գարեգին Բախշիի Սարինյան, 1910–1986), ծնվել է Շուշիում, արձակագիր, դրամատուրգ, թարգմանիչ, ԽՍՀՄ Գրողների միության անդամ: 1931–33թթ. եղել է բաժնի վարիչ Պետհրատի մանկապատանեկան գրականության խմբագրությունում, 1933–36թթ.՝ ՀԳՄ կազմ-մասսայական խմբագրության բաժնի վարիչը: Աշխատել է լուսժողովմատում որպես մեթոդիստ, ապա՝ արվեստի վարչության տեսուչ: 1944–47թթ. եղել է «Սովետական գրականություն» ամսագրի քարտուղարը, 1949–1955 թվականներին՝ Հայկական թատերական ընկերության պատասխանատու քարտուղարը: Նրա պիեսները բեմադրվել են Անդրկովկասի թատրոններում:

գալիս նաև Խաչիկ Դաշտենցը¹⁶⁵՝ այն ժամանակ բանաստեղծ, իսկ ներկայումս արձակագիր: Մեզ մոտ էր գալիս Շահի-Բոնը՝ այն ժամանակ բանաստեղծ, իսկ այժմ արձակագիր, ֆանտաստիկ վեպերի հեղինակ: Մեզ մոտ էր գալիս Արմենակ Թամազյանը¹⁶⁶՝ վերին աստիճանի համեստ մի անձնավորություն, խեղճ իր համեստությամբ միշտ ստվերում էր մնում: Մեզ մոտ էր գալիս Բարկեն Կարապետյանը¹⁶⁷, Մկրտիչ Կորյունը¹⁶⁸, Մալովը և Հովհաննես Մերկյանը¹⁶⁹:

ԳՐԱԿԱՆ ԵՐՐՈՐԴ ՍԵՐՈՒՆԴ

Սկսնակ կին գրողներից մեզ մոտ էր գալիս Սիլվա Կապուտիկյանը: Միշտ կենսախիղ, թմրիկ և գանգրամագիկ: Ծիծաղելիս այտին մի գեղեցիկ փոսիկ էր առաջանում և աչքերն էլ կիսափակվում էին: Նա ինձ մեկնեց երկու բանաստեղծություն և խնդրեց, որ հանձնեմ Ալազանին և առանց մնաս բարով ասելու գնաց:

Սիլվայի հետ ես այդ օրը չէ, որ ծանոթացա: Ես լավ գիտեի և նրան, և իր հրաշալի մորը՝ Լիա Կապուտիկյանին, որի հետ մենք սովորել էինք, բացի այդ ես մի շարք անգամներ մեքենագրել էի նրա բանաստեղծությունները՝ Ալազանի շտկումներով և ջնջումներով: Ալազանը նրա բանաստեղծությունների վրա քիչ էր չարչարվում և հաճախ ասում էր.

—Ա՛յ ապրի Սիլվան, եթե բոլոր սկսնակներն էլ Սիլվայի պես լավ ու բարեխիղճ աշխատեին, ես նրանց գրվածքների վրա երկար չէի չարչարվի: Սիլվան իր աշխատանքով և շնորհքով անպայման կդառնա և իր արժանի տեղը կգրավի հայ գրողների շարքերում, — ասում էր Ալազանը:

Մեր տուն էր գալիս նաև Մարո Մարգարյանը՝ սևաչա, նիհարիկ, միշտ ժպտուն, բայց նրա ժպիտի տակ թախիծ կար, որ երբեմն-երբեմն դուրս էր պրծնում նրա ճուղտան լեզվի տակից: Ալազանը խմբագրում էր Մարոյի բանաստեղծությունների անդրանիկ գիրքը: Մի օր այդ գիրքը գրամեքենայի կողքին դնելով՝ ասաց.

—Մարո ջան, տես որքան ուղղումներ ու շտկումներ եմ արել Մարոյի գրքի վրա, այս վիճակում տպարանը չի ընդունի, բացի այդ չեմ ուզում, որ Մարոն այդ տեսնի և հուսահատվի, խնդրում եմ, այն մի լավ մեքենագրի, որ տպարան հանձնեմ:

Ես մեքենագրեցի, իսկ Ալազանը այն տպագրության հանձնեց:

165 Խաչիկ Դաշտենց (Խաչիկ Տոնոյի Տոնոյան, 1909–1974), ծնունդով Մուշի Դաշտաղեմ գյուղից, Ցեղասպանությունից փրկված և Ալեքսանդրապոլի մանկատանը մեծացած: Գրող, բանաստեղծ, թարգմանիչ, 1934թ.-ից՝ 25 տարեկանից ԽՍՀՄ գրողների միության անդամ:

166 Արմենակ Համբարձումի Թամազյան (1907–1976), ծնվել է Օծնուում, Լոռի, արձակագիր, լրագրող, ԽՍՀՄ գրողների միության անդամ 1938թ.-ից:

167 Բարկեն Կարապետի Կարապետյան (1911–1994), ծնվել է Ալեքսանդրապոլում, բանաստեղծ, լրագրող, արձակագիր, ԽՍՀՄ Գրողների միության անդամ 1934թ.-ից:

168 Մկրտիչ Կորյուն (Կորյուն Գրիգորի Մկրտչյան, 1913–1984), մանկագիր, բանաստեղծ, արձակագիր, առակագիր, մանկավարժ: Բանասիրական գիտությունների թեկնածու: Ծնվել է Կարսում, Ցեղասպանությունից փրկված փախստական: 1932–37թթ. սովորել է ԵՊՀ լեզվագրության բաժնում: ԽՍՀՄ գրողների անդամ 1934թ.-ից:

169 Հովհաննես Մերկյան, հայտնի էր որպես կուսակցական պարբերականների խմբագիր: 1931–1935թթ. Վ.Ենգիբարյանի հետ եղել է ՀԿ(Բ)Կ Դարապազյանի կուսըջկումի և շրջգործկումի՝ Քեշիշքենդում հրատարակվող «Կոլտոգնիկ» թերթի համախմբագիր, 1940–1959թթ. Երևանի Շահումյան ավանում հրատարակվող «Նոր կյանք» թերթի խմբագիր, 1959–1970թթ.՝ Երևանի Շահումյանի շրջանում հրատարակվող «Դեպի կոմունիզմ» թերթի խմբագիր:

* * *

Մեր տուն էր գալիս անսահման ամոթխած, արևածաղկի պես գլուխը կալի Անահիտ Սահինյանը¹⁷⁰, որը անհամարձակ, վախվիսելով, շատ կամաց ծեծում էր մեր տան դուռը և դռան ետևում թաքնվում: Ալազանը դուռը բացում էր, Անահիտի թևից բռնում տուն էր բերում և փաղաքշական տոնով հարցնում.

— Անահիտ ջան, ինչ նոր բաներ ես բերել, տուր տեսնեն:

Նա անխոս Ալազանին էր մեկնում մի ընդհանուր տետրակ, որում գրված էին նրա արձակ գործերը: Ալազանը այն տեղնուտեղը կարդում, անում էր բանավոր և գրավոր դիտողություններ, իսկ Անահիտը վերցնում էր տետրակը, մինչև ականջները կարմրած, քրտնած, առանց մի խոսք ասելու դուրս էր գնում: Ալազանը նրա հետևից ասում էր.

— Անահիտ, Անահիտ, երբ նոր բաներ կգրես նորից արի, մի ամաչիր, դուռը պիտի թակիր, որ լսենք (այն ժամանակ էլեկտրական զանգեր դռներին դնելու սովորություն դեռ չկար), — ապա ինձ դառնալով ասում էր, — Մարո ջան, Անահիտը չնայած ամաչկոտ, բայց շնորհքով աղջիկ է, դու նրան առանձնակի սիրալիրությամբ ընդունիր, որ նա ամոթխածությունը կամաց-կամաց մոռանա և համարձակորեն մեզ մոտ գնա ու գա:

* * *

Հաճախ Լենինականից մեր տուն էր գալիս գրող Աղավնին¹⁷¹ ինքը տղալարի, ձայնը, շարժումներ, մազերն էլ տղայալարի կտրած, գլխին կեպի գլխարկը դրած, ձեռքին մշտավառ գլանակը բռնած: Հազնում էր սապոգներ և շալվար, որն ինձ շատ էր զարմացնում: Ես նրան ոտից գլուխ տնտղելուց հետո մտքումս ասացի.

— Աղջիկն էլ սապոգ ու շալվար կհագնի՞, ամոթ չէ՞ր:

Աղավնին խոսում էր ճշացող լենինականյան բարբառով ու ակցենտով: Բնավորությամբ վերին աստիճանի պարզ էր ու համարձակ: Աղավնին Անահիտ Սահինյանի իսկական հակապատկերն էր: Այդ հակադրությունը գուցե այնքան աչքի չզարնվեր, եթե նա Անահիտից մի քանի օր ուշ գար մեզ մոտ: Ալազանը Աղավնու բանաստեղծությունների վրա շատ էր աշխատում: Երբեմն նրա չորս տուներից բաղկացած բանաստեղծությունից մեկն էր թողում, մնացածը ինքը գրում և Աղավնու ստորագրությամբ տպում էր: Պատահում էին և լավ բանաստեղծություններ, որոնց վրա ուղղումներ քիչ էր կատարում: Մի օր Ալազանը ինձ հանձնեց Աղավնու բանաստեղծությունների անդրանիկ ժողովածուն:

170 Անահիտ Արամի Սահինյան (1917–2010), ծնվել է Լոռու Վարդաբլուր գյուղում, գրող և հրապարակախոս: ԽՍՀՄ գրողների միության անդամ է 1942թ.-ից: 1942–1947 և 1953–1958թթ. եղել է Հայպետտիրատի մանկապատանեկան գրականության բաժնի վարիչը, 1969–1979թթ.՝ «Պիոներ» ամսագրի խմբագիրը:

171 Աղավնի (Աղավնի Արշակի Գրիգորյան, 1911–1992), ծնվել է Կարսի մարզի Տայյար գյուղում, Ցեղասպանությունից փրկվածներից է, բանաստեղծուհի, արձակագիր, թարգմանչուհի, ԽՍՀՄ գրողների միության անդամ 1934 թվականից: «Միշտ կանչող ձայներ» գրքի համար ՀԽՍՀ 1985 թվականի պետական մրցանակի դափնեկիր է:

—Այս ի՞նչ բան է, ինչո՞ւ ձեռագրով չի ներկայացրել, — հարցրի ես:

—Գիտես ինչ, Մարո ջան, Աղավնին այդ գրքից տեղյակ չի, ես եմ այն թերթերից և ամսագրերից կտրատել և գիրք եմ կազմել: Այդ ձևով պետք է հրատարակեմ Մարո Մարգարյանի, Հրաչիկի և Սիլվայի ստեղծագործությունները: Նրանք գիրք կազմելու համար դեռ շատ երիտասարդ են: Այնպես որ խնդրում եմ այն մեքենագրես, որ ես տպարան ուղղարկեմ, այդ ձևով տպարանը չի ընդունի:

Ես մեքենագրեցի, Ալազանը մեծ հոգատարությամբ այն կազմեց, խմբագրեց, սրբագրեց և հանձնեց տպագրության:

Ահա այսպես հոգատար էր Ալազանը դեպի երեք սերնդի գրողները:

* * *

Մեզ մոտ էր գալիս Արշալույս Մարգարյանը¹⁷²: Նա կարճահասակ էր, սև ու խոշոր գրավիչ աչքունքով ու հաճելի ժպիտով: Ցածրախոս էր և ամոթխած: Իր ամոթխածությամբ մրցում էր Անահիտ Սահինյանի, իսկ բարձրախոսությամբ՝ Աղավնու հետ: Բայց հաղթողը միշտ Անահիտն էր: Ալազանը Արշալույսի բանաստեղծություններն էլ փոքր շտկումներով տպագրում էր «Գրական թերթ»-ում ու նրան խրախուսում և ոգևորում էր:

* * *

Մեզ մոտ էր գալիս թմրիկ, գեղեցիկ ու գրավիչ աչքունքով, երկար ու սև մազերով, մեղմ ու հաճելի ձայնով, վերին աստիճանի կիրք ու տակտով Սալոմե Արեշյանը¹⁷³ (հայտնի գինեկոլոգ Արեշյանի դուստրը): Ալազանը կարդում էր նրա բանաստեղծությունները, անում համապատասխան դիտողություններ և նա շատ գոհ գնում էր մեր տնից:

* * *

Բացի մեկ տասնյակ աղջիկներից, մեզ մոտ էին գալիս մեկ տասնյակից ավելի տղաներ՝ պատանի գրողներ, որոնց թվում էին Գուրգեն Բոդյանը, Ղևոնդ Կոմոխին, Սուրեն Թարյանը և Հրաչիկ Հովհաննիսյանը: Շատ գեղեցիկ ու գրավիչ էր Հրաչյա Հովհաննիսյանը¹⁷⁴: Ուներ գանգուր ու սև մազեր, գեղեցիկ ու երագուն աչքեր, ուղիղ դիմագծեր, անուշ խոսելաձայն ու քաղցր ժպիտ: Ալազանը շատ հավանում ու տպագրում էր Հրաչիկի բանաստեղծությունները և ասում էր.

—Հրաչիկից լավ բանաստեղծ դուրս կգա և մեր գրականության մեջ իր արժանի տեղը կգրավի, ես դրանում մազաչափ անգամ չեմ կասկածում:

172 Արշալույս Հակոբի Մարգարյան (1914–2008), ծնվել Թիֆլիսում, պատմաբան, բանաստեղծ, թարգմանիչ: 1944թ-ից եղել է Հայաստանի գրողների միության անդամ:

173 Սալոմե Գրիգորի Արեշյան (1913–1966), ծնվել է Թիֆլիսում, գրականագետ, բանասիրական գիտությունների դոկտոր, ԽՍՀՄ Գրողների միության անդամ: Ավարտել է Լենինգրադի պատմության, փիլիսոփայության, գրականության և լեզվի ինստիտուտը: 1941–44թթ. դասավանդել է ԵՊՀ-ում, 1943–44թթ. ղեկավարել Հայաստանի կոմունիստական կուսակցության պրոպագանդայի և ագիտացիայի բաժինը, 1944–46թթ. եղել է «Կոմունիստ» (ռուսերեն) թերթի խմբագիրը:

174 Հրաչյա Կարապետի Հովհաննիսյան (1919–1997), ծնվել է Կոտայքի մարզում, վաստակավոր բանաստեղծ, արձակագիր, թարգմանիչ, հրապարակախոս, հասարակական գործիչ: Գրող Դավիթ Հովհաննիսյան և դերասանուհի Թամար Հովհաննիսյանի հայրը:

Նա Հրաչիկին հարազատ եղբոր պես էր սիրում և մշտապես նրան թևի տակ սեղմած փողոցում զբոսնում էինք: Հրաչիկն էլ, ոգևորված Ալազանի սիրալիկի ու ջերմ վերաբերմունքից, նորանոր գողտրիկ բանաստեղծություններ էր գրում ու Ալազանին հանձնում տպագրության: Ես զարմացա, որ Ալազանը իր չքնաղ ու հարուստ գրադարանից գրքեր տվեց Հրաչիկին կարդալու: Երբ նա գնաց, ես հարցրի:

— Այո, այդ ինչպե՞ս եղավ, որ քո գրադարանի փակ դռները բացվեցին Հրաչիկի առջև:

— Նախ, ես Հրաչիկին շատ եմ սիրում, և երկրորդ՝ Հրաչիկը շատ գրքասեր է և գրքի հետ վարվել գիտի, դրա համար էլ տվեցի: Բացի այդ նա աղքատ տղա է, այդ գրքերը որտեղի՞ց կճարեր:

Ալազանը լույս ընծայեց մեկ համար «Պատանի ստեղծագործողներ» թերթ, որտեղ կար Հրաչիկի բանաստեղծություններն ու լուսանկարը: Հրաչիկը, Միլվան, Մարո Մարգարյանն ու Անահիտ Սահինյանը Ալազանի հոգեդրոշմներն էին, որոնց նկատմամբ նա առանձնահատուկ վերաբերմունք ուներ:

Մի խոսքով ինչքան երիտասարդ և սկսնակ գրողներ կային Հայաստանում, բոլորն էլ մեր տան մշտական հյուրերն էին, որոնց բոլորին էլ Ալազանը մի առանձին սիրով ու ջերմությամբ էր ընդունում և բոլորին էլ օգնում ու տպագրում էր «Գրական թերթ»-ում և առանձին գրքերով:

* * *

Այդ աշխատանքներին զուգահեռ Ալազանը հաճախ մեկնում էր շրջաններ՝ ստուգելու տեղի գրական խմբակների աշխատանքները, ուղղություն էր տալիս այդ աշխատանքներին, հատուկ բանավեճեր և գրական երեկոներ էր կազմակերպում տեղի ուժերով և ծանոթանում էր նրանց գրական ուժերին և աշխատանքներին: Վերջին անգամ նա եղավ Լենինականում: Երբ տուն դարձավ, զարմացած և հիացած պատմեց հետևյալը.

— Առավոտյան շատ շուտ առանց դուռը թակելու հյուրանոցի իմ համար մտավ մի իսկական անապաստան, կեղտոտ ու մաշված հագուստով, մազախոփվ, վերին աստիճանի անմշակ, քաղաքավարական տարրական նիստուկացից զուրկ տղա և ինձ դիմելով՝ ասաց.

— Ալազանը դո՞ւ ես:

— Այո՛, ես եմ:

— Վերցրու այս բանաստեղծությունը կարդա, տպելու է՝ տպիր, տպելու չէ՝ ճղիր դե՛ս գցիր:

Ալազանը իր պորտֆելից հանեց և կարդաց այդ բանաստեղծությունը.

ՀԻՆ ԱՇԽԱՐՀԸ ՉԵՄ ՏԵՍԵԼ

Հին աշխարհը չեմ փնտել
Ու ոչ մի բան չեմ հիշում,
Ու չեմ նրան երազել
Իմ հուշերի մշուշում:

Բայց երբ նայում եմ խաղաղ,
Մորս դեմքի դալուկին,
Ինձ թվում է թե մի պահ,
Վիշտ է եղել կյանքը հին:

Հին աշխարհը չեմ տեսել,
Ու ոչ մի բան չեմ հիշում,
Բայց թողել է նա մի թել
Մորս աչքի մշուշում:

— Բանաստեղծությունը կարդալուց հետո, — շարունակեց Ալազանը, — ավելի հանգամանորեն և զարմացած նայեցի իրեն, իր խոսեղանին, նիստուկացին և վերջնականապես համոզվեցի, որ այդ բանաստեղծության հեղինակը նա չէ, բայց և այնպես այն վերցրի տպագրության: Կասկածը փարատելու համար դիմեցի Լեւոնականի մի քանի գրողներին և հարցրի. «Տղաներ, ասօր ինձ մոտ հյուրանոց եկավ մի իսկական անապաստան տղա և ինձ տվեց մի բանաստեղծություն՝ «Հովհաննես Շիրազ»¹⁷⁵ մակագրությամբ: Դուք դրա մասին որևէ բան գիտե՞ք»: «Այո, ասում են, որ այդպիսի մեկը կա, նա գրում ու իր խուժան ընկերներին կարդում է իր գրվածքները», — ասացին նրանք: «Իսկ ինչո՞ւ նրան ձեր գրական խմբակում չեք ընդունում», — հարցրի ես: «Նրա համար ինչ գրական խմբակ, ինչ գրականություն. ամբողջ օրը շուկայում եզդիներից յուր ու մածուն է թոցնում», — պատասխանեց մի այլ գրող: «Բայց և այնպես Դուք նրան ձեր գրական խմբակ ընդունե՞ք, գուցե նա թողնի՞ այդ «մասնագիտությունը» և իսկական գրող դառնա», — ասացի ես:

Այս պատմելով՝ դիմեց ինձ.

— Տպիր երկու օրինակով, տանեմ և «Գրական թերթ»-ում տպեմ, տեսնեմ՝ ինչ դուրս կգա դրանից:

Ես Շիրազի անդրանիկ բանաստեղծությունը՝ «Հին աշխարհը չեմ տեսել» մեքենագրեցի և հանձնեցի Ալազանին: Ալազանն ասաց.

— Եթե այդ բանաստեղծությունը իսկապես այդ անապաստան տղան է գրել, ապա նրանից մեծ բանաստեղծ դուրս կգա: Ես պետք է ձեռքս նրա վրա պահեմ, տեսնեմ՝ ինչ կստացվի:

Շիրազի անդրանիկ բանաստեղծությունը տպվեց «Գրական թերթ»-ում: Որոշ ժամանակից հետո ստացվեց նրա չափածո նամակն ու մի նոր բանաստեղծություն: Նամակում նա չափածո խոսքով շնորհակալական խոսք էր գրել Ալազանին: Չափածո, գեղեցիկ, հուզիչ և անկեղծ նամակներից Ալազանը որոշ չափով համոզվեց, որ գրած բանաստեղծությունների հեղինակը Շիրազն է: Չմոռանամ նշելու, որ Շիրազի՝ Ալազանին գրած բոլոր նամակները դրանք մի-մի չքնաղ բանաստեղծություններ էին: Ալազանը Շիրազին անապաստանների շարքերից դուրս հանելու համար այսպիսի մի բան մտածեց: Ամեն ամիս իր աշխատավարձից որոշ գումար՝ 400 ռուբլի ուղղարկեց Շիրազին, բացի այդ Լեւոնականի «Բանվոր» թերթի խմբագիր Հմայակ Սիրասին գրեց, որ իր հոնարարները տա Հովհաննես Շիրազին:

175 Շիրազ Հովհաննես (Օսիկ Թադևոսի Կարապետյան, 1914–1984), բանաստեղծ: Ծնվել է Ալեքսանդրապոլում: 1935թ.-ից՝ ԽՍՀՄ գրողների միության անդամ: 1935թ. հրատարակված «Գարնանամուտ» ժողովածուն և «Սիամանթո և Խճեղարե» (հայ-քրդական ժողովրդական պոեմ)

—Ահա այս բոլորը՝ թերթում տպագրվելը, նյութական օգնությունը, իմ կարծիքով Շիրազին հեռու կպահեն շուկայական թոհուրոհից, — ասաց Ալազանը համոզված և վստահ տոնով:

Ալազանի՝ Լենինականից վերադառնալուց հետո մեկ ամիս անց մեր տան դուռը ուժեղ բախեցին:

—Երևի մածուն ծախող եզդին կլինի, — մտածեցի ես դուռը բացելով: Դեմն կանգնեց զգգված մազերով, թափափված ու հնամաշ հագուստով մի տղա: Նրա ամեն ինչ լինելու մասին մտածեցի, բայց գրող լինելը մոռնով չանցավ:

—Ընկեր Ալազանը տու՞նն է:

—Այո, խնդրեմ, ներս եկեք, — ասացի ես խղճահարված տոնով:

Նա առանց ինձ բարևելու, առանց ոտքերը մաքրելու, ցեխաթաթախ հնամաշ սապոգներով, իմ պլպլան հատակը դաջելով՝ Ալազանի առանձնասենյակը մտավ:

—Օ՛, Շիրազ ջան, դու՞ ես, արի՛, մոտ արի, աթոռը վերցրու ու նստիր:

Շիրազ անունը լսելով՝ ես հետաքրքրությամբ ներս մտա Ալազանի առանձնասենյակը և ավելի հանգամանորեն և լավ դիտեցի Շիրազին:

Ալազանը, ձեռքը Շիրազի ուսին դնելով ու ժպտալով, ասաց.

—Ստացա քո սրտաբուխ և հուզաթաթավ չափածո նամակներն ու բանաստեղծությունները: Բանաստեղծությունների հոնարարները ստացա՛ր:

—Ինչ:

—Բանաստեղծություններ տպելու փողը դրկեցի, ստացա՛ր:

—Էդ ի՞նչիս կեղևի, համ բանաստեղծություններ ես տպում, համ էլ փող ես տալիս:

—Այո, տպագրված բանաստեղծությունների համար հոնարար են տալիս, — պատասխանեց Ալազանը:

—Էս լավ եղավ, սրանից հետո շատ կգրեմ, որ շատ հոնարար ստանամ, — բարձր տրամադրությամբ ու ծիծաղելով ասաց Շիրազը:

Եվ նա ծոցագրպանից հանեց երկու նոր բանաստեղծություններ և Ալազանի գրասեղանին դրեց: Իսկ Ալազանը նրա ներկայությամբ կարդաց տված բանաստեղծությունները, որոշ շտկումներ արեց և ինձ տալով՝ ասաց.

—Մարո ջան, հենց հիմա այս բանաստեղծությունները մեքենագրիր և ինձ տուր հետո տանեմ, «Գրական թերթ»-ի այս համարում տպեմ, — ապա դառնալով Շիրազին, նրան իր թևի տակ սեղմելով, գորովագութ խոսքերով ասաց.

—Բայց, Օնիկ ջան, քեզ մի բան ասեմ, դու արդեն գրող ես, բոլորը քեզ գիտեն, դու պետք է քեզ գրողին վայել պահես, եղա՛մ:

—Եղավ, ազնիվ խոսք եմ տալիս, որ քո բոլոր ասածները սրբությամբ կկատարեմ, — ասաց Շիրազը՝ աշակերտի պես ուսուցչի առաջ կանգնելով ու խոստանալով:

պոեմը անմիջապես նրա առաջ բացեցին գրական աշխարհի դռները: Ոչ միայն գրական, այլև կուսակցական թերթերը մեկը մյուսի ետևից տպագրում էին Շիրազի բանաստեղծությունները: 1941թ. ավարտել է Երևանի պետական համալսարանը և սկսել աշխատել «Սովետական Հայաստան» թերթի խմբագրությունում: 1956թ. Ավարտել է Մոսկվայի Մաքսիմ Գորկու անվան գրականության ինստիտուտը:

Եվ այսպես Ալազանի ու Շիրազի միջև սկսվեց ջերմ ու հարազատ եղբայրական մտերմություն և նույնքան անկեղծ նամակագրություն (այդ նամակների բախտի մասին կգրվի իր տեղում):

* * *

Տարիներ թե ամիսներ հետո Ալազանը Շիրազին տեղափոխեց Երևան, որ իր հսկողությունը ուժեղացնեք նրա վրա, և տեղավորեց գյուղացու տանը¹⁷⁶:

— Շիրազին միշտ իմ տեսադաշտում պիտի պահեմ, որ նա իր հին «մասնագիտությամբ» չգրադվի և իր հին ընկերների ազդեցության տակ չընկնի, — ասում էր Ալազանը:

Մի անգամ ես, Ալազանն ու Շիրազը Աբովյան փողոցում զբոսնում էինք: Մեզ մոտեցավ Չարենցը ու թևանցուկ անելով՝ զբոսնեցինք: Շիրազն այդ տեսնելով թողեց ու հեռացավ: Չարենցը տեղում կանգնելով և Ալազանին դառնալով՝ ասաց.

— Այ տղա, կոստյումիդ չե՞ս ափսոսում, որ այդ փախքոտին թեղ գցած զբոսնում ես:

— Ոչինչ, կդաստիարակեմ և ամեն ինչն էլ լավ կլինի, բայց որ նրանից լավ գրող դուրս կգա, դրանում մագաչափ անգամ չեմ կասկածում, Չարենց ջան:

— Վայ թե մի նոր Տերյան ես գտել, — ասաց Չարենցը իրոնիայով և բարձրաձայն ծիծաղելով (երկուսիս տպավորությունն էլ այն էր, որ Չարենցը Շիրազին որպես գրող չէր սիրում): Մենք էլ ծիծաղեցինք ու այդ ձևով Շիրազի հարցը փակեցինք:

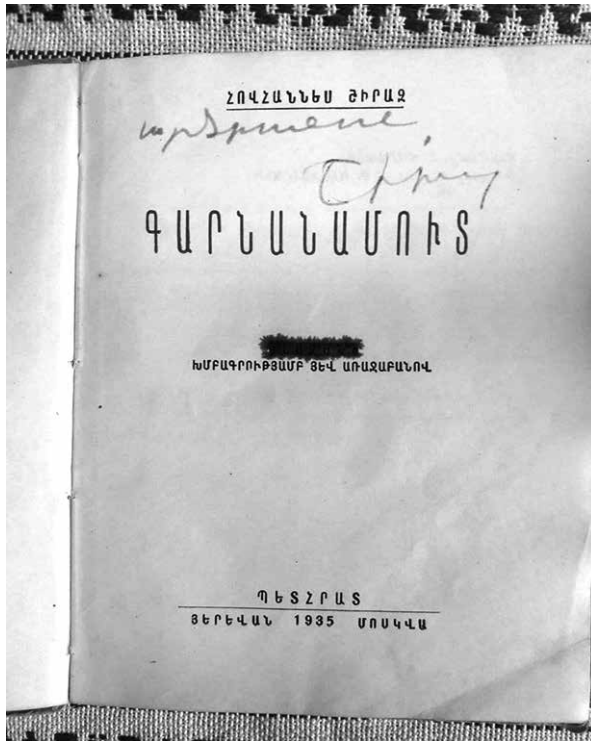
Ինձ մոտ խոսելիս Ալազանը Շիրազի մասին ասում էր «շնորհալի, տաղանդավոր» խոսքերը, բայց Չարենցի մոտ այդ խոսքերը չհամարձակվեց կրկնել, միայն բավարարվեց «լավ գրող դուրս կգա» խոսքով:

Չարենցը Շիրազին որպես գրողի չէր հավանում, նա շատ հավանում էր սկսնակ գրող Թարյանին[29]: Խոսենք փաստերով. Ալազանը զանազան թերթերից և ամսագրերից հավաքեց Շիրազի բանաստեղծությունները, որոշ բանաստեղծություններ էլ Շիրազը բերեց: Այդ բոլորը ես մեքենագրեցի և Ալազանը կազմեց Շիրազի անդրանիկ՝ «Գարնանամուտ» բանաստեղծությունների գիրքը: Գրեց նաև 63 էջանոց մի գովք-առաջաբան: «Գարնանամուտը» Ալազանը տարավ Պետհրատ և հանձնեց նրա գեղարվեստական բաժնի վարիչ Եղիշե Չարենցին՝ տպագրելու համար: Երեք թե չորս օրից հետո Չարենցը Շիրազի «Գարնանամուտը» ձեռքի մեզ մոտ մտավ և վրդովված Ալազանին ասաց.

— Այ տղա Ալազան, դու սկսնակ ես հրատարակում, թե՛ կլասիկ: Այդպիսի առաջաբան միայն կարող էիր գրել մի կլասիկի մասին: Ա՛ն, առաջաբանիցդ միայն երեք թերթ եմ թողել, դրանից ավելին չարժե գրել:

Չնայած Ալազանը առարկեց, բայց Չարենցի որոշումն անփոփոխ մնաց: Ալազանը ինձ հանձնեց «Գարնանամուտը», ես նորից մեքենագրեցի Չարենցի կողմից խուզված առաջաբանը՝ թողնելով միայն երեք թերթ:

176 Գյուղացու տուն, Էժան կիսահանրակացարան-կիսահյուրանոց, որ խորհրդայնացումից հետո ստեղծվել էր գլխավորապես այս կամ այն գործով քաղաք գնացող կոլխոզնիկ, աշխատավարձը բնամթերքով ստացող և փող չունեցող գյուղացիների համար:

1936թ. Վահրամ Ալազանին ձեռքակալելուց և «Ժողովրդի թշնամի» հայտարարելուց հետո Շիրազի «Գարնանամուտ» գրքի վրայից ջնջել են խմբագիր և առաջարանի հեղինակ Վահրամ Ալազանի անունը

* * *

Գրական թերթի խմբագրությունը հայտարարել էր սկսնակ գրողների լավագույն բանաստեղծությունների մրցանակաբաշխություն: Ժյուրին բացում է բոլոր ծրարները, որոնց թվում էր «Նոր գուսան» անունով մի ծրար: Նրանում եղած երեք բանաստեղծություններից երկուսին տալիս է առաջին, իսկ երրորդին՝ երկրորդ կարգի մրցանակ: Բացում են ծածկանվան ծրարը: Պարզվում է, որ «Նոր գուսան»-ը ոչ այլ ոք է, քան Հովհաննես Շիրազը: Այդ ժամանակ Չարենցն առաջարկում է նրա բոլոր բանաստեղծություններին տալ երրորդ կարգի մրցանակ: Վերջում Ալազանը համոզում է ժյուրիի անդամներին և Շիրազի երեք բանաստեղծություններին էլ տալիս են 2-րդ կարգի մրցանակ:

* * *

1935 թվին Ալազանն ու ես հանգստանում էինք Ծաղկաձորի Գրողների տանը: Ալազանը Շիրազին էլ բերեց հանգստանալու: Չնայած Շիրազը գրել էր չափածո գողտրիկ նամակներ ու բանաստեղծություններ, այնուամենայնիվ կասկածը դարձյալ կրծում էր Ալազանի սիրտը:

—Ա՛յ Մարո, դու՛ ասա, այդ գավառաբարբառով խոսող, այդ աղքատիկ լեզվով տղան, ո՞նց կարող է այդպիսի չքնաղ բանաստեղծությունների և նամակնե-

րի հեղինակ լինել: Ճիշտն ասած, ես կասկածում եմ և այսօր մի բան եմ մտածել և պետք է վերջնականապես համոզվեմ, թե այդ բանաստեղծությունների հեղինակը Շիրաձն է, թե՞ մեկ ուրիշը:

— Իսկ ինչպե՞ս կարող ես այդ իմանալ, — հարցրի ես:

— Հիմա կտեսնես:

Նա Շիրազին կանչեց մեր սենյակ, նրա առջև թուղթ ու մատիտ դնելով՝ ասաց.

— Շիրազ ջան, ես ու Մարոն գնում ենք անտառ զբոսնելու, դու բոլորովին մենակ կմնաս, դուռն էլ կփակեմ, որ քեզ չխանգարեն: Մինչև մեր գալը դու մի չորս տնանոց բանաստեղծություն գրիր, «Գրական թերթ»-ի այս համարում տպելու բանաստեղծություն չունեմ:

— Լավ, շատ լավ, — ասաց Շիրազը՝ վերցնելով մատիտը և թղթերը կարգավորելով:

Ալազանը, սենյակի դուռը փակելով ու բանալին գրպանը դնելով, ասաց.

— Գնանք, Մարո ջան, երևի այսօր Շիրազի տպագրվելու վերջին օրը լինի:

Մի երեք, թե հինգ ժամից հետո տուն դարձանք: Ալազանը սենյակի դուռը շրխկ-շրխկալով բացեց: Մենք ներս մտանք: Տեսանք Շիրազը հուզված, կարմրած մազերը զգգգված, սենյակում գնում ու գալիս և թղթին ինչ-որ տողեր էր դնում:

— Հը, Օսիկ, մի բան գրեցի՞ր, — հարցրեց Ալազանը նրա առաջ դրված թղթերին ու գրածներին նայելով:

— Ա՛ն, տե՛ս, թե ինչիս եմ գրել:

Ալազանը նրա ձեռքից վերցրեց ոչ թե մի թուղթ, այլ թղթերի մի դաստա:

— Այս ինչ շատ ես գրել, Օսիկ ջան:

— Կարդա՛, կարդա կիմանաս, — ասաց Շիրազը:

Մենք նստեցինք սեղանի շուրջ և Ալազանը կարդաց ոչ թե մի բանաստեղծություն, այլ մի ամբողջ պոեմ՝ «Արևի երկիր» խորագրով: Այն ընթերցելուց հետո Ալազանը կարծես կորցրած եղբորը գտավ և ուրախությամբ ու ցնծությամբ Շիրազի հետ գրկախառնվեց ու ասաց.

— Հիմա, Օսիկ ջան, լրիվ համոզվեցի, որ քո բոլոր բանաստեղծությունների և նամակների հեղինակը դու ես:

— Յա՛, եթե ես չեմ, բա վո՞վ է, — զարմացած ասաց Շիրազը:

Ալազանը կրկին գրկախառնվեց ու կրկին համարյուրեց Շիրազին և ասաց.

— Շիրազ ջան, իմ գրկումն էլ դու առաջ կգնաս, բոլորովին չմտածես:

Այո, իմ աչքի առջև Ալազանը հայրական հոգատարությամբ և գուրգուրանքով Շիրազին դուրս քաշեց անապատանների շարքերից և տեղավորեց պրոլետարական գրողների առաջավոր շարքերում, նրան բարձրացրեց հայ գրականության պատվավոր պատվանդանին ու նրան անվանակոչեց Հովհաննես Շիրազ: Այսքանից հետո հիշենք Շիրազի խոսքերը իր գրքի վրա մակագրված՝ «Ալազանին, ինձ մկրտող ավազանին»:

* * *

Ալազանը իր գրական պարտեզում մշակում ու անեցնում էր 30-ից ավելի երիտասարդ և սկսնակ գրողների: Նա նման էր այն պարտիզայանին, որը յուրաքանչյուր ծաղիկին, յուրաքանչյուր թփին առանձնահատուկ մոտեցում էր ցուցաբերում, գուրգուրանքով խնամում, մշակում ու անեցնում էր նրանց:

75. ԻՄ ՀԱՆԴԻՊՈՒՄՆԵՐԸ ԱԿԱՆԱՎՈՐ ԱՐՏԻՍՏՆԵՐԻ ՀԵՏ

Մեզ մոտ էին գալիս Սունդուկյանի անվան թատրոնի նշանավոր դերասաններ Վահրամ Փափազյանը, Հովհաննես Աբելյանը¹⁷⁷, Մկրտիչ Ջանսնը¹⁷⁸, Հրաչյա Ներսիսյանը և Դավիթ Մալյանը¹⁷⁹: Կանանցից՝ Արուս Ոսկանյանը, Հասմիկը¹⁸⁰, Օլգա Գուլազյանը¹⁸¹ և Ռուզաննա Վարդանյանը¹⁸²:

Ընթերցողը երևի ինձ հարց կտա, թե ինչ առնչություն ունեն Գրողների Միության պատասխանատու քարտուղարը Սունդուկյանի անվան թատրոնի արտիստների հետ: Ալազանը Պետական, հետագայում՝ Սունդուկյանի անվան թատրոնի գեղարվեստական խորհրդի անդամ էր: Ինչ գործով որ արտիստները դիմում էին նրան, միշտ ստանում էին սպառիչ և գոհացուցիչ պատասխաններ: Այդ իսկ պատճառով էլ թատրոնի բոլոր կնճռոտ հարցերը լուծվում էին Ալազանի միջոցով:

Ալազանը մեծ հեղինակություն ուներ ոչ միայն գրական-թատերական, երաժշտական, նկարչական բարձրաստիճան մտավորականության մեջ, այլև պետական բոլոր հիմնարկներում, հատկապես Կուսկենտկոմում և Մինիստրների սովետում, որտեղ ինչ հարցով որ դիմում էր՝ անպատասխան չէր մնում: Բացի այդ

177 Հովհաննես Աբելյան (1865–1936), ծնվել է Շամախիում: Դերասան: Սովորել է Բաքվի ռուսական ռեալական ուսումնարանում, ապա՝ Թիֆլիսի «Հայոց դրամատիկական ակումբի» խմբում, որտեղ դիմախաղի, ձայնի առողջանության դասեր է առել Պետրոս Աղամյանից: 1895 թվականին հիմնել է Թիֆլիսի «Հայոց դերասանական ընկերություն»-ը:

178 Ծնունդով պոլսեցի Մկրտիչ Ջանսնը (Մկրտիչ Միհրանի Ջանսնեան, 1892–1938), դերասան, դրամատուրգ և ռեժիսոր էր, ԽՍՀՄ Գրողների միության անդամ: Հայաստան է տեղափոխվել 1922-ին, խորհրդայնացումից հետո: 1923 թ. Ամո-Խարազյանի հետ նախաձեռնել է Կոլեկտիվ թատրոնը, 1928 թ. հիմնել Հայաստանի աղբրեջանական թատրոնը, մասնակցել է Երևանում Պատանի հանդիսատեսի և Հայաստանի քրդական թատրոնների հիմնադրմանը: Ձերբակալվել և գնդակահարվել է 1938 թ.:

179 Դավիթ Մալյան (1904–1976), դերասան, ծնվել է Զաքաթալայում: ԽՍՀՄ ժողովրդական արտիստ: ԽՍՀՄ արտիստ Հենրիկ Մալյանի հորեղբայրն է: 1918 թ. Զաքաթալայից ընտանիքով տեղափոխվել են Վրաստանի Թեղավ քաղաք: Մասնագիտական կրթությունը ստացել է Թիֆլիսի Հայարտան դրամատիկական ստուդիայում:

180 Հասմիկ (Թագուհի Հակոբյան, 1878–1935), ծնունդով նախիջևնացի հայ դերասանուհի, ՀԽՍՀ ժողովրդական արտիստ: Թիֆլիսյան բեմերում տարիներ շարունակ հանդես գալուց հետո, 1920 թ. կապեր է հաստատում Հեղկոմի հետ և ներկայացումներ կազմակերպում Դիլիջանում ու գյուղերում գյուղացիների ու զորամասերի համար: Պետական թատրոնի հիմնադիրներից է:

181 Օլգա Նիկողայուհի Գուլազյան (1885–1970), ծնունդով թիֆլիսեցի հայ դերասանուհի, ՀԽՍՀ ժողովրդական արտիստուհի:

182 Ռուզաննա Տիգրանի Վարդանյան (1898–1957), դերասանուհի, ծնունդով Շամախեցի: Մեծացել է Դադաստանի Դերբենտ քաղաքում, 1915 թվականին ավարտել է տեղի ռուսական գիմնազիան և դարձել ռուսերեն լեզվի ու գրականության ուսուցչուհի: Այնուհետև երկու տարի ընտանիքով ապրել են Աստրախանում, ապա՝ Ստավրոպոլում: 1927 թ. հրավիրվել է Երևանի Առաջին պետթատրոնում աշխատելու:

նա վերին աստիճանի անմիջական և բարեխիղճ էր իր աշխատանքում: Նրան մարդիկ երկու անգամ էին դիմում: Առաջին անգամ հայտնում էին իրենց խնդրանքը, իսկ երկրորդ անգամ՝ ստանում կոնկրետ պատասխան: Բնավորության այս գիծը Ալազանի շուրջ էր հավաքում ամբողջ հայ մտավորականությանը ոչ միայն Հայաստանում, այլև Հայաստանից դուրս՝ արտասահմանում և հորհրդային միության բոլոր ռեսպուբլիկաներում: Մի խոսքով, ով ինչի կարիք էր զգում, ինչ հոգս ուներ՝ նրան էր դիմում: Ես չեմ հիշում մի դեպք, որ նույն հարցով նույն մարդը երեք անգամ դիմեր Ալազանին: Նա ամենայն բարեխիղճությամբ և հոգատարությամբ իր ծոցատետրում նշում էր դիմողի անուն-ազգանունը, նրա խնդրածը և պատասխան տալու օրն ու ժամը: Ոչ միայն մտավորականներ էին գալիս Ալազանի մոտ, այլ գյուղացիներ և Երևանի քաղաքացիներ: Հիշում եմ երկու դեպք, մեկը՝ Թալինի շրջանի Մաստարա գյուղից, մյուսը՝ Երևանից:

Մի օր առավոտյան վաղ մեր տուն մտավ 80-ի մոտ, դողդողացող ձեռքերով ու ձայնով, արցունքն աչքերին, պատկառելի մի ծերունի: Գլխարկը հանեց և ծնկաչոք Ալազանին դիմելով՝ ասաց.

— Ընկեր Ալազան, հույսս Ձեզ հետ և Աստծո հետ կապված, Ձեր դուռը ծեծեցի:

Ալազանը անմիջապես վեր կացավ տեղից, թևերից բռնած բարձրացրեց նրան: Ծերունին արտասվելով պատմեց հետևյալը.

— Բոլորովին անմեղ տեղ, ուրիշի հետ շփոթելով բանտարկեցին իմ միակ որդուն, ինը հոգանոց ընտանիքի միակ կերակրողին:

— Հայրիկ ջան, բոլորովին չանհանգստանաք, ես այդ հարցով կգբաղվեմ և արդյունքի մասին Ձեզ կհայտնեմ, միայն խնդրում եմ ինձ տվեք Ձեր հասցեն և անուն ազգանունը:

Ալազանի պատասխանից հետո ծերունին նորից խոնարհվեց, նորից արտասվեց և ասաց.

— Կյանքումդ վատ օր չտեսնես, Աստված պահի որդիներդ, — ու դողդողացող քայլերով դուրս եկավ մեր տնից:

Մի քանի օր անց մեզ մոտ եկավ Թալինի շրջանի Մաստարա գյուղից կմախքացած, վշտից չորացած մի գյուղացի և ասաց.

— Ընկեր Ալազան, եկել և ինձ թալում եմ քո ոտքերի առջև և խնդրում եմ, որ իմ ցավերին մի դարման անեք, — և նա պատմեց հետևյալը, — 1929 թվին բանտարկեցին իմ ընտանիքի միակ կերակրողին՝ իմ տղին, նրան համարելով կուլակ: Իմ ընտանիքը հիմա տիպ-տկլոր ու սոված նստած է պատի տակին: Քեզանից կխնդրեմ, որ այդ գործում դու ինձ օգնես և իմ որդուն ազատես բանտ ու աքսորից: Աստված քեզ անփորձանք պահի և կյանքումդ վատ օր չտեսնես, — ասաց գյուղացին արտասվելով և տեղից վեր կացավ:

— Հայրիկ ջան, որպեսզի հանգիստ խղճով խոսեմ մեր դատավորների հետ, խնդրում եմ ճիշտ ասացեք, քանի՞ գլուխ անասուն ունեք:

— Աստված վկա, ունեցածս երկու կով և տաս ոչխար է եղել, տարան կովերիս, ոչխարներիս և միակ որդուս:

— Լավ, հայրիկ ջան, ես այդ հարցով կգբաղվեմ և ամեն ինչը կպարզեմ, Դուք մի տասը օրից նորից եկեք:

Չմոռանամ նշել, որ 1929 թվականին, կուլակաթափության սխալները ուղղելու համար, Կենտկոմից Ալազանին անսահմանափակ իրավունքներով երեք ամսով ուղարկեցին Թալինի շրջան, այդտեղից էլ այդ գյուղացին նրան գիտեր և ծանոթ էր նրա բարեխիղճ և ազնիվ աշխատանքներին:

* * *

Չանցած մեկ ամիս, տարբեր ժամանակներում մեզ մոտ եկան երկու ծերունիները՝ կալանքից ազատված իրենց որդիների հետ: Չեմ կարող նկարագրել ուրախության այդ պահը և երախտագիտական այն խոսքերը, որ ասացին նրանք Ալազանին:

* * *

Սիրելի ընթերցող, ես մի փոքր նյութից շեղվեցի, հիմա նորից կանցնեմ բուն նյութին:

Ես այն ժամանակվա ամբողջ հայ մտավորականության հետ այս կամ այն չափով մտերմիկ փոխհարաբերության մեջ էի, այդ դուք տեսաք և կտեսնեք իմ հուշերում, բայց բոլոր արտիստների մասին չէ, որ պիտի գրեմ: Կգրեմ միայն նրանց մասին, որոնց հետ ավելի մտերիմ և ավելի շատ հանդիպումներ եմ ունեցել:

76. ՎԱՅՐԱՄ ՓԱՓԱԶՅԱՆ

Վահրամ Փափազյանի հետ առաջին անգամ ծանոթացել եմ 1930 թվականին: Նա իր կողակցի հետ «Ինտուրիստ»-ում ճաշում էր: Ներս մտանք ես ու Ալազանը: Նա մեզ տեսնելով՝ կանչեց.

— Վահրամ, Վահրամ, աղաշ¹⁸³, եկուր քեզի ասելիք ունեմ:

Ալազանը նրան վաղուց ծանոթ և մտերիմ էր: Մենք գնացինք և նրանց սեղանի շուրջ նստեցինք: Ալազանն ինձ ծանոթացրեց նրանց հետ: Ես նրա գեղեցիկ դեմքին նայելով՝ հիացա: Եթե ասեմ, որ Վահրամ Փափազյանը աշխարհի ամենագեղեցիկ արտիստներից մեկն էր, չեմ սխալվի: Ուներ արտիստին վայել ու սագական բոլոր բարեմասնությունները: Վերին աստիճանի կատակասեր էր և ուրախ: Շատ հաճելի և գեղեցիկ պատմել գիտեր: Առանձնահատուկ հարգանք էր տածում դեպի իգական սեռը, շատ կիրթ էր ու ջենտլմեն: Խոսակցությունից երևում էր, որ նոր էր վերադարձել արտասահմանյան գաստրոլներից և մի քանի հետաքրքիր դեպքեր պատմեց իր շրջագայության և իր ընդունելության մասին: Շատ գոհ էր արտասահմանյան հայերից, որոնք արտակարգ ընդունելություն էին ցույց տվել նրան:

— Զանրմ, ուր որ գնաս՝ հայը հային հավատարիմ կմնա,— ոգևորված ասում էր նա:

Մի այլ օր ես ու Ալազանը Արովյան փողոցում զբոսնում էինք: Մեզ միացավ Վահրամ Փափազյանը և ասաց.

— Աղաշ, երթանք մեզի, սուրճ մը ըմպենք:

183 Անվանակից, նույն անունը կրող մարդ:

Նա ապրում էր «Երևան» հյուրանոցի համարներից մեկում: Գնացինք: Ամեն ինչի մասին ոգևորված խոսեց, բայց «սուրճ ըմպելու» մասին մոռացավ: Նրա մոտից դուրս գալիս ես ասացի.

— Ալո, մեզ սուրճի հրավիրեց, բայց խոսքի հետևից ընկնելով՝ սուրճը մոռացավ:

— Ոչ թե մոռացավ, այլ շատ ժլատ է: Մի անգամ էլ ինձ ու Չարենցին կանչեց սուրճի, դարձյալ «մոռացավ»:

Մի օր էլ չգիտեմ ինչի կապակցությամբ նա մեզ ճաշի հրավիրեց: Երկար նստեցինք, խոսեցինք, Փափազյանը տարբեր պիեսներից արտասանեց, իր բովանդակալից և հետաքրքիր կյանքից զանազան դեպքեր պատմեց: Արտասանեցին նաև Ալազանն ու Անահիտը՝ Փափազյանի կյանքի ընկերուհին: Մի խոսքով շատ հետաքրքիր ու բովանդակալից անցան մեր հանդիպման ժամերը, բայց Փափազյանի ճաշը կոֆեի փոխվեց:

— Էհ, Մարոն ու Ալազանը մեր մոտ մարդիկն են, և՛ դերասան լինել, և՛ ճաշ եփել հնարավոր չէ: Փափազի արտասանությամբ տարված՝ ճաշս խանձվեց: Այսօր ալ ճաշի փոխարեն կոֆե խմենք, — ասաց Անահիտը:

Նա կոֆեի հետ սեղանին դրեց լավաշ հաց ու պանիր, ձու և ապուխտ:

Մենք Անահիտի հետ հին ծանոթներ էինք: Ճաշելուց հետո գնացինք մյուս սենյակ, իսկ Փափազյանն ու Ալազանն էլ սկսեցին խոսել իրենց հուզող հարցերից: Երեկոյան ուշ ժամին մենք նրանց մնաս բարով ասացինք և շատ բարձր տրամադրությամբ տուն վերադարձանք:

* * *

Տարիներ անցան: Վահրամ Փափազյանը մահացավ կաթվածից, իսկ Անահիտը քաղցկեղի գոհ դարձավ:

77. ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԱԲԵԼՅԱՆ

Հովհաննես Աբելյանը բարձրահասակ, հաղթանդամ, մոխրագույն աչքերով և թավ ունքերով մի անձնավորություն էր՝ իսկական Էլիզբարով ու Բարխուդար¹⁸⁴ էր: Կարծես նա ծնվել էր այդ երկու դերերի համար: Հազնում էր կապույտ կոստյում և կրծքին ամառ թե ձմեռ միշտ ժպտում էր անուշաբույր մի մեխակ:

* * *

Ալ. Շիրվանզադեի հետ ճաշելուց հետո նրանք զբաղվեցին Ալազանի հարուստ արխիվով, իսկ ես՝ սեղանի հավաքելով: Այդ ժամանակ մեր դռան զանգը հնչեց: Ալազանը մոտեցավ և դուռը բացեց: Ներս մտավ Հովհ. Աբելյանը, ինձ հետ ծանոթանալուց հետո Աբելյանը Ալազանի ձեռքը բռնած մյուս սենյակ մտան: Բավականին խոսելուց հետո նա առանց ուշադրություն դարձնելու, առանց Շիրվանզադեին բարևելու գնաց: Աբելյանի արարքը մեզ վրա շատ վատ տպավորություն

184 Շիրվանզադեի «Պատվի համար» և «Նամուս» պիեսների կերպարները: Աբելյանը համարվում էր վերջիններիս չգերազանցված մարմնավորող:

թողեց: Մինչ ես պատրաստվում էի հարցնել, թե «դուք ծանոթ չե՞ք», Ալ. Շիրվան-գադեն ասաց.

— Դուք գիտե՞ք, որ Աբելյանը իմ հարազատներիցն է: Բայց ես նրանից խիստ նեղացած ու խռոված եմ և մինչ մահ էլ նրա հետ չպիտի խոսեմ, չպիտի հաշտվեմ:

Նրանց խռովելու պատճառով մենք ընդմիշտ զրկվեցինք Հովհ. Աբելյանի հետ հանդիպելու և խոսելու հնարավորությունից: Որտեղ Շիրվանգադեն, այնտեղ Աբելյանը լինել չէր կարող, իսկ մենք մշտապես Ալ. Շիրվանգադեի հետ էինք լինում:

78. ՀՐԱԶՅԱ ՆԵՐՍԻՍՅԱՆ

Հրաչյա Ներսիսյանը իմ սիրած արտիստներից մեկն էր: Նրա հետ ծանոթացել եմ Ալազանի և Ռուզաննա Վարդանյանի միջոցով: Նա բարձրահասակ, ոչ գեղեցիկ, բայց արտիստին սազական գեղեցկություն ուներ: Նա այնքան կատակասեր, ասող-խոսող և հմայիչ տղամարդ էր, որ մարդկանց աչքին գեղեցկանում էր:

Խոսում էր արևմտահայերենով ու ակցենտով: Հրաչյա Ներսիսյանի հետ ես հանդիպման չորս անխուսափելի վայր ունեի՝ Ռուզաննա Վարդանյանենց, Մինասյանենց, մեր տանը և մայր թատրոնում:

Հրաչյա Ներսիսյանը ուտող-խմող, ասող-խոսող և շատ ուրախ մարդ էր: Ամեն անգամ մեզ մոտ գալիս ասում էր.

— Տաճկական խոհանոցն ի՞նչ ունիս:

Խմիչքներից գերադասում էր օղին ու տաճկական սուրճը, ուտելիքներից՝ բաստուրման: Նա հաճախ ասում էր.

— Ջանըմ, առանց բաստուրմայի օղին կլլել չըլլար:

Ալազանը խաշն ու հարիսան առանց Ալ.Շիրվանգադեի և Հրաչյա Ներսիսյանի չէր ուտում: Կամ երկուսը միասին, կամ մեկն ու մեկը պետք է լինեին մեզ մոտ: Ամեն խաշ և հարիսա եփելիս, եթե նրանցից մեկն ու մեկը մեզ մոտ չէր լինում, Ալազանը ասում էր.

— Առանց Շիրվանի և Հրաչյայի խաշն ու հարիսան անհամ են:

Եթե մի որևէ ուտելիք կամ խմիչք Հրաչյային շատ էր դուր գալիս, նա ուտում էր մեծ ախորժակով ու գովեստներով: Այնպիսի գովք կաներ, որ դիմացինի ախորժակը կբացվեր.

— Ա՛յ բաբամ, այ այս ինչ աղվոր բաստուրմա է, սխտորն ու չամանն ալ բարեբեր է դրված:

— Ալազան, աղվորիկս, օղի գուզե՞ս, թե՞ գոնյակ: Երկուսն էլ Աստծո տված բարիքներն են: Իմ գարծիքով օղին՝ խաշի, իսկ գոնյակը հարիսայի հետ կերթա, — բաժակները լցնելով՝ ասում էր Հրաչյա Ներսիսյանը:

* * *

Հրաչյա Ներսիսյանի հետ ես հաճախ հանդիպում էի Ռուզաննա Վարդանյանենց տանը: Նա Ռուզաննային որպես մարդու և դերասանուհու շատ էր սիրում, բայց մշտապես Ռուզաննայի բարոյականության կապակցությամբ նրա «հոգու հետ» խաղալով, ասում էր.

—Ջանըմ, մեր Ռուզիկը արդեն հասած աղջիկ է, աս ամառ անոր ուզելու պիտի գան և քողքոված հարսին պիտի տանին:

Այս խոսքերի վրա Ռուզաննան բաց թողեց իր կարկաչափոս ու վարակիչ ծիծաղը:

Ռուզաննայենց ճաշերը կիսահայկական, կիսառուսական էին: Մի օր նրանց համար ես պոլսական ժարկո եփեցի: Այդ նույն օրն էլ նրանց հյուր եկան Հրաչյա Ներսիսյանն ու իր կին Ալվանը: Դուռը բացեցի թե չէ, լսեցի Հրաչյա Ներսիսյանի այս խոսքերը.

—Ջանըմ, միջանցքներեն պոլսական անուշ ժարգոյի հոտ առա, պարզվեց որ այդ հոտը Ռուզանիկենց տանից էր գալիս:

—Ձեր քիթը չի սխալվել, ճիշտ որ պոլսական ժարկո է եփված,—ասացի ես ծիծաղելով:

* * *

Հրաչյա Ներսիսյանի հետ ես հաճախ հանդիպում էի Մինասյանների ընտանիքում: Նրանք հայրենակիցներ էին: Հրաչյա Ներսիսյանին շատ հարազատ էր այդ ընտանիքի սիստն ու կացը, սովորությունները և կերակուրները: Ամեն նոր տարուն մեր սիրելի և հարգարժան տիկին Մարին՝ Մինասյան ընտանիքի մեծ մայրը, եփում էր տաճկահայերի սիրած, իրա պես համով ու հաճելի ճաշերը, որոնց թվում և անուշ ապուրը՝ քաղցրավենիք, որի բովանդակությունն էր՝ կորկոտ, ընկույզի միջուկ և քիշմիշ, այդ բոլորը քիչ ջրով եփած: Ես տեսա, թե Հրաչյա Ներսիսյանը ինչ սիրով և մեծ հաճույքով, գովեստներով էր ուտում անուշապուրը: Նրա գովքը իմ ու Ալազանի ախորժակները բացեց: Մենք փորձեցինք, բայց Հրաչյա Ներսիսյանի գովեստի չափով այն ինձ դուր չեկավ (ես կյանքումս առաջին անգամ էի ուտում այդ քաղցրավենիքը):

Նրա սիրած ճաշերից էր նաև պասուց տոլման ու բալաքին: Բալաքի ասվածը դա սպիտակ լոբին էր, ստեպոլին, սիստոր, կարմիր պղպեղ, սոխ՝ ձիթայուղի մեջ տապակած ու քիչ ջրով եփած: Վերը թված ճաշերը պոլսական շատ հարգի ճաշեր էին:

Հրաչյան Մինասյանենց տանը ճաշելիս հաճախ ասում էր.

—Ջանըմ, պոլսական ճաշերուն հետ աթոռին նստելը չի վայելի, պետք է Պաղտասար ախպոր պես բաղդաշ նստել:

Բաղդաշ ասվածը ոտքերը խաչաձև ծալած և թախտին նստած նստելան էր, որը շատ ընդունված էր Տաճկահայաստանում:

Ահա այսքան մարդամոտ, այսքան ընկերասեր ու բարի, այսքան պարզ ու հասարակ էր մեր սիրելի Հրաչյա Ներսիսյանը:

79. ՀԱՍՄԻԿ ԵՎ ՕԼԳԱ ԳՈՒԼԱԶՅԱՆ

Տաղանդավոր դերասանուհի Հասմիկը միջահասակ, սև աչքունքով, գանգուր ու սև մազերով, քառասունն անց, վերին աստիճանի պարզ ու համեստ մի անձնավորություն էր: Հասմիկը այսքան առանձնակի, այսքան իրական ու կենդանի էր բեմում, որ դժվար էր հասկանալ՝ նա բեմում էր, թե՛ իրական կյանքում:

Օլգա Գուլազյանը նույնպես միջահասակ էր, խոշոր ու սև աչք-ունքով, վերին աստիճանի աշխույժ ու ճկված: Ես չգիտեմ, Գուլազյանից հետո կգտնվի՞ մի դերասանուհի, որը կարողանա Գուլազյանին հավասարվել Մունդուկյանի պիեսներում:

80. ՌՈՒԶԱՆՆԱ ՎԱՐԴԱՆՅԱՆ

Ռուզաննա Վարդանյանը համեստության տիպար էր: 1927 թիվն էր: Ալազանը Մունդուկյանի թատրոնի վարչության և գեղարվեստական խորհրդի անդամ էր: Ուստի նա շատ մոտ փոխհարաբերության մեջ էր բոլոր դերասան-դերասանուհիների հետ: Այդ կապի շնորհիվ ես էլ շատ մոտ էի կանգնած բոլորին: Մի կիրակի մենք թատրոն գնացինք: Ընդմիջմանը Ալազանը ձեռքս բռնած ինձ դեպի լուսամուտը տանելով՝ ասաց.

— Լուսամուտի մոտ կանգնած այն ընկերուհուն մի լավ նայիր, դա մեր նոր դերասանուհի Ռուզաննա Վարդանյանն է, արի քեզ նրա հետ ծանոթացնեմ: Նա հրաշալի մարդ է, դու նրան շատ կսիրես և կհավանես:

Մենք մոտեցանք նրան:

— Խնդրեմ ծանոթացեք կնոջս՝ Մարոյի հետ, — ասաց Ալազանը:

— Կնոջ: Բայց, ընկեր Ալազան, Դուք այդքան բարձրահասակ ու հաղթանդամ, իսկ Ձեր Մարոն շատ փոքրիկ աղջիկ է, — թեն իմ ուսին գցելով ու ինձ մտերմիկ թևի տակին սեղմելով՝ ասաց Ռուզաննա Վարդանյանը:

— Ո՞ր դասարանում եք սովորում, Մարո, վեց թե՞ յոթ:

— Ո՛չ վեց, ո՛չ էլ յոթ, — ծիծաղելով ասացի ես, — միջնակարգը ավարտել եմ և պատրաստվում եմ Պետական համալսարանի համար:

Ռուզաննան իմ պատասխանի վրա բարձրաձայն ծիծաղեց: Դա ոչ թե ծիծաղ, այլ լեռնային առվակի հաճելի կարկաչ էր, որ հասավ իմ ականջին և թափանցեց մինչև իմ հոգու խորքը:

Ընդմիջման զանգը հնչեց, մենք գրավեցինք մեր տեղերը: Երկրորդ ընդմիջմանը ես Ալազանին ասացի.

— Ալո՛ ջան, ձեր նոր դերասանուհի Ռուզաննան ամեն ինչ է, բայց ոչ դերասանուհի: Նա դերասանական նիստուկաց, շարժումն չունի, ավելի շուտ համեստ ուսուցչուհի է, քան դերասանուհի:

— Այո՛, նա ուսուցչուհի է եղել և խաղացել է ուսուցչական սիրողական խմբում և իր եղբոր՝ Վավիկ Վարդանյանի կազմակերպած հայկական թատրոնում: Նրան բեմում տեսել և հավանել էր Վաղարշ Վաղարշյանը, և նրա միջնորդությամբ գեղարվեստական խորհուրդը Ռուզաննային հրավիրել է Երևան:

Ռուզաննա Վարդանյանը միջահասակից քիչ բարձր, խոշոր, արտահայտիչ աչքերով, գեղեցիկ կազմվածքով, սիրունատես, շատ գրավիչ ու համակրելի, 29-ին մոտ մի աղջիկ էր: Հենց առաջին հայացքից կարելի էր նրան սիրել, նրա բնավորության բոլոր ազնիվ գծերը կարելի էր կարդալ նրա համեստ, բարի, ազնիվ ու կիրթ դեմքին: Ահա այսքան հաճելի, հմայիչ, մարդկային բոլոր լավագույն հատկություններով օժտված, անթերի մի մարդ էր Ռուզաննա Վարդանյանը:

* * *

Նրա առաջին դերյուտին ներկա էինք նաև ես ու Ալազանը: Խաղում էր Ալ. Շիրվանզադեի «Պատվի համար» պիեսայում Մարգարիտայի դերը: Դա մի դեր էր, որ իր տարերքն էր: Նա ինքը իրեն էր խաղում: Նա էլ Մարգարիտայի նման ազնիվ, սիրո մեջ անդավաճան, բարի ու ճշմարիտ, պարզ ու հասարակ, արդարամիտ, հավատարիմ էր իր սկզբունքներին և ընկերներին: Նրա Մարգարիտն անգերազանցելի մնաց Սունդուկյանի անվան թատրոնում և թատրոնի գեղարվեստական խորհուրդը բարձր գնահատեց այդ դերակատարումը և Ռուզաննան ընդունվեց Առաջին Պետական թատրոնում: Նա վերին աստիճանի կիրթ, զարգացած, բարի ու ազնիվ, մեծ խղճի և զգացմունքների տեր, մարդկային մի ուրիշ կերտվածք էր: Իրար սիրեցինք և ընկերական ամենաջերմ ու անկեղծ կապերով իրար հետ կապվեցինք: Մենք եղանք նրա առաջին և վերջին ծանոթները, բարեկամները և անկաշառ, ազնիվ ու հարազատ ընկերները: Առանց իրար մենք մեր օրը չէինք պատկերացնում: Ամեն տեղ և ամենուր միասին էինք՝ լինել թատրոն, կինո թե հանգստյան տուն, միշտ միասին էինք:

Ռուզաննան առաջին տարիներին ապրում էր իր բարեկամուհու մոտ, դերերը սովորելու ոչ մի հարմարություն չուներ: Ես մեր բնակարանի բանալիներից մեկը տվել էի նրան: Նա ուզած ժամին գալիս էր մեր տուն և պատրաստում էր իր դերերը: Մեր բնակարանը գտնվում էր «Արմենիա»¹⁸⁵ հյուրանոցի տեղում, որի լուսամուտները բացվում էին Լենինի հրապարակի վրա: Տուն գալիս նկատեցի, որ ահագին բազմություն կանգնած էր Լենինի հրապարակում և բոլորի հայացքներն էլ ուղղված էին մեր պատուհաններին: Տեր Աստված, այս ինչ է պատահել՝ մտածեցի ես ու շտապ սենյակ մտա: Տեսա, որ Ռուզաննան առանց վարագույրները իջեցնելու իր դերն էր փորձում, իսկ հասարակությունը հանգիստ կանգնած նրա ձրի ներկայացումն էր դիտում: Ռուզաննան անչափ կարճատես էր: Այդ տեսնելով՝ բարձրաձայն ծիծաղելով նրան փաթաթվեցի և ասացի.

— Այ Տուրճիկ (մենք իրար այդպես էինք կոչում, նա մեծ Տուրճիկն էր, ես՝ փոքր), ձրի ներկայացում ես տալիս, ամբողջ հասարակությունը հրապարակում կանգնած քեզ էր նայում: Պատասխանի փոխարեն Ռուզաննան զնգուն ծիծաղելով և ինձ փաթաթվելով ասաց.

— Տո փուչ Տուրճիկ, ինչու՞ պատուհանի վարագույրները չես իջեցրել, իսկ ես ոչինչ չեմ նկատել և դերերս եմ փորձել:

Ռուզաննան ինքնամփոփ, չափը կորցրած համեստ, ուրիշի գործերին չխառնվող, տնից թատրոն, թատրոնից տուն էր մշտապես գնում: Միակ տեղը որ նա լինում էր՝ մեր տունն էր, մեր ընտանիքը: Դա նկատի ունենալով՝ Ալազանը նրան «ձեռ առնելու» համար, նրա դեմ ու դեմ կանգնած, ծիծաղելով, նրա զույգ ձեռները բռնելով, արտասանեց Խնկո-Ապոր հետևյալ քառյակը.

*Նորեկ գեղջկուհի,
Աղջիկ նոր դարի,
Գարունդ է եկել,
Գոմից դուրս արի:*

Այս լսելուց հետո Ռուզաննան բաց թողեց կարկաչահոս ու վարակիչ մի ծիծաղ: Անգուսպ ու երկարատև ծիծաղեցինք նաև մենք՝ նրա մայրն ու քույրը, ես ու Ալազանը: Երբ ծիծաղից մի փոքր հանգստացանք, Ռուզաննան ասաց.

— Ալազան ջան, շատ լավ ծաղրեցիր իմ ինքնամիտի բնավորությունը, այսուհետև կաշխատեմ մի փոքր «փչանալ»:

Բայց որքան էլ աշխատեցինք, նա «չփչացավ», էլի մնաց նույն ինքնամիտի Ռուզաննան, որի պատճառով էլ միշտ ստվերում էր մնում: Ալազանը, որը նրան և՛ որպես դերասանուհի, և՛ որպես մարդ լավ գիտեր, հաճախակի այս կամ այն կապակցությամբ «Գրական թերթ»-ում նրա մասին դրական հոդվածներ էր տպում: Մի անգամ ինձ և Ալազանին հանդիպեց Արուս Ոսկանյանը և դժգոհ տոնով ասաց.

— Ալազան ջան, աջ ու ձախ լավ ես թմբկահարում Ռուզաննայիդ, իսկ ինձ բոլորովին աչքաթող ես արել:

— Մյուս համարումն էլ քեզ կթմբկահարեմ, Արուս ջան, — ասաց Ալազանը ծիծաղելով, — դե դու հայտնի դերասանուհի ես, բոլորը քեզ գիտեն, իսկ Ռուզաննան նոր է ասպարեզ իջել, պե՛տք է նրան թատերասեր հասարակայնությանը ծանոթացնել, թե՛ն չէ:

— Ծանոթացնել պետք է, — ասաց Արուս Ոսկանյանը ժպտալով, — բայց ինձ էլ չպետք է մոռանալ:

* * *

Ռուզաննան դարձավ իրենց ընտանիքի առաջին ծիծեռնակը, որից հետո Պետական թատրոն հրավիրվեց նրա եղբայրը՝ Վավիկ Վարդանյանը¹⁸⁶: Հետագայում Ստավրոպոլից ամբողջությամբ տեղափոխվեց նրա ողջ ընտանիքը՝ մայրն ու հայրը, քույրը՝ Էմման, իսկ փոքր եղբայրը՝ Արմենը, 1925 թվից սովորում էր Պետական համալսարանում: Այսպիսով Ռուզաննան ունեցավ պատկառելի, բազմանդամ, կիրթ ու հաճելի մի ընտանիք, որտեղ հայկական տրադիցիաներին զուգահեռ կիրառվում էր ռուսական նիստ ու կաց և սովորություններ: Ընտանիքի հայրն ու մայրը իրենց զավակներին դաստիարակել էին մանկավարժական բոլոր հմտություններով և նրանցից պատրաստել խելոք ու կիրթ մարդիկ:

Ռուզաննեց ընտանիքում իշխում էր թատերասիրություն, որը ժառանգություն էր մնացել իրենց թատերասեր ծնողներից, որոնք ուսուցչությանը զուգահեռ

186 Վավիկ (Անուշավան) Տիգրանի Վարդանյան (1900–1967), Ռեժիսոր, դերասան: Ծնվել է Բաքվի նահանգի Ղուբա գյուղաքաղաքում: 1918 թ. Աստրախանում ղեկավարել է Հայկական գործերի կոմիսարիատի տեղական բաժանմունքին առընթեր բացված դրամատիկական ստուդիան, չորս տարի աշխատել է Հյուսիսային Կովկասի հայկական թատրոններում: 1920 թ. հիմնադրել է մինչև 1926 թ. ղեկավարել է Ստավրոպոլի հայկական թատրոնը: 1944 թ. հիմնադրել է հայկական առաջին թատերական բարձրագույն դպրոցը, եղել է դրա տնօրենը: 1954–1958 թթ. Սպենդիարյանի անվան օպերայի և բալետի թատրոնի գլխավոր ռեժիսորն էր: 1951–1955 թվականներին եղել է Հայաստանի Գերագույն սովետի նախագահության նախագահի, 1953–1954 թվականներին՝ կուլտուրայի մինիստրի տեղակալ, 1952–1955 և 1959–1965 թվականներին՝ Հայկական թատերական ընկերության վարչության նախագահը, Հայաստանի 2-րդ, 3-րդ և 4-րդ գումարումների Գերագույն խորհրդի պատգամավոր:

գրադվել էին նաև բեմական արվեստով: Զավակներից երեքը՝ Վավիկը, Ռուզաննան և Էմման ընտրել էին բեմը, իսկ փոքր որդին՝ Արմենը, օպերիցիոն դիրք բռնեց թատերասեր այդ ընտանիքում և գնաց ֆիզիկա-մաթեմատիկական գծով:

Դժվար էր ասել, թե այս ընտանիքում որ լեզուն էր իշխում: Եթե նրանց հյուրը հայ էր, խոսում էին մաքուր հայերենով, եթե ռուս էր՝ մաքուր ռուսերենով: Այդ բոլորը ընտանիքի հոր՝ հայ գրականության և լեզվի ուսուցիչ Տիգրան Վարդանյանի աշխատանքի արգասիքն էր, որը խոր կնիք էր դրել այդ ընտանիքում:

Մի առավոտ Ռուզաննային հանդիպելով ասացի.

—Տուրճ ջան, ինչո՞ւ չես երևում:

—Դու գիտե՞ս, որ մեր ընտանիքը լրիվ կազմով տեղափոխվեց Երևան: Գնանք, գնանք, քեզ նրանց հետ ծանոթացնեն: Ասենք՝ ի՞նչ ծանոթացնեն, նրանք առանց քեզ տեսնելու իմ նամակներից արդեն ձեզ գիտեն: Բայց գնանք, որ մաման քեզ տեսնի, նա քեզ պես ուրախ ու աշխույժ աղջկան շատ ու շատ կսիրի:

—Գնանք, — ասացի ես:

Տուն մտանք թե չէ Ռուզաննան ասաց.

—Մամա՛, ծանոթացիր իմ փոքրիկ ու չարաճճի Մարոյի հետ, առանց Մարոյի իմ օրը Երևանում շատ տխուր կանցներ:

—Վայ, քո Մարոն շատ փոքրիկ աղջիկ է, — ասաց մայրիկը ծիծաղելով, մեջքիցս բռնելով, ինձ իր ծնկներին դնելով ու համբուրելով:

—Դու նրա փոքրությանը մի նայիր, մամա, նա շատ խելոք, ճարտարախոս, կատակասեր, սրամիտ աղջիկ է, իսկ իմ հոգնած և տխուր ժամերին իր սրամիտ կատակներով ինձ հանգստացնում է: Այնպես որ, մամա ջան, իմ Մարոն շատ սիրելու աղջիկ է, — ասաց Ռուզաննան գլուխս գրկելով և կրծքին սեղմելով:

Ես իմ ընտանեական առաջին դաստիարակությունը ստացել եմ այս ընտանիքում: Իմ առաջին դաստիարակները եղել են իմ սիրելի մայրիկը, Ռուզաննան և Էմման: 1927 թվից մինչև 1957 թվի՝ ուղիղ 30 տարի տևեց իմ ընկերությունը Ռուզաննայի հետ, որից հետո մինչ օրս շարունակվում է նրա մնացած հարազատների հետ:

Ես ու Ալազանը Վարդանյան ընտանիքի մշտական ու հարազատ հյուրերն էինք: Կարճ ժամանակից հետո դարձանք նրանց մտերիմներն ու հոգեհարազատները:

* * *

Արուս Ոսկանյանը չգիտեմ ինչու Ռուզաննային չէր սիրում: Գուցե որպես իր մրցակցի, գուցե՝ նրա համար, որ նա իր կոլեկտիվում առանձնակի սեր ու հարգանք էր վայելում: Գուցե թատրոնի կուլիսների ետևում մութ մարդիկ Արուսին հրահրե՞լ էին Ռուզաննայի դեմ: Մի խոսքով՝ ոչինչ, ոչինչ չհասկացանք: Նրանց միջև ոչ մի ընդհարում տեղի չէր ունեցել: Ռուզաննան միշտ նրա մասին խոսում էր սիրով ու հարգանքով և բարձր էր գնահատում նրա տաղանդը, բայց նա ոչ միայն Ռուզաննային չէր բարևում, այլև վերջին շրջանում անգամ նրա հետ չէր խոսում: Մի անգամ ես այսպիսի տհաճ մի դեպքի ականատես եղա: Ես ու Ռուզաննան թատրոնի մուտքի մոտ կանգնած խոսում էինք: Դեմքը ծամածռելով, աչքերը կկո-

ցելով, առանց մեզ բարևելու ներս մտավ Արուս Ոսկանյանը և ինքն իր հետ խոսելով՝ ասաց.

— Սա ոչ թե դերասանուհի, այլ գիշերային բու է, բու...

Ես զարմացած և միաժամանակ բարկացած նրա ետևից նայեցի: Ռուզաննան մինչև այդ դեպքը սրտի ցավով ասել էր, որ Արուսը նրան տեսնելիս դեմքը ծոմոմ է, բայց մենք նրան չհավատացինք և վերագրեցինք նրա կարճատեսությանը: Այդ դեպքից հետո ես Ռուզաննային ասացի.

— Այո, դու ճիշտ էիր նկատել, Արուսը դեմքը ծոմոմելով քեզ նայելով ներս մտավ: Բայց դու ինչո՞ւ մի անգամ չես հարցնում, թե ինչու է նա քեզ վիրավորում ու «բու» անվանում: Դա Արուսի նման մեծ ու շնորհալի դերասանուհուն սազական չէ:

— Ոչ մի բան էլ չեմ հարցնի, որքան ուզում է թող դեմքը ծոմոմի, իմ խիղճը մաքուր է և հոգիս հանգիստ, ես նրան ոչինչ, ոչինչ չեմ արել, — ասաց Ռուզաննան շատ հանգիստ տոնով:

Մի ուրիշ անգամ «Ինտուրիստ» ռեստորան մտնելիս նորից հանդիպեցինք Արուսի չար և արհամարհող հայացքին, կարծես դրանով ուզում էր ասել «Ռուզան և ռեստորան, սա չեղած բան է»:

Ռուզաննան ոչ մի հասարակական վայր չէր գնում, նրա ամենօրյա ճանապարհն էր՝ թատրոն, տուն: Այդ նկատի ունենալով ես ու Ալազանը առանց նրա ոչ մի հասարակական վայր չէինք գնում:

* * *

Ռուզաննան մարդկանց շատ լավ ընդունում, լավ ու հաճելի խոսում, հենց առաջին հանդիպումից գրավում էր մարդկանց սրտերը, բայց բոլորի հետ չէր մտերմանում: Ես չեմ հիշում մի որևէ դերասանուհու կամ դերասանի, որոնց հետ նա շատ մտերմիկ փոխհարաբերության մեջ լիներ, նրանց տները գնար ու գար: Որոշ չափով մտերմություն ուներ Սովետական Միության ժողովրդական արտիստ Հրաչյա Ներսիսյանի, ժողովրդական արտիստուհիներ Օլգա Գուլազյանի և Հասմիկի հետ: Աշխատանքի ընթացքում շատ մտերմիկ փոխհարաբերության մեջ էր իր բոլոր կոլեգաների հետ, բոլորն էլ անխտիր սիրում ու հարգում, այցելում էին նրան, բայց նա հազվագյուտ դեպքում էր այցելում նրանց:

* * *

Դեզդեմոնայի թաշկինակը շատ անշուք էր, ես նրա համար ասեղնագործեցի հայկական ժանյակներով շքեղ մի թաշկինակ և մեր Տուրճիկ անունը բնորոշորոշ երգիծական մի քառյակ գրեցի և դրեցի թաշկինակի մեջ: Ալազանը այդ տեսնելով՝ երկու սոնետ էլ ինքը գրեց, որոնք թաշկինակի հետ միասին հանձնեցինք Ռուզաննային և ստացանք նրա ջերմ խոսքերը և հաճելի համբույրները: Ահա իմ գրած երգիծական քառյակը.

*Հեզ հնազանդ Տուրճիկս,
Պոչիկ ունես բիզ-բիզ,
Ականջներդ երկու թիզ,
Իմ սիրելի Տուրճիկիս:*

Այս քառյակից ընթերցողը կկռահի, թե ինչ է նշանակում Տուրճիկ բառը:
Մեջ եմ բերում նաև Ալազանի զույգ ստնետները:

ԴԵԶԴԵՄՈՆԱՅԻ ԹԱՇԿԻՆԱԿԸ

ՍՈՆԵՏ

Սիրելի Ռուզաննային

Մի փոքրիկ աղջիկ սրտով հուրհրան,
Մարներով բարակ, հայացքով այրող –
Վարդեր էր բացում ասեղի ծայրով
Հոգու պես իր ջինջ մեքաքսի վրա:

Այդ վարդերի հետ, հյուսում է հույզով,
Երկու սրտերից բխած սերը բոց,
Երկու սրտերի մի անմար հնոց –
Թաշկինակի շուրջ լուսե երիզով:

Դնում է նա իր ու իմ սերը վառ –
Մեքաքսի փոքրիկ կտորի վրա,
Հյուսելով իրար զգացմունք ու վարդ:

Հյուսում է հույզով, մեր սերը անմար –
Գայթակղության այդ բոցին հուրհրան,
Ամենությունդ խեղդվելու համար:

28.5.1947թ.

ԱԼԱԶԱՆ

* * *

ՌՈՒԶԱՆՆԱ ՎԱՐԴԱՆՅԱՆԻՆ

ՍՈՆԵՏ

Քո համեստության կապանքներից բիրտ –
Դուրս պոռթկաց ըմբոստ փաղաղդ լուսե,
Դառնալով հուզում ու դառնալով սեր –
Գրավեց, փրեց հիացմունք ու սիրտ:

Քո փառքին եղան դայակներ երկու –
Ներքին արևիդ, հուրը մշտաբոց
Եվ մեր Մեծ Դարի ոգին ալեկոծ –
Վառելով աստղդ, մեր ջինջ երկնքում:

Սրտիցս պոկած ծափով ու փնջով –
Ես ուղեկցել եմ քայլերդ առաջին,
Հոգուդ գարունը ծաղիկներով ճոխ:

Գորգուրել եմ քո հասակը աճող,
Հուզիչ արվեստի դու կախարդ աղջիկ –
Բեմից մի ամբողջ աշխարհ նվաճող:

28.5.1947թ.

Վահրամ Ալազան

Մենք ընկերության սահմանները վաղուց էինք անցել և մտել էինք հարազատության, հավատարմության և իրար համար կյանք զոհաբերելու սահմանները:

81. ԱԼԱԶԱՆԻ ԱՐՏԱՍԱՐՄԱՆՅԱՆ ԿԱՊԵՐԸ

Բացի տեղական և Միությանական մտավորականությունից, Ալազանը կապված էր նաև արտասահմանյան մտավորականության հետ: Աշխարհի որ անկյունում, որտեղ մի հայ կար և «Գրական դիրքերում» ու «Գրական թերթ» էր ստանում, բոլորն էլ Ալազանի հետ նամակագրում էին: Նամակներ էր ստանում Չինաստանից, Հնդկաստանից, Մոնղոլիայի Ժողովրդական հանրապետությունից, Դեմոկրատական Գերմանիայից, Հունաստանից և Կիպրոսից: Մշտական նամակագրության մեջ էր Ամերիկայի հայ գրողներ Կարապետ Սիտալի¹⁸⁷, Զարուհի Գալեմբերյանի, Հակոբ Կույունջյանի, Պատրիկ Մելյանի և Օքսեն Սարաջյանի (Սարյան) հետ:

Ֆրանսիայում՝ Զապել Եսայանի, Արշակ Չոպանյանի, Ավետիք Իսահակյանի հետ: Պոլսում՝ Սիպիլի¹⁸⁸ և Թորոս Ազատյանի հետ: Միրիայում՝ Վահե Վահեյանի և Գառնիկ Աղդարյանի հետ: Սովետական Միության մասին խոսք լինել չէր կարող. նա նամակագրությամբ կապված էր Սովետական Միության մեջ մտնող բոլոր հանրապետությունների նշանավոր գրողների հետ: Անձնական շատ նամակներ ուներ Ալեքսանդր Ֆադեևից, Տիգրան Տաթևեցի, Սամել Վուրդունից, ուկրաինական գրող Պաուլո Տիչինայից և շատ շատերից:

Մեր փոստարկղում ամենաքիչը 50, իսկ ամենաշատը 200 նամակ էր լինում ամեն օր անխտիր: Ահա այդ ծով աշխատանքներին, իմ ուժերի չափով ես էլ էի մասնակից: Ես մի տեսակ նրա տնային քարտուղարի պաշտոնն էի կատարում: Օրը երկու անգամ բացում էի մեր փոստարկղը և ըստ տեսակավորման դասավորում էի նամակները՝ բանաստեղծությունները, արձակ գործերը և քննադատական հոդվածները, լավերը ներկայացնում էի Ալազանին, իսկ «անհուսալիներին» գրում պատասխաններ:

Ահա այսպես տասնհինգ տարի շարունակ, Ալազանը նույն պոստում կատարում էր մարդկային ուժերից վեր այդ աշխատանքները: Այդ կապակցությամբ ես հաճախ կոմիւն էի նրա հետ և ասում.

— Ինչպիսի ուժերդ և առողջությունդ, աշխատի՜ր նաև քեզ վրա, դու քեզ բոորովին մոռացել ես, տպում ու աշխատում ես միայն հայ գրականության և հայ ժողովրդի համար:

187 Կարապետ Շահինյան (Շահինյան, 1891–1972), բանաստեղծ, խմբագիր, հասարակական գործիչ: Մինչև 1914թ. ապրել և աշխատել է Վանում: 1914թ. մեկնել է ԱՄՆ, հաստատվել Ֆիլադելֆիայում: Իր հիմնած տպարանում շուրջ 40 տարի հրատարակել է «Հորիզոն» գրական, գիտական, հասարակական շաբաթաթերթը: Հայաստանի խորհրդայնացումից հետո հարել է ԱՄՆ-ում գործող Հայ բանվորական կուսակցությանը, որը հետագայում մտել է ԱՄՆ կոմունիստական կուսակցության մեջ: Բազմիցս այցելել է Խորհրդային Հայաստան:

188 Սիպիլ (Զաբել Հովհաննեսի Խանջյան, արևմտահայերեն՝ Զապել Յովհաննեսի Խանճեան, 1863–1934), հայ գրող, մանկավարժ, հասարակական գործիչ: Ծնվել, գործել և մահացել է Կ. Պոլսում:

Բայց գուր... նա նույն էներգիայով, նույն ոգևորությամբ աշխատում ու աշխատում էր: Նա այնքան մտազբաղ էր ու ծանրաբեռնված: Շատ անգամ մի բան հարցնելիս կամ անպատասխան էի մնում, կամ էլ հարցի հետ չկապված պատասխան էի ստանում: Այդ ապացուցելու համար նկարագրեմ երկու դեպք: Մեր տան միջանցքում ես մշտական նույն տեղում մի աթոռ էի դնում, որ Ալազանը ներս մտնելիս նստեր ու կոշիկները փոխեր: Մի օր սենյակները մաքրելիս մոռացել, աթոռն իր տեղից մի այլ տեղ էի դրել: Մեր տան դուռը ծեծեցին, և ես բացեցի: Ալազանն էր, և ես շտապ գործերով խոհանոց վազեցի: Քիչ հետո մի ուժեղ թմկոցի ձայն լսեցի: Վազեցի միջանցք, տեսա Ալազանին միջանցքի գետնին նստած ծիծաղելիս: Նա դարձավ դեպի ինձ և ասաց.

— Ինչո՞ւ ես աթոռն իր տեղից շարժել:

Երկուսս էլ անխոս, մինչև արտասվելու աստիճան ծիծաղում ու ծիծաղում էինք: Ապա ես ծիծաղս զսպած նրան դարձած ասացի.

— Տեսնե՞սի տղա, աթոռն էր տեղից շարժված, հո աչքերդ էլ տեղից չէր շարժված, նայիր հետո նստիր:

Ալազանը չգիտեմ ինչ տոնի կապակցությամբ երկու տասնյակ նամակներ էր գրել՝ արտասահմանյան մտավորականությանը ուղակելու համար: Մինչև ուղարկելը որոշ նամակներ պետք է համաձայնեցներ Կուսկենտկոմի առաջին քարտուղար ընկեր Խանջյանի հետ: Նամակների կապոցը թևի տակին դրած՝ կոշիկներն էր հագնում:

— Կոշիկներդ, կոշիկներդ կեղտոտ են, — ասացի ես, — ձեռքերս յուղոտ են, չեմ կարող մաքրել, դու մաքրիր:

Նա կոշիկները մաքրեց, հագավ ու գնաց: Կես ժամ չանցած՝ լսեցի նրա ոտնաձայնը: Նա սեղմեց դռան զանգը: Ես դուռը բացեցի, դռան մեջը կանգնած, ծիծաղելով և թևի տակի սև խոզանակը ցույց տալով՝ ասաց.

— Տես՝ նամակների փոխարեն ինչ եմ տարել Խանջյանի մոտ:

Երկուսս էլ փորցավության հասած ծիծաղեցինք: Աղասու առանձնասենյակը մտնելիս, նա ծիծաղելով ասել է «Ալազան, այդ ի՞նչ խոզանակ ես դրել թևիդ տակին»:

— Վայ, նամակները թողած, խոզանակն եմ վերցրել, — ասացի ես ծիծաղելով, կարմրելով ու նրա մոտից դուրս գալով:

— Տեսա՞ր, Մարո ջան, միայն մեկ օր առանց իմ վրագույն ստուգելու ինձ դուրս թողեցիր և Խանջյանի մոտ խայտառակվեցի, — և նամակների կապոցը ձեռքին բռնած՝ կրկին գնաց Կենտկոմ ընկեր Խանջյանի մոտ: Կես ժամ հետո տուն մտնելով ասաց.

— Աղասին, ծիծաղելով և նամակները վերցնելով, ասաց՝ երևում է, որ այսօր դու Մարոյի տեսողական պրիզմայով չես անցել, այդ լավ չէ, առանց Մարոյի դու կորած ես:

ՊԵՏԱԿԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԳՈՐԾԻՉՆԵՐ

82. ՆԱԴԵԺԴԱ ԿՈՆՍՏԱՆԻՆՈՎՆԱ ԿՐՈՒՊՍԿԱՅԱ

1934 թվի օգոստոսին Մոսկվայում բացվեց Սովետական Միության գրողների Համամիութենական Առաջին համագումարը: Բացման ընդարձակ խոսքով հանդես եկավ Համամիութենական Գրողների Միության նախագահ Մաքսիմ Գորկին^[30]:

Համագումարի ավարտից հետո Միությունների տան պոետազարդ դահլիճում տրվեց մեծ ու շատ ճոխ բանկետ: Ինձ ևս բախտ վիճակվեց հրավիրատունն ստանալ այդ բանկետի համար: Բանկետում, բացի գրողներից, ներկա էին պետական, կուսակցական նշանավոր դեմքեր, ընկերներ: Ժդանովը^[31] բարձրահասակ, լիքը-լիքը, շիկահեր, կապուտացյա, միշտ բարի ժպտուն դեմքով, կիրթ շարժունով մի ռուս էր: Այնտեղ էին Օտտո Յուրևիչ Շմիդտը և Նադեժդա Կոնստանտինովնա Կրուպսկայան: Երբ մենք մտանք Միությունների տան պոետազարդ դահլիճ, սեղանն արդեն պատրաստ էր, և բոլոր հյուրերը գրավել էին իրենց տեղերը: Սեղանի թամադան ընտրված էր բարձրահասակ, հաստիկ, սևահեր և ճաղատագրովս Ալեքսեյ Տոլստոյը, իսկ օգնականը՝ Վլադիմիր Կիրշոնը¹⁸⁹: Մեզ մետեցավ թամադայի օգնական, սրամիտ, ուրախ ու կատակասեր Վլադիմիր Կիրշոնը, իմ ու Ալազանի թևը մտած տարավ ու նստեցրեց հայտնի բևեռախույզ, «Չեյուսկին» էքսպեդիցիայի գիտական ղեկավար Օտտո Յուրևիչի¹⁹⁰ և Նադեժդա Կոնստանտինովնա Կրուպսկայայի միջև:

Օտտո Յուրևիչին գիտելի գրքերից ու թերթերից «Չեյուսկին» նավի խորտակման և նրա էքսպեդիցիայի անդամների ազատման կապակցությամբ: Նա անսահման հարազատ էր իր նկարներին. նույն գեղեցիկ և հմայիչ գիտնականին սազական դեմքը, որը զարդարում էր փառահեղ երկար ու սև մորուքը և խոշոր, խաժ ու գրավիչ աչքերը: Նա ուներ յուրահատուկ հաճելի ու հմայիչ նայվածք: Նա անմիջապես տեղից շարժվեց և ինձ տեղ տվեց իր կողքին և առանց որևէ ձևակախության ձեռքն ինձ մեկնելով՝ ասաց.

— Օտտո Յուրևիչ Շմիդտ:

— Մարիա, — ասացի ես:

— Հայրանունդ, — հարցրեց նա:

189 Վլադիմիր Կիրշոն (1902–1938), խորհրդային գրող, հրապարակախոս, դրամատուրգ, խմբագիր: Մտերիմ է եղել ԽՍՀՄ ՆԳԺ Հենրիխ Յագոդայի հետ: Վերջինիս ձեռքակալությունից հետո հեռացվել է ԽՍՀՄ Գրողների միության վարչությունից և ձերբակալվել՝ մեղադրվելով հակահեղափոխական տեռորիստական կազմակերպության մասնակցության մեջ: Գնդակահարվել է 1938թ.: Հետմահու արդարացվել է 1955թ.:

190 Օտտո Յուրևիչ Շմիդտ (Օտտո-Ֆրիդրիխ-Յուլիուս Յուլեի Շմիդտ, 1891–1956), ծնվել է Լիֆլանդիայում (Լատվիա): Մ. Ալազանն օգտագործում է «Յուրևիչ» հայրանունը, մինչդեռ իրական հայրանունը «Յուլևիչ» է: Մաթեմատիկոս, երկրաֆիզիկոս, աշխարհագրագետ, աստղագետ: 1921–1924թթ. ղեկավարել է Պետական հրատարակչությունը: Համարվում է ԽՍՀՄ գրահրատարակության և կրթության համակարգի բարեփոխումների կազմակերպիչը: Սովետական մեծ հանրագիտարանի հիմնադիրներից է և գլխավոր խմբագիրը: 1939–1942թթ. ԽՍՀՄ ԳԱ փոխնախագահն էր:

—Մուրադովնա:

—Զնաչիդ Մարիա Մուրադովնա, դա՞¹⁹¹:

—Դա¹⁹², — պատասխանեցի ես ամոթխած ու կարմրած:

Նստած տեղում իմ գլուխը հասնում էր նրա գոտկատեղին, իսկ կանգնած՝ ես մի դեղձենի էի բարդու կողքին բուսած: Նա համագումարի պատգամավորներից ամենաբարձրահասակն էր, իսկ ես՝ ամենակարճահասակը: Դրա համար էլ Կիրշոնը ասաց.

— Ձեր և Օտտո Յուրևիչի բոյերը շատ համապատասխան են, Ձեզ նստեցնում են նրա կողքին:

Ես նստեցի Օտտո Յուրևիչի և Նադեժդա Կոնստանտինովնա Կրուպսկայայի միջև: Այդ դրությունից մի փոքր ինձ կորցրեցի, կարմրեցի, ինչպես ասում են՝ լեզուս կապ ընկավ: Ընկել էի անելանելի դրության մեջ, չգիտեի ինչից սկսեի և ինչով վերջացնեի:

Նադեժդա Կոնստանտինովնա Կրուպսկայան որպես մանկավարժ ու հոգեբան, կարծես զգաց իմ ծանր վիճակը և ինձ հանեց անելանելի դրությունից:

—Աղջիկս, ի՞նչ ազգության ես պատկանում:

—Հայ եմ, — պատասխանեցի ես՝ կրկնակի ամոթխած ու կարմրելով:

—Գրողուի՞ ես:

—Ո՛չ, ամուսինս է գրող:

—Բայց Դուք փոքր աղջիկ եք, դրա համար էլ ես Ձեզ «դու»-ով դիմեցի:

Ես ծիծաղելով վեր կացա տեղիցս, Ալազանին բերեցի և ծանոթացրի նրա և Օտտո Յուրևիչի հետ: Նրանց միջև սկսվեց փոխադարձ և երկարատև մի խոսակցություն Հայաստանի կուլտուրայի և գրականության ու արդյունաբերության շուրջ: Երկար գրույցից հետո Նադեժդա Կոնստանտինովնան նորից դարձավ ինձ:

—Աշխատում եք:

—Այո՛:

—Ո՞ր ասպարեզն եք ընտրել:

—Մանկավարժական:

—Ուրեմն կոլեգանե՞ր ենք, — ժպտալով ասաց նա:

—Այո՛, — պատասխանեցի ես և ավելացրի, — Ձեր մանկավարժական հայացքներին ես ծանոթ եմ դեռ ուսանողական սեղանից:

—Շատ ուրախ եմ, — պատասխանեց նա:

Մեր հաճելի խոսակցությունն ընդհատեց Հայաստանի Գրողների Միության նախագահ ընկեր Դրաստամատ Տեր-Սիմոնյանը [32]¹⁹³, որը բոլոր բանկետներում իմ մշտական զույգն էր և որն ինձ հրավիրեց պարելու: Կատակասեր և սրամիտ Կիրշոնը իմ պարը տեսնելով՝ քիչ հետո եկավ ու ինձ հրավիրեց պարի:

191 Ուրեմն, Մարիա Մուրադովնա, այո՛:

192 Այո՛:

193 Դրաստամատ Տեր-Սիմոնյան (1895–1937), կուսակցական և պետական գործիչ, լրագրող, հրապարակախոս, Հայաստանի Գրողների միության առաջին նախագահը:

Մի քանի պտույտ կատարելուց հետո ինձ թևանցուկ արած բերեց և իմ տեղում նստացրեց: Սկզբում իմ, ապա Ալազանի ձեռքը համբուրեց, նրա հետ ջերմ սիրով գրկախառնվեց, նրանից շնորհակալություն հայտնելով գնաց: Այդ օրը նրա տրամադրությունը շատ բարձր էր: Քիչ հետո Կիրշոնը նորից մոտեցավ մեզ և ասաց.

— Ալազան, թանկագինս, թույլ տուր մի կատակ անեմ տիկնոջդ և Օտտո Յուրևիչի հետ՝ նրանց երկուսին միասին պարել տամ: Մեկը շատ բարձրահասակ է, մյուսը՝ շատ ցածրահասակ, դա շատ կուրախացնի մեր հյուրերին: Չէ՞ որ ես սեղանապետի օգնականն եմ, մի բանով էլ ես պիտի նրան օգնեմ, թե՛ չէ:

Ես նրան աղաչանքով խնդրեցի, որ հետ կանգնի իր մտադրությունից: Նա չմերժեց և հարգեց իմ խնդրանքը:

Մենք մինչև լուսադեմ երգեցինք, պարեցինք, կերանք ու խմեցինք, ուրախացանք, իսկ Նադեժդա Կոնստանտինովնան տեղում նստած, ամբողջ խնջույքի ժամանակ, միայն մի ողկույզ խաղող ափսեում դրած, մեկ-մեկ գլխներն ուտում և կորիզները շարում էր ափսեի շուրթին:

Բանկետն ավարտվեց առավոտյան: Ես ու Ալազանը մնաս բարով ասացինք մեր հարգելի սեղանակիցներ Նադեժդա Կոնստանտինովնային և Օտտո Յուրևիչին: Նադեժդա Կոնստանտինովնան ձեռքը իմ ուսին դրած, ժպտալով ասաց.

— Դե գնա՛՛՛ ձեր արևավառ Հայաստանը և քո ընտրած մասնագիտության՝ մանկավարժության վրա լավ աշխատիր, տեն, կգամ Հայաստան և կստուգեմ աշխատանքդ:

— Միասին կգանք, — ավելացրեց Օտտո Յուրևիչը:

— Մեծ սիրով, — ասացի ես, — բայց ուղիղ մեր տուն կիջնեք, չէ՞...

— Այո՛, ուղիղ ձեր տուն, — պատասխանեց Նադեժդա Կոնստանտինովնան:

— Այն ժամանակ, խնդրում եմ մեր հասցեն գրեք, — ասացի ես:

Օտտո Յուրևիչը ծոցագրպանից հանեց փոքրիկ բլոկնոտն ու մատիտը և գրի առավ մեր տան հասցեն: Ապա մենք փոխադարձ սիրալիրությամբ սեղմեցինք իրար ձեռքեր և հրաժեշտ տվեցինք իրար:

— Ձեզ անհամբեր կսպասենք, — ասաց Ալազանը:

— Անպայման, անպայման կգանք, — ասաց Օտտո Յուրևիչ Շմիդտը:

83. ԱՂԱՍԻ ԽԱՆՁՅԱՆԸ ԵՎ ՍԱՅԱԿ ՏԵՐ-ԳԱԲՐԻԵԼՅԱՆԸ

Աղասի Խանջյանը կարճահասակ, սև ու գանգուր, խիտ մազերով, սպիտակ ու դալուկ դեմքով, գեղեցիկ դիմագծերով, 35 տարեկան շատ հետաքրքիր մի երիտասարդ էր: Ուներ բեղեր, որն առանձին հմայք էր տալիս իր սպիտակ ու դալուկ դեմքին և ավելի հմայիչ էր դարձնում նրան:

Խանջյանը Հայաստանի Կոմունիստական Կուսակցության առաջին քարտուղարն էր: Նրան ես առաջին անգամ հանդիպեցի 26 Կոմիսարների անվան զբոսայգում, բազմամարդ մի միտինգում ճառելիս: Խոսում էր ձեռքերը ետևում դրած և շատ ինքնավստահ ու համարձակ: Խոսում էր մաքուր հայերենով, պատկերավոր ու գեղեցիկ և իր գեղեցիկ խոսքով զրավում էր հասարակությանը: Չեռ-

քին չունենալու և ոչ մի կոնսպեկտ և ոչ մի թղթի կտոր: Բեմում ազատ քայլում, խոսում և իր մեկժամյա խոսքով չէր ձանձրացնում հասարակությանը: Նա գեղեցիկ խոսքի վարպետ էր: Նրա ճառն ավարտվեց բռնի ու երկարատև ծափերով, բռավոններով: Երբ նա բեմից ցած իջավ, ես ու Ալազանը մոտեցանք նրան: Ալազանը ինձ ծանոթացրեց նրա հետ: Նա ժպտալով և սիրալիրությամբ ու անխոս սեղմեց իմ ձեռքը: Ալազանը և Խանջյանը ծանոթ էին 1919 թվականից:

Մենք Աբովյան փողոցում զբոսնելով հասանք մինչև Խանջյանի բնակարանը, որը գտնվում էր «Երևան» հյուրանոցի շարունակության վրա: Երկհարկանի սև տուֆաշեն մի տուն էր: Նա մեզ իր մոտ հրավիրեց, թատրոնի տոմս ունենալու պատճառով մենք նրա հրավերը չընդունեցինք և ցտեսություն ասելով գնացինք: Այնուհետև իմ հանդիպումներն ընկեր Խանջյանի հետ հաճախակի և սովորական դարձան:

* * *

Սահակ Տեր-Գաբրիելյանը[33] նույնպես գանգրամագիկ, սպիտակադեմ, կարճահասակ, 40-ն անց, շատ հաճելի, գեղեցիկ ու գրավիչ մարդ էր: Նա Հայաստանի Ժողովրդական կոմիսարների խորհրդի նախագահն էր: Խանջյանը գանգատվում էր թոքերից, իսկ Սահակ Տեր-Գաբրիելյանը՝ հոդերից: Երկուսն էլ մեծ մասշտաբի աշխատողներ էին: Այստեղ հարկ է, որ հիշենք Չարենցի խոսքերը ասված Խանջյանի և Տեր-Գաբրիելյանի մասին՝ մի փոքր ձևափոխելով. «Երկուսն էլ մեծ օվկիանոսի նավեր էին, բայց ափոս, որ լողում էին ծանծաղուտներում»:

Երկուսն էլ սիրված էին հայ ժողովրդի կողմից: Երկուսն էլ սիրված ու ճանաչված էին Հայաստանի և արտասահմանյան հայության կողմից: Սահակ Տեր-Գաբրիելյանին անձամբ գիտեր ժողովուրդների մեծ առաջնորդ Վ.Ի.Լենինը, որի հետ նա աշխատել էր երկար տարիներ:

Սահակ Տեր-Գաբրիելյանն ու Խանջյանը աշխատում էին համերաշխ՝ մեկը իր աշխատանքով լրացնում էր մյուսին: Նրանք իրար շատ սիրում ու հասկանում էին: Մի խոսքով նրանք ունեին «մեկ սիրտ, մեկ ուղեղ» և մեկ գործելակերպ:

* * *

Մի անգամ ես ու Ալազանը ոտքով բարձրանում էինք Սպանդարյան փողոցի դիվար և գնում էինք Կոնդ թաղամաս: Հանկարծ մի մեքենա կանգնեց մեր կողքին, ես վախեցած մի կողմ վազեցի: Մեքենայի դուռը բացվեց և մեզ նայեցին Սահակ Տեր-Գաբրիելյանը և Խանջյանը: Սահակ Տեր-Գաբրիելյանը Ալազանին դառնալով՝ ասաց.

—Այ տղս, Ալազան, դու ի՞նչ ես ուզում խեղճ աղջկանից, ամբողջ օրը թևիդ տակը դրած ման ես գալիս, չես թողնում, որ այս աղջիկը մի փոքր շունչ քաշի:

Ապա ինձ դառնալով՝ ասաց.

—Մարո ջան, այստեղ արի:

Եվ ինքը մեքենայից դուրս եկավ ու ինձ տեղավորեց մեքենայում և վարորդին կարգադրեց մեքենան քշել: Բավականին գնալուց հետո Սահակ Տեր-Գաբրիելյանը ասաց.

—Աղասի, ի՞նչ է քո կարծիքը, Մարոյին մինչև երեկոյան չպահենք:

— Չէ, չէ, որքան Ալազանի հոգու հետ խաղացինք բավական է, եթե Մարոյին մի փոքր էլ ուշացնենք, Ալազանը կխելագարվի, նա առանց Մարոյի կես ժամ էլ չի ապրի, ձկան պես կմեռնի:

Ապա վարորդը մեքենան հետ վերադարձրեց: Դեռ Ալազանը քրոջ տուն չհասած՝ մեքենան կանգնեց նրա կողքին: Սահակ Տեր-Գաբրիելյանը մեքենայի դուռը բացելով՝ ասաց.

— Ա՛ռ, սո՛ւ Մարոյիդ, թե չէ կցնդես, ափսոս տղա ես, էլի մեր Ալազանն ես, խղճացի քեզ, թե չէ...

Ես մեքենայից ցած իջա, իսկ նրանք բարձր տրամադրությամբ շարունակեցին իրենց ճանապարհը:

* * *

1936 թվականին Ալազանը վերադարձավ Փարիզում կայացած Կուլտուրայի Պաշտպանության միջազգային կոնգրեսից^[34]: Մի քանի օր հետո Ալազանը զանգահարեց Կենտկոմ և իմացավ, որ ընկեր Խանջյանը գտնվում էր Դիլիջանում, իր առանձնատանը: Կենտկոմից ընկեր Խանջյանի մեքենան վերցնելով՝ գնացինք Դիլիջան: Դիլիջանի բազմաթիվ ոլորաններում ես ուժեղ սրտխառնություն ունեցա և համարյա ուշագնաց հասա ընկեր Խանջյանի առանձնատուն: Երկաթյա մեծ դարպասները բացվեցին, և մեր մեքենան ներս մտավ բակ: Ընկեր Խանջյանը, մի ծառի հովանու տակ նստած, շախմատ էր խաղում: Նա մեզ տեսնելով՝ եկավ ընդառաջ և ասաց.

— Վսյ, խեղճ Մարո, ես ի՞նչ օրն ես ընկել, իսկ դու ինչո՞ւ ես քիթդ կախել,— Ալազանին դառնալով նախատեց նա:

Ու նա մի կողմից, Ալազանը մյուս կողմից թևերիցս բռնած ինձ տարան նրա առանձնասենյակը և պառկեցրին բազմոցին:

Ընկեր Խանջյանն անմիջապես ծառայողին կանչեց ու ասաց.

— Շտապ վաննան միացրու, հիվանդ կա:

Հետո ինձ մոտենալով, ձեռքը ճակատիս դնելով՝ ասաց.

— Հիմա կգնաս, դուշ կընդունես և քեզ շատ լավ կզգաս:

Ես կես ժամից հետո դուշ ընդունեցի և մի փոքր հանգստացա ու նույն բազմոցին պառկելով՝ չիմացա ինչպես էի քնել: Չգիտեմ իչնքան էի քնել, երբ արթնացա, տեսա, որ ընկեր Խանջյանը նույն տեղում, նույն դիրքով նստած, Ալազանի հետ խոսում էին: Ապա ընկեր Խանջյանը ինձ դարձած՝ ասաց.

— Կարծեմ հիմա լավ ես, չէ,— ձեռքը ճակատիս դնելով ու նկարների կոմպլեկտը ինձ ցույց տալով, ասաց.

— Այս հրաշալի նկարները տես՞լ ես:

Ալազանը Ֆրանսիայից բերել և նրան էր նվիրել իտալական վերածննդի շրջանի նշանավոր նկարիչների գունավոր բացիկների մի կոմպլեկտ: Բավականին խոսելուց հետո, ընկեր Խանջյանն ասաց.

— Մարո ջան, դու արդեն լավացար, Ռոզան (նրա կողակիցը) այստեղ չէ, այսօր դու մեզ պետք է կերակրես: Գնա, պահարանը բացիր, ինչ որ կգտնես, նրանով էլ մեզ կիյուրասիրես:

Ես սեղանին դրեցի մի քանի նախադասություններ: Քիչ հետո խոհարարը բերեց առաջինը՝ սպաս, երկրորդը՝ խաղողի տերևով ու սխտոր-մածունով դոլմա: Ես գինին լցրեցի Ալազանի, իսկ լիմոնադը՝ իմ ու ընկեր Խանջյանի բաժակները (նրան խմիչք չէր թույլատրվում): Ալազանը առաջարկեց խմել ընկեր Խանջյանի կենացը, բայց նա առարկեց՝ ասելով.

—Գիտես ինչ, Ալազան ջան, երբ սեղանի շուրջ նստած են երկու տղամարդ և մեկ կին, պետք է որ առաջին բաժակը խմել կնոջ՝ ներկա դեպքում Մարոյի կենացը: Մարո ջան, կենացդ, բարով Ալազանի թևի տակից ազատվես:

Երկրորդ բաժակը խմեցինք ընկեր Խանջյանի կենացը: Սկսվեց սրտաբաց և մտերմիկ զրույց: Ես, առիթից օգտվելով, մեջտեղ բերեցի Ալազանի՝ Գրողների Միության պատասխանատու քարտուղարի պաշտոնից ազատելու հարցը: Այդ հարցով նա բազմաթիվ անգամներ էր դիմել ընկեր Խանջյանին, միշտ էլ բացասական պատասխան էր ստացել: Ես կիսակատակ-կիսալուրջ ասացի.

—Ընկեր Խանջյան, ձին որ ձի է, ամբողջ օրվա աշխատանքից հետո գիշերները հանգստանում է, իսկ խեղճ Ալազանը գիշեր ու ցերեկ հանգստություն չունի: Մի օր չէ, երկու օր չէ, տասնհինգ տարի է, ինչ այդ տեմպով աշխատում է:

Նա աչքերը կկոցելով ու ժպտալով, թևն իմ ուսին դնելով՝ ասաց.

—Սիրելի Մարո, ես քեզ հասկանում եմ, դու ուզում ես, որ նա ազատ լինի և քեզ հետ զրոսնի: Եթե ես Ալազանին ազատեմ, Գրողների միությունը կքայքայվի: Միայն նա է կարողացել բոլորի հետ ընդհանուր լեզու գտնել և իր շուրջը համախմբել բոլորին ու աշխատել...

—Բայց չէ որ Ալազանն էլ է քայքայվում, քանի՞ տարի նա կարող է ծանրաբեռնված աշխատել:

Նա մի պահ լռեց: Ես կատակի տալով՝ ասացի.

—Այն ժամանակ ես Ձեզ վրա բողոք կգրեմ Ժողկոմխորհրդի նախագահ Սահակ Տեր-Գաբրիելյանին:

Նա ու Ալազանը իմ խոսքերի վրա բարձրաձայն ծիծաղեցին:

—Լավ, Մարո ջան,—ասաց նա ինձ իր թևի տակ առնելով ու ժպտալով,—քո բողոքի համաձայն, ես նրան մեկուկես ամսով քեզ հետ միասին կուղարկեմ Ծաղկաձորի Գրողների Միության հանգստյան տուն: Քեզ հետ եմ ասում նրա համար, որ առանց քեզ նա ոչ մի տեղ չի գնա: Եղամ, գոհ ես:

—Մարոյի բողոքից վախեցար և ինձ արձակուրդ տվիր, չէ,—կատակեց Ալազանը:

Տասնհինգ տարվա մեջ Ալազանը առաջին անգամն էր հանգստանում:

—Այժմ Դուք գնացեք հանգստացեք, մինչև ես այդ մասին կմտածեմ,— ժպտալով ասաց ընկեր Խանջյանը:

* * *

Ճաշից հետո ընկեր Խանջյանը առաջարկեց գնալ անտառ զրոսնելու և հանգստանալու: Մենք գնացինք մոտակա անտառը: Ընկեր Խանջյանը մոտեցավ պարզ ու վճիտ մի աղբյուրի: Տասներկու տարուն մոտ մի աղջիկ թեյնիկով ջուր էր վերցնում: Խանջյանը նրան դիմելով՝ ասաց.

— Փոքրիկ աչիկ, ձեր թեյնիկով կարելի է ջուր խմել:

— Ոչ, ձյաձյա ջան, մամաս ասել է, որ թեյնիկը ոչ ոքի չտամ:

— Մամադ շատ ճիշտ է ասել, ապրես, որ մամայիդ խոսքը ճշտությամբ կատարում ես:

Այդ ժամանակ ես մոտեցա աղջկան և ասացի.

— Աչիկ ջան, դու գիտե՞ս ով է թեյնիկ խնդրողը, ընկեր Խանջյանն է:

— Ով ուզում է լինի, մամաս ասել է, որ թեյնիկը ոչ ոքի չտամ:

Ընկեր Խանջյանը ինձ դառնալով՝ ասաց.

— Մարո՛, Մարո՛ ջան, էստեղ արի, աղջկան մի ստիպիր, թող որ նա իր մոր կարգադրությունը կատարի, ես ձեռքով կխմեմ:

Նա կոացավ ու զույգ ձեռքերի ամբողջ ջուր խմեց: Մենք շարունակեցինք մեր ճանապարհը: Մտանք Դիլիջանի խիտ ու թավուտ, զով անտառը, մի ժայռի հովանու տակ, փափուկ կանաչ խոտերի վրա պառկեցինք:

Ալազանը սկսեց պատմել Կուլտուրայի պաշտպանության Միջազգային կոնգրեսի և իր հաջողությունների մասին, իսկ ընկեր Խանջյանը լարված ուշադրությամբ լսում և մեկ-մեկ հարցերով ընդհատում էր նրան: Երբ Ալազանը ավարտեց իր խոսքը, նա հարցրեց.

— Ալազան, իսկ դու Բերիայի մոտ եղե՞լ ես:

— Ո՛չ, չեմ եղել, չեմ էլ լինելու, — պատասխանեց Ալազանը վճռական և վերջնական տոնով:

— Ճիշտ չես մտածում, դու Փարիզ ես ուղարկված որպես Անդրկովկասի պատգամավոր և պետք է անպայման նրա մոտ էլ գնաս և զեկուցես քո հաջողությունների մասին, թե չէ հիմա նա այդ առիթով ինչեր ասես չի մտածի: Գնա՛, անպայման գնա, — ասաց ընկեր Խանջյանը:

— Ինչ ուզում է թող մտածի, ես նրա մոտ չեմ գնա, ես նրան չեմ սիրում, — առարկեց Ալազանը:

Կարճ լռությունից հետո ընկեր Խանջյանը Ալազանին դառնալով՝ ասաց.

— Ալազան, դու քո կյանքում այդպիսի դեպքի պատահած կամ, որ մեկին ուղարկած նվերը մյուսը յուրացնի:

— Դա պարզապես գողություն է, — պատասխանեց Ալազանը:

— Դե հիմա լսիր, քեզ մի շշմեցուցիչ դեպքի մասին պատմեմ: Արտասահմանյան հայ հավատացյալ հարուստները Ամերիկայից մի շքեղ մեքենա են ուղարկում մեր կաթողիկոսին: Այդ մեքենան հասնում է Թիֆլիս, Բերիան բացում է կապոցը, տեսնում է մի շքեղ մեքենա: Նա մի երեկո ինձ զանգահարեց և ասաց. «Աղասի, Ձեր կաթողիկոսի համար Ամերիկայից մի շքեղ մեքենա է ուղարկված, որի կողերը պատած է փղոսկրյա զարդաքանդակներով, իսկ լույսերը բրիլիանտներից են սարքված, այդ մեքենան ո՛չ ձեր կաթողիկոսին, ո՛չ էլ Երևանի ցեխոտ փողոցներին չի սագի: Ես որոշել եմ այն ուղարկել Մոսկվա, ընկեր Ստալինին»: «Ձեր կամքն է»՝ ասացի ես վրդովված ու լսափողը ցած դրի:

— Դա միջազգային խայտառակություն է, — ասաց Ալազանը նույնպես վրդովված:

— Հիմա, — շարունակեց ընկեր Խանջյանը, — կաթողիկոսը ամեն օր ին-

ձանից տեսակցություն է խնդրում, իսկ ես զանազան պատճառաբանություններով խուսափում եմ նրան ընդունել:

— Իմ կարծիքով դու պետք է կաթողիկոսին ընդունես և ասես, որ հարցում անի Բերիային:

— Այդպես էլ չի լինի, սիրելիս, — պատասխանեց ընկեր Խանջյանը:

Երկուսն էլ անսահման հուզված մի պահ լռեցին: Խանջյանը լռությունը խզելով ու ախ քաշելով՝ ասաց.

— Վեր, վեր կացեք տուն գնանք, ես մի փոքր մրսեցի:

Մենք գնացինք նրա առանձնատուն և ուշ գիշերին նրա մեքենայով տուն վերադարձանք:

ՏԱՐԵՄՈՒՏԻ ԳԻՇԵՐԸ

1935 թիվն էր: Դեկտեմբերի 31-ը: Լենինի հրապարակում կանգնեցրել էին մի շքեղ և վիթխարի տոնածառ, որի չորս թևերը զարդարված էին գույնզգույն էլեկտրական լամպերով և դրոշակներով: Նրա մի թևը հասնում էր փոստի շենքին, մյուսը՝ կուլտուրայի տանը, երրորդն էլ՝ կառավարական տանը և չորրորդը՝ Արարատի բնակելի շենքին: Այդ օրն առաջին անգամ, հանրապետության մասշտաբով, պետականորեն նշվում էր Նոր տարին, որտեղ հյուրեր կային Թիֆլիսից, Բաքվից, Լենինականից և Կիրովականից: Լենինի հրապարակը լի էր բազմաբղետ հասարակությամբ, որտեղ ելույթ ունեցան ընկեր Խանջյանը, Թիֆլիսի և Բաքվի ներկայացուցիչները: Ալազանը կառավարության անդամների հետ միասին գտնվում էր ամբիոնի վրա, ընկեր Խանջյանի կողքին կանգնած իրար հետ խոսում ու բարձրաձայն ծիծաղում էին [35]: Միտինգի ավարտից հետո Ալազանը մոտեցավ ինձ և ասաց.

— Մարո, Աղասին ինձ ասաց «Այսօր ինձ մոտ կգաք Նոր տարին դիմավորենք»: Չգիտեմ կգաք ասելով՝ քեզ էլ էր հրավիրում, թե՛ հյուրերի մոտ չուզեց ինձ հետ դու-ով խոսել:

— Կառավարական բանկետում ես ի՞նչ գործ ունեմ, իմ կարծիքով նա միայն քեզ է հրավիրել, դու գնա, — ասացի ես:

Երեկոյան ժամը տասին Ալազանը հագնվեց և գնաց ընկեր Խանջյանի առանձնատուն, որը գտնվում էր Ջանգվի ձորի գեղատեսիլ մի անկյունում, իսկ ես պատրաստվեցի քնելու: Ալազանի գնալուց մի 15 րոպե հետո մեր դռան զանգը հնչեց: Ներս մտավ ընկեր Խանջյանի վարորդը՝ մի ծրար ձեռքին, որը ինձ մեկնելով ասաց.

— Էս Ձեզ նամակ ընկեր Խանջյանից:

Ծրարի վրա գրված էր՝ Մարոյին: Ծրարը բացեցի և կարդացի. «Մարոջան, խնդրում եմ գաս մեզ մոտ և միասին պատժենք քո անքաղաքավարի ամուսնուն: Ա. Խանջյան»:

Ես հագա տոնական զգեստս և ընկեր Խանջյանի վարորդի հետ գնացի նրա առանձնատուն: Ներս մտնելիս միջանցքում նստած էին Ալազանն ու ընկեր Խանջյանը: Ես կարծեցի դեռ հյուրերը չեն եկել և նրանք դռան մոտ հյուրերին են սպասում: Ես սխալվեցի, հյուրերը վաղուց էին եկել: Նա ինձ տեսնելով տեղից վեր

կացավ և ինձ ձեռք մեկնեց, բարևեց և թևս մտած ներս առաջնորդեց: Ես տեղիցս չշարժվեցի՝ ասելով, որ կրկնակոշիկներով եմ և պետք է հանեմ: Ալազանը կոացավ, որ կրկնակոշիկներս հանեմ, իսկ ընկեր Խանջյանը նրա ուսերից բռնելով ասաց.

— Վեր, վեր կաց, Մարոն իմ հյուրն է, ես էլ պետք է հանեմ նրա կրկնակոշիկները:

Մեկը հանելուց հետո, մյուսը ձեռքին լույսերը հանգան: Մենք բարձրաձայն ծիծաղեցինք: Ալազանը Խանջյանին ասաց.

— Տես՜մ, լույսերն էլ չուզեցին, որ դու Մարոյի կրկնակոշիկները հանեիր:

— Որքան էլ դու և լույսերը բողոքեք, Մարոն իմ հյուրն է, մյուս կրկնակոշիկն էլ ես պիտի հանեմ, — ասաց ընկեր Խանջյանը:

Լույսերը վառվեցին: Ես նրա ուշադրության համար շնորհակալություն հայտնեցի և գնացի դեպի Ալազանը:

— Էստեղ արի, Մարո, մի թայը ես եմ հանել, մյուսն էլ ես պիտի հանեմ, — ասաց նա ու կռացավ ու հանեց կրկնակոշիկի մյուս թայը, ու ինձ և Ալազանին թևանցուկ արած՝ մտանք դահլիճ:

Բացված էր նոր տարվա բազմախորտիկ և շքեղ սեղան, որի շուրջ նստած էին բացարձակապես տղամարդ հյուրեր և ոչ մի կին: Ես ինձ շատ ճնշված զգացի այդ բացառիկ միջավայրում: Ես նստեցի Ալազանի և ընկեր Խանջյանի միջև: Բավականին ուշ դահլիճ մտան Ռոզա Վինգրերգը՝ Խանջյանի կինը, և Սոֆիկ Դգնունին: Նրանց երևալը ինձ շատ ուրախացրեց, որ արական սեռի մեջ մենակ չեի: Նրանք տեղավորվեցին սեղանի մյուս մասում: Քիչ հետո մեզ մոտեցավ Սահակ Տեր-Գաբրիելյանը և տեղավորվեց Ալազանի կողքին: Նոր էր նստել, երբ դարձավ դեպի Ալազանը, կես կատակ, կես լուրջ տոնով, ասաց.

— Դու էլի նստեցիր էս աղջկա հոգու վրա, մի վեր կաց, ես քեզ աքսորում եմ սեղանի մյուս ծայրը:

Ինքը վեր կացավ, Ալազանի ձեռքից բռնեց, տարավ ու նստեցրեց Սոֆիկ Դգնունու և Ռոզա Վինգրերգի միջև և ասաց.

— Աղջիկներ, ահա ձեզ մի սիրուն կավալեր, որ չտխրեք, նրան լավ կնայեք, — և դառնալով դեպի Ալազանը, ասաց, — եթե համարձակվել ես մեր կողմը գալ, քեզ դուրս կանեմ բանկետից, հասկացա՞մ:

Նրան պատասխանելու փոխարեն Ալազանը ծիծաղեց:

Սահակ Տեր-Գաբրիելյանը իմ կողքին նստելով՝ ասաց.

— Աղասի, արի Ալազանի հոգու հետ խաղանք, — ապա թևն իմ ուսին գցելով ասաց, — ասա՛, Մարո ջան, ինչ ես սիրում, որ այն էլ հյուրասիրեմ քեզ:

— Ոչ մի բան, — ասացի ես ամոթխած:

— Աղասի, մի մանդարին դու մաքրիր, մյուսը՝ ես, աջ կողմից դու կերակրիր Մարոյին, իսկ ես՝ ձախ կողմից:

Ու սկսեցին մի կողմից ինձ մանդարինով կերակրել, մյուս կողմից՝ Ալազանին ձեռք առնել ու ծիծաղել:

Տոնական մասն ավարտվեց: Սկսվեց երգն ու պարը: Սահակ Տեր-Գաբրիելյանը ձեռքիցս բռնած ինձ պարասրահ տարավ և սկսեց հետո պարել, իսկ ընկեր

Խանջյանն ու Ալազանը, դաշնամուրի կողքին նստած, դիտում էին պարը: Ընկեր Խանջյանը մեզ նայելով ասաց.

— Ալազան, դու մեր Սահակ Տեր-Գաբրիելյանի պարելուն նայիր, ուրիշ անգամներ որ ասում եմ՝ Սահակ Միրզոյիչ, բարձրացիր վեր մի փոքր խոսենք, ասում է՝ Աղասի, ոտքերս ցավում են:

— Եթե դու պարել իմանայիր ու Մարոյի հետ պարերիր, քո ոտքերն էլ կառողջանային, — պատասխանեց Սահակ Միրզոյիչը, ինձ ավելի արագ պտտացնելով:

Պարն ավարտվելուց հետո դաշնամուրի մոտ նստեց տաղանդավոր երգիչ ու երաժշտական քննադատ Ռուբեն Թերլեմեզյանը¹⁹⁴: Նա ինքը նվագում և երգում էր Կոմիտասի «Անտունին», «Մոկաց Միրզեն»: Երկու երգն էլ դահլիճի կողմից ընդունվեցին բոլոր ծափահարություններով և բիսերով: Երգեց նաև «Ծիրանի ծառը», որն ընդունվեց նույն ջերմությամբ և բիսերով: Թերլեմեզյանից հետո ընկեր Խանջյանը նստեց դաշնամուրի մոտ և «իրա» համար սկսեց նվագել Կոմիտասի մի շարք երգեր: Ժողովուրդը լուռ ունկնդրում էր նրան: Թերլեմեզյանի և Խանջյանի նվագից հետո Ալազանը գիտու փարչն ու բաժակները առած մոտեցավ դաշնամուրի մոտ դրված սեղանին, չորս բաժակ գինի լցնելով և բաժակ բարձրացնելով՝ ասաց.

— Ես մի պայծառ կենաց եմ ուզում խմել, բայց ոչ ոքի չեմ պարտադրում: Խմում եմ մեր անմահ Կոմիտասի կենացը:

— Ինչո՞ւ միայն դու, ես էլ եմ խմում մեծահանճար Կոմիտասի կենացը, — ասաց ընկեր Խանջյանը:

Մենք նոր էինք բաժակները վեր բարձրացրել և իրար խփել, երբ մեզ մոտեցավ Սահակ Միրզոյիչը և հարցրեց.

— Այդ ի՞նչ կենաց եք խմում թաքուն-թաքուն, վանեցիներ...

— Խմում ենք մեր անմահ Կոմիտասի կենացը, — ասաց ընկեր Խանջյանը:

— Ինչո՞ւ, Կոմիտասին միայն դուք՝ վանեցիներդ եք սիրում, ես էլ եմ սիրում և խմում եմ նրա անմահ կենացը, — ասաց Սահակ Միրզոյիչը:

Ու հինգ բաժակները վեր բարձրացնելով, իրար խփելով՝ խմեցինք անմահ Կոմիտասի կենացը (այդ ժամանակ Կոմիտասը խելագար վիճակում գտնվում էր Փարիզում) [36]:

Դրանից հետո ընկեր Խանջյանը կրկին նստեց դաշնամուրի մոտ և նվագեց Կոմիտասի մի շարք երգեր:

* * *

Առավոտյան ժամը վեցին բանկետը ավարտվեց: Մենք ընկեր Խանջյանին մնաս բարով ասացինք: Նա մեր երկուսի ձեռքերից բռնած, Ալազանին նայելով ու նախատելով՝ ասաց.

— Ասա, դու ի՞նչ լավ բան արիր այս բանկետում: Իսկ Մարոն երգեց, պա-

194 Թերլեմեզյան Ռուբեն Գրիգորի (1898–1942թթ.): Ծնվել է Վանում, հայտնի նկարիչ Փանոս

րեց և մեզ ուրախացրեց: Եթե մի այլ անգամ էլ ասեմ. «Ալազան, կգաս մեզ մոտ», խնդրում եմ միայն քեզ չհասկանաս, խոսքս լավ լսեցի՞ր:

— Լսեցի և ամենայն ճշտությամբ կկատարեմ, — ասաց Ալազանը բարձր տրամադրությամբ:

* * *

Ընկեր Խանջյանը սովորություն ուներ աշխատանքից առաջ կամ հետո շրջել Երևանի փողոցներն ու թաղամասերը և ստուգել շինարարական օբյեկտներն ու խանութների մատակարարման վիճակը:

Մի անգամ ես ու Ալազանը ականատես եղանք հետաքրքիր մի դեպքի: Փողոցում խաղացող մանուկներն, ընկեր Խանջյանի մեքենան տեսնելով, անմիջապես իրար ձեռքերը բռնած կանգնեցին մեքենայի դեմ-դիմաց և վանկարկեցին. «Ընկեր Խանջյանը, ընկեր Խանջյանը եկավ»: Մեքենան կանգնեց, մեջից դուրս եկավ ընկեր Խանջյանը, երեխաները շրջապատեցին նրան: Մեկը նրա ձեռքից քաշեց, մյուսը խաղաց նրա գոտու ծոպերի հետ, երրորդը սկսեց նրա առաջ թովոյալ և ինչ-որ պահանջներ դնել: Նա շուրջ մեկի գլուխը, մյուսի այտերը, ապա ձեռքը գրպանը տանելով՝ մի բուռ կոնֆետ հանեց և բաժանեց նրանց: Նրանք թովոյալով և աղմկելով վերցրին կոնֆետները, իսկ ընկեր Խանջյանը ծիծաղելով նստեց մեքենան և շարունակեց իր ճանապարհը:

Մի ուրիշ անգամ նրա մեքենան իջնում էր Սվերդլովի¹⁹⁵ փողոցի դիքից, իսկ մենք բարձրանում էինք նույն փողոցի վերնամասը: Երեխաներն ուրախ ճիչերով դարձյալ շրջապատեցին նրա մեքենան ու կանգնեցրին: Նա դուրս եկավ մեքենայից, գրկեց մի գանգրամազիկ սևուիկ տղայի և ասաց.

— Բալիկ ջան, այսօր ես ուրիշ քաղաքից եմ գալիս, մոտս կոնֆետ չկա, վաղն անապաման կբերեմ, լավ:

— Լավ, — ասացին նրան շրջապատող բոլոր մանուկներն ու ցրվեցին: Այդ տեսնելով՝ մենք մոտեցանք նրան: Ալազանը նրա հոգու հետ խաղալով՝ ասաց.

— Հը, «մասսաներդ» ապստամբել են, ինչո՞ւ նրանց պահանջները չես բավարարում:

— Այո, «մասսաներս» ապստամբել են, ես անգոր եմ նրանց «ապստանությունը» ճնշել, — ծիծաղելով ասաց ընկեր Խանջյանը և շարունակեց, — մի անգամ էդ անապիտանները շրջապատեցին մեքենան, մոտս կոնֆետ կար, բաժանեցի, հիմա սովորել են, հենց որ մեքենաս տեսնում են՝ շրջապատում և թովոյում են շուրջս, ես էլ այդ անապիտաններին շատ եմ սիրում և անտարբեր չեմ կարող անցնել նրանց մոտով:

Թերլեմեզյանի եղբոր որդին է: Երաժշտագետ, կրթությունը ստացել է Վիեննայում: 1933–1936 թթ. ղեկավարել է Հայպետհրաթի երաժշտական բաժինը, մասնակցել է Կարա-Մուրզայի, Կոմիտասի, Գրիգոր Մյունու, Նիկողայոս Տիգրանյանի ստեղծագործությունների ժողովածուների հրատարակությանը: Գրել է «Կոմիտաս վարդապետի կյանքը և գործունեությունը» (1924), «Բրիտափոր Կարա-Մուրզա» (1925) գրքերը: Կազմել է Կոմիտասի հուշագրությունները (1930) և «Կոմիտասի հողվածներ և ուսումնասիրություններ» (1941) ժողովածուները: «Խորհրդային Հայաստան» թերթի երաժշտական հոդվածների թղթակից:

195 Ներկայումս Բուզանդի փողոց:

— Դե որ սովորեցրել ես՝ պիտի քաշես, — ասաց Ալազանը ժպտալով:

— Այո՛, ասանկ քաշելիք մը ունիմ և պիտի քաշեմ, — ասաց ընկեր Խանջյանը ծիծաղելով ու մեքենան նստելով:

Մեքենան դանդաղ սահեց մանուկների ժպտուն հայացքների, աշխույժ ու խլացնող աղմուկի և նրանց թմրիկ թաթիկների տակից:

* * *

Չգիտեմ ինչ գործով մի օր ընկեր Խանջյանը եկավ Ծաղկաձոր: Նա գիտեր, որ մենք Գրողների Ծաղկաձորի հանգստյան տանը հանգստանում էինք: Բակում մի ծառի հովանու տակ մի խումբ գրողների հետ նստած խոսում էինք: Այդ ժամանակ մի մեքենա կանգնեց հանգստյան տան առջև և ընկեր Խանջյանը դուրս գալով, մի հանգստացողի դիմելով՝ ասաց.

— Ներեցեք, ընկեր, եթե կարելի է մի քանի րոպեով ընկեր Ալազանին դուրս կանչեք:

Նրա ձայնը լսելով՝ ես և Ալազանը մոտեցանք նրան: Նա մեզ թևանցուկ արեց և բակում զբոսնեց ու Ալազանին շատ կարևոր մի հանձնարարություն տալով և ինձ դառնալով՝ ասաց.

— Մարո, հիմա գոհ ես, որ Ալազանը հանգստանում է:

— Ինչ հանգստանալ, — ծիծաղելով ասացի ես, — շաբաթվա չորս օրը Երևանում է, երկու օր՝ Ծաղկաձորում: Գնում իր աշխատանքները կարգավորում ու գալիս է:

Այդ ժամանակ մեզ մոտեցավ Գրողների հանգստյան տան ծեր աշխատակցուհին և ընկեր Խանջյանին դիմելով՝ ասաց.

— Ընկեր Խանջյան, ես ծեր ու անտեր կին եմ, տունս փլվել է, ձմեռն էլ մոտենում է, ո՛չ տուն ունեմ, ո՛չ էլ վառելիք, ինչպե՞ս ապրեմ:

— Մայիկ ջան, հանգիստ մնա, մի շաբաթից տունդ էլ կշինվի, վառելիք էլ կունենաս, — ասաց ընկեր Խանջյանը:

Բավականին զբոսնելուց հետո նա մեզ մնաս բարով ասաց և վերադարձավ Երևան:

Մի քանի օրից թե շաբաթից, այդ կինը մոտեցավ ինձ ու Ալազանին և ասաց.

— Աստված ընկեր Խանջյանին պահի և իր կյանքում վատ օր չտեսնի, տունս էլ շինեց, վառելափայտն էլ բերեց դռանս թափեց:

Ահա, սիրելի ընթերցող, նա ոչ միայն այդ կնոջ, այլև բոլորի նկատմամբ էր այդքան ուշադիր և այդքան հոգատար՝ լինել դա պետական-կուսակցական, թե անհատական գործ, նրա համար միևնույն էր:

84. 1936 ԹՎԻ ՅՈՒԼԻՍԻ 9-Ը

Այդ օրն Ալազանը սովորականից մի փոքր ուշ գնաց աշխատանքի և անմիջապես տուն վերադարձավ: Նա հոնգուր-հոնգուր լացելով՝ իրեն զցեց բազմոցի վրա:

— Ինչ, ինչ պատահեց, Ալո ջան, — սարսափահար հարցրի ես:

— Էլ չկա, էլ չկա մեր պայծառ Աղասին, — արցունքից խեղդված ձայնով ասաց նա ու շարունակեց, — ասում են, որ Թիֆլիսում սպանվել է մի հանցագործի ձեռքով:

Նրա ասած խոսքերը գլխումն չտեղավորելով՝ նորից հարց տվի.

— Ո՞ր Աղասին է սպանվել չարագործի ձեռքով:

— Աղասի Խանջյանը, — պատասխանեց Ալազանը:

Կարծես գլխի կայծակ ճայթեց. օրորվեցի ու Ալազանի կողքին նստած լուռ արտասվեցի:

— Գնամ, գնամ տեսնեմ բանն ինչու՞մն է, — ասաց Ալազանը՝ դուրս գալով:

— Երանի սուտ լինեք, — ասացի ես արցունքներս սրբելով ու Ալազանին ուղեկցելով:

Այդ օրն Ալազանը շատ շուտ և հուզված վերադարձավ:

— Ասա, ի՞նչ իմացար, ճիշտ էր այդ լուրը:

— Այո՛, ճիշտ է, ասում են, որ նա ինքնասպանություն է գործել, բայց ես դրան չեմ հավատում: Թիֆլիս գնալուց առաջ ես նրա մոտ էի, նա շատ բարձր տրամադրությամբ և ոգևորված ասաց «Ալազան ջան, Անդրֆեդերացիան լուծվեց[37], հիմա ձեռքերս ազատ են, վերադառնալուց հետո դու կտեսնես, թե ինչպես կդեկավարեմ, ինչպես կաշխատեմ»: Միթե՞ այս խոսքերն ասող մարդը կարող էր ինքնասպան լինել: Ո՛չ, ես դրան չեմ հավատում, այստեղ մի մույթ և չար ձեռք է գործել: Ափսո՛ս, ափսո՛ս մեր պայծառ Աղասին, սրանից հետո էլ ո՞ւմ հետ աշխատեմ և ի՞նչ տրամադրությամբ աշխատեմ, չգիտեմ:

Մեկ օր հետո տեղի ունեցավ Ա. Խանջյանի թաղումը¹⁹⁶: Այնպիսի մի թափոք էր շարժվում նրա դագաղի հետևից, որ նկարագրել անհնար է: Թաղմանը մասնակցում էր ոչ միայն Երևանը, այլ ամբողջ հանրապետությունը: Ամբողջ հայ ժողովուրդը հուզվել, փոթորկվել և դուրս էր եկել իր ափերից, բոլորն էլ սգում, լալիս ու ափսոսում էին նրա չպատճառաբանված և սև քողով ծածկված մահի: Փողոցներում շարժվելն անհնար էր: Թափոքը շրջապատված էր միլիցիայի հեծյալ ջոկատներով: Այս դրությունը տեսնելով՝ Ալազանն ասաց.

— Մարո ջան, դու տուն գնա, սա քո տեղը չէ: Մարդկային փոթորկահույզ այս ծովում կխեղդվես:

Ես արտասվելով և խոր արտասուքով տուն վերադարձա:

85. ԿԱՍԿԱՃՆԵՐԻ ՈԼՈՐՏՈՒՄ

Աղասի Խանջյանի «ինքնասպանության» կապակցությամբ և դրանից մի քանի ամիս առաջ նրա հետ աշխատող մարդկանց, հատկապես հին կոմունիստների անձն ու դեկավարությունը կասկածի ենթարկվեց: Բանտարկվել էին առաջին «ծիծեռնակները»: Լուսավորության ժողկոմ, Մարքսիզմ-Լենինիզմի ինստիտուտի դիրեկտոր Ներսիկ Ստեփանյանը՝ գիտուն, համարձակ, խելացի, բարձրահասակ, գեղեցիկ ու հաճելի մի անձնավորություն [38]: Պետական համալսա-

196 Աղասի Խանջյանի թաղումը իրականում տեղի է ունեցել հուլիսի 12-ին:

րանի դասախոսներ Կենսաբեր Բախոյանը¹⁹⁷, Բատիկյանը¹⁹⁸, պրոֆեսոր-բժիշկ Միրզա-Ավագյանը, որը 1934 թվականին առաջին անգամ սրտի վրա վիրահատություն կատարեց: Քննադատ Գուրգեն Վանանդեցին¹⁹⁹ շատ պատրաստված, բայց վերին աստիճանի միամիտ և արդարամիտ մի մարդ: Կուսակցության վերահսկիչ հանձնաժողովի քարտուղար Աղասի Գալոյանը^[39]:

Կասկածամտությունը գնալով ավելի տարածեց իր շոշափուկները. անգամ հարագատ ընտանիքում, քաղաքական որևէ հարցի շուրջ խուսափում էին իրար հետ խոսել: Եղբայրը կասկածում էր եղբոր, քույրը՝ եղբոր, և հայրը՝ որդիների վրա: Կասկածամտությունն ընտանիքների և հիմնարկությունների սահմաններից դուրս եկավ ու մտավ մամուլի ոլորտները: Այսօր քննադատում և հրապարակորեն վարկաբեկում ու խայտառակում էին մի ղեկավարին, վաղը՝ մյուսին: Նրան «մշակում» ու վարկաբեկում էին իր կոլեկտիվի ընդհանուր ժողովում և հեռացնում էին աշխատանքից: Դրանից հետո մարդիկ խուսափում էին նրա հետ հանդիպել ու խոսել և հաշվում էին նրա բանտարկության օրերը: Այնպիսի օրի էին հասցնում մարդկանց, որ նրանք չգիտեին՝ իրենց հավատա՞ն, թե՞ մամուլում և ընդհանուր ժողովներում եղած քննադատությանը: Նրանցից յուրաքանչյուրը, կամա թե ակամա, մտածում էին իրենց մոտալուտ բանտարկության կամ ինքնասպանության մասին: Այսպես, իրենց կյանքին վերջ տվեցին Քանաքեռզեսի շինարարության պետ Բագրատ Մելիքսեթյանը, Քաղխորիդի նախագահ Արամ Կոստանյանը և մի քանի հին չեկիստներ, տեսնելով իրենց հիմնարկի սարսափները, վերջ տվեցին իրենց կյանքին, ողջ մնացած ղեկավարներն էլ ճամպուրկները կապած՝ անքուն գիշերներ էին անցկացնում և սպասում իրենց բանտարկության հերթին: Կարճ ժամանակ անց բանտարկեցին նաև Խանջյանի հետ աշխատող և պատասխանատու պոստեր գրավող բոլոր կոմունիստներին, ուսուցիչներին, գրողներին, ցարական բանակում աշխատած հին սպաներին ու նախկին դաշնակցականներին և հայ խմբապետներին: Քաղաքում այլևս ոչ մի խելքը գլխին մարդ չմնաց: Այդ պատճառով էլ վիրավորվում էին այն հատուկներն ու կուսակցական և պետական աշխատողները և հին բոլշևիկները, որոնք այս կամ այն կերպ վրիպել էին ներքին գործոց Ժողկոմատի աշխատողների տեսադաշտից: Այդ հիմնարկը մի տեսակ դարձել էր երկրի տերն ու տնօրենը, և Բերիայի կողմից ուներ մեծ լիազորություններ և իրավունքներ:

197 Բոխյան Կենսաբեր Սերգեյի, ծնվ. 1905թ. Նոր Բայազետում, տնտեսագետ, ձերբակալվել է 31.08.1936թ., առաջադրվել է մեղադրանք ՀԽՍՀ քրեական օրենսգրքի 65, 68 հոդվածներով՝ տրոցկիստական տեղորոշողական կազմակերպության մասնակից, վճիռը՝ 07.07.1937թ.՝ 10 տարվա ազատազրկում, հինգ տարով քաղաքական իրավունքներից զրկում (ՀԱԱ, ֆ.1191, 8. 4, Գ.100–125):

198 Բատիկյան Գուրգեն Գեորգիի, ծնվ. 1907թ. Բաքվում, տնտեսագետ, գիտնական, ձերբակալվել է 28.05.1936թ., ՀԽՍՀ քրեական օրենսգրքի 65, 68 հոդվածներով, մեղադրանքը՝ աջ տրոցկիստական, հակահեղափոխական կազմակերպության անդամ, դատավճիռը՝ 07.07.1937 զնդակահարություն (ՀԱԱ, ֆ.1191, 8. 4, Գ.100–125):

199 Վանանդեցի Գուրգեն, ծնվել է 1895թ. Համամուրում, ձերբակալվել է 08.09.1936թ., Մեղադրանքը՝ ՀԽՍՀ քրեական օրենսգրքի 63, 65, 68 հոդվածներով՝ հակահեղափոխական տրոցկիստական տեղորոշողական կազմակերպության մասնակից, նախապատրաստել է տեղոր Ստալինի և մահափորձ՝ Բերիայի դեմ, վճիռը՝ 07.07.1937թ., զնդակահարություն (ՀԱԱ, ֆ.1191, 8. 4, Գ.100–125):

Մի օր փողոցն անցնելիս հանդիպեցի լուսավորության աշխատողների միության նախագահ, հին բոլշևիկ Սիրուշ Մակինցյանին, և նա ինձ մոտեցավ, բարևեց և շատ վրդովված ասաց.

— Այ Մարո՛, քաղաքում էլ խելքը գլխին մարդ չմնաց, մարդ ամաչում է թե փողոց դուրս գա, հիմա մարդիկ կմտածեն. «Միթե՞ սա անպետք մարդ է, որ սրան չեն բանտարկել»:

— Հերթով է, Սիրուշ ջան, հերթով, մի անհանգստանա, շուտով հերթը քեզ էլ կհասնի, — «մխիթարեցի» ես նրան:

ԻՄ ԿՅԱՆՔԻ ՈՂԲԵՐԳՈՒԹՅԱՆ ԵՐԿՐՈՐԴ ԷԶԸ

86. ՈՂԲԵՐԳԱԿԱՆ ԳԻՇԵՐՆԵՐ

1936 թվականի օգոստոսի 9-ն էր: Ես ու Ալազանը թատրոնից տուն դարձանք, ընթրեցինք, մի փոքր խոսեցինք թատրոնի, հեղինակի դրած նպատակների և դերասանների խաղի մասին ու պառկեցինք քնեցինք: Ուշ գիշերին մեր դռան զանգը չարագուշակ հնչեց: Առաջինը ես զարթնեցի և պատին կախված ժամացույցին նայեցի՝ գիշերվա ուղիղ ժամը երեքն էր... Տեր Աստված, ո՞վ է այս ուշ ժամին մեզ անհանգստացնում՝ մտածեցի ես և դռանը մոտեցա ու հարցրի.

— Ո՞վ է, ու՞մն եք ուզում..

— Ալազանին ենք ուզում — եղավ պատասխանը.

— Բայց ինչու՞ այս ուշ ժամին, — դժգոհ տոնով հարցրի ես, առանց դուռը բացելու գնացի արթնացրի Ալազանին ու ասացի.

— Ինչ որ անձանոթ մարդիկ են, քեզ են ուզում:

Ալազանը անվրդով անկողնուց վեր կեցավ և դուռը բացեց:

— Հը, ի՞նչ կա, Աշոտ (Տոնիկյանն էր), այս ուշ ժամին ինչո՞ւ եք եկել:

— Ոչինչ, Ալազան ջան, մի փոքր ուզում ենք քո գրադարանը նայենք, — խորը ախ քաշելով՝ ասաց Ալազանին լավ ծանոթ Աշոտ Տոնիկյանը, որը Ներքին Գործոց մինիստրությունում էր աշխատում:

Ներս մտան երեք չեկիստներ: Տոնիկյանը սկսեց Ալազանի գրասեղանից և դարակներից, իսկ մյուս երկու ընկերներին կարգադրեց ուսումնասիրել գրադարանը: Գրադարանն ուսումնասիրելիս մի կողմ դրեցին Ռաֆֆու հատորները, Խաչատուր Աբովյանի «Վերք Հայաստանի», Նարեկացի, Խորենացի, տաճկահայ գրողներից՝ Միսակ Մեծարենցը, Գրիգոր Զոհրապը, Օտյանն ու Սիամանյոն և այլ գրողների գործերը: Տարան նաև նրա հարուստ ու մեծ արխիվը, որտեղ կային Հակոբ Հակոբյանի, Ավետիք Իսահակյանի, Ալ. Շիրվանզադեի, Զապել Եսայանի, Արշակ Զոպանյանի, Տիցիան Տաթևի, Պաոլո Յաշվիլու, Պաոլո Տիչինայի, Թորոս Ազատյանի, Սիտալի, Չարենցի, Բակունցի, Ալեքսանդր Ֆադեևի և ուս այլ գրողների թղթապանակներով նամակները, ինչպես նաև գրական զանազան կարևոր փաստաթղթեր և զանազան խմբակային լուսանկարներ ու Հովհաննես Շիրազի նամակները: Մեր արխիվը իր որակով մրցում էր պետական արխիվի

հետ: Ահա այդ բոլոր թանկարժեք հարստությունները մի մասը ջրհեղեղի,²⁰⁰ մյուս մասը՝ Ներքին Գործոց մինիստրության Խվորոստովի վառած խարույկի բոցերին արժանացան:

Գրադարանի և սեղանի աչքերի ուսումնասիրությունը տևեց մինչև առավոտյան ժամը հինգ և կեսը, որից հետո ընկեր Աշոտ Տոնիկյանը արտասովալի աչքերով, կերկեր ձայնով ասաց.

— Ընկեր Մարո, Ալազանին տվեք մի փոքրիկ բարձ, սրբիչ, օճառ և մնացած անհրաժեշտ բաները:

Աշոտ Տոնիկյանի խոսակցական տոնից և արտասովալի աչքերից ու մշտական «ախ»-երից ես կռահեցի, որ Ալազանին բանտարկում էին, բայց չսարսափեցի՝ այն հույսով ու համոզմունքով, որ Ալազանը ոչ մի հանցանք չուներ: Ինչից պետք է վախենայի, ինչպես ընկեր Տոնիկյանը ասաց.

— Մի երկու օրից տուն կվերադառնա:

«Միթե Տոնիկյանը կարող է ստել», — մտածեցի ես՝ ինքս ինձ մխիթարելով և հանգստանալով:

Բայց անջատման պահը շատ ծանր էր: Ալազանը ինձ հետ գրկախոնվեց, համբուրվեց և ասաց.

— Մարո ջան, ինչպես ինձ գիտես, ես այդ եմ, ուրիշ ինչ կգրեն և կասեն իմ մասին՝ չհավատաս:

Ու կրկին ինձ համբուրեց և անկողնու կապոցը վերցրած՝ նրանց հետևեց: Ես խորը ախ քաշելով, առանց արտասվելու ասացի.

— Էհ, նրբ է որբը ուրախացել, որ հիմա ուրախանա:

Իմ խոսքերի վրա Ալազանը արտասվեց ու ինձ հետ կրկին գրկախառնվեց: Ես նրան դարձած ասացի.

— Գնա սիրելիս, դու ինձ համար անգնահատելի մարդ և սովետական ազնիվ ու անբիծ քաղաքացի ես, այդպես էլ կմնաս: Գնա, մինչև խոր ծերությունս քեզ կսպասեմ, գնա հանգիստ, գլուխդ բարձր և հպարտ:

Նրանք նստեցին մեքենա և գնացին:

Երերուն քայլերով, մի անգին գանձ կորցնողի պես աստիճաններով վեր բարձրացա և Ալազանի առանձնասենյակի մեջտեղը կանգնած բարձրաձայն լաց եղա: Նայում եմ շուրջս, ոչ թե տուն, այլ կատարյալ քառս է... կարծես Լենկ-Թեմուրի զորքերն էին ասպատակել, կարծես երկրաշարժից հետո ավերվել էր տունս: Սրտամորմոք ընկա անկողնուս ու ավելի բարձրաձայն լաց եղա: Պատշգամբի դուռը բացվեց, ներս մտավ հարևանուհիս, ինձ մխիթարելու խոսքեր ասաց.

— Մարո ջան, ամոթ կլիներ, եթե Ալազանին չբանտարկեին, բոլոր խելոք մարդկանց բանտարկել են, նա ումի՞ց էր պակաս:

Այդ խոսքերով հարևանուհիս «հանգստացրեց» ինձ ու գնաց: Այո, «մահն ընկերով հարսանիք է», հիշեցի ժողովրդական իմաստուն առածն ու հանգստացա...

200 Հավանաբար նկատի ունի Գետառի՝ ափերից դուրս գալու հետևանքով հարուցված ջրհեղեղը, որի արդյունքում վնասվել է Հայաստանի ՊԱԿ արխիվի մի զգալի մասը:

* * *

Թերթերից իմացա, որ Ալազանի հետ բանտարկվել են Ակսել Բակունցը, Դրաստամատ Տեր-Սիմոնյանը, Գուրգեն Մահարին և Վաղարշակ Նորենցը:

Վաղոյի բանտարկության երկրորդ օրը ինձ մոտ եկավ նրա կին Կատյան: Մենք բախտկիցներ էինք: Լացով իրար փաթաթվեցինք, համբուրվեցինք և իրար մխիթարեցինք: Այնուհետև Կատյային ոչ մի տեղ չհանդիպեցի: Ամեն անգամ բանտ Ալազանին պերեդաշա²⁰¹ տանելիս, հանդիպում էի Նորենցի զոքանչին, բայց և ոչ մի անգամ՝ Կատյային: Մի անգամ նրա մորը հարցրի.

—Մայրիկ, ինչո՞ւ Կատյան չի երևում, հո հիվանդ չէ:

—Երանի հիվանդ լիներ, երանի մեռներ, Մարո ջան, որ մեզ չխայտառակեր: Ինչ ասեմ, ասելու բան էլ չէ որ ասեմ. իմ անամոթ աղջիկը Վաղարշակի բանտարկությունից մեկ շաբաթ հետո ուրիշի հետ ամուսնացավ: Այդ խայտառակության համար մենք նրան թքեցինք, մրեցինք, տանից դուրս արեցինք, գլուխը քարը, թող գնա, ինչ ուզում է թող անի:

Նրա խոսքերից ես շշմեցի ու ինքս ինձ մտածեցի՝ այ՛քեզ ընկերություն, այ՛քեզ հավատարմություն, ինչպե՞ս կտանի այս խայտառակ հարվածը մեր տանջված Վաղոն...

Ալազանի բանտարկության երկրորդ օրը գնացի Ներքին Գործոց Ժողկոմատը՝ իմանալու գործի եղելությունը: Առջևս կանգնեցին ոչ թե մարդիկ, այլ փակվող ու բացվող պատուհաններ, որոնք բոլորին տալիս էին նույն ստանդարտ պատասխանը. «Ամեն կիրակի կբերեք ուտելիք և 30 ռուբլի փող»: Եվ շրխկալեն փակվում էին պատուհանները: Ահա քեզ կարճ ու կտրուկ պատասխան: Դե՛ գնա, խեղճ Մարո, ինչ ուզում ես մտածիր, որքան ուզում ես տանջվիր:

Փողոց դուրս գալիս բոլոր ծանոթներս սարսափահար նայում էին դեմքիս և արագությամբ, առանց բարևելու անցնում էին կողքովս: Էլ ոչ մի ծանոթ, ո՛չ մի բարեկամ, ո՛չ էլ ընկեր... Ա՛խ, Աստված իմ, միթե՞ սա էր կյանքը, ընկերությունն ու բարեկամությունը, հայրը հրաժարվեց որդուց, քույրը եղբորից և կինը ամուսնուց: Տեսնելով ծանոթներիս, բարեկամներիս և ընկերներիս խրտնած աչքերը և սարսափահար դեմքերը՝ արհամարհեցի բոլորին, առանց մեկին բարևելու շարունակեցի ճանապարհս ու դարձա մեր օրերի Ռոբինզոնը:

87. ՆՈՐԻՑ ՉԱՐԵՆՑԻ ՅԵՏ

Ալազանի բանտարկության երկրորդ օրը ինձ մոտ եկավ Եղիշե Չարենցը: Փրփրած էր ինչպես ալեկոծ ծովը, ինձ դիմելով՝ ասաց.

—Ա՛յ աղջի, այս ի՞նչ պագորնի բան եղավ, մեր բոլոր տղաներին բանտարկեցին: Պատմիր տեսնեմ ի՞նչ ասացին, ի՞նչ անուն դրեցին այդ ազնիվ կոմունիստին, որ բանտարկեցին:

—Մի անուն դրեցին, էլի,— արտասվելով պատասխանեցի ես ու մանրա-

201 Ռուսերեն «передача», բառացի՝ փոխանցվող, հիվանդներին, կալանավորներին և բանտարկյալներին փոխանցելու համար բարեկամների ու ընկերների կողմից պատրաստվող փոքրիկ փաթեթ, որը սովորաբար պարունակում է սնունդ և առաջին անհրաժեշտության պարագաներ:

մասն պատմեցի բանտարկության զագրելի արարողությունը: Թվեցի նաև, թե ինչ գրքեր տարան:

— Գրքեր տարան...

Գրքեր տարան խոսքը Չարենցի գլխում չտեղավորվեց: Նա ինձ նորից կրկնել տվեց, ես նորից թվեցի գրքերի անունները՝ Աբովյան, Րաֆֆի, Նարեկացի, Խորենացի, տաճկահայ գրողներ, որոնց թվում նաև Մեծարենցի գրքերը:

— Ա՛յ քեզ նորություն... ուրեմն հայ գրողը այդ գրքերն կարդալու իրավունք չունի... Սա կատարյալ բարբարոսություն է, թո՛ւ դրանց երեսին: Ա՛յ աղջի, մենք հո չուկչա ու չուկոտ չենք, մենք հին ու մեծ կուլտուրա ունեցող ժողովուրդ ենք: Վայ քեզ... հայ գրող...

Ապա մի փոքր լռությունից հետո, առանց մի խոսք ասելու, սենյակի դուռը ուժեղ բացեց և նույն ուժգնությամբ էլ փակեց ու գնաց:

1937 թիվն էր, մտքերիս մեջ սուզված, մոլորված, աշխարհից ու մարդկանցից հիասթափված՝ լուռ քայլում էի Ստալինյան պողոտայով²⁰² ու ինքս ինձ համեմատում 1937 թիվը 1915 թվականի եղեռնի հետ, և եկա այն եզրակացության, որ տարբերությունը շատ չնչին էր: Առաջին եղեռնի գլխավոր հերոսը Էնվերն ու Թալեաթն էին, երկրորդինը՝ Ստալինն ու Բերիան: Առաջին եղեռնին թուրքերն իրենց կրոնական քողի տակ ոչնչացնում էին հայերին, իսկ երկրորդին՝ ընկերն սպանում էր ընկերոջը, եղբայրը՝ քրոջը: Այն ժամանակ էլ ոչնչացնում էին լավագույն մտավորականությանը և հատկապես՝ արական սեռին, հիմա էլ: Այն ժամանակ էլ հազարավոր անմեղ ընտանիքներ արքայազններ արաբական կիզիչ անապատներ, իսկ հիմա՝ ցրտաշունչ Սիբիրի խորքերը: Առաջին եղեռնի ժամանակ ծնողները չէին լքում իրենց զավակներին, իսկ 1937 թվին, Ստալին-բերիական սարսափների ազդեցության տակ նրանք ժողովներում և հրապարակորեն հրաժարվում էին իրենց հարազատներից: Վայ այն մարդուն, որը բանտարկյալ ուներ, նա ժանտախտից էլ սարսափելի էր իր շրջապատի համար: Ահա այս համեմատության մեջ էի, երբ հանկարծ մեկը գույգ ուներս բռնեց, ապա ուներս թողնելով՝ թևս բռնեց և ասաց.

— Այ աղջի, ես ո՛ր ես կորել, գալիս եմ տունդ քեզ չեմ գտնում, փողոցում չկան ու չկան, մտածեցի՝ գուցե քեզ էլ են բանտարկել, բայց փողոցում քեզ տեսնող է եղել: Հիմա ինձ ասա, ինչ տեղեկություն ունես մեր տղաներից, — հարցրեց Չարենցը հուզված:

— Մի անգամ ինձ տեսակցություն տվեցին, ավելի լավ էր չտային: Ալազանը այնքան էր փոխվել, որ չճանաչեցի: Նիհարել, գունատվել, մազերը կտրել, մոլորք էր թողել: Հարց եմ տալիս՝ պատասխանել թույլ չեն տալիս, քննիչին դառնալով հարցրի. «Ինչու՞ համար եք ինձ տեսակցություն տվել, որ թույլ չեք տալիս հարցերիս պատասխանի»: «Քեզ տվել ենք տեսակցություն և ոչ թե հարցաքննություն», — սպառնալից տոնով պատասխանեց քննիչը: Այս խոսքի վրա ես դուրս եկա ափերիցս, հարձակվեցի քննիչի վրա և ասացի. «Էս ինչ օրի եք գցել այս խեղճ

մարդուն, ինչպես երևում է նրան ծեծել ու ջարդել եք, որ այսպես սարսափահար դողում ու ցնցվում է»։ Այս հարցին երկուսն էլ ոչ մի պատասխան չտվին։

— Վայ սրիկաներ, վայ, — ասաց Չարենցը բարձրաձայն ու հուզված, — դե գնանք, գնանք տուն, ես քեզ ավելի սարսափելի և անհավատալի բաներ պատմեմ։

Մենք գնացինք նրանց տուն։ Նա անսահման հուզմունքից սենյակում գնում ու գալիս էր և ապա ինձ դառնալով՝ ասաց.

— Ա՛յ Մարո, ես էլ եմ եկել այն եզրակացության, որ մեր տղաներին ծեծել ու ջարդել են, դաժն խմացրել ու հարբեցրել են։ Անցած օրը այդ կինտո Մուդդուսին²⁰³ ինձ իր մոտ կանչեց և ցույց տվեց Ալազանի, Ակսելի և Գուրգենի (Վանանդեցի) ստորագրությամբ և ձեռագրերով, այնպիսի մի պազոռնի²⁰⁴ թուղթ, որտեղ գրված էր. «Մենք ունեցել ենք Չարենցի, Բակունցի և Ալազանի հակահեղափոխական նացիոնալիստական-տրոցկիստական խմբակը»[40]։ Ախր որտեղից են այդպիսի չեղած խմբակի մասին մտածել և հնարել, այդպիսի բան չի եղել աշխարհում և չի էլ լինելու։ Ես վերջնականապես եկա այն եզրակացությանը, որ նրանք մեր տղերքի ձեռագրերն ու ստորագրությունները կամ կեղծել են, կամ էլ իսկապես նրանց ծեծել ու ջարդել, հարբեցրել և այդպիսի պազոռնի փաստաթուղթ են գրել տվել²⁰⁵։ Այս խայտառակությունների համար ես այլևս լուր չեմ կարող, աշխարհով մեկ կգոռամ և իրենց կխայտառակեմ, որ ինձ բանտարկեն։ Այս կեղծ փաստաթղթի հեղինակները Մուդդուսին, Ակոպովը[41] և Ամատունին[42] են, ես թքեմ այդպիսի դեկլարաների վրա։ Աղասու գլուխը կերան, հիմա էլ ուզում են մեր խեղճ տղերքի գլուխներն ուտեն։ Սատանան կասի՝ դուրս արի պատշգամբ և ժողովրդի առջև խայտառակիր այդ սրիկաներին, բայց վախենում եմ ասեն, որ Չարենցը գժվել է և ձեռքիցս բռնեն ու ինձ գժանոց տանեն։ Չգիտեմ՝ ո՛ւմ դիմեմ, բուլոն էլ իրար հետ կապված սրիկաներ են։

Փոքր լուրջությամբ հետո ես նրան ասացի.

— Իսկ դու գիտե՞ս, որ քո «Ակրոստիքոս» բանաստեղծության գաղտնիքը բացվել է, և ամբողջ ժողովուրդը այդ մասին խոսում է։ Այդ իմանալուց հետո, ես գնացի բացեցի գիրքդ և տեսա վերից-վար, երկրորդ տողերից գրված էր. «Ո՛վ հայ ժողովուրդ, քո միակ փրկությունը քո հավաքական ուժի մեջ է» [43] :

— Չի կարող պատահի, — զարմացած ասաց նա²⁰⁶։

203 Խաչիկ Մուդդուսի (Աստվածատուրով Խաչատուր Խյոլաթի, 1898–1938), չեկիստ, 1934–37թթ. Հայաստանի ՆԳԺԿ ղեկավար, Բերիայի դրածոն Հայաստանում։ 1937թ. սեպտեմբերին Մուդդուսին նույնպես ձերբակալվել է և ԽՍՀՄ Գերագույն դատարանի ռազմական կոլեգիայի կողմից կայացված որոշմամբ գնդակահարվել 1938թ. փետրվարին՝ Մոսկվայում։

204 Խայտառակ։

205 Պետք է ենթադրել, որ Մարո Ալազանի այդ հանդիպումը Չարենցի հետ եղել 1936թ. նոյեմբերի 16-ից հետո, երբ Չարենցին հարցաքննել են ՆԳԺԿ-ում՝ Բակունցի, Ալազանի, Դրաստամատ Տեր Սիմոնյանի, Ա.Շղիազայանի և այլոց «ցուցմունքների» հետքերով։

206 Իրականում նոյեմբերի 16-ին ՆԳԺԿ-ում հարցաքննության ժամանակ Չարենցին արդեն հարցեր են տվել «Պատգամ» բանաստեղծության մասին, որը Մարոն անվանում է «Աքրոստիքոս»։ Քանի որ Չարենցն այս հանդիպմանը զարմանում է Մարոյի տեղեկությունից, նշանակում է, որ Մարոն Չարենցի հետ հանդիպել է նաև նոյեմբերի 16-ից առաջ։ Երեսուն տարի հետո իր հուշերը գրելիս Մարոն թերսև «միացնում» է այդ երկու հանդիպումները և ներկայացնում միասին։

— Պատահել է, — պնդեցի ես, ու նրա գրադարանից վերցրի այդ գիրքը և կարդացի գաղտնի տողերը:

— Ինչպե՞ս են այդ սրիկաները գլխի ընկել, չեմ հասկանում, — ասաց Չարենցը մտածկոտ և հուզված:

— Իսկ ո՞ր է Իզաբելան, — նրա հուզմունքն ու մտքերը ցրելու համար խոսքս փոխեցի ես:

— Ես Իզաբելայից բաժանվել եմ, նրանց եմ տվել երկու սենյակները, իսկ ինձ պահել եմ կաբինետու: Նրանց ամեն ինչով կապահովեմ, միայն թե ինձանից առանձին ապրեն: Այս փոթորկոտ օրերին այլևս չհանդուրժեցի Իզաբելայի անտարբեր վերաբերմունքը, նրա միամտությունն ու նայիվությունը ջղայնացնում են ինձ:

Այս խոսքերից հետո նա սեղանի աչքից հանեց երկու ամպուլ մորֆի, լցրեց շաքիցի մեջ, և մեջքով ինձ դարձած սրկեց իր ազդրի մեջ: Չանցած հինգ րոպե սկսեց անկապ-անկապ խոսել, Մուդրուտուն յուղալի բառերով հայհոյել: Ես նրա թևից բռնած տարա դեպի բազկաթոռը և ասացի.

— Պառկած, պառկած խոսիր, Չարենց ջան, ոտքի վրա կարող ես ընկնել և վնասվել:

Քիչ հետո մշուշվեց, աչքերը աղոտացան և քնեց: Ես նրան ծածկեցի իր պիջակով և գնացի Իզաբելայի մոտ:

— Ինչ, ինչ է պատահել, Իզաբելա, ինչո՞ւ եք էլի կռվել, ինչո՞ւ եք իրարից խռովել, միթե՞ն հիմա բաժանման և կռվի ժամանակ է:

— Այ Մարո, տղաների բանտարկությունից հետո Եդիշն ուղղակի գժվել է, չգիտի ում հետ կռվի, գալիս ու ինձ հետ է կռվում: Մի օր բաժանվում, տաս օր հետո միանում: Էհ, ինչ ուզում է անի, միայն թե հանգիստ լինի: Վախենում եմ փողոցում դեմոնստրացիա սարքի և իրեն բանտարկեն, Մարո ջան, խնդրում եմ, հաճախակի արի նրա մոտ, որ նա քեզ հետ խոսի, գոռգոռա և հանգստանա:

Երկու օրից նորից գնացի Չարենցի մոտ, բայց հանդիպեցի Իզաբելայի արտասովոր աչքերին:

— Չարենցին բանտարկեցին,²⁰⁷ Մարո ջան. — ասաց Իզաբելան՝ բարձրաձայն լացով ու արտասովորով:

— Վերջապես նա իր նպատակին հասավ՝ բանտարկվեց, միշտ այդ ուղությամբ էր մտածում, — ասացի ես:

Այդ օրը ես տուն չգնացի, մնացի Իզաբելայի մոտ, անմխիթար բառերով իրար մխիթարեցինք և լաց եղանք:

88. ՍԿՍՎԵՑ ԻՆՁ «ՄՇԱԿԵԼՈՒ» ԿԱՄՊԱՆԻԱՆ

Ալազանի բանտարկությունից մի քանի ամիս անց մեր դպրոցի ուսուցչական ժողով հրավիրեցին և ինձ ձայն տալով՝ ասացին.

207 Իրականում Չարենցին ձերբակալել են 1937թ. հուլիսի 27-ին: Այստեղ նույնպես Մարո Ալազանի հուշերում շփոթություն կա:

— Ընկեր Մարո, Դուք խորհրդային դպրոցի ուսուցչուհի եք, պետք է վեր կենաք և ազնվորեն խոսեք ձեր ամուսնու՝ Ալազանի հակահեղափոխական գործունեության մասին:

Ես տեղիցս վեր կենալով՝ ասացի.

— Ես նրան գիտեմ որպես սովետական ազնիվ քաղաքացու, լավագույն կոմունիստի և ընկերոջ: Այն բոլորը, ինչ ասվում ու գրվում է իրա մասին, սուտ և զրպարտություն է: Ահա իմ ասելիքը, սրանից բացի ուրիշ ոչինչ չունեմ ձեզ հայտնելու:

Իմ խոսքերից հետո ելույթ ունեցան մի շարք օրթոդոքս ուսուցիչ-ուսուցչուհիներ և սկսեցին ինձ «քարկոծել» և ասել.

— Մարոն թաքցնում է իր ամուսնու հակահեղափոխական գործունեությունը, պետք է նրան ստիպել, որ նա խոստովանի ամենայն մանրամասնությամբ:

Մյուսը՝ թե.

— Եթե նա չի խոստովանում, ուրեմն ինքն էլ է մասնակից նրա հակահեղափոխական գործունեությանը: Այդ մասին պետք է հայտնել համապատասխան օրգաններին, որ ցույց տան Մարոյին արժանավոր տեղը:

Մի այլ ուսուցչուհի անցավ կոնկրետ առաջարկությունների.

— Մարոն, որպես իր ամուսնու գործունեությունը թաքցնող և համամիտ, տեղ չի կարող ունենալ մեր շարքերում, պետք է նրան վոնդել ուսուցչական շարքերից:

Սրա առաջարկը քվեարկության դրեցին և անցավ միաձայն: Ինձ հեռացրին ուսուցչական աշխատանքից: Ժողովն իմ հարցով սկսվեց, իմ հարցով էլ ավարտվեց:

Իմ կոլեկտիվում ունեի ինձ շատ հարգող և սիրող ուսուցիչ և ուսուցչուհիներ, նրանցից և ոչ մեկը ժողովից հետո չհամարձակվեց մոտենալ ինձ, մխիթարել և հանգստացնել: Բոլորը լուռ դուրս եկան ժողովից, իսկ ես նայելով այդ վախկոտ նապաստակներին՝ մենակ ու գլխիկոր դուրս եկա իմ սիրած դպրոցից և ուսուցչական շարքերից: Դպրոցի դռներն ընդմիշտ փակվեցին իմ առջև: «Մնաս բարով, իմ սիրելի և հարազատ դպրոց», — մտքումս ասացի ես:

* * *

Ալազանի բանտարկության վեցերորդ ամսում ինձ կանչեցին Լենինյան կոմերիտմիության առաջին տպարանի բջջի ժողովին, որի անդամ էինք նաև ես ու Ալազանը: Այն Ալազանը, որին դաստիարակել էր այդ բջիջը: Այն Ալազանը, որ երկար տարիներ աշխատել և ղեկավարել էր այդ բջիջն ու նրա մամուլը՝ «Տպագրական բանվորը», որի հիմնադիրն ու առաջին և վերջին խմբագիրը եղավ: Այն Ալազանը, որով՝ որպես իր գրող, պարծենում էր այդ բջիջը: Սկսվեց բջջի արտահերթ ընդհանուր ժողովը, որը բացեց բջջի քարտուղար ընկեր Երվանդը և ասաց.

— Այսօրվա արտահերթ ժողովում միայն մի հարց կա, դա ընկեր Մարո Մուրադյանի հարցն է, կապված իր հակահեղափոխական ամուսնու՝ Ալազանի հակահեղափոխական գործունեության հետ:

Առանց կոնկրետ փաստերի, հենված մամուլի զրպարտիչ փաստերի վրա, նա սկսեց քարկոծել ինձ ու Ալազանին՝ ասելով.

— Դուք առաջին և հին կոմերիտականներից եք եղել, փոխարեն դուրս գաս ժողովում և մամուլում մերկացնես քո հակահեղափոխական ամուսնուն, դեմոնստրատիվ կերպով հրաժարվես նրանից, օգնես մեր բջիջին և կառավարությանը, որ բացենք այդ հակահեղափոխական բանդայի գործունեությունը, դու արցունքներն աչքերիդ ամեն օր բանտ հաց ես տանում նրան, առանց ամաչելու կոմերիտական տոմսն էլ գրպանումդ դրած՝ քաշ ես գալիս Ներքին Գործոց Մի-նիստրության բանտերի դռներին: Միթե այս վարքագիծը սազական է քեզ պես հին, ստաժավոր և պատրաստված կոմերիտուհուն: Դու այս ժողովում պետք է ասես քո տեսածն ու լսածը քո ամուսնու հակահեղափոխական գործունեության մասին: Մենք շատ լավ գիտենք, որ դու քո քաղաքական և գրական պատրաստությամբ լիակատար հասկացել ես քո ամուսնուն և նրա օգնականն ես եղել բոլոր հարցերում, այնպես որ դու ամեն ինչը գիտես և ամեն ինչից տեղյակ ես:

Այս խոսքերից հետո նա ինձ ձայն տվեց: Ես անսահման հուզված և նրա աշխատանքային ընկերներից խոցված՝ տեղիցս վեր կացա և ասացի.

— Հարգելի ընկերներ, հարգելի տպագրական առաջավոր բանվորներ, դուք հասցեն շփոթել եք: Ալազանը աշխատել է ոչ թե ինձ հետ, մեր տանը, այլ ձեզ հետ՝ տպարանում: Մարդուն ստուգում են ոչ թե իր տանը, կամ ընտանիքում, այլ աշխատանքի վայրում, աշխատանքի պրոցեսում: Դուք նրան գիտեք 1918 թվականից, կոնկրետ փաստերով ապացուցեցեք նրա հակահեղափոխական գործունեությունը աշխատանքի պրոցեսում և ձեր բջջում, իսկ 1925 թվից հետո էլ ես կշարունակեմ:

Այս խոսքերից հետո ես հուզված նայեցի բոլորին և սպասեցի նրանց ելույթները, բայց ոչ ոք տեղից չշարժվեց, ոչ ոք ելույթ չունեցավ: Աղջիկները լուռ, գլխիկոր արտասվում էին, իսկ տղաները զարմացած իրար էին նայում:

— Սպասում եմ... խոսեցեք... ապացուցեցեք Ալազանի հակահեղափոխական գործունեությունը, որ ես էլ շարունակեմ ձեր խոսքը: Ինչո՞ւ եք լռել, ինչո՞ւ չեք խոսում, ասելիք չունեք, չէ՞, ես էլ չունեմ:

Մի պահ լռելուց հետո ես շարունակեցի.

— Դուք ինձանից պահանջում եք, որ ես հրաժարվեմ նրանից: Ելույթ ունենամ մամուլում: Ի՞նչ ասեմ: Զրպարտեմ: Այդ պատիվ չի բերի լենինյան հին կոմերիտուհուն: Վախից դրդված դավաճանեմ: Ո՛չ, ես իմ կյանքը վտանգի կենթարկեմ, բայց ազնիվ ընկերոջը չեմ դավաճանի: Ընկերոջը դավաճանողը հայրենիքին էլ կդավաճանի: Հրաժարվեմ, ինչո՞ւ հրաժարվեմ, պետք է մի բան տեսած լինեմ, որ հրաժարվեմ, իսկ մամուլում եղած զրպարտություններին ես չեմ հավատում: Ես Ալազանին գիտեմ որպես իսկական շիտակ կոմունիստի, խորհրդային ազնիվ և լավագույն քաղաքացու, հրաշալի աշխատողի և անգուգական ընկերոջ՝ թե՛ ընտանիքում և թե՛ հասարակական կյանքում: Ասացեք խնդրեմ, ինչո՞ւ հրաժարվեմ, անունը ի՞նչ դնեմ, որ հրաժարվեմ:

Փոքր լռությունից հետո շարունակեցի.

— Ինձ համար մարդկային ազնվությունն ու ճշմարտությունը ավելի բարձր են, քան այս տոմսը, որ դուք տվել եք ինձ: Վայ այն կոմերիտականին, որը միայն տոմսով է կոմերիտական: Առե՛ք ձեր տոմսը, տալիս եմ ձեզ, իսկ Ալազանը, ճշմարտությունը և մարդկային խղճի հանգստությունը թող մնա ինձ:

Կոմերիտական տոմսը սեղանին դնելով՝ ասացի.

— Մնաք բարով, ես գնում եմ, բայց հավատացնում եմ ձեզ, ես նորից կգամ և դուք ինձ մոտ ամոթով կմնաք:

Իմ վերջին խոսքից հետո բջջի քարտուղար Երվանդը ասաց.

— Ինչո՞ւ, ինչո՞ւ ելույթ չեք ունենում: Ինչո՞ւ Մարոյին չեք դատապարտում: Ես առաջարկում եմ Մարոյին որպես Ալազանի ամենաջերմ աշխատողի, հովանավորողի, նրա հակահեղափոխական գործունեությունը թաքցնողի, նրան բանտերում կերակրողի ու պահողի հեռացնել կոմերիտիությունից:

Քվեարկեցին Երվանդի առաջարկը: Վախի և սարսափի ազդեցության տակ անցավ «միաձայն»: Բայց բջջի աղջիկ անդամները լալիս ու լալիս էին, իսկ տղաները՝ Աշոտ Մատինյանը, Պատրիկ Սարոյանը, Մարգար Մարգարյանը և ուրիշները, ժողովի փակվելուց հետո, մութ միջանցքում ձեռքս սեղմելով ու ինձ համբուրելով՝ ասացին.

— Կեցցես, Մարո ջան, ուրիշ խոսք մենք քեզանից չէինք սպասում: Մենք քեզ այդպես էլ գիտեինք:

Դե գնա, խեղճ Մարո, ինքդ քեզ տապակվիր վշտերիդ բովում:

* * *

Հիվանդության պատճառով տարեկետման մեջ էի: Մի օր ինձ Պետական Համալսարան կանչեցին: Գուշակելով բանի էությունը՝ ես չներկայացա: Հետո իմացա, որ իմ բացակայությամբ ինձ մի լավ «մշակել» և համալսարանից հեռացրել էին:

89. ԵՐԿՈՒ ՏԻՊԻ ԸՆԿԵՐՆԵՐ

Ալազանի բանտարկությունից մեկ տարի անց ինձ մի գրություն տվին Ներքին Գործոց Մինիստրությունից, որով պետք է ստանայի Ալազանի երեք ամսվա աշխատավարձը: Գրությունը պետք է հաստատվեր Գրողների Միության կողմից: Մտա Գրողների Միության գործավարուհի-մեքենագրուհի Մայրանուշ Վարդանյանի մոտ: Նա գրությունը կարդալուց հետո, արհամարհական ժպիտը դեմքին ինձ դառնալով՝ ասաց.

— Ինչ գործ ունի հակահեղափոխական Ալազանը Գրողների Միության հետ, որ ես նրա անվամբ գրություն հաստատեմ:

Անսահման հուզմունքով անմիջապես հիշեցի ժողովրդական հայտնի առածը. «Այդուծի բացակայությամբ, աղվեսը թագավոր է դարձել»: Նրա խոսքերից խոցված ասացի.

— Ամոթ քեզ, մորթապաշտ սրիկա, — ու դուռը ամուր խփելով՝ գնացի Գրողների Միության նոր նախագահ Գևորգ Արովի²⁰⁸ մոտ (Ալազանի բանտարկությունից հետո Արովին էին նշանակել Գրողների Միության նախագահ):

208 Գևորգ Արով (1897–1965), բանաստեղծ, արձակագիր, թարգմանիչ, գրականագետ, ԽՍՀՄ գրողների միության անդամ: Գրական «Երեքի խմբակի» (Եղիշե Չարենցի և Ազատ Վշտունու հետ) անդամ, 1925–31թթ.՝ Հայաստանի պրոլետգրողների ընկերակցության քարտուղար, 1928–1931թթ. Երևանի 1-ին պետական թատրոնի, 1940–52թթ.՝ Մատենադարանի տնօրեն, 1961–64թթ.՝ ԳԱ «Տեղեկագիր հասարակական գիտությունների» (1965թ.-ից «Լրաբեր հասա-

Նրա մոտ էին գրողներ Ստեփան Զորյանը և Արաքսը: Գ.Աբովը գրությունը կարդալուց հետո, դեպի Զորյանն ու Արաքսը դարձած ասաց.

—Այս հակահեղափոխական սրիկաները տասնհինգ տարի շարունակ Գրողների Միության գումարները խժեղուց հետո հիմա էլ երեք ամսվա աշխատավարձ են ուզում:

Աբովի խոսքերը եկան լրացնելու Մայրանուշի խոսքերին ու ինձ դուրս հանեցին իմ հունից: Ես ամեն տեսակի չափ ու նորմա կորցրած՝ հարձակվեցի Աբովի վրա և ասացի.

—Իսկական հակահեղափոխական սրիկան ու գողը Դուք եք, անտաղանդ հիմարի մեկը:

Նա հանկարծակիի գալով իմ ըմբոստ խոսքերից՝ ասաց.

—Հակահեղափոխականներին պաշտպանելուդ համար հիմա ես քեզ պես խուլիգանին բանտարկել կտամ և դու կհանգստանաս,— ասաց Աբովը՝ միլիցիականչելով:

—Իսկական խուլիգան, մորթապաշտ և ընկերներին ծաղրողը Դուք եք,— ասացի ես ու վերցրեցի նրա սեղանի վրա դրված ծանր թանաքամանը, որ նրա գլխին հասցնեմ, բայց զույգ ձեռքերս բռնեցին Արաքսն ու ընկեր Զորյանը:

Ես անսահման հուզված, համարյա ինձ կորցրած դուրս եկա Գրողների տնից: Անհանգիստ, խելակորույս քայլերով վեր ու վար արեցի մարդաշատ, բայց ինձ համար բոլորովին դատարկ Աբովյան փողոցը: Մտամոլոր, օրորվելով տուն հասա, ընկա անկողնուս ու լաց եղա և զարմացա ընկերության անազնվության և մետամորֆոզայի վրա և եկա այն վերջնական համոզման, որ մարդ, ընկեր, ազնվություն չի մնացել, որ մարդիկ իսկական քամելեռներ են դարձել և հարմար առիթներին գունափոխվում են:

Հուսահատ ու մենակ, մտքերիս ու վշտերիս մեջ խորասուզված՝ ինքս ինձ խոսում, հարցեր եմ տալիս, ու ինքս էլ բարձրաձայն պատասխանում հարցերիս: Սկսեցի ինքս ինձանից վախենալ, մտածել գիտակցության կորստի և խելագարվելու մասին: Հանկարծ հնչեց վաղուց լռած մեր դռան զանգը: Զանգի ձայնից ցնցված, ես վեր ցատկեցի ու մտածեցի՝ չեկիստներն են, եկել են ինձ բանտարկելու: Աբովը ամեն ինչի մասին հաղորդել է նրանց: Այո, ոչ միայն հաղորդել, այլև նրա դիմումի համաձայն իմ հարցը քննել էին տպագրական բջջում: Այդ մասին ինձ հայտնեցին տպագրատան իմ ընկերները:

Այս մտքերով ծանրաբեռնված՝ դուռը բացեցի: Ո՛վ զարմանք, հանդիպեցի Ռուզաննա և Էմմա Վարդանյաններին: Կարծես հորդացած, փրփրակալած և ափերից դուրս եկած գետը իր հունը մտավ: Ուրախության արցունքները ցայտացին զույգ աչքերիցս ու նրանց գրկախառնվեցի ու երկար ու անխոս լացեցի: Երբ ուշքի եկա՝ հարցրեցի.

—Դուք գիտե՞ք, որ Ալազանը բանտարկված է:

րական գիտությունների») հանդեսի խմբագիր: 1936–1937թթ. ձերբակալված գրողների մասին ամենաթունոտ հոդվածագիրներից մեկը:

— Գիտենք, գիտենալով հանդերձ եկել ենք քեզ տեսության, այսպիսի օրերին որ չգանք, էլ ո՞ր օրը գանք, — ասաց Էմման:

Հուզմունքի արտասուքներն այտերիս նորից նրանց հետ գրկախառնվեցի, նորից համբուրվեցինք և պատմեցի Աբովի հակամարդկային արարքների և իմ խելագարության հասած հուզմունքների մասին:

— Ձեր գալը ուղղակի մի սպեղանի դարձավ իմ վիրավոր սրտի և հույզերի համար, շատ շատ հուզված եմ Ձեր մարդասիրական արարքից:

— Այդ ծանր վիճակում քեզ մենակ թողնել չի կարելի, գնանք մեզ մոտ, Մարո ջան, գնանք մեզ հետ ապրիր, — ասաց Ռուզանը՝ գլուխս գրկելով ու այտերս համբուրելով:

Ես շատ զգացվեցի նրանց մարդասիրական այդ ջերմ վերաբերմունքից ու հոգատարությունից, բայց մտածելով նրանց կյանքի և ապագայի մասին՝ կտրականապես հրաժարվեցի: Մինչ ուշ գիշեր նրանք ինձ մոտ նստեցին, ինձ մասամբ հանգստացրին ու մնաս բարով ասելով գնացին:

— Կգան, շուտ-շուտ կգաս, ոչ մի բանի մասին չմտածես, ոչ մի բան հաշվի չառնես, մենք Ձեզինչպես գիտենք, այդպես էլ Դուք մեզ համար մնում եք, — ասացին նրանք:

* * *

Երկու շաբաթ անց իմ տան դռան զանգը նորից հնչեց և դռան մեջ երևաց գրողուհի Աղավնին: Ես նրան ներս հրավիրելով՝ ասացի.

— Խեղ լինի, Աղուն, պատմիր տեսնեմ՝ ի՞նչ նորություններ կան գրական աշխարհում:

— Բացի զարշելիություններից ոչ մի լավ բան չկա: Ես ուզում եմ քեզ պատմել մարդկանց սրիկայությունների և անազնվությունների մասին, — ասաց Աղավնին հուզված, — Այսօր գրողների Միության ընդհանուր ժողով եղավ, որտեղ «մշակեցին» բանտարկված գրողներին: Ես քեզ կպատմեմ Ալազանի հասցեին եղած ելույթների մասին: Գրողներից մեկը ասաց. «Այդ հակահեղափոխական սրիկան, այդ Ալազանը», մյուսը, թե. «Այդ Խանջյանի թաշկինակը», Սողոմոն Տառնցին թե՛ «Այդ լակերովնի²⁰⁹ սրիկան»...

«Եվ դու՞, Բրուտոս», — մտքումս ասացի ես:

Աղավնին շարունակեց.

— Մյուսները, թե՛ մենք ոչինչ չենք տեսել և զրպարտել չենք կարող, իսկ Շիրազը ասաց. «Եթե սուտ եմ ասում, ես շուն շան որդի լինեմ: Ես ընկեր Ալազանից բացի լավից ոչ մի վատ խոսք չեմ լսել, նա մեզ կոմունիստական դաստիարակություն և ուղղություն էր տալիս մեր գրվածքներին»: Ինձ պատին դեմ տալով ասացին. «պատմիր քո և Ալազանի մտերմության մասին»: «Ալազանը ոչ միայն ինձ, այլև բոլոր գրող և գրողուհիների հետ էլ մտերիմ էր»: Մրանով չքավարարվեցին և ինձ ստիպեցին, որ ես ելույթ ունենամ: Որպեսզի ձեռքներից պրծնեի և մեր սիրելի Ալազանին քաղաքականապես չվարկաբեկեի, որոշեցի ինձ վարկաբեկել

և ասել, որ մեր կապերը սիրային էին: Այնպես որ, Մարո ջան, ինձ ներիր, եթե այդ մասին որևէ բան կլսես, չհավատաս, սիրելիս: Դու շատ լավ գիտես, թե նա ինչպես էր մեզ սիրում և մեր կողմից սիրվում ու հարգվում էր:

Ես ծիծաղելով ասացի.

— Ոչինչ, Ադուն ջան, լավ ես դգել, ավելի լավ էր այդպես ասել, քան ընկերոջը քաղաքականապես գրպարտել ու վարկաբեկել:

Բավականին խոսելուց հետո՝ Ադավնին ինձ ցուցադրություն ասաց ու գնաց:

1936–1938 թվականներին գրողները ոչ միայն իրենց ժողովներում, նաև մամուլում ամենախայտառակ խոսքերով վարկաբեկում ու հայհոյում էին իրենց գրական ընկերներին՝ Ալազանին, Բակունցին, Զապել Եսայանին, Մկրտիչ Արմենին, Գուրգեն Մահարուն և Նորենցին:

* * *

Ադավնու գնալուց մի կես ժամ հետո նորից զանգը հնչեց: Ներս մտավ փոստատարը, բոլորին հաճելի հյուրը, և ինձ մեկնեց մի ծրար:

— Վայ պապաշայից, Հակոբ Հակոբյանից է, — ասացի ես բարձրաձայն և ուրախացած: Նա գրում էր. «Մարո՛, բալիկս, ցավում եմ քեզ հետ պատահած դժբախտության համար: Բայց ես երբեք, երբեք չեմ հավատում, որ մեր սիրելի Ալազանը հակահեղափոխական է: Նա բանվոր դասակարգի ծոցից է դուրս եկել, ազնիվ կոմունիստ և իսկական խորհրդային քաղաքացի է: Այստեղ մի կեղտոտ ձեռք է գործել, որը շուտով Լենինյան մարտական կոմունիստական Կուսակցությունը կկտրի, և Ալազանը ազատ կարձակվի: Հանգիստ մնա, քեզ չկորցնես, արի Թիֆլիս, որ իմանամ գործի մանրամասնությունները: Ես Երևան գալ չեմ կարող, հիվանդությունս շատ բարդացել է, ինձ շատ վատ եմ զգում: Բարևներ և համբույրներ Մարգարիտայից, համբույրներով միշտ՝ քո պապաշա»:

Նամակից յոթ ամիս հետո «Գրական թերթ»-ում տեսա նրա լուսապայծառ դեմքը սև շրջանակի մեջ առած: Ցնցվեցի, երկար ժամանակ լուռ արտասվեցի և ինքս ինձ ասացի. «Գնաս բարով, մեր հարազատ պապաշա, քո պայծառ անունը միշտ կմնա մեր սրտերում և մեր քաղցր հուշերում»:

90. ՄԵԿ ՏԱՐԻ ԱԿՍԵԼ ԲԱԿՈՒՆՑԻ ԲՆԱԿԱՐԱՆՈՒՄ

Ալազանի բանտարկության երկրորդ տարում, առավոտյան վաղ նորից հնչեց իմ դռան զանգը: Ո՛վ կլինի՝ մտածեցի ես, մոտեցա դռանն ու բացեցի: Հանդիպեցի երեք ժանգոտ ու մռայլ դեմքերի՝ միլիցիոներների: Սարսափեցի և միայն իմ բանտարկության մասին մտածեցի: Մեծ եղավ իմ զարմանքը, երբ նրանցից մեկը ասաց.

— Քաղաքացի Մուրադյան, այսօր և եթե պետք է դատարկեք ձեր բնակարանը: Ձեզ տեղափոխում ենք գրող Ակսել Բակունցի սենյակը, բայց այդ սենյակը հազիվ 5 քառակուսի մետր լինի, այսքան գրքերն ու իրերը այնտեղ չի տեղավորվի, մի ուրիշ տեղի մասին էլ մտածեցեք:

Պատշգամբի տակին կանգնած էին երկու կեղտոտ բեռնատար մեքենաներ: Միլիցիոներները առանց այլևայլության դաստաներով վերցնում էին այդ ըն-

տիր ու շքեղ գրքերը և երրորդ հարկից շարտում էին կեղտոտ մեքենաների մեջ: Այն գրքերը, որոնց Ալազանը աչքի լույսի պես էր պահում և ոչ ոքի չէր տալիս, որ «չկեղտոտեն ու չծամլեն»: Դրա համար էլ գրքերի պահարանների ճակատին մեծ-մեծ տառերով գրել էր. «Գիրք չխնդրել»: Էհ, սիրելի Ալո, արի ու տես, թե ինչ բարբարոս ձևերով են դուրս շարտում քո այնքան գուրգուրած գրքերը: Ես միլիցիոներներին խնդրեցի, որ մեքենաները քշեն Ալազանի հոր տունը: Գրքերը տարանք ու թափեցինք նրանց մույթ ու խոնավ նկուղի հատակին: Այո, սիրելի Ալո, ոչ միայն դու, այլև քո գրքերն էլ իջան նկուղային հարկ: Իսկ մնացած իրերը տեղափոխեցին Ակսել Բակունցի բնակարան:

Դե գնա, խեղճ Մարո, ինքդ քեզ տապակվիր վշտերիդ բովում:

Բակունցի բնակարանն ինձ փոխադրելու համար ես շատ գոհ մնացի: Վերջապես ազատվեցի ճգնավորական կյանքից, ընկեր ունեցա՝ Վարյա Բակունցը, Բակունցի կինը: Շատ պարզ ու հասարակ, բայց խելոք ու տակտով կին էր: Ամբողջ օրը իր բնակարանում ես ու Վարյան նստում ու խոսում էինք մեր տառապած կյանքի ու տանջանքների մասին: Իրար մխիթարում, իրար հետ լալիս ու ծիծաղում և իրար վերքերին դարման էինք լինում: Ժողովրդական առածն ասում է՝ «մահն ընկերով հարսանիք է»: Մենք՝ բախտակիցներս, շատ մտերմացանք, ես կասեի՝ հարազատներ դարձանք, միշտ իրար հետ կիսում էինք մեր մտքերն ու վշտերը: Մի օր աշխատելու և աշխատանք գտնելու մասին մտածեցինք: Մի առավոտյան մեր քայլերը դեպի Քաղաքային Ժողկրթության բաժին ուղղեցինք և դիմեցինք բաժնի վարիչ ընկեր Սերիկ Դավթյանին [44]: Խնդրեցինք, որ դպրոցներից մեկն ու մեկում մեզ տեղավորի և ապահովի դասերով: Սերիկ Դավթյանը, որը և՛ մեզ, և՛ մեր ամուսիններին շատ մոտիկից գիտեր, երկուսիս էլ ոտից-գլուխ չափելուց հետո շատ պաշտոնական տոնով ասաց.

— Պետք է հերթի գրվեք, երբ հերթը հասնի, մի որևէ դպրոցում ձեզ կտեղավորեն:

— Հերթ: Ես տասը տարի է ուսուցչություն եմ անում և չեմ տեսել, որ ուսուցչուհիները հերթով տեղավորվեն դպրոցներում, — ասացի ես:

— Հիմա հերթով է, դպրոցներում աշխատանք գտնելը այնքան էլ հեշտ բան չէ, — պատասխանեց Սերիկ Դավթյանը:

Մենք հերթի գրվեցինք: Հերթը սկսվեց մեզնով՝ առաջինը գրեցին իմ, երկրորդը՝ Վարյայի անունը: Բայց նրա հայացքից և պաշտոնական տոնից զգացինք, որ հերթը երբեք մեզ չէր հասնելու: Այդպես էլ եղավ: Ուսումնական տարին ավարտվեց, բայց «հերթը» մեզ չհասավ ու չհասավ: Մենք որոշեցինք նրան կոնկրետ փաստի առաջ կանգնացնել: Գնացինք քաղաքի մի շարք դպրոցներ, մեզ ծանոթ ուսուցչուհիներից իմացանք, որ յոթ դպրոցներում 12 ազատ տեղ կա: Այդ փաստերով «զինված» գնացինք Սերիկ Դավթյանի մոտ և նրան կոնկրետ փաստերի առաջ կանգնեցինք: Նա առանց ստուգելու ասաց.

— Այդ տեղերն արդեն զբաղեցված են:

— Բայց չե՞ որ առաջին հերթում մենք էինք գրված, այդ ինչպե՞ս է, որ ուրիշները առանց հերթի աշխատանքի նշանակվեցին:

— Իմ օգնականն է նշանակել առանց իմ գիտության, — պատասխանեց նա:

Ես այլևս չդիմացա այդ կեղծ թատերախաղին ու ասացի.

— Ընկեր Սերիկ, մենք հենց նոր եկանք այդ դպրոցներից, և մեր նշած տեղերը լրիվ ազատ են: Ինչպես երևում է, դուք չէք ցանկանում մեզ աշխատանքի տեղավորել, խնդրում եմ ասացեք պարզ ու որոշակի, մենք երեխաներ չենք, որ մեզ խաբում եք:

— Ես հակահեղափոխականների կանանց համար աշխատանք չունեմ: Ինչ աշխատանք, աշխատանք տամ, որ դուք ձեր հակահեղափոխական ամուսիններին կերակրե՞ք, մեր հայրենիքի թշնամիներին կերակրե՞ք:

Ես ցատումով լցված էլ մեծ ու փոքր չհարցրի և Սերիկին դարձած՝ ասացի.

— Ոչինչ, այդ ուղտը շուտով ձեր դռանն էլ կշոքի:

Երկուսս էլ անսահաման հուզված ու հուսահատված դուրս եկանք նրա առանձնասենյակից:

— Բայց դու լավ կերցրեցիր, քո պատասխանը քեֆս բերեց, — ասաց Վարյան:

* * *

Սերիկ Դավթյանի հակամարդկային վերաբերմունքի մասին բողոքեցինք Հայաստանի Կոմկուսի Կենտրոնի վերահսկիչ հանձնաժողովի նախագահ ընկեր Պետյա Կուզնեցովին: Նա մեզ լսելուց հետո, առանց առարկության կապվեց մեր նշած դպրոցների դիրեկտորների հետ, ինձ նշանակեց կայարանի տասնամյա դպրոցում, իսկ Վարյային՝ Շահումյանի անվան դպրոցում: Կայարանի դպրոցի դիրեկտոր ընկեր Վազգենը ինձ սիրով ընդունեց և տարավ դասարանն ու աշակերտներին ներակայացրեց: Մի շաբաթ անց նույն Վազգենը տխուր տոնով ասաց.

— Գիտե՞ք, որ Ձեզ ընդունելու համար ընկեր Սերիկ Դավթյանը ինձ գրավոր նկատողություն արեց:

— Ոչինչ, դրա համար Դուք մի մտածեք: Ես այդ մասին կհայտնեմ Կենտրոն ընկեր Կուզնեցովին, նա կվերացնի ձեր գրավոր նկատողությունը:

Սյուս օրը դիմեցի ընկեր Կուզնեցովին, բայց ավանդ... նա իր պոստում չէր, նրան արդեն բանտարկել էին:

* * *

Վեց ամիս հետո ուսումնական տարին ավարտվեց: Նոր տարվա համար պետք է կատարվեին նոր նշանակումներ: Դպրոցի դիրեկտոր ընկեր Վազգենը ամբողջ ուսուցչության անուն-ազգանունը ներկայացնում էր Սերիկ Դավթյանին, որ գալիք ուսումնական տարվա համար հաստատի: Նա անմիջապես ջղայնացած կարմիր մատիտով գիծ է քաշում իմ ազգանվան վրա և ասում.

— Անցյալ տարի ձեր անգոյությունն պատճառով հակահեղափոխականի կինը խցկվեց ուսուցչության շարքեր, այս տարի թույլ չեմ տա...

Նույն կերպ վարվել էր նաև Վարյա Բակունցի հետ: Սերիկ Դավթյանը հաղթեց: Ու մենք գնացինք լրացնելու անգործների շարքերը: Այդ տարիներին բանտարկվածների հարազատներին, բարեկամներին, անգամ նրանց մոտ ընկերներին հեռացրել էին աշխատանքից: Այդ զազրելի արարքից մեկ ամիս հետո

Սերիկ Դավթյանին բանտարկեցին: Ափսոս, ես նրան չտեսա, որ ասեի. «Սովետական ազնիվ քաղաքացի, Ձեզ ինչո՞ւ բանտարկեցին»:

* * *

Երկրորդ տարին էր, ինչ անգործ թափառում էի: Ուր դիմում էի՝ բաց դռները առջևս փակվում էին: Ինչո՞վ ապրել, ինչո՞վ կերակրել իմ տանջված բանտարկյալին: Ապրուստի ոչ մի հոյս, ոչ մի տեղից: Որոշեցի Ալազանի գրադարանը վաճառել և ապրել: Ամաչե՛լ, ինչո՞ւ ամաչել... բա Ալազանի պատիվն ու անունը: Թող ամաչի նա, ով մեզ պատվագուրկ է արել, ես աշխատել գիտեմ, բայց աշխատանք չեն տալիս: Ու ամեն օր ճամպուրկը լի ընտիր գրքերով սև շուկա էի գնում և գրքերը վաճառում: Անծանոթները գնում էին, իսկ ծանոթները սարսափահար, գլուխները կորցրած փախչում էին ինձանից: Զարմացած և հոգու խորքում մոկտալով՝ ինձ մոտեցավ սկսնակ գրող Հրաչյա Հովհաննիսյանը և ասաց.

— Բարև, Մարո ջան, այս ինչո՞վ ես զբաղված:

— Ալազանի գրադարանի վաճառքով, ահա երկրորդ տարին է, ինչ անգործ եմ, ինձ ոչ մի տեղ աշխատանք չեն տալիս, ապրուստի ուրիշ ոչ մի միջոց չունեմ, Հրաչիկ ջան, — ասացի ես՝ մինչև հոգուս խորքը հուզված:

Հրաչիկ Հովհաննիսյանի աչքերը հուզմունքից արցունքով լցվեցին, խոր ախ քաշելով և սրտի մորմոքով ասաց.

— Մարո ջան, ես խնդրում եմ, որ դու այսուհետև շուկա չգաս և գրքեր չվաճառես, ես ձեր գրքերը կվաճառեմ և կապահովեմ ձեր օրվա ապրուստը:

Հրաչիկի այդ մարդասիրական վերաբերմունքից շատ գոհ մնացի և շնորհակալություն հայտնեցի նրան:

Մյուս օրը նա եկավ, մի ճամպուրկ լիքը գրքեր տարավ: Վաճառեց և գումարը ինձ տվեց: Եվ այսպես ամեն օր: Շուտով նա գրքերի սիրահարներ գտավ, որոնք գալիս իմ տնից գնում էին իրենց ցանկացած գրքերը: Կեցցե՛մ մեր փոքրիկ ու հարազատ Հրաչիկը, որը երախտահատույց եղավ իր ուսուցչին՝ Ալազանին:

91. ԴԻՄԵՑԻ «ԱՐԴԱՐԱԴԱՏՈՒԹՅԱՆԸ»

Աշխատանք գտնելու հույսը կորցրած դիմեցի «արդարադատությանը»՝ օրենքին, Ներքին Գործոց ժողկոմատի դատախազ ընկեր Սուրեն Միքայելյանին և ասացի.

— Հարգելի ընկեր դատախազ, իմ անձնագրում գրված է, որ ես խորհրդային քաղաքացի եմ և ունեմ աշխատանքի ու հանգստի իրավունք, բայց ես միայն հանգստի իրավունքից եմ օգտվում, իսկ աշխատանքի՝ ոչ: Ահա երկրորդ տարին է, ինչ ես անգործ եմ, մեկը մյուսից վախենալով ինձ աշխատանք չեն տալիս: Ուստի խնդրում եմ Ձեր միջամտությունն ու կարգադրությունը:

— Դուք աշխատանք գտեք, ես կարգադրություն կանեմ, — ասաց դատախազը մեծ սիրով ու հարգանքով:

— Ես արդեն տեղ արել եմ, հենց այսօր Շահումյանի անվան դպրոցի երրորդ դասարանի ուսուցչուհին ֆիզիոլոգիական արձակուրդի գնաց և նրա տեղում ոչ ոք չի նշանակված:

— Լավ, այսօր արդեն ուշ է, մեկ շաբաթից եկեք, ես ամեն ինչ կկարգադրեմ, — ասաց դատախազ Սուրեն Միքայելյանը:

Մեկ շաբաթ հետո ես ներակայացա նրան, նա թե.

— Ես իմացա Շահումյանի անվան դպրոցի դիրեկտորից, նա ասաց, որ նրանց մոտ ոչ մի ազատ տեղ չկա:

— Չի կարող պատահի, նախքան Ձեզ մոտ գալը եղա նրանց մոտ, դեռ ոչ մի նշանակում չի եղել այդ դասարանում: Կամ դպրոցի դիրեկտորը չի ցանկանում, կամ Դուք, որ դպրոցում ազատ տեղ կա՝ դա փաստ է, — ասացի ես հուզված, — ես սոված եմ, ուտել եմ ուզում, ապրուստի այլ միջոց և ճանապարհ չգիտեմ, խնդրում եմ, իմ աշխատանքի հարցը լուծեք, հակառակ դեպքում ես ուրիշ միջոցների կգիտեմ:

— Ուրեմն ես պետք է դռնեղուտ ընկնեմ և Ձեզ աշխատանք ճարեմ, — արհամարհական ժպիտը դեմքին ասաց Սուրեն Միքայելյանը:

— Եթե աշխատանք չեք տալիս, ապա կարգադրեք, թող ինձ բանտարկեն, այսպիսի ազատություն ինձ պետք չէ, այնտեղ բանտում գոնե 600 գրամ սև հաց կունենամ, մարդկանց հետ կհանդիպեմ, թե չէ այս «ազատության» մեջ ոչ հաց ունեմ, ոչ էլ ընկեր: Ես բանտը գերադասում եմ այս տիպի «ազատությունից»:

— Ժամանակը կգա և կբանտարկենք, — ասաց նա՝ բարկության զագաթնակետին հասած:

— Ես կողջունեմ այդ բանտարկությունը, հենց հիմա բանտարկեցեք, — ասացի ես անսահման հուզված և նրա սեղանին շարտեցի անձնագիրս ու դուրս եկա:

Մի քանի օրից հետո նորից ներկայացա Սուրեն Միքայելյանին, նա աշխատանքի փոխարեն անձնագիրս մեկնեց ինձ: Ինչպես ես նկատեցի, օրենքն էլ չկարողացավ ինձ աշխատանքով ապահովել, այնպես որ զուր եմ դիմել «օրենքին ու արդարադատությանը»:

Դե գնա, խեղճ Մարո, քաղցած ու տխուր տապակվիր վշտերիդ բովում:

92. «ՔԱՐԵ ՔԱՂԱՔԻ» ՄԻ ՔԱՆԻ ՄԱՐԴԻԿ

Անցնում էի «Քարե քաղաք»-ի՝ Երևանի լայնահուն ու ընդարձակ փողոցներով. ո՛չ մի ծանոթ, ո՛չ մի ժպիտ, ո՛չ մի բարև: Լուր ու անվրդով քայլում էի: Հանդիպեցի դպրոցական ընկերուհուս՝ Իսկուհի Տեր-Մկրտչյանին: Նա ինձ նկատելով՝ ճամփեն թեքեց և ինձ մոտենալով ասաց.

— Մարո՛, այս ո՞ր ես ոտով ու գլխով կորել, ինչո՞ւ չես երևում, ի՞նչ է, մեր տան ճամփան մոռացել ես:

Ես լսածիս չհավատալով՝ ասացի.

— Ես, սիրելի Իսկուհի, հիմա բոլորի համար ցանկալի հյուր չեմ, իմ ներկայությունը հաճելի չէ:

— Քո ներկայությունը մեզ համար միշտ էլ հաճելի է եղել, հաճելի էլ կմնա: Ի՞նչ է, ես Ձեզնո՞ր գիտեմ, ինչի՞ց պիտի վախենամ: Ես քեզ խնդրում եմ, հենց որ սիրտդ կնեղվի, մեզ մոտ արի, մենք քեզ կընդունենք նույն սիրով, նույն ջերմու-

թյամբ ու հարգանքով: Ինչ վերաբերում է Ալազանին՝ այն բոլորը, ինչ որ ասվում ու գրվում է իրա մասին, բոլորն էլ շինծու և դատարկ խոսքեր են, ոչ ոք էլ դրան չի հավատում:

Տեսնելով Իսկուհու ջերմ ու սրտաբաց վերաբերմունքը՝ ես սկսեցի հաճախակի այցելել նրանց: Այդ հարազատ ընտանիքում պատմում էի կյանքիս դառն արկածներն ու թեթևանում: Նրա ամուսին Արշավիր Շտիկյանը, մայրն ու երկու որդիները՝ Սուրիկն ու Սեդան, ինձ ընդունում էին հին ջերմությամբ ու հարազատությամբ: Որպեսզի նրանց փորձանքի չբերեմ, ամեն անգամ գնալիս գլուխս փաթաթում էի գլխաշորով և հագնում գեղջկական հագուստներ, ապա գնում էի նրանց տուն: Նստում, խոսում, պատմում, վիշտս կիսում էի նրանց հետ ու թեթևացած տուն էի դառնում:

Նոր էի Իսկուհուց բաժանվել, երբ ինձ հանդիպեց զգոնությունը կորցրած, ինձ հետ աշխատող ուսուցչուհի Փեփրոնե Կարապետյանը և հարցրեց իմ որպիսությունը: Մյուս օրը, նույն տեղում հանդիպեցի նույն ուսուցչուհի Փեփրոնե Կարապետյանին, նա արտասովոր աչքերով ինձ դառնալով ասաց.

— Գիտես, Մարո ջան, որ երեկվա քեզ հետ հանդիպելն ու խոսելը ինձ վրա շատ թանկ նստեց: Երեկ գիշեր ամուսնուս բանտարկեցին:

— Այդ ասածդ դատարկ բան է, սիրելիս, հիմա ինձ ասա, ամուսինդ ցարական սպա եղել է:

— Այո՛, եղել է:

— Տեսնո՞ւ, որ իմ ասածը ճիշտ էր, հիմա ցարական բանակում աշխատող հին սպաների բանտարկության կամպանիան է սկսվել, այնպես որ քո ամուսնու բանտարկության հարցում ես ոչ մի մեղք չունեմ, հանգստացիր սիրելիս և դրությամբ հետ հաշտվիր:

Ահա այսպես էր 1937–1938 թվականներին իրադրությունը Երևանում:

93. ՄԻՆԱՍՅԱՆ ԸՆՏԱՆԻՔԸ

Այս ընտանիքը եկավ լրացնելու իմ փոքրաթիվ և հարազատ ընտանիքների թիվը: Այս ընտանիքի հետ մենք ծանոթացանք 1934 թվականին, Միսաք Մեծաբենցի երկերի լիակատար ժողովածուի հրատարակման կապակցությամբ:

Տիկին Մարին՝ այդ ընտանիքի խելացի և գրասեր մայրը, Միսաք Մեծաբենցի հորեղբոր աղջիկն էր: Նա Ալազանին, Նորենցին և ինձ իրենց տուն հրավիրեց և դրանից հետո կոեց մեր ծանոթության և բարեկամության ամուր կապերը: Այնուհետև մենք այդ գրասեր ընտանիքի մշտական հյուրերը դարձանք, շատ մտերմացանք և հոգեհարազատներ դարձանք:

* * *

Իմ նոր բնակարանը բակով կից էր Մինասյանների բնակարանին, այդ հանգամանքը ինձ շատ ուրախացրեց: Նոր էի ճամպրուկներս վար դրել և դեռ չէի տեղափոխվել, ուշ երեկոյան տանս դուռը ծեծեցին (լավ բան չէի սպասում):

— Օ՛, հաճելի և հարազատ հյուր, — ասացի ես՝ Արփիկի հետ գրկախառնվելով ու համբուրվելով:

Այնուհետև ամեն երեկո ինձ մոտ էր գալիս Մինասյանի դուստր Արփիկ Մինասյանը: Նստում, խոսում էինք քաղաքի անցուղաքնից, լավ ու վատից, հանգստացնում, մխիթարում, կիսում էր օրվա հոգսերս ու վշտերս և գնում: Մի օր էլ թե՛ ծողդներս ասում են ինչո՞ւ միայն դու, Մարոյին մեզի բեր, բոլորս ալ նրա հետ տեսնվենք:

Մի մարդախիտ և խաղաղ երեկո էր: Արփիկը ձեռքիցս բռնած՝ պատով շուռ եկանք դեպի նրանց լավագույն տրադիցիաներով հարուստ և հյուրընկալ տունը: Ինչ ընդունելություն, ինչ ջերմություն ու հարազատություն, կարծես ոչ թե ծանոթ, այլ հարազատ որդին, կամ քույրն էր վերադարձել հեռավոր բանտից ու աքսորից: Մեկը համբուրում, տալիս էր մյուսին: Մյուսը՝ հարցեր տալիս, չորրորդը՝ պատասխանի սպասում: Մի խոսքով ես սեղմված էի նրանց գուրգուրանքի և սիրո ամուր օդակում: Նրանց ժպտուն աչքերում ես տեսնում էի անպարփակ ուրախություն, իսկ սրտերում՝ անսահման հարազատություն:

* * *

Մինասյանների տունը յուրահատուկ մի սրճարանի էր նման իր պարզ ճաշակով կահավորմամբ և հանգստացնող միջավայրով, որտեղ հավաքվում էին արևմտահայ մտավորականության լավագույն ներկայացուցիչները: Նրանց մշտական հյուրերն էին Հրաչյա Ներսիսյանը (ՍՍՌՄ արտիստ), աշխարհահռչակ լեզվագետ Հրաչյա Աճառյանը, ժողովրդական դերասանուհի Օլգա Գուլազյանը, Ավետիք Իսահակյանը, Վազգեն Պալջյանը (ամենայն հայոց Վազգեն առաջին կաթողիկոսը), որի հետ մենք ծանոթացանք որպես լավագույն բանաստեղծի, պատմաբան պրոֆեսոր Խաչատրյանը, քանդակագործ Ահարոնյանը, գրողներ Ալազանն ու Նորենցը: Եթե ասեմ ամբողջ արևմտահայ մտավորականությունը՝ չեմ սխալվի:

Նրանց հյուրընկալ տունը հաճախում էին ոչ միայն Երևանում ապրող տաճկահայ մտավորականները, այլև արտասահմանից եկածները: Այնտեղ մենք հանդիպեցինք Կոմիտասի աշակերտ Թումանյանին²¹⁰ (ԱՄՆ-ից), Գնել եպեսկոպոսին (Բեյրութից), Պսակ եպիսկոպոսին (Լոնդոնից), Մամբրե սրբազանին (ԱՄՆ-ից), երգչուհի Շաքե Շահբազյանին (ԱՄՆ-ից), դաշնակահարուհի Ալիս Մանուկյանին (Բեյրութից), գրող Վահե Վահյանին (Բեյրութից): Ես ուղղակի ապշած էի. ձգողական ինչ ուժով է այս ընտանիքը իր շուրջը համախմբում աշխարհի բոլոր ծայրերից եկած տաճկահայ մտավորականությանը, չէ՞ որ նրանք աշխարհի բոլոր երկրներում չեն ապրել: Մի խոսքով՝ աշխարհի բոլոր ծայրերից եկածները

210 Միհրան Թովմասի Թումանյան (1890–1973): Երաժիշտ, երաժշտական բանահավաք: Ծնվել է Սեբաստիայի վիլայեթի Կյուրին քաղաքում: 1913թ. ավարտել է Կ.Պոլսի համալսարանը, 1910–1915թթ. եղել է Կոմիտասի «Գուսան» երգչախմբում, աշակերտել է երաժշտության գործիչներ պատրաստող Կոմիտասի մասնավոր դասընթացին: Փարիզում սովորել է 1920–1922 թվականներին: Մեկնել է ԱՄՆ, որտեղ հիմնել է «Հայ երգ» խմբերգային ընկերությունը՝ կատարելով Կոմիտասի և իր դասընկեր Բարսեղ Կանաչյանի խմբերգերը: Զբաղվել է Ամերիկայում ապաստանած հայերից ժողովրդական երաժշտության նմուշներ հավաքելով ու ձայնագրելով (նոտագրելով): 1965թ. տեղափոխվել է Խորհրդային Հայաստան: Իր հավաքած նյութերի մի մասը հրատարակվել է 1972թ. «Հայրենի երգ ու բան» վերնագրով ժողովածուով:

նրանց հասցեն ունեին: Մինասյան ընտանիքը բացառիկ հյուրընկալ, հաճելի զրուցակից և հանգստացնող տաճկահայ կուլտուրական և գրասեր ընտանիքի լավագույն տիպարն էր, դրա համար էլ աշխարհի բոլոր ծայրերից եկածները նրանց գտնում և նրանց կողմից հյուրընկալվում էին: Մենք ամեն անգամ նրանց մոտ հավաքվում, մի-մի բաժակ սուրճ խմում կամ ընթրում էինք: Սեղանի շուրջ բացվում էր հաճելի խոսակցություն, անաչառ քննադատություն, և հանգստացած ու թարմացած տուն էինք գնում: Ընտանիքի հրաշալի մայրը՝ հայ կնոջ ազնվագույն տիպարը, բոլորին էլ ընդունում էր գրկաբաց, և սիրով ակտիվ մասնակցում էր նրանց վեճերին ու զրույցներին և անում իր խելացի և համարձակ դիտողությունները:

Այս ընտանիքի գլուխն էին կանգնած հայր՝ ընկեր Մինաս Մինասյանը, մայր՝ տիկին Մարի Մեծատուրյան-Մեծարենցը, որոնց հնազանդությամբ լսում էին նրանց ընտանիքի բոլոր զավակները՝ Արմեն, Արփիկ, Սարիկ Մինասյանները և Բագրատ Շատվորյանը: Նրանց վերաբերմունքը դեպի Բագրատը այնքան հարազատ ու ջերմ էր, որ ես կարծում էի՝ դա նրանց ամենամեծ որդին էր: Տարիներ հետո միայն իմացա, որ նա նրանց փեսան է եղել: Ծնողի խոսքը այս ընտանիքում օրենքից էլ բարձր էր, որը կատարում էին լուր ու հնազանդությամբ:

Նրանք ինձ իրենց բազմազան ու բազմապիսի հյուրերից չէին թաքցնում, մեծ սիրով ու հարգանքով ինձ ներկայացնում էին նրանց, որոնք չվախենալով քաղաքական ճնշող դրությունից՝ ինձ ընդունում էին մեծ սիրով ու հարգանքով:

* * *

1937 թվականից սկսվեց ստաժների կանանց և հարազատների բանտարկությունը [45]: Բանտարկվեցին Վերգինե Գալոյանը, Վարյա Բակունցը, Լուսի Թոթովենցը, Իզաբելա Չարենցը, Արաքսյա Սիմոնյանը, Աստղիկ Եսայանը և շատ ու շատ պետական-կուսակցական և գրական գործիչների բարեկամներն ու հարազատները [46]: Բանտարկությունից հետո բռնագրավում էին նրանց ունեցվածքը և վաճառում: Ես ամեն գիշեր սպասում էի վերահաս վտանգին՝ իմ բանտարկությանը: Տիկին Մարին, Արփիկն ու Արմիկը այդ ի նկատի ունենալով՝ ասացին.

—Մարո՛ ջան, ինչ արժեքավոր իրեր և հագուստներ ունես, բեր մեզ մոտ պահենք, ազատվելուց հետո գոնե հագուստ և ապրելու միջոց կունենաս:

Ես անսահման զգացվեցի նրանց այդ մարդասիրական ջերմ վերաբերմունքից և հոգատարությունից և մյուս օրը, երկու ճամպրուկները լցրած իմ և Ալագանի հագուստներով, տարա Մինասյանների տունը: Դա տեղի ունեցավ այն ժամանակ, երբ հարազատ հայրը որդու շորերով լցված գույգ ճամպրուկները դուրս հանեց տնից՝ ասելով.

—Կգան ձեր հագուստների հետ մերն էլ կտանեն:

Ահա որտեղ են հասել մարդկային բարքերը՝ «օտարը» հարազատ է դարձել, իսկ «հարազատը» օտարացել:

ԻՄ ԿՅԱՆՔԻ ՈՂԲԵՐԳՈՒԹՅԱՆ ԵՐՐՈՐԴ ԷՁԸ

94. ԵՐԵՎԱՆԻ ԿԵՆՏՐՈՆԱԿԱՆ ԲԱՆՏՈՒՄ

1937 թվի նոյեմբերի 29-ն էր, Հայաստանի Խորհրդայնացման 17-րդ տարեդարձը: Երևանը հագել էր իր տոնական զգեստները: Մարքսի, Էնգելսի, Լենինի, Ստալինի և Քաղբյուրոյի անդամների լուսանկարներով զարդարված էր Լենինի հրապարակը, իսկ հրապարակի մի ծայրին՝ դեպի Արովյան փողոց, գետնին ցցերի վրա դրված էին մի քանի ծաղրանկարներ, որոնցից մեկում ընկեր Աղասի Խանջյանը գոռնա էր փչում, իսկ Չարենցը, Բակունցն ու Ալազանը նրա գոռնայի նվազի տակ, թև-թևի գցած պարում էին: Մի այլ նկարում Արշակ Չոպանյանը [47] ջուր էր լցնում Խանջյանի, Չարենցի, Բակունցի ու Ալազանի ջրաղացին:

Հրապարակը մարդաշատ էր: Անց ու դարձ անողները տխուր նայում էին այդ ծաղրանկարներին ու դժգոհ դեմքով ու փնփնթալով անցնում էին: Կանգնեցի, երկար նայեցի այդ նկարներին և հուզված ու ցասումով լցված՝ քայլերս ուղղեցի դեպի տուն:

* * *

Ցերեկվա ժամը մեկն էր, տուն մտա թե չէ՝ մի մեքենա կանգնեց լուսամուտիս առջև: Մեջից դուրս եկան երկու չեկիստներ, մոտենալով տանս՝ թակեցին դուռը: Ես մոտեցա և դուռը բացեցի: Նրանից մեկը ինձ ասաց.

— Ընկեր Մարո, մի քանի թուղթով մեզ հետ պետք է գաք Ներքին Գործոց ժողկոմատ, մի կարևոր հարց կա, պարզենք:

— Եթե մի քանի թուղթով է, այն ժամանակ ինքնավառը չհանգցնեմ, — ասացի ինքս ինձ, բայց նրանց լսելի ձայնով:

— Այո՛, կարիք չկա հանգցնելու, հենց մի տաս թուղթից տուն կվերադառնանք, — ասաց չեկիստը:

Սիրտս գուշակում էր, որ ինձ բանտարկելու են, ու ես նրանց դարձած՝ ասացի.

— Ընկերներ, եթե ինձ բանտարկելու եք եկել, ճիշտն ասեք, ճամպրուկս դասավորեմ, միասին գնանք, ես բանտարկությունից չեմ վախենում:

— Ո՛չ, ո՛չ, ո՛չ, Դուք ի՞նչ հանցանք եք գործել, որ Ձեզբանտարկենք, — ասաց մյուս չեկիստը:

— Ցավոք պիտի նշեմ, — ասացի ես, — որ հիմա բանտարկում եք մարդկանց, որոնք ոչ մի հանցանք չեն գործել: Ի՞նչ հանցանք էր գործել Ալազանը, որին բանտարկեցին, ի՞նչ հանցանք էին գործել այն խեղճ կանայք՝ Վարյա Բակունցը, Եվգինե Գալոյանը և Լերիկ Վահանյանը, որոնց մի շաբաթ առաջ բակից բանտարկեցին:

Նրանք իմ խոսքերին ոչ մի պատասխան չտվին: Նրանց հավատալով՝ մեքենա նստեցի և միասին գնացինք Ներքին Գործոց ժողկոմատի հինգ հարկանի փառահեղ շենքը: Երկաթե մեծ դարպասները բացվեցին, և մեր մեքենան ներս մտավ: Մեքենայից դուրս գալով ես նրանց ուղեկցությամբ բարձրացա երրորդ հարկ: Ինձ տարան մի սենյակ, ուր նստած էին հինգ կոշտ և ճարպակալած չե-

կիստներ: Նրանցից մեկը՝ Աբուլյանը հարցրեց ու գրեց անուն-ազգանունս ու հայարտ և հաղթողի կեցվածքով նստելով՝ ասաց.

—Քաղաքացի Մուրադյան, Դուք բանտարկված եք²¹¹:

—Ես ոչ թե այսօր, այլ երկու տարի է, ինչ բանտարկված ու մեկուսացված եմ հասարակությունից, նորություն ունեք՝ ասեք, այդ ինձ ո՛չ վախեցնում, ո՛չ էլ զարմացնում է: Ինձ զարմացնում է այն, որ ձեր այս երկու չեկիստները ստախոս են և նապաստակների պես վախկոտ, — ցույց տալով չեկիստներին՝ ասացի ես, — ինչո՞ւ ինձ չասացիք իմ բանտարկության մասին: Դուք կարծում էիք, որ ես պետք է բղավեի, հիստերիկա սարքեի, մարդկանց օգնության կանչեի: Ոչ, հարգելի քաղաքացիներ, ես միայն ու միայն կողջունեի իմ բանտարկությունը, բանտը գերադասում եմ այս տիպի ազատությունից, որում ես ապրում էի: Ինչ է ձեր կարծիքը, ես ամբողջ կյանքում պետք է մեկ ձեռք հագուստով մնամ և ձիերի պես կանգնած քնեմ: Ինչո՞ւ ինձ խաբեցիք, ինչո՞ւ ճիշտը չասացիք, որ ես ինձ անկողին ու հագուստներ վերցնեի:

Աբուլյանը թուրթ ու մատիտը առջևս դնելով՝ ասաց.

—Գրեցեք՝ ինչ հագուստներ, անկողին եք ցանկանում, ես բերել կտամ:

Ես ցուցակը կազմեցի և հանձնեցի Աբուլյանին: Նա այդ ցուցակը տվեց ինձ բանտարկողներից մեկին և ասաց.

—Գնացեք և ինչ որ ցուցակում նշված է՝ բերեք:

Մի կես ժամ հետո եկավ հագուստ բերող չեկիստը և բերեց անկողին առանց սպիտակեղենի, երկու բլուզկա առանց շրջագգեստների, գուլպաներ առանց իրենց զույգերի և մեկ ձեռք կոստյում:

—Այս ինչ աջաբ-սանդալ եք բերել, — ասացի ես վրդովված:

—Տարեք կամերա, թող ավել-պակաս քիչ խոսի, — հրամայեց Աբուլյանը:

Միջանցքով անցնելիս լսեցի կանացի աղիողորմ լաց, բարձրաձայն ճիչ և մի երեխայի հոնգուր-հոնգուր լաց, այնպիսի լաց ու ճիչ, որ կարծես նրան խլում էին հարազատ մորից: Միրոս մղկտաց ու ես լուռ արտասվեցի: Տեր Աստված, երեխան ի՞նչ գործ ունի այստեղ՝ մտածեցի ես արցունքներս սրբելով:

Ուղեկցող չեկիստը ինձ տարավ և մտցրեց գետնահարկի մի կամերա²¹², դուռը ամուր շրխկացրեց վրաս, բանալիների մի մեծ փունջ ձեռքին զնգնագնեւով գնաց:

211 Ըստ Մարո Ալազանի քննչական գործի, նրան կալանավորել են 1937թ. նոյեմբերի 23-ին (ՀԱԱ, Ֆ.1191, Ց.1, Գ.868): Ըստ սույն հուշերի, սակայն, դա տեղի է ունեցել 1937թ. նոյեմբերի 29-ին, և ինքը տեսել է այդ օրվա Հայաստանի խորհրդայնացման առիթով հրապարակի տոնական «հանդերձանքը»: Այստեղ կարող է երկու բացատրություն լինել: Կամ հրապարակը տոնակա-նորեն զարդարել էին մինչև նոյեմբերի 29-ի տոնահանդեսը, և Մարո Ալազանը այն հասցրել է տեսնել մինչև նոյեմբերի 23-ի իր ձերբակալությունը, կամ՝ նրա հիշողության մեջ մնացել է ոչ թե 1937թ., այլ 1936թ. նոյեմբերի 29-ի տոնական հրապարակի պատկերը: Երկրորդն ավելի հավանական է թվում, քանի որ Խանջյանի, Չարենցի, Բակունցի, Ալազանի, Արշակ Չոպանյանի «Թեման» ավելի հրատապ էր 1936թ. աշնանը, իսկ 1937-ին նրանք արդեն «անցած փուլ» էին, 1937-ի օգոստոս-սեպտեմբերից կարևոր «ժողովրդի թշամիները» Սահակ Տեր-Գաբրիելյանը, նոր ձերբակալված Ամատուն Ամատունին, Ս.Ակոպովը, Խ.Մուղդուսին էին, և թերթերն ամեն օր անարգանքի սյունին էին գամում «հայ ժողովրդի արյունը խմող» այս նոր թշամի-ներին: Նրանց ծաղրապատկերներով է, որ պիտի զարդարված լինեք 1937թ. նոյեմբերի 29-ի տոնական հրապարակը:

212 Բանտախոց:

Դե՛ գնա, խեղճ Մարո, մենակ, ինքդ քեզ տապակվիր վշտերիդ թեժացած բովում:

* * *

Մոտավորապես կես ժամ հետո կամերա մտավ կոկորդիլոսի դեմքով, երկար քթով, միջինասիական թասակը գլխին դրած, օձային ֆշշոցով մի կին, որը ոչ թե կանացի, այլ հերմոֆրոդիտային մի տիպ էր: Ես նրան դրսից գիտեի, որպես հին կոմունիստուհու: Նա խիստ ու հրամայողական տոնով ասաց.

— Շորերդ հասիր և մերկացած մի կողմի վրա կանգնիր:

— Իսկ ինչո՞ւ մերկանալ, — հարցրի ես զարմանքով:

— Քեզ հրամայում են մերկանալ, — առնական ձայնով և հրամայողական տոնով ասաց նա:

Ամբողջովին մերկացած մի կողմի վրա կանգնեցի: Նա բոլոր հագուստներս մեկ-մեկ շոշափեց, սեղմեց, կիսավարտիքի ռեզինները հանեց, գուլպաների կապիչներն ու գոտիները վերցնելով՝ ինձ հրամայեց հագնվել:

— Ինչպե՞ս հագնվեմ, երբ շորերս գոտի, կիսավարտիքիս մեջ ռեզին չկա և գուլպաներիս կապիչները չկան:

— Ինչպես կուզես հագնվիր, այդպես է մեր օրենքը, — չարությամբ լցված ասաց նա:

Հետո սկսեց պայուսակիս պարունակությունը թափել սեղանի վրա և հաշվել նրանում եղած դրամը, որ երբեք ինձ չվերադարձվեց: Ապա քանդեց երկար ու խիտ մազերս ու զույգ ձեռքերով բրդի նման այն գլխիս զգգգեց ու քրքրեց՝ ինչ-որ մի բան փնտրելով և շափկաները վերցնելով: Այս բոլորից հետո նա մեջքով ինձ դարձած՝ ինչ-որ բան սկսեց գրել: Ես սեղանի վրայից թոցրեցի ինձ շատ անհրաժեշտ իմ մատիտը և սեղմեցի զգգգված ու խիտ մազերիս մեջ:

* * *

Չգիտեմ որքան ժամանակ էր անցել, ներս մտավ սիրունատես, կոկիկ ու շիկ հագնված մի չեկիստ ու հրամայեց հետևել իրեն: Աստիճաններից վեր բարձրանալիս մեկ կիսավարտիքս էր վայր ընկնում, մեկ՝ գուլպաներս: Գուլպաները բռնելիս վարտիքս էր ցած ընկնում, կիսավարտիքս բռնելիս՝ գուլպաներս էր վայր ընկնում: Ես ընկա շատ անհարմար դրության մեջ և մտքումս անիծում էի այդ օձային դեմքով ինձ խուզարկող կնոջը: Չեկիստը մի քանի աստիճաններ բարձրանալով՝ կանգնում և ինձ էր սպասում, մինչև ես կարգի էի բերում վրագուլիսս և բարձրանում աստիճանները: Այսպես ինձ տանջելով ու չարչարվելով հասա երկրորդ հարկ: Նա, նկատելով ինձ խանգարող հանգամանքները ասաց.

— Չուկիները ոլորեցեք և ոլորած տեղի տակը դրեք:

Ես այդպես էլ արեցի: Առանց քաշվելու նույնը կատարեցի կիսավարտիքի հետ և սկսեցի ազատ, առանց ինձ խանգարող արգելքների բարձրանալ աստիճաններով: Պետք է նշեմ, որ իմ կատարած ինտիմ այդ գործողությունների ժամանակ նա մեջքով դարձած էր դեպի ինձ: «Չէ, չեկիստների մեջ խղճով և նամուսով մարդիկ էլ կան», — մտածեցի ես աստիճանները վեր բարձրանալով:

Մենք բարձրացանք չորրորդ հարկ: Նա մի սենյակի դուռ բացեց և ինձ ներս հրավիրեց, ինքը նստեց սեղանի մոտ, իսկ ինձ առաջարկեց իր դիմացի աթոռը: Թղթերի մի դաստա առաջը դրեց և գրեց իմ անունն ու ազգանունը:

— Երևի Դուք իմ քննիչն եք լինելու, — հարցրի ես:

— Այո, ձեր քննիչն եմ:

— Իսկ ինչպե՞ս է ձեր անուն-ազգանունը, — անվստահ տոնով հարցրեցի ես:

— Սուրեն Զալյան, — ասաց նա առանց դժգոհելու:

— Շատ ուրախ եմ, — ասացի ես:

— Հիմա պատմեցեք ձեր ամուսնու հակասովետական գործունեության մասին:

Ես սկսեցի պատմել Ալազանի գրական, պետական, կուսակցական լավագույն գործունեության մասին: Նա գրիչը ձեռքում պահած, ձեռքն ականջին դրած, լուռ ու հանգիստ լսում էր ինձ: Երբ ասելիքս ավարտեցի, ինքս ինձ ասացի.

— Օ՛, որքան շատ խոսեցի:

— Այո, չորս ժամ խոսեցիք, բայց մեզ անհրաժեշտ ոչինչ չասացիք, — ձեռքի ժամացույցին նայելով և մեջքն ուղղելով՝ ասաց նա:

— Իսկ ի՞նչ էիք ուզում, որ ես Ձեզ ասեի:

— Դուք միայն դրական բաներ ասացիք:

— Ա՛խ, Դուք բացասական բաներ եք ուզում, դե շուտ ասեիք: Ես այդպիսին ոչ տեսել, ոչ էլ լսել եմ, իսկ խղճին դեմ բաներ հնարել ու ասել և զրպարտել չեմ կարող:

— Իսկ Դուք նրան պերեդաչա տանո՞մ էիք:

— Այո, տանում էի:

Իմ պատասխանից հետո նա սկսեց գրի առնել իմ խոսքերը:

— Ի՞նչ է, ամուսնուն պերեդաչա տանելը հանցանք է:

— Այո՛, հակահեղափոխականին բանտում կերակրելը մեծ հանցանք է, — պատասխանեց նա:

— Ներեցեք, ամսվա մեջ քանի՞ անգամ եք պերեդաչա ընդունում, — հարցրեցի ես:

— Մեկ անգամ, — պատասխանեց նա:

— Ուրեմն ամսվա մեկ օր ես եմ կերակրում, իսկ մնացած 29 օրը՝ դուք: Կնշանակի մեկ անգամ ես եմ հանցավոր, 29 անգամ դուք եք հանցավոր: Այդպես էլ արձանագրեցեք, այն ժամանակ ես մեծ սիրով կստորագրեմ ձեր արձանագրության տակ:

Այս խոսքերից հետո նա արագությամբ վեր թռավ տեղից և մոտեցավ բաց լուսամուտին: Թևերի և մարմնի շարժումից ես հասկացա, որ ծիծաղում էր: Մի 15 րոպե հետո նա լուրջ տեսք ընդունելով նստեց իր տեղը: Վերցրեց արձանագրությունը, մանր-մանր կտրատեց և գցեց աղբարկղը, ապա ինձ դառնալով՝ ասաց.

— Ազատ եք, գնացեք:

Հեռախոսով զանգահարեց, ներս մտավ մի չեկիստ և ինձ առաջնորդեց իմ կամերան: Ահա այսպես ավարտվեց իմ հարցաքննությունը:

Ուշ գիշեր էր: Մենակ նստած անկողնուս կապոցի վրա՝ լողում էի մտքերիս փոթորկահույզ ծովում: Քունս չէր տանում, գլուխս ցավում էր, քաղցից սիրտս ճմլվում էր, բայց ուտելու ցանկություն չունեի: Հանկարծ կամերայի դուռը բացվեց և ներս մտավ խելակորույս Իզաբելա Չարենցը: Ինձ նկատելով, լացով ու մղկտալով գիրկս ընկավ: Կեսը հայերենով, կեսը ռուսերենով բաներ պատմեց, բայց ես նրա պատմածից բան չհասկացա (այդ օրն իրար հասկանալը շատ դժվար էր): Մի փոքր հանգստանալուց հետո, նա շարունակեց:

— Բոժիկիս ու Ադոկիս տրամվայի գծերի վրա թողած՝ ինձ բռնեցին և չեկա բերեցին: Ա՛յս Աստված իմ, ի՞նչ եղան բալիկներս: Որքան խնդրեցի ու աղաչեցի, որ թույլ տան բալիկներին տուն տանել, չթողեցին: Ինձ գցեցին մաշինան ու չեկա բերեցին: Ասա, ի՞նչ անեմ, ես կգժվեմ, յարաբ էլ բալիկներիս կտեսնեմ, — մղկտալով, արցունքներ թափելով, մայրական սրտի մորմոքով ասում էր Իզաբելան:

Իմ կամերա բերեցին նաև Եվգինե Գալոյանին, Աստղիկ Եսայանին, Ժենյա Թաթարյանին և մեր ամուսինների ու եղբայրների դահիճ Մուղդուսու քույր Մարիային (Մաշոյին)[49]:

Ընդհանուր վիշտը մեզ անմիջապես իրար հետ ծանոթացրեց և հաշտեցրեց, մեկս մեկու նկատմամբ հոգատար և կարեկից դարձրեց: Իրեն կորցնողին և ուշագնացին մոտենում, գուրգուրում ու ուշքի էինք բերում: Այսպես մինչև ուշ գիշեր, ու հանկարծ կամերայի դուռը բացվեց:

— Վեշերդ հավաքեցեք և դուրս եկեք կամերայից, — ասաց կլյուչնիկը²¹³: Մենք իրերով դուրս եկանք: Բակում մեզ սպասում էր մի մեծ և սև մեքենա: Մի քանի չեկիստներ իրերը վերցրեցին և մեքենայի մեջ շարտեցին ու մեզ էլ ոչխարների պես հրմշտելով ներս հրեցին:

— Այս ի՞նչ վայրենություն է, ի՞նչ դաժանություն, ընկեր, մենք մարդ ենք, իսկ դուք մեզ ոչխարների նման հրմշտում եք, — ասաց Ժենյա Թաթարյանը՝ համարյա բղավելով:

— Ձեզ նման հակահեղափոխականներին այդ դեռ քիչ է, — ձայնն ավելի բարձրացնելով ասաց մեզ ուղեկցող հրացանավոր չեկիստը:

Մեքենան լուսամուտներ չունեւ, ներսը բոլորովին մութ էր և օդի խիստ պակաս էր զգացվում: Մենք բոլորս բարձրաձայն լալիս, անիծում էինք մեզ այս օրին հասցնողին:

— Ձեններդ, ձեններդ կտրեք, թե չէ կկրակեմ, — ասաց հսկող չեկիստը:

Մենք մեր լացը խեղդելով՝ ավելի ցածր ձայնով լալիս ու մղկտում էինք: Մեքենան գնում էր, ո՞ր՝ չգիտեինք: Մեկ էլ ինչ-որ երկաթի դռների ցած իջեցման ձայներ լսեցինք: Մեքենան կանգնեց, հսկիչը դուռը բացելով ասաց.

— Ցած իջեք և իրար հետևից շարք կանգնեցեք:

Իջանք, ինչ-որ երկար ու նեղ մի բակում մեր հսկիչին փոխարինեց մի ուրիշը:

— Ինձ հետևեցեք, — ասաց սա հրամայական տոնով:

Գնում ենք մութ, երկար ու նեղ կամարապատ միջանցքով, որի երկու կողմերում երևում են մի քանի տասնյակ երկաթյա դռներ՝ փակված մեծ-մեծ երկա-

213 Բանտապահ:

թյա կողպեքներով: Միջանցքը հագեցած էր մախորկայի խեղդող ու տհաճ հոտով: Մենք այդ անսովոր օդից սկսեցինք մասսայաբար հագալ ու փռշտալ:

— Օ՛, Աստված իմ, այս ինչ ծանր օդ է, այս ինչ գարշահոտություն է, — ասաց Մարիա Մուդրուսին՝ Մաշոն:

— Այս ուր եք տանում մեզ, — հարցրեցի ես քիթս բռնած:

— Ո՛ւր ենք տանում, սանատորիա, — կատակեց մեզ ուղեկցողը քմծիծաղելով, — չե՞ք տեսնում ուր ենք տանում: Կենտրոնական բանտ ենք տանում, որում դուք մինչև ձեր կյանքի վերջ պիտի ապրեք ու շնչեք այս «մաքուր» օդը:

— Օ՛, Աստված իմ, — ասացին մի քանիսը լաց լինելով:

Մեզ՝ վեցիս, տեղավորեցին երկար, նեղ ու մութ մի խցում, որից փչում էր արտաքնոցի և խոնավաբորբոսային անդիմանալի մի գարշահոտություն: Մենք, իրերը շալակած, այդ գարշահոտությունից հետ-հետ գնացինք: Հսկիչը գոռալով ասաց.

— Ներս, ներս մտնեք, ուր էլ գնաք՝ այս է լինելու ձեր տունը:

Խցի լայնքը հազիվ մետր ու կես, իսկ երկայնքը՝ երեք մետր կլինեք: Ուներ փոքրիկ երկաթացանցով պատած մի պատուհանիկ, որից լույսն ու արևը երբեք ներս չմտան: Անկողինները ցեմենտյա հատակին դրած՝ կանգնեցինք, ոչինչ, ոչինչ չէինք տեսնում: Անշարժ կանգնած լալիս ու մղկտում էինք: Հանկարծ Աստղիկ Եսայանը լացակումած ասաց.

— Վայ, այս ինչ է, մեզ արտաքնոցում են տեղավորել, ձեռքերս ոնց որ մարդկային կեղտի մեջ ընկան:

Բոլոր իրերը գետնից վերցրինք ու կանգնեցինք: Ես ցատումով լցված կոշիկներս հանեցի ու կրունկներով երկաթյա դուռը ծեծեցի: Մեր աղմուկին վրա հասավ կլյուչնիկը և ասաց.

— Հը, էս ինչ է պատահել, ինչո՞ւ եք աղմկում ու բանտի կարգը խանգարում:

— Էս ինչ է, մեզ արտաքնոցում եք տեղավորել, որտեղ որ իրերը դնում ենք, ձեռքներս կեղտի է կաչում, մենք այս պայմաններում ապրել չենք կարող, կանչեցեք բանտապետին նրա հետ խոսենք, — ասացի ես անսահման հուզմունքով:

— Այո՛, այո՛, բանտապետին կանչեցեք, մենք այս արտաքնոցում ապրել չենք կարող, — ասացին նաև մյուսները:

— Այդ է, ուրիշ ոչ մի ազատ կամերա չկա, սա իզոլյատոր²¹⁴ էր, շուն շան որդի ուզալովհիկները²¹⁵ կեղտոտել են հատակին և կեղտով մինչև անգամ պատերին իրենց ազգանուններն են գրել, — ասաց կլյուչնիկը, — ես հիմա լամպ, ավել ու ջուր կբերեմ, դուք հատակն ու պատերը մաքրեք:

Կլյուչնիկը բերեց այդ ամենը: Ես ու ժենյա Թաթարյանը բոլոր կապոցները մի կողմի վրա դարսեցինք և սկսեցինք լվանալ ցեմենտյա հատակն ու պատերը, որից հետո բոլորն իրենց կապոցները վերցրած՝ ցոմենտյա թաց հատակին տեղեր գրավեցինք ու կապոցների վրա նստած մինչև լույս լուսացրինք ու մղկտացինք:

214 Մեկուսարան:

215 Քրեականները:

Մեկը թողել էր ծեր հորն ու մորը, մյուսը՝ երեք երեխաներին, երրորդը՝ լավ տուն ու տեղը, իսկ ես այդ բոլորը վաղուց էի կորցրել, ուրախ էի այն հույսով, որ բանտում գուցե Ալազանին հանդիպեի: Մինչև լույս ոչ մեկն չքնեցինք, նստած անկողինների վրա լալիս ու լալիս էինք: «Վայ մամ ջան, վայ բալիկ ջան» կանչելով:

Լուսացավ, բայց մեր կամերայում մթնշաղ էր և հազիվ էինք իրար դեմքերը նշմարում: Երկաթե դուռը բացվեց, ներս մտավ կլյուչնիկը և խղճահարվող տոնով ասաց.

— Էս ինչ է, ոնց երեկոյան նստել, այնպես էլ նստած մնացել եք, չե՞ք քնել:

— Քնելու տեղ է, որ քնենք, — ասաց Իզաբելա Չարենցը:

— Ընկեր կլյուչնիկ, ինչպե՞ս է ձեր անունը:

— Արշո:

Արշոն կամերա բերեց մի թեյնիկ թեյ, 600-ական գրամ սև հաց և մեկական քառակուսի շաքար: Ես տեղիցս վեր կացա և Արշոյին օգնեցի: Յուրաքանչյուրի գոգը դրեցի իր բաժին հացն ու շաքարը: Նրանք բոլորն էլ հացն ու շաքարը չալրտեցին երկաթյա դռան վրա: Այդ ձայնից ներս մտավ Արշոն ու հարցրեց:

— Հը, ինչ եք ուզում, ինչո՞ւ դուռը ծեծեցիք:

Մենք նրա հարցին ոչ մի պատասխան չտվեցինք: Տեսնելով դռան ետև չալրտված հացի և շաքարի կտորները՝ խղճահարվող տոնով ասաց.

— Օհո՛, այս ինչ է, հացադուլ եք արել, լավ բան չէ, ինձ լսեցե՞ք և հացներդ կերե՞ք, թե չէ ձեզ համար շատ վատ կլինի, կգան ու կասեն, որ իշխանության դեմ ցույց և հացադուլ եք արել: Լավ բան չեք մտածել, ես խնդրում եմ հացներդ վերցրե՞ք և կերե՞ք:

Արշոն մոայլված դուռը փակեց ու գնաց: Երեք օր տևեց մեր հետին մտքեր չունեցող «հացադուլը»: Ոչ մի հացադուլի մասին էլ մեզանից ոչ ոք չէր մտածել, ուղղակի վիշտը փակել էր մեր ախորժակները, ուրիշ ոչինչ: Չորրորդ օրը Արշոն նորից մեզ մոտ եկավ, նորից համոզեց, նորից խրատեց, բայց զուր... ոչնչով դրությունը չփոխվեց: Նույն օրը եկավ բանտապետ Զաքար Միքայելյանը և փաղաքշական տոնով ասաց.

— Աղջիկներ, ինչո՞ւ ուտելիքը չեք վերցնում:

Բոլոր կողմերից սկսվեց մեր գանգատները: Մեկը թե.

— Ընկեր բանտապետ, սա ոչ թե կամերա, այլ արտաքնոց է:

Մյուսը թե.

— Ընկեր Միքայելյան, քայլելու ոչ մի հնարավորություն չունենք, ամբողջ օրը նստած կամ պառկած ենք, եթե այսպես շարունակվի, մի երկու ամսից մենք բոլորս հաշմանդամ կդառնանք:

— Միթե՞, խավար է, գարշահոտ է, առանց արևի և օդի մենք ուղղակի շնչահեղձ ենք լինում: Ինչո՞ւ մեզ զրոսանքի չեք հանում:

Ու մենք բանտապետին ասացինք նման շատ ու շատ մեզ տանջող հարցեր:

Այս բոլորը լսելուց հետո բանտապետն ասաց.

— Ես խնդրում եմ, որ դուք սկսե՞ք ուտել, մի երեք օրից ձեզ մի նոր կամերա կտեղափոխենք:

Արշոն գնաց հաց ու թեյ բերեց և ինձ կամերկում նշանակեց: Ես սկսեցի հացն ու թեյը բաժանել, և աղջիկները սկսեցին մի քանի բրդուջ ուտել:

Մի քանի ժամից հետո Արշոն «ճաշը» բերեց: Ճանշ, ինչ «ճաշ», իսկական խոզի լափ: Եռացած ջրի մեջ գցել էին ձավարի չմաքրած տականքը և վեց հատ անվա, ցեխակոլոլ ճակնդեղ ու լցրել նույնքան կեղտոտ մի ցինկապատ տաշտի մեջ: Բոլոր ճակնդեղները մեկ-մեկ հանեցի, կեղտահան արեցի, նույն տաշտում մաքուր ջրով լվացի և յուրաքանչյուրին մի-մի հատ տալով՝ ասացի.

— Առե՛ք, կերե՛ք, նարկումի կանայք²¹⁶, բանտապետ Զաքար Միքայելյանը ձեզ «տապակած ճուղի» է ուղարկել:

Բազուկ բռնելու իմ ձևը, կարմիր ճակնդեղները ու իմ խոսքերը ծիծաղ առաջացրին կամերայում, որն արագությամբ փոխվեց լացի: Ես յուրաքանչյուրին մոտենալով, համոզելով ու խնդրելով՝ կերցրի մի-մի հատ բազուկ և հրաշալի թխված սև հացը: (Բանտի հացը ոչ թե երեք օր չուտելուց հետո էր համով ու թարմ, այլ միշտ թարմ էր, լավ եփված ու համով):

Քիչ հետո ներս մտավ Արշոն՝ երևի ստուգելու, թե ճաշը կերել ենք: Ես նրան կատակով ասացի.

— Արշո ջան, ձեր բազուկները համով էին, բայց ճաշը տար ու տուր ձեր խոզերին:

— Կկակդե՛ք ու կուտե՛ք, — նույն կատակի տոնով ասաց Արշոն, — շատերն են այդպես ասել, բայց հետագայում մեծ ախորժակով կերել են: Ձեր բոլորիդ ամուսիններն էլ այդ ճաշերն են ուտում, այն էլ ինչպե՛ս... իրար ձեռքից խլում են:

Տեսնելով տաշտի կողերի տարիների կեղտը՝ ես Արշոյից մի նոր տաշտ խնդրեցի, մի լավ մաքրեցի և նրան տալով՝ ասացի.

— Արշո ջան, շատ եմ խնդրում, որ մեր ճաշը այս մաքուր տաշտով բերես:

— Լավ, Մարո ջան, լավ, դու լավ ու ուրախ աղջիկ ես, ես քո խոսքը գետնին չեմ գցի, — ասաց Արշոն ժպտալով:

Ինն ամիս նույն ճաշը կերանք, այն էլ ճնշ կերանք... դեռ սոված էինք մնում: Այստեղ է ասված. «Անճարը կուտի բանջարը»:

Մի օր էլ Արշոն ուրախ-ուրախ տաշտը գետնին դնելով՝ ասաց.

— Աղջիկներ, այսօր շատ համով սիսեռով ճաշ եմ բերել ձեզ համար, կերե՛ք ու քեֆ արե՛ք:

Բոլորս պառկած տեղներիցս վեր կացանք ու նստեցինք: Սիսեռով ճաշի հոտը բռնել էր կամերան, ախորժակի հյուրը լցվեց բերաններս, ախորժակս բացվեց: Շերեփով ճաշը մի քանի անգամ խառնեցի և յուրաքանչյուրի ամանում հազիվ 4-5 հատ սիսեռ լցրեցի և սիսեռի ճաշի պատրանքով կերանք ու «կշտացանք»:

* * *

Մի քանի ամիս հետո Արշոն ուրախ, ճաշով լի տաշտը ձեռքին կամերա մտավ և ասաց.

— Աղջիկներ, աչքներդ լույս, այսօր տավարի մսով լավ ճաշ ունե՛ք:

216 Նարկում-հապավում ոռուսերեն՝ народный комисар, ժողովրդական կոմիսար, մինիստր:

Միս... ի՞նչ միս, տավարի շրթունքներ, ականջի և աղիքի կտորներ: Ճաշից փչում էր ոչ թե մսի, այլ թարմ թրիքի տհաճ հոտ: Բոլորս հետ լցրեցինք «մսով» ճաշը:

— Յս, էս մսով ճաշ էլ չե՞ք ուտում, բա ի՞նչ բերեմ ձեր համար, — ասաց Արշոն զարմացած և կամերայից դուրս տարավ «մսով» բուրավետ ճաշը:

* * *

Ամբողջ ինը ամիս ոչ մի քայլ չարեցինք ո՛չ կամերայում, ո՛չ էլ կամերայից դուրս: Բոլորս սարսափում էինք այն մտքից, որ շուտով, շատ շուտով, կկորցնենք քայլելու կարողությունը և կդառնանք կատարյալ հաշմանդամ: Որքան խնդրեցինք, որքան բողոքեցինք, բան դուրս չեկավ, զուր հույսեր, զուր տրամադրություններ:

Մի օր էլ գիշերվա կեսին Արշոն ուրախ-ուրախ կամերայի դուռը բացեց ու ասաց.

— Դուրս, դուրս եկեք, աղջիկներ, դուրս եկեք կես ժամվա զրոսանքի:

— Բայց ինչու գիշերը, գոնե ցերեկը տային, որ արևը տաքացներ մեր բորբոսնած մարմինները, — ասաց Ժենյա Թաթարյանը:

— Մո՛ւս, տուս կացե՛ք, հագիվ գիշերվա երեքին հերթը հասավ ձեզ, ձեն չհանեք, դրան էլ ռազի եղեք, թե չէ դրանից էլ կգրկվեք, — ասաց Արշոն խրատելու կարգով:

Ինը ամսվա ընթացքում առաջին անգամ մեր բնական պահանջները կատարեցինք նորմալ ձևով, մնացած ամիսներին կատարում էինք կամերայում ցուցադրաբար, բոլորի ներկայությամբ՝ պարաշայի մեջ (պարաշա ասվածը մի մեծ ցինկի բաք էր՝ կափարիչով ծածկված): Երբ այն բացում էինք, զարշահոտությունը բռնում էր կամերան, բոլորս քթներս բռնած գլուխներս վերմակների տակ էինք թաքցնում: Շաբաթը մեկ անգամ երկու հոգով բռնում էինք նրա բռնակներից, տանում ու թափում էինք:

Կամերայում պատկած մեր օրը շատ տխուր ու անբովանդակ էր անցնում: Այդ տեսնելով ամեն օր մեկը պատմում էր իր կյանքի քաղցր ու դառն օրերից և գլխին եկած անցուդարձից, մյուսներս լուռ լսում էինք: Երբեմն էլ ես ու Ժենյա Թաթարյանը երգում ու սրախտում և աղջիկներին ուրախացնում էինք: Ամբողջ օրը ծխում ու ծխում էինք. բացի ինձանից բոլորը ծխել սկսեցին:

Արդեն համբերությանս բաժակը լցվել էր, կամերայի ցեմենտյա սառը պատերը ճնշում էին սիրտս ու հոգիս: Ազատություն... ազատություն եմ ուզում, աշխարհն ու իր մարդկանց եմ ուզում, սիրտս բանտի կապանքներից դուրս է թռչում, բայց ինչպե՞ս, ի՞նչ հնարքով, երբ սեղմված ես մի նեղ կամերայում, վրադ դրված գույգ կողպեքներ: Մտածեցի, երկար չափեցի ու ձևեցի և հնարքը գտա: Բարձրացա Ժենյա Թաթարյանի ուսերին և մեր փոքրիկ պատուհանիկից «աշխարհ» տեսա: Բացի այդ, «աշխարհի» հետ կապվելու համար պետք է դիմել մեծ դիսկի, որն էլ մահվան ու կյանքի հարց էր: Մեր պատուհանի դեմ դիմաց, բարձր աշտարակից, գիշեր ու ցերեկ բանտի անցուդարձին էին հետևում երկու պահակներ: Բավական էր, որ ինձ տեսներին՝ կկրակեին, որի լիակատար իրավունք ունեին, և դա կհամարվեր փախուստի փորձ:

Մի օր պատուհանից տեսա Ալազանի եղբորը՝ Դանչոյին, որքան չարչարվեցի, որքան մղկտացի, որ նա ինձ տեսնի, բայց չհաջողվեց, իմ պատուհանիկին չնայեց։ Նա վերին աստիճանի գունատ ու անտրամադիր էր։ Նրան ոչինչ չէր հետաքրքրում։ Քիչ այն կողմ, գյուղացիական մի մեծ խմբի մեջ նկատեցի իմ հոգեբանության դասախոս, պրոֆսոր՝ Գուրգեն Էդիլյանին²¹⁷, որը շորերը հանած ոջիլ էր հավաքում, գետնին թափում ու ոտքերով տրորում։ Աչքերիս չհավատալով՝ կրկին ու կրկին ստուգեցի։ Այո, նա էր, իմ դասախոսը՝ Էդիլյանը... եվրոպական կրթությամբ այդ էլեգանտ և ջենտլմեն մարդը տեսեք ինչով է զբաղված։

* * *

Մեր կյուչնիկ Արշոն շատ խղճով ու խաթրաշահ տղա էր, նա բազմաթիվ անգամներ ինձ տեսել է պատուհանից նայելիս, բայց ոչ մի կարևորություն չի տվել։ Մի օր էլ ինձ համոզելու կարգով ասաց.

— Մարո՛, ես շատ անգամներ եմ տեսել քեզ պատուհանից նայելիս և խոսելիս, խորհուրդ եմ տալիս՝ էլ չնայես, եթե բռնվեցիր՝ ինձանից չնեղանաս։

— Չէ՛, Արշո ջան, դու լավ տղա ես, ոչ ոքի չես ասի ու ես չեմ բռնվի։

— Ես ոչ ոքի ոչինչ չեմ ասի, բայց դիմացի վիշկայից կարող եմ կրակել և քեզ թոչոնի պես ցած գցել, մեղք ես, խղճա ծնողներիդ և ամուսնուդ։ Բացի այդ, քեզ կարցեր կգցեն և շատ խիստ կպատժեն, մեղք ես, մեղք։

Մի օր էլ Արշոն ուրախ-ուրախ կամերա մտավ և ասաց.

— Աղջիկներ, վեշներդ²¹⁸ հավաքեք, ձեզ մի լավ, մաքուր և արևոտ կամերա եմ տանելու։

Կամերան գտնվում էր երկրորդ հարկում, մեծությունը նույն էր, ինչ մերը, բայց սա լուսավոր, մաքուր և արևոտ էր։

— Տեր Աստված, մի՞թե այս բոլորը բանտապետն է արել մեզ համար, — ասում էինք մենք ու գովում բանտապետի «մարդասիրական լավ արարքը»։ Անկողինս գետնին փռելիս պատի տակ նկատեցի Չարենցի ձեռագիրը և բարձրաձայն ասացի.

— Աղջիկներ, այստեղ, այստեղ եկեք, այս կամերայում Չարենցն է ապրել, ահա նրա ձեռագիրը։

217 Գուրգեն Մեսրոպի Էդիլյան (1885–1942), հայ անվանի հոգեբան, մանկավարժ, պրոֆեսոր, հասարակական գործիչ։ Սովորել է Յենայի, Լայպցիգի և Բեռնի համալսարաններում։ Խորհրդայնացումից հետո մինչև 1937թ. աշխատել է բուհերում, Մոսկվայի և Երևանի գիտահետազոտական ինստիտուտներում։ 1937թ. ձերբակալվել և ապա որպես ժողովրդի թշնամի պետրվել է Սիբիր, որտեղ և մահացել է 1942-ին։ Խորհրդայնացման առաջին տարիներին ղեկավարել է Գյումրիի ամերիկյան որբանոցները։ 1921թ. հրավիրվել է համալսարան և նշանակվել մանկավարժական ֆակուլտետի ղեկան։ ԵՊՀ հիմնադիրներից է, համալսարանի մանկավարժության և հոգեբանության առաջին դասախոսը։ Աքսորավայրում ջանացել է շարունակել հետազոտական աշխատանքները, ձեռգրերն ուղարկել է քրոջը։ 2018թ. լույս են տեսել 1938–1941թթ. սիբիրյան քսորավայրից հարազատներին ու պաշտոնատար անձանց ուղարկած Էդիլյանի նամակները՝ ընդհանուր առմամբ 162 նամակ՝ կազմված Լիլիանի Էդիլյանի կողմից, Սոնա Մնացականյանի խմբագրությամբ («Խոսնք, նամակներ...», հեղինակային հրատարակություն, 2018)։

218 Իրերդ։

— Այո, նրա պոչերկն²¹⁹ է, — ասաց Իզաբելա Չարենցը՝ ձեռագրին նայելով:

Երբ ավելի ուշադրությամբ նայեցինք պատերին, տեսանք վերից վար գրված էր, որոշ տողեր կարդացինք. «Իմ բալիկներ», «Իզաբելլա» և մի խայտառակ հայհոյանք Մուդրուսու հասցեին: Ահա թե ինչու էին մեր կամերան վերից վար սպիտակացրել:

ԲԱՆՏԻ ԲԱՂՆԻՔՈՒՄ

Ինը ամիս էր, ինչ բաղնիքի երես չէինք տեսել: Այս կամերա գալով՝ 15 օրը մեկ մեզ բաղնիք էին տանում: Իմ թոցրած մատիտը ինը ամիս էր, ինչ մեր կամերայի ավելի կոթի մեջ քսած էր: Արշոն ամեն օր ավելը տանում էր բաժանմունքի միջանցքները մաքրում ու բերում իր տեղն էր դնում: Բաղնիք գնալուց առաջ ես «գինվեցի» իմ թաքցրած մատիտով և բանտի միջանցքով անցնելիս պատերին մի քանի տողով գրեցի.

— Այո ջան, ես այստեղ եմ և առողջ, չմտածես:

Բաղնիք... այո, բաղնիք: Ինը ամիս էր, ինչ մենք բաղնիք բառը մոռացել էինք: Մեզանից փչում էր բորբոսի և խոնավության գաղջ հոտ: Բաղնիքում առաջին գործս եղավ պատի վրա գրել. «Այո ջան, քեզ պինդ պահիր, ես գտնվում եմ առաջին կամերայում և ինձ առողջ եմ զգում»:

* * *

Բաղնիք գնալու երկրորդ օրը Արշոն շատ հուզված դուռը բացեց և ասաց.

— Աղջիկներ, վե՛շներդ հավաքեցեք...

— Տեսա՞ր Մարո, ինչ թանկ նստեց մեզ վրա պատերի վրա գրելը, երևի մեզ նորից կտանեն մեր հին կամերան, — տրտնջացին մի քանիսը:

Իրերը շալակած իջանք առաջին հարկ և մտանք կամարապատ, լայն ու լուսավոր մի կամերա: Սրա լուսամուտները մեծ-մեծ և շատ ցածր էին ու շատ հարմար դրսի հետ խոսելու համար: Այստեղ յուրաքանչյուր երկու հոգու համար մեկ երկաթե նեղ ու ժանգոտ, խարխլված մահճակալ տվին, որտեղ պետք է քնեինք ոտուզլուխ: Ես գույզ դարձա Իզաբելա Չարենցին: Մեր նոր կամերայի բնակիչների թիվը հասավ 35 հոգու: Այստեղ ես հանդիպեցի իմ դպրոցական ընկերուհի Ռուզան Կանայան-Եսայանին, Մարգո Երզնկյանին, Վարյա Բակունցին և Արաքսյա Սիմոնյանին:

Այս կամերայում ամեն ինչ լավ էր, բայց գրկվեցինք մեր բարի, խղճով և հոգատար Արշոյից և ընկանք մի դաժան կյուլնիկի ձեռքը: Այս կամերայում հանդիպեցինք բանտային նվաստացուցիչ մի օրենքի. մի կյուլնիկ մյուսին հերթապահությունը հանձնելիս մեզ ոչխարի նման հաշվում և հանձնում էր: Այս «ստորությունը» մեզ՝ նորաբնակներին համար շատ տարօրինակ և վիրավորական թվաց, բայց շուտով դրան էլ վարժվեցինք: Մարդը շատ հեշտ կոելի է, ամեն ձևն էլ կընդունի:

219 Ձեռագիր:

* * *

Մեր նոր կամերա փոխադրվելու երրորդ օրը կամերա մտավ բանտապետի օգնական, դաժան, ես կասեի՝ գազան Սինանյանը: Դեմքը խոժոռելով, բերանը ծռմոռելով, ինձ դառնալով ասաց.

— Մարո ես, ինչ զիբիլ ես, այստեղ արի:

Ես սարսափահար նրան մոտեցա:

— Եթե մեկ էլ ձեռագիրդ տեսել եմ միջանցքների և բաղնիքի պատերին՝ էլ իմ ձեռքի տակից սաղ դուրս չես պրծնի, հասկացա՞ր:

Ես ոչ մի պատասխան չտվի: Նա վերջին անգամ աչքերը վրաս չռելով դուրս եկավ կամերայից:

* * *

Այս կամերայում ես մի նոր «պաշտոնի» անցա և ձեռք բերի մի նոր մասնագիտություն՝ փոստատարություն: Պատուհանի մի անկյունից աննկատելիորեն դուրս նայեցի. առջևս փովեց մի ընդարձակ բակ, որտեղ բանտարկյալ տղամարդիկ շրջան զբոսնում էին, իսկ շրջանի մեջտեղում հսկիչը կանգնած՝ հսկում ու ղեկավարում էր նրանց զբոսանքը: Նրանք ինձ տեսնելով՝ լուռ գլխարկները հանեցին և ինձ բարևեցին: Ես փոխադարձ լուրջամբ պատասխանեցի: Շարքի մեջ հանկարծ նկատեցի Վաղարշակ Նորենցին: Ազատության մեջ նրա հետ կատակելով՝ Նորենցի փոխարեն Շորենց էի կանչում: Երբ նա մոտեցավ պատուհանին, ես շշուկով ասացի «Շորենց»: Նա իր առանցքի շուրջ պտույտ գալով, դեսուդեն նայելով, ինձ տեսնելով՝ ասաց.

— Բարև, Մարո ջան, ներս, ներս գնա, կրոնվես և կարցեր կգնաս:

Կարցեր ասվածը դա պատժարան էր, մի մետր երկարությամբ և կես մետր լայնությամբ, մութ ու ցուրտ զուգարանի նման մի բան էր, որտեղ պատժվողները նույն տեղում և ապրում և բնական պահանջներն էին կատարում: Երկրորդ շրջադարձին Նորենցը հարցրեց.

— Ճիշտ է, որ Կատյան (իբր կինը) ամուսնացել է:

— Ճիշտ է, — պատասխանեցի ես:

— Ամոթ նրան, — ասաց Նորենցը և կարկտաբեր սև ու մութ ամպեր կուտակվեցին նրա դալուկ և հյուծված դեմքին:

Երկու երիտասարդներ զբաղեցրին հսկիչին, Նիկոլ անունով մի ճարպիկ երիտասարդ մեր պատուհանից ներս շարժեց ընկույզի մեծության տաս հացի գնդիկներ, որոնց մեջ դրված էին նամակներ: Նամակներում տղամարդիկ հարցնում էին իրենց կանանց ու քույրերին.

— Ինչո՞ւ եմ ձեզ բանտարկել:

— Ի՞նչ հոգված եմ տվել:

— Ո՞վ է քննիչը:

— Ո՞ր թողեցիր երեխաներին:

Ահա թե ինչ «գաղտնիքներ» նրանք հաղորդեցին իրենց կանանց ու հարազատներին: Նամակի պատասխանները դրեցին նույն հացի գնդիկներում, ինձ հանձնեցին և ես այն հանձնեցի ըստ պատկանելության: Եվ այսպես ամիսներ շարունակ նամակներ ստացա, նամակներ հանձնեցի:

* * *

Մի օր առավոտ շուտ լսեցի Պատրիկ Սարոյանի՝ իմ և Ալազանի ընդհանուր ընկերոջ հետևյալ խոսքերը.

— Այ տղա, մի Ալազանի վերարկուն բռնի, որ չընկնի:

Նրա խոսքերից ես կռահեցի, որ Ալազանը բակում զբոսանքի է դուրս ելել և անմիջապես կատվի նման երկաթյա ցանցի վրա մագլցելով՝ վեր բարձրացա: Նրանց կամերայի բնակիչները ինձ նկատելով՝ լուռ գլխարկները հանեցին և գլուխները խոնարհեցին: Այդ վերաբերմունքից ես շատ զգացվեցի և նույն լուռությամբ էլ ես գլուխս խոնարհեցի: Աչքերիս առջև շրջանաձև շարքը կարուստի պես պտտվում ու պտտվում էր, իսկ Ալազանին չեմ գտնում ու չեմ գտնում: Նրանց շարքը պտտվելով պատուհանին մոտեցավ, և դալուկ, հյուծված ու հուզված մի դեմք ինձ դարձած՝ ասաց.

— Բալիկ ջան, հեռու մի նայիր, այստեղ եմ:

Մի վայրկյան աչքերիս առջև մթնեց, բայց արագ ամեն ինչ վերականգնվեց: Ա՛խ, Աստված իմ, այն փարթամ, գեղեցիկ ու շքեղ երիտասարդից մնացել էր նրա շարժվող ուրվականը: Արցունքներս կուլ տալով, ինձ գոտեպնդելով, ժպտալով, ձեռքի ու դեմքի շարժումներով նրան հասկացրի, որ լավ եմ, ամուր մնա, քեզ լավ պահիր: Անձրևից հետո ջերմ արևի պես նա ժպտաց ինձ ու հավանության նշան արեց: Նա քայլում էր Պատրիկի վրա հենված ու օրորվելով ու իմ ցանցապատ լուսամուտին նայելով: Իմ բանտարկությունը նրան հյուծել և ծնկի էր բերել:

Նրանց զբոսանքը ավարտվեց: Ես ցած իջա պատուհանից: Ուրախությունից իմ տեղը չէի գտնում, անդադար սրա-նրա հետ խոսում ու պատմում էի լսածիս ու տեսածիս մասին: Աղջիկները ինձ շրջապատեցին և ամեն կողմից հարցեր էր, որ տեղաց գլխիս. մեկը հարցնում էր.

— Ամուսնու տեսմբ, շմտ էր նիհարել:

— Եղբորս տեսմբ, ինչ կար հագին, խեղճին մեկ տակ վերնաշապիկով էին տարել:

— Ջանանի՝ դերասան Մկրտիչ Ջանանի ոտքերին կոշիկ էր, թե՛ տնային չստիկներ, խեղճը շփոթվեց և տնային կոշիկներով գնաց, — ասաց նրա կինը՝ Ժաննան:

— Արտո Եղիազարյանին չտեսմբ, — հարցնում էր Մարո Երզնկյանը:

Ու այսպես բազմապիսի հարցեր: Խեղճ Մարո, հրացանի ահ ու սարսափի տակ և հուզումնալի վիճակում, հոնց տեսնեիր բոլորին:

Այդ օրը ես և՛ տխուր, և՛ ուրախ էի: Ուրախ էի, որ տեսա Ալազանին, տխուր էի նրա հյուծված և տանջված տեսքի համար: Մի այլ անգամ նամակները գցելիս աչքս ընկավ Ներքին Գործոց ժողկոմատի գլխավոր դատախազ Սուրեն Միքայելյանին: Միթե՞ նա է, աչքերիս չհավատալով՝ վերադարձին ավելի լավ նայեցի ու ինքս ինձ մտածեցի՝ ինչ եղան նրա չեկիստական շքեղ հագուստները: Այո, նա է, նա, թեև բանտում նրան տեսա, բայց երջանկացա, ոնց որ ժողովուրդն է ասում «Սրտիս մեկ թիզ ճարպ բռնեց» ու ես ոգևորված հարցրի.

— Օ՛, բարև Ձեզ, «արդարադատ դատավոր», Դո՛ւք ինչու եք այստեղ՝ այս կեղտոտ բանտում, Ձեզ տեղն է, դեռ քիչ է, — ապա իր կամերակիցներին նայելով՝

ասացի,—տղերք, նա շատ վատ մարդ է, ինձ աշխատանք չտվեց, դրան մի լավ ծեծեք, որ խելոքանա:

Իմ խոսքերի վրա Ալազանը, Պատրիկը և մյուսները բարձրաձայն ծիծաղեցին, ծիծաղում էր նաև ինքը՝ Սուրեն Միքայելյանը, որը գլխարկը հանեց և ինձ բարևեց, բայց ես նրա բարևին չպատասխանեցի:

Ինչ լավ կլիներ, որ բոլոր չար մարդիկ էլ Միքայելյանի նման պատժվեին:

* * *

Մի այլ անգամ տեսա Ալազանն ու Գուրգեն Մահարին Եղիա Չուբարին²²⁰ թևանցուկ արած զբոսնում էին: Նա «Խորհրդային Հայաստան» թերթի գլխավոր խմբագիրն էր:

—Օ՛, բարև ձեզ, ընկեր Չուբար, «մեր տունն ու տեղը» Ձեզ փեշքեշ,— և Գուրգենին ու Ալազանին դիմելով՝ ասացի,—տղաներ, դրա թևերը բաց թողեք, դա ձեր մասին ինչ խայտառակ հոդվածներ ասես որ չտպեց «Խորհրդային Հայաստանում»:

—Ոչինչ, Մարո ջան, ոչինչ, մենք նրան ներել ենք,—ասաց Գուրգեն Մահարին ծիծաղելով:

—Իսկ նա ինչո՞ւ ձեզ չէր ներել և աջ ու ձախ ձեր դեմ հոդվածներ էր տպում:

—Նա չէր կարող, նրան կարգադրում էին վերևից,—ասաց Ալազանը՝ ինձ համոզելով:

—Ինձ էլ վերևից կարգադրեցին, որ ես քո դեմ հոդվածներ գրեմ, ինչո՞ւ չգրեցի: Չէ՛, չէ՛, ընկեր Չուբար, լավ գործ չարեցիք, դա Ձեզ պես հին կոմունիստին սազական չէր,—ասացի ես ու ցած իջա պատուհանից:

95. ՊԱՏԻ ԹԵՐԹԸ

Ես զինված իմ մատիտներով՝ նորից բաղնիք գնացի: Քիչ հեռոտ Աստղիկ Եսայանը ինձ կանչեց.

—Մարո՛, Մարո՛, այստեղ արի՛, պատի վրա բանաստեղծություն կա գրված, բայց ստորագրված չէ, տես Ալազանի ձեռագիրը հո չէ՛:

—Այո՛, նրա ձեռագիրն է,—ասացի ես ուրախությունից վեր-վեր թռչկոտելով:

—Մատիտ ունեմ, բայց թուղթ չունեմ, ինչպե՞ս արտագրեմ բանաստեղծությունը:

Աստղիկը ընկավ մտքերի մեջ, մինչ նա կմտածեր՝ ես ելքը գտա: Կանչեցի երեք աղջիկների և ասացի.

—Աստղիկ, դու կլինես այս քառյակի առաջին տողը, բերանացի սովորի՛ր: Ռուզան, դու կլինես երկրորդ տողը, Ժենյա, դու՝ երրորդը, իսկ ես կսովորեմ չորրորդ տողը:

220 Եղիա Չուբար (Եղիա Չուբարյան, 1898–1937), լրագրող, կինոսցենարիստ, հրապարակախոս, գրական-հասարակական գործիչ, ԽՍՀՄ գրողների միության անդամ 1934 թվականից, «Խորհրդային Հայաստան» թերթի գլխավոր խմբագիր: Ծնվել է Թովթիում, ներկայիս Ռուստովի մարզ: Գնդակահարվել է 1937թ.:

Լողանալուց հետո կամերայում կանգնեցրի իմ «կենդանի տողերին»: Բանաստեղծությունը պատրաստ էր: Ես անմիջապես այն բերանացի արեցի: Ահա այդ քառյակը.

*Ծիածանի վառ կամար,
Իմ արեգակ, իմ ամառ,
Անբովանդակ այս կյանքում,
Ապրում եմ լոկ քեզ համար:*

Ոչ միայն ես, ամբողջ կամերան այն բերանացի գիտեր, ու մշտապես արտասանում էին:

* * *

Մի այլ անգամ բաղնիք մտնելիս, մեր շորերը հանելու համար դրված էր երկար ու լայն մի տախտակ: Իզաբելա Չարենցը ինձ հետ խոսելիս, առանց նայելու, սպիտակեղենը դրեց «թեփի» վրա: Այս նկատելով՝ նրան ասացի.

— Իզաբելա, Իզաբելա, հագուստներդ «թեփի» վրա դրեցիր, վերցրու, որ չկեղտոտվի:

Նա հագուստները վերցնելով՝ սարսափահար ու զարմացած ասաց.

— Այ Մարո, ոչ թե թեփ է, այլ ոջիլ է, ոջիլ:

Ես մոտեցա և նայեցի, որ իսկապես ոջիլ էր և ճրտեղից էր այսքան ոջիլ միանգամից հավաքվել, ու բարձրաձայն ասացի.

— Աղջիկներ, տախտակի վրա լիքը ոջիլ է, շորերդ չդնեք:

Բոլորը հավաքվեցին ու նայեցին, տեսանք, որ «թեփը» շարժվում էր: Վայվույ անելով, ճվճվալով՝ շորերս առանք և դուրս վազեցինք բաղնիքից: Նույն օրն և եթե հավաքեցինք մեր շորերը և հականեխեցինք: Պարզվեց, որ մեզանից առաջ լողացել էին տղամարդկանց կամերայի բնակիչները, որոնց նոր էին բերել զանազան գյուղերից: Ահա այդ «շարժվող թեփը», այդ «բարիքը» նրանք էին իրենց հետ բերել բանտ:

* * *

Հերթական բաղնիքի օրը մատիտը մազերիս հյուսի մեջ սեղմած՝ մտաբաղնիք և անմիջապես վազեցի դեպի «պատի թերթը»: Այնտեղ գտա Ալազանի մի նոր քառյակ: Ահա նա.

*Ինչ որ սեր էր, ինչ որ կյանք, մնաց թերի,
Մեր բորբ հոգին վանդակի մեջ մնաց գերի,
Ապրենք հույսով, վաղվա լույսով, անմեռ հույզով,
Հին համբույրի քաղցրությունը մեր շուրթերին:*

Քառյակը արտագրեցի ծխախոտի թղթի վրա և Իզաբելային խնդրեցի, որ նա Ալազանին ռուսերենով պատասխանի: Իզաբելան ռուսերենով բանաստեղծության տակին գրեց «չիտալի»²²¹:

Այս կամերայում մեր օրը շատ ուրախ և հետաքրքիր էր անցնում: Ամեն օրումեջ նամակներ էինք ստանում մեր ամուսիններից, որով տեղեկանում էինք

221 Կարդացել ենք:

դրսի անց ու դարձից: Տասնհինգ օրը մեկ կարդում էինք բաղնիքի հետաքրքիր «պատի թերթը», որտեղ հետաքրքիր հոդվածներ ունեին երկսեռ բոլոր բանտարկյալները: Ամեն օր կես ժամով զբոսնում էինք Երևանի ջերմ արևի տակ:

Մի օր առավոտ շուտ իր շքախմբով կամերա մտավ բանտապետի օգնական Սինանյանը և հրամայեց բոլորիս դուրս գալ կամերայից: Դրսում, փայտաշեն մի բարակում նստած, մեզ էին սպասում մի բժշկուհի և մի հսկիչ կին: Նրանք մեզ հրամայեցին մերկանալ: Հսկիչ կինը ստուգեց մեր մազերն ու հագուստները, իսկ բժշկուհին՝ մեր բերանը, քիթն ու ականջները և մարմնի անհարմար անցքերը:

— Թո՛ւ անամոթներ, — հուզված, զանազան կողմերից ասացինք մենք՝ կանայքս, ու սկսեցինք հագնվել: Մոռանք կամերա..., օ, Աստված իմ, այս ինչ օրի են գցել մեր բարձերն ու ներքնակները: Բոլոր բարձերի փետուրներն ու ներքնակների բրդերը հանել և թափել էին մեր մահճակալների վրա: Կամերան բռնված էր մազա-փետրախառն մշուշով: Ամեն մեկը մոտեցավ և դժգոհությամբ սկսեց կարգավորել իր անկողինը, բայց փետրավոր «ամպերը» նորից խտացան և հազ ու փոշտոց առաջացրին կամերայում: Հանկարծ աչքս ընկավ դռան հետևում կծկված ավելին, տեսա, որ մատիտս հանգիստ նստած ժպտում էր ինձ:

Նոր էինք կարգավորել մեր անկողինները, երբ նորից ներս մտավ Սինանյանը, խոժոռած դեմքով և դեպի ինձ նայելով՝ ասաց.

— Եթե մեկ էլ բաղնիքի պատերին տեսնեմ քո նամակներն ու ամուսնուդ բանաստեղծությունները, ապա քեզ էլ, քո ամուսին Ալազանին էլ այնպիսի օրը կգցեմ, որ հավիտյան ուշքի չգաք: Սա իմ վերջին վճռական խոսքն է լինելու, հասկացա՞ք:

— Հասկացա, — ասացի ես՝ գլուխս կախ ու ցածրաձայն:

96. «ՈՉ ՄԻ ԺԱՄ, ԿԵՍ ԺԱՄ, ՈՒԲՈՌՆԻՆՆԵՐՆԵՐԸ ԵՆ ՄԵՋԸ»

Մի անգամ, մեր զբոսանքի ժամին, այսպիսի մի զվարճալի դեպք պատահեց: Դրաստամատ Տեր-Սիմոնյանի կինը՝ Արաքսյան, սիրում էր խոսքի մեջ մեկ-մեկ ֆրանսերեն բառեր գործածել, օրինակ՝ Հովհաննեսի փոխարեն Ժան էր ասում, «մերսի» և նման բաներ: Այդ օրը մեր հերթապահ կյուչնիկը Հովհաննեսն էր՝ բույժ ու դաժան մի մարդ: Մեզ զբոսանք էր տրվում միայն կես ժամ, որի ընթացքում պետք է զբոսնեինք և պետք է ավարտեինք մեր բնական պահանջները: Բոլորս խնդրում էինք Հովհաննեսին, որ կես ժամվա փոխարեն մեկ ժամ տրամադրի զբոսանքին: Արաքսը թե՛ Ժան, խնդրում եմ...

— Ո՛չ մի ժամ, կես ժամ, ուրոռնին էլ մեջը, — վրա տվեց Հովհաննեսը:

Մեր ծիծաղը ռումբի պես պայթեց: Ծիծաղից թուլացած՝ կանգնած մնացինք տեղներում: Ծիծաղից աչքներիցս հորդ արտասուք էր թափվում: Հովհաննեսը շճմած մեզ էր նայում ու չէր գտնում ծիծաղի առիթը:

— Ինչո՞ւ եք այդպես ծիծաղում, չեմ հասկանում, — հարցրեց Հովհաննեսը՝ բույժ հայացքը մեզ դարձնելով:

— Գիտե՞ս ինչու ենք ծիծաղում, — ասաց Մարգո Բատիկյանը, — Հովհաննես ֆրանսերեն նշանակում է Ժան, Արաքսը քեզ Հովհաննես ասելու փոխարեն Ժան ասաց, իսկ դու հասկացար ժամ և ասացիր՝ «Ո՛չ մի ժամ, կես ժամ, ուրոռնին էլ մեջը»:

Երբ Հովհաննեսը բանի էությունը հասկացավ, ինքն էլ սկսեց երկարատև ծիծաղել և ասաց.

— Իսկական քյանդրբագներ եք, քյանդրբագներ:

Մեր ծիծաղը շարունակվեց շաբաթներ, նույնիսկ ամիսներ և տարիներ: Հենց որ մեզանից մեկն ու մեկը տխրում էր, մենք՝ մի քանի ուրախ և անհոգ ջահելներս, մոտենում էինք նրան և ասում.

— Կես ժամ, ուրոռնին էլ մեջը:

Ոչ միայն տխրողը, այլև բոլոր նրա մոտ եղողներն էլ էին սկսում ծիծաղել: Բայց մեր ուրախությունը երկար չտևեց: Մի օր էլ փայտացանցով փակեցին մեր կամերայի լուսամուտները: Իմ անկողինը պատուհանի մոտ էր դրված: Հյուսները փայտացանցը խփելու ժամանակ շշուկով ինձ հարցրին.

— Չարենցի կինը ձեզ մոտ է:

— Այո՛, մեզ մոտ է, — պատասխանեցի ես, իսկ ինչի՞ համար եք հարցնում:

— Չարենցն այսօր մահացավ²²³, — տխուր տոնով ասաց հյուսներ:

Ես շանթահարվածի պես անխոս ընկա անկողնուս վրա ու լաց եղա: Ինձ մոտեցան մի քանի կանայք և հարցրին հանկարծակի լացիս պատճառը: Ես շշուկով ասացի հյուսնի ասածը: Թե ո՞ր օրն էր և ո՞ր ամիսը՝ դժվարանում եմ ասել, քանի որ մենք՝ կամերայի բնակիչներս մոռացել էինք տարվա ամիսներն ու շաբաթները: Բայց հաստատ հիշում եմ մի բան, որ տղամարդիկ զբոսանքի էին դուրս գալիս վերակուներով, այդ նշանակում էր, որ նոյեմբեր կամ դեկտեմբեր ամիսներն էին:

Հյուսնի հաղորդածը որքան էր իրականությամբ համապատասխանում՝ դժվարանում եմ որևէ բան ասել: Այդ նորությունից բոլորս էլ հուզվեցինք ու արտասվեցինք, արտասվեց նաև Իզաբելլա Չարենցը՝ ազդվելով համատարած տխրությունից, բայց բանի էությունը չհասկացավ: Կազմակերպեցինք Չարենցին նվիրված հուշ երեկո, որտեղ ելույթ ունեցան այն կանայք, որոնք բերանացի գիտեին նրա բանաստեղծությունները: Ես հանդես եկա ընդարձակ հուշերով և պատմելիս խեղճ Իզաբելան, բանից անտեղյակ, հաճախակի հավելումներ էր անում իմ պատմածին: Եվ այսպես վերջացավ Չարենցին նվիրված հուշ-երեկոն, բայց Իզաբելան գլխի չընկավ տրագիկ մահվան մասին:

Գնաս բարով, սիրելի Չարենց, քո տրագիկ և անտեղի մահով մեծ վիշտ պատճառեցիր մեզ բոլորիս և հայ ժողովրդին: Մեր կամերայի բոլոր կանայք խոնարհվում են քո անհայտ շիրիմի առջև:

223 Չարենցը մահացել է 1937թ. նոյեմբերի 27-ին: Ըստ Իզաբելլա Չարենցի ձեռքակալության գործի, նրան ձերբակալել են Չարենցի մահվան օրը: Եթե հաշվի առնենք, որ ըստ Մարո Ալազանի քննչական գործի նրան կալանավորել են 1937թ. նոյեմբերի 23-ին (ՀԱԱ, ֆ. 1191, Ց. 1, Գ. 868), և նույն կամ հաջորդ օրը նրան բանտում միացել է Իզաբելլա Չարենցը, ապա նրանք մինչև Չարենցի մահվան օրը բանտում եղել են միայն չորս օր: Պետք է ենթադրել, որ Մարո Ալազանը երեսուն տարի անց իր բանտային հուշերը ներկայացնում է ոչ թե օրերի հերթականությամբ, այլ՝ առանձին դեպքերի հիշողություններով:

97. ՈՒՐ ԳՆԱՑ ՓՈՍՏԱՏԱՐԸ

Լուսամուտներին փայտյա ցանցեր դնելուց հետո ես ուզեցի ստուգել, արդյո՞ք բակում որևէ բան կտեսնեմ, թե ոչ: Այդ ժամանակ արագ մեր կամերայի դուռը բացվեց և իր շքախմբով ներս մտավ բանտապետ Զաքար Միքայելյանը և ես «հանցանքում» բռնվեցի:

— Ո՛ր է Մարոն, ո՛ր, — ասաց բանտապետը՝ աչքերը չռած ու գազազած ինձ մոտեցավ, ձեռքիցս բռնած ինձ քարշ տվեց իր մոտ և մի շառաչուն ապտակ իջեցրեց ձախ այտիս: Աչքերիցս կրակի կայծեր ցայտեցին, կարծեցի թե դեմքս ծովեց: Դրանով չբավարարվելով՝ ինձ մահճակալի վրայից քաշեց և գցեց ցեմենտյա հատակին և սապոզներով սկսեց հարվածել մեջքիս, ոտքերիս և կողերիս: Նրանից հետ չմնաց իր օգնական Սինանյանը, իսկ մատնիչ կլյուչնիկ Հովհաննեսը հանգիստ խղճով դիտում էր իր գոհին:

Կամերայի բնակիչները բարձրաձայն ճշում, լալիս ու աղաչում էին, որ նա վերջ տա իր բարբարոս բեմադրությանը: Այնուհետև էլ ոչինչ չեմ հիշում: Չգիտեմ՝ որքան ժամանակ էր անցել, միայն գիտեմ, որ ես ամբողջ մարմնով ջարդված, անկողնում ընկած էի: Շուրջս հավաքվել էին մեր կամերայի բնակիչները: Մեկն ինձ ջուր էր խմացնում, մյուսը՝ թրջված թաշկինակն էր ճակտիս դնում, բերանիս շուրջը մաքրում, չորրորդը կողքիս կանգնած լալիս ու մղկտում էր: Մարգո Երզնկյանն ու Եվգուշ Գալոյանը տրորում էին ոտքերս ու ձեռքերս: Ես լրիվ ուշքի եկա և սկսեցի շուրջս նայել:

— Նրանք գնացել են, հանգստացիր, Մարո ջան, — ասաց Ռուզան Եսայանը՝ գլուխս շոյելով:

Երեկոյան շորերս հանելիս Իգաբելան ասաց.

— Վայ գազաններ, վայ, այնպես են խփել, որ մեջքին «շիշկաներ» են առաջացել, կապտել ու արյունոտվել են, իսկ մեջքիդ կոժը²²⁴ պոկվել ու կախվել է:

Ամբողջ օրը մարմնիս ուժեղ ցավերից չէի հանգստանում, լալիս ու մղկտում էի: Բժիշկ հրավիրեցին: Ներս մտավ դաժան, ես կասեի գազան բժշկուհի Տերտեռյանը: Քննեց սիրտս ու թոքերս, չափեց ջերմությունս և ասաց.

— Սիրտն ու թոքերը շատ լավ են, ոչինչ չկա:

— Բա մեջքի շիշկաները, կոժն էլ պոկվել է, — ասաց Իգաբելան:

— Էդ ոչինչ, իրեն-իրեն կանցնեն, — պատասխանեց Տերտեռյանը և դուրս եկավ կամերայից:

Հինգ օր էր անցել այդ զագրելի դեպքից, երբ Եվգինե Գալոյանը ինձ պատմեց հետևյալը.

— Քեզ մի լավ ջարդելուց հետո, ձեռքերիցդ ու ոտքերիցդ բռնած պատգարակի վրա գցեցին ու տարան առաջին կամերայի դռանը դրեցին:

— Վայ աղջիկներ, Մարոյին առաջին կամերայի դռանը դրեցին, — բղավեց Արաքսյա Սիմոնյանը՝ Դրաստամատ Տեր-Սիմոնյանի կինը:

— Այդ իմանալով մենք էլ ոչ մի բանից չվախենալով հանեցինք մեր կոշիկ-

224 Կաշին, մաշկը:

ները և կամերայի երկաթյա գույգ դռները ծեծեցինք: Աղմուկը բռնեց ամբողջ բանտը: Միքայելյանը մեր գազազած ցույցը տեսնելով՝ կամերայի դռները բացեց: Մենք ցատումով լցված և մեզ կորցրած արագությամբ դուրս վազեցինք կամերայից, քեզ պատգարակի վրայից վերցրեցինք և ձեռքներին վրա բարձրացած կամերա բերեցինք ու դուռն ամուր փակեցինք: Բանտապետի շքախումբը մեր արարքը տեսնելով՝ կամերայի դռները փակեցին ու գնացին: Տղամարդկանց կամերաները, մեր աղմուկը լսելով, առաստաղից և մեր կամերայի պատերից թխկացնելով՝ հարցնում էին «Ի՞նչ նպատակ ունեն անեց ցույցը: Ո՞վ էր ցույցի ղեկավարը»: Մենք պատը թխկացնելով նրանց հաղորդեցինք, որ մենք ցույց չենք արել:

* * *

Ինչո՞վ էր սարսափելի առաջին կամերան, որը ցույցի առիթ հանդիսացավ: Առաջին կամերայում հավաքել էին մարդկային հասարակության տականքը: Դրանց ոչ թե բանտերում պետք է պահեին, այլ պետք է նավթ լցնեին վրաներն ու վառեին: Դրանք մեր հասարակության համար չարիք և մեծ աղետ էին: Դրանք սիֆիլիսի, տրիպերի և գոնարեի թարմ օջախներ էին, որոնք կարող էին վարակել մեր ամբողջ երիտասարդությանը: Թափվել էին նրանց շրթունքներն ու քթի փափուկ մասը: Ծակծկվել էին նրանց այտերը և դարձել էին կմախք-խրտովիակներ, որոնց տեսքերից մենք սարսափում և զգվում էինք: Նրանք կորցրել էին բարոյականության և ամոթի բոլոր տեսակի նորմաները: Բոլորովին մերկացած կանգնում էին լուսամուտների առջև և անցուդարձ անող տղամարդկանց ուշադրությունն էին հրավիրում իրենց վրա: Վայ այն տղամարդուն, որ նրանց վրա ուշադրություն չէր դարձնում: Այնպիսի փողոցային խոսքեր էին ասում նրան, որ մենք ամոթից փակում էինք մեր ականջները: Նրանց կերակրում էին զենքի հսկողության տակ և փակված դռան լուսամուտիկից: Ոչ մի կյուչնիկ չէր համարձակվում նրանց կամերան մտնել: Զբոսանքի էին տանում երկու հոգով և հրացանի լիքը փողերը նրանց վրա ուղղելով: Մեր կամերայի դուռը նայում էր ուղիղ նրանց դռանը և մենք մշտապես լսում ու տեսնում էինք նրանց ոչ կանացի արարքներն ու անպատկառ խոսքերը: Մի անգամ նրանցից մեկը, մոտենալով մեր դռան վրայի պատուհանիկին, պատմեց հետևյալը.

—Անցյալ տարի մի անփորձ և նոր կյուչնիկ մտավ մեր կամերան և մեզանից մեկին ծեծեց: Մենք կամերայի դուռը պինդ փակեցինք ու նրան մի լավ ծեծեցինք և ստիպեցինք, որ մեր բոլորի հետ կենակցի, որից հետո նա թուլացավ և հալից ընկավ: Մենք նրան խեղդեցինք և պարաշայի մեջ կոխելով՝ տարանք և արտաքնոցը գցեցինք: Դե գնացեք, ում վրա ուզում եք կասկածեք, ո՛չ տեսել ենք, ո՛չ էլ լսել:

Մենք սարսափած ահուդողով լսում էինք նրան և մտածում «Օ՛, Աստված իմ, միթե կարող է կինն էլ այսքան հրեշավոր լինել»: Ահա թե ինչու էին ինձ զգում այդ կամերան, ահա թե ինչու մեր կամերայի բնակիչները դուրս էին եկել իրենց ափերից և իրենց կյանքի գնով փրկել իմ կյանքն ու առողջությունը:

* * *

Իմ առողջությունը գնալով ավելի վատացավ: Վատացավ նաև տեսողությունս, երեկոները ոչինչ չէի տեսնում: Ուզեցին ինձ հիվանդանոց տանել, աղջիկները չհամաձայնվեցին: Իմ հարազատ քույրերը ինձ խնամեցին, կերակրեցին, գուրգուրեցին և ոտքի հանեցին:

* * *

Մի օր ինձ իր մոտ կանչեց բանտապետ Զաքար Միքայելյանը և ասաց.

— Ահա Ալազանից Ձեզ նամակ, — և նամակը տվեց ինձ:

— Նամակ, ինչի մասին է գրել:

— Կարդացեք կիմանաք, — պատասխանեց բանտապետը:

Այո՛, Ալազանի ձեռագիրն ու ստորագրությունն էր: Նամակում նա գրում էր. «Մարո ջան, եթե ինձ սիրում ես, խնդրում եմ ենթարկվես բանտի կարգ ու կանոնին և լինես օրինապահ կալանավոր: Քո՛ Ալազան»:

Այդ նամակից ես եզրակացրի, որ իրենք ինձ սանձահարելում «անգոր» են եղել և դիմել եմ Ալազանի օգնությանը: Այդ օրը բանտապետը, չգիտեմ խղճի խայթից, թե Ալազանի նամակից ելնելով ինձ հետ խոսում էր ավելի մեղմ ու քաղաքավարի տոնով: Այդ նկատի ունենալով ես համարձակվեցի ասել.

— Ձեր ծեծից հետո երեկոները ոչինչ չեմ տեսնում և ընդհանրապես տեսողությունս ու առողջությունս շատ վատացել է:

— Պերեդաչա ստանում եք, — հարցրեց նա:

— Այո՛, ստանում եմ:

— Էս Ձեզ թուղթ ու մատիտ, մի նամակ գրեք ձեր տան վրա և պեչոնկա²²⁵ ուզեք, կերեք և ձեր տեսողությունը կլավանա: Դա ոչ թե ծեծից, այլ սննդի պակասությունից է:

Ես հենց նրա մոտ նամակ գրեցի Ալազանի քրոջն ու լյարդ ուզեցի: Նա նամակս վերցնելով գրպանը դրեց և ասաց՝ ազատ եք: Հերթական պերեդաչային լյարդը ստացա, երեք անգամ ուտելուց հետո տեսողությունս վերականգնվեց:

* * *

Մի քանի ամսից հետո մեզ տեղափոխեցին մի այլ կամերա, որի բնակիչների թիվը հասավ 150 հոգու: Իմ հիվանդությունից հետո ոչ մի կին ոչևս չարեց պատուհանին մոտենալ ու փոստատարություն անել: Այդպես էլ տղամարդկանց հետ մեր կապը խզվեց, բայց մենք կապի ավելի խաղաղ միջոցների անցանք: Մեզանից մի կին ծանոթ էր Մորգեի այրուբենին և շատ վարժ պատերին ու առաստաղին թխկացնելով, տղամարդկանց հաղորդում էր մեզ հետաքրքրող հարցերն ու մտքերը:

Ալազանի կամերան գտնվում էր մեր հարևան կամերայի վրա, որոնց միջոցով հարցնում էր.

— Ո՛ւր է Մարոն, ինչո՞ւ զբոսանքի դուրս չի գալիս:

Մերոնք պատասխանեցին:

— Մարոն գրիպով ծանր հիվանդացել է, շուտով կլավանա և դուրս կգա զբոսանքի:

Տղամարդկանց մի այլ կամերայից հարցնում էին.

— Ի՞նչ եղավ մեր հերոս նամակատարը՝ մեր Մարոն:

Մերոնք պատասխանեցին.

— Մարոն ողջ և առողջ է, բարևում է բոլորիդ:

Ցավոք պիտի նշեն, որ կապի այդ հրաշալի միջոցը շատ կարճատև կյանք ունեցավ: Մորզեի գրերն իմացող այդ կնոջը մեր կամերայից տարան: Երկար որոնումներից հետո կապի մի այլ միջոց գտանք, որը շատ դանդաղ, մեծ աշխատանք և համբերություն էր պահանջում: Դա հայկական Մեսրոպյան տառաշարն էր: Մենք հաշվի առանք նրա տառերը ըստ իրենց գրված տեղի: Այսպես՝ Ա-ն խփում էինք մեկ հարվածով, Բ-ն երկու, Գ-ն երեք, Ս-ն՝ 29: Օրինակ՝ ասա բառը հաղորդում էինք այսպես՝ 1.29.1, Աբգար անունը գրվում էր՝ 1.2.3.1.31: Այս ձևով մեր հարևան խցի տղամարդկանց մի տեքստ հաղորդեցինք, բայց նրանցից մորզեագիր պատասխան ստացանք: Մրանից եզրակացրին, որ մեր մորզեագետը չկար, և մենք կապի նոր միջոցներ ենք գտել: Չանցած մեկ ժամ՝ նրանք մեր ձևով հաղորդեցին. «Ո՞ր է ձեր մորզեագետը»:

— Նրան մեր բանտախցից տարան, — պատասխանեցինք մենք:

Այդ ձևով տղամարդիկ մեզ հաղորդում էին բանտի և քաղաքի օրվա նորություններն ու քաղաքական կարևոր իրադարձությունները:

98. ՏԱՐԵՄՈՒՏԻ ԳԻՇԵՐԸ

Մի զբոսանքի ժամանակ քուրդ կլյուչնիցա Գյորչակը, չհասկացանք՝ մեզ ուրախացնելու, թե հուշելու կարգով ասաց.

— Աղջիկներ, վաղը Նոր տարի է, երևի ձեր տներից լավ-լավ պերեդաչիներ կստանաք (մենք տարին ու ամիսը վաղուց էինք մոռացել):

Գյորչակի խոսքերից փոխանակ ուրախանալու բոլորս էլ տխրեցինք և ծանր մտքերի մեջ ընկանք: Այո, դեկտեմբերի 31-ն էր: Բոլորս մտքով տեղափոխվեցինք մեր տները, մեկը՝ հավ էր տապակում, մյուսը՝ խմորեղեն թխում, երրորդը տոնական սեղան էր բացում, չորրորդը տոնածառն էր զարդարում իր բալիկների համար: Տարեմուտի գիշեր... Ինչ երջանիկ օր էր 1924 թվականի տարեմուտի գիշերը: Այդ օրը մեր հարսանիքի, մեր իրար հասնելու և երջանկանալու ցնծալի օրն էր: Հիշեցի իմ շքեղ, սլացիկ և չքնաղ բալիկիս՝ իմ հարազատ Ալոյիս, որի հետ կապվելով ես ինձ աշխարհի ամենաերջանիկ կանանցից մեկն էի համարում, բայց ավանդ...

Եվ այսպես, կամերայի բոլոր բնակիչներս թաղվեցինք խոր լուռության և թախիծի մեջ: Այդ ի նկատի առնելով մենք, մի քանի «անհոգ» և «ուրախ» ջահելներս՝ Մերի Մալխասյանը, Մարգո Բատիկյանը, Արմիկ Խուրդոյանը և ես, առանձնացանք, խորհրդակցեցինք և տարեմուտը դիմավորելու մի լավ ծրագիր կազմեցինք՝ երգ, պար, արտասանություն, միմոսություն: Այդ բոլորի համար էլ մենք ունեինք որակյալ և մասնագետ լավ կատարողներ:

Մեր քուրդ կլյուչնիցա Գյորչակը մի քանի օր առաջ կամերա էր բերել փարթամ ու կանաչ ճյուղերով մի ավել: Մեր քյանդորբազ Մերի Մալխասյանը ավելը

տոնաձառ դարձրեց և գույնզգույն խաղալիքներով և ուտելիքներով այն զարդարեց: Նրա ճյուղերից կախեց զազարից պատրաստված տանձ ու խնձոր, տխից պատրաստված սպիտակ փուչիկներ, շորի կտորներից՝ կարմիր նոեր, լիք ու դատարկ թղթերով կոնֆետներ, ալ կարմիր ու կանաչ դրոշակներ: Մի խոսքով նրա ավել-տոնաձառը իր շքեղությամբ ու գեղեցկությամբ չէր զիջում իսկական տոնաձառին: Ինքը բամբակից բեղ ու մորուք սարքեց, սպիտակ մի շոր հագավ, ձմեռ պապի դարձավ և կանգնեց ավել տոնաձառի կողքին:

* * *

Օրը մթնեց: Բանտախցի բոլոր բնակիչները տխուր ու տրտում ինչ-որ մի բան կորցնողի պես, գլուխները կախ գնում ու գալիս էին: Այդ ժամանակ բանտախցի մեջտեղում կանգնեց Մարգո Բատիկյանը և հայտարարեց.

— Խնդրում եմ բոլորդ նստեք ձեր անկողիններին և ուշադիր ինձ լսեք: Հանձնաժողովի կողմից կազմված է Նոր տարին դիմավորելու մի ճոխ ծրագիր, որտեղ պետք է անխտիր ելույթ ունենանք բոլորս, և վերջապես՝ ինչո՞ւ Նոր տարին դիմավորենք լաց ու կոծով: 1938 թվականը պետք է ուրախ դիմավորենք, որ ամբողջ տարին ուրախ անցկացնենք: Լացը միշտ դժբախտություն է բերում, իսկ ուրախությունը՝ երջանկություն: Եկեք այսօր ուրախ լինենք: Դե «տոնական սեղանները» բացեք:

Բոլորն անխոս աչքերի արտասուքները սրբեցին, իրենց մահճակալներին փոեցին սրբիչներ և անձեռոցիկներ, վրան դրեցին իրենց բաժին մեկ կտոր սև հացը և մեկական քառակուսի շաքար, պանրի կտորներ, և «տոնական սեղանը» պատրաստ էր:

Մեջտեղ եկավ ձմեռ պապին՝ Մերին, իր շքեղ տոնաձառով և ուրախացնող միմոսություններով: Մոայլ դեմքերը ժպտացին, աչքերի արտասուքները սրբվեցին, տրամադրությունները բարձրացան և տոնական ուրախ մթնոլորտ ստեղծվեց բանտախցում: Մի բոլեում Մերին լրջացավ և դեպի մեզ դարձած ասաց.

— Իմ հարազատ քույրեր ու մայրեր, ցանկանում եմ, որ այս Նոր տարին ձեր տներում լուսացնեք, ձեր հարազատներին տեսնեք և ուրախանաք:

Բոլորս բոռն ու երկարատև ծափահարեցինք: Մերիից հետո, Լենինականի համով ու հոտով սրախտություններով և կատակ-պարերով հանդես եկավ Արմիկ Խուրդոյանը[49], որի բոլոր համարներն ընդունվեցին բոռն ծափերով և բիսերով: Գեղեցիկ արտասանությամբ և օպերային համարներով հանդես եկան Մարգո Բատիկյանը և Աշխեն Սիմոնյանը: Պարեցինք ես ու Մերին: Լենինականի հնագույն երգիծական մի պարով կրկին հանդես եկավ Արմիկ Խուրդոյանը, որը ոչ թե ծիծաղի, այլ քրքիջի, բոռն ծափերի և բիսերի տեղիք տվեց: Նույն կատակ-պարը երեք անգամ կրկնել տվեցինք և ամեն անգամ էլ ծիծաղի արտասուքներ սրբեցինք: Մեր ինքնամոռաց ծիծաղի վրա գոռգռալով, հայիոյելով, աղբի դույլը ձեռքին բանտախոց մտավ մեր քույրդ կլյուչնիկ Աբդուլան և իր կիսատ-պռատ հայերենով ասաց.

— Քույրիկներ ջան, ձեր Նոր տարին շնորհավոր, ցանկան, որ դու ազատվես և ձեր երեխան տեսնես: Ժամը ուղիղ 12-ն էր, գիտի որ դու ժամացույց չունես, կամերա դիտմամբ մտա, որ ժամ ասեմ քեզ...

Արդուլայի մարդկային այդ արարքը մեզ բոլորիս ցնցեց: Մերին փաթաթվեց նրան ու համբուրեց: Մարգո Բատիկյանը այդ տեսնելով՝ ասաց.

— Աղջիկներ, «բաժակները» պատրաստեք, գինի պիտի լցնեմ և խմենք մեր քուրդ եղբոր՝ Արդուլայի կենացը և շնորհավորենք բոլորիս Նոր տարին:

Գինի... այո, գինի... բոլորս զարմացած նայեցինք Մարգոյին և իր «գինուն», բայց երբ խմեցինք, տեսանք, որ բալի մուրաբայի հյութ էր: Արմիկ Խուրդոյանն իր բաժակը տվեց Արդուլային և ասաց.

— Խմիր, Արդուլա ջան, մեր քուրդ եղբայր, Աստված քո բարի և ազնիվ սրտի չափով քեզ ուրախություն և երջանկություն տա:

Արդուլան «գինին» խմելուց հետո ասաց.

— Ներողություն քույրիկ, որ քեզ ուշունց տվի, որ հսկիչը չհասկանան:

Այդ խոսքերից հետո նա արագությամբ դուրս եկավ բանտախցից, երկաթե զույգ դռները շրխկալով փակեց և հեռացավ մեր բանտախցից:

Տարեմուտի ծրագրից մի փոքր շեղվեցինք: Խոսակցության նյութը դարձան Արդուլան և նրա բարի կինը՝ Գյորչակը և կյուչնիցա Վարդուշը: Խոսեցինք նրա մարդկային և բարի արարքների մասին և պախարակեցինք Հովհաննեսի հակամարդկային արարքը: Երեկոյի ընթացքում նորից հանդես եկան Մերին իր միմոսություններով և Արմիկը՝ Լենինականի կատակ-պարերով: Արդուլայի մարդկային վերաբերմունքը, Արմիկի և Մերիի ուրախ պարերը բարձրացրին ընդհանուր տրամադրությունը և ամեն մեկը ինքնաբերական կերպով հանդես էր գալիս երգ ու պարով ու սրախոսություններով: Այս բարձր տրամադրությամբ էլ անկողին մտանք և իրար բարի գիշեր ասելով խորը քնեցինք:

Լույսը բացվեց: Բոլորս արթնացանք և իրար հետ համբուրվելով Նոր տարի շնորհավորեցինք: Առավոտյան առաջինը Արդուլան բացեց բանտախցի դուռը և բարձր տրամադրությամբ ասաց.

— Քույրիկներ, շնորհավոր քո Նոր տարին, ահա քեզ չայ:

Արդուլայի խոսքերը հիացմունքի ծիծաղ առաջացրեցին բանտախցում: Արմիկ Խուրդոյանը, տեղից վեր ցատկելով և Արդուլայի հետ համբուրվելով ու նրա ձեռը թափահարելով, ասաց.

— Քո և քո ընտանիքի Նոր տարին էլ շնորհավոր լինի, ախպեր ջան, շատ և շատ շնորհակալ ենք քո մարդկային վերաբերմունքի համար:

Արմիկի խոսքերը ծածկվեց մեր բոուն ծափերով և բարձրաձայն ծիծաղներով:

99. ՄԵԿ ՏԱՐԻ «ՍԱՅԱՐԱՅՈՒՄ»

Մի յոթ և ութ ամսից հետո բանտախոց մտան Արդուլան և իր կին Գյորչակը և շատ ընկած տրամադրությամբ ասացին.

— Քույրիկներ, վե՛շչներդ հավաքեք, ձեր անկարգ պահելու համար ձեզ տանեն Առաջին Կալ գաղութը, այտեղ ապրեն:

Բոլորս սարսափահար և ընկած տրամադրությամբ իրար նայեցինք և լուռ մեր իրերը հավաքեցինք ու բակ դուրս եկանք, որտեղ մեզ սպասում էին չորս բեռ-

նատար մեքենաներ և ավտոմատներով զինված պահակներ: Արագությամբ տեղավորվեցինք մեքենաներում: Մեքենաների չորս անկյուններում կանգնեցին չորս բանակայիններ՝ հրացանների սվինները դեպի մեզ ուղղած: Մեքենաներն արագությամբ դուրս եկան բանտի գարշահոտ միջավայրից, և բանտի երկաթյա հսկա ու սև դռները աղմուկով փակվեցին:

— Երանի՛ ընդմիշտ փակվեին և երբեք չբացվեին, — մտքումն ասացի ես:

— Տեր Աստված, այս ինչ օրի հասանք, որ մեզ պետական հանցագործի պես հրացաններով ու սվիններով են ուղեկցում, — լացակումած ասաց մեկը:

Մյուսը՝ թե.

— Հետաքրքիր է, որտեղ է գտնվում այդ Կալ գաղութը՝ կալանավորման առաջին գաղութը:

— Հավանական է մի հետամնաց գյուղում, — պատասխանեց մյուսը:

Պարզ ու արևոտ մի մի օր էր: Մեքենաներն անցնում էին Երևանի լայնարձակ և արևի շողերով ողողված փողոցներով: Երջանիկ զույգերը թև-թևի տված զբոսնում և հայացքներով իրարից սեր էին հայցում: Տրամվայները լեփ-լեցուն սուրում էին Երևանի մարդաշատ փողոցներով: Բոլորս ազատության տենչով ու բարի նախանձով նայում էինք ազատ զբոսնողներին և մտածում. «Միթե՞ Երևանում դեռ կյանք ու ազատություն կա: Յարաբ, կգա այն օրը, որ մենք բանտից ազատվենք և առանց հրացանի սվինների ազատ զբոսնենք»:

Կամաց-կամաց Երևանը չբացավ մեր տեսադաշտից, մեր առջև փովեցին կարտոֆիլի, պոմիդորի և կաղամբի ընդարձակ բանջարանոցներ, որոնք արագությամբ փոխվեցին չոր ու ընդարձակ մի տափաստանի: Մեր մեքենաները արագությամբ սուրում և փոշու սև ամպ էին թողնում իրենց ետևից: Գնում ենք, բայց ո՞ր՝ չգիտենք:

— Տեր Աստված, այս չոր անապատով մեզ ո՞ր են տանում, — ասաց մեկը հուսալքված:

Մյուսը՝ թե.

— Նայի՛ր, նայի՛ր, արդեն Արաքս գետին ենք մոտենում, երևի մեզ Թուրքիա են քշում, կամ տանում ու Արաքսի մեջն են թափում և վերջ տալիս մեր կյանքին:

Այս խոսակցությամբ տարված, մեր մեքենաները կանգնեցին ընդարձակ ու խոպան մի տափաստանում, միհարկանի երկար մի շենքի առջև, որն իրենից հիշեցնում էր ոչ թե բնակատեղի, այլ ոչխարի գոմ կամ խոզանոց:

— Վեշներովդ ցած իջեք և գրավեցեք ձեր տեղերը, — հրամայեց հսկիչը: Ներս մտանք: Օ՛ր Աստված իմ, միթե՞ այստեղ պիտի ապրենք, — տարբեր կողմերից եղան տարբեր հարցեր:

— Այո՛, այստեղ պետք է ապրեք, այստեղ էլ պետք է մեռնեք, — բարկացկոտ տոնով ասաց հսկիչը:

Դա ոչ թե բնակատեղի, այլ ինչ-որ մի սովխոզի խոզանոց էր եղել, դա մի հարկանի, մի դռնանի, բազմաթիվ փոքրիկ լուսամուտներով, 100 մետր երկարությամբ, 50 մետր լայնությամբ մի շինություն էր: Պատերը կառուցված էր մեծ-մեծ, անմշակ լեռնային քարերից, որոնց ճեղքերից տեսնում էինք գաղութի աշխատող-

ների անցուդարձը: Հատակը հողից էր: Առաստաղը ծածկված էր եղեգի ճյուղերով և վրան լցված հողի մի բարակ շերտ: Կտուրը տեղ-տեղ ծակ էր և լուսավորում էր մութ կամերան: Ներսում խիտ շարքերով դրված էին հին ու ժանգոտած երկաթյա մահճակալներ, վրան գցած խոտե ներքնակներ: Յուրաքանչյուրս զբաղեցրեց մեկ մահճակալ: Տեղավորվեցինք և տխուր ու տրտում նստեցինք: Որտեղից-որտեղ, չորս հարկանի բնակարանից մինչև գետնամերձ խոզանոցը:

— Այս է բանը աշխարհի, — կասեր Սայաթ-Նովան:

* * *

Առավոտյան առաջինը խոզանոցի դուռը բացեց սևահեր, գանգրամազիկ, միջահասակ, գեղեցիկ, մշտաժպիտ, կատակասեր մի երիտասարդ: Նա, ժպտալով և իրոնիայով մեզ դիմելով, ասաց.

— Բարև ձեզ, նարկոմի կանայք, այս գիշեր ինչպե՞ս լուսացրիք ձեր ամանանոցում:

— Շատ լավ, — նույն իրոնիայով պատասխանեց Մերի Մավխայանը և շարունակեց, — գլխներիս թափվում են հողն ու կարիճները, իսկ մահճակալներիս տակին վազվզում են թունավոր շահմար օձերն ու ֆալանգները:

Այդ ժամանակ գրականագետ, հայտնի թարգմանչուհի Արուս Թադևոսյանը սարսափահար ասաց.

— Մարո՛, Մարո՛ ջան, վզիս կարծես ինչ-որ մի բան է շարժվում:

Ես նայեցի: Աստված իմ, մի մեծ և սև կարիճ, պոչը ցցած, հանդիսավոր քայլերով զբոսնում էր Արուսի բաց պարանոցին: Ես սարսափահար բղավեցի: Մեզ մոտեցավ Մարգո Երզնկյանը, կարիճին ցած գցեց ու ոտքերով տրորեց: Կարիճները, սարդերը, ֆալանգները և բազմապիսի այլ միջատները մեր մշտական հյուրերն էին, իսկ օձերը՝ հազվադեպ: Օձեր... այն էլ ի՞նչ օձեր... շահմար օձեր, որոնցով Արարատյան դաշտավայրը կարող էր հպարտանալ:

* * *

Սյուս օրը զբոսանքի դուրս գալիս աչքերիս առջև փովեց ընդարձակ, չոր, կալ ու ավազահող, քարքարոտ, արևից խանձված մի տափաստան, տեղ-տեղ երևում էին ուղտի փշերն ու փշոտ խոտերը և արագավազ մոխրագույն մողեսները: Մենք զբոսնում էինք իսկական մի անապատում, անապատային իր բոլոր հատկանիշներով, որտեղ կարող էին զբոսնել ոչ թե քաղաքակիրթ կանայք, այլ ուղտերի երկարաշար քարավանները:

Քիչ հեռոտ մեզ ուրախացնելու և մեր զբոսանքը բովանդակալից դարձնելու համար մեզ մոտեցավ Մուկուչ Գևորգյանը՝ մեր ուրախ ու ժպտուն կլյուչնիկը: Նա գրպանից դուրս քաշեց մի շահմար օձ, նրա վզից բռնած ամբողջ շարքի երկարությամբ ցուցադրելուց հետո ձեռքի վրա փաթաթեց, մի գունդ դարձրեց և իր գրապանը դրեց: Իսկական Շահմար, սև ու դեղին նախշերով և չքնաղ գլխով: Այդ ի՞նչ մտերմություն էր ստեղծվել շահմար օձի և Մուկուչի միջև՝ չհասկացանք: Նա ամբողջ ժամանակ խաղում էր շահմար օձի հոգու հետ և անպատիժ մնում: Երբեմն էլ նրան դնում էր գետնին ու վրան բարկանում: Օձն անմիջապես հլու-հնազանդ

մի կծիկ էր դառնում: Մուկույը վերցնում էր նրան, իր թևին փաթաթում, նրա ու մեզ հետ կատակում և հսկում էր մեր զբոսանքը:

Ես լսել էի և հեքիաթներում կարդացել, որ օձերն ունեցել են իրենց թագավորն ու թագուհին, բայց կարծում էի, որ դա հեքիաթ էր իր հեքիաթային բոլոր մանրամասնություններով, բայց Մուկույի բռնած Շահմար օձը իսկական թագուհի էր: Ամբողջ մարմինը պատած էր սև ու դեղին նախշերով, գլուխը բրգաձև էր: Բրգի գագաթին կար մի մեծ և կլոր փայլուն ակ, իսկ բրգի շուրջը հավասարապես դասավորված էին կանաչ, կարմիր, դեղին և փայլուն ակեր: Ակերի թանկարժեքության մասին ոչինչ ասել չեմ կարող: Ասացեք խնդրեմ՝ սա հեքիաթ է, թե իրականություն:

* * *

Մի այլ անգամ, զբոսանքի ժամին, անապատի մեջտեղում մի մեծ փունջ կակաչ տեսանք՝ շուրջը գույնզգույն քարերով զարդարված:

— Աղջիկներ, այստեղ եկեք, տեսեք, տեսեք, ինչ չքնաղ կակաչներ են բուսել այստեղ, — ասաց մի կին:

— Մուկույի գործը կլինի, — ասաց մյուսը և կանչեց, — Մուկույ, Մուկույ, որտեղից են այս կակաչները, որտեղից ես բերել:

— Մտածեցի՝ ինչպես կարող են նարկոմի կանայք այս տկլոր անապատում զբոսնել, արի նրանց համար մի ծաղկանոց սարքեմ, և սարքեցի: Ինչ է, գոհ չեմ:

— Շատ, շատ գոհ եմք, շատ ապրես, Մուկույ ջան, — ասաց Արուս Պողոսյանը, — թող այս կակաչների պես էլ ծաղկի քո կյանքը, որով ուզում ես մեզ ուրախացնել:

Մի օր էլ արթնանալիս մեր կամերայից ոչ հեռու գորտի կոկոռց լսեցինք:

— Այս ինչ է, այս «Սահարայում» ինչ գորտի կոկոռց, ինչ ճահիճ կարող է լինել, երևի ականջներդ սխալ են լսել:

Մեր վեճն ընդհատեց Մուկույը և մեզ զբոսանքի դուրս հանեց:

Այո, գորտի կոկոռց... սեփական ականջովս լսեցի և դեպի լավող ձայնը քայլերս ուղղեցի: Ո՛վ զարմանք, բակի կենտրոնում, մեկ քառակուսի մետրի չափով, մի ջրավազան էր սարքված և ջրով լցված, որում ազատ լողում էին գորտերն ու կրիայի ճտերը:

— Էս անպայման Մուկույի բաները կլինի, — ասաց Եվգենե Գալոյանը և կանչեց.

— Մուկույ, Մուկույ, էս ջրավազանը ո՞վ է սարքել:

— Ինձանից բացի էլ ո՞վ կարող է սարքել, միթե՞ դրանում կասկածում եք, — ասաց Մուկույը բարձր տրամադրությամբ ու ժպտալով:

Մի խոսքով, մեր Մուկույը ամեն ինչ կաներ, միայն թե մեզ ուրախ պահեր: Ինչեր ասես, որ չէր սարքում մեր «Սահարայում»: Մի օր էլ մենք որոշեցինք նրան ուրախացնել: Մերին իր 12 տարեկան աղջկա համար մի շոր էր կարել: Մեր գաղութում 1,88 սմ հասակ ունեցող մի գերմանուհի կար: Այդ շորերը ինձ հագցրեցին, մագերիս զույգ հյուսերին կարմիր ժապավեններ կապեցին և գերմանուհու ձեռքը բռնած՝ ինձ զբոսանքի դուրս բերեցին: Մուկույը ինձ նկատելով ասաց.

—Յան, էս երեխան ինչպե՞ս է ընկել այստեղ:

Նրա այս խոսքերի վրա մենք բոլորս բարձրաձայն ծիծաղեցինք: Ավելի մոտենալով ինձ ճանաչելով, ձեռքիցս բռնելով, շրջանի կենտրոնում կանգնեցնելով՝ ասաց.

—Ա՛ սատանան տանի քեզ, իսկական 12 տարեկան բոյ ու բուսաթ ունես, հազիվ ճանաչեցի:

Մոկույչը ոչ միայն ուրախ տղա էր, այլ լավ մարդ էր: Մեզ զբոսանքի և այլ կարիքների համար մեկ ժամ էր թույլատրված, բայց նա թողնում էր մեր կամքին: Ով երբ ուզում էր, այն ժամանակ էլ ներս էր գնում: Մոկույչը բացի լավ ընկեր լինելուց, մեծ հույզերի և խղճի տեր մարդ էր: Նա անխոս մեզ հետ կիսում էր մեր վիշտն ու ուրախությունը: Մի օր Մոկույչն իրեն ոչ սազական տխուր դեմքով մտավ կամերա:

—Ի՛նչ է պատահել այս կենսախիղճ երիտասարդին, — հարցրեց մեկը:

Իսկ մյուսը՝ թե.

—Այս պայմաններում միթե՞ հնարավոր է ամեն օր ուրախ լինել, երևի մի վիշտ էլ նա կունենա:

Մոկույչը կանգնեց կամերայի վերնամասում, մի լավ ախ քաշելով, ավելի մոայլվելով, գրպանից մի ցուցակ հանեց և կարդաց հետևյալ անուն-ազգանունները.

1. Իզաբելա Չարենց
2. Բատիկյան Մարգո
3. Սիմոնյան Արաքսյա
4. Մուղդուսու Մարիա (Մաշո)
5. Բակունց Վարյա
6. Խուրդոյան Արմիկ

—Ում անունը որ կարդացի, թող իրերով դուրս գա կամերայից, — հայտարարեց Մոկույչը ավելի ընկած տրամադրությամբ ու հուզված:

Մոկույչի շարժումներից և ընկած տրամադրությունից մենք կռահեցինք, որ այդ կանանց Սիրիլ էր սպասվում: Նրանք իրերը կապելուց հետո բոլոր կամերականների հետ համբուրվեցին և արտասուքն աչքերին դուրս եկան կամերայից: Կամերան թաղվեց թախիծի և խորը լռության մեջ: Ազատման բոլոր տեսակի հույսերս կորեցինք և լուռ արտասավեցինք: Այդ օրն էլ երկինքը մեզ հետ թախծեց, մոայլվեց և սկսեց անձրևել: Ի՛նչ առատությամբ որ դրսում էր անձրև գալիս, նույն առատությամբ էլ ցեխախառն անձրևաջուրը թափվում էր գլխներիս: Ամեն մեկս փորձում էինք անձրևից պաշտպանվել՝ մեկը ադեալը քաշեց մահճակալի գլխին և տակը մտավ, մյուսը՝ կամերայի չոր մասում տեղավորվեց, երրորդը՝ անջրաթափանց պայուսակը գլխին հագցրեց: Բայց ցեխախառն անձրևը գնալով հորդանում և կամերայի նորանոր մասերն էր գրավում: Ջուրը լցվում էր ոչ միայն առատադից, այլև դռներից ու պատերի ճաքերից: Ջուրը հասավ մինչև ներքնակները և մահճակալների մեծ մասը ջրի տակ մնաց: Ներքնակները իրար վրա դրեցինք և հավերի պես նրանց վրա թառեցինք: Բարկացած ու գազազած ջրի մեջ գնում ու գալիս էինք: Մի քանիսը համբերությունից ելած իրենց կոշիկները հանեցին և կրունկներով սկսեցին կամերայի դուռը թակել և բարձրաձայն օգնության կանչեցին, բայց ոչ մի տեղից ոչ մի պատասխան չստացվեց:

Այդ օրը հերթապահում էր ժայռի պես խոժոռ, ժայռի պես անսասան, անսիրտ ու անհոգի Աշոտը: Թրջված ենք, մրսած ենք, գազազած ենք: Այս անգամ բոլորս միասին, կորցրած ամեն տեսակի չափի զգացում, մոտեցանք դռանը և մեր կոշիկի կրունկներով երկարատև թակեցինք դուռը և կրկին ու կրկին օգնություն կանչեցինք: Անտարբեր և շատ հանգիստ դռանը մոտեցավ Աշոտը և հարցրեց.

— Ինչ է պատահել, ինչ եք ուզում:

— Չեմ տեսնում ինչ է պատահել, մինչև ծնկները ջրի մեջ լողում ենք, իսկ Դուք շատ հանգիստ տոնով հարցնում եք՝ ինչ է պատահել, ինչ եք ուզում: Ինչ ենք ուզում... մի փոս ենք ուզում, որ փորեք և բոլորիս մեջը թաղեք և այս կիսամեռ վիճակից մեզ ազատեք, — ասաց Արուս Պողոսյանը:

— Կանչեք գաղութի պետին, կամ մեզ այս դրությունից թող ազատի, կամ էլ մասսայական մեզ գնդակահարի:

— Եթե գաղութի պետին չկանչեք, կտանք դուռն ու լուսամուտները կջարդենք և դուրս կփախչենք:

— Ձեզ ասում ենք կանչեք գաղութի պետին, — սպառնալից տոնով ասացին բոլոր կանայք, բոլոր կողմերից:

— Մինչև լույսը չբացվի, ոչինչ անել չեմ կարող, — ասաց Աշոտը նույն հանգիստ տոնով և կամերայի դուռը փակելով գնաց:

Այդպես թրջված, հուսահատված ու գազազած, մահճակալների վրա թանած մի կերպ լուսացրինք:

Առավոտյան իր շքախմբով, բահ ու բրիչով հայտնվեց գաղութի պետը:

Նրան տեսնելով ես շատ ուրախացա, որովհետև նա իմ մանկության ընկերուհի Մարթա Ամիրյանի ամուսինն էր: Օգտվելով նախկին մտերմությունից՝ ես նրան ասացի.

— Գարեգին ախպեր ջան, այս ինչ պայմաններում ես մեզ պահում:

Նա դեմքը խոժոռելով ասաց.

— Նախ ես քեզ համար Գարեգին չեմ, այլ քաղաքացի պետ:

— Քաղաքացի պետ, — ասացի ես արհամարհական մի ժպիտով և անխոս հեռացա նրա մոտից:

Բոլորս գունատված, հուզված, հուզմունքից կատաղության հասած, ոտաբորիկ, ջուրը ճեղքելով մոտեցանք գաղութի պետին և ասացինք.

— Կամ մեզ գնդակահարեք, կամ էլ ապրելու պայմաններ ստեղծեք, քաղաքական կալանավորներին այսպիսի պայմաններում չեն պահում, պետք է մի քիչ էլ խիղճ ունենալ, շունն էլ այս պայմաններում չի ապրում, ինչպես մենք էնք ապրել: Բերեցիք այս անմարդաբնակ անապատ, այս փլիվված խոզանոց հերիք չէր, այժմ էլ անձրևի տակ ջրերի մեջ եք մեզ տանջում:

— Այդ են մեր պայմանները, ուրիշը չունենք, ձեզպեսների համար այս դեռ շատ է, — պատասխանեց գաղութի պետը:

Այս խոսքերից խոցված, վրեժի ցասումով լցված, բահերն ու բրիչները առած առունները բացեցինք և ջուրը կամերայից դուրս հանեցինք: Բայց պատերն ու գետինը չորանալու համար հարկավոր էին ամիսներ ու տարիներ: Այն մենք չորացրինք մեր առողջության գնով: Երեք օրից հետո 65 հոգի միանգամից անկո-

դին ընկան, մյուսներն էլ տանջվում էին ծանր հողացավերից: Այդ նկատի ունենալով՝ գաղութի պետի գուրթը շարժվեց և մեր մեկժամյա զրոսանքը դարձրեց երեքժամյա:

Դե՛ գնա, խեղճ Մարո, վշտերիդ բռնվում, այս խոնավ խոզանոցում, ընկերներիդ հետ միասին, տանջվիր:

* * *

Այդ դեպքից տաս օր անց, անկողնու մի մեծ կապոցը շալակին, կամերա մտավ Քաղաքային ժողկրթության բաժնի վարիչ Սերիկ Դավթյանը: Ես նրան տեսնելով ուրախ-ուրախ մոտեցա և ասացի.

—Օ՛, խորհրդային ազնիվ քաղաքացի, Դու՛ք ինչու եք այստեղ, այս «հակահեղափոխականների» շարքերում:

Նա ծիծաղեց: Ես արհամարհական մի հայացք գցելով նրա վրա՝ ասացի.

—Հիմա ծիծաղում եք, չէ՛, իսկ այն ժամանակ ինձ ու Վարյա Բակունցին մի պատահա հացից զրկեցիք և մեզ աշխատանքից դուրս չպրտեցիք, որ Ձեր քաղաքական դիրքերը ամրացնեիք, չէ՛: Դե այս խոնավ խոզանոցում մեզ հետ նստեցեք և Ձեր «ազնիվ» աշխատանքի պտուղները վայելեցեք: Բարով եք եկել, մեր խոնավ խոզանոցը Ձեզ փեշքեշ:

Նա ժպտալով լռեց, իսկ ես հաղթողի կեցվածքով հեռացա:

Մի այլ անգամ երկու կոմունիստուհիները՝ Սերիկ Դավթյանն ու Վարդուշ Տարախյանը²²⁶, պարաշայի բռնակներից բռնած, տնքտնքալով տանում էին այն թափելու: Ես նորից խայթեցի Սերիկին՝ ասելով.

—Ընկեր Տարախյանին ավստոսում եմ, բայց Ձեզ տեղն է, դեռ քիչ:

Նա ինձ դարձած, ասաց.

—Էյա Մարո՛, Մարո՛, ոչ մի կերպ ինձ չես ներում, չէ՛:

100. ԱՌԱՋԻՆ ԿԱԼ ԳԱՂՈՒԹԻ ՄԵՐ ԿԵՆԱՅԸ

Առաջին կալանավորման գաղութը տեղափոխեցին մեր կամերայի 150 կանանց և մի չորս տասնյակ կանանց էլ այլ բանտերից և գաղութներից բերեցին: Առաջին կալ գաղութի բնակչության թիվը հասավ 240 հոգու: Բոլորս էլ ապրում էինք նույն հարկի տակ, նույն խոզանոցում, որի կամերկում նշանակվեց հայ գրող Վահան Թոթովենցի կինը՝ Լուսյա Թոթովենցը: Մենք մեր ցանկություններն ու խնդրանքները հայտնում էինք կամերկումին և նրա միջոցով ստանում էինք մեր պատասխանները: Կամերկումը ազատ էր, երբ ցանկանար՝ կարող էր գնալ հսկիջի մոտ և գալ:

226 Վարդուշ Սարգսի Տարախյան (1894–1980), բոլշևիկ հեղափոխական, Կոմունիստական կուսակցության անդամ 1917թվականից, մասնակցել է Հյուսիսային Կովկասի քաղաքացիական կռիվներին, Հայաստանում կոմունիստական կարգերի հաստատմանը, եղել է Խանջյանի գլխավորած Թիֆլիսի «Սպարտակ» մարքսիստական երիտասարդական կազմակերպության անդամ: 1927–29թթ. ղեկավարել է ՀԿ(բ)կ Կենտկոմի բանվորուհիների և գեղջկուհիների բաժինը, եղել «Հայաստանի աշխատավորուհի» թերթի խմբագիրը: Նույն թերթը խմբագրել է նաև 1934–37թթ.:

Մեր ամբողջ օրը անցնում էր պարապ-սարապ, իրար մոտ նստելով ու խոսելով կամ հեքիաթներ պատմելով: Ես այդ բոլորից ձանձրանալով ինձ համար մի նոր զբաղմունք մտածեցի և խնդրեցի Մարգո Երզնկյանին, որ ինձ հետ ռուսաց քերականություն պարապի: Նա սիրով համաձայնվեց, և դասը սկսվեց: Հիշում եմ «սերերբյանայա լոժկա» բառը հոլովելիս մեքնայաբար դարձրի «սերերբյանայա կոշկա»²²⁷: Հանկարծ ծիծաղի մի ուժեղ ալիք պոռթկաց շուրջս, բայց ես ծիծաղի առիթը չէի գտնում: Երբ իմացա, որ ծիծաղի օբյեկտը ես եմ, ավելի ուժգին ծիծաղեցի և արտասովալի ծիծաղս խառնեցի նրանց ծիծաղին:

* * *

Ես շատ մոտ փոխհարաբերության մեջ էի հայտնի թարգմանչուհի Արուս Թադևոսյանի²²⁸ հետ (նա լավ տիրապետում էր անգլերեն և ռուսերեն լեզուներին): Նա մի անգամ ռուսերենով ինձ շատ հետաքրքիր բաներ պատմեց, հետո կամաց-կամաց անցավ Լև Տոլստոյի և Տուրգենևի հատորներին: Արուսի պատմելաձևը ինձ անմիջապես գերեց և ինձ ամեն երեկո նրա մահճակալին գամեց: Նա ոչ թե պատմում, այլ կարծես կարդում էր նրանց գրվածքները: Յուրաքանչյուր գործող անձ հանդես էր գալիս իր ուրույն խոսքերով, նիստուկացով ու բարբերով: Պատմում էր գեղարվեստական հարուստ ու շքեղ լեզվով, մեծ պաթոսով ու ես ականջներս խլշտած, մեծ հաճույքով ունկնդրում էի նրան: Մենք Արուսի հետ շատ մտերմացանք և հոգեհարազատացանք՝ դարձանք ընկերուհիներ: Ես Արուսի գեղեցիկ պատմելաձևի մասին պատմեցի իմ մյուս ընկերուհիներին, և մի օր էլ Լուսի Թոթովենցը՝ մեր կամերկոմը, ասաց.

—Արուսին իմ կողմից խնդրիր, թող մի քանի հետքերի պատմություններ անի գաղութի համար:

Ես նրա ցանկությունը հայտնեցի Արուսին, նա սիրով համաձայնվեց: Ամեն երեկո Արուսի շուրջ էինք հավաքվում Առաջին կալ գաղութի զրասերներս ու մեծ հաճույքով լսում նրա «Աշխարհի հեքիաթները»: Այդ հաճելի զբաղմունքը երկար չտևեց: Գաղութի պետը արգելեց մասսայական հավաքույթները, և խեղճ Արուսը լռեց: Նրանք որպես զբաղմունք մեզ տվեցին շախմատի և դոմինոյի քարեր: Շախմատի ուսուցման վարպետը Սիրուշ Մակինցն էր՝ Նշան Մակինցի կինը [50]²²⁹:

Առաջին շախմատ սովորողները եղանք ես ու Քնարիկ Քոչարը՝ ճարտարապետ Գևորգ Քոչարի կինը: Մակինցը մեզ սովորացրեց շախմատի քայլեր ու գնաց: Մենք սկսեցինք խաղալ, տարանք բոլոր ֆիգուրները, որոնց թվում թագա-

227 Արծաթյա գդալ-արծաթյա կատու:

228 Արուս Արշակի Թադևոսյան (1907–1983), ծնունդով Քույթախից թարգմանչուհի, ԽՍՀՄ գրողների միության անդամ 1942 թվականից: Ավարտել է Մոսկվայի համալսարանի պատմաբանասիրական ֆակուլտետը: Հայերենից, անգլերենից և ֆրանսերենից թարգմանում էր ռուսերեն: Ռուսերեն է թարգմանել մի շարք հայ գրողների գործեր, այդ թվում՝ Դ. Դեմիրճյանի «Վարդանանքը», Մուրացանի «Առաքյալը», Թումանյանի հեքիաթները, Խ. Դաշտենցի «Խողեղան»ը:

229 Նշան Մակինց (1896–1938թ.), ծնվել է Պարսկաստանի Մակու քաղաքում: Գրականագետ, 1928–1931թթ. Հայաստանի Պետհրատի, 1934–1937թթ.-ին՝ Կոմկուսի հրատարակչության ղեկավար:

վորին և թագուհուն: Յուրաքանչյուրիս մնացել էր մեկական պեշկա²³⁰, որոնցով կովում ու կովում էինք, բայց հաղթանակի վերջը չէինք տեսնում: Ես Սիրուշին կանչեցի և ասացի.

— Սիրուշ, նրբ է ավարտվելու այս խաղը:

Սիրուշը պատասխանի փոխարեն շախմատի տախտակին նայեց և ծիծաղից թուլացած ընկավ անկողնու վրա: Երբ հանգստացավ, մեր երկուսի ուսերը գրկելով՝ ասաց.

— Աղջիկներ ջան, շախմատի խաղը ավարտվում է թագավորին նեղելով, պաշարելով, եթե ձեր թագավորները շարքից հանել եք, էլ իմ հետ եք կովում:

Բանի էությունը հասկանալով՝ մենք էլ սկսեցինք ծիծաղել:

* * *

Մեր վրայի հագուստները մաշվել ու պատառոտվել էին, բայց կարելու հույսներս կտրել էինք: Մի օր մենք թել ու ասեղ խնդրեցինք Մուկուչից: Նա լուռ լսեց մեր պահանջը, բայց ոչ մի պատասխան չտվեց: Անցան շաբաթներ, ու մի օր էլ Մուկուչը տաս հատ ասեղ, մեկ կոճ, երկու մկրատ ձեռքին մտավ գաղութ և ասաց.

— Աղջիկներ, ահա ձեզ թել, ասեղ ու մկրատ, ձեր շորերը կարելուց հետո երկու ժամից ինձ կվերադարձնեք այս ամենը, հասկացա՞ք:

— Հասկացանք, — բոլոր կողմերից ասացինք մենք:

Այնուհետև Մուկուչը ամեն օր թել ու ասեղ էր տալիս և երեկոյան հավաքում էր: Այդ թել ու ասեղով ինչ չքնաղ վարդեր ու կակաչներ գործեց Ռոզա Վինգրերգը՝ Ադասի Խանջյանի կինը, իսկ Արուսյակ Պողոսյանը ցուցահանդեսի սազական կանացի պայուսակներ գործեց և մեզ հիացրեց: Ինչ էր պարսկահայ այդ կնոջ հանցանքը, որի համար նա երեք տարի էր, ինչ բանտից բանտ էր չափում: Տիկին Արուսյակ Պողոսյանը բնավորությամբ վերին աստիճանի անվախ ու մարտական կին էր: Մի օր Երևանում հերթով լուցկի են ծախելիս եղել, Արուսյակը ասել է.

— Պարսկաստանում լուցկու ծով էր, իսկ Հայաստանում լուցկու սով, բա ամոթ չէ՞, լուցկու եղածն ինչ է, որ հերթով են տալիս:

Նույն օրը գիշերվա ժամը 3-ին Արուսյակ Պողոսյանին բանտարկում են: Ահա նրա հանցանքը:

Կանանց մի մասն էլ շուրջ ու թել խնդրեց և անվճար ժակետկաններ²³¹ գործեց գաղութի համար: Այդ օգտակար աշխատանքը տեսնելով՝ կարճ ժամանակից ստացանք մեծաքանակ բրդյա թելեր և շուղեր: Ժակետկաններ գործելու և կարելու ուսուցման այդ գործը սովորեցնում էինք ես ու Եվգինե Գալոյանը: Ամեն շաբաթվա վերջին կամերայից 100–120 ժակետկաններ էինք հանձնում գաղութի վարչությանը: Այս օգտակար գործը տեսնելով նրանց աչքը քաղցրացավ մեզ վրա և ի հատուցում այդ բոլորի, գործողներին լրացուցիչ մեկ շերտի ճաշ և երկու հարյուր գրամ հաց տվեցին, և այս ձևով ավելի շատ գործողների հավաքեցին: Բացի այդ աշխատանք-

230 Զինվոր:

231 Ռուսերեն՝ «жакетка», բաճկոնակ:

ներից, մենք հերթով կրում էինք գաղութի համար բերվող ջուրը, մաքրում նրա ներսն ու դուրսը: Կամերայի յուրաքանչյուր շարք ուներ իր հերթապահը, որը հսկիչից ստանում էր հաց ու ճաշ և բաժանում ենթականերին: Մեր շարքի հերթապահն էր Արուս Թադևոսյանը: Նա ճաշը վերցնելիս բարձրաձայն հայտարարեց.

— Աղջիկներ, այսօրվա ճաշը մտով է, շուտ-շուտ ձեր ափսեներով մոտեցեք ինձ:

Հենց առաջին ափսեի մեջ բազմեց ուռած ու տոգած բազմաճանկ մի ֆալանգա, Արարատյան դաշտի թունավոր արարածներից մեկը: Բոլորս վանյ, վրոյ ասելով՝ ճաշերը հետ լցրեցինք կաթսայի մեջ և վերադարձրինք հսկիչին:

Ահա այսպես մեր երկար և տաղտկալի օրը մեղցնելու համար մենք սկսեցինք կարել, գործել, շախմատ ու դոմինո խաղալ և տարիներ գլորել:

* * *

Ինը ամիս էր, ինչ Առաջին Կալ գաղութում էինք, բայց ոչ մի անգամ բաղնիք չէինք գնացել²³²: Բոլորս խնդրում, աղաչում էինք, որ մեզ համար լողանալու հարմարություններ ստեղծեն, բայց գաղութի վարչությունը այդ մասին բոլորովին չէր մտածում: Չնայած ամեն անգամ Մուկուչը մեզ հանգստացնելու համար ասում էր. «Շուտով, շուտով ձեզ համար լողանալու պայմաններ կստեղծենք», բայց դա միայն Մուկուչի բարի ցանկությունն էր: Այդ դրությունը տեսնելով մենք որոշեցինք մեր գլխի ճարը տեսնել: Լենինականից մեզ մոտ Սիրուշ անունով մի կնոջ էին բերել, որը բանտային մեծ ստաժ ու փորձ ուներ: Մի օր նա ասաց.

— Աղջիկներ, եկեք ձեզ մի բաժակ տաք ջրով լողացնեն:

— Ասհնար բաներ եք ասում, — ասացինք մենք ծիծաղելով:

Նա դարձյալ իրենը պնդեց ու մեզ համոզեց:

Մեզ յուրաքանչյուրիս մեկ բաժակ տաք ջուր էր տրվում: Այդ իսկ պատճառով հսկիչ Աշոտը ասում էր.

— Ուզում եք խմեք, ուզում եք լողացեք, այս է ձեր պորցիան, մեկ բաժակից ավել տալ չեմ կարող:

Մյուս օրը ես, Եվգինե Գալոյանը, Ռուզան Եսայանը մեր մեկ բաժակ թեյով գնացինք Սիրուշի մոտ «լողանալու»: Գաղութում երեք հատ ցինկվի տաշտեր կային, ամեն մեկս մեկական տաշտ առած նստեցինք Սիրուշի կողքին: Սիրուշը յուրաքանչյուր տաշտում լցրեց մեկ բաժակ թեյ, մեջը բրդեց մեկ կտոր ձեռքի սապոն և ճաշի գդալները տաշտերի մեջ դնելով՝ ասաց.

— Էս ձեզ, հարեցեք այնքան, մինչև տաշտը լցվի փրփուրով:

Երբ տաշտը լցվեց փրփուրով, սրբիչի մի մասը թաթախեցինք փրփուրի մեջ և քսեցինք մերկացած մարմիններիս այնքան, մինչև կեղտը քանդեց: Մյուս

232 Այստեղ նույնպես ժամանակի շփոթ կա: Արխիվում պահվող Մարո Ալազանի «Գործ»ի համաձայն նա կալանքում մնացել է 23.11.1937–30.12.1938 ընթացքում, այսինքն՝ 13 ամիս: Եթե իր հիշողություններով ինքը Երևանի բանտում մնացել է ինը ամիս, ապա Կալ-գաղութում մնացած պիտի լինի չորս ամիս: Իսկ հուշերի տվյալ հատվածում նա ասում է՝ «Ինը ամիս էր Կալ գաղութում էինք, բայց ոչ մի անգամ բաղնիք չէինք գնացել», բառացիորեն կրկնելով նույնը, ինչ գրել էր Երևանի բանտին վերաբերող հուշերում: Շատ հավանական է, որ կալանավայրային հիշողությունների մեջ «ինը ամիս բաղնիք չգնալու» միտքը սևեռուն էր դարձել:

ծայրը թրջեցինք մաքուր ջրում, նորից քսեցինք մարմիններին և «լողացանք ու մաքրվեցինք»: Մնացած փրփուրի մեջ գլուխներս թաղեցինք և մազներս այնքան տրորեցինք, մինչև վրայի փրփուրն անհետացավ: Հետո սանրի վրա հագցրինք բամբակ ու գլուխներս սանրեցինք այնքան, մինչև բամբակի մաքրվելը, այդ նշան էր, որ գլուխներս «մաքրվել էր», և իսկապես «լողանալուց» հետո գլուխներս ու մարմիններս բավականին հանգստանում էր: Ահա, սիրելի ընթերցող, Դուք տեսաք, թե բանտային պայմանները ինչեր սովորեցրին մեզ:

* * *

Մեր կամերայում բացի 150 քաղաքական կալանավորներից կային նաև քրեականներ: Նրանցից միայն մեկը աչքի էր զարնվում դեմքի գեղեցիկ և ուղիղ դիմագծերով, սպիտակ մաշկով, սև, նշան և խորը աչքերով: Նա ոչ միայն իմ, այլ բոլորի ուշադրության առարկան էր դարձել: Մի օր էլ նա ինձ մոտ նստելով՝ ասաց.

— Մարո, գիտե՞ս, որ ես քեզ ու Ալազանին դեռևս Լենինականից գիտեմ:

— Բայց մենք Լենինականում երբեք չենք ապրել, այդ ինչպե՞ս...

— Դուք մի քանի գրողներով Լենինական էիք եկել գրական երեկոներ կազմակերպելու: Ձեր Լենինական գալու առաջին իսկ օրը ես թատրոնում մոտեցա քեզ ու Ալազանին, մի խոսք գցեցի և ծանոթացա ձեզ հետ: Ամուսինս ձեզ հագած-կապած տեսնելով՝ ասաց.

— Մարգո ջան, քեզ տեսնեմ, արտասահմանից են եկել և շատ հարուստ են երևում, գեղեցիկ աչքերդ մի լավ ֆռացրա, երկուսին էլ կալմեջ արա և...Ես հետաքրքրվեցի և իմացա, որ դուք հարուստ եք միայն ձեր գեղեցկությամբ և արտաքին շքեղությամբ, իսկ գրապաններումդ մկները ջիրինդ էին թռնում և ձեր գլուխները «ֆռացնելու» մտքից հետ կանգնեցինք:

Այդ պատմությունը լսելով՝ ես սարսափեցի, գլխիս մազարմատները մզացին և մազերս բիզ-բիզ կանգնեցին, ու ինքս ինձ ասացի. «Ահա թե ինչպես են մարդկանց կործանում ու շարքից հանում»:

Մարգոն սիրամարգի փետուրներով մի վիշապ էր և ընդամենը 25 տարեկան, բայց քսանհինգ հրեշավոր գործերի հեղինակ: Ահա նրանից մի քանիսը՝ իր խոսքերով պատմած:

«Արտասահմանից մի շատ նշանավոր և հարուստ դերասան էր եկել Հայաստան գաստրոլիստների: Նա եղավ նաև Լենինականում: Ես ճաշարանում նրա հետ ծանոթացա և ամուսնուս էլ ծանոթացրի որպես իմ մեծ եղբոր: Նա անմիջապես տարվեց իմ գեղեցիկ աչքերով և ինձանով: Ամուսինս այդ տեսնելով՝ մեզ մենակ թողեց ու գնաց: Ես նրա հաշվին մի լավ կերա ու խմեցի ու իրեն մեր տուն հրավիրեցի: Նա սիրով համաձայնեց ու մենք միասին տուն գնացինք: Ես նրան կոնյակ հյուրասիրեցի, նա մի լավ խմեց ու հարբեց և ինձ վրա հարձակվեց, որ... Այդ ժամանակ խալիչայի հետևից դուրս պրծան ամուսինս ու իր ընկերը: Նրա շշմած գլուխը ֆռացնելով, վիզը ոլորելով կտրեցին: Ես նրա լիքը գրպանները դատարկեցի ու կացինն առած նրան մանր-մանր կտորների վերածելով, մեշոկը լցնելով՝ տարանք մի դաշտում թաղեցինք: Մեր տղաները գործերը տեսնում էին իմ միջոցով: Մի անգամ էլ 14 մանկահասակ աղջիկների ճանկեցի ու մեր տղանե-

րի տնօրինությանը հանձնեցի: Նրանք իրենց քեֆը քաշելուց հետո բոլորին էլ մորթեցին ու հողին հանձնեցին: Մի կին ուզում էր մեր բանդային մատնել և միլիցիայի հանձնել, այդ իմանալով՝ ես նրա երեք տարեկան տղային մեկ կոնֆետով խաբելով տուն բերեցի և սեփական ձեռքերով նրա վիզը կտրեցի, պղինձում եփած որդուն տարա և մորը հյուրասիրեցի, և մորն էլ տեղնուտեղը խեղդեցի: Տղաների հետ նրա մարմինը մանր կտորների բաժանեցինք և տարանք մի ձորի մեջ թաղեցինք: «Դե գնա մատնիր», — ասացինք մենք՝ հռիռկալով ու տուն վերադառնալով»:

Այս հրեշավոր արարքները լսելով՝ մարմինս պատեց ահ ու դողով և սառը քրտինքով: Այդ լսելուց հետո ես դեմս տեսա ոչ թե մի գեղեցիկուհու, այլ մի փայլվիլուն հրեշի, մի ահավոր բանդիտի, և ինքս ինձ մտածեցի. «Միթե՞ կարող էր այդքան լիրիկական, այդքան գեղեցիկ դեմքի տակ այդպիսի հրեշավոր մի բանդիտկա նստեր»:

* * *

Մի օր Մարգոն վեճի բռնվեց իր նման քրեական մի տիպի հետ: Հանկարծ նրանք իրար անցան ու սկսեցին ճվճվալ, բղավել ու իրար մազեր բռնած քաշքշեցին: Մենք բոլորս սարսափահար օգնության գնացինք և նրանց իրարից անջատեցինք: Տեսանք Մարգոյի արյունաշաղաղ ձեռքերը՝ հսկա մազերի փունջը ձեռքին: Նա պատառոտել էր հակառակորդի դեմքը, քիթն ու բերանը, պոկել էր նրա ականջի փափուկ մասը: Արնակոլով կնոջը բժշկի տարան: Հրեշավոր այդ արարքը տեսնելով մենք՝ քաղաքական կանայքս, գաղտնի դիմում գրեցինք գաղութի պետին, որում նկարագրեցինք նրանց կատարած հրեշավոր արարքները և խնդրեցինք, որ նրանց հեռացնեն մեր շարքերից: Մի օր կարդացին նրանց անուն-ազգանունները և դուրս տարան Առաջին Կալ գաղութից: Այդ հրեշավոր գեղեցկուհուն տվել էին 14 տարի, իսկ իր ամուսնուն 25 տարվա բանտային կալանք: Ահա ձեզ բարքեր, ահա ձեզ կյանք, ահա ձեզ մարդիկ, որոնց կողքին դրել էին մեզ՝ 150 քաղաքական ազնիվ վարք ու բարքով անմեղ կանանցս:

101. ՍԱԹԻԿԻ ԵՐԱԶԸ

Մի առավոտ Մուկուչը, ցուցակը ձեռին ուրախ-ուրախ օդում ֆռֆռացնելով, սրան-նրան ժպտալով, մեկին-մյուսին ձեռ առնելով, կամերայի մեջտեղը կանգնելով՝ ասաց.

— Ում անուն-ազգանուն որ կարդամ, թող իրերով դուրս գա կամերայից:

Ամենաառաջինը կարդաց իմ ազգանունը (ցուցակում կար 15 ազգանուն): Իրերն հավաքելիս կամերայի ընկերուհիները մեզ օգնում, մեր իրերն էին կապկպում: Մեկը մեզ սրտապնդում ու հանգստացնում, մյուսը՝ իր բաժին մի կտոր սև հացը պայուսակում դնում, երրորդը՝ իր բաժին մի կտոր շաքարը գրպանս էր խոթում, չորրորդը՝ պայմանական նշանը հուշում:

— Մարո ջան, եթե ազատվես, ինձ մի կտոր կանաչ գույնի ձեռքի սապոն կուղարկես:

— Ինձ վարդագույն թելերով մի թաշկինակ կգործես ու կուղարկես:

— Ինձ հինգ հատ կարմիր խաշած ձվեր կուղարկես ի նշան քո ազատության, — ասաց Արուս Թադևոսյանը:

— Մարո ջան, մագաչափ անգամ չտխրես և չմտածես, տեսա՞ր Մուկուչը ինչ ուրախ էր, այդ նշան է, որ դու կազատվես, — ասաց Եվգինե Գալոյանը՝ ինձ հետ գրկախառնվելով ու համբուրվելով:

— Մարո ջան, տես, չեմ արտասվում, — ինձ հետ գրկախառնվելով ինձ համբուրելով և իրերս դուրս տանելով՝ ասաց Արուս Թադևոսյանը:

Իրերով մենք՝ տասնհինգ հոգիս, դուրս եկանք մեր խոպան բակը, որտեղ մեզ սպասում էին հրացանավոր հսկիչ-զինվորները և մեկ բեռնատար մեքենա: Մենք ահ ու դողով, չարագուշակ սպասումներով տեղավորվեցինք բեռնատար մեքենայում, իսկ նրա չորս անկյունում կանգնեցին չորս հրացանավոր հսկիչ զինվորներ: Գնում ենք: Ոչ միայն Մուկուչը, այլ արևն էլ էր այդ օրը քաղցր ժպտում և ջերմացնում մեր՝ խոնավությունից սառած և բորբոսնած մարմինները: Մեր ներսում փոթորիկ էր, սև ու մուր ամպեր էին իրար բախվում և անձրևում: Գնում ենք, մեքենան արագությամբ պանում էր չոր ու խոպան դաշտերով և անծանոթ վայրերով: Բոլորս էլ խրտնած եղնիկի պես դես ու դեն էինք նայում ու չէինք կարողանում որոշել մեր տեղն ու դիրքը: Ու մեկ էլ նկատեցինք Երևանի կայարանը, լսեցինք շոգեմեքենաների աղիողորմ ճիչն ու դղրդոցը: Սառեցինք, մահվան դող անցավ մարմիններովս, միայն ու միայն մտածեցինք աքսորի մասին, բայց մեքենան արագությամբ շրջանցեց կայարանը և մտավ դեպի Երևան տանող մի նեղ փողոց: Ոնց որ ասում են՝ «սրտներս նորից տեղն ընկավ»: Ուրախության պայծառ մի ժպիտ անցավ բոլորիս դեմքերով, թաքուն իրար թևերը սեղմեցինք և անխոս իրար ողջունեցինք: Հսկիչներից մեկը հայտարարեց.

— Հիմա մտնում ենք Երևան, եթե ձեզանից մեկն ու մեկը իր ծանոթին բառեց կամ հետը խոսեց, իմացած եղեք, որ կկրակենք, հասկացա՞ք:

Մենք լուռ հավանության նշան արինք: Գնում էինք քաղաքի մարդաշատ փողոցներով: Մեզ հրամայեցին. «Գլուխները կախել և նայել մեքենայի մեջ»: Չնայած գլուխս կախ էի գցել, բայց աչքիս պոչով Լենինի արձանի մոտ տեսա Ստեփան Զորյանին և Գեղամ Սարյանին, որոնք շատ հանգիստ և անվրդով զրուսում էին: Կարոտով և մեծ սիրով ու բարի նախանձով նայեցի նրանց և մտքումս ասացի. «Արդյո՞ք գիտեք, թե ինչ օրի է ձեր ընկեր Ալազանը»:

Գնում ենք: Մեր մեքենան մտավ Նալբանդյան փողոց և կանգնեց Ն.Գ.Ժողկոմատի բանտի երկաթյա մեծ դարպասի առջև:

Այս ինչ բան էր, — մտածեցի ես, — միթե՞ Մուկուչի ծիծաղը սպիտակագգեստ մոր ծիծաղն էր իր որդուն կախաղան հանելու պահին:

Այո, սպիտակագգեստ մոր ծիծաղն էր: Շրխկալեն բանտի երկաթյա մեծ դարպասը բացվեց, մեր մեքենային ընդունեց և ամուր փակվեց: Բոլորս նորից հուսահատվեցինք և լուռ արտասուքները սրբեցինք: Իրերով ցած իջանք և առաջին հարկի մի ընդարձակ սենյակում տեղավորվեցինք:

Սիրտս թակարդն ընկած ծոփ պես թալրտում ու մղկտում էր: Բոլորս հուսախաբված ու զարմացած իրար էինք նայում, իսկ մի քանիսն էլ լուռ արտասվում էին: Քիչ հետո ներս մտավ երիտասարդ և համակրելի մի չեկիստ, մի փոքրիկ

թղթի կտոր ձեռքին բռնած և կարդաց Աստղիկ Եսայանի անունը և նրա իրերը վերցնելով՝ միասին դուրս եկան սենյակից:

— Այս ինչ կնշանակի, — ականջիս փսփսաց Քնարիկ Քոչարը, — իմ կարծիքով բանտարկյալի իրերը վերցնել և նրան ուղեկցելը վատ նշան չէ:

— Տեսնենք, եթե մի ուրիշի հետ էլ նույնը կրկնվի, իսկապես որ լավ նշան է, — ասացի ես համոզված տոնով:

Քիչ հետո նորից եկավ նույն չեկիստը, կարդաց Շուշիկ Շամշյանի անունը, վերցրեց նրա իրերը, և միասին դուրս եկան սենյակից: Եվ այսպես շարունակ՝ մինչև ամենավերջում կարդաց իմ անունը: Նույն չեկիստը վերցրեց իրերս, և միասին աստիճաններով վեր բարձրացանք:

— Մարո, որ կամերան ես ուզում քեզ տանեմ, — հարցրեց չեկիստը:

— Որ կամերան... եթե իմ ուզելով է, ես մեր տունն եմ ուզում:

— Օ՛, այդ մեկը երբեք, երբեք չի լինելու, հույսներդ կտրեք, — պատասխանեց չեկիստը:

— Դե որ այդ երբեք չի լինելու, որ կամերան ուզում եք՝ տարեք, բանտարկված բոլոր կանայք էլ իմ հին ծանոթներն են, ձեր խղճին եմ թողնում:

Այսպես խոսելով բարձրացանք չորրորդ հարկ և մտանք մի սենյակ, որտեղ նստած էին երեք չեկիստներ: Նրանցից մեկը իմ կոմերիտական ընկեր և իմ պատկոմ ընկերուհի Աղավնի Ղարիբյանի ամուսին Կոստյա Գրիգորյանն էր: Քաջ գիտենալով, որ նրանք բանտարկյալին մարդ չեն համարում և նրա բարևը չեն ընդունում՝ ես առանց բարևելու լուռ մոտեցա սեղանին, որի շուրջ նստած էին երեք չեկիստները և կարծես ինձ էին սպասում:

— Բարև, Մարո ջան, — ասաց կոմերիտ ընկերս՝ Կոստյա Գրիգորյանը ձեռքն ինձ մեկնելով և բարևելով:

Արդյո՞ք ճիշտ լսեցի, թե՞ թյուրալսություն և թյուրատեսություն էր՝ մտածեցի ես ձեռքս նրան պարզելով ու բարևելով: Այս ինչ ռիսկով տղա է եղել մեր Կոստյան, որ այս պայմաններում անգամ իր հին ընկերությունը չի մոռանում՝ կրկին ու կրկին մտածեցի ես:

— Նստիր, նստիր, Մարո ջան, ինչ տեղեկություն ունես Ալազանից:

— Ես բանտում կողպեքների տակին նստած ինչ տեղեկություն կարող եմ ունենալ Ալազանից, — պատասխանեցի ես:

— Նա կարծեմ ձերոնց հետ նամակագրում էր, եթե ցանկանում ես, դու էլ կարող ես նամակագրել:

— Եթե նրա հասցեն ինձ տաք՝ մեծ սիրով ու հաճույքով կնամակագրեմ:

— Ի՞նչ լավ բան ես ինձանից սպասում, — ժպտալով ասաց Կոստյան:

— Ձեր չեկիստներից ես ոչ մի լավ բան չեմ սպասել և չեմ էլ սպասում:

— Իսկ եթե քեզ ազատենք կալանքից, դարձյա՞լ լավ բան չես սպասում:

— Առանց Ալազանի իմ ազատությունը ոչ մի կոպեկ չարժե:

— Մարո ջան, քեզ այսօր ազատում են կալանքից, — նորից հատիկ-հատիկ կրկնեց Կոստյա Գրիգորյանը:

— Իսկ որ հանցանքիս համար բանտարկեցիք, որ հիմա էլ ազատում եք:

— Էհ, եթե չես ուզում՝ կարող եմ չազատել, — կատակեց Կոստյան:

— Եթե ազատումից հետո էլ պիտի ապրեմ նույն պայմաններում, ինչպիսին նախքան բանտարկությունն էր, ավելի լավ է չազատեք, այդպիսի ազատության կարիք ես չեմ զգում, բանտը գերադասում եմ այդպիսի ազատությունից:

— Անցածը մոռացիր, Մարո ջան, հիմա վեր կաց և գնա տուն:

— Իսկ որտեղ է իմ տունը, ես տուն ու տեղ չունեմ, իմ տունն ու ունեցվածքը բռնագրավված ու վաճառքի է հանված:

— Առայժմ տեղավորվիր ընկերուհիներիդ մեկնումեկի մոտ, մինչև այդ հարցի մասին կմտածենք:

— Ոչ մի ընկերուհի ինձ պես «ժանտախտավորի» չի ընդունի:

— Էհ, Մարո ջան, Մարո՛, էն ժամանակներն վաղուց անցել են, հիմա ընկեր-ընկերուհիներդ քեզ մեծ սիրով ու գրկաբաց կընդունեն:

— Այն ժամանակ սկսենք ձեզանից, դու իմ լավ ընկերն ես, իսկ կինդ՝ Ադունիկը իմ մոտ ընկերուհին է եղել, թող առաջին մի քանի ամիսները ձեզ մոտ անցկացնեմ, մինչև որ գործերս կարգավորես:

— Խնդրեմ, սպասիր աշխատանքների վերջին, միասին մեզ մոտ գնանք, — պատասխանեց Կոստյա Գրիգորյանը:

— Եկեք մի հարց էլ պարզենք, — ասացի ես, — իմ ազատումից հետո ինձ աշխատանքով կապահովե՞ք, թե՛....

— Ինչպիսի՞ աշխատանք եք ուզում:

— Ուսուցչական, պատմության կամ աշխարհագրության դասեր եմ ուզում:

— Ահա, վերցրու հեռախոսիս համարը և մշտապես կապվիր ինձ հետ, ես աշխատանքիդ և բնակարանիդ հարցերը կամաց-կամաց կլուծեմ:

Ես շնորհակալություն հայտնելով դուրս եկա նրա մոտից և միջանցքում նստած սպասեցի նրան: Մոտավորապես կես ժամ հետո ինձ մոտեցավ մի կառապան (այդ ես իմացա նրա հագուստից և ձեռքի ճիպոտից, հնում կառապանները հատուկ համազգեստ էին կրում) և հարցրեց.

— Ներողություն, դու՞ք եք Մարո Մուրադյանը:

— Այո, ես եմ:

— Ձեր ընկերներից մեկը Ձեզհամար կառք է պատվիրել:

Ես իսկույն գլխի ընկա, որ դա Կոստյայի գործը կլինի: Կառապանը իրերս վերցրեց և միասին դուրս եկանք Ժողկոմատի շենքից և գնացինք Մայիսյան փողոցի №64 տունը, որտեղ ապրում էր Ալազանի քույր Սիրվարդը:

Անցնում եմ Երևանի ծառաշատ, լայն ու ընդարձակ փողոցներով, այնպիսի կարոտով, այնպիսի ազահությամբ եմ նայում, կարծես ոչ թե երեք, այլ տասներեք տարի եմ հեռացել Երևանից: Նայում եմ փողոցում ազատ ու հանգիստ անցուղարձ անողներին ու չեմ հավատում, որ ես էլ այդ օրվանից ազատ քաղաքացի եմ և կարող եմ առանց հրացանի հսկողության ազատ զբոսնել: Այս մտքով տարված՝ մեկ էլ ականջիս հասավ կառապանի երկարատև «հըռո»-ը, և ձիերը քրքթ կանգնեցին: Ես արդեն Մայիսյան փողոցի №64 տան դիմաց կանգնած եմ: Կառապանից շնորհակալություն հայտնելով՝ իրերս ցած դրեցի: Առաջին մարդը, որին ես հանդիպեցի, Ալազանի քրոջ միջնեկ աղջիկ Սաթիկն էր: Նա ինձ տեսնելուն

պես լեղապատառ «մաման, մաման, Մարոն եկավ» գոռալով, նետի արագությամբ տուն մտավ: Ո՛վ զարմանք, Սաթիկի խուճապահար կանչից հետո ոչ թե մերոնք, այլ հարևաններն էլ դուրս թափվեցին, ինձ շրջապատեցին և աջ ու ձախ համբուրեցին: Քիչ հետո Սաթիկի հետ միասին դուրս եկավ նրա մեծ քույրը՝ Անիկը: Նա հուզված, արտասվելով ինձ փաթաթվեց, համբուրեց և դեպի իրենց տունը գնաց: Հետո դուրս եկավ Սիրվարդը: Նա նույնպես գրկախառնվեց, համբուրեց և բարձրաձայն լացելով տուն վազեց:

—Տեր Աստված, այս ի՞նչ է կատարվում մերոնց տանը, ինչո՞ւ իրերս չեն վերցնում ու ինձ տուն չեն տանում: Չլինի թե իրար հետ խորհրդակցում են, ինձ տուն ընդունեն, թե՛ չէ:

Քիչ հետո բոլորը միասին դուրս եկան՝ իրենց հետ բերելով Ալազանի հորն ու փեսային: Նրանք ինձ բարևելով իրերս վերցրած տուն գնացինք: Ես զարմանքով և տարակուսանքով հարցրեցի:

—Ինչո՞ւ էիք մեկ-մեկ դուրս գալիս, ինձ նայում ու տուն էիք վազում, միթե՞ աչքներիդ և Սաթիկի ասածներին չէիք հավատում, միթե՞ ինձ երբեք չէիք սպասում:

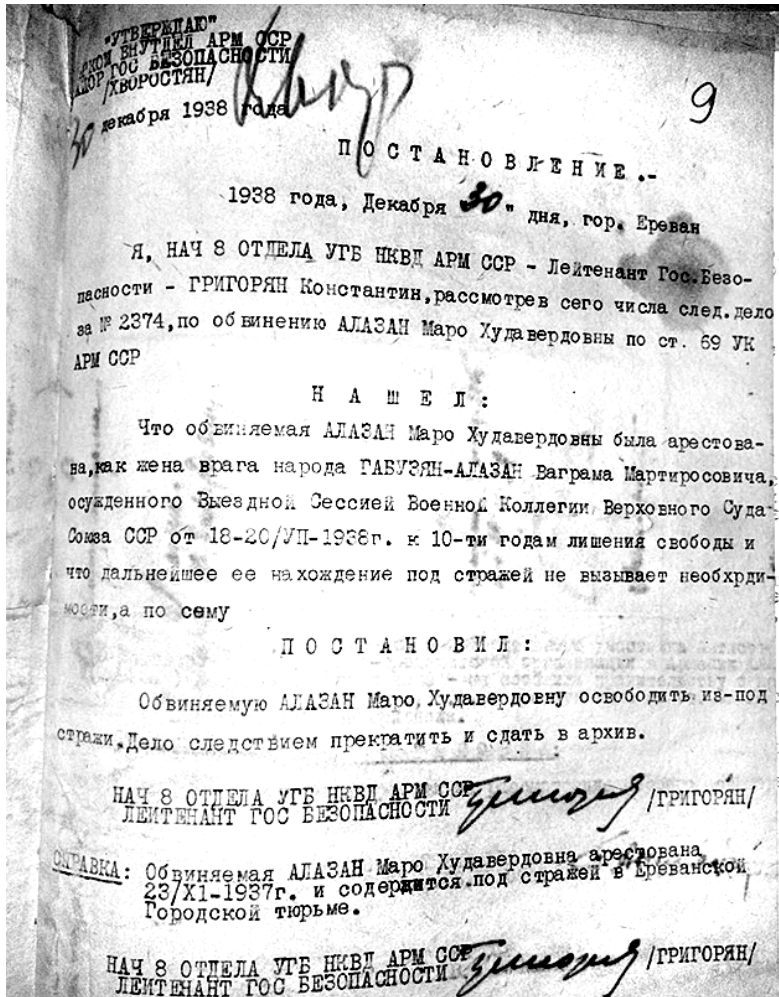
—Բացի Պզեհից՝ Սաթիկից, քեզ ոչ ոք չէր սպասում, — ասաց Սիրվարդը իր խոսքը շարունակելով, — այս գիշեր նա քեզ տեսել էր երագում, իբր թե դու մեր տուն էիր եկել և մեզ հետ միասին նստած ճաշում էիր: Նա անկողնուց վեր թռավ և դեպի ճաշարանը վազեց ու ինձ հարցրեց. «Մամա, Մարոն ո՞ր գնաց»: Ես ինքս ինձ ասացի՝ կա-չկա էս աղջիկը երագ է տեսել և երագն իրականությունից չի տարբերում: Քիչ հետո եկավ Անիկը, նա վազելով և նրան մոտենալով՝ ասաց. «Անիկ, Անիկ ջան, գիտե՞ս, որ Մարոն եկել է»: Անիկը ուրախության արցունքները աչքերին ինձ մոտեցավ և հարցրեց. «Մամա, ու՞ր է Մարոն, Պզեն ճի՞շտ է ասում»: Ես էլ, թե՛ Մարոն գա... Արդյո՞ք այդ օրը կտեսնենք, մենք էլ մի օր կուրախանանք: Այդ Պզեն էսօր երագ է տեսել և երագն ու իրականությունը իրարից չի տարբերում: Էսօր առավոտվանից ում որ տեսնում ասում է. «Մարոն եկել է»: Մի խոսքով նա այսօր առավոտվանից մինչև քո գալը այդ խոսքը կրկնել է, կարծես թե այդ երեխան գուշակում էր քո բանտից ազատվելը: Երբ Սաթիկը տուն մտավ և ասաց. «Մարոն կառքով եկավ», մենք նրա խոսքերին ոչ մի կարևորություն չտվեցինք և մտածեցինք, որ իր երագն է կրկնում:

—Այրի մեր իմաստուն Սաթիկը, — ասացի ես նրան գրկելով ու համբուրելով:

Մինչև Սիրվարդը Սաթիկի երագը կպատմեր՝ Անիկը արդեն շատ չնորիքով սեղանը պատրաստել էր:

—Դե, բաժակները լցրեք, — ասաց Ալազանի հայրը, — ցանկանանք, որ մի օր էլ այսպես հանկարծակի Վահրամը գա և բոլորս ուրախանանք: Այս բաժակով խմենք մեր տանջված Մարոյի կենացը, ցանկանանք նրան առողջություն և շուտափույթ հանդիպում Վահրամի հետ:

Բաժակները իրար խփեցին և խմեցին իմ կենացը:

Մարո Ալազանի կալանավայրից ազատման որոշումը: Միայն թե այս փաստաթղթում սխալ կա՝ Մարոյի հայրանունը դարձել է Խորազմերդով: Իսկ կալանավորման որոշման մեջ Մարո Ալազանը Ստրադի դուստրն էր:

102. ԿՅԱՆԻ ԵՌՈՒՉԵՌՈՒՄ

1939 թվին ինձ ազատեցին կալանքից: Երեք տարի հետո միայն պարզվեց, որ «Որդին պատասխանատու չէ իր սրիկա հոր արարքների համար»: ՍՍՍՀԻՆ

Իսկ կինը պատասխանատու՝ է իր ազնիվ ամուսնու չարած հանցանքների համար: Մյուս օրն առավոտյան իմ առաջին գործը եղավ փոստ գնալ, հեռագրել և մի նամակով մանրամասն տեղեկացնել իմ ազատման մասին: Հեռագրեցի այսպես. «Սանատորիայից վերադարձա, ողջ և առողջ եմ: Ջերմ համբույրներով քո Մարո»:

Երկու օրից հետո Վլադիմիր քաղաքի բանտից ստացա Ալազանի պատասխան հեռագիրը, որով նա ինձ հաղորդում էր. «Անսահման ուրախ ու երջանիկ եմ, շնորհավորում եմ քո կյանքի զարուհը: Համբույրներով քո՝ Ալազան»:

АРМЯНСКАЯ ССР
НАРОДНЫЙ КОМИССАРИАТ ВНУТРЕННИХ ДЕЛ
УПРАВЛЕНИЕ ГОСУДАРСТВЕННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ
гор. Ереван

О Р Д Е Р № 15/31
23 ноября 1937 г.

дан Сотруднику Управления
Государственной Безопасности НКВД тов. _____
Абульши

изводство адреса и отиски

1937 г. баро Мираговича

м. м. ч. л. Набавдан и др.

Народный Комиссар Внутренних Дел
Армянской ССР
Уполномоченный Государственной Безопасности

Секретарь
Канифани

Մարտ Մուրադի Ալազանի կալանավորման օրդերը.

* * *

Երեք օրից հետո գնացի Ներքին գործերի ժողկոմատի աշխատակից Կոստյա Գրիգորյանի մոտ: Նա տեղնուտեղը կարգավորեց իմ աշխատանքի հարցը: Կապվեց Ստալինյան ժողկրթության բաժնի վարիչ Շմավոն Հարությունյանի հետ և ինձ նշանակել տվեց Թեղմանի անվան միջնակարգ դպրոցի 4-7-րդ դասարանների աշխարհագրության ուսուցչուհի: Մի այլ գրությամբ էլ ինձ ուղարկեց 2-րդ քաղմաս՝ անձնագիր ստանալու համար: Մինչև բանտարկությունը ես գրվում էի հայրական ազգանվամբ, բայց բանտարկությունից հետո գրվեցի Ալազան Մարտ Մուրադի: Ես այդ կատարեցի միայն, միմիայն հանուն արդարության, հանուն ճշմարտության, հանուն ազնիվ և լավ ընկերության, հանուն սովետական ազնիվ քաղաքացու և բյուրեղ կոմունիստի, որին ես շատ լավ գիտեի: Դա մի արդար ու

լուռ բողոք էր մեր պետական որոշ գործիչների և նրա ընկերության դեմ, որոնք իրենց կեղտոտ ոտքերով տրորում էին նրա անքիծ անունը: Հանուն գալիք ճշմարտության, որին ես ամենայն վճռականությամբ սպասում էի, ես նրա գրական անունը գրեցի իմ անձնագրում: Մի ամսից հետո Ալազանից ստացա նամակիս պատասխանը, որտեղ նա գրում էր. «Իմ լավ և անձնուրաց Մարո, իմ կյանքի անգուգական ընկեր, իմ Պենելոպե: Ուրիշներն իրենց ազգանունը փոխում են մարդկանց չար աչքերից թաքնվելու համար, իսկ դու փոխել ես՝ չար աչքերին երևալու համար: Իմ կարծիքով դու այդ չափտի անեիր, ո՞ւմ է պետք իմ անարգված գրական անունը, զուր տեղ մարդկանց խոսել ես տալիս քեզ վրա, բայց փաստը կատարված է, էլ այդ մասին խոսելն ավելորդ է: Կարոտագին համբույրներով՝ միշտ և հավիտյան քո Ալազան»:

* * *

Բանտից ազատվելու հինգերորդ օրը քայլերս ուղղեցի իմ մոտ ընկերուհի Ռուզաննա Վարդանյանենց տուն: Քայլում էի Երևանի մարդաշատ և արևով օծված փողոցներով, որոնք չկարողացան ինձ անջատել իմ ծանր մտքերից: Քայլում ու ինքս ինձ մտածում. «Արդյո՞ք Ռուզանը, մաման, Վավիկը, Արմիկն ու Էմման բանտից հետո նույն հարազատությամբ և ջերմությամբ ինձ կընդունեն, թե...»: Այս մտքերով տարված սեղմեցի նրանց դռան զանգը: Պատասխանի փոխարեն լսեցի սրտիս անհամաչափ զարկերի ձայնը և ալեկոծվեց ամբողջ էությունս: Քիչ հետո դուռը բացվեց: Դռան մեջ կանգնեց Ռուզաննան: Նա իր կարճատես աչքերով ինձ վար ու վեր էր անում, իսկ ես, կարոտի արցունքներն աչքերիս, ամբողջ մարմնի դողով՝ լուռ նայում էի նրան և սպասում, որ նա ինձ ճանաչի ու մեկ էլ ... ճիչը, լացն ու գրկախառնությունը իրար խառնվեցին:

— Վայ, Տուրճիկ ջան, իմ խեղճ Տուրճիկ, որքան նիհարել, որքան դալկացել ես, քիչ էր մնում չճանաչելի, — ձեռքիցս բռնած ինձ դեպի մայրը տանելով՝ ասաց, — մամա՛, մամա՛ ջան, տես ո՞ւմ եմ բերել:

— Վայ, խեղճ Տուրճիկ, վայ բալիկ ջան, — ասաց Ռուզանի մայրիկը ինձ հետ գրկախառնվելով և դեպի սեղանատունը տանելով, — դե նստի՛ր, մի գլխիդ եկածները պատմի՛ր, աշխարհի տառապանքների կեսը քեզ բաժին ընկավ, — ասաց մայրիկը արցունքները սրբելով, թեն իմ ուսին դնելով:

— Իմ գլխի եկածները պատմելու համար, մամա ջան, ինձ հարկավոր են հազար ու մեկ գիշերներ, մեկ երկու գիշերներով այն չի սպառվի:

Քիչ հետո առանց զանգի բացվեց նրանց սենյակի դուռը և ներս մտավ Էմման՝ իմ մյուս հոգեհարազատ քույրը: Նա անտարբեր հայացքով ինձ մի լավ տնտղեց և հանկարծ...

— Վայ, Մարո ջան, դո՛ւ ես, — և ինձ փաթաթվեց:

Չորսս էլ լուռ ու սրտամորմոք արտասվում էինք:

* * *

Իմ լավ, խելացի, բարոյական և ազնիվ Ռուզաննայի համակրողների թիվը շատ, շատ մեծ էր, բայց ամեն անգամ նրանք հանդիպում էին նրա ժխտողական

պատասխանին: Ամեն անգամ այդ մասին ինձ պատմելիս՝ ես նրա վրա բարկանալով ասում էի.

— Մինչև երբ ջոկջոկես, ինչո՞ւ չես ամուսնանում, արդեն ժամանակն է, ի՞նչ է, ուզում ես քառասուն տարեկան դառնաս՝ նոր ամուսնանա՞մ:

— Գիտես ի՞նչ, Տուրճիկ ջան, ես պետք է ամուսնանայի այն ժամանակ, երբ գնացի ուսման հետևից, իսկ հիմա ամեն ինչը չափում-ձևում և կշռադատում եմ: Մեկը ցանկանում է իր ընտանիքը քայքայել, ես ուրիշի երեխաներին դժբախտացնել և ինքս երջանկանալ չեմ կարող: Մյուսներն էլ ինձանից շատ երիտասարդ են, ես կծերանամ, իսկ նրանք ինձ կխաբեն, երիտասարդ աղջիկների ետևից կվազեն, այդ էլ մի բանի նման չի լինելու: Ավելի լավ է այսպես մնամ և ոչ ոքի նեղություն չտամ:

Իմ և Ալազանի բացակայությամբ նա ամուսնացել էր, ուստի ինձ մնում էր նրան շնորհավորել և ասացի.

— Տուրճ ջան, շնորհավորում եմ ամուսնությունդ: Վերջապես գտնվեց մեկը, որին դու հավանեցիր:

Նա շատ սառը ընդունեց իմ խոսքերը, բայց երբ մենակ մնացինք, ես հարցրեցի.

— Տուրճ, ինչո՞ւ այդպես սառը ընդունեցիր իմ շնորհավորական խոսքերը:

Նա մի պահ լռեց, ապա ինքն իր վրա բարկացած և հուզված ասաց.

— Սա ոչ թե ամուսնություն, այլ դժբախտություն է, Տուրճ ջան: Ես միշտ էլ դեմ էի ամուսնությանը, բայց մի պահ սխալվեցի, կեղծ ու ճոճոռն խոսքերի հավատացի, ինձ գրավեց նրա մենակյաց կյանքը, բայց արի ու տես, որ ես չարաչար սխալվել եմ: Ամուսնության երկրորդ օրը նա Մոսկվա փախավ և մեկ տարուց հետո վերադարձավ: Պարզվեց, որ նա սեռական անգոր է: Այդ բոլորը ջհանդամ, մի կերպ ներելի է, գոնե այդքանից հետո ինձ ցույց տար իր ընկերական և մարդկային վերաբերմունքը, այդ էլ չտեսա, դու քո կին տեղով ավելի ես ինձ սիրում ու գուրգուրում, քան Խաչիկը:

— Իսկ ինչացո՞ւ է այդ քո Խաչիկը, — ծայրաստիճան հուզված հարցրեցի ես:

— Նկարիչ է, կիրթ է ու ջենտլմեն և լավ ճոճոռն խոսքերով գրավել գիտի: Մի խոսքով ես նրանից գլուխ չհանեցի, Տուրճ ջան: Ասա, ի՞նչ անեմ, ինչպե՞ս վարվեմ, այս մասին ես ոչ ոքի չեմ ասել, բայց այս վիճակում մնալ էլ չեմ կարող: Հարազատներիս այս մասին ոչինչ ասել չեմ կարող, չեմ ուզում նրանց վշտացնել: Չգիտեմ ինչո՞վ կվերջանա այս խայտառակությունը: Գուցե նա ինձ չի սիրում, ուրիշի է սիրում, գուցե այդ է պատճառը, որ նա հերթապահության պատրվակի տակ ամեն գիշեր տանից փախչում է:

— Իմ կարծիքով նա ոչ ոքի էլ չի սիրում: Ես լսել եմ, երբ տղամարդը սեռականապես անգոր է, միշտ իր կնոջից խուսափում է: Ահա այդ է քեզանից փախչելու և չգուրգուրելու հիմնական պատճառը:

— Ես խնդրում եմ, Տուրճ ջան, որ դու որոշ ժամանակ նրան հետևես և ստուգես, թե ո՞ր է գնում նա ամեն գիշեր:

— Խնդրեմ, ես միշտ պատրաստ եմ, — պատասխանեցի ես:

Իմ առաջին գործը եղավ գնալ Նկարիչների միություն և ստուգել նրա մշտական հերթապահության պատճառները: Նկարիչների միության գործերի կառավարիչը իմ մանկության և բանտարկության տարիների ընկերուհի Ռուզան Կանայան-Եսայանն էր, որից ես ստույգ տեղեկություններ կարող էի իմանալ Խաչիկ Եսայանի²³³ ամբողջ գործունեության մասին:

Ռուզաննայի հետ խոսելուց, հին ու նորը հիշելուց հետո ես մտերմաբար հարցրի.

— Ռուզան, ինձ ասա, ինչո՞ւ ես դու ամեն օր Խաչիկ Եսայանին հերթապահ նշանակում, վերջապես նա տուն ու տեղ, ընտանիք ունի, ոչ մի օր նա իր տունը չի քնում, մեղք չէ՞ այդ մարդը:

— Մարո ջան, ոչ թե ես եմ նրան հերթապահ նշանակում, այլ ինքն է խնդրում ու աղաչում, որ ես նրան հերթապահ նշանակեմ, պատճառաբանում է, որ ինքը աշխատասենյակ չունի և ամեն գիշեր այստեղ է աշխատում:

— Միանգամայն սուտ է, — ասացի ես, — Ռուզաննան չորս սենյականոց բնակարան ունի, որի ամենամեծը և ընդարձակը տրամադրել է Խաչիկին:

— Չգիտեմ, Մարո ջան, նա այդպես է պատճառաբանում, — պատասխանեց Ռուզան Եսայանը:

Այո, երկար ուսումնասիրելուց և նրան հետևելուց հետո մենք եկանք այն եզրակացության, որ Խաչիկը դրսում ոչ մի հետաքրքրություն չունի, և որ նա սեռական անկարողության պատճառով խուսափում էր Ռուզաննայից: Ահա հոգեկան այս ծանր տրագեդիան Ռուզաննային հասցրեց «հիպերտոնիա» ծանր հիվանդությանը, որը և նրան գերեզման իջեցրեց:

103. ՆՈՐԱՆՈՐ ՀԱՆԴԴՈՒՄՆԵՐ ԱՎ. ԻՍԱՀԱԿՅԱՆԻ ՀԵՏ

Ալազանի բանտարկության մյուս օրը ասեկոսե սկսվեց Ավետիք Իսահակյանի անվան շուրջ. որպես թե Խանջյանն ու Ալազանը նրան Փարիզ են ուղարկել իրենց սև գործը տեսնելու համար և որ նա այլևս Երևան չի վերադառնալու: 1937 թվի այդ ահավոր օրերին, երբ ամեն մեկը իր ճամպրուկը դասավորում ու նոր էր անկողին մտնում և չգիտեր տանն է լուսացնելու, թե բանտում, ահա այս զագրելի օրերին Փարիզից Երևան վերադարձավ հայ մեծ լիրիկ Ավետիք Իսահակյանը ընտանյոք հանդերձ²³⁴: Այս փաստը ինձ շատ ուրախացրեց: Լոռեցին նրա վրա վայրահաչողները, և վերջապես Իսահակյանի Փարիզ գնալը Ալազանի համար պետական մեղադրանք էին դարձրել: Զուր չէր, որ Ալազանը մի տեսակցության ժամանակ ինձ հարց տվեց.

— Մարո, ընկեր Իսահակյանը վերադարձել է:

— Այո, — պատասխանեցի ես:

Ես զգացի՝ այդ իմանալուց հետո որքան լավացավ Ալազանի տրամադրությունը ու ինքնագգացումը: Իսահակյանի վերդարձից հետո ես մտադիր էի նրա

233 Խաչատուր Հակոբի Եսայան (1909–1977), գեղանկարիչ, ՀԽՍՀ ժողովրդական նկարիչ: 1940–48 թթ. եղել է Երևանում Պետական ադրբեջանական թատրոնի գլխավոր նկարիչը, 1968–70 թթ.՝ Ա. Սպենդիարյանի անվան օպերայի և բալետի թատրոնի գլխավոր նկարիչը:

234 Իրականում Իսահակյանը Փարիզից վերադարձել է 1936 թ. դեկտեմբերին:

հետ հանդիպել, բայց ո՛նց որ ասում են. «Ուրբաթն ավելի շուտ եկավ, քան շաբաթը»: Նույն թվին էլ ինձ բանտարկեցին:

* * *

Իմ ազատման չորրորդ օրը ես լուռ ու մտամուռ անցնում էի Աբովյան փողոցով: Ինձ տանջում էր այն միտքը, որ երեք տարում ոչինչ չէր փոխվել քաղաքական աշխարհում: Էլի նույն վախը, նույն սարսափը իշխում էր ամենուր: Երևանը ինձ համար դարձել էր Աղայանի «Քարե քաղաքը», իսկ ընկերներս ու ծանոթներս՝ քարե արձանիկներ: Այս մայթում ինձ տեսնելիս ճամփան թեքում, մյուս մայթն էին անցնում, որ ինձ նման «խղերայի» բացիլին չհանդիպեին, չվարակվեին «հակահեղափոխական վարակով», իսկ ես գլուխս բարձր արհամարհական մի հայացք էի գցում այդ վախկոտ ու ողորմելի ճագարների վրա և շարունակում ճանապարհս:

Այդ ժամանակ ինձ դեմ ու դեմ էր գալիս Ավետիք Իսահակյանը: Ես սկսեցի ինքս ինձ մտածել. «Մոտենալ, թե՛ չմոտենալ, բարևել, թե՛ չբարևել»: Այդ մտքերի մեջ էի, երբ նա հետո ողջագուրվեց և համբուրեց ինձ: Ես զարմանքից ցնցվեցի. այս ինչ որիս, ինչ համարձակություն, Իսահակյանը Աբովյան փողոցում, մարդկանց ներկայությամբ Ալազանի կնոջ հետ ողջագուրվել ու համբուրվել... Սա Իսահակյանի կողմից չտեսնված համարձակ քայլ էր այն ահավոր օրերի և տարիների համար: Մի քանի քայլ անելուց հետո նա ինձ տարավ Կուլտուրայի տուն, աստիճաններով վեր բարձրացանք և մտանք դահլիճ, վերջին երկու աթոռների նստած խոսեցինք: Նա ինձ խնդրեց, որ ես պատմեմ իմ և Ալազանի բանտարկության ընթացքի և պատճառների մասին: Ես պատմում էի, իսկ նա սրբում էր արցունքները: Երկար, շատ երկար խոսեցինք: Ես պատմելուց հոգնած՝ ասացի.

— Մեր տրագիկ պատմությունը վերջ չունի, դրա ավարտի համար ինձ հարկավոր են հազար ու մեկ գիշերներ:

— Հազար ու մեկ գիշերները դեռ քիչ են, խեղճ աղջիկ, այդ ի՞նչ տառապանքներ ես տեսել ու տարել, — խորը ախ քաշելով ասաց Ավետիք Իսահակյանը:

Ինձ թևանցուկ արած՝ մենք դուրս եկանք Կուլտուրայի տնից: Ես նրան մնաս բարով ասացի, որ գնամ, իսկ նա թևս բռնելով ասաց.

— Ո՛չ, ո՛չ, գնանք, գնանք մեզ մոտ, ես դեռ քեզ հետ խոսելիք ունեմ:

Ու ինձ թևանցուկ արած՝ մենք քայլեցինք Սպանդարյան բանուկ փողոցով: Դիմացից եկողները զարմանքով անցնում էին: Ահա և Իսահակյանի բնակարանը: Նա զանգի կոճակը սեղմեց: Դուռը բացեց նրա կինը՝ տիկին Սոֆին, որին ես առաջին անգամն էի հանդիպում: Ավ. Իսահակյանը ինձ ներկայացնելով՝ ասաց.

— Սոֆի, ծանոթացիր մեր Ալազանի կնոջ՝ Մարոյի հետ:

— Շատ ուրախ եմ, — ասաց տիկին Սոֆին ու շարունակեց, — օ, Ալազանը՝ այնքան բարձրահասակ ու հաղթանդամ, իսկ Դուք այսքան ցածրահասակ ու նիհար եք:

— Իսկ դու գիտե՞ս նա որտեղից է գալիս... Երևանի բանտից, դու նրա նիհարությանն ու փոքրությանը մի նայիր, նրա հոգու արիությանն ու մեծությանը նայիր:

Կնոջ ու հարսի հետ ծանոթացնելուց հետո նա իմ ձեռքը բռնած տարավ իր առանձնասենյակը և ասաց. «Մարո, դու շարունակիր, ես քեզ լսում եմ»: Ես շարունակեցի իմ պատմությունը: Այդ ժամանակ տիկին Սոֆին ներս մտավ և մեզ ճաշի հրավիրեց: Բոլորս սեղանի շուրջ գրավեցինք մեր տեղերը: Բոլորիս բաժակները լցրեցին Երևանի անուշահամ կարմիր գինին, և ընկեր Իսահակյանը, բաժակ բարձրացնելով, ասաց.

— Եկեք խմենք մեր ազնիվ, պայծառ ու աննման Ալազանի կենացը և իր փոքրիկ հերոսուհու՝ Մարոյի կենացը: Ձեր կյանքը, սիրելի Մարո, հերոսական է և լավագույն պոեմների և վեպերի նյութ կդառնա: Արդարությունը արդեն ճամփա է ընկել, բայց վախճնում եմ ուշ տեղ հասնի և ես նրան չտեսնեմ, կենացդ, Մարո ջան, բարով հասնես բոլոր նպատակներին:

Ճաշից հետո նա ինձ ասաց.

— Գնանք ինձ մոտ և շարունակենք մեր գրույցը:

Ցերեկվա ժամը 4-ից մինչև գիշերվա ժամը 12-ը մենք նրա առանձնասենյակում նստած խոսեցինք: Տիկին Սոֆին սուրճ ու միրգ մատուցեց: Խոսքիս վերջում ես նրան ասացի.

— Ընկեր Իսահակյան, Դուք ընկեր Միկոյանի ուսուցիչն եք եղել, եթե ուզենաք, նրա միջնորդությամբ ազատել կտաք մեր անմեղ գոհերին՝ մեր գրողներին:

— Գիտե՞ս ինչ, Մարո ջան, ես նման եմ տոնական տիկնիկի, ինձ տուփի մեջ դրած տանում են բեմ, տուփի միջից հանում, ժողովրդի առջև խաղացնում և նորից դնում են տուփի մեջ ու փակում: Ո՛չ ես, ո՛չ էլ Միկոյանը այս գործում ոչ մի դեր չենք կարող խաղալ, սա մի սարսափելի և ահավոր մասշտաբի աղետ է, որի դեմ անհատները չեն կարող պայքարել:

Ես էլ մասամբ այդ կարծիքին էի, բայց ժողովրդական առածն ասում է. «Ձուրն ընկնողը չոփից է բռնում»:

Գիշերվա ժամը 12-ն էր: Ես բոլորին բարի գիշեր ասացի և ընկեր Իսահակյանի ուղեկցությամբ, նրա հետ խոսելով հասանք Կոնդ՝ Ալազանի ծնողների տուն:

— Խեղճ աղջիկ, բանտից հետո այս խուլ անկյունումն ես տեղավորվել,— ասաց Իսահակյանը:

— Ինձ տուն չեն տվել, ես Ալազանի ծնողների տանն եմ ապաստան գտել:

— Իսկ ի՞նչ միջոցներով ես ապրում:

— Առայժմ նրա ծնողների հաշվին, հետո մի բան կմտածեմ:

Նա ինձ բարի գիշեր ասաց ու հետ վերադարձավ:

* * *

Մեր հանդիպումից երկու ամիս անց լավագույն գրքերի մի ցուցակով ներկայացա ընկեր Իսահակյանին (նա գրողների միության նախագահն էր): Նրա առանձնասենյակը մտնելով և նրան դիմելով՝ ասացի.

— Ընկեր Իսահակյան, այս գրքերի մեծ մասը ունիկալ գրքեր են և Ալազանի գրադարանի զարդն էին համարվում, չեմ ուզում, որ նրանք անհատների ձեռքն ընկնեն, կուզեի որ գրողների միության գրադարանում լինեն:

Ցուցակը կարդալուց հետո ասաց.

—Այո՛, ունիկալ գրքեր են, բայց ափսոս, որ մենք գիրք գնելու ֆոնդ չունենք:

—Փանոս Թերլեմեզյանի մեծադիր երկու նկարները չեմք ցանկանա վերցնել գրողների տան դահլիճի համար:

—Չէ՛, Մարո ջան, մեզ ո՞վ է այդպիսի գումարներ տրամադրել, որ մենք այդպիսի գնումներ կատարենք,—ասաց Իսահակյանը:

Նրա խոսքերից հետո ես հուզված ու արցունքոտ աչքերով դուրս եկա նրա առանձնասենյակից: Աստիճաններից ցած իջնելիս հանդիպեցի Գրողների միության կուսկազմակերպության քարտուղար, բանաստեղծ Վահան Գրիգորյանին:

—Բարև, Մարո ջան, ինչո՞ւ ես լալիս, —սրտացավ տոնով հարցերց նա:

Ես նրան պատմեցի իմ և Ավ.Իսահակյանի միջև տեղի ունեցած խոսակցության և գրքերի չգնման մասին: Նա անսահման հուզմունքով ասաց.

—Արի ինձ հետ:

Նա ինձ տարավ տնտեսական բաժնի վարիչի մոտ և ասաց.

—Ես խնդրում եմ իմ պատասխանատվությամբ գնեք այս գրքերը, —ցուցակը նրա առջև դնելով, —հաշվեք բոլոր գները և Մարոյին վճարեք գումարը:

Ապա ավելի հուզված նստողներին ասաց

—Ես զարմանում եմ մարդկանց վրա, այս խեղճ աղջիկը մեզանից հաց է ուզում, որ կերակրի մեր ընկերոջը, իսկ մենք մերժում ենք, բա ամոթ ու խայտառակություն չէ՞ նրա ընկերների համար:

Տնտեսական մասի վարիչը գները հաշվեց և անձնագիրս խնդրեց, որ ակտ կազմի: Երբ կարդաց Ալազան Մարո, գրիչը ցած դնելով, Վահան Գրիգորյանին հետ կանչելով՝ ասաց.

—Ընկեր Գրիգորյան, մի ուրիշ ազգանվամբ չի՞ կարելի ձևակերպել:

—Ինչո՞ւ ուրիշ ազգանվամբ:

—Այստեղ անձնագրում գրված է Ալազան Մարո:

—Հրաշալի է, կեցցեն, Մարո ջան, այդ ազգանվամբ էլ ձևակերպիր, իմ կարգադրության համար ես պատասխանատու եմ:

Այդ համարձակ քայլի համար ես նրա ձեռքը սեղմելով ասացի.

—Շնորհակալություն, Վահան ջան, տեսնում եմ, որ ընկերությունն ու մարդկությունը չեն մոռացել:

Հաշվապահը ակտը կազմելուց հետո գրքերի դիմաց ինձ վճարեց 6000 ռուբլի:

Հարգելի ընթերցող, ձեզ եմ թողնում, որտեղից ստացվեց այդքան գումար, չէ որ «գրքեր գնելու ֆոնդ» չունեին:

104. ԻՄ ՀԱՆԴԻՊՈՒՄՆԵՐԸ ԱԼԵՔՍԱՆԴՐ ՖԱԴԵՎԻԵՎԻ ԵՎ ՊԱՌԻԼՈ ՏԻՉԻՆԱՅԻ ՅԵՏ

1939 թվի աշնանը Հայաստանում տոնեցին «Մասունցի Դավթի» հազարամյակը[51]: Տոնակատարությանը մասնակցում էր նաև Սովետական Միության Գրողների միության պատասխանատու քարտուղար Ալեքսանդր Ֆադեևը[52] (նա Ալազանի հետ շատ մտերմիկ փոխահարաբերության մեջ էր, լավ գիտեր նաև

ինձ): Առիթը օգտագործելով ես Ալազանի մի նամակը վերցնելով գնացի «Սևան» հյուրանոց: Միչև նրան փնտրում էի՝ հյուրանոցի միջանցքում հանդիպեցի ուկրաինացի հայտնի գրող Պաուլո Գրիգորևիչ Տիչինային²³⁵: Նա ինձ տեսնելուն պես ճանաչեց և ջերմորեն ընդունեց: Ես նրան խնդրեցի, որ Ալազանի գործի կապակցությամբ ինձ մի կես ժամով ընդունի: Նա ինձ կտրականապես մերժեց՝ ասելով, որ ինքը շտապ տեղ է գնում, բայց ինձ անպատասխան չթողեց: Հենց միջանցքում, ոտքի վրա ասաց.

— Ալազանի և մյուս գրողների հարցը անհատները լուծել չեն կարող, այն պետք է կատարվի պետականորեն և մեծ մասշտաբով, անկեղծ ասած, տիկին Ալազան, դա իմ ուժերից ու կարողությունից վեր է, ես ոչինչ անել չեմ կարող:

Ինձ մնաս բարով ասելով՝ արագությամբ ցած իջավ աստիճաններից:

Պաուլո Գրիգորևիչը Ալազանի հետ շատ մոտ փոխհարաբերության և հայերեն լեզվով նամակագրության մեջ էր: Նա ազատ խոսում և հայերենից թարգմանություններ էր կատարում հայ գրողներից: Պաուլո Տիչինան և Ալազանը ավելի մտերմացան Փարիզի «Կուլտուրայի պաշտպանության միջազգային կոնգրես»-ից հետո: Նա մի շարք ջերմ ու սրտատուչ նամակներ էր գրել Ալազանին, որը 1937 թվին Ալազանի արխիվի հետ միասին հրդեհի բոցերին արժանացավ: Ալազանը ամեն անգամ նրան էր ուղարկում իր խմբագրած «Գրական թերթը» և այլ հայկական գրականություն, և փոխարեն նրանից ստանում ուկրաինական գրականություն: Մի խոսքով նրանք շատ մոտ և ընկերական փոխհարաբերությունների մեջ էին:

Պաուլո Տիչինային հրաժեշտ տալուց հետո սկսեցի փնտրել Ալեքսանդր Ֆադեևի հյուրանոցի համարը: Ահա և նրա համարը, սեղմեցի զանգի կոճակը, նա դուռը բացելով՝ անմիջապես ինձ ճանաչեց և ասաց.

— Օ՛, երկար տարիներից հետո ո՞ւմ եմ տեսնում, բոլորովին չեք փոխվել, միայն մի փոքր գունատվել եք:

Ու ձեռքս բռնած ինձ տարավ իր կողքի աթոռին նստացրեց: Նրա ջերմ ընդունելությունից ոգևորված՝ ես Ալազանի ռուսերեն գրած նամակը մեկնեցի նրան (հայերեն նամակներ նա քիչ էր գրում, ինչպես երևում էր ցենզուրան այդ չէր թույլատրում): Չմոռանամ նշելու, որ Ալազանը տասը տարի շարունակ իր նամակների մի անկյունում գրում էր. «Ահա երեք տարի է ինչ բանտ եմ նստած ու ամեն անգամ ինձ հարց եմ տալիս, թե ինչո՞ւ համար եմ բանտ նստել, ու չեմ գտնում հարցիս պատասխանը»: Երբ այս նախադասությունը կարդաց, մի պահ մոայլվեց և ձեռքի գրիչը սեղանին ռիթմիկ տկտկացնելուց և խորը ախ քաշելուց հետո ասաց. «Ժպտե՛ք Ալազան...»²³⁶, ու նորից կարդաց նամակը: Ընթերցումից հետո նա մոտ երկու ժամ Ալազանի բանտարկության կապակցությամբ ինձ հարցեր տվեց և իր ծոցատետրում գրի առավ իմ պատասխանները: Մի պահ գրիչը ցած դնելով՝ հարցրեց.

— Բացի այս նամակից էլի նամակներ ստացե՞լ եք:

235 Պավել Տիչինա (1891–1967), ուկրաինական և խորհրդային մոդերնիստ բանաստեղծ և պետական գործիչ, Ուկրաինական ԽՍՀ հիմնի համահեղինակներից:

236 Ափսոս է Ալազանը:

— Ստացել եմ:

— Խնդրում եմ վաղը բոլոր նամակները ինձ բերեք, ես ժամը վեցին Ձեզկապասեմ:

Մյուս օրը ես նրան տարա մնացած նամակները, որոնցից մեկը գրված էր հայերենով, որում նա ինձ խնդրում էր, որ իր գործի կապակցությամբ դիմեմ Ալեքսանդր Ֆադեևին: Ես կարդացի և թարգմանեցի իրեն վերաբերող այդ մասը: Այդ լսելուց հետո նա ասաց.

— Եկեք ամբողջ նամակը թարգմանենք:

— Վախենում եմ, որ չկարողանամ..., — ժպտալով, նրան նայելով և ամաչելով ասացի ես:

— Միք վախեցեք, ես Ձեզկօգնեմ:

Եվ նրա օգնությամբ ես նամակը «թարգմանեցի»: Թարգմանությունը ավարտելուց հետո նա ամբողջ տեքստը կարդաց և ասաց.

— Տեսա՞ք ինչ լավ թարգմանեցինք:

Ես նրա խոսքերի վրա ծիծաղեցի:

— Չէ, չէ, ճիշտ որ լավ թարգմանեցինք, զուր եք թերագնահատում Ձեր ուժերը:

Ես նորից ծիծաղեցի և շնորհակալություն հայտնեցի օգնության համար: Նա թարգմանությունը գրի առավ նույն ծոցատետրում, որտեղ գրի էր առել Ալազանի բանտարկության պատմությունը: Նա ծոցատետրը և բոլոր նամակները դրեց իր պորտֆելի մի ազատ բաժնում և ասաց.

— Ընկեր Մարո, ես դեռ մի շաբաթ էլ Երևանում կլինեմ, եթե մինչև այդ նոր նամակներ կստանաք, այնպայման բերեք, ես ամեն օր մինչև ժամը վեցը տանն եմ լինում:

Ես շնորհակալություն հայտնելով ու զգացված նրա հրաշալի մարդկային վերաբերմունքից, նրա ձեռքը սեղմելով՝ դուրս եկա նրա համարից:

* * *

Մի քանի օր հետո ես Ալազանից ավելի փաստական, ավելի սրտաճմլիկ մի նամակ ստացա: Նամակը գրված էր այնպես, կարծես նա գիտեր, որ ես իր գործով եմ զբաղված և գալիս ու հաստատում էր ընկեր Ֆադեևին ասած իմ խոսքերը: Նամակը կարդալուց հետո նա ասաց.

— Այո, Դուք ճիշտ եք, Ալազանի նամակը հազարավոր կիլոմետրեր հեռավորությունից հաստատեց Ձեր ասած խոսքերը:

Նրա խոսքերից հետո ես հուզմունքից արտասվեցի: Նա ինձ հանգստացնելու համար ասաց.

— Ընկեր Մարո, բոլորովին հանգիստ եղեք, որքան Դուք գիտեք Ալազանին, գուցե ավելին՝ որպես գրողի և գրական գործչի, ես գիտեմ նրան: Ես նրա գործով անպայման կզբաղվեմ և արդյունքների մասին Ձեզ կհայտնեմ:

Նա Ալազանի հինգերորդ նամակն էլ կցեց մյուսներին և դրեց իր պորտֆելի նույն բաժնում: Ես շնորհակալություն հայտնելով և մնաս բարով ասելով դուրս եկա նրա մոտից:

* * *

Իմ ու ընկեր Ֆադեևի հանդիպումից անցել էր ուղիղ 21 օր: Տուն մտա թե չէ՝ Ալազանի քույր Սիրվարդը ինձ մեկնեց մի նամակ և ասաց.

— Առ, Ֆադեևից է:

Նամակը բացեցի, այո, Ֆադեևից էր: Ուրախությունից տատերը աչքիս մեկ սևանում, մեկ պայծառանում էին: Նամակը գրված էր Սովետական Միության Գրողների միության բլանկով թղթի վրա, որտեղ ընկեր Ֆադեևը գրում էր. «Ընկեր Ալազան, Ձեր ամուսնու՝ գրող Ալազանի գործը հանձնված է Սովետական Միության գլխավոր դատախազ ընկեր Ռուդենկոյին: Շուտով նրա գործին ընթացք կտրվի: Բարևներով՝ Ալ. Ֆադեև»:

Ֆադեևի նամակից հինգ ամիս հետո ստացա Սովետական Միության դատախազության բլանկով մի այլ պաշտոնական նամակ, որում գրված էր. «Սովետական Միության առաջին գրողների միության քարտուղար Ալեքսանդր Ֆադեևի միջնորդությամբ, Ձեր ամուսնու՝ գրող Ալազանի գործը շուտով կլսվի»:

Ցավոք պիտի նշեմ, որ կյանքիս այդ թռիռքի մեջ, այդ երկու նամակների հետքերն էլ չեմ գտնում, բայց հաստատ գիտեմ, որ նրանք Ալազանի արխիվի մի որևէ տաքուկ անկյունում նստած կլինեն, ես նրանց չեմ ոչնչացրել:

Այդ նամակից մեկ տարի հետո սկսվեց համաշխարհային երկրորդ պատերազմը: Միջազգային դրությունը չտեսնված սրվեց և Ալազանի գործերի վերանայման հարցը հանգիստ քնեց:

105. ԹԵԼՄԱՆԻ ԱՆՎԱՆ ԴՊՐՈՑՈՒՄ

Դպրոցական տարեսկզբի աշխատանքների նախապատրաստական շրջանն էր: Աշխատանքի նշանակման հրամանը ձեռքիս մտա Թելմանի անվան չորս հարկանի, գեղեցիկ, կոկիկ ու մաքուր դպրոցը և ներկայացա դիրեկտոր ընկեր Դերենիկ Սայադյանին: Նա շատ սիրով ու հարգանքով ընդունեց, մի քանի հարցեր պարզելուց հետո ասաց.

— Լավ, հիմա ազատ եք, բայց վաղը ուղիղ ժամը յոթին դպրոցում կլինեք:

— Լավ, — ասացի ես՝ ցտեսություն ասելով և դուրս գալով նրա առանձնասենյակից:

* * *

1939 թվի սեպտեմբերի մեկն էր: Դպրոցական տարվա առաջին օրը: Ուրախ-ուրախ և բարձր տրամադրությամբ մտա դպրոց, որը զարդարված էր տոնականորեն և հավուր պատշաճի: Դռնից մինչև դասարանները աստիճանների զույգ կողմերով շարված էին գույնզգույն ծաղիկներով ծաղկամաններ: Դռան երկու կողմերում կանգնած էին աշակերտական համազգեստներ հագած երկու սիրունիկ պատվո պահակներ: Քիչ հետո հնչեց դպրոցի առաջին զանգը: Նրա լայն ու մեծ դռները բացվեցին իմ առջև: Սկսվեց ինձ համար ուրախ ու հաճելի մի նոր կյանք: Մատյանը և աշխարհագրության քարտեզը ձեռքիս մտա 4ր դասարան: Որքան հաճելի էր դպրոցն ու նրա առաջին զանգը, նույնքան տհաճ էր 4ր դասարանը: Ոչ

մի աշակերտ իր տեղում չէր, բոլորը խառնված, գզգզվում, վազվզում, թռչկոտում, կռիվները հանած իրար էին խփում, գորգոռում, աղջիկների մազերը քաշքշում, իրար հրմշտում, իրար վրա գցում, գույգ մատները բերանը դրած սուլում: Մի խոսքով դասարան էր իր բոլոր անկարգություններով: Սա նոր ուսուցչի հետ վարվելու փորձնական ժամ էր, որ իմանային ուսուցչի կարողությունները և ըստ այնմ վարվելին հետագա դասերին: Ես երեխաներին քաջ գիտենալով քարտեզը դրի դասարանի մի անկյունում, մատյանը՝ սեղանին և «հանգիստ ու անվրդով» դիտում էի նրանց անհոգ, բոլոր տեսակի և որակի անկարգությունները այնքան, մինչև չարությունից հոգնեցին և հանգիստ նստեցին տեղերը: Նրանք հանգիստ նստած իմ խոսքին էին սպասում: Ես սովորականից էլ ցածր ձայնով ասացի.

— Ում անուն-ազգանունը կկարդամ, թող ոտքի կանգնի, որ ես բացականերին գտնեմ:

Նրանք առանց իմ մտադրությունը հասկանալու, լուռ կանգնում էին, իսկ ես «օրվա հերոսներին» դեմքից գիտեի, մնում էր նրանց ազգանունները իմանալ և անկարգների անունների կողքին նշանակում էի Ա տառը, որն ինձ համար նշանակում էր «անկարգ»: Ազգանունները կարդալիս ականջիս հասնում էին այս խոսքերը.

— Էս ի՞նչ անպետք ուսուցչուհի է, ձենը կարծես հե...ից է դուրս գալիս:

Մյուսը թե՛

— Եկեք ընկեր Սայադյանին բողոքենք, թող մի լավ ուսուցչուհի ուղարկի:

Երրորդը թե՛

— Դուք սուս կացեք, եթե ես վաղը սրան չթոցնեմ, ես էլ Կարապետ Զիլոյանը չեմ:

Չորրորդը թե՛

— Էս մի թիզն ի՞նչ է՝ որ մեզ ինչ սովորեցնի, եկեք վաղը շվվացնելով դուրս թոցնենք:

Եվ այսպես շարունակ, իսկ ես նրանց խոսքերը որպես թե չեմ լսում:

Ութ անկարգների ազգանունները մի թղթի վրա գրեցի, դասարանում կարդալուց հետո ասացի.

— Այս ցուցակը ես հիմա կհանձնեմ դիրեկտոր ընկեր Սայադյանին: Երկրորդ՝ դասերից հետո անապաման կհանդիպեմ սրանց ծնողներին:

— Վայ, այ տղա, էս ո՞նց մեզ բռնեց, — ասաց անկարգներից մեկը:

Մյուսը թե՛

— Էհ, մեր հասցեները չգիտի, ո՞նց կգտնի մեր տները:

Դասերից հետո հոգնած վիճակում գնացի նրանց տները: Առաջինը գտա Զիլոյան Կարապետի՝ անկարգների գլուխգործոցի տունը: Ինքը տանը չէր, դուռը բացեց միջին տարիքի համեստ աշխատանքի տեր մի մարդ:

— Բարև Ձեզ, — ասացի ես:

— Բարև:

— Ես Ձեր որդի Զիլոյան Կարապետի ուսուցչուհին եմ:

— Այսօր դպրոցի առաջին օրն է և Դուք մեզ մոտ... լավ ... այսօր ես նրա սպասը կեղեմ, — ասաց հորեղբայրը, որի մոտ էր ապրում Զիլոյանը:

Եվ այսպես այդ օրը ես եղա բոլորի տներում և բոլորն էլ իրենց անկարգ տղաների «սպասները եփեցին»: Մյուս օրը դիրեկտոր ընկեր Սայադյանն էլ իր հերթին սրանց «սպասը եփեց»: Երրորդ օրը նորից 4րդ դասարանում դաս ունեի: Մատյանն ու քարտեզը ձեռքիս, սրտի տրոփյունով թեքվեցի դեպի նրանց դասարանը: Միջանցքում կատարյալ խաղաղություն էր տիրում, դասարանի դուռը արագությամբ բացեցի ու... նրանք մեկ մարդու պես, ձեռքները կողքներին սեղմած ու ձգված կանգնեցին: Այս տեսարանը իմ մոտ ծիծաղ առաջացրեց ու ես ձեռքս բերանիս դրած, ծիծաղս խեղդած՝ դեպի լուսամուտը գնացի: Վերջապես ծիծաղս հաղթահարելով շուտ եկա դեպի դասարանը և մոայլ դեմք ընդունելով ասացի. «նստեցեք»:

Նրանք առանց մի շշուկի նստեցին: Այդ ժամանակ իմ վիճակը ստուգելու համար դասարան մտավ ընկեր Սայադյանը: Լուռ բոլորին նայելուց հետո դուրս եկավ դասարանից: Երբ նրան ուղեկցում էի՝ ասաց.

— Համա լավ սանձահարել եք, հա՛... ուրիշների դասերին հարսանիք են անում: Սա մեր դպրոցի ամենաանկարգ դասարանն է, նրանց մեծ մասը 2-րդ և 3-րդ տարեցիներ են: Ապրե՛ք, շատ ապրե՛ք, այսուհետև ձեր դասերը այդպես էլ խաղաղ կընթանան:

* * *

Կամաց-կամաց երեխաները թե՛ առարկան, թե՛ ինձ շատ սիրեցին, նույնիսկ անհամբեր սպասում էին հետագա դասերիս: Մի խոսքով, ինձ իրենց սիրելի ուսուցիչների շարքը դասեցին: Հաճախ, շատ հաճախ հիշում էի դպրոցի դիրեկտոր ընկեր Սայադյանի այս խոսքերը.

— Մարո, մի ուղտ բեր, որ մարտի ութին նվերներդ տուն տանի: Համա սիրեցին քեզ, համա բոլոր մեջ հավաքեցիր հա՛...:

Եթե ընթերցողը չի ձանձրանա, ես կպատմեմ մեր փոխադարձ սիրո ու մտերմության մի քանի դեպքերի մասին:

Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի ժամանակ Երևանի դպրոցների մեծ մասը զինվորական հոսպիտալների վերածվեցին, որոնց թվում և մեր դպրոցը: Նա բաժանվեց երեք դպրոցների վրա, իմ դասարանները ինձ հետ միասին գնացինք №18՝ Շենգավիթի յոթամյա դպրոցը: №18 դպրոցը ընդարձակ, միահարկ գյուղական դպրոցի տեսք ուներ: Տասնհինգ բոլոր ուշացման (պրոգնոլի) համար մարդկանց որսալու ու բանտերը լցնելու ամենաթեժ ժամանակն էր: Ինքս սովորում էի բժշկական ինստիտուտում, տրամվայների անկանոն աշխատանքների պատճառով հաճախ, շատ հաճախ ոտքով էի գնում Շենգավիթ: Մի փողոցի խաչմերուկում հանդիպեցի իմ սիրելի աշակերտներ Ժորա Հարությունյանին և Վոլոդյա Շահբազյանին, որոնք ինձ տեսնելով սարսափահար ասացին.

— Ընկեր Մարո, գիտե՞ք որ մեկ ժամով դասից ուշացել եք: 6-րդ դասարանը իրեն շատ լավ պահեց և ոչ ոք չիմացավ Ձեր բացակայության մասին: Հիմա մեզ մոտ եք, մերոնք հանգիստ նստած Ձեզ են սպասում, բայց մենք ուզում ենք գաղտնի ճանապարհով ներս տանենք, որ ոչ ոք Ձեզ չտեսնի:

Նրանք ինձ ներս տարան ոչ թե բակից, այլ դպրոցի հետևից, որտեղ բաց-

վում էր նրանց դասարանի լուսամուտները: Վոլոդյան կռացավ, Ժորիկն ինձ օգնեց, ես կանգնեցի Վոլոդյայի մեջքին, դասարանի աշակերտները ձեռքիցս բռնած ինձ վեր քաշեցին և դասարան մտցրեցին ու բոլորը միասին ծափահարեցին:

— Այս ինչ միտինգ է, — անմիջապես հայտնվեց դիրեկտոր Հուրին Հարությունյանը:

— Միտինգ չէ, ընկեր Մարոն այնքան լավ բաներ պատմեց, որ մենք ոգևորված և մեզանից անկախ ծափահարեցինք, — ասաց Մայրանուշը:

— Որ դասը ձեզ ոգևորել է, այդ շատ լավ է, բայց որ մյուս դասարաններին էլ խանգարեցիք՝ այդ էլ փաստ է:

* * *

Աշակերտներս այնքան էին կապված ինձ հետ, որ մեկ ժամ էլ առանց ինձ տեսնելու չէին մնում, անգամ գիտեին տանս բանալու տեղը: Մի անգամ սպիտակեղենս հավաքել էի, որ ինստիտուտից վերադառնայի և լվացքս անեի: Շտապշտապ տուն մտա, որ լվացքս անեի, ո՛վ զարմանք, շորերս չկային: Գնացի հարևանուհուս տուն և նրան հարցրեցի.

— Կալիպսե, դու այսօր իմ սենյակ մտն՞լ ես:

— Ոչ, Մարո ջան, — ասաց հարևանուհիս մի փոքր շփոթված:

— Շորերս հավաքել էի որ լվայի, հիմա չկա, եթե գողը զար ինչո՞ւ միայն կեղտոտ հագուստները կտաներ:

— Մի անհանգստանա, երևի աշակերտուհիներդ են տարել, որ լվանան:

Մյուս օրը տուն մտնելիս տեսա շորերս լվացած, արդուկած և սեղանին դրված: Նույն օրը դասարան մտնելիս ինձ մոտեցավ Լուսիկը և ասաց.

— Ընկեր Մարո, լվացքը հավանեցի՞ք:

— Հավանեցի, բայց Լուսիկ ջան, խնդրում եմ մյուս անգամ այդ չկրկնվի, անհարմար է:

— Ինչո՞ւ չկրկնվի, չէ որ Դուք և՛ աշխատում, և՛ սովորում եք և անչափ զբաղված եք, ինչ կլինի, որ մենք Ձեզ մի փոքր օգնենք, բա ինչո՞ւ Դուք մեզ բոլոր հարցերում օգնում եք, իսկ մեզ թույլ չեք տալիս, որ Ձեզ օգնենք:

— Չէ, չէ, մի անգամ արեցիր՝ շնորհակալ եմ:

Մի այլ անգամ ինստիտուտից հոգնած ու դադրած տուն էի վերադառնում և մտածում էի շտապ մի բան եփել ուտել և գնալ աշխատանքի: Սենյակիս դուռը բացեցի թե չէ, շատ հաճելի, բայց անծանոթ մի հոտ կպավ քթիս: Մոտեցա սեղանին և բարձրացրի նրա վրա փռած թերթը՝ ո՛վ զարմանք... Բայազետի մի մեծ քյուֆթա ափսեի մեջ փռված էր: Մեծ ախորժակով այն կերա, բայց մինչև օրս էլ չիմացա՝ ո՛վ էր նրա հեղինակը:

* * *

Մի կիրակի դպրոցի բակում շաբաթօրյակ էր նշանակված: Բոլոր երեխաները աշխույժ աշխատում էին, բայց յոթերորդ դասարանի մի խումբ աղջիկներ պատի տակ կանգնած խոսում էին: Ես նրանց խմբին մոտենալով՝ ասացի.

— Ինչո՞ւ չեք աշխատում, դե՛, շուտ գործի անցեք:

— Մեզ տրված աշխատանքը մենք արդեն կատարել ենք, — միաբերան պատասխանեցին նրանք:

Ես արդեն հեռանում էի, երբ երկու աղջիկ ինձ փաթաթվելով ասացին.

— Ընկեր Մարո, ընկեր Մարո, բոլորը ասացին իրենց սիրած մրգերի անունները, որոնք են Ձեր սիրած մրգերը:

— Ես ոչ մի միրգ չեմ սիրում, — ասացի ես խմբից հեռանալով:

— Չէ, չէ, պիտի ասեք ձեր սիրած մրգերը, — վրա տվին բոլոր կողմերից:

Որպեսզի ձեռքներից ազատվեմ, ասացի.

— Թարմ ընկույզի միջուկ և մալաչա տանձ, — ու շարունակեցի ճանապարհս:

— Վայ, ընկեր Մարոն իմ սիրած մրգերն է սիրում, — պատասխանեց Վոլոդյա Շահբազյանը:

Մի քանի օր հետո սեղանիս վրա տեսա երկու հատ մալաչա տանձ և մի փոքրիկ ափսե ընկույզի միջուկ:

Այդ տեսնելով՝ ինքս ինձ ասացի. «Ա՛խ, սատանաներ»: Նրանք, հատկապես վեց և յոթերորդ դասարանցիները, ինձ վրա նայում էին որպես իրենց մեծ քրոջ և լավ խորհրդատուի: Ինձ հետ էին կիսում իրենց վիշտն ու ուրախությունը, անգամ սրտում եղած պատանեկական խոր գաղտնիքները: Իմ խոսքը նրանց համար օրենք էր:

* * *

Օրը կիրակի էր, բայց ես ժամանակից շուտ արթնացա, անկողնումս պառկած հանգստանում էի: Դռանս շատ մոտ լսում էի երկսեռ աշխույժ ծիծաղ ու կշկշոց: Դուռը բացեցի: Նրանք էին՝ յոթերորդ դասարանցիները:

— Հը, ինչո՞ւ եք առավոտ շուտ տունս «պաշարել»:

— Ընկեր Մարո, երկու օրից պետք է սահմանադրություն հանձնենք, բայց զգում ենք, որ մեր վիճակները թույլ են, եկել ենք, որ Դուք ամրացնեք, — ասաց Ռաֆիկ Հակոբյանը:

— Դե ներս եկեք, — ասացի ես: Երկու օրում հարցերի միջոցով կրկնեցի սահմանադրության համառոտ կուրսը, և նրանք հաջողությամբ հանձնեցին սահմանադրություն առարկան և ավարտեցին յոթնամյակը:

* * *

Մի օր առավոտյան ժամը տասին տուն մտան Վոլոդյան ու Ժորիկը և ինձ դիմելով՝ ասացին.

— Ընկեր Մարո, այսօր մեր դասարանի ավարտական խնջույքն է և ամբողջ դասարանի կողմից խնդրում ենք Ձեզ, որ ներկա լինեք:

— Որտեղ եք կազմակերպել:

— Զանգվի ձորի մի գեղատեսիլ վայրում:

— Լավ, գնանք, — ասացի ես և նրանց հետ միասին ճամփա ընկա:

Ո՛վ զարմանք, խնջույքում ինձանից բացի և ոչ մի ուսուցիչ:

—Այս ի՞նչ բան է, ինչո՞ւ մյուս ուսուցիչներին և դիրեկտորին չեք կանչել:

—Բացի Ձեզանից ոչ մի ուսուցիչ չենք հրավիրի, նրանք կգան և պաշտոնականություն կմտցնեն մեր խնջույքում և կփչացնեն մեր տրամադրությունը: Ներողություն ենք խնդրում ձեզանից, որ այս մի հարցում Ձեզ չենք ենթարկվում,—պատասխանեցին նրանք տարբեր կողմերից:

Ես ընկա անելանելի դրության մեջ: Հարկադրել՝ նշանակում է նրանց տրամադրությունը փչացնել, ուստի լռեցի:

* * *

Անցել են երկար տարիներ: Նրանք ավարտել և սովորում էին զանազան բարձրագույն հաստատություններում, դարձել էին ինժեներներ, բժիշկներ, ուսուցիչներ, գիտաշխատողներ և գրողներ: Ամեն անգամ ինձ հանդիպելիս մոտենում են նույն աշակերտական համեստությամբ, սիրով ու հարգանքով և նույն հարազատությամբ: Առանց սեռի խտրության փաթաթվում, համբուրվում, հիշում են իրենց աշակերտական քաղցր օրերը և նույն հարգանքով ու ջերմությամբ էլ հեռանում ինձանից:

* * *

Վերջին տարիներս հաճախ հեռուստատեսությամբ, թերթերում ու թատրոնի աֆիշաներում կարդում եմ ինձ շատ հարազատ մի անուն-ազգանուն և ինքս ինձ հարցնում. «Արդյո՞ք սա իմ չարածնի, թովռուն ու խելացի Ժորիկը չէ...»:

—Այո, Ձեր Ժորիկն է,—ասաց ներքին մի ձայն: Եվ ես անհուն կարոտով ու սիրով գրեցի հետևյալ տողերը.

Սիրելի Ժորիկ

Քո առաջին հաջողությունների առաջին ուրախացողը ես պետք է լինեմ: Ես ձեր դասարանի մեծ քույրն ու խորհրդատուն էի, իմ խոսքը ձեզ համար օրենք էր: Դուք իմ փոքրիկ եղբայրներն ու քույրերն էիք: Դուք ամենայն հարազատությամբ ու անկեղծությամբ ինձ մոտ բացում էիք ձեր պատանեկական թրթռուն ու կոկոն սրտերը: Դու վերջին դասարանում էիր և որոնում էիր կյանքիդ նորանոր ուղիները: Դու ցանկացար ուսումդ շարունակել բեմական գծով, իսկ ես քեզ քննադատելով՝ ասացի.

—Դու, Ժորիկ ջան, բեմական արտաքին տվյալներ ունես, բայց բեմական ձայն չունես, իսկ բեմական ձայնն ու խոսքը նույնքան կարևոր են, որքան արտաքինը: Ես քեզ խորհուրդ տվի բժիշկ դառնալ, մնացածը քեզ թողեցի: Դու բժիշկ դարձար, բայց մնացածը սերմնային վիճակում մնացել է քո մեջ, քո պարարտ «հողում», ու մի օր էլ այդ սերմերը թատերագրության պտուղներ տվին: Հեռուստատեսության էկրանի վրա կարդում եմ՝ «Սրտի արատ» Ժորա Հարությունյանի, «Ոսկե ցլիկ» Ժորա Հարությունյանի, «Շրթներկ №4» Ժորա Հարությունյանի: Արդյո՞ք սա իմ փոքրիկ ու վարդաթշիկ Ժորիկը չէ:

—Այո, քո Ժորիկն է,—ասացի ինձ, №18 դպրոցի զարդն ու կարմիր կակաչը:

«Գրական թերթ»-ում կարդացի «Ղազարը գնում է պատերազմ», «Գլխի գինը 50 միլիոն» առաջին կարգի դիպլոմ և դրամական պարգև:

— Արդյո՞ք սա իմ Ժորիկն է:

— Այո՛, քո փոքրիկ, չարաճճի և խելացի Ժորիկն է, — ասացի ինքս ինձ:

Սիրելի Ժորիկ, որքան էլ տարիները դեմքդ ակոսեն և մազերդ շուշան դառնան, դու ինձ համար միշտ վարդաթշիկ, միշտ թովոուն ու թմբլիկ Ժորիկը կմնաս:

Շնորհվորում եմ քո առաջին հաջողությունները թատերական ասպարեզում, ցանկանում եմ նորանոր բարձունքներ նվաճես և ինձ ու քո հարազատներին ուրախացնես:

Համբույրներով քո ուսուցչուհի՝

ՄԱՐՈ ԱԼԱԶԱՆ

6/2. 1968թ.

106. ՑՆՅՈՂ ԻՐՈՂՈՒԹՅՈՒՆ

Երբ աշխատանքից տուն վերադարձա, ինձ իր մոտ կանչեց Ալազանի հայրը և խորհրդատուի տեսքով ու տոնով ասաց.

— Մարո՛, բալան, դու դեռ շատ ջահել ես, զուր տեղ բախտդ մի կապիր Վահրամի հետ, նա այլևս չի վերադառնա, քեզ մարդ չի դառնա: Գնա՛, բալամ, ամուսնացիր, քեզ համար տուն ու տեղ դարձիր:

Ես հայրական այդ խոսքերից շանթահարվեցի, մի պահ ինձ կորցրեցի, ապա կամաց-կամաց ուշքի գալով, հոգու և սրտի մորմոքով ասացի.

— Ամո՞թ քեզ, հայրիկ, ես քեզանից այդ խոսքերը չեի սպասում: Ինչո՞ւ համար եմ այդ խոսքերդ, չեմ հասկանում, գուցե չեմ ցանկանում, որ ես քո տանը ապրեմ, գուցե մտածում ես, որ ես քո հաշվին պիտի ապրեմ:

— Այո՛, չեմ ցանկանում, որ դու իմ տանը ապրես, քո պատճառով միշտ ես ու կինս կռվում ենք (սրա կինը Ալազանի երկրորդ մայրն էր): Գնա բալամ, ես էլ որդի չունեմ, օտարի աղջկան տունս պահել չեմ կարող:

Զարմացած որդուրաց հոր խոսքերից գնացի Ալազանի քրոջ՝ Սիրվարդի տուն, լացով ու մորմոքով պատմեցի հայրիկի ասածները:

— Այդպիսի խոսք հայրիկն ասել չէր կարող, — ասաց Սիրվարդը հուզված ու զարմացած:

— Վեր, վեր կաց, այ կնիկ, գնանք տեսնենք այս ի՞նչ անհավատալի խոսքեր է ասում այս աղջիկը, — ասաց Ալազանի փեսա Մկրտիչ Տեր-Աբրահամյանը: Երեքով միասին գնացինք Ալազանի հոր տուն:

— Հայրիկ, դու Մարոյին այսպիսի խոսքեր ասե՞լ ես:

— Այո՛, ասել եմ, հիմա էլ կասեմ, ես էլ որդի չունեմ, օտարի աղջկան ինչո՞ւ տունս պահեմ, վաղը մյուս օրն էլ սենյակներիցս մեկն էլ կլսի:

— Հորը վայել խոսքեր չես ասում, հայրիկ, — ասաց Սիրվարդը արտասովորով, ձեռքս բռնելով:

— Գնանք, գնանք, Մարո ջան, այսուիետև դու մեր տանը կապրես:

Երբովս լուռ ու վրդովված իրերս հավաքեցինք ու գնացինք Սիրվարդենց տուն: Նստած խոսում ու խորհրդակցում էինք հայրիկի արարքի վրա, բայց ականջիս միշտ էլեկտրական զանգի պես հնչում էր հայրական այս խոսքերը. «Այո, ասել եմ, հիմա էլ կասեմ, ես էլ որդի չունեմ, օտարի աղջկան չեմ կարող տունս պահել»:

Մի հինգ ամիս նրանց տանը ապրելուց հետո տեսա, որ հարևանուհի Վարդ Խոսրովյանը, որը կապված էր ՆԳ Ժողկոմատի հետ, ամեն առիթով սպառնում և Սիրվարդի վրա մատ թափ տալով ասում էր.

— Սպասիր, ես քեզ ցույց կտամ, հակահեղափոխականի կնոջը բերել և տունդ ես պահում, հմ:

Որպեսզի նրանց փորձանքի մեջ չգցեի, սուսուփուս դպրոց գնացի, գաղտնի քնեցի և բնակվեցի այնտեղ: Մի քանի օր հետո գիշերով թաքուն երբ Սիրվարդենց տուն գնացի, նա հարցրեց.

— Այ Մարո, էս ո՞ր գնացիր, որտեղ ես լուսացնում քո օրը:

— Ընկերուհուս տանն եմ լինում, չեմ ուզում, որ իմ պատճառով Վարդը ձեզ տանջի ու սպառնա: Ես ձեզ մոտ կգամ, որ նա ինձ չտեսնի, բայց ձեզ մոտ ապրել չեմ ուզում: Վախենում եմ, որ իմ պատճառով ձեր տունը խուզարկեն:

— Խուզարկում են խուզարկեն, մենք ինչի՞ց պիտի վախենանք:

— Չէ, քույր ջան, ես էլ ձեր տանը չեմ ապրելու, շատ և շատ շնորհակալ եմ ձեզանից և ձեր մարդկային վերաբերմունքից, մինչև կյանքիս վերջը չեմ մոռանա ձեր հոգատար վերաբերմունքը իմ նկատմամբ:

* * *

Մեկ ամիս էր ինչ առանց անկողնու դպրոցումս էի լուսացնում: Այնտեղ քնում, այնտեղ ուտում, այնտեղ էլ աշխատում: Նոր տարվա նախօրյակ էր: Դպրոցի ուսուցչական կոլեկտիվը պատրաստվում էր Նոր տարին դիմավորելու: Խնջույքի կազմակերպիչը ինձ դիմելով ասաց.

— Մարո, Նոր տարվա խնջույքին կմասնակցեն:

— Անպայման, — ասացի ես և մուծեցի պահանջվող գումարը:

— Իսկ որտեղ է կայանալու խնջույքը:

— Դպրոցի ուսուցչանոցում:

Դպրոցի ուսուցչանոցում... ուրեմն ինձ գիշերելու տեղ չմնաց, այդ հանդիսավոր ժամին ում դուռը ծեծեմ, ում անհանգստացնեմ, ինչո՞ւ իմ արատավոր ներկայությամբ ուրիշի նոր տարին փչացնեմ, ավելի լավ է քեֆին մասնակցեմ՝ մտածեցի ես: Մեր ժողովրդի մեջ սովորություն ու կենցաղ է դարձել, եթե Նոր տարուն սեղանդ լի ու առատ է, դու ուրախ ես, ուրեմն ամբողջ տարին էլ ուրախ կանցնի և սեղանդ լի ու առատ կլինի: Փորձենք՝ ասաց գիտակցությունս, հետևի՛ր ժողովրդի իմաստուն խորհրդին, նիստ ու կացին: Ինչպես ամբողջ կյանքումս, թող այս գիշերն էլ վիշտն ու ուրախությունը ինձ մոտ կողք-կողքի նստեն, տեսնենք նրանցից ո՞վ կհաղթի:

* * *

Սկսվեց խնջույքի եռուզեռը, ուրախ ու բարձր տրամադրությունները, կենաց-բաժակները, երգն ու պարը, լավագույն խոսքերն ու գովքն իմ և ընկերներիս հասցեին, երգ ու պար: Ընկերներս ինձ քաշեցին պարի մեջ, ես պարեցի, տրամադրությունս լավացավ, վիշտը գլուխը կախեց, սուս ու փուս ինձանից հեռացավ: Ուրախությունը հաղթեց, և ես կուլեկտիվիս հետ երգեցի, պարեցի և ուրախացա:

* * *

Դպրոցում ապրելու, քնելու գաղտնիքը ամիսներ շարունակ ոչ ոք չիմացավ: Մի օր ուշ ժամին ուսուցչանոցի դուռը թակեցին: Ես վախեցած և սրտատրոփ վեր թռա քնածս տեղից և բացեցի դուռը: Ներս մտավ դպրոցի պահակ Վարդան բիձեն և անհամարձակ տոնով ասաց.

— Շատ ներողություն, ընկեր Մարո, որքան ես նկատել եմ, Դուք դպրոցից տուն չեք գնում: Ինչ է պատահել, Դուք տուն ու տեղ չունե՞ք, որդի:

— Չունեմ, Վարդան բիձա, ես նոր եմ բանտից ազատվել և ոչինչ չունեմ: Խնդրում եմ այդ մասին ոչ ոքի ոչինչ չասե՞ք, մոտ օրերս ես տուն կստանամ, էլ դպրոցում չեմ քնի:

— Ա՛յ որդի, ես հայ քրիստոնյա մարդ եմ, չեմ կարող հանդուրժել, որ Դուք մեն-մենակ, առանց տեղաշորի քնեք այս հսկա շենքում: Ինչ ասես չի պատահի այս մութ խավարում: Գնանք, գնանք որդի, ես մեկ աղջիկ ունեմ, Դուք էլ դարձեք երկրորդը, թե չէ մարդկային խիղճը չի դիմանա այս բոլորին:

— Շնորհակալ եմ, Վարդան բիձա, ես չեմ ուզում Ձեզ նեղություն տալ և անհանգստացնել:

— Ինչ նեղություն, այ որդի, մենք էլ մարդ ենք, հո գազան չենք:

Վարդան բիձի մարդկային արարքը մինչև հոգուս խորքը հուզեց ինձ ու ես արտասվալի աչքերով հետևեցի նրան: Նա զբաղեցնում էր Թելմանի դպրոցի առաջին հարկի երկու փոքրիկ սենյակները: Նրա տանը հանդիպեցի նրա հաշմանդամ, վերին աստիճանի բարի ու խղճով աղջկան՝ Սաթիկին, որն ինձ ընդունեց գրկաբաց ու ջերմությամբ: Նա արցունքները սրբելով ինձ ասաց.

— Երբ հայրիկս Ձեր մասին պատմեց, ամբողջ գիշեր անկողնումս շուռումուռ եկա և չկարողացա քնել ու միշտ ինքս ինձ ասում էի՝ բա ռնց է այդ խեղճ կիներ, առանց տեղաշորի չոր տախտակի վրա քնում...

Նրանք ինձ տրամադրեցին փափուկ անկողին: Ես վեց ամիս գիշերեցի նրանց տանը:

Մի օր, չգիտեմ ինչի կապակցությամբ, Վարդան բիձայի այդ մարդկային արարքի մասին պատմեցի որբանոցից իմ մանկության ընկերներ Թագուշ և Սերոբ ամուսիններին: Երկուսն էլ կյանքի դառնությունները ճաշակած, կյանքի դալար մտրակների հարվածները իրենց մանուկ ուսերին տարած մարդիկ էին: Թագուշը արցունքները սրբելով, գլուխս իր բարի ու մեծ սրտին սեղմելով ասաց.

— Մարո ջան, խնդրում եմ վաղվանից մեզ մոտ փոխադրվես:

— Առանց մի առարկության, — Թագուշի խոսքը կրկնեց նրա ամուսին Սերոբ Ադամյանը:

— Ձեզ մո՛տ... ոչ մի դեպքում, — առարկեցի ես, — ձեր ունեցածը ընդամենը մեկ սենյակ է, իսկ դուք հինգ հոգով, վեցերորդին որտե՛ղ պիտի տեղավորեք:

— Կտեղավորենք, մեր սենյակը փոքր, բայց սրտնեքս մեծ են, ոչ մի խոսք, վաղվանից մեզ մոտ կապրես, կուտես ու կխմես, ինչպես մեր մեծ քույր:

— Հարգելի Վարդան բիձա, Մարոն մեզ պատմեց ձեր մարդասիրական վեհ ու ազնիվ արարքի մասին, մենք այն լսեցինք սրտի մորմոքով և արցունքներով: Դուք Մարոյի հետ ընդամենը վեց ամսվա ծանոթներ եք, իսկ մենք նրա մանկության և պատանեկության ընկերներն ենք: Շատ շնորհակալ ենք Ձեր մարդասիրական այդ լավ արարքի համար և խնդրում ենք, որ Մարոյին թոյլ տաք մի վեց ամիս էլ մեզ մոտ ապրի, որ մենք հանգիստ խղճով կարողանանք ուտենք, խմենք ու հանգիստ քնենք — ասացին ամուսինները Վարդան բիձուն::

— Բայց մենք նրան չենք վշտացրել, ինչո՞ւ պիտի փոխադրվի ձեզ մոտ:

— Մարոն ձեզանից անչափ գոհ ու շնորհակալ է, բայց մենք էլ ուզում ենք մեր ընկերական պարտքը կատարած լինենք և վերջապես մենք երեք սենյակ ունենք, մեկը կտրամադրենք իրեն:

«Երեք սենյակի» մասին նրա չափազանցնող խոսքերի վրա ես նայեցի նրան և ժպտացի: Եվ այսպես Թագուշը, երկար ժամանակ լեզու թափելով, նրանց համոզելով, ճամպրուկս վերցրեց: Ես արտասվելով Սաթիկի հետ գրկախառնվեցի և համբուրվեցի, իսկ Վարդան բիձայի բարի ձեռքը սեղմելով դուրս եկանք նրանց հարազատ օջախից: Մոտ մեկ տարի ապրեցի Թագուշենց հյուրընկալ տանը: Այստեղ իմ օրն ավելի ուրախ ու բովանդակալից էր անցնում: Ես ինձ զգում էի ինչպես իմ տանը, շրջապատված հարազատներով: Թագուշը վերին աստիճանի ուրախ, ասող-խոսող, կատակասեր, վերջին պատառը ընկերոջ հետ կիսող աղջիկ էր: Ես էլ այդ հարցերում նրանից հետ չէի մնում, ո՞նց որ ասում են՝ «կուժը գլորվել, պուտուկին էր գտել», իսկ նրա վերին աստիճանի համեստ, ծանրակշիռ Սերոբը սիրով լսում էր մեր ուրախ, անհոգ կատակները և ծիծաղում: Նրանք ունեին երեք սիրունիկ թմբիկ աղջիկներ: Նաղյան՝ նրանց ավագ դուստրը, հրաշալի երգում, պարում և արտասանում էր: Կարծես ծնվել և մեծացել էր բեմի համար:

— Այս աղջկան արվեստի բնագավառում մեծ ապագա է սպասվում, — նրան լսելուց հետո ասաց հայտնի դերասանուհի Արուս Ոսկանյանը:

Նրան մի քանի անգամ մանկական դերեր խաղալու համար հրավիրեցին Պետական առաջին թատրոն և հիացան նրա բնական ու անբռնագրոսիկ խաղով և արտասանությամբ:

Կիման՝ նրանց միջնեկ աղջիկը, ոչ մի բանում չէր զիջում մեծ քրոջը, իսկ ութ ամսեկան Ալինան-Ալիկը իմ գրադմունքի հիմնական օբյեկտն էր, որին անչափ սիրում, գուրգուրում, խնամում ու մշտապես լողացնում էի: Իմ սերը նրա նկատմամբ հասավ չափաժող խոսքի, ահա այն.

Ալիկս, իմ թմբիկ բալիկս,

Կարմրաթշիկ Ալիկս

Մշտածիծաղ լալիկս,

Իմ վարդաբույր բալիկս:

* * *

1941 թվին սկսվեց Երկրորդ համաշխարհային պատերազմը: Սերոբը կանգնեց հայրենիքի պաշտպանության մարտական դիրքերի վրա: Թագուշը տնքում էր երեք երեխաների ծանր հոգսի տակ: Եվ այդպես կորավ երկու շնորհալի փոքրիկների տաղանդը:

* * *

Մեկ տարի հետո քաղաքային խորհրդի բնակարանային բաժնից ինձ կանչեցին, քաղաքային կրկեսի կողքին, մի կիսախարխուլ շենքի գետնահարկում մի սենյակ տվին: Աստված սենյակ համարեր: Ահա այդ սենյակի նկարագրությունը իմ չափածո խոսքերով.

*Չորս պար ունեմ, չորսն էլ ծուռ,
Փլփլված են ու խարխուլ,
Չորս պարից էլ հոսում է ջուր,
Մեջն ապրում եմ որպես հյուր:*

Չնայած այսպիսին էր իմ տունը, ես հոգեպես հանգիստ էի, որ իմ «արատավոր» ներկայությամբ էլ ոչ ոքի չէի անհանգստացնում:

* * *

Պատերազմի սկսվելուց ամիսներ անց դպրոցներից զինվորական կոմիսարիատ կանչեցին ընտանիքով քիչ ծանրաբեռնված երիտասարդ ուսուցչուհիներին, որոնց թվում նաև ինձ: Կազմակերպվեց մեկ տարվա քույրական կուրսեր, որտեղ անցանք բժշկական նեղ մասնագիտական տասներկու առարկա: Ես կուրսերն ավարտեցի գերազանց գնահատականներով: Որպես գերազանցիկի՝ Զինկոմիսարիատը ինձ ուղարկեց վիրահատական-վիրաբուժական հիվանդանոց պրակտիկայի, որից հետո պետք է դառնայի վիրահատական-վիրաբուժական քույր և մասնակցեի նրանց բոլոր վիրահատություններին, պատրաստեի վիրահատման անհրաժեշտ մատերիալը և մատուցեի վիրահատող բժիշկներին:

Յոթ տարի էր, ինչ Ալազանից նամակ չէի տեսել, հինգ տարի էր, ինչ նրանից ոչ մի տեղեկություն չունեի, բայց փայփայում էի այն հույսը, որ նա կա, շնչում է ինձ համար: Մի կողմից նրա հոր անմարդկային արարքը, մյուս կողմից իմ անտուն-անտեր թափառական կյանքը խորը մտածմունքների և տանջանքների մեջ էին գցել ինձ: Հայրը իր որդու վերադարձին չէր սպասում և ինձ էլ համոզում էր, որ ես հրաժարվեմ նրանից, գնամ ու ամուսնանամ և ինձ համար նոր կյանք կառուցեմ: Հեշտ էր այդ բոլորն ասել... շատ հեշտ, բայց ղվ, ղվ կարող էր փոխարինել նրան: Արդյո՞ք կգտնվի մեկը, որ իմ սրտում գցած նրա սիրո, հարազատության, հավատարիմ ընկերության, անսահման հոգատարության, լիրիկ ու քնքուշ սիրո ամրակուտ արմատները քոքահան աներ: «Ո՛չ, երբեք, այդպիսին չկա և չի կարող լինել», – խոր համոզմունքով մտածում էի ես:

Ահա այս մտքով տարված, Զինվորական կոմիսարիատի գրությունը ձեռքիս, մտա վիրահատական-վիրաբուժական հիվանդանոց: Աստիճաններով վեր

բարձրանալիս հանդիպեցի սպիտակ խալաթ հագած, 30-ի մոտ, համակրելի մի տիկնոջ:

— Ներեցե՛ք, տիկին...

— Խնդրե՛մ, բայց ես տիկին չեմ, — ինքնասիրությունը վիրավորված հաճելի ժպիտով ասաց նա:

— Մխալիս համար ներեցե՛ք, — ասացի ես մեղա գալու տոնով, — որտեղ տեսնեմ բժիշկ Ռազմիկ Պատրիկյանին:

Մինչ բժշկուհին կպատասխաներ իմ հարցին՝ ինձ մոտեցավ հեռու-հեռավոր մշուշներից եկած «ծանոթ ու հարազատ» մի դեմք և ասաց.

— Ես եմ Պատրիկյանը, բայց ինչո՞ւ առանց խալաթի:

Նրան նայելով ես այլայլվեցի, մի փոքր ինձ կորցրեցի և նրա հարցին ոչ մի պատասխան չտվեցի: Զինկոմիսարիատի գրությունը դողդողացող ձեռքերով, թաքտացող սրտով, հայացքս նրա հայացքին հառած՝ մեկնեցի նրան: Նա կարդում էր գրությունը, իսկ ես շշմած հայացքով նայում էի նրան և համեմատում: Օ՛, Աստված իմ, ի՞նչ անակնկալ հանդիպում, ի՞նչ նմանություն. հասակի բարձրությունը նույնն էր, մազերի սանրվածքը՝ իսկ և իսկ նույնը, բայց այն տարբերությամբ, որ թեև երիտասարդ, բայց քունքերին տարիները ձյունել էին: Դեմքը նույն մարմարյա սպիտակ և կիրթ դեմքն էր: Ակնոցները նույն սև շրջանակներով, որն ավելի էր ընդգծում դեմքի սպիտակությունը և կիրթ լինելը: Կոստյումը՝ նույն սևը, կարծես իմ ձեռքերով խնամքով արդուկած, իմ ձեռքերով անուշաբույր օծանելիքը ցանաձ, անգամ նրա սիրած օծանելիքի հոտը զգացի:

Նա կողքի կանգնած քրոջը կարգադրեց խալաթ բերել ինձ համար: Ես մի կողմից խալաթս էի հագնում, մյուս կողմից որոնող ու համեմատող հայացքով նրան էի նայում: Քայլերի արագությունը նույնն էր, միայն նա քայլում էր ավելի խրոխտ և հաղթական քայլվածքով: Շիկնել, կարմրել, տարվել էի նրանով՝ մոռանալով հիվանդանոց գալուս նպատակը և տարվեցի հին և հեռավոր քաղցր հուշերով: Նա զգաց իմ շփոթությունը և դեմքիս այլայլված արտահայտությունը, զգաց, որ ես ինձ մոռացա և տարվեցի իրենով, բայց ինչո՞ւ հենց առաջին հայացքից՝ այդ չհասկացավ: Երևի մտածեց. «երիտասարդ աղջիկ է, ուղղակի տարվեց»: Հենց առաջին հանդիպումից, առանց այլևայլության, ինձ առաջնորդեց վիրահատական-վիրաբուժական սենյակ և ասաց.

— Դուք օպերացիոն քրոջ հետ ամեն օր այստեղ պիտի աշխատեք, իսկ հիմնական վիյասնենիան²³⁷ ես պիտի տամ Ձեզ և Ձեր աշխատանքներին:

Այդ խոսքերից ես անսահման ուրախացա, կայտառացա, կոկոն վարդի պես բացվեցին սրտիս թերթերը, վիրահատման դեղաբույր սենյակում մի տեսակ վարդի բույր զգացի և նրան դառնալով ասացի.

— Ներեցե՛ք, իսկ վաղը ղո՛ր ժամին գամ:

— Առավոտյան ժամը 9-ին, — պատասխանեց նա՝ փոխադարձ նուրբ մի հայացքով շոյելով ինձ:

237 Պարզաբանումը:

Ցտեսություն ասելով, ամիսասանքով դուրս եկա վիրահատական սենյակից ու ինքս ինձ ասացի. «ճնց համբերել, ճնց դիմանալ մինչև մյուս օրվա առավոտյան ինը, գոնե ութին կանչեր»:

Օ՛, Աստված իմ, ինչ նմանություն, ինչ պատահականություն, արդյո՞ք սա ինձ չի տանի դեպի իմ առաջին, իմ տանջված սիրո կործանումը: Չգիտեմ... չեմ հասկանում... միտքս չի գործում, տեսնել, միայն նրան տեսնել եմ ուզում:

Փոթորկահույզ մտքերով տարված, կարծես թե իմ առաջին, իմ կործանված սերս գտած, երջանկացած քայլերս ուղղեցի դեպի դպրոց: Դասը սկսվեց: Աշակերտներս օրվա դասն են պատմում, բայց ես ոչ լսում, ոչ էլ հասկանում եմ: Աշակերտի փոխարեն աչքիս առաջ է կանգնում նրա պայծառ ու մշուշներից եկած դեմքը: Ականջիս հնչում են նրա խոսքերը՝ «բայց հիմնականում վիսասենիան ես եմ տալու Ձեզ»: Արդյո՞ք նորից կհանդիպեմ... երանի այդ օրը դասեր չունենայի, ամբողջ օրը հիվանդանոցում մնայի ու հայացքներով նրան փայփայեի, յոթը տարվա կարոտս նրանից առնեի:

* * *

Օրը մթնեց: Տուն գնացի: Անկողին մտա, քունս չի տանում, անդադար շունումուռ եմ գալիս անկողնում: Աչքիս առջև կանգնեցին երկու նման դեմքեր ու հասակներ, մեկը՝ ծանոթ ու հարազատ, մյուսը՝ կենդանի դեմս կանգնած: Մեկը՝ հարազատ հոգով ու սրտով, մյուսը՝ նմանությամբ: Տե՛ր Աստված, ինչպե՛ս լուծել այս խճճված հարցը: Քունս չի տանում: Պատրիկյանի հետ ինչ-որ խոսել ուզեցի, բայց իմ արձակ մտքերը չափածո դարձան, ահա.

*Այդ օրը տեսա ես Ձեզ,
Կարծես թե գրա իմ հին սերը,
Արտաքինով նման է Ձեզ,
Իմ առաջին տանջված սերը:*

*Այդ օրվանից հարգում եմ Ձեզ,
Այդ օրվանից սիրում եմ Ձեզ,
Սրտիս խորքում պահում եմ Ձեզ:*

*Շշմած հայացքով նայում էի Ձեզ
Արդյո՞ք իմ կորած սերը գրա ես,
Բայց նա պոետ էր, իսկ Դուք վիրաբույժ,
Որով իմացա որ հին սերը չեք:*

Այս տողերը թղթին հանձնելուց հետո կարծես թեթևացա, սիրտս հանգստացավ, կարծես թե նրան հասկացրի՝ ոչ թե քեզ, այլ նմանությանդ եմ սիրում: Կոպերս ծանրացել, կախվել էին, ինչպես քնեցի՝ չհասկացա:

Առավոտյան ժամը ութին եղա հիվանդանոցում: Նա տեղում չէր, տխրեցի և խոր մտքերի մեջ ընկա: Հիվանդանոցն ինձ դատարկ ու նեղ թվաց, արագությամբ դուրս վազեցի և անհանգիստ քայլերով դռանը մոտեցա: Նա ուշանում էր... ես անհանգստանում էի... ամիս, Աստված իմ, միթե՞ դեռ չծանոթացած կորցրեցի: Հիմա հասկացա, թե ինչու Շուշիկ մաման ինձ այդքան սիրում ու գուրգուրում

էր և ոչ մի բոլոր առանց ինձ չէր մնում, որովհետև ես նման էի նրա միևնույն մահացած աղջկան:

Հեռվից նկատեցի նրան, զգացի որ այտերս շիկնեցին, շփոթվեցի, միաժամանակ ուրախացա, կարծես թե յոթը տարվա կորած գանձը գտա, հոգիս անհուն սիրով ու հրճվանքով լցվեց: Ա՛խ, Աստված իմ, ինչ նմանություն հեռվից, իսկ և իսկ նա: Մոտենալով ինձ՝ շատ հարգալից բարևեց և հետո ասաց.

— Ինչո՞ւ եք այսքան շուտ եկել:

Ես պատասխան չգտա, ամոթխած, նույնիսկ շիկնած հայացքով նրան փարվելով՝ մտքումս ասացի. «Ձեզ համար, Ձեզ տեսնելու համար եմ շտապել: Ձեզ տեսնելով նրան եմ հիշում և հայացքներով Ձեզ փայփայում»: Ահա թե ինչու եմ շտապել: Ես մի պահ շփոթված տեղումս կանգնած մնացի, իսկ նա աստիճաններով արագ վեր բարձրացավ: Ես դանդաղաբայի ու մտածկոտ հետևեցի նրան: Նա մտավ վիրահատական սենյակ, հագավ սպիտակ խալաթն ու կալպակը, որոնք ինձ դուր չեկան, որոնք աղոտացրին իմ հուշերը: Ես կուզենայի նրան միշտ գլխաբաց և սև կոստյումով տեսնել: Նա թևս բռնելով և վիրաբուժական քրոջը մոտեցնելով՝ ասաց.

— Հայկուշ ջան, ընկեր Մարոյի հետ ծանոթացիր, զինվորական կոմիսարիատից են ուղարկել վիրաբուժական պրակտիկայի:

— Թույլ տվե՞ք են Ձեզ ծանոթացնեմ նրա հետ, — ժպտալով ասաց Հայկուշը և շարունակեց, — նա մեր հայ գրող Ալազանի կինն է, որոնց ես շատ եմ սիրում ու հարգում, ոչ միայն ես, այլ ամբողջ Երևանի հասարակությունը նրանց սիրում և հարգում է:

— Շատ ուրախ եմ, — ասաց Պատրիկյանը ձեռքն ինձ մեկնելով և կրկնակի ծանոթանալով, — Դուք վայեննի կոմիսարիատու՞մ եք աշխատում:

— Ո՛չ, դպրոցում, ուսուցչուհի եմ:

Նա մի պահ կարծես մտքերի մեջ ընկավ, վիրահատական գործիքները շուտումուտ տալով ասաց.

— Գրող Ալազան... հա՛, մի օր փողոցով անցնելիս մեկը թևիցս պինդ բռնեց և ասաց. «Ալազան ջան, բարով ես եկել»: Երբ ես ժպտալով խոսեցի, նա թե՛ վայ, ներողություն, Դուք ետևից այնքան նման էիք գրող Ալազանին, որ ես Ձեզ շփոթեցի նրա հետ: Մի այլ անգամ երկու աղջիկներ դեմս էին գալիս, ինձ տեսնելով նրանցից մեկը ասաց. «Նայիր, նայիր, Ալազանն է գալիս», բայց երբ ես մոտեցա, նրանք ասացին. «Վայ, ափսոս... նա չէ, բայց այնքան նման է»:

— Դուք Ալազանին գիտե՞ք, — հարցրի ես հուզված:

— Ո՛չ, ես Երևան եմ եկել 1936 թվին և շատ քիչ ծանոթներ ունեմ: Ես փոքր տարիքից կորցրել եմ ծնողներին, մեծացել, սովորել եմ Ռուսաստանում, դրա համար հայերեն լավ չգիտեմ:

— Իսկապես, Դուք որքան նման եք ընկեր Ալազանին, ինչպես է, որ ես մինչ օրս չեմ նկատել, — ասաց Հայկուշը շարունակելով, — իսկ դուք, ընկեր Մարո, նմանություն գտնո՞ւմ եք:

— Այո, նման է, — ասացի ես առիթից օգտվելով և նրան մի լավ նայելով:

— Այնպիսի հրաշալի և հետաքրքիր ամուսին ունեք, որ բոլորիս բարի նախանձն էր շարժում: Ամբողջ օրը միասին, մի քայլ առանց իրար չէին զցում, շատ սիրով և իրար շատ սազական ամուսիններ էին, միայն նա շատ հաղթանդամ ու բոյով էր, իսկ Մարոն մանր-մունր և կարճ է:

— Հիմա որտեղ է նա, — հարցրեց Պատրիկյանը:

— Բոլորովին անմեղ տեղը այդ հրաշալի մարդուն բանտարկեցին:

— Տեղեկություն ունե՞ք, Մարո, — հարցրեց Հայկուշը:

— Ո՛չ, ահա յոթ տարի է նրան չեմ տեսել և հինգ տարի է, ինչ տեղեկություն չունեմ:

— Խնդճ աղջիկ, — գլուխը տարութերելով ասաց Հայկուշը:

— Զնաչիտ²³⁸, ես եկել եմ Հայաստան, այդ ժամանակ ընկեր Ալազանին արեստովալի²³⁹:

Այս երկարատև խոսակցությունից հետո չիմացա նա գլխի ընկա՞մ, թե ինչու ես իրեն հանդիպելու հենց առաջին բուպեին շփոթվեցի և կարոտով ու հուզված նայեցի իրեն:

107. ՀԻՎԱՆԴԱՆՑՈՒՄ

Սկսվեց մեր ամենօրյա համատեղ աշխատանքը: Գործնականը վիրաբուժական քույր Հայկուշն էր տանում, իսկ տեսականը՝ բժիշկ Պատրիկյանը: Մի բառ հայերենով, տասը՝ ռուսերենով ինձ բացատրություններ էր տալիս, իսկ ես նրա ռուսերեն բոլոր բառերը թարգմանում էի հայերեն, դրա համար էլ նա հաճախ ասում էր.

— Այս լավ է, եթե մի տարի Ձեզ հետ պարապեմ, կարգին հայերեն կսովորեմ: Զնաչիտ Դուք իմ մոտ եք պրակտիկայի, ես էլ՝ Ձեր մոտ:

Վիրահատական սենյակը լայն, ընդարձակ, արևոտ և լուսավոր էր: Աչքի էր զարնում իր անբիժ մաքրությամբ և կոկիկությամբ: Այն բացվում էր միայն վիրահատության օրերին, ամեն ոք այնտեղ ազատ մուտք չունեք: Վիրահատական սենյակի աշխատողներս հինգն էինք՝ պրոֆեսորը, Պատրիկյանը, Հայկուշը, սանիտարն ու տողերիս գրողը: Ես մշտապես աշխատում էի Պատրիկյանի, իսկ Հայկուշը՝ պրոֆեսորի հետ: Մենք ամեն օր պատրաստում էինք վիրահատական սեղանը և նախապատրաստում հիվանդներին վիրահատությանը, բարձրացնում նրանց տրամադրությունը և տալիս մորֆի: Մինչ հիվանդը կքնե՝ Պատրիկյանն ու պրոֆեսորը ձեռքերը լվացած մտնում էին վիրահատական սենյակ, իրենց խալաթների վրա հականեխված նոր խալաթներ հագնում, քիթն ու բերանը ծածկում թանգիֆով պատրաստված դիմակով, հագնում ռեզինե ձեռնոցներ, մի վերջին անգամ այն մշակում յոդով ու սպիրտով և սկսում վիրահատությունը:

Ինձ թվում էր, որ վիրահատական սենյակում պետք էր մոտավորապես անխոս և տխուր լինեին, բայց այստեղ հակառակն էր: Վիրահատման օրերը մեզ մոտ շատ աշխույժ և ուրախ էին անցնում: Պրոֆեսորն իր մայրենի Զանգեզուրի

238 Այստեղ՝ ուրեմն:

239 Ձերբակալել են:

բարբառով հաճախ կատակում էր քնած և արթուն հիվանդների հետ և մեզ ծիծաղեցնում: Քնաբեր դեղերի ազդեցության տակ երևում էր հիվանդի մասնագիտությունն ու կուլտուրայի մակարդակը՝ դերասանը արտասանում էր, ուսուցիչը դաս էր տալիս և բարկանում աշակերտների վրա:

— Աշոտ, տեղդ նստիր, թե չէ ականջներդ կպոկեմ, — ասում էր վիրահատվող ուսուցիչը:

— Օ՛, սա լավ ականջ պոկող է, — կատակեց պրոֆեսորը և վիրահատեց նրա երիկամը:

Մորֆիի տակ քնած վարորդը հայիոյում էր ամենացինիկ խոսքերով, իսկ ես ու Հայկուշը ամոթից քրտնում ու կարմրում էինք:

— Մարո՛, ծածկիր դրա ամբարտավան բերանը, որ շատ չխոսի, մորֆին շատացրու, — ասում էր պրոֆեսորը վրդովված:

Վիրահատվող երեխաները խոսում էին իրենց խաղերի մասին կամ ծնողներից քաղցրավենիք էին խնդրում:

— Մա, մամա, ինչո՛ւ Նազիկին հինգ հատ, իսկ ինձ չորս հատ կոնֆետ տվիր, — բարձրաձայն լացով ասում էր Արամը:

Հիվանդանոց բերին տասներկու տարեկան մի տղայի, որի աջ ոտքը մինչև կոնքազդրային հոդը ջնջխված էր և շարքից դուրս եկած, պետք էր ոտքը ամրոդջովին հեռացվեր: Պրոֆեսորը շատ ուզեց իմանալ հիվանդության պատմությունը, բայց հիվանդը ոչ մի կերպ չխոստովանեց:

— Ոչինչ, հիմա առանց մեր խնդրելու ինքը կպատմի, — ու ինձ դարձած՝ ասաց, — Մարո՛, քնաբեր տուր:

Ես մորֆինով թրջված դիմակը մի քանի թուպեով նրա քթին դրեցի և մի քանի թուպեից հետո դիմակը վերցրեցի: Վայրկյանական քնելու այս ձևը բժշկության մեջ կոչվում է ոռուշ, ու երեխան սկսեց:

— Բժիշկ, բժիշկ ջան, ամի ոտքս, ոտքս շատ է ցավում: Բժիշկ ջան, գիտե՞մ, ես կախվել էի հացի ավտոյից, տրամվայը եկավ և կպավ մեքենային և ինձ գցեց տակը: Ա՛խ ոտքս, ոտքս շատ է ցավում: Ես մեղավոր չեմ, բժիշկ ջան, ճիշտ եմ ասում, բայց մամայիս չասեք: Ա՛խ ոտքս, ոտքս...

Մենք լուռ կանգնած և՛ խղճում, և՛ ծիծաղում էինք նրա մանկական անմեղ արտահայտությունների վրա: Նա իր մանկական չարության և աշխուժության պատճառով զրկվել էր ոտքից, դեռ չծաղկած թառամել էր:

* * *

Առաջին տարին ես միայն աշխատում էի Պատրիկյանի վիրահատական սեղանի մոտ, որը տեղում ինձ ծանոթացնում էր վիրահատական գործիքներին և նրանց կատարած աշխատանքներին: Մի օր Հայկուշի հանկարծակի մի բացակայության ժամանակ ես աշխատեցի նաև պրոֆեսորի սեղանի շուրջ, որին շատ դուր եկավ իմ առանց զգվելու համարձակ աշխատանքը և այդ մասին հաճախ Պատրիկյանին ասում էր:

— Տեսնո՞ւմ ես Մարոն ինչ ոիսկով է աշխատում, կարծես ոչ թե քույրական, այլ բժշկական ինստիտուտն է ավարտել, — հետո ինձ դառնալով ասում էր, — Ձե-

զանից շատ համարձակ և լավ բժիշկ դուրս կգա, խորհուրդ եմ տալիս բժշկական ինստիտուտ գնաք:

Իսկ Պատրիկյանը շարունակեց, թե անպայման պետք է գնա, այնտեղ նա մեծ հաջողություններ կունենա, դրանում ես չեմ կասկածում:

Հերթական վիրահատության օրն էր, շատ լուրջ վիրահատություն էր: Մենք պատրաստեցինք միայն մեկ վիրահատական սեղան, որի շուրջ պետք է աշխատեին պրոֆեսորն ու Պատրիկյանը, ես ու Հայկուշը: Վիրահատական սեղանին էր պառկած միջին տարիքի մի աղբրեջանցի տղամարդ, որը տառապում էր էխինակով կոչվող ծանր հիվանդությամբ: Լյարդի վրա առաջացել էր միջին մեծության թարախային մի բուշտ: Որպես բացառիկ դեպք, պրոֆեսորն ուզեց այն անվնաս հանել և պահել սպիրտում: Այդ օրը բժշկական ինստիտուտի չորրորդ կուրսի ուսանողությունը մեր հիվանդանոցում գործնական պարապմունքի էր: Բուշտը վիրահատելիս հանկարծ դանակը կապվ բուշտին, և աղմուկով պայթեց ու թարախը ցրվեց չորս կողմը: Մեր չորսիս քիթ ու բերանը, դիմակները թարախով ծածկվեցին: Ուսանողությունը վայ-վույ անելով դուրս վազեց վիրահատական սենյակից: Պրոֆեսորի բարկությունը հասավ իր գագաթնակետին, ձեռքի դանակն ու մկրատը ուսանողության հետևից շարտեց և ցատումով լցված ասաց.

— Դուք ո՛չ թե բժիշկներ, այլ գյուղական պառավներ եք, միթե՞ չգիտեք ինչ է թարախը, որ այդպես սարսափահար դուրս վազեցիք սենյակից: Վաղը կգնամ ինստիտուտ և ձեզ բոլորիդ հեռացնել կտամ, անպետքներ, տգետներ, պառավներ... ինչպե՞ս կարելի է այսքան ծանր հիվանդի հետ այսպես վարվել: Մի նայեցեք (ինձ ցույց տալով շարունակեց իր խոսքը) նա ընդամենը ուսուցչուհի է, ընդամենը մեկ տարվա բժշկական կուրսերում սովորած, իսկ դուք բժիշկներ եք, չորս տարվա սովորած, նայեցեք և ամաչեցեք, տեսե՛ք՝ ամբողջովին թարախի մեջ կորած, լոռ ու անվրդով ո՞նց է աշխատում, իսկ դուք վիրահատական սենյակից փախչում եք, ամոթ ձեզ: Վաղն և եթ ձեզ բոլորիդ հեռացնել կտամ ինստիտուտից և Մարոյին կտանեն ձեր տեղը սովորելու: Միթե՞ չեք տեսնում, որ վիրահատական սեղանին մարդ է պառկած, մարդ, գազաններ, անխիղճներ:

* * *

<Մի անգամ> սենյակիս դուռը բացելիս մի ծրար ընկավ ոտքերիս վրա: Ո՛չ մի լավ բան չմտածեցի. երևի Ներքին Գործոց մինիստրությունից է, ո՞վ իմանա՝ ինչ փորացավ ունեն: Նամակը վերցնելով՝ ո՞վ զարմանք, Ալազանի ձեռագիրը տեսա, աչքերս մի րոպե շաղվեցին, տեսածիս չհավատալով, նամակը համբուրելով ու կրծքիս սեղմելով, բարձրաձայն լացով մտա հարևանուհուս՝ Կալիպսեի մոտ և ասացի.

— Կալիպսե ջան, Ալազանից նամակ եմ ստացել, կարդալ չեմ կարող, ձեռքերս դողում, աչքերիս դեմ տառերը շաղվում են: Ա՛ն դու բարձրաձայն կարդա, որ ես տեսածիս ու լսածիս հավատամ, որ ես համոզվեմ, որ նամակը իմ կորած և լույս աշխարհ եկած, իմ հարազատ Ալոյից է:

Կալիպսեն արտասուքները սրբելով կարդաց. «Իմ հոգեհարազատ Մարո ջան, ահա հինգ տարի է, ինչ քեզանից ոչ մի տեղեկություն չունեմ»: Նա կարդում

էր, իսկ ես հեկեկալով արցունքներս էի սրբում այտերիս վրայից. «Գրի՛ր, շտապ գրի՛ր իմանամ վիճակիդ մասին, որտե՞ղ ես, ի՞նչ ես անում: Աշխատո՞ւմ ես, քեզ բնակարան տվի՞ն, թե՛ ծնողներիս մոտ ես ապրում: Գրի՛ր ամեն ինչի մասին, մանրամասն և շտապ, բարևներ իմ հարազատներին և ընկերներին: Ջերմ-ջերմ համբուրում եմ քեզ՝ քո ԱԼՈ՛»:

Կալիպսեի կարդալուց հետո մի երկու անգամ էլ ես ինքս բարձրաձայն կարդացի, որ լավ լսեմ ու հասկանամ նրա մորմոքուն խոսքերը: Կալիպսեի հետ բավականին խոսելուց և հուշերս քրքրելուց հետո տուն եկա, անկողին մտնելով կրկին ու կրկին կարդացի և նամակը կրծքիս սեղմելով՝ հոգեպես հանգստացա, վշտերս ցրեցի և խորը քուն մտա: Առավոտյան արթնանալով նամակը կրկին ու կրկին կարդացի, համբուրեցի, ուրախությունից կրկին արտասվեցի և պայուսակիս մեջ դրած, բարձր տրամադրությամբ փողոց դուրս եկա: Բայց նա իմ նոր հասցեն որտեղի՞ց իմացավ՝ մտածում էի ես: Պարզվեց, որ նամակը Սիրվարդն էր բերել, ինձ տանը չգտնելով՝ դռնից ներս էր գցել ու գնացել:

* * *

Անցել էր արդեն մեկուկես տարի, իմ պրակտիկան մոտենում էր իր ավարտին: Առողջությունս գնալով վատանում էր, բայց ես հիվանդությանը չէի հանձնվում: Մի օր դպրոցում դասի ժամանակ ինձ շատ վատ զգացի և տուն գնացի ու մեկ շաբաթ անկողին ընկա: Հիվանդանոց մտնելիս Հայկուշն ասաց.

—Այ Մարո, էս ո՞ր մնացիր, մենակ երկու սեղանին սպասարկելն այնքան էլ հեշտ չէր, ուղղակի հոգիս դուրս եկավ:

—Հիվանդ պառկած էի, Հայկուշ ջան:

—Ի՞նչ հիվանդությամբ:

—Կանացի, որը վիրահատության կարիք ունի, մի երեք օրից պետք է գնամ վիրահատության, եկել եմ ընկեր Պատրիկյանից տեղեկանք տանեմ գործնական աշխատանքներիս համար, որ Զինկոմիսարիատից ինձ թույլատրեն գնամ վիրահատության:

—Վիրահատությա՞ն... ո՞ր հիվանդանոցում են նշանակել:

—Երկրորդ:

—Մարո ջան, արի՛ քեզ մի լավ խորհուրդ տամ: Գիտեմ, որ երկրորդ հիվանդանոցում ծանոթներ չունես, ամուսինդ գլխիդ չէ, սրտացավ բարեկամներ և ընկերներ գիտեմ, որ չեն մնացել: Նրանք բոլորն էլ հիմա քեզանից խուսափում են: Գնաս, կարող ես ընկնել մի անփորձ դանակի տակ ու... արի մեր հիվանդանոցում պառկիր, թող պրոֆեսորն ու Պատրիկյանը քեզ վիրահատեն:

—Իմ հիվանդությունը ոչ մի կապ չունի ձեր հիվանդանոցի հետ:

—Այդ ճիշտ է, մենք կանացի բաժանմունք չունենք, բայց որ դու նրանց դիմես, իմ կարծիքով քեզ չեն մերժի, նրանք երկուսն էլ քեզ շատ հարգում, խղճում ու սիրում են:

—Բայց ձեզ մոտ կանացի հիվանդությունների մասնագետ չկա, այդ հարցը ո՞նց կլուծեն:

—Վայ քո տունը շինվի, միթե՞ դու մինչ օրս չգիտես, որ բժիշկ Պատրիկյանը քսան տարի շարունակ կանացի հիվանդությունների վիրաբույժ է եղել և այդ

գործում շատ հմուտ է: Ընդհանուր վիրաբուժության գծով նա ընդամենը վեց տարի է աշխատում: Դու չե՞ս տեսնում նրա փորձված ձեռքերը, պրոֆեսորից ոչ մի քանով հետ չի ընկնում:

— Այդ ինձ համար նորություն էր, Հայկուշ ջան, բայց կմեռնեմ՝ նրանց մոտ վիրահատության չեմ գա:

— Իսկ ինչո՞ւ չես գա:

— Ամաչում եմ, երկուսից էլ ամաչում եմ:

— Ա՛յ Մարո՛, դու հո գյուղից նոր չես դուրս եկել, մարդ էլ բժշկից կամաչի՛:

— Դու նրանց մոտ վիրահատության կպառկե՞ս:

— Եթե կարիք զգացվի՝ կպառկեմ, կյանքի և մահու հարց է, Մարո ջան:

— Ճիշտն ասած դժվարանում եմ:

— Ես ինքս Պատրիկյանին կասեմ, եթե համաձայնվի՝ փառք տուր Աստծուն, որ այդպիսի փորձված մասնագետի ձեռքն ես ընկնում:

Մի քանի օր հետո նա, մի կողմից խալաթը հագնելով, մյուս կողմից ինձ մոտենալով ասաց.

— Ի՛նչ է պատահել, ի՛նչ օպերացիայի ես գնում, մինչև ես չստուգեմ, ոչ մի հիվանդանոց թույլ չեմ տա, որ գնաս: Կգնաս և կընգնես մի անփորձ վրաչի²⁴⁰ դանակի տակ և ամբողջ կյանքումդ ինվալիդ կմնաս, կարող է և կյանքից զրկվես:

Մի քանի օր անց նա ինձ նորից մոտեցավ և հարցրեց.

— Նո՛ւ, բեշիլի²⁴¹:

Ոչ մի պատասխան, գլուխս կախ կանգնեցի:

— Դե լավ, վաղը մի գայավլենի²⁴² կգրես պրոֆեսորին, կխնդրես, որ քեզ մեր հիվանդանոց ընդունի, չէ որ մեր հիվանդանոցը ժենսկի օտդելենիե²⁴³ չունի: Դե գնա՛, գնա՛, մի լավ մտածիր և վաղը ինձ պատասխանիր, — ասաց նա ձեռքը ուսիս դնելով, ինձ կրկին ու կրկին համոզելով:

Մյուս օրը, վիրահատական սեղանը պատրաստելու ժամանակ Հայկուշը ուրախ-ուրախ ասաց.

— Մարո ջան, մաղարիչը քեզ վրա, վիրահատության մասին խոսելիս պրոֆեսորն ասաց՝ բոլորի կողմից լքված և անտեր աղջիկ է, ամուսինն էլ աքսորված է, անպայման, անպայման պետք է նրան օգնել, փրկել նրա կյանքը և պահել մեր հիվանդանոցում:

Մի ամբողջ ամիս այդ մասին մտածեցի, մտածեցի և ոչ մի եզրակացության չեկա ու առողջությանս հարցը ինքնահոսի թողեցի: Մի օր վիրահատական սենյակում մենք երեքս էինք աշխատում, պրոֆեսորի հիվանդն էր, և Հայկուշը ինձ մոտենալով ասաց.

— Գիտեմ, որ քո ամոթխածության պատճառով գլուխդ պիտի ուտես, — թեկցս բռնելով դեպի թախտը քարշ տալով՝ ասաց, — դե պառկիր, թող ընկեր Պատ-

240 Բժշկի:

241 Որոշեցիք:

242 Դիմում:

243 Կանացի բաժանմունք:

րիկյանը դիագնոզդ ստուգի, գուցե վիրահատության կարիք չի զգացվում, ինչն անմեղ տեղը գնաս ու դանակի տակ ընկնես:

Պատրիկյանը շատ հանգամանորեն ստուգելուց հետո ասաց.

—Այո, ճիշտ են դիագնոզել, ուռուցք կա, յուրաքանչյուրը մի հավի ձվի չափ են, անպայման պիտի օպերացիա արվի,— ասաց Պատրիկյանը ձեռքերը լվանալով և արագ դուրս գալով:

—Մինչ այդ Դուք պետք է ինձ երկու սպռավկա²⁴⁴ տաք, մեկը վայենկոմատին²⁴⁵, մյուսը՝ դպրոցի դիրեկտորին ներկայացնելու համար: Չէ՞ որ ես Զինկոմիսարիատի կողմից զինվորագրված եմ և նրանց կադրն եմ համարվում,— ասացի ես նրան հասկանալի բառերով,— տեղեկանքում պետք է նշեք, որ կարիք ունի շտապ վիրահատության:

Մյուս օրը մի դիմումով ներկայացա պրոֆեսորին, որով խնդրում էի ինձ վիրահատության ենթարկեն իրենց հիվանդանոցում: Պրոֆեսորն իմ դիմումը կարդալուց հետո թևն իմ ուսին գցելով ասաց.

—Խնդրեմ, ոչ միայն կարող եք մեր հիվանդանոցում պառկել, այլև ես էլ կմասնակցեմ Ձեր վիրահատությանը:

—Խորին շնորհակալություն,— ասացի ես երախտապարտ տոնով և կարմրելով:

Նա անմիջապես երկու տեղեկանքները գրեց: Մեկը տարա Զինկոմիսարիատ, մյուսը՝ դպրոց: Երկու հիմնադրվածներն էլ չառարկեցին:

Երեք օրից, աշխատանքներս կարգավորելուց հետո, գնացի հիվանդանոց: Աշխատակիցները բոլորն էլ ինձ լավ գիտեին և բոլորի կողմից էլ սիրված ու հարգված էի: Ինձ տեղավորեցին երկու հոգանոց արևոտ ու մաքուր մի պալատում: Պալատակիցս ինձ հասակակից և շատ ուրախ աղջիկ էր:

* * *

Վիրահատության օրը առավոտյան ժամը տասին քնեցի, բայց արթնացա նույն օրը գիշերվա ժամը տասնմեկին: Շուրջս եղած աղմուկից մեծ դժվարությամբ աչքերս բացեցի և տեսա քույրերին, բժիշկներին, նորից աչքերս փակեցի: Ոչ մի կերպ քունս հաղթահարել չէի կարողանում: Քիչ հետո լսեցի Պատրիկյանի հեռոն, հեռավոր ձայնը:

—Մարո՛, Մարո՛ ջան, զարթոնի՛ր սիրելիս, շատ, շատ ես քնել:

Ճակատիս զգում էի նրա հարազատ ձեռքը:

—Չքնեն, էլ չքնեն,— ասում էր նա քիթս քաշելով, այտերիս թույլ հարվածելով,— ապա մի ձեռքդ տուր ինձ:

Ես փորձեցի ձեռքս բարձրացնել, բայց այն շատ ծանր էր, բարձրացնել չկարողացա: Նա ինքը ձեռքս բարձրացրեց թափահարելով և ասաց.

—Տես, ես գնում եմ, էլ չքնես: Լավ է, ամեն ինչն էլ շատ լավ է, դե հանգստացիր, էլ չքնես, աղջիկներ, խոսեցեք, որ նորից չքնի, մի քանի ժամ արթուն մնալուց հետո թող նորից քնի: Դե բարի գիշեր, ես առավոտյան շատ շուտ կգամ:

244 Տեղեկանք:

245 Զինկոմիսարիատ:

Անչափ երախտապարտ եմ ձեզ, սիրելիներս՝ Պատրիկյան, պրոֆեսոր և հոգեհարազատ քույր Հայկուշ: Դուք երեքդ էլ Մարդ եք, Մարդ էլ կմնաք, ոչ միայն ինձ, այլ տասնյակ հազարների համար: Անհատի պաշտամունքի այն ծանր տարիներին, երբ բոլորն ինձանից երես էին թեքել, դուք ձեր «անծանոթ ձեռքը» ինձ մեկնեցիք և իմ կյանքը ազատեցիք վերահաս վտանգից:

* * *

Վիրահատությունից երկու ամիս անց պալատ մտան հայտնի վիրաբույժ Ռուբեն Լազարևիչ Պարոնյանը և ժողովրդական արտիստուհի Ռուզաննա Վարդանյանը իր քրոջ՝ Էմմայի հետ միասին: Սկսվեց գրկախառնությունը և արտասուքներ, համբույրներ: Նրանք սկսեցին ինձ նախատել, թե ինչո՞ւ ես նրանց չեմ հայտնել իմ հիվանդանոց գնալու մասին:

— Մենք Ռուբեն Լազարևիչից պատահաբար իմացանք քո վիրահատության մասին: Բա ամոթ չէ մեզ համար, դու հիվանդանոցում, քթներիս տակին պառկած, անծանոթ բժիշկներն ու քույրերը քեզ կերակրում ու խնամում են, իսկ մենք բանից անտեղյակ ենք: Փո՛ւչ, փո՛ւչ, Տուրճիկ, շատ, շատ եմ բարկացել քեզ վրա, — ասաց Ռուզաննան լացակումած:

108 ԲԺՇԿԱԿԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՄ

Մեկ տարի պատրաստվելուց հետո, վերջապես բժշկական ինստիտուտի՝ ոչ բոլորի համար հյուրընկալ, լայն ու ընդարձակ դռները ծեծեցի և դիմումս համապատասխան բաժին հանձնեցի:

Առաջինը ֆիզիկայի քնություն էր: Սրտի տրոփյունով, անհանգիստ քայլերով ներս մտա: Նստած էին ֆիզիկայի ամբիոնի դասախոս ընկեր Երեմ Ադամյանը և իր ասիստենտը: Ընկեր Ադամյանը քննական գրքույկս վերցրեց, ազգանունս կարդաց և ասաց.

— Ալազան, մի հարցաթերթիկ քաշեցեք և Ձեզ ընկած հարցերի շուրջ մի լավ մտածեք:

Ես դողդողացող ձեռքերով և անհանգիստ սրտով, հարցաթերթերի արանքից մի թերթիկ քաշեցի և նրանցից մի փոքր հեռու դրված նստարանին նստելով՝ ինձ բաժին ընկած չորս հարցերի շուրջ սկսեցի մտածել: Հարցերից մեկի պատասխանը ոչ մի կերպ չգտա: Մյուս հարցերին պատասխանելուց հետո ընկեր Ադամյանը քննական գրքույկս վերցրեց և գրեց «4» գնահատականը: Ուրախությունից չիմացա ինչպես, ինչ ձևով դուրս եկա ֆիզիկայի ամբիոնից: Անծանոթ դասընկերուհիներս, տեսնելով բարձր տրամադրությունս, ինձ շրջապատելով հարցրեցին.

— Ի՛նչ, ի՛նչ ստացաք:

— Չորս, — պատասխանեցի ես ուրախացած:

— Երանի Ձեզ, լավ պրծաք, — ասաց նրանցից մեկը դողդողացող ձայնով:

Երկրորդ քնությունը հայ գրականություն և թելադրություն էր: Համարձակ ու վստահ քայլերով ներս մտա քննական սենյակ, ուր նստած էին երկու դասախոսներ և հանգիստ իրար հետ խոսում էին: Ո՛վ գարմանք... Լսեցի հուշ դարձած, ինձ մտերմիկ ու հարազատ խոսակցական հաճելի մի ձայն և ավելի

հանգամանորեն նայեցի նստած միջին տարիքի երկու դասախոսներին: Տեր Աստված, միթե՞ նա է՝ պարոն Մամիկոնը, մեր առաջին դասարանի առաջին ուսուցիչը: Հուզված ու շփոթված նայում ու նայում եմ, բայց աչքերիս չեմ հավատում: Որտեղից-որտեղ... Այն բարեկազմ, բարձրահասակ, գեղեցիկ երիտասարդը ավելի առնականացել, փարթամացել, մի այլ տեսակի հետաքրքիր տաղամարդ էր դարձել: Խոշոր ու խաժ աչքերը դեռ պահել էին իրենց փայլն ու հմայքը: Պահպանված էր նույն գեղեցիկ, կիրթ շարժումները և խոսելու մեղմ ու հաճելի տոնը: Մի պահ շփոթվեցի, կարծես նրա ութ տարեկան աշակերտը դարձա, բայց ուրախությունից պտոթկացի և ամոթխած տեսքով նրան նայելով՝ ասացի.

— Պարոն Մամիկոն, բարև Ձեզ (մինչև օրս էլ ես նրա ազգանունը չգիտեմ):

Նա իր խոշոր, գեղեցիկ, զարմացական աչքերն ինձ ուղղելով՝ հարցրեց.

— Աղջի, դու ինձ ո՞ր տարիներից գիտես, որ ես քեզ համար դեռ պարոն եմ մնացել, պարոնները մեր երկրում վաղուց են անհետացել:

— Նախիջևանից, իմ հայոց լեզվի առաջին դասարանի առաջին ուսուցիչն եք եղել: Մուրադյան Մարո, չե՞ք հիշում:

— Դժվարանում եմ, Մարո ջան, այն օրվանից քսանհինգ տարի է անցել: Այն ժամանակ դու ութ տարեկան ես եղել, իսկ հիմա կատարյալ օրիորդ՝ դեմս կանգնած, ո՞նց հիշեմ (դեռ ամուսնանալս էլ չգիտեր),— ապա մի քննական գրքույկդ տուր տեսնեմ, Մարո ջան:

Ես գրքույկս նրան մեկնեցի, ազգանունս կարդալով, իր մեղմ ու բարի աչքերը ինձ ուղղելով՝ հարցրեց.

— Դու գրող Ալազանի ի՞նչն ես:

Ես գլուխս խոնարհեցի և մինչև ականջներս կարմրած լոռեցի: Նա գլխի ընկավ բանի էությունը և իր հարցումով էլ չխորացավ:

— Ապա, Մարո ջան, սկսենք մեր աշխատանքները, դրանից կերևա, թե դու իմ աշակերտն ես եղե՞լ, թե՛ չէ: Իմ աշակերտները բոլորն էլ շատ գրագետ էին և նրանց ձեռագիրն էլ իմ ձեռագրին շատ նման էր,— ապա դառնալով իր կոլեգաներին ասաց, — Դուք նկատե՞լ եք, միշտ առաջին դասարանի աշակերտների ձեռագրերը նման են իրենց ուսուցչի ձեռագրին:

— Այդ ապացուցված ճշմարտություն է, — պատասխանեց նրա կոլեգան:

— Սկսենք, սկսենք, — ասաց նա սեղանիս դնելով ստուգողական կնքված թերթիկը և սկսեց մեղմ ու հաճելի, ինձ հարազատ ու ծանոթ ձայնով, թելադրել քննական տեքստը:

Մի րոպե ես մտքով հեռացա բժշկական ինստիտուտից, ինձ գտա Նախիջևանում, մեր լայն ու լուսավոր դասարանում, իսկ իմ առաջին ու սիրելի ուսուցիչը՝ պարոն Մամիկոնը թելադրում էր ընթացիկ դասի նյութը:

Աշակերտների կյանքում միշտ բոլոր ուսուցիչները այս կամ այն չափով մոռացվում, աղոտանում են, բայց առաջին ուսուցիչը երբեք չի աղոտանում, երբեք չի մոռացվում: Նա սիրո ու հարգանքի խոր արմատներ է գցում իր աշակերտների սրտի և ուղեղի «պարապ հողում» և տարիների հողմերը նրան արմատախիլ անել չեն կարողանում:

Գրավոր աշխատանքն ավարտելուց և մի անգամ ինքս շատ հանգամանորեն կարդալուց հետո վստահ քայլերով տարա և քննական թերթիկը նրա սեղա-

նին դրեցի՝ ամոթի ու պատկառանքի հուզականությամբ սպասելով նրա պատասխանին: Նա առանց կարդալու գրավորս իր կոլեգային ցույց տալով և իր ձեռագիրն իմի կողքին դնելով՝ ասաց.

— Խնդրեմ, հիմա տարբերեցեք իմ ձեռագիրը իմ աշակերտի ձեռագրից:

Նրա խոսքերից հետո ես ևս մոտեցա և նայեցի, և ոչ մի տարբերություն չգտա: Նմանությունը այնքան մեծ էր՝ կարծես երկու տեքստն էլ նույն մարդն էր գրել: Անչափ ուրախացա, որ իմ սիրելի ուսուցիչը ինձ գտավ: Այդ կարճ խոսակցությունից հետո նա ինձ դառնալով ասաց.

— Հիմա, Մարո ջան, ես համոզվեցի, որ դու իմ աշակերտն ես: Ապա տեսնենք գրագիտությունդ, եթե անսխալ է գրված, ուրեմն դու իսկապես իմ աշակերտն ես, — ասաց նա ժպիտը դնալով:

Նա բարձրաձայն կարդում էր, իսկ կողքին նստած դասախոսը հետևում էր նրա կարմիր մատիտի շարժմանը: Ընթերցումից հետո գլուխը բարձրացրեց, իր հմայող հայացքով ինձ ժպտալով ասաց.

— Ապրեն Մարո ջան, ոչ մի սխալ, նորից ու նորից ինձ համոզեցիր, որ իմ աշակերտն ես, և տված դասերս էլ լավ ես յուրացրել: Հիմա մի քանի հարց էլ հայ գրականությունից, եթե դրանց էլ լավ պատասխանեցիր, էլ կասկած չունեմ, որ դու լավ աշակերտ ես եղել:

Նրա հարցերն ինձ չշփոթեցրին, ես նրանց ճիշտ և սպառիչ պատասխաններ տվի, դրանից հետո նա ոգևորված ասաց.

— Դե, Մարո ջան, գրքույկդ տուր, էլ ոչ մի կասկած չունեմ, որ դու իմ լավ աշակերտն ես եղել:

Իր կոլեգային ժպտալով, նույն կատակը շարունակելով, գլուխս շոյելով՝ գրքույկումս գրեց «5» թվանշանը և ինձ շատ ծանոթ ու հարազատ իր ստորագրությունը: Ես մի տեսակ ինձ ութ տարեկան աշակերտ համարելով՝ չհամարձակվեցի սիրելի ուսուցչի ձեռքը սեղմել, գլուխս խոնարհելով բարձր տրամադրությամբ և սիրալիիր հրաժեշտ տվի նրան:

* * *

Հետագա երկու առարկաները՝ քիմիան հանձնեցի «5», իսկ ռուսաց լեզուն՝ «4» գնահատականներով: Ինձ էլ մտածելու ոչինչ չմնաց: Եթե առաջինը կրնդունվեին բացարձակ գերազանցիկները, որոնց թիվը շատ փոքր էր, երկրորդը ընդունվողները կլինեին «4» և «5» գնահատական ունեցողները, որոնց թվում էի ես: Այդ բարձր տրամադրությամբ էլ հիվանդանոց մտա և քայլերս ուղղեցի դեպի Պատրիկյանի առանձնասենյակը: Մեկ ամիս էր, ինչ նրան չէի տեսել, անչափ, անչափ կարոտել էի: Անհանգիստ քայլերով, սրտի թրթիռով նրա առանձնասենյակի դուռը թակեցի: Քիչ հետո լսեցի նրա հաճելի «դա, դա» ասող ձայնը: Ներս մտա, նա մենակ էր: Ինձ տեսնելով բարձրաձայն ասաց.

— Օ՛, էս ո՞ր գնացիր ու ինձ մոռացար:

— Ձեզ մոռանալ... երբեք, — ասացի ես ձեռքս նրան պարզելով ու բարևելով:

Ձեռքիցս բռնած իր կողքի աթոռին ինձ նստեցնելով, թևն իմ ուսի դնելով հարցրեց.

— Ասա՛, ինչ նորություն ունես Ալազանից: Ինչո՞ւ այսքան ուշացար, քո տեղը երևում էր և քեզ հաճախ էինք հիշում:

— Ալազանից նոր տեղեկություններ չունեմ, բայց բոլոր առարկաները հանձնել եմ «4» և «5» գնահատականներով:

— Ա՛յ, մոլորեց, պոզդրավյայու²⁴⁶: Ա՛յ, շատ լավ եղավ, հինգ տարուց հետո կավարտես, կգաս մեր հիվանդանոց ինձ հետ միասին կաշխատես, — ասաց նա բարձր տրամադրությամբ:

Մի քանի օր հետո ինստիտուտ մտա և պատին փակցված ցուցակում ազգանունս փնտրեցի: Ո՛վ զարմանք. ազգանունս և անունս չկար ու չկար: Թյուրիմացություն կլինի՝ մտածեցի ես և Այվազյան Մարո էլ փնտրեցի (շատ հաճախ Ալազանի փոխարեն Այվազյան էին գրում), բայց Այվազյան Մարո էլ չգտա: Չէ, այստեղ շան գլուխ կա թաղված՝ մտածեցի ես, մտա ուսումնական վարիչի մոտ և ասացի.

— Հարգելի ընկեր ուսմասվար, բոլոր «3» ստացողների անունները կան ձեր ցուցակում, բայց իմը չկա: Խնդրեմ նայեցեք քննական գրքույկս, բոլոր գնահատականներս «4» և «5» են:

— Տեսնեմ, — ասաց նա ձեռքն ինձ պարզելով:

Քննական գրքույկը վերցնելով թվանշանները նայելուց հետո ասաց.

— Այո, Դուք իրավացի եք, առաջին ընդունվողներից մեկը պետք է լինեիք, թյուրիմացություն է, հիմա, հենց հիմա կպարզեմ: Ահա գտա, Ալազան Մարո, բայց ինչո՞ւ է ջնջված, այն էլ կարմիր մատիտով: Գնացեք ռեկտորի մոտ և պարզեք բանի էությունը, ես սրանից բան չեմ հասկանում, — ասաց ուսումնական բաժնի վարիչը:

Անսահման հուզված նրա մոտից դուրս գալով ռեկտոր Վերգինե Միքայելյանի²⁴⁷ մոտ մտա և քննական գրքույկս նրան մեկնելով՝ ասացի.

— Ընկեր Միքայելյան, ինչո՞ւ իմ անուն-ազգանունը ջնջված է ձեր ցուցակներում, ստուգեցեք իմ գնահատականները, բոլորն էլ «4» և «5» են:

Նա քննական գրքույկս վերցրեց, մի լավ նայեց, հետո ասաց.

— Դուք էլ ընդունված եք, բայց մեկ ամիս պետք է սպասեք:

— Սպասեմ, իսկ ինչո՞ւ սպասեմ, չե՞ որ դասերն արդեն սկսված են և ես ընկերներիցս հետ կմնամ:

— Այդպես է... առայժմ տեղ չունեմ:

— Բայց Դուք բոլոր «3» գնահատական ունեցողներին ընդունել եք, իսկ ինձ դուրս եք թողել: Եթե որևէ խանգարող պատճառ կա, խնդրում եմ ճիշտ ասեք, եթե իմ ամուսնու պատճառով է, որ ինձ չեք ընդունել, ապա ճիշտ չեք վարվել, մեր երկրում բոլոր քաղաքացիները ունեն ուսման և աշխատանքի իրավունք: Խնդրում եմ ճիշտն ասացեք, հակառակ դեպքում առողջապահության մինիստրին կղիմեմ:

— Ձեր իրավունքն է, ում ուզում եք դիմեք, — կարճ ու կտրուկ պատասխանեց նա:

246 Կեցցես, շնորհավորում եմ:

247 Վերգինե Գևորգի Միքայելյան (1903–1990), մանրէաբան, բժշկական գիտությունների դոկտոր (1950): Ծնվել է Ալեքսանդրապոլում (այժմ՝ Գյումրի), սովորել ԵՊՀ բժշկական ֆակուլտետում: 1938–44թթ. ղեկավարել է Բժշկական ինստիտուտը: 1936–1937թթ. ընթացքում բժշկական ինստիտուտների հինգ ռեկտորներ են քաղաքական բռնությունների:

* * *

Վերին աստիճանի հուզված և ընկած տրամադրությամբ Պատրիկյանի մոտ գնացի: Նա տեղում էր: Բավականին սպասելուց հետո եկավ, ինձ տեսնելով մոտեցավ և հարցրեց.

— Մարո, դու ինձ ես սպասում, բայց ինչո՞ւ ընկած տրամադրությամբ:

— Ինչպես տեսնում եք ինձ ուրախանալ չի կարելի: Բոլոր «3» գնահատական ունեցողներն ընդունվել են, իսկ ինձ մերժել են:

— Թյուրիմացություն է, սիրելիս, թյուրիմացություն, գնա և պարզիր, — ասաց նա թեև պարանոցիս գցելով և ինձ մխիթարական խոսքեր ասելով:

— Պարզել եմ, Ալազանի պատճառով են մերժել:

— Պրիչոմ²⁴⁸ Ալազանը, իրավունք չունեն, սովետական կարգերում բոլոր քաղաքացիներն էլ իրավունք ունեն սովորելու: Գնա մինիստրի մոտ և պատմիր բանի էությունը: Դա դատարկ բան է սիրելիս, անտեղի մի հուզվի, անպայման կընդունվես, մազաչափ անգամ չմտածես, բայց ինձ կամաց-կամաց մոռանում ես, հա՛, ուշ-ուշ ես գալիս, — ժպտալով ասաց նա, — արի մի լավ լսեմ, անալիզներ անել տամ, ընդհանուր առողջական վիճակդ մի լավ ստուգեմ:

— Ինչպես տեսնում եք առողջությունս վատ չէ, բայց տրամադրությունս... Տեսնո՞ւմ եք, թե ինչ են հանում գլխիս:

* * *

Սյուս օրն եղա առողջապահության մինիստր ընկեր Ստյոպա Ճճմարիտյանի²⁴⁹ մոտ: Նա մեր հին կոմերիտականներից էր, ինձ և Ալազանին շատ լավ գիտեր, բայց ես նրան անձամբ ծանոթ չէի: Նա ինձ ընդունեց արտակարգ ջերմությամբ՝ մի ընդունելություն, որին ես ինը տարի էր չէի արժանացել: Բոլոր հիմնարկների պետերը ինձ ընդունում էին թթված դեմքերով և տհաճությամբ, իսկ նա ժպտալով, ձայնի շատ հաճելի տոնով ասաց.

— Ընկեր Մարո, ես Ձեզ լսում եմ և պատրաստ եմ կատարել Ձեր ցանկությունները:

Նրա վերին աստիճանի բարեկամական և մտերմական խոսքերից ես ուղղակի շանթահարվեցի և խիստ զգացվեցի: Պատմեցի գլխիս եկածը և ցույց տվեցի քննական գրքույկս: Գնահատականներս տեսնելով նա ասաց.

— Այս տարի բոլոր երեք ունեցողներին էլ ենք ընդունել, իսկ Դուք այս հրաշալի գնահատականներով ինչո՞ւ պետք է դուրս մնաք, այնպայման, անպայման, մի կասկածեք, Դուք կընդունվեք:

— Իմ կարծիքով ռեկտորն Ալազանի պատճառով ինձ չի ընդունում:

— Խեղճ Ալազանը ինքը ինչ մեղք է գործել, որ նրա պատճառով էլ Ձեզ չընդունեն:

248 Ինչ կապ ունի:

249 Ստեփան Արտեմի Ճճմարիտյան (1906–1978), առողջապահության կազմակերպիչ, բժշկական գիտությունների թեկնածու (1940): Ծնվել է Թիֆլիսում, սովորել ԵՊՀ բժշկական ֆակուլտետում: 1940–45թթ. ՀԽՍՀ առողջապահության ժողկոմ: Հայրենական պատերազմի տարիներին Հայաստանում կազմակերպել է 29 տարիանման հոսպիտալ, 1966թ. հիմնել է Փորձառական կենսաբանության ինստիտուտը:

—Այդ Ձեր կարծիքն է, բայց տեսեք թերթերը ինչ են գրում:

—Է, գրում են գրեն, նրան ճանաչողները միթե կհավատան այդ սարքած ստերին:

—Բայց ձեր ինստիտուտի ռեկտորը ոչ միայն հավատում, այլև ինձ գրկում է բարձրագույն կրթությունից:

—Այդ երբեք լինել չի կարող, ես Ձեզ վճռականապես ասում եմ, որ Դուք ընդունված եք, ռեկտորն ուղղակի թյուրիմացության մեջ է ընկել, ուրիշ ոչինչ: Սովետական բոլոր քաղաքացիներն էլ բարձրագույն կրթություն ստանալու իրավունք ունեն, անկախ նրանից՝ ամուսինն է բանտարկված, թե՛ հայրը: Իսկ Դուք Ալազանից տեղեկություն ունեք:

—Ունեմ, նա գտնվում է Վլադիմիր քաղաքի հատուկ ռեժիմի բանտում:

—Խեղճ Ալազան, այն էլ հատուկ ռեժիմի: Ափսո՛ս, ափսո՛ս մեր խեղճ տղերքը, —ասաց նա մորմոքելով և ի խորոց սրտի ավա քաշելով, —որքան այդպիսի ազնիվ և ընտիր մարդկանց ոչնչացրին ու Ձեզ էլ նրանց պատճառով հալածում են: Էհ, չգիտես ինչ ասես և ի՞նչ մեղադրես, —ասաց նա ավելի հուզված ու մոայլված, —բայց նորից եմ կրկնում, Դուք ինստիտուտ ընդունված եք, ես այսօր ռեկտորի հետ այդ մասին կխոսեմ, Դուք ժամը 12-ին զանգահարեցեք: Ահա Ձեզ իմ հեռախոսի համարը՝ 2-05-48:

Ես շնորհակալություն հայտնելով, շատ բարձր տրամադրությամբ դուրս եկա նրա մոտից, հարևան սենյակից զանգահարեցի Պատրիկյանին և նույնությամբ կրկնեցի մինիստրի խոսքերը՝ ես Ձեզ վճռականապես ասում եմ, որ Դուք ընդունված եք:

—Այո, շատ ճիշտ է ասել, այդ նույն խոսքերն էլ ես ասացի, դա ուղղակի թյուրիմացություն է: Դե պոզդրավլյայու, ուրեմն ստուգման կգամ:

—Կգամ, բայց Ձեզ որտե՞ղ հանդիպեմ:

—Առավոտյան ժամը իննին հիվանդանոցի դռան մետ քեզ կապասեմ, —ասաց նա լսափողը դնելով:

Նույն օրը նշված ժամին զանգահարեցի առողջապահության մինիստրին, որ իմանալի մեր խոսակցության արդյունքի մասին:

—Այո՛, այո՛, ընկեր Ճշմարիտյանին եմ ուզում:

—Այո՛, այո՛, Ճշմարիտյանը լսում է:

—Ընկեր Ճշմարիտյան, Ալազանն է Ձեզ անհանգստացնում:

—Այո՛, Ձեր հարցը լուծված է, վաղը գնացեք ռեկտորի մոտ, թող Ձեզ լսաբան ուղարկի:

—Խորին շնորհակալություն, ցտեսություն, —ասացի ես լսափողը դնելով:

Նույն օրը ևեթ գնացի ինստիտուտ և ներկայացա ռեկտոր ընկեր Միքայելյանին, նա թե՛.

—Գիտեք ինչ, Դուք ընդունված եք, բայց մի շաբաթ հետո նորից ինձ մոտ եկեք:

—Բայց ինչու՞ մեկ շաբաթից, չե՞ որ դասերն արդեն սկսված են, ես հետ կմնամ ընկերներիցս:

—Տեղ, տեղ չունեմ, սիրելիս, երբ մի որևէ խմբում տեղ կանեմ, Ձեզ իմաց կտամ:

Ես նկատեցի, որ նա դարձյալ ձգձգում ու համառում էր իր քաղաքական տգիտության վրա, մյուս օրը նորից գնացի մինիստրի մոտ և ասացի.

—Ներեցեք, ընկեր Ճշմարիտյան, որ ստիպված եմ նորից ու նորից անհանգստացնել:

—Խնդրեմ, խնդրեմ, առանց քաշվելու, եթե կարիք կզգացվի, նորից համեցեք, ես Ձեզ լսելու համար միշտ պատրաստ եմ:

—Ընկեր Միքայելյանը իմ հարցը նորից ձգձգում է, հիմա էլ ասում է՝ մեկ շաբաթից եկեք, որ խմբերում Ձեզ համար տեղ գտնեմ:

—Այդ Ձեզ է խաբում, հո ինձ էլ չի կարող խաբել, — ասաց ընկեր Ճշմարիտյանը հուզմունքով և շարունակեց, — Դուք հիմա գնացեք ինստիտուտ, ես մի տաս րոպեից այնտեղ կգամ:

Ես գնացի ինստիտուտ և ռեկտորի առանձնասենյակի միջանցքում նստած ընկեր Ճշմարիտյանին սպասեցի: Այդ ժամանակ սեղանի վրայի հեռախոսի զանգը հնչեց: Քարտուղարուհին տեղում չէր, ստիպված ես վերցրի և լսեցի ընկեր Ճշմարիտյանի ձայնը: Պարզվեց, որ այդ հեռախոսը ռեկտորի հեռախոսի հետ զուգահեռ էր և մենք երկուսս էլ միաժամանակ լսում էինք ընկեր Ճշմարիտյանին:

—Ընկեր Միքայելյան, — հրամայական և ջղային տոնով ասաց ընկեր Ճշմարիտյանը, — ինչո՞ւ իմ կարգադրությունները չեք կատարում, Դո՞ւք եք ինձ ենթարկվում, թե՛ ես Ձեզ, ինչո՞ւ եք Ալազանի ընդունման գործը ձգձգում, ի՞նչ տեղի մասին է ձեր խոսքը:

—Այդպիսիների համար ես տեղ չունեմ, — պատասխանեց Միքայելյանը կովարար տոնով:

—Եթե Դուք ձեր տգիտության վրա համառում եք, ապա ես հիմա կգամ և նրա համար տեղ կգտնեմ, իսկ Դուք ինձանից գրավոր նկատողություն կստանաք: Մտածո՞ւմ եք, թե ինչ եք անում, եթե նա դիմեր Մոսկվա, ապա Ձեր տգիտության վրա մի լավ կծիծաղեին ու Ձեզ մի լավ կխայտառակեին, ինձ էլ հետը: Միթե՞ Դուք մինչ օրս չգիտեք, որ սովետական բոլոր քաղաքացիներն էլ բարձրագույն կրթության իրավունք ունեն: Անհարմար է, անհարմար, ես Ձեր սխալը տեղնուտեղը ուղղում եմ, իսկ Դուք ձեր տգիտության վրա համառում ու համառում եք:

Նա լսափողը դրեց: Ես էլ դրեցի և դուրս եկա ինստիտուտի դռանը կանգնեցի: Ուրախությունից տեղումս հանգիստ կանգնել չէի կարող, անհամբեր գնում-գալիս էի: Չանցած տաս րոպե, ինստիտուտի դռանը կանգնեց մի սև ու շքեղ մեքենա և միջից դուրս եկավ ընկեր Ճշմարիտյանը՝ բարկությունը գազաթնակետին հասած: Ես մոտեցա նրան: Նա թևս բռնելով ասաց.

—Ընկեր Ալազան, բարձրանանք վերև:

Մենք աստիճաններով վեր բարձրացանք: Նա հենց առաջին պատահած դուռը բացեց և մտավ լսարան, մատյանը բացեց, ցուցակի առաջին տեղում գրեց իմ անուն-ազգանունը և դասախոսին դառնալով՝ ասաց.

—Ընկեր Ալազանը կնստի Ձեր խմբում, — և ցուցություն ասելով՝ բարկացած տեսքով ու հուզված դուրս եկավ:

Ես նստեցի բուժական ֆակուլտետի չորրորդ խմբի առաջին կուրսում:

Մի քանի օրից գնացի ընկեր Ջշմարիտյանի մոտ, հայտնեցի խորին շնորհակալությունս և ներողություն խնդրեցի, որ իմ պատճառով իրեն այդքան ջղայնություն պատճառեցի:

— Եթե որևէ մեկը այդ կապակցությամբ նորից Ձեզ կանհանգստացնի, խնդրում եմ չքաշվեք, չուշացնեք, նորից ինձ կղիմեք, — ասաց նա մի փոքր բարկացկոտ և վճռական տոնով:

— Անսահման շնորհակալ եմ Ձեր մարդկային այդ բարի վերաբերմունքի համար: Ձեր ազգանունը հենց ցույց է տալիս Ձեր ազնիվ վարքագիծը մարդու նկատմամբ, — ասացի ես նրա բարի ձեռքը սեղմելով ու առաձնասենյակից դուրս գալով:

* * *

Ընդամենը երկու ամիս էր ինչ հաճախում էի բժշկական ինստիտուտ, երբ տեղի ունեցավ մեր դասարանական ընտրությունները: Ինձ ընտրեցին մեր դասարանի ղեկավար: Մի քանի օրից հետո տեղի ունեցավ կուրսային ընտրությունները: Դեռևս միջնակարգ դպրոցից ինձ ծանոթ մի ուսանող առաջադրեց իմ թեկնածությունը և մեծ գովեստով խոսեց իմ մասին:

— Ում էլ որ ընտրեք, այս կամ այն չափով կընկնի դասխոսների ազդեցության տակ և ոտնակոխ կանի մեր շահերը: Այդ տեսակետից Մարոն անսնման թեկնածու է, ինչ ուզում է լինի նա ուսանողության շահերը կպաշտպանի:

Պետք է նշեմ, որ դպրոցական տաս տարիների ընթացքում մեր դասարանի անփոխարինելի դասկոմ և աշակերտական խորհրդի նախագահ եմ եղել: Դրված էր յոթը հոգու թեկնածություն, բայց միաձայն անցավ իմ թեկնածությունը: Իմ ղեկավարության ընթացքում ես հաճախ էի հակադրվում այս կամ այն դասախոսին և պաշտպանում ուսանողության շահերը: Ցավոք պետք է նշեմ, որ դասախոսներից ոմանք իմ պաշտոնական աշխատանքներին պատասխանում էին անձնական-քաղաքական վիրավորանքով: Այսպես, օրինակ ուսանողությունը վիրաբուժական ամբիոնի մի ասիստենտից դժգոհ էր, նյութը լավ չէր բացատրում, ու մենք նրա դասից ոչինչ չէինք սովորում: Ես այդ հարցը ուսանողական մի արտադրական խորհրդակցության ժամանակ առաջ քաշեցի և խնդրեցի, որ նրան փոխարինեն մի ավելի կարող ուժով: Խմբային պարապմունքի ժամանակ, նույն ամբիոնի մի այլ ասիստենտ՝ Վազգեն Սարոյանյանը²⁵⁰, որը միաժամանակ այդ ամբիոնի կուսակցական զգոն աչքն էր, ներս մտավ մեր խումբ, արհամարհական մի հայացք նետեց և ինձ դարձած՝ ասաց.

— Ալազան ես, ինչ ես, եթե դու այսուհետև էլ շարունակես քո քննադատությունները, ապա մենք քեզ նման հակահեղափոխական ուսանողին մնաս բարով կասենք:

250 Վազգեն Հովհաննեսի Սարոյանյան (1910–1973), վիաբույժ, բժշկական գիտությունների դոկտոր (1956), հայտնի հեղափոխական, բոլշևիկ Հովհաննես Սարոյանյանի որդին, որը 1920թ. մայիսյան ապստամբության պարտությունից հետո գնդակահարվել է դաշնակցականների կողմից: Վազգեն Սարոյանյանը 1956–61թթ. ղեկավարել է ՀԽՍՀ ռենտգենաբանության և ուռուցքաբանության ԳՀԻ-ի վիրաբուժական կլինիկան: Վազգեն Սարոյանյանի որդին և

Ես ոչ մի պատասխան չտվի և լուռ ընկերներին նայեցի: Տղաներից մեկն ասաց.

— Ընկեր Սարուխանյան, դա միայն Մարոյի կարծիքն ու ցանկությունն է, այլ մեր ամբողջ խմբի կարծիքն է, մեր դասարանի ղեկավարի՝ Մարոյի բերանով ասած:

— Ուրեմն Դուք ևս պաշտպանում եք այդ հակահեղափոխականի կնոջը, հա՛, ես այդ մասին ուր որ հարկն է կխոսեմ, — ասաց նա վրդովված և դուրս եկավ մեր խմբից:

Չնայած ուսանողության իրավացի պահանջին՝ ասիստենտը մնաց իր պաշտոնին: Ահա ձեզ դեմոկրատիա, ահա ձեզ մասսաների կարծիք: Մի այլ արտադրական խորհրդակցությանը դրված էր, թե որ առարկան առաջինը հանձնել, որը՝ երկրորդ կամ երրորդը: Ուսանողությունը նախօրոք ինձ ասել էր, որ առաջինը կուզենան հանձնել խիբուրգիան, երկրորդը՝ դիագնոստիկան և երրորդը՝ ֆարմակալոգիան: Ես վեր կացա և առաջարկեցի ու պաշտպանեցի ուսանողության ցանկությունը: Ֆարմակալոգիայի դասախոս ընկեր Միրզոյանը բոլորովին այլ առաջարկություն արեց, բոլորովին իմ առաջարկին հակառակ: Զեկուցում էր բուժֆակի դեկան, դոկտոր-պրոֆեսոր Սեդրակ Շարիմանյանը²⁵¹: Նա իմ առաջարկությունը պաշտպանեց: Առաջարկն անցավ բուժն ծափահարություններով: Ընկեր Սիմոն Միրզոյանը²⁵² տեղից վեր կացավ և ասաց.

— Ծափահարությունները դեռ չի նշանակում, որ միաձայն ընդունվեց, խնդրում եմ նորմալ քվեարկել և հաշվել ձայները:

Ընկեր Շարիմանյանի երկու առաջարկներն էլ դրվեց քվեարկութան: Դարձյալ իմ առաջարկությունը անցավ միաձայն:

Այս բոլորից վրդովված ընկեր Միրզոյանը ասաց.

— Հակահեղափոխականի կնոջը բերել և կուրսի գլուխ են կանգնեցրել, նա էլ ինչ ցանկանում, այն էլ անցկացնում է, — ու պատրաստվեց դափնիճից հեռանալ:

Այդ ժամանակ ընկեր Շարիմանյանը նրան կանգնեցնելով ասաց.

— Այստեղ պրիչոմ հակահեղափոխականի կինը, ընկեր Ալազանը մեր ուսանողն է: Նրան ընտրել է իր յոթ հարյուր հոգանոց կուրսը: Սովետական օրենքը այդպիսիների կանանց ու երեխաներին բարձրագույն կրթության իրավունք է տվել: Ուսանողությունը վստահում է իր ընտրյալին՝ տվյալ դեպքում ընկեր Ալազանին: Դուք առաջարկեցիք երկրորդ անգամ քվեարկել, ես քվեարկեցի, չնայած դրան նրա առաջարկը անցավ: Ինչո՞ւ համար եք հասարակական գործը անհատական դարձնում և վիրավորում մեր լավ ու ակտիվ ուսանողուհուն: Ես գտնում

թողը նույնպես անվանի բժիշկներ են:

251 Սեդրակ Սիմոնի Շարիմանյան (1898–1989), վիրաբույժ, դոկտոր, պրոֆեսոր, ՀԽՍՀ վաստակավոր գործիչ, համարվում է Հայաստանում ժամանակակից նյարդավիրաբուժության հիմնադիրը: Ծնվել է Թիֆլիսում, սովորել Խարկովի բժշկական ինստիտուտում:

252 Սիմոն Հակոբի Միրզոյան (1910–1993), դեղաբան, Հայաստանում դեղաբանության հիմնադիրներից, ՀԽՍՀ գիտությունների վաստակավոր գործիչ: Ծնվել է Թիֆլիսում, ավարտել Երևանի բժշկական ինստիտուտի բուժական ֆակուլտետը:

եմ, որ այդ հարցում Դուք իրավացի չեք: Ընկեր Ալազանը որպես կուրսի ներկայացուցիչ և ղեկավար, պաշտպանել է ընդհանուրի կարծիքն ու շահերը, այդ ցույց տվեց կրկնակի քվեարկությունը:

Ընկեր Միրզոյանի խոսքերից ես ուղղակի շանթահարվեցի և արտադրական մի այլ խորհրդակցության ժամանակ իմ հրաժարականի հարցը դրեցի: Բայց այն չընդունվեց ու ես նորից մնացի մեր կուրսի ղեկավարը: Մի անգամ Մարքսիզմ-լենինիզմի դասախոսության ժամանակ ինձ մի հարց պարզ չեղավ և այդ մասին դասախոսին հարց տվի: Եվ իմ հարցի պատասխանը եղավ.

— Ալազան, ես Ձեր մտադրությունները հասկանում եմ և Ձեզ կուղարկեմ այնտեղ, որտեղ Դուք կգտնեք Ձեր հարցի պատասխանը:

Պիտի նշեմ՝ ոչ իմ հարցը, ոչ էլ այդ դասախոսի ազգանունը չեմ հիշում և արժանի էլ չէ, որ հիշեմ և հուշերս ապականեմ:

Ահա այդ անմարդկային դասախոսների կողքին կային նաև հոգեհարազատ մի քանի դասախոսներ: Ինչպես չհիշեմ անատոմիայի դասախոս, նույն ամբիոնի վարիչ պրոֆեսոր Հակոբ Մինայիչ Հակոբյանին, որի ամեն մի դասախոսություն մի գեղարվեստական երկ էր մեզ համար: Նա չոր ու ցամաք ոսկորների մասին այնպես կխոսեր ու կգեղեցկացներ, նկարչական իր վարպետ կավիճով կկոնկրետացներ, կհալեր ու մեր ուղեղները կլցներ: Նրա լեկցիայից դուրս էինք գալիս ոչ թե հոգնած, այլ թարմացած ու առույգացած:

Տարեվերջի քննությունները սկսվել էին: Բոլոր ուսանողները անատոմիայի կաբինետի դռան մոտ խմբված իրենց քննական հերթին էին սպասում: Վերջապես հերթը հասավ ինձ: Ներս մտա, նրա առաջին խոսքը եղավ.

— Ես իմ բարեկամների նկատմամբ խստապահանջ եմ, չեմ ուզում, որ նրանք իրենց հիվանդների մոտ կարմրեն, այդ իսկ պատճառով, Մարո ջան, քեզ խիստ պիտի քննեմ:

Ես ժպտալով և միաժամանակ սարսափելով՝ ասացի.

— Խնդրեմ, քննեք այնպես, ինչպես կամենում եք:

Նա ինձ հարցրեց ամենադժվար գլուխները, մտավ անատոմիայի խորխորատները, խորդուբորդությունները, անգամ զանգի ծակերը: Պարզվեց՝ ոչ միայն իմ, այլ ամբողջ ուսանողության բարեկամն էր եղել, և բոլորին էլ խիստ քննել ու կարմրացրել էր, որ իրենց հիվանդների մոտ չկարմրեն: Ազնիվ, բարի, ճշմարիտ և խստապահանջ, մեր սիրելի, մեր հարազատ ու անմոռանալի Հակոբ Մինայիչ Հակոբյան: Ահա մեր չափածո խոսքը նվիրված նրան.

*Խոսքերդ ճոխ, իմաստրալի,
Պարկերավոր ու հասկանալի,
Հուզական են, ավյունով լի,
Կարծես սիրո խոսքեր լինի:*

Ինչպե՞ս մոռանալ քրոջ պես հարազատ, քրոջ պես հոգատար ու խստապահանջ, պաթալոգիական անատոմիայի դասախոս, նույն ամբիոնի վարիչ, սիրելի Վարվառա Թումանովնային: Նա գիտուն էր, խոհական, վեհ ու տիրակալ: Ամբողջ լսարանը քարացնում էր իր վեհաշուք ու տիրակալ տեսքով, բովանդակալից ու գեղեցիկ խոսքով: Նա մարդ էր մեծատառով: Ինչպե՞ս մոռանալ վիրա-

բուժության ամբիոնի վարիչ, նույն առարկայի դասախոս, դոկտոր-պրոֆեսոր, բուլղոնի սիրելի Սեդրակ Շարիմանյանին: Նա պարզ, անկեղծ, ճշմարիտ, անմիջական, վերին աստիճանի բարեխիղճ և կոկիկ էր իր բոլոր աշխատանքներում: Վերին աստիճանի խստապահանջ էր իրեն ենթակա աշխատողների և ուսանողների կայուն գիտելիքների նկատմամբ: Դրա համար էլ բոլորս սիրում, վստահում ու հավատում էինք նրա բոլոր խոսքերին: Ինչպես մոռանալ ֆիզիոլոգիայի ամբիոնի վարիչ, նույն առարկայի դասախոս, լիրիկական զգացմունքների տեր Գրիշա Մուշեղյանին²⁵³, որը բոլոր ուսանողներին մտերիմ ընկերն ու անկաշառ բարեկամն էր: Նրա առարկայի ավարտման կապակցությամբ ուսանողության կողմից ծաղկեփունջը ես հանձնեցի՝ իմ գրած քառյակը ծաղկեփնջում դրած, և ապա յոթ հարյուր ուսանողության ներկայությամբ մեծ ոգևորությամբ արտասանեցի.

ԱՅԴՊԵՍ ՄՆԱ

*Այդպես մնա,
Պարզ ու վճիռ,
Ինչպես Մասիս,
Սևանը ջինջ:*

Իմ արտասանությունից նա անսահման հուզվեց, արցունքներն աչքերին, ծաղկեփունջն առած արագությամբ դուրս վազեց դահլիճից: Ուսանողությունը ծափահարում և նրան բեմ էր կանչում, բայց նա չկար ու չկար: Ստիպված ես գնացի նրան կանչելու: Տեսնեմ՝ թաշկինակը աչքերին դրած, սեղանին հենված, մանկան պես արտասվում էր: Ես ժպտալով նրան մոտեցա և ասացի.

— Ընկեր Մուշեղյան, ուսանողությունը նստած Ձեր վերջին խոսքին է սպասում:

— Չեմ, չեմ կարող գալ, Մարո ջան, անսահման հուզված և սիրտս լցված է, խոսել չեմ կարող: Ա՛յ աղջի, բա էդպիսի բան կգրեն, սիրտս չդիմացավ, դե գնա իմ փոխարեն պատասխան տուր:

Ես մեծ սիրով ու հարգանքով սեղմեցի նրա ազնիվ ձեռքը և բեմ բարձրանալով՝ նրա փոխարեն «պատասխան» տվեցի ուսանողությանը: Այդպես էլ ավարտվեց նրան նվիրված հանդիսավոր արարողությունը: Այդ նա էր ծաղկի բույրի սիրահարը՝ Գրիշա Մուշեղյանը, որի պարտեզ-պատշգամբը տարին բոլոր զարդարված էր բազմաբղետ ու բազմաբույր ծաղիկներով: Այդ նա էր, որի հոգին իր աճեցրած ծաղիկների պես նուրբ ու զգայուն էր: Այդ նա էր, որի պարտեզ-պատշգամբը ամեն տարի արժանանում էր քաղխորհրդի առաջին մրցանակին:

Ուսանողական երգ ու ծիծաղով, աշխույժ խոսակցությամբ փողոց դուրս

253 Գրիգոր Պետրոսի Մուշեղյան (1900–1971), ֆիզիոլոգ, բժշկական գիտությունների թեկնածու (1937), ՀԽՍՀ գիտությունների վաստակավոր գործիչ: Ծնվել է Վաղարշապատում (Էջմիածին), ավարտել ԵՊՀ բժշկական ֆակուլտետը, 1936–70թթ. ղեկավարել է Երևանի բժշկական ինստիտուտի մարդու և կենդանիների ֆիզիոլոգիայի ամբիոնը, իսկ 1937–49թթ. համատեղությամբ նաև ԵՊՀ, 1932–36թթ.՝ անասնաբուժական-անասնաբուծական ինստիտուտի հայկական բաժնի ֆիզիոլոգիայի ամբիոնները, 1944–50թթ. եղել է ՀԽՍՀ Ֆիզիոլոգիայի ինստիտուտի տնօրենը: Աշխատել է Լևոն Օրբելու, Ալեքսեյ Ուխտոմսկու լաբորատորիաներում:

եկանք և հանդիպեցինք բեռնատար մեքենաների երկար մի շարայան, որում տեղ էին գրավել բացարձակապես միայն երտասարդ աղջիկներ ու տղաներ:

— Այս ինչ բան է, էս որտեղից են գաղթել, — հարցրեց մեկը:

Մյուսը թե.

— Հյուսիսային Կովկասից, բժշկական ինստիտուտի ուսանողներ են, բերել են մեր ինստիտուտում սովորելու և Երևանում ապրելու համար:

Հիտլերյան հորդանները գրավել էին Հյուսիսային Կովկասի մի շարք քաղաքներ և սպառնում էին Անդրկովկասին, հատկապես Բաքվի նավթին: Այդ առթիվ մեծ անհանգստություն էր տիրում քաղաքում, հատկապես բժշկական ինստիտուտում: Մեր կուրսը տանկային նոր շարայան ստեղծման համար հանգանակություն կազմակերպեց, որին իրենց մեկ ամսվա թոշակի չափով մասնակցեցին բոլոր ուսանողները:

* * *

1948 թիվն էր: Ես նախավերջին կուրսում էի: Կլինիկական-վիրաբուժական գործնական աշխատանքները Պատրիկյանենց հիվանդանոցում էր: Դասախոսում էր նույն հիվանդանոցի հարգարժան պրոֆեսորը, իսկ գործնական աշխատանքները վարում էր Պատրիկյանը: Նախքան դասախոսության սկսվելը ես մոտեցա պրոֆեսորին և խորին հարգանքով ու երախտագիտությամբ բարևեցի նրան:

— Օ՛, բարև Ձեզ, — ասաց նա, — Դուք արդեն չորրորդ կուրսում եք, այդ լավ է, շուտով կավարտեք և կաշխատեք մեզ մոտ:

Պրոֆեսորի ջերմ ու հարազատ խոսքերը երախտագիտությամբ լցրեցին հոգիս, այդ թուլեին կցանկանայի հարազատ եղբոր պես գրկել ու համբուրել նրա բաց ճակատը: Դասախոսությունը սկսվեց: Ուրախությունից չեմ կենտրոնանում, ականջիս հնչում էր պրոֆեսորի մարդկային ու հարազատ ջերմ խոսքերը. — «Այդ լավ է, շուտով կավարտեք և մեզ մոտ կաշխատեք»: Մյուս ուսանողները մտածում էին, թե ավարտելուց հետո ո՞ր կնշանակվեն, իսկ իմ տեղը ինձ էր սպասում: Այդ հանգամանքը շատ էր ուրախացնում ինձ և հոգիս լցնում էր երջանկությամբ: Դասախոսությունից հետո ինձ մոտեցավ Պատրիկյանը և հարցերեց.

— Ինչպե՞ս են անցնում դասերդ, ի՞նչ նորություն:

— Նորությունը այն է, որ նոր մարդիկ են սկսել ինձ հալածել:

— Ովքե՞ր են:

— Վազգեն Սարուխանյանը, Սիմոն Միրզոյանը և մարքսիզմ-լենինիզմ առարկայի դասախոսը:

— Այդ լավ չեղավ, բայց ոչինչ, դու պայքարի և դիմադրության լավ իմունիտետ ունես, դրանց էլ կդիմանաս: Շոտով, շուտով կավարտես և կգաս մեզ մոտ և կազատվես այդ բոլոր հալածողներից:

Նրա հոգատար խոսքերը ինձ դուրս հանեցին ամեն տեսակ զսպվածությունից և ես նրա մեջքը գրկած, գլուխս նրա կրծքին դրած՝ երախտահատույցի ոչ մի խոսք չկարողացա ասել նրան: Նա լուռ, զուսպ ժպիտով, ցուցամատը ծնոտիս խփելով՝ ասաց.

— Մի մտածիր, մի տանջվիր, գլուխդ կախ քեզ համար աշխատիր ու սովորիր, ամեն ինչ լավ կլինի:

Ահա՛ մարդիկ, մյուս դասախոսներն ինձանից ազատվելու և իրենց քաղաքական դիրքերն ամրացնելու մասին էին մտածում, իսկ Պատրիկյանն ու պրոֆեսորը ինձ իրենց մոտ տեղավորելու և իմ հանգիստ աշխատանքի կազմակերպման մասին էին հոգում: Ինչպե՞ս չսիրես, ինչպե՞ս երախտահատույց չլինես այս հրաշալի մարդկանց:

109. ՀԱՆԴԻՊՈՒՄՆԵՐ ՍՏԵՓԱՆ ՉՈՐՅԱՆԻ ԵՎ ՆԱԻՐԻ ՉԱՐՅԱՆԻ ՀԵՏ

1945 թիվն էր: Բժշկական ինստիտուտի տարեվերջի քննությունները սկսվել էին: Ես մի առարկա հանձնելով՝ բարձր տրամադրությամբ տուն էի վերադառնում: Փողոցում երթևեկությունը մասամբ դադարել էր, ժամը 12-ն էր: Արովյան փողոցում, ունիվերսալի դեմոլեժ հանդիպեցի Նաիրի Ջարյանին: Նա ինձ տեսավ թե՛ չէ՝ «Մարո ջան» ասելով հետո ողջագուրվեց, համբուրեց և ասաց.

— Մարո ջան, աչքդ լույս, քեզ հեռուներ էի փնտրում, բայց շատ մոտիկ գտա: Մի քանի օր առաջ ես տղաների արդարացման և ազատման հարցը դրեցի և որոշում հանեցինք, որ նրանց անհապաղ արդարացնեն և կալանքից ազատեն:

Նաիրու խոսքերից ոգևորված՝ փաթաթվեցի նրան և համբուրվեցինք: Խորին շնորհակալություն հայտնեցի անձամբ իրեն և բոլոր գրողներին և նրա ձեռքը սեղմելով՝ ուղեցի մենակ շարունակել ճանապարհս, նա թե.

— Սպասիր, սպասիր, այս ուշ ժամին ես քեզ մենակ չեմ թողնի, Ալոն իմանա, ինձանից կխոտվի, և վերջապես մենք հին ընկերներ ենք...

Նա ինձ մինչև իմ տուն ուղեկցելուց հետո ասաց.

— Մարո ջան, այսօր շատ ուշ է, խնդրում եմ վաղը երեկոյան ժամը յոթին ինձ մոտ գաս, այդ հարցի կապակցությամբ ավելի մանրամասն կխոսենք:

Սյուս օրը խոստմանս համաձայն Նաիրու մոտ գնացի և հետո տարա Ալազանի մի քանի սրտաճմլիկ նամակներ, որոնցում նա գրում էր իր անմեղության և անտեղի բանտերում թափառելու մասին ու ինձ խնդրում, որ ես այդ կապակցությամբ Գրողների Միությանն անհանգստացնեմ: Նշված ժամին նրա դռան զանգը սեղմեցի: Դուռը բացեց նրա մեծ որդի Հայնրիխը: Միրուշը՝ Նաիրու կինը, տանը չէր: Հրաչյա Քոչարը նստած կարդում էր, իսկ Նաիրին լսում էր: Ինձ տեսնելուն պես երկուսն էլ արագ տեղից վեր կացան և ինձ ընդառաջ գալով ասացին.

— Օ՛, Մարո ջան, եկար:

Նաիրին՝ թևս, իսկ Քոչարը ձեռքս բռնած ինձ տարան և նստացրեցին իրենց դեմ ու դեմ: Նաիրին դարձավ ինձ և ասաց.

— Մարո ջան, պատմիր քո տառապալից կյանքի և ապրուստի մասին, ինչ տեղեկություն ունես մեր սիրելի Ալազանից:

Ես համառոտ պատմեցի Ալազանի ծանր հոգեվիճակի և նրա առողջական անմխիթար վիճակի մասին: Նրանք երկուսն էլ շատ հուզվեցին և մի պահ խոր լռության մեջ ընկան: Ես Ալազանի նամակներից մեկը Նաիրուն մեկնեցի: Ձեռագիրը տեսնելուն պես նա լուռ խոնարհեց գլուխը, և գրպանից հանելով թաշկինա-

կը՝ սրբեց արցունքները: Փոքր ընդմիջումից հետո սկսեց լացակումած ընթերցել նամակը: Ընթերցումից հետո ավելի հուզված մի խոր ախ քաշելով ասաց.

—Այո, կուսակցության գլուխ անցած մի քանի բախտախնդիրներ, նրա անունը օգտագործելով, բազմապիսի չարագործություններ կատարեցին մեր երկրում և գլխատեցին մեր լավագույն մտավորականությանը, իսկ մենք՝ միամիտներս, հիմարաբար հավատալով դրանց անմիտ, չպատճառաբանված խոսքերին հարկադրված ինչ հիմարություններ ասես, որ չասացինք ու չգրեցինք մեր անմեղ տղաների հասցեին: Մինչ մենք մեր սխալը զգացինք, մեր ճշմարիտ խոսքին այլևս ոչ ոք չհավատաց: Գրողների այս ժողովում համարյա բոլորն էլ ելույթներ ունեցան և միաձայն պահանջեցին բոլոր նստած գրողներին ազատ արձակել բանտ-աքսորներից: Մի հրաշալի որոշում հանած՝ Կենտկոմ ուղարկեցինք: Մեր Կուսկենտկոմը լրիվ համաձայն է, ես այդ կապակցությամբ Կենտկոմի առաջին քարտուղար ընկեր Գրիգոր Հարությունյանի հետ երկար խոսեցի և մանրամասն փաստերով մեր տղաների անմեղությունն ապացուցեցի: Նա անձամբ լրիվ համաձայն էր մեր որոշմանը, տեսնենք վերևներում ինչպե՞ս կլուծվի այդ հարցը:

—Դիմում գրելը, Նաիրի ջան, դեռ քիչ է, պետք է համառությամբ հետևել այդ դիմումին և այն տեղ հասցնել ու ազատել մեր տղաներին բանտերից, աքսորից, — ասացի ես:

Բավականին խոսելուց ու մորմոքվելուց հետո նրանք ինձ տուն ուղեկցեցին: Ճամփի կեսին Քոչարը մեզ հրաժեշտ տվեց, իսկ Նաիրին մինչև իմ տուն ինձ ուղեկցեց: Ես նրան դիտմամբ ներս հրավիրեցի, որ նա տեսներ իմ բնակարանային պայմանները: Երբ ներս մտավ՝ շշմած տեղում կանգնեց ու ասաց.

—Վայ, խեղճ աղջիկ, սա ոչ թե տուն, այլ խոզի բուն է, բանտից էլ սարսափելի է: Ես վաղը քաղսովետ կգնամ և քո բնակարանային անտանելի պայմանների մասին կխոսեմ: Անամոթներ, զազաններ, չեն էլ ամաչում, սա ինչ խայտառակ բնակարան է, խոզն անգամ այսպիսի պայմաններում չի ապրում:

—Էհ, Նաիրի ջան, հուզվելն ավելորդ է, ուր էլ դիմես՝ քեզ շատ սիրով կլսեն, բայց իրենց անձի համար վախենալով կոնկրետ ոչինչ չեն անի: Սպասիր, Նաիրի ջան, սպասիր քեզ մի քառյակ կարդամ իմ խոզաբնի մասին ու այդ հարցը փակենք:

Ու ես սեղանիս սփռոցի տակից հանեցի իմ գրած քառյակը և կարդացի.

*Չորս պար ունեմ, չորսն էլ ծուռ,
Վրեն դրված խարխուղ դուռ,
Չորս պարից էլ հոսում է ջուր
Մեջն ապրում եմ որպես հյուր:*

—Այո, շատ ճշտությամբ նկարագրել ես սենյակդ, ոչ ավել ոչ պակաս, այդ է որ կա, ես թքեմ դրանց երեսին, — ասաց Նաիրին ու ընկած տրամադրությամբ դուրս եկավ իմ բնակարանից:

* * *

Նաիրիի՝ ինձ ոգևորող խոսքերից անցել էր մեկ տարի: 1946 թվի սկզբներին Նաիրին նորից ինձ մոտ եկավ և ասաց.

— Մարո ջան, մի դիմում գրիր Գրողների միություն և բողոքիր Ալազանի նկատմամբ թույլ տված անարդարությունների դեմ: Դրանով Ալազանի հետ կապված մյուս գրողների հարցն էլ առաջ կբաշենք և տղաներին կարդարացնենք: Մեր առաջին դիմումը, ինչպես երևում է, տեղ չհասավ և մեր ղեկավարներից մեկնումեկի սեղանի դարակում քնեց:

— Արդեն ուշ է, Նաիրի ջան, շուտով նրանց պատժաչափը կլրանա և նրանք հայրենիք կվերադառնան:

— Դու ճիշտ չես, Մարո ջան, մեր նպատակն է, որ նրանք արդարացված և դատվածությունը հանված վերադառնան, բացի այդ կարող է ժամկետը լրանալուց հետո էլ նրանց բաց չթողնեն, նորից տարիներ ավելացնեն և տեղում պահեն: Մեր դիմումը գուցե նպաստի, որ նրանց հայրենիք վերադարձնեն: Այն ժամանակ հարցի վերջնական լուծումը ավելի կհեշտանա: Մեր ժողովը դոնբաց է, կարող ես գալ և սեփական ականջովդ լսել գրողների խոսքերը իրենց նստած գրական ընկերների մասին:

Երևան

" " "

/Սեփիթմ Ալազանի շիրմին/

Նաղիկներ, բազմեք իմ գերեզմանին,-
Դեռ իմ արցունքը ձեր մեջ կցողա,
Նաղիկներ, լացեք իմ գերեզմանին,-
Այնպես ինչպես ինչպես լաց եղա...

Վրաս՝ սպիտակ շուշանների տեղ՝
Ճյուղն է՝ սպիտակ պտուղն արհուրում,
Մինչև հա առաջանք լաղվեցի ախտով,
Միակ լացողս ճյուղն է ախտ կոծում:

Նաղիկներ, երգեք իմ գերեզմանին՝
Մենակությանից սիրտս կղողա,-
Լուր արեք հետո: իմ շաքստանին,
Դեռ մորս արցունքն այնտեղ կցողա...

Որանցից որտեղ ընկանք, ով ստավո՞ծ,
Եվ ո՞վ էր տեսել մերմեկ տառա,-
Մե, այս մերմեկը օձ է, տառապանք,
Այս ի՞նչ մերմեկ է մեր զլիկն բերում,-
Այս սեռով է մեզ հյուսված իմքուրում...

Հովհաննես Զաքարյանի
1983 թ. ապրիլի 18
Զբոս է 1945-46 թթ.

195 թվ. 4
Գրականության
և արվեստի միություն

Հովհաննես Զաքարյանի քանդակը միջոցառումը Ալազանի մասին՝
գրված 1945-1946 թթ. Գրողների միության քանդակումների օրերին

Մի քանի օր հետո տեղի ունեցավ Գրողների միության դռնբաց ժողովը: Նախագահում էր Նաիրի Զարյանը: Նա կարդաց իմ դիմումը, որից հետո ելույթներ ունեցան անվանի բոլոր գրողները: Չսված ջերմ խոսքեր ասացին Ալազանի, մեր երկրի, գրականության և կուլտուրայի ասպարեզում նրա կատարած աշխատանքների, ծառայությունների, երիտասարդ կադրերի պատրաստման և դաստիարակման գործում նրա անկրկնելի ղեկավարության մասին: Գրողներից մեկը այսպես ասաց.

— Ալազանի ղեկավարման տարիները դա մեր ոսկե դարն էր:

Ջերմ խոսքեր ասացին նաև Մահարու և Նորենցի հասցեին: Ժողովի ավարտից հետո ես սեղմեցի Նաիրու, Ստեփան Զորյանի, Սիրասի, Գեղամ Մարյանի, Սողոմոն Տարոնցի և Վահան Գրիգորյանի ձեռքերը, որոնք բացառիկ ջերմությամբ խոսեցին Ալազանի մասին: Ժողովից հետո գրողներն ինձ շրջապատեցին և հետաքրքրվեցին Ալազանով, իմ կյանքով ու ապրուստով:

* * *

Մի օր ինստիտուտ գնալու ճանապարհին հանդիպեցի ընկեր Ստեփան Զորյանին: Նա ինձ կանգնեցրեց, շատ հարգալից բարևելուց հետո հետաքրքրվեց Ալազանի առողջության, իմ ապրուստի մասին ու հարցրեց.

— Ընկեր Մարո, Դուք «Խորհրդային Հայաստան» թերթում իմ հոդվածը կարդացել եք:

— Այո՛, կարդացել եմ, — և նա շարունակեց.

— Իմ հոդվածի խոսքը ես չակերտների մեջ եմ առնում, քանի որ այն իմ հետ ոչ մի կապ չունի: Ինչպես կարող էի ես մեր հրաշալի տղաների մասին այդպիսի խոսքեր գրել: Ես որ Ձեզ տեսնում եմ, ուղղակի անհարմար եմ զգում: Դա տեղի էր ունեցել այսպես. «Խորհրդային Հայաստան» թերթից ինձ առաջարկեցին բանտարկված գրողների մասին իմ գրավոր խոսքն ասել: Ես գրեցի այնպես, ինչպես տղաներին գիտեի և հոդվածը տարա խմբագրություն: Մյուս օրը թերթում իմ ստորագրությամբ կարդում եմ ինձ բոլորովին անձանոթ մի հոդված, գրված այնպես, ինչպես իրենք ցանկացել էին: Անսահման վրդովված գնացի խմբագրություն և բողոքեցի այդ կեղծիքի դեմ: Հետո նամակ գրեցի և նորից տարա խմբագրություն, բայց ինձ ոչ ոք չլսեց:

110. ԳՐԱԶ ԵԿԱՆ

Բժշկական ինստիտուտի դասերը ավարտվեցին: Աշխատանքի գնալու համար տրամվայ էի սպասում, բայց այն ուշանում էր: Ժողովուրդը գնալով շատանում էր: Վերջապես մի քանի րոպեից հետո հայտնվեց: Ես մի կերպ սեղմվելով բարձրացա և զգացի, ինչպես ինձ մի ուժեղ ձեռք բռնեց և ժողովրդի միջից վեր բարձրացրեց: Ո՛վ էր՝ չիմացա, գոնե շնորհակալություն հայտնեի: Պայուսակս բացեցի, որ տոմս գնեմ, բայց մոտս մանր չկար: Երեսուն ռուբլիանոցը այդ բազմության մեջ տոմսավաճառին ուղարկելը իմաստ չունեի, կարող էր հետ չվերադառնալ: Ուստի սպասեցի, որ տոմսավաճառն ինձ մոտենար:

— Կարելի է Ձեզ տոմս հյուրասիրել, — ասաց կողքիս կանգնած բարձրահասակ երիտասարդը, — Դուք մանր չունեք:

— Դուք ինչ իմացաք, որ ես մանր չունեմ:

— Իմացա և Ձեզ համար տոմս առա, խնդրում եմ վերցնեք, — ասաց երիտասարդը ճակատի վրայի գանգուրները գլխով հետ գցելով ու ինձ ժպտալով:

— Շնորհակալություն, — ասացի ես, — խնդրում եմ ներություն չքաշեք, հիմա տոմսավաճառը կմոտենա և ես ինձ համար տոմս կգնեմ:

— Ընկեր Մարո՛, եղած-չեղածը ընդամենը երեսուն կոպեկ է, նույնիսկ այդ մասին առարկելն անհարմար է, — ասաց նա:

Այդ ժամանակ ինձ մոտեցավ տոմսավաճառը, և ես երեսուն ռուբլիանոցը մեկնեցի նրան:

— Ընկերուհի, մանր-մունր տվեք, մանրացնել չեմ կարող, — ասաց տոմսավաճառը:

— Նա տոմս ունի, — ասաց երիտասարդը տոմսը ցույց տալով:

Ես դրությունը տեսնելով՝ ստիպված համաձայնեցի, բայց ասացի.

— Կհամաձայնեմ միայն այն պայմանով, որ մյուս հանդիպմանն էլ ես Ձեզ համար տոմս գնեմ:

— Խնդրեմ, — ասաց նա իր սև, խոշոր ու նշաձև աչքերը ինձ վրա սևեռելով և ժպտալով:

Մենք տրամվայով երկար գնացինք, տեղ ազատվեց և երկուսս էլ նստեցինք:

— Ընկեր Մարո՛, այս կողմերում ո՞ր եք գնում:

— Դպրոց՝ աշխատանքի:

— Օ՛, ինչ հեռու եք աշխատում բժշկական ինստիտուտից, Շեն-գավիթը... Ձեզ համար շատ է հեռու: Ասեմք ինչո՞ւ եմ զարմանում, ես Ձեզանից ավելի հեռու եմ գնում՝ Չարբախի թոշնաբուժական կայանում եմ աշխատում:

Ես նրան ցտեսություն ասելով ցած իջա տրամվայից և քայլերս ուղղեցի դեպի Շենգավիթի №18-րդ դպրոցը, իսկ նա շարունակեց իր ճանապարհը:

Մի քանի օրից նույն ժամին նույն կանգառում հանդիպեցի նույն երիտասարդին: Նա բարձրահասակ, թիկնեղ, սև ու գեղեցիկ աչք-ունքով, սև ու զանգուր մազերով, երեսունն անց, հետաքրքիր մի երիտասարդ էր: Հեռվից ինձ բարևելով, կամաց-կամաց մոտենալով՝ հարցրեց Ալազանի որպիսության, որտեղ լինելու և իմ հետ նրա նամակագրության մասին: Ես ասացի, որ նա գտնվում է հեռավոր Արևելքի մի բանտում և ինձ հետ նամակագրում է: Նա խոր ախ քաշելով ասաց.

— Ափսոս, ափսոս, ես նրան լավ գիտեի, շատ հարգում ու սիրում էի որպես լավ մարդու, որպես լավ գրողի ու պետական-գրական գործչի: Ա՛խ, որքան այդպիսի ընտիր մարդիկ են տանջվում մեր բանտերում ու աքսորավայրերում:

Տրամվայն եկավ, մենք բարձրացանք տրամվայ և կողք-կողքի նստեցինք: Ես երկու տոմս գնեցի մեզ համար: Նա տոմսը չվերցրեց և երկու նոր տոմս գնեց ու մեկը ինձ առաջարկեց: Ես այն մերժեցի և վերավորված ասացի.

— Ինչո՞ւ երեկ ես Ձեզանից տոմս վերցրեցի, իսկ Դուք այսօր իմ առած տոմսից հրաժարվեցիք:

— Միշտ պետք է տղամարդը հյուրասիրի, իսկ կինն ընդունի, այդպես է կարգն աշխարհի, — ասաց նա ժպտալով և տոմսը իր ձեռքում պահելով:

Հասանք Շեն-Գավիթ, ես իջա տրամվայից, իսկ նա շարունակեց իր ճանապարհը: Եվ այսպես տարիներ շարունակ՝ նույն տեղում, նույն ժամին մենք հանդիպում ու տրամվայով աշխատանքի էինք գնում: Մի խոսակցության մեջ, չգիտեմ ինչ կապակցությամբ, նա տվեց իր անունը, իսկ իմը վաղուց գիտեր: Իմացա նաև, որ նա անասնաբուժական ինստիտուտի ուսանող էր և մեկ կուրս ինձանից բարձր, և ամեն օր գնում էր Չարբախի թոշնաբուժական կայան աշխատանքի: Մեր երկու ինստիտուտների դասերն էլ սկսվում և ավարտվում էին նույն ժամին: Այդ պատճառով մեր հանդիպումները անխուսափելի էին: Տրամվայում դեմ-դիմաց նստած գնում էինք, նա թե.

— Ընկեր Մարո, ինչպես ես նկատել եմ, Դուք Ալազանի բանտարկությունից հետո կինո-թատրոն, ոչ մի հասարակական վայր չեք գնում, գուցե մենակ եք՝ դրսև համար:

— Ոչ, մենակության համար չէ, ուղղակի ժամանակ և տրամադրություն չունեմ: Երբ գնամ, առավոտյան սովորում, իսկ երեկոյան աշխատում եմ, իսկ կիրակի օրերը տուն-տեղ, մաքրություն եմ անում և դասեր եմ սովորում:

— Այդ լավ է, թեկուզ ձեր աշխատանքի համար էլ պետք է գնալ, ուսուցիչը պետք է միշտ կյանքին համընթաց գնա, իսկ Դուք լրիվ կյանքից կտրված եք: Տուն-աշխատանք-ինստիտուտ: Վաղը եթե երկու տոմս գնեմ, կգամք գնանք թատրոն:

— Խնդրում եմ նեղություն չքաշեք, ես ուխտել եմ ոչ մի կինո ու թատրոն առանց Ալազանի չգնալ:

— Այսինքն Դուք որոշել եմ ճգնափորի կյանք վարել:

— Այո, հենց այդպես, — ասացի ես նրան ցոտություն ասելով:

— Ես էլ եմ իջնում, — ասաց նա թևս բռնելով և ինձ իջեցնելով, — այսօր յոթ ժամ լեցցիա եմ լսել, ուզում եմ մի փոքր բաց օդում քայլեմ ու թարմանամ:

— Այս կողմից ճանապարհ կա՞ դեպի Ձեր թոշնաբուժական կայանը:

— Կա, բայց մի քիչ երկար է, Ձեզ հետ քայլելով ճանապարհս կկարճանա, շատ հաճելի խոսակից եք, Ձեզ հետ քայլողը ո՛չ կհոգնի, ո՛չ կձանձրանա:

— Շնորհալակություն լավ կոնպլիմենտների համար, — ասացի ես ժպտալով:

— Անկեղծությամբ եմ ասում, ամիսներով եթե Ձեզ հետ քայլեմ՝ չեմ ձանձրանա:

* * *

Արդեն վեցերորդ ամիսն էր ինչ մենք՝ երկու աշխատող ուսանողներս, իրար հետ ծանոթ էինք: Ամեն օր անխուսափելիորեն նույն ժամին, նույն կանգառում, նույն ճանապարհով աշխատանքի էինք գնում:

Մի օր նա ժպտալով, կուչ ու ձիգ անելով, կատակի տալով հարցրեց.

— Ընկեր Մարո, ուզում եմ Ձեզ մի անհամեստ հարց տալ:

— Խնդրեմ, — ասացի ես:

— Արդեն ինը տարի է, ինչ Դուք առանց Ալազանի եք ապրում, արդյո՞ք այդ

ժամանակաընթացքում ոչ մի երիտասարդ Ձեզ չի հրապուրել, Ձեզ չէն հետապնդել:

— Ինչու չէ, շատերն են հետապնդել ու տարիներով հետևիցս քարշ եկել, բայց ես այդ շատերից միայն մեկին՝ մի բժիշկի եմ սիրել և դեռ սիրում ու հարգում եմ, և Ալազանի գալուց հետո էլ կսիրեմ: Նրա սերը չի ջլատում, չի նսեմացնում իմ սերը Ալազանի նկատմամբ, ընհակառակն, ամեն անգամ նրան հանդիպելիս իմ սերը Ալազանի հանդեպ կրկնապատկվում և ավելի բորբոքվում է:

— Ուրեմն բժշկին չեք սիրում, նրա մեջ Դուք ձեր ամուսնուն եք սիրում, և վերջապես երկու սեր միաժամանակ չի լինում:

— Չգիտեմ՝ երկու սեր միաժամանակ լինում է թե չի լինում, բայց ես բժշկին սիրում եմ, որովհետև նա շատ նման է Ալազանին և ամեն անգամ նրան հանդիպելիս հոգեպես հանգստանում եմ:

— Իսկ Դուք նրա հետ հանդիպում եք:

— Այո՛, նա իմ դասախոսը և ինձ բուժող բժիշկն է եղել, և ես շատ բաներում պարտական եմ նրան:

— Երևի նա Ձեզանից մի քսան տարով մեծ կլինի, որ Ձեր դասախոսն է:

— Քսան չէ, բայց մի տաս տարով ինձանից մեծ կլինի:

— Այդ ոչինչ, տարիքով իրար շատ հարմար եք, կինը պետք է ամուսնուց հինգից-տաս տարով փոքր լինի, դե դա բնության օրենքն է: Ներողություն, Մարո ջան, մի հարց ևս տամ, իսկ եթե Աստված մի արասցե Ալազանը չվերադարձավ, Դուք Ձեր բժշկի հետ կամուսնանա՞ք:

— Ոչ ոքի հետ էլ չեմ ամուսնանա, Ալազանի պես ինձ սիրող, գուրգուրող, ինձ վրա դողացող, ինձ հարազատ ամուսին ես չեմ գտնի աշխարհում: Նա մի ուրիշ արտակարգ սիրով էր սիրում ու գուրգուրում ինձ: Այդ տեսնելով Չարենցը հաճախակի ասում էր. այ տղա Ալազան, դու Մարոյին մի ուրիշ սիրով ես սիրում՝ սիրուհու պես ես սիրում, ես էլ եմ կնոջս սիրում, բայց դու խելագարի պես ես սիրում: Ալազանի հարազատ ու խելագար սերը տեսնելով՝ ես ոչ ոքի չեմ կարող սիրել և ոչ ոքի հետ չեմ կարող ամուսնանալ:

— Ձեր այդ բժիշկը չի՞ կարող փոխարինել Ալազանին:

— Ո՛չ, չի կարող, նա միայն նմանությամբ կարող է հիշեցնել նրան, բայց նրան փոխարինել... երբեք:

— Երանի՛ Ալազանին, որ Ձեզ պես կյանքի ընկերուհի է ունեցել: Իսկ եթե ես Ձեզ առաջարկություն անեմ և Ալազանի սիրով էլ Ձեզ սիրեմ, ի՞նչ կասեք:

— Զուր և անիմաստ փորձեր, — ասացի ես՝ դպրոց մտնելով:

Նա վերին աստիճանի հուզված և ինքնամոռաց շարունակեց իր ճանապարհը:

Մյուս օրը նորից տրամվայի կանգառում հանդիպեցինք: Տրամվայները ինչ-որ վթարի պատճառով չէին աշխատում, մնում էր ոտքով գնալ աշխատանքի:

— Էս ինչ լավ եղավ, որ տրամվայները չեն աշխատում, ես ուզում էի Ձեզ հետ երկար խոսել, եկեք ոտքով, խոսելով, կամաց-կամաց քայլենք:

— Գնանք, — ասացի ես, — բայց հին երգը չերգեք:

— Գիտե՞ք ինչ, ամբողջ գիշեր Ձեր խոսքերի վրա մտածել ու տանջվել եմ, և

եկել եմ այն եզրակացության, որ Դուք չարաչար սխալվում եք և հետագայում շատ ու շատ կփոշմանեք: Դուք աշխույժ և գեղեցիկ կին եք, ինչո՞ւ եք Ձեր ձեռքով Ձեր երիտասարդ կյանքը խորտակում, ջարդուփշուր անում, մի՞թե չեք տեսնում Ձեր շրջապատը: Բոլոր բանտարկված գրողների և մեծամեծների կանայք ամուսնացել և իրենց կյանքը փառավոր դասավորել են, իսկ Դուք նստած՝ չեղած հույսեր եք փայփայում և սպասում Ալազանին: Մեր իրականության մեջ բանտից շատ քչերն են ազատվում ու տուն վերադառնում, այն էլ ինչպե՞ս՝ հաշմանդամ:

Բավականին լուրջությամբ հետո, ասաց.

— Գուցե՞ ես իմ արտաքինով և ներքին բովանդակությամբ չեմ հասնում Ալազանին, դրա համար էլ Դուք ինձ կտրականապես մերժեցիք:

— Պետք է նշեմ, որ Դուք Ձեր արտաքին բարեմասնություններով ավելին եք, քան Ալազանը, լավ մարդ և հետաքրքիր խոսակից եք, բայց...

— Ինչ բայց, Դուք նորից Ձեր սխալը տեղնուտեղը կզգաք, բայց այն ժամանակ ուշ կլինի:

— Ո՛հ, հարգելի ընկեր, այդ հարցում ո՛չ մեր պետությունը, ո՛չ կոմերիտամիությունը, ո՛չ էլ տնտեսական ծանր պայմաններս ինձ չկարողացան ծնկաչոք անել, չկարողացան ինձ իմ ուղիղ ճանապարհից հետ կանգնեցնել: Ես նրա պատճառով շատ հալածանքներ և զրկանքներ եմ կրել, բանտ եմ նստել, հանուն արդարության ազգանունս եմ փոխել, ոչ մի երկրային էակ ինձ չի կարող անջատել նրանից, նա ապրում է իմ սրտում, իմ հույզերում, իմ արյան և ավիշի յուրաքանչյուր բջջում. ես ամբողջ էությամբ ձուլված եմ նրան, զուր, զուր են Ձեր խոսքերը: Նա ինձ համար օդ է, ջուր է, շունչ ու կյանք է: Խնդրում եմ այսուհետ այդ մասին ոչ մի ակնարկ և ոչ մի խոսք: Այսուհետ մենք իրար կհանդիպենք որպես ծանոթներ և ընկերներ, ուրիշ ոչինչ:

Այսպես անցավ մեկ տարի և վեց ամիս: Մի կիրակի տանս դուռը ծեծեցին: Դռանս հետևում տղամարդկային խոսակցություններ եմ լսում, որոնց թվում էր ինքը՝ Էդուարդը:

— Տեր Աստված, — մտածում էի ես, — բայց նա իմ տունը չգիտեր, էս ո՞նց իմացավ:

Դուռը բացեցի: Այո, իմ լսողությունը չէր սխալված, Էդուարդն էր իր երկու ընկերների հետ:

— Իսեր լինի, այս ի՞նչ եք իմացել, ես ձեզ երբեք չէի սպասում:

— Ուզո՞ւմ եք հետ դառնանք, — ասաց նրա ընկերներից մեկը:

— Ո՛հ, ո՛չ, հյուրն Աստծունն է, խնդրեմ ներս համեցեք և նստեցեք, ես հիմա կգամ:

Գնացի հարևանուհուս կանչեցի, որ ես երեք տղամարդկանց հետ մենակ չմնամ: Հարևանուհուս ներկայացրի որպես մորաքրոջս, որն իբրև ինձ հետ է ապրում: Բոլորս նստեցինք սեղանի շուրջ և սկսեցինք դեսից-դենից և ուսանողական կյանքից խոսել ու կատակել:

— Դուք ո՞նց գտաք իմ տունը, — հարցրի ես:

— Օրեր առաջ փնտրել ու գտել ենք Ձեր տունը, նոր ենք եկել:

— Արդյո՞ք կպատկերացնեիք, որ ես այսպիսի խոզաբնում եմ ապրում:

— Մենք Ձեր դրությունը հասկանում ենք, սիրելի Մարո, — ասաց Էդուարդը, — մենք գիտենք, որ Ձեր բնակարանն ու գույքը բռնագրավել են և Ձեզ այս խոնավ ու խարխուլ խրճիթումն են տեղավորել, խնդրում ենք դրա համար բոլորովին չընկճվել և անհարմար չզգալ, թող ամաչի նա, ով Ձեզ այս օրն է գցել: Խնդհալի, այս ի՞նչ անտանելի պայմաններում ես ապրում, — շարունակեց Էդուարդը, — և դեռ կյանքդ բարելավելու մասին չես մտածում: Ունես-չունես՝ մի մահճակալ և մի սեղան:

— Սեղանը դպրոցից են տվել, իսկ աթոռները՝ հարևանները, — ավելացրեց «մորաքույրս»:

— Մի խոսքով, ընկեր Մարո, Ձեզ հետ շատ անօրեն ու դաժան են վարվել, — ասաց Էդուարդի ընկերներից մեկը:

Էդուարդը դեպի ամանեղենի պահարանը գնալով՝ ասաց.

— Կարելի է Ձեզանից մի քանի ափսե և բաժակ խնդրել:

— Ինչի՞ համար, — հարցրեցի ես անհանգիստ տոնով:

— Պետք է...

Նա սկսեց իրենց բերած զամբյուղը քրքրել և այնտեղից դուրս հանել լավաշների մեջ փաթաթված լուլաքաբաբն ու խորովածը և դրեց սեղանին: Սեղանին դրեց նաև չորս շիշ գինի, հինգ շիշ լիմոնադ, մեկ տուփ ընտիր շոկոլադ և զանազան կոնֆետներ: Մենյակը լցվեց լուլաքաբաբի և խորովածի ախորժակաբեր հաճելի հոտով: Այդ տեսնելով ես ասացի.

— Ընկերներ, դուք ինձ անհարմար դրության մեջ եք դրել, փոխանակ տանտերը հյուրասիրի՝ հյուրերն են հյուրասիրում...

— Ու ի՞նչ, — ասաց ընկերներից մյուսը, — այսօրվա Ձեր տուն գալը և Ձեզ հյուրասիրելը, հարգելի ընկեր Մարո, ունի իր լուրջ նպատակը: Խնդրում եմ բաժակները լցնեք, խոսքը տալիս եմ իմ մեծ ընկերոջը, նա կբացատրի Ձեր տուն գալու առիթը:

Տեր Աստված, այս ի՞նչ է կատարվում իմ տանը, գուցե եկել է «մորաքրոջիցս» իմ ձեռքը խնդրելու: Այսպես մտածում ու տանջվում եմ ես: Նրա ընկերը, բաժակը վեր բարձրացնելով, սկսեց.

— Սրանից ուղիղ տարի ու կես առաջ մենք երեք ընկերներով Մարոյին տեսանք մենակ փողոցում: Ընկերս ասաց՝ տղերք, դուք նկատել եք, որ Ալազանի կինը միշտ մենակ է դուրս գալիս և ոչ մի երիտասարդի երեսի չի նայում: Իմ կարծիքով նա Ալազանից բացի ոչ ոքի չի ճանաչում և սպասելու է նրան: Ես էլ ընկերոջս հետ համաձայնեցի, իսկ մեր երրորդ ընկերը՝ Էդուարդը, ասաց ես ձեզ հետ համաձայն չեմ, եթե նա հանդիպի իր ամուսնուն հավասար գեղեցկության և դիրքով մեկին՝ կամուսնանա: Ապա թող ես նրան առաջարկություն անեմ, տեսնեմ՝ չի՞ ամուսնանա: Ոչ թե դու, հազար քեզ պես հետաքրքիր երիտասարդներ առաջարկություն անեն, նա չի ամուսնանա՝ ասացինք մենք ու որոշ գումարի վրա գրազ եկանք: Եթե Էդուարդը գրազը տաներ, մենք պետք է այդ գումարով գնումներ կատարեինք, քեզ մոտ գայինք, ուտեինք և խմեինք Ձեր կենացը: Մի խոսքով, երկու դեպքումն էլ պետք է Ձեզ մոտ գայինք: Մեկուկես տարի Ձեզ հետ ծանոթանալուց և իր տրամադրությունները հայտնելուց հետո Էդուարդը տանով է տվել, և

մենք այսօր հավաքվել ենք Ձեզ մոտ, որ խմենք հայ ամենահավատարիմ կնոջ կենացը, որն իր ամուսնու իննամյա բացակայության տարիներին նյութական, բնակարանային այսպիսի ծանրագույն պայմաններում, բարձր է պահել իր ամուսնու քաղաքական և ընտանեական պատիվը: Եկեք հոտնկայս խմենք ընկեր Ալազանի և իր շողշողուն Մարոյի կենացը, ցանկանանք, որ նրանք կրկին իրար տեսության արժանանան և վայելեն իրենց օրինակելի ընտանեական սերն ու գուրգուրանքը: Ալազանի ընտանիքը մեր հայ ընտանիքի իսկական տիպարն է, որից մենք պետք է օրինակ վերցնենք: Մարո ջան, Ձեր կենացը, — ասաց նա, ու բոլորը միասին հոտնկայս խմեցին մեր կենացը:

— Այ քեզ նորություն, հիմա հասկացա, — ասացի ես՝ ժպտալով և Էդուարդի վրա մատ թափ տալով, — թե Դուք ինչո՞ւ այդքան խոստումներով, այդքան ջերմ խոսքերով առաջարկություն էիք անում ինձ, ուրեմն այդ բոլորը գրավ էր:

— Այո՛, սիրելի Մարո, այդ բոլորը մինչև վեց ամիս գրազ էր, բայց ահա մեկ տարի է ինչ իսկական ազնիվ ու անկեղծ սեր է դարձել և փոթորկում ու ալեկոծում է ինձ, այդ կարող են հաստատել ընկերներս: Ես առանց քաշվելու Ձեր հարգարժան մորաքրոջ ու իմ ընկերների ներկայությամբ ասում եմ, եթե Դուք համաձայնվեք, ես այս հավաքույթը նշանդեքի կվերածեմ և Ձեզ հետ հենց այսօր Զազու կգնամ և Ձեր բոլորիդ մեր ամուսնության վկաներ կգրանցեմ: Ահա բոլորիդ ներկայությամբ ասում եմ և կասեմ, որ ես Մարոյին անկեղծ ու բուռն սիրով սիրում եմ, փոխանակ ես նրան խելքից հանելու՝ նա ինձ խելքից հանեց:

Նրա խոսքերի վրա բոլորս բարձրաձայն ծիծաղեցինք:

— Դուք իմ խոսքերի վրա ծիծաղում եք, չէ՞, իսկ ես հոգեպես տանջվում ու մաշվում եմ: Այդ կարող են հաստատել իմ ընկերները, որոնց ես հաճախ ասել եմ. «Ա՛յ տղերք, գրազը ինձ մոտ իսկական սեր դարձավ»:

— Եկեք այդ մասին էլ չխոսենք, դուք գրազը տանուլ եք տվել, ձեր հաց ու գինով իմ տունն եք եկել, բարով, հազար բարով եք եկել: Եկեք մոռանանք այդ սիրաբորբոք խոսքերը, որ Դուք ասել եք ինձ, ես Ձեր սիրո անկեղծությանը հավատում եմ, բայց այն ընդունել չեմ կարող, որովհետև Ալազանին մոռանալ և իմ սրտից դուրս քաշել չեմ կարող: Նա այնպիսի հաստ ու խոր արմատներ է գցել իմ սրտում, որ այն քոքահան անելը անհնարին է: Ես նրա հետ բազմաթիվ հուշերով և ամենքաղցր հույզերով եմ կապված: Խնդրում եմ ինձ հանգիստ թողնեք և Ձեզ համար նոր սեր որոնեք, — ասացի ես համարյա խնդրելու տոնով:

— Գիտեք ինչ, ընկերներ, միակողմանի սիրով ամուսնությունը ոչ մի բանի նման չի լինում, սերը պետք է երկկողմանի լինի, որ տվյալ ընտանիքի կապերը ամուր ու հաստատուն լինեն, — ասաց մյուս ընկերը, — եկեք Ալազանի սուրբ և ամրակոտ ընտանիքին ձեռք չտանք, Մարոյին հանգիստ թողնենք, թող այդ ընտանիքը օրինակ դառնա մեր նոր սերնդի համար, եկեք դառնանք Մարոյի ամենալավ ընկերները, թողնենք, որ նրանք բարով նորից իրար արժանանան և երջանիկ կյանք ունենան: Մեր Էդուարդը հետաքրքիր տղա է, իրա համար նոր սեր, նոր աղջիկներ կարող է գտնել:

— Մարոյի պես դժվար թե գտնեմ, — ասաց Էդուարդը՝ քթի տակին մոմոալով:

ՄԱՍ ԵՐԿՐՈՐԴ

111. ՄՊԱՍՈՒՄԻ ԾԱՆՐ ՕՐԵՐԸ

1946 թվի օգոստոսի տասին լրանում էր Ալազանի բանտարկության պատժաչափի տասը տարին: Հուզումնալի օրեր և անքուն գիշերներ էի ապրում: Ո՛չ աշխատանքում, ո՛չ էլ ինստիտուտում չէի կենտրոնանում: Երեք տարի էր, ինչ նորից նամակագրական կապը դադարել էր, և մշտապես մտածում ու տանջվում էի, թե պատժաչափը լրանալուց հետո ուրա՞մ, թե՞ տխուր լուր կստանամ: Այս ծանր մտքերով տարված տուն մտա մի բան եփելու և ուտելու տրամադրությամբ: Այդ ժամանակ սենյակիս դուռը ուժեղ բախեցին:

— Խուլ փոստատարն է, — մտածեցի ես դուռը բացելով:

— Ալազան Մարո, — ասաց նա՝ հեռագիրն ինձ մեկնելով: Սիրտս խփում էր թակարդն ընկած ճնճուկի սրտի արագությամբ, հայացքս հեռագրի տողերի վրայից սահելով կանգ առավ Ալազան բառի վրա: Սենյակիս խոնավ ու խարխուլ պատերը կարծես սևսիրտ կակաչի թերթերի պես բացվեցին ու փակվեցին: Աչքերիս առջև մթնեց, ուրախության ճիչ արձակելով հարևանուհուս մոտ վազեցի:

— Կալիպսե ջան, Ալազանից հեռագիր, — ասացի ես նրան փաթաթվելով, համբուրելով և բարձրաձայն լացելով:

— Կարդա՛, բարձրաձայն կարդա որ լսեմ, ես կարդացի, բայց ոչինչ չհասկացա:

— «Ազատվել և գալիս եմ, կայարաններից կհեռագրեմ», — հատիկ-հատիկ դանդաղ կարդում էր Կալիպսեն:

Ես անսահման ուրախությունից կրկին ու կրկին գրկախառնվեցի Կալիպսեի հետ և արցունքներովս թրջեցի նրա չոր ու խորշոմած այտերը:

— Իսկ ո՞ր օրը, ո՞ր ժամին Երևանում կլինի, — հարցրի ես անհամբերությամբ:

— Դժվար է ասել, նա ինքն այդ մասին ոչինչ չի գրել, միայն գրել է՝ կայարաններից կհեռագրեմ:

Հեռագիրն առած, արաբական նժույգի պես դուրս թռա Կալիպսեի մոտից և քայլերս ուղղեցի դեպի Կոնդ թաղամաս Սիրվարդին աչքալուսանք տալու: Ուրախությունից ինքս ինձ հետ բարձրաձայն խոսում և իմ խոսքից սարսափելով մտածում էի՝ չլինի թե խելագարվեցի: «Ո՛չ, — ասում է գիտակցությունս, — չես խելագարվել, դու ուրախացել և ուզում ես շրջապատիդ էլ մասնակից դարձնես քո ուրախությանը»: Այսպես, ինքս ինձ հետ և մարդկանց հետ խոսելով, ուրախությունս հայտնելով, Սիրվարդենց տուն մտա: Հեռագիրը ձեռքիս, թևերս վեր բարձրացրած, երգելով, պարելով ասացի:

— Սիրվարդ ջան, քույրիկ ջան, Ալոն գալիս է, արի պարենք, արի քեզ հանքուրեն:

— Ինչ... ինչ..., — ասաց Սիրվարդը՝ մինչև ականջները կարմրելով և դողացող զույգ ձեռներով ինձ հետ գրկախառնվելով, համբուրելով ու լացելով:

— Կարդա, կարդա տեսնեմ ինչ է գրում Վահրամը, նրբ է գալու:

— Գալու օրվա մասին ոչինչ չի գրում, գրել է այսպես. «Ազատվել և գալիս եմ, կայարաններից կհեռագրեմ»:

— Բա ինչու՞ օրն ու ժամը չի գրել, — տարակուսանքով ասաց Սիրվարդը:

— Գնանք, գնանք, Սիրվարդ ջան, ամեն ինչն էլ ճիշտ է, ամեն ինչն էլ գրված է, գնանք հայրիկին աչքալուսանք տանք, — ասացի ես Սիրվարդի ձեռքը բռնելով և դեպի հայրիկենց տունը տանելով:

Հայրիկը հիվանդ պառկած էր: Սիրվարդը նրան դիմելով, ուրախացած ու աշխարհով մեկ դարձած՝ ասաց.

— Հայրիկ, հայրիկ ջան, տես հեռագիր, Վահրամը գալիս է:

— Կնգա խաբար... Վահրամն եկավ, մենք էլ տեսանք: Վահրամը գնաց, էլ գալ չի կարող, էդ մեկը խելքներիցդ հանեցեք: Երեք տարի է, ինչ ոչ մի տեղեկություն չունենք, իսկ դուք՝ Վահրամը եկավ: Որտեղի՞ց պիտի գա, դա սխալ հեռագիր է, — հուսահատված ասաց հայրիկը դեպի պատը շուռ գալով և դեմքը վերնակով ծածկելով:

— Չէ՛ հայրիկ ջան, չէ՛, հեռագիրը սխալ չէ, հեռագիրը Վահրամն է տվել և տակին էլ Ալազան է ստորագրել, — ասաց Սիրվարդը՝ հորը համոզելով:

— Լավ, թող ձեր ասածը լինի, — ասաց հայրիկը մեզ իրենից հեռացնելու նպատակով:

Հեռագրի ստացումից հետո մենք ոչ միայն չհանգստացանք, այլ կորցրեցինք մեր քունն ու հանգիստը և ուտելու ցանկությունը, մի տեսակ ավարա դարձանք: Էլ ոչինչ անել և տանը նստել չէինք կարող, անդադար ես ու Սիրվարդը տանից դուրս էինք թոչում, հանդիպում ծանոթներին, բարեկամներին և ընկերներին ու հայտնում մեր ուրախությունը: Ամբողջ ժամանակ խոսում ու պատմում էինք Ալազանից և նույն բանը մի հարյուր անգամ կրկնում, իրար մխիթարում ու հանգստացնում էինք: Հեռագրի ստացումից անցել էր տաս օր, բայց ոչ Ալազան, ոչ էլ որևէ մի տեղեկություն չկար ու չկար: Սկսեցինք հեռագրի ճշտության վրա կասկածել, փոստ տանել ու ստուգել տալ:

— Հեռագրում ոչ մի սխալ չկա, — պատասխանեց աշխատակիցը:

Տասներկուերորդ օրը մի նոր հեռագիր ստացանք, որում Ալազանը հաղորդում էր՝ Վլադիվոստոկում եմ, ինձ սպասեցեք: Հեռագիրը նորից տարանք ստուգելու, աշխատակիցը նորից հաստատեց հեռագրի իսկությունը և ասաց.

— Վլադիվոստոկից Երևան տասինգ օրվա ճանապարհ է, պետք է համբերությամբ զինվել և սպասել:

Նորից սպասումի ծանր օրեր, նորից բարձր տրամադրություն, նորից անգործություն և նորից անմիտ թափառումներ: Ամբողջ օրը ես ու Սիրվարդը քաղաքի զբոսայգիներում նստած խոսում ու խոսում էինք: Տասնյոթերորդ օրը հեռագիր Բաքվից, որով նա հաղորդում էր. «Երկու օրից ինձ դիմավորեք»:

Երկու օրը երկու տարի դարձավ ինձ համար: Ո՛չ ուտում, ո՛չ էլ աշխատում էի: Օր ու գիշեր գլխումս պտտվում էր Ալազանին հանդիպելու ժամը: Արդյոք հյուժված ու դավկացած է: Արդյոք ցնցոտիապա՛մտ է: Արդյոք ծերացած է, կճանաչե՛մ նրան: Ահա մտքեր, որոնք հողի պես պտտվում էին գլխումս ու տանջում էին ինձ:

Երկու օրից ես ու Սիրվարդը և Ալազանի բազմաթիվ հարազատները բարձր տրամադրությամբ, երգելով ու կատակելով, մեքենաները նստած ուղղություն վերցրեցինք դեպի կայարան: Եկան առաջին, երկրորդ և վերջին գնացքները, բայց Ալազանը չկար ու չկար: Նորից հուսահատական ժամեր, նորից սպասումի ծանր ու տանջալի օրեր: Բայց հեռագրի նկատմամբ հավատը չկորցրեցինք և համբերությամբ նրան սպասեցինք: Երեք օր շարունակ, ամեն օր առավոտյան ժամը ութից մինչև գիշերվա ժամը մեկը կայարանում նստած նրան սպասեցինք: Ամեն գնացքի գալուն ավելո՜ծվում և դուրս էինք գալիս մեր ավերից, մոտենում էինք գնացքին, առաջին ուղևորից մինչև վերջին ուղևորը մեր տեսադաշտով անցկացնում, նորից հետ գնում տեղներս նստում և հուսահատ խոսքեր էինք մրմնջում:

—Այս գնացքում էլ եթե չեղավ, իսկապես հեռագրում թյուրիմացություն կա, պետք է այն ստուգել, — ասացի ես:

—Ոչ մի ստուգել, սիրտս վկայում է, որ Վահրամը վերջին գնացքումն է, — ասաց քույրական գուշակող և հարազատ սիրտը:

Մոտենում էր վերջին գնացքը, վերջին հույսը: Լսում էի սրտիս անհանգիստ զարկերի ձայնը, որին միացավ մոտեցող գնացքի շոգեմեքենայի ոխմիկ շփշփացող ձայնը և սուլիչի սուր ճիչը, կարծես նա էլ էր հուզված: Շոգեմեքենան մի վերջին անգամ փնչաց, թշուշ և հաղթական կեցվածքով, կուրծքը ցցած կանգնեց: Նույն րոպեին կարծես դիտմամբ կայարանի բոլոր լույսերը մարեցին: Կայարանը թաղվեց խավարի և մարդկային ժխտի բազմապիսի կանչերի մեջ: Բոլոր կողմերից լսվում էր.

—Պողո՛ս, ես այստեղ եմ, երկրորդ վագոնում:

—Մուկո՛ւչ, վագոնիդ դռանը կանգնի՛ր, գալիս եմ:

—Վահրա՛մ, Պետի՛կ, մենք այստեղ ենք:

—Ալո՛ պապար, Ալո՛ պապար, մենք այստեղ ենք, — կանչում էին նրա եղբոր երկու փոքրիկները՝ Հարութիկն ու Խաչիկը:

Ես ու Սիրվարդը, ելքի դռանը կանգնած, ստուգում էինք բոլոր բարձրահասակ անցորդներին ու մեկ մեկ էլ թևներից բռնում ու հարցնում էինք «Վահրամն ես, Ալո, դո՛ւ ես»:

—Ես Ալոն չեմ, գնացեք փնտրեք, — ասում էր ուղևորը ծիծաղելով:

Ալազանի գույգ փեսաները, քրոջ ու եղբոր որդիները թեթևաքայլ և հուզված վազում էին գնացքի երկայնքով ու կանչում:

—Վահրամ, Պետիկ, որտե՛ղ եք (Ալազանը գալիս էր իր ընկեր Պետիկ Հայրապետյանի հետ: Նրանք աքսորավայրում ոչ միայն մտերմացել, այլ հարազատ եղբայրներ էին դարձել):

Ես ու Սիրվարդը ծանր ապրումներից ու հուսահատ սպասումներից ջղաձիգ դողում էինք: Բոլոր կանչերը լուեցին: Կայարանը կամաց-կամաց դատարկվեց: Ես հուսահատությունից արտասվում էի, բայց Ալազանը չկար ու չկար: Հան-

կարծ հեռվից, համարյա գնացքի վերջին վագոնների մոտից լսեցի Ալազանի հարազատ, հուշ ու երազ դարձած ձայնը, բայց ականջներիս չհավատացի, կարծեցի, թե հալուցիկացիայի մեջ եմ ընկել: Ինձ ստուգելու համար Սիրվարդին դիմեցի:

— Սիրվարդ, Սիրվարդ ջան, կարծես թե Ալոյի ձայնն եմ լսում:

Սիրվարդը լսողությունը լարելով ասաց.

— Ոչինչ չեմ լսում, դու ի՞նչ կողմից ես լսում:

— Վերջին վագոնների կողմից, — տենդի դողով բռնված, արտասուքի մեջ խեղդված ասացի ես:

— Այո՛... այո՛... լսեցի՛, Վահրամի ձայնն է, ախպերս է, — ասաց Սիրվարդը և թուլացած ընկավ թևերիս վրա:

Անուշադիր սպիրտը քթին մոտեցնելով ասացի.

— Շնչիր, շնչիր, քույրիկ ջան, արթնացիր, տես՝ Վահրամը գալիս է:

Սիրվարդը ուշքի գալով, երկուսս իրար վրա հենված, դողդողացող քայլերով շարժվեցինք դեպի Ալոյի լսվող ձայնը: Գնալով Ալազանի ձայնը մոտենում ու ռեալ իրականություն էր դառնում:

— Այո՛, Վահրամն է, նրա ձայնն է, փեսաների հետ կատակում ու ծիծաղում է, վայ ախպեր ջան, փառք քեզ Աստված, մեռնեմ քո գործոյանը, թե որ ես ախպորս նորից տեսա, թող հիմա մեռնեմ:

— Ինչո՞ւ մեռնես, Սիրվարդ ջան, լսի՛ր, լավ լսի՛ր, Ալոն է, մոտենում է:

Քիչ հետո կայարանի մութ ֆոնի վրա գծագրվեց Ալազանի լուսապայծառ դեմքը և հասակը՝ բարձր ու թիկնեղ: Մթության միջից լսեցի նրա հետևյալ խոսքերը.

— Ո՛ր եմ Մարոն ու Սիրվարդը, հո հիվանդ չե՞մ, ինչո՞ւ կայարան չեմ եկել:

— Եկել եմ, եկել, Վահրամ ջան, մենք նրանց ելքի դռան մոտ ենք կանգնեցրել, որ քեզ բռնեն, — ասաց Մկրտիչ փեսան:

— Մարո ջան, լսո՞ւմ ես, նա մեզ է հարցնում, էստեղ եմ, էստեղ, բոյիդ մեռնեմ, ախպեր ջան:

Ու ինքնամոռաց ձեռքս թողնելով՝ դեպի եղբայրը վազեց, նրա գիրկն ընկնելով սկսեց հոնգուր-հոնգուր լաց լինել: Ես, հերթը քրոջը տալով, լուռ կանգնած դիտում էի քույր ու եղբոր հանդիպման այդ հուզիչ պահը: Երբ քրոջ կարոտն առավ, դես ու դեն նայելով ասաց.

— Բա ի՞նչ է Մարոն:

— Այստեղ եմ, Ալո ջան, այստեղ կողքիդ կանգնած եմ:

Նա քրոջը թողեց, ինձ հետ գրկախառնվելով և արտասվելով՝ ասաց.

— Ա՛յս հարազատ բալիկս, որքան երջանիկ եմ, որ քեզ նորից հանդիպեցի:

Որդեկորույս մոր պես մեզ թևերի տակն առած՝ շարժվեց դեպի մեզ սպասող մեքենաները: Գնում ենք գիշերային Երևանի լայն ու ընդարձակ փողոցներով:

— Որքան մեծացել, որքան գեղեցկացել է իմ սիրելի Երևանը: Սա ի՞նչ փողոցն է, — հարցրեց Ալազանը:

— Ամիրյան, — պատասխանեց Սիրվարդը:

—Հին Ամիրյանից ոչինչ չի մնացել, եթե ես մենակ լինեի, մեր տունը չէի գտնի: Լավ է, լավ, արագ տեմպերով մեր քաղաքը կառուցվում ու գեղեցկանում է:

Մեքենաները կանգնեցին Մայիսյան փողոցի №64 տան առջև: Նրան շրջապատեցին մեր հարազատներն ու հարևանները, և ամբողջ խմբով ներս մտան Սիրվարդենց տուն ու շարվեցին նախօրոք պատրաստված տոնական սեղանի շուրջը: Բոլորը հոտնկայա խմեցին Ալազանի և իր ընկեր Պետիկ Հայրապետյանի կենացը առողջություն, բարի գալուստ և երջանիկ կյանք մաղթեցին նրանց:

Այդ ժամանակ տնքտնքալով, ամբողջ մարմնի դողով, բարձրաձայն հեկեկոցով, արտասվելով, ձեռքերը դեպի որդին պարզած ներս մտավ հայրիկը, գրկեց որդուն և հայրական կարոտալի հարմբույրներ դրոշմեց իր անհույս կորած որդու բաց ճակատին: Սեղանակիցները, տեսնելով հոր և որդու հանդիպման սրտաճմբկի տեսարանը, լուռ արտասվում էին: Սիրվարդը լռությունը խզելով ուրախ տրամադրությամբ ու ժպտալով հորը դարձած ասաց.

—Տեսա՞ր, հայրիկ ջան, ասում էիր կնգա խաբար ա, Վահրամը եկավ, մենք էլ տեսանք:

—Այո, այս անգամ կնկտիկ մի ճիշտ խոսք ասացին,—ասաց հայրիկը ժպտալով ու թևը որդու ուսին դնելով:

Սիրվարդենց հարազատ օջախում էլեկտրական պայծառ լույսի տակ տեսա նրա հարազատ ու անփոփոխ դեմքը: Առատ ու սև մազերը նոսրացել, իսկ քունքերը արծաթափայլ էին: Այո՛, առանց հանցանքի 32 տարեկան գնաց, 42 տարեկան վերադարձավ: Ահա այս էր էպոխայի շունչն ու ոգին: Տասնյակ միլիոններով հին կադրային բոլշևիկներ, գիտնականներ, ակադեմիկոսներ, անվանի գրողներ ու արտիստներ բանտերը լցվեցին, ինչի՞ համար, ո՞ր հանցանքի համար:

Մինչև ուշ գիշեր նստեցինք, խոսեցինք, իրար կենաց խմեցինք և ուրախացանք: Հյուրերը գնացին: Մենք բոլորս պառկեցինք և երջանիկ քնով քնեցինք:

* * *

Առավոտյան առաջինը մեր տան դուռը թակեցին, մեզ ողջունեցին երկու քույրերը՝ Ռուզաննա և Էմմա Վարդանյանները: Ալազանը, նրանց տեսնելով, արագությամբ տեղից վեր կենալով, «Օ Ռուզան» ասելով, նրանց հետ գրկախառնվելով ու համբուրվելով, թևերից բռնած տարավ սեղանի վերնամաս, նրանց երկուսի մեջտեղում նստեց և ասաց.

—Խնդրում եմ բաժակները լցնել և խմել իմ երկու քույրերի կենացը:

—Ոչ թե մեր, այլ քո կենացը պետք է խմենք և քեզ բարի գալուստ ասենք, Ալազան ջան,—ասաց Ռուզաննան:

—Այն ժամանակ բոլորիս կենացները միասին խմենք,—առարկեց Ալազանը:

Ոսկեգույն, արևահամ գինիով լցված բաժակները վեր բարձրացրած, հոտնկայա խմեցինք իրար կենաց և շնորհավորեցինք իրար:

Քիչ հետո բոլորովին անսպասելի ներս մտավ միակ գրողը՝ Սողոմոն Տառնցին, իր մեզ բոլորովին անծանոթ ընկերոջ հետ:

—Օ՛, Սողոմոն ջան,—ասաց Ալազանը նրա հետ գրկախառնվելով ու համբուրվելով:

Սողոմոնի գալուց հետո ավելի բուռն թափով սկսվեց բաժակաճառերն ու կենաց բաժակները:

Ռուզաննան ու Էմման բավական նստելուց հետո մեզ հրաժեշտ տվեցին և իրենց տուն հրավիրեցին: Սողոմոնն ու Ալազանը երկար նստեցին, անցած օրերն ու հին ընկերությունը հիշեցին, սրտերը բացեցին, գլխների եկածները իրար պատմեցին, և՛ տխրեցին, և՛ ուրախացան: Պետք է նշեմ, որ չնայած բոլոր գրողներն իրենց ժողովներում Ալազանին ատամներով պաշտպանեցին, բայց նրանցից և ոչ մեկը մեր տուն չմտավ և բարի գալուստ չասաց Ալազանին: Խեղճերը դեռ սարսափում էին ՆԳ ժողկոմատի աչքերից: Փողոցում հանդիպելիս հարազատությամբ նրա հետ համբուրվում, գրկախառնվում և իրենց տներն էին հրավիրում:

* * *

Առավոտյան վեր կացա, նրան հագցրի Փարիզից բերված իր շքեղ կոստյումներից մեկը, որոնք չնայած կյոթական ծանր պայմաններին, գուրգուրանքով ու խնամքով պահել, անգամ նրանց մասին գրել և գրպանում դրել էի: Ահա այն.

*Շորերդ հանում Կալիս արևին,
Ու ջերմ կարուրով հիշում իմ բալին,
Շորերիցդ անուշ բուրում է հոտդ,
Կարծես թե ահա նստած եմ մոտդ:
Մեկ-մեկ փարվում, խփում, կախակում,
Ջերմ ու մրերմիկ խոսքեր ենք ասում,
Երբ պինդ, շատ պինդ սեղմեցի կրծքիս,
Միայն կոստյումդ մնաց իմ ձեռքին:*

Երբ արտասանությունը ավարտեցի, նա շատ հուզվեց, գլուխս բռնած ինձ համբուրեց և արտասվելով ասաց.

—Շատ ջերմ ու հարազատ է գրված, ապրի իմ փոքրիկ բալիկս: Գնանք, գնանք, իմ սիրած Երևանում մի լավ ման գանք և մեր ծանոթներին հանդիպենք:

Ու նա նորից թեև իմ ուսին դրած, ուրախ ու երջանկացած դուրս եկանք քաղաք գրոսնելու: Մարդիկ մեզ տեսնելիս, ծանոթ-անծանոթ, տղամարդ, թե կին գարնացած, հանկարծակիի եկած, մոտենում էին նրան, գրկախառնվում ու համբուրվում էին: Քիչ այն կողմ մեզ մոտեցավ երեսունին մոտ մի անծանոթ կին, հաճելի ժպիտը դեմքին, արցունքները սրբելով, մեզ հետ գրկախառնվելով ու համբուրվելով՝ ասաց.

—Օ՛, որքան երջանիկ, որքան ուրախ եմ, որ ձեր երկուսին կրկին միասին եմ տեսնում, մեր քաղաքը վաղուց էր սպասում ձեր եզակի ու համերաշխ գույգին: Շնորհավորում եմ Ձեր վերադարձը, ամբողջ սրտով ցանկանում եմ Ձեզ առողջություն և երջանիկ կյանք:

Մի անգամ անցնում էինք Քսանվեց կոմիսարների անվան այգու մոտով: Դռան մոտ եղած ցայտաղբյուրներին Ալազանը մոտեցավ ջուր խմելու: Այդ ժամա-

նակ Սունդուկյանի անվան թատրոնի դերասանները դուրս էին գալիս հերթական փորձից: Առաջինը Ալազանի նկատեց դերասան Դավիթ Մալյանը և զարմացած ու քարացած տեղում կանգնելով, ռեժիսոր Վարդան Աճեմյանին դառնալով, ժպիտը դնքին և բարձր տրամադրությամբ ասաց.

— Վարդան ջան, մի էստի նայի, էստի, մի տես թե ով է եկել:

Տեղից պոկվելով վազեցին ու Ալազանի հետ գրակախառնվելով համբուրվեցին: Քիչ հետո նրան շրջապատեցին բոլոր դերասանները և աջ ու ձախ նրա հետ գրկախառնվելով համբուրվեցին: Այդ տեսնելով, անցուդարձ անողները հավաքվեցին նրա շուրջ: Ալազանը այդ նկատելով, սարսափահար դեպի դերասանները դառնալով՝ ասաց.

— Ընկերներ, խնդրում եմ ցրվեք, թե չէ կասեն Ալազանը միտինգ է կազմակերպել:

Ու մենք արագությամբ շարժվեցինք: Այսպես էր ամեն օր և ամենուր: Այդ դրությունը տեսնելով՝ Ալազանը ասաց.

— Մարո ջան, արի այսուհետև ցերեկները դուրս չգանք և ազատվենք ծանոթ-անծանոթ համբույրներից և մարդկային շրջապատումներից, թե չէ ՆԳ Ժողկոմատից որ տեսնեն, կասեն Ալազանը միտինգներ է կազմակերպում ու ինձ նորից Սիբիր կքշեն: Բացի այդ, այտերս ու շուրթերս համբույրներից ցավում են:

Այսուհետև մենք ցերեկները թողած, գիշերներն էինք դուրս գալիս զրուսանքի: Մի երեկո մեր քայլերը ուղղեցինք դեպի Վարդանյանների մեր հարազատ ընտանիք: Չնայած նրանք մի քանի օր առաջ մեզ մոտ էին եկել և ողջունել Ալազանի մուտքը հայրենի քաղաք, բայց և այնպես մեզ ընդունեցին ջերմ համբույրներով և ուրախության հորդ արցունքներով: Լացին անմիջապես հաջորդեց ուրախության լի սեղանը: Բարձրացնելով լի բաժակները՝ խմեցինք Ալազանի կենացը և մաղթեցինք նրան առողջություն և հաջողություն գալիք գործերում: Այս բոլորը այն ժամանակ էր, երբ ամեն ոք ռիսկի դիմելով էր Ալազանին մոտենում ու նրա հետ խոսում ու համբուրվում: Ահա որտեղ է Մարդը, որտեղ է իսկական նվիրված և անկեղծ ընկերը:

Քիչ հետո Ռուզանը գնաց և մի փաթեթ բերեց ու դրեց սեղանին:

— Այս ի՞նչ բան է, Ռուզան ջան, — հարցրեց Ալազանը

— Բաց կտեսնես:

Ո՛վ զարմանք, Ալազանի «Հուշերը» նրա լավագույն բանաստեղծությունների հետ միասին, որոնք ես էի հանձնել նրանց և բոլորովին գոյության մասին մոռացել էի: Մենք կարծում էինք, որ նրա բանտարկության ժամանակ տարված և ոչնչացված է: Ահա, սիրելի ընթերցող, այդ պահված էր այն ժամանակ, երբ մայրը հրաժարվում էր որդուց, քույրը՝ եղբորից, կինը՝ ամուսնուց: Ահա այսպիսին էին մեր սիրելի ընկերուհիները՝ Էմմա և Ռուզաննա Վարդանյանները, որոնք իրենց կյանքի գնով փրկեցին ընկերոջ ստեղծագործությունները: Հայտնաբերումից հետո թե ի՞նչ էր սպասվում նրանց՝ դու՛ր հատիր, սիրելի ընթերցող: Կապոցը բացելուց և նայելուց հետո այն նորից հանձնեցինք նրանց գուրգուրող ձեռքերին և հոգատար մեծ սրտին:

Մի օր փողոցով անցնելիս «Երևան» հյուրանոցի մոտ հանդիպեցինք Նաիրի Զարյանին, և նա հենց փողոցում, սովորության համաձայն բարձր ձայնով

«Ալո ջան» ասելը, գրկախառնվելը ու համբուրվելը մեկ եղավ: Երկուսիս թևերը մտած մեզ առաջնորդեց հյուրանոց՝ իր բնակարանը: Պարզվեց, որ նա իր առաջին կնոջից՝ Սիրանուշից բաժանվել և ապրում էր երկրորդ կնոջ՝ Անժելա Ստեփանյանի հետ: Երկուսն էլ մեզ արտակարգ ջերմությամբ ու հարազատությամբ ընդունեցին: Նաիրին շատ ջերմ մակագրությամբ ինձ ու Ալազանին նվիրեց իր չքնաղ «Արա Գեղեցիկը»: Նա Ալազանին հուսադրում էր իրենց գրած ջերմ դիմումով ու հուսով էր, որ բոլոր նստած գրողները լրիվ կարդարացվեն և իրենց նախկին դիրքին ու պատվին կարժանանան: Երկար խոսելուց հետո մենք մնաս բառով ասեցինք և դուրս եկանք նրանց հյուրընկալ բնակարանից:

* * *

Մենք հաճախ գնում էինք գրողների տուն և հանդիպում այս կամ այն գրողի ջերմ, բայց վախկոտ ու խրտնած դեմքին: Մի ըմբոստ գրող, այն էլ կին, որն Ալազանի առաջ քաշածներից էր, տղամարդկային համարձակ մի քայլ արեց: Նա գրաքննադատ Արշալույս Բաբայանն էր: «Գրական թերթ»-ում կեղծանվամբ՝ իմ հայրական ազգանվամբ (Մ.Մուրադյան), Ալազանից բանաստեղծություններ էր տպում և տված հոնարարներով մեզ նյութական մեծ օգնություն անում: Զիմացանք՝ ինչպե՞ս, ի՞նչ ճանապարհներով այս գաղտնիքը բացվեց, և մեր սիրելի Արշալույսին ոչ միայն հեռացրին թերթի խմբագրի պաշտոնից, այլև ենթարկեցին կուսակցական տույժի:

* * *

Ամենօրյա հրավերները, անկանոն ու անժամանակ քնելը, հայկական անուշահամ գինիներն ու կոնյակները խմելը էժան չնստեցին Ալազանի վրա: Նրա մոտ սկսվեցին ուժեղ գլխացավեր և անհանգիստ գիշերներ: Նրա առողջական ծանր դրությունը տեսնելով ես նրան տարա իմ բարեկամ Ռազմիկ Պատրիկյանի մոտ, որը մեր հանրապետության լավագույն վերաբույժներից էր:

— Ալո ջան, գնանք իմ բարեկամ բժշկի մոտ, արյանդ ճնշումը չափել տամ և քեզ ծանոթացնեմ նրա հետ: Նա շատ լավ մարդ և շատ լավ մասնագետ է և ամենակարևորը շատ նման է քեզ, որի համար էլ ես նրան անչափ սիրել և հարգել եմ: Քեզ կորցնելուց հետո աշխարհում ինձ համար էլ ոչ մի լուսավոր կետ չէր մնացել: Հիասթափվել էի կյանքից, մարդկանցից, ընկերներից, կինոթատրոնից, այդ բոլորն ինձ համար կեղծ էին ու սին, իրականը այն էր, որի առաջ ես կանգնել էի: Ահա այդ ծանր ու հուսահատական օրերին ես հանդիպեցի քեզ նման մի բժշկի: Նրա նմանությամբ ես ուղղակի գերվեցի, կարծես քեզ գտա և ինձանից անկախ ամեն օր, ամեն ժամ ուզում էի նրան տեսնել և քո կարոտը նրանից առնել: Ամեն նրան հանդիպելիս հոգիս լցվում էր քո նկատմամբ հարազատությամբ և քեզ տեսնելու, զգալու կոնկրետությամբ: Նա իր նմանությամբ և մարդկային հրաշալի վերաբերմունքով ինձ շունչ ու կյանք տվեց և իմ հոգեկան ծանր ապրումներն ու ճակատիս դիզված կարկտաբեր մուրթ ամպերը իսպառ ցրեց և ինձ կյանքի կոչեց: Եվ վերջապես, սիրելիս, կյանքին պետք է նայել բաց աչքերով: Դու ինձանից ոչ թե տաս օր կամ տաս ամիս ես բացակայել, այլ տասը տարի: Բանտարկվածների՝

հատկապես գրողների կանայք տաս օր էլ չսպասեցին, լքեցին իրենց ամուսիններին և ուրիշների հետ ամուսնացան: Ես այդ չարեցի ոչ թե նրա համար, որ ինձ ուզողներ չեղան, այլ նրա համար, որ քեզ շատ էի սիրում, որ կյանքիս բոլոր նուրբ զգացմունքները բազմաթիվ թելերով կապված էին քեզ հետ և քեզ մոռանալ չկարդացա: Եթե բժիշկ Պատրիկյանը քեզ նման չլիներ, գուցե նա էլ չարժանանար իմ ուշադրությանն ու սիրուն: Ես ամենայն անկեղծությամբ և հարազատությամբ ասում եմ, որ նրան անսահման և քեզ հավասար սիրել եմ, բայց չեմ հանձնվել: Դու գլուխդ բարձր ու հպարտ դիմավորիր նրան, ինչպես քո հարազատ եղբորը: Նա իմ կյանքը մի քանի անգամ փրկել և ընդհանրապես ինձ շատ ու շատ լավություններ է արել: Գուցե չհավատաս, սիրել ու չհանձնվել՝ դա շատ դժվար բան է, բայց ես նրա մեջ քո էությունն եմ գտել, դրա համար էլ չեմ հանձնվել, սիրելիս: Նրա մոտ ես քեզ չեմ նսեմացրել, ընդհակառակը, քո պատիվը միշտ էլ բարձր եմ պահել: Նա ինքն էլ գիտի, որ իրեն քեզ նմանվելու պատճառով եմ սիրել: Ահա բոլորը: Իմ խիղճը հանգիստ է, ճակատս էլ՝ բաց: Ես առանց ամաչելու և առանց կարմրելու քեզ հետ միասին կմտնեմ նրա մոտ, իսկ մնացածը կպատմեմ նրա հետ հանդիպումից հետո: Քեզ կկարդամ նրան նվիրված իմ բանաստեղծությունները, և այն ժամանակ դու լրիվ կհամոզվես, թե նրան ինչ սիրով եմ սիրել:

Այսպես խոսելով մենք հասանք հիվանդանոց, թակեցինք և մտանք նրա առանձնասենյակը:

— Դա, դա, դա, — լսվեց նրա ինձ հարազատ և շատ ծանոթ ձայնը:

Մենք ներս մտանք: Նա սեղանի մոտ նստած գրում էր: Մեզ տեսավ թե չէ, անմիջապես տեղից վեր կացավ և արագ քայլերով գնաց դեպի Ալազանը: Ոչ թե որպես անծանոթի, այլ կարծես իր հարազատ կորած եղբորը գտավ, նրա հետ գրկախառնվեց ու համբուրվեցին: Ես այդ հանկարծակի և հուզիչ տեսարանից զարմացած հուզմունքից և ուրախությունից արտասվեցի, որ նրանք իրար այդքան մտերմիկ ու ջերմ ընդունեցին: Նա մեզ համար աթոռներ դրեց իր աջ ու ձախ կողմերում և հրավիրեց նստելու: Ապա ինձ ժպտալով ու ձեռքս համբուրելով՝ ասաց.

— Շնորհավորում եմ, Մարո ջան: Մեր Մարոն շատ ու շատ է տանջվել, Ալազան ջան, — ասաց նա մտերմիկ տոնով:

Ես լացն ու ծիծաղը իրար խառնած սրտի անհուն թրթիռով հարցրի:

— Իսկ Դուք ո՞ւմ հետ համբուրվեցիք:

— Ալազանի:

— Բայց Դուք կյանքում ոչ մի անգամ նրան չէիք տեսել, ինչպես իմացաք, որ նա Ալազանն է:

— Իմացա, — ժպտալով ու երկուսիս հետ կատակելով ասաց նա և շարունակեց, — եթե Մարոյի հետ է եկել, ուրեմն դա միայն, միմիայն Ալազանը կարող է լինել: Ես Մարոյին ուրիշի հետ չեմ պատկերացնում, — ասաց նա ժպտալով:

Սկսվեց նրանց միջև ջերմ ու անկեղծ և երկարատև մի հարցազրույց, կարծես թե ոչ թե այդ օրը, այլ տարիներ առաջ իրար գիտեին: Նա մի շարք հարցեր տվեց Ալազանին առողջության, աքսորի պայմանների և նրա ապրելակերպի մասին և ստացավ Ալազանի ջերմ ու մտերմիկ պատասխանները: Ալազանը այն-

պիսի բաների մասին պատմեց, որը կարող էր ասել իրեն շատ մտերիմներից մեկին: Ես նրան խնդրեցի, որ Ալազանի արյան ճնշումը չափեր և համապատասխան դեղեր դուրս գրեր: Արյան ճնշումը չափելուց հետո, հարցրեց.

— Որտեղ եք իջել, ես աշխատանքից հետո ուզում եմ Ձեզ մոտ գալ և մի փոքր խոսել:

— Սիրվարդենց տուն, — պատասխանեցի ես:

Նա Ալազանի քրոջ ու փեսայի հետ շատ մոտ ծանոթ էր և հաճախ էր լինում նրանց մոտ: Նրա հարցերից ու տուն գալու ցանկությունից ես զգացի, որ Ալազանի արյան ճնշումը շատ բարձր էր, և նա գալիս էր արյուն բաց թողնելու:

Աշխատանքից հետո նա եկավ: Դուռը ես բացեցի: Նա ներս մտնելով ցած-բաձայն ասաց.

— Մարո ջան, նրա արյան ճնշումը շատ բարձր է, շուտ շարից ու ասեղներ եփիր, նրա թևից արյուն բաց թողնեմ, որ խեղճը մի փոքր հանգստանա:

Արյուն բաց թողեց: Ալազանի գլխացավերն անցան, տրամադրությունը բաձրացավ, հիվանդանոցում սկսված խոսակցությունը ավելի ջերմությամբ շարունակվեց: Նրանք իրար հետ շատ մտերմացան: Ալազանը շատ ջերմ մակագրությամբ նրան նվիրեց Էդգար Ալան Պոյի ընտիր հրատարակված հատորները: Ահա այսպես ջերմ ու ու հարազատ ավարտվեց ինձ սիրող և իմ կողմից սիրված ու հարգված երկու սրտերի հանդիպումը: Երբ մենք նրան թևանցուկ արած ճամփա գցեցինք, Ալազանը ինձ ասաց.

— Այո, դու չես սխալվել, Պատրիկյանը հրաշալի և եզակի մարդ է, նրա հետ բարեկամությունն ու մտերմությունը պետք է շարունակել...

* * *

Ալազանի ազատությունն ու ուրախությունը տևեց ընդամենը մեկ ամիս, որից հետո նրան կանչեցին և ասացին.

— Քաղաքացի Ալազան, Դուք պետք է քաղաքից հեռանաք: Ամբողջ օրը Ձեր շուրջը մարդիկ են համախմբվում, իսկ դա լավ չէ...[53]

Ես նրան առաջարկեցի գնալ և ապրել Աշտարակ շրջանային կենտրոնում:

112. ԱՃՏԱՐԱԿՈՒՄ

1946 թիվն էր: Ամառային պարզ ու արևոտ մի օր էր: Ես, Ալազանը և իր փեսա Մկրտիչ Աբրահամյանը տաքսի նստած ուղևորվեցինք դեպի Աշտարակ շրջանային կենտրոնը: Գնում էինք լուռ ու տխուր, յուրաքանչյուրս մեր ծանր մտքերի մեջ սուզված: Մեքենան արագ սուրում էր՝ չիմանալով իմ է տանում և ինչի է տանում: Այո, նա տասը տարվա տաժանակիր բանտ ու աքսորից իր հարազատ տուն դարձավ, բայց նրան նորից գրկեցին իր տունուտեղից և հարազատներից: Նա պետք է բանտարկվեր Աշտարակի «ազատ աքսորում»:

Անցանք Աշտարակի չորս հարյուրամյակներ ապրած, թուրք, մոնղոլ ու թաթարների ձիերի քառատրոփ սմբակները ճաշակած հնամենի, կռացած մի կամուրջի վրայով, որի տակից հոսում էր սակավաջուր Քասախ գետը: Գեղեցիկ, խորունկ ու ժայռակոփ էր Քասախի ձորը, որի բարձր ափերից բազմաթիվ ալ

կարմիր մասրենիներն ու դեղձենիները, մինչև մեջքը կռացած, խմում էին Քասախի պղտոր ջրերը:

Ահա և Աշտարակը՝ թաղված այգիների և բերքով ծանրաբեռնված ծառերի խիտ ցանցում: Գյուղի վրա իշխում էր բարձր մի բարդի, որի վրա բույն էր հյուսված և արագիլների համերաշխ ընտանիքը մեջը ծվարած: Նախանձով նայեցի նրանց և ինքս ինձ ասացի. «Երանի՛ ձեզ, որ ձեր սեփական բույնն ու ընտանիքը ունեք և ձեր ձագերով շրջապատված հանգիստ ապրում եք, իսկ իմ ընտանիքը բնավեր է արված»:

Մտանք Աշտարակի ծուռումուռ և նեղլիկ փողոցները, որոնք կառուցված էին ոչ թե ավտոեթնեկության, այլ ավանակների, ձիերի և դանդաղաքայլ ուղտերի քարավանների համար: Գյուղի տները մեծ մասամբ միահարկ էին, շրջապատված խաղողի, տանձ ու խնձորի այգիներով: Կային նաև երկու և եռահարկ նորակառույցներ և պետական հիմնարկներ: Անցանք լայն ու եռահարկ շենքերով եզերված մի փողոցով: Դա Աշտարակի գլխավոր փողոցն էր: Մեզ մոտեցավ միջահասակ, գեղեցիկ, արտիստիկ կիրթ դեմքով, շարժունով, հաճելի խոսակցական ձայնով, վառվռուն խաժ աչքերով մշտաժպիտ մի երիտասարդ, և Ալազանին դիմելով ասաց.

— Ներողություն, Դուք հո գրող Ալազանը չե՞ք:

— Չեք սխալվում, ճիշտ այդպես, Ալազանն եմ:

— Գիտե՞ք որ ես մինչ օրս էլ պահել եմ ձեր «Մաքառումներ» բանաստեղծությունների գիրքը:

— Շատ ուրախ եմ, իսկ Դուք գրո՞ղ եք:

— Ոչ, Աշտարակի Պետական թատրոնի դերասան եմ:

— Ներեցեք, իսկ ինչպե՞ս է ձեր ազգանունը:

— Չալաբյան Կարո:

— Ընկեր Չալաբյան, Ձեզ հետ հանդիպելու և ծանոթանալուս համար շատ ուրախ եմ: Ես այսուհետև պետք է Աշտարակում ապրեմ և Ձեզ հետ երևի շատ առիթներով կհանդիպեմ: Հիմա խնդրում եմ ինձ ցույց տաք ՆԳ Ժողկոմատի Աշտարակի բաժանմունքի գրասենյակը:

Մենք Կարո Չալաբյանի ուղեկցությամբ գտանք ՆԳ Ժողկոմատի Աշտարակի բաժանմունքի գրասենյակը: Դա երկհարկանի, ընդարձակ և արևոտ պատշգամբներով ու լուսամուտներով մի շինություն էր: Ես և մեր փեսան կանգնեցինք պատշգամբում, իսկ Ալազանը մտավ գրասենյակ: Հինգ րոպե չանցած նա դուրս եկավ և ինձ ներս հրավիրեց: Սեղանի մոտ նստած էր քառասունին մոտ սիրունատես մի չեկիստ: Ինձ տեսնելով նա տեղից վեր կացավ և ձեռքս սեղմելով ասաց.

— Ես ձեզ երկուսիդ էլ շատ լավ ճանաչում եմ, երկուսդ էլ մեր ամենաակտիվ կոմերիտականներից էիք, — ապա Ալազանին դիմելով՝ շարունակեց, — բայց և այնպես կեցցե մեր Մարոն, նա Ձեր քաղաքական և ընտանեկան պատիվը ալ կարմիր դրոշի պես բարձր պահեց իր ձեռքում և ոչ ոքի չհանձնեց: Դա այն պայմաններում հեշտ չէր, Ալազան ջան, դա միայն, միմիայն հայ կինը՝ կոմերիտուհի Մարոն կաներ, որովհետև նա շատ անվախ ու խիզախ էր, — ասաց՝ տեղից նորից վեր կենալով ու կրկին ձեռքս սեղմելով:

Այնուհետև նա հետաքրքրվեց Ալազանի աքտրավայրի, ապրուստի պայմաններով: Հարցրեց նաև իմ աշխատանքի և ապրուստի մասին ու ավելացրեց.

— Եթե կցանկանաք Աշտարակում ապրել և աշխատել, Ձեզ տեղավորելու հարցում ես միշտ պատրաստ եմ: Դե լավ է, լավ, ողջ ու առողջ վերադարձաք Սիբիրից և նորից Ձեր Մարոյին արժանացաք, ամբողջ հոգով ուրախ եմ: Հիմա կապրեք մեր գեղեցիկ ու տաք Աշտարակում և ամիսը մեկ անգամ, կարևոր գործի դեպքում, մեր թույլտվությամբ կգնաք Երևան և նույն օրն էլ հետ կվերադառնաք:

— Եթե մեկ օր մնա՝ բոմբ կգցի՞, — արհամարհական ժպիտով և խոր վիրավորանքով ասացի ես:

— Մեզ մոտ այդպես է կարգը, հարգելի ընկեր Մարո, այդ կարգը ես չեմ սահմանել, դա մինիստրության հրամանն է, որը ես խախտել չեմ կարող: Դե հիմա գնացեք գյուղամեջ, հարց ու փորձով մի սենյակ գտեք և Ձեր համար հանգիստ ապրեք:

Մենք նրան մնաս բարով ասելով դուրս եկանք գյուղամեջ՝ բնակարան փնտրելու: Փողոցում հանդիպեցինք իմ հին ընկերներ, ամուսիններ՝ Նորային և Կարոյին: Նրանք կես ճամփից մեզ հետ դարձնելով՝ տարան իրենց տուն: Հյուրասիրվելուց հետո գյուղամեջ դուրս եկանք սենյակ փնտրելու: Նրանք երկուսն էլ աշխատում էին Աշտարակում որպես տեղի գյուղատնտեսներ: Փողոցով անցնելիս նորից հանդիպեցինք Կարո Չալաբյանին, այդ համակրելի և հաճելի երիտասարդին, որը մեզ հետ միասին շրջեց Աշտարակի մի շարք փողոցներ և թակեց մի շարք իրեն ծանոթ մարդկանց դռներ: Հասնելով երկհարկանի մի անշուք տան՝ Նորան ասաց.

— Եկեք մտնենք այս տուն, այստեղ է ապրում շատ պարկեշտ, ազնիվ ու համեստ, աշտարակցիների կողմից սիրված ու հարգված Շուշանիկ Թովմասյանը՝ Կարո Չալաբյանի հորեղբոր աղջիկը, որի ամուսինը զոհվել է հայրենական պատերազմում և երեք երեխաներին պահելու համար գուցե իր սենյակներից մեկը վարձով տա:

— Եթե սենյակը ազատ է՝ ես կհաջողեմ, — ասաց Կարո Չալաբյանը:

Մի նեղ և փայտաշեն աստիճաններով վեր բարձրացանք և թակեցինք տան դուռը: Բարեբախտաբար դուռը բացեց տանտիրուհի Շուշանիկ Թովմասյանը, որը շատ սուսիկ-փուսիկ, մշտաժպիտ և բարի կնոջ տպավորություն թողեց մեզ վրա: Նա հենց առաջին հայացքից ինձ շատ դուր եկավ: Նրան զարդարում էր իր նախապետական պարկեշտությունն ու անսահման համեստությունը: Մենյակը ազատ էր: Գնի և պայմանների հետ ծանոթանալուց հետո սենյակը վարձեցինք և մեր հարգարժան տիրուհուն հրաժեշտ տալով դուրս գնացինք: Կարո Չալաբյանը մեզ իր տուն հրավիրեց և շատ առատությամբ ու սրտաբաց հյուրասիրեց: Իր գրքերի միջից գտավ Ալազանի «Մաքառումներ» բանաստեղծությունների ժողովածուն և այսպիսի մի մակագրությամբ նվիրեց Ալազանին. «Իմ սիրած բանաստեղծ, հրաշալի մարդ ու քաղաքացի սիրելի Վահրամ Ալազանին: 5 օգոստոսի 1947 թ., Աշտարակ»:

Ալազանն էլ նույն գիրքը ավելի ջերմ և ընդարձակ մակագրությամբ նվիրեց Կարո Չալաբյանին. «Կարո Չալաբյանին՝ կենսախիղ, ուրախ, գրասեր, հրաշալի մարդուն ու ընկերոջը, որն այն ծանր տարիներին, անվախ ու համարձակ, գուրգուրանքով ու խնամքով պահել էր իմ «Մաքառումներ» բանաստեղծությունների ժողովածուն, որը մեծ սիրով ու երախտագիտությամբ նվիրում եմ նրան: Վահրամ Ալազան 1947 թ., 5 օգոստոս Աշտարակ»:

* * *

Կարո Չալաբյանը, որն Ալազանին գիտեր հեռվից հեռու, մեզ ընդունեց գրկաբաց ու հարազատի պես, ոնց որ ասում են՝ սիրեց մեզ, մենք էլ՝ նրան: Ճաշատեղանի շուրջ ճառեր փոխանակեցինք, կենաց քաղցր բաժակներ դատարկեցինք, Կարոն իր քաղցրահնչյուն ձայնով և արտիստական վարպետությամբ Ալազանից մի քանի բանաստեղծություն արտասանեց: Տրամադրություններս բարձրացրեց և կենաց բաժակներն էլ գնալով ավելի քաղցրացան և հաճելի դարձան: Պակաս գրասեր ու ընկերասեր չէր նաև մեր փեսան՝ Մկրտիչը: Երկուսն էլ նույն տիպի, նույն դալիքի²⁵⁴ ընկերասեր ու հյուրասեր էին: Երկուսն էլ գինու թաս բռնել և հյուրասիրել գիտեին: Դրա համար էլ իրար շատ սիրեցին ու գրակախառնությամբ ու համբույրներով իրարից բաժանվեցին:

Ես հանձինս Կարո Չալաբյանի Ալազանին թողեցի մի ընկերոջ, հրաշալի մարդու, որն իր կայտառ և ուրախ բնավորությամբ և իր անսահման ընկերասիրությամբ ու սիրով, կարող էր իմ բացակայությամբ լիակատար ինձ փոխարինել, նրա ճակատին դիզված կարկտաբեր ամպերը ցրել և Ալազանի փոթորկահույզ հոգին հանգստացնել ու նրա անբովանդակ տխուր կյանքը բովանդակալից և ուրախ դարձնել: Լիակատար անկեղծությամբ և համոզվածությամբ գրում եմ՝ եթե Կարոն չլիներ իմ բացակայության ժամանակ, Ալազանը զոհ կդառնար իր ծանր հոգեկան ապրումներին: Ահա այսքան կենսական, այսքան հարազատ, այսքան մեծ ուժ էր Կարոն մեզ համար:

* * *

Մենք թողեցինք Կարոյենց հյուրնկալ օջախը և նրա ուղեկցությամբ գնացինք մեր նորավարձ տունը: Ալազանն ու Կարոն մնացին, իսկ ես ու փեսա Մկրտիչը վերադարձանք Երևան ու նույն օրը վերադառնալով՝ տարանք նրա համար անկողին ու անհրաժեշտ իրեր:

Դպրոցական ամառային արձակուրդներն արդեն սկսվել էին, ես մեկ ամիս Ալազանի մոտ ապրելուց հետո վերադարձա Երևան իմ մշտական աշխատանքին: Բայց ամեն շաբաթ օր, դասերից հետո գնում էի Աշտարակ, լվանում, կարում-կարկատում, ճաշեր էի եփում նրա համար և երկուշաբթի առավոտյան աշխատանքի էի վերադառնում:

113. ՄԵՐ ՏԱՆՏԻՐՈՒՅԻ ՇՈՒՇԻԿ ԹՈՎՄԱՍՅԱՆԸ

Արդյո՞ք իմ անփորձ գրիչը կարող է տալ Շուշիկի և իր աննման ծնողների բնավորության բարի, անկաշառ, ազնիվ, մարդասեր, ընկերասեր, դյուրագգաց նրբագույն գծերը: Չեմ հիշում, որ մանկավարժն է գրել. «Երեխան իր ծնողների հայելին է»: Այո, Շուշանիկ Թովմասյանն էլ իր հարյուրամյա հոր՝ Խաչատուրի և մոր՝ տիկին Վարսենիկի զավակն էր: Խաչատուրը ծանրակշիռ, նահապետական լավագույն տրադիցիաներով զինված, հողի ու քարի ազնվագույն մշակ էր: Նրա ուղեղը ակոսված էր միմիայն մարդասիրությամբ, ընկերասիրությամբ, հայրենասիրու-

թյամբ, համեստությամբ, անսահման խղճով ու բարությամբ: Նույն ազնիվ ու խոհեմ, նահապետական լավագույն տրադիցիաներն ունեն նաև Շուշանիկի մայրը՝ տիկին Վարսենիկը: Ահա բնավորության այս անբիծ ու առաքինի գծերով էլ դաստիարակել էին իրենց բոլոր որդիներին, որոնց թվում և Շուշանիկին: Այս ընտանիքին էր բաժին ընկել մարդկային խղճի, թասիքի, բարոյականության և ազնվության մեծ մասը: Ընտանիքի բոլոր անդամները մեկը մյուսի համար կանգնած էին, վայ էր թե նրանցից մեկն ու մեկը հիվանդանար, իրար օգնում, փայփայում, գուրգուրում, սիրում ու ուրբի էին հանում: Հայրն ու մայրն ամեն ինչ էին այս ընտանիքում, նրանց խոսքը օրենքից էլ բարձր էր զավակների համար: Նրանք վայելում էին իրենց որդիների, հարսների, թոռների ու ծոռների անսահման սերն ու համակրանքը:

Ահա մեր սիրելի Շուշանիկն այս անբիծ ընտանիքի անբիծ զավակն էր: Շուշանիկը երեսունին մոտ, գեղեցիկ, վերին աստիճանի խղճով, նամուտով ու թասիքով, նուրբ զգացմունքների և հոգու տեր մի կին էր: Ինչպես ժողովուրդն է ասում՝ «նրա արտասուքները միշտ պատրաստ էին»: Նրա ամուսինը զոհվել էր հայրենական պատերազմում և որբացրել Շուշանիկի երեք փոքրիկներին: Չնայած բազմաթիվ առաջարկություններին՝ Շուշանիկը չլքեց իր զավակներին, խորթություն չմտցրեց իր անբիծ ու հարազատ ընտանիքում և ապրեց ու աշխատեց իր զավակների բարօրության համար: Ահա այսպիսին էր մեր սիրելի, մեր հարազատ Շուշանիկ Թովմասյանը:

Մեկ ամսից ես աշխատավարձ ստացա և հարյուր ռուբլին Ալազանին տալով՝ ասացի.

— Այլ չան, էս քո սենյակի վարձը, տար ու տանտիրուհուդ հանձնիր:

Ալազանն ինձ թևանցուկ արած տանտիրուհու մոտ մտանք և հարյուր ռուբլին նրան պարզելով՝ ասաց.

— Շուշանիկ ջան, ստացիր քո սենյակի վարձը:

Շուշանիկը անսահման հուզվեց, հուզմունքից կարմրեց, թաշկինակը աչքերին դնելով՝ ասաց.

— Եղբայր ջան, եթե ես իմանայի, որ սենյակը տալիս եմ քեզ պես ազնիվ ու տանջված մի մարդու, վարձի համար խոսք անգամ չէի բացի: Դու իմ հարազատ եղբայրն ես, ես քեզանից ոչ մի կոպեկ չեմ վերցնի:

— Ոչ մի դեպքում, Շուշիկ ջան, դու երեք երեխաների հոգս ունես քո ուսերին, ես քո երեխաների հացը չեմ կտրի, — ու դրամը սեղանին դնելով դուրս եկանք նրա տնից:

Քիչ հետո արցունքներն աչքերին մեր սենյակ մտավ Շուշիկը և աղաչական տոնով ասաց.

— Եղբայր ջան, խնդրում եմ դրամը հետ վերցնեք, որ ես կարողանամ հանգիստ ուտել և հանգիստ խղճով քնել: Ես տեսնում եմ, որ Դուք խիստ կարիքի մեջ եք, երբ աշխատանքի անցնեք, այն ժամանակ կվերցնեմ, երդվում եմ երեխաներիս արևով, որ կվերցնեմ:

Ալազանը տեղից վեր կացավ, նորից հարյուր ռուբլին Շուշիկի գրպանը դրեց և նրան թևանցուկ արած իր սենյակից դուրս տանելով՝ դուռը նրա վրա ամուր փակեց:

Այս վեճը տևեց շաբաթներ ու ամիսներ, և ոչ մի կերպ Ալազանը չկարողացավ բնակարանի վարձը Շուշիկին հանձնել: Երրորդ ամսում Ալազանը երեք հարյուր ռուբլի տարավ և դրեց նրա սեղանին: Նորից սկսվեց նույն վեճը, բայց այս անգամ Ալազանը հաղթեց, մտավ իր սենյակը և դուռը փակեց:

Շուշիկը հարազատ քրոջ պես էր նայում Ալազանին: Առանց Ալազանի սեղանի չէր նստի, ինչ-որ ուտեր՝ նրա բաժինը կտաներ և սեղանին կոխեր: Վառարանը վառեր թե չէ՝ աղջիկներին կասեր.

—Թամար, Սիլվա, ձյաձային կանչեք, թող գա տաքանա (այդ տարիներին մենք երկուսս էլ առանց տուն տաքացնելու անցկացրինք):

—Սիլվա, բալիկս, գնա ձյաձայի սենյակը մաքրիր, ջուր բեր, նոր դպրոց գնա:

Երեխաներն էլ ամենայն ճշտությամբ կատարում էին մոր կարգադրությունները: Նրանք էլ իրենց հերթին շատ կապվեցին մեզ հետ, հատկապես՝ Ալազանի: Շուշիկը Ալազանի համար ոչ թե տանտիրուհի, այլ հարազատ քույր դարձավ: Մի անգամ Ալազանը ինձ այսպիսի հուզիչ դեպքի մասին պատմեց. «Նստած գրում էի, ներս մտավ Շուշիկը և սեղանիս դրեց մի մեծ մալաչա տանձ և ասաց. «Եղբայր ջան, էս տանձը հարևանուհիս տվեց, երեք երեխաներիցս որի՞ն տամ, որ մյուսը լաց չլինի, տալիս եմ քեզ, հոգնել ես, կներ, հանգստացիր, նորից քեզ համար աշխատիր»: Ասացի «տար և տուր երեխաներին, բաժանիր երեք մասի, ոչ մեկն էլ լաց չի լինի»: «Երեքի բերանն էլ բան չի ընկնի, — առարկեց Շուշիկը, — եթե Դուք մենակ ուտեք՝ կկշտանաք»: Ես տանձը չվերցրի, նա այնքան խնդրեց ու աղաչեց, որ ես ամոթից տանձը վերցրի»:

Շուշիկը ոչ միայն իր տանից, հարևաններից, այլև իր հոր տանից էր ուտելիք բերում ու Ալազանին կերակրում: Եթե ինքը չէր բերում, մայրը կամ հայրն էին բերում և հյուրասիրում Ալազանին: Մի անգամ ես ակնհասեցի եղա այդպիսի մի հյուրասիրության: Ալազանի սենյակ մտավ հարյուրամյա Խաչատուր բիձեն՝ ձեռքին մի մեծ զամբյուղ: Սեղանին դրեց երկու շիշ թերիաս գինի՝ մաճառ, ապա տանձ, խաղող, ընկույզ և խմիչքի համար նախուտեստ: Ես բաժակներ բերեցի և գինի լցրի: Նա առաջին բաժակով Ալազանին ազատություն և առողջություն ցանկացավ, ապա հայրական մի քանի մխիթարական հանգստացնող խոսքեր ասաց ու գնաց:

Տիկին Վարսենիկը՝ Շուշիկի տակտով ու շնորքով հրաշալի մայրը ամեն արտակարգ ճաշ եփելիս՝ խաշ, խորոված, հարիսա, քյուֆթա, Ալազանին անպայման կհրավիրեր և սեղանի վերնամասում ամենապատվավոր տեղը նստացնելով կասեր. «Ալազան ջան, քանի Աշտարակումն ես, մեր ազիզ դոնախն ես, խաշն ու հարիսան առանց քեզ կուլ չի գնա»: Եվ ամենաընտիր պատառները հյուրասիրում էր Ալազանին, իսկ նրա երեք տղաները՝ Նշանը, Արշակը և Ազոն Աշտարակի անուշահամ գինիներով քաղցրացնում էին մոր տված ընտիր պատառները, համեմուն բազմապիսի քաղցր ու հարազատ խոսքերով:

* * *

1941–1946 թվականները ծանր տարիներ էին մեր երկրի և ինձ համար: Հացն ու մթերքները նորմավորված, գրքույկներով էին դարձրած: Աշտարակի

Զախից առաջինը Շուշանիկ Թովմասյանն է, 1947թ.

նախկին կուլակներն ու տերտերները հացի գրքույկներ ունեին, իսկ նախկին կոմունիստ Ալազանը զրկված էր այդ իրավունքից: Իմ աշխատավարձը 1500 ռուբլի էր հին դրամով, որը երկու տան չէր բավարարում: Ինչ աներ 1500 ռուբլին, երբ հացի կիլոն 60–70 ռուբլի էր, իսկ մթերքները նույնպես նորմավորված և շուկայում չէին ճարվում: Ուստի մենք երկուսս էլ ապրում էինք չտեսնված ծանր պայմաններում, բայց այդ մասին ոչ ոքի ոչինչ չէինք ասում, ոչ ոքի չէինք զանգատվում, ոչ ոքից ոչինչ չէինք խնդրում: Իմ խոսքերը լիովին հաստատում են Աշտարակից ինձ գրած Ալազանի նամակները, որոնցից մեկը հանձնում եմ ձեր ուշադրությանը.

Մարո, ջանիկս,

Ներիր, որ այսօրվա իմ նամակը քիչ տարօրինակ թվա քեզ, որովհետև այստեղ խոսք է լինելու ցեխից մինչև բարձրագույն փիլիսոփայությունը: Աղքատությունից մինչև հարստության թագավորությունը: Բայց սկսենք ցեխից: Քեզ Երևան ուղևորելուց հետո ես եռանդուն կերպով ձեռք զարկի ճգնաբանիս վերանորոգման գործին: Հիվանդ վիճակում, այս ձեռքերով, որով գրում եմ այս մանրատառ նամակը, ես կրեցի ավելի քան հիստոն դույլ ցեխ և հայ գյուղացու նահապետական «պարկետի» հյութեղ, հաստ շերտով պատեցի ճգնաբանիս հատակը: Ես այդ անում էի միայն քեզ համար, քո հոգու հանգստության համար, որ տունը տաք լինի, որ չնրսես, որ չտանջվես, չտառապես դու, իմ բյուրեղ, իմ թանկագինս:

Վառարանը ինձ համար, ինչպես դու գիտես, մեծագույն բաղձանքներից մեկն է մնալու: Ես այս ձմեռ էլ վառարանի, կամ վառարանում գեթ աթար վառելու բախտին չեմ արժանանալու: Ճգնաբանիս հատակը ծեփելով, պատուհանի ճեղ-

քերին թողթ փակցնելով, ես որոշ չափով դուրս վանեցի ցուրտն իմ ճգնարանից, և քո սրտից, քո պաշտելի սրտից՝ տանջանքը: Ես ուզում եմ չմրսել, որպեսզի քո զգայուն սիրտը հանգիստ լինի: Ես ուզում եմ չհիվանդանալ, որ դու չտառապես: Վերջապես ես ուզում եմ ապրել, որ դու քո դժբախտության մեջ երջանիկ լինես: Ես գիտեմ, որ իմ կյանքի մի լավ օրը երջանկության տարի է քեզ համար, իմ ժպիտը՝ խրախճանք ու տոն է քեզ համար, իմ ստացած սննդի մի ավելորդ կալորիան՝ առողջություն, կայտառություն է քեզ համար: Եվ դրանով էլ կյանքն իմաստ է ստանում քեզ համար և ինձ պարտադիր է դարձնում ապրելը: Բայց քանի որ խոսք եղավ սննդի մասին, թույլ տուր «կուլինարական» մի շեղում անելու:

Ցեխի հետ կապված ֆիզիկական աշխատանքից չափազանց ուժասպառված, ես որոշեցի վերականգնել վատնածս էներգիան և ինձ թույլ տվի մի շոայլություն, գնեցի կես կիլո միս, բայց չնոռանամ խոստովանել, որ այդ կես կիլոն կերել եմ հինգ անգամ: Ահա թե ինչպես. եփած միսը հանեցի կերա մի առավոտ և մի երեկոյան, իսկ ճաշը՝ երեք օր: Ասա խնդրեմ, սիրելիս, ինչո՞վ ես Քրիստոս չեմ... բայց որպես կոմպենսացիա մսային շոայլության, երկու շաբաթ ես ինձ զրկեցի մրգից: Գիտեմ, որ պիտի նախատես, թե ինչո՞ւ միրգ չեմ գնել: Ջանիկա, ի՞նչ է եղել իմ խղճին: Դու այդտեղ աշխատես, տառապես, օրերով կիսաքաղց մնաս, պատահողոված կոշիկներով ցեխի և անձրևի մեջ չափես Երևանի փողոցները, մի քանի կոպեկ փող վաստակես, որպեսզի ես այստեղ մի՞րգ գնեմ: Ո՛հ, սիրելիս, ես այդքան էլ անզգա ու անխիղճ չեմ:

Բայց քո ոտները, քո կիսաբոքիկ ոտները ցեխի մեջ ու անձրևի տակ, նրանք տանջում են իմ ուղեղը, բզկտում են իմ սիրտը: Օ՛, այդ ոտները, այդ հրեշտակավայել հոյակապ սեղծագործությունները, որոնք ժայռերի վրայով անցնելիս բազմաբույր ծաղիկներով բացված դրախտ կարող էին ստեղծել, որոնք բանաստեղծի սրտի վրա կոխելիս մեծագույն հուզաթոթով երգերի ծնունդ կարող էին տալ, այդ հրաշագեղ փոքրիկ ոտները՝ պատահողոված «կոշիկներով» ցեխի ու անձրևի մեջ: Ինչո՞ւ չես մեռնում, բանաստեղծ Ալազան...

Ա՛խ, ես որքան կուզեի այս աղքատության մեջ գեթ սիրտս կոշիկ դարձնել քո ոտներին, բայց ավանդ, ես ընդամենը մեկ սիրտ ունեմ, իսկ դու երկու ոտներ: Բայց թող ջերմ համբույրներս կարկատան լինեն քո պատահողոված կոշիկներին:

Երբ խոսք է լինում աղքատության մասին, ապա ես չեմ կարող թաքցնել, որ Աշտարակի ամենաաղքատ մարդն եմ: Բայց ես միևնույն ժամանակ աշխարհի բոլոր մարդկանցից, բոլոր բանաստեղծներից ամենահարուստն եմ: Եվ իմ հարստության անսպառ աղբյուրը այդ դու ես: Քո ազնիվ, բյուրեղյա, անկաշառ մեծ սերը: Դու, որ շունչ տվիր ինձ, որ հաստատ նեցուկի պես պահեցիր իմ կյանքի փլուզվող շենքը, որ թև տվիր իմ հոգուն, իմ սրտին, իմ մտքին՝ թոփչք, որ դարձար իմ բոլոր երկերի միակ ու անդավաճան մուսան, իմ կյանքի իմաստը, իմ երջանկության բյուրեղյա ակունքը, իմ անթառամ սիրո մշտանորոգ արշալույսը: Դու, որ ցեխից, իմ երեկվա ընկերների ու բարեկամների ոտների տակից վեր բարձրացրիր իմ բարի անունը, որ կյանքի մեծագույն դառնությունների ու զրկանքների մեջ զգացիր հավերժական, անբասիր սիրո մեծ գաղտնիքը, որ հայ կնոջ անունը բարձրացրիր մինչև հեռոտության և անմահության պատվանդանը, որ անձնական ծանր զրկանքների մեջ գտար հոգու մեծ հարմարավետությունը, դու դրանով

պարտադրեցիր ինձ ապրել, սիրել և երկրպագել քեզ: Ես միամիտ չեմ, բայց և այնպես հավատացած եմ, որ բոլոր հրեշտակներն ապրում են քո հոգում, քո մեջ և Աստված զարմացած է, թե ինչպե՞ս իր ստեղծած «հողեղեն արարածից» այսպիսի կատարյալ աստվածուհի էր ծնվել: Օ՛ր, ես կփնտրեի, ես ծնկաչոք հազար անգամ կհամբուրեի քո մոր անհայտ շիրիմը, որպես աստվածամոր գերեզման...

Թանկագինս, մանկիկս, ես ոչ մի բանով չեմ պարծենում, ոչ իմ անունով, ոչ իմ գրական գործերով, ոչ էլ իմ եղած կամ գալիք համբավով: Ես պարծենում եմ միայն քեզանով, քո անունով, քո մեծ անհուն սրտով, քո արծաթաթև հոգով: Եվ ես ինձ կյանք եմ պատվաստում, ես կառչում եմ քո անունից ապրելու համար, որպեսզի մի օր, երբ ժպտա ինձ մթամտած երկնքի նման իմ բախտը, քեզ վեր բարձրացնեմ ձեռներիս վրա, գլխիս վրա և ասեմ արար աշխարհին, տեսն՞ք, նախանձեցե՞ք, այս այն աղջիկն էր, որ արհամարհելով կյանքի առօրյան, ճղճիմ վայելքները, հայացքը հառած անհունին, ծանր գրկանքների մեջ, իր ասպետական անբասիր սիրով կյանք տվեց բանաստեղծին և երգերին՝ թոփչք:

Իսկ մինչ այդ, իմ ասպետ աղջիկ, իմ խիզախ արծիվ, ես շարունակում եմ ապրել քեզ համար և մնալ հավիտյան քեզ երկրպագող:

Քո Ալազան

30.IX.1947 թ., Աշտարակ:

Ահա այդ բոլորը տեսնում էին Շուշիկն ու Կարոն: Կարոն Ալազանի ամենօրյա անփոխարինելի և անփոփոխ հյուրն էր: Առավոտ լվացվում էր թե չէ, բարի լույսը մեզ էր ասում: Նստում կատակում, Ալազանի գրվածքներից արտասանում, օրվա նորությունները պատմում, համով ու աշխույժ կատակում: Ալազանի տրամադրությունը բարձրացնում, ապա աշխատանքի գնում, իսկ երեկոյան մրգով լի տոպրակը թևի տակին, մի շիշ գինի ձեռքին ներս էր մտնում, խոսում, կատակում, մի-մի բաժակ իրար կենաց խմում, Ալազանի տրամադրությունը բարձրացնում, իրար հետ գրկախառնվում, համբուրվում, բարի գիշեր մաղթելով գնում էր:

Ալազանը հաճախ, շատ հաճախ ինձ ասում էր.

— Եթե էս Կարոն էլ չլիներ, իմ վիճակը քո բացակայության ժամանակ վատ կլիներ: Նա լրիվ փոխարինում է քեզ և իմ անբովանդակ ու տաղտկալի օրը բովանդակալից ու հետաքրքիր է դարձնում և կյանքի է կոչում ինձ: Երևի Աստված ինձ խղճաց և Կարոյին ինձ պարգևեց:

Կարոն մեկ-մեկ էլ Ալազանի գրպանը 50–60 ռուբլի էր դնում և ասում.

— Ալո ջան, վերցրու, վերցրու, կծախսես:

— Ոչ մի դեպքում, — առարկում էր Ալազանը, — դու էլ ինձ պես աղքատ մարդ ես, բայց հոգով ու զգացմունքներով շատ հարուստ ես, դրա համար էլ քեզ շատ եմ սիրում:

Որպեսզի Ալազանի կյանքը ավելի հետաքրքիր ու բովանդակալից դարձներ, նա շատ հաճախ էլ գալիս էր իր դերասան ընկերների՝ Գևորգ Ոսկանյանի և Գևորգ Գևորգյանի հետ: Նրանք Ալազանի մոտ նստում, գրականությունից և արվեստից խոսում, հատվածներ այս կամ այն պիեսից արտասանում, Ալազանի տրամադրությունը բարձրացնում և գնում էին: Շատ անգամ էլ նրանց գնալուց հետո Ալազանի սեղանի թղթե սփռոցի տակ 40, 50, 100 ռուբլիներ էին գտնվում:

Ենթադրույ՞նք, ինչպե՞ս թու՞մ էր հետքերի ձեռքերը կարող եմ
 լինել: — այդ ճիշդագույնը: Գործիչի ոչնչությունը՝ պարզապես
 չէ՛, «կոշիկներով» չեմ եղել: — անգիր համարների մեջ: Ինչո՞ւ չեմ
 հեռացրել, բանաստեղծ Սևակա՞մ: —
 Ախ, ես որքա՞ն. Կուշեյի այս աղետալության ճեղքված
 սիրտը կոշիկի շարժվելը քո ոչնչությունը: Բայց սկսել, ես
 լեզուսեմեմ եմ սիրտը ունեմ, իսկ դու՝ նրան՝ ոչնչություն:
 Բայց թող զեմ համարյա շատ կարկառու լեզու է
 պարզապես կոշիկներին:

Երբ խոսե՛ք լեզու աղետալության ճախը, այս
 ես չեմ կարող թուգանել, որ անբարեկամ անհասկացող
 հարցն եմ, Բայց ես հիշեմ ձեռքերի անհասկացող
 Բուր հարցանքներ: Բուր Բանաստեղծների անհաս-
 կացողներն են: Եվ ի՞նչ հարցության անպատասխան
 հարցերն այս դու ես: Բո՛ւ անհավ, Բյուրեղ, անհաս-
 լան, Տե՛ս սեր: Դու, որ շատը չվեր ինչ, որ ճա-
 րհանքն ճշմարիտ չեն պատկերներ ի՞նչ համարի փոփոխ-
 լանք: որ թե՛ քվեր ի՞նչ ճշմարիտ, ի՞նչ ուրիշ՝ ճաշ: ի՞նչ
 ի՞նչ հարցն՝ Բուր, որ դարձրե՛ք ի՞նչ Բուր երկրի ճաշ
 ու անհասկացող ճաշ, ի՞նչ համարի ճաշ, ի՞նչ եր-
 ճախության Բյուրեղյա անհավ, ի՞նչ անհասկացող սի-
 րտ ճշմարտության աղետալություն: Դու, որ չեմ եղել, ի՞նչ
 երկնիս լեզուներն ու Բանաստեղծների ոչնչությունը չեմ
 հարցանքների ի՞նչ հարց անհավ, որ համարի անհասկացող
 դառնալության լեզու անհավների մեջ զգալի էր ճա-
 րհանքան, անհասկացող սիրտ մե՛կ հարցանք: որ ճա-
 րհանք անհավ Բանաստեղծների մեջ ճաշանությանն ու
 անհասկացող պարզապես, որ անհասկացող ճաշ
 անհավների մեջ Գրար ճաշ մե՛կ հարցությանն: —
 Դու դառնով պարզապես ի՞նչ ասել, սիրել ես եր-
 կրպագել փել: ես հարցի չեմ, Բայց ես այնպես
 ճաշանքան են, որ Բուր ճաշանքան ասելու եմ
 քո ճաշանքան մե՛կ ու անհավ ճաշանքան է, որ ինչպե՛ս
 էր սերունդն «անհավ ճաշանքան» այսպես կարող
 լինել:

Մեկ էջ Վահրամ Ալազանի նամակի ձեռագրից

Ինչ եք կարծում, ովքեր էին դրա հեղինակները: Իհարկե Շուշիկը, երկու Գևորգ-
 ները և Կարոն: Խեղճերն իրենք էլ մի լավ օրի չէին, բայց մարդկային, ընկերական
 պարտք էին կատարում: Կեցցեն նրա մեկ տարվա ազնիվ ընկերները: Իսկ ո՞ր
 մնացին Ալազանի գրական, նրա առաջ քաշած ու փայփայած երեսուն տարվա
 ընկերները, որոնց մեծ մասը իրենց գրական մկրտությունը ստացել էին Ալազանի
 գործվագութիւն և մարդկային հոգատար վերաբերմունքի շնորհիվ: Եվ սրանք մարդ-
 կային հոգու ճարտարապետներ են...

Բացի մեզ հայտնի բարերարներից ունեինք նաև անհայտ բարերարներ,
 որոնք դրամը ներս էին գցում դուռն ճեղքերից և բաց պատուհանից: Հավատա-
 ցած էինք, որ այդ անհայտ բարերարներից մեկն էլ մեր սիրելի Շուշանիկը կլիներ,
 որ համարյա մեր օրին էր: Նրա մեկ տասնյակ պոլիսները շաբաթներով ճաշի
 երես չէին տեսնում, այստեղից ելնելով Ալազանը ոտքի վրա, հենց իրենց մոտ
 գրեց և իրենց նվիրեց

ՊՂԻՆՁՆԵՐԻ ԳԱՆԳԱՏԸ

(ընկերական կայրակ)

Իմ փանտրիքուհի Շուշանիկ Թովմասյանին

Տնով-փեղով, ազգ ու ցեղով,
 Հավաքեցին արին ժողով,
 Պղինձները ամեն կարգի,
 Ամեն ձևի ու հասակի:
 Ավագ պղինձ,
 Միջակ պղինձ,
 Կրտսեր պղինձ
 Պղնձի թոռ
 Ու թոռան թոռ
 Աչքը չուած
 Նորից կամաց
 Մի ծեր պղինձ արդեն պառավ
 Ու առաջին խոսքը առավ.
 Ցեղակիցներ,
 Տեղակիցներ
 Ծանր ու ազիզ
 Դուռ դրկեցիներ:
 Պղինձ քույրեր իմ նոր եկած,
 Դեռ կրակ ու ծուխ չբեռսած,
 Պղինձ քույրեր պոչով, անպոչ
 Դաբարկափոր հյուրեր անկոչ,
 Ինչո՞ւ համար է հավաքել,
 Տանտիրուհին մեր այս ջահել:
 Պղինձ ասած փեսել ես որ,
 Եռա, եփի, մսով, յուղով
 Կերակուրներ բազմաբեռակ,
 Փլավ, դոլմա,
 Բյաբաբ, քյուֆթա,
 Մուպ, բորշ ու խաշ,
 Աջաբասնդալ,
 Լոբի, բոգբաշ:
 Բայց փրիքուհին մեր այս ջահել,
 Հավաքել է ու մեզ բերել,
 Շարել, դարսել իրար վրա
 Ոչ ծուխ փեսանք ու ոչ կրակ...
 Մի ուռած փոր ճեղքակ պղինձ,
 Ձայն խնդրելով, ելավ փեղից.
 Քույրեր, — ասաց, — քանի փարի է
 Ինչ այս փան մեջ ես գերի եմ,
 Դեռ չեմ փեսել ինչ է ծուխը,
 Ինչ է կրակն ու ածուխը,
 Ինչ է համը յուղի, մսի,
 Մոր չի քսվել դեռ երեսիս...

Մի պարլիկ պղնձաճուր,
 Պոչը ցցած ինչպես թռչուն,
 Ելավ փեղից դեմքով մաքուր
 Ասաց, — պղինձ իմ մորաքույր,
 Գանգաքովում ես, որ դու մսի
 Կամ թե յուղի համ չես փեսել,
 Բա ինչ ասի ձեր պուճուրը,
 Որ չի փեսել ինչ է ջուրը...
 Միս չեմ ուզում ես անպարճառ,
 Թեկուզ եփեր մեջս բանջար:
 Կանաչ գույնի մի հին պղինձ,
 Տըքրնքալով ելավ փեղից.
 Ես ամենից հինն եմ այս փան,
 Շար եմ փեսել սպաս ու թան...
 Մեկ-մեկ էլ ինձ հյուր էր փանում,
 Բանաստեղծը մեր հարևան,
 Չոքում դեմն, եփում խառնում,
 Կերակուրի նման մի բան:
 Հիմա նա էլ չի երևում,
 Ինձ էլ իր մոտ հյուր չի փանում,
 Ինչ պարահեց այդ մարդու հետ,
 Չեմ իմանում,
 Չեմ հասկանում,
 Չեթն է հարվել,
 Չավար չունի, թե աղ ու թեր...
 Էդ օրվանից սրտով թեթև,
 Տանտիրուհին ինձ գոմ ներեց:
 Պղնձակից քույրեր, ասաց
 Մի նոր պղինձ նրբահասակ,
 Ինչ եք նստել փխուր ու սառ
 Այս պարի փակ անում մասալ,
 Եկեք բոլորս միասին,
 Միալեզու ու միասիրտ,
 Տանտիրուհուն այս սառնասիրտ
 Գանգաք անենք, անենք բողոք,
 Ելենք շարվենք ազգ ու ցեղով,
 Ասենք թե մեզ, մաքուր հայրակ,
 Պիտի շարես դու պարի փակ,
 Ասա շիրակ...
 Չենք կորցնի փայլ ու պարիլ,
 Դառնանք կերթանք կույերափիլ:

Ալազան 4/4, 1947 թ.

Աշտարակ

Այնպես որ նման զնմանի էր գտել, Շուշիկը մեր վիշտ ու կարիքն էր տեսնում, մենք էլ նրանը:

*Վահրամ Ալազանի ծնողները, երկու քույրերը, ավագ եղբոր և քրոջ երեխաները:
Վերևի շարքում աջից երկրորդը Մարո Ալազանն է, 1947թ.*

114. ՄԻ ՆԱՄԱԿԻ ՀԵՏՔԵՐՈՎ

Աշխատավարձս ուշացել էր: Ես դատարկաձեռն մտա Աշտարակ: Ալազանը ինձ տեսնելիս շատ ուրախացավ, հետո գրկախառնվելով և համբուրվելով՝ ասաց.

— Երևի աշխատավարձ չես ստացել, որ դատարկաձեռն ես եկել: Ոչինչ, մի քանի օր էլ կսպասենք, նստիր, նստիր հանգստացիր:

Մինչ ես կհանգստանայի, նա հանեց իր վերջին պատառ արցունքախառն սև հացը, երկու հավասար մասերի բաժանեց, կերանք և երկուսս էլ թաղվեցինք մեր մտքերի մեջ: Ալազանը մտազբաղ, գլուտ անողի պես, ինձ դառնալով ասաց.

— Մարո, սիրելիս, այսպես կիսաքաղց երկար ապրել չենք կարող, արի բարեկամներին, ընկերներին դիմենք, արի մարդկանց ճանաչենք, դիմենք այս դարում մարդ ու մարդկության վիշտն ու կարիքը գովերգող մեր նահապետին, իմ ամենամտերիմներից մեկին՝ Ավետիք Իսահակյանին:

— Իմ կարծիքով, սիրելիս, այս դարաշրջանում հայր, մայր, բարեկամ ու ընկեր մի փնտրիր: Այս բոլորը ստալինյան դիկտատուրայի սարսափներից, իրենց անձից դուրս ոչ մի մարդ չեն ճանաչի, այն էլ քեզ պես «արատավոր» մարդու, քեզ տեսնելիս տաս մետր հեռու էին փախչում, էլ ի՞նչ օգնության մասին ես խոսում:

— Չէ, Մարո ջան, դու չափազանցում ես, դեռ հատուկենտ մարդիկ կգտնվեն, ահա քեզ օրինակ մեր Կարոն ու Շուշանիկը, պակաս մարդիկ են:

— Փորձիր և կտեսնես, — ասացի ես, — բարեկամներիդ մի դիմիր, նրանք էլ մեր օրին են, մնում են ընկերներդ: Փորձիր և կհամոզվես, որ ես կյանքս ու մարդկանց ավելի լավ գիտեմ, քան դու:

Նա առաջին նամակը գրեց մեր գրականության նահապետ Ավետիք Իսահակյանին, որով խնդրում էր, որ փոխարինաբար գրական ֆոնդի, կամ անձնա-

կան միջոցներից որոշ գումար տրամադրեն իրեն: Ավետիք Իսահակյանը Ալազանի բանտարկությունից հետո գրողների միության նախագահ դարձավ:

Նամակն Ալազանը գրեց այն օրերին, երբ Ավ. Իսահակյանը հարյուր հազար ռուբլի Ստալինյան մրցանակ էր շահել: Ես այդ նամակը տարա Գրողների միություն և մտա նրա մոտ: Նա ինձ արտակարգ ջերմությամբ ընդունելուց հետո, Ալազանից հետաքրքրվեց, և ես դրանից ոգևորվելով՝ Ալազանի նամակը մեկնեցի նրան: Նամակն ընթերցելուց հետո ինձ վերադարձնելով՝ ասաց.

— Գիտես ինչ, Մարո ջան, դու շատ վատ ժամանակ ես դիմել: Գրական ֆոնդի բոլոր գումարները գրողները ստացել են և հանգստյան տներ են գնացել, հիմա ոչ մի գումար չկա:

Ես տեսա, որ նա ամբողջ գործի ծանրությունը գցում է գրական ֆոնդի վրա, ուղղակի ասացի.

— Ընկեր Իսահակյան, Ալազանը Ձեզանից էլ է գումար խնդրել, գուցե Դուք նամակի այդ մասն ընթերցե՞ք:

Նա մի փոքր լռությունից հետո ասաց.

— Լավ... վաղը արի:

Վաղը գնացի, նրան տեղում չգտա, մյուս օրը նույնպես չգտա: Մյուս շաբաթ էլ տեղում չգտա: Փողոցում երեք անգամ հանդիպեցի, բայց նա ոչ մի վերաբերմունք ցույց չտվեց, միայն բարևեց ու անցավ: Մի խոսքով ամբողջ մեկ ամիս շարունակ գրողների տուն գնացի ու եկա, նրան տեղում չընկեցի: Շաբաթ օրը, Իսահակյանից վերջնականապես հույսս կտրած, մի քիչ կրուպա, ձավար, ձեթ ու հաց առած գնացի Աշտարակ և մեծ հուզմունքով ու հուսահատված Ալազանին ասացի.

— Ահա քո ամենահումանիստ, ամենաընկերասեր մարդը, որը հասկանում է մարդկության վիշտն ու կարիքը, — ես ամենայն մանրամասնությամբ պատմեցի Իսահակյանի վերաբերմունքի մասին և ավելացրի, — հիմա համոզվեցի՞ր, սիրելիս, որ այս աշխարհում մարդ ու մարդկություն և ընկեր չի մնացել:

— Այո, համոզվեցի, սիրելիս, համոզվեցի, — ասաց նա հուզմունքով և շարունակեց, — տար այդ նամակը, պահիր արխիվում, թող սերունդները կարդան...

Ահա այդ նամակը.

«Հարգելի Ավ. Իսահակյան, ներեցեք, որ իմ այս նամակը կարող է այնքան էլ հաճելի տպավորություն չգործի Ձեզ վրա, բայց ես ստիպված եմ անհանգստացնել Ձեզ, ոչ միայն որպես գրողների միության նախագահի և գրական պատրիարքի, այլև մարդու, մարդկային սրտի տեր մարդու, որը երբևէ ճանաչել է ինձ ու եղել է ընկերական, բարեկամական հարաբերությունների մեջ ինձ հետ:

Ահա յոթը ամիս է, ինչ իմ տասնամյա դառն բացակայությունից հետո ես վերադարձել եմ այնքան սիրելի հայրենիք:

Յոթ ամիս, մի օր առողջ, հինգ օր հիվանդ, ամենքից լքված ու մոռացված, տնտեսական ամենածանր պայմաններում, մի օր կուշտ, մի օր քաղցած, ընկած եմ աշտարակյան իմ մենավոր խցում: Այդ յոթ ամիսների ընթացքում մեր գրողներից և ոչ մեկը (որոնց մեծագույն մասը իմ երեկվա գրական բարեկամներն էին) չհե-

տաքորքովեց իմ կյանքով, չկարկառեց իր ընկերական ձեռքը ինձ մինիմալ չափով իսկ օգնելու իմ նեղյալ, հիվանդ ու լքյալ վիճակում:

Իհնչ եղավ ընկերությունը, ռոբ կորավ բարեկամությունը, ինչպէն, ինչպես քարացավ մարդկային խիղճը: Չէ որ այն Գրողների միությունը, որին ամենայն իրավամար ու վաստակներով նախագահում եք Դուք, հիմնադրվել ու զարգացել է նվաստիս արյուն քրտինքով: Չէ որ տողերիս գրողն է եղել այդ Միության ամենաչարքաշ մշակը, սևագործ բանվորն ու սրտացավ մունետիկը: Չէ որ նվաստիս անձնական խրախուսանքին ու հոգատարությանն են պարտական այդ Միության շատ-շատ շնորհալի երիտասարդ անդամները: Չէ որ այդ Միության ամենօրյա եռուն, սև աշխատանքներով, այրվելով, տողերի գրողը շատ ու շատ բան կորցրեց՝ որպես ստեղծագործողի: Իհնչ եղավ: Միթե՞ ամեն ինչ մոռացվեց այդպես շուտ և միթե՞ մարդիկ արդեն ինձ թողեցին իրենց հիշողություններում, երբ ես դեռ համառում եմ ապրել, և չնայած իմ դժնդակ պայմաններին՝ նաև ստեղծագործել: Ստեղծագործել եմ ժողովրդի սրտում ապրելու համար:

Կար ժամանակ, ես օրվա տասնութ ժամ անխոնջ քրտնաթաթավ աշխատում էի որպես Գրողների միության պատասխանատու քարտուղար, որպես «Գրական թերթ»-ի խմբագիր, որպես Պետհրատի գեղարվեստական բաժնի վարիչ, մոռացած անձնականս, մոռացած ընտանիքս, զուրկ ամիսներով հորս երեսը տեսնելու հնարավորությունից աշխատում էի հոգուտ մեր գրականության ու մշակույթի զարգացմանը, աշխատում էի որևիցե օգուտ տալ, որևիցե չափով օգնել մեր գրականության և արվեստի մշակներին, ամենահներից սկսած մինչև նորելուկները: Միթե՞ այդ բոլորը մոռացվեց այսպես շուտ և այսպես զարմանալի անտարբերությամբ:

Մինչև այժմ ես չեի ցանկանում անհանգստացնել Ձեզ, բայց ինչպես ժողովուրդն է ասում՝ «դանակը ոսկորին է հասել»: Ես այլևս իմ ֆիզիկական գոյությունը քարշ տալ անկարող եմ, բայց մեռնել էլ չեմ ուզում: Ես ուզում եմ տպագրված տեսնեմ իմ գրական նոր վաստակները, որոնց ստվար ժողովածուն հառնում է իմ սեղանին: Ես խնդրում եմ Ձեր օժանդակությունը, որպես Գրողների միության նախագահի, որպես գրական նահապետի և վերջապես որպես բանաստեղծ Ավետիք Իսահակյանի, որը մեր գրականության դասական էջերը զարդարել է այնքան մարդկային, այնքան հուզաթաթավ գոհարներով:

Էլ ռմ դիմեմ, Թումանյանն էլ կենդանի չէ:

Բարևներով Ալազան
25/6, 1947 թ., Աշտարակ

* * *

Անցան շաբաթներ: Ալազանը քաղցած ու հիվանդ, իր մենավոր խցում պառկած տանջվում էր, իսկ գրողների մի խունք գնում էր Ոսկեվազ գյուղ խնջույքի, որոնց թվում էր նաև Ավ. Իսահակյանը: Նրանց մեքենաները կանգնած էին եղել Աշտարակի թատրոնի դռանը: Կարոն, Ավ. Իսահակյանին տեսնելով, մոտենում և ասում է.

— Ընկեր Իսահակյան, գիտե՞ք, որ Ալազանը այստեղ ծանր հիվանդ պառկած է: Արդյո՞ք չե՞ք ցանկանա տեսնել նրան:

— Դուք նրա ինչն եք:

— Ոչինչ, սոսկ ծանոթն ու ընկերն եմ:

— Լավ, հիմա գնում ենք Ոսկեվազ, վերադարձին կմտնեմ, — ասում է Ավ. Իսահակյանը:

Այդպես էլ նա Ալազանին տեսության չգնաց: Եվ վերջապես ինչ երեսով գնար:

115. ՊԵՐՃ ՊՈՈՇՅԱՆԻ ՏՈՒՆ-ԹԱՆԳԱՐԱՆԻ ՀԻՄՆԱԴՐՈՒՄԸ

Մեկ տարի շարունակ Ալազանը անգործ ու կիսաքաղց, կարիքի մեջ խեղդված, ապրում էր Աշտարակում: Հաճախ աշխատանքի հարցով Գործկոմ էր գնում և ամեն անգամ ստանում էր նույն ստանդարտ պատասխանները՝ Ձեզ հարմար աշխատանք չկա:

— Ինչ հարմար աշխատանքի մասին եք խոսում, ես Ձեզանից ճանապարհների վրա կամ կոլխոզում սևագործ բանվորի աշխատանք եմ խնդրում, միթե՞ն այդպիսի աշխատանքներ չունեք, — ասում է Ալազանը:

— Ինչ եք ասում, ընկեր Ալազան, եթե մենք Ձեզ այդպիսի աշխատանքի ուղարկենք, Աշտարակի ժողովուրդը մեր դեմ բունտ կբարձրացնի: Սպասեցեք, մի քանի օր էլ սպասեցեք, մինչև Ձեզ հարմար գործ կգտնենք, — պատասխանում է գործկոմի նախագահը:

* * *

Մեր ամենօրյա աշխատանքների և խոսակցության ընթացքում Կարոն մշտապես ասում էր.

— Ալազան ջան, գիտե՞ս որ Կուսակցության շրջկոմում դու մի գորեղ պաշտպան ունես հանձինս Ազիտացիայի և Պրոպագանդայի բաժնի վարիչ Վարդուհի Օհանյանի:

— Ինչ, ինչ ես ասում, Կարո ջան, միթե՞ն այս պայմաններում, այն էլ Ռայկոմում, որևէ մեկը ռիսկ կանի Ալոյին պաշտպանել կամ թեկուզ նրա հետ խոսի: Այդ միայն, միմիայն Կարոն կաներ, — ասացի ես զարմացած:

* * *

Հերթական այցելությանը Ալազանը արտակարգ բարձր տրամադրությամբ դիմավորեց ինձ և ասաց.

— Մարո ջան, գիտե՞ս, որ Վարդուհի Օհանյանը ինձ համար մի գործ է գտել: Կազմակերպել է համադպրոցական գրական մի խմբակ ու ինձ ղեկավար է նշանակել, բայց աշխատավարձը շատ չնչին է:

— Ոչինչ, Ալո ջան, կարևորը աշխատավարձը չէ, կարևորը այն է, որ քեզ հասարակության մեջ տեղ են տալիս, ճգնարանից դուրս կգաս և մարդկանց հետ կհանդիպես, օրդ մի փոքր բովանդակալից և ուրախ կանցնի: Աշակերտները ուրախ մարդիկ են, նրանք իրենց չարաճճիությամբ քեզ ամեն ինչը մոռանալ կտան, — ասացի ես ուրախացած:

Բայց այդ գրական խմբակի աշխատանքները մեկ ամսվա կյանք ունեցան:

Վերադաս իրավասու մարմինները այն փակեցին և Ալազանին նորից հուսահատության գիրկը նետեցին:

Ամիսներ հետո կազմակերպում են Հայաստանի Հանրապետության համադպրոցական ինքնագործ խմբերի անհատ կատարողների ստուգատես: Նույնը կատարվում էր նաև Աշտարակում: Բոլոր գյուղերից հավաքվում էին շրջկենտրոն: Այդ գործին որպես կազմակերպիչ, որպես շրջկոմի ներկայացուցիչ Օհանյանը Ալազանին է նշանակում: Նրա գնահատմամբ էլ ավարտվում է ստուգատեսը և արդյունքները ուղարկվում է Կուսշրջկոմի Ագիտացիայի և Պրոպագանդայի բաժին պաշտոնական կարծիքի:

Մի խոսքով, Օհանյանը ամեն կերպ ձգտում էր Ալազանին նյութապես և բարոյապես օգնած լինել, բայց վերադաս օրգանները խանգարում էին Օհանյանի ձեռնարկումները:

* * *

Հերթական շաբաթ օրը Ալազանը ինձ դիմավորեց պայծառացած դեմքով և արտակարգ բարձր տրամադրությամբ:

—Հը, խեղ լինի, ժպտում ես, մոայլված դեմքը պայծառացել է,—հարցրի ես նույնպես պայծառացած:

—Ինձ, Մարո ջան, արդեն հիմնական մի լավ աշխատանքի են նշանակել, Պերճ Պողոջյանի տուն-թանգարանի վարիչ և հիմնադրող:

—Իսկ դրա մեջ որևէ օգուտ կամ, թե՛ հասարակական կարգով ես աշխատելու:

—Կա, 690 ոռլի աշխատավարձով, և վերջապես հացի և մթերքի քարտեր կստանամ ու մեր տնտեսական դրությունը մի փոքր կբարելավեմ:

—Իսկ ինչպե՛ս, ո՞վ է կազմակերպել այդ գործը:

—Վարդուհի Օհանյանը: Մի օր մեկը ներս մտավ և ասաց, որ Ագիտացիայի և Պրոպագանդայի բաժնի վարիչ ընկեր Օհանյանը կանչում է ինձ: Ես անմիջապես ներկայացա նրան: Նա ինձ արտակարգ ջերմությամբ ընդունեց և ասաց, որ պետք է Պերճ Պողոջյանի տուն-թանգարանը կազմակերպեմ և դառնամ նրա հիմնադիրն ու վարիչը: Ինձ որպես աշխատավարձ նշանակված է 690 ոռլի:

—Եթե մյուս աշխատանքների նման կարճատև կյանք չունենա՝ լավ է,—ասացի ես կասկածանքով:

—Իմ կարծիքով սա երկարատև աշխատանք է, մեկ-երկու ամսում տուն-թանգարան չես կազմակերպի, դրա համար անհրաժեշտ են ամիսներ և տարիներ: Իսկ դու գիտե՛ս, որ այդ աշխատանքների որոշ մասն էլ կդնենք քո ուսերին:

—Իմ ուսերի՞ն, ինչպե՛ս...

—Ահա այսպես, դու գիտես, որ ինձ Երևան են թույլատրում միայն ամիսը մեկ անգամ, այն էլ կես օրով: Այդպիսի կարճ ժամանակում ես ոչ մի աշխատանք չեմ կարող կազմակերպել, մնում է, որ դու սովորեցնես և աշխատանքիդ զուգընթաց այդ գործերն էլ կատարես:

Չնայած սուղ ժամանակին՝ ես այդ գործն էլ հանձն առա: Ալազանը գործի անցավ, կազմեց գրողների գրադարանների, գրական հիմնարկների, տուն-թանգարանների ցուցակները, որոնք այս կամ այն չափով կապված էին Պերճ Պողոջյանի

նի անվան հետ, կամ նրա հետ աշխատել, կամ աշակերտներն էին եղել, կամ թե նրա վերաբերյալ նյութեր կամ նկարներ էին պահել: Նա ինձ շաբաթը մեկ նամակ էր հանձնարարում: Առաջին նամակով ներկայացա ժողովրդական ուսուցիչ, պետական գործիչ Սիմակ Սահակյանին²⁵⁵: Նա ինձ շատ ջերմ ընդունեց և հարցրեց Ալազանի որպիսությունից, որից հետո նրան մեկնեցի Ալազանի նամակը: Կարդալուց հետո, իր բարի ժպիտը դեմքին ասաց.

— Ալազանին մերժել չի կարելի, նա շատ հայրենասուլեր և օգտակար գործ է սկսել, որի կարիքը մեր քաղաքը վաղուց էր զգում: Վերջապես նա գտավ իր տաղանդավոր կազմակերպչին, որ միայն, միմիայն Ալազանը կարող էր լինել:

Նա խոստացավ մյուս շաբաթ ինձ հանձնել Ալազանի խնդրած նյութերը:

* * *

Մյուս երկուշաբթի եղա մանկավարժ, մանկական գրող Հայրապետ Հայրապետյանի²⁵⁶ տանը: Ես նրան մոտիկից չգիտեի, ուստի նա ինձ ընդունեց սովորական այցելուի պես: Նա ևս հարց ու փորձ արեց Ալազանից և խոստացավ նամակում նշված նյութերը գտնել և ինձ հանձնել: Հետագա շաբաթներից մեկում երկուսի մոտ էլ եղա, ստացա ծրարված նյութերը իրենց ուսուցչի՝ Պերճ Պողոսյանի մասին և նրանց ջերմ բարևները Ալազանին: Երկուսն էլ խոստացան, որ կայցելեն իրենց Ալազանին և Պ. Պողոսյանի տուն-թանգարան: Հերթական շաբաթ օրը Ալազանին տարա զույգ ծրարները: Երբ նա ծրարները բացեց և ցանկացած նյութերը տեսավ, ոգևորված ասաց.

— Էս լավ եղավ, Պողոսյանի տուն-թանգարանի առաջին երկու հիմնաքարերը դրեցին Սիմակ Սահակյանը և Հայրապետ Հայրապետյանը:

* * *

Հերթական նամակով եղա Դերենիկ Դեմիրճյանի²⁵⁷ մոտ: Տան դուռը ինքը բացեց: Ես նրան բարևեցի: Նա առաջին հայացքից ինձ չճանաչեց, ուշադիր նայելուց հետո ասաց.

— Վայ, Մարո ջան, ներիր, չճանաչեցի, երկար տարիներ էր ինչ քեզ չէի տեսել, արի, ներս արի: Ասում են Ալազանը վերադարձել է, ճիշտ է:

255 Սիմակ (Մենքերեմ) Մկրտչի Սահակյան (1879–1961), ծնվել է Զալալօղլիի (Ստեփանավան) Ագարակ գյուղում, հեղափոխական, մանկավարժ, 1915 թ.-ից Կոմունիստական կուսակցության անդամ, պետական գործիչ: Սովորել, այնուհետև 1901–1921 թթ. դասավանդել է Թիֆլիսի Ներսիսյան դպրոցում, որտեղ ծանոթացել է Պերճ Պողոսյանի հետ: 1921 թ. գործուղվել է Հայաստան, եղել Լոռի-Փամբակ գավառի ժողկրթբաժնի վարիչ, բանֆակի ղեկան (1927–1930 թթ.), դասախոս (1930–1951 թթ.): ՀԿԿ ԿԿ-ի ԿԿՀ նախագահության անդամ (1929–1934 թթ.), ՀԽՍՀ Կենտգործկոմի անդամ, ՀԽՍՀ Գերագույն սովետի նախագահության նախագահի տեղակալ (1938–1944 թթ.), ՀԽՍՀ Գերագույն սովետի նախագահ (1944–1961 թթ.), ՀԿԿ ԿԿ-ի Վերստուգիչ հանձնաժողովի նախագահ (1938–1951 թթ.):

256 Հայրապետ Սարգսի Հայրապետյան (1874–1962), բանաստեղծ, մանկագիր, մանկավարժ: Ծագումով Նախիջևանի Տանակերտ գյուղից, Հայրապետ Հայրապետյանը 1888–93 թթ. սովորել է Թիֆլիսի Ներսիսյան դպրոցում, որտեղ աշակերտել է Պ. Պողոսյանին: 1933–1955 թթ., աշխատել է «Պիոներ կանչ» թերթի խմբագրությունում, հայկական դպրոցների համար կազմել է մայրենի լեզվի դասագրքեր:

257 Դերենիկ Դեմիրճյանը ևս Պողոսյանի աշակերտն է եղել Ներսիսյան դպրոցում:

— Այո՛, վերադարձել է և Ձեզ էլ նամակ եմ բերել նրանից:

Նամակը բացելով և Ալազանի ձեռագիրը տեսնելով՝ ասաց.

— Այո՛, մեր սիրելի Ալազանն է իրա մանր ու գեղեցիկ ձեռագրով: Ինչ որ ուզել է, Մարո ջան, անպայման կտամ, բայց պիտի երկար փնտրեմ, որ կարողանամ գտնել: Մյուս շաբաթվա վերջերին արի տար: Մարո ջան, իմ ջերմ բարևները կհաղորդես Ալազանին և կասես, որ ամուր մնա և չկորցնի հոգու արիությունը, իսկ նյութերը անպայման կտամ:

Հետագա շաբաթներում եղա Թումանյանի տուն-թանգարանում և Ալազանի նամակով ներկայացա: Թանգարանի վարիչն էր նրա դուստրը՝ Նվարդ Թումանյանը: Նա նամակը վերցնելով՝ արտասովալի աչքերով ինձ հետ գրկախառնվեց և ձեռքիցս բռնած ինձ տարավ թանգարանում եղած իրենց տունը, ծանոթացրեց իր մոր՝ Օլգա Թումանյանի և իր քրոջ՝ Աշխեն Թումանյանի հետ: Նրանք ինձ ընդունեցին բացառիկ ջերմությամբ և հարազատությամբ, սուրճ հյուրասիրեցին, երկար հարցուփորձ արեցին Ալազանից, ափսոսացին, կրկին ու կրկին արտասվեցին: Օլգա Թումանյանը արտասուքները սրբելով ասաց.

— Ափսոս մեր սիրունիկ ու լավ Ալազանը, նա մի մարդ էր, որն ամբողջ էությամբ ու գործունեությամբ լծված էր մեր գրականության և կուլտուրայի զարգացման մեծ գործին: Եվ այդ կյանքով լցված, եռանդուն ու ընտիր մարդու ձեռքերն ու ոտքերը «կապած» պահում են Աշտարակում: Բայց Դուք տեսնում եք, նա էլի չի հանգստանում, էլի հայրենասնվեր օգտակար մի գործ է ձեռնարկել և կուլտուրական մի նոր օջախ է ստեղծում մեր երկրում: Նվարդ ջան, տուր ինչ որ ունես Պոռչյանի մասին, տուր Ալազանին, որ նա լավ կազմակերպի իր աշխատանքները:

Նրանց այդ ջերմ ու բացառիկ ընդունելությունը ինձ անչափ հուզեց և ես մեծ հարգանքով հրաժեշտ տվի Ալազանին այդքան սիրող ու գնահատող ընտանիքին: Մի տաս օրից նորից եղա Թումանյանների հարազատ օջախում, ընդունելությունը նույնն էր, նույն ջերմությամբ ու հարազատությամբ: Նվարդ Թումանյանը ինձ հանձնեց մի մեծ կոշտ ծրար: Թե ի՞նչ էր նրա բովանդակությունը՝ չիմացա, նույնությամբ ծրարը հանձնեցի Ալազանին և նույն ջերմ ու սրտաբուխ բարևները:

* * *

Հետագա ամիսների ընթացքում եղա Երևանի գրականության և արվեստի թանգարանում, ստացա Պոռչյանին վերաբերվող բոլոր ֆոտոպատճենները:

Մի քանի անգամ եղա Երվանդ Շահազիզի[54] մոտ: Նա ապրում էր Երևանի հին ու անշուք տներից մեկում, ինձ վրա դուռը բացեց Երվանդ Շահազիզի հեռավոր բարեկամուհիներից մեկը, որը և խնամում էր նրան: Նա իր հին և անշուք սեղանի մոտ նստած աշխատում էր: Ես նրան բարևելուց հետո հանձնեցի Ալազանի նամակը: Նա դողդողացող ձեռքով նամակը վերցրեց, բայց ինձ ոչ մի վերաբերմունք ցույց չտվեց, չճանաչեց: Նամակն ընթերցելուց հետո մոայլվեց, տեղից վեր կացավ, գլուխը զույգ ձեռքերով բռնեց ու ծերունական անզուսպ լացով ճակատս համբուրելով՝ ասաց.

— Վսյ, Մարո ջան, չճանաչեցի, ներիր աղջիկս, ներիր, այդ ցույց է տալիս, որ ես շատ ծերացել եմ:

Մի պահ լուռ նստելով ու արցունքները սրբելով՝ սկսեց Ալազանից հարց ու փորձ անել և ասել.

— Եթե Ալազանի պես պայծառ ու ազնիվ մարդն է խնդրում, կտամ, ամեն ինչ կտամ, որ մեր Պոռշյանի տուն-թանգարանը լավ կազմակերպի: Այս, բան չեմ ուզում Աստծուց, ապրելի այնքան, որ մեր սիրելի Ալազանին ազատ տեսնեի, նոր մեռնեի:

— Կապրեք, դեռ Դուք շատ երկար կապրեք և Ալազանին էլ ազատ կտեսնեք, — ասացի ես նրան հանգստացնելու համար:

Որքան ճոխ ու ընդարձակ էին Սիմակ Սահակյանի և Դերենիկ Դեմիրճյանի բնակարանները, այնքան անշուք ու աղքատիկ էր Երվանդ Շահազիզի բնակարանը: Նա բաղկացած էր մի անշուք, սևացած պատերով սենյակից, որի մի անկյունը զբաղեցնում էին նրա հարուստ, գիտնականին վայել գրասեղանի վրա դրված գանազան հաստության գրքեր և իր հաստավոր ձեռագրերը: Մի խոսքով գիտնականի սեղանն իր տարողությամբ: Չնայած իր պատկառելի տարիքին՝ նրա պայծառ միտքը աշխատում և ստեղծագործում էր:

Միտ մեկ ժամ խոսելուց հետո ես համբուրեցի նրա 93-ամյա ձեռքը և շատ ծանր տպավորությամբ հեռացա նրա անշուք բնակարանից:

* * *

Հետագա ամիսներից մեկում նամակի հերթը հասավ ընկեր Ստեփան Զոռյանին: Ես մի առավոտ սեղմեցի նրանց դռան գանգի կոճակը: Դուռը բացեց նրա հարգարժան, մշտածիծաղ կինը՝ Սաթիկը, որը ինձ թևանցուկ արած ներկայացրեց ընկեր Զոռյանին: Վերջինս իր սեղանի մոտ նստած գրում էր: Ինձ տեսնելուն պես գրիչը ցած դրեց և արագ քայլերով ինձ ընդառաջ եկավ, ձեռքս բռնելով տարավ իր դեմ ու դեմ մի աթոռի նստացրեց և առաջին հարցը եղավ.

— Ինչպե՞ս է մեր սիրելի ու տանջված Ալազանը, ռնց է ապրում, որևէ գործով զբաղվո՞ւմ է:

Ես նրա հարցերին պատասխանելուց հետո նրան մեկնեցի Ալազանի նամակը: Նամակը կարդալուց և սեղանի դարակում տեղավորելուց հետո ասաց.

— Ունեմ, Պոռշյանի մասին բավականին նյութեր ունեմ, որոնք սիրով կնվիրեմ Ալազանին, որ իր գործի լավ կազմակերպի:

Մեր խոսակցության ընթացքում խոսք եղավ մեր բանտարկության և Ալազանի աքսորի մասին: Նա խնդրեց, որ ես կրկին մի փոքր այդ մասին պատմեմ ու ես սկսեցի: Նա ծնուտը աջ ձեռքին հենած լուռ ու մեծ հետաքրքրությամբ էր լսում, երբեմն էլ մոայլվում, աչքերը արտասուքով էին լցվում: Երբ ես ավարտեցի մեր բանտարկության և հետագա տարիների տառապանքների սրտաճմլիկ ու համառոտ պատմությունը, նա թաշկինակը դեպի աչքերը տանելով, արցունքները սրբելով և գլուխը վեր բարձրացնելով՝ ասաց.

— Ընկեր Մարո, Դուք շատ գեղեցիկ պատմել գիտեք, ես խորհուրդ կտայի Ձեզ, ինչ ձևով որ պատմում եք, նույն ձևով գրի առեք ձեր տառապալի, հետաքրքիր, սրտաճմլիկ ու ուսանելի կյանքը: Դա անպայման պետք է հետագա սերունդների սեփականությունը դարձնեք:

— Մեր կյանքը «Հազար ու մի գիշերվա» պատմությունից էլ մեծ ու ծավալուն է, ղվ ինձ ապրուստի պայմաններ կստեղծի, որ ես գրի առնեմ մեր կյանքը:

— Այսպիսի ուսանելի, հարուստ, հուզաթոթով կյանքի պատմությունը չհանձնել թղթին, իմ կարծիքով, հանցանք է: Պետք է այդ ուղղությամբ լուրջ մտածել, կամ Դուք պիտի գրի առնեք, կամ՝ Ալազանը:

Այսօր, հարգելի ընկեր Զորյան, Ալազանը որոշել էր մեր կյանքի վեպը գրել, բայց... ես որոշեցի Ձեզ լսել ու մեր կյանքի պատմությունը գրի առնել այն ոճով ու լեզվով, որով պատմել եմ Ձեզ:

Այդ ժամանակ ներս մտավ Սաթիկը և մեզ նախաճաշի հրավիրեց: Զորյանը հուզված կնոջը ասաց.

— Ափա՛ն որ դու չլսեցիր մեր Ալազանի ու Մարոյի կյանքի սրտաճնկիկ պատմությունը, որը շատ գեղեցիկ ու պատկերավոր խոսքով պատմեց հարգելի Մարոն: Շատ, շատ են տանջվել խեղճերը, երանի վերջ լիներ նրանց տանջանքներին, — ասաց նա ավելի մոայլված ու ավելի հուզված:

— Ոչինչ, հիմա նորից կպատմի, ես էլ կլսեմ, — ասաց Սաթիկը ժպտալով:

— Չէ, Սաթիկ ջան, — ժամացույցին նայելով ասացի ես, — արդեն երեք ժամ է պատմել և ընկեր Զորյանին հուզմունք ու նեղություն եմ պատճառել, մի ուրիշ անգամ, — ասացի ես խնդրելու տոնով:

— Ոչ մի նեղություն, ես Ձեզ նորից մեծ սիրով կլսեի, — ասաց ընկեր Զորյանը:

Նախաճաշից հետո ես նրանց հրաժեշտ տվի: Երկուսն էլ իրենց ջերմ բարևները և լավագույն ցանկությունները հղեցին Ալազանին և ասացին.

— Ալազանին ասացեք, թող չկորցնի հոգու արիությունը, թող մի փոքր էլ դիմանա:

Երկու շաբաթից ես նորից եղա նրանց մոտ: Նա ինձ հանձնեց Պոռոշյանին վերաբերվող նյութերը և Ալազանին ուղարկեց ջերմ ու սրտալի բարևները:

* * *

Ամիսներ շարունակ իմ աշխատանքներին զուգահեռ ես գնում էի անհատ գրողների տները, թանգարանները և գրական այլ հիմնարկներ և ճարում էի Ալազանի ցանկացած բոլոր նյութերը: Արդեն Պոռոշյանի գաղջ ու խոնավ պատերով տունը թանգարանի տեսք էր ընդունել: Դեռ պաշտոնական բացումը չկատարած՝ նրա այցելուների թիվը շատ ու շատ մեծ էր: Գալիս էին Երևանի դպրոցներից, Ադրկովկասյան երեք հանրապետություններից, ռուսական զանազան քաղաքներից՝ Մոսկվայից, Խարկովից, սփյուռքահայ զբոսաշրջիկներից և մեր հանրապետության բոլոր քաղաքներից:

Այդ օրերին Մոսկվայից Երևան էին եկել քննադատ Կիրպոտինը և բանաստեղծ Շերվինսկին²⁵⁸, որոնք ժամանակին շատ մտերմիկ և ընկերական կապերով

258 Վալերի Կիրպոտինը (1898–1997) խորհրդային գրականագետ և քննադատ էր, եղել է Մ. Գորկու քարտուղարը: Հետպատերազմյան տարիներին աշխատել է Համաշխարհային գրականության ինստիտուտում, որտեղից նրան աշխատանքից ազատել են 1949թ.¹ կոստալոյիտիզմի դեմ պայքարի շրջանում, ինչպես նաև հեռացրել են Կոմունիստական կուսակցության շարքե-

կապված էին եղել Ալազանի հետ: Իմանալով նրա աքսորից վերադարձի և Աշտարակում ապրելու մասին՝ Հմայակ Սիրասի հետ գնում են Աշտարակ: Ես Ալազանի սիրած խաղողի տերևով, սխտոր մածոնով տոլմա եփած և մի շիշ գինի առած՝ նոր էի տուն մտել, երբ նրանք մեր տան դուռը թակեցին: Դուռը բացեց Ալազանը և բարձրաձայն ասաց.

—Օ՛, ռո՛ւ եմ տեսնում,— և իրար փաթաթված, համբուրվելով ներս մտան:

Ես անմիջապես ճաշի սեղան պատրաստեցի: Նրանք բաժակները վեր բարձրացնելով խմեցին Ալազանի կենացը և բարի գալուստ ասացին նրան: Ճաշից հետո գնացինք Պողոսյանի տուն-թանգարան: Այն դիտելուց հետո երկուսն էլ այցելուների մատյանում գրի առան իրենց տպավորությունները: Մատյանում հատկապես նշել էին Ալազանի տքնաջան աշխատանքների մասին, որ կարճ ժամանակում այդպիսի մեծ գործ էր կատարել Աշտարակի և աշտարակցիների համար: Թանգարանի դիտումից հետո Ալազանը նրանց առաջարկեց գնալ Աշտարակի գերզմանոց, որն իր ճարտարապետական հրաշալի խաչքարերով մի յուրահատուկ բացօթյա թանգարան էր: Ալազանը, Կիրպուտինը ու Սիրասը միասին էին շրջում, իսկ ես ու Շիրվինսկին՝ միասին: Նա մի քանի հարց տվեց ինձ Ալազանի բանտարկության, աքսորի և առողջության մասին: Ես նրա հարցերին պատասխանելուց հետո, խորը ախ քաշելով ասացի.

—Ահա մեկ տարի է ինչ Ալազանը այստեղ է, և ոչ մի գրող մեր դուռը չի բացել, մեզնով չի հետաքրքրվել, զանազան գործերով գրողները Աշտարակ են եկել, բայց Ալազանին չեն այցելել:

—Էտո նե խորոշո, էտո նե չելովեչեսկոն օտնոշենիե²⁵⁹,—զարմացած ու վրդովված ասաց նա,—մենք,—շարունակեց նա,—Աշտարակ ենք եկել ոչ այնքան Պողոսյանի տուն-թանգարանի, որքան Ալազանի համար:

Նրանք գերեզմանոցում շրջելուց և մեզ հետ համբուրվելուց հետո հրաժեշտ տվին և մեքենա նստած ուղևորվեցին Երևան:

* * *

Շաբաթ օրը, ինչպես միշտ, գնացի Աշտարակ: Ներս մտա թե չե՝ Ալազանը ասաց.

—Ափսոս, ինչո՞ւ ուշացար, հենց նոր գնացին վրաց գրողներ Յուսիֆ Գրիշաշվիլին, Բեսո Ժգենային և Գեորգի Լեոնիձեն [55]: Նրանք քեզ հարցրին, ես ասացի, որ նա միայն շաբաթ և կիրակի օրերին է ինձ մոտ գալիս: Նրանք եկել էին ոչ թե Պողոսյանի թանգարանի, այլ ինձ տեսնելու համար: Տես թե ինչեր են բերել՝ խնձորներ քեզ համար, իսկ գինիներն ինձ համար: Խմեցին մեր կենացը և մեզ երկուսիս հրավիրեցին Թիֆլիս, այո, Թիֆլիս, երբ ես Երևան մտնելու իրավունք չունեմ: Խեղճերը դեռ չեն ճաշակել իրենց հայրենակիցների պողպատյա ռեժիմի պտուղները և անվախությամբ ասացին.

րից: Սերգեյ Շերվինսկին (1892–1991) բանաստեղծ և թարգմանիչ էր: Հայ հեղինակներից ուսերեն է թարգմանել Հ. Թումանյանի և Խ. Աբովյանի գործերը:

259 Դա լավ չէ, դա մարդկային վերաբերմունք չէ:

—Ալազան, գացո, մենք հաշվի չենք առնում այն տաս տարիները, որ դու նստել ես, այդ բոլորը թյուրիմացություն է, սիրելիս, թյուրիմացություն, մենք քեզ լավ գիտենք և կընդունենք ինչպես մեր ազնիվ ընկերոջ և մեր հին Ալազանի, որը կրում է մեր գետի անունը²⁶⁰։ Մենք էն գլխից բարեկամներ ենք, բարեկամներ էլ կմնանք։ Մարոյի հետ միասին կգաք, նախօրոք կհեռագրես, որ գանք ձեզ դիմավորենք։ Ինձ հետ համբուրվելով և քեզ բարևներ հաղորդելով գնացին։ Թող մեր հայ գրողներն ամաչեն, որ ռուս և վրացի գրողները հեռվից հեռու գալիս են ինձ տեսության, իսկ մերոնք Աշտարակ չեկան ինձ տեսության։ Ես էլ գրական ընկերներ չունեմ, — ասաց Ալազանը վրդովված։

* * *

Շաբաթ օրը Երվանդ Շահագիզի տված նյութերն ու զանազան ուտելիքներ առած գնացի Աշտարակ։ Ներս մտա, ճվ գարմանք, սեղանին տեսա ընտիր ուտելիքների մի մեծ կույտ։ Ալազանին դառնալով ասացի.

—Այո, այս ինչ բան է, երկնքից քեզ մանասա է թափվել։

—Այո, իսկապես մանասա է, — ասաց Ալազանը ու պատմեց հետևյալը, — ես ու Պ.Պոռշյանի թանգարանի նկարիչ Կարսյանը մեզ մոտ նստած աշխատում էինք։ Սենյակի դուռը ծեծեցին։ Ես վեր կացա դուռը բացեցի։ Ներս մտավ տասնվեց տարեկան մի աղջիկ, ձեռքին մի մեծ զամբյուղ բռնած։ Ես նրա ձեռքի զամբյուղը վերցնելով հարցրի.

—Դուք Երևանից եք գալիս, Մարոն է Ձեզ ուղարկել։

—Ոչ, ես աշտարակցի եմ, այս ուտելիքները մի կին է Ձեզ ուղարկել։

—Ո՞վ է այդ կինը։

—Նա խնդրեց, որ նրա անունը չասեմ։

—Ես անձանոթ կանանցից նվեր չեմ ընդունում, աչիկ ջան։

Աղջիկը արտասովալի աչքերով, թախսանձագին խնդրում ու աղաչում էր, որ ես ուտելիքները վերցնեմ, իսկ ես համառում ու չէի վերցնում։ Մեր վեճի մեջ մտավ ընկեր Կարսյանը և ասաց.

—Ընկեր Ալազան, նվերը հետ չեն ուղարկում, անհարմար է, երևի Ձեզ հարգողներից մեկնումեկն է ուղարկել։ Ես խնդրում եմ նվերն ընդունել և Ձեզ հարգողին չվիրավորել։

Ես նվերը ընդունեցի, բայց տանը մտածմունքների մեջ ընկա։ Ինչէր ասես որ չկար սեղանին թափված՝ մի մեծ կապոց սպիտակ ու թարմ լավաշ հաց, որի հաճելի բույրով լցվել էր սենյակը, Աշտարակի պապենական գաթաներ, ձվեր, ռաֆինատ շաքար, մակարոն, բրինձ, հալած ընտիր յուղ, տեսակ-տեսակ մուրաբաներ, մեղր ու կարագ՝ կիլոգրամանոց բանկաներով։ Բոլորն էլ մեծաքանակ, բոլորն էլ որակով և ընտիր։ Ես ուղղակի զարմացել էի այդ անձանոթուհու առատաձեռնության և մարդկային խիզախ արարքի վրա և վերջապես՝ որտեղից էր ճարել այդ բոլորը, երբ այն ոչ շուկայում, ոչ էլ խանութներում չես ճարի։

260 Ալազանի անունով գետը Վրաստանի արևելյան սահմանը բաժանում է Ադրբեյջանի սրևմոյան սահմանից։ Նախկինում Կուր գետի ձախափնյա մեծ վտակներից էր, այժմ լցվում է Ադրբեյջանի Մինգչաուրի ջրամբարը։

Քիչ հետո ներս մտավ մեր մշտածիծաղ, մշտաժպիտ ամենօրյա հյուրը՝ Կարո Չալաբյանը և սեղանին նայելով ասաց.

—Օ՛, Մարո ջան, այսօր ինչ շատ բան ես բերել, մեկ տարի կբավարարի Ալազանին:

—Ես չեմ բերել, Կարո ջան, աշտարակցի մի կին է նվեր ուղարկել:

—Մի կին... նվեր..., — իր մտքերը փորփրելով՝ ասաց Կարոն:

—Այո՛, մի կին, Կարո ջան, որքան ուզեցի ով լինելը իմանալ՝ չկարողացա, — ասաց Ալազանը:

—Դու հանգիստ կաց, Ալո ջան, և ախորժակով կեր քեզ ուղարկված նվերները, ես մի քանի օրից դրանք ուղարկողի ով լինելը կիմանամ և քեզ կասեմ, — ասաց Կարո Չալաբյանը:

Մյուս հերթական շաբաթ օրը ես նորից Աշտարակ գնացի: Կարոն արդեն մեր տանը, իր մշտական տեղում նստած էր: Նա ինձ բարևելուց հետո, գյուտ անողի տեսքով, ինձ ու Ալազանին նայելով ու ժպտալով, ասաց.

—Գիտե՞ք, որ անձանդությունս արդեն գտել եմ:

—Ո՛վ է, — միաբերան և ուրախացած հարցրինք ես ու Ալազանը:

Կարոն սկսեց Ալազանի հոգու հետ խաղալ ու ծիծաղելով ասաց.

—Որ ասեմ, Մարո ջան, խանդից Ալազանին Աշտարակից դուրս կանես:

—Այդպիսի արծվասիրտ կանանց ոչ թե պետք է խանդել, այլ սիրել ու հարգել: Իմ կարծիքով դա ոչ թե կին, այլ տղամարդ է ուղարկել: Գուցե քո հերթական բեմադրություններից է, թե չէ մեր օրերում ես այդպիսի ոչ մի կին չտեսա: Բոլորն էլ կարճ ժամանակում լքեցին իրենց բանտարկված ամուսիններին, եղբայրներին ու քույրերին: Դա անպայման, անպայման տղամարդ է, որը կնոջ անվան տակ նվերներ է ուղարկել Ալազանին:

—Հավատա, Մարո ջան, որ քեզ պես արծվասիրտ մի կին էլ Աշտարակում կա, դա կուսակցության Աշտարակի շրջկոմի Ագիտացիայի և Դրոպագանդայի բաժնի վարիչ Վարդուի Օհանյանն է:

Կարոյի խոսքերը ռումբի պես պայթեցին մեր տանը: Մենք դա Կարոյի հերթական կատակներից մեկը համարեցինք, բայց ճշմարտություն էր, իսկական ճշմարտություն:

—Ես ձեզ միշտ ասում էի, — շարունակեց Կարոն, — որ Կուսշրջկոմում, հանձինս Օհանյանի, Ալազանը մի գորել պաշտպան ունի, դուք չէիք հավատում: Սա ամենայն մանրամասնությամբ ստուգեցի և հարյուր տոկոսով համոզվեցի, որ այդ ուտելիքները նա է ուղարկել, նա՛: Անգամ մեկին ասել է, որ ես Ալազանին օգնել և պիտի օգնեմ: Եթե կուսակցական տոմսն էլ ձեռքիցս առնեն՝ դարձյալ կօգնեմ: Ես լիակատար համոզվածությամբ ասում եմ, որ Ալազանը քաղաքականապես մաքուր, ազնիվ մարդ է: Օհանյանը, — շարունակեց Կարո Չալաբյանը, — վերին աստիճանի ինքնուրույն, վճռական, խիզախ կին է, եթե մի հարցում նա համոզված է, ոչ ոքի հաշվի չի առնում, ոչ ոքից չի վախենում, կանի այնպես, ինչպես կթելադրեն իր գիտակցությունն ու խիղճը:

—Այ քեզ խիզախություն: Մյուս կուսակցական ղեկավարները տաս կիլոմետր հեռու են փախչում քեզանից, իսկ նա նվերներ է ուղարկում «հակահեղափո-

խականին»։ Շատ կուզեի ծանոթանալ այդ արծվասիրտ ու խիզախ կնոջ հետ, որը արհամարհելով բոլոր տեսակի պետական որոշումները, խոսել է միայն իր գիտակցության, իր խղճի և մտքի հետ։ Կեցցե՛ն ընկեր Օհանյանը։ Թող գրական ընկերներդ ամաչեն, թող Օհանյանից օրինակ վերցնեն, մի կնոջից, որը քեզ միայն հեովից-հեռու է իմացել։

Կարոն նոր էր դուրս եկել, երբ մեր սենյակ մտավ Շուշիկ Թովմասյանը, ձեռքին մի թեյնիկ, որը սեղանին դնելով ասաց.

— Էս ձեզ սառը ջուր, խմեք և հովացեք։

— Շուշիկ ջան, սեղանին նայիր, մի շաբաթ առաջ չգիտեմ ով, մեծ քանակությամբ նվերներ է ուղարկել Ալազանին, բայց աման չունեմ որ տեղավորեմ։ Կարոյի ասելով, այդ բոլորը Վարդուհի Օհանյանն է ուղարկել, բայց մենք չենք հավատում։

— Վարդուհի Օհանյան... ճ, հավատացեք, հավատացեք, նա որ մեկին ճանաչեց, ամեն ինչ կանի, ոչ ոքի էլ հաշվի չի առնի, ոչ ոքից էլ չի վախենա։ Ընկեր Օհանյանը վերին աստիճանի ազնիվ, ճշմարտախոս, իր կարծիքի, իր խոսքի տեր ու անվախ կին է։ Նա մինչև անգամ չի խնայում իր ամուսնուն, ժողովներում դեմ է դուրս գալիս և խիստ քննադատում է նրան։ Նա իր խելոքությամբ ու պատրաստակամությամբ նույնիսկ տղամարդկանց է լացացրել։ Բոլոր աշտարակցիները իրենց դարդն ու ցավը ընկեր Օհանյանին են պատմում և նրանից ստանում գոհացուցիչ ու սպառիչ պատասխանը։ Ահա քսան տարի է ինչ նա նույն պաշտոնն է տանում։ Որպես լավ աշխատողի և անաչառ կնոջ, նրան իր տեղից չեն հանում։ Այնպես որ Կարոն ճիշտ է ասում, Մարո ջան, դա միմիայն ընկեր Օհանյանը կլինի։

Շուշիկի պարզ, միամիտ և ճշմարիտ խոսքերը ինձ անչափ դուր եկան և լրացրին ու հաստատեցին Կարոյի խոսքերը։

Ահա այդ խիզախ անծանոթուհուն նվիրված Ալազանի այս քառյակը.

**ՔԱՌՅԱԿ, ՆՎԻՐՎԱԾ ԱՆԾԱՆՈԹՈՒՅՈՒՆ,
ՈՐԸ ԲԱՆԱՍՏԵՂԾԻՑ ԹԱՔՑՐԵՑ ԻՐ ԱՆՈՒՆԸ**

*Ինչ անուն էլ, որ ունենաք, Ձեր անունը Մարդ կմնա,
Բանասերեղծի հուշերի մեջ՝ շողշողացող զարդ կմնա,
Ամեն տեսակ մացառների, գորշ ու անգույն թփերի մեջ –
Աշտարակի այգիներից՝ մի անթառամ վարդ կմնա։*

116. ԿԱՐՈ ՉԱԼԱԲՅԱՆ

Մի քանի խոսք էլ մեր սիրելի Կարո Չալաբյանի մասին։ Կարոն Աշտարակի թատրոնի դերասան և կոմերիտ կազմակերպության քարտուղարն էր։ Որտեղից որտեղ կոմերիտականը դարձել է հակահեղափոխականի ընկերն ու բարեկամը։ Արդյո՞ք Կարոն մոլորված չէր, կհարցնի ընթերցողը։ Ո՛չ, կպատասխանեն ես։ Նա Ալազանի մեջ տեսնում էր անգուգական ընկերոջ, ազնիվ մարդուն, իսկական խորհրդային քաղաքացուն և անսնան կոմունիստին։ Նա Ալազանին հարազատի պես էր սիրում և Ալազանի հետ բովանդակալից և հաճելի էր անցնում նրա

օրը: Եթե մի օր Ալազանին չտեսներ՝ կիլիմանդանար: Ալազանը նրա համար դարձել էր օդ ու ջուր և անհրաժեշտություն, նույնը և նա Ալազանի համար: Նրանք այնքան էին իրար սովորել և իրար հետ մերվել, որ ոչ մի ուժ նրանց իրարից բաժանել չէր կարող: Նա գտնում էր, որ Ալազանը թյուրիմացաբար, իր բախտի բերումով է «հակահեղափոխական» դարձել: Նա իր օրը Ալազանի հետ էր անցկացնում և իր ընտիր պատառը նրա հետ կիսում:

Կարոյին մի քանի անգամ Աշտարակի կոմերիտ կազմակերպությունն ու նրա առաջին քարտուղարը զգուշացնում են, որ նա հեռու մնա Ալազանից, բայց Կարոն արհամարհելով բոլորին, շարունակում էր իր կապերը: Դեռ ավելին, ապա թող մեկը համարձակվեր նրա մոտ Ալազանի հասցեին մի վատ բան խոսեր, նա Կարոյի կողմից անպատիժ չէր մնա:

Հերթական շաբաթ օրը Ալազանի մոտ էի: Նա ինձ դիմավորեց շատ հուզված ու տխուր տեսքով:

— Հը, տեսքդ ինձ դուր չի գալիս, ինչ է պատահել, — հարցրի ես:

— Ոչինչ, այս գիշերը լավ չեմ քնել, կգնանք տուն՝ կպատմեմ:

Տուն մտանք: Նա ավելի հուզվեց, արցունքները աչքերին ասաց.

— Մարո ջան, իմ լավ Կարոյին վտանգ է սպառնում, եթե նրան մի բան պատահի, ես խղճի խայթից ու մենակությունից կխելագարվեմ: Կարոն իմ հոգեկան աշխարհի ամուր հենարանն է Աշտարակում:

— Իսկ ինչ, ինչ է պատահել, որ դու արդեն գլուխդ կորցրել ես, — հարցրի ես նրա վրա բարկանալով:

— Ինչ է պատահել... իմ պատճառով տվել մեկի գլուխը ջարդել է: Մի քանի օր առաջ Աշտարակ էր եկել Սունդուկյանի անվան թատրոնը: Ես ինձ և Կարոյի համար տոմսեր էի գնել: Կարոն ինձ թևանցուկ արած, բարձր տրամադրությամբ թատրոն մտանք և գրավեցինք մեր տեղերը: Մեր շարքումն էր նստած կոմերիտ-միության Աշտարակի շրջկոմի առաջին քարտուղարը, որը խոժոռ դեմքով նայում էր Կարոյին: Իսկ Կարոն ոչ ոքի հաշվի չառնելով, ինձ սիրում, թևս էր մտնում, կատակում և քաղցր ու անուշ հետս խոսում էր: Ընդամիջմանը Կարոն ինձ թևանցուկ արած զբոսնում էինք: Այդ ժամանակ մի երիտասարդ նրան թատրոնից դուրս կանչեց: Ես գնացի ու տեղումս նստեցի: Քիչ հետո Կարոն եկավ: Ես հարցրի «Ո՞վ էր այդ երիտասարդը և ինչու համար էր քեզ կանչել»: Կարոն իմ հարցին պատասխան չտալով, թևս մտավ ու ասաց «Մո՛ւ, սո՛ւ, ներկայացումն սկսվեց»: Թատրոնից հետո մենք շատ բարձր տրամադրությամբ մեր տները գնացինք: Մի երկու օրից մի դերասան ինձ ասաց, որ Կարոյին դուրս կանչողը Աշտարակի թատրոնի տեղկոմ Սամսոն Զալյանն է եղել և Կարոյին դուրս կանչելով ասել է. «Էլ մարդ չգտա՞ր, որ այդ հակահեղափոխական սրիկայի հետ ես ման գալիս»: Կարոն այդ խոսքերից գազազած, հենց ձեռն ընկած առաջին քարով ջարդում է Զալյանի գլուխը և արնաշաղախ անում նրան: Նա այդ մասին գրում է Երևան արվեստի մինիստրության և պահանջում է մարդիկ, որ քննեն այդ հարցը և Կարո Զալաբյանին պատժեն: Արվեստի մինիստրությունից հատուկ կոմիսիա է գալիս, որ այդ հարցը տեղում քննի: Մի օր ես և Կարոն, իսկ հեռվում Սամսոն Զալյանը (գլուխը կապած) կանգնած էինք թատրոնի դռանը: Մեզ շատ մոտիկ կանգնեց մարդա-

տար մի մեքենա: Միջից դուրս եկավ մեր Էդվարդ Խոջիկը, ինձ հետ ողջագուրվեց ու համբուրվեց: Իսկ մյուս եկողները շատ հարգանքով, ինձ ձեռք տալով բարևելուց հետո կանգնեցին ու հետս երկար խոսեցին: Կարոն բանի էությունը իմանալով, ինձ աննկատ կողքիցս հեռացել էր:

— Հը, խեր լինի, ինչ առիթով ես եկել, — հարցրի ես Խոջիկին:

Խոջիկը Կարոյին ցույց տալով ասաց.

— Է՛ն հերոսի գործերովն ենք եկել, քարով խփել մի դերասանի գլուխ է ջարդել և արնվա է արել խեղճին:

Ես անչափ ուրախացա, որ Կարոյի բախտը Խոջիկի ձեռքումն էր, ուստի ասացի.

— Խոջիկ ջան, Կարոն այդ ակտը իմ պատճառով է կատարել, խնդրում եմ նրա նկատմամբ մեղմ վճիռ հանես:

— Քո պատճառով: Ալո ջան, դու բոլորովին մի անհանգստան, կանեմ այնպես, որ դու գոհ մնաս:

Այդպես էլ եղավ: Սամսոն Զալյանին հեռացրին թատրոնից, իսկ Կարոյին արին վերջին նախագգուշացում և խիստ նկատողություն: Զալյանը միակողմանի որոշումից չբավարարվելով, հարցը տեղափոխում է Աշտարակի Կուշրջկոմի Ագիտացիայի և պրոպագանդայի բաժնի վարիչ ընկեր Օհանյանի մոտ: Սա գործի էությունը իմանալով, գործին ոչ մի ընթացք չի տալիս:

Մի օր, չգիտեմ ինչ պատճառով, Կարոն մեր կողմերում չերևաց: Մենք երկար նրան սպասելուց հետո քաղաք դուրս եկանք զբոսնելու: Տուն դառնալով սենյակի դուռը բացեցինք, բայց նա տեղից չէր շարժվում:

— Ինչ պատահեց այս դռան հետ, — ասաց Ալազանը և դուռն ամուր հրեց: Ո՛վ զարմանք, դռան տակին ճզմվեցին ընտիր ծիրաններն ու սալորները:

— Ա՛խ, փուճ Կարո, սա նրա գործերն են: Եկել ու մեզ տանը չի գտել, տուպակով միրգը պատուհանից շարտել ու դռան դեմ է առել, այսպիսի բաներ նա մի քանի անգամ էլ է արել:

Կարոն մեզ մոտ էր ամեն օր, լի թե կիրակի, առավոտ թե երեկոյան: Նա մեր տունն էր մտնում դռնից, լուսամուտից, անգամ դռան և պատերի ճեղքերից: Ահա այսքան հարազատ, այսքան Ալազանի հետ կապված էր Կարո Չալաբյանը, մեր հարազատ եղբայրը:

Սյուս խիզախ մարդը, որն արժանացել է իմ ուշադրությանն ու հուշերին, դա Հմայակ Սիմոնյանի և նրա կին Ասանեթի դուստր Էմմա Սիմոնյանն է: Էմման քսանին մոտ, սև ու գանգուր մազերով, արծվային քթով ու սրտով, աշխույժ և ուրախ մի աղջիկ էր: Ուներ շատ հմայիչ ու հաճելի ձայն: Նրա առաջին երգը՝ «Էն սարերը» հիացրեց մեզ և մուսա դարձավ Ալազանի «Աշտարակ» բանաստեղծությանը, որը շատ ջերմ մակագրությամբ նվիրեց Էմմային:

Հմայակ բիձան և իր հարգարժան կին Ասանեթը հաճախ, շատ հաճախ էին Ալազանին իրենց տուն հրավիրում, բացում իրենց փոքրիկ սեղանը ու մեծ սրտերը, մի-մի բաժակ Աշտարակի անուշահամ գինի խմում: Էմմայի հմայիչ եր-

գերը լսում, իր դարդն ու ցավը մի բաժակ գինում թողած՝ Ալազանն իր տուն էր վերադառնում: Հմայակ բիճի տունը մի պատով էր անջատվում Ալազանի բնակարանից: Նա գտնվում էր Քասախ գետի բարձրադիր ափին, Ծիրանավոր հնագույն վանքի բակում, իսկ ցածում գալարվում էր արծվագոտի և աղմկոտ Քասախը, որը ողողում էր նրանց պարտեզն ու տունը: Մի անգամ Էմման ինձ թևանցուկ անելով, գաղտնիք հայտնողի ահ ու դողով, դեպի Քասախի բարձրադիր ափը տանելով, շշուկով ասաց.

— Մարո ջան, մի գաղտնիք կասեմ, որը պետք է իմ, քո և ընկեր Ալազանի մեջ մնա: Մի օր ՆԳ Ժողկոմատի Աշտարակի բաժանմունքի աշխատակից Սուրեն Պապյանը ինձ իր մոտ կանչելով ասաց, որ ես կոմերիտական եմ և պետք է մի բանով օգտակար լինեմ հայրենիքիս: Ես ասացի՝ անպայման: Նա էլ թե՛ ձեր տան կողքին է ապրում հակահեղափոխական, ժողովրդի թշնամի Ալազանը: Դու պետք է ամեն օր և ամենուր հետևես և իմանաս, թե նրա մոտ ովքեր են գալիս և ինչ են խոսում: Լսես, տեսնես և գաս մեզ հաղորդես, որ մենք միջոցներ ձեռք առնենք: Նրա խոսելուց հետո ես ասացի, որ Ալազանի նման ազնիվ ու լավ մարդ Աշտարակում դժվար գտնվի: Նա իսկական կոմունիստ և իսկական խորհրդային քաղաքացի է, ես նրան անչափ հավատում ու սիրում եմ և նրա մասին ոչինչ չունեմ հայտնելու: Իմ խոսքից հետո նա ձեռքը սեղանին խփելով սպառնաց, որ կոմերիտիությունից և աշխատանքից ինձ կհեռացնի, եթե իր առաջադրանքները չկատարեմ, բայց և այնպես ես այդ ստորացուցիչ պաշտոնը չստանձնեցի և մեր սիրելի Ալազանին նրանց չծախեցի:

Այդ խոսքերից հետո ես անսահման զգացվեցի, Էմմայի հետ գրկախառնվելով՝ համբուրեցի նրա աչքերն ու ասացի.

— Ապրես, քույր ջան, Ասանեթի և Հմայակի որդին լրտես լինել չի կարող:

Տուն մտնելով այդ նորության մասին նույնությամբ պատմեցի Ալազանին: Նա անսահման հուզվելով ասաց.

— Վայ, սրիկաներ, վայ, ամենամոտ մարդկանց էլ են ուզում իմ դեմ օգտագործել և ինձ քաղաքականապես վարկաբեկել: Վաղը կգնաս իմ կողմից Էմմային կհամբուրես և կասես. «Կեցցե՛ մեր Էմման՝ Հմայակի և Ասանեթի աղջիկը այլ կերպ լինել չէր կարող»:

* * *

Հարգելի ընթերցող, ի հակադրություն այս չորս խիզախների, եկեք հիշենք Աշտարակի մի քանի վախկոտ նապաստակների: Դրանցից առաջինը Ժորա Դադումյանն էր: Նա կոմերիտական սկսնակ գրող էր, որն Ալազանին գրկաբաց ընդունեց և ցույց տալով իր գրվածքները՝ խնդրեց, որ նա խմբագրի: Ալազանի ուղղումներով իր գրվածքները Գրողների միության համապատասխան բաժնին հանձնելուց հետո իսպառ չքացավ: Մի օր փողոցում հանդիպեցինք Ժորա Դադումյանին: Մենք նրան ժպիտներով դիմավորեցինք և բարևեցինք, իսկ նա գոռոզ կեցվածքով արհամարհական մի հայացք նետեց մեր վրա և առանց բարևելու երեսը թեքեց ու անցավ: Ես Ալազանին նայելով, զարմացած ասացի.

— Այս տղային ի՞նչ պատահեց:

— Միթե՞ն նորություն է քեզ համար, կանչել ահաբեկել և ասել են, որ ինձ չբարևի և հետո չխոսի: Ամեն մարդ հո Կարո ու Վարդուհի Օհանյան չի լինի: Պատահում են վախկոտներ, որոնք ընկնում են նրանց թակարդը: Նրանցից մեկն էլ ժողրա Դադունյանն է:

Մի անգամ էլ երկու ուսուցիչներ, ազգանունները չեմ հիշում, հարց ու փորձով եկել և գտել էին Ալազանին: Մի քանի ժամ մեզ մոտ նստելուց ու խոսելուց հետո, մեծ սիրով ու հարգանքով բաժանվեցին մեզանից: Մյուս օրը երեկոյան նրանց փողոցում հանդիպեցինք: Ո՛վ զարմանք, նրանք գլուխները կախեցին, կարմրեցին, հայացքները մեզնից թաքցնելով անցան ու գնացին:

— Երևի այս խեղճերին էլ են հույս տվել, — ասացի ես:

— Անկասկած, — ասաց Ալազանը, — նկատեցի՞ր, թե ինչպես խեղճերը մեզ տեսնելիս կարմրեցին, հայացքները մեզնից թաքցրեցին, որ չբարևեն:

Այս բոլորից հետո որքան խիզախ են մեր սիրելի Վարդուհի Օհանյանն ու Կարո Չալաբյանը:

* * *

Ամեն անգամ, երբ Ալազանի հետ անցնում էինք Աշտարակի հնամենի և նեղլիկ փողոցներով, իրենց դռների մոտ նստոտած հարյուրամյա կորամեջք աշտարակցիները նրան տեսնելով, տնքտնքալով, ախ քաշելով տեղներից վեր էին կենում, մորթե սրածայր փափախները հանում, կոացած մեջքով, մեծ հարգանքով բարևում էին նրան: Ալազանը անմիջապես նրանց թևներից բռնում, նստացնում տեղները և ասում էր.

— Հայրիկ ջան, խնդրում եմ չկանգնեք, նստած տեղում ինձ բարևեք:

Աշտարակցիները սիրում էին Ալազանին: Դա ցույց էին տալիս հարյուրամյա կորամեջք ծերունիները, մեր հայտնի և անհայտ բարերարները, ծանոթ անծանոթների քաղցր ժպիտները և էլի շատ շատերը, որոնց անունները չեմ հիշում: Աշտարակցիները սիրում էին Ալազանին, Ալազանն էլ ոչ միայն սիրեց նրանց, այլ և գովերգեց: Ահա այդ ստեղծագործություններից մի քանիսը.

ԱՇՏԱՐԱԿ

*Հայարար նստած ժայռերի հավերժական սեղանին
Որդիներով քաջագործ, աղջիկներով գեղանի,
Իմ Հայաստան աշխարհի շողշողացող անգին ակ,
Ծիծեռնակի ուրախ բույն՝ Դադուհյանի Աշտարակ:*

*Մեր մեծ դարը քո պայծառ, ապագան է քո նշում,
Մասիս սարը մեր փառքի հին արձանն է մշուշում.
Գովքդ ասող երգիչը, Քասախ գեյրը ուրքի տակ,
Ուրախության լի սեղան, Պոռշյանի Աշտարակ:*

*Քո խաղողի ողկույզում ես զգում եմ խինդը մեր,
Մեր հայկական անպարփակ համայնական սիրտը մեծ,
Սրեղծագործ ու ճարտար, աշխարանքի ծիր փեթակ,
Երջանկության օրրան, Շահազիզի Աշտարակ:*

Տո՛ր երգերիս նոր թևեր, տո՛ր երանգներ քո բախարից,
 Տո՛ր մի ողկույզ, մի բաժակ այգիներիդ դրախարից,
 Որպես որդի ընդունիր, քո հյուրընկալ հարկի տակ,
 Երգիչների հայրենիք՝ Ալազանի Աշտարակ:

1947 թ.. Աշտարակ²⁶¹

ԷԼԵԳԻԱ ԳՐՎԱԾ ԱՇՏԱՐԱԿՈՒՄ

Մի գյուղացի Աշտարակում,
 Ինձ հարց տվեց. «Որդի, ինչո՞ւ
 Ման ես գալիս էդպես տրտում,
 Ոնց որ թևը կտրած թռչուն:

Բնչ կրակ է սիրտդ մաշում,
 Բնչ ցավ է քեզ էդպես ծռել.,
 Ո՞վ է մեռել, ո՞ւմ ես հիշում,
 Ո՞ր աղջիկն է քեզ վշտացրել:

Ինչ աղջիկ էլ թե որ լինի,
 Թեկուզ փերի սիրունաբեւ,
 Քեզ պես տղին արժանի չի,
 Բնչ ես կոտրել էդպես:

Էդպես տխուր ման ես գալիս,
 Երագումն էլ ես քեզ տեսա,
 Գնանք մեր տուն ազիզ բալիկ,
 Գուցե դառնաս դու ինձ փեսա:

...Աղջիկ ունեմ ունեմ լրիվ լուսին,
 Հոնքը գիշեր, աչքն առավոտ,
 Վարդ է թափվում ամեն հյուսից,
 Կյանք եմ պահել քեզ փառավոր:

Ոչ մի տղի դեռ չի սիրել,
 Ոչ մի տղի խոսք չի տվել,
 Նրա սիրտը դեռ չի տիրել,
 Հողածինը մեր աշխարհի:

Քեզ պես տղին եմ ես պահել,
 Մին ու ճարս զարնան արև,
 Էնպես սիրուն, էնպես ջահել,
 Կոկոն վարդս ա՛ կանաչ տերև:

Էդպես տխուր ման ես գալիս,
 Երագումն էլ ես քեզ տեսա,
 Արի տունս, ազիզ բալիկ,
 Միրով կանեմ ես քեզ փեսա:

261 Այս բանաստեղծության տողերի հիման վրա, Ալ.Հեքիմյանի երաժշտությամբ, ստեղծվել է «Աշտարակում» երգը, որի կատարողը երգչուհի Ռաիսա Մկրտչյանն էր:

* * *

Ա՛խ սրտակից հայր իմ բարի,
Իմ վերքերին չկա դարման,
Մինումարիդ Աստված պահի,
Թող որ գնամ ես իմ ճամփան...

Նայիր մեր հին Մասյաց սարին,
Ամպերի մեջ կուրծքը պարտած,
Աես թե նա պարկերն է իմ,
Հորիզոնի մեջ ցոլացած...
Եվ հարազատ, և մրերիմ,
Բայց սահմանից դուրս մոռացված:

Ման եմ գալիս ձեր փողոցում,
Ճիշդ ես ասում, փխուր-փրփում...
Բայց ուրիշի ցավ է հեծեծում
Իմ հոգու մեջ և իմ սրտում:

Ես փնտրում եմ սերն իմ մոտիկ,
Բախտս հեռու, անունս հին,
Հողմահալած մոխիրն երգիս,
Եվ լույս կյանքին անհայտ ուղին:

1947 թ., Աշտարակ

117. ՊԵՐՃ ՊՈՌՇՅԱՆԻ ՏՈՒՆ-ԹԱՆԳԱՐԱՆԻ ԲԱՑՈՒՄԸ

1948 թվի մայիսի հինգն էր, օրը կիրակի, պարզ ու արևոտ մի օր: Ես որոշ ուտելիքներ գնած Աշտարակ գնացի և հանդիպեցի Ալազանի տան փակ դռանը: Անսահման հուզված գնացի դեպի Պոռշյանի տուն-թանգարան: Հեռվից նկատեցի նրան. աշակերտներից ծաղկեփնջեր էր վերցնում և թանգարանի դրսի պատերը ծաղիկներով զարդարում: Նրա տեսքը վերին աստիճանի հոգնած ու մտազբաղ էր: Ինձ նկատելով՝ աշխատանքը թողեց, հետո գրկախառնվելով համբուրվեց ու ասաց.

— Առավոտյան վեցից մինչև հիմա աշխատում եմ, շատ-շատ հոգնել եմ, բալիկ ջան:

— Հիմա աշխատանքդ մի ժամով ընդհատիր, գնանք տուն, մի բան կեր, հետո կգանք և միասին կաշխատենք, — ասացի ես համոզողի տոնով և խնդրելով:

— Գնանք, գնանք, — ասաց նա, — ուտելու ոչինչ չունեի, ինչ երեկ ճաշին մի փոքր կերել եմ, աչքերիս առաջ քաղցից մթնում է:

Նա ինձ թևանցուկ արած գնացինք տուն:

* * *

Թանգարանի բացման օրն էր: Երևանից Աշտարակ էին ժամանել նշանավոր գիտնական, հին աշտարակցի, 93 ամյա Երվանդ Շահագիզը, գրողներ Ստեփան Զորյանը, Հրաչյա Քոչարը, Գևորգ Էմինը, Կուսակցության Երևանի կոմի-

տեղի երկրորդ քարտուղար, գրականագետ Սողոմոն Սողոմոնյանը, որն Ալազանին տեսնելով Աշտարակի ղեկավարության ներկայությամբ գրկախառնվելով համբուրվեց: Այն ղեկավարության, որը նրան տեսնելիս անգամ չէր բարևում: Այդ տեսնելով նրանք զարմացած իրար նայեցին: Նույնը կրկնեց Հրաչյա Քոչարը: Ալազանի ձեռքը բռնելով, Աշտարակի ղեկավարությանը դարձած ասաց.

— Ալազանի ձեզ մոտ ընկնելը պատահականություն է, այլ պայմաններում դուք նրան ոչ մի գնով չէիք տեսնի, այնպես որ խնդրում եմ, մեր սիրելի Ալազանին լավ նայեցեք, որ նա ձեզանից դժգոհ չմնա:

Աշտարակի ղեկավարությունը ժպիտներով ընդունեց Քոչարի խոսքերը: Բավականին նստելուց և խոսելուց հետո կուսակցության ռայոնական կոմիտեից բոլորս միասին գնացինք Պոռշյանի տուն-թանգարան, որը ամբողջովին թաղված էր դաշտերից բերված բնական թարմ ծաղիկների մեջ, ընդ որում դոնից մինչև թանգարան հասարակությունը քայլում էր թարմ ծաղիկներից պատրաստված «գորգի» վրայով: Քոչարը տեղում կանգնեց և հյուրերին դառնալով ասաց.

— Մի նայե՛ք, ինչ չքնաղ, ինչ գեղեցիկ է սարքել, սա միայն, միմիայն Ալազանի կազմակերպչական հանճարի արդյունքն է: Այս մարդը տաղանդավոր կազմակերպիչ է և չտեսնված հնարամիտ:

Բակում դրված էր մի մեծ սեղան տասնյակ աթոռներով, որտեղ նստեցին քաղաքից եկած հյուրերը և Աշտարակի ղեկավարությունը, իսկ հասարակությունը «թառած» էր տուն-թանգարանի կտորիների և պատերի վրա: Ալազանը, որ թանգարանի կազմակերպիչն էր, հիմնադիրն ու վարիչը, կանգնած էր երկրորդ պլանում: Սողոմոն Սողոմոնյանը դա նկատելով՝ շատ էր հոգեպես անհանգստանում: Վերջապես նա այդ չհանդուրժելով, իր և կնոջ միջև տեղ բացեց ու Ալազանին հրավիրեց նստելու: Ես բազմաթիվ աշտարակցիների հետ «թառել» էի կտորների վրա: Բանականությունը պահանջում էր, որ տուն-թանգարանի բացման խոսքը ասեր նրա կազմակերպիչն ու վարիչը, այսինքն՝ Ալազանը, բայց... բացման խոսքը կարդաց գործկոմի նախագահ ընկեր Ֆահրադյանը:

Սկսվեց հանդիսավոր մասը: Ժողովրդի միջից ականջիս հասան հետևյալ արտահայտությունները.

— Էս մեր ընկեր Ֆահրադյանը ինչ խելոք ճառ է գրել, բայց ափսոս, որ «իր գրածը» չի կարող կարդալ:

— Սա ընկեր Ալազանի պլաստիկն է, բայց ընկեր Ֆահրադյանը նվազել չի կարող:

Կողքի կանգնածը ավելի պարզեցրեց իր խոսքը.

— Տո՛ղնը գնա, թող ընկեր Ալազանը խոսի, նրա գրածն անգամ չես կարողանում կարդալ:

Ընկեր Ֆահրադյանից հետո խոսեցին հին աշտարակցի Երվանդ Շահագիզը, Ստեփան Զոդյանը, Հրաչյա Քոչարը և գրականագետ Սողոմոն Սողոմոնյանը: Տուն-թանգարանի բացման արարողությունը ավարտվեց աշտարակցիների սրամիտ խոսքերով և բուռն ու երկարատև ծափերով: Շրջանի ղեկավարները, հյուրերին շրջապատած, գնացին դեպի բանկետի դահլիճ: Ալազանը այդ նկատելով՝ թևս բռնեց և վրդովված ասաց.

Պերճ Պողոսյանի տուն թանգարանի բացումը 1948թ. մայիսի 16-ին

— Գնանք, Մարո ջան, գնանք, տուն-թանգարանը ես կազմակերպեմ, ուրիշները բանկետում ուտեն ու խմեն և ուրախանան, բացման խոսքը ես գրեմ՝ Ֆահրադյանները կարդան:

— Միթե՞ դու ես գրել, — զարմացած հարցրի ես:

— Ոճից չկոտակեցի՞ր, միթե Ֆահրադյաններն ընդունակ են այդպիսի բացման խոսքեր գրել:

— Ես մի փոքր կասկածեցի, բայց մտքովս չանցավ, որ Գործկոմի նախագահի ճառը «հակահեղափոխական» Ալազանը պետք է գրեր և ձեռները դներ: Ինձանից շուտ աշտարակցիները կոտակեցին:

Ես Ալազանին պատմեցի աշտարակցիների սրամիտ արտահայտությունների, Ֆահրադյանի «բացման խոսքի» և նրա կմկմալով կարդալու մասին: Ալազանի հուզմունքը անմիջապես փոխվեց ծիծաղի:

— Տուն գնանք՝ քեզ ցույց կտամ Ֆահրադյանի «բացման խոսքի» իմ ձեռագրով գրված և մեքենագրած օրինակը: Տեսնենք ծամած, բերանը դրածն անգամ չկարողացավ կուլ տալ:

Ալազանի ասածը գլխումս չտեղավորվեց: Միթե՞ կարող էր Գործկոմի նախագահի բացման խոսքը «հակահեղափոխականը» գրել, բայց դա անժխտելի փաստ էր: Այժմ այդ ճառը պահվում է Ալազանի արխիվում: Ահա մի հատված Ֆահրադյանի «բացման խոսքի»:

Պահպանվել է Պերճ Պողոսյանի տուն թանգարանի բացման մասին հենց բացման օրը գրված Վահրամ Ալազանի «Հիշատակարան» ձեռագիրը:

Ջիշառահարա՞

23

1948 թվի հուլիսի 16-ի, ջեշի ունեցած
 Բյերձ Բյոռլաւի ջոռ-ձ-թաւհարաւի Զաշի-
 սաւոր Կայաւ: Շրջաւ փոշոյ ջեր, կոռ-
 ջեր, ջոռ առաջի Զրաւարաւի ողոշաւ ծի
 աշխատաւորաւ յաւա Կայաւ Բյաւի:
 յերկիւմ Զաւ Զիւի, Զաշիսաւոր Զիւի
 Բյոռլաւ և Բյոռլաւի կաւի, Գրաւաւ-
 Զաւարաւաւաւ — Զաւաւաւաւաւաւ Գրաւ-
 ջերաւ Տաւիւ յերկիւմ Զաւարաւի-
 ջերի յերկիւմաւի Շրջաւաւ Սաւի
 Գրաւաւի կոշիւի Զաւարաւի ջեր. Զի-
 փաւ Զաւարաւաւ: Ողոշաւի յաւիւր
 Զաւարաւ կաւ — Զաւարաւի Սաւաւաւ
 Գրաւաւի Զիւաւաւ փաւաւաւ Զաւաւ
 փաւաւ, Զաւարաւի Գրաւաւաւաւի
 Զաւարաւի կոշիւի փաւաւաւ Գրաւ-
 աւաւի յաւար, 93-աւաւ Երաւաւ Զա-
 ւաւաւ, որիւ Զաւարաւի աշխատաւորաւ
 յիւրաւաւաւ յաւա Զաւարաւաւաւաւ:
 Զաւարաւի աւաւաւաւաւ աւաւի ջերաւաւաւ

Scanned with CamScanner

ԲԱՅՄԱՆ ԽՈՍԹ

(սևագրություն)

«Ընկերներ, այս մութ ու խոնավ խրճիթում, որի շուրջը հավաքվել ենք մենք
 այսօր, 1837 թվի հունիսի 3-ին ծնվել և իր մանկությունն է անցկացրել Աշտարակի
 ամենանշանավոր զավակ, 19-րդ դարի հայ դեմոկրատ, գրող և առաջադեմ ման-
 կավարժ՝ Պերճ Ստեփանի Պողոսյանը:

29

յիշելը՝ Զոհրեհերի հերթը, անհամար շա-
րանքներ - վաղա՛հաս իմ Երվանդ Երանցի,
ազգային հայրանք էի հայտնաբերում ծաղիկ-
փղեր:

ՉՍՍՈ. Ճիշտագրերի Սովետը հիշ - հաշիւ
Համաժողովում Տիգրանի հոգեհոգի հոգեյ՝
ողջաշէի խոսք ասաց ըս. Աշո Ծաղկաշէ-
ն: Բարոյների անգիտելի ծառայութեան
հետ հայ ժողովրդի և իր թշուա՛ր ցրտ-
հառ ջգն-թշուա՛րներ՝ որոնք առկայ
ցրտ Սրբ փառ Զորան: Աշտարի շէ-
րանքի հասարակութեան և աշակերտութեան
հոգեյող խոսք ասաց վաղա՛հաս
հասարակ ճշմարտութեան: Աշտարի
Երանցի և ճիշտագրի հոգեյողի հո-
գեյող խոսք ըս. Աշտար Կառնայան:
Վերջում հաջորդեցին Երանցի Կար-
յանի ելույթ որի Գրանք Երանցի, որ
հերթին խոսքով շարունակեց իր
հետ Առկայանի իշխանութեան Երանցի

Վաղ մանկությունից սկսած մինչև խոր ծերություն Պողոսյանի կյանքը եղել է անապահով, նյութական գրկանքի մեջ, թափառաշրջիկ կյանքի և հալածանքների մի ամբողջ շղթա:

Օժտված լինելով բնածին տաղանդով՝ Պողոսյանը դեռ մանուկ հասակից ցույց է տալիս սովորելու արտակարգ ընդունակություններ, որն իր վրա է գրավում անմահ Խաչատուր Աբովյանի ուշադրությունը: 1846 թվին այցելելով Աշտարակ, «Երևանի Արքունի գավառական դպրոցի» վերատեսուչ Խաչատուր Աբովյանը իր ծնկների վրա դրած իննամյա Պերճին հարցում է անում և ստանում է միանգամայն լավ տպավորություն: Մեծ քանաքեղցու հետ ունեցած այդ անդրա-
նիկ և միակ հանդիպումը անցնելի կերպով դրոշմվում է փոքրիկ Պերճի հիշողու-

26

Տայը լավ ջղամուր-թյա՛հ:

Առ-Ք- Բաճկաբու՛րի Հաճախ-ա՛մուր Կայճա-
աշխարհ-ա՛մուրի Հախապ-աշխարհա՛մուր և Կայճա-
Կայճա՛մուր աշխարհ-ա՛մուր ՏԻՃ աշխարհ-ա՛մուր Կայճա-
րեկի՛ն Աշխարհ-ա՛մուր Կայճա-Մայճա՛մուր Կայճա-
ճաճա-ճա՛մուր Ե՛թ. Հաճախ-ա՛մուր Բաճկաբու՛ր, ա-
ճաճա-ճա՛մուր և Կայճա-ճա՛մուր (Կայճա՛մուր) Ե՛թ.
Հաճախ-ա՛մուր Օհաճա՛մուր, Աշխարհ-ա՛մուր ԶԻ՛ն. Առ-Ք-
ի Հախապ-ա՛մուր Ե՛թ. Միճախ-ա՛մուր Բաճկաբու՛ր,
Կայճա-ճա՛մուր. Բաճկաբու՛ր Ե՛թ. Կայճա-ճա՛մուր
Աշխարհ-ա՛մուր:

Երե՛ք Երե՛ք Երե՛ք Երե՛ք Երե՛ք
Երե՛ք Երե՛ք Երե՛ք Երե՛ք Երե՛ք

16. V. 1948 թ.

Քիչ հետո մեզ մոտեցավ մարտական տեսքով, աշխույժ շարժումով, կրակնացայտ խոսքերով, սև ու գանգուր մազերով երեսունհինգին մոտ համակրելի մի կին և հուզված տոնով Ալազանին դիմելով հարցրեց.

— Ընկեր Ալազան, Ձեզ բանկետի հրավիրեցի՞ն:

— Ո՛չ, — պատասխանեց Ալազանը:

— Ո՛վ աշխատի, ո՛վ ուտի, — ասաց կինը հուզմունքը եռապատկած, ասպախմ ու Ալազանի թեր մտած ասաց.

— Խնդրում եմ մեքենա նստեք, միասին գնանք բանկետի:

— Ո՛չ, ես անկոչ հյուր չեմ, — ասաց Ալազանը:

— Դուք տան տերն ու թանգարանի վարիչն եք, ինչպես կարող է առանց տան տիրոջ բանկետ լինի, ես խնդրում եմ, նստեք մեքենա՝ միասին գնանք:

Մենք մեքենա նստած նրա հետ բանկետ գնացինք: Նա մեզ ներս տարավ և ինքը անմիջապես դուրս եկավ դահլիճից: Գրականագետ Սողոմոն Սողոմոնյանը մեզ տեսնելով՝ տեղից վեր կացավ և իր կողքին տեղ բացեց մեզ համար: Սկսվեց կերուխումը: Բոլորի կենացները խմեցին, բայց տան տիրոջը «մոռացան»:

Այստեղ Գևորգ Էմինը իր ցատումը չկարողացավ զսպել և պոռթկաց.

— Ընկերներ, — ասաց Էմինը, — ղվ է կազմակերպել ու հիմնադրել Պոռշանի տուն-թանգարանը՝ ընկեր Ալազանը, ով է տանջվել ու չարչարվել այս աշխատանքներում՝ ընկեր Ալազանը: Դուք չկարծեք, թե այս կարճ ժամանակում հնարավոր էր այդքան աշխատանք կազմակերպել, այդքան նյութեր գտնել ու այդպես շնորքով դասավորել և ցուցադրել: Այդ միայն կարող էր անել Ալազանի կազմակերպչական հանճարը: Ուրեմն ինչո՞ւ ընկեր Ալազանի կենացը չխմել, ինչո՞ւ՝ նրա հրաշալի աշխատանքը չգնահատել: Երևի վախենում եք: Ես չեմ վախենում և խմում եմ ընկեր Ալազանի պայծառ կենացը: Մենք տան տիրոջը թողած՝ հյուրերի կենացն ենք խմում: Ալազան ջան, կենացդ, Մարո ջան, կենացդ, առողջ լինեք:

Առաջինը տեղից վեր կացավ և Ալազանի բաժակին խփեց ՆԳ Ժողկոմատի Աշտարակի բաժանմունքի պետ ընկեր Ազիզաբայանը, ապա մյուսները դրանից ռիսկավորված հոտնկայա խմեցին Ալազանի կենացը:

Ես տեղիցս վեր կացա և մոտենալով Էմինին՝ ասացի.

— Կեցցեն, Էմին ջան, որ կարողացար Աշտարակի ամբողջ ղեկավարությանը հոտնկայա Ալազանի կենացը խմել տալ, — և բաժակը նրա բաժակին խփելուց հետո գնացի և տեղս նստեցի:

Էմինի այդ անվախ և մարտական խոսքերը շատ հուզեցին Ալազանին և բարձրացրին նրա տրամադրությունը: Այդ բարձր դրամադրությամբ էլ մենք դուրս եկանք բանկետից:

— Մարո՛, — ասաց Ալազանը, — ճանաչեցի՞ր մեզ բանկետ ուղեկցող կնոջը:

— Ո՛չ:

— Դա հենց Վարդուհի Օհանյանն էր, Աշտարակի Կուսշրջկոմի Ազիտացիայի և Պրոպագանդայի բաժնի վարիչը, չնայած ինքն էլ տանտեր էր, բայց չնասնակցեց բանկետին և Աշտարակի վախկոտ ու փոքրոգի ղեկավարության հետ սեղան չնստեց: Նա շատ սկզբունքային և իր խոսքի տեր կին է:

— Ափսոս, վայրկենական հանդիպում էր, ես կցանկանայի այդ խիզախ կնոջը սրտիս սեղմել և նրա կրակացայտ աչքերը համբուրել: Ափսոս... Ի՛նչ առիթով, ինչպես ես նորից հանդիպեմ այդ կնոջը և խոսեմ նրա հետ:

— Ոչինչ Մարո ջան, քեզ անպայման, անպայման կծանոթացնեմ նրա հետ, և դու նրան շատ կսիրես: Նա էլ քեզ պես ամրակամք, իր համոզմունքի և խոսքի տեր կին է:

* * *

Հերթական շաբաթ օրն էր: Ես արդեն Աշտարակում էի: Տուն մտա այն պահին, երբ Ալազանն ու Շուշիկը հուզված ու բարձրաձայն խոսում էին: Ես հարցրի հուզմունքի պատճառը: Շուշիկը կարմրեց, մի փոքր էլ շփոթվեց, կարծես լեզուն կապ ընկավ: Ալազանը նրան նեղ դրությունից հանելու համար պատմեց հետևյալը.

— Կեսգիշեր էր: Մենք բոլորս խոր ու հանգիստ քնով քնած էինք: Հանկարծ մեր բնակարանի դուռը ուժեղ թակեցին: Ես զարթնեցի և լույսը վառեցի, ժամացույցին նայելով սարսափեցի, ուղիղ ժամը երեքն էր: Իսկական բանտարկության ժամը: Սասափի դողով դռանը մոտենալով, հարցրի.

— Ո՞վ է, ո՞ւմ եք ուզում:

— Ես եմ, Շուշիկին եմ ուզում:

— Շուշիկին եք ուզում, — կրկնեցի նրա խոսքերը և դուռը բացելով հանդիպեցի մի հարբած մոտոթի: Դեմքիս փչեց արաղի և սխտորի միախառնված տհաճ հոտ: Դա Աշտարակի սպառ կոռուպցիայի նախագահն էր: Ես թակեցի Շուշիկի սենյակի դուռը: Ներսից լսեցի Շուշիկի դողացող ձայնը. «Ո՞վ է, ներս մտեք»: Ես նրա հետ միասին մտա Շուշիկի սենյակ: Շուշիկը սարսափի դողով բռնվեց, գունատվեց, իսկ նա արնակալած աչքերը չռած, օրորվելով ձգվեց դեպի Շուշիկը: Այս տեսնելով խեղճը գիշերանոցով դուրս պրծավ անկողնուց և իմ ետևը թաքնվելով, բարձրաձայն լացելով՝ ասաց. «Վայ, եղբայր ջան, ինձ մենակ չթողես, ես քո ոտքերը համբուրեմ, ես քո ոտի տակի հողը լինեմ, դու ի՞նչ տեսակ սուրբ մարդ ես, իսկ սրանք գազաններ ու սրիկաներ են...»: Այդ հերոսը, — շարունակեց Ալազանը, — սարսափելի հարբած էր, թախտին նստելն ու քնելը մեկ եղավ: Շուշիկը նրան թողած եկավ իմ սենյակը, մենք մինչև առավոտը յոթը նստեցինք և խոսեցինք մեր տանջալի կյանքից, դարդ ու ցավից, իսկ երեխաներն ու այդ «հերոսը» մուշ-մուշ քնել էին: Առավոտյան նա երեխաների աղմուկից արթնանալով՝ գլուխն առավ ու դուրս փախավ:

Շուշիկը, մի փոքր գոտեպնդվելով, Ալազանի խոսքը շարունակեց:

— Գիտես ինչ, Մարո ջան, այդ սրիկան բազմաթիվ անգամներ ինձ առաջարկություն է արել և իմ կողմից մերժում է ստացել: Ուզում է իր հրաշալի ընտանիքը քայքայել և իր անմեղ երեխաների վիզը ծռել: Ես իրեն բազմաթիվ անգամներ ասել եմ, որ ինձանից հեռու մնա, բայց նա էլի շարունակում է և հալածում է ինձ: Ես չգիտեմ ինչպե՞ս, ի՞նչ ձևով դրանից ազատվեմ, — ասաց Շուշիկը մոկտալով ու արցունքները գլորելով:

— Շուշիկ ջան, արի եղբորդ՝ Նշանին ասենք, որ դրա հետ մի լավ խոսի, — ասաց Ալազանը:

— Վայ, Աստված ոչ անի, որ եղբայրս այդ դեպքի մասին իմանա, կտա դրան շանսատակ կանի և մեղքի տակ կընկնենք, — ասաց Շուշիկը և խնդրեց, որ այդ մասին ոչ ոքի ոչինչ չասենք:

* * *

— Մի քանի օրից սպառ կոռուպցիայի ցանցում գտնում է լինելու, — տխուր տոնով ասաց Շուշիկը: Այդ սրիկան, ինձանից ովս հանելու համար ինձ աշխա-

տանքից կհեռացնի և իմ երեք որբերին քաղցի կմատնի: Ի՞նչ անեմ՝ չգիտեմ, ասելու բան էլ չէ, որ ուրիշին ասեմ և օգնություն խնդրեմ, մոլորվել ու մնացել եմ:

— Այդպիսի քայլ անել չի կարող, — ասաց Ալազանը, — միթե՞ նա չգիտի, որ դու գոհվածի ընտանիք և երեք երեխաների կերակրող ես:

— Նա շատ սրիկա ու անխիղճ մարդ է, եղբայր ջան, վախենում եմ ոչ մի բան հաշվի չառնի ու ինձ աշխատանքից հեռացնի, — ասաց Շուշիկը՝ ծայրաստիճան հուզված ու արտասվելով:

Շուշիկի պատմածը մեզ վրա շատ ազդեց և մենք սկսեցինք նրա մասին մտածել: Մի պահ լռելուց հետո ես ասացի.

— Այո ջան, արի այս պատմությունը ընկեր Վարդուհի Օհանյանին պատմենք: Նա այդ սրիկային մի լավ կսանձի:

Մի օր Շուշիկից թաքուն գնացինք Վարդուհի Օհանյանի մոտ և պատմեցինք Շուշիկի տրագեդիայի մասին: Նա մեզ ընդունեց գրկաբաց, ջերմ ու ասաց.

— Ես լսում եմ իմ շատ հարգելի ընկերներին:

Ես սկսեցի, իսկ Ալազանը շարունակեց պատմել Շուշիկի ծանր ապրումների և նյութական ծանր կացության մասին: Մեզ լսելուց հետո նա անսահման հուզվեց, ոնց որ ասում են՝ ինքն իր մեջ եփվեց, ապա մատիտը վերցնելով սկսեց ջղային շարժումներով թղթի վրա խզրզել և Ալազանին մեծ ուշադրությամբ լսել: Որպես ամփոփում այդ բոլորի նա ասաց.

— Շատ լավ:

Թե ինչ էր նշանակում այդ «շատ լավը»՝ մենք հետո իմացանք: Մի երեք օրից այլայլված, կարմրած ու քրտնած մեր սենյակ մտավ Շուշիկը և աղաչական տոնով մեզ դիմելով, ասաց.

— Մարո, եղբայր, խնդրում եմ ճիշտն ասեք, հո Դուք ընկեր Օհանյանին չե՞ք պատմել ինձ հետ պատահած այդ դեպքի մասին:

— Ես եմ պատմել, — ժպտալով ու կատակելով՝ ասացի ես:

Շուշիկը շատ ուրախացած և ամբողջ հոգով հանգստացած, պատմեց հետևյալը.

— Ինչպես Ձեզ ասացի, երեք օր առաջ եղավ սպառնալից երացիայի աշխատակիցների գտումը: Այդ «հերոսը» իր բոլոր աշխատակիցների մասին շատ մեծ գովեստով խոսեց, իսկ ինձ միայն վատաբանեց: Ասաց, որ ես շատ վատ աշխատող եմ, որ ինձանից պետք է շուտափույթ ազատվել: Ես բարկությունից քիչ էր մնում ինձ կորցնեի և պատմեի նրա սրիկայությունների և գիշերային այցելությունների մասին, բայց նամուս ու թասիբս այդ թույլ չտվեցին անել ու ես ինքս ինձ ասացի. «Ավելի լավ է լռեմ, նամուսով ու թասիբով մեռնեմ»: Մարդկային խիղճը կորցրած այդ սրիկան ոչ հաշվի առավ իմ գոհված ամուսնուն, ոչ էլ որբացած իմ երեք փոքրիկներին: Էն ա մեջս եփվում ու խորովվում էի, երբ վերջին խոսքը վերցրեց ընկեր Օհանյանը: Աստված իր միևնույնը պահի, կյանքում վատ օր չտեսնի, ես շատ ուրախացա, որ վերջում խոսեց, և ինձ համար ասացի՝ նա վերին աստիճանի խղճով ու անաչառ կին է, տա Աստված, որ ի պաշտպանություն ինձ խոսի և իմ որբերին փրկի վերահաս քաղցի վտանգից: Ընկեր Օհանյանը կարծես իմ միտքը կարդաց և սպառնալից երացիայի նախագահին դարձած ասաց. «Հար-

գելի ընկեր նախագահ, Շուշիկը ոչ թե վատ, այլ աննման ու բարեխիղճ աշխատող է: Նա շատ աննման ու վերին աստիճանի բարոյական կին է, ոչ միայն ես, այլ ամբողջ Աշտարակը գիտի Շուշիկին: Շուշիկը էդ ո՞ր օրվանից դարձավ վատ աշխատող, այն օրվանից, երբ չբավարարեց քո ցինիկ անասնական պահանջները, հա՛մ: Վատ աշխատողն ու սրիկան դու ես, որ գիշերները գաղտագողի մտնում ես այդ ազնիվ ու բարոյական սուրբ ընտանիքը և խռովում նրա հանգիստը: Նրա ամուսինը հայրենական պատերազմում զոհվեց, որ քեզ պես սրիկաները ապրեն, վզները հաստացնեն և գնան նրա սուրբ ընտանիքը պղծեն, հա՛մ: Նա պատերազմում զոհվեց, որ քեզ պես սրիկաները նրա կնոջն ու երեք երեխաներին քաղցի մատնեն, հա՛մ: Քո կրծքի տակ ոչ թե մարդկային, այլ գազանի սիրտ է դրված, գազանի.... Ես առաջարկում եմ Շուշիկ Թովմասյանին թողնել իր աշխատանքում, իսկ այս անմարդկային սրիկային ազատել Սպառողական կոոպերացիայի նախագահի պարտականություններից»: Ընկեր Օհանյանի առաջարկը անցավ միաձայն: Ես ամոթից ու հուզմունքից քիչ էր մնում խելագարվեի: Ժողովի ավարտից հետո ես չիմացա ինչպե՛ս, ի՞նչ ճանապարհներով դուրս փախա դահլիճից: Ընկեր Օհանյանը բերանը բացեց թե չէ, ես ասացի. «Սա եղբոր ու Մարոյի սարքած գործը կլինի», — մի կողմից շատ գոհ մնացի, մյուս կողմից... ախր... ամո՞թ էր, ամո՞թ, ինչո՞ւ պետք էր ես ժողովում խայտառակվեի:

— Խայտառակվեցիր, Շուշիկ ջան, բայց և այնպես այդ սրիկային պատժեցիր, ու քո երեք որբերին քաղցից ազատեցիր, — ասացի ես՝ նրան հանգստացնելով:

— Անչափ, անչափ շնորհակալ եմ, որ Դուք հարազատի հոգատարությամբ մտածում եք իմ անմեղ զավակների մասին: Աստված թող ձեր սրտի չափ Ձեզ տա, ձեր կյանքում էլ վատ օր չտեսնեք:

Նա կոացավ իմ ու Ալազանի ձեռը համբուրեց, իսկ ես ու Ալազանը՝ նրա կնճռոտ ճակատը:

— Դու մեր հարազատ ու սրտացավ քույրիկն ես, եթե կյանքը ժպտաց մեզ, մենք ավելի արժանավոր բաներ կանենք քեզ համար, Շուշիկ ջան, — ասաց Ալազանը:

Կյանքը մեզ դարձյալ չժպտաց:

* * *

1947 թվի գարնանն էր: Ալազանի հայրը ծանր հիվանդ էր, համարյա մահամերձ: Իր վերջին խոսքում անընդհատ Վահրան, Վահրան էր կանչում: Նրան շրջապատող հարազատները մղկտալով ու արտասվելով ասացին՝ «Խեղճ մարդ, իր վերջին խոսքով որդուն է ուզում: Գնա, Մարո ջան, գնա Ալազանին կանչիր, թող գա տեսնի»:

Ես անմիջապես գնացի Աշտարակ և հոր վերջին ցանկությունը հաղորդեցի որդուն: Ալազանը հանկարծակիի եկավ:

— Գնանք, գնանք ՆԳ Ժողկոմատի Աշտարակի բաժանաթունքի աշխատակից Սուրեն Պապյանին խնդրենք, որ ինձ թույլատրի գոնե հորս վերջին խոսքին հասնեմ:

Գնացինք, բայց նա կտրականապես մերժեց, ասելով. «Այս ամսում մեկ անգամ արդեն գնացել ես Երևան, երկրորդ անգամ թույլատրել չեմ կարող»:

Նրա պատասխանից Ալազանը կարծես շանթահար եղավ, լռեց, իսկ ես վրա բերի:

— Ընկեր Պապյան, սա բացառիկ դեպք է, նրա հայրը մահամերձ է, որդուն է կանչում, գոնե կես ժամով թույլատրեք:

— Ո՛չ, հնարավոր չէ:

Մենք փող ու փոշման, մինչև հոգու խորքը հուզված, արցունքները աչքներիս հետ վերադարձանք:

— Մարդկությունից ու մարդկային խղճից զրկված գազաններ, թո՛ւ՝ ձեր գրած օրենքներին և ձեր քարացած խղճին, — ասաց Ալազանը արցունքները սրբելով:

Եվ այսպես որդու անունը հոր շուրթերին նա հանգավ: Ահա քեզ բերիական բարքեր, ահա քեզ հումանիզմ:

* * *

Ալազանի առողջական դրությունը գնալով վատանում էր: Արյան ճնշման բարձրացման պատճառով հաճախակի գլխապտույտներ էր ունենում: Նրան անհրաժեշտ էր ընտանեական խնամք և մշտական բժշկական օգնություն: Այդ կապակցությամբ մենք մշտապես դիմումներ էինք գրում Մոսկվա, կցում բժշկական տեղեկանքներ նրա առողջական ծանր դրության մասին: Հերթական շաբաթ օրն էր: Ես, որոշ ուտելիք գնելով, գնացի Աշտարակ: Բարձրադիր ափի կամրջի վրա անհանգիստ քայլվածքով բարձրահասակ մի մարդու նկատեցի: Սիրտս գուշակեց, որ դա Ալազանն է և նրա հետ մի վատ բան է պատահել, որ համբերությունը կորցրած եկել է կամրջի մոտ ինձ դիմավորելու: Երբ մեքենան բավականին մոտեցավ, ես որոշակի տեսա, որ այո, դա Ալազանն էր: Վերին աստիճանի տխուր, մի ձեռքը ծոցում, որոնող հայացքով մեքենայում ինձ էր փնտրում: Ես վարորդին խնդրեցի, որ մեքենան կանգնեցնի: Նա չմերժեց: Ալազանի օգնությամբ մեքենայից ցած իջա:

— Հը, ի՞նչ է պատահել, ինչո՞ւ ես նորից մոայլվել և քեզ կորցրել:

— Էլ ի՞նչ պատահի, ինձ Պոռչյանի տուն-թանգար անի վարիչի պարտականություններից ազատեցին, ասելով՝ բյուջե չունենք: Ես միայն աշխատանքից հեռացնելու մասին չէ, որ մտածում եմ, վախենում եմ, որ ավելի հեռուները գնան և ինձ նորից բանտարկեն:

— Տասը տարի անմեղ տեղը նստելուցդ հետո, հիմա ինչի՞ համար պիտի բանտարկեն, անունը ի՞նչ պիտի դնեն: Գնանք, գնանք, սիրելիս, դեռ շատ հուզված ու հուսահատված ես և հազար ու մի վատ բաներ ես մտածում: Գուցե իսկապես բյուջե չունեն, քեզ մի այլ աշխատանքի կնշանակեն:

— Չէ, Մարո ջան, դու սրանց մեթոդներին դեռ ծանոթ չես, սիրտս վատ բան է գուշակում, ինչպե՞ս պիտի ապրենք:

— Ո՞նց ապրել ենք, էլի մի կերպ կապրենք, — հուսադրեցի ես:

Նոր էինք նստել և բերածս ուտելիքներն էինք տեղավորում, երբ մեր տան դուռը ծեծեցին:

— Խնդրեմ, ներս մտեք, — ասացի ես:

Ներս մտավ մի չեկիստ՝ նամակը ձեռքին, որն Ալազանին տալով արագ քայլերով դուրս եկավ տանից:

— Նամակը Մոսկվայից է, Գերագույն սովետի բլանկի վրա գրված, — ասաց Ալազանը՝ ուրախությունն ու կասկածամտությունը իրար խառնած:

Նամակի ընթերցումն ավարտելուց հետո, պայծառացած դեմքով ու տրամադրությամբ ասաց.

— Մարո ջան, գնացինք, ինձ թույլատրված է ապրել Երևանում, շուտ-շուտ ճամպրուկները դարսիր, իրերը հավաքիր, քանի հակառակ որոշում չի եկել, — ասաց Ալազանը բարձր տրամադրությամբ ու կատակելով:

Մենք սկսեցինք մեր իրերը հավաքել, ճամպրուկները վերցնել և հրաժեշտ տալ Աշտարակի մեր հարազատներին՝ Շուշիկին և իր հայրական ընտանիքին, Վարդուհի Օհանյանին, Կարո Չալաբյանին, Էմմա Սիմոնյանին և նրա ծնողներին, աշտարակցի բոլոր հարյուրամյա «կադնիներին», որոնք մինչ մեզքը կռացած, փափախները վեր պարզած, ուրախ ժպիտներով ուղեկցեցին մեզ:

ՀՐԱԺԵՇՏԻ ԵՐԳԵՐ

Հրաժեշտ ենք ասում մենք այն բոլորին,
Որոնք օգնեցին մեզ մեր դառն օրերին,
Հրաժեշտ ենք ասում մեր քույր Շուշիկին,
Ազնիվ ու շիրակ, խիզախ Վարդուհին:
Գարնան պես դյուրիշ, ժպտուն Կարոյին
Հրաժեշտ ենք ասում բոլոր-բոլորին:

1948 թ., Աշտարակ
Մարո Ալազան

ՀՐԱԺԵՇՏ ԱՇՏԱՐԱԿԻՆ

Հրաժեշտ եմ ասում ես Աշտարակին,
Այնպեղ թողնելով սրտիցս մի մաս,
Նրա բոցավարս արևածագին,
Այնպեղ թողնելով սրտիցս մի մաս:

Այգու դեմ կքած խրճիթին իմ մաս,
Աղբյուրի պես ջինջ, իմ քույր Շուշիկին,
Հրաժեշտ եմ ասում խոր ու սրտագին,
Նրանց թողնելով սրտիցս մի մաս:

Հրաժեշտ եմ ասում ես Աշտարակին,
Ոսկի խաղողի բերքին դեռահաս,
Խորունկ Զասախի անմեղ նվագին,
Այնպեղ թողնելով սրտիցս մի մաս:

Ձեռքիս մեջ սեղմած խաղողի մի վազ,
Պոռչյանի խուլ, թախծուր փնակին,
Հրաժեշտ եմ ասում խոր ու փխրագին,
Այնպեղ թողնելով սրտիցս մի մաս:

Եվ իմ ցերեկին, և իմ գիշերին,
 Եվ իմ վարդերին և իմ փշերին,
 Եվ ընկուզենուն լուռ ու հովասուն,
 Ձեռքերս պարզած հրաժեշտ եմ ասում:

Եվ ավանդական արքերին հասուն,
 Եվ քրոջական արքերին վճիթ,
 Եվ եղբայրական հոգիներին ջինջ,
 Երգերս պարզած հրաժեշտ եմ ասում:

1948 թ., Աշտարակ
 Վահրամ Ալազան

118. ՆՈՐԻՑ ԵՐԵՎԱՆՈՒՄ

Աշտարակից վերադառնալուց հետո ես ու Սիրվարդը պատրաստվում էինք նշել Ալազանի աքսորից վերադարձի երկրորդ տարեդարձը: Նախատեսված խնջույքից երկու օր առաջ, գիշերվա ժամը տասներկուսին մեր տան դուռը ծեծեցին: Ես սարսափահար վեր կացա անկողնուց և բարկացած դռանը մոտեցա: Ամեն ինչի մասին մտածեցի, բայց բանտարկության... երբեք:

— Ո՞վ է, ո՞ւմ եք ուզում այս ուշ ժամին:

— Ընկեր Մարո, մեկ բուպետով կարելի է դուռը բացել:

Իմ անունը լսելով՝ մտածեցի մեր ծանոթներից կլինեն և դուռը բացեցի: Ով գարնանք... ՆԳ Ժողկոմատի երեք աշխատակիցներ էին:

— Ինչ է, ինչո՞ւ եք նորից մեզ հիշել, — հարցրի ես վրդովված:

Նրանք իմ հարցին ոչ մի պատասխան չտվին և անմիջապես հարձակվեցին Ալազանի վրա և նրա գույգ ձեռները կապուտեցին և կանգնեցին նրա աջ ու ձախ կողմերում, իսկ երրորդը սկսեց տակնուվրա անել սենյակը, իմ հագուստները, աշակերտներիս տետրակները և Ալազանի երկու ձեռագիր հատորները: Խեղճ Ալազան, թե ինչ դարձավ այդ մոմենտին՝ իմ գրիչը անգործ է նկարագրել: Մի վայրկյանում մեռելային գույն ստացավ և իրեն կորցրեց: Տեսնելով իմ ծանր ապրումները՝ իրեն մի կերպ հավաքեց և սկսեց ինձ մխիթարել.

— Ինչպես առաջին անգամ, Մարո ջան, այս անգամ էլ բանտարկվում եմ բոլորովին անմեղ, թե ինչի համար են ինձ նորից տանում՝ չեմ հասկանում: Հանգստացի՛ր, հանգստացի՛ր սիրելիս, ես նորից կվերադառնամ²⁶²:

Նրա խոսքերին ոչ մի կարևորություն չտալով՝ նրա ձեռքերը արձակեցին և հրամայեցին հետևել իրենց:

Նրանք գնացին՝ իրենց հետ տանելով Ալազանի «Հյուսիսային աստղ» վեպը և նրա բանաստեղծությունների նոր կազմած ժողովածուն: Ես վշտախորով ու մոլորված, իմ խոնավ խրճիթում անհանգիստ քայլերով գնում-գալիս ու մտածում էի.

— Չէ որ ընդամենը չորս օր առաջ էր, ինչ Մոսկվայից նրան թույլատրեցին Երևանում ապրել, այս ի՞նչ հանելուկ էր՝ չհասկացա: Ուրեմն այդ բոլորը խաղ էր,

262 Ըստ Վահրամ Ալազանի ԿԳԲ-ի գործի նրան երկրորդ անգամ ձերբակալել են 1948 թ. նոյեմբերի 12-ին:

ուրեմն Ալազանը ճիշտ գուշակեց իր բանտարկությունը: Բայց այս անգամ ինչի համար, որ հանցանքի համար... ոչինչ, ոչինչ չեմ հասկանում մեր արդարադատությունից և օրենքներից...²⁶³

Դե գնա, խեղճ Մարո, ինքդ քեզ տապակվիր քեզ բաժին ընկած հավիտենական վիշտ ու տառապանքի մեջ:

* * *

Լույսը բացվեց աշխարհի և օրը մթնեց ինձ վրա: Հազար ու մի բան անցավ գլխովս: Աշխարհն անբովանդակ ու դատարկ դարձավ ինձ համար, կյանքը մի երկաթակոտ շղթա դարձավ և սեղմեց միտքս ու ոսկորներս: Ո՛ւմ դիմես, ո՛ւմ պատմես, երբ քեզ լսողներ չկան:

Առավոտյան ուռած աչքերով և ջարդված տրամադրությամբ, հարբածի պես օրորվելով գնացի աշխատանքի: Դպրոցի դիրեկտորը իմ ուսանողական շրջանի ընկերուհիներից էր: Ինձ տեսնելով՝ կարեկցող տոնով ասաց.

— Մարո, ի՞նչ է պատահել, հիվանդ ես, գույնդ բոլորովին թռել է և շատ նիհարել ես:

— Հիվանդ չեմ, Ալազանին նորից բանտարկեցին: Ես այսօր ի վիճակի չեմ աշխատելու, խնդրում եմ ինձ ազատ արձակես:

— Չեմ կարող, իմանան հերս կանիծեն, — չոր ու ցամաք տոնով ասաց նա ու ինձանից արագությամբ հեռացավ:

Խիստ զայրացած, օրորվելով դասարան մտա: Աշակերտներս զգալով իմ տրամադրության անկումը, լուռ կանգնեցին և նույն լուռությամբ էլ նստեցին մինչև դասի վերջ: Ես նրանց դեմուդեմ նստած, ամբողջ դասի ընթացքում լաց եղա և արտասուքներս սրբեցի: Առանց պատճառն իմանալու՝ արտասվում էր նաև նրանց մեծ մասը: Եվ այսպես վեց ժամ շարունակ:

Դասերից հետո գնացի Սիրվարդի մոտ և պատմեցի իր դժբախտ եղբոր՝ Ալազանի բանտարկության և ծանր ապրումների մասին: Նորից կտորած տաշտակի առաջ կանգնեցինք, նորից մեր անհուն վիշտը լացեցինք:

Կիրակի օրը պերեդաչայի օր էր: Որոշ ուտելիքներ առած՝ գնացի Կենտրոնական բանտ: Ուտելիքներն ընդունելուց հետո ինձ մեկնեցին նրա ձեռագրով թղթի մի պատառիկ, որով հայտնում էր. «Բոլորը ստացա լրիվ»: Ահա Ալազանից ստացած նամակը, իրենց նման չոր ու ցամաք, իրենց նման անշունչ:

263 Ոչ Վահրամ, ոչ Մարո Ալազան, իհարկե, չգիտեին, որ 1948թ. փետրվարի 21-ին ԽՍՀՄ Գերագույն Խորհուրդը ընդունել էր գաղտնի որոշում «Հատկապես վտանգավոր պետական հանցագործներին պատիժն ավարտելուց հետո բնակության արքարել ԽՍՀՄ հեռավոր շրջաններ» (О направлении особо опасных государственных преступников по отбытии наказания в ссылку на поселение в отдалённые местности СССР), որի երկրորդ կետով Պետական Անվտանգության մինիստրությանը պարտավերցվում էր Հատուկ Հանձնաժողովների որոշմամբ արքարել նաև Հայրենական Մեծ Պատերազմից հետո բանտերից և ուղղիչ աշխատանքային ճամբարներից պատժաժամկետն ավարտվելու կապակցությամբ ազատված քաղաքական հանցագործներին: Աքսորվում էին ցմահ: Վահրամ Ալազանը հենց այդ «հանցագործներից» մեկն էր: 1948թ. նոյեմբերի 26-ի մեկ այլ որոշումով հատուկ բնակության վայրեր արքարվածներին փախուստի փորձի դեպքում 20 տարով ուղարկում էին տաժանակիր աշխատանքի:

* * *

Անցան ամիսներ: Մի օր էլ փոստատարը մի ծրար մեկնեց ՆԳ Ժողկոմատի ծրարով ու բլանկով: Լավ բան չէի գուշակում: Ծրարում գրված էր. «Քաղաքացի Մարո Ալազան, վաղը ժամը 11-ին, Կենտրոնական բանտում տեսակցություն է տրված ձեր ամուսին Վահրամ Ալազանի հետ»: Վերջապես մի ուրախալի գրություն, որը տասներկու տարվա ընթացքում այդ սարսափազդու հիմնարկից ոչ մի անգամ չէի ստացել: Նամակը ձեռքիս գնացի Սիրվարդի մոտ և հայտնեցի ուրախալի նորությունը տեսակցության մասին: Սիրվարդը մի պահ շատ ուրախացավ, բայց հետո արտասովորով ասաց.

— Տեսակցությունը, Մարո ջան, նշանակում է աքսոր:

— Ինչո՞ւ աքսոր, — վրա բերի ես:

— Մեր հարևանի կնոջն էլ մի շաբաթ առաջ տեսակցություն տվին, իսկ մյուս օրը ամուսնուն աքսորեցին:

Մյուս օրը մենք հարազատներով հավաքված գնացինք տեսակցության... Ո՛վ զարմանք, սա բանտ էր, թե կրկեսի արենա գազաններին սանձելու համար: Քիչ հետո ցանցի այն կողմում կանգնեց Ալազանը, իսկ այս կողմում՝ մենք բոլորս: Գրկախառնվել... համբուրվել... օ, ոչ, այդ հնարավոր չէր: Մեր շուրթերը կկաշեին երկաթյա ժանգոտ ցանցին: Այդ ոչ սովորական պատկերը մեզ մինչ ուղևորությանն էլ հուզեց և մենք բոլորս միասին սկսեցինք բարձրաձայն լալ ու ցանցի վրայից նրան փաղաքշել ու սրտապնդող խոսքեր ասել: Երեք տարեկան փոքրիկ Հրաչիկը՝ Ալազանի անչափ սիրելի բալիկը, մոր գրկից իրեն քեռուն գցեց, բայց նրա փոքրիկ ու թմրիկ թաթիկները հանդիպեցին կյանքի երկաթյա ցանցին, ու նա իր թոթովախոս լեզվով իր բողոքը հայտնեց. «Մամա՛, մամա՛, Այո պապարի երեսին մեխեր կան, պաչիկ անել չեմ կարող»: Նրա խոսքերի վրա Ալազանը ծիծաղեց, իսկ մենք մինչև հոգու խորքը հուզվելով՝ արտասովեցինք: Այո, սիրելի Հրաչիկ, կյանքը քո քեռու համար երկաթյա ցանց ու «մեխեր» են դարձրել: Ալազանը ցանցից ներս խցկված նրա բարակ մատները աչքերին քսելով համբուրեց և ասաց.

— Վաղը, Հրաչիկ ջան, ձեր տուն կգամ, քեզ կակա կբերեմ ու քեզ մի լավ պաչիկ կանեմ, հա՛:

— Հա՛, — ասաց փոքրիկ Հրաչիկը ժպտալով, առանց գիտակցելու իր քեռու ողբերգական դրությունը :

Նա գիրացել էր, տրամադրությունն էլ վատ չէր: Այս տեսնելով՝ ես ասացի.

— Խեղճ տղա, ազատության մեջ նիհարում, իսկ բանտում գիրանում ես, ազատության մեջ տխրում, իսկ բանտում ծիծաղում ես: Երևի քո նորմալ կյանքը բանտն է:

— Այո, դու ճիշտ նկատեցիր, Մարո ջան, ես բանտում ինձ ավելի ապահով ու հանգիստ եմ գգում, քան աղքատության մեջ, դրա համար էլ գիրացել եմ: Երևի այս քանի օրը ինձ աքսոր ուղարկեն:

— Ո՞ր հանցանքիդ համար²⁶⁴:

264 Վահրամ Ալազանին դատել էին Հայկ. ԽՍՀ քրեական օրենսգրքի 67 և 68 հոդվածներով, նա մեղադրվել է հակաառևանգության տրոցկիստական կազմակերպության անդամության մեջ,

— Հիմա հանցավորներին չեն արքարում:

— Քանի՞ տարով...

— Ցմահ, սիրելիս, ցմահ:

— Որտեղ:

— Տեղի մասին ոչինչ չասացին, երևի Սիրիբ կամ Միջին Ասիայի ավազուտներ:

— Ուր էլ որ ուղարկեն, այնտեղի գլխավոր փոստի հասցեով ինձ նամակ կուղարկես: Որտեղ դու, այնտեղ էլ ես: Սիրիբն ու Միջին Ասիական ավազուտները ինձ համար ավելի լավ են, քան նմանատիպ ազատությունը: Կգամ, անպայման կգամ ու քեզ կհասնեն, քեզ հետ կապեն ու քեզ հետ էլ կմեռնեն, — ասացի ես՝ նրան գոտեպնդելով:

Իմ խոսքերից նա անչափ հուզվեց ու արտասվեց: Մի պահ լուռ կանգնած արցունքները սրբեց ու դողդողացող ձայնով ասաց.

— Սպասիր, Մարո ջան, գնամ, տեղ հասնեն, պայմանները ուսումնասիրեն, քեզ նամակ կգրեն ու դու կգաս:

— Այո, սպասել չեմ կարող, շուտով ձմեռը վրա կհասնի, գետերը կսառչեն, այն ժամանակ ուշ կլինի:

— Դե, տեսակցությունը վերջացավ, — ասաց նրա կողքին կանգնած հսկիչը:

Մենք ցանցի այս, նա այն կողմից, դեմքներս իրար մոտեցնելով «համբուրվեցինք» և իրար հրաժեշտ տվինք:

— Գնա՛, գնա՛ սիրելիս, հանգիստ խղճով գնա, ես անպայման կգամ ու կգտնեմ քեզ, — ասացի ես արցունքներս կուլ տալով ու նրան գոտեպնդելով:

* * *

Մեր տեսակցությունից մեկ շաբաթ անց մի նամակ ստացա Բաքվի բանտից: Բայց ինչո՞ւ Բաքվից, չէ՞ որ նա Երևանի կենտրոնական բանտումն էր: Պարզվեց, որ այդ տեսակցության գիշերը նրան արքարել էին Բաքու: Այդ նամակով նա խնդրում էր, որ ես դիմեմ ՆԳ Մինիստրի տեղակալին՝ կադրերի բաշխման գծով ընկեր Աշոտ Տոնիկյանին և նրա միջնորդությամբ հետ ստանամ նրա «Հյուսիսային աստղ» վեպը և նոր կազմած բանաստեղծությունների ժողովածուն, որոնք նրա վերջին բանտարկության ժամանակ բռնագրավված էին: Ես ընկեր Աշոտ Տոնիկյանի անունով մի դիմում գրեցի, որով խնդրում էի, որ ինձ վերադարձնեն բռնագրավված գրքերը: Հինգ օրից ստացա դիմումիս պատասխանը, որով ինձ կանչում էին ՆԳ մինիստրություն: Մյուս օրն առավոտյան, նշված ժամին եղա ՆԳ մինիստրության սարսափ ազդող հինգ հարկանի վարդագույն շենքում և հատուկ թույլտվությամբ ներկայացա նշված անձնավորությանը, որն ինձ ընդունեց շատ սիրալիր և քաղցր ժպիտներով, անգամ անունս գիտեր: Նա արդեն գիտեր, թե ես ինչ նպատակով էի եկել իր մոտ, և անմիջապես իր սեղանի դարակից հանեց ու ինձ կարդաց հատուկ կոմիսիայի կարծիքը այդ երկու գրքերի մասին, որը շարադրված էր մոտավորապես այսպես. «Ալազանի «Հյուսիսային աստղ» վեպը և

բանաստեղծությունների ժողովածուն, երկուսն էլ իսկական հայրենասիրական և սովետական գրքեր են, որոնք գրված են բարձր արվեստով և հայրենասիրական ջերմ շնչով»։ Այդ լսելուց հետո ես չեկիստին հարցրի.

—Այդ բոլորից հետո հապա ինչո՞ւ Ալազանին նորից բանտարկեցիք և ցմահ արքար ուղարկեցիք։

—Հարգելի ընկեր Մարո, այդ ընդհանուր որոշում էր, որի տակ ընկավ նաև ընկեր Ալազանը։ Եթե մեզ մնար, մենք նրան չէինք արքարի, —ասաց չեկիստը մի տեսակ ափսոսանքով, ապա ինձանից ստացական վերցնելով՝ ինձ տվեց Ալազանի երկու գրքերը։

Ես նրան ցտեսություն ասելով, նրա տված հատուկ գրությամբ դուրս եկա ՆԳ մինիստրության տուֆակերտ շենքից։ Գրքերը թևիս տակ դրած, կարծես մասամբ Ալազանին գտած՝ քայլերս ուղղեցի դեպի տուն։

* * *

Ալազանի արքարից տասնհինգ օր հետո, 1949 թվի օգոստոսի մի առավոտ, շատ շուտ, դեռ մույթն ու լույսը իրարից չանջատված, ծեծեցին տանս դուռը։ Բացեցի դուռը։ Սիրվարդն էր։ Նա այլայլված, շունչը կտրած, բարձր լացելով, ինձ փաթաթվելով ու համբուրելով՝ ասաց.

—Էս ինչ լավ եղավ, որ քեզ չեն արքարել։

—Իսկ ինչո՞ւ պիտի արքարեին։

—Միթե՞ դու ոչինչ չես իմացել, այս գիշեր Երևանի մի շարք փողոցներ, նույնիսկ թաղամասեր դատարկել են, ամբողջ ժողովրդին ընտանիքներով, բեռնատար մեքենաները լցրած Սիբիր քշեցին²⁶⁵։ Այս ուղղակի մեր բախտից էր, որ քեզ ձեռք չեն տվել։ Ես հարյուր տոկոսով համոզված էի, որ քեզ արքարած կլինեին։ Վա՛յ, էս ինչ լավ ես պրծել, փառք քեզ, տեր Աստված, էս էլ իմ անմեղ ախպոր բախտիցն էր։

Սիրվարդի պատմածից հետո մի տեսակ սարսուռ ու վախ զգացի։ Իսկապես՝ ինչ սարսափելի կլիներ, եթե ինձ արքարեին Միջին Ասիայի ավազուտներ, իսկ նրան՝ Սիբիր։ Մենք երկուսս էլ իրար կարոտից ու մտածմունքից ուղղակի կխելագարվեինք։ Սիրվարդի հետ տրամվայ նստած գնում էինք։ Տրամվայում ոչ մի խոսակցություն, ոչ մի շշուկ, բարևի փոխարեն իրար նայում և լուռ արտասվում էին։ Մի քանի ծանոթներ ինձ նկատելով՝ զարմանքով արագ շուռ եկան, ինձ նայեցին և երևի մտքներում ասացին. «Առաջին ասքորվողը սա պետք է լիներ, այս ինչ հրաշքով է ազատվել»։

Այո՛, բախտի բերմամբ, թե պատահմամբ պրծել էի։ Ահա այս խառը դրությունն ի նկատի ունենալով՝ ես որոշեցի օր առաջ թողնել Երևանը և հասնել Ալա-

265 Մարո Ալազանի հուշերում կրկին որոշ շփոթ կա։ Հայաստանից մեծ արքարը տեղի է ունեցել ոչ թե 1949 թ, օգոստոսին, այլ 1949 թ. հունիսի 14-ին։ Բայց Մարո Ալազանը ճիշտ է հիշում, որ դա Վահրամ Ալազանի արքարից հետո է եղել։ Ալազանի արքարի որոշումը կայացվել է 1949 թ. ապրիլի 20-ին (ՀԱԱ, ֆ. 1191, Ց. 1, Գ. 55, 56, 57, 58, 59), իսկ ապրիլի վերջերին նրան արդեն տեղափոխել են նախ Բաքվի, ապա՝ Վլադիմիր քաղաքի բանտ, այնուհետև՝ Սիբիր (տես Վահրամ Ալազան, Տառապանքի ուղիներով)։

զանին: Գոնե միասին կլինեինք, իրար հետ կաշխատեինք, իրար հետ կտանջվեինք և իրար հետ էլ կմեռնեինք: Բայց ո՞ր փնտրեմ, որտե՞ղ գտնեմ Ալազանին, Միշին Ասիայի ավազուտներու՞մ, թե՞ ցրտաշունչ Սիբիրում: Ահա հարցեր, որոնք օր ու գիշեր տանջում էին ինձ: Այս կապակցությամբ ես երեք դիմում գրեցի՝ դպրոցին, բժշկական ինստիտուտին և ՆԳ Ժողկոմատին: Վերջին դիմումի մեջ նշեցի, որ ինձ ընդունեն և ասեն Ալազանի աքսորավայրի տեղը: Մի քանի օրից դիմումիս պատասխանը ստացա և հատուկ թույլտվության թերթիկով ներկայացա պատասխան գրության մեջ նշված սենյակը: Ինձ ընդունող չեկիստը իմ ու Ալազանի միացյալ ծանոթը դուրս եկավ, որը մեծ հարգանքով ու սիրալիրությամբ ընդունեց ինձ.

— Լսում եմ Ձեզ, հարգելի ընկեր Մարո:

— Ես ուզում եմ իմանալ Ալազանի ստույգ աքսորավայրը:

— Ինչների՞դ է պետք նրա աքսորավայրը:

— Ուզում եմ գնալ և ցմահ ապրել նրա հետ, նրա հետ տանջվեմ ու նրա հետ էլ մեռնեմ:

— Կեցցեն, Մարո ջան, ես քո մասին ճիշտ այդ կարծիքին էի: Ոչ միայն ես, այլ մեր բոլոր չեկիստներն էլ սիրով ու պարծանքով են խոսում քո մասին:

— Չեկիստներ..., պարծանքով են խոսում իմ մասին... տարօրինակ է...

— Այո, պարծանքով են խոսում քո մասին: Շատերի կանայք լքեցին իրենց ամուսիններին ու ամուսնացան, իսկ դու կրծքով ու տանջանքներով պաշտպանում ես Ալազանին և հայ կնոջ պատիվը: Կեցցեն, սիրելիս, կեցցեն, — ասաց նա ձեռքս սեղմելով և համբուրելով:

— Ես չգիտեմ, կարո՞ղ եմ նրա մոտ գնալ, ինձ այնտեղ ապրելու և աշխատելու պայմաններ կան:

— Պայմաններ կան, նա այնտեղ լրիվ ազատ է, Դուք կարող եք միասին ապրել ու աշխատել: Մի մոռացիր, որ նա ցմահ է աքսորված, և առանց քեզ նրա համար դժվար է ապրել: Մենք բոլորս էլ գիտենք ձեր սիրո չափը, — այս խոսքերից հետո նա շարունակեց, — խեղճ Ալազան, բոլորիս էլ հայտնի է, որ նա անմեղ զոհ է, բայց ձեռքներումս ճար չկա: Ալազանը աքսորված է Կրասնոյարսկի կրայ, որ գյուղ և որ քաղաք՝ դժվարանում եմ ասել, այդ դու կարող ես իմանալ տեղում՝ Կրասնոյարսկի բանտից:

Այս քաշելով, ձեռքս սեղմելով, ինձ բարի ճանապարհի մաղթելով՝ տեղից վեր կացավ ու ինձ ուղեկցեց:

Երկրորդ դիմումիս պատասխանը ստացա դպրոցից, որոնք համաձայն իմ դիմումի ինձ ազատել էին աշխատանքից, և տվեցին մի տեղեկանք, որում գրում էին, որ ես մինչև 1949 թվի օգոստոսը աշխատել եմ Թելմանի անվան դպրոցում և դասավանդել եմ աշխարհագրություն:

Երրորդ դիմումը գրել էի բժշկական ինստիտուտին, որով խնդրել էի տարկետում ձևակերպելին: Ի պատասխան դիմումիս, ինձ հեռացրին ինստիտուտից: Նրանք վաղուց էին մատ թափ տալիս ինձ վրա, բայց այժմ առիթն իր ոտքով էր եկել և նրանք հասան իրենց նպատակին:

ԻՄ ԿՅԱՆՔԻ ՈՂԲԵՐԳՈՒԹՅԱՆ 4-ՐԴ ԷՋԸ

1949 թվականի օգոստոսի 10-ն էր: Դուրսը պարզ արևոտ, բայց իմ հոգում հորդ անձրև ու փոթորիկ էր: Զույգ ճամպուրակներս առած, Ալազանի հարազատներով շրջապատված, գնացինք կայարան: Գնացքի շարժման վերջին զանգը հնչեց: Ինձ ճամփու գցողներից յուրաքանչյուրը հետո գրկախառնվելով, արտասովելով ու համբուրվելով ասաց.

— Գնաս բարով, Մարո ջան, բարի վերադարձ, մեր ջերմ համբույրներն ու բարևները կհաղորդես Ալո Պապարին՝ Վահրամին, մեր հորեղբորը:

Գնացքը դանդաղ ու հանդիսավորությամբ առաջ շարժվեց: Բոլորը թաշկինակները թափահարելով, ուրախ ժպիտներով ճամփու էին գցում իրենց ընկերներին, հարազատներին և ծանոթներին: Իսկ իմ բարեկամները ճամփու էին գցում թախծոտ դեմքերով և արտասովալի աչքերով:

— Գնան բարով, գնան բարով, — ձեռքերը վեր պարզած, գնացքի ընթացքի հետ վազելով, բարձրաձայն կանչում էին իմ երիտասարդ բարեկամներն ու բարեկամուհիները:

Գնում ենք... ես գնացքում, նա գնացքում, տեղներս անորոշ, ես գնացքում, նա գնացքում, իրար համար տանջվելով, իրար սիրով վառված:

* * *

Կուպեն, որում ես գնում էի, չորս տեղանոց էր: Ես և երեք ռուսներ՝ երկու աղջիկ և մի տղա: Տեսքով երեքն էլ հաճելի և ուրախ էին: Ես իրերս տեղավորելուց հետո, գլուխս ափերիս մեջ սեղմած, մտածում էի իմ անհայտ ու անորոշ ճանապարհների մասին: Երկու աղջիկները կարճ ժամանակում տղայի հետ ձեռաց ծանոթացան և մտերմացան, սկսեցին երգել, սրախոսել, իրար հետ կատակել: Աղջիկներից մեկը՝ Տոնյան, կարծես կարդում էր իմ տխուր մտքերը և աշխատում էր այն ցրել և մասնակից դարձնել իրենց ուրախ տրամադրությանը, իսկ Նադյան շրջապատի նկատմամբ անտարբեր էր ու անհոգ: Աղջիկներն ուսանողուհիներ էին և Երևան էին եկել գործնական պարապմունքների: Երկուսն էլ մինչև Նովոսիբիրսկ իմ մշտական ուղեկիցներն էին: Տղայով բոլորովին չհետաքրքրվեցի: Նա խոսակցության ընթացքում ասաց, որ մոտակա քաղաքներից մեկում իջնելու է:

Ճանապարհը լայն, ընդարձակ ու միապաղաղ ռուսական հարթավայր էր՝ ոչ մի սար, ոչ մի ծառ և ոչ մի քար: Դաշտեր, դաշտեր, կանաչ խոտերով և արևածաղկի համատարած դեղին արտերով ծածկված: Չանձրույթս փարատելու համար ես ինձ համար զբաղմունք ստեղծեցի: Մոտս եղած մետաքսյա կտորների վրա սկսեցի աեղնագործել հայկական նուրբ ժանյակներով թաշկինակներ: Ուսանողուհիները այս տեսնելով շատ հավանեցին և խնդրեցին, որ իրենց սովորեցնեմ: Ամբողջ օրը կողքիս նստած, իրենց համար հայկական նուրբ ժանյակներով թաշկինակներ գործեցին: Ամեն մի թաշկինակ ավարտելուց հետո այն դնում էին իրենց վերնաշորերի ծոցագրպանում և հիանում, ուրախանում էին և այտերիս համբույրներ դրոշմում: Տասներեք օրվա ընթացքում մենք շատ ու շատ մտերմացանք և սարսափում էինք բաժանման ժամից: Նրանք ինձ սիրեցին, ես էլ նրանց: Ես ռու-

սերեն շատ լավ կարդում ու հասկանում էի, բայց խոսում էի քերականական մեծ սխալներով: Նրանք էլ կատարյալ դպրոց բացեցին ինձ համար և ամեն առիթով ուղղում էին իմ քերականական սխալները, երբեմն էլ իմ ոչ ճիշտ արտահայտությունների վրա բարձրաձայն ծիծաղում և ուրախանում էինք: Մի անգամ ես խառնեցի շոպոտ և օշուկ (°)²⁶⁶ բառերը: Մի այլ անգամ նապյոքստոկ և սապերնիցա²⁶⁷ բառերը: Փոխանակ ասելու մատնեց տուր, ասացի մրցակցուհի տուր: Մի խոսքով իմ ուսական «դպրոցը» ավելի ուրախ և բովանդակալից դարձրեց մեր օրը:

Տոկյան մի օր ինձ հարցրեց.

— Մարիա Մուրադովնա, Դուք ո՞ր եք գնում և որտե՞ղ եք իջևանելու:

Որպես թե կատակով ասացի.

— Ո՛չ գիտեմ ուր եմ գնում, ո՛չ էլ գիտեմ ուր եմ իջնելու:

— Այդ ինչպե՞ս կլինի, — վրա բերեց Նադյան:

— Այդ ժամանակ գնանք մեզ մոտ, — աղաչական տոնով ասաց Տոկյան:

— Ձե, սիրելիներս, ես ճանապարհս մինչև Կրասնոյարսկ պետք է շարունակեմ, թե այնտեղից էլ ո՞ր կուղարկեն՝ չգիտեմ:

— Իսկ ինչո՞ւ Կրասնոյարսկ, այնտեղ անտանելի ցրտեր են, դուք՝ կովկասցիներդ, այդ ցրտերին չեք դիմանա:

— Դուք ձեր կամքով եք գնում, թե՛ Ձեզ ուղարկում են, — հարցրեց Նադյան:

— Ուղարկում են, սիրելիս, ուղարկում: Ես բժշկական ինստիտուտի նախա-վերջին կուրսի ուսանող եմ, գնում եմ պրակտիկայի, մի քանի ամսից կվերադառնամ:

— Վերադարձին խնդրում ենք մեզ անպայման հեռագրեք, որ գանք Ձեզ դիմավորենք, տանենք մեր ծնողների հետ ծանոթացնենք: Մի տաս օր մեզ մոտ կապրեք, հետո Ձեզ ճամփա կդնենք դեպի ձեր շոգ Երևանը:

Մոտենում էր բաժանման ժամը: Նրանք ինձ տվին իրենց հասցեներն ու լուսանկարները, իսկ ես միայն լուսանկարս՝ խոստանալով հասցես իմանալու դեպքում ուղարկել:

* * *

Գնացքը միալար շփշփոցով վազում ու վազում էր՝ ետևում թողնելով ան-ծայրածիր դաշտավայրեր և ջրառատ ու լայնահուն գետեր:

— Սա ո՞ր ծովն է:

— Դա ծով չէ, Մարիա Մուրադովնա, դա Օբի վտակ Իրտիշն է, հիմա մենք նրա վրայով կանցնենք: Դուք իսկական ծովերին՝ Օբին և Ենիսեին հետո կհանդիպեք, այ դրանք իսկական ծովեր են:

— Եթե գետի վտակը այս մեծության է, բա ի՞նչ մեծության կլինի մայր գետը, — ասացի ես:

— Կտեսնեք, կտեսնեք, մայր գետերն էլ կտեսնեք և կհամեմատեք ձեր Հրազդանի հետ:

²⁶⁶ Շշուկ և (°):

²⁶⁷ Մատնեց և մրցակցուհի:

Նրա խոսքերի վրա մենք ծիծաղեցինք: Բնչ համեմատություն Օբի, Ենիսեյի և Հրազդանի միջև: Այդ նշանակում է Մասիս սարը համեմատել նրա առջև ընկած քարի հետ: Եվ զարմանալիս այն էր, որ այս գետերից ոչ աղմուկ էր լսվում, ոչ էլ ընթացքն էր երևում, ուղղակի անշարժ կանգնած էին: Միթե՞ այսպիսի անշարժ գետեր կան՝ զարմացած հարց էի տալիս ինքս ինձ:

* * *

Ահա Նովոսիբիրսկը, բավականին մեծ քաղաք: Գնացքը այնտեղ պետք է մեկ ժամ կանգնեք: Նաղյան ու Տոնյան ինձ խնդրեցին գնալ իրենց մոտ, հանգստանալ, ապա նոր շարունակել ճանապարհը: Ես ուշանալուց վախենալով՝ չհամաձայնվեցի: Նրանցից ոչ մեկը մինչև գնացքի շարժվելը տուն չգնաց, նստեցին կուպեում, ինձ զբաղեցրին և խոսեցրին: Գնացքի անջատման զանգը հնչեց: Մենք իրարից բաժանվեցինք գրկախառնությամբ, համբույրներով և արտասուքով:

* * *

Նովոսիբիրսկից ունեցա նոր հարևաններ՝ երկու տղամարդ և մեկ կին: Երեքն էլ միջին տարիքի, երեքն էլ ռուս:

Առավոտյան սանրվելուց ու լվացվելուց հետո սկսեցի նախաճաշել: Տղամարդկանցից մեկը մեկ լավաշին էր նայում, մեկ իմ բերանին:

— Այդ ի՞նչ եք ուտում, — զարմացած հարցրեց նա:

— Հաց, — պատասխանեցի ես:

— Այդ ի՞նչ տեսակի հաց է, ես կարծեցի թե թուղթ եք ուտում, միթե՞ դրանով կարելի է կշտանալ:

Որպես պատասխան, ես նրան նախաճաշի հրավիրեցի: Նա էլ իր ունեցածը մեջտեղ բերեց, մյուսներն էլ մեզ միացան և մի ընդարձակ ու խայտաբղետ՝ հայկական և ռուսական ուտելիքներով սեղան բացվեց, միայն օդին էր պակասում: Տղամարդկանցից մեկը առաջ սալն էր կծում, հետո լավաշ հացը: Այդ ինձ մոտ զգվանք առաջացրեց: Ես սալը լավաշի մեջ փաթաթեցի, բրդուջ շինեցի և տվի նրան: Նա սիրով վերցրեց, մեծ ախորժակով կերավ և ասաց.

— Օ՛, այսպես ավելի հարմար է, կարծես սալն ավելի համովացավ:

Ուտելուց հետո մի կողմից սեղանն էի հավաքում, մյուս կողմից հարցնում.

— Հը, կշտացա՞ք:

— Այն էլ ոնց... ձեր հացը և՛ համով էր, և՛ կշտացնող, — պատասխանեց այն մարդը, որն առաջին անգամն էր տեսնում լավաշ հաց:

— Բա ասում էիք չեք կշտանա, տեսա՞ք ինչպես կշտացաք, էլ մի շաբաթ չեք սովածանա, — կատակով ասացի ես:

Քիչ հետո մեր կուպե մտան մեկ տասնյակ կին ու տղամարդ և խնդրեցին ցույց տալ այդ տարօրինակ հացը: Ես չորս հատ լավաշ հանեցի և նշխարքի պես բոլորին մի-մի կտոր տվեցի: Նրանք զարմացած, հացը շուտ ու մոտ տալով՝ սկսեցին ուտել և իրար հետ կարծիքներ փոխանակել մեր լավաշի շուրջը:

— Իսկ սա դ՞ր երկրի հացն է, էս ճնց են խմորը ձգում, որ այսպես նրբանում և թղթի նման է դառնում:

— Դրա համար կա հատուկ սարք և հատուկ թխելու տեղ, որքան էլ բացատրեմ, ձեզ համար հասկանալի չի լինի, դա պետք է սեփական աչքով տեսնել, որ լավ պատկերացնեք:

Մեր կուպեի տղամարդիկ ուտելուց հետո մի-մի լավաշ դրին գրքերի ծալքում և ասացին.

— Էս մի կտորը գյուղ պիտի տանեն և ցույց տամ մերոնց, բայց ոչ ոք չի հավատա, որ սա հաց է և որ կա երկիր, որ կերակրվում է սրանով և կշտանում:

* * *

Ի նկատի ունենալով, որ Ալազանը նույնպես ճանապարհին էր, ես բոլոր կայարաններում իջնում, մոտենում էի գնացքներին, նրա ամբողջ երկարությամբ Ալո՛, Ալո՛ կամ Ալազան կանչում և պատասխան չստանալով, տխուր-տրտում, հույսս կտրած վերադառնում էի վագոն:

Նովոսիբիրսկից Կրասնոյարսկ մի կիսակայարանում հանդիպեցի երկու հարյուր ապրանքատար վագոններից կազմված մի գնացքի, որը քաշում էին երկու ծանրաշարժ շոգենեքենաներ: Նրա փոքրիկ պատուհանիկներից նկատեցի մարդկային դալուկ ու հյուծված դեմքեր: Հաստատ համոզվելով, որ դա էտապային գնացք էր, շտապ քայլերով մոտեցա նրան և չափավեցի: Այդ գնացքով տանում էին այն ընտանիքներին, որոնց մի գիշերվա ընթացքում տեղահան էին արել իրենց տնից և տեղից, հայրական գյուղերից ու քաղաքներից: Գնացքի վագոնների վրա էլ աչք կապելու համար գրված էր. «Գնում ենք կոլխոզներին օգնելու», բայց ինչո՞ւ հրացանի հսկողությամբ և կողպեքի տակ դրված, բայց ինչո՞ւ ապրանքային փակ վագոններով...

Մոտենալով գնացքին, նրա ամբողջ երկարությամբ «Ալո՛, Ալո՛, Ալազան» կանչելով քայլում էի: Արագությամբ, հրացանի փողն ինձ ուղղված, քիթ ու մոույթը ծոմոած, բարկացկոտ տեսքով ինձ մոտեցավ պահակը և ասաց.

— Շուտ, շուտ հեռացիր, թե չէ կկրակեն:

Ես դանդաղ քայլերով գնացքից մի փոքր հեռացա: Ականջիս հասան հետևյալ արտահայտությունները.

— Անհոգի, դուռը բաց, որ մի փոքր օդ շնչենք, երեխասս մեռնում է:

— Մեռնում է մեռնի, չեմ բացի, — պատասխանեց հրացանավոր հսկիչը:

Այս ինչ անսիրտ ու անհոգի գազան է՝ մտքումս ասացի ես ամբողջ գնացքի երկարությամբ քայլելով:

Մի այլ պատուհանիկից մի կին գույգ չորացած ձեռքերը պարզած բարձրաձայն լալիս ու ասում էր.

— Դուռը բաց, երեխասս քաղցից մեռնում է, բաց, որ մի շիշ կաթ առնեմ:

Հսկիչը ժայռի նման անշարժ, ժայռի պես խոժոռ, մեջքով դեպի կինը դարձած, կանգնած էր: Կինը թելով կապած կես լիտրանոց շիշը պատուհանից ցած կախեց ու ինձ ձեռքով կանչելու նշան արեց: Ես, օգտվելով պահակի անշարժ դիրքից, թաքուն մոտեցա կնոջը, վերցրի շիշն ու կաթնավաճառի մոտ վազեցի: Երբ կաթը նրան տվի, նա ինձ ասաց.

— Ապրես աղջիկս, կյանքումդ վատ օր չտեսնես, բոլորին ասա, որ մեզ ընտանիքներով Սիբիր են քշել:

Հուզված ու մտամոլոր առաջ էի գնում: Մի այլ պատուհանիկից լսեցի հետևյալը.

— Դուռը բաց, քրտնխաշ եղանք, ծարավ կոտորվեցինք:

Ես նայեցի լավող ձայնի կողմը: Պատուհանիկի մոտ խոնված էին գազազած դեմքերով կանայք ու տղամարդիկ և սրբիչներով անդադար սրբում էին դալուկ դեմքերի ու պարանոցների քրտինքը: Ահա քեզ կոլխոզնիկներին օգնողները, որոնք գնում էին գենքի հսկողությամբ, անասունների պես իրար վրա թափված: Ընտանիքների էտապը տեսնելով, ինձ մոտ սկսվեց հոգեմաշ և անքուն գիշերներ և զանազան եզրակացությունների հանգեցի: Եթե ընտանիքներին այս պայմաններում են աքսորում, ապա կալանավորներին ինչ պայմաններում են աքսորում: Ինչ կլինե՞ր իմ դրությունը, եթե ինձ էլ այդ պայմաններում աքսորեին:

Այս մտքերով տարված, հուզված, աշխարհից ու մարդկությունից հեռացած, ինքս իմ մեջ պարփակված էի, երբ գնացքի բարձրաճիչ սուլիչը ինձ ուշքի բերեց: Փնչած ու թշաաց, հոգնած ու դադրած, կարծես ինձ պես ջղայնացած, կանգնեց Կրասնոյարսկի լայն ու ընդարձակ կայարանում:

119. ԿՐԱՍՆՈՅԱՐՍԿ–ՍԻԲԻՐԻ ՄԱՅՐԱՔԱՂԱՔԸ

Կրասնոյարսկը փոված էր Ենիսեյ գետի աջ ու ձախ ափերին: Երկաթուղային մեծ հանգույց և գետային շատ բանուկ նավահանգիստ էր: Ճամպրուկներս կայարանում պահ տալով՝ քայլեցի Կրասնոյարսկի լայն ու ընդարձակ փողոցներով, որոնք աչքի էին զարնվում իրենց անթերի մաքրությամբ ու կոկիկությամբ: Տները փայտաշեն ու աղյուսաշար էին, որն իմ մեջ կասկած առաջացրեց, թե այս ցրտաշունչ երկրում փայտաշեն տներում ճնց չեն սառչում: Քայլում եմ Մարքսի անվան լայն ու ընդարձակ ծառազարդ փողոցով և անցորդներին հարցնում Սուրիկովի փողոցը: Ահա և գտա Սուրիկովի №11 փայտաշեն երկհարկանի տունը: Դուռը թակեցի: Դուռը բացեց 18 ամյա սիրունիկ, ժպտադեմ մի աղջիկ, որն անչափ նման էր իմ ուղեկից Տոնյային:

— Ահա Ձեզ նամակ Տոնյայից, — ասացի ես՝ նամակը նրան տալով:

Նա մի քանի տող կարդալուց հետո, ինձ առաջնորդեց տարիքավոր մի կնոջ մոտ, որն ակնոցների վրայից ինձ չափ ու ձև անելուց հետո կարդաց Տոնյայի նամակը և ժպտալով ասաց.

— Ինդրեմ նստեցեք մինչև նամակը կարդամ, տեսնեմ ինչ է գրում իմ Տոնյան:

Նամակը ընթերցելուց հետո 18-ամյա աղջկան կարգադրեց ինձ հետ կայարան գնալ և ճամպրուկները տուն բերել: Նա ինձ հատկացրեց մի սենյակ՝ իր բոլոր հարմարություններով: Հետաքրքրվեց, թե ինչ պայմաններում եմ ծանոթացել Տոնյայի հետ: Նամակը ձեռքում պահած ակնոցները նորից դնելով՝ ասաց.

— Այս ինչ լավ աղջիկ եք եղել, որ մեր Տոնյան այսքան կապվել և շատ սիրել է Ձեզ: Լսեցե՞ք, թե ինչ է գրում Ձեր մասին. «Մորաքույր, խնդրում եմ հյուրիդ ընդունես ինձ պես, քո հարազատի պես և շատ լավ հյուրասիրես, թե չէ քեզանից կխտովեմ»: Ռազ Տոնյան գրել է լավ ընդունել, ես էլ քեզ շատ լավ կընդունեմ, — ասաց կինը ժպտալով և ինձ հարց ու փորձ անելով:

Ճամայրուկներս տեղավորելուց հետո առաջին գործս եղավ գնալ բաղնիք, որի կարիքը խիստ զգացվում էր: Հաստ ու երկար մազերս քանդած ուսերիս թափված մտա բաղնիք և մի կողմի վրա կանգնած սկսեցի հայացքով տաշտ ու կոռուշկա²⁶⁸ փնտրել: Բաղնիքը ցնցուղներ չունեի, մեկ տասնյակից ավելի ջրի ծորաններ էին գործում առանց կոռուշկանների: Կողքով անց ու դարձ անողները ինձ նայելով իրար ասում էին. «Իսկական ռուսակա է, այսքան երկար ու խիտ մազերը ղնց է պահել, ղնց է լվանում, մազերն իր բոյից երկար են»: Ճիշտ որ, ղնց լվանամ, երբ ձեր բաղնիքում միայն տաշտեր կան՝ մտքումս ասացի ես:

Սկսեցի ուսումնասիրել դրանց լողանալու մեթոդները: Բոլորը մի-մի տաշտ ջուր վերցրած նստարաններին դրած, գլուխները սապոնում, բաղերի պես տաշտի ջրի մեջ թաթախում ու հանում էին: Նորից սապոնում, նույն կեղտաջրի մեջ գլուխը թաթախում, տրորում և վերջումն էլ մի տաշտ ջրով պարզաջրվում: Մի երկու տաշտ ջրով էլ մարմինները լվանում ու մաքրվում էին:

Ոչ թե երկու, միայն իմ գլուխը լվանալու համար տասներկու տաշտ ջուր չէր բավարարի, սրանք ոչ թե լողանում, այլ կեղտը վրաները փափկացնելով դուրս են գալիս: Ես սկսեցի տաշտ որոնել: Նստարաններից մեկի վրա մի ազատ տաշտ տեսա, կողքին բարդենու ճյուղերից մի ավել դրած: Տաշտը տարա կողով-կշտով տաք ջրով ու սապոնով մի լավ լվացի: Նստարանի վրա դրված ավելը ոտքով մի կողմ շարտելով, նստարանն էլ ուզածիս պես մի լավ լվացի և սկսեցի նրանց մեթոդով լողանալ: Այդ ժամանակ ինձ մոտեցավ համակրելի, բարեկազմ մի կին ու ասաց.

— Դուք իմ տեղն ու տաշտը գրավել եք, իսկ ինչո՞ւ գետնին շարտեցիք իմ ավելը:

— Ավելը... ներողություն, բաղնիքում Ձեր ինչի՞ն էր պետք, երևի Դուք բաղնիքի հավաքարարուի՞ն եք:

— Ոչ,— ծիծաղելով ասաց կինը՝ զգալով իմ օտար լինելը,— ավելով մի պարիմայա²⁶⁹, Դուք երևի կովկասցի եք:

— Այո, հենց այսօր եմ եկել:

— Դե եկեք միասին լողանանք: Ես Ձեզ կօգնեմ, որ Դուք կարողանաք լվանալ Ձեր այդ ահեղի մազերը, հետո Ձեզ ցույց կտամ, թե ինչի համար են ավելները:

— Եթե դուք մեր լավաշից ու թոնրից գաղափար կկազմեք, ես էլ ձեր ավելներից ու պառնիկից գլուխ կհանեմ,— մտածեցի ես ու շարունակեցի լողանալ մեր պապենական սովորություններով: Նա տաշտով ջուրը բերում ու լցնում էր գլխիս, իսկ ես լվանում էի: Գլուխս լվանալուց հետո, մարմնիս քիսա քսեցի:

— Օ՛, որքան կեղտ դուրս եկավ Ձեզանից, քանի՞ ամիս է, որ չեք լողացել,— զարմացած հարցրեց նա:

— Տասնչորս օր, իսկ Դուք արդեն մաքրվեցի՞ք, լողացա՞ք,— հարցրի ես:

— Այո՛, ես շատ լավ լողացա և մաքրվեցի,— ասաց նա՝ մարմնին ձեռքը քսելով:

268 Ռուսերեն՝ крыжка, տվյալ պարագայում մետաղյա բռնակով տարա՝ ջուր լցնելու համար:

269 Մենք շոգեբաղնիք ենք անում:

— Դե Ձեր մաքուր ձեռքը տվեք ինձ:

Նա իր մաքուր ձեռքը դրեց իմ ափի մեջ և ես նրա ձեռքին մի լավ քիսաքսեցի: Այդ «մաքուր» մարմնից ավելի կեղտ դուրս եկավ, քան իմ «կեղտոտ» մարմնից:

— Այսքան կեղտ որտեղից հանեց Ձեր այդ հրաշալի մեշտեղ²⁷⁰, խնդրում եմ՝ որպես հիշատակ այն նվիրեք ինձ, որ այսուհետև ես պո Կավկազսկի²⁷¹ լողանամ և միշտ հիշեմ Ձեզ: Դուք շատ լավ լողանալ գիտեք, իսկ մենք ուզ, դվա ի վայո²⁷²:

— Գոնե մի լավ բան ուզեիք, քիսան ինչ է՝ որ նվիրեմ, — ասացի ես ծիծաղելով:

— Դա շատ լավ նվեր է, Դուք քիսայի հետ ինձ նվիրեցիք ձեր լողանալու հրաշալի տրադիցիաները: Հիմա խնդրում եմ ինձ հետ եկեք, Ձեզ էլ ցույց տամ մեր սովորությունները՝ պառնիկների և ավելի նշանակությունը:

Նա ձեռքս բռնած ինձ տարավ գոլորշապատ և անտանելի տաք մի սենյակ, որտեղ ոչ թե մարդիկ, այլ առնետներն էլ շնչահեղձ կլինեին: Նա ավելի թաթախեց եռացող մի մեծ կաթսայի մեջ, ապա այն ջրաթաթախ խփեց շիկացած մի երկաթե խողովակի, որից չտեսնված գոլորշի բարձրացավ, և այդ նույն ավելով սկսեց հարվածել իր մարմնի զանազան մասերին և կարմրեց ճակնդեղի պես: Ապա նորից նույն գործողությունները կատարելուց հետո գոլորշախառն ավելն ինձ տալով՝ ասաց.

— Խնդեմ, փորձեք, երկար ճանապարհորդությունից հետո Ձեզ շատ լավ կհանգստացնի:

Ես ավելի վերցրի և ծիծաղելով մի քանի հարված հասցրի մարմնիս զանազան մասերին, բայց ոչ թե հանգստացրեց, այլ ցավ ու տհաճություն պատճառեց ինձ: Երբ դուրս եկանք պառնիկից, ես նրանից ներողություն խնդրեցի, որ առանց իմանալու ռուսական սովորությունները նախ նրան հավաքաբար դարձրի, հետո էլ նրա ավելի գետին շարտեցի: Մենք միասին մի լավ ծիծաղեցինք ռուսական սովորությունների և իմ անտեղյակության վրա:

— Ոչինչ, ոչինչ, յուրաքանչյուր ազգ ունի դարերից եկած իր տրադիացիաներն ու սովորությունները: Ձեր կիսան էլ ինձ համար էր նորություն, այսուհետև միշտ ձեր կիսայով կլողանամ և միշտ կհիշեմ Ձեզ:

Մենք իրարից բաժանվեցինք շատ գոհ ու շնորհակալությամբ:

* * *

Գնացի տուն: Տանը Տոնյայի մորաքույրը թեյը դրած, ջրիկ խմորով առանց յուղի թավայի մեջ ինչ-որ լավաշներ էր թխում: Խեղճեր, — մտածեցի ես, — թոնիր ու մագրակա էլ չունեն, որ իրենց հացը թխեն: Նա կլոր հացերը իրար վրա դարսած մի ափսե յուղի հետ միասին սեղանին դնելով ասաց.

270 Փոքրիկ պարկ:

271 Կովկասյան ձևով:

272 Մեկ, երկու և վերջ:

— Խնդրեմ, անուշ արեք:

— Սա ինչպե՞ս ուտեմ, — հարցրի ես:

Նա բլինչիկը (այդպես էին կոչում այդ կլոր հացերին) բրդում շինեց, թաթախեց յուղի մեջ ու կերավ: Ես մի քանի բլինիներ ուտելուց հետո կանգնեցի, շատ դժվար էր այդքան յուղոտ հացեր ուտել: Ես մի քանի բրդում էլ սմետանով կերա և սեղանից հեռացա, ինքս ինձ ասելով. «Չէ՛, սրանց կլոր հացերն էլ են լավ կշտացնում»:

* * *

Սյուս օրը առավոտյան վաղ քայլերս ուղղեցի դեպի Կրասնոյարսկի պատմական բանտ, որը շատ մոայլ ու սարսափազդու տեսք ուներ: Պատմում էին, որ այդ բանտը կառուցվել է Եկատիրինա 2-րդի ժամանակներում և որ մինչև օրս էլ սարսափազդու է ոչ միայն արտաքինով, այլև իր ներքին կառուցվածքով և կահավորությամբ: Մինչ օրս էլ պահպանվում են նրանց երկաթակուտ շղթաներն իրենց կողպեքներով, որոնցով իր ժամանակին շղթայակապ էին արել հեղափոխական մարտիկներին (անմիջապես պատկերացրի շղթայակապ խեղճ Ալազանին): Պահպանված էին նաև ցեմենտյա հատակի մեջ սեղմված երկաթյա մահճակալները, երկաթապատ դռները, մեկ փթանոց ծանր կոշիկները, որը հագնողը տաս քայլից հետո հոգնում է:

Մոտեցա մի պատուհանիկի և հարցրի.

— Ալազան Վահրամ Մարտիրոսովիչ անուն ազգանունով կալանավոր ունե՞ք:

— Այդպիսի ազգանուն կյանքումս չեմ լսել և մեր ցուցակներումս էլ չեմ տեսել, — շատ հարգանքով ու բարյացակամ պատասխեց չեկիստը և ավելացրեց, — գնացեք պետի մոտ, գուցե աքսորվածների ցուցակում գտնեք նրան:

Գնացի պետի մոտ և հարցրի Ալազանի մասին: Նա պատասխանեց.

— Այդպիսի ազգանվան դեռ չեմ հանդիպել, մի երկու օրից նոր էտապ կստանամ, առավոտյան շուտ եկեք, ցուցակները կստուգեմ, եթե գտա՝ Ձեր պատասխանատվությամբ նրան կթույլատրեմ միասին նշված աքսորավայրը գնաք, եղմվ:

— Ոչ միայն եղավ, այլ շատ լավ եղավ, — ասացի ես կասկածամտությամբ և շարունակեցի խոսակցությունը, — Դուք անհավատալի բաներ եք ասում:

— Ո՛չ, ո՛չ, հավատացեք ինձ, հազարավորիների եմ թույլատրել, մենակ Դուք չեք:

Այդ բարձր տրամադրությամբ քայլերս ուղղեցի դեպի Կենտրոնական փոստ, որը շատ լայն, ընդարձակ և լուսավոր նորակառույց էր և ուներ իր բոլոր բաժիններն ու հարմարությունները: Մոտեցա նամակներ առաքող պատուհանիկին և հարցրի.

— Ալազան Մարո Մուրադովնա, դովոստրեբովանիե²⁷³ նամակներ կամ հեռագրեր չունե՞ք:

— Ունենք, — ժպտալով պատասխանեց երիտասարդը՝ նամակներն ու հեռագրերը քրքրելով:

273 Ցպահանց:

Սկսվեց սրտիս արագ ու անհամաչափ զարկերը: Չնայած շենքի ընդարձակությանը, կարծես օդը ինձ չէր հերիքում, շունչս կտրվում էր, սարսափում էի նրա «չունենք» խոսքից: Նրա մատների հետ աչքերովս ու սրտովս շուտ էի տալիս բոլոր նամակները:

— Ահա, գտա, — միանգամից նամակների դաստայից քաշեց երեք նամակ և ասաց, — խնդրեմ, Ձեր անձնագիրը ցույց տվեք և ստացեք նամակները:

Սիրտս կարծես կանգ առավ: Դողացող ձեռքերով նրան մեկնեցի անձնագիրս և ստացա երեք նամակ: Երբ տեսա Ալազանի ձեռագիրը, մի վայրկյանում աչքերիս դիմաց մթնեց, ամբողջ մարմնովս սարսուռ ու դող անցավ, հուզմունքից լուռ արտասվում էի: Նամակներից մեկը բացելով կարդացի, բայց ոչինչ չհասկացա, շուրջս նայեցի, որ մեկին գտնեմ ու կարդալ տամ, բայց ո՞ր եմ գտնվում, ո՞ր, շուրջս ոչ մի հայ չգտա: Նորից արտասվալի աչքերով սկսեցի կարդալ:

— Ընկերուհի, ընկերուհի, ստացեք Ձեր անձնագիրը, — ասաց նամակներ առաքող երիտասարդը:

Անձնագիրս վերցնելուց հետո նորից սկսեցի կարդալ նամակները: Նա գրում էր. «...ին տանջված Մարո ջան, ինձ այսօր ուղարկեցին Կրասնոյարսկի երկրամասի Բոգուչանի²⁷⁴ շրջանի Արտյոմովոյ գյուղը, բայց կարող է պատահել մինչև Բոգուչանի շրջան չհասնեմ, մոտիկ գյուղերում բանվորական ձեռքի կարիք զգացվի և այնտեղ ինձ իջեցնեն: Դու ամբողջ Ենիսեյ և Անգարա գետերի ափերին փոված քաղաքներն ու գյուղերը ինձ հարցնելով գնա մինչև Բոգուչանի շրջանի Արտյոմովոյ գյուղը»:

— Ափսո՛ս, շատ ափսոս, — ինքս ինձ հետ խոսելով ասացի ես, — ինչ, ինչ մոմենտ եմ ձեռքիցս բաց թողել:

Նամակից պարզվեց, որ երբ ես գնացքից իջել եմ, նա շոգենավ է նստել և շարժվել է Սիբիրի խորքերը: Երանի՜ մեկ օր առաջ հասնեի, և ամեն ինչս էլ բարեհաջող կընթանար ու մենք միասին կգնայինք նշված աքսորավայրը:

Նամակը ավարտելուց հետո ես ինձ նախատեցի, թե ինչու գնացքից իջնելուս պես բանտ ու նավահանգիստ չգնացի: Բայց ինչ իմանայի, քաղաքին անծանոթ էի: Ափսո՛ս, հազար ափսոս, ինչպես զրկվեցի այդ երջանիկ պահից: Այո՛, թեև աքսոր, բայց շատ երջանիկ կլինեինք միասին: Հիմա գնում ենք տանջանքների ու վշտերի մորմոքը սրտներումս, ո՞ր՝ չգիտենք, ես ճամփին, նա ճամփին, իրարից անտեղյակ, ճամփան երկար, ճամփան անծանոթ, հեռո՛ւ հեռավոր:

120. ԼԱՅՆԱՅՈՒՆ ԵՆԻՍԵՅԻ ՋՐԵՐՈՒՄ

Երեք օր չարչարվելուց հետո վերջապես շոգենավի համար տոմս ճարեցի: Ճամայրուկները ձեռքիս տիրոջ պես գեղեցիկ, տիրոջ պես մարտական, տիրոջ պես հպարտ կեցվածքով մտա «Մայակովսկի» երկհարկանի շոգենավը: Նավում, ինչպես ասում են, ասեղ գցելու տեղ չկար: Մի կերպ սեղմվելով գտա տոմսում

274 Բոգուչանը Կրասնոյարսկի երկրամասի Բոգուչանի շրջանի շրջկենտրոնն է: Գտնվում է Անգարա գետի ձախ ափին: Շրջանը հարուստ է տարբեր հանածոներով՝ նավթ, գազ, ածուխ, տարատեսակ մետաղներ: Բնակավայրը հիմնվել է 17-րդ դարում: 19-րդ դարի երկրորդ կեսից շրջանը հայտնի է որպես քաղաքական աքսորավայր:

նշված կուպեն, որում արդեն տեղավորվել էին ամուսիններ իրենց 12-ամյա որդու հետ: Կես ժամից «Մայակովսկին» շարժման ազդանշան տվեց և հպարտ կարապի նման լողաց ահռելի, հանդարտահոս Ենիսեյի պղտոր ջրերում: Նա բազմաթիվ պտույտներ կատարեց անծայրածիր մշտադալար տայգայում: Մշտա...դալար... Արդո՞ք տայգան մերձարևադարձային գոտում է գտնվում՝ կհարցի ընթերցողը: Ո՛չ, նա մերձարևադարձային գոտում չի գտնվում, բայց նրա փշատերև և մշտականաչ եղևնու անտառները այդ տպավորությունն են թողնում: Գնում եմ Սիբիրի խորքերը: Ճիշտն ասած՝ ես շատ վատ պատկերացում ունեի այդ երկրի մասին: Իմ կարծիքով դա դժոխսային մի երկրամաս էր, որտեղ մարդկանց ուղարկում էին տանջելու և պատժելու համար, բայց բոլորովին հակառակ պատկեր տեսա: Գնում եմ Ենիսեյի վրայով, որի լայնությունը 7–8 կմ էր, իսկ խորությունը 15–20 մ²⁷⁵: Ընթացքն աննկատ և անաղմուկ էր: Նրա երկու ափերին բարձրանում էին բազմաթիվ բլրակներ, որոնք պատած էին երկնասլաց փշատերև եղևնու խիտ ու անանցանելի կուսական անտառներով: Տեղ-տեղ երևում էին ահռելի հաստաբուն փչակավոր ծառեր, որոնցում ապրում էին մոխրագույն արջերը, սկյուռները, կզաքիսները ու աքիսները, բազմագույն թուփակները, արագավազ եղջերուներն ու իշաթմաները: Հեռվից լսվում էր բազմապիսի թռչունների ուրախ համերգը, որն ավելի հմայիչ ու չքնաղ էր դարձնում տայգան:

Չքնաղ էր նաև Ենիսեյը: Մերթ հոսում էր լուռ ու մթին տայգայով, խոր-խոր ձորերով, կանաչ դաշտերով, մերթ էլ փաթաթվում էր բլուրներին ու սլանում առաջ: Նրա մեջ էին թափվում բազմաթիվ իրարից ոչ փոքր գետեր ու գետակներ: Ենիսեյին շրջապատող օդը մաքուր էր, թափանցիկ, կանաչաբույր ու հաճելի: Տեղ-տեղ ծառերը սողալով նրա ջրերին էին հասնում, խմում անուշահամ ջրերը, լվանում իրենց կանաչ վարսերը և հեքիաթային պատկերներ էին քանդակում Ենիսեյի ափերին: Ահա այսպիսին էր իմ տեսած Սիբիրը:

«Մայակովսկին» դանդաղ ու հանդիսավոր սահում էր Ենիսեյի հանդարտ ու անվրդով պղտոր ջրերում՝ պատռելով տայգայի լայն ու ընդարձակ, մշտականաչ չքնաղ կուրծքը: Հազարավոր կիլոմետրեր անցա, բայց ո՛չ մի թիզ հող, ո՛չ մի կտոր քար, անսահման ու անծայրածիր, մշտականաչ տայգան էր փոված Ենիսեյի գույգ ափերին: Փայտի, մուշտակի, թռչնի և այլ կենդանիների մսի ինչ հարստություն: Ամառանոցի ինչ չքնաղ վայրեր, ինչ առողջարար օդ ու ջուր, եթե չլինեին ծխի պես կանգնած մժողովներն ու մեծ-մեծ մոծակները, եթե լինեին ամառային ու աշնանային երկար ու տաք օրերը: Ահա այսպիսին էր իմ տեսած Սիբիրը:

Ենիսեյի մեջ ես տեսա տարբեր մեծության և տարբեր գույնի կղզիներ: Կանաչ կղզին հասկանալի էր, բայց ինչո՞ւ էին սպիտակ Ենիսեյի մի շարք կղզիները, արդյո՞ք ձյուն էր տեղացել: Ո՛չ, դրանք «թռչնի շուկաներ» էին: Ենիսեյի բազմապիսի և առատ ձկները դեպի կղզիներ էին ձգում բազմաթիվ և բազմապիսի թռչունների երամներ և ստեղծում «թռչնի շուկաներ»։ Պատմում էին, որ կղզիների հա-

275 Մարկ Ալազանը չի չափազանցնում: Ենիսեյը որոշ տեղեր նույնիսկ մինչև քսան կիլոմետր լայնություն ունի, իսկ միջին հոսանքներում սովորաբար լայնությունը 1,5 ից 5 կիլոմետր է՝ կալված խորությունից, որը նույնպես փոփոխական է և տեղ-տեղ հասնում է 30–40 մետրի:

րևան բնակիչները մեծ հարստություններ էին դիզում նրանց ձվերի, մսի և փետուրների վաճառքից:

Ենիսեյը տարվա տարբեր եղանակներին տարբեր գույնի հագուստներ էր հագնում, գարնանը՝ սրճագույն, ամռանը՝ արծաթագույն հսկա մի վիշապ էր դառնում և փաթաթվում կանաչագույն խիտ տայգայի գանգրահեր բլուրներին, իսկ աշնանը դեղնավուն հագուստներ էր հագնում: Ձմռանը երեք մետր հաստությամբ սպիտակ ադամանդակոտ տաք մուշտակ էր հագնում և իր ծոցում տաքացնում բազմապիսի և բազմաթիվ համեղ ու թանկարժեք ձկների:

Չնայած իր բուք ու բորանին՝ 50–62 աստիճան սառնամանիքներին, ծխի պես կանգնած մժողովներին, թունավոր մոծակներին ու մահաբեր կլեշներին (տզերին), Սիբիրի բնությունը չքնաղ է ու հեքիաթային:

* * *

Իմ կուպեում, ինչպես վերը նշեցի, չորս հոգի էինք՝ ես, ամուսինները և 12 տարեկան մի տղա, որը ոչ մի առնչություն չուներ նրանց հետ: Ես փոքրիկ Լիոնիկին խղճալով՝ ամբողջ ճանապարհին իմ բերանի պատառը կիսում էի նրա հետ: Նրա ասելով նա ծնողներ չուներ և գնում էր իր մորաքրոջ մոտ մշտական ապրելու: Ամուսինը, երբ հանեց իր պիջակը, նրա թևերն ու կուրծքը զարդարված էին կանաչի գեղեցիկ գլուխներով և բերանը բաց թևատարած արծիվներով: Ես զարմանքով ու սարսուռով նայեցի նրա մարմնին և մտքումս ասացի. «Այս մարդը ո՞նց է դիմացել այսքան ասեղների հարվածներին»: Պարզվեց, որ դա ոչ թե պատանեկական անմեղ խաղ է եղել, ինչպես անում էին գյուղացի տղաները, այլ դա գողերի իրար գտնող էմբլեմն էր:

Ես ամուսնուն հարցրի իր մասնագիտության մասին: Նա մի օր ժուռնալիստ էր, մի շաբաթ հետո՝ հաշվապահ, հետո պլանավիկ դարձավ: Դա ևս հաստատում էր, որ ես ճանփորդում եմ կասկածելի մի ընտանիքի հետ: Չնայած այդ բոլորին, մեր փոխհարաբերությունը շատ լավ և բարեկամական էր:

Եղա Ենիսեյի ամբողջ երկարությամբ փոված երկու ափերի բոլոր նավահանգստային գյուղերում և քաղաքներում: Մտա աքսորականների փայտաշեն և ընդարձակ բարաքներն ու բնակավայրերը, հանդիպեցի գունատ, նիհար ու տանջված դեմքերի: Խոսեցի հազարավոր հուսահատ աքսորականների հետ, որոնք բաց երկնքի տակ կատարում էին ստրկական ծանր աշխատանք: Ամենուր և ամենքին հարցում արի և ոչ մի տեղ Ալազանի հետքը չգտա: Հուսահատ ու տրտում նորից նավ մտա և շարունակեցի ճանապարհը:

Գնում եմ հույսի աղոտ մի ճրագ ձեռքիս, անծանոթ ու մթին ճանապարհներով, կասկածելի մի ընտանիքի ընկերակցությամբ, ո՞ր՝ չգիտեմ:

121. ՄՏԵԼԿԱ

Սիբիրի չքնաղ բնությունը իր գեղեցկությունների մեծ մասը շոայլորեն պարզևել էր Ստրելկային: Ստրելկա... Այնտեղ, որտեղ Անգարան ձուլվում է Ենիսեյին, հենց այդ երկու հսկա գետերի միացման տեղում սուր սլաքի պես սեղմվել էր Ստրելկա նավահանգստային չքնաղ գյուղը: Երկու հսկա գետերը իրենց ափե-

րը զարդարել էին լայն ու ընդարձակ, կանաչ ու հյութեղ արոտավայրերով և բազմերանգ հիասքանչ, բայց անհոտ ծաղիկներով: Այդ բոլորին իրենց շուրջպարի մեջ էին առել տայգայի մշտադալար գանգրամազիկ բլուրները: Ստրելկա... աշխարհագրական լեզվով ասած մի թերակղզի էր՝ մտած երկու գետերի արանքը:

Անգարան ու Ենիսեյի վտակ... միթե՞ այսպիսի ահռելի մեծության վտակ կլինի: Նա իր լայնքով ու խորությամբ չէր զիջում Ենիսեյին, անգամ նույնիսկ գերազանցում էր: Անգարայի ափերը հակառակ Ենիսեյի ավելի բարձրադիր, պղնձագույն և ավելի գեղեցիկ էին: Սա արագընթաց և ավեհույզ էր, ջուրը պարզ, վճիտ ու սառնորակ, որն իր համով ու որակով չէր զիջում Երևանի ջրին: Թեև սեպտեմբերի վերջերն էր, բայց Ստրելկայի կանաչ ու հյութեղ արոտավայրերում դեռ արածում էին սիբիրյան նրբակազմ չքնաղ կովերի, եզների և հորթերի նախիրները, որոնց ամբողջ մարմնի գունավորումը կարծես մի նկարչի վրձնի գործ լիներ, պատած էին սև ու սպիտակ նախշերով: Կովերն աչքի էին զարնվում իրենց հպարտ ու տիրակալ տեսքով ու կեցվածքով: Ունեին նրբակազմ իրան, լայն ու կլորիկ կոնքեր և բարակ ու գեղեցիկ ոտքեր: Կրծքերն այնքան լիքը ու մեծ էին, որ խանգարում էին նրանց նորմալ քայլվածքին:

Չնայած օդի սառնությանը, մարդիկ քայլում էին ցանց-դիմակներով, որի կարիքը շուտով ես էլ զգացի: Ինձ շրջապատեցին բավականին մեծ և ուժեղ խայթունեցող մոծակները, մժղուկները, որոնց կծած տեղերն ուռչում, կարմրում և մի տանջող ու խելագարության հասնող քոր էին առաջացնում: Դրանից հետո բոլոր գեղեցկությունները մի վայրկյանում աչքիցս չքացան: Ափսոս, ափսոս, այդքան գեղեցկությունների կողքին այդքան ազահ ու դաժան մժղուկներ:

* * *

Ստրելկայում մենք հրաժեշտ տվինք «Մայակովսկուն» և սպասում էինք կատերի²⁷⁶, բայց չկար ու չկար: Ձմեռն իրեն վաղուց զգալ էր տվել, իսկ Անգարան ու Ենիսեյն իրենց ափերին սառցե գոտիներ էին կապել: Նավարկությունը վաղուց դադարել էր, բայց մենք սպասում էինք միջցյուղական կատերներին:

Մի քանի հոգով Ստրելկա նավահանգստային գյուղը մտանք հաց գնելու, բայց ոչ մի տեղից ոչ մի գրամ հաց չգտանք: Հացը նորմավորված էր և տրվում էր միայն աշխատողներին, իսկ չաշխատողները ոնց էին ապրում՝ չհասկացանք: Դռները թակելիս մեզ դիմավորում էին սև ու սպիտակ նախշերով, բարակիրան, թեթևաքայլ ու տխուր շները: Հացը նորմավորված էր, ինչո՞ւ պետք է խեղճ շները ուրախ լինեին, անգամ հաչելու տրամադրություն չունեին: Մոտենում հոտոտում էին և լուռ հեռանում: Յուրաքանչյուրս մեկ ռուբլով մի-մի դույլ գետնախնձոր գնելով՝ գնացինք գետափ:

Մի կողմից մոծակ-մժղուկները, մյուս կողմից՝ քաղցն ու կատերի չլինելը, երրորդ կողմից՝ Ալազանի հետքին չընկնելը օր ու գիշեր տանջում էին ինձ: Ահա մի շաբաթ էր, ինչ մենք Ստրելկայում նստած սպասում էինք կատերի, բայց նա չկար ու չկար:

* * *

Հետագա օրերին գյուղում հանդիպեցի հսկա նորակառույց բարաքների, որում ապրում էին նոր ժամանած աքսորականները: Պետք է նշեմ, որ սիրիյան գյուղերում աքսորականների թիվը գերազանցում էր բնիկների թվին: Մոտեցա աքսորականների բազմաթիվ խմբերի ու հարցրի Ալազանի մասին, բայց ոչ մի տեղեկություն և ոչ մի ծանոթություն: Ընկած ու տխուր տրամադրությամբ նստեցի Անգարայի ափին, նայեցի նրա զուլալ ջրերին և խորհեցի իմ պղտոր ապագայի և անհայտ ճանապարհների մասին: Եվ այսպես տաս օր շարունակ Անգարայի ափին նստած օջախ էինք վառում, գետնախնձոր խորովում և ուտում ճաշի ու հացի փոխարեն, և համբերատար սպասում կատերներին: Տասնմեկերորդ օրը մի կատեր երևաց, բոլորս ուրախացած իրեն ատած վագեցիք դեպի կատերը: Այո, ուշացած կատեր էր, որը կարծես իմ բախտից ուղիղ Բոգոչանի էր գնում: Սա մի չտեսնված հաջողություն էր հատկապես ինձ համար, ուղեկիցներս բոլորն էլ մոտակա գյուղերն էին գնում: Նավապետը մեծ սիրով բոլորիս վերցրեց, բայց երկար ժամանակ տեղից չէր շարժվում: Ես համբերությունից ելած մոտեցա մի նավաստու և հարցրի.

— Ընկեր նավաստի, ինչո՞ւ չեք գնում:

— Բուքսիր կատերի ենք սպասում, — պատասխանեց նա:

— Այդ ի՞նչ է նշանակում:

— Այդ նշանակում է, որ Անգարայի հունը երեք կիլոմետր տարածությամբ ժայռոտ է և մեկ կատեր մենակ չի կարող այդ խոչընդոտները հաղթահարել, դրա համար էլ բուքսիրի ենք սպասում:

Վերջապես տասներեքերորդ օրը բուքսիր կատերը եկավ: Նրան հաստ շղթաներով կապեցին մեր կատերի առաջամասին և զույգ կատերները սկսեցին սարսափելի աղմուկով սղոցել Անգարայի ժայռակոփ հունը և կայծեր սփռել նավի շուրջը:

122. ԱՆԳԱՐԱՅԻ ՎՃԻՏ ՋՐԵՐՈՒՄ

Երկու կատերներն իրար օգնելով, Անգարայի ժայռակոփ հունը սղոցելով, կրիայի քայլերով առաջ էին շարժվում: Գնում էին վախվխելով և շատ զգույշ: Նավաստիները գրավեցին իրենց տեղերը և ուշադիր հետևում էին կատերի յուրաքանչյուր անհարմար տատանմանը: Քիչ հետո սկսվեց նավապետի տագնապալի հրամանները.

— Ուղևորներ, նստել կատերի աջ կողմում:

— Ուղևորներ, առանց իրերի տեղափոխվել կատերի ձախ կողմ:

— Ուղևորներ, իրերով տեղափոխվել կատերի առաջամաս, հետնամաս:

Եվ այսպես վեց ժամ շարունակ, իսկ կատերները միալար տհաճ ու ականջ ծակող ձայնով սղոցում էին Անգարայի ժայռակոփ հունը և զարշահոտ ծովս ու կայծեր սփռում նավի չորս բոլորը: Սկսվեց խուճապը՝ կանաչ լալիս ու աղոթում էին, իսկ տղամարդիկ սրտապնդող խոսքերով մխիթարում էին նրանց: Հանկարծ կատերի պատուհանիկից տեսա բուքսիր կատերի տակից արձակվող բոցն ու ծու-

խը և եռացող ջրի փլթփլթոցը: «Վայ, Աստված իմ, այս ինչ է կատարվում մեզ հետ», — բարձրաձայն խոսեցի ինքս ինձ հետ: Հիմա կատերները կվառվեն և մենք կեփենք եռացող ջրերում: Միթե՞ այս էր Աստված պահել ինձ համար, միթե՞ ամիս ու կեսվա տանջանքները հերիք չէին: Միթե՞ կատերները պիտի խորտակվեն և ես ձկների կեր պիտի դառնամ, իսկ իմ խեղճ, տանջված ու տրորված Ալոն, վշտախորով, վիզը ծուռ Անգարայի ափին ինձ սպասելով պիտի սպառվի: Ահա հարցեր, որոնք վեց ժամ շարունակ տանջում էին ինձ: Այս տանջող մտքերի մեջ էի, երբ լավեց նավապետի ուրախացնող խոսքերը. «Ժայռերը վերջացան, վտանգն անցավ, բոլորդ գրավեք ձեր տեղերը և հանգստացեք»: Այդ խոսքերից հետո ես կարծես նորից ծնվեցի, և եթե Ալազանին էլ հանդիպեի՝ երրորդ անգամ կծնվեի: Երեք կիլոմետր տարածությունը վեց ժամում, ինչպիսի դանդաղ ընթացք, բայց ուրիշ ելք չկար: Զույգ կատերները քրտնած, տաքացած ու կիսամաշ վիճակում ինչ-որ նավահանգստային գյուղ հասան, որտեղ պետք է մի քանի օր մնային, ստուգվեին, վերանորոգվեին և ապա շարունակեին ճանապարհը:

— Ուրեմն ժայռոտ բլուրները վերջացան, դուք փրկվեցիք, բայց Անգարայի ձկները քաղցած մնացին, — կատակեց նավաստին՝ մի աղջկա հետ հայացքներ փոխանակելով:

— Ձկները մեզանից գոհ չէին մնա, ահա 15 օր է ինչ հացի երես չենք տեսել, չորացել ու կմախքացել ենք, — պատասխանեց աղջիկը:

— Բայց ձեր այտերը տեղում են, ոչ միայն ձկները, ես էլ գոհ կմնայի, — կատակեց տղան:

Այդպես կատակելով, ասելով-խոսելով հասանք նավահանգստային գյուղ: Նավից դուրս գալիս ես ինձ շատ վատ զգացի: Չգիտեմ քաղցից թե նավարկությունից, սկսեցի օրորվել, աչքերիս առջև մթնեց, ոտքերս առաջ չէին շարժվում: Մի կնոջ թևից բռնած կանգնեցի: Մի փոքր հանգստանալուց հետո նրան խնդրեցի միասին գնալ գյուղամեջ նախ հաց առնելու, ապա՝ Ալազանին փնտրելու: Նա չառարկեց: Մենք ճամպրուկները մեկին պահ տալով գնացինք գյուղամեջ: Մի քանի դուռ ծեծելով հաց խնդրեցինք կիլոգրամին տաս ռուբլի առաջարկելով, բայց զուր: Միբիրյան գյուղում արջի յուղ գտնելն ավելի հեշտ էր, քան հարյուր գրամ սև հացը:

Այդպես օրորվելով, նստել-կանգնելով, աքսորականների մի շարք բարաքներ մտանք, Ալազանին հարցրեցինք, բայց հույսի ոչ մի նշույլ, ոչ մի հետք: Քաղցած ու հուսահատ մի դույլ գետնախնձոր գնեցի և վերադարձանք: Օջախ վառեցինք, գետնախնձորները խորովեցինք ու մեծ հաճույքով կերանք: Կես ժամ չանցած ստամոքսս բողոքեց: Տասնհինգ օր նույն սնունդը չէր կարող ընդունել, և ես ծանր հիվանդ անկողին ընկա: Մի քանի օր միայն տաք ջուր խմելուց հետո ստամոքսիս ցավերն անցան, և ես նորից ոտքի կանգնեցի:

Հետագա ինը նավահանգստային գյուղերում ու քաղաքներում նորից փնտրեցի Ալազանին և լրիվ հույսս կտրած, անորոշ շարունակեցի ճանապարհս: Տասներորդ նավահանգստում մեր կատերը կանգնեց բեռնաթափվելու և նոր առաջադրանքներ ստանալու համար: Նորից սկսվեց անհանգիստ և անորոշ դրու-

թյուն, չգիտեինք կատերը նոր առաջադրանքով մինչև Բոգուչանի պիտի գնանք, թե՛ տեղում պիտի ձմեռեր: Հակառակ դեպքում պետք էր նոր կատերի սպասեինք, բայց նավագնացության վերջն էր, և կարող է մենք էլ մնայինք այդտեղ ու ձմեռեինք: Ճաշի ժամ էր, բայց ճաշի ու հացի մասին մենք վաղուց մոռացել էինք: Հեռվից նկատեցինք նավապետ Նիկոլային և անհամբեր ընդառաջ գնացինք: Նա, մեզ նկատելով, ձեռքը վեր բարձրացնելով ասաց.

— Բախտներդ ժպտաց, ճանապարհը պիտի շարունակենք, նավթ, այլուր և աղ պիտի հասցնենք Բոգուչանին: Մի քանի ժամից կշարժվենք, հայտնեցեք բոլոր ուղևորներին, որ տեղում լինեն:

Ես ուրախությունից կշտացա, ճամպրուկներս առած մտա նավ և գրավեցի իմ հին տեղը: Հանգիստ նստած ճամպրուկներս տակն ու վրա արեցի: Ո՛վ զարմանք, երկու կիլոգրամի չափով շաքարավազի մի տոպրակ գտա, Անգարայի պարզ ու վճիտ ջրերից մի բաժակ շաքարաթ արեցի և խմեցի հրաշալի մարդ, ընկեր ու նավապետ Նիկոլայի կենացը: Բոլորս բարձր տրամադրությամբ մեր նավաստիների հետ շարունակեցինք մեր արկածներով ու տանջանքներով լի ճանապարհը:

123. ԱՆԽՈՒՄԱՓԵԼԻ ԱԿՏԸ ԿԱՏԱՐՎԵՑ

Կեսգիշեր էր: Մեր կատերի աղմուկի ձայնը միանգամից կտրվեց: Ես վախեցած արթնացա: Նավաստիների խոսակցությունից հասկացա, որ նավահանգիստ ենք հասել: Տեսա, որ աստիճաններով արագ քայլերով վեր բարձրացավ տասներկուամյա փոքրամարմին Լիոնիկը: Երևի բնական պահանջներ ունի, — մտածեցի ես ու կողքի շուռ գալով քնեցի: Առավոտյան արթնացա և տեսա, որ բինտով կապած ժամացույցիս բինտը արձակված և գետնին էր ընկած:

— Էս ի՞նչ բան է, — մտածեցի ես ու արագությամբ նորից ժամացույցը կապեցի (հարցնողներին ասել էի, որ ձեռքս ցավում է, կապել եմ): Լվացվելուց հետո ուզեցի սանրել մազերս, սակվայաժս վերցրի, որ հանեմ պայուսակս, ի՞նչ զարմանք... սակվայաժս կտրված էր և պայուսակս չկար:

— Լիոնիկն է գողոցել, — բարձր լացելով ասացի ես:

— Վայ, սվոլիչ²⁷⁷, — ասաց նավապետ Նիկոլայը, — խեղճի տանջանքները քիչ էր, մի նոր տանջանք էլ ավելացավ, իսկ ի՞նչ կար մեջը:

— Անձնագիրս, ամուսնուս ոսկե ժամացույցը, իմ ոսկե բրոշկան և հազար ռուբլի փող:

— Եվ Դուք այդ սվոլիչին խղճում ու կերակրում էիք: Ի՞նչ ապերախություն, ի՞նչ փչացած ու անազնիվ լակոտ է եղել, թո՛ւ դրա ծողների երեսին, — վրդովված ասացին մի քանիսը տարբեր կողմերից:

Ինձ տանջում էր այն միտքը, թե առանց անձնագրի ի՞նչ պետք է շարունակեմ ճանապարհս, ժամանակները շատ վատն են, անձնագիր չունեցողներին ձեռաց բանտարկում և արքորում էին:

— Ի՞նչ անեմ՝ չգիտեմ, — արցունքներս սրբելով ասացի ես:

—Դրա համար Դուք մի անհանգստացեք, Ձեր տոմսի վրա կա ձեր անձնագրի համարը և այլ տվյալներ, այդ բոլորը ես իմ ձեռքովն եմ գրել: Մնում է կատերի ուղևորներից մի քանիսը ինձ հետ գան Մատիգինո շրջկենտրոն, որ այդ բոլորը ձևակերպել տանք, — ասաց նավապետ Նիկոլայը:

Պայուսակումն էր գտնվում գլուխ սանրելու մանր ու մեծ զույգ սանրերը: Վերջին անգամ մեկ ամիս առաջ լողացել էի Կրասնոյարսկի բաղնիքում: Նավի վրա լողանալու ոչ մի հարմարություն չկար: Սանրերի կորուստից հետո ինձ հյուր եկան կանեփի մեծությամբ, ուռած ու տոգած, սև ու նախշուն ոջիլները և դարձան մազերիս հիմնական բնակիչները: Կողքիս նստած կինը անտարբեր չէր կարող նայել նրանց վրա, իսկ ես սարսափում ու զգվում էի: Նա մազերիս հյուսերը բռնում և եղունգներով ճրճթացնում էր ոջիլներին: Այդ տեսնելով՝ ես հագուստներս հանձնեցի նրա «դեզինֆեկցիոն կամերային», և նա առանց դժգոհության, մեծ եռանդով եղունգներով ճրճթացնում էր ոջիլներին և մաքրված հագուստները հանձնում էր ինձ: Այսպես ամեն առավոտ ոչնչացնում էր նրանց, իսկ գիշերները նրանք նորից հավաքվում էին: Ես ուղղակի չգիտեի ինչպես, ինչ գնով հատուցեի այդ կնոջ բարի ու անշահախնդիր վերաբերմունքի համար:

Պայուսակումն էին գտնվում նաև ակնոցներս և երկու ուսանողուհիների նկարներն ու հասցեները: Այդ բարի կինը, տեսնելով, որ ես առանց ակնոցների նեղվում եմ, իր ակնոցներից մեկը նվիրեց ինձ:

* * *

Երկու օրից մեր նավը հասավ Մատիգինո շրջկենտրոն: Նավապետ ընկեր Նիկոլայի առաջարկությամբ բոլոր ուղեկիցները ինձ հետ միասին եկան Մատիգինոյի գյուղատվետ և հաստատեցին իմ անձնագրի եղելությունը: Գյուղատվետը ինձ մի գրություն տվեց, որը փոխարինում էր կորած անձնագրին: Ես խորին շնորհակալություն հայտնեցի բոլորին, հատկապես նավապետ Նիկոլային, որ այդպես հոգատարությամբ կազմակերպեց իմ անձնագիր ստանալու գործը: Մեր նավը պետք է հինգ օր մնար Մատիգինոյում, բեռնաթափվեր և բեռնավորվեր, նոր շարունակեր ճանապարհը: Այստեղ ես հանդիպեցի բազմաթիվ կովկասյան քաղաքային նուրբ ու գունատ գեղեցիկ դեմքերի և նրանց դիմեցի հայերենով:

—Հայ եք:

—Ո՛հ, վրացի, — ասաց նրանցից մեկը, որ քիչ-միչ գիտեր հայերեն:

Նրանք ինձ շատ ջերմ ընդունեցին և հարցրին Հայաստանում կատարվող քաղաքական անցուդարձից և ծանոթներից: Վերջում ասացին.

—Ինչո՞վ կարող ենք Ձեզ օգնել:

—Հինգ օրով մի սենյակ կամ անկյուն գտնելով, — պատասխանեցի ես:

—Օ՛, շատ դժվար բան ասացիք, գյուղում ուր հազար արքայականներ կան, որոնց մեծ մասը փողոցներումն են լուսացնում: Մենք չորս ընկերներով մի տան աստիճանների տակին ենք լուսացնում և պաշտպանվում ենք միայն անձրևից:

—Այստեղ Վիրաբ անունով մի հայ կա, նա հին բնակիչ է, գուցե Ձեզ մի քանի օրով տեղ տա, եկեք գնանք նրա մոտ, — ասաց մի ուրիշը և ինձ առաջնորդեց Վիրաբի տուն:

Դա փայտաշեն մի տուն էր, որի միջանցքը կտրված և մի քանի բնակարանների էր վերածված, որոնցից մեկում ապրում էր Վիրաբ Մանուկյանը։ Մեզ ընդունեց 35-ին մոտ, բարձրահասակ, սիրունատես մի երիտասարդ՝ հենց ինքը Վիրաբ Մանուկյանը։

— Ձեզ հյուր ենք բերել, — ասաց վրացիներից մեկը։

Նա ինձ ճանաչեց թե չէ բարձրաձայն ասաց։

— Վսյ, Մարո ջան, ինչ գործ ունես այս կողմերում։

— Հինգ օրով Ձեզ հյուր եմ եկել, — ասացի ես ժպտալով։

— Բարով, հազար բարով ես եկել, բա ինչո՞ւ մենակ, ո՞ր է Ալազանը։

— Ալազանին ուղարկել են Բոգուչանի շրջկենտրոնը, եկել եմ նրա մոտ մշտական բնակության։ Բացի այդ ճանապարհին անձնագիրս գողացան։ Իջանք այս գյուղը ակտ կազմեցին և ինձ այս գրությունը տվեցին, — ցույց տվեցի անձնագրին փոխարինող այդ թուղթը, — ահա երկու ամիս է, ինչ Ենիսեյի և Անգարայի ավերին Ալազանին եմ փնտրում, բայց ոչ մի տեղ դեռ չեմ գտել։ Իմացա, որ Բոգուչանի շրջկենտրոն են ուղարկել, ու այդ հույսով էլ ճանապարհս շարունակում եմ։

— Արի մի հեռագիր տանք Բոգուչանի Ներքին գործոց բաժանմունքի հասցեով, տեսնենք՝ ինչ կպատասխանեն, Ալազանը այնտեղ է, թե չէ, — ասաց Վիրաբը։

Բավականին մեծ տեքստով հեռագիր տվեցինք։ Անցավ հինգ օր, բայց ոչ մի պատասխան չստացվեց։ Ես հուսահատական ծանր օրեր ապրեցի։ Մանուկյանը իմ ծանր հոգեվիճակը տեսնելով՝ սկսեց ինձ հանգստացնել, ասելով.

— Մի՛ մտածիր, Մարո ջան, ինչպես երևում է մեր հեռագիրը ստացել են, տեսնելով, որ աքսորականներ ենք, ոչ մի կարևորություն չեն տվել։ Դու հանգիստ խղճով գնա Բոգուչանի, եթե Ալազանին չգտար՝ վերադարձիր քո եղբոր տուն։ Գարնանը իրեր կծախսեմ և քեզ Երևան կուղարկեմ։

Վիրաբի խոսքերը ինձ բավականին սրտապնդեցին, արցունքներս սրբելով տուն վերադարձանք։ Երկու շաբաթ քույր ու եղբոր հարազատությամբ ապրեցինք նույն փայտաշեն խրճիթում։ Մանուկյանը ինձ գիտեր դեռևս դպրոցական հասակից, բացի այդ երկուսս էլ մանկավարժական ասպարեզի աշխատողներ էինք։ Ալազանին նույնպես լավ գիտեր և անձամբ ծանոթ էր նրա հետ։ Վերջին օրը Վիրաբ Մանուկյանը իր բաժին մեկ կիլոգրամ հացը հետս դնելով և ձեռքս սեղմելով՝ ինձ գնաս բարով ասաց։ Ուղեկիցներիցս մի քանիսը, որոնց թվում կասկածելի ամուսինները, իջան Մատիգինո շրջկենտրոն, իսկ մյուսները շարունակեցին ճանապարհը։ Նավաստիներից մեկն ինձ ասաց.

— Մարի Մուրադովնա, Դուք չե՞ք կասկածում, որ Ձեր պայուսակի գողությունը այդ ամուսիններն են կազմակերպել, և որ Լիոնիկը իմ կարծիքով նրանց տղան էր։

— Ես էլ եմ կասկածում, բայց ինչո՞վ, ինչպե՞ս հաստատեմ, մինչև գողացածը ձեռքին չբռնես։ Որ այդ ամուսինները գողեր են, այդ անկասկած է, դա երևում է հենց նրանց թևերի տատուիրովկաններից՝ դաջվածքներից։

Նավապետ Նիկոլայը նույնպես կասկածում էր այդ ամուսինների վրա,

դրա համար էլ նա ինձանից մի գրություն վերցրեց և Մատիգինոյի միլիցիային հանձնեց, որ հետևեն այդ ամուսիններին և հայտնաբերեն իմ կորուստը: Անցան տարիներ, բայց կորուստը չգտնվեց:

Երեք օր հետո հասանք Ալազանի նամակում նշած Արտյուզինո գյուղը: Պարզվեց, որ դա անկյունային գյուղ էր, բոլորովին էլ նավահանգիստ չէր, բայց ի նկատի ունենալով իմ երկարատև տանջանքները և հոգեկան ծանր ապրումները, նավապետը նավը քշեց դեպի Արտյուզինո: Իրերս կատերում թողած, քաղցից ու վշտից օրորվելով քայլերս ուղղեցի դեպի Արտյուզինո գյուղը: Հոգեկան ծանր ապրումներին հետևեցին մարմնիս ջղաձիգ ցնցումները և սրտի ուժեղ ու անկանոն զարկերը: Մի բուպեում մարմնիս պատեց թուլության սառը քրտինքով: Ճակատիս քրտինքը սրբելով ինքս ինձ ասում էի. «Ա՛յս Աստված իմ, գոնե այսօր վերջ տրվե՛ր իմ տանջանքներին ու ծանր ապրումներին»: Հարբածի պես աջ ու ձախ գլորվելով մի կերպ ընկա գյուղամեջ, մոտեցա առաջին պատահած փայտահատ տղամարդկանց մի մեծ խմբի և հարցրի Ալազանի մասին:

— Ոչ, այդպիսի ազգանվան չենք հանդիպել:

Առաջ շարժվեցի, էլի մի քանի խմբերի մոտեցա և հարցում արեցի, բայց ոչ մի դրական պատասխան չստանալով, ուժերս վարջնականապես սպառված և արցունքներս աչքերիս մի անծանոթօրհու թևը բռնած՝ մի կերպ հասա կատեր, թուլացած ընկա ճամպուրկներիս վրա: Սկսեցի բարձրաձայն լաց լինել ու ողբալ իմ անգին կորուստը: Ուղեկիցները, տեսնելով իմ ծանր հոգեվիճակը, ինձ ոչ մի հարց չովեցին և լուռ ինձ հետ միասին արտասվեցին: Հույսիս նախավերջին կայանը խորտակվեց: Քիչ հետո ինձ մոտեցավ նավապետ Նիկոլայը և հարցրեց.

— Նու, նե նաշլի²⁷⁸:

— Նետ, նե նաշլա²⁷⁹, — բարձրաձայն լացով պատասխանեցի ես:

— Է՛խ, է՛խ, — ասաց նավապետը՝ սրտի խորքից ախ քաշելով և գլուխը տարորբերելով, ընկած տրամադրությամբ հրամայեց աստիճանները վեր բարձրացնել և նավը ուղղել դեպի Բուգուչանի շրջկենտրոն:

Այդ ժամանակ հեռվից երկու երիտասարդ վագելով, ձեռքերը վեր բարձրացնելով, «պողոժդիտե», «պողոժդիտե»²⁸⁰ կանչելով շտապում էին դեպի նավը:

— Էհ, երևի ճամփորդներ կլինեն, — մտածեցի ես՝ նրանց վրա ոչ մի ուշադրություն չդարձնելով:

Նավապետը հրամայեց աստիճանները գետափ իջեցնել և վերցնել տղաներին: Նրանք կատերի վրա բարձրանալով, դեսուդեն նայելով հարցրին.

— Այս կատերում հայ կա՞:

— Կա՛, կա՛, — բոլոր կողմերից ասացին ուղեկիցներս՝ ցույց տալով ինձ:

Ուրախությունից մազերիս արմատները մզացին, ինձ թվաց, թե նրանք արմատներից պոկվեցին, լեզուս մի փոքր կապ ընկավ: Արցունքներս քրոթ կտրվեցին: Նրանցից մեկը, ինձ ավելի մոտենալով, հարցրեց.

278 Հը, չգտա՞ք:

279 Ոչ, չգտա:

280 Սպասեք, սպասեք:

— Ձեր անունը Մարգո է:

— Ո՛չ, Մարո է:

— Վայոռ ռավնո, Մարո իլի Մարգո, աղնո ի տոժե²⁸¹: Դուք բժշկուհի՞ եք:

— Այո, — սրտի թրթիռով պատասխանեցի ես:

— Ձեր ամուսինը՝ հայ գրող Վահրամ Ալազանը այստեղ էր, նրան ըստ մասնագիտության տեղափոխեցին շրջկենտրոն և նա մեզ խնդրեց, որ Ձեզ դիմավորենք և այդ մասին հայտնենք:

Նրա խոսքերից ինձ բոլորովին կորցնելով՝ ես փաթաթվեցի նրան ու համբուրեցի: Իմ ջերմ վերաբերմունքից հուզմունքից արտասվելով ու ձեռք համբուրելով՝ նա ասաց.

— Ընկեր Մարգո, մի կասկածեք, վստահ գնացեք, դա իսկական ձեր ամուսին, գրող Վահրամ Ալազանն է: Մեզանից շատ բարևներ կտանեք և կասեք, որ մեզ նամակ գրի:

Ես այնուամենայնիվ նրանց լրիվ չհավատալով, մի քանի լրացուցիչ հարցեր տվի.

— Իսկ հագին ի՞նչ հագուստներ ունեք, ինչպիսին էր ինքը:

— Մոխրագույն կոստյում, մոխրագույն կոշիկներ ու շլյապա, բայց խեղճը շատ ծերացած ու հիվանդ էր, հագիվ էր տեղից շարժվում:

— Տեր... չի կարող պատահել, որ դա Ալազանը լինի, նա դեռ քառասուն չկա, կնշանակի Ձեզ ուրիշ Ալազան է պատահել: Իսկ նա հայ է, թե վրացի:

— Հայ, իսկական հայ, Երևանի քաղաքացի: Հաստատ համոզված գնացեք, — ասացին նրանք և ինձ մնաս բարով ասելով գնացին:

— Մարի, դորոգայա²⁸², բոլոր փաստերն ապացուցում են, որ դա իսկական Ձեր ամուսինն է, — բոլոր կողմերից ինձ մխիթարում ու հանգստացնում էին մատրոսներն²⁸³ ու ուղեկիցներս: Այնքան ասացին ու շնորհավորեցին, որ համոզվեցի, իմ տրամադրությունն էլ բարձրացավ և մոտո եղած վերջին հոգեպահուստ մի շիշ կոնյակը մեջտեղ հանեցի և բոլորին հյուրասիրեցի:

Նավապետը կոնյակով լի բաժակը բարձրացնելով, բարձր տրամադրությամբ ասաց.

— Հարգելի Մարի Մուրադովնա, բարի հանդիպում և երջանիկ կյանք: Այդքան տանջանքներից հետո վերջապես գտաք ձեր ամուսնուն: Այսօր երեկոյան մենք ձեր հյուրն ենք և ձեր կրեպկի²⁸⁴ կոնյակով նորից պիտի խմենք Ձեր և Ձեր ամուսնու կենացը և մի լավ Ձեզ հետ միասին ուրախանանք: Ամբողջ մեկ ամիս է Ձեր արտասուքներով մեզ տանջել եք, այսօրվանից վերջ Ձեր լացին ու տանջանքներին: Ձեր կենացը:

Կոնյակը շատ ուժեղ էր, երկու անչափահաս նավաստիները խմելուց հետո սկսեցին երգել, պարել և ինձ փաթաթվելով համբուրվել: Համարյա բոլոր ուղե-

281 Մարո թե Մարգո՝ նույն բանն է:

282 Թանկագինս:

283 Նավաստիները:

284 Ամուր, թունդ:

կիցներս էլ տեղում նստած, գլուխները տաքացած, տնգտնգում էին, իսկ ես և՛ ուրախ էի, և՛ տխուր: Մի կողմից հույսի մի ցուլ էր առկայծում, մյուս կողմից ոսկորներս ջարդում էր կասկածների հսկա վիշապը, բայց և այնպես բարձր տրամադրությամբ գնում էի:

124. ՓՐՓՐԱԲԱՃ ԱՆԳԱՐԱՆ ԾԱՌՍ ԵՂԱՎ

Գիշերվա ժամը երկուսն էր: Սկսվեց ուժեղ մեծ-մեծ կարկուտը և կամաց-կամաց փոխվեց ձնախառն բքի և քամու դեռ չսված սուլոցի: Անգարան բարկացավ, Անգարան մոլեգնեց և դուրս եկավ իր ավերից: Հսկա ալիքները մոնչալով կատերին բարձրացնում էին իրենց փրփրաբաշ մեջքին և ցած շարտում դեպի գետի խոր «ծորերը»: Մենք մեկ աջ, մեկ ձախ, մեկ էլ իրար վրա էինք թափվում: Սկսվեց սրտխառնություն, խուճապ ու լաց: Խուճապի մատնվեց նաև կատերի անձնակազմը: Կատերից կապված վեց բարժերից երկուսը, որոնք բեռնված էին նավթով, աղով ու ալյուրով, փոթորիկը պոկեց և հսկա ալիքներին հանձնեց:

— Պետք է գտնել, պետք է բարժերին բռնել, — խուճապահար հրամաններ էր տալիս նավապետ Նիկոլայը:

Կատերը, հսկա ալիքների դեմ կռվելով, մեզ մի կերպ գետափ հասցրեց, իսկ ինքը նորից ալիքների հետ մենամարտի բռնվեց: Երկար որոնումներից հետո վերջապես կորածը գտնվեց: Երկու բարժերն էլ ափ հանվեցին և հաստ ու երկաթակոտ շղթաներով մոտակա ծառերին կապկպեցին: Հանկարծ կայծակնային մի ձայն լսվեց, բոլորս սարսափահար նայեցինք կատերին:

— Վայ նեգոդյայ²⁸⁵... կատերը ժայռի խփեց, — բարկացած ու գույնը գցած ասաց նավապետը, — ջո՛ր, ջո՛ր, կատերը լցվեց, շո՛տ, շո՛տ կատերը դատարակեցեք և ափ հանեք, — հուսահատ հրամաններ էր տալիս նավապետը:

Նա այլևս երթևեկության համար անպետք էր, մնում էր տայգայում գիշերել և մի այլ կատերի սպասել: Հինգ կիլոմետր էր մնում, որ հասնենք Բոգուչանի շրջկենտրոն: Հինգ կիլոմետր... հինգ կիլոմետրն ի՞նչ է որ, — կմտածեր հայ ընթերցողը, — դե ոտքով գնացեք: Ավելի լավ էր Անգարայի փրփրաբաշ ալիքներին հանձնվել, քան թե ճղակոտոր, մույթ, ճահճոտ և անանցանելի տայգային, որում վխտում էին քաղցած գայլերի ոհմակներ, հսկա մոխրագույն արջերն ու խորամանկ աղվեսները:

Հինգ կիլոմետր... հաղորդակցության ոչ մի միջոց չկար, որ հայտնեինք կատերի հետ պատահած աղետի և մեր անմխիթար ու անապաստան վիճակի մասին: Բուքը գնալով սաստկանում էր, իսկ տայգան ուժեղ քամու և ձյան ծանրությունից ճղակոտոր էր լինում: Քամին ձյան հաստ ասեղիկներով ծածկում էր մեր դեմքերն ու ձեռքերը: Չյան հաստ մի շերտ նստեց: Ցուրտ էր, մրսում էինք: Ուղևորներից մեկը ծառի չոր ճյուղեր հավաքեց և խարույկ վառեց: Նավաստիներից մեկը վազելով եկավ, ոտքով խարույկը հանգցրեց և բարկացած ասաց.

— Ի՛նչ եք անում, ուզում եք տայգան հրդեհել և մեզ բոլորիս շաշլիկ²⁸⁶ դարձ-

285 Չարագործ:

286 Խորոված:

նել: Ինչպե՞ս կարելի է այս փոթորիկին խարույկ վառել:

Տաքանալու հույսս կտրած՝ հանեցի հայկական հաստ վերմակս, փաթաթվեցի նրա մեջ ու պառկեցի ձյան փափուկ շերտի վրա: Ուտքերս սառույց էին կտրել, այն տաքացնելու համար մի տաք թոնիր էր հարկավոր: Քաղցից սիրտս տրորվում էր, քսան օր էր ինչ հացի երես չէի տեսել: Ճիշտ է, գետնախնձորն առատ էր ու էփան, բայց հայերիս համար հացի տեղ չէր բռնում: Հանց, հաց էի երագում: Երկրորդ օրը քամին մասամբ հանդարտվեց, օրը պարզվեց, արևը ցույց տվեց իր ժպտուն ու պայծառ դեմքը: Օդն ավելի ցրտեց: Հեռվից մի կատեր նշմարվեց: Բոլորս դեպի գետափը վազեցինք, բայց մեզ ոչ ոք չնկատեց և կատերը շարունակեց իր ընթացքը: Սակայն հենց նավապետ Նիկոլայը հատուկ ազդանշաններով ու դրոշակներով խոսեց, կատերը իր քիթը ուղղեց դեպի մեզ: Մենք ուրախությունից մի վայրկյանում քաղցն ու ցուրտը մոռացած՝ վազեցինք դեպի կատերը: Կատերը մոտեցավ գետափին, մեզ բոլորիս վերցրեց՝ գետափին թողնելով երկու նավաստիների, աղետի ենթարկված կատերին և վեց բարժերը: Բարժերը սենյակի մեծությամբ լողկաներ²⁸⁷ են, որոնցով փոխադրում էին մեծածավալ ապրանքները՝ նավթ, քարածուխ, աղ:

Մինչև Բոգուչան մնում էր երկու կիլոմետր: Երկու կիլոմետր, բայց Անգարան նորից բարկացավ, նորից քշեց իր փրփրաբաշ նծույզները: Մեր կատերը նրան սանձահարեց, Բոգուչանից կես կիլոմետր հեռավորության վրա գցեց իր հաղթական խարիսխը և կանգնեց ամուր հիմքի վրա: Առավոտյան ժամը ութն էր: Ես ճամպրուկներս վերցրած շտապեցի դեպի կատերի աստիճանները:

— Ո՞ր այս քամուն, ո՞ր եք վազում, չփորձեք դուրս գնալ, քամին Ձեզ Ձեր ճամպրուկների հետ միասին կշպրտի Անգարա գետը, — ասաց նավաստիներից մեկը:

Լսելով փորձված նավաստուն՝ ես սուս ու փուս հետ դարձա և նստեցի տեղումս: Հոգիս թռչում էր Բոգուչանի փողոցներով և փարվում Ալազանին: Քամին վերջնականապես հանդարտվեց: Երկինքը իր լայն ու արձակ կապույտ վրանը խփեց: Սիբիրյան ցուրտ արևը իր ոսկեգույն նիզակները սեղմեց մշտականաչ տայգայի դալարախիտ կրճքի մեջ: Զույգ ճամպրուկներս հանձնելով երկու անչափահաս նավաստիներին, Անգարայի խոր ձորից վեր բարձրանալով՝ մտա Բոգուչանի գյուղ: Այդ 1949 թվի հոկտեմբերի 10-ն էր: Ուղիղ երկու ամիս էր, ինչ ես ճանապարհորդում էի: Այո՛, երկու ամիս:

125. ՎԵՐՋԻՆ ԿԱՅԱՆ, ՎԵՐՋԻՆ ՅՈՒՅՍ

Անգարայի պես ալեհույզ, Անգարայի պես փոթորկված, հոգեմաշ ու քաղցած, օրորվելով մտա գյուղ: Վերջին կայան, վերջին հույսը, միթե՞ վերջին հույսս էլ պետք է խորտակվի: Այս մտքերով ծանրաբեռնված, աջ ու ձախ նայելով՝ քայլում էի Բոգուչանի լայն ու ընդարձակ փողոցներով: Հանդիպեցի բարի և հաճելի դեմքով, միջին տարիքի մի կնոջ:

— Բարի լույս, — ասացի ես արտասվելով, — Դուք չգիտե՞ք որտեղ են ապրում աքսորականները:

287 Ռուսերեն «лодка»՝ նավակ:

— Որտեղ են ապրում, Լեսայրոմխոզում՝ գյուղացու տանը²⁸⁸, հացի փոփ բարաքներում, — ասաց կինը ճանապարհը թեքելով և ինձ հետ քայլելով, — իսկ իմ եք ուզում:

— Ամուսնուս, երկու ամիս է փնտրում, բայց ոչ մի տեղ չեմ գտնում, — ասացի ես լացելով:

— Հանգստացեք, հանգստացեք, — ասաց կինը՝ թևս ամուր բռնելով ու ինձ մխիթարական խոսքեր ասելով, — Ձեր ամուսինը սևագլխիս է, այստեղ սևագլուխ աքսորականների թիվը շատ մեծ է և ես հավատացած եմ, որ Ձեր ամուսինը այստեղ է:

Այսպես իրար հետ խոսելով նա ինձ հետ շրջեց իր թվարկած բոլոր հանրակացարանները: Առաջինը մտանք Լեսայրոմխոզի լայն ու ընդարձակ հանրակացարանը, ուր մոտ հինգ հարյուր աքսորականներ, մի-մի կեղտոտ աղեպղնձ փաթաթված, պատկած էին ցեմենտյա սառը գետնին: Մի մարդ, գլուխը բարձրացնելով, զարմացական հայացքով նայեց ինձ: Ես կամացուկ նրան մոտեցա և շշուկով հարցրի.

— Ձեր բարաքում Վահրամ Ալազան անուն-ազգանունով մարդ կա:

— Ո՛չ, — կտրուկ ու վստահ տոնով ասաց նա:

Հուզմունքից ամբողջ մարմնով դողում ու ցնցվում էի: Այդ զգալով, կինը ինձ թևանցուկ արած ասաց.

— Խեղճ, խեղճ աղջիկ, հուզմունքից դողում ես, հանգստացիր, հանգստացիր, իմ սիրտն ասում է, որ Ձեր ամուսնուն մեր գյուղում էլ կգտնեք:

Այսպես ինձ հետ խոսելով, մխիթարելով, հասանք գյուղացու տունը: Ներս մտնելով նույն սրտաճմլիկ տեսարանին հանդիպեցի: Բոլոր աքսորականները ոչ-խարի պես իրար վրա թափված, ցեմենտյա սառը գետնի վրա փռված էին: Ոտք դնելու տեղ չգտնելով՝ հենց առաջին հանդիպող մարդուն հարցրի Ալազանի մասին:

— Հաստատ, հաստատ գիտեմ, այդպիսի ազգանունով մարդ չկա մեզ մոտ, — ասաց կիսահարբած մարդը:

Նրան չհավատալով՝ դիմեցի ուրիշին և ստացա նույն բացասական պատասխանը: Հուսահատությունից սիրտս ու ոտքերս անշարժացան և ես փլվեցի մի նստարանի: Ռուս կինը ինձ քաջալերելով ոտքի հանեց: Հուսահատության հորդ արցունքներս սեղմում էին կոկորդս: Օդ, օդ, օդի պակաս էի զգում: Գլուխս ծանրացած ուսերիս վրա օրորվում էր, բայց և այնպես ռուս կնոջ հետ դանդաղությամբ առաջ էի գնում: Հացի փոփ տանող փողոցում հանդիպեցի տիպիկ ադրբեջանական մի դեմքի, մոտենալով հարցրի.

— Ներողություն, յուդաշ, ձեզ մոտ Ալազան ազգանունով աքսորական կա:

— Այո՛, այո՛, — իրար հետևից կրկնեց այոները, — նա քիչ առաջ Արամի մոտ գնաց, երևի գնացել են Ձեզ դիմավորելու:

288 Գյուղացու տուն- կամ Կոլխոզնիկի տուն: Խորհրդային միության քաղաքներում էժան կամ անվճար հյուրանոց գյուղից գործերով, հատկապես վարչական պահանջներով քաղաք կանչված գյուղացիների համար: Քանի որ կոլխոզնիկների աշխատանքը վճարվում էր բնամթերքով, նրանք սովորաբար հյուրանոցում վճարելու կամ վարձով ապրելու դրամ չէին ունենում:

— Հաստամ, Դուք գիտե՞ք Ալազանին:

— Հաստատ, հաստատ գիտեմ, ես Ալազանին դեռևս Բաքվից գիտեմ:

Կարծես Մասիս սարը ժայթքեց և շիկացած լավան միանգամից լցվեց գլխիս: Ես ուժավորվեցի, կարծես արյան տաք գետեր հոսեցին մարմնիս բոլոր մասերով, կարծես Բոգուչանի գանգրահեր բլուրները ձեռք-ձեռքի տված սկսեցին պարել, ինձ մնում էր ձեռքերս վեր բարձրացնել և խառնվել նրանց ուրախ պարին: Ուրախությունից փաթաթվեցի ռուս անձանդություն, համբուրեցի և փոխադարձ արցունքախստոն համբույրներ ստացա նրանից: Աղբբեջանցին, իմ հուզումնալի դրությունը տեսնելով, մի պահ լուռ կանգնեց, և երբ ես ուշքի եկա ու ինձ գտա, նա շարունակեց իր խոսքը և մատնացույց արեց Արամենց տունը: Թե՛ ռվ էր այդ Արամը՝ չիմացա, ինձ կորցրած վազեցի դեպի ցույց տված տունը և առանց դուռը թակելու, քաղաքավարական բոլոր ձևականությունները մոռացած, մտա ներս: Գետնին պառկած ու քնած էին մի մարդ ու կին: Տղամարդն արթնացավ իմ ոտքի ձայնից և աչքերը տրորելով նայեց ինձ:

— Ներողություն, Արամը Դու՞ք եք:

— Այո՛, ես եմ, Մարո ջան:

Մարո ջան... Տեր Աստված, ռվ է այս մարդը, որ անգամ գիտի անունս, մտածեցի ես:

— Ընկեր Արամ, իսկ ռ՞մր է Ալազանը:

— Տնաշենի տղան քուն ու հանգիստ մոռացած, գիշեր-ցերեկ գետափին է լուսացնում:

Արամի խոսքերից հետո պրկված ու ջղաձիգ մարմինս թուլացավ, աթոռին ընկած սկսեցի բարձրաձայն լաց լինել:

— Հանգստացի՛ր, հանգստացի՛ր, լացի ժամանակն անցել է, ամուսնուդ գտար, հիմա պետք է ուրախանալ, — ասաց Արամի կինը ինձ հանգստացնելով:

— Ուրախության և տանջանքների արցունք է սա, քույրիկ ջան, սիրտս լցված կարծես ուռել և տնքում էր, թո՛ղ, թո՛ղ մի փոքր լաց լինեմ և հանգստանամ: Ո՛ր, ռ՞մր մնաց ինձ ուղեկցող կինը, — պատուհանից դուրս նայելով ասացի ես, — դե շուտ, շուտ, խնդրում եմ հագնվեք գնանք գետափ ու Ալազանին գտնենք:

— Գտնենք... որ ծեծես էլ նա գետափից չի հեռանա: Տնաշենի տղան շատ էր մտածում, շատ էր տանջվում քեզ համար, իմ կինն էլ էր ճամփին, բայց ես այդքան չէի տանջվում: Վայ թե քեզ տեսնի՝ խելագարվի: Արի առաջ ես գնամ, նրան ասեմ, որ դու մեզ մոտ ես, նրան մի փոքր նախապատրաստեմ, նոր դու երևա:

— Չէ՛, չէ՛, Արամ ջան, ես էլ կգամ, ես հեռվում կկանգնեմ, դու մոտեցիր, նրան նախապատրաստիր, նոր ես կերևամ:

Արամին թևանցուկ արած գնում էինք: Ալեհույզ հոգիս մասամբ հանդարտվեց: Մոռացա քաղց, անքնություն և ամեն տեսակի տանջանքներ, քայլում եմ ծոփ թեթևությամբ և աշխուժությամբ, Արամի հետ կատակելով: Միանգամից ցրվեցին ճակատիս դիզված սև ու կարկտաբեր ամպերը, հոգումս մի նոր արև ծագեց: Ճղակոտոր տայգան իր կանաչ քողի տակից ինձ ժպտաց: Ալեհույզ Անգարայի բարկությունը ծփացող ծիծաղի փոխվեց: Նա իր հսկա հայելում ինձ տեսավ և շնորհավորեց:

Արամի հետ լուռ քայլում էինք: Շնչակտուր դեպի մեզ վազեց կատերի անչափահաս նավաստի Վլադիկը: Վլադիկն ու իր եղբայր Սլավիկը անապաստան երեխաներ են, որոնց գտել և իր նավի վրա պահել ու դաստիարակել է աշխարհի ամենաբարի Մարդը՝ նավապետ Նիկոլայը:

— Մարի Մուրադովնա, Ձեր ամուսինը կատերում է, ես նրան ցույց տվի Ձեր չամադանները: Առաջինը ես նրան հաղորդեցի Ձեր մասին: Նա ինձ գրկեց, համբուրեց, լաց եղավ և տաս ռուբլի աչքալուսանք տվեց, — դրամը ցույց տալով և ծպտալով ասաց Վլադիկը:

— Ապրեն, ապրեն, Վլադիկ ջան, — ասացի ես նրան համբուրելով:

Արամի և փոքրիկ Վլադիկի հետ քայլում էինք: Անգարայի բարձրադիր ափից տեսա ինձ շատ հարազատ կատերը և նույնքան հարազատ իր հրաշալի անձնակազմին, որոնք Ալազանի շրջապատած կանգնած էին: Քիչ հետո Ալազանը զույգ ճամպուրկները ձեռքին, նրանց ուղեկցությամբ ցած իջավ կատերից: Ես ծանոթ էի նրա նրբագգաց հոգուն և փխրուն սրտին: Նավաստի Միշիկը ինձ տեսնելով Ալազանին ասաց.

— Վոտ Մարի Մուրադովնա:

Ալազանը ինձ տեսավ թե չէ, ճամպուրկները ձեռքից ցած ընկան, մի քանի քայլ անելուց հետո օրորվեց, իր պարթև հասակով ոտքերիս առջև փովեց ավազներին և ուշագնաց եղավ: Սկսվեց վայ, վույ, ժալ²⁸⁹, իրարանցում, և բազմությունը մեզ շրջապատեց: Ջուր ցանեցին Ալազանի դեմքին ու գլխին, իսկ ես ինձ չկորցրեցի, գործի դրեցի բժշկական բոլոր պրոյոմները²⁹⁰ և նրան ուշքի բերեցի: Նա արցունքով լի պոտոր հայացքով ինձ էր որոնում և Մարո, Մարո կանչում:

— Այստեղ եմ, այստեղ եմ, բալիկ ջան, դե ուշքի արի, տեն, ես այստեղ եմ, կողքիդ նստած, — ասում էի ես արցունքի կաթիլները նրա դեմքին կաթկթացնելով:

Նա լրիվ ուշքի եկավ, զույգ ձեռքերով գլուխս գրկեց և ինձ համբուրեց, նորից լաց եղավ: Իմ ուղեկից նավաստիները նրա թևերից բռնած ավազների վրայից բարձրացրին, ոտքի կանգնեցրին ու սկսեցին նրան զբաղեցնել և հետը խոսել: Նա ուշքի գալուց հետո բոլոր նավաստիների ձեռքը սեղմելով շնորհակալություն հայտնեց ինձ և իրեն ցույց տված օգնության համար, ապա ինձ իր պարթև ուսին սեղմելով ու գուրգուրելով ասաց.

— Հիմա, բալիկս, ես աշխարհի ամենաերջանիկ մարդն եմ:

Արամը, տեսնելով դրությունը, նստացրեց մեզ գետափին և ինքը գնաց սայլակ բերելու: Չանցած տաս րոպե Արամը սայլակին նստած եկավ: Մենք մեր կատերի հրաշալի անձնակազմին կրկին ու կրկին շնորհակալություն հայտնելով, նրանց բարի ձեռքերը սեղմելով, սայլակ նստեցինք և ուղղություն վերցրեցինք դեպի Բոգոյաձանի գյուղը:

Արամի սայլակը կանգնեց գյուղացու տան առջև: Նա իմ ճամպուրկները տարավ գյուղացու տուն և դրեց մի անկյունում, ուր դրված էր կեղտոտ շորերի մի

289 Ափսոս:

290 Հնարքները:

կույտ: Դա հենց Ալազանի զբաղեցրած անկյունն էր: Գյուղացու տան բնակիչները բացառապես տղամարդ աքսորականներ էին, որոնց հետ կողք-կողքի պետք է ապրեի, քնեի նաև ես: Հաճելի չէր, բայց ուրիշ ելք չկար: Ալազանին ճամպրուկների վրա տեղավորելով և նրա գլուխը համբուրելով՝ ասացի.

— Ինչո՞ւ, ինչո՞ւ ես այդքան հյուծվել և քեզ կորցրել, խեղճ տղա:

— Ինչպե՞ս չհյուծվելի, ինչպե՞ս չքայքայվելի, մի կողմից քո անծանոթ ճանապարհներն ընկնելու վիշտը, մյուս կողմից քաղցն ու հիվանդությունը և անքուն գիշերները ինձ ծնկի իջեցրին: Ահա քսաներկու օր է ինչ հացի երես չեմ տեսել, կերածս հում գետնախնձոր է, եփելու հնարավորություն էլ չեմ ունեցել: Այստեղ հացի ազատ վաճառք չկա, այն տրվում է միայն աշխատողներին, այն էլ հատուկ ցուցակով: Չգիտեմ ո՞նց պիտի դու այս պայմաններում ապրես, ես քեզ քաղցած տեսնել չեմ կարող, — ասաց նա արտասվելով ու գլուխս շոյելով:

— Հանգստացիր, հանգստացիր սիրելիս, ես արդեն քաղցին վաղուց սովորել եմ, կարևորն այն է, որ մենք իրար գտանք, մի քանի օրից տեղի պայմաններին կծանոթանամ և ամեն ինչն էլ լավ կլինի: Եթե աշխատանք չգտնեմ՝ ձեռագործ անելով քեզ կպահեմ:

Մեր տխուր խոսակցությունը ընդհատեց մի կին.

— Բարև ձեզ:

— Բարև, — պատասխանեցինք մենք:

— Մի սենյակի տեղ գիտեմ, չե՞ք ցանկանա այն վարձել:

— Մենք սիրով, Մարիա Տիմոֆեննա, — պատասխանեց Ալազանը, — բայց մենք հիմա ոչ մի կոպեկ չունենք, ինչպե՞ս վարձենք:

— Ոչինչ, եկեք գնանք տեղավորվեք, երբ աշխատեք, այն ժամանակ էլ կվճարեք, — ժպտալով ասաց կինը:

Ու նա ճամպրուկները վերցնելով մեզ առաջնորդեց մեր ապագա բնակարանը, որը գտնվում էր հենց գյուղացու տան բակում: Դա միհարկ, փայտաշեն, փոքրիկ լուսամուտներով և փոքրիկ միջանցքով մեկ սենյականոց տուն էր:

— Սա իմ քրոջ՝ Նադեժդա Տիմոֆեննայի տունն է, նա այն տալիս է միայն ընտանիքավոր մարդկանց:

Նա տիրոջ պես մեր իրերը ներս տարավ ու մեծ սենյակի մեջտեղում դրեց: Քիչ հետո ներս մտավ երեսուրդ անց, ժպտուն ու բարի աչքերով, անհոգ բնավորությամբ մի կին, որն էր մեր տանտիրուհին՝ Նադեժդա Տիմոֆեննա Լոգինովան, որի հետ հետագայում այնքան մտերմացանք, որ ուղղակի Նադյա էինք կանչում:

Նա մեր ճամպրուկները տարավ դրեց իր մեծ սենյակի միջնապատով կտրված մի փոքրիկ սենյակում, որի լայնքը մեկ ու կես, իսկ երկարությունը երեք մետր էր: Դուռ չուներ, դռանը փոխարինում էր չթե մի շորի կտոր: Հատակը ցեմենտ էր, իսկ լուսամուտները հազիվ կես մետր էր գետնից բարձր: Ներքին ոչ մի կահավորում՝ ոչ սեղան, ոչ աթոռ, ոչ էլ թախտ կամ մահճակալ, միայն չորս տկլոր պատեր, ուրիշ ոչինչ: Չնայած այդ անհարմարություններին, մենք անչափ ուրախ էինք, որ այդ պայմաններում գոնե մի սեփական անկյուն ունեցանք: Այդ ամսում Բոգուչանի բնակչության թիվը երկու հազար հոգով ավելացավ, որոնց մեծ մասը լուսացնում էր բաց երկնքի տակ: Գյուղացու տանը ոչ մի ազատ անկյուն չէր մնացել, մարդիկ զբաղեցրել

էին բոլոր մահճակալները, հատակի ու միջանցքի ազատ տարածությունները:

— Ալո՛ւ, ով է այդ բարի կինը, որ մեզ այս սենյակում տեղավորեց:

— Գյուղացու տան վարիչն է:

Բոգոչյան գյուղի փոմը, որտեղ ապրել են Մարտ և Վահրամ Ալազանները, 1950թ.

* * *

Բնակարան ունենալուց հետո իմ առաջին գործը եղավ ազատվել իմ տհաճ ուղեկիցներից, որոնք համարձակորեն հաստատվել էին երկար ու խիտ մազերիս ու շորերիս հարմարավետ ու տաքուկ անկյուններում: Այս հարցում ինձ օգնության եկավ մեր անսահման բարի տանտիրուհի Նադյան: Նա կանչեց իր գերմանացի ընկերուհի Իրմային և դանակներով զինված գործի անցան:

— Դե՛, քանդե՛ք ձեր մազերը, — ասացին նրանք դանակները ձեռքներին բռնած:

— Դանակներն ինչի՞ համար են, — հարցրի ես մի փոքր տարակուսած:

— Ինչպե՛ս...

— Հիմա կջարդենք կտեսնեք, — ասաց Նադեժդա Տիմոֆեևնան:

Նրանք մազերս բաժանեցին երկու հավասար մասերի ու իմ աչ ու ձախ կողմերում 'ստեղծվ' սկսեցին դանակների վրա կանեփի հատիկների պես ճթճթացնել սև ու սպիտակ ոջիլները: Կարծես ոչ թե գլխիս, այլ թեժացած թավալում կանեփի էին բովում: Կարճ ժամանակում մաքրեցին գլուխս իմ մշտական տհաճ հյուրերից: Հիմա պետք էր մտածել լողանալու մասին, բայց ինչպե՛ս, երբ մենք ոչ մի կոպեկ փող չունեինք: Որոշեցինք տան պայմաններում լողանալ: Ալազանի հետ գնացինք Անգարայի սառույցների տակից մի քանի դույլ ջուր բերեցինք ու տաքացրեցինք վառարանի վրա:

— Նադեժդա Տիմոֆեևնա, Դուք տաշտ ունե՛ք, — հարցրի ես:

Նա գնաց երկու այլումինե, երեք լիտր տարողությամբ թասեր բերեց և տվեց ինձ:

— Սրանց մեջ ինչպե՞ս լողանանք:

— Այ այսպե՛ս, — ասաց Ալազանը, մի ոտքը մեկի, իսկ մյուս ոտքը մյուս ամանի մեջ դիր ու պագի, ես ջուր կցնեմ, իսկ դու կլողանաս:

Նա ջուր լցրեց գլխիս՝ լվացի, տարավ ջրով լի թասերի ջուրը թափեց ու նորից դրեց ոտքերիս տակ: Ես շարունակեցի լողանալ և այսպես մինչև վերջ: Որից հետո ոտից գլուխ շորերս փոխեցի և կեղտոտ շորերս «հյուրերիս» հետ հանձնեցի սիբիրյան սառնամանիքի դատաստանին: Նույն մեթոդով էլ Ալազանին լողացրի: Այսպիսով լրիվ ազատվեցի իմ տհաճ «հյուրերից»: Ցեմենտյա հատակին փռեցի երևանյան մաքուր, փափուկ ձյունասպիտակ անկողինը և հանգիստ քնեցի: Առավոտյան երբ արթնացանք, Ալազանը ինձ համբուրելով ասաց.

— Ահա թե ինչ է նշանակում Սիբիրյան պայմաններում Մարո ունենալը, ռմկմտածեր այսպիսի մաքուր ու փափուկ անկողնու մասին: Դու իմ փրկարարն ու երջանկությունն ես, սիրելիս, առանց քեզ ես կյանք չունեմ: Եթե մարդիկ ուզում են ինձ ոչնչացնել, ապա պետք է առաջին հերթին քեզ ոչնչացնեն, բայց այդ նույն վայրկյանին կոչնչանամ նաև ես: Ահա այսքան կենսական, այսքան մեծ երջանկություն ես դու ինձ համար:

Ամեն ինչը լավ է, բայց քաղցած ենք, ինչպե՞ս լուծենք մեր սննդի հարցը: Չե՞ որ այստեղ ամեն ինչ փակի ու ցուցակների մեջ են դրված: Ես տանտիրուհուն հարցրեցի.

— Նաղյա՛, որտեղի՞ց ճարենք մի քանի դույլ կարտոֆիլ:

— Ես ունեմ, գետնահորը ձեր սենյակումն է, խնդրեմ օգտագործեք որքան կամենում եք:

Ալազանը մտավ գետնահոր ու մի պղինձ կարտոֆիլ հանեց: Ես այն լվացի, եփեցի և առանց հացի նախաճաշեցի: Այսպես երկու օր: Երրորդ օրը...

126. ԲԱԽՏԸ ՄԵՉ ԺՊՏԱՑ

Առավոտյան Ալազանի հետ գնացինք առողջապահության նախարարության բաժնի վարիչ ընկեր Դիկտերյովայի մոտ: Նա տղամարդկային ձայնով ու բնավորությամբ, կոկիկ ու կիրթ մի կին էր: Նստած իր տեղում ծխում ու քուլա-քուլա ծուխը առաստաղին էր փչում:

— Ես Ձեզ լսում եմ, — ասաց նա՝ ծխախոտը մոխրամանում ճզմելով ու հանգցնելով:

Ես նրան մեկնեցի բժշկական ինստիտուտի գաչոտնիկա՝ քննական գրքույկս: Նա հանգամանորեն այն թերթելուց հետո ասաց.

— Այո, Դուք բժշկական ինստիտուտի նախավերջին կուրսի ուսանող եք եղել: Մենք բժշկական կադրերի մեծ պահանջ ունենք: Ես հիմա Ձեզ կնշանակեմ մեր մանկատան բժշկի տեղը: Կաշխատեք, լեզվին կտիրապետեք, ապա Ձեզ մի տարով Կրասնոյարսկ կուղարկեմ, կավարտեք և մեր հիմնական կադրը կդառնաք, խորոշո՞ւ²⁹¹:

291 Լավ:

—Օչէն խորշոն²⁹², շնորհակալություն,—ասացի ես՝ ուրախացած նրա առաձնասենյակից դուրս գալով:

Նշանակման հրամանը ձեռքներին, բարձր տրամադրությամբ, քայլերս ուղղեցինք դեպի մանկատուն: Հարց ու փորձով վարիչի առանձնասենյակը գտանք և դուռը թակեցինք ու ներս մտանք: Այնտեղ նստած էր փարթամ, ժպտադեմ, երիտասարդ մի կին: Մեր բարևն ընդունելուց հետո Ալազանը նրան մեկնեց ինձ աշխատանքի նշանակման հրամանը: Նա մեծ սիրով ու հարգանքով ինձ ընդունեց և նույն րոպեին էլ իմ ու Ալազանի առջևից ընկած տարավ և ինձ ծանոթացրեց իմ աշխատանքի մանրամասներին: Մտանք ճաշարան, ինձ ծանոթացրեց նրա սպասարկող կազմին և բոլոր երեխաներին, վարիչներին, լվացքատան անմաքրություններին, լայն ու ընդարձակ ննջասենյակին: Նույն օրն էլ ես սկսեցի իմ նորմալ աշխատանքները: Առաջին գործս եղավ ուսումնասիրել յուրաքանչյուր երեխայի առողջական վիճակը, կարգավորել իմ կաբինետը և իզոլյացիայի²⁹³ սենյակը: Աշխատանքի վերջում, հոգնած ու դադրած, իմ նորմալ մեկ կիլոգրամ հացը, չորս-հինգ կտոր խաշած ձկան հետ տուն տարա և տաբուրետկայի վրա դնելով՝ ասացի.

—Ալո ջան, էս քեզ հաց, էս էլ ձուկ, արի բժշկական իմ առաջին պտուղները միասին վայելենք: Չնայած անսահման քաղցած էի, բայց առանց քեզ չկարողացա ուտել:

Ալազանը հացը կտրատեց, ափսեով դրեց մեր տաբուրետկա-սեղանին: Մենք գետնին թուղթ փռեցինք, մեր սեղանի շուրջ ծալապատիկ նստեցինք ու սկսեցինք բարձր տրամադրությամբ ճաշել ու իրար հետ խոսել ու կատակել:

—Բայց դու բժշկի, կոշկակարի և դերձակի աշխատանքների միջև հավասարության նշան դրեցիր, արդյո՞ք ճիշտ վարվեցիր:

—Ճիշտը ճիշտ չէր, Մարո ջան, այդ այն իմաստով ասացի, որ բժիշկների մասնագիտությունն էլ Սիբիրի պայմաններում լավ է գնահատվում և նրանք էլ բարեկեցիկ են ապրում: Ինչ լավ էր, որ դու բժշկական կրթություն ստացար, թե չէ այս պայմաններում երկուսս էլ քաղցած կմեռնեինք:

—Ես այդ իմ բանտում եղած ժամանակ հասկացա և ազատվելուց հետո բժշկական ինստիտուտ մտա:

* * *

Իմ աշխատանքները մաքուր և հաճելի էին: Բուժաշխատանքների առաջին գործնական տարիներս ես անցկացրի Սիբիրում, որն ավելի ամրապնդեց իմ թեորետիկ գիտելիքները: Աշխատելու համար ունեի բոլոր հարմարությունները՝ երկու առանձնացված սենյակ, մեկը որպես ընդունարան, մյուսը՝ հիվանդ երեխաների իզոլյացիոն սենյակ: Ունեի ամեն տեսակի դեղորայք, բուժական մատերիալ և գործիքներ: Առանց իմ թույլտվության ո՛չ ճաշ, ո՛չ մթերք դուրս չէր գրվում:

Մի անգամ, ճաշի համոնեսի ժամանակ, օրումս չկերած ու չտեսած ձկնային մի աջապսանդալի հանդիպեցի: Շերեփով խառնեցի կաթսայի ճաշը: Ո՛վ զարմանք... բացի ձկան գլուխներից, խոիկներից ու պոչերից, հատ ու կենտ գետնա-

292 Շատ լավ:

293 Մեկուսացման:

խնձորի կտորներից ու պղտոր ջրից նրա մեջ ոչինչ չգտա: Ճաշը բերանս առա թե չէ, դուրս վազեցի ու թքեցի: Դրանից ոչ թե ճաշի, այլ ձկան ամեն մի տհաճ հոտ առա, դեմքս ծռմոեղով՝ խոհարարին հարցրի.

— Սա ճա՛շ է...

— Իհարկե ճաշ է, — ծիծաղելով պատասխանեց խոհարարը, — ուխա չե՞ր կերել:

— Չեմ կերել, չեմ էլ ուտելու և թույլ չեմ տա, որ երեխաներն էլ ուտեն, վախենում եմ թունավորվեն, այն ժամանակ ես որի՞ն փրկեմ, ինչ պատասխան տամ առողջապահության բաժնի վարիչ ընկեր Դիկտերյովային:

— Մարի Մուրադովնա, դա մեր ազգային ամենահամով ճաշն է, — ասաց խոհարարը ծիծաղելով, — այո, ամենահամովը, ես միշտ էլ այդ ճաշով երեխաներին կերակրել եմ և ոչինչ չի պատահել:

— Իսկ ինչո՞ւ ձկան ամենալավ մասերից չէք եփում:

— Դե դա ուխա չի լինի, — ինձ համոզելով ու ծիծաղից թուլանալով ասաց նա, — լավ մասերն էլ ահա այստեղ են, նա էլ կարտոֆիլի հետ տապակած եմ տալու:

— Չգիտեմ, ես դա վտանգավոր ճաշ եմ համարում և թույլ չեմ տա, որ երեխաներին կերակրեք:

Գործը հասավ «դիվան բաշուն»՝ մանկատան վարիչին: Նա ինձ մոտ եկավ և իմ հետ գրկախառնվելով ու ծիծաղելով ասաց.

— Մարի Մուրադովնա, դա ռուսական ամենահամով ճաշն է, ոչ ոք դրանից մինչև հիմա չի թունավորվել, չի էլ թունավորվի: Ես իմ պատասխանատվությամբ երեխային կկերակրեմ, կտեսնեք որ ոչինչ էլ չի պատահի, — ասաց վարիչը:

— Եթե պատասխանատվությունը Ձեր վրա եք վերցնում՝ խնդրեմ, ես դեմ չեմ, — ասացի ես:

Մի ուրիշ անգամ ես պահեստից տավարի թարմ միս դուրս գրեցի (նրանք միայն տավարի և խոզի միս էին ուտում, իսկ հավի ու ոչխարի միսը ընդունված չէր: Այդ երկու տիպի կենդանիներին չէին մորթում և նրանք մինչև իրենց բնական մահը ապրում ու բազմանում էին): Այդ օրվա ճաշը գետնախնձորով տապակած միս էր: Համտես անելիս մի տհաճ ու ծանր համ զգացի և խոհարարին դառնալով՝ ասացի.

— Շուտա, ես միսը ինչո՞ւ է ծանրահամ դարձել, գուցե ու՞շ եք եփել:

— Ո՛չ, միսը չի փչացել, դա իսկական արջի մսի համ ու հոտ է, Դուք արջի մսին սովոր չեք, դրա համար էլ համ ու հոտ եք առնում: Էհ, Մարի Մուրադովնա, Մարի Մուրադովնա, Դուք ե՞րբ պետք է վարժվեք սիբիրյան ճաշերին, ե՞րբ, — ասաց նա՝ ինձ հետ կատակելով ու ծիծաղելով:

— Բայց ես պահեստից տավարի միս եմ դուրս գրել, էս ո՞նց դարձավ արջի միս:

— Նախ՝ արջի և տավարի միսը արտաքինից դժվար է տարբերել, և երկրորդ, եթե Դուք իմանայիք, որ արջի միս էր, թույլ չէիք տա, որ եփեի:

Երբ պահեստի ցուցանակները ստուգեցի, տեսա, որ իսկական արջի միս էր և խոհարարը դիտմամբ ինձ չէր ասել:

Մի այլ անգամ չտեսնված համով կոտլետներ համտես արի և կատակով խոհարարին ասացի.

— Սմ որ վայրի կենդանու միսն է:

— Սախատիա իշայծամի:

— Իշայծամի... իշայծամ որտեղից բռնեցիք ու մորթեցիք, — կատակեցի ես:

— Վահ, տնաշեն, տայգայում վխտում են, դրանց միսը ամենահամովն ու ամենահարգին է Սիրիբում:

Այո, բոլոր մսերն էլ համտես արի ու գտա, որ ամենահամովը իշայծամի միսն էր, նամանավանդ նրա կոտլետներն ու խորովածը: Մի խոսքով իմ աշխատանքները շատ հաջող էին գնում և բոլորն էլ ինձանից շատ գոհ էին:

* * *

Աշխատանքներից դուրս, ազատ ժամերիս սկսեցի հայկական նուրբ ժայռակներով թաշկինակներ, բլուզկաներ և գլխի շալեր գործել և վաճառել: Տեղի մտավորականությունը այն շատ լավ ընդունեց, բայց շատ ցածր գնահատեց: Նրանք չէին պատկերացնում իմ աշխատանքների նրբությունը և նրա վրա գործադրած ժամերի տևողությունը, դրա համար էլ շատ ցածր էին գնահատում: Միայն դպրոցի դիրեկտորն ու ուսմասվար Կլավդիա Իլինիչնան հասկացան ու գնահատեցին իմ աշխատանքները և ինձ դպրոց հրավիրեցին ինը ու տասներորդ դասարաններում ձեռագործ դասավանդելու համար: Ինչպես մեծատաղանդ Հակոբ Պարոնյանն էր ասում՝ «Իշալլա, գործերնիս հաջողակ է»: Մի շաբաթում երկու հիմնարկում աշխատանքի նշանակվեցի: Այնպես որ առաջին տարին բացի երկու հիմնարկների աշխատավարձից, միայն ձեռագործից ամսեկան հազար երեք հարյուր (1300) ռուբլու եկամուտ ունեի: Մի խոսքով կարճ ժամանակում կյանքը մեզ ժպտաց: Այդ գումարով գնեցինք մեզ համար տաք հագուստներ, թաղյակներ՝ վալինկաներ և վերարկուներ: Տան համար գնեցինք մահճակալ, սեղան, տաբուրետկաներ և զանազան անհրաժեշտ իրեր: Լավ սննդի շնորհիվ բուժվեց Ալազանի բորբոքված թոքերը և իսպառ չքացավ նրա հյուծված տեսքը: Ալազանը գիրացավ, կայտառացավ և իր նախկին գեղեցիկ տեսքը ստացավ: Մի օր էլ թե.

— Մարո ջան, ես հիմա շատ առողջ եմ և ուզում եմ աշխատանքի գնալ, անգործությունից ձանձրացել և հոգնել եմ:

— Որտե՞ղ ես ուզում աշխատել:

— Տայգայում, ծառ կտրեմ:

— Այդ մեկը մտքովդ անգամ չանցկացնես, ես թույլ չեմ տա, որ դու 50–60 աստիճան սառնամանիքում աշխատես: Ես ամեն օր ականատես եմ լինում սառցահարված մեկ տասնյակ ցրտահարված դիակների: Իմ աշխատավարձը մեզ լի ու լի բավարարում է, ես քո աշխատանքի կարիքը չեմ զգում: Տարիներ շարունակ դու ես ինձ կերակրել ու պահել, հիմա էլ ես քեզ կպահեմ: Նստիր տունդ գրի, կարդա և տնային գործերում ինձ մի փոքր օգնիր և դուրս արի քեզ համար զբոսնիր: Եվ այդ մասին խոսք չբացես և ինձ չջղայնացնես: Ես քեզ հազիվ մահվան ճիրաններից փրկեցի, նորից հիվանդ պահելու տրամադրություն չունեմ, — ասացի ես բարկացած ու խիստ տոնով:

* * *

Ի նկատի ունենալով Ալազանի առողջական ծանր դրությունը, մեր ընտանիքում դերերը մասամբ փոխվեցին: Ես աշխատում էի դրսում, իսկ նա ներսում, մեր տանը: Ամեն առավոտ նա հավերին էր կերակրում, ածած ձվերը հավաքում, մեզ համար ճաշ էր եփում, իմ ձեռագործի համար թելեր էր պատրաստում, ջուր բերում տան համար և նման տնային աշխատանքներ կատարում: Այս բոլոր աշխատանքները չէին սպառում նրա մեջ կուտակված էներգիան: Հաճախ, շատ հաճախ նա իմ դեմ «ըմբոստանում» էր՝ աշխատել էր ուզում: Հասարակական աշխատանքի եռուզեռին էր ուզում մասնակցել: Իր տարերքի մեջ էր ուզում ընկնել, ինչ եք կարծում որտեղ՝ տայգայում: Վաթսուն աստիճան սառնամանիքում ուզում էր փայտ ու ծառ կտրել: Ես ամեն անգամ խանգարում էի նրա վտանգավոր մտադրություններին, բայց նրա անհանգիստ բնավորությունը թույլ չէր տալիս, որ տեղում հանգիստ նստեր, և նա երբեմն ինձանից թաքուն իրեն աշխատանքի եռուզեռին էր խառնում: Մի օր մի կապ տասանոց ցույց տալով ասաց.

—Ա՛ռ, էս էլ ես եմ աշխատել:

—Որտեղ, երբ, ինչպե՛ս, հո չես քրտնել, հո չե՛ս մրսել: Չէ, ինչպես երևում է, այսուհետև ես քեզ կողպեքի տակ պետք է պահեմ, որ դու իմ բացակայությամբ քեզ համար աշխատանքներ չգտնես: Ինչիս է պետք քո հիստոն ռուբլին, եթե մրսելիք, երկու հարյուր հիստոն ռուբլիով քեզ ոտքի հանել չէի կարող: Որտեղ, ինչ պայմաններում ես աշխատել, — հուզված ու բարկացած ասացի ես՝ հիստոն ռուբլին սեղանին շարտելով:

—Որտեղ, հենց գյուղացու տան բակում: Ինձ մոտ եկավ ինժեներ Լև Բարիսովիչ Աբրամսոնը և ասաց «Ալազան, մի զուգարան շինելու փողդաթ եմ վերցրել, չէ՞րք կամենա միասին աշխատենք»: Սիրով, — ասացի ես: Մենք՝ երկու ինժեներներ, երկու ուսուցիչներ և մեկ գրող, այսինքն ես, անցանք գործի: Բահերով ու քլունգներով քանդեցինք գյուղացու տան հին արտաքնոցը, նոր փոս փորեցինք և վրան մի նոր զուգարան կառուցեցինք, որի դիմաց յուրաքանչյուրս հիստոնական ռուբլի փող ստացանք:

—Այս անգամ արել ես, խնդրում եմ մյուս անգամ այդպիսի բան չանես և քո առողջության հետ չխաղաս: Իմ ստացածը մեզ լիովի բավարարում է, առայժմ քո աշխատանքի կարիքը չի զգացվում, խնդրում եմ, որ դու հանգիստ մնաս և վերականգնես քո առողջությունը:

—Ոչ թե փողի, այլ անգործությունից ձանձրացել եմ, դրա համար էլ ուզում եմ աշխատել:

—Այստեղ քեզ համար աշխատելու պայմաններ չկան, նստիր քեզ համար գրի, կարդա և զբոսնիր, սրանից էլ լավ բան:

127. ՓԻՍԻԿՆ ՈՒ ՃԻՃԻԿԸ

Որպեսզի Ալազանը բացի կարդալուց մի այլ զբաղմունք էլ ունենար, գնացի ինկուբատորից բերած ճուղեր գնեցի: Աչքիս առաջ բացվեց մի այսպիսի տեսարան. ընդարձակ դաշտի կանաչ ֆոնի վրա երևում էին բամբակի պես սպիտակ

կնգուղներ: Կարծես ոչ թե արոտավայրում, այլ բամբակի դաշտում էի գտնվում և քամին մեղմորեն օրորում էր բամբակի նորաբաց սպիտակ կնգուղները, որոնք բոլորն էլ կարծես կտուցները վեր ցցած ծվծվում և ճուռային լեզվով «մամա», «մամա» էին կանչում, բայց ոչ մի հավիկ մայրիկ չմոտեցավ նրանց: Ես կասեմ հինգ, Դուք ասեք տաս հազար սպիտակ, փափլիկ ու խլրտուն ճոխներ, որոնց ոտները դեղին-դեղին, իսկ աչուկները ածուխի պես սև ու գեղեցիկ էին: Ճտավաճառին մեկնեցի տասնհինգ ռուբլի դրամ, և ստացա տասնհինգ ճուռիկ: Գրպանս դնելով, նրանց հետ խոսելով ու զվարճանալով, տուն վերադարձա ու Ալազանին դիմելով ասացի.

— Նայիր, տես քեզ համար ինչ լավ զբաղմունք եմ բերել:

Ճտերին գրպանիցս հանեցի, սեղանին դրեցի: Ալազանը ժպտալով նրանց մեկ-մեկ վերցնում, համբուրում, հետները գրուցում ու զգուշությամբ տեղն էր դնում: Այդ ժամանակ բարձի տակից գլուխը կորցրած դուրս թռավ մեր մեկ ամսական փիսիկը և ճտերից մեկին հափ արեց: Դեռ ատամները չարժած, Ալազանը նրա վիզը պինդ սեղմելով, մի քանի թույլ հարված հասցրեց փիսիկի գլխին, մեջքին ու թաթերին: Այս բոլորից փիսիկը հասկացավ, որ ճտերին հափ անել չի կարելի: Մոտ կես ժամ մենք ճտերին ու փիսիկին իրար հետ խաղացրինք՝ ճտերին դնելով նրա գլխին, մեջքին ու թաթերին: Փիսիկը թուքը կուլ տալով դիտում էր նրանց անմեղ ու աշխույժ վազվզոցը, ապա ինքն էլ սկսեց նրանց հետ թռչկոտել ու վազվզել, թաթերով նրանց վերցնել ու օդում թռվոցանել, դես ու դեն գցել, բերանով բռնել, թաթերին դնել, իսկ նրանք ճուռային բնագոյի համաձայն ճոճտալով, ծվվալով վազում էին փիսիկի ետևից և մտնում նրա կրծքի, փորի տակ և գլուխները թաղում նրա տաք ու փափուկ մազերի մեջ: Խեղճերը չէին հասկանում, որ իրենք գտնվում են ոչ թե հավիկ մայրիկի, այլ իրենց ղխերիմ թշնամու՝ կատվի ճանկերում: Որ մեր փիսիկը շատ հասկացող էր՝ մենք դրանում չէինք կասկածում:

Այդ օրը մեր ընկեր ինժեներ Լև Բորիսովիչի տանը հրավեր կար, որտեղ հրավիրված էինք նաև մենք: Տան դուռը փակելով, ճտերին փիսիկին ու նրա խղճին հանձնելով գնացինք: Տուն դառնալով, սրտի ահ ու դողով դուռը բացեցինք. ով զարմանք... փիսիկը ձգված պառկել, իսկ ճտերը գլուխները սեղմած նրա կրծքի տաք ու փափուկ մազերում, հանգիստ քնել էին: Մեր ձայնից փիսիկը զարթնեց, գլուխը բարձրացրեց, աչքերը մի քանի անգամ բաց ու խուփ արեց, մեզ նայելով ամբողջ մարմնով մի լավ ձգվեց, դրանով կարծես ասել ուզեց «հաշվեք տեսեք, ես ճտերին ձեռք չեմ տվել, չեմ կերել»: Մենք սկսեցինք մեկ-մեկ հաշվել ու մի կողմի վրա դնել, իսկ նա կանգնած մեկ իմ, մեկ Ալազանի ձեռքի շարժումին և ճտերին էր նայում ու ինքն էլ մեզ հետ գլխով «հաշվում»: Այդ տեսնելով Ալազանը փիսիկին գրկեց, գլուխն ու մեջքը շոյելով ասաց.

— Ապրի մեր փիսիկը, ոչ մի ճտի ձեռք չի տվել:

Որպես հատուցում մենք նրան թարմ մսով հյուրասիրեցինք: Առաջինը փիսիկը համոտեսեց, ապա ճտերը նրան հետևելով, կտցահարեցին մաննի շիլան: Գնալով ճտերն ու փիսիկը մեծանում էին: Ճտերը սկսեցին ապականել սենյակի հատակն ու մեր անկողինը. ուստի ես նրանց հավաքեցի մի արկղի մեջ, կուտ ու ջուր դրի, արկղի բերանը թանձիվով փակեցի: Քիչ հետո փիսիկը գնաց և նստեց

արկղի բերանին, իսկ ճտերը կարծես մագնիսական ձգողությամբ դեպի նա գնացին ու կծկվեցին նրա փափուկ մազերի տակ: Այդ օրվանից փիսիկը հրաժեշտ տվեց իր փափուկ բարձին և արկղի բերանին կապված թանձիվի վրա էր լուսացնում: Գնալով ճտերը մեծանում էին, հարկավոր էր նոր տեղի մասին մտածել:

Սիրիբրում ընդունված էր հավերին պահել սենյակներում, ճաշասեղանի տակ: Ես էլ մեր ճաշասեղանի ոտքերը ճաղերով պատեցի և հավաքնի վերածեցի: Թառ շինեցի, և գետնին սպիտակ ու փափուկ թեփ լցրեցի: Արկղի բերանը բացելով ճտերին թառի վրա դրեցի: Փիսիկն էլ թռավ և նրանց կողքին թառեց: Եվ այսպես ամեն օր: Ամառը եկավ, ես նրանց դուրս բշեցի, փիսիկն էլ նրանց հետ դուրս եկավ: Նրանք քուջուջ էին անում, իսկ փիսիկը ամբողջ օրը նրանց հետ էր անցկացնում: Սիրիբրական ամառը իր վախճանին հասավ: Ճտերը փիսիկի հետ միասին բուն մտան և տասը երկար ու ձիգ ամիսներ նույն բնում էլ անցկացրին: Մի օր հավերից մեկը սկսեց անհանգիստ դես ու դեն ընկնել: Ես նրա բողոքի իմաստը չհասկացա, ու մեկ էլ նա պազեց ու մի ձու ածեց: Փիսիկը անմիջապես նրա տակից դուրս քաշեց ձուն և սկսեց դես ու դեն գլորել, առանց իմանալու նրա համեղության մասին:

Մենք մեր հավերին ու փիսիկին հարազատ երեխաների պես սիրում էինք: Հավերից մեկը՝ Ճիճիկը, նույնիսկ մեզ հետ սեղան էր նստում և մեզ հետ ուտում ու խմում էր: Նա իր խելոքությամբ մեր ամենասիրելին էր: Մի կիրակի նրանք առավոտյան շատ շուտ արթնացան, ես նրանց վրա բարկացա և բակ բշեցի: Երբ դուրս եկա նրանց կերակրելու, նկատեցի, որ Ճիճիկը չկար: Դուրս եկա նրան փնտրելու և ինչ.... մեր սիրելի Ճիճիկը վերջին շնչում թփրտում էր: Սրտի մորմոքով ու արտասվելով նրան գետնից վերցրեցի, ուզեցի փրկել, բայց արդեն ուշ էր, նրան «փրկեց» հարևանիս տղայի դանակը: Տուն տարա, փետրահան արի, եփեցի և ճաշին սեղանին դրեցի: Քիչ հետո ներս մտավ Ալազանը.

— Գիտե՞ս, Ալո, մեր Ճիճիկը մեքենայի տակ էր ընկել:

— Ափսոս՝, շատ ափսոս, — ասաց Ալազանը և իր վիշտը ինձնից թաքցնելու համար, գնաց պառկեց և սկսեց «Պրավդա» կարդալ:

— Ինչու պառկեցիր, արի ճաշիր:

— Չէ, Մարո ջան, դու հավի միս շատ ես սիրում, դու կեր:

— Ես էլ ախորժակ չունեմ:

Ճիճիկի մի ճուռը կտրեցի և փիսիկի առջև գցեցի: Նա պոչը տնկած մոտեցավ, մի քանի անգամ հոտոտեց և մոռալով հեռացավ: Օ՛վ զարմանք, փիսիկն էլ «ախորժակ չունեք»: Այդ տեսնելով Ալազանը փիսիկին բռնեց, Ճիճիկի ճուռը նրա բերանին քսեց: Նա դարձյալ չկերավ: Մեր տեսածին չհավատալով, մյուս օրը բոլորովին քաղցած փիսիկին մի այլ կտոր տվեցինք, նա դարձյալ չկերավ: Փորձի համար մի կտոր տավարի միս տվեցինք: Անմիջապես հարձակվեց մսի վրա և կերավ:

Մենք ուղղակի ապշած էինք:

128. ՓԱՅՏԱՅԱՏ ԻՎԱՆՈՎԸ

Աշխատանքից տուն դառնալիս նկատեցի բակում, 60 աստիճան սառնամանիքին, բարձրահասակ ու հաղթանդամ մի մարդ մենակ վառելափայտ է սղոցում, կտրում ու դասավորում: Նրա հագուստը քրքրված էր ու կեղտոտ, տեղ-տեղ երևում էր մերկ մարմինը: Նրա կապտած ու փշաքաղված մարմինը որ տեսա՝ մի անպատմելի սարսուռ զգացի: Սրթսրթալով, ձեռքերս իրար քսելով՝ Ալազանին պատմեցի այդ փայտահատ մարդու մասին:

— Քրեականի մեկը կլինի, — ասաց Ալազանը:

— Քրեական, թե քաղաքական, բայց և այնպես մարդ է, մարդ:

— Է, Մարո ջան, լագերում²⁹⁴ հարյուր հազարավոր այդպիսիներ էին մեռնում, դու դրան ես տեսել՝ տանջվում ու մոկտում ես:

Մեր խոսելու ժամանակ տան դուռը ծեծեցին: Ես գնացի և դուռը բացեցի: Դեմն կանգնեց կապտած ձեռքերով ու դեմքով այդ մարդը:

— Խնդրեմ, ներս մտեք, տաքացեք, — ասացի ես խղճահարվող տոնով:

— Շնորհակալ եմ, ես արդեն վարժվել և դիմանում եմ, — ասաց նա՝ ձեռքերն իրար շփելով, — Ձեր տանտիրուհուն կարելի է խնդրել:

— Նա տանը չէ, — պատասխանեց Ալազանը:

— Խնդրում եմ մի նեղություն կրեք և իրեն ասեք, որ Իվանովը փայտը կտրել, կտրել և դասավորել է, եթե կարող է վաղն ինքը աշխատավարձս՝ քսանհինգ ռուբլին բերի, եթե չի կարող, թող Ձեզ մոտ թողնի, ես կգամ ու կվերցնեմ: Ցտեսություն, ներողություն, որ Ձեզ անհանգստացրի:

— Խնդրեմ, խնդրեմ, — ասացի ես:

— Իմ կարծիքով, Ալո ջան, այս փայտահատ Իվանովը սովորական մի արքայական չէ, նրա կիրթ շարժումներ, լիրիկ խոսելաձայնը ասում են, որ նրա մեջ մի մեծ արվեստագետ՝ երգիչ կամ կոմպոզիտոր է նստած:

— Չէ մի, քրեական կալանավոր է, ուրիշ ոչինչ, — ասաց Ալազանը արհամարհական տոնով:

Աշխատանքից տուն դարձավ մեր տանտիրուհի Նադյան: Ես նրան հաղորդեցի Իվանովի խնդրածը և միաժամանակ հարցրի.

— Նադյա, ինչ մարդ է եղել Իվանովը:

— Իվանովը..., — խոր ախ քաշելով ասաց Նադյան, — Իվանովը շատ մեծ մարդ է եղել, նա վերին աստիճանի բարի, ազնիվ և շատ խելոք ու զարգացած մարդ է: Մեր գյուղի մարդիկ ուղղակի պաշտում են նրան: Մեր գյուղի բոլոր դիմումները նա էր գրում և բոլորն էլ լավ պատասխաններ էին ստանում:

— Բայց դու ինձ չասացիր մինչև բանտարկվելը նա ինչպիսի մարդ է եղել և որտեղ է աշխատել:

— Նա արցունքները սրբելով ասաց.

— Նա եղել է Լենինգրադի Կուսակցական քաղաքային կոմիտեի առաջին քարտուղարը: Նա այս գյուղի առաջին արքայականն էր: 1947-ին, երբ նա մեր

294 Ճամբարում:

գյուղ մտավ և բոլորի դռները թակեց, ոչ ոք ռիսկ չարեց նրան իր սենյակը վարձով տալ: Խեղճը քաղցած ու ծարավ փողոցում մնաց: Ստիպված մուրացկանություն արեց, գյուղի արտաքնոցները մաքրեց և գնաց տայգայում մի քոլիկ շինեց և իր արջի հետ մինչ օրս էլ ապրում է:

— Արջի հենտ...

— Այո, արջի հետ: Մի օր նա քոլիկ մտնելիս տեսնում է մի արջի քոթոթ գետնին փոված հանգիստ քնած է: Նա անմիջապես քոթոթի վիզը մի պարան է գցում և սկսում է նրան կերակրել ու սիրել: Նա էլ կապվում է Իվանովի հետ և նրա քոլիկից չի հեռանում: Չնն տեսել նրան, նա միշտ իր արջի հետ է գրոսնում: Այդ-քան խելոք ու կրթված մարդուն ոչ մի տեղ աշխատանք չտվին, խեղճը ստիպված սկսեց գյուղի արտաքնոցները մաքրել և դրանով շատ լավ էլ ապրում է:

— Եթե լավ է ապրում, բա ինչո՞ւ է այդքան քրքրված հագուստներով ման գալիս:

— Դե արտաքնոց մաքրողը էլ ինչ շոր կարող է հագնել: Բայց կիրակի օրերին եթե նրան տեսնես, չես ճանաչի: Այնքան կոկիկ, այնքան մաքուր է հագնվում, կարծես էն քրջոտ Իվանովը չլինի:

Նաղյան պատմում էր, իսկ ես ու Ալազանը մեր արցունքներն էինք սրբում:

Մյուս օրը Իվանովը փողի եկավ: Նաղյան ոչ մի կոպեկ չէր թողել և չուներ էլ, որ թողներ: Ուստի Ալազանը ասաց.

— Մարո ջան, որպեսզի այդ տանջված ու հարգարժան մարդը շատ չգնա ու գա, վերցրու այս 25 ռուբլին տուր, հետո մենք այն տնային վարձ կհաշվենք և Նաղյան էլ շատ գոհ կմնա:

Ես Իվանովին ներս հրավիրեցի և տվեցի 25 ռուբլին: Նա իր երաժշտական շատ հաճելի ձայնով շնորհակալություն հայտնեց և շատ կիրթ քայլվածքով դուրս եկավ մեր բնակարանից:

Խեղճ մարդ,— ասաց Ալազանը,— որտեղից... որտեղ է հասել: Ահա թե ստալինյան ռեժիմն ու բարքերը ուր են հասցրել մարդուն:

* * *

1953-ին, Ստալինի մահվանից մի քանի ամիս անց, հանկարծ Իվանովին օդանավով Կրասնոյարսկ տարան: Շրջկենտրոնում լուր տարածվեց, թե Իվանովին ազատեցին, որոշ մարդիկ էլ ենթադրեցին, որ նրան նորից քննության տարան: Անցան երկու երկար ու ձիգ տարիներ: Իվանովի մասին եղած ենթադրական լուրերը քնեցին: Մի օր էլ Իվանովի ծանոթ կինը մի նամակ է ստանում Կրասնոյարսկի գժանոցից, որով խնդրում էին, որ Իվանովի հագուստները Կրասնոյարսկի գժանոց ուղարկեն: Ամբողջ գյուղի հասարակայնությունը ցնցվեց: Մենք հուզմունքից և խղճահարությունից արտասվեցինք և ծանր մտքերի մեջ ընկանք: Եզրակացությունը թողնում եմ ընթերցողին:

Այս ցնցող տողերն էի գրում, երբ ռադիոն հաղորդեց, որ Տաշքենտի կոնֆերանսում հանկարծամահ եղավ Հնդկաստանի պրեմեր մինիստր Լալ-Բահա-տուր Շաստրին, որն ավելի հուզեց առանց այն էլ ավեհույզ հոգիս: 1966 թվի հունվար ամիսն է:

129. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՌՈՒԲԻՆՉՈՆԸ

Հոկտեմբերի վերջերն էր: Երևանյան ձմեռային հագուստով վազեցի մոտակա հացի խանութը: Զգացի, որ ոտքերս ու ձեռքերս կարծրանում ու փայտանում են և սկսեցի շփել, բայց ոչինչ չէի զգում: Ձեռքերս սպիտակեցին և մեռելային գույն ստացան:

— Վայ, ես ցրտահարվեցի, — ասացի ինքս ինձ ու վազքով տուն մտա:

— Այո, Այո ջան, շուտ, շուտ ձյուն բեր և ոտքերս ու ձեռքերս արագ-արագ շփիր, ես ցրտահարվել եմ:

Ալազանը գլուխը կորցրած մի դույլ ձյուն բերեց և սկսեց ձնով ձեռքերս ու ոտքերս շփել ու տրորել մինչև նրանց կարմրելը և զգացողության վերականգնվելը:

— Չէ, փրկվեցի, — Ալազանից վախենալով՝ մտքումս ասացի ես:

Երբ ամեն ինչ բարեհաջող ավարտվեց, այս անգամ Ալազանը սկսեց.

— Մի ամիս է ինչ Սիրիբում ես, բայց Երևանյան ձմեռները չես մոռանում: Մոռացիր, մոռացիր, միշտ մտածիր, որ Սիրիբում ես գտնվում և երկու քայլ առանց թաղյակների, գլխարկի ու ձեռնոցների չի կարելի անել: Լավ էր, որ ամեն ինչ բարեհաջող վերջացավ: Ինչ կլինեք իմ դրությունը, եթե դու անկողին ընկնեիր, ես ուղղակի կխեղագարվեի:

* * *

Դրսում 60 աստիճան սառնամանիք էր: Կտուրներից բարձրացող ծուխը սև սյունի պես մխրճվել էր երկնքի խորքերը և ոչ մի կերպ չէր ձուլվում կաթնագույն ձնախառն մշուշին: Այդ տեսնելով ամեն մարդ կասեր. «Այսօր 60 աստիճան սառնամանիք է»: Ահա այդ ժամին ես ձյան ալրանման փոշում բարորված աշխատանքից տուն էի վերադառնում ու հանկարծ մեր տան դռան կողպեքը... «Այս սառնամանիքին, հիվանդ, հիվանդ, ո՞ր է գնացել այս մարդը», — մտքումս նրա վրա բարկանալով ասացի ես: Ու այդ մտքով տարված, արագությամբ ձեռնոցներս հանեցի, ձախտվ կողպեքը բռնած, որ աջով բացեմ դուռը և բարձր ճիչ արձակվելով, ձեռքս պոկեցի կողպեքի վրայից, նրա վրա թողնելով ձեռքիս մսախառն մաշկը: Արտասվելով ու մղկտալով գյուղացու տուն վազեցի և նստածներին հարցրի.

— Ալազանը ձեզ մոտ չէ:

— Չէ, մեզ մոտ չէ, բայց ես տեսա դույլերը ձեռքին ջրի գնալիս: Բայց ինչո՞ւ եք լալիս, ի՞նչ է պատահել, — հարցրեց մեկը:

Ես նրան ցույց տվի վիրավոր ձեռքս:

— Ինչ է, երկաթի էք ձեռք տվել:

— Այո, մոռացա և մերկ ձեռքով կողպեքը բռնեցի, որ դուռը բացեմ, ձեռքս կողպեքին կալավ ու մսախառն պոկվեց:

— Այ քեզ հայկական Ռոբինզոն: Միթե՞ չգիտեիր, որ բարձրաստիճան սառնամանիքին մետաղյա իրերին ձեռք տալ չի կարելի:

Մի կերպ դուռը բացելով սենյակ մտա, ձեռքիս դեղ էի քսում, երբ Ալազանը ջրով լի դույլերը ձեռքին սենյակ մտավ:

— Ինչ, ինչ է պատահել, բալիկ ջան, ինչո՞ւ ես արտասվում, — հարցրեց նա գլուխը կորցրած:

— Էլ ինչ պատահի, տես քո երեսից ինչ պատահեց ձեռքիս հետ: Ինչո՞ւ հենց իմ գալու ժամին ես ջրի գնացել: Մոռացա մերկ ձեռքով կողպեքը բռնեցի, որ դուռը բացեմ, ձեռքս կողպեքին կապվեմ ու մսախառն կաշին պոկվեց:

— Էլի դու մտածել ես, որ Երևանում ես, չէ՞: Եթե հիշեիր, որ Սիբիրում ես, առանց ձեռնոցի կողպեքը չէիր բռնի: Ինչ անեի, տանը մի կաթիլ ջուր չկար, ստիպված ջրի գնացի:

— Լավ, լավ, մի բաժակ ջուր տուր, ցավից բերանս չորանում է:

Ալազանը բաժակը դույլի մեջ մտցրեց ու ճթալով կոտրեց:

— Իմ ձեռքն է ցավում, քեզ ինչ պատահեց, որ բաժակը դույլի բերանին խփեցիր ու կոտրեցիր, — բարկացկոտ տոնով ասացի ես:

— Ոչ թե դույլին, այլ սառույցին է կպել, տես էսօր ինչ սարսափելի ցուրտ է, որ գույգ դույլերի ջրերը մինչև տուն բերելը սառել են:

Նա կացինով դույլի սառույցը կոտրեց և ջրի փոխարեն մի կտոր սառույց տվեց ինձ:

Մի ուրիշ անգամ հոգնած ու դադրած աշխատանքից դուրս եկա, մի պատի տակին կանգնելով տրամվայի սպասեցի: Երբ դեմքս ու ձեռքերս մի լավ սառեցին ու ես սթափվեցի, մտքումս ծիծաղելով՝ ինքս ինձ ասացի.

— Խեղճ Մարո, դարձյալ Երևանում ես: Հիշիր, միշտ հիշիր, որ Սիբիրի Բոգուչանի գյուղում ես, և որ այստեղ ոչ թե տրամվայ, այլ ընդամենը մեկ բեռնատար է գործում:

130. ՄԵՐ ՏԱՆՏԻՐՈՒՅԻ ՆԱԴԵԺԱ ՏԻՄՈՖԵԵՎՆԱ ԼՈԳԻՆՈՎԱՆ

Ինչպես հենց առաջին հանդիպմանը նկատել էի, նա անհոգ էր և ուրախ: Նրա ամուսինը պակասորդի պատճառով բանտարկվել և տասը տարի էր ստացել: Նաղյայի դաստարարականության ու խնամքին էր թողել իր երկու փոքրիկներին: Նրա ամենամեծ երեխան՝ Վալյան տաս տարեկան էր, իսկ Վալերիկը՝ յոթ: Նաղյան սովորական ռուսական դեմքով ու բնավորությամբ, միջին գեղեցկությամբ, երիտասարդ, աշխույժ մի կին էր: Նա թոչունի անհոգությամբ օրը ճարում, օրը ուտեցնում էր իր փոքրիկներին, իսկ չեղած ժամանակ քաղցած էր քնեցնում: Նա իր երեխաների առջև իրեն պատասխանատու չէր զգում: Աշխատավարձը ստանում էր թե չէ՝ գնում էր խանութ և գնում էր ամեն տեսակի ուտելիքներ ու խմիչքներ, հրավիրում էր ընկերուհիներին, ուտում-խմում, զվարճանում և աշխատավարձը մեկ օրում քոռուփույ էր անում, իսկ մյուս օրը սրանից-նրանից հացի փող խնդրում: Նրա բնավորության այդ գիծը տեսնելով՝ ես ասացի.

— Նաղյա, ես տեսնում եմ, որ դու շատ առատաձեռն ես, աշխատավարձը մեկ օրում ծախսում ես, երեխաներիդ ամիսներով խաշած կարտոֆիլի ես կապում: Այդ լավ չէ, սիրելիս, երեխաներդ մեղք են, սննդի պակասությունից ինչ հիվանդությամբ ասես, որ չեն հիվանդանա և քեզ կտանջեն: Մյուս աշխատավարձդ որ ստանաս, կտաս ինձ, ես այն կպահեմ և մաս-մաս կտամ քեզ՝ կծախսես:

—Շատ ճիշտ եք նկատել, Մարի Մուրադովնա,—ասաց նա ծիծաղելով,—Ես փող պահել և տնտեսություն դեկավարել չգիտեմ, շատ-շատ շնորհակալ կլինեմ քեզ, եթե դու այդպիսի մի լավություն անես:

—Օրը տասներկու ռուբլուց ավելի ծախսելու իրավունք չունես, թե չէ մնացած օրերը քաղցած կմնաս:

—Մարի Մուրադովնա, եթե այդ գումարից ավելին ուզեմ՝ չտաս, թե չէ ուրիշների վրա կծախսեմ,— և մենք միասին սկսեցինք ծիծաղել:

Նաղյան վերին աստիճանի մարդասեր ու առատաձեռն էր, ոնց որ ասում են՝ իր վերջին կոպեկը կամ իր վրայի շապիկը կհաներ ու կտար ուրիշին, բայց ինքը քաղցած կնստեր: Հիշում եմ բազմաթիվ դեպքեր, բայց դրանցից միայն մեկի մասին կգրեմ: Մեր վառելափայտը վերջացել էր, մնացել էր մեկ օրվա վառելիք, և հարևաններից մեկը նրանից վառելափայտ խնդրեց: Նա փոխանակ ասելու՝ չունենք, վերջին վառելիքը վերցրեց ու տվեց նրան: Այդ տեսնելով՝ ես բարկացած ասացի.

—Նաղյա, մրսում ենք, ինչո՞ւ վառարանը չես վառել:

—Փայտ չունենք,— ասաց նա:

—Եթե փայտ չունեիր՝ ինչո՞ւ վերջին փայտդ ուրիշին տվեցիր, բա երեխաներիդ մասին չե՞ս մտածում, չե՞ս վախենում, որ մրսեն ու հիվանդանան:

—Ես այդպես եմ, եթե ինձանից մի բան են խնդրում, չէ ասել չեմ կարողանում: Ոչինչ, Մարի Մուրադովնա, հիմա էլ ես ուրիշից կխնդրեմ, նա էլ ինձ չի մերժի:

Այդ խոսքերից հետո նա գնաց և մի հունթ փայտ թևի տակին դրած ներս մտավ ու վառարանը վառեց: Ահա այսպիսին էր մեր տանտիրուհի Նաղյան: Նրանց ամենօրյա նախաճաշը, ճաշն ու ընթրիքը խաշած կարտոֆիլն էր: Յուղի կամ ձեթի երես ամիսներով չէին տեսնում: Այդ տեսնելով մենք կամավոր 25 ռուբլով ավելացրինք մեր տան վարձը: Երբ այդ մասին Նաղյային ասացինք, նա հուզմունքից արտասվեց և ինձ ու Ալազանին համբուրելով՝ ասաց.

—Աստված ձեր բարի սրտի չափով ձեզ տա, բարով աքսորից ազատվեք, բայց իմ տնից երբեք չգնաք:

131. ԾԱՆՐ ՕՐԵՐ ԵՎ ԾԱՆՐ ԱՊՐՈՒՄՆԵՐ

Մոսկվայի, Լենինգրադի և Կիևի աքսորական ակադեմիկներին, պրոֆեսորներին Բոգուչանի միջնակարգ դպրոցը սիրով ընդունեց և տվեց նրանց ուսուցչական լիակատար իրավունքներ, ձրի բնակարան, հացի և մթերքների գրքույկներ և այլ արտոնություններ: Դպրոցի աշակերտությունը, տեղի ուսուցչությունն ու ծառայողները շատ գոհ էին իրենց բարձրակարգ ուսուցիչներից: Մի խոսքով բոլոր աքսորականներն էլ այս կամ այն հիմնարկում տեղավորվեցին, բայց նրանց մեծ մասը տայգա գնացին ծառ կտրելու, փայտ դարսելու:

Մի օր Բոգուչանում մի չարագուշակ լուր տարածվեց և կայծակի արագությամբ տարբեր վարիանտներով տնից-տուն, թաղից-թաղ շրջեց: Որպես թե Մոսկվայից հրաման է եղել բոլոր տիպի մանկավարժական հիմնարկներից հեռացնել աքսորականներին և նրանց ընտանիքի ոչ աքսորական անդամներին, անգամ կոշ-

կակարներին և դերձակներին: Աքսորականների շրջանում տիրում էր համատարած հուսահատություն և խոր տխրություն: Բոլորի օրվա խոսակցության թեման այդ էր տարբեր վարիանտներով և տարբեր ձևակերպումներով: Բոլորն էլ հուսահատությունից սկսեցին տարբեր ենթադրությունների և եզրակացությունների հանգել:

— Այդքանով որ պրծնենք լավ է, ես վախենում եմ ավելի հեռուներ գնան ու մի օր էլ բոլորիս հավաքեն ու բանտերը լցնեն, — հուսահատորեն ասում էր Լուսնոսովի անվան համալսարանի ֆիզիկոմաթեմատիկական ամբիոնի վարիչ, պրոֆեսոր Նիկոլայ Գրիգորևիչ Չերնոբայովը:

Զանցած մեկ շաբաթ այդ լուրը իրականություն դարձավ: Բոլոր աքսորականներին և նրանց ընտանիքի ոչ աքսորական անդամներին հեռացրին դպրոցից, մանկատնից, մանկապարտեզից, որոնց թվում և ինձ: Նույն օրվա հրամանով ինձ ազատեցին և՛ դպրոցից, և՛ մանկատնից: Ոչ միայն աքսորականները, տեղացիներն էլ գոհ չմնացին այդ որոշումից: Գյուղը շատ կարիք ուներ որակով ինժեներների, բժիշկների, ուսուցիչների ու հաշվապահ-պլանավիկների:

— Ինչ պիտի սովորեն մեր երեխաները երեկվա ավարտածից, հազիվ որակյալ կադրեր էինք հավաքագրել: Եկենք բողոքենք և նորից հետ կանչենք աքսորական մասնագետներին:

Բողոքել... որտե՞ղ... ո՞ւմ: Հրամանը վերևից էր և բողոքարկման ենթակա չէր: Ու հեռացված աքսորականները տայգա գնացին և խտացրին փայտահատների առանց այն էլ խիտ շարքերը: Վաթսուն աստիճան սառնամանիքին փայտ կտրել... սարսափելի էր:

Ես տանը նստեցի: Մեր նյութական ծանր դրության մասին գրեցի Սիրվարդին և խնդրեցի բրդյա թելեր: Սկսեցի գործել և վաճառել: Այն գնում էին և տեղացիները, և աքսորականները: Վաճառում էի նաև մեր հավերի օրվա ածած ձկները: Այնպես որ մենք նորից սկսեցինք ապրել ու շնչել: Բարեբախտաբար այդ ժամանակ վերացրել էին հացի և մթերքների քարտերը, ով դրան ուներ՝ կարող էր գնել հրապարակում եղած մթերքն ու սև հացը:

132. «ՁԻՆ» ՈՒ «ՔՈՒՌԱԿԸ» ԼԾՎԵՑԻՆ

Նաղյան արդեն իր նորմա փայտը ստացել և վառել էինք, հերթը մերն էր: Ինձ աշխատանքից հեռացնելուց հետո գրկվեցի փայտ առանալու իրավունքից: Յուրաքանչյուր հիմնարկ վառելափայտով ապահովում էր իր աշխատողին: Մասնավոր կարգով փայտ ձեռք բերելը կապված էր մեծ դժվարությունների ու ծախսերի հետ: Չնայած փայտի շտեմարան տայգան մեր քթի տակին էր, բայց մենք վառելիք չունեինք: Բքախառն քամին ծեծում էր մեր տան դռները: Ցրտից կապտել կծկվել նստել էինք: Մնում էր 50 աստիճան սառնամանիքին տայգա գնալ և սեփական մեջքով վառելափայտ բերել: Ալազանը մի պարան վերցնելով, ինձ թևանցուկ անելով՝ դուրս եկանք տնից: Ցուրտը սրած դանակի պես կտրում էր դեմքներիս բաց մնացած մասերը: Գյուղից երբ հեռացանք, Ալազանը թևս թողեց և առջևից քայլելով ասաց.

— Սպասիր, Մարո ջան, հիմա ես քեզ համար ոտքերով ճանապարհ կբացեմ:

60 սմ բարձրության հին ու կարծրացած ձյունը ոտքերով տրորելով նա ինձ համար նեղ մի ճանապարհ բացեց: Եվ այսպես ձյունը տրորելով, խոսելով, նստելով ու կանգնելով, ուղղակի ձյան վրա պառկելով՝ մտանք տայգա: Մենք ազահաբար շնչում էինք տայգայի գարնանաբույր օդը: Ձյան վրա նկատեցինք բազմաթիվ կենդանիների՝ գայլերի, եղջերուների, նապաստակների և թռչունների ոտնահետքեր: Ակամայից սառստացի, բայց այդ մասին Ալազանին ոչինչ չասեցի: Շուրջս տապալված ծուռ ու մուռ չոր ծառեր, ճյուղեր, չոր կոճղեր՝ որքան կամենաս: Ոչ մի արգելք և ոչ մի հսկիչ, որքան ուժներդ կալատի՝ տար: Ալազանը ամենաերկար ու հաստ տապալված մի ծառի պարան կապեց: Պարանի մի ծայրը իմ, մյուս ծայրը՝ իր մեջքին կապելով տարակուսանքով ասաց.

— «Ձին» ու «քոռակը» միասին լծվեցին, թե ծառը ինչ ուժով կքաշեն՝ չգիտեմ:

Մենք ձեռքներս աչ ու ձախ շարժելով, կորացած մեջքով, կատակի տալով՝ քաշում էինք չոր ծառը: Չոր ու թեթև է՝ կմտածի ընթերցողը, բայց նա երբ հանդիպում է 60 սմ կարծրացած ձյան դիմադրությանը, ծանրանում և մեր ուժերը ջլատում էր: Աշխույժ քայլվածքով, Ալազանի հետ կատակելով, հոգնածությունս ու քրտինքս նրանից թաքցնելով մի հարյուր քայլից հետո կանգնեցի: Կարծես ոչ թե 60° սառնամանիքում էի գտնվում, այլ ռուսական պառնիկում: Դեմքս ու մարմինս տաքությունից այրվում էին ու քրտինքս կաթիլ-կաթիլ ցած էր գլորվում սպիտակ ու ողորկ ձյան վրա և չեչոտում էր ձյան երեսը: Մեջքով դեպի Ալազանը դարձած, թաշկինակով դեմքս ու պարանոցս սրբեցի, ապա շուռ եկա դեպի նա:

— Մարո ջան, շատ ես կարմրել, սիրելիս, արի պառկենք մի փոքր հանգստանանք:

Մենք կողք-կողքի փափուկ ձյան վրա պառկեցինք: Նա ամեն կերպ աշխատում էր ինձանից թաքցնել իր հոգնածությունը, իսկ ես՝ նրանից: Երկուսս էլ թուլացած ձյան վրա փովել էինք:

— Խեղճ աղջիկ, Սիբիր ես եկել բավական չէ, ինձ հետ էլ կյանքի ծանր լուծն ես քաշում, մարդ իմանա ինչ է քո մեղքը: Արի, մոտ արի, պարանը մեջքիցդ արձակեմ, ես մենակ ծառը կքաշեմ, ես քո տանջանքները չեմ կարող տանել, բալիկ ջան: Մարդ իմանա այդքան տանջանքները հանուն ինչի ես տանում: Եթե դու լինեիր իմ պայմաններում, դժվար թե ես Սիբիր գայի և քեզ համար տանջվեի: Այդ բոլորը հանուն ինչի:

— Հանուն քո անմեղության և քո սիրո, սիրելիս, — ասացի ես՝ նրան սառը ձյան վրա տաք-տաք համբուրելով:

— Ա՛խ, հարազատս, — ասաց նա՝ համբույրներիս պատասխանելով, — ահա այդ մեծահոգությունդ ու հարազատությունդ են կապել ձեռքերս ու ոտքերս, թե չէ ես վաղուց էի վերջ տվել այս տանջալի կյանքիս: Իմ սիրտ, իմ կյանք, իմ հարազատ, իմ կյանքի իմաստ ու բովանդակություն, միայն, միմիայն քեզ համար եմ ապրում, որ դու չտխրես, որ դու այս դժբախտության մեջ երջանիկ լինես, — ասաց նա արտասուքները սրբելով:

— Վեր կաց, վեր, բավական է խոսես, պստիկ եմ, բայց ճստիկ եմ, «քոռակ» եմ, բայց «ձիու» հետ լուծ կքաշեմ, մի տանջվիր, մի մտածիր, սիրելիս, երևի մի օր էլ արդարությունը մեզ կժպտա, — ասացի տեղիցս բարձրանալով:

— Երեք, չորս՝ դե քաշիր, — ասացի ես նրա հետ կատակելով ու ծիծաղելով:

Նստելով ու կանգնելով, իրար սիրտ տալով՝ տուն հասանք և երկու ամսվա վառելափայտով ապահովվեցինք: Այնուհետև ամեն անգամ զբոսնելիս տալ-գա էինք գնում և մեր ուժերի չափով բարձվում ու տուն էինք վերադառնում: Այս մասին երբ Նադյան իմացավ, արտասովելով ասաց.

— Խեղճ մարդիկ, որտեղից որտեղ եք հասել, ձեզ այդ օրը հասցնողին թող կաթված խփի, ուրիշ բան չեմ ցանկանում: Գնանք, գնանք, մյուս անգամ միասին կգնանք փայտ բերելու:

133. ՍԿԱՐԼԱՏԻՆԱՅԻ ՅԱՄԱՃԱՐԱԿԸ

Այդ տարի Բոգուչանի շրջկենտրոնում և շրջանի բոլոր գյուղերում սկարլատինայի համաճարակ սկսվեց: Հիվանդացան բոլոր հասակի երեխաները և մասսայաբար սուր վարակիչ հիվանդանոցը լցվեցին: Դպրոցներն ու մանկապարտեզները փակվեցին: Մի առավոտ մեր տան դուռը ծեծեցին, և ներս մտավ իմ ծանոթ քույրերից մեկը:

— Խեղ լինի, Լիդա, ինչո՞ւ ես ինձ հիշել, — ժպտալով հարցրի ես և շարունակեցի, — դու գիտես, որ ես էլ մանկատանը չեմ աշխատում:

— Գիտեմ, եկել եմ, որ քեզ սուր վարակիչ հիվանդանոց տանեն:

— Իսկ դու ո՞ւմ կողմից ես լիազորված, — ասացի ես:

— Առբաժնի վարիչ ընկեր Դիկտերյովայի, հենց հիմա հագնվիր, գնանք նրա մոտ, նա քեզ սպասում է:

— Նա ինձ սպասո՞ւմ է, — զարմացած հարցրի ես:

Հագնվեցի և նրա պատգամավորի հետ միասին գնացին Առբաժնի վարիչ ընկեր Դիկտերյովայի մոտ: Նա առանց մի խոսք ասելու, առանց իմ համաձայնությունը հարցնելու, նշանակման հրամանը ձեռքս դրեց ու ասաց.

— Այսօրվանից, Մարի Մուրադովա, Դուք մեր կադրն եք համարվում ու որպես հերթապահ բժիշկ նշանակվում եմ սուր վարակիչ հիվանդանոցում աշխատելու համար:

Ես շնորհակալություն հայտնելով տուն վերադարձա և հրամանը Ալազանին ցույց տալով, բարձր տրամադրությամբ ասացի.

— Կակղեցին ու կերան, ինձ նորից աշխատանքի են հրավիրել:

— Որտե՞ղ:

— Սուր վարակիչ հիվանդանոցում:

— Այդ մեկը կներես, ես քեզ թույլ չեմ տա, որ այդ վարակի որջում աշխատես: Իրենց կադրերին ափսոսալով՝ քեզ են կանչել ու նշանակել, մտածել են՝ ջահանդամ թե կմեռնի: Տար հետ տուր հրամանը և ասա, որ քո հին տեղը՝ մանկատանն ես ուզում աշխատել, տեսնենք կնշանակեն: Ես թքել եմ այդ մի կտոր սև հացի վրա, որը պետք է ահ ու սարսափով ուտենք, — ասաց Ալազանը հուզված:

— Ոչ թե կադրերին են ափսոսում, այլ համաճարակի պատճառով կադրերը չեն բավարարում, դրա համար էլ ինձ են հիշել: Բացի այդ, Ալո ջան, բժշկի հա-

մար ի՛նչ նշանակություն ունի, սուր վարակիչում է, թե այլ հիվանդանոցում, բոլոր դեպքերում էլ նա գործ ունի հիվանդի ու վարակի հետ: Դու, սիրելիս, գործից չես հասկանում և անտեղի գործ ես փչացնում: Անզգույշ բժիշկը ոչ միայն հիվանդանոցում, նույնիսկ իր տանն էլ կարող է վարակվել ու հիվանդանալ:

— Ես չգիտեմ, եթե դու վարակվես ու քեզ մի բան պատահի, ես ինձ պրո-նուրը²⁹⁵ կզցեմ:

Երկար բացատրությունից հետո նա մի կերպ համաձայնվեց, և ես նույն օրն անցա աշխատանքի: Սուր վարակիչի մի հարկանի շենքը ընկած էր տալգայի գեղատեսիլ մի վայրում և ամբողջովին թաղված էր տալգայի խիտ ու եղնաշատ անտառներում, որը գյուղից հեռու էր երեք կիլոմետրով: Ես պետք է երկու օր աշխատեի, երեք օր հանգստանայի: Վատն այն էր, որ առավոտյան ժամը իննին պետք է գնայի աշխատանքի, իսկ Բոգուչանում ձմեռը լուսանում էր տասնմեկին: Մի կողմից թանձր մուրճը, մյուս կողմից՝ ձնախառն ու մոլեգնող բուքը, 60° սառնամանիքը, գայլերի սարսափը ինձ ստիպում էին ամեն օր Ալազանի ուղեկցությամբ գնալ աշխատանքի:

— Առանց ինձ ոչ մի քայլ, վախենում եմ սիբիրյան բքախառն քամիները քեզ գլորեն ու մի փոսի մեջ գցեն և ձնով ծածկեն, այն ժամանակ արի ու Մարո գտիր, — միշտ ահ ու սարսափով Ալազանը կրկնում էր այս խոսքերը:

Սուր վարակիչ հիվանդանոցի ոչ միայն քսան պալատները, այլև միջանցքները լցված էին հիվանդներով: Կար թոքախտավորների երեք պալատ, տիֆի և ռակի վեց դեպք, սիֆիլիսի երկու պալատ, իսկ մնացածները զբաղեցրել էին սկարլատինով հիվանդները: Մի խոսքով սուր վարակիչ հիվանդանոց էր բառիս բուն իմաստով: Ես ռիսկով ու անվախ աշխատանքի անցա: Հինգ տարվա ընթացքում ոչ թե տիֆով ու թոքախտով, անգամ գրիպով էլ չհիվանդացա: Վարակից պաշտպանվելու համար կային հզոր դեղամիջոցներ և ծայր աստիճան զգուշություն իմ կողմից: Այսպիսով իրենք իրենց ձեռքով Մոսկվայի հրամանի վրա խաչ քաշելով, բոլոր բուժաշխատողներին նորից ընդունեցին աշխատանքի և դարձրին իրենց մշտական կադրը:

134. ԲՈԳՈՒՉԱՆՈՒՄ

Բոգուչանի գյուղը ընդամենը հարյուր տարեկան էր: Նրա առաջին բնակիչները եղել էին ցարական կառավարության ժամանակ տաժանակիր աքսոր ուղարկված աքսորականները, որոնց մահից հետո նրանց ժառանգները դարձել էին գյուղի հիմնական բնակիչները, այլուս դրան՝ քսան թվին աքսորված կուլակները:

Բոգուչանի բնակչությունը բազմազգ և բազմազան էր: Մեր հաշվումներով կային քառասուներեք ազգությունների ներկայացուցիչներ, որոնց թվում ռուսներ, բելոռուսներ, գերմանացիներ, լատիշներ, լիտովցիներ, էստոնացիներ, ֆրանսիացիներ, կորեացիներ, չինացիներ, ամերիկացիներ, կովկասյան ազգերի ներկայացուցիչներ և հրեաներ: Կային գերմանական, լիտվական և էստոնական գյուղեր և թաղամասեր: Էնգելս քաղաքը ամբողջությամբ տեղափոխված էր այնտեղ և

295 Սաոցեպատ ջրային մակերեսի վրա արված անցք:

այդպես էլ կոչվում էր: Այդ ժողովուրդները ապրում էին իրենց նիստուկացով և սովորություններով: Ահա սրանք էին Բոգուչանի հին ու նոր բնակիչները²⁹⁶:

Ինձ բժշկական մի գիրք էր պետք և ես Նադյային հարցրի.

— Նադյա, ձեր գրադարանից աքսորականներին գրքեր տալիս եք:

— Իհարկե կտան, այդ էլ հո հաց չէ, որ կնիժկայով տան: Բացի այդ գրադարանի վարիչը ձեր հայերից է, հենց որ ասես հայ ես, անմիջապես կտա:

— Իսկ ինչպես է գրադարանավարուհու անուն-ազանունը:

— Թամարա Ազարյան:

— Ազարյան... այո, իսկական հայի ազգանուն է,— ասացի ես ու քայլերս ուղղեցի դեպի գրադարան:

Ներս մտա: Դիմացի սեղանի մոտ նստած էր հայկական քթով, շեկ մազերով սև աչքունքով, քսանին մոտ մի աղջիկ: Ես ժպտալով նրան մոտեցա և ասացի.

— Բարև ձեզ:

Իմ բարևին նա ոչ մի արձագանք չտվեց:

— Դուք հայերեն չգիտեք, — ժպտալով, ռուսերենով հարցրի ես:

— Ոչ, չգիտեմ, — նույն ժպիտով պատասխանեց նա:

— Էլ ինչ հայ, որ հայերեն չգիտեք, — կատակեցի ես:

Պարզվեց հետևյալը. տարիներ առաջ, նորքեցի մի հայ ինժեներ աքսորվում է այստեղ, ամուսնանում է տեղացի մի ռուս աղջկա հետ, ունենում է իր անդրանիկ զավակին՝ Թամարային: Թամարան տասնհինգ տարեկան է եղել, երբ իր հայրը՝ Ազարյանը, մահացել է և Թամարան հայկական ազգանվամբ մնացել է Բոգուչանում և դարձել է նրա հիմնական բնակիչը:

Թամարան ինձ հետ ծանոթանալու համար շատ ուրախացավ և ջարդրտված հայերենով ասաց.

— Դե լավ, միասին Երևան գնալ, իմ տատիկն ու պապիկը Երևան ապրի,— այսքան հայերեն, մնացածը շարունակեց ռուսերեն,— անցյալ տարի եղա Երևանում, ես նրանց հետ միշտ նամակագրում եմ: Երևանն ինձ շատ դուր եկավ, շատ տաք էր և մրգառատ: Ձեզ հետ ծանոթանալու համար շատ ուրախ եմ, երևի մի օր միասին Երևան գնանք:

* * *

Մի օր ինձ շատ մտերիմ Ալեքսանդրա (Շուրա) Բոնդերի հետ անցնում էինք գլխավոր փողոցով: Մեզ դեմ ու դեմ գալիս էր կովկասյան դեմքով, քառասունն անց, համակրելի տեսքով մի երիտասարդ:

— Մարի Մուրադովնա, — շշուկով ասաց Շուրան, — խնդրում եմ մի լավ նայես այդ երիտասարդին և ասես, թե ո՞ւմ է նման:

— Ում է նման... ճիշտն ասած վախենում եմ ասել, — ասացի ես ծիծաղելով:

— Չէ, չէ, մի վախեցեք, մեզ ոչ ոք չի լսում, ես ոչ ոքի ոչինչ չեմ ասի, — ծիծաղից թուլացած ինձ վրա ընկավ Շուրան:

296 Ըստ Բոգուչան գյուղի կայքի բնակավայրը հիմնադրվել է 1642թ.: Առաջին գրավոր հիշատակությունը հայտնի է 1801թ.: Այդ կայքի համաձայն 2010թ. այդ շրջակայքում ողջ բնակչությունը՝ 112632 մարդ, ուղղափառ ռուսներ են:

Ես աջ ու ձախ նայելով ցածրաձայն ասացի.

— Ստալինին է նման, կարծես նրա պատճենը լինի:

— Շատ ճիշտ գտար, դա հենց Ստալինի տղան է, որը իր հոր անունն անգամ լսել չի ուզում, հայհոյում է մուժիկի պես:

— Նա Բոգուչանոն է ապրում:

— Ոչ, մոտակա գյուղերից հյուր է եկել իր մորաքրոջը: Բոլորն էլ ասում են, որ նա Ստալինի որդին է:

— Իսկ նա իր հորն ինչո՞ւ է հայհոյում:

— Ասում են, որ նա իր մոր թելադրանքով մի նամակ է գրում Ստալինին և ստորագրում Ջուդաշվիլի: Նույն նամակը մի քանի անգամ կրկնում է, բայց ոչ մի պատասխան չի ստանում և կատաղած ասում է «դա ի՞նչ հայր է, որ իր հարազատ որդուն չի ճանաչում», ու մի լավ հայհոյում է նրան:

Հետագայում պարզվեց, որ բացի մեզանից, ամբողջ գյուղը գիտեր նրան որպես Ստալինի որդի:

* * *

Սիրիդյան անգիշեր ամառ էր: Գիշերվա ժամը երեքն էր, բայց դուրսը տաք էր ու արևոտ: Ես փիսիկին գրկած գետափ գնացի, որը մեր տանը համարյա կպած էր: Այդ ժամանակ գետափին մոտեցավ ձկնորսական մի նավակ, որը վարում էր ութսունն անց, բայց շատ առույգ մի ծերունի: Նավակը լցված էր կիսաթափրտացող նոր բռնած ձկներով:

— Բարև ձեզ, պապի, — ասացի ես, — կարելի՞ է մի հատ ձուկ խնդրել փիսիկի համար:

— Նա գլուխը վեր բարձրացրեց և ինձ նայելով ասաց.

— Ոչ թե մեկ, այլ առեք որքան կամենաք, տարեք Դուք էլ կերեք, ձեր փիսիկն էլ:

Եվ նա մի քանի բոռ ձկներ շարտեց փափուկ ու տաք ավազին: Փիսիկը հաջողությունից գլուխապտույտի եկած հարձակվեց ձկների վրա ու չէր թողնում, որ ձկները հավաքեի: Ծերունու քաղաքավարի շարժումը, մանավանդ կիրթ ու քաղաքային գունատ դեմքը շարժեցին իմ հետաքրքրությունը և ես հարցրի.

— Հայրիկ, Դուք բնիկ բոգուչանցի ե՞ք:

— Ո՛չ, թոռնիկս, ես բնիկ լենինգրադցի եմ: Մեզ՝ չորս ուսանողներին, մեր հեղափոխական գործունեության համար ցարն արքորեց այս գյուղը: Այն ժամանակ Բոգուչանում ընդամենը հինգ ընտանիք էր ապրում, իսկ հիմա մի մեծ գյուղ է դարձել, այն էլ շրջանային կենտրոն, ունի 12 հազար բնակչություն[56]: Ընկերներս ծերացան և մահացան, իսկ ես կոտոշներ հասնած դեռ ապրում եմ, ինձ ուժ ու առողջություն պարգևողն այս ձկնորսությունն է, որն ինձ համար շատ հաճելի զբաղմունք է:

— Լենինգրադը չե՞ք կարոտել:

— Արդեն ուշ է, ծնողներս առանց ինձ տեսնելու, իմ կարոտից ու վշտից մահացան: Ես էլ ոչ մի հարազատ չունեմ այնտեղ: Ես այս գյուղին ու իր գեղեցիկ բնությանն ու Անգարային արդեն վարժվել եմ, գետն ու գյուղը ինձ համար շատ

հարազատ են դարձել, ապրուստն էլ շատ լավ է: Ամեն օր թարմ ձուկ և թարմ որսի միս եմ ուտում: Ունեմ աղջիկներ, տղաներ ու թոռներ, ապրում եմ բարեկեցիկ և ապահով: Ցարն ուսումնա հողին հավասարեցրեց, էլ ինչին է պետք Լենինգրադը:

Ես մի քաշելով, նրան ցտեսություն ասելով տուն գնացի և ինքս ինձ ասացի.

— Երևի մենք էլ այստեղ Բոգուչանում կծերանանք ու մեզանից հետո քաղաքներին սրա պես կպատմենք մեր անցած ու գնացած դառն օրերի մասին:

ԱՄԱՌԸ ԲՈԳՈՒՉԱՆՈՒՄ

Ամառը Բոգուչանում սկսվում էր Անգարայի սառցահալմամբ ու շարժմամբ, որի սկիզբը հիմնականում համարվում էր մայիսի 17-ից 20-ը:

Կեսգիշեր էր: Ջրի խշռոցից զարթնեցի: Կարծես Ջանգուն իր ընթացքը փոխել և աղմուկով մեր բակն էր լցվում: Լսողությունս ձայնի կողմն ուղղած՝ սկսեցի ավելի ուշադիր լսել: Այո, իսկական ջրի խշռոց էր:

— Ալո՛, Ալո՛ ջան, արթնացի՛ր, տես էս ինչ ջրի խշռոց է:

Ալազանը զարթնեց, ականջ դրեց ու ասաց.

— Ջրի խշռոց չի կարող լինել, ո՞ր է այս գյուղում ջուր, որ խշռոց էլ լինի: Անգարան անաղմուկ գետ է, ունի ժայռակոփ բարձր ավեր և խորը հուն, նա գյուղ թափանցել չի կարող: Քնի՛ր, քնի՛ր, ականջներդ են խշռում, երագում ես, — ասաց Ալազանը, շուտ եկավ աջ կողքի ու քնեց:

Ջրի մեղմ խշռոցի տակ ես էլ քնեցի: Առավոտյան առաջինը Նաղյան զարթնեց և զվարթ տրամադրությամբ մտնելով մեր սենյակ ասաց.

— Մարի Մուրադովնա, դյաղյա Ալազան, ամառը եկավ, Անգարան շարժվեց, սառույցը կոտրվեց:

— Իսկ ինչի՞ց իմացար:

— Գետի խշռոցից, երբ գետը շարժվում է, ուժեղ խշռոց է լսվում:

— Բայց այդ խշռոցը գիշերվանից է սկսվել, միթե՞ չվերջացավ:

— Ոչ թե մեկ, այլ 15 օր դեռ կխշռա, մինչև որ լրիվ ազատվի իր սառցե ծածկոցից, մինչև որ իր վրայի սառույցները քշի ու տանի:

Նաղյայի պատմածը մեր հետաքրքրությունը շարժեց և մենք շտապ գնացինք գետափ: Ինչ հեքիաթային պատկերներ, երագում անգամ չէիր տեսնի: Հանդարտահոս, անաղմուկ, մշտածիծաղ Անգարան բարկացել, կնճռոտվել, կարծես նրա ընդերքում հրաբուխ էր ժայթքել և իր շուրջը համատարած ավերակների կույտեր ու բլուրներ էր առաջացրել: Հսկա սառցադաշտերը սահելով իրար էին բախվում, սեղմվում, սառցե լեռնաշղթաներ ու բլուրներ էին կազմում, որոնք սպիտակ կարապների նման, դանդաղ, օրոր ու շորոր սահում էին գետի երեսին, երբեմն սուզվում, ավելի մեծանում և ջրի երեսն էին բարձրանում ու շարունակում իրենց կարապային հանդարտահոս ընթացքը²⁹⁷:

Եվ այսպես օրեր ու շաբաթներ, կարծես Աբու Լալայի ադամանդաբարձ, սպիտակաշար քարավանները, օրոր ու շորոր մեծ հանդիսավորությամբ, մեղմ խշռոցով, գնում են, գնում են, և երբը չի ավարտվում:

297 Բոգուչան բնակավայրի մոտ Անգարայի լայնությունը հասնում է երկու կիլոմետրի:

* * *

Ամառը դժվարանում ես գտնել ցերեկվա ու գիշերվա սահմանը: Ամբողջ օրն արևը կանգնած է զենիթում: Գիշերվա ժամը երկուսին մեր հավերը բակում քուջուջ էին անում. այս խեղճերն էլ մեզ պես ցերեկը գիշերվանից չէին տարբերում և քսանչորս ժամ անդադար քջջում ու կտցում էին: Առաջին օրերին դժվարանում էինք քնել, այդ իսկ պատճառով սև վարազույրներով ծածկում էի պատուհանները, մթնեցնում սենյակը, գիշերվա պատրանք ստեղծում և հետո քնում:

Չքնաղ ամառը փչացնում էին ամպի պես կանգնած ասեղնախայծ մանր մծղուկները, սուր խայթ ունեցող ճանճի մեծությամբ մոծակները և կյանքի համար շատ վտանգավոր տզերը՝ կլեշները, որոնք մտնում էին մարդկանց բերանից, քթանցքներից, ականջի և մարմնի այլ անցքերից, արյան հոսքը հասցնում էր մինչև սիրտը և մահ պատճառում մարդկանց: Փորձիր երկու ժամ առանց պաշտպանվելու դրսում կանգնել:

Մի անգամ Ալազանը ցանցադիմակ հագավ, ձեռքերն ու պարանոցը ամուր կապեց, հագավ սապոգները և գնաց մեր բանջարանոց՝ կարտոֆիլի «բուկը» լցնելու: Չանցած մեկ ժամ շնչակտուր, իրեն քորելով և արնավա տուն մտնելով ասաց.

— Մարո ջան, շուտ արա, տաշտը դիր և սառը ջուր բեր, որ լողանամ, մարմինս քրքրեցին:

Երբ նա մերկացավ, նրա ամբողջ մարմինը պատած էր արյան շիթերով, իսկ ձեռքերի վրա խոր ու արնշաղաղ վերքեր էին բացվել:

Ահա այսպիսին էր Բոգուչանի ամառը:

ԶՄԵՌԸ ԲՈԳՈՒՉԱՆՈՒՄ

Զմեռը այստեղ տևում էր 9–10 ամիս, իսկ գարունը, ամառն ու աշունը երկուսից երեք ամսով էր սահմանափակվում: Զմեռը սկսվում էր սեպտեմբերի 5-ից և ավարտվում էր հունիսի վերջերին: Սկզբում մեղմ ու տաք ձմեռը կամաց-կամաց փոխվում էր բուք բորանի և սուլող ուժեղ քամիների, որոնք թոցնում էին տների կտուրները և պատեպատ խփում մարդկանց ու անասուններին: Զմռան կեսերից ոչ մի քամի, օդը լցվում էր արանման ձնափոշով և կաթնագույն թանձր մշուշով: Սառնամանիքները սկսում էին 30⁰-ից և հասնում էին 62⁰-ի: Արևը մի քանի րոպեով իր գունատ դեմքը դուրս էր հանում գույգ բլուրների արանքից և ցրտից սարսափած ծածկվում էր կաթնագույն թանձր մշուշով: Մարդիկ հագնում էին հաստ մուշտակներ և բամբակակար տաք հագուստներ: Գլխին դնում էին մորթե տաք գլխարկներ և վրայից կապում բրդյա հաստ շալեր, իսկ ոտքերին տաք թաղյակներ, ձեռքերին՝ գույգ մորթե ձեռնոցներ:

Երևանյան տաք ու արևոտ ձմեռներից հետո Սիբիրի ձմեռը ինձ համար շատ տհաճ էր: Օրը մշտապես մառախլապատ ու ցուրտ էր: Տայգան անբողջովին ծածկված էր 50–60 սմ ձյան հաստ շերտով: Անգարան հագնում էր իր սպիտակ, երեք մետր հաստությամբ տաք մուշտակը և իր տաքուկ ծոցում պահում բազմապիսի համով ու թանկարժեք ձկներին:

Ջրի հարցում մենք Երևանը երբեք չհիշեցինք: Անգարայի ջուրն իր որա-

կով լրիվ բավարարում էր մեր պահանջները: Կանայք տաք-տաք լվացքները սահնակներին բարձած տանում էին պրոռոպ պարզաջրելու համար: Մինչև տուն հասնելը լվացքը սառցակալում էր, մեկ օր տանը պահելուց հետո նոր փռում էին: Փռելն ու չորանալը մեկ էր լինում, վայն էն էր, որ մոռանայիր և ձեռք տայիր փռած շորերին, հազարավոր մանր կտորներով փշրվում ու թափվում էին գետնին: Ես՝ «հայկական ռոբինզոնս», առանց այդ մասին իմանալու Ալազանին զրկեցի ամենալավ վերնաշապիկից:

Մեզ մոտ, մեր տաք ձմեռվա պայմաններում երեք ամիս անասուններին փակ էին պահում, իսկ Սիբիրում 40–50 աստիճան սառնամանիքին կովերն ու ձիերը ամեն օր օրոր-շորոր գնում էին իրենց պրոռոպից ջուր էին խմում և տուն էին վերադառնում: Ոնց էլ չէին սխալվում և օգտվում էին նույն պրոռոպից: Նրանց ձիերը մեր շների պես ձյան վրա 60° սառնամանիքին պառկում ու քնում էին:

Ամեն օր մարդիկ դույլերով և տակառներով ջուր էին կրում իրենց տների և հիմնարկների համար: Ահա այսպիսին էր Բոգոյչանի ձմեռը:

135. ԲՈԳՈՒՉԱՆՑԻՆԵՐԻ ԶԲԱՂՄՈՒՆՔՆԵՐԸ

ա) ԱՆՏԱՌԱՋԱՏՈՒՄ

Անտառահատման համար կային նպաստավոր պայմաններ՝ անծայրածիր հարուստ տայգա, էժան բանվորական ուժ և էլեկտրական մեծաքանակ սղոցներ: Այդ գործի հիմնական կազմակերպիչը անտառաին տնտեսության վարչությունն էր՝ Լեսպրոմխոզը: Նա իր տրամադրության տակ ուներ մի քանի ընդարձակ հանրակացարաններ, որտեղ ապրում ու աշխատում էին տասնյակ հազարավոր արքատրականներ, որոնք ամեն առավոտ՝ ամառ թե ձմեռ փայտ էին կտրում նրա համար: Կտրված փայտի մի մասը որպես վառելանյութ դարձնում էին տայգայում, իսկ մյուս մասը՝ գերաններն իրար կապում, Անգարայի հոսանքին էին հանձնում և կատերների ուղեկցությամբ ուղարկում ըստ պատկանելության:

Ընդարձակ հարուստ տայգան փայտի անսպառ և անվճար աղբյուր էր տեղացիների համար: Կտրիր որքան կարող ես, տար որքան կամենում ես, տայգայի մարմնին ոչ մի վերք չի բացվի:

Յուրաքանչյուր ընտանիք ամռան ամիսներին կտրում էր իր վառելափայտը, դարձնում տայգայում, վրան գրում անուն ազգանունը և տուն էր վերադառնում, իսկ ձմռան բուք ու բորանին և սառնամանիքներին սահնակներով փայտը տուն էին կրում ու վառում: Ամռանը փայտ կրելու համար փոխադրամիջոցներ չկային: Սիբիրում, չհաշված արքատրականներին, հիմնական աշխատողը կինն ու ձին էր:

բ) ԶԿՆՈՐՄՈՒԹՅՈՒՆ

Բոգուչանցիների երկրորդ և հիմնական զբաղմունքներից մեկն էլ ձկնորսությունն էր: Ջրառատ, երկար, լայն ու ընդարձակ Անգարան ձկնորսության համար բոգուչանցիների անսպառ ու անվճար աղբյուրն էր. բռնիր որքան կարող ես, կեր որքան կամենում ես: Յուրաքանչյուր տուն ուներ իր ձկնորսական նավակը: Աշխատանքից հետո ամեն ոք ձկնորսական նավակով սահում էր Անգարայի արծաթաջուր հայելում:

Ձուկը բոգուչանցիների հիմնական սննդի մեծ մասն էր կազմում: Անգաբան հարուստ էր բազմապիսի մեծ ու փոքր ձկներով, որոնց գլուխգործոցը կարմիր ձուկն էր (կռասնայա ռիբա): Սրա երկարությունը հասնում էր 2–3 մետրի, շատ յուղոտ, մսոտ, անփուշ ու համով ձուկ էր, փորը լի էր սև խավիարով: Սրա որսը պետական մոնոպոլիա էր, բայց չէր վրիպում նաև անհատ ձկնորսների ունկաններից: Իմ ճանապարհորդության ընթացքում ես բախտ ունեցա ականատես լինել կարմիր ձկան դժվարին, բայց հետաքրքիր որսին: Ձկնորսական մի կատեր հատուկ և ամուր մի ուռկան գետը նետեց: Չանցած տաս րոպե նավաստիներն ուղղակի աղմուկով իրար անցան և քաշելով շրջապատեցին ահռելի որսին: Օ՛, Աստված իմ, սա ոչ թե ձուկ, այլ չորս մետրանոց հսկա մի գազան էր: Տաս հոգի միասին դժվարանում էին նրան սանձահարել: Մեզ նայելով, «աղաչելով», աչքերը բաց ու խուփ անելով՝ արծաթագույն գազանը հանգավ և կացիներով նրան երկու-երեքական կիլոգրամների վերածեցին ու վաճառեցին: Ես մի երկու կիլոգրամ գնեցի և իր սեփական յուղի մեջ տապակելով, անհաց կերա: Իհնչ անմահական համ, և ոչ մի փուշ: Ողնաշարի փոխարեն մատի հաստությամբ կրճիկային մի լար էր անցնում ամբողջ մարմնի երկարությամբ, որի շնորհիվ էլ այդքան արագ ու ճկուն գալարվում ու թչկոտում էր:

Բոգուչանում ամառ թե ձմեռ ձուկ էին որսում: Հայ ընթերցողը զարմացած կհարցնի.

— Չէ որ Անգաբան ծածկված էր սառույցի հաստ շերտով, ինչպե՞ս էին ձուկ որսում:

Ես ամեն օր ջուր կրելիս ականատես էի լինում ձկնորսության պրոցեսին: Կանայք լոմերով ու քլունգներով ջարդում էին Անգաբայի 2–3 մետրանոց հաստ շերտը և հասնում էին նրա գուլալ ջրերին: Բացում էին մեծ-մեծ անցքեր և կողովանման մի բան իջեցնում էին նրա խորունկ հատակին: Կողովից կապված շղթան ամրացնում էին սառույցի մեջ սեղմված երկաթյա ձողին, կողքին տնկում եղևնու թարմ ճյուղ ու տուն էին վերադառնում: Այնտեղ էր նաև իմ հարևանուհի Արեշա Պետրովնան: Երբորդ օրը նա մի կողով լիքը թարմ ձուկ շալակին տուն մտավ, իսկ նրա ամուսինը ավելը ձեռքին բակի ձներն էր ավլում: Այդ տեսնելով ես զարմացած հարցրի.

— Իվան Ֆետոդորովիչ, Դուք հո հիվանդ չե՞ք:

— Ո՛չ, առողջ եմ, ի՞նչ է պատահել:

— Հեչ, տեսա որ Արեշա Պետրովնան առանց Ձեր օգնության 60⁰ սառնամանիքին ձուկ էր որսում, իսկ Դուք ավել էիք անում, հարցրի:

— Իսկ ձեզ մոտ ո՞վ է ձուկ որսում:

— Տղամարդիկ:

— Ձկնորսությունը մեզ մոտ կանացի գործ է, իսկ ավել անելը՝ տղամարդու:

— Իսկ մեզ մոտ ճիշտ հակառակն է, — ասացի ես զարմացած ու ժպտալով:

— Յուրաքանչյուր ազգ իր սովորություններն ունի, մեզ մոտ էլ այդպես է ընդունված: Իհնչ արած, սովորություններին ու կենցաղին հակառակել չես կարող:

Ձուկն ու կարտոֆիլը նրանց հիմնական և անփոփոխ սնունդն էր համարվում: Ձուկն ուտում էին տապակած, հում և աղ դրած վիճակում: Աղ դրած ձուկը

կոչվում էր «ռիբա ս դուշկում», որը թարգմանվում էր «հոտով ձուկ»։ Մի օր կոռպե-րատիվ խանութում մեծ հերթ էր։ Մոտեցա, և ինչ... մարդիկ դուլկերով և կիլոներով գարշահոտ ձուկ էին տանում։ Քիթս բռնելով մտածեցի, եթե սրանք այս գարշահոտ ձուկը ուտում են, ինչո՞ւ մեր փիսիկը չպիտի ուտի, և կես կիլոգրամ կշռել տվեցի։

— Մարի Մուրադովնա, երկու, երկու կիլոգրամ կշռեն, կփռմանք, շատ համով ձուկ է, էլ չենք ստանալու, — ասաց ինձ ծանոթ գործակատարուհին։

— Չէ, չէ, չեմ փռմանի, դրա հոտն ինձ դուր չի գալիս, կատվիս համար եմ առնում, — ասացի ես։

Իմ խոսքերի վրա բոլորը բարձրաձայն ծիծաղելով նայեցին ինձ։

— Ինչո՞ւ, ինչո՞ւ եք ծիծաղում, մարդը չի տեսել, չի կերել, սովոր չի, — սկսեց ինձ պաշտպանել կանանցից մեկը։

Հոտած ձուկն առած տուն գնացի և մեկ հատ ձուկ շաբաթեցի քաղցած փիսիկի առջև։ Նա մոտեցավ, հոտոտեց, ինձ նայեց, ոտքերիս փաթաթվելով պոչը ցցեց ու հեռացավ։

— Չէ, մեր փիսիկը հայ է, իշխանի ախորժակ ունի, «ռիբա ս դուշկում» չի սիրում, — ասաց Ալազանը ծիծաղելով։ Մոտ, մոտ բեր տեսնեմ ինչ ձուկ է, որ դա չկերավ, — ու ձուկը հոտոտելով ասաց, — չէ, Մարո ջան, սա լրիվ հոտած է, խեղճ փիսիկը ո՞նց ուտի, տար, տար թափիր, գարշահոտությունից սիրտս խառնեց։

Ես ձուկը վերցրի, որ դուրս գցեմ։ Այդ ժամանակ ներս մտան գյուղսովետի նախագահ Աննա Պրոխորովնան և մեր տանտիրուհի Նադյան ու ինձ դիմելով հարցրին.

— Մարի Մուրադովնա, խմիչք ունենք, բայց զակուսկի չունենք, ինչո՞վ կարող եք մեզ հյուրասիրել։

— Ցամաք հացից բացի պատրաստի ոչինչ չունեմ, սպասեցեք կարտոֆիլ տապակեմ, թթվի հետ կերեք։

— Բայց քո սենյակից «ռիբա ս դուշկում» պախսնետ²⁹⁸, եթե այդ մի քիչ թթվի հետ տաք, մենք շատ գոհ կմնանք, — ասաց Աննա Պրոխորովնան։

— Բայց այն հոտած է, ինչպե՞ս ձեզ պես պատվավոր հյուրերին հյուրասիրեմ, ամոթ չէ։ Դա այնքան գարշահոտ է, որ մեր փիսիկը չկերավ, Դուք ո՞նց կուտեք, — ասացի ես։

— Ձեր փիսիկը դրա համը չգիտի, դրա համար էլ չի ուտի։ Տո՛ւր, տո՛ւր, մենք մեծ սիրով կուտենք, — ասաց Նադյան ծիծաղելով։

Ես հոտած ձուկը մի քիչ թթվի հետ տարա և դրեցի սեղանին։ Նրանք ոչ միայն կերան, այլև ոսկորներն էլ ծամեցին։ Պարզվեց, որ նրանք դիտմամբ են ձուկը թեր աղ դնում, որ մի թեթև հոտի, դա նրանց խմիչքի լավագույն նախու-տեստն էր համարվում։

գ) ՈՐՍՈՐԴՈՒԹՅՈՒՆ

Բոգուչանցիների երրորդ, հիմնական և հաճելի զբաղմունքներից մեկն էլ որսորդությունն էր, որի համար կային նպաստվոր բոլոր պայմանները։ Դարավոր

298 Հոտ է գալիս։

խիտ ու ճահճոտ տայգան հարուստ էր մեծ ու փոքր կենդանիներով և բազմապիսի թռչուններով: Որսորդությամբ զբաղվում էին բացառապես տղամարդիկ: Որսում էին տայգայի տերերին՝ մոխրագույն արջերին, չքնաղ եղջյուրներով իշայծամներին, արագավազ և մտոտ եղջերուներին, գայլ ու աղվեսներին: Թանկարժեք մուշտակավորներից որսում էին սամույր, կզաքիս, աքիս և թռչունների բազմաթիվ տեսակներ: Իշայծամի միսը շատ առատ, էժան, համով էր, բայց արջի միսը, որը շատ յուղոտ, օգտակար, թանկ և ծանրահամ էր, տեղացիների մոտ համարվում էր ամենահարգին: Բազմապիսի թռչունների միս էին ուտում, վաճառում, իսկ փետուրներից տաք ու ընտիր վերմակներ ու ներքնակներ կարում:

դ) ԳՅՈՒՂԱՏՆՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆ

Բոգուչանցիների չորրորդ հիմնական զբաղմունքներից մեկն էլ գյուղատնտեսությունն էր, որի համար կար հրաշալի սևահող, բայց կլիմայական պայմանները ամեն անգամ չէին ժպտում նրանց: Երբեմն բերքն արդեն հասել և սպասում էր հավաքման, երբ օգոստոսյան ուժեղ մի սառնամանիք մի քանի լոպտում ոչնչացնում էր այն, խաշում և թափում էր գետնին: Տեսնողը կասեր ոչ թե ցրտահարված, այլ ամբողջ բերքի վրա եռացած ջուր է լցված: Տերերը նայում էին համառոտաբաժ դաշտերին ու մարգագետիններին և հուզված ու տխուր տուն էին դառնում:

Անգարան էլ գյուղատնտեսությանը չէր ժպտում: Նա հոսում էր խոր ձորերով և մարդիկ ստիպված ձիերով կամ ուսերով ջուր էին կրում և ջրում իրենց դաշտերը: Այստեղ մշակում էին կարտոֆիլ, կաղամբ, գազար, ճակնդեղ, սոխ, սխտոր և այլ բանջարեղեն: Հացահատիկներից ցանում էին տարեկան, գարոխ, խաշխաշ, գրեչկա, որոնք շատ առատ բերք էին տալիս սիբիրյան պայմաններում: Մեծաքանակ էր կարտոֆիլի, կաղամբի, ճակնդեղի, գազարի, վարունգի և պոմիդորի բերքը: Պոմիդորն ու վարունգը մինչև հունիսի վերջ պահում էին ջերմոցներում, միայն հուլիսին էին բացում նրանց ապակեպատ դռները և խեղճերը երկու ամսով ազատ շունչ էին քաշում: Վարունգի բերքը ուտում և թթու էին դնում, իսկ պոմիդորը երբեք չէր կարմրում, կանաչ-կանաչ հավաքում, արկղերում դարսում և ռուսական ընդարձակ վառարանների մի հոլ անկյունում էին դնում, որտեղ այն կամաց-կամաց կարմրում էր: Կաղամբը թթու էին դնում և տակառները հանձնում էին սառնամանիքին: Ձմռանը կացիներով թթուն ջարդում, մի կտոր տուն էին բերում, հալում, ապա ուտում էին: Ձմռանամ նշել, որ այստեղ կաթը նույնպես լցնում էին ափսեները, սառեցնում, ապա ափսեաձև կաղապարված կաթերը դարսում էին գետնահարկում և ձմռանը հալեցնում ու խմում էին:

Գետնախնձորը՝ կարտոֆիլը բոգուչանցիների համար հաց, ճաշ, միրգ, խմիչք և միս էր: Օրը չորս անգամ զանազան անուններով եփում և ուտում էին՝ կարտոֆիլ տապակած, կարտոֆիլ մունդիր (կեղևեով խաշած), կարտոֆիլի կարկանդակներ, կարտոֆիլի պյուրե, կարտոֆիլի կալաչիներ (կլոր ու ծակ հացեր): Կարտոֆիլը երբ մի փոքր սառչում էր, դա արդեն սիբիրյան խնձոր էր, որն իր համով մի փոքր դուրժնային էր հիշեցնում: Ես ու Ալազանը ամեն ճաշից հետո մի քանի հատ սառած դուրժմաներ էինք ուտում, իսկականը հիշում ու ախ էինք քաշում:

Մի անգամ ես Նաղյային հարցրի.

— Նաղյա, Դուք կարտոֆիլից ղնց չեք ձանձրանում, մենք արդեն նրա երեւը տեսնել չենք ուզում:

— Ձանձրանում... մի օր չուտեմ կարծես քաղցած եմ:

Շնորհիվ կարտոֆիլի մեծաքանակ բերքի սիրիդյակներն անխտիր մեկ-երկու խոզ էին պահում, ձմռանը մորթում և յուղով ու մսով լցնում իրենց գետնահարկերը: Կովի յուղը այնտեղ ընդունված չէր, ամեն ինչն էլ եփում էին խոզի ճարպով ու մսով:

Բոգոյանցիները բացի բանջարանոցային բույսերից հավաքում էին մեծաքանակ սնկեր, թթու դնում և տապակում: Տայգայից հավաքում էին նաև բազմապիսի հատապտուղներ և զանազան մուրաբաներ շինում: Քաղցր ու համով հատապտուղները ամեն տարի կուլ էին տալիս մի քանի դեռահաս աղջիկների, որոնք մութ ու խիտ տայգայում մոլորվում ու գայլերի բաժին էին դառնում:

Բոգոյանցիները բանջարանոցային մրգերից միայն վարունգը գիտեին: Մի անգամ հարևանուհիս ինձ իր բանջարանոց կանչելով ասաց.

— Մարի Մուրադովնա, դու մրգի երկրից ես, ես վարունգի սերմ ցանեցի, բայց կակոյ տը չորտ վիրուսա²⁹⁹: Դրանցից երկուսը պոկեցի, մեկը տվեցի խոզին, մյուսը կովի առջև գցեցի, երկուսն էլ չկերան: Ես դրանցից մեկին գետնին խփեցի, ջարդվեց և կերա, անհամ, զգվելի մի բան էր: Չգիտեմ ինչ անեմ, մնում է քաղեմ և դուրս թափեմ, — ասաց նա հուզված:

Գնացինք բանջարանոց: Ո՛վ զարմանք... վարունգի փոխարեն աճել էին մեծ-մեծ, հատը երկու-երեք կիլոգրամանոց ընտիր սնեյվազներ³⁰⁰: Բերանիս ջրերը կուլ տալով ասացի.

— Միք թափի, ինձ տվեք, մենք այդ ուտում ենք:

— Ինչպես կուտեք, դա բոլորովին անպետք ու անհամ բան է:

— Կուտենք, թթու կոճեն ու կուտենք:

— Խնդրեմ, — ասաց նա ու 35 հատ քաղեց և մեր պարկերը լցրեց:

Մենք այն տարանք և շարեցինք ռուսական վառարանի մի հով անկյունում: Չանցած տաս օր՝ տաքությունից նրանք հասան ու քաղցրացան: Մեկ ամիս շարունակ սառած կարտոֆիլի փոխարեն իսկական երևանյան անուշահամ և անուշաբույր սնեյվազներ կերանք և Արիշա Պետրովնային օրհնեցինք: Վերջին սնեյվազը տարա և իրեն հյուրասիրեցի: Նա կտրականապես մերժեց ու չկերավ: Երկար խնդրելուց հետո կտրած շերտը կերավ և զարմացած ասաց.

— Էտո նե տո³⁰¹, էս ղնց քաղցրացրիր:

— Քաղցրացրի, — ծիծաղելով պատասխանեցի ես:

— Դիր, դիր, սեղանի վրա դիր, թող անուշ հոտը ընկնի տունը:

— Դե որ քեզ շատ դուր եկավ, վերցրու նրա կորիզները պահիր, մյուս տարի նորից կցանես, երբ աճի ու մեծանա, քեզ կսվորեցնեմ, թե ոնց նրան քաղցրացնես:

299 Ինչ որ սատանա է աճել:

300 Սեխի տեսակ:

301 Սա այն չէ:

* * *

Վերջին տարիներին գյուղատվետը բանջարանոցային հողամասեր տվեց նաև արքութեաններին: Ինչեք ասես որ չցանեցինք մեր բանջարանոցում: Երևանը տեղափոխեցինք Բոգոմյան: Աճեցրեցինք կարտոֆիլ, կաղամբ, գազար, երկու տեսակի ճակնդեղ՝ կարմիր և սպիտակ, սիսեռ, բոդկ, սոխ, սխտոր, կանեփ, եգիպտացորեն, դդում, պոմիդոր և հայկական բոլոր տեսակի կանաչիներ, որոնք սիրիրյան հողում հրաշալի աճեցին: Կանեփն ու արևածաղկիկի սերմը հավաքեցի, չորացրի ու պահեցի սիրիրյան երկար ու հոգեմաշ ձմռան համար: Ամեն երեկո կանեփի ու արևածաղկի սերմը բովում, ապա իրար սիրտ տալով հանգստանում ու քնում էինք:

Բայց այդ ամենը հեշտ ու հանգիստ չէինք ձեռք բերում: Այդ բոլորը մեր տուն էին մտնում մեր ճակատի քրտինքով ու ուսերիս տնքոցով: Օր ու մեջ ես ու Ալազանը 50 մ հեռավորության վրա գտնվող Անգարայից դուրսերով ջուր էինք կրում և ջրում մեր բանջարանոցը: Որպես մեր կյանքում նորություն՝ մենք այն շատ սիրով ու խնամքով մշակում էինք: Հեովից նայողը կասեր, որ դա ոչ թե բանջարանոց, այլ ծաղկանոց էր: Աքսորականներն ու տեղացիները մեծ գովեստով էին խոսում մեր բանջարանոցի մասին: Նրանց խոսքերից ոգևորված Ալազանը ոտքի վրա «Պրավդա» թերթի լուսանցքներում այդ առթիվ իր խոսքը գրեց: Ահա նա.

ԷԼԵԳԻԱ ԳՐՎԱԾ ԲԱՆՋԱՐԱՆՈՑՈՒՄ
(Ագրոկապրակ նվիրված Մարտին)

Տեսի մարգերն իմ ցանած
(Թողություն իմ հանգանաց)
Դալուկ դեղնած ու թռչնած,
Արևի դեմ խորշումած,
Ով ծլել էր ձայն առավ,
Անելով ինձ խալառակ:
Մի բույսով գործը թող,
Նրանց լսիր, ընթերցող:

Բանջարեղենների բողոքը

Ես նորածիլ բազուկ եմ,
Զարմանալի նազուկ եմ,
Երաշտի հեքի սեր չունեմ,
Չորանում եմ փեր չունեմ:
Չես իմանում իմ հարգը,
Չես ոտոգում իմ մարգը:

Ես ռեհանն եմ հարավի,
Պապանձվեցի ծարավից,
Դու չգիտես իմ հարգը,
Քիչ ես ջրում իմ մարգը:
Թողնում ես որ թառամեմ,
Ձեր ճաշերը հարամեմ:

Հեքո անկուշտ այս բողկին,
Ինչո՞ւ դրիր իմ կողքին,
Թե փեսանում է մի պուր ջուր,
Կուլ է փալիս մի շնչում:

— Օրիորդ ռեհան, փազ արա,—
Ասաց բողկը բեզարած,
Մի ուռեցնի այդպես քեզ,
Ձևանալով խեղճ ու հեզ:
Մի քիչ կորսեպդ սեղմիր,
Ախորժակդ էլ մեղմիր,
Թե որ Միրիք ես եկել,
Բնչ փալիս են, էն էլ կեր:
Մեր փիրուհուց ամնչիր,
Որ հագել է հին մի չիթ,
Որ չի ուրում փանձ խնձոր,
Ո՛չ էլ բլավ բրնձով,
Ո՛չ էլ քյուֆթա ու փոլմա,
Ո՛չ էլ հավով չիլրթմա,
Ո՛չ էլ պանիր ու ժաժիկ
Կարպոֆիլն է իր բաժին:
(Նախաճաշին կարպոֆիլ,
Ճաշին մի քիչ... կարպոֆիլ,
Իսկ ընթրիքին՝ ֆիլ կարպո

Ու այսպես միշտ նույն հերթով):
 Կամ օրինակ մեր տերը,
 Որ զարեջրի իր սերը,
 Քրտինքի մեջ է խեղդում,
 Որ շրջում է միշտ փրփրում,
 Որ չի խմում էլ օղի,
 Որ նեղվում է միշտ փողից,
 Որ չի լինում էլ գինով,
 Որ չի գնում էլ կինո:
 Օրհորդ ռեհան, փազ արա,
 Գլխիս դու քիչ նազ արա,
 Մեր տերերից ամաչիր,
 Ավել պակաս մի հաչիր,
 Մեզ պատիվ է, որ բողկին
 Տեղ են փվել քո կողքին:

Ես համեմն եմ նորածիլ
 Ու շիթիլ եմ, ոչ սածիլ,
 Բայց մեռնում եմ ծարավից,
 Ինչո՞ւ եկա հարավից:
 Ցավը արքում սեղմել եմ,
 Դեռ չծնված դեղնել եմ,
 Չես իմանում իմ հարգը,
 Քիչ ես ջրում իմ մարգը,
 Կրողոքեմ Մարոյին,
 Գլխիդ կհանի շան օյին:

— Թողեք քույրեր ես ասեմ, —
 Ասաց սխեռն եսասեր,
 — Ո՞վ չի սիրում իմ ճաշը,
 Իմ աննման բոգրաշը,
 Բայց ապիկար մեր տերը,
 Քիթը փնկել է վերը,
 Դարձել է քար ու անսիրտ,
 Չի մրածում իր մասին:
 Ես վարունգն եմ թուրվանդա,
 Հասկանում ես դու վանդալ,
 Չեմ պահանջում ես օղի,
 Ա՛յ մարդ, ջուր լից իմ հողին:
 Սալմթ կուզես հարավի,
 Ինձ մաքնել ես ծարավի,
 Փորել հեշտ էր, ջրել կար,
 Ջուրն էլ թևով կրել կար,
 Թե քեզ պարզ չէր այս կարգը,
 Ինչո՞ւ դրիր ինձ մարգը:
 Գանգալարներս չես լսում,
 Անկարգ բաներ չես տեսնում,
 Նայիր էս փուչ գազարին,

Միշտ թոնում է բազարիս:
 Ինձ խոսքի հեղ է գցում,
 Եղած ջրերը ծծում,
 Խրաքիր էս դմբոյին,
 Թե չէ կասեմ Մարոյին,
 Գլխիդ կբերի շան օյին:

Էս կողմ շուռ եկ, այն անսիրտ,
 Գազարիս խոսքն էլ լսիր,
 Ապուշ վարունգ մեր աղան,
 Այդ անհամն ու ավարան,
 Ասեց իբր թե ես նրան
 Միշտ խոսքի հեղ եմ գցում,
 Բոլոր ջրերը ծծում,
 Չի՞ զրպարտում, ինքդ ասա,
 Բամբասանք ու սուր չի սա,
 Ասա, ինչ մեզ դրել ես,
 Դու երբեք մեզ ջրել ես,
 Որ ես իբր թե խաթելով,
 Ասորեն բան եմ արել,
 Կամ թե կարգը խանգարել,
 Թքած էսպես դրացուն.
 Մի քիչ դեն դիր իմ ածուն:

— Թողեք դրան ես կոթեմ, —
 Ասաց վրիպ մի կոտեմ,
 — Դու ապիկար բոստանջի,
 Գյուղալուսնուս դու չնչին,
 Մեղա՞ն կուզես հարավի,
 Մեզ մնձրում ես ծարավից,
 Թե քնած ես արթնացիր,
 Թե անգեղ ես, հասկացիր,
 Արևն երգեց իմ երգը,
 Չես վայելի իմ բերքը:

— Ես կարմրաթուշ պոմիդոր
 Գույնս դեղնած ու պղտոր,
 Արևն այրեց, մրկեց ինձ,
 Հողը կյանքից զրկեց ինձ,
 Տենդը ամուր գրկեց ինձ,
 Գոնե մի քիչ թրջիր ինձ,
 Կամ մյուս կողին շրջիր ինձ:
 Դու չիմացար իմ հարգը,
 Դու մոռացար իմ մարգը:

Ես պղպեղն եմ խիստ կծու,
 Բայց թե ինքս եմ հեծհեծում,
 Արևն այրեց իմ բերքը,
 Մամին կորեց իմ ձեռքը,
 Երաշտն երգեց իմ երգը,

Դու չես տեսնի իմ քերթը,
Թե չիմանաս իմ հարգը,
Ու չջրես իմ մարգը:

— Մի ամաչիր, դես նայիր, —
Ասաց դդումը նայիվ,
— Մեզ գերեզման փորեցիր,
Ոչ թե բուստան դրեցիր,
Փորելն հեշտ էր, ջրել կար,
Ջուրն էլ գերից կրել կար,
Թե քեզ պարզ չէր այս կարգը,
Ինչո՞ւ դրիր ինձ մարգը:

— Այ մարդ, ինչ ես մտածում,
Պապակվել է իմ ածուն,
Մի անգամից ինձ ասա,
Սահարս է, ինչ է սա,
Միթե՞ սա է իմ հարգը,
Միթե՞ սա է իմ մարգը,
Դու առանց ինձ ինչ կանես,
Առանց տխի ինչ բան ես,
Ամեն ճաշում ներկա եմ,
Սոխարածում արքա եմ,
Թե հին լինեմ, թե թագա,
Ես համ ճաշ եմ, համ մագա:
Բայց էս ինչ է իմ մարգը,
Միթե՞ սա է իմ հարգը,
Հիմար դդումը անգամ,
Ինչ որ բազուկ, թե շաղգամ,
Ինձանից չեն ամաչում:
Ելել ջուր են պահանջում:
Ես նորածիլ խիստ պուճուր,
Դեռ չեմ խմել քեզնից ջուր,
Չենք դիմանա էս բովին,
Տես կմտնենք խմբովին:
Մինչև արմատը վերջին
Ծանրանալով քո խղճին:
Ճարելն հեշտ էր, ջրել կար,
Ջուրն էլ գերից կրել կար,
Գեղն էլ հեռու էր անչափ,
Չգիտեմք այ հանճար,
Ինչո՞ւ մեղքիս տակ մորա,
Ծիլս թողիր անկապար,
Քեզ ծանոթ չէր այս կարգը
Երբ տնկեցիր իմ մարգը:
Մարոն ուժեր քիչ ունի,
Հաճախ մեզ մոտ է գալիս,
Կաթիլ-կաթիլ ջուր տալիս,

Ախորժակ է բաց անում,
Լոկ կոկորդս է թաց անում:

— Լավ, ես հիմա չեմ լալու, —
Ասաց սխորորը դալով,
— Դու ինձ հեղտ կփնտրես,
Ու դռնեդուռ կխնդրես,
Հալքաթ փշրուկ ճաշ կուրես,
Հալքաթ մի օր խաշ կուրես,
Նոր կիմանաս իմ հարգը,
Նոր կհիշես իմ մարգը:
Թող դեռ մանուկ ծերանամ,
Աչքիդ առաջ չորանամ
Չորանամ ու վերանամ
Այս աշխարհից հեռանամ:
Թուղթ փուր կտակս գրեմ,
Արցունքներովս ջրեմ...

ԻՄ ՊԱՏԱՍԽԱՆԸ

Փուշեր, դուք էլ ինձ լսեք,
Մարմնիս վերքերը տեսեք,
Ձեզ մոծակը կծե՞լ է,
Խայթը ձեր մեջ ցցե՞լ է,
Ձեզ մժեղը կծե՞լ է,
Ձեր արյունը ծծե՞լ է,
Իսկ իմ մաշկը քրքրել,
Քրքրել է ու աղել,
Ասեղներով են դաղել,
Մաղ են արել ու մաղել,
Նրանց ձեռքին զոհ, գերի,
Ինչպե՞ս գնամ ես ջրի,
Նրանք միլիոն անքանակ,
Ես արնաքամ մեն-մենակ,
Այս կլինի իմ հարգը
Այդ կլինի ձեր մարգը,
Էլ չեմ կարող, հալ չունեմ,
Ես էլ ձեզ ջուր փվող չեմ,
Աղոթեցեք Աստծուն,
Թող անձրևի ձեր ածուն,
Միք միացնի ձեն-ձենի,
Թե դժգոհ եք ինձանից, —
Դարձեք սերմի մեջ մրեք
Կամ էլ ձեզ նոր տեր գրեք:

14/7 1953թ., ԲՈԳՈՒՉԱՆ
ՎԱՀՐԱՄ ԱԼԱԶԱՆ

136. ԲՈԳՈՒԶԱՆՑԻՆԵՐԻ ԿԵՆՑԱՂԸ

Բոգուչանցիները, հատկապես կանայք, աշխատասեր, առողջ, մաքուր ու կոկիկ էին: Աշխատանքի ժամին հագնում էին բանվորական հասարակ հագուստներ, աշխատանքից հետո անպայման գնում էին բաղնիք (ամեն տուն ուներ իր սեփական բաղնիքը): Մենք շաբաթը մեկ, հինգ ռուբլի վճարելով, լողանում էինք մեր հարևան Արեշա Պետրովնայի բաղնիքում:

Բոլորն էլ աշխատանքից հետո լողանում, մաքուր ու կոկիկ, ըստ մոդայի հագնվում էին: Երիտասարդներն ըստ մոդայի հագնվելով հանդերձ, ոտքերին կրում էին տղամարդու կոպիտ սապոգներ:

Մի անգամ Ալազանը իմ ծանոթ աղջիկներից մեկին ասաց.

— Լիդա, շոբերդ շատ գեղեցիկ ու մոդայիկ են, բայց ոտքերդ... դրա հետ ոչ թե տղամարդու կոպիտ սապոգներ, այլ մի գույգ կանացի նուրբ կոշիկ կսագի:

— Ձյադյա Ալազան, — ասաց նա, — Միքիլոմ սապոգ հագնելը հարստության, իսկ տուֆլին աղքատության նշան է, ես ոչ մի դեպքում տուֆլի չեմ հագնի, նախ՝ որ աղքատ չերևամ, երկրորդը՝ որ ինձ վրա չծիծաղեն:

— Իսկ մեզ մոտ, — ասաց Ալազանը, — ճիշտ ձեր ասածի հակառակն է, դեռևս ավելին՝ սապոգ հագած կնոջ վրա նայում են, որպես վարքից ընկած մեկի:

— Օ՛, այդ ինչ սարսափելի կարծիք ունի ձեր երկիրը սապոգի և սապոգ հագնողի մասին, — ասաց նա՝ ինքնաբերական և բարձրաձայն ծիծաղելով:

Նրանք ամիսը մեկ, նույնիսկ շաբաթը մեկ սենյակները սպիտակեցնում էին, իսկ վառարանները՝ ամեն եփելուց հետո: Ըստ որում այդ գործերը կատարում էին ոչ թե տղամարդիկ, այլ կանայք: Շաբաթ օրերը նրանց մոտ հյուր գնալ ընդունված չէր: Ես, նրանց կենցաղին անտեղյակ, մի օր մեկին հյուր գնացի և այդ առիթով նկատողություն ստացա.

— Շաբաթ օրը, Մարի Մուրադովնա, մեզ մոտ հյուր չեն գնում, այդ օրը լվացքի, մաքրության, եփելու, թխելու օր է: Այդ օրը պետք է ամեն ինչ պատրաստենք, որ կիրակի կազմ ու պատրաստ մասնակցենք փողոցային երգ ու պարին:

Միրում էին ուտել, խմել ու քեֆ անել: Թե՛ սովորական, և թե՛ կրոնական տոները նրանց մոտ շատ ընդունված էր: Երկուսն էլ ուտել-խմելու և ուրախանալու լավ առիթներ էին: Ընդ որում պարում և ուրախանում էին բոլորը՝ 15-ից մինչև 85 տարեկանները: 1950 թվականի նոյեմբերի 7-ն էր, Հոկտեմբերյան մեծ հեղափոխության տոնը: Ես տանը նստած գործում էի: Պատուհանից նկատեցի, որ Ալազանը շնչասպառ վազում ու վազում էր: Ես նրան ընդառաջ գնացի, նա թե.

— Մարո ջան, շուտ դուրս արի, տես ինչ հետաքրքիր և ուրախ է սիբիրյան փողոցը:

Փողոցում ահել ու ջահել՝ կին, աղջիկ, տղա, ծերունի իրար գրկած, գրպաններում ու ձեռքերում սպիրտի լիքն ու դատարկ շշեր բռնած, բոլորն էլ խմած ու կարմրած, թև-թևի գցած, ամբողջ փողոցի լայնքով երգելով ու պարելով գնում էին: Երիտասարդ մի կին մանկան բարուրը ձեռքին, հարբած, օրորվելով հագիվ քայլում էր: Այդ տեսնելով Ալազանը մանկան բարուրը գրկեց, նրա լաց ու ճիչի «նվագի» տակ կնոջը իրենց տուն առաջնորդեցինք: Իմ ծանոթ կնոջ մոտ դժգոհ տոնով ասացի.

— Ինչպե՞ս կարելի է խմել և խմած փողոց դուրս գալ, երգել ու պարել, դա շատ ամոթ է, անհարմար է:

— Իսկ ձեզ մոտ այդպե՞ս չեն ուրախանում, — զարմացած հարցրեց կինը:

— Ոչ, — ասացի ես, — եթե հարբած կինը փողոցում երգի ու պարի, կմտածեն խելագար է, կամ կտանեն միլիցատուն:

Նա բարձրաձայն ծիծաղելով ասաց.

— Նշանակում է դուք ուտել, խմել և քեֆ անել չգիտեք, ինչ տաղկալի է ապրել ձեր քաղաքում:

* * *

Սիբիրյակները մեռելոցներին գերեզման էին տանում ննջեցյալի սիրած ուտելիքները, դնում նրա գերեզմանին և տուն էին վերադառնում, նվագում ու պարում նրա սիրած երգերն ու պարերը:

Մանկատունը Նոր Տարին դիմավորելու համար խնջույք կազմակերպեց, որին մասնակցում էինք նաև ես ու Ալազանը (մանկատունը իմ աշխատավայրն էր առաջին տարում): Մեղանին դրված էր խաշած ձուկ, հում ձուկ, դիբա սդուշկոմ, խոզի ճարպ, տապակած միս ու կարտոֆիլ և ափսեների կոդքին մի-մի թեյի բաժակ սպիրտ և ջուր: Խնջույքը սկսվեց: Մանկատան վարիչը սպիրտով լի բաժակը բարձրացրեց, շնորհավորեց բոլորիս Նոր Տարին և մի շնչով, մինչև վերջին կաթիլը խմեց: Խմեցին նաև մյուսները: Մի քանի պատառ կերան, գառմոշկան նվագեցին, երգելով ու պարելով դուրս եկան փողոց և այնտեղ սկսեցին իսկական խնջույքը: Դահլիճում խնջույքը տևեց 10 րոպե: Դահլիճում մնացինք ես և Ալազանը՝ մտածելով, որ նրանք կվերադառնան:

— Այ քեզ խնջույք, — ասաց Ալազանը ծիծաղելով, և ինձ թևանցուկ արած տուն վերադարձանք տաս րոպեյվա խնջույքից:

* * *

Դպրոցում Նոր Տարին դիմավորող հանձնաժողովի անդամ էի նաև ես: Տոնական տոպրակները լցնում էինք ես և մի ուսուցչուհի: Տոպրակներում չոր մրգերի հետ դրեցի նաև մեկական Անտոնովկա հրաշալի խնձոր, որոնք օդանավով էին բերված դպրոցի համար: Քիչ հետո ափսոսանքով այն տեսա աղբարկոներում: Աշակերտներից մեկին հարցրի.

— Խնձորը դուրդ չեկա՞մ:

— Ոչ, — պատասխանեց նա, — մեր սառած կարտոֆիլն ավելի համով է, քան այդ ձեր խնձորը:

Նրա խոսքերի վրա երկուսս էլ ծիծաղեցինք:

* * *

Վրացի հայտնի վիրաբույժ Սիմոն Իլյիչ Նամկալաձեի տանը վրացական պանիր էինք ուտում: Իրենց տեղացի հարևանը այդ տեսնելով հարցրեց.

— Այդ ինչ է, որ այքան հաճույքով ուտում եք:

— Պանիր, — պատասխանեց վիրաբույժի կինը՝ Վերա Դիմինանան:

Նա մի կտոր վերցրեց, դրեց բերանը և անմիջապես դեմքը ծոմոնելով, բերանից դուրս թափեց:

— Եթե սովի տարում էլ ինձ տան այս պանիրը, ես չեմ ուտի:

Մենք մինչև արտասվելը ծիծաղեցինք:

Մի ավելի հետաքրքիր դեպք է. իմ հարևանուհու ամուսինը բավականին զարգացած և աշխարհ տեսած նավաստի էր: Տուն վերադառնալով՝ նա հետը բերել էր 1 կգ հոլանդական պանիր: Կինը այն խոզի ճարպ կարծելով՝ մի կտոր կտրում դնում է թավան, վրան կտրատում կարտոֆիլ, որ տապակվի: Երկար սպասելուց հետո տեսնում է, որ «ճարպը» չի հալել և ծուխ է բարձրանում, ամուսնուն հարցնում է.

— Այս ինչ սատանի ճարպ ես բերել, որ չի հալվում, և կարտոֆիլն էլ այրվեց:

Ամուսինը, ծիծաղը մի կերպ զսպելով, կնոջն ասում է.

— Ա՛յ աշխարհից բեխաբար, դա ոչ թե ճարպ, այլ պանիր է, պանիր:

Մինչև մեր գնալը տեղացիները պանրից գաղափար չունեին: Աքսորականների խնդրանքով պանիր ներմուծեցին և ծախում էին միայն ակումբի բուֆետում, իսկ միակ գնողներն աքսորականներն էին:

* * *

Տեղացիները հյուրասիրելու սովորություն չունեին: Եթե հյուրը սոված էր, առանց հրավերի մոտենում էր սեղանին և նրանց հետ միասին ուտում:

Աղջկա 16 տարին որ լրանում էր, մայրը որպես նվեր նրա առողջ ատամներից մեկի վրա ոսկուց կամ այլ մետաղից շապիկ էր քաշել տալիս, բլինի թխում ու բաժանում աղջկա ընկեր-ընկերուհիներին:

* * *

«Միայնակ մայր» հասկացողությունն այստեղ շատ լավ ընդունելություն էր գտել: 16–17 տարեկան աղջիկները ծնողների գիտությամբ ապրում էին իրենց ցանկացած մարդու հետ և երեխաներ ունենում:

Մի օր հարևանուհիս ինձ ասաց.

— Մարի Մուրադովնա, գիտե՞ս, որ մեր Լիդան արդեն հղի է:

— Էդ է՞րբ ամուսնացավ, հարսանիք արեց ու հղիացավ, որ մենք չիմացանք:

— Չի ամուսնացել, պրոստո տակ³⁰²:

Ես զարմանքից ապուշ կտրած լռեցի: Նույն օրը փողոցում հանդիպեցի Լիդային և ասացի.

— Անպիտան աղջիկ, առանց մեզ հարսանիք կանչելու ամուսնացար, հա՛:

— Ոչ, չեմ ամուսնացել, Մարի Մուրադովնա, պրոստո տակ:

— Իսկ պրոստո տակի համար մամադ քեզ վրա չբարկացավ:

— Նաաբառոտ, մամա սկազալա՝ կակ ուզ վո վրեմյա³⁰³:

Մայրական այդ պատասխանը լսելիս ես տեղումս կանգնած քարացա:

302 Հենց այնպես:

303 ԸՆդհակադրված, մաման ասաց ճիշտ ժամանակն է:

137 . ԱՔՍՈՐԱԿԱՆՆԵՐԻ ԿՅԱՆՔՆ ՈՒ ԱՊՐՈՒՄՏԸ ԲՈԳՈՒՉԱՆՈՒՄ

Աքսորականների հիմնական զբաղմունքը անտառահատումն էր: Եթե առաջին տարում նրանք օգտվեցին աշխատանքի և այլ իրավունքներից, Մոսկվայի հայտնի որոշումից հետո բոլոր աքսորականներն ու նրանց ընտանիքի ոչ աքսորական անդամները հեռացվեցին պետական-մանկավարժական բոլոր հիմնարկներից: Նրանք, ոչ մի տեղ աշխատանք չգտնելով, գնացին ու խտացրին փայտահատների շարքերը:

* * *

Բնակարանային հարցը Բոգուչանում անչափ ծանր էր: Միանգամից վեց հազար աքսորական: Փոքրիկ շրջկենտրոնը չկարողացավ բոլորին տեղավորել իր կացարաններում: Նրանց մեծ մասն առաջին երկու ամիսներին լուսացնում էր բաց երկնքի տակ, կամ տայգայի խիտ անտառների հաստաբուն ծառերի փչակներում:

Գյուղացու միակ տանը և Լեսայրովյոզի երեք հանրակացարաններում մարդիկ ոչխարի պես թափվել էին իրար վրա, ոտք դնելու և շարժվելու տեղ չկար: Մի կողմից բնակարանային ծանր պայմանները, մյուս կողմից՝ վատ սնունդն ու ծանր աշխատանքները աքսորականների մեջ առաջացրին մի քանի ծանր հիվանդություններ: Այս դրությունից ելնելով նրանց որոշ մասն ամուսնացավ տեղացիների հետ, ունեցավ զավակներ և ապրեց բարեկեցիկ ու լավ պայմաններում: Երիտասարդ աղջիկներն ու կանայք մեծ սիրով էին ամուսնանում իրենցից շատ տարիքավոր աքսորականների հետ և ասում.

—Քանի այստեղ ենք, միասին կապրենք, երբ ազատվեցիք՝ բարի ճանապարհ:

Այս երևույթն ուներ իր պատմական և սոցիալական խոր արմատները: Մի կողմից տասնյակ տարիներ ընտանիքի խնամքին ու գուրգուրանքին կարոտ աքսորականների մեծ բանակը, մյուս կողմից երկրորդ համաշխարհային պատերազմի ժամանակ ամուսիններից ու փեսացուներից զրկված կանայք ու աղջիկները իրար գտան ու ընտանիք կազմեցին: Սիբիրյան գյուղը զրկվել էր արական սեռից, երիտասարդ աղջիկը սպասում էր իր սիրած տղային՝ իր փեսացուին, իսկ կինը՝ իր զավակների հորը: Երկուսն էլ գտան իրենց ցանկալիներին և հանդիպեցին աքսորականների կիրթ ու ջենտլմեն, ընտանիքի կարոտ հսկա բանակին, կազմեցին ժամանակավոր ընտանիքներ, զավակներ ունեցան և ապրեցին խաղաղ: Ես որպես ականատես այդ բոլորին չեմ դատապարտում ժամանակավոր այդ ամուսնությունները: Դա կյանքի դաժան պայմանների արդյունք և բնական պահանջ էր, որին հարմարվում էին երկու սեռի ներկայացուցիչները:

Այս կապակցությամբ հետաքրքիր մի դեպքի ականատես եղա: Լենինգրադցի մի ինժեների կին ամուսնուն տեսակցության եկավ: Սիբիրի կինը ամուսնու և երեխաների հետ գնացին նրան դիմավորելու: Ես սարսափում էի հետևանքներից և մտածում էի ինչով կավարտվի այդ դրաման: Իմ մտքերը ցրեց դռան թակոցը: Ներս մտավ Ֆենյան և բարձր տրամադրությամբ ասաց.

— Մարի Մուրադովնա, գիտես որ ամուսնուս կինը Լենինգրադից մեկ ամսով հյուր է եկել իր ամուսնուն, ես տունս տեղս մեկ ամսով նրանց թողեցի ու դուրս եկա, հիմա մորս մոտ եմ, այնպես որ էլ ինձ տանը չփնտրես:

— Բա որ էլ չվերադառնա, ինչ կլինի քո վիճակը:

— Չէ, չի մնա, մեկ ամսից այդ ինժեները նորից իմը կլինի:

— Տա Աստված քո ցանկությունը կատարվի, — ասացի ես, — իսկ նա ձեր ամուսնության և երեխաների մասին իմացավ:

— Իմացավ և ասաց Ֆենյա, դորոգայա, ամուսնուս լավ կնայես, որ չհիվանդանա, իսկ երեխային Լենինգրադ կտանեն, ինձ մոտ թող մնա, մեծանա և ուսում ստանա: Ես երեխային սիրով նրան հանձնեցի, նա շատ կուլտուրական կին է, երեխայիս լավ կդաստիարակի, ուշյոննի³⁰⁴ մարդ կդարձնի, թող տանի, հայրն էլ է համաձայն (ինժեներն ու իր կինը հինգ տարվա համատեղ կյանքից հետո երեխա չէին ունեցել):

Մեկ ամսից ես, Ֆենյան և իր ամուսինը լենինգրադցի կնոջն ու երեխային ճամփու դրեցինք: Նա տեղ հասնելուն պես հեռագրեց ամուսնուն և տաս օրից հետո մի ծանրոց ուղարկեց: Եվ այսպես հարցը շատ հեշտ ու հանգիստ լուծում ստացավ:

Աքսորական կանայք էլ իրենց համար ապրուստի միջոցներ գտան: Ռուսի-նացի Մարիա Իվանովնա Կոնստենտին ապրում և գոյատևում էր գրքացությամբ: Նա ամեն օր տնից-տուն էր մտնում, թուղթ բացում և դրա դիմաց ստանում մի կտոր սև հաց, մի ափսե ճաշ, մի դույլ կարտոֆիլ և կոպեկներ: Օգտվելով առիթից, որ շրջկենտրոնը եկեղեցի չուներ, ուկրաինացի երկու կուսակրոն քույրերն իրենց հայտարարել էին սուրբ կույսեր, տան պատերը զարդարել էին տարբեր մեծությամբ Հիսուսներով և Մարիամներով ու իրենց բնակարանը դարձրել էին մի տեսակ սրբավայր: Նրանց եկամուտը ամեն օր իր սեփական ոտքով ու ցանկությամբ էր տուն մտնում: Աքսորականները տվյալ գյուղում լրիվ ազատ էին, բայց մի գյուղից մյուսը գնալու համար պետք է թույլտվություն ստանային տեղի ՆԳ բաժանմունքի պետից:

* * *

Տեղացիները, որոնք ցարական կարգերի նախկին աքսորականների և 1929 թվի աքսորված կուլակների զավակներ էին, իրենց բնիկներ էին համարում և մեզ վերևից էին նայում: Չէին ուզում մեզ հետ մտերմանալ ու շփվել: 1929 թվի աքսորված կուլակների որդիները տեղում պատասխանատու պաշտոններ էին վարում, շատ անգամ ծիծաղում էին հին կադրային բոլշևիկ աքսորականների վրա և ասում.

— Ձեզ տեղն է, ձեզանից ելած ցեղը ձեզ կերավ: Մեզ Սիբիր քշեցին, հիմա մենք տերն ենք, իսկ դուք մեր ծառաները, դե տանջվեք, ձեզպեսներին խղճալ չի կարելի:

Մի օր ձեռագործ պատվեր տալու պատրվակով մեր տուն մտան երկու հագած-կապած կուշտ ու կուռ տիկիններ: Մեկը տեղի զինվորական մասի պետ Պե-

304 Գիտուն, գիտնական:

տուխովի կինն էր, մյուսի ով լինելը չիմացա: Նրանք շատ ջերմ ու սրտաբաց խոսեցին մեզ հետ: Ես նրանց ձուկ ու գինի հյուրասիրեցի, որից հետո ավելի անկեղծացան ու ջերմացան և մեզ իրենց տները հրավիրեցին: Պետուխովան ինձ հետ գրկախառնվելով ու համբուրվելով՝ ասաց.

— Եթե չգաք, ձեզանից խիստ կնեղանամ և Ձեզ որպես ծանոթ չեմ բարևի:

Որպեսզի Պետուխովան մեզանից չնեղանա, մյուս օրը ես ու Ալազանը գնացինք նրանց տուն: Ո՛վ զարմանք, թեև օրը կիրակի էր, մեզ հրավիրած ժամին դռանը մի մեծ կողպեքի հանդիպեցինք և, ինքնասիրություններս խիստ վիրավորված, քոռուփոշման տուն դարձանք: Քիչ հետո Պետուխովան հանգիստ խղճով ու քայլերով անցավ մեր պատուհանի տակից: Մյուս ընկերուհու տան կողպեքին չհանդիպելու համար չգնացինք: Սրանց հակառակ կային մարդիկ, որոնք ամբողջ հոգով ու սրտով կապված էին մեզ հետ և մեզ հետ հավասար կիսում էին մեր վիշտն ու տառապանքը:

Մի տարի բերքին ցրտահարության վտանգ էր սպառնում: Գյուղի ամբողջ բնակչությանը հավաքեցին և ուղարկեցին կոլտնտեսային դաշտերը, որոնց թվում նաև ինձ: Ես ամեն օր ներկայանում էի կոլխոզի նախագահին, բայց նա ոչ մի օր ինձ չուղարկեց այդ տաժանակիր աշխատանքին և մի օր էլ ասաց.

— Եթե Ձեզանից հարցնեն, թե ինչո՞ւ չեք գնացել աշխատանքի, ասեք, որ Դուք պլանը կատարել եք: Այդ էր պակաս, որ Ձեզ մժղուկների մեջ ուղարկեմ, գնացեք և Ձեր տանը հանգիստ նստեք:

Ես խորին շնորհակալությամբ սեղմեցի նրա ձեռքը և դուրս եկա նրա առանձնասենյակից: Երբ Ալազանին պատմեցի նրա մարդկային արարքի մասին, նա շատ հուզվեց և իր քույր Սիրվարդի ուղարկած «Սասունցի Դավիթ» թանկարժեք մի տուփ ծխախոտը ինձ տալով ասաց.

— Այս իմ կողմից կնվիրես նրան:

Իսկ գյուղատվեռի նախագահ Աննա Պրոխորովնան բոլոր տեսակի մորիլիզացիաների ժամանակ ինձ ու Ալազանին «մոռանում» և ցուցակներում չէր ընդգրկում:

* * *

Աքսորականներն իրենց հագուստի կոկիկությամբ ու մաքրությամբ, նիստուկացով, բարձր կուլտուրայով գերազանցում էին տեղացիներին: Ամեն կիրակի կարծես ոչ թե Սիբիրում էինք, այլ Լենինգրադում: Փողոցը լի էր կիրթ ու ճաշակով հագնված մարդկանցով: Բայց բոլոր աքսորականները չէ, որ գոհ էին իրենց կյանքից և աշխատանքից: Մեզանից յոթ կիլոմետր հեռավորության վրա, մի գյուղում (անունը չիիշեցի) բնակեցրել էին կիրովականցի մի ուսուցչի՝ Գրգորյանին: Նա գրում էր. «Հարգելի ընկեր Ալազան, դիմում եմ Ձեզ, որպես հայ բանաստեղծի: Թեև Դուք էլ ինձ պես աքսորական եք, բայց չգիտեմ ինչու սիրտս վկայում է, որ Ձեր խոսքը հաշվի կառնեն և ինձ կազատեն այս հոգեմաշ կյանքից ու տանջանքներից: Տեղացիներն ինձ վրա նայում են որպես բորոտի, ո՛չ բնակարան, ո՛չ աշխատանք, անգամ իմ դրամով ինձ հաց չեն տալիս, հետս չեն խոսում, ինձ մարդու տեղ չեն դնում: Ապրում եմ մութ ու խոնավ տայգայում, մի մեծ ծառի փշակում,

սնվում սնկերով ու հատապտուղներով: Ապրում եմ գայլերի ու արջերի ահ ու սարսափով ու հարևանությամբ: Այս կապակցությամբ դիմեցի Բոգուչանի ՆԳ բաժանմունքին և ժխտողական պատասխան ստացա: Եթե մի շաբաթ էլ այսպես շարունակվի, ես էլ չեմ ապրի, կամ կմեռնեմ քաղցից, կամ էլ գայլերի ու արջերի բաժին կդառնամ: Խնդրում եմ Ձեր մարդասիրական ձեռքը մեկնեք և ինձ ազատեք այս կյանքից»:

Այս նամակն Ալազանը կարդաց բաքվեցի հայ կոշկակար Միշա Կագրամանովին և լինիականցի ուսուցիչ Հովհաննես Բադալյանին: Նրանք երեքով գնացին ՆԳ տեղի բաժնի պետ Մակարովի մոտ և պատմեցին Գրիգորյանի մասին: Նա սիրով լսեց Ալազանին և կարգադրեց Գրիգորյանին փոխադրել Բոգուչանի: Մինչ մեր սուրհանդակը դրական պատասխանով կհասներ այդ գյուղ, Գրիգորյանը «փրկարար» կախաղանով վերջ է տալիս իր տառապյալ կյանքին: Այս լուրը ցնցեց Բոգուչանում ապրող մեր յոթ հայերիս և երկար ժամանակ ուշքի չեկնք գալիս:

* * *

Աքտրական հարյուր հազարների էին շարտում փայտով ու մժղուկներով, գայլերով ու արջերով հարուստ մութ ու խոնավ տայգա և ասում.

—Ահա ձեզ հող ու փայտ, վարեք, ցանեք, տուն ու տեղ շինեք և ձեզ համար հանգիստ ու ապահով ապրեք:

Այսպես ստեղծվեցին Բոգուչանի շրջանի լատվիական, լիտվական, էստոնական և գերմանական գյուղերը: Ամբողջ Էնգելս քաղաքի գերմանացի բնակչությունը փոխադրվեց Բոգուչանի շրջան: Այդպես էլ կոչվեց՝ Էնգելս քաղաք: Ապրուստի համար հողն ու ջուրը քիչ էր: Ապրուստի համար պետք էին նաև այլ կարևոր և անհրաժեշտ պայմաններ: Այս կապակցությամբ եկեք լսենք տաս ընտանիքների երեք ներկայացուցիչներից մեկին:

Մի օր մեր տան դուռը ծեծեցին: Ես դուռը բացեցի և հանդիպեցի քայլող մարդանման մի դիակի: Նա բոլորովին մերկ էր, փայտիկներով տերևներն իրար միացրած՝ մի կերպ ծածկված էր նրա մերկությունը: Նրա ամբողջ մաշկը գոմեշի չորացած ու թեփոտված կաշու տեսք ուներ: Դեմքն ամբողջովին մազակալած և ամիսների կեղտից մազերն իրար կպած: Աստված իմ, դարերից փախած իսկական վայրի էակ էր: Եթե ցերեկով անցներ փողոցով, ժողովուրդը սարսափահար կլիներ, իսկ մանուկները ճիչերով կդիմավորեին նրան: Ես հետ դարձա, մի կտոր հաց վերցրի, և Ալազանի ձեռքը բռնելով դեպի դուռը տանելով՝ ասացի.

—Արի՛ խնդրում եմ, ինձ հետ արի, մի աղքատ կա դռան մոտ, ես մենակ վախենում եմ, իսկ հաց չտալ չեմ կարող:

Ալազանը նրան տեսնելով՝ շշմած կանգնեց, կարծես լեզուն փակվեց: Կարճ լռությունից հետո ինձ ասաց.

—Ա՛յ աղջիկ, դու էս ինչ սրտի ու ոխկի տեր ես, եթե դու ինձ հետ չլինեիր, ես բղավելով ներս կնգնայի:

Ես հացը նրան մեկնեցի, հացը ձեռքիցս խլեց և մեծ պատառներով, համառյա առանց ծամելու, աչքերը բաց ու խուփ անելով կուլ տվեց: Նա, հացի պատառ-

ները դժվարությամբ կուլ տալով, ձեռքը բերնին դնելով, ջուր ուզելու նշան արեց: Ես ջուր տվի: Նա մի քանի կուլ խմելուց հետո տաքուրետկային նստեց և պատմեց: Եկեք լսենք նրան:

1949-ին մեր տաս ընտանիքները 158 շնչով, Հյուսիսային Կովկասից քշեցին Սիբիր և տարան տայգայի խորքերը, իջեցրին և ասացին.

— Ահա ձեզ հող, ահա ձեզ փայտ, տուն շինեք, վարեք, ցանեք և ձեզ համար հանգիստ ապրեք:

Ինչո՞վ տուն շինեինք, երբ կացին ու սղոց չկար, ինչո՞վ վարեինք ու ցանեինք, երբ երկրագործական ոչ մի գործիք չկար: Սպասեցինք մեկ օր, երկու օր, մեկ շաբաթ և վերջապես ութ ամիս, և ոչ մի մարդ չերևաց: Մարդ ուղարկեցինք՝ հետ չեկավ: 158 հոգի քաղցից սկսեցինք իրար հոշոտել՝ մայրը կերավ իր մահացած որդուն, քույրը՝ փոքրիկ եղբայրներին, ուժեղը թույլերին: Շատերը փախան իրենց ընտանիքներից և տայգայի անհունության մեջ կորան, գայլերի ու արջերի բաժին դարձան: Մենք երեք ընկեր, սունկ ու խոտ ուտելով, ընկնելով ու կանգնելով, մեր մարմինները ծառերի ճյուղերից քրքրելով, երկար թափառումից հետո ճահճոտ ու մութ տայգայից հագիվ լույս աշխարհ եկանք և գտանք այս գյուղը: Երկու ընկերներս, իրենց մերկությունից ամաչելով, չմտան գյուղ, գյուղի ծայրին նստած ինձ են սպասում:

Մենք կլանված ու հուզված լսում էինք նրա հեքիաթային սրտաճմլիկ պատմությունը և չէինք հավատում մեր տեսածին և լսածին: Ես Ալազանի երկար գիշերանցով ծածկեցի նրա մերկությունը և գյուղացու տուն տանելով, պատմեցի աշխարհում չտեսնված իրողությունը: Մեկը իր հին շավարը, մյուսը՝ կոշիկները, չորրորդը մի ափսե ճաշ հյուրասիրեց նրան և խորհուրդ տվեցին այդ դրությամբ էլ ներկայանալ տեղի ՆԳ բաժանմունք և պատմել իրենց դառը ճակատագրի մասին: Երբ նա վերադարձավ ՆԳ բաժանմունքի պետի մոտից, պարզվեց, որ այդ տասը դժբախտ ընտանիքները տարվել, տայգայի խորքն էր շարտվել և մոռացության էր տրվել: Ահա քեզ ամենաթանկարժեք կապիտալը:

* * *

Երկու օր էր ինչ սուր վարակիչ հիվանդանոցում հերթապահում էի, բայց ինձ փոխարինող բժշկուհին չկար: Զանգահարեցի ռայոնական առողջապահության բաժնի վարիչին և այդ մասին զեկուցեցի նրան: Նա մեկին ուղարկեց ինձ փոխարինելու: Միաժամանակ կարգադրեց իմանալ փոխարինողի աշխատանքի չներկայանալու պատճառները և զեկուցել իրեն: Ես նախքան մեր տուն մտնելը մտա փոխարինողի տուն: Տան դուռը լրիվ բաց էր: Սեղանի վրա ձեռքերը տարածած պառկել էր նրա տասներկու տարեկան աղջիկը: Ես մոտենալով նրան, ձեռքը շարժելով ասացի.

— Աչիկ, աչիկ ջան, ո՞ր է մաման:

Ոչ մի պատասխան: Հանդիպեցի աղջկա սառը ձեռքերին և հավետ փակված աչքերին: Սկսեցի հայացքով մորը փնտրել: Ո՞վ զարմանք, հանդիպեցի առաստաղից կախված մոր դիակին: Ամբողջ ձայնով գոռալով՝ դուրս վազեցի սենյակից և օգնություն կանչեցի: Ներս թափվեցին հարևանները, վաճ-վոճ, լաց ու

Վահրամ և Մարո Ալազանյանները Բոգոլյանում, 1952թ.

արտասուք, բայց արդեն ուշ էր: Փաստը կատարված էր: Քիչ հետո եկավ ՆԳ բաժանմունքի ներկայացուցիչը, շոշափեց մոր և աղջկա կողքերն ու գրպանները, մոր գրպանից հանեց մի ծրար և առանց կարդալու առավ ու գնաց:

Նույն օրը պարզվեց հետևյալը. մայրը մորֆիի մեծ դոզայով առաջ թունավորել ու մեռցրել էր աղջկան, ապա ինքը կախվել: Կարճ ժամանակից հետո իմացանք ողբերգական դեպքի հիմնական և դրդող պատճառը: Նա իմացել էր, որ իրեն հեռացրել են աշխատանքից և իր փոխարեն մի տեղացու են նշանակել: Չհանդուրժելով դանդաղ սովամահությունը՝ որոշել էր արագ և շուտ մեռնելու ակտը կատարել: Նա ազգությամբ լատիշ էր, ընդամենը երեսուն տարեկան, կյանքով լեցուն և կայտառ, հրաշալի աշխատող, աննման մարդ ու ընկեր, և կախաղան...:

Ահա «ամենթանկազին կապիտալ» մարդը Սիբիրում:

138. ՄԵՐ ԸՆԿԵՐԱԿԱՆ ՇՐՋԱՊԱՏԸ

Մեր ընկերական շրջապատն ինտերնացիոնալ էր և կազմված էր տասն ազգությունների ներկայացուցիչներից: Տեղացիներից ընկերական, մտերմական փոխհարաբերության մեջ էինք Բեզրուկիխ Կլավդիա Իլյինիչնայի հետ՝ դպրոցի

ուսմասվար և ազգությամբ ռուս: Նա շատ ազնիվ, նուրբ, զգայուն բնավորության տեր մի անձնավորություն էր: Բարձրահասակ, թիկնեղ, պատկառազորու, շիկահեր, կապուտաչա, դեմքի խելացի արտահայտությամբ: Նրա վախճանված ամուսինն ուկրաինացի էր: Նրանք ունեին երկու խելացի, բարձրահասակ և սիրունիկ տղաներ: Մեծը Գուստավ, իսկ փոքրը՝ Էդվարդ անուններով, որոնք շատ կապված էին մոր հետ և ամբողջովին ենթակա նրա խելացի դաստիարակությանը: Թե առաջներում ղվ է եղել և ինչպե՞ս է այս գյուղը հասել, ինձ բոլորովին չէր հետաքրքրում: Ինձ հետաքրքրում էր Մարդ մեծատառով, որը հասնձինս Կ. Իլլինիչ-նայի կանգնած էր իմ դիմաց: Նա շատ սիրված ու հարգված էր մեր ընտանիքի, դպրոցի, աշակերտության և տեղի ղեկավարության կողմից: Պարգևատրվել էր պետական մի քանի բարձր շքանշաններով ու մեդալներով: Անցել են քսան երկար ու ձիգ տարիներ, բայց մինչ օրս էլ իմ հիշողությունից չի ջնջվել նրա մարդասիրական այս խոսքերը. «Մարիա Մուրադովնա, եթե երբևիցե կարիքը ծեծի Ձեր դուռը, Դուք միայն, միմիայն կծեծեք իմ դուռը, ինչպես Ձեր մեծ քրոջ: Դուք բոլորովին չամաչեք, չբաշվեք, ես պատրաստ եմ ուժերիս ներածի չափով օգնել Ձեզ»:

—Շնորհակալ եմ,—ասացի ես անչափ հուզված, արցունքի կաթիլները սրբելով:

Եվ այս այն դեպքում, երբ տեղացի Պետովսովաները մեզ իրենց տուն են հրավիրում, կողպեքը դնում դռան վրա և դուրս գալիս: Ո՞նց չսիրես, ո՞նց չհարգես այսպիսի խիզախ և մարդասեր, մարդկային բարձր առաքինություններով օժտված մի կնոջ: Ես նրա համար ձեռագործներ էի անում: Չեղավ մի դեպք, որ նա գնի համար իմ հետ սակարկեր: Մի անգամ այսպիսի մի դեպք պատահեց: Ես նրա համար 200 ռուբլիանոց շքեղ մի բլուզկա էի գործել: Նա շատ հավանեց և առանց գնի մասին խոսելու, սեղանի դարակից հանեց մի դաստա հինգ ռուբլիանոցներ և մեկնեց ինձ: Ես առանց հաշվելու այն վերցրի և դրեցի պայուսակա: Տուն մտնելիս Ալազանը հարցրեց.

—Հը, հավանե՞ց բլուզկան:

—Այն էլ ճիշտ, —ասացի ես պայուսակս բացելով և մի դաստա հինգանոցները սեղանին դնելով, — հաշվիր, 200 ռուբլի պիտի լինի:

—Վայ, 500 ռուբլի է տվել:

—Ուրեմն խեղճը սխալվել է, ուզածիցս մեկ ու կես անգամ ավելին է վճարել,—ասացի ես և անմիջապես դրամն առած հետ գնացի և տուն մտնելով և դրամը սեղանին դնելով ասացի.

—Կլավդիա Իլլինիչնա, Դուք սխալմամբ ինձ 200-ի փոխարեն 500 ռուբլի եք տվել, խնդրում եմ 300-ը հետ վերցնեք:

—Ո՛հ, ո՛չ, չեմ սխալվել, ձեռագործի անվան տակ ուզում եմ Ձեզ մի փոքր գումարով օգնած լինել:

Ես կրկին ու կրկին խնդրեցի, որ ավել դրամը հետ վերցնի, բայց նա կտրականապես մերժեց ու դրամը նորից պայուսակիս մեջ դրեց: Ես շնորհակալություն հայտնելով, երախտապարտ ու հուզմունքով դուրս եկա նրա մոտից:

Վահրամ և Մարո Ալազանյաններ

* * *

Ալազանը Մաքսիմ Գորկու մասին ռուսերեն լեզվով հուշեր ուներ գրած: Մի օր նա «Հուշերն» ինձ տալով ասաց.

— Մարո ջան, այս «Հուշերը» տար Կլավդիա Իլյինիչնային տուր, թող նա որոշ լեզվական ուղղումներ կատարի, ուղարկենք Մոսկվա, Գորկու անվան թանգարանին: Եթե հարյուր ռուբլի էլ վճարեն, էլի բան է, մի տաս օրվա հացի փող կունենանք:

Ես այն տարա, նա մեծ հաճույքով կատարեց լեզվական ուղղումները: Որպեսզի նրա ձեռագիրը մեր թղթերում չմնա և մեր մտերմության մասին էլ ՆԳ մարմինները չիմանային, Ալազանը նորից արտագրեց և ուղարկեց Մոսկվա, նամակում նախօրոք գրելով, որ ինքն աքսորական է և գտնվում է Բոգուչանի շրջանի աքսորավայրում: Նրանք այն գնեցին և 500 ռուբլի ուղարկեցին մեր հասցեով: Մի խոսքով, նա ամեն ինչով պատրաստ էր մեզ օգնել:

* * *

Մենք ընկերական ամենաջերմ փոխհարաբերությունների մեջ էինք աքաղաղական, Լոմոնոսովի համալսարանի ֆիզիկա-մաթեմատիկական ամբիոնի վարիչ, ազգությամբ ռուս, պրոֆեսոր Նիկոլայ Գրիգորևիչ Չեռնոբայովի³⁰⁵ հետ: Նա միջա-հասակ, սպիտակահեր, վերին աստիճանի կիրթ ու զարգացած մի մարդ էր: Ամեն երեկո աշխատանքից հետո կամ նա, կամ մենք գնում էինք իրար մոտ: Մի-մի բա-ժակ թեյ խմում, մեր կյանքի լավ ու վատ օրերից դրվագներ պատմում, ոգևորվում կամ տխրում, իրար մխիթարական խոսքեր ասում և վերադառնում տուն: Նա նկա-տեց, որ ես ռուսերեն լավ կարդում և հասկանում էի, բայց խոսում էի քերականա-կան սխալներով, սկսեց ինձ հետ պարապել և ինձ մեծապես այդ հարցում օգնել:

* * *

Մենք ընկերական ամենամոտ փոխհարաբերությունների մեջ էինք Մոսկ-վայի մի մեծ գործարանի գլխավոր ինժեներ, ազգությամբ հրեա Լև Բարիսովիչ Աբրամսոնի³⁰⁶, նրա կնոջ՝ Էոնա Անդրեևնայի և նրա ազգությամբ լեհ մոր՝ դաշնա-կահար Կլարա Պավլովնայի հետ: Մենք համարյա ամեն օր, ամեն առիթով իրար մոտ էինք հավաքվում և գրական երեկոներ կազմակերպում: Ալազանն արտասա-նում էր իր, իսկ Էոնան և Լև Բարիսովիչը՝ հայտնի գրողների զանազան բանաս-տեղծություններ: Արտասանության ընթացքում մենք նկատեցինք, որ հրեական և գերմանական լեզուները միատեսակ էին հնչում և շատ հաճույքով լսվում էին³⁰⁷:

Ամեն անգամ նրանց մոտ լինելիս Էոնան ինձ նոտաներ էր սովորեցնում, իսկ ես նրան՝ ձեռագործ: Բայց նոտաներ սովորելու ժամանակը չէր: Սիբիրում ոչ թե արվեստ, այլ արհեստ էր պետք սովորել մի կտոր հաց ձեռք բերելու և ապրելու համար: Ես նրանց հետ հաճախ էի դուրս գալիս չքնաղ Անգարայի և հմայիչ տայ-գայի փառերին զբոսնելու: Օ՛, դա մեծ փորձի և ռիսկի հետ էր կապված: Վեց տարի այնտեղ ապրեցինք, բայց ոչ մի անգամ ռիսկ չարեցինք թափանցելու տայգայի խորքերը:

305 Նիկոլայ Գրիգորի Չեռնոբայևի (Чернобаев Николай Григорьевич) մասին գրառում կա 1917–1991թթ. ԽՍՀՄ քաղաքական բռնաճնշումների ենթարկված անձանց վերաբերյալ տվյալներ հավաքող ռուսական իրավապաշտպան Մեմորիալ կազմակերպության «Открытый список» կայքում (տես https://ru.openlist.wiki/%D0%A7%D0%B5%D1%80%D0%BD%D0%BE%D0%B1%D0%B0%D0%B5%D0%B2_%D0%9D%D0%B8%D0%BA%D0%BE%D0%BB%D0%B0%D0%B9_%D0%93%D1%80%D0%B8%D0%B3%D0%BE%D1%80%D1%8C%D0%B5%D0%B2%D0%B8%D1%87)

306 Լև Բորիսի Աբրամսոնը ծնվել է 1905թ. Լիտվայի Դենսա քաղաքում, ձերբակալվել է 1938թ., ապրում էր Չեկյաբինսկում և դատապարտվել է Բելոռուսիայի քրեական օրենսգրքի 74-րդ հոդվածով (ԽՍՀՄ 58/10), 1940թ. դատապարտվել է 10 տարով՝ ուղղիչ աշխատանքային գաղութի, կուսակցական էր և գործարանում բաժնի պետ (Жертвы политического террора в СССР"; Книга памяти Челябинской обл. - подготовительные материалы; БД Красноярского общества «Мемориал» (տես [https://ru.openlist.wiki/%D0%90%D0%B1%D1%80%D0%B0%D0%BC%D1%81%D0%BE%D0%BD_%D0%9B%D0%B5%D0%B2_%D0%91%D0%BE%D1%80%D0%B8%D1%81%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D1%87_\(1905\)](https://ru.openlist.wiki/%D0%90%D0%B1%D1%80%D0%B0%D0%BC%D1%81%D0%BE%D0%BD_%D0%9B%D0%B5%D0%B2_%D0%91%D0%BE%D1%80%D0%B8%D1%81%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D1%87_(1905))): Մարո Ալազանի հուշերից երևում է, որ նա, Վահրամ Ալազանի նման, երկրորդ անգամ դատապարտվելուց հետո է հայտնվել Բոգոլյանում:

307 Ամենայն հավանականությամբ արտասանել են իդիշով, որը գերմաներենի բարբառ է հա-մարվում: Այս լեզվով են խոսել աշկենազի խմբի հրեաները:

Լև Բարիստովիչն ու Էոնան ոչ միայն արտաքինով, այլ հոգով ու սրտով էլ շատ հարազատ էին մեզ ու հաճելի: Մինչ օրս էլ պահպանվում են մեր ընկերական, հարազատ, ջերմ ու հաճելի կապերը:

* * *

Մենք ընկերական շատ ջերմ կապերի մեջ էինք ազգությամբ ուկրաինացի Ալեքսանդրա-Շուրա Բոնդերի հետ: Շուրան մեր տխուր մտքերը ցրողն ու մեզ ուրախացնողն էր: Հենց նկատեմ, որ Ալազանի տրամադրությունն ընկած է, այնպիսի համով ու հաճելի կատակներ կաներ, որ մեզ մոռացության կտար մեր վիշտը: Շուրան ընամենը 23 տարեկան էր, աշխույժ, կատակասեր, երգ ու խիհղով լեցուն: Աշակերտական մի անմեղ խոսքից կրակն էր ընկել, այրվում ու խորովվում էր բանտ ու աքսորներում: Խեղճը տասը տարի նստելուց հետո կրկին ցմահ աքսորվել էր: Չնայած այդ դաժան որոշմանն ու ճակատագրին, նա դարձյալ ժպտում էր և արհամարհում բոլոր տեսակի որոշումներն ու ժամկետները: Գեղեցիկ էր Շուրան, թարմ ու կրակոտ, ուներ նշան ևս ու խոշոր աչքեր և ծիծեռնակաթև երկար հոնքեր, քաղցր ժպիտ ու զնգուն ծիծաղ: Նա հաճախ, շատ հաճախ էր կրկնում այս խոսքերը. «Որքան ուզում են թող ինձ ընկճեն, բայց ես չեմ ընկճվի և միշտ պիտի ծիծաղեմ ինձ աքսորողների վրա»: Մենք Շուրայի օղն ու ջուրն էինք, առանց մեզ նա իր օրը չէր պատկերացնում: Մենք էլ մեր հերթին նրա ամենօրյա կարիքը զգում էինք: Մի օր էլ մեր չքնաղ Շուրային ամուսնացրինք կորեացի կուսակցական պետական գործիչ է Լի-Եսի հետ և ունեցանք մեր փեսան: Չնայած ամուսնացավ, բայց մեզ երբեք չլքեց: Մեր ազատումից հետո երկար ժամանակ նրա հետքերը կորցրինք: Մի քանի տարի անց Բոգուչանի մեր ծանոթներից իմացանք, որ նրանց երկուսին էլ նորից բանտարկել են և քշել անհայտ ուղղությամբ:

Խեղճ Շուրա, դեռ կյանքիդ արշալույսը չբացված, վերջալույսին արժանացար: Ու՛ր, ու՛ր ես դու, մեր պայծառ, մեր կրակոտ Շուրա: Ականջումս դեռ հնչում է քո արծաթե քաղցրահնչյուն ծիծաղը:

* * *

Մեր և Սիմոն Իլյիչ Նամկալաձեի³⁰⁸ ընտանիքները մտերմական ջերմ հարաբերությունների մեջ էին մոլդավացի Նիկոլայ Կոնոնովիչի հետ: Նա քառասունին մոտ, ևս ու խոշոր աչքերով, հաճելի նայվածքով, գանգուր մազերով, մոմագույն դեմքով ու ձեռքերով, շատ կիրթ ու ջենտլմենական շարժումով գեղեցիկ մի անձնավորություն էր: Մինչ նրա հետ մոտիկից ծանոթանալը մենք այն կարծիքին էինք, որ նա Մոլդովիայի կուսակցական-պետական մեծ մասշտաբի գործիչ էր: Նամկալաձեն ու Ալազանը նրա հետ խոսում էին մարքսիզմ-լենինիզմից, սովետական և համաշխարհային գրականությունից և ամեն ինչից: Մի անգամ Ալազանը ասաց.

308 Նամկալաձե Սեմյոն Իլյիչ (Намгаладзе Семен Ильич) անունով վիրաբույժի մասին գրառում կա 1917-1991թթ. ԽՍՀՄ քաղաքական բռնաճնշումների ենթարկված անձանց վերաբերյալ տվյալներ հավաքող ռուսական իրավապաշտպան Մեմորիալ կազմակերպության «Открытый список» կայքում(տես https://ru.openlist.wiki/%D0%9D%D0%B0%D0%BC%D0%B3%D0%B0%D0%B%D0%B0%D0%B4%D0%B7%D0%B5_%D0%A1%D0%B5%D0%BC%D0%B5%D0%BD_%D0%98%D0%B%D1%8C%D0%B8%D1%87)

— Նիկոլայ Կոնտոմիչ, երևի Դուք Մոլդովիայի կոմկուսի կենտկոմի առաջին քարտուղարն եք եղել:

Նա բարձրաձայն ծիծաղելով ասաց.

— Ոչ թե կոմկուսի, այլ Մոլդովայի բարձրաստիճան հոգևորական եմ:

— Հոգևորական, — զարմացած ասացինք բոլորս միասին:

— Այո, իսկական հոգևորական, — նորից այդ բառը ընդգծեց նա:

— Բայց ձեր ինչին էր պետք մարքսիզմ-լենինիզմ, կրոնն ու մարքսիզմը իրար հետ չեն համընկնում, նրանք բոլորովին իրար հակառակ ուսմունքներ են, — ասաց Նամկալաձեն:

— Մարքսիզմ-լենինիզմը պետք է իմանա ամեն մի կուլտուրական մարդ, եթե այդ ուսմունքին ծանոթ չէ, ուրեմն պետական-քաղաքական գործիչ լինել չի կարող:

Նա աշխատում էր Անտառային տնտեսությունում և նրանց գլխավոր պլանավիկն էր: Չնայած աշխատում էր, բայց միաժամանակ ամեն ամիս նյութապես օգնում էին Մոլդովայի հոգևոր կենտրոնից, որի շնորհիվ ընտանյոք հանդերձ ապրում էր շատ ճոխ և բարեկեցիկ պայմաններում: Մենք հաճախ էինք լինում նրա հյուրասեր և հարգարժան ընտանիքում: Նստում, խոսում, շախմատ ու դրմինո խաղում, վայելում մոլդովական համով ու հոտավետ խորտիկներ և հանգստացած ու բարձր տրամադրությամբ տուն վերադառնում:

* * *

Մենք մտերմիկ հարաբերության մեջ էինք պետական կուսակցական նախկին գործիչ, օսեթ Աստոն Վասիլևիչ Կաբիսովի հետ, որն ամուսնացած էր տեղացի ունկոր մի կնոջ հետ, ապրում էր շատ բարեկեցիկ պայմաններում ու հաճախ իր մոտ էր հրավիրում կովկասցիներիս: Ռիբակովի ողբերգական մահից հետո նրան նշանակեցին Բոգուչանի շրջանի շինարարության պետ: Ուներ կազմակերպչական շնորք, կադրերի հետ վարվելու տակտ ու մոտեցում: Նրա աննկուն կամքն ու համառությունը, օսեթական ուրախ և կայտառ բնավորությունը բոլոր անհնարին գործերը նրա մոտ հնարավոր էին դարձնում: Նա հոգատար էր ոչ միայն իր աշխատակիցների, այլև բոլոր կարիքավոր արքայականների նկատմամբ: Հաճախ նրանց համար մի փոքրիկ աշխատանք էր գտնում, դրա դիմաց մեծ գումար դուրս գրում և այդ ձևով օգնում կարիքավորներին:

* * *

Մենք ընկերական ջերմ փոխհարաբերությունների մեջ էինք վրացի վիրաբույժ Սիմոն Իլյիչ Նամկալաձեի հետ: Առաջին հայացքից նա մեզ վրա հայի տպավորություն թողեց ու մենք նրան դիմավորեցինք հայերենով:

— Վրացի, վրացի, հայ չէ, — ժպտալով ասաց նա՝ մեր ձեռքերը սեղմելով:

Նա տեղի սուր վարակիչ միակ հիվանդանոցի գլխավոր բժիշկն ու վիրաբույժն էր: Վայելում էր իր հիվանդների ու աշխատակիցների սերն ու հարգանքը: Նրան ոչ միայն Բոգուչանում, այլ նաև Կրասնոյարսկում էին հաշվի առնում: Հաճախ, շատ հաճախ լուրջ վիրահատությունների ժամանակ նրան կանչում էին Կրասնոյարսկ: Շնորհիվ իր լավ մասնագիտության, նա ընտանյոք հանդերձ ապ-

րում էր լավ և բարեկեցիկ պայմաններում: Նրա կինը՝ Վերա Դիմիտրևնան, ինձ հետ միասին աշխատում էր սուր վարակիչ հիվանդանոցում, փոքր աղջիկը՝ Նանան, սովորում էր Կրասնոյարսկի բժշկական ինստիտուտում, իսկ մեծը՝ Թինան, Օրջոնիկիձե քաղաքի համալսարանում: Մենք համարյա ամեն օր, ամեն առիթով իրար մոտ էինք լինում,՝ ասում-խոսում, Սայաթ-Նովայի անմահ երգերը երգում, շախմատ ու դոմինո խաղում և հոգեպես հանգստացած տուն էինք վերադառնում: Վերա Դիմիտրևնայի անուշահամ ու անուշաբույր ճաշերին միշտ մենք նրանց հարգարժան հյուրերն էինք: Մի խոսքով, Նամկալաձեի, Նիկոլայ Կոնոնովիչի, Լև Աբրամոնի, Կլավդիա Բեզուկովիսի և Նիկոլայ Չեռնոբայովի օջախները մեր մտավոր և հոգևոր սննդի և հաճույքի լավագույն օջախներն էին: Առանց նրանց մեր օրը շատ ծանր ու տաղտկալի կանցներ:

* * *

Մենք մտերմական և ընկերական ջերմ փոխհարաբերությունների մեջ էինք բաքվեցի հայ, Ալազանի բանտերի և աքսորների մշտական ուղեկից, նրան օգնող ու հովանավորող, բանտերում գողերից պաշտպանող Միսակ (Միշա) Կազրամանովի հետ: Նա, շնորհիվ իր համեստ, բայց եկամտաբեր արհեստի՝ կոշկակարության, ապրում էր շատ լավ պայմաններում և շատ հաճախ նյութապես օգնում էր իր հայ, աղքեջանցի և վրացի ընկերներին: Ալազանն իր գոյությանը Միշային էր պարտական: Որքան քրեական և բանդիտական տիպերից է փրկել Ալազանի ռեալ վտանգի ենթարկված կյանքը: Որքան բանտերում և աքսորներում նյութապես ու բարոյապես օգնել ու խնամել է Ալազանին: Բազմաթիվ անգամներ նա ճամբարներում ֆիզիկական ծանր աշխատանքի է գնացել և իր բերած պատառ հացը կիսել Ալազանի հետ:

Միշան միջահասակ, թիկնեղ, ամրաբազուկ, սև աչքերով, անվախ, քառասունին մոտ մի երիտասարդ էր: Նրա ուժը կրկնապատկում էր նրա կոշկակարական սուր դանակը, որից սարսափում էին քրեական և բանդիտական բոլոր տիպերը, որով փրկել էր իր և Ալազանի կյանքը: Ես դեռ Բոգուչանի չհասած, նա արդեն ինձ համար պահած ուներ թաղյակներ և պաշտոն: Միշան, շնորհիվ իր լայն ծանոթության, բոլոր անհնարին գործերը հնարավոր էր դարձնում մեզ համար: Միշան և իր կին Քնարիկը ինտերնացիոնալ մարդասերներ էին: Նրանց տան դռները բաց էին բոլոր ազգերի ներկայացուցիչների և կարիքավորների առջև: Կեցցեն, Միշա ջան, դու հավիտյան կմնաս ոչ միայն մեր սրտերում, այլև մեր երկուսի ապրող հուշերում: Փառք ու պատիվ քեզ, սիրելի Միշա, փառք քո մարդասիրական ազնիվ ու անմոռաց գործերին:

* * *

Մենք մտերմական փոխհարաբերությունների մեջ էինք Երևանում ապրած, կուսակցական աշխատող, մեզ նախկինում ճանաչող Արամի և իր կնոջ՝ Զինարի հետ: Մենք նրանց մոտ հաճախ էինք լինում, նստում, խոսում մեր լավ ու վատ օրերից և տխրած տուն էինք վերադառնում: Սրանք երկուսն էլ ապրում էին իրենց համեստ աշխատաքով ու ապրուստով: Զինարը ինձ հետ միասին աշխատում էր սուր վարակիչ հիվանդանոցում, իսկ Արամը փոռում հաց կրող էր:

* * *

Կամաց-կամաց մեր ընկերական կապերը Բոգուչանի սահմաններից դուրս եկան և թափանցեցին նրա մոտակա և հեռավոր գյուղերը: Պետք է նշեմ, որ օտարության մեջ ոչ մի ազգի ներկայացուցիչ մյուս ազգի ներկայացուցիչի հետ այնպես չի կապվում, ինչպես հայերը, վրացիներն ու ադրբեջանցիները իրար հետ: Վայն էն էր, որ այս ազգերի մարդկանցից մեկն ու մեկը կարիքավոր կամ հիվանդ լիներ, մյուսն անմիջապես նրան կմեկներ իր եղբայրական օգնող ձեռքը: Հայաստանից դուրս հայն իր հայ ընկերոջ հարազատ եղբայն էր, բոլոր հարցերում նրա անդավաճան օգնականը: Մեզանից ութ կիլոմետր հեռավորության վրա, Անգարայի աջ ափին, Բոգուչանի դեմ ու դեմ նորակառույց Անգարակ գյուղում 27 հայեր էին ապրում: Նրանք բոլորն էլ այս կամ այն ճանապարհով մեզ գտան և իրենց եղբայրական օգնող ձեռքը մեկնեցին, բայց այդ բոլորից ես կհիշեմ միայն երկուսին: Առաջինը Միսաք Ֆարմանյանցն էր:

139. ՄԻՍԱՔ ՖԱՐՄԱՆՅԱՆՑ

Ո՛վ էր Միսաք Ֆարմանյանցը: Նա Խարկովում ապրած, նմանը չունեցող մի հայ էր: Ֆարմանյանցը լսել էր, որ հայ գրող Ալազանը գտնվում է Բոգուչանի շրջկենտրոնում, հիվանդ և նյութական ծանր վիճակում: Մի օր վաղ առավոտյան մեր տան դուռը թակեցին: Ես բացեցի դուռը: Ինձ բարևելով ներս մտավ ժպտադեմ մի հայ և Ալազանին դիմելով ասաց.

— Ներողություն, Ալազանը դո՞ք եք:

— Այո, ես եմ:

Նա մի մեծ կապոց սեղանին դնելով ասաց.

— Սա ուղարկել է «բոլոր ազգերի մեծ եղբայր» Ֆարմանյանցը:

— Իսկ նա որտեղի՞ց է ճարել այս բոլորը:

— Էդ մասին չխոսենք, ուղարկել է՝ պրծավ գնաց, — պատասխանեց Ֆարմանյանցի պատգամավորը և շտապողական տոնով ասաց.

— Դե՛, դատարկեք տոպրակները, ես գնամ:

Նա կապոցից հանեց և սեղանին դրեց ձվի և կաթի փոշի, թարմ ձուկ, մակարոն ու բրինձ, անգամ՝ արդար յուղ և սպիտակ հաց, որոնք Բոգուչանում դիֆիցիտային մթերքներ էին համարվում: Հետո մենք իմացանք, որ նա Խարկովի իր ընտանիքից ծանրոցներ է ստանում և բաժանում աքսորական կարիքավորներին ու հիվանդներին: Ֆարմանյանցի գովքը շատ էինք լսել, բայց իրեն չէինք տեսել: Մի օր ճաշի ժամին մեր տան դուռը ծեծեցին: Ներս մտավ բարձրահասակ, կապուտաչյա, յոթանասունին մոտ, բայց աշխարհի չարն ու բարին և բոլոր դառնությունները ճաշակած մի մարդ, Ալազանի հետ գրկախառնվեց ու լաց եղավ:

— Ներողություն, ո՞վ է ինձ հետ համբուրվում, — ասաց Ալազանը:

Նա արցունքները սրբելով ասաց.

— Քո մեծ եղբայր Ֆարմանյանցը:

Ալազանը մեկ, ես մյուս կողմից փաթաթվեցինք նրան ու համբուրեցինք:

Ֆարմանյանցը թե՛ն կիսագրագետ, բայց արտակարգ ինտերնացիոնա-

լիստ և արտակարգ հումանիստ էր: Ով հիվանդ էր՝ նա կողքին նստած լուսացնում էր, ով հուսալքված էր՝ իր բարի խրատներով ու խորհուրդներով բարձրացնում էր տրամադրությունը: Ով քաղցած էր՝ իր վերջին պատառը կիսում էր նրա հետ: Ով մերկ էր՝ իր վրայի հագուստը նրան էր տալիս: Զուր չէր, որ աքսորականները նրան կոչել էին «բոլոր ազգերի մեծ եղբայր»: Նա վերին աստիճանի հայրենասեր ու մարդասեր էր: Մարդկանց մեջ ազգային ոչ մի խտրություն չէր դնում, մարդ է՝ պրծավ գնաց, ձեռքիցդ գալիս է՝ օգնիր և պաշտպանիր: Ոչ միայն ազգային, այլև դասակարգային և կուսակցական խտրություն էլ չէր դնում. «մարդ է՝ պրծավ գնաց, ինչիս է պետք նրա ազգությունն ու կուսակցությունը»: Ահա նրա լոգունգը, ահա նրա դավանանքը: «Մեր մեծ եղբայր Ֆարմանյանցը», այսպես էին կոչում նրան բոլոր ազգերի ներկայացուցիչները: Բախտի բերմամբ թե պատահմամբ ընկել էր դաշնակցության կուսակցության շարքերը, որի ծրագրից և նպատակներից ոչինչ չէր հասկանում: Նա հաճախ կրկնում էր այս խոսքերը. «Ինչ ազգ, բոլոր ազգերն էլ իմ եղբայրներն են»: Մի անգամ Ալազանը նրան ասաց.

— Մեծ եղբայր, քո կուսակցությունը ազգային-նացիոնալիստական է, իսկ դու քո խառնվածքով ինտերնացիոնալիստ ես: Ըստ քո կուսակցության ծրագրի, դու միայն պետք է հայերին օգնեիր, իսկ մյուս ազգերի նկատմամբ թշնամական դիրք բռնեիր:

— Բոլոր կուսակցությունների էլ խեղճ անիծեմ, Ալազան ջան, ես պատկանում եմ «մարդասիրական կուսակցությանը»:

Ահա նրա ուսմունքը, ահա նրա դավանանքը: Այդ խոսքերից հետո Ալազանը վեր կացավ, փաթաթվեց նրան, համբուրեց նրա պայծառ ճակատը և ասաց.

— Այո՛, մեծ եղբայր, դու պատկանում ես «Մարդասիրական կուսակցության», դրա համար էլ բոլոր աքսորականները քեզ կոչում են «բոլոր ազգերի մեծ եղբայր»:

Եթե ներկայումս կա գրող Մկրտիչ Արմենը և գործում է, ապա նա այդ բոլորի համար պարտական է «բոլոր ազգերի մեծ եղբայր» Ֆարմանյանցին: Արմենը մի այլ աքսորավայրում նրա հետ միասին է եղել և առատությամբ ստացել է նրա եղբայրական ջերմ օգնությունն ու գուրգուրանքը: Ահա այսպիսին է եղել «բոլոր ազգերի մեծ եղբայր» Ֆարմանյանցը, որը ներկայումս գտնվում է Խարկով քաղաքում և նամակագրում է իր բոլոր ընկերների հետ:

Երկրորդ մարդը, որը դարձյալ հիշարժան է, մեր փոքր եղբայր, մեր հարազատ, մեր չքնաղ Մուշեղն է:

140. ՄԽԻԹԱՐՅԱՆ ՄՈՒՇԵՂ

Մի առավոտ մեր տան դուռը թակեցին: Ես բացեցի դուռը: Դեմս կանգնեց հեքիաթային չքնաղ մի երիտասարդ: Նա սլացիկ էր, բարձրահասակ, սև ու խոշոր աչքերով, արծվաթև հոնքերով, երկար ու կեռ թարթիչներով, սև ու գանգուր մազերով, ուղիղ դիմագծերով ու համեստության քողը դեմքին: Նա հենց առաջին հայացքից գրավեց մեր ուշադրությունն ու սիրտը: Երկուսիս ձեռքը սեղմելով՝ ասաց ՄԽԻԹԱՐՅԱՆ ՄՈՒՇԵՂ, ու շարունակեց.

— Ես ձեր ազնիվ ընտանիքի մասին գիտեի դեռևս աշակերտական ընտանիքից: Ես ինձ երջանիկ կհամարեի, եթե ձեզ հետ հանդիպեի Երևանում, բայց այդ բախտին չարժանացա, թեև Սիբիրում դարձյալ երջանիկ եմ, որ ձեզ հետ հանդիպել եմ: Կյանքի դաժան պայմանները տասնութ տարեկան հասակում ինձ զրկեցին իմ ընտանեական նորմալ դաստիարակությունից և կրթությունից, ես կցանկանայի դաստիարակվել մեր հայ գրողի պայծառ ընտանիքում:

Այս խոսքերից հետո Ալազանը զրկեց նրան և համբուրեց նրա գլուխը, իսկ ես շոյեցի նրա սև ու փայլուն գանգուրները: Հազար ու մի բերք ու բեռով նրան մեզ մոտ էր ուղարկել բոլոր ազգերի մեծ եղբայր Ֆարմանյանցը: Դրանից հետո համարյա ամեն օր, ամեն առիթով Մուշեղը մեզ մոտ էր լինում, բոլոր գործերում իր հուժկու բազուկներով և պայծառ մտքով օգնում էր մեզ: Մեծ հաճույքով լսում էր իմ ու Ալազանը պատմածները այս կամ այն քաղաքական-պետական-գրական դեմքերի ու դեպքերի մասին և անում իր խելացի ու տեղին դիտողությունները: Երբ նա գնաց, Ալազանը սրտի խորը ցավով ասաց.

— Ափառն տղա... էհ, քանի-քանի այդպիսի ուշիմ ու խելացի երիտասարդների իղձերն ու տաղանդները փշրվեցին Ստալինի և Բերիայի կառուցած բանտ ու աքսորներում:

Մուշեղն ընդամենը 18 տարեկան էր, երբ նրան վերցրել էին տասներորդ դասարանից և տասը տարով աքսորել էին Սիբիրի խորքերը: Պատժաչափը կրելուց հետո, այս անգամ էլ ցմահ էին աքսորել Սիբիր³⁰⁹: Երբ արտակարգ խելքի և գեղեցկության տեր Մուշեղն անցնում էր փողոցով, Բոգոյանի հասարակությունը՝ կին, տղամարդ ու հատկապես աղջիկները, հայացքներով նրա հայացքը որսալուց հետո, շուտ էին գալիս և զանազան սիրալիր խոսքեր շոյալուով նրա հասցեին.

— Այս կովկասցի չքնաղ արծիվը յարաբ ռում կտուրին կնստի:

— Նա ոչ մեկիդ կտուրին էլ չի նստի, նա կնստի տալգայի ամենաբարձր կատարին, — նրանց դառնալով Մուշեղի փոխարեն պատասխանեցի ես:

Ինչ իմանայի, որ մեկ տարի անց իմ անմեղ կատակը չարաբաստիկ իրականություն կդառնար:

Ամեն անգամ փողոցով անցնելիս Մուշեղի մուշտարիները մեզ նայելով ասում էին.

309 Ըստ Հայաստանի Ազգային Արխիվի նյութերի, Մխիթարյան Մուշեղը ծնվել է 1924թ. Շամշադինի շրջանի Վերին Կարմիր աղբյուր գյուղում: Ձերբակալվել է երկու անգամ: Առաջին անգամ 22.10.1942թ., 18 տարեկան հասակում, ՀայկՍՍՀ ՆԳԺԿ կողմից որպես «պրոֆաշիստական անլեզալ հակահեղափոխական կազմակերպության անդամ, զբաղվել է զինված ապստամբությամբ Սովետական իշխանությունը տապալելու հակասովետական գործունեությամբ»: 18-19.01.1943թ. ՀայկՍՍՀ ՆԳԺԿ գործերի Ռազմական տրիբունալը նրան դատապարտել է 7 տարվա ուղղիչ աշխատանքային ճամբարի, արդարացվել է 14.08.1959 Անդրկովկասի Ռազմական օկրուգի Ռազմական Տրիբունալի կողմից: Երկրորդ անգամ ձերբակալվել է 12.12.1949թ. ՀայկՍՍՀ Պետանվտանգության միխստորության կողմից որպես «հակասովետական ապստամբական կազմակերպության անդամ», 25.03.1950թ. ԽՍՀՄ Պետանվտանգությանը կից Հատուկ հանձանժողովի կողմից դատապարտվել է ցմահ աքսորի Կրասնոյարսկի երկրամաս: Արդարացվել է 06.01.1971թ. ՀայկՍՍՀ Գերագույն դատարանի քրեական գործերի դատական կոլեգիայի որոշմամբ (ՀԱԱ, Ֆ.1191, 8.10, Գ.1291, 1292, 1293, 1294, 1295): Մարո Ալազանը գրում է, որ Մուշեղ Մխիթարյանը մահացել է աքսորավայրում 1953թ.:

—Նայե՛ք, նայե՛ք, իսկական կենդանի դիագրամա է գալիս:

Ամենաբարձրահասակը Մուշեղն էր՝ 1,95 սմ, հետո Ալազանը՝ 1,85 սմ, ապա ես՝ 1,52 սմ:

Մուշեղի՝ մեր տան երևալուց հետո Բոգուչանի կուսակցական-կոմերիտական և անկուսակցական աղջիկները կորցրեցին իրենց քունը և հանգիստը: Ամբողջ օրը խմբերով թափառում էին մեր տան շուրջը և համարյա ամեն օր ինձ մոտ «խնամախոսության» գալիս՝ բացում իրենց սրտերը և ասում.

—Եթե Միշան ինձ սիրի, ես կյանքս կտամ նրան:

Սյուսը, թե՛

—Եթե Միշան ինձ սիրի, ես աշխարհի ամենաերջանիկ կինը կլինեմ: Գիշեր-ցերեկ նրա սև ու կախարդող աչքերն ինձ հետապնդում ու տանջում են: Մի օր նրան չտեսնեմ՝ կխելագարվեմ: Մարի Մուրադովնա, խնդրում, աղաչում եմ, իմ այս խոսքերը հաղորդե՛ք նրան, — ասաց տասնութամյա կոմերիտուհի Անյան:

Շատ շատերն էլ անխոս ուղղակի նամակները գցում էին գրպանս ու խնդրում, որ հանձնեմ Մուշեղին: Մի օր հինգ նամակ Մուշեղին տալով՝ ասացի.

—Առ հերթական նամակներդ և պատասխանիր:

—Մարո ջան, որին պատասխանեմ, որ մյուսը չնեղանա, երեք նամակ էլ գրպանս են գցել, լավ կլինի դու իմ փոխարեն պատասխանես, — ասաց Մուշեղը:

Հիվանդանոցում ինձ մի կողմի վրա կանչեց բժշկուհի Նինա Ալեքսենյան և ժպտալով ասաց.

—Մարի Մուրադովնա, ես քո բարեկամ Միշային խելագարի պես սիրում եմ, նրան ասա, թող իր չքնաղ աչքերով գոնե մեկ անգամ ինձ վրա նայի, այն ժամանակ ես աշխարհի ամենաերջանիկ աղջիկը կլինեմ:

Բայց Մուշեղին ոչինչ չէր հետաքրքրում, նրան ձգում էր Շամշադինի, Վերին Կարմիր աղբյուր գյուղի կանաչաքող բլուրները, հարազատների կարոտը և ուսման անհագուրդ սերն ու ցանկությունը:

—Աշխարհումս միայն մի ցանկություն ունեմ՝ ուսումնա շարունակեմ, ինժեներ դառնամ, ահա՛ իմ երազը, ահա՛ իմ մուրազը, — ասում էր Մուշեղը:

* * *

Ալազանը, նկատի ունենալով Մուշեղի արտակարգ ու անթերի գեղեցկությունը և նրա հոգու ազնվությունը, որոշեց նրան դարձնել իր «Հյուսիսային աստղ» վեպի գլխավոր հերոսը, բայց մեր սիրելի Մուշեղի ճակատագիրն այնպես չընթացավ, ինչպես Ալազանն է նկարագրել իր վեպում: Նրան ուրիշ բախտ վիճակվեց:

* * *

Մի օր Մուշեղը, սուր վարակիչ հիվանդանոց մտնելով, բարևի փոխարեն բարձր տրամադրությամբ ու կատակելով ասաց.

—Մարո ջան, մի քանի օրով քեզ հյուր եմ եկել:

—Բարով, հազար բարով ես եկել, բայց ես կուզեի հիվանդանոցի փոխարեն մեր տուն գալիք:

Ես նրա ձեռքից վերցրի գրությունը, կարդացի՝ կանցեռ, որը նշանակում է

ռակ: Մի վայրկյանում կարծես հիվանդանոցը կարուսել դարձավ ու ինձ մի լավ ֆոռագրեց, ականջներումս խշշոց զգացի: Հոգեկան տագնապս ու ավելոծությունս թաքցնելու համար ողնաշարս ձգվեց, ողնուղեղս կարծես կարծրացավ ու, արցունքներս կուլ տալով, ասացի.

— Պալատ գնանք, Մուշեղ ջան, «անգինա» է, ոչինչ, մի քանի օրից կանցնի:

Նրան տեղավորելուց հետո գործի պատրվակով դուրս թռա պալատից: Կրկին ու կրկին կարդացի գրությունը, ինձ մխիթարելով, որ երևի սխալ են դիագնոզել, միթե՞ ռակն այդքան երիտասարդացել և մեր քսանութամյա առողջ Մուշեղին է հասել:

Ես ու Ալազանը գնացինք Սիմոն Իլլիչի մոտ:

— Սիմոն Իլլիչ, արդյո՞ք ճիշտ են դիագնոզել մեր Մուշեղի հիվանդությունը, — լացակումած ու դողդողացող ձայնով հարցրեց Ալազանը:

— Դժբախտաբար ճիշտ են դիագնոզել, ոենտզեն քնությունն էլ ապացուցեց, որ հիվանդությունը տեղակայված է կոկորդում: Այս բուլբոն չհավատալով՝ կոկորդից մնացորդ եմ վերցրել և ուղարկել Կրասնոյարսկ լաբորատոր քննության, տեսնենք ինչ պատասխան կտան, — ասաց Սիմոն Իլլիչը տխուր տոնով, իսկ ես ու Ալազանը լուռ սրբեցինք մեր արցունքները:

Ա՛խ, Աստված իմ, ինչ տանջանքներ կրեց մեր Մուշեղը, այդ ազնվագույն ու հեքիաթային երիտասարդը: Բացի հեղուկ սննդից ոչ մի բան չէր կարողանում ուտել, այն էլ ընդունում էր մանկական սոսկայով և հաճախակի ինձ հետ կատակելով ասում էր.

— Տուր, Մարո ջան, սոսկաս տուր, որ լաց չլինեմ:

Մենք վեց ամիս պահեցինք փայփայանքով ու հուսադրելով: Ամբողջ հիվանդության ընթացքում նա չկորցրեց իր հույսն ու հոգու արիությունը, չիմացավ իր չարաբաստիկ հիվանդության մասին: Նա դարձել էր կախետիկ, դալկացել էր, հարյուրներին կյանք պարգևող աչքերը պղտորվել էին, երկար ու սև թարթիչները հեշտությամբ փակվում և դժվարությամբ բացվում էին, բայց գիտակցությունն ու խոսքը միշտ պայծառ էր:

Նա վերջին անգամ բացեց աչքերը և ինձ հարցրեց.

— Մարո ջան, ես ոչ մի բժշկի չեմ հավատում, չե՞ որ դու իմ հարազատ քույրիկն ես, ասա՛, ճի՛շտն ասա, ես նորից կառողջանամ, հիվանդանոցից դուրս կգամ...:

— Կառողջանաս, Մուշեղ ջան, կառողջանաս, քեզ հետ միասին Հայաստան կգնանք և քեզ կամուսնացնենք քո Անտոյայի հետ, հարսանիք կանենք:

— Հիմա, Մարո ջան, հաստատ համոզվեցի, որ ես նորից ոտքի կկանգնեմ:

Ես կրկին ու կրկին նրա աչքերը համբուրեցի և արցունքներս կուլ տալով՝ Ալազանին ասացի.

— Ալո ջան, մեր Մուշեղի օրերը բուպեներ են դարձել, վեր կաց, վեր, Անտոյայի հետ նրա մոտ գնացեք, ես նրան այլևս այդ վիճակում չեմ կարող տեսնել:

Ալազանը կարագով խառնած մի շիշ տաք կաթ վերցրեց, շորով փաթաթեց և Անտոյայի հետ միասին գնացին հիվանդանոց: Չանցած մեկ ժամ կոտրված տրամադրությամբ, կարմրած աչքերով մտավ տուն:

— Մարո ջան, Մուշեղը կաթը չընդունեց, մեր հարազատ Մուշեղը այլևս չի շնչում, — ասաց Ալազանը ինձ ու Անտոսյային իր թևի տակ սեղմելով:

Մենք Անտոսյայի հետ գրկախառնվելով երկար ժամանակ արտասովեցինք ու սգացինք մեր թանկագին կորուստը:

— Աշխարհն ինձ համար դատարկվեց, Մարո ջան, էլ ղում և ինչի՞ համար ապրեմ, — ասաց Անտոսյան մասամբ իրեն կորցրած:

— Հանգստացիր, հանգստացիր սիրելիս, դու մենակ չես մնա, միշտ մեզ հետ կլինես, — նրան մխիթարում և ուշքի էինք բերում ես ու Ալազանը:

Այսպես սուգ ու շիվանով անցկացրինք առաջին օրը: Նրա մահվան երկրորդ օրը Ալազանը, Ֆարմանյանցը, Միշա Կագրամանովը, Արամը և Անգարսկի հայերը կազմակերպեցինք նրա փառահեղ թաղումը: Թաղմանը մասնակցում էին ոչ միայն քառասուն հայերը, վրացիներն ու ադրբեջանցիները, այլև տեղացիները:

Նա թաղվեց Բոգոյանի գերեզմանոցում, Անգարայի ձախ ափին, գեղատեսիլ մի վայրում: Գերեզմանի վրա փայտյա մի տախտակ կանգնեցրինք և վրան գրեցինք.

ՄԻՒԻԹԱՐՅԱՆ ՄՈՒՇԵՂ
1924-1953

* * *

Սրանով մեր սիրելի Մուշեղի կյանքի պատմությունը չավարտվեց: Մուշեղը սիրում էր լատիշուհի Անտոսյային, որն ամեն ինչով հարմար էր նրան և իր գեցեցկությամբ չէր զիջում Մուշեղին: Կարծես բնությունը նրանց ստեղծել էր իրար համար: Անտոսյան ինձ հետ միասին աշխատում էր սուր վարակիչ հիվանդանոցի վիրաբուժական բաժանմունքում: Մենք մշտական հերթափոխությամբ խնամում ու գորգուրում էինք Մուշեղին, այնպես որ Մուշեղը գտնվում էր նաև հարազատ, սիրած աղջկա գորովագութ ձեռքերում: Նրանք երկուսն էլ չգիտես ինչու իրենց սերը թաքցնում էին շրջապատից:

— Ումի՞ց և ինչի՞ եք թաքցնում ձեր սերը:

Անտոսյան պատասխանեց.

— Մուշեղին հետապնդող նախանձ աղջիկներից, եթե նրանք իմանան, որ նա ինձ սիրում է, կտան ինձ կապանեն և Անգարան կշարտեն:

Մի օր այդ «թաքուն» սերը ասպարեզ եկավ: Մուշեղի մահվանից հետո Անտոսյան մորֆիի մեծ դոզայով վերջ տվեց իր տառապանքներին, իր 25-ամյա ծաղկուն կյանքին: Այսպես ավարտվեց մեր երկու սիրող սրտերի կոկոն սերը, դեռ չծաղկած թառամեց:

* * *

Մեր սիրելի Մուշեղի պատմությունը դարձյալ չավարտվեց: Հայաստանի Վերին Կարմիր Աղբյուր և Գյուլագարակ գյուղերում էին գտնվում նրա հարազատները՝ հայրը, մայրը, քույրերն ու եղբայրները: Բոլորս մտահոգված էինք այն մտքով, թե ինչպե՞ս հայտնել նրա հարազատներին այդքան սիրելի հարազատի

մահվան բոթը: Այդ ծանրագույն գործը հանձնարարեցին Ալազանին: Ալազանը թաղումից երեք օր հետո վերցրեց թուղթ ու գրիչ, մի փոքր խզմզելուց հետո ասաց.

— Առ, չեմ կարող գրել, ձեռքս դողում է, սիրտս չի դիմանում, ա՛ռ, դու սկսիր:

— Ես էլ չեմ կարող, — ասացի ես, — դա շատ ծանր բան է, ձեռս չի բռնում, թող մնա մեկ շաբաթ հետո նոր կգրեմ:

* * *

Մեկ շաբաթն անցավ: Պարտքի զգացումը մեզ ստիպեց գրիչ վերցնել և նրա մեծ քրոջը՝ Եվգինենին գրել այս նամակը.

«Մեր սիրելի քույր Եվգինե: Չնայած մենք մոտիկից իրար չգիտենք, բայց մեր սիրելի Մուշեղը տասնյակ հազարավոր կիլոմետրեր հեռավորության վրա Ձեզ հարազատ է դարձրել: Մուշեղը մեր ընտանիքի փոքր, սիրելի և հարազատ եղբայրն էր, որին մշտապես սիրում ու գուրգուրում էինք: Մեր սիրելի քույրիկ, սրտի ցավով և մորմոքով պիտի հայտնենք, որ Ձեր և մեր Մուշեղը ահա վեց ամիս է, ինչ ծանր հիվանդությամբ պառկած է հիվանդանոցում, որտեղ աշխատում է իմ կյանքի բոլոր տանջանքների ուղեկից իմ Մարոն: Այնպես որ նա գտնվում է հարազատ ձեռքերում և վայելում է մեր սերն ու ուշադրությունը: Սիրելի քույրիկ... մեզ համար ծանր, շատ ծանր է այս խոսքերը գրել, բայց ստիպված ենք Ձեզ հաղորդել կատարված ծանր ու դաժան իրողությունը: 1953 թվի փետրվարի 18-ի առավոտյան բախտը երես թեքեց և՛ ձեզանից, և՛ մեզանից, Մուշեղին առավ ու գնաց: Ամբողջ հոգով ու խորը հույզերով Ձեզ հետ ենք: Սգում ենք Ձեր և մեր թանկագին կորուստը՝ Մուշեղի մահը: Թանկագին քույրիկ, ցանկանում ենք Ձեզ և Ձեր հարազատներին ուժ, կորով, տոկունություն, որ այս ծանր կորուստին դեմանաք: Մուշեղը թաղված է հայ աքսորականներիս կողմից և գերեզմանը գտնվում է Անգարայի ձախ ափին, գեղատեսիլ մի վայրում: Մանրամասները կլինեն երկրորդ նամակում: Խնդրում ենք հայտնեք նամակի ստացման մասին և ինչպե՞ս տարաք այդ ծանրագույն վիշտը:

Ձերն համբուրում ենք Ձեզ և Ձեր հարազատներին՝

Ձեր Վահրամ և Մարո Ալազաններ:

Տասներկու օրից հետո ստացանք հետևյալ նամակը, որտեղ Եվգինեն գրում է.

Սիրելի Մարո և Ալազան, թեև մենք կորցրեցինք մեր Մուշեղին, բայց հանձինս ձեզ մենք Սիբիրում ունեցանք քույր ու եղբայր: Մենք այսուհետև ձեզանից կառնենք Մուշեղի կարոտը, Մուշեղի շունչն ու հոգին կզգանք ձեզանից և ձեր գրած նամակներից: Թող Մուշեղի թարմ շիրիմը վկա լինի մեր հարազատությանը:

Համբույրներով՝ ձեր քույր Եվգինե Մխիթարյան

1953թ. գյուղ Գյուլագարակ

* * *

Երկրորդ նամակով ուղարկեցինք Մուշեղի նոր «բնակարանի» լուսանկարը՝ Ալազանը, Ֆարմանյանցը, Միշա Կազարմանովը, Արամը նրա մոտ նկարված:

Այս երրորդ անգամն է, ինչ մեքենագրում ու մշակում եմ «Հուշերիս» «Մուշեղ Մխիթարյան» հատվածը: Երեք անգամն էլ արտասուքով եմ հյուսում նրա տողերը: Անմոռաց է մեր հարազատ ու պայծառ Մուշեղը:

* * *

Իմ սիրելի Մուշեղի պատմությունը դարձյալ չավարտվեց: Նստած, մտքերիս մեջ սուզված աշխատում էի: Հանկարծ մեր դռան զանգը հնչեց և ինձ մտքերից դուրս քաշեց: Մոտեցա դռանը և հանդիպեցի հարազատ, բայց տխուր դեմքերի՝ Մուշեղի զույգ եղբայրներ Վոլոդյային և Դերենիկին իրենց ընտանիքներով հանդերձ: Թեև նրանք ինձ ծալուացին, բայց ես նրանց ժպիտների մեջ տխրություն կարդացի: Քիչ հետո Վոլոդյան մեծի կարգով, ընկած տրամադրությամբ ինձ դիմելով ասաց.

— Ուզում ենք Մուշեղին գյուղ տեղափոխել, ինչ է Ձեր կարծիքը:

— Ես միայն կարող եմ ողջունել ձեր լավ որոշումը, Դուք դրանով կատարած կլինեք հայ գրող Ալազանի ցանկություններից մեկը:

Մյուս օրը նամակ գրեցի Սիրիբի իմ հեռավոր բարեկամներին, խնդրեցի, որ իմ պատգամավորին լավ ընդունեն և բոլոր գործերում նրանց օգնեն: Մի տաս օրից ստացա միանգամայն դրական պատասխան: Եվ հայկական զույգ արծիվները՝ Վոլոդյան և Լիպարիտը թևերը թափահարելով սուրացին Սիրիբի անծայրածիր տարածություններով, դեպի Բոգոլյանի չքնաղ գյուղ՝ դեպի հարազատի շիրիմը: Այդ 1970 թվականի մայիսի 24-ն էր: Նույն թվի մայիսի 29-ի դռանս զանգը անժամանակ հնչեց: Դուռը բացեցի և հանդիպեցի Մուշեղի քրոջ՝ Եղվարդի արտասվալի աչքերին և վշտահար դեմքին:

— Մարո ջան, գնանք օդակայան, գնանք և Մուշեղին դիմավորենք, — արցունքների միջից խեղդված, ինձ հետ գրկախառնվելով ու լացով ասաց Եղնիկը:

Մենք երկուսս էլ լուռ արտասվեցինք և ես, արցունքներս սրբելով, ասացի.

— Այդքան շուտ, չի կարող պատահի, դա տանջանքներով լի մի ճանապարհ է, որը դեկաբրիստ Վոլկովսկայան իր կառքով անցել էր մեկ տարում, իսկ ես անցա երկու ամսում: Վեց օրում Սիրիբի գնալ ու գալ... Չեմ հավատում, չեմ պատկերացնում, հեռագիրը սխալ է, Եղնիկ ջան, բայց գնանք:

* * *

Օդանավակայանում էին Մուշեղի հարազատները, բարեկամները և նրա դժբախտ օրերի ընկերները: Բոլորն էլ տխուր, բոլորն էլ կարմրած աչքերով ու փշրված տրամադրությամբ: Բարևի փոխարեն արցունքներով իրար ողջունեցինք և յուրաքանչյուրն իր մտքերով տարված, լուռ կողք-կողքի կանգնեցինք: Ժամը 12-ն էր: Լավեց հաղորդավարուհու հանդիսավոր և կարծես տխուր խոսքերը.

— Քաղաքացիներ, դիմավորեցեք Մոսկվայից եկող օդանավը:

— Մուշեղն է գալիս, — ասաց Եղնիկը՝ ուսիս հենվելով և հոնգուր-հոնգուր արտասվելով:

Արտասվալի երեք տասնյակ հայացքներ օդանավին սևեռվեց: Ահա և Վոլոդյան, Մուշեղի միջնեկ եղբայրը:

— Իսկ ո՞ր է Մուշեղը, — Եղնիկին դիմեցի ես հեկեկալով:

— Հենա, հենա, Լիպարիտի «ձեռքը բռնած» գալիս է, — պատասխանեց Եղնիկը բարձրաձայն հեկեկալով:

Օ՛, Աստված իմ, այնքան չքնաղ ու սլացիկ երիտասարդ ու մի արկղում պարփակված, անհնար է պատկերացնել:

* * *

Նույն օրը նեթ դագաղում պարփակեցինք նրա տանջված մարմնի մասունքները և մայիսյան բազմաբղետ ու բազմաբույր ծաղիկներով զարդարեցինք նրա ջահել ու վշտահար կուրծքը: Գիշերվա ժամը 3-ին հասանք հայրենի գյուղ: Մուշեղին դիմավորելու էին եկել նրա 85-ամյա վշտից կռացած հայրը, քույրերը՝ Եվգինեն, Մարուսյան, Պարզիկն ու Վարսիկը:

Օ՛, Աստված իմ, կարծես ոչ թե 17 տարի, այլ 17 վայրկյան էր անցել նրա տանջալի մահից: Վշտահար մեծ քույրը՝ Եվգինեն ծնկաչոք եղբոր դագաղը գրկած, մասամբ իրեն կորցրած, երեքժամյա բարձրաձայն ողբ ու լացի «նվագի» տակ հայրենի ժայռ ու բլուրներին լացացրեց: Իսկ ծեր հայրը որդու դագաղին փռված, աղջկա ողբ «նվագի» տակ լուռ արտասվում էր:

* * *

Մայիսի 30-ին ցերեկվա ժամը 2-ին ամբողջ Վերին Կարմիր աղբյուր գյուղի, Իջևանի, Շամշադինի շրջկենտրոն Բերդի, Նորաշենի, Թոռու գյուղի և Երևանից ժամանած վշտահար թափորը Մուշեղի դագաղը բռնած դուրս հանեցին հարազատ օջախից և շարժվեցին դեպի հայրենի գյուղի կանաչ, թավշյա բլուրները, ուր հանգչում էին Մուշեղի նախնիները և նրա վշտից հանգած մայրը: Հենց հարազատ մոր գրկումն էլ դրինք որդու դագաղը: Դամբանական մեկ ժամյա բարձրաձայն լաց ու ողբ արեց Եվգինեն: Ես կրկնեցի Ալազանի Բոգուչանում արտասանած դամբանական կարճ խոսքը, որն ավարտեց այսպես. «Թող սիրիոյան ծանր հողը թեթև լինի քո շիրիմին, գնաս բարով, սիրելի Մուշեղ»: Խոսեցին նրա հորեղբոր որդիներ Մամիկոն և Ազատուհի Մխիթարյանները, Մուշեղի եղբայր Վոլոդյան, գյուղի դեկավար ընկերներից և գյուղացիներից: Հոգեհացի սեղանի շուրջ կես ժամ արտաբույն կենսագրական խոսք ասացի ես: Եվ այսպես մայիսյան բազմաբղետ ծաղիկները խոնարհված թոշնեցին նրա շիրմի վրա, բայց երկու կակաչներ սև սրտերով հուշարձան վկա կանգնեցին նրա խորտակված սիրո և անմեղության վրա:

141. ԱՂՅՈՒՄԻ ԱՌԱՋԻՆ ԳՈՐԾԱՐԱՆԸ ԲՈԳՈՒՉԱՆՈՒՄ

1951 թվականին քաղաքական ինժեներներ Ալեքսանդր Դենիսովիչի (Բոգուչանի շինարարության նախկին պետ), Իվան Կոռնելեվիչ Միլուտինի և գրող Վահրամ Ալազանի (Գաբուզյանի) նախաձեռնությամբ հիմնադրվեց Բոգուչանի միակ արդյունաբերական օբյեկտը՝ աղյուսի գործարանը, որն աղյուսով պետք է բավարարեր Բոգուչանին և շրջակա գյուղերին: Գործարանը պետք է աշխատեր միայն ամռան ամիսներին, իսկ ձմռան ամիսներին պետք է կանգնեցնեցին սառցակալման պատճառով:

Քանվոր Վահրամ Ալազանը Բոգուչանում, 1950թ.

Գործարանը գտնվում էր Անգարայի ձախ ափին, գեղատեսիլ մի վայրում: Կոլխոզի նախկին հավաքումը վերածվեց աղյուսի գործարանի: Գործարանն ուներ քսան բանվոր և աշակերտ, որոնց աղյուսագործությունը սովորեցնում էր հայ գրող Վահրամ Ալազանը (նա այդ մասնագիտությունը սովորել էր մի այլ աքսորավայրում):

Նրա հիմնական դեմքն ու մասնագետը Ալազանն էր, իսկ վարիչը՝ Իվան Կոռնելիչը: Նրա բոլոր բանվորներն ու աշակերտները, բացառությամբ երկուսի, որոնք տեղացիներ էին (Շուրան ու Լիդան), աքսորականներ էին: Բոլորն էլ ունեին բարձրագույն կրթություն, որոնցից վեցը ակադեմիկներ էին, ութը՝ ինժեներներ, երկու ուսուցիչներ, մեկ գրող: Մնացածները այլ մասնագիտության տեր մարդիկ էին: Մեկը աղյուսի գործարանում աշխատելու համար դիմում է ՆԳ Բոգուչանի բաժանմունքի պետ ընկեր Մակարովին, որը աքսորականների կողմից շատ սիրված էր: Նա կատակով հարցնում է.

— Դուք բարձրագույն կրթություն ունե՞ք:

— Ոչ, — պատասխանում է դիմողը:

— Ուրեմն Դուք այնտեղ աշխատել չե՞ք կարող, այնտեղի գլխավոր վարպետ Ալազանը միայն բարձրագույն կրթություն ունեցողների է ընդունում: Այնտեղի աշխատողները բոլորն էլ ակադեմիկներ և ինժեներներ են, — ժպտալով պատասխանում է ընկեր Մակարովը:

Ես երբեմն, Ալազանին օգնելու և աշխատանքները շուտ ավարտելու համար, աղյուսի գործարանի կամավոր բանվոր էի դառնում: Իմ աշխատանքներից հետո գնում էի գործարան, կավից գնդեր էի շինում և տալիս Ալազանին, իսկ նա դրանցից աղյուս էր կաղապարում: Հիվանդությունների և պատահարների դեպքում նրանց բժշկական օգնություն էի ցույց տալիս: Բոգուչանի աղյուսի գործարանը իր արտադրանքով բավարարում էր ոչ միայն Բոգուչանին և շրջակա գյուղերին, այլ որոշ չափով նաև Կրասնոյարսկ քաղաքին: Ահա այսպես ամռան երեք ամիսներին Ալազանը աշխատում էր գործարանում, իսկ ձմեռվա երկար ու բարակ ամիսներին տանը նստած կարդում էր, հավերին էր կերակրում և մեր փիսիկի հետ խաղում: Գրել... օ, ո՛չ, գրելու մոսան գալիս, բայց տպվելու խոստում չէր տալիս, և նա հուսահատ գրիչը ցած էր դնում ու թաղվում էր իր հոգեմաշ մտքերում:

142. ԱՐՏԱԿԱՐԳ ԴԵՊՔ

1946 թվին, տասը տարվա պատժաչափ կրելուց հետո, հայրենիք վերադարձան բանաստեղծներ Գուրգեն Մահարին, Վաղարշակ Նորենցը և Ալազանը:

1949 թվին, Սովետական միության ՆԳ մինիստր, Ստալինի աջ թև Լավրենտի Բերիայի գլխում քաղաքական մի նոր հողմապտույտ ծագեց և քստրեց տասնյակ միլիոնավոր «կասկածելի» ընտանիքների, պատժաչափ կրած ու վերադարձած նախկին քստրականների, հարյուրավոր գյուղերի, քաղաքների բնակիչների տեղահան արեց, Սիբիրի և Միջին Ասիայի խորքերն ուղարկեց: Ահա այդ հողմապտույտի մեջ ընկան նաև վերը նշված երեք բանաստեղծները: Նրանք կրկին բանտարկվեցին և ուղարկվեցին, ռուր... Աստծուն էլ հայտնի չէր: Այո՛, արտակարգ դեպք, որը մինչև հոգու խորքը հուզեց մեզ, բայց հետագայում նորություն ու թարմություն մտցրեց մեր վեց տարվա միապաղաղ ու տաղտկալի կյանքում:

Մի օր առանց դուռը թակելու ներս մտավ մեր մշտական ու հաճելի հյուրը՝ փոստատարը և ասաց.

— Վոտ վամ պիսմո իզ Ձերժինսկա³¹⁰:

— Մենք Ձերժինսկում ծանոթներ ու բարեկամներ չունենք, երևի ուրիշի նամակ եք մեզ տալիս, — ասաց Ալազանը:

— Ո՛չ, նամակը գրված է ձեր ազգանվամբ, իսկ հետադարձ հասցեի տակ գրված է. Մա..գա..րի:

— Օ՛, Զինա ջան, դա մեր ընկեր Մահարին է, — բարձրաձայն ասացինք երկուսս միասին, նամակը վերցնելով ու բացելով:

310 Ահա Ձեզ նամակ Ձերժինսկից:

— Այո, Գուրգեն Մահարու հիերոգլիֆներն են, էս սատանան ո՞նց է իմացել մեր հասցեն: Ահա նա, մեր Գուրգենը.

ԹՈՒՂԹ ԱԼՈՅԻՆ ՈՒ ՄԱՐՈՅԻՆ

Ողջույն Այո, ողջույն Մարո.
Եղբայրական սիրով ողջույն,
Ծերացել եմ քսան տարով,
Ու ինքս ինձ չեմ ճանաչում:
Ես ծերացա քսան տարով,
Քսանհինգով ջահելացա,
Անցավ կյանքս լափին տալով,
Իրար խառնած լացն ու ծիծաղ:

Պլյուս-մինուս, էլի էն եմ,
Էն էնից էլ մի քիչ դենն եմ,
Թե չհաշվենք ցավս լիկող, —
Պենիցելին, ասեղ, ուկոլ.
Անգործ եմ այժմ թույլ ու տրանկ,
Աշխատելու անընդունակ,
Խոնավ օրեր, անձրև, քամի,
Էլ ո՞նց հոգիս չկարկամի...
Թե չհաշվենք հոգսերը մանր,
Էս հոգեմաշ ապրուստը ծանր...
Լավ եմ, լավ եմ, լավ կլինի,
Բնչ անենք որ չկա գինի,
Չկա ոսիսի, պիվա չկա,
Մնաց ծիծաղը աղջկա,
Ատում էի, վերջը ընկա.
(Շար մի արի, վերջ սիրելը կա...):

Թուղթը գնա շրջան անի
Ձերժինակ, Աբա Բոգոլչանի,
Ձեռն Ալոյի ու Մարոյի, —
Թողնք գործեր ային-օյին,
Նամակ գրեք երկար-բարակ,
Ինձ մի նայեք ես անատակ,
Հիվանդ սեմ ուզ... տեր տուր բարին.
Շուր հանդիպենք Ձեր Մահարին:

Մահարի
8.01.1953թ.

Գուրգենի հետադարձ հասցեն չի պահպանվում, բայց նրա հետագա նամակներից իմացանք, որ նա ապրում էր Ձերժինակի ուայոնի Ձերժինակ գյուղում, Կրասնոյարսկի երկրամաս:

Գուրգենի չափածո նամակին Ալազանը նույնպես պատասխանեց չափածո խոսքով: Ահա այն.

ԹՈՒՐԹ ԱՌ ԳՈՒՐԳԵՆ ՄԱՅԱՐԻ

Ողջույն Գուրգեն խան Մահարի,
 Պառնասական ողջույն ու սեր,
 Օրդ երջանիկ, ժամդ բարի,
 Արժանանաս, բարով լսեմ,
 Հոնարարի նոր նոր բարին:
 Պենիցիլին, ուկոլ, ասեղ,
 Ային-օյին, ցավեր դեղեր,
 Չեն սազում քեզ սրտանց ասեմ,
 Մի քրթմնջա սրտակեղեք,
 Մեզ Լեւանի դպրեր ժպիտ,
 Հին քուրայում, նոր հուր կրակ,
 Պախմեյայի պահեր ժպիրի,
 Էլեգիաներ դեռ չգրված:
 «Քյարաք լյուլա» հեռանկար
 Աբովյանի մայթի մի մաս,
 Դեմքդ տեսնեմ գեղանկար,
 Թեկուզ չկա գլխիդ մի մազ:

Ես էլ քեզ պես էլի էն եմ,
 Էլ էնից էլ, մի քիչ դենն եմ,
 Եկավ զարուն, բարով չգար,
 Մոխ ու սխտոր, զազար բազուկ,
 Ռեհան համեմ, սերմեր բազում,
 Մարգ ու թմբեր, շիթիլ սածիլ,
 Կարպոշկայի վեպից բացի:

Այսօր փորեա, վաղը փորեա,
 Բոպե չկա քիթդ քորեա,
 Հալա-հալա, էս ինչ բան է,
 Բոպե չկա նստես տանը,
 Ո՞վ հնարեց այս բուստանը,
 Այս վրիպած Հայաստանը:
 Մարոն, էլ ո՞վ, էլ ո՞վ կանի
 Որ բուք բահով հոգիս հանի:
 Բայց ցավերիս ցավը էն է,
 Որ էն, էնից քիչ էլ դենն է,
 Հազար ձայնով, հազար ձևով,
 Եկան զարնան կանաչ թևով –
 Մոծակ-մժեղ զարմանազան
 Տարան համը, տարան լազաթ,
 Ինչ անի խեղճ Ալազան:

Ալազան, 20/5, 1954թ.

Կրասնոյարսկի երկրամաս
 գյուղ՝ Բոգուչանի

* * *

Գործարանից տուն վերադառնալիս Ալազանը ասաց.

— Մարո ջան, էս մեր Գուրգեն խանի նամակները ուշանում են, սպասիր մի փոստ մտնեմ, տեսնեմ նամակ չունենք:

Հինգ րոպե չանցած Ալոն մի նամակ ձեռքին ուրախ-ուրախ դուրս եկավ փոստից, չհամբերեց մինչև մեր տուն հասնելը, հենց փողոցում նամակը բացեց, կարդալով, ծիծաղելով տուն հասանք:

* * *

1953 թվին ընդհանուր ներում եղավ, որի հետ Ալազանը մեծ հույսեր էր կապել, բայց որը տարածվեց միայն քրեական աշխարհի վրա^[57]: Դրանից հետո նա շատ հուսալքվեց և ոչ մի բանի մասին չէր մտածում, միայն, միմիայն իր կյանքին վերջ տալու ձևերի և մեթոդների մասին էր մտածում: Ինձ համար չտեսնված ծանր էր նրան այդ դրությունից դուրս բերելը: Ահա այդ հուսահատ օրերին ինձ օգնության եկան Գուրգեն Մահարու հումորով և խիստ ծիծաղով հագեցած նամակները, որոնք Ալազանին մինչև ուղն ու ծուծը թարմացրին և կյանքի կոչեցին: Կեցցեն, Գուրգեն ջան, այդ հարցում մեծապես պարտական եմ քեզ:

Եվ այսպես, նրանց միջև սկսվեց իրար գոտեպնդող, իրար հանգստացնող, խիստ ու ծիծաղով նամակագրական կապ: Ձեր ուշադրությանն եմ հանձնում Գուրգենի երկրորդ նամակը:

* * *

«Վահրամ Գաբուզյան (Ալազան, Վ. Անդոք)

Ծնված Վանում, սնված Երևանում, մեծացած Կոլիմայում³¹¹ և Բագուչավանում: Հայրը՝ ուստա Մարտիրոսը, դեռ մանկությունից ներշնչեց որդուն սեր տածել դեպի արհեստը և լինել վարպետ արհեստավոր: Որդին, ինչպես բոլոր որդիները, լսեց-լսեց հորը մի ականջով, մյուս ականջը տրամադրեց սրտի ձայնին: Ուստա Մարտիրոսի ձայնը և սեփական սրտի ձայնը մի հայտարարի բերելով՝ մտավ «Հայրենիք» տպարան և կարճ ժամանակահատվածում դարձավ վարպետ գրաշար: Շարեց այն ժամանակ գրական ասպարեզ իջած Գ. Մահարու և Ն. Զարյանի բանաստեղծությունները: Կարդաց Ա. Վշտունու, Վեսպերի, Սիտելի, Ծիլ Աստղի, Վա Ծիլի, Ոստանիկի ոտանավորները և ընկավ խոր մտատանջության մեջ, կորցրեց քուն ու ախորժակ և ուրիշների բանաստեղծությունները շարելու տրամադրությունը:

— Ինչո՞ւ ուրիշները գրեն, ես շարեմ, հագր ես կգրեմ, թող ուրիշները շարեն, — մտածեց հանդուգն պատանին, բայց ի՞նչ գրել, ինչի՞ մասին և ինչպես... — այս մտքերի մեջ էր ապագա բանաստեղծը երբ...

2.

Հայաստանը խորհրդայնացավ, վերոհիշյալ բանաստեղծների թաքունը դարմադաղան եղավ: Լռեց: Ամպերը ծածկեցին Պառնասը, ոմանք լռեցին քաղա-

311 Վահրամ Ալազանի առաջին արտքը Կոլիմայում էր:

քական հարբուխի հետևանքով, ուրիշները՝ երգելիք չունենալու պատճառով, իսկ մի քանիսը լռեցին, որովհետև հարկավոր էր ձայնը փոխել, անանգ երգել:

Փոխանցիկ այս շրջադարձում Վահրամ Գաբրուզյանը խմբագիր Եղյա Չուբարի սեղանին դրեց իր մտքի ու բանաստեղծական թռիչքի անդրանիկ երախայրիքը՝ մի քանի բանաստեղծություն:

—Թույլ է,—ասաց խմբագիրը առանց հեղինակի երեսին նայելու, հետո երբ գլուխը բարձրացրեց և իր դեմ տեսավ տպագրական բանվորի համազգեստով, սև ձեռքերով ու մրոտ ճակատով երիտասարդ բանվորի խոհուն կերպարանքը,—ուժեղ է,—ասաց խմբագիրը,—Ալազան կեղծանունն էլ գեշ չի,—դաշտավայր Վրաստանում... ինտենսցիոնալիզմ – միայն պետք է ավելացնել «բանվոր»:

Բանվոր Ալազան... տար և շարիր:

Տարավ և շարեց: Երբ Ալազանը...

3.

Երբ Ալազանը... գրական ասպարեզ մտավ, գրական աշխարհը հեծում էր «3» մարզպանների լծի տակ...:

7 հոկտեմբերի, 1953 թ. »

ԵՐՐՈՐԴ ՆԱՄԱԿԸ

«Թանկագին Ալո

Երբ ստացա գիտական հոդվի վրա դրած բնութագրությունն իմ մասին, պարտքի տակ չմնալու համար ես սկսեցի քո մասին գրել, գրել ահա այսքան և ընդհատում եմ, կանխագգալով, որ աշխատանքը մի մամուլի սահմաններում չի վերջանա: Այսօր ստացա քո վերջին նամակը հասարակ փոստով, և ուզում եմ պատասխանել: Նախ՝ կենցաղային փոփոխություններ իմ կյանքում:

Սեպտեմբերի 26-ին Տոնյայի³¹² գործը լիկվիդացիայի ենթարկվեց: Գնացինք ակտ կազմեցինք, հանձնեցինք և տուն եկանք, գործազուրկ ենք ու մի մտածիր, Աստված մեծ է,—սրտապնդում էր ինձ Անտոնինան, սամասադմը փաթաթեցի ու ինքս ինձ նետեցի Վոլտերյան բազկաթոռիս՝ տաբուրետկայիս վրա...

—Աստվածը մեծ է,—ասում եմ ես զայրացած,—բայց կարիքն ավելի մեծ է: Աստծո ներկայությունը չեմ զգում, իսկ կարիքի ներկայությունը զգում եմ ամեն ժամ: Թող քո Աստվածը ցույց տա իր ներկայությունը, հի՛, թող ցույց տա...

Ճիշտ այդ միջոցին դուրը բացվեց և ներս մտավ Գաբրիել հրեշտակապետը, չէ մի չէ, պարզապես իմ ծանոթներից մեկը.

—Բարև — աստծու բարին, սաղիտես³¹³...

—Ռաբոտանե՞՞³¹⁴, — հարցնում է:

312 Անտոնինա Մահարի – Գուրգեն Մահարու կինը, լիտվոնի: Ծանոթացել և ամուսնացել էն արքայապարտմ:

313 Նստեք:

314 Աշխատո՞ւ՞մ ես:

— Նետ³¹⁵, — պատասխանում եմ:

— Պոչեմու³¹⁶, — հարցնում է:

— Նետ ռաբոտա պոխոդյաշչայա³¹⁷, — ֆշշացնում եմ ես:

— Յետ³¹⁸, — ասում է նա:

— Նետ³¹⁹, — պնդում եմ ես:

— Խոչեշ ստորոժիտ³²⁰, — հարցնում է:

— Ես ռաժդյոննի ստորոժ եմ³²¹, — ուրախանում եմ ես, — միայն սխալմամբ կարճ ժամանակով ոտանավորներ...

— Մարդը սխալական է, — ներողամտությամբ ժպտում է ծանոթը, — բազար գնանշ³²²:

— Զնայու, տամ դվե մագազին՝ խոզյայստվեննիյ ի պոռոդուկտովիյ³²³ ու արադ, գինի, կոնյակնի...

— Գնա կանգնի ստորոժ:

... Եվ ահա ամսի 28-ից կանգնած նստում, պառկում եմ ու պահակում եմ:

Գիշերային ահեղ պահակ, հրացանավոր, արյունոտ աչքերով, մի շաբաթվա ընթացքում տեղական գողերն ու ավագանիները անցան Աբան ու Բոգուչանի՝ զգալով, որ այստեղ անելիք չունեն, նգովելով այն օրն ու ժամը, որ ինձ պահակ նշանակեցին... Ու հիմա գիշերվա ժամը երեքն է: Նստած եմ իմ պահակատան «իգբուշկայում» ու քեզ եմ գրում: Վառարանը ճարճատում է, դռան վրա՝ «վոլչոկ», շունը մոմոում է: Գիշերը երկարում է, կարծես վերջ չունի... ու եթե նամակս չոր է ու կարծր, անկարող մինչև անգամ ժպիտ մը հայցելու, այդ նրանից է, որ գրում եմ պաշտոնական պոստիցս, կողքիս Պարոնյանը չէ, հրացան է կանգնած, իսկ այս գործը հանաք, հումոր չի սիրում, — հէհէյ ստոյ, կտո իոյոտ...³²⁴ Մոլորված հորթ է լշրիկ, — պաշլա դոմոյ³²⁵ ...Այսքանը իմ մասին:

Լեմվելի[57] մասին. Ուրեմն դո՛ւ էլ նամակ չունես: Միմվոլիստություն, վեռլենություն է անու՛մ, թե մի բան է պատահել: Եթե կատակ է, ապա չար կատակ է: Պետք է հարցապնդել նրա տանտիրուհուն, Գորկու համար 1, Սամախավալովա Մարիային:

Միստիֆիկացիա, լեմշիկություն է անում, կտեսնես: Ես ուզում էի նրա գլխին այնպիսի խաղ խաղալ, լռել՝ մթամ թե մեռել եմ: Կանխեց փչացածը և ձեռք

315 Ոչ:

316 Ինչու՞:

317 Հարմար աշխատանք չա:

318 Կա:

319 Չկա:

320 Կուզե՞ն պահակություն:

321 Ես ի ծնե պահակ եմ:

322 Շուկան գիտե՞ն:

323 Գիտեմ, այնտեղ երկու խանութ կա՝ տնտեսական և մթերային:

324 Կանգ առ, ո՞վ է:

325 Տուն գնամ:

քաշեցի այդ մտքից՝ վախենալով, որ հետո իսկապես կմեռնեմ ու չի հավատա, որ իսկապես մեռել եմ... հալլամ... հալլամ... »:

* * *

Աշխատանքից նոր էի վերադարձել, Ալազանը գետնախնձոր էր մաքրում, իսկ ես ձեռքի մեջ տապակում էի: Մեր տան դուռը ծեծեցին.

— Դա, դա, — ասաց Ալազանը:

— Վոտ վամ պիսմո իզ Սեվեռո-Ենիսեյսկա³²⁶, — ասաց փոստատարուհի Ջինան՝ նամակն ինձ մեկնելով:

— Չի կարող պատահի, — ասաց Ալազանը, — մենք Սեվեռո-Ենիսեյսկում ոչ մի ծանոթ չունենք:

Ալոն շտապ նամակը վերցրեց և ծրարին կարդաց Վ. Նորենց:

— Օ՛, Մարո ջան, մեր սիրելի Վադոն է, — մի ձեռքում դանակ, մի ձեռքում գետնախնձորը Ալոն սկսեց թռչկոտել, ձեռքերը սրբել և նամակը բացել: Ահա նրա նամակը.

ԵՐԱԶ

*Տեսա երազ մի վառ,
Բաներ պես-պես տեսա,
Տեսա ինչ-որ ծրար,
Վրան հասցե տեսա,
Տեսա ինչ-որ մի կին,
Բարև տալով տեսա,
Մի հրեշտակ անգին,
Մի պոչտալիոն տեսա,
Մի պահ կանգնած տեսա
Կարկամեցի անբառ,
Ձեռն ինձ մեկնած տեսա,
Ասաց. «Նամակդ առ...»:*

Ալո ջան, այս երազը դու ես տեսել, թե ես, այդ միևնույն է: Երազի պես է քո հասցեն իմանալն ու նամակը գրելը:

Հինգ տարի արքտրանքի, հյուսիսի, Սիբիրի, հինգ տարի շարունակ մտածել եմ, արդյոք ո՞ր է Ալոն, ո՞ր է Գուրգենը, ի՞նչ է վիճակված նրանց, արդյոք կան, թե ինձ թողել են մենակ, մեն-մենակ այս անծայրածիր աշխարհում «պաղ մարդոց մեջ, ցուրտ մարդոց մեջ» և գնացել են ընդամիշտ մնալու անկրկնելի մեծ կարսեցու³²⁷ և աննման պյունեցու³²⁸ հետ:

Հիշում ես, մի անգամ Գուրգենը ինձ ասաց. «Սրիկա, դու լավ ես սովորել չմեռնելու արհեստը»: Ես շարունակ մտածում եմ այդ մասին, միթե՞ ես Ագասֆերն [58] եմ: Ի՞նչ ուժ է ինձ պահում այս հյուծված, մի քանի անբուժ հիվանդությունների

326 Ահա Ձեզ հյուսիս-Ենիսեյսկից նամակ:

327 Ակնարկում է Եդիշե Չարենցին:

328 Ակնարկում է Ակսել Բակունցին:

բույն դարձած, գրեթե սպառված, տառապանքներից ու զրկանքներից մաշված և արդեն դեպի ծերություն խոշորաքայլ գնացող մարմնի մեջ, ինչն է պահում կենդանի գրեթե երիտասարդ մնացած իմ հոգին: Դա մեր ընդհանուր ոգին է, Ալո ջան, Հայաստանի սերը և այն հավատը, թե անկարելի է, որ անարդարությունը մնա անհայտ, և մենք նորից մեր խոսքը չասենք հայ ժողովրդին, հայ գրականությանը... Այդ է ինձ պահել: Երջանիկ եմ, որ դու և Գուրգենն էլ կաք և բաժանում եք իմ սերն ու հավատը: Այն փաստը, որ ես գտա ձեզ և ոչ դուք ինձ, արդեն ապացույց է իմ ասածի: Սակայն այդ չէ կարևորը: Կարևորը այն է, որ ես արդեն հաստատապես գիտեմ, որ դու և Գուրգենը կենդանի եք, կաք, գիտեմ ով ուր է ապրում և կարող եմ ձեզ հետ նամակագրություն ունենալ և հեռվից հեռու խոսել, Օ, ինչպիսի թեթևություն է դա ինձ համար:

Իմ մասին ինչ գրեմ, մի քանի տող: Հատորներ է պետք գրել:

Այստեղ եմ 1949 թվի զարնանից: Իմ արդեն գրեթե սպառված, աննյութացած ֆիզիկականը զարմանալի դիմադրություն է ցույց տալիս ահավոր Սիբիրի կլիմայական խժոժություններին: Չեմ կարծում, որ իմ հայրենի Սասունի լեռները դեր չլինեն խաղացած իմ նյութեղենը դարբնելու համար: Իմ հին հիվանդություններն արդեն հուսահատվել են և կարծես արդեն ձեռ են քաշել ինձանից: Հրապարակ են եկել հիվանդությունների նոր տեսակներ, ինչպես փորցավի նոպաները կամ գլխացավը, ջղայնությունը, հոդացավը, ունատիզմը, լնդախտը՝ հյուսիսային լեզվով ասած ցինկա, ատամնացավը և այլն, և այլն: Բայց այդ բոլորը ոչինչ: Դրանցից ոչ ահ, ոչ մահ չունեմ: Վախենում եմ նայել հայելուն: Արդեն ծերանում եմ, միայն այդ է վախ ներշնչում³²⁹: Այդ ոչ կարելի է բուժել, ոչ էլ կարելի է դանդաղեցնել:

Այստեղ գալուց հետո աշխատում էի մի հիմնարկում, այստեղի կոմունալ տնտեսության բաժնում, մի թաղամասի բնակելի տների կառավարիչ, ամսական 550 ռուբլի աշխատավարձով, մինչև այս տարվա սեպտեմբերը: Սեպտեմբերից աշխատում եմ մի քիչ ավելի պակաս աշխատավարձով, տեղիս մեքենայացված սդոցարանում, որպես ատաղձեղեն բաց թողնող: Հազարների հետ ունեմ կանոնավոր նամակագրություն:

Անկանոն ստանում եմ «Սովետական Հայաստան» թերթը և երբեմնի «Սովետական գրականություն» և «Արվեստ» ամսագրերը: Եթե դու առհասարակ անտեղյակ ես Հայաստանի կուլտուրական անց ու դարձից, հետևյալ անգամ մի քանի լուրեր կգրեմ:

Ապրում եմ մենակ: Փորձեցի մի կենաց ընկերուհի գտնել, բայց փորձն անցավ անհաջող: Այստեղ մի քանի հայեր կան, ի միջի այլոց մի վանեցի լավ տղա՝ ինժեներ: Լավեր և վատեր: Լավեր և վատեր: Լավերի հետ՝ լավ, վատերի հետ՝

329 Նամակը գրելու տարին՝ 1953թ. Վաղարշակ Նորենցի հիսուն տարին էր լրանում, բայց 12 տարեկանում նա անցել էր Հայոց Ցեղասպանության փորձությունը, 33 տարեկանում ձերբակալվել էր և ՆԳԺԿ չեկիտական բոլոր ծեծ ու ջարդից հետո տասնամյա աքսորի դատապարտվել Սիբիրում՝ ծանրագույն գաղությանի աշխատանքներով, 46 տարեկանում՝ երկրորդ աքսորը կրկին Սիբիրում: Ճիշտ նույնն էր նաև Գուրգեն Սահարու և Վահրամ Ալազանի կյանքի ուղին:

ոչինչ: Մոտիկություն 2–3-ի հետ: Կա միայն մի լավ հայ ընտանիք, իմ միակ մխիթարությունն ու հանգստավայրը:

Այսքանը առայժմ: Ցգրություն: Ասեմ թե ինչպես եմ սպասում քո առաջին նամակին:

Հազար համբույր քեզ և Մարոյին:

Հավիտյան քո՝ Վաղո

7/12. 1953թ. Սևերո-Ենիսեյսկ:

Վաղարշակ Նորենցի մի այլ նամակ, գրած ինձ Երևանում եղածս ժամանակ, որը ներկայացնում եմ ձեր ուշադրությանը.

«Սիրելի Մարո,

Ո՛չ ինը երկար տառապալի տարիները, ո՛չ հազարավոր կիլոմետրերով հաշվող տարածությունը, ո՛չ կյանքի բարդ ու քմահաճ խաղերը և ոչ այլ ինչ, չեն աղոտացրել այն հուշերը, որ կապված եմ իմ երևանյան շրջանի կյանքի հետ, իմ անփոխարինելի ընկերոջ և նրա կյանքի ուղեկցուհու հետ: Քեզ հետ ընդհակառակն: Մի տասնյակ տարի առաջ ես քեզ գիտեի ինչպես մի սովորական կնոջ, մի երիտասարդ հայ կնոջ, թեև բուռն սիրող, սակայն համեստ և ոչնչով աչքի չգարնվող հոգեկան կարողությունների տեր կնոջ: Քո համառությունն ու մշտաբորբոք խանդը այն ժամանակ ինձ թվում էին կանացի սովորական կամակորություն, ցուցամոլություն և կապրիզ: Այն ժամանակ ես դեռ չէի իմանում, թե ինչ մաքուր ու սրբազան ակունքից է բխում այդ խանդը, ինչ բարձր սիրո և կանացի չքնաղ առաքինության արդյունք էր այդ: Հետագա կյանքը ցույց տվեց, թե ինչպիսի բարձր հասկություններ, կանացի ինչպիսի առաքինություն և ինչ ուժի սեր էր թաղված քո կրծքի տակ և քո վարքի մեջ: Ես այդ ասում եմ քեզ, ոչ երբեք հաճոյախոսություն: Դու առավել ևս կարիք չունես դրան: Պարզապես ես չեմ կարող զսպել իմ հիացմունքը քո մեծ սիրո առաջ և չհպարտանալ, որ այնքան մոտիկ անձ եմ եղել այդ անքակտելի սիրո տերերին:

Իմ սերը եղել է ապերջանիկ և խաբված սիրո մատուռ: Չի եղել մեկը, որ այնտեղ մշտավառ պահեր սիրո վառ կրակը: Բախտն ինձ հետ դաժան է վարվել նաև այդ հարցում: Իմ կյանքի երիտասարդ շրջանում, երբ Մարգոյի պաշտելի պատկերն ինձ գերերջանիկ սեր էր խոստանում, մահը խլեց նրան և սիրտս լցրեց անմարելի մորմոքով ու ծարավով: Հետագայում երջանկությունը ինձ ժպտացել է միայն ակնթարթ և կյանքիս վերջին շրջանում, քեզ քաջ հայտնի է, թե ինչպիսի ճարճատուն ապտակով կյանքն ինձ հիասթափեցրեց իմ սիրո մեջ³³⁰: Այդ բոլորից հետո ես չեմ կարող զսպել իմ հիացմունքը ձեր տառապալից, բայց երջանիկ սիրո առաջ: Հպարտանալ ոչ միայն իբրև բարեկամ, հպարտանալ իբրև հայ բանաստեղծ, որն այնքան մոտից գիտի այդ բանաստեղծական սերը: Դու ինձ համար այժմ միայն Մարո չես, այլ տիպար հայ կնոջ, անձնագոհ կնոջ, կրողն այն բարձր առաքինությունների, որոնք կարող են արժանի լինել լավագույն արվեստագետների գովքին:

330 Վաղարշակ Նորենցի երկրորդ կինը ամուսնուն լքել և ամուսնացել էր նրա առաջին ձեռքակալության հենց առաջին ամսին:

Այո, հավիտենականապես երկար տարիների ընթացքում օր չի եղել, սիրելի Մարո, որ աչքիս առջևից չանցնեն իմ անցյալ կյանքի օրերը, այն բոլոր դեմքերը, դեպքերը, երևույթները, որ կազմել են իմ կյանքի մթնոլորտը, և այդ բոլորն այժմ ինձ է պատկանում, գտված ու մաքրված երկրորդական և ավելորդ ու աննշան երևույթներից, որ սնունդ են տալիս իմ սրտին ու ոգուն: Քանի, քանի անգամ եմ ցանկացել քեզ գրել և միշտ հետ եմ կանգնել, երբեմն տեխնիկական, երբեմն էական պատճառներով: Ես մինչ այսօր չունեի քո հասցեն, իմ բազմաթիվ խնդրանքներից հետո վերջապես վերջին նամակով ինձ հայտնեց Վարդուշ մայրիկը՝ իմ Սասունիկի տատիկը: Ես իհարկե կարող էի քեզ այլ հասցեներով նամակ գրել, սակայն խուսափում էի քեզ տհաճությունների առիթ տալ: Քեզ նամակ գրելու ցանկությունը կրկնակի է նրանով, որ ես ի վիճակի չեմ ոչ մի բան իմանալու իմ անփոխարինելի ընկերոջ, սրտակցի ու բախտակցի, իմ սիրելի Ալոյի մասին, և այդ հնարավոր է միայն քո միջոցով: Քեզ նամակ գրելով, ես զգում եմ, որ ոչ միայն քեզ, այլև նրան եմ գրում: Եվ եթե վիճակվի քեզանից պատասխան ստանալ, այդ ինձ անսկարագրելի հաճույք կպատճառի:

Կարծում եմ, որ իմ կյանքի բոլոր երևույթական կողմերի մասին, եթե այդ քեզ համար հետաքրքրական է, կարող ես տեղեկանալ Վարդուշ մայրիկից, ուստի այդ մասին ոչինչ չեմ գրում: Իմ հոգեկան աշխարհի և ապրումների մասին կգրեմ, եթե ստանամ քո նամակն ու եթե այդ քեզ հետաքրքրում է: Գրիր մանրամասն քո մասին և որքան գիտես՝ Ալոյի մասին: Գրիր երևանյան գրական անց ու դարձի մասին, մեր երբեմնի գրական ընկերների և բարեկամների մասին: Եղբայրորեն սեղմում եմ քո ձեռքը:

Ձերմագին բարևներով և լավագույն ցանկություններով

ՎԱՂԱՐՇԱԿ

23/6. 1945թ.

Իմ հասցեն՝ Կ.Ֆ. ՍՍՌ, Բելամորսկի ռայոն, Սումպասադ, ԻՏԿ համար 4, Վաղարշակ Տոնապետովիչ»:

Մեր սիրելի Վաղոյի նամակն ստանալուն պես առանց վարանելու, անվախ մի նամակ գրեցի և պատասխանեցի նրան հետաքրքրող բոլոր հարցերին: Մեկ տարի անց, պատժաչափը կրելուց հետո նա հայրենիք վերադարձավ և մենք ջերմ սիրով ու կարոտով Աշտարակում գրկախառնվեցինք մեր հարազատ Վաղոյի հետ:

* * *

Սիբիրյան ցրտաշունչ մի օր էր: Սառցե լույաները թերթևունքներից և քթանցքներից կախված էին:

—Օ՛յ, մարդո՞ք³³¹,—ասելով ներս մտավ փոստատար Զինան,—վոտ վամ պիամո իզ Աբանա³³², երևի Դուք շուտով Կրասնոյարսկի բոլոր ռայոններից նամակներ կունենաք,—կատակեց Զինան:

331 Սառնամանիք:

332 Ահա Ձեզ նամակ Աբանայից:

— Երանի Ձեր խոսքերը իրականություն դառնային, այն ժամանակ մեր օրը շատ հետաքրքիր ու բովանդակալից կանցներ, — պատասխանեցի ես:

Մինչ մենք կխոսեինք, Ալազանը արագությամբ նամակը բացեց և բարձրաձայն ասաց.

— Օ՛, Մարո ջան, գիտե՞ս ով է, մեր փուչ Լեմվել Մարությանն է:

Ու սկսեց նամակը բարձրաձայն ընթերցել: Լեմվել Մարությանը գրականագետ, ժուռնալիստ և թարգմանիչ է ֆրանսերենից, ռուսերենից, հայերենից: Ահա ձեր ուշադրությանն եմ հանձնում նրա նամակներից մեկը:

ԱԼՈ, ՍԻՐԵԼԻ ԲԱՐԵԿԱՄ

Այդպես ուրեմն «փոշիացնել, հողմացրիվ անել ժողովրդի թշնամիներին» ջարդարարական հողվածի տխրահռչակ հեղինակը^[59] մերկացվեց, որպես ժողովրդի անարգ թշնամի, քաղաքական նողկալի ավանտյուրիստ, սրիկա, կարիեռիստ: Բայց որքան ավեր ու արյուն, որքան տառապանք ու արցունք բերեց երկրին ու ժողովրդին: Բայց ինչքան լավ էր, որ սովետական ժողովրդի և նրա կառավարության սուրն ընկավ այդ արյունառուշտ մարդուկի գլխին. մի վիժվածք, որ կեղտոտ մախինացիաներով ղեկավարության էր հասել:

Նրա պատճառով ինձ իր ժամանակին բավականաչափ թափ տվին:

Երբ ֆրանսիացի գրող Անդրեյ Ժիդը 1936 թվականին Սովետական Միություն եկավ, իբրև մեր երկրի բարեկամ, բայց փաստորեն դիմակավորված նենգ թշնամի, Մոսկվայում, Լենինգրադում և այլ վայրերում լինելուց հետո, այցելեց նաև Վրաստան: Այնտեղից հեռանալիս նա իր բարեկամ Բերիային շնորհակալական հեռագիր ուղարկեց, որի մեջ մոտավորապես նման մի նախադասություն կար: Ցիտում եմ հիշողությամբ, 17 տարի է անցել. «...Ես եղա Սովետական Միության շատ երկրներում, բայց ոչ մի տեղ չգզացի ռեվոլյուցիայի սրտի բաբախյունը այնպես ուժգին, որքան Վրաստանում...»: Երբ այդ հեռագիրը ստացվեց մեր խմբագրություն, ես թերթերի ղեկավարների մոտ հայտարարեցի, որ քաղաքական կարճատեսություն կլինի այդ հեռագիրը նման ձևով տպել և ասացի, որ մեր կենտրոնական օրգաններում՝ «Պրավդան», «Իզվեստիան» չեն տպի, կամ եթե տպեն, այդ ֆրագը դուրս կնետեն: Այդպես էլ եղավ:

Մի քանի օրից ստացվեցին վերոհիշյալ թերթերը և տեսանք, որ այդ ֆրագն իրոք որ չկար... բայց... այդ տեղը հասավ: Ո՛ւմ հեղինակության դեմ եմ ես ծառացել...

Ու նման բաներ: Այդտեղն արդեն ականջը կանչի տաղանդավոր պոետ, բայց չնչին քաղաքական մարդ Գուրգեն Մահարու...

Ալո ջան, թողնենք այդ տխուր բաները: Դեռ շատ իրադարձություններ կլինեն: Սովետական կառավարությունը հիանալի կուրս է բռնել, չեմ կասկածում, որ մի օր էլ կբացվի մեր նկատմամբ գործված չարագործության խճճված կծիկը և մենք կվերադառնանք մեր ժողովրդի գիրկը, նոր ուժով ու նոր եռանդով, թեև ծերացած ու հալից ընկած, կծառայենք ժողովրդին, կհամբուրենք երկրի հողը և խնդագին կճչանք. «Մենք քո դեմ երբեք չենք մեղանչել...»:

* * *

«Ես մեղք չունեմ, որ քո նամակները հաճախ եմ դիմավորում լցված բաժակներով: Անցյալ կիրակի էր, երբ իմ բարեկամ գյուղատնտեսը եկել էր գյուղից: Ես և նա նստած ջերմիկ զրուցում էինք, խմում և սալաթ «օլիվե» մասլա-մասլա անում, մեկ էլ դուռը բացվեց և Վարդգեսի գլխավորությամբ ներս մտան ևս 6-7 հոգի: Նոր շէր... հանպատրաստից մի ընդարձակ սեղան և երգեր: Ստացվեց քո նամակը: Կարդացինք քո «Էլեգիան», շատ անուշ եղանք, բոլորի կողմից հանձնարարություն ստացա քեզ ողջուն հղել:

Այդպես, սիրելիս, չնայած չեմ ուզում խմել, բայց երբ առիթ է ներկայանում... ասում են «Քեֆ անողին քեֆ չի պակսի»:

Երեկ վարդապետիս հետ մեկ լիտր իջանք: Հետևանքը եղավ այն, որ այսօր չկարողացա աշխատանքի գնալ: Հեռանկարներ էլ կան:

Այս կիրակի ձմերուկով ինձ մոտ կգա նորից իմ գյուղատնտես բարեկամը: Խնդրեց, որ այս անգամ ոչ ոքի չընդունեմ, որպեսզի երկուսով անկեղծանանք: Նույն օրը նաև հարսանիք ունեմ: Այո սիրելիս, տանտիրուհուս բարեկամի աղջկան մարդի ենք տալու և ես էլ հրավիրված եմ: Հալլամ... հալլամ:

Այսօր չորրորդ օրն է, որ ահռելի շոգեր են այստեղ, Տաշքենդին հավասար 32°: Փոքրիկ գեփյուռ էլ չի խաղում: Նման շոգին մեր աշխատանքը ուղղակի տաժանակիր է: Օրական մի վեղրո ջուր եմ խմում և երկու վեղրո քրտինք արտաթորում: Իմ ծղոտների վրա քրտինքի ինչ մարգարիտներ եմ թափել:

Նման օրերին ես հաճախ եմ հիշում քեզ, պատկերացնում եմ, որ քո կավի մեջ ջրի ինչքան արդար քրտինք ես թափում: Հիշում եմ Մարոյին և նրա մարգերը, որոնք մղկտում ու մրկում են արևից, չնայած նրանց քթի տակն է ահռելաջուր Անգարան:

Գուրգենին ուղարկած քո հանաքաթուղթը ես ուղարկել եմ նրան, բայց մի փոքր ուշացումով, որովհետև ուշացրի նրա նամակի պատասխանը: Գրել եմ նաև քո գնահատականի մասին ի խորոց կարդամքի առթիվ:

Այս տարի լրացավ իմ և Գուրիի Գագրիական արկածների 20 ամյակը: (1933 թվականին ես և նա Գագրիում մի ամսով ընկանք հանգստյան տուն: Այդ առթիվ կես լուրջ, կես կատակ մի վերհուշ է բանաստեղծել և ուղարկել: Գուրին ինքը Գուրգեն Մահարին է):

*Օ՛, Կար ինձ ծովը Սև
Ջերմանալիս «Արմենիա»,
Մրրիկներ վսեմ,
Հայրուհուն մարմարյա:*

Այս առթիվ մի փոքր ծանոթություն: «Արմենիա» ջերմանավի լյուքս ռեստորանում աշխատում էր մի չքնաղ հայուհի, ուղղակի հուրի-փերի: Երբ «Արմենիան» հասնում էր Գագրի, մենք միշտ դիմավորում էինք: Մի անգամ մրկալից գիշեր էր: Նստեցինք կատեր, մոտեցանք նավին և մոռացանք Գուրիի համար նավ մտնելու տալոն առնել (մեկ ռուբլի արժեր), իսկ ես ազատ և պատվավոր մուտք ունեի, որովհետև ինձ մոտ էր մեր թերթի Ցիկի տոմսը: Գուրգենը մնաց կատերում, ես բարձրացա նավ, մտա լյուքս ռեստորանը, մի քանի ոյումկա կոնյակ և մի

քանի շիշ գարեջուր ընդունեցի և ռեկորդային կարճ ժամկետում վերոհիշյալ մարմարյա հայուհու հետ միասին դուրս եկանք, կանգնեցինք նավի պորտի մոտ. ես գրկեցի հայուհու իրանը, շրթունքներս մոտեցրի նրա թշերին և ճինինա արի Գուրգենին: Քիչ էր մնում, որ Գուրգենը կատերից ծովն ընկներ... Հեյ օրեր...

Նամակս երկար դուրս եկավ: Վերջացնում եմ, ուզում եմ գնալ գրադարան (իմ բնակարանին շատ մոտ է) և նոր թերթեր նայել: Հիմա կարդում եմ Չեխովի նամակները, տաղանդավոր մարդու ամեն ինչն էլ տաղանդավոր է, նույնիսկ հազը:

Իմիջիայոց, վերջին նամակը քեզ ուղարկելուց մի քանի օր հետո հանկարծ ինձ թվաց, որ ծրարը փոստ եմ գցել առանց մարկայի, շատ գեշ էլա: Գրիր մարկայով էր, թե՛ առանց մարկայի:

Ջերմ բարևներ Մարոյին: Ասա քաջ մնա, պիտի երթանք, Աստված մեծ է: Ոսկեվազը մեզ կապասի:

Ջերմորեն քո ԼԵՄ.

Պ.ԷՍ. Կարդացի, Բերիայի բարեկամ Բագիրովն էլ թոավ»[60]:

* * *

Լեմվել Մարությանը, Գուրգենն ու Նորենցը վաղուց էին իրար գտել, բայց այդ մասին Գուրգենը մեզ ոչինչ չէր գրում, որ մենք հանկարծակիի գայինք, և եկանք: Առաջին շաբաթը նամակ ստացանք Ձերթինսկ ույոնից՝ Գուրգեն Մահարուց: Երկրորդ շաբաթ Սևեռո-Ենիսեյսկից՝ Վ. Նորենցից: Երրորդ շաբաթ Աբանից՝ Լ. Մարությանից: Ուրախությունից ուղղակի գլխապտույտի մեջ էինք ընկել, աչքներին չէինք հավատում: Շատ ճիշտ գուշակեց մեր փոստատարուհին. «Շուտով դուր Կրասնոյարսկի բոլոր ույոններից նամակներ կստանաք»: Եվ ստացանք:

Բոլորովին պատահաբար մեզ գտել էր Գուրգեն Մահարին: Այսպես, Բոգուչանի շրջկենտրոնից մի աքսորական փոխադրվել էր Ձերթինսկ ույոն, որտեղ ապրելիս է եղել Գուրգեն Մահարին: Նա հարցուփորձ է արել հայ գրողների մասին, իսկ անձանոթն ասել է, որ Ալազանին անձամբ գիտի, բայց հասցեն ճիշտ չի կարող հիշել: Գուրգենի՝ մեզ գրած առաջին նամակը գրված էր այսպես՝ Կրասնոյարսկի կրայ, Բոգուչանի, Վահրամ Ալազանին: Քանի որ փոստատարուհի Զինան մեզ լավ գիտեր, Գուրգենի նամակը ուղղակի մեզ էր բերել: Այսպես են իրար գտել նաև Գուրգենը, Լեմվելը և Վաղարշակ Նորենցը: Եվ այսպես չորս գրողների միջև սկսվեց ջերմ ու սրտալի նամակագրություն: Այդ նամակների միջոցով նրանք ծանոթացան իրար ապրելատեղի, աշխատանքի և ապրուստի հետ: Այս կամ այն հարցում խորհրդակցում ու խորհուրդներ էին տալիս իրար, ոգևորում, սրամտում, իրար ձեռ առնում, կատակում ու մեռցնում էին տաղտկալի օրերն ու տարիները:

Ես, սիրելի ընթերցող, իմ հուշերում բերեցի նրանցից մեկ-երկու նամակ, մնացածները կհանձնեմ պատմության նժարին:

143. ՄԱՅ, ՈՐԸ ՄԻԼԻՈՆՆԵՐԻՆ ԿՅԱՆՔ ՏԿԵՑ

1953 թվի մարտի 5-ն էր, օրը՝ կիրակի: Իմ հանգստյան օրն էր: Ամեն առավոտ ռադիոյով հաղորդում էին Մովսեսական Միության կոմկուսի կենտրոնական

կոմիտեի գլխավոր քարտուղար Իոսիֆ Վիսարիոնովիչ Ստալինի առողջական բյուլետեն (նրա առողջական դրությունը գնալով վատանում էր և ոչ մի լավ բան չէր խոստանում): Այդ օրը ռադիոյով ոչ մի խոսք, լսվում էր միայն տխուր մեղեդու մեղամաղձոտ ձայնը:

— Այս ինչ է, ինչո՞ւ ռադիոն այսօր չի խոսում, նվագում ու նվագում է, — ինքն իրեն հարցրեց Ալազանը:

— Երևի խոսել է, բայց մենք ուշադրություն չենք դարձրել, — պատասխանեցի ես:

Տեղական ժամանակով ցերեկվա ժամը 12⁰⁰-ին լսվեց Սովետական Միության ռադիոյի հաղորդավար Լևիտանի հանդիսավոր, տխուր և մեղամաղձոտ ձայնը: Նա խոսում էր դանդաղ և հատիկ-հատիկ:

— Մարո, արտակարգ բան է պատահել, որ Լևիտանն է խոսում, — լսողությունը դեպի ռադիոն դարձրած ասաց Ալազանը:

— Այսօր, 1953 թվականի մարտի 5-ին վախճանվեց ՍՍՀՄ Կոմկոմի գլխավոր քարտուղար, ժողովուրդների առաջնորդ ու բարեկամ, Սովետական կառավարության և կոմունիստական կուսակցության հիմնադիր Իոսիֆ Վիսարիոնովիչ Ստալինը³³³:

Ես ցնցվեցի, մազերիս արմատները մզգացին, ոչ ուրախացա, ոչ տխրեցի: Նույնը և Ալազանը: Բայց գտանք, որ Սովետական Միության պատած հաստ սառույցը փշովեց, թե տակից ինչպիսի ջրեր պիտի հոսեին՝ չգիտենք:

— Լսեցի՞ր ինչ հայտարարեց Լևիտանը, Սովետական կառավարության և կոմունիստական կուսակցության հիմնադիր: Եթե դա հիմնադիրն է, բա Լենինը որտե՞ղ էր, — ասաց Ալազանը և շարունակեց, — Ստալինի մահը ինձ անձամբ ոչ մի օգուտ չի բերի, բայց Սովետական Միության քաղաքականության և պետականության մեջ մեծ փոփոխություններ կլինեն: Ընդհանուր ներում կլինի հոգուտ քրեականների և բանդիտների, իսկ մենք՝ քաղաքացիներս³³⁴, նորից բանտ ու քստրներում կփտենք: Քանի դեռ Բերիան կա, ինձ ոչ մի լավ բան չի սպասվում: Ինձ ազատություն ու երջանկություն կրերի միայն Բերիայի մահը: Նա է այս բոլոր չարագործությունների և դժբախտությունների ծնող մայրը: Վէր, վեր կաց փողոց դուրս գանք, տեսնենք ինչ է կատարվում աշխարհում, — ասաց Ալազանը վերարկուն հագնելով:

Փողոցում բարձրախոսներից լսվում էր երաժշտության մեղամաղձոտ ձայնը: Մարդիկ լուռ գլխիկոր շտապում էին, ո՞ր՝ չգիտեմ: Կանայք ու աղջիկները, ազատություն տալով իրենց զգացմունքներին, բարձրաձայն լալիս, արտասվում ու ասում էին. «Օ՛յ, օտեց դորոգոյ»³³⁵:

Ամենուր դադարեցին աշխատանքները: Խոնարհվեցին սև ու կարմիր դրոշակները: Պետական ու կուսակցական հիմնարկները բարորվեցին սև շղար-

333 Հազիվ թե Լևիտանը Ստալինի մասին ասել է կոմունիստական կուսակցության հիմնադիր, ԽՍՀՄ կառավարության հիմնադիր կարող էր ասած լինել:

334 Հավանաբար պետք է լինի «քաղաքականներս»:

335 Թանկագին հայր – Խորհրդային մամուլը և կուսակցական հոետորաբանությունը արդեն երեսուն տարի Ստալինին անվանում էր «հայր Ստալին»:

շով: Գյուղը թաղվեց համատարած սգի մեջ: Ձմեռվա 60⁰ սառնամանիքին, շրջկոմի շենքի առջև տեղի ունեցավ սգո միտինգ: Խոսեցին գյուղի կուսակցական, պետական գործիչները և անվանի մարդիկ: Բոլորը լուռ ու տխուր ունկնդրում էին նրանց խոսքը, իսկ սիբիրյան պաղ արևը, սպիտակ քողը երեսին քաշելով, թաքնվեց բլուրների ետևը:

* * *

Մի քանի օրից խոնարհված դրոշակները ցած իջան շենքերի պատշգամբներից և լուսամուտներից:

— Ա՛ռ, Մարո ջան, ան այս սև դրոշակը պինդ պահիր, Բերիան շատ է հաստացել ու փքվել, գուցե մի օր պայթի, այս դրոշակը պետք կգա, — ասաց Ալազանը դրոշակը ինձ մեկնելով:

Ստալինի մահվան երկրորդ թե երրորդ օրը ռադիոյով հաղորդեցին Սովետական Միության կառավարության նոր կազմը, ուր Բերիան նշանակվեց Մի-նիստրների սովետի նախագահի առաջին տեղակալ և ներքին գործոց մինիստր:

— Օ՛յ, Աստված իմ, — ասաց Ալազանը և շանթահարվածի պես ընկավ անկողնուն, — Վերջ իմ բոլոր տեսակի հույսերին, երագներին ու ազատությանը: Այդ պոստում իշխելով՝ նա բոլորիս կհավաքի և բանտերը կլցնի, թերևս գնդակահարել տա:

— Լավ, լավ, չափազանցությունների մեջ մի ընկնիր, հիմա ինչեր ասես չես հնարի:

— Դու դրան չգիտես, Մարո ջան, թե ինչ հրեշավոր և թունավոր իժ է:

Նրա հուսահատական դրությունը տեսնելով նրան թևանցուկ արած փողոց դուրս եկանք մեր տխուր մտքերը ցրելու համար: Փողոցում հանդիպեցինք մի քանի մեզ մոտիկ ակադեմիկոսների, որոնց թվում էր Նիկոլայ Գրգորևիչ Չերնաբայովը: Բոլորն էլ տխուր էին և մտածկոտ: Չերնաբայովը, դառնալով Ալազանին, ասաց.

— Տեսա՞ր ուր հասավ հայրենակիցդ, միթե՞ սրանից հետո կարելի է մի լավ բան սպասել:

Բոլորը լուռ իրար նայեցին և նույն լռությամբ էլ երկար քայլեցին: Երբ մենք նրանց մնաս բարով ասացինք, Ալազանը ասաց.

— Տեսա՞ր ինչ ասաց Նիկոլայ Գրգորևիչը, նա էլ հո հայ կամ ադրբեջանցի չի: Ռուսն էլ, ուկրաինացին էլ, բոլոր ազգերի ներկայացուցիչներն էլ այդ չարագործի մասին նույն կարծիքի են:

* * *

Մեկ թե երկու ամսից ամնիստիա եղավ, որը հիմնականում վերաբերվում էր քրեական աշխարհին՝ գողերին ու բանդիտներին, մի քանի հոդված էլ քաղաքականներին: Շատ լավ հիշում են մի հոդվածի բովանդակությունը. «Տասը տարի պատժաչափ կրողները ազատվում են բանտ ու արքայազներից և ստանում են լիակատար քաղաքական իրավունքներ»³³⁶:

336 Խոսքը վերաբերում է 1953թ, մարտի 27-ի համաներմանը (տես գրքի վերջի թիվ 56 ծթթ.), այն իսկապես տարածվում էր քրեականների վրա, սակայն այնտեղ Մարո Ալազանի ասած հոդվածը չկա:

Այդ հոդվածից հետո Ալազանն ուշքի եկավ, նորից ականջ դրեց կյանքի ձայնին, ավելի ոգևորված սկսեց աշխատել, աղյուսի գործարանի պլանները գերակատարեց: Մի խոսքով մտավ կյանքի հունի մեջ:

Ամեն օր, ամեն ժամ մասսայաբար ազատվում էին գողերն ու բանդիտները, բայց ոչ մի քաղաքական (գյուղում բոլորս իրար գիտեինք): Այս բանը խորը հիապոֆիություն ու կասկած առաջացրեց ամնիստիայի նկատմամբ և տեղի տվեց աքսորականների շրջանում բուռն վեճերի: Մեկը թե.

— Դա ոչ թե ամնիստիա է, այլ Բերիայի հերթական խաբեբայությունն ու աչքակապություն է:

Մյուսը թե.

— Մենք անպայման կազատվենք, բայց դրա համար պետք է երկար համբերենք և անքուն գիշերներ ապրենք:

— Քանի Բերիան կա, մեր քաղաքականության մեջ ոչ մի փոփոխություն ի օգուտ մեզ չի լինի: Այստեղ էլ կկնքենք մեր մահկանացուն: Դեռ ավելին, եթե Պոլիտբյուրոյի անդամները հոտառություն ունենան և ժամանակին Բերիային ծալեն և դնեն գրպանները, կփրկեն երկիրը և իրենց կյանքը: Հակառակ դեպքում կարճ ժամանակում նա զանազան մախիսագիաներով բոլորին կլցնի բանտերը և ինքը կդառնա միահեծան դիկտատոր: Այն ժամանակ վայ մեզ, վայ մեր երկրին, — ասաց Ալազանը:

Ալազանի կանխագուշակումը երեք թե չորս ամսից իրականություն դարձավ³³⁷: Բարեբախտաբար Պոլիտբյուրոյի անդամները հոտառություն ունեցան և օձին պատին սեղմեցին, ջախջախեցին նրա իծային գլուխը և փրկեցին Սովետական Միությունը կապիտալիստական վերահսկումից^[61]: Բայց մինչ այդ աքսորականների մեջ սկսվեց ընդհանուր հիապոֆիություն և հուսալքություն: Ալազանը հուսահատությունից սկսեց ո՛չ ուտել, ո՛չ խմել: Ես այլևս նրան հուսադրելու և կյանք մտցնելու հույսը կորցրեցի, նա ինձ զինաթափ արեց:

* * *

Այդ օրը աշխատանքից շուտ եկա և հանդիպեցի Ալազանի գունատ, մեռելային դեմքին, սարսափահար ու մեծացած աչքերին, մահվան տենդով բռնված դողացող մարմնին: Վախեցած դեպի նա վազելով, փաթաթվելով ու համբուրելով հարցրի.

— Ի՞նչ է պատահել, բալիկ ջան, ինչո՞ւ ես դողում, ինչո՞ւ ես գունատվել, ասա, որտե՞ղդ է ցավում:

Իմ հարցերին նա լռությամբ ու ավելի ուժգին դողով պատասխանեց: Այդ ժամանակ աչքս դիպավ առաստաղից կախված օղին (օղակ—Հ.Խ.) ու ես ինձ կորցրած, բարձրաձայն ճիչով ու արցունքով, բարկության գագաթնակետին հասած, կախաղանի օղը բռնած, ասացի.

337 Լ. Բերիան ձերբակալվել է 1953 թ. հունիսի 26-ին «լրտեսությամբ հայրենիքին դավաճանելու և իշխանությունը զավթելու մտադրությամբ դավադրություն կազմակերպելու» մեղադրանքով:

—Այս ի՞նչ ես սարքել, դու ուզում ես ինձ խելագարացնեն, — ու կայծակ ու որոտ տեղացի նրա խոռվահույզ գլխին, — եթե մեկ էլ այդպիսի փորձ անես, նույն օրն ևեթ Երևան կվերադառնամ և քեզ մենակ կթողնեմ: 18 տարի դիմացել ես, մեկ տարի էլ դիմացի, եթե մեզ համար նպաստավոր չվերջացավ, միասին կկախվենք կամ միասին մեզ պոռուղը կզցենք: 18 տարվա կեղծ գործերն ու որոշումները մի օրում չի քանդվի, պետք է սառնարյուն և գիտակից վերաբերմունք ունենաս քո գործերի նկատմամբ:

Երկար ժամանակ ես խրատներ կարդացի նրա գլխին:

— Տասնութ տարի համբերությամբ սպասեցի, բայց ոչ մի լավ բան չտեսա, էլ ինչի՞ համար եմ ապրում, չեմ հասկանում:

Ես նրանից խոռված լուռ նստեցի: Նա իմ հոգեկան ծանր դրությունը տեսնելով ինձ մոտեցավ ու գրկեց, իր գոքը դրեց և ասաց.

— Ներիր, ներիր ինձ, բալիկ ջան, երդվում եմ քո սուրբ անվամբ, որ այդպիսի փորձ էլ չեմ անի: Պիտի մնամ, քեզ հետ միասին տանջվեմ ու ապրեմ քեզ համար, որ իմ հարազատ բալիկիս արցունքներն էլ չտեսնեմ:

* * *

Դրանից հետո մի քանի ամիս խաղաղ անցավ: Երբ մեր քաղաքականության մեջ ոչ մի տեղաշարժ չտեսավ, նորից ալեկոծվեց, նորից փրփրեց և դուրս եկավ իր ափերից: Նորից սև մութ ամպեր կուտակվեցին նրա մոայլ ու ակոսված ճակատին, նորից ախ ու վախ՝ ինչի՞ համար եմ ապրում, սա ի՞նչ կյանք է, և նման բազմաթիվ հուսահատ խոսքեր, որոնք ոգնու փշերի նման ցցվեցին իմ ներվերին: Նա, փոխանակ ինձ հանգստացնելու, շարունակեց.

— Գիտես ինչ, բալիկ ջան, մի բան ասեմ չհուզվես, չնեղանաս, ես մահվան շատ հեշտ մի միջոց եմ գտել, արի միասին ձեռք-ձեռքի տված մեզ պրոռուրը զցենք ու վերջ դնենք այս տառապալի կյանքին:

— Գնանք, — ասացի ես ցատումով լցված ու բարկության գազաթնակետին հասած, — գնանք, ինձ գետը զցեմ և ազատվեմ քո մշտական ինձ տանջող ախ ու վախից, համբերությամբ բաժակը լցրեցիր, էլ դիմանալ չեմ կարող, գնանք:

Երկուսս էլ շտապ հագանք վերարկուները, հուզված ու մոլեգնած դուրս եկանք: Գնում ենք մեռնելու: Գնում ենք վերջ տանք մեր հավիտենական տառապանքներին: Գնում ենք Անգարայի ձկներին բաժին դառնանք: Լուռ ու փրփրած, իրարից «խոռված» քայլում էինք: 60⁰ սառնամանիքը լիզում էր մեր մոայլ դեմքերը, բայց մենք ուշքի չէինք գալիս, գնում էինք մեռնելու:

Այդ ժամանակ մեզ մոտեցավ մի ծանոթ ընկեր և մեզ մասամբ ուշքի բերեց.

— Այս սառնամանիքին այս ո՞ր, զրոսանքի՞ եք դուրս եկել:

— Այո, — պատասխանեց Ալազանը և շտապ շարունակեց ճանապարհը: Լուռ քայլում ենք: Գնում ենք դեպի փրկարար պոռուղը մեռնելու:

Այդ օրը պրոռուրը մեր բախտից ոչ մի բուպե անմարդ չմնաց: Մարդիկ իրար ետևից դուրսերով ու տակառներով կրում ու կրում էին Անգարայի վճիտ ջրերը ու հոգում իրենց տնային կարիքները:

— Չէ, մարդիկ ու ձիերն էլ չեն ուզում, որ մենք մեռնենք, — քթի տակին մոմոաց Ալազանը՝ պրոռուրի շուրջ պտտվելով ու ինձ նայելով:

Մենք 60⁰ սառնամանիքին մեր չար մտքերով տարված երկար գրոսնեցինք Անգարայի երեք մետր հաստությամբ սառույցի վրա: Ցուրտը կամաց-կամաց հանգստացրեց և հարդարեց մեր ցցված ներվերը: Ալազանը ինձ մոտենալով, գուրգուրանքով թևի տակին սեղմելով ասաց.

— Գնանք, բալիկ ջան, տուն գնանք, տեսնո՞ւմ ես պրոռուրը ազատ չմնաց, ջրկիրներն էլ չեն ուզում, որ մենք մեռնենք: Անգարայի ձկները թող մի քանի ամիս էլ քաղցած մնան, գնանք, մի քանի ամիս էլ ապրենք և սպասենք, տեսնենք թե ինչով կավարտվի քաղաքական այս դրաման:

Ես բարկացած նրա թևը ուսիցս դեն շարտեցի և մի այլ ճանապարհով տուն գնացի: Նա բակի դռանը կանգնած ինձ էր սպասում: Հանցավորի պես թևս բռնած տուն մտանք: Այդ մոլեգնած մոմենտին դուռը բաց թողել ու գնացել էինք: Խեղճ հավերը ցրտից իրար անցած բնի մեջ, իսկ փիսիկը անհանգիստ վառարանի շուրջ վազվզում էր: Նա, տան դուռը ծածկելով, կծկված հավերին նայելով ու վառարանում փայտ դնելով ասաց.

— Խեղճ հավեր, եթե չսատկեն՝ լավ է:

— Հավերին խղճում ես, իսկ ինձ անգութորեն տանջում, հա՛, անխիղճ, — ասացի ես ու խռոված մի կողմի վրա նստեցի:

Նա ինձ անպատասխան թողնելով, հայացքը մի կետի հառած իր մտքերի մեջ ընկավ: Այդ ժամանակ փիսիկը նրա կրծքին նստեց, զույգ թաթերով գրկեց նրա պարանոցը և մոռթը նրա ծնոտին դրած սկսեց իր միալար մոռոցը: Ես հավերին կուտ ու ջուր տվեցի և նորից խռոված նստեցի իմ տեղը: Մի ամբողջ շաբաթ նրա հետ խռով մնացի: Նա ինձ մոտեցավ, գլուխս գրկեց ու համբուրելով ասաց.

— Մարո՛, դու որոշել ես ինձ հետ ընդմիշտ չխոսես, հա՛:

— Այո, չպիտի խոսեմ, — բարկացած ասացի ես ու շարունակեցի, — գոնե ինձանից ամաչիր: Ես, թողած հայրենիք, թողած հարազատներ, ընկեր-ընկերուհիներ, տաք երկիր, հանգիստ կյանք, եկել եմ քեզ հետ քաշում եմ քո տառապանքների ծանր լուծը, իսկ դու փոխանակ քեզ այնպես պահես, որ ես չհուսահատվեմ, հետ վերադառնալու մասին չմտածեմ, դու ես հուսահատվում ու ինձ հոգեմաշ անում:

— Ամաչում եմ, ամաչում եմ, բալիկ ջան, տասնութ տառապալից տարիները ինձ հանեցին հունից, լցրին համբերությանս բաժակը: Ներիր սիրելիս, ներիր քո տանջված ու հուսահատ բալիկին, — ասաց նա արտասովելով, ինձ գրկելով ու համբուրելով, — կապրեմ միայն քեզ համար, կապրեմ, որ դու նորից չորբանաս, որ դու չտանջվես, որ իմ ծով տանջանքների բեռը մենակ չտանես, ներիր, ներիր ինձ, իմ հարազատ բալիկս, էլի մի տարի համբերատար կսպասեմ, եթե բախտը ինձ չժպտաց...

* * *

1953 թվի հուլիս թե օգոստոս ամիսն էր: Ես աշխատանքից տուն դարձա և նախաճաշի պատրաստություն էի տեսնում: Քիչ հետո ներս մտավ Ալազանը: Նախաճաշում էինք: Հարևանի ուղիռն բարձրաձայն խոսում էր, բայց մենք ուշադրություն չէինք դարձնում նրա ասածներին: Հանկարծ հարևանը գոռոցով Ալա-

գան, Ալազան կանչեց: Մենք կարծեցինք նրա վրա եռացած ջուր թափվեց կամ էլ ոտքը կոտրեց և մեզ օգնության էր կանչում: Մենք մեզ կորցրած դեպի լավող ձայնը վազեցինք: Հարևանը մի ձեռքը Ալազանի բերանին, մյուսը՝ իր ականջին դեմ առած, հայացքով հասկացրեց, թե միք խոսի, լսեք: Մենք լսողություններս լարած լսեցինք հետևյալ խոսքերը. «Մուսաֆաթական լրտես, օտարերկրյա գործակալ, ժողովրդի անարգ թշնամի Բերիան մերկացվեց»³³⁸:

Այդ խոսքերը լսելուց հետո երեքս միասին «ուռն» գոռացինք, համբուրվեցինք և ձեռք-ձեռքի տված պարեցինք ու երգեցինք: Հարևանը պահարանը բացեց և մի շիշ բռնակա բերեց, խմեցինք Բերիայի «հիշատակի» և խորհրդային արդարադատության կենացը:

— Ես այսօրվանից ինձ կալանքից ազատված եմ համարում, այսօր էլ աշխատանքի չեմ գնա, պիտի ուտեմ, խմեմ և սիբիրյակների պես փողոց դուրս գամ, բղավեմ, երգեմ ու պարեմ: Մարո ջան, ինձ մի բաժակ սպիրտի դրամ տուր, գնամ բերեմ, քո քաղցր կենացը խմեմ, այն կնոջ կենացը, ով ինձ մահվան օղակից դուրս քաշեց և այս երջանիկ օրվան արժանացրեց:

— Կեցցե՛ իմ հարազատ բալիկը, — ասաց նա սպիրտը խմելով ու ինձ համբուրելով:

Այդ ժամանակ պարելով ու բարձրաձայն ծիծաղելով ներս մտավ Շուրա Բոնդերը: Երեքս էլ ձեռքներս վեր պարզած սկսեցինք երգել ու պարել: Ալազանը գնաց 200 գրամ լրացուցիչ սպիրտ բերեց: Ես տապակած ձուկ ու հաց դրեցի սեղանին: Ալազանը բաժակը վերցրեց, որ մեր կենացը խմեր, բայց դատարկ բաժակը տեսնելով ասաց.

— Մարո ջան, ի՞նչ արեցիր օդին:

— Վայ, ջուր կարծելով լցրեցի փիսիկի ամանի մեջ:

Շուրան կշկջալով, փիսիկի ամանը սեղանին դնելով՝ սկսեցինք երգն ու պարը: Ալազանը նորից սպիրտ բերեց: Մենք խմեցինք Ալազանի հաղթանակի կենացը և բարձր տրամադրությամբ փողոց դուրս եկանք զբոսանքի: Ալազանը հանկարծ հիշեց ու ասաց,

— Տո՛ւր, Մարո ջան, տուր պահած սև դրոշակը, որ կախեմ, բայց ավանդ, նա մեր սև դրոշակին չարժանացավ:

Մենք բարձրաձայն ծիծաղելով, Ալազանի թևերը մտած՝ շարունակեցինք մեր երջանիկ զբոսանքը:

* * *

Անցան ամիսներ: Բերիային աշխարհով մեկ խայտառակելուց հետո կարծես դրանով ամեն ինչ ավարտվեց ու խաղաղվեց և ոչ մի նոր որոշում չիրապարակվեց: Ալազանը նորից հուսալքվեց, նորից իմ ու իրա համար մահվան ծրագրեր կազմեց: Նորից չկերավ, չխմեց, անքուն ու տանջալի գիշերներ լուսացրեց և ինձ դարձած ասաց.

— Չէ՛, Մարո ջան, մեր քարացած կարգերում դժվար թե ինձ համար մի լավ բան արվի: Ամեն ինչը դարձյալ ստալինյան չորացած հունով է գնում: Տասնինը

338 Լ. Բերիան ձերբակալվել է 1953թ. հունիսի 26-ին, – տես թիվ 367 ծթթ.:

տարի հետո ղվ է գժվել, իմ ու իմ նմանների մասին մտածի: Արի նորից պրոռուրը գնանք և ձկների կեր դառնանք:

— Գնում ես գնա, ես մեռնել չեմ ուզում: Հենց հիմա ճամպրուկս կկապեմ և կգնամ Երևան, — սպառնական ու բարկացկոտ տոնով ասացի ես:

Մեր թունդ վեճի ժամանակ դուռը ծեծեցին: Ներս մտավ Զինան, մեր սիրելի փոստատարուհին, և մի նամակ Ալազանին պարզելով՝ ասաց.

— Վոտ վամ պիսմո իզ Ձեռժինսկա³³⁹:

Ալազանը ծոխ արագությամբ վեր թռավ տեղից, նամակը վերցրեց և բարձրաձայն ասաց.

— Օ՛, Գուրգենն է, Գուրգենից է, տեսնենք Բերիայի մասին ինչ է գրում:

Նա շտապ նամակը բացեց և կարդաց. «Ալո ջան, աշխարհի չարագործներից մեկը՝ Բերիան տապալվեց: Մեզ համար բացվեց ազատության ճամփաները, դրանում մազաչափ անգամ չկասկածես, բայց որպեսզի մեր գործը արագ լուծվի, Մարոյին շուտ ուղարկի Երևան: Մինչև Մարոն չմիջամտի մեր ազատման գործին, բան չի դուրս գա»:

Գուրգենի նամակը կարծես փայլուն ու ծնգծնգան խաղալիք էր, որն անմիջապես կտրեց իմ «լավկան մանկան» ձայնը: Նա մի րոպեում պայծառացավ, հուսադրվեց, ոգևորվեց, թռչկոտելով ինձ փաթաթվեց, համբուրեց ու ասաց.

— Մարո ջան, այսուհետև ինձանից ոչ մի դժգոհություն չես լսի: Վերջ, վերջ ամեն տեսակի հուսահատություններին, վերջ: Վեր կաց գնանք մի փոքր զրուսենք և քամուն տանք իմ վատ մտքերը:

* * *

Կեցցեն, Գուրգեն ջան, եթե մոտս լինեիր, իմ ջերմ համբույրներին կարժանանայիր: Ինչ, ինչ ճակատագրական դեպքերից ինձ փրկեցիր քո խիղճ ու ծիծաղկոտ նամակներովդ: Շնորհակալ եմ, սիրելիս, շնորհակալ, որ այդ ճակատագրական մոմենտին օգնության եկար ինձ, կեցցեն Գուրգեն խան, կեցցեն:

Գուրգենի նամակը միայն երկու շաբաթ Ալազանի սնդիկի պունը նույն թվանշանին պահեց: Նորից մոայլվեց, նորից ճակատին կիտվեցին սև ու մուր ամպեր և հանկարծ ստացվեց Վաղոյի բարձր տրամադրությամբ գրված հուսալի մի նամակ: Նա նույնպես գրում էր, որ իրենց համար բացվում են ազատության և երջանկության դռները: Միայն պետք է Մարոյին շուտ ուղարկես Երևան, որ նա միջամտի և հրահրի քո գործը, քո գործը վերանայելիս ինքնաբերաբար կնայվի նաև մեր գործը:

Գուրգենի նամակը մի փայլուն խաղալիք էր, որ կտրեց իմ մանկան լացը, իսկ Վաղոյինը՝ քաղցրածոր փախլավա, որը կշտացրեց և ընդմիշտ հանգստացրեց իմ «տոգան բալիկին»: Դու էլ կեցցես, Վաղո ջան, մեր հարազատ, մեր հոգատար եղբայր, համբուրում եմ նաև քեզ:

Նրանց նամակները կարդալուց հետո ես ինքս ինձ հետ խորհրդակցեցի.

— Ալոյին այս փոթորկոտ օրերին թողնել ու Երևան գնալ... Օ՛, երբեք, երբեք չի կարելի նրան թողնել ու գնալ Երևան: Նրան ոչ թե ամիսներ, այլ րոպե ան-

գամ չի կարելի թողնել: Նա ամեն վայրկյան փոփոխվում է, մեկ հասնում է ուրախության գագաթնակետին, մեկ մոտենում է կախաղանի օղին, մեկ էլ Անգարայի պրոռոբին:

— Չէ, Մարո ջան, — կարծես իմ մտքերը կարդալով ասաց նա, — ես առանց քեզ մի օր էլ չեմ կարող ապրել: Երևան գնալու հարցում ես Գուրգենին ու Վաղոյին չեմ լսում: Չէ, չէ, առանց հաց ու ջրի կապրեմ, բայց առանց քեզ մի օր էլ չեմ ապրի, նույն օրում հուսահատությունից ինքս իմ գլուխը կուտեմ:

— Գիտե՞ս ինչ, Ալո ջան, ոչ թե ես գնամ, այլ իմ կողմից արի մի նամակ գրեմ Հայաստանի Գրողների միություն և Հայաստանի Կոմկուսի Կենտկոմի քարտուղարին: Երկու դեպքում էլ նրանց պետք է իմ նամակներով ձեր մասին հիշեցնեմ: Ահա այդ նամակներից մեկը.

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԳՐՈՂՆԵՐԻ ՄԻՈՒԹՅԱՆ ՎԱՐՉՈՒԹՅՈՒՆԸ

Հարգելի և սիրելի ընկերներ,

Հինգ տարի սրանից առաջ ես, հրաժեշտ տալով Երևանի տաք օրերին, ուրախ եմ ու գեղին և բուրումնալի քաղցրահամ մրգերին, եկա Սիբիր՝ 50°–60° սառնամանիքում բաժանելու իմ կյանքի և ձեր գրական ընկերոջ դառը ճակատագիրը: Այստեղ Սիբիրում ես կորցրեցի առողջությունս, ժառանգեցի մի քանի անբուժելի ծանր հիվանդություններ և դարձա համարյա մահճակալին գամված հաշմանդամ: Ինչն ինձ ստիպեց գնալ այդ գոհողության: Արդյո՞ք միայն սերը: Ես այդ ինքնագոհությունը կատարեցի հանուն արդարության և խղճի հանգստության: Ես Ալազանին ճանաչում եմ որպես մաքուր, շիտակ, ազիվ ու անկաշառ սովետական քաղաքացու: Ես մասնակից եմ եղել նրա այն բոլոր ոգևորություններին, որ նա արտահայտել է և արտահայտում է Սովետական իշխանության, կոմունիզմի կառուցման բոլոր նվաճումների հանդեպ: Ես տեսել ու զգացել եմ նրա պայքարն ու ատելությունը դեպի ժողովրդի ամեն կարգի թշնամիները: Ես տեսել եմ, թե ինչպիսի հոգատար վերաբերմունք է ունեցել հանդեպ գրական ավագ սերնդի ներկայացուցիչները: Նա մեծ վաստակ է ունեցել նաև գրական նոր սերնդի առաջ քաշման ու դաստիարակման գործում:

Ես բնավ չեմ կասկածում, որ դուք բոլորդ էլ Ալազանին ճանաչում եք այդ կողմից: Եթե դուք նույնպես հանդես բերեք մարդկություն, ընկերասիրություն և արիություն, ես հավատացած եմ, որ Ալազանը վաղուց կլինեք իր հայրենիքում:

Այս հինգ տարվա ընթացքում ես տեսել եմ նրա ֆիզիկական և հոգեկան ծանր տանջանքները: Նա կատարել և կատարում է ֆիզիկական ծանր աշխատանք մի կտոր հաց վաստակելու համար: Նա տառապում է սրտային մի քանի հիվանդություններով և հիպերտոնիայով՝ 240/120-ի հասնող արյան բարձր ճնշմամբ, որն ամեն բույրեց կարող է վերջանալ սրտի կամ ուղեղի կաթվածով: Ես տեսել եմ, թե նա ինչպես է անգործության տարիներին օր ու գիշեր մտածել ու տանջվել մի կտոր հացի համար: Որպես սովետական քաղաքացի, ես իմ պարտքն եմ համարում ձեր ուշադրությունը հրավիրել ձեր գրական ընկերոջ կրիտիկական վիճակի վրա: Եթե ուշանա ձեր կտրուկ և շտապ միջամտությունը նրա հայրենիք վերադառնալու հարցում, ապա չի կարելի երաշխավորել, որ արդարությունը

կհասնի նրան, ինչպես անմահ Ֆիրդուսուն՝ նրա թաղման ժամանակ: Ներկայումս գրողների միությունը ունի բոլոր հնարավորությունները փրկելու Ալազանին: Հարկավոր է միայն ընկերասիրություն և սովետական հումանիզմ:

Երբեք չեմ մոռանա, թե ինչպես Մկրտիչ Արմենին անձամբ չճանաչող մի իրավաբանուհի իր կյանքի գործը դարձրեց Արմենին արդարացնելը: Նա պատվով ավարտեց իր հումանիստական մեծ ու պատվավոր գործը: Դուք ավելի լայն հնարավորություններ և իրավունքներ ունեք քանդելու այն կապանքները, որը ժողովրդի անարգ թշնամի Բերիան և նրա գործակալները դրել են Ալազանի անվան, բախտի և կյանքի վրա: Կատարելով իմ ընկերական և քաղաքացիական պարտքը ձեր, ժողովրդի և պատմության առջև, ես ձեր խղճին եմ հանձնում Ալազանի ճակատագիրը:

Ես ամոթապարտ չեմ և ցանկանում եմ, որ դուք էլ այդպիսին լինեք ժողովրդի ու պատմության առջև:

Ջերմ բարևներով ձեր՝

Մարտ Ալազան

7.03.1954թ. Բոգուչանի

Իմ հասցեն՝

Красноярский край, село Богучани, Колхозный переулок 18,

Маро Мурадовна Алазан³⁴⁰

* * *

Հայաստանի Գրողների միությանն ուղղված նամակը ավարտելուց հետո, հանկարծ հիշեցի ՍՍՀՄ Գրողների միության առաջին քարտուղար Ալեքսանդր Ֆադեևին և Ալազանին ասացի.

— Ալազան, արի մի նամակ էլ գրեմ Ալեքսանդր Ֆադեևին և նրան հիշեցնեմ 1940 թվի ինձ գրած իր նամակի մասին, որ նա նորից զբաղվի քո գործով: Հիմա պայմանները շատ նպաստավոր են և նա, հաստատ համոզված եմ, որ կզբաղվի այդ գործով:

— Հայաստանի Կենտկոմի քարտուղարին և Գրողների միությանը գրեցիր, պատասխան ստացա՞ր: Նույն կերպ կվարվի նաև Ֆադեևը: Զուր է, զուր, Սիբիրում էլ կփակվի իմ կյանքի գրքի սև էջը: Ցմահ աքսորականի գործով, Մարտ ջան, ոչ ոք չի զբաղվի, ոչ ոք իր գլուխը չի ցավացնի: Գրում ես՝ գրիր, գիտեմ, որ օգուտ չկա:

Հնայած Ալազանի հուսահատեցնող խոսքերին, այնուամենայնիվ ես գրեցի նամակը և ընկեր Ֆադեևին հիշեցրի իմ և նրա հանդիպումը Երևանում, 1940 թ. իր ինձ գրած նամակի մասին, որտեղ գրում էր Ալազանի գործերի վերանայման կապակցությամբ: Նամակս գրելուց հետո կարդացի Ալազանին: Իմ նամակից նա շատ ոգևորվեց և մի նամակ էլ ինքը գրեց: Երկու նամակները միասին հանձնեցինք փոստին:

340 Կրասնոյարսկի երկրամաս, գյուղ Բոգուչանի, Կոլխոզային նրբանցք 18, Մարտ Մուրադի Ալազան:

Անցան ամիսներ, բայց ոչ մեկից ոչ մի պատասխան: Նորից բոլոր տեսակի հույսերը կորցրեցինք և կամաց-կամաց հաշտվեցինք մեր սիրելիքի տառապալի կյանքի ու ապրուստի հետ:

144. ԿԱՆԽԱԳՈՒՇԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Խորը քնած էի: Կեսգիշերին զգացի Ալազանի սրտի ուժեղ ու անհամաչափ զարկերը, որին հաջորդեց նրա անհանգիստ շուռումուռ գալը:

— Հը, ինչ է պատահել, ինչո՞ւ ես նորից ալեկոծվել:

— Այո, ալեկոծվել եմ, բայց սա ուրախության ալեկոծություն է: Այնպիսի լավ երազ եմ տեսել, որը գուժում է իմ ազատությունը:

— Փանք քեզ, Աստված, այդ ինչպե՞ս եղավ, որ դու մի օր լավի մասին մտածեցիր: Պատմի՛ր, դե պատմիր տեսնեմ այդ ինչ երազ ես տեսել, որ քեզ այդքան ուրախացրել է:

— Երազում ես ընկել էի մութ, անդնդախոր մի ձոր, ուզում էի դուրս գալ, բայց ճանապարհը չէի գտնում: Հանկարծ հեռվում մի աղոտ լույս տեսա և քայլերս ուղղեցի դեպի լույսը, որի մոտ տեսա շատ բարձր և ոլորապտույտ մի աստիճան: Արագ քայլերով բարձրացա և դեմս տեսա երկաթյա մի ցանկապատ: Փորձեցի ցանկապատը ջարդել ու դուրս փախչել այդ խավարի թագավորությունից, բայց չկարողացա: Այդ ժամանակ ցանկապատին մոտեցան երկու բարձրաստիճան զինվորական: Ես սարսափահար քարացած տեղումս կանգնեցի: Նրանք մոտեցան, իմ ձեռքերից բռնած ինձ բարձրացրին և դուրս բերին ցանկապատի հետևից:

— Կանխագուշակող հրաշալի երազ ես տեսել, սիրելիս, դա զինվորական դատարանի երկու զինվորներն են, որոնք քեզ պետք է ազատեն բանտից ու արքայից:

Նա ամբողջովին հավատաց իմ մեկնաբանությանը և մանկան պես ուրախացած ինձ փաթաթվեց, համբուրեց և ասաց.

— Հիմա լսիր երկրորդ երազս: Որպես թե ես մոլորվել և ընկել էի զինվորական մի զարնիզոն, վախվիսելով դեռ ու դեռ էի նայում, որ շուտ դուրս փախչեմ, որ ինձ չբռնեն ու չբանտարկեն: Այդ ժամանակ ինձ մոտեցան երկու բարձրաստիճան նույն զինվորականները: Ես դարձա մի մեծ գունդ տավարի թարմ թրիք և նրա միջից դուրս եկա որպես մի սպիտակ աղավախ և զարնիզոնի պատերից ճախրեցի:

— Այ մարդ, էս ի՞նչ խոսում ու հիանալի երազներ ես տեսել, բոլորն էլ կանխագուշակում են քո ազատությունն ու անմեղությունը: Սպիտակ աղավախն դա անմեղության և արդարության նշան է, որը դուրս է թռել բանտի պատերից և ազատվել, այնպես որ դու էլ կազատվես, սիրելիս, անպայման կազատվես, — ասացի ես նրա մտատանջ գլուխը գրկելով ու համբուրելով:

Նրա երազները բարձրացրին մեր տրամադրությունը և ուրախությունից այլևս քնել չկարողացանք: Գիշերվա ժամը չորսից մինչև ութը խոսեցինք, մտքեր փոխանակեցինք և գուշակություններ արեցինք: Այդ կանխագուշակող երազներից մի քանի օր անց ներս մտավ մեր սիրելի փոստատարուհի Ջինան և ասաց.

— Вот вам письмо из Москвы³⁴¹.

— Մոսկվայից... Էս ո՞վ է, որ այս հեռավոր արքայազնություն հիշել է ինձ,— ասաց Ալազանը՝ հետադարձ հասցեն կարդալով:

— Օ՛, Մարո ջան, նամակը Ֆադենից է: Ես ազատվեցի՜³⁴², ես ազատվեցի: Կեցցե՛ն իմ ռուս եղբայրը, տեսնո՞ւմ ես, ինձ չի մոռացել: Ահա այդ նամակը նույնությամբ ներկայացնում եմ:

«20» мая, 1954 г. № 287. В. Алазан.

Ваше заявление направлено мной Генеральному прокурору СССР товарищу Р. А. Руденко. О результатах Вам будет сообщено.

Москва, ул. Горького 27–29, кв. 18.

Депутат Верховного Совета СССР А. Фадеев³⁴³. (ստորագրություն)

Մեծ եղալ Ալազանի զարմանքը, երբ Սիրիի մեր հասցեով ստացանք Ֆադենի պատասխան նամակը, որը պահպանվում է Ալազանի արխիվում: Բայց ես երբեք չտարակուսեցի և չզարմացա, դեռևս 1940 թ. ես տեսա նրա ջերմ վերաբերմունքը Ալազանի հանդեպ:

— Տեսա՛ր ինչպես պատասխան ստացանք, ասում էիր մի գրի, ո՞վ 19 տարեկան ցմահ արքայազնին կհիշի ու պատասխան կգրի:

— Հա, բալիկ ջան, հա, եթե դու չլինեիր, ես վաղուց մոխրացած էի: Իմ հուսահատված խոսքերին դու կարևորություն մի տուր, գործի հետ վարվիր այնպես, ինչպես խելքդ կտրում է:

Ֆադենի նամակը նոր շունչ, նոր կյանք տվեց Ալազանին: Նա սկսեց իր «Հյուսիսային աստղ» վեպը վերանայել և բանաստեղծություններ գրել, մի խոսքով կյանքը նոր հուն մտավ:

* * *

Ֆադենի նամակից մի շաբաթ անց դեմն ելալ Զինան և ասաց.

— Мари Мурадовна, вот Вам письмо из Москвы³⁴⁴.

Նա իր պայուսակից մի նամակ հանելով տվեց ինձ: Նամակի ծրարին գրված էր.

341 Ահա Ձեզ նամակ Մոսկվայից:

342 Բոլորովին պատահական և անսպասելի չէ Ալազանի արձագանքը դեռևս չկարդացած նամակին՝ «ես ազատվեցի, ես ազատվեցի»։ Մոսկվան իր տարբեր դեմքերով և մակարդակներով իշխանություն էր ԽՍՀՄ հանրապետությունների համար։ Ֆադենն իր հերթին Ալազանի համար ոչ թե գործընկեր էր, այլ ԽՍՀՄ գրողների կորպորացիայի իշխանությունը Մոսկվայում։ Ֆադենից նամակն ինքնին «իշխանության շնորհ» էր։ Մի բան էր, որ Ֆադենն էր դիմում ԽՍՀՄ գլխավոր դատախազին, բոլորովին այլ բան՝ եթե հանրապետության Գրողների միության նախագահը դիմեր հանրապետության կամ ԽՍՀՄ գլխավոր դատախազին։

343 «20» մայիսի 1954 թ., № 287, Վ. Ալազան
Ձեր դիմումը ես ուղարկել եմ ԽՍՀՄ Գլխավոր դատախազ ընկեր Ռ. Ա. Ռուդենկոյին։ Արդյունքների մասին Ձեզ կտեղեկացնեն։ Մոսկվա, Գորկու փողոց 27–29, բն. 18.
ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի պատգամավոր Ա. Ֆադեն (ստորագրություն)

344 Մարի Մուրադովնա, ահա Ձեզ Մոսկվայից նամակ:

Красноярский край, село Богучани, Колхозный переулоч 18, Габузян (Алазан) Ваграм Мартиросович.

Главная Военная Прокуратура,
Москва, ул. Кирова № 41³⁴⁵.

Նամակը ձեռքիս բռնած ոչ թե քայլում, այլ թռչում էի: Պարելով տուն մտա և ասացի.

— Ալո ջան, աչքդ լույս, նամակ ունես Զինվորական դատախազությունից: Իշալա գործերնիս հաջող կերթա:

Ալազանը պառկած տեղից ծոխ արագությամբ վեր թռավ և նամակը վերցնելով ասաց.

— Չէ, Մարո ջան, Ֆադենը ձեռքիցս բռնած ինձ նորից կյանք կմտցնի: Էս քանից հետո ես չգիտեմ նրա հետ ինչպե՞ս պիտի հանդիպեմ, ինչ հարազատությամբ պիտի գրկեմ ու համբուրեմ նրան:

— Տեսա՞ր, տրտնջում, նամակ չէիր գրում, տեսա՞ր ինչ լավ արդյունք տվին մեր նամակները:

— Էլի դու, բալիկ ջան, էլի դու, ես միշտ ասել եմ ու կասեմ, առանց քեզ ես կյանք չունեմ: Ես շատ գլուխս կորցնող, հուսահատվող, իսկ դու համատ և անվախ դիմադրող ես: Աստված քեզ պարգևեց ինձ, որ իմ փխրուն սիրտը ղեկավարես: Տուր, տուր թաթիկներդ համբուրեմ, սիրելիս:

— Վեր, վեր գնանք նամակը Լև Բարիսովիչին և Սիմոն Իլիչին ցույց տանք, որ նրանք էլ ուրախանան:

Նամակում գրված էր. Габузян (Алазан) Ваграм Мартиросович, Ваша жалоба 2-ого апреля 1954г., адресованная в ЦК КПСС по Вашему делу поступала в Главную военную прокуратуру и проверяется. О результатах Вам будет сообщено. Военный прокурор Главной Военной прокуратуры. Подполковник юстиции (ստորագրություն)³⁴⁶:

— Ալազան ջան, սրանից լավ բան լինել չէր կարող, — ասաց Սիմոն Իլիչ Նամկալաձեն Ալազանին համբուրելով ու շնորհավորելով: Ապա կնոջը դառնալով ասաց.

— Վերա ջան, գինի բեր խմենք Ալազանի և իր հարազատ ընկերոջ՝ Ֆադենի կենացը:

* * *

Սյուս օրը աշխատանքից ուշ վերադարձա, բայց Ալազանին տանը չգտա և անմիջապես գնացի աղյուսի գործարան: Տեսա նա հող ու ավազի մեջ թաղված աշխատում էր:

345 Կրասնոյարսկի երկրամաս, Բոգուչանի գյուղ, Կոլխոզային նրբանցք 18, Գաբուզյան (Ալազան) Վահրամ Մարտիրոսի, Ռազմական գլխավոր դատախազություն, Մոսկվա, Կիրովի փողոց № 41:

346 Գաբուզյան (Ալազան) Վահրամ Մարտիրոսի, Ձեր գործի վերաբերյալ ԽՄԿԿ ԿԿ ին հասցեագրված 1954թ ապրիլի 2-ի Ձեր բողոքը հասել է Ռազմական Գլխավոր դատախազություն և և ստուգվում է: Արդյունքների մասին Ձեզ կտեղեկացվի: Ռազմական Գլխավոր դատախազության ռազմական դատախազ, արդարադատության փոխգնդապետ (ստորագրություն):

— Էս ինչ է, էսօր տուն գալու մտադրություն չունեմ, — հարցրի ես:

— Ինչ լավ արիր, որ եկար, Մարո ջան, դե շուտ-շուտ գնդեր շինիր ու տուր ինձ, որ պլաններս կատարեմ և միասին տուն գնանք:

Ես թևերս քշեցի, բժշկի սպիտակ ձեռքերով կավից գնդեր շինեցի և տվեցի նրան: Պլանը կատարելով, միասին գնացինք տուն: Այդ օրը նա շատ հոգնած էր: Ուսիս հենված, դանդաղ քայլերով, խոսելով հասանք հացի խանութին: Հիշեցի, որ տանը հաց չկա, ասացի.

— Այո ջան, դու կամաց-կամաց գնա, ես խանութից հաց առնեմ ու գամ:

Մտա խանութ, գործակատարին խնդրեցի, որ հաց կշռի: Ձեռքս տարա գրպանս, բայց ոչ մի կոպեկ չգտա:

— Վայ, ոչ մի կոպեկ չկա մոտս, ներեցեք, հացը չեմ կարող վերցնել, — ասացի ես անհարմար վիճակի մեջ ընկնելով:

— Ոչինչ, ոչինչ, վերցրեք, փողը վաղը կրերեք:

— Ոչ թե վաղը, այլ հենց հիմա, տասը թոպեից կրերեմ, — ասացի ես հացը վերցնելով:

— Սպասիր, սպասիր, ես այստեղ եմ, — ասաց Ալազանը, նստած տեղից վեր կենալով:

— Տեսնո՞ւմ ես ինչ ես արել, ուժասպառ ես եղել, անգամ նստած տեղից վեր կենալ դժվարանում ես:

— Միթե՞ դու ինձ չգիտես, որ աշխատանքի մեջ ընկա, էլ ոչնչի մասին չեմ մտածում:

— Երբ նորից անկողին ընկնես, այն ժամանակ ամեն ինչի մասին կմտածես, — ասացի ես՝ նրա վրա բարկանալով:

Նա տնքտնքալով, ուսիս հենված, տուն գնացինք: Ես ճաշ ու հաց նրա առջև դնելով շտապեցի խանութ հացավաճառին փող տալու համար: Մի տաս թոպե անցած տուն վերադարձա: Ով զարմանք, հանդիպեցի մեր տան դռան կողպեքին: Մի քանի վայրկյանում ինչեր ասես, որ չանցան մտքովս: Այդքան հոգնած և ուժասպառ մարդը ո՞ր կարող էր գնալ: Լեղապատառ դեպի Անգարան վազեցի, բայց նրա հետքերը չգտա: Հարևանի տուն գնացի, մտա գուգարան, բայց նա չկար ու չկար:

Կա չկա նրան Ներքին Գործոց բաժանմունք են կանչել, — մտածեցի ես: Առանց տատանվելու գնացի և այդ հիմնարկության դեմ ու դեմը նստեցի և նրան սպասեցի: Չանցած կես ժամ մի թուղթ ձեռքին բռնած նա դուրս թռավ Բոգոչանի Ներքին Գործոց բաժանքունքից: Այո, թռավ, մոռանալով կես ժամ առաջվա հոգնածությունը: Այդ նկատելով նրան ընդառաջ գնացի ու հարցրի.

— Այս ինչ է, ինչի՞ համար էին քեզ կանչել:

— Ա՛ռ, հեռագիր, Մոսկվայից ինձ շտապ կանչել են:

— Դե լավ է, գործերդ վերանայելու են, դրա համար պետք է ուրախանալ և ոչ թե գունատվել ու սարսափել:

— Չէ, Մարո ջան, դրանցից ես ոչ մի լավ բան չեմ սպասում, վախենում եմ չտանեն Իվանովի օրը գցեն, ու դու ինձ գժանցում գտնես:

— Այդ ժամանակ ո՞ր մնաց Ֆադեևի միջնորդությունը: Չէ, չէ, սիրելիս, դա քո հերթական խուճապն է:

— Ես էլ գիտեմ, որ վերանայելու համար են կանչում, բայց և այնպես սարսափում եմ, կծեծեն, կջարդեն, գժանոց կողարկեն:

— Չէ, բալիկ ջան, չէ՛, դու չարաչար սխալվում ես: Իվանովի ժամանակ Բերիա կար, «եղանակը» ազատման համար նպաստավոր չէր, իսկ հիմա բոլորովին այլ է, քեզ դեպի ազատություն են կանչում:

Ինքս ինձ չհավատալով, բայց և այնպես համոզում էի: Տասնութ տարի շարունակ ինձ վիճակված էր նրան հուսադրել ու համոզել:

— Այդ կապակցությամբ ես ընկեր Մակարովին հարցրի, — ասաց Ալազանը, — արդյո՞ք Դուք չգիտեք ինչի համար են ինձ Մոսկվա կանչել: «Ոչինչ, ոչինչ չգիտեմ, սիրելիս, եթե իմանայի՝ ճիշտը կասեի»: «Իսկ ես կանվոյնով³⁴⁷ եմ գնալու»: «Ո՛չ, առանց կանվոյի, Դուք Ձեզ համար բոլորովին ազատ գնալու եք, Ձեզ վրա ոչ մի հսկողություն չի նշանակվում, հանգիստ գնացեք»:

— Դե տեսնում ես, ինչ որ գիտի ճիշտն ասել է:

— Ես նրա խոսքերին չեմ հավատում, նա ամեն ինչ էլ գիտի, բայց չի ասում:

* * *

Ալազանին Մոսկվա կանչելու լուրը ոռմբի պես պայթեց և կայծակի արագությամբ տարածվեց ամբողջ Բոգուչանում: Ամնիստիայից հետո ոչ մի քաղաքական արքայականի չէին ազատել, ոչ մի տեղաշարժ չկար նրանց կյանքում: Առաջին նորամուծությունը տեղի ունեցավ Ալազանի կյանքում: Մի քանի թուլեից մեր տունը դարձավ ուխտատեղի: Մարդիկ գալիս էին ու գալիս:

— Ալազան ջան, քաղաքականների առաջին համբավաբեր ծիծեռնակը դու եղար, շնորհավորում եմ, սիրելիս, — ասաց Բոգուչանի շինարարության պետ, արքայական, օսետին Անտոն Վասիլևիչ Կարիսովը:

— Ալազան ջան, *черный* *воз* *самолетом* *не* *везут*³⁴⁸, — ասաց վրացի վիրաբույժ Սիմոն Իլյիչ Նամկալաձեն, — քո առջև արդեն ազատության դռները բացվեցին, սիրելիս, հանգիստ ու անվրդով գնա:

— Օ՛, Ալազան ջան, *поздравляю*³⁴⁹, — ասաց գյուղատվետի նախագահ Աննա Պրոխորովնան նրա ձեռքը սեղմելով, — Բոգուչանը իր գոյության հարյուր տարվա ընթացքում դեռ չէր տեսել, որ արքայականին օդանավով, պետության հաշվին Մոսկվա տանեին: Կազատվեք, կգնաք Հայաստան ու մեզ էլ կմոռանաք:

— Ում մոռանանք, մոռանանք, բայց Ձեզ և Ձեր արած լավությունները երբեք չենք մոռանա, — ասացի ես ժպտալով:

Եվ այսպես բոլորը մեզ շնորհավորում ու ոգևորում էին, իսկ մենք օր ու գիշեր մտածում, ո՛չ ուտում, ո՛չ խմում, ո՛չ էլ քնում էինք: Ամբողջ օրը մտքերի մեջ թաղված տանջվում էինք: Տանջալի էր նաև այն փաստը, որ Ալազանը պետք է գնար Մոսկվա, իսկ ես պիտի մնայի Սիբիրում: Այս առիթով դիմեցինք ՆԳ բաժանմունքի պետ Մակարովին նախ խորհրդակցելու, հետո էլ նրանից մի խոսք կորզելու համար:

347 *Конвой*, զինվորական կամ ոստիկանական զինված ուղեկցորդներ:

348 Սև բեռն ինքնաթիռով չեն տանում, – ակնարկում է, որ բռնադատվածների տեղափոխությունը ապրանքատար գնացքներով է:

349 Շնորհավորում եմ:

— Ուզում եմ Մարոյին էլ հետս տանեմ, ինչ է ձեր կարծիքը, ընկեր Մակարով, — հարցրեց Ալազանը:

— Խորհուրդ չեմ տա, զուր ծախսեր միք անի: Եթե Ձեզ ազատեն, Մարոյին ուղարկելը դժվար չէ, Մարոն Սիբիրի ճանապարհները շատ լավ գիտի: Անհոգ մնացեք, նա կգա և Ձեզ կգտնի: Իսկ եթե, Աստված մի արասցե, Ձեզ չազատեցին, կլնդդենք, որ Ձեզ նորից աքսորավայր ուղարկեն: Կպատճառաբանենք, որ կինն այստեղ է, նրանք այդ բանը հաշվի կառնեն: Ծայրահեղ դեպքում ինձ կգրեք, ես որպես աղյուսի գործի մասնագետի Ձեզ հետ կպահանջեմ, — ասաց ընկեր Մակարովը:

Ալազանը, նոր պատասխանի ակնկալությամբ, նորից կրկնեց իրեն տանջող հարցը.

— Ես հրացանի հսկողությամբ, թե՛ մենակ պիտի գնամ:

— Մենակ, ոչ մի հրացան, ոչ մի կանվոյ: Դուք գնում եք որպես ազատ քաղաքացի:

— Բայց առանց անձնագրի «ազատ քաղաքացի»՞... ես չեմ պատկերացնում:

— Մի օր էլ անձնագրով ազատ քաղաքացի կդառնաք, — պատասխանեց Մակարովը ժպտալով:

Մակարովը սեղանի դարակը դուրս քաշելով Ալազանին մեկնեց օդանավի տոմսը: Նա տոմսը վերցնելով ասաց.

— Տա Աստված, որ էլ չվերադառնամ:

— Միթե՞ ինձ նորից հանդիպելու ցանկություն չունեք, — ժպտալով ասաց Մակարովը:

— Ձեզ հետ կցանկանայի Երևանում հանդիպել, — ասաց Ալազանը նույնպես ժպտալով ու կատակի տալով:

— Չէ, Ալո ջան, դու Մակարովին չհավատալու իրավունք չունես, նա կատակով համարյա ամեն ինչ հասկացրեց: Իմ կարծիքով ինչ որ գիտեր, այն էլ ասաց, ավելին ասելու իրավունք էլ չունեք:

Բոգոյանի ՆԳ պետ Մակարովը վերին աստիճանի քաղաքավարի, խղճով, աքսորականների դրության մեջ մտնող, տեղն ընկած ժամանակ օգնող, բոլոր աքսորականների կողմից շատ սիրված մարդ էր: Ինչ հարցով որ դիմում էին նրան, միշտ դրական պատասխան էին ստանում:

* * *

Ալազանը օդանավի ձրի տոմս ստացավ, բայց ինչպե՞ս, ինչ ճանապարհով Մոսկվա գնար, երբ Անգարան դեռ լուր քնած էր իր հաստ սառցե վերմակի տակ, իսկ տայգան երկունքի ցավերից մոնչում ու տանջվում էր: Տայգան տառնյակ հագարավոր կիլոմետրերի վրա հրդեհված էր: Մի քանի շաբաթից տայգայի կանաչ զգեստը փոխվեց մոխրագույնի: Սարսափահար վայրի գազաններն ու թռչունները դուրս էին փախչում բոցավառվող տայգայից դեպի նրա լերկ մասերը: Խանձված թևերով թռչունները գետնին տապալված թպրտում էին: Գյուղ մտան դեռ հրացանի ձայն չլսած արջի երկու քոթոթներ, որոնք անվախ, օրոր-շորոր մոթ-

մոթալով շրջում էին Բոգոյզանի փողոցներով ու վայելում մանուկների սերն ու գուրգուրանքը: Գյուղը ծածկված էր թանձր ծխի սև շղարշով:

— Ափսոս, — ասացի ես կողքիս կանգնած կնոջը, — զրկվեցինք տայգայի գեղեցկությունից ու վառելափայտից:

— Ոչ մի սատանա էլ չի դիպել նրան, ծառերն էլի կանգնած են, երկու տարուց նորից կկանաչեն, նորից նույն խիտ տայգան կդառնա: Փոքր մասշտաբի հրդեհները մեզ մոտ մշտական երևույթ են, բայց այսպիսի մեծ հրդեհ տասը տարին մեկ է պատահում:

* * *

Չնայած Մակարովի հուսատու խոսքերին, մենք նրան չհավատացինք: Ինչպե՞ս կարող էր աքսորականը առանց հսկողության Մոսկվա գնալ: Ուստի այսպես պայմանավորվեցինք. եթե Կրասնոյարսկում նրան կանվոյ դիմավորեր, նա ինձ պիտի հեռագրեր այսպես. «Անտանեղի սրտխառնությամբ տեղ հասա և ինձ շատ վատ եմ զգում»: Հակառակ դեպքում պետք է հեռագրեր. «Շատ լավ, առանց սրտխառնության, հանգիստ ու բարձր տրամադրությամբ տեղ հասա»:

Մինչև օդանավը կգար, ես նրա ճանապարհի պատրաստությունը տեսա: Ճամպրուկում դրեցի 40 հատ եփած ձու, երեք կգ դավուրմա և չորս կգ հաց: Ամեն ինչ պատրաստ, անքուն գիշերներով և տանջող մտքերով սպասում էինք օդանավին, բայց նա չկանր ու չկանր:

Երրորդ օրը հանկարծ օդանավի դռնոց լսեցինք և միասին օդանավակայան շտապեցինք: Ո՛վ զարմանք, նա օդում ճախրեց, փոստային մի բեռ ցած գցեց և արագությամբ հետ վերադարձավ:

— Չէ, Մարո ջան, օդանավը չիջավ, ես երկար սպասելուց և մտածելուց վախենում եմ ցնդվեմ: Ինչպես երևում է հեռուներում հրդեհը դեռ շարունակվում է, թե չէ օդանավը ցած կիջներ: Գնանք, գնանք տուն, մի քանի օր էլ սպասենք, տեսնենք օդանավը երբ կգա:

Հինգերորդ օրը օդում ճախրեց մի փոքրիկ օդանավ և ցած իջավ: Մենք մեր բազմազգ ընկերներով գնացինք օդանավակայան: Օդանավը երեք տեղանոց էր: Ալազանը մեզ շատ մոտ ծանոթ մարդկանց հետ օդանավ նստեց, որոնք ոչ մի առնչություն չունեին ՆԳ բաժանմունքի հետ, ինչը մեզ շատ ուրախացրեց: Այդ ցույց է տալիս, որ Մակարովը մեզ չէր խաբել և ճիշտ էր, որ նա առանց հսկողության գնաց:

* * *

Ալազանը գնաց թողնելով ինձ վիշտ, թախիծ ու անքուն գիշերներ: Նրա գնալու համար ես և՛ ուրախացա, և՛ տխրեցի: Ուրախ էի, որ նա գնաց առանց հսկողության, տխուր էի, որ ինձ մենակ թողեց ցուրտ ու անձայրածիր Սիբիրում:

Էռնստ Անդրենսան և Լև Բորիսովիչը թևերս մտած, ինձ սիրտ տալով, ասելով-խոսելով տարան իրենց տուն: Մյուս օրը ինձ իմ փիսիկի ու հավերի հետ միասին իրենց տուն փոխադրեցին: Դեռ իրերս չտեղավորած՝ Ալազանից ստացանք հետևյալ հեռագիրը. «Առանց սրտխառնության, շատ լավ ու բարձր տրամադրությամբ տեղ հասա»:

Հանրույրներով Ձեր՝ Ալազան:

— Ուտան, — կանչեցինք երեքս միասին և իրար հետ գրկախառնվեցինք (ես մեր հեռագրերի պայմանավորվածության մասին նրանց նախօրոք ասել էի):

— Տեսանք ինչ ճիշտ եմ գուշակել, — ասաց Լև Բորիսովիչը, — հիմա էլ կասեմ, որ Ալազանը լրիվ կարդարացվի:

Ալազանի առաջին հեռագիրը ինձ լրիվ հանգստացրեց և բոլոր տեսակի վատ մտածմունքներս ցրեց: Մյուս օրը ցերեկվա ժամը չորսին հեռագրեց. «Շատ բարձր տրամադրությամբ Մոսկվա թռա»:

Համրույրներ բոլորիդ Ձեր՝ Ալազան:

145. ԱԼԱԶԱՆԻ՝ ՄՈՍԿՎԱՅԻՑ ԻՆՁ ԳՐԱՃ ՆԱՄԱԿՆԵՐՆ ՈՒ ՅԵՌԱԳՐԵՐԸ³⁵⁰

Արդեն երրորդ օրն էր, ինչ Ալազանը Մոսկվայում էր, բայց ոչ մի հեռագիր և ոչ մի նամակ չկար: Ինձ մոտ գլուխ բարձրացրեց կասկածների սև վիշապը: Սկսվեցին անքուն գիշերներն ու մղձավանջային ծանր ապրումներ: Հազար ու մի բան անցավ մտքովս: Արդյոք նորից կհանդիպեմ, թե՞ Սիրիբում մեն-մենակ կմեռնեմ օտարության մեջ: Այս ծանր մտքերի մեջ էի, երբ Լև Բորիսովիչը հեռագիրը ձեռքին տուն մտավ և ասաց.

— Առ քեզ ուրախացնող մի հեռագիր, դե պարիիր, որ տամ:

Ես արագությամբ խլեցի հեռագիրը նրա ձեռքից և կարդացի. «Ողջ և առողջ հասա Մոսկվա: Այստեղ են Գուրգենն ու Վադոն: Սկսվեց մեր գործերի քննությունը»:

Եվ այսպես նույն բովանդակությամբ մի ամիս շարունակ հեռագրեր ստացա, բայց ոչ մի նամակ: Այդ ինձ ստիպեց գնալ փոստ և հետաքրքրվել նամակներով:

— Նամակներ դեռ երկար չեն լինելու, հրդեհը դեռ շարունակվում է, — պատասխանեց աշխատակիցը:

Եվ այսպես մեկ ամիս շարունակ, ամեն օր հայացքս երկնքին հառած, ականջս օդանավի ձայնին դարձրած, անհամբեր սպասում էի նրա համբավաբեր նամակներին: Ուրախալի էր, որ սկսվել էր նրանց գործերի վերանայումը, բայց ինչպիսի վախճան կունենար, ահա այդ էր, որ ուրախության հետ մեկտեղ տխրեցնում ու տանջում էր ինձ:

* * *

1954 թվի հունիս ամիսն էր: Ծտի մեծության ձյան փաթիլները թափվում էին գետնին և նույն վայրկյանին էլ հալվում: Ես արագ քայլերով մտա փոստ և հեռագրի մասին հարցրի: Աշխատակիցը դարակից դուրս հանեց հեռագրերի կապոցը, դուրս քաշեց մի հեռագիր, աչքի պոչով կարդալով ասաց.

— Вот вам хорошая телеграмма³⁵¹.

350 Ալազանի ճամփորդության և Մոսկվայում իր գործի քննության մանրամասները տես Վ. Ալազան, «Տառապանքի ուղիներով» գրքում:

351 Ահա Ձեզ լավ հեռագիր:

Այդ հեռագրով Ալազանը հաղորդում էր. «Ինձ 90 տոկոսով ազատություն է սպասվում»:

Համբույրներով քո Ալազան:

(Այդ բազմաթիվ հեռագրերից մի քանիսն են պահված, մնացածները նույն բովանդակությամբ էին, չպահեցի):

* * *

Մեկ ամսից օդում ճախրեց համբավաբեր օդանավը և չտեսնված մի մեծ փոստ բերեց: Ես շնչասպառ ու սրտի տրոփյունով վազեցի փոստ և խնդրեցի մեր փոստատարուհուն, որ իմ նամակները արտահերթ գտնի և տա ինձ: Զինսան իմ հոգեվիճակն ու ծանր ապրումները հասկանալով դեռ չբացված փոստը բացեց: Յուրաքանչյուր նամակի շուրջ տալու հետ, շուրջ էր գալիս սիրտս ու գլորվում էին հորդ արցունքներս, մարմինս բռնվել էր մի անհասկանալի դողով ու ջղաձգությամբ:

— Вот вам один, два, пять, одинацать писем³⁵², — ասաց Զինսան ուրախացած:

Նամակների դաստան դողդողացող ձեռքով բռնած, հուզմունքից արտասվելով, մեկ այս, մեկ այն նամակից կտորներ կարդալով և Էռնային թարգմանելով հասանք տուն: Համարյա բղավելով Լև Բորիսովիչին ասացի.

— Լև Բորիսովիչ, տեսե՛ք, տեսե՛ք, միանգամից տասնմեկ նամակ ստացա:

— Կարդացե՛ք, ամենավերջին նամակը կարդացե՛ք, այտեղ կգտնե՛ք վերջին եզրակացությունը, — ասաց Լև Բորիսովիչը:

Ես ըստ ամսաթվերի գտա ամենավերջին նամակը և կարդացի ու թարգմանեցի Լև Բորիսովիչին և Էռնա Անդրեանային: Ես այստեղ կրեթեմ նրա նամակներից մի քանիսը, որով ընթերցողը կծանոթանա Ալազանի հոգեվիճակի, ապրումների և քաղաքական անցուղարձի հետ:

5/6.1954 թ. առավոտյան ժամը ութին Կրասնոյարսկ քաղաք

«Իմ ազիզ, իմ լավ բալիկ ջան.

Ուզում եմ ամեն բոլոր խոսել քեզ հետ, պատմել ամեն ինչի մասին, չնայած որ երեկ ժամը չորսին փոստին հանձնեցի հերթական նամակը, բայց անկողնուցս գլուխս բարձրացնելուց հետո ուզում եմ առաջինը քեզ նամակ գրել:

Երեկ երեկոյան դուրս եկա գյուղացու տնից և գնացի գլխավոր փողոցում մի քիչ զբոսնելու, որևէ ծանոթի հանդիպելու հույսով: Ծանոթացա ադրբեջանցի բժշկի հետ, որն ինձ շատ լավ գիտեր: Նրա հետ կանգնած խոսում էինք, և անմիջապես ինձ ձեռք տալով հարցրեց.

— Դուք Ալազանը չե՞ք:

— Այո, — պատասխանեցի ես:

Սկսվեց աշխույժ զրույցը, երբ ինձ մոտեցավ Գուստավը՝ Կլավդիա Իլյինիչնայի մեծ որդին: Ես մի բուրբուլ ներողություն խնդրեցի ադրբեջանցի բժշկից և

352 Ահա Ձեզ մեկ, երկու, հինգ, տասնմեկ նամակ:

հայ երիտասարդից՝ Ստամբուլցյանից, Գուստավի հետ մի քիչ խոսեցի և վերադարձա նրանց մոտ: Խոսակցության ընթացքում պարզվեց, որ այստեղ են գտնվում Գևորգ Քոչարը³⁵³, Ալյոշա Գուրգարյանը (Ենիսեյի մյուս ափին): Խնդրեցի Ստամբուլցյանին ինձ տանել Քոչարի մոտ: Գնացինք: Չես կարող պատկերացնել մեր հանդիպման ջերմությունը, մեր գրկախառնությունն ու երկար ժամանակ համբուրվելը:

Հունիսի մեկին Քոչարի մոտ են եղել Վաղոն ու Գուրգենը: Գուրգենը տեղեկություն էր ստացել³⁵⁴, իսկ Վաղոն շատ հյուծված ու ծերացած: Երկուսն էլ, առանձնապես Վաղոն, խիստ անհանգիստ են եղել, որ նրանց տվել են վերադարձի լիտեր, ինձ վրա ճիշտն ասած այդ ազդել է, բայց հավատացած եմ, որ այստեղ կուրսի մեջ չեն: Ի դեպ ադրբեջանցի բժիշկն ասեց, որ ապրիլի մեկից իր ընկերներից մեկին կանչել են Մոսկվա Զինդատախազություն և մաքուր ազատել են: Միշա Մազմանյանին³⁵⁵ Նարիսկում հարցաքննել են իր գործով, Քոչարին այստեղ են հարցաքննել:

Ռայոնից այստեղ են հրավիրել ու հարցաքննել Կամոյի[62] քրոջը, որի համար ասում են միջնորդել է Անաստաս Իվանովիչ Միկոյանը:

Քոչարի մոտ ծանոթացա մի հայ ինժեների հետ, որը եկել էր Նարիսկից: Չնայած նա նույնպես արքայական էր, բայց ստացել է վեց ամսով արձակուրդ և գնում է սանատորիա: Նա պատմեց, որ հաստատ աղբյուրներից գիտի, որ Ադասին, Սահակը, Օրախելաշվիլին և Գոգոբերիձեն[63] ռեաբիլիտացիայի են ենթարկված դեռ Բերիայի հարցաքննության և դատավարության ժամանակ: Եթե այդ ճիշտ է, մեզ համար էլ շատ լավ է:

Մի քանի խոսք Քոչարի մասին. երկու տարի առաջ նրան Նարիսկից հրավիրել են Կրասնոյարսկ և հանձնարարել են գեղարվեստորեն ձևավորել Պետական թատրոնի հին շենքը: Կարճ ժամանակում այդ հին, մոայլ շենքից Քոչարն ստեղծում է արվեստի մի հոյակապ տաճար և ստեղծում է մեծ համբավ իր շուրջը: Նրան այլևս չեն թույլատրել վերադառնալ Նարիսկ և տվել են մի շարք պատասխանատու գործեր: Նա ներկայումս համարվում է Կրասնոյարսկի ամենահեղինակավոր ճարտարապետը: Նրա պրոյեկտով կառուցվում է կառավարական տուն: Կազմել է Մինուսինսկ և Աչինսկ քաղաքների հատակագծերը և այլն, և այլն: Ազատ երթևեկում է այդ քաղաքները (նույնպիսի համբավ է վայելում Նարիսկում Մազմանյանը): Քոչարը երկու տարի այստեղ ապրել է հյուրանոցում: Վերջերս ստացել է լավ բնակարան քաղաքի ամենակենտրոնում, հեղափոխության հրապարակում, Ստալինյան պրոսպեկտի վրա: Ամուսնացել է, կինը շատ լավ տպա-

353 Գևորգ Բարսեղի Քոչար (1901–1973), խորհրդային հայ ճարտարապետ: Միբիր արքայապետի հետ, 1939–1960 թթ. աշխատել է սիբիրյան տարբեր քաղաքներում, այդ թվում ճարտարապետ Միքայել Մազմանյանի հետ միասին նախագծել է Նորիլսկ և Դուդինսկա քաղաքները, իսկ 1955–59 թթ. եղել է Կրասնոյարսկ քաղաքի գլխավոր ճարտարապետը:

354 Ռուսական տաք բամբակյա-բրդյա ձմեռային վերնազգեստ/ժակետ:

355 Միքայել Դավթի Մազմանյան (1899–1971), խորհրդային ճարտարապետ, 1939 թ. արքայապետ է Միբիր, որտեղ է Քոչարի հետ միասին կազմել է առաջին բնետային քաղաքների՝ Նորիլսկի և Դուդինսկայի գլխավոր հատակագծերը: 1955 թ. վերադարձել է Երևան, գլխավորել քաղաքի տարբեր թաղամասերի հատակագծերի մշակումը, այդ թվում և 1 միլիոն բնակչության համար նախատեսված Երևանի գլխավոր հատակագիծը (1971):

վորություն թողեց ինձ վրա: Ռուս է, Խաբարովսկից: Մարդ ու կին կիրակի՝ վաղը, ժամը երեքին ինձ հրավիրեցին ճաշի: Կինը ինձ համար խոստացավ պատրաստել հայկական ճաշեր: Երբ ես ռուսերենով հարցրի.

— Գնորգն է սովորեցրել հայկական ճաշեր պատրաստել, — նա հայերեն պատասխանեց.

— Չէ:

Վաղ առավոտյան ժամը տասին Ստամբուլյանի հետ գնում ենք Ենիսեյի մյուս ափը Դուրգարյանին տեսնելու:

Բալիկ ջան, շատ եմ մտածում քո մասին: Ո՞նց պիտի գաս: Հիմա շատ դժվար է երթևեկելը, կայարաններում մեծ կուտակումներ են: Արի անպայման ծանոթների հետ, լավ կլինի Վարաբեյչիկի կնոջ հետ: Որքան շատ ուղեկիցներ լինեն, այնքան լավ: Զգույշ եղեք գողերից: Իմ կարծիքով դու ծախսիր եղած չեղածը և եղիր պատրաստ: Եթե իմ հեռագիրը կուշանա, դու արի Վարաբեյչիկի հետ: Եթե անգամ էլ ես վերադառնամ, դու Երևան գնա: Զգույշ եղիր փողի նկատմամբ: Ո՞վ իմանա, եթե ինձ նորից արքտրական հետ ուղարկեն և Աստոնը ազատվի գնա, ապա իմ դրությունը ծանր կլինի, գոնե փող պահի ինձ օգնելու համար: Ես ոչ մի ավելորդ ծախս չեմ անելու, կաշխատեմ քեզանից փող չուզել: Երեք օր է այստեղ եմ, բայց միայն երեկ մտա գյուղացու տան ճաշարանը, ճաշեցի, շատ սովորական ճաշ, և խմեցի մի շիշ գարեջուր և վճարեցի 12 ռուբլի: Որոշեցի այլևս չմտնել, ախորժակ էլ չկա: Դեռ սնվում եմ ձվերով, հետո կանցնեմ դավուրմային: Այստեղ էլ ինձ ոչ մի կոպեկ փող չեն տվել, տեսնեմ Մոսկվայում կտա՞ն, թե՞ ոչ: Գալու դեպքում ուտելիք վերցրու հետո, այնքան, որքան կրավարարի մինչև Կրասնոյարսկ: Այստեղ ամեն ինչ ճարվում է, չեմ ուզում բեռդ շատ լինի: Որքան կարող ես իրերդ ծանրոցով տուն ուղարկիր՝ Սիրվարդի անունով: Գրիր նրանց նամակներ: Ես չնայած քեզ ուղարկել եմ երեք նամակ և երեք հեռագիր, բայց Սիրվարդին դեռ ոչինչ չեմ գրել, գուցե գրեմ Մոսկվայից, չգիտեմ առհասարակ ինչ գրեմ: Դու գրիր, որ ինձ հետ Մոսկվա են հրավիրել նաև Նորենցին ու Մահարուն: Մոսկվա գալիս տաքսի վերցրու և կայարանից գնա ուղիղ Լև Բորիսովիչի քրոջ տուն: Եթե Վարաբեյչիկի կինը Մոսկվայում չի ապաստելու, ապա թող նա գնա, իսկ դու մնա Մոսկվայում: Իմ կարծիքով Լև Բորիսովիչի քույրը կարող կլինի քեզ ճանապարհ զցել: Չմոռանամ ասել, Զինդատախազությունում ես ներկայանալու եմ ընկեր Կիտոյցևին: Եթե Մոսկվայում ինձ չեն գտնի, հարցրու այդ ընկերոջից: Նրա անունը գրիր քո բլոկնոտում՝ Զինդատախազության հասցեի տակ:

Ա՛խ, որքան է մղկտում հոգիս, որ քեզ անօգնական թողած գնում եմ: Ի դեպ, երեկ երեկոյան Քոչարը, Ստամբուլյանը և Նարիսկից եկած հայ ճարտարապետը, որի անուն ազգանունը արդեն մոռացել եմ, շատ զովեցին քեզ: Բոլորը քեզ համարում են իսկական հայուհի: Մատաղ լինեմ իմ փոքրիկ հերոսուհուն: Երանի այն երջանիկ պահը, երբ նորից քեզ կզգամ իմ կողքին, իմ գրկում:

Հազար համբույրներով, քո Ալազան

Բարևներ բոլորին:

Ներիր որ գրում եմ անկապ, սխալներով և վատ ոճով, հոգեկան վիճակիս հետևանքն է այդ»:

* * *

Մոսկվա կանչելու կապակցությամբ նա չէր ցանկանում, որ ես մենակ ապրեի սիբիրյան դաժան պայմաններում և ուզում էր, որ վերադառնայի Երևան: Ես նրան մենակ թողնելուց սարսափում էի, մանավանդ իր գործերի վերանայման անհաջողությունից հետո, այդ իսկ պատճառով ամեն կերպ, ամեն առիթով ձգձգում էի իմ վերադարձը և սպասում նրա գործերի վերանայման վախճանին: Այդ հարցում ինձ «օգնում» էին հրդեհված տալգան և սառցակալած Անգարան, իսկ Ալազանը իր նամակներում ընթացք ու ուղղություն էր տալիս իմ Երևան վերադառնալուն:

* * *

6/6.1954 թ. կիրակի
«Սիրելի Մարո ջան,

Ուզում եմ մի քանի խոսքով պատմել քեզ այն հուզումնալից ապրումների մասին, որ ես ունեցա այսօր: Իմ գալու լուրը կայծակի արագությամբ տարածվեց այստեղի հայկական գաղութում: Եվ այսօր առավոտյան ժամը տասին եկան և ինձ հրավիրեցին մի հայ օջախ: Այստեղ հավաքված էին մոտ 15 հայեր իրենց կանանց ու աղջիկների հետ: Այսօր ճանապարհ էին գցում մի հայ երիտասարդի, սկսնակ բանաստեղծի, որը հինգ տարի ուներ և ազատված գնում էր Երևան իր կնոջ ու աղջկա հետ: Հավաքույթ-քեֆը կազմակերպված էր նրան ճանապարհ գցելու առիթով: Իմ մուտքը այդ օջախ առաջացրեց մեծ ցնծություն: Ամեն մեկն առանձին-առանձին բարևելիս ասում էին.

— Մեծ պատիվ է Ձեզ հետ հանդիպելը:

Բացել էին մի հոյակապ սեղան: Խմեցին իմ ու քո կենացը և խնդրեցին ինձ արտասանել որևէ բան: Երբ արտասանեցի «Կարոտ» բանաստեղծությունը, ծափահարություններով ինձ ծածկեցին:

Լսեցի բազմաթիվ հայկական երգերի պլաստիկականեր: Իմիջիայրոց լսեցի «Պարտիզում իրիկնային»-ը, որն իմ խնդրանքով կրկնեցին մի քանի անգամ: Դու գիտես, թե ես այդ երգը ինչու եմ այդքան սիրում: Հետո սկսվեցին հայկական սքանչելի պարեր, որ պարում էին հայ կանայք ու աղջիկները, հայ երիտասարդները, հետո խնդրեցին դուրս գալ լուսանկարվելու: Այստեղ սկսվեց կոիվն ինձ վրա: Ընդհանուր խմբի հետ նկարվելուց հետո ամեն մեկն առանձին-առանձին, կամ փոքր խմբերով, ցանկանում էին նկարվել ինձ հետ:

— Ընկեր Ալազանը թող նկարվի երիտասարդների հետ:

— Ընկեր Ալազանը աղջիկների հետ:

— Ընկեր Ալազանը ինձ հետ:

— Ընկեր Ալազանը մեր խմբում և այլն և այլն:

Այսպիսով բազմաթիվ խմբեր նկարվեցին ինձ հետ: Այդ նկարները դու կստանաս Կրասնոյարսկում, որի մասին քիչ հետո: Նկարվելուց հետո, բոլոր դատարկ շշերը բերին փողոց և փշրեցին քարի վրա, որպես համազարկ «սայլուտ» գնացողների պատվին: Ապա մանդոլինի նվագի տակ, մի հայկական թափուր հայկական երգեր նվագելով, գնացինք կայարան ճանապարհ դնելու երիտասարդ

գույգին: Այժմ ճանապարհի գցած վերադառնում ենք այդ նույն հայկական օջախը: Մարդիկ խմում են, իսկ ես թույլատրություն եմ խնդրել քեզ նամակ գրելու համար:

Իմիջիայրոց այստեղ տոմս գնելը շատ դժվար է: Երբ խմում էին իմ ու քո կենացը, ես շնորհակալություն հայտնելիս խնդրեցի բոլորին, որ քեզ օգնեն այստեղից Երևան գնալ: (Խմում են Ալյոշա Դուրգարյանի կենացը: Ընդհատեցի, խմում են: Ալյոշան շատ բարևում է քեզ): Բոլոր հայերը հանդիսավոր կերպով խոստովանեցին քեզ ընդունել և պատվով ճանապարհի գցել: Դու կարող ես Կրասնոյարսկ հասնելուն պես բաժանվել քո ուղեկիցներից և տաքսի վերցնել ու գնալ հետևյալ հասցեով, որը մոտ է նավահանգստին՝ Գ. Красноярска, ул. Ленина №60, кв. №20³⁵⁶, Ստամբուլյան Գուրգեն: Նրանից էլ կխնդրես այն բոլոր լուսանկարները, որ նա նկարեց այսօր: Այն հայկական օջախը, ուր քեզ կտանի Գուրգեն Ստամբուլյանը, շատ-շատ լավ ընտանիք է: Նրանց տունը շատ մոտ է կայարանին: Ահա նրանց հասցեն՝ Գ. Красноярска, ул. Маркса №116а³⁵⁷: Ամուսնուն կոչում են Գրիշա արմենին³⁵⁸: Այդ անունով էլ նրան կգտնես, բայց դու մենակ նրան չես կարող գտնել: Գնա առաջին հերթին Գուրգեն Ստամբուլյանի մոտ: Ընդհատում եմ նամակը, ժամը 3-ն է, գնում եմ Քոչարի մոտ, ուր հրավիրված եմ ճաշի: Պատիվս շատ մեծ է, սիրելի բալիկս: Քո պատիվն այստեղ ավելի մեծ կլինի: Այդ հայկական օջախի ամուսնու անունը Հրաչյա է (Գրիշա), իսկ կնոջ անունը՝ Ջապել: Ուրեմն կրկնում եմ, Կրասնոյարսկի նավահանգիստ հասնելուց հետո կգնաս Գուրգեն Ստամբուլյանի մոտ, եթե ինքը կամ կինը տանը չեն լինի, նրանք բանալին կդնեն պայմանական տեղում և այդ մասին քեզ կթողնեն երկտող դռան մոտ, իսկ եթե այդ երկտողն էլ չգտնես, ապա սպասիր դռան մոտ մինչև նրանք տուն գան: Դրանից հետո քեզ համար ամեն ինչ կարվի: Դու Գուրգեն Ստամբուլյանին խնդիր, որ քեզ տանի Հրաչյայի ընտանիքը:

Գրում եմ Քոչարի տանը սեղանի մոտ, Քոչարի առաջարկությամբ բոլորը խմում են քո կենացը: Ես հիմա շատ խմած եմ, բայց մի ժամ հետո գնում եմ ավիոպորտ: Պետք է գիշերեմ այնտեղ, որ առավոտյան օդանավից չուշանամ: Հենց որ իրերդ լիկվիդացիայի կենթարկես՝ արի, եթե անգամ ես հետ վերադառնամ, ես չեմ ուզում, որ դու տանջվես Սիբիրում:

Համբուրում եմ թաթիկներդ, տոտիկներդ:

Քո Ալազան»:

Հարգելի ընթերցող, ինչպես ինքն է խոստովանում «շատ խմած եմ», այդ պատճառով էլ նամակը շատ անկապ-անկապ և ցրված է գրված: Ինչ անի խեղճ տղան, որ չխմի, 19 տարվա ընթացքում հազիվ է ձեռքն ընկել ազատություն, գինով լի սեղան, դարդիման ընկերներ և հայրենակիցներ:

Ձեր ուշադրությանն եմ հանձնում նրա մի այլ նամակ:

356 Ք. Կրասնոյարսկ, Լենինի փողոց 60, բն. 20:

357 Ք. Կրասնոյարսկ, Մարքսի փողոց 116a:

358 Հայ Գրիշա:

* * *

12/6.1954 թ.

«Իմ թանկագին բալիկ ջան, այժմ կարող եմ քեզ հաղորդել մեր գործի դրության և ընթացքի մասին:

Երբ ես հասա Մոսկվա, տղաների գործի վերաքննությունն արդեն ավարտված էր և սպասում էին ինձ: Առաջին օրը (8,6-ին) ինձ ընդունեցին և ընդհանուր զրույց ունեցան հետո գնդապետ Վիտենսկին³⁵⁹ և մի գեներալ, բայց զգալով, որ ես ճանապարհից եմ, երկու գիշեր չեմ քնել և շատ հոգնած եմ, ասացին.

—Այսօր գնացեք, հանգստացեք, իսկ վաղվանից կսկսենք Ձեր գործի քննությունը: Իրենց ավտոյով իրենց ներկայացուցիչը ինձ բերեց հյուրանոց, Նոբենցի համարը: Հաջորդ օրը սկսվեց գործերիս քննությունը: Քննում էր գնդապետ Վիտենսկին, որն ինձ վրա թողեց չտեսնված տպավորություն: Ամեն կերպ աշխատում էր եղած որոշ բարդությունները հարթել իմ օգտին: Քննությունը տևեց երկու օր, որից հետո նա ինձ ասաց, որ ինքը, Նոբենցի և Մահարու քննիչը պետք է թոչնդ Երևան մեր մասին լրացուցիչ նյութեր հավաքելու համար (գնահատական մեր հրատարակված գրքերի մասին, տպագրական բանվորիների կարծիքը իմ մասին և այլն): Հետո պետք է վերադառնան Մոսկվա, հարցը տեղափոխեն գերագույն դատարան:

Այսօր իրենց թոչնդուց մի քանի ժամ առաջ կանչեցին մեզ և առաջարկեցին երկաթուղով մեկնել Երևան և այնտեղ սպասել հարցի վերջնական վճռմանը: Մենք նախ փոքր-ինչ շփոթվեցինք այս անակնկալ առաջարկությունից, ապա ասացինք, որ մինչև լրիվ չարդարացվենք, սահմանափակ իրավունքներով մենք չենք մտնի Երևան: Ասացին, որ մենք ձեր օգուտն ի նկատի ունենալով առաջարկեցինք մեկնել Երևան, իսկ եթե չեք ցանկանում, կարող եք սպասել Մոսկվայում մինչև մեր վերադարձը: Զգուշացրին, ու հուլիսի մեկից շուտ մեր հարցը վճռվել չի կարող: Մենք որոշեցինք մնալ Մոսկվայում և սպասել: Ինչպես նկատելի է, երկրորդ անգամ նրանց Երևան գալը այն նպատակն ունի, որ որքան կարելի է անխտոցելի դարձնեն մեր գործը և կարողանան լավ պաշտպանել այն գերագույն դատարանում:

Մի քանի խոսք Նաիրու³⁶⁰ մասին: Ինչպես գիտես, Վադոն ու Գուրգենը ինձանից հինգ օր առաջ էին եկել Մոսկվա: Նաիրին նրանց ընդունել էր շատ ջերմ, յուրաքանչյուրին տվել էր 400-ական ռուբլի, գնել էր մի-մի սառույց³⁶¹՝ հատը 120 ռուբլի և փողկապներ, Գուրգենին՝ կոշիկ, և մի քանի օր անընդհատ հյուրասիրել նրանց: Վադոյի ասելով Նաիրին նրանց վրա, մինչև իմ գալը ծախսել էր մոտ 1500 ռուբլի:

Չտեսնված ջերմ էր իմ և Նաիրու հանդիպումը: Երկար ժամանակ ինձ գրկած համբուրում ու բաց չէր թողնում: Որովհետև ես հասա այն ժամանակ, երբ

359 Գնդապետ Վիտենսկի – Աֆանասի Նիկոլանիչ Վիտենսկին ԽՍՀՄ Գլխավոր զինվորական դատախազության կողմից ղեկավարում էր «անհատի պաշտամունքին» զոհ գնացած հայաստանցիների արդարացման գործընթացը: Նրա մասին տես Ռաֆայել Աթայան, Ասպետական հոգիներ, «Գարուն», 1987թ., թիվ 11:

360 Վերնաշապիկ:

361 Գրականության ֆոնդ:

նա իր փողերը ծախսել էր և պատրաստվում էր հետ վերադառնալ, ուստի ինձ միայն 300 ռուբլի տվեց և մի քանի անգամ հյուրասիրեց: Այն ժամանակ, երբ նա Սիրվարդին ասել էր «Գնում եմ Մոսկվա Ալազանի գործով զբաղվելու», իսկապես որ այդպես էլ արել է: Այդ մասին Սիրվարդը մեզ հաղորդել էր իր նամակով: Գալուն պես եղել է Ֆադենի մոտ և խնդրել է նրա միջամտությունը: Ֆադենը նրան ասել է, որ դիմում գրի իր անունով և բնութագրի մեզ: Նախիրն մի շատ լավ և ուժեղ դիմում է գրել, որը Ֆադենը մակագրել և ուղարկել է գերագույն դատախազին, և այսպիսով մեր գործը տեղից շարժվել է: Մենք երեքս էլ 99%-ով հավատացած ենք, որ մեր արդարացման հարցը կասկածից վեր է: Ի դեպ, լրիվ արդարացրել են Վասյա Մալխասյանին՝ Թենգայի ամուսնուն, որը 20 տարի ուներ: 16 տարին նստած էր լազերում, իսկ հիմա արդարացված Մոսկվայում զբաղվում է կուսակցության մեջ իր վերականգնվելու հարցով:

Մեր գործերի վերաքննության ընդհանուր ղեկավար գեներալ Ժաբինի գրության հիման վրա այստեղ, Գրողների միության Լիտֆոնդից³⁶² բաց են թողել մեզ համար 600-ական ռուբլի: Լիտֆոնդում ասացին, որ արդարացման փաստաթղթերն ստանալուց հետո ձեզ ավելի լայն օժանդակություն ցույց կտանք:

Մի քանի խոսք Հենրիկի և Անիկի մասին (իր քրոջ աղջիկն ու փեսան. պարզաբանումն իմն է՝ Մ.Ալ.): Իմ Մոսկվա հասնելուց մի օր առաջ Հենրիկն իր ընկերոջ և Անիկի հետ եկել էին Մոսկվա իրենց տառերի գործով (մեր փեսա Հենիկ Մնացականյանը զբաղված էր հայկական տառերի մշակման և գեղեցկացման գործով): Անիկը գժի նման փաթաթվեց ինձ ու երկար-երկար հեկեկալով լաց էր լինում: Հանդիպման առաջին իսկ իրիկունը Հենրիկը ինձ ու Վաղոյին տարավ Մոսկվայի առաջնակարգ մի ռեստորան և հյուրասիրեց Մկրտիչյան ռազմախոսով: Երեկ էլ ինձ իրենց տունն էին հրավիրել. չտեսնված մի ճոխ սեղան էր բացել՝ թանկագին խմիչքներ, խաղողի թարմ թփով տոլմա (թուփը Անիկն էր իր հետ բերել) և այլն, և այլն: Գներալը, որն ինձ անցյալից ճանաչել է, մեծ ոգևորությամբ խմեց իմ և քո կենացը:

Անիկը երեկ ինձ համար որպես նվեր գնել էր մի լավ սարոշկա: Նա պետք է մի քանի օրից հետո վերադառնար, բայց հիմա ասում է «պիտի սպասեմ մինչև Մարտի գալը», չնայած զույգ երեխաները թողել էր Սիրվարդի մոտ: Ինչպես ես նկատում եմ, Հենրիկն այս մի քանի օրս օրական 200–300 ռուբլի փող է ծախսում: Վախենում եմ, որ նրանց ֆինանսները չդիմանան մինչև քո գալը:

Մարիետա Շահինյանի ամուսինը, որը մեզ երեք օր փնտրելիս է եղել, երեկ հազիվ կարողացավ հեռախոսով կապվել մեզ հետ: Մեզ հրավիրեց Մարիետա Շահինյանի դահան: Երևի վաղը գնանք:

Գրողների տանը հանդիպեցի Մարո Մարգարյանին, որը չտեսնված ջերմությամբ փաթաթվեց ինձ և անչափ ուրախացավ, որ մենք արդարացվում ենք:

Գալուս օրը հիվանդացա գրիպով, այդ վիճակումն էլ չորս օր է ինչ գնում եմ դատախազություն, Գրողների միություն հյուրասիրությունների: Ժամանակ

362 Գրականության ֆոնդ:

չունենալ տանը պատկերի և բուժվելու: Այսօր համեմատաբար լավ եմ զգում: Որովհետև ես ոչ մի բուժական ժամանակ չունեի գնալու Լև Բորիսովիչի քրոջ տուն, նրանց հրավիրեցի ինձ մոտ: Նրա քույր Ռաիսա Բորիսովնան գտնվում էր Լենինգրադում: Եկավ ամուսինը, որին մանրամասն պատմեցի Լև Բորիսովիչի, Էռնա Անդրենայի, Կլավդիա Պավլովնայի և Լիդայի մասին: Շատ դրական խոսեցի Էռնա Անդրենայի և Կլավդիա Պավլովնայի մասին: Տաքուովի նամակը ուղարկեցի փոստով: Մի օր հետո գիշերով եկան անկողնուց ինձ վեր հանեցին և դուրս տարան Զինան ու իր որդին: Հրավիրել են իրենց տուն, բայց գնալու ժամանակ չունեմ: (Զինան աքսորական օստիինի կինն է և մեր մոտ ընկերներից մեկը. ծանոթ. իմն է Մ.Ա.):

Այս բոլորից հետո անցնենք քո վերադարձին: Սիրտս մոկտում է, որ այս շոգերին մենակ ես գալու, բայց ինչ արած, այս վերջին դժվարությունն էլ հաղթահարիլ հետագայում երջանիկ ապրելու համար: Որքան կարող ես շտապիլ շուտ դուրս գալ Բոգուչանից և անպայման լավ ուղեկիցների հետ: Իրեր քիչ վերցրու: Իմ կարծիքով դռնակների բուրդը ծախիր կամ հակառակ դեպքում թափիր:

Ստրելկայից երբ շոգենավ նստես, շոգենավի մեջ հեռագրատուն կա, նստելուն պես հեռագրի Կրասնոյարսկ, որպեսզի քեզ դիմավորեն: (Այդ հեռագրի տեքստը գրում և դնում եմ այս նամակի մեջ, դու միայն ավելացրա շոգենավի անունը): Եթե հանկարծ նավահանգստում քեզ չդիմավորեն, վերցրու տաքսի և գնա հետևյալ հասցեով. ул Ленина №60, кв. 20, Գուրգեն Ստամբոլյցյանի մոտ: (Այս հասցեն հիմա ևեթ արտագրի բլոկնոտումը): Գուրգենից խնդրիր նախ լուսանկարները, ապա՝ քեզ թող տանի Հրաչի ու Զապելի տուն: Գուրգենն ու մյուս հայերը խոստացել են քեզ համար տոմս գնել և ճանապարհ դնել: Տոմսը կվերցնես Կրասնոյարսկ-Երևան: Կրասնոյարսկից դուրս գալիս Գուրգենին գրել կտաս երկու հեռագիր, մեկը իմ հասցեով՝ Москва, гостиница «Северная», ком. 76, Алазану³⁶³. երկրորդը Անիկին՝ Москва, Дурасовский переулок №7, кв 9, Агабекову для Аника³⁶⁴ (Այս հասցենները հիմա ևեթ գրի բլոկնոտումը): Հեռագրում նշել կտաս գնացքի համարը, որով դուրս ես գալիս Կրասնոյարսկից: Երկու հեռագիր տուր նրա համար, ո՞վ իմանա, գուցե ես կամ Անիկենք այստեղ չլինենք, մեկը տեղ չհասնի՝ մյուսը կհասնի: Իսկ եթե կհասնես Մոսկվա, և մեզանից ոչ ոք չի դիմավորի քեզ, ապա իրերդ տուր կամերախրանենիա³⁶⁵ և զանգահարի քաղաք (խնդրիր որ քեզ ցույց տան, թե ինչպես պետք է զանգահարել ավտոմատ հեռախոսով): Իմ հեռախոսի համարն է՝ Ի-1-00-48, կոմնատա³⁶⁶ 76: Այս համարով երբ կզանգահարես, քեզ կմիացնեն հյուրանոցի հետ, կասես և կկանչեն ինձ: Գեներալ Ագաբեկովի հեռախոսի համարը, ուր ապրում են Անիկենք, սա է՝ Կ-7-11-37: (Այս հեռախոսի համարն էլ հիմա ևեթ գրի բլոկնոտումը): Հաշվի առ այդ սկզբի «Ի» և «Կ» տառերը, առանց դրանց մեզ չես կարող գտնել:

363 Մոսկվա, հյուրանոց 'Մեկլերնայա, սենյակ 76, Ալազանին:

364 Մոսկվա, Դուրատովսկի նրբանցք 7, բն. 9, Աղաբեկովին՝ Անիկի համար:

365 Ուղեբեռի պահպանման սենյակ:

366 Սենյակ:

Գալուց առաջ Մաշկովից վերցրու իմ աշխատանքային գրքույկը, իմ և քո պրոֆմիության գրքույկները, ինձ և քեզ դուրս գրիր տնային գրքույկից: Բոգուչանից դուրս գալիս ինձ հեռագրիր: Մոտոյ ունեցիր 1000 ռուբլուց որ պակաս դրամ: Ուր որ հարկավոր է ավելորդ փող տալ, մի խնայիր, միայն թե լավ ու շուտ տեղ հասնես:

Եթե Մոսկվայի կայարանում մեզանից ոչ ոք քեզ չդիմավորի և հեռախոսով էլ մեզ չգտնես, ապա շարունակիր ճանապարհդ դեպի Երևան: Այդ նշանակում է, որ մեր կամքից անկախ, թե՛ Անիկենք և թե՛ ես, չենք կարողացել քեզ սպասել և գնացել ենք Երևան: Իսկ եթե մենք դեռ Մոսկվայում լինենք, թող քո Մոսկվա-Երևան տոմսը կորչի:

Եթե արդարացվեմ, բալիկ ջան, մենք փող շատ կունենանք և մենք միասին՝ դու, Անիկն ու Հենրիկը կգնանք Երևան:

Կարծում եմ, որ քեզ լրիվ կերպով պարզեցի քո ճանապարհորդության պլանը: Որքան կարող ես շուտ դուրս արի:

Բարևներ մեր բոլոր բարեկամներին

Համբույրներով քո՝ Ալազան

Համբուրում է նաև Վաղոն»:

* * *

Ալազանի ցրված ու անկապ նամակները ես վերագրում եմ նրա գործերի հաջողություններին և ամենօրյա գինովցած լինելուն, մանավանդ, որ նա ամբողջ իր օրն անցկացրել էր Գուրգեն Մահարու և Նորենցի հետ: Գուրգենը ոչ թե մեկ օր, այլ մեկ րոպե առանց խմիչքի չէր ապրի:

* * *

Մի քանի օրից Ալազանից ստացանք մի նոր հեռագիր, որով նա հաղորդում էր. «Մենք լրիվ արդարացված ենք, իրերդ ծախիր և դուրս արի Բոգուչանից»:

Այդ լուրը հիմնովին շուտ տվեց իմ էությունը: Հեռագիրն առած խելակորույս մեր ընկերների ու ծանոթների տները վազեցի և հեռագիրը ցույց տալով ասացի.

— Ալազանը արդարացված է, գնում եմ Երևան:

Նրանք առանց հեռագիրը կարդալու, իմ ասածի հիման վրա, արտասվում էին և ինձ համբուրում:

Մյուս օրը ես և Լև Բորիսովիչը սկսեցինք ծախել մեր ունեցվածքը: Տասը հավերի վաճառքից ստացվեց 500 ռուբլի: Մյուս իրերի համար գնորդ չգտնելով այն նույնությամբ հանձնեցի Էռնային: Նրանք տեսնելով, որ իմ ծախած իրերից մի շոշափելի գումար չստացվեց, իրենց մեկական ամսվա աշխատավարձը հանձնեցին ինձ: Կարծես թե ճամփա ընկնելու համար ամեն ինչ պատրաստ էր, բայց տայգան ուղիղ մեկ ամիս շարունակ նույն արագությամբ քշում էր իր կրակնաբաշ նժույգը, իսկ Անգարան դեռ ննջում էր իր սպիտակ ու հաստ վերմակի տակ: Ինչպե՛ս, ի՞նչ ճանապարհներով գնալ... մնում էր սրտատրոփ մի փոքր էլ սպասել:

* * *

Խորը քնած էինք: Կես գիշերին մի ուժեղ ու անսովոր խշռոց ինձ արթնացրեց, իսկ ես էլ՝ քնածներին: Առաջինը Էռնան արթնացավ և խողովոյունը խշռոցի կողմը դարձնելով ասաց.

— Ուռն, Անգարան շարժվեց, և քո ճանապարհները բացվեցին:

Նրանց բնակարանը ուղղակի Անգարայի ափին էր գտնվում, դրա համար էլ սառցաշարդը մի արտակարգ աղմուկով լսեցի: Անգարան կամաց-կամաց շաբաթների ընթացքում ազատվեց սառցադաշտերից և լողացող լեռնաշղթաներից: Սկսվեց սառցե մանր կտորների հոսքը: Դրսում կարծես երկինքը փուլ էր գալիս, արագությամբ ու մեծ փաթիլներով ձյուն էր տեղում և նույն վայրկյանին էլ հալվում էր: Ես շտապեցի գետափ: Տեսա խայտաբղետ մի բազմություն, հարայ-հրոցով, եչոյ ուղ³⁶⁷ գոռոռալով, մի հսկա կատեր իր բարձերով և իլիմկաներով հրում էին գետը:

Այո, առաջին կատերը, Անգարայի ափի սառցե բլուրները ճզմելով, մտավ գետը և քիթը ցցելով, հաղթական տեսքով կանգնեց նավահանգստում:

Այդ 1954 թվի հունիսի 22-ին էր:

Մենք հեռագրեցինք Ալազանին.

Москва, гостиница «Северна», ком. 76, Алазану.

Письмо и телеграмму получили. Маро выедет 22-ого июня катером.

Целуем Маро, Ծրնա և Лев³⁶⁸.

146. ԻՄ ԿՅԱՆՔԻ ԱՐՇԱԼՈՒՅԱԸ ԲԱՑԿԵՑ

«Միրելի բալիկ ջան, ուզում եմ սկզբից մինչև վերջ քեզ տեղեկացնեմ իմ վերադարձի մանրամասնությունները, որ դու հանգիստ լինես: Նամակս սկսում եմ Բոգուչանի նավահանգստում, հավանական է կվերջացնեմ Ստրելկայում, երբ հանդիպեմ «Մայակովսկի» նավին և նրա փոստին էլ կհանձնեմ:

Ձյան խոշոր փաթիլներին հաջորդեց սիբիրյան եղնաբույր ու պայծառ արևը: Ինձ ճանապարհ էին դնում Լև Բորիսովիչը, Էռնա Անդրեևնան, Սիմոն Իլյիչ Նամկալաձեն, Աստոն Վասիլիչ Կաբիսովը, Արամն ու Միշան և մեր մեծ եղբայր Ֆարմանյանը: Անգարայի բարձրադիր ափից թաշկինակներ էին թափահարում Կլավդիա Իլյինիչնան, Աննա Պետրովնան և շատերը:

Առաջին կատերն իր առաջին սուլոցով ազդարարեց իմ կյանքի արշալույսը, սուր քթով ճեղքեց Անգարայի մանրասառույցով զարդարված չքնաղ կուրծքը և առաջ շարժվելով՝ ուղղություն վերցրեց դեպի Կրասնոյարսկ քաղաք: Այդ 1954 թվի հունիսի 22-ին էր: Եկա լաց ու կոծով, գնում եմ ծափ ու ծիծաղով:

Բոգուչանում, ինժեներ Ումանսկոյ (որը ազատվել և Լենինգրադ է վերադառնում) և մի քանի այլ ծանոթների հետ կատեր նստեցի: Ես ու Ումանսկին որոշեցինք բարձրանալ ու թառել բարձի նորասարք և մաքուր կտուրին: Հինգ օր շա-

³⁶⁷ Կրկին, ևս մեկ անգամ:

³⁶⁸ Մոսկվա, «Սևերնայա» հյուրանոց, 76 սենյակ, Ալազանին: Նամակն ու հեռագիրը ստացանք: Մարոն դուրս կգա հունիսի 22-ին կատերով: Համբուրում ենք Մարո Էռնա, Լեւ:

րունակ, երբեմն բարկ արևի, երբեմն գետային մեղմ զեփյոռի, ձյան ու արձրևի տակ, կատերի պոչից կապված մեր բարձր լողում էր Անգարայի հանդարտահոս ու պղտոր ջրերում: Աստված մի արասցե, եթե Անգարան հուզվեր, առաջինը մենք նրա կատաղի ալիքների զոհ կդառնայինք: Վեցերորդ օրը հասանք Ստրելկա՝ երկու հսկա գետեր միացնող նավահանգիստ, այնտեղ, ուր Անգարան թափվում է Ենիսեյի մեջ, այնտեղ, ուր որդին գրկախառնվում է մոր հետ: Սպասասենյակում կանգնելու տեղ չկար: Ստիպված «Մայակովսկուն» սպասեցինք դրսում, ճամպարուկները մի պատի տակ դրած: Քիչ հեռոտ սկսվեց մի հորդառատ անձրև: Պաշտպանվելու ոչ մի միջոց չգտանք: Ստիպված մեր մեծ ու հաստ վերմակը հանեցի, մի կեսով ծածկեցի ճամպուրկները, մյուս կեսի տակ մենք մտանք: Գնալով անձրևն ավելի վարարեց և ավելի ջրառատ դարձավ: Մի տասնհինգ բոլեից դադարեց, և մենք չոր ու ցամաք դուրս եկանք վերմակի տակից:

Ումանսկին ցեխոտ ու թրջված վերմակը ողողեց Անգարայի պղտոր ջրերում և փռեց չորանալու Ենիսեյի ծաղկազարդ արևոտ ափին: Մենք «Մայակովսկուն» սպասում էինք չորս ժամից, բայց իմ բախտից տեղ հասավ երեք ժամից: Ահա և «Մայակովսկի» շոգենավը, որն իր հնչել շչակով ազդարարեց նավագնացության սկիզբը և հաղթական կեցվածքով, Ստրելկա նավահանգստում, երկու հսկա գետերի մեջտեղում կանգնեց: Սրանով, բալիկ ջան, ավարտվեց մեր ճանապարհորդության առաջին տուրը:

* * *

Սկսվեց երկրորդ տուրը: Հանկարծ մարդկային հեղեղն ինձ իր մեջ առած դեպի շոգենավը շարժվեց: Գնում էինք իրար սեղմրտելով, ծեր ու մանուկ տորբեյով, մազերս ու շորերս քաշքշելով: Մարդկային հոսանքը նավի միջանցքում սեղմված կանգնեց: Շարժվելու ոչ մի հնար, ոչ մի հույս, էլ ուր մնաց նամակը փոստը գցել:

Մեկ ու կես օր ոտքի վրա քնելով ու զարթնելով մոտեցանք Կրասնոյարսկ քաղաքին: Բայց ինչպե՞ս քայլել, ոտքերս ուռած, փղի ոտքեր են դարձել: Քայլում էի մեծ դժվարությամբ և առանց կոշիկների: Մի քանի ժամից շոգենավը կանգնեց Կրասնոյարսկի նավահանգստում և արագությամբ դատարկվեց: Ես չորս կողմ նայում և հայկական դեմք էի որոնում, բայց ոչ մի ծանոթ դեմքի չհանդիպեցի: Ընկա խորը մոլորի մեջ. «Միթե՞ Ստրելկայում տված հեռագիրս Ստամբուլյանը չի ստացել: Ո՞ր գնամ այս ցավոտ ու բորիկ ոտքերով»:

Ումանսկու թևը բռնած, դժվարությամբ քայլելով նավից դուրս եկանք: Ո՛վ զարմանք... հանդիպեցինք մի խումբ նախշուն աղջիկ-տղաների, որոնք մրջյունի պես թափվեցին մեզ վրա և վերցրին մեր ճամպուրկները: Ինձ, երկու կողմից թևանցուկ արած, տարան Մարքսի փողոց, №116 ա բնակարանը: Ընդունելությունը շատ ջերմ ու սիրալիք էր: Տանտիրուհին՝ տիկին Զաբելը, իմ ուռած ու բորիկ ոտքերը տեսնելով, իր մեծ կոշիկները տվեց ինձ, բայց այն հագնել չկարողացա, ոտքս չմտավ: Ստիպված քո ոտքի համարի չստեր գնեցի ու հագա: Այնպես որ, սիրելի բալիկ ջան, տունդարձն ինձ համար տանջանքներով սկսվեց: Ինչպես տեսնում ես, ինձ հանգիստ ու խաղաղ կյանք չի վիճակված:

Նամակդ սկսեցի Բոգուչանում, շարունակեցի Ստրելկայում և ավարտեցի Կրասնոյարսկում և հենց հիմա փոստին եմ հանձնում: Կարոտագին համբույրներով քո Մարո:

22.6.1954թ – 28.6.1954թ. Բոգուչանի-Ստրելկա-Կրասնոյարսկ»:

* * *

30.6.1954թ.

«Սկսվեց մեր ճանապարհորդության երրորդ տուրը:

Մեր հասնելու առաջին օրը տոմսի կապակցությամբ ոչինչ չկարողացանք անել: Ստամբուլցյանը դիմեց իր ծանոթուհուն, բայց բան դուրս չեկավ: Մյուս օրը Ումանսկին հինգ ժամ հերթի մեջ սպասելուց հետո, իրեն տոմս չհասավ: Ստիպված ցուցակագրվեց ամսի 30-ի համար, տեսնենք կճարի՞: (Նավահանգիստների և կայարանների խճողման և հերթերի առաջացման պատճառներն երկուսն էին. նախ՝ նավագնացության սկիզբն էր, երկրորդ՝ այդ տարում միլիոնավոր մարդիկ էին ազատվել բանտ ու աքսորից և վերադառնում էին իրենց տները: Դրա համար էլ այդպիսի քաոսային դրություն էր ստեղծվել):

Ես և Ումանսկին փոստում քեզ հեռագիր էինք տալիս, երբ ինձ մոտեցավ սև մագերով, սև աչքունքով մի կին և ասաց.

— Ներեցեք, Դուք հո գրող Ալազանի կին Մարոն չէ՞ք:

— Այո, Մարոն եմ, բայց Դուք ինձ այս հեռու-հեռավոր քաղաքում որտեղի՞ց գիտեք, — զարմացած ու ժպտալով ասացի ես:

— Ես Գևորգ Քոչարի կինն եմ: Ալազանը մեկ ամիս առաջ մեզ մոտ էր, նա ասաց, որ Դուք շուտով կլինեք Կրասնոյարսկում: Ես ուղղակի գուշակեցի, որ Դուք կլինեք, և չսխալվեցի: Գնանք մեզ մոտ:

— Շտրիսկալ եմ, մենք մի ծանոթ ընտանիքում արդեն տեղավորվել ենք:

— Այն ժամանակ գնանք մեզ մոտ ճաշելու, խոսելու և իրար հետ ծանոթանալու:

— Գնանք, — ասացի ես Ումանսկուն նրա հետ ծանոթացնելով:

Նա իր նիստուկացով և սովորություններով ինձ վրա հայուհու տպավորություն թողեց: Ճաշի ժամանակ մեզ հյուրասիրեց մանրագլուխ քյոֆթայով:

— Այս հայկական ճաշը Ձեզ Քոչանին է սովորեցրել, — հարցրի ես ժպտալով:

— Ո՛հ, ես գիտեի: Ես տարիներ շարունակ Հայաստանի տարբեր քաղաքներում ապրել և հայկական մի շարք ճաշեր եմ սովորել: Մի քիչ էլ, կիսատ-պռատ, հայերեն գիտեմ, այնպես որ ես կիսով չափ հայ եմ, դրա համար էլ հայի հետ եմ ամուսնացել, — ասաց նա ժպտալով ու կատակի տալով:

— Շատ էլ լավ եք արել, Քոչարը լավ մարդ է, Դուք շատ գոհ կմնաք նրանից:

Երեք ժամ Քոչարենց տանը նստելուց ու խոսելուց հետո, նրա հյուրասեր կնոջը շտրիսկայություն ասելով, գնացինք տիկին Ջաբելենց տուն: (Քոչարը քաղաքում չէր, գործով շրջան էր գնացել): Ալո ջան, բալիկ ջան, եթե ձեր գործերը

շուտ կավարտվի, խնդրում եմ մի երկու օր էլ ինձ սպասեցեք, առանց ինձ Երևան գնալը անհարմար է:

Անիկ ջան, թույթուշիկ ջան, Ալո պապարին լավ նայիր, նա շատ տանջված ու հոգնած է: Տեսնու՞մ ես ինչ հյուծված է, այդ բոլորը հոգեկան ծանր ապրումների հետևանք է: Նրան լավ կերակրիր, որ մի փոքր գիրանա, նոր Երևան մտնենք, թե չէ այդպես անհարմար է:

Առայժմ այսքանը: Ջերմ համբույրներ և բարևներ քեզ, Անիկին, Հենրիկին, Վադոյին ու Գուրգենին:

Ձեր Մարո»:

147. ԴԵՊԻ ՄՈՍԿՎԱ

Երեք օր Կրասնոյարսկում մնալուց հետո Ումանսկին երկու տոմս ձեռք բերեց: Ստամբուլյանից վերցրինք Ալազանի խնդրած լուսանկարները և Մոսկվա գնալու պատրաստություն տեսանք: Մյուս օրը ցերեկվա ժամը 12-ին մեր հայ աղջիկ-տղաները, ինչ խմբով որ նավահանգստում մեզ դիմավորել էին, նույն խմբով էլ բարձր տրամադրությամբ, կիթառի ու թառի նվագակցությամբ, մեզ ճամփա գցեցին դեպի Մոսկվա: Նրանց այդ վերաբերմունքը Ումանսկուն շատ դուր եկավ և նա ինձ դարձած ասաց.

— Մարի Մուրադովնա, ձեր հայերը ինձ շատ դուր եկան, նրանք բանտ ու աքսորում էլ իրար նկատմամբ շատ հոգատար և հարազատ էին: Եթե նրանցից մեկը կարիքի մեջ կամ հիվանդ էր, ձեռաց իրար օգնում, հարազատի պես խնամում ու ոտքի էին հանում: Մի խոսքով ձեր ազգային այդ լավ գիծը ինձ անչափ ուրախացնում է:

* * *

Այդ նույն բարձր տրամադրությամբ էլ հասանք Նովոսիբիրսկ, վեց տարի առաջվա ինձ ծանոթ քաղաքը: Այստեղ գնացքը պետք է մեկ ժամով կանգներ: Այդ առիթից օգտվելով մենք մտանք փոստ-հեռագրատուն և երկու տարբեր հասցեներով Ալազանին մեր Կրասնոյարսկից դուրս գալու մասին հեռագրեցինք: Բայց հեռագրի տեղ հասնելու համար չէինք երաշխավորում, քանի որ ընդունող աղջիկը շատ թափափված և փնթի ձևով ընդունեց մեր հեռագիրը: Դրան էլ միացավ այն փաստը, որ մեր գնացքը քիչ-քիչ ուշանում էր:

Տանջանքներից մեկն էլ այն էր, որ ես Մոսկվայում պիտի հրաժեշտ տայի իմ ողելից Ումանսկուն: Նա պետք է գնար Լենինգրադ, իսկ ես մենակ ու անօգնական պիտի թափառեի Մոսկվայի անծանոթ փողոցներում: Այս մտածմունքների մեջ էի, երբ մեր գնացքը հինգ ժամ ուշացումով հասավ Մոսկվա: Ես ու Ումանսկին հուզված մարդկային այդ հեղեղում Ալազանին էինք փնտրում, երբ իմ ակնաջին հասավ.

— Մարոն, Մարոն անցավ, — լսեցի Գուրգեն Մահարու մտերմիկ ձայնը:

— Վայ բալիկս, բալիկս եկավ, — ասաց Ալազանը արտասովելով, ինձ հետ գրկախառնվելով ու համբուրվելով:

— Մեզ էլ, մեզ էլ հերթ տուր, Ալո ջան, — ասաց Վաղարշակ Նորենցը ինձ հետ գրկախառնվելով ու համբուրվելով:

— Ա՛ն, ա՛ն, էս քո անհամբեր Ալոյիդ առ, — Ալազանին դեպի ինձ հրելով ասաց Գուրգեն Մահարին, — ձեր գնացքը պետք է Մոսկվա հասներ առավոտյան ժամը 6-ին, իսկ նա մեզ գիշերվա ժամը 3-ին դիվադադար արեց ու կայարան բերեց: Ահա ութ ժամ է թափառում ենք, և քո անպետք մարդը մի շիշ կոնյակ չառավ, որ քո կենացը խմեինք: Ասում է կխմենք և Մարոն մեր տեսադաշտից կվրիպի: Դե գնանք, գնանք, մի շիշ կոնյակ առ քո կենացը խմենք:

— Ապրի Ալոն, շատ ճիշտ է վարվել, դու որ խմես, բացի ուրիշի աղջիկներից ու կանացից, էլ ոչ մի Մարո չես տեսնի:

Ումանսկին մեզ մնաս բարով ասելով իր ճանապարհը շարունակեց դեպի Լենինգրադ: Ալազանն ու ես մեր խորին շնորհակալությունը հայտնեցինք նրանից լավ ուղեկցության համար: Երեք գրողներով շրջապատված, ասելով-խոսելով, Գուրգենի հետ կատակելով քայլում էինք: Հանկարծ գնացքի վագոններից մեկից լավեց կանացի անծանոթ մի ձայն.

— Գուրգեն... Գուրգեն, Գուրգուկենչիկ...

Չորսս էլ արագ դեպի լավոդ ձայնը շուտ եկանք:

— Վայ, Անտանինա, — ասաց Մահարին նրա հետ համբուրվելով և իր մանկանը գրկելով, — տղեք, ծանոթացեք կնոջս՝ Անտանինայի հետ: (Անտոնինան Մահարուց երկար ժամանակ նամակ չստանալով անհանգստանում և երեխան առած դուրս է գալիս Սիբիրից Մոսկվայում նրան փնտրելու: Բախտի բերմամբ թե պատահմամբ նրանք կայարանում իրար հանդիպեցին):

Ուրախությունս կրկնապատկվեց, Ալոն ինձ գտավ, Գուրգենը՝ Անտոնինային: Եվ այսպես, բոլոր կորածներս գտանք իրար, բարձր տրամադրությամբ տաքսի նստեցինք և ուղղություն վերցրինք դեպի «Մևետնայա» հյուրանոց: Ազատ տեղերի ոչ մի հույս, ուստի Անտոնինան գնաց Գուրգենի եղբոր, ես՝ Լև Բորիսովիչի քրոջ տուն, իսկ տղաները գիշերեցին իրենց հյուրանոցում: Ես ու Ալազանը գնացինք Լև Բորիսովիչի քրոջ տունը գտնելու: Բավականին փնտրելուց հետո կանգնեցինք մի եռահարկ շենքի դռան առջև և սեղմեցինք զանգի կոճակը:

Դուռը բացեց քառասունին մոտ, սևահեր և համակրելի մի կին:

— Ներեցեք, այստեղ է ապրում Ռախսա Բորիսովնան, — հարցրեց Ալազանը:

— Այո, ես եմ Ռախսա Բորիսովնան:

— Շատ ուրախ եմ, ահա Ձեզ մի նամակ Լև Բորիսովիչից, — ասաց Ալազանը ծրարը նրան մեկնելով:

Նա արտասովոր ծրարը վերցրեց, բացեց, կարդաց և արցունքները սրբելով շատ մտերմիկ տոնով ասաց.

— Իսնդրեմ ներս համեցեք:

Երբ տուն մտանք, ճաշասեղանը պատրաստ նա ամուսնուն էր սպասում: Քիչ հետո ներս մտավ նույնքան համակրելի նրա ամուսինը: Նա մեզ ամուսնու հետ ծանոթացնելով ասաց.

— Լև Բորիսովիչի մոտից են եկել, նրա ամենամոտ ընկերներն են:

—Շատ ուրախ եմ,—պատասխանեց նա երկուսիս ձեռքերը միաժամանակ բռնած դեպի ճաշասեղան տանելով:

Ճաշը սկսվեց: Առաջին բաժակը խմեցինք մեր ծանոթության, Լև Բորիսովիչի հետ մտերմության և ընկերության կենացը: Ապա սկսվեց սրտաբաց և մտերմիկ մի զրույց: Ճաշից հետո Ալազանը գնաց հյուրանոց, իսկ ես մնացի նրանց մոտ:

Առավոտյան ժամը 9-ին եկավ Ալազանը: Մի-մի բաժակ մեր բարեկամության կենացը խմելով, նրանց հրաժեշտ տալով գնացինք «Սևեռնայա» հյուրանոց, որտեղ մեզ սպասում էին Մահարին, Անտոնինան և Նորենցը:

Բախարակից երեք ընկերները՝ Վահրամ Ալազան, Վաղարշակ Նորենց, Գուրգեն Մահարի, արքայազնից Կոնստանտին Պալադի ճանապարհին, Մոսկվա, 1954թ. (Երեքն էլ նույն՝ 1936թ. օգոստոսին ձերբակալվել են, երեքն էլ 10 տարով արքայազնի Սիբիր, վերադարձել են՝ Երևանից 50 կմ հեռու ապրելու իրավունքով, երեքն էլ 1949թ. կրկին, հիմա արդեն ցմահ արքայազնի Սիբիր, և նույն թվականին էլ՝ 1954-ին, արդարացվել և միասին վերադարձել են Երևան):

148. ԴԵՊԻ ԵՐԵՎԱՆ

Մի քանի օր չարչարվելուց հետո Ալազանը Զինվորական դատախազության միջնորդությամբ Երևանի գնացքի հինգ տոմս ձեռք բերեց և ուրախ-ուրախ մեզ մոտենալով ասաց.

—Աղջիկներ, Երևան գնալու համար պատրաստվեցեք:

—Երևան ենք գնալու... բայց տուն ու տեղ չունենք,—կատակեց Գուրգեն Մահարին:

—Տան մասին չարժե մտածել, Գուրգեն ջան, կարևորն այն էր, որ արդարությունը ծնկի եկավ, ուրիշ ոչինչ մեզ պետք չէ: Կամաց-կամաց տուն էլ կունենանք, դաշան էլ հետը,—պատասխանեց Ալազանը բարձր տրամադրությամբ և Նորենցին դառնալով, նրա հոգու հետ խաղալով ասաց.

—Վաղո ջան, Վաղո, մեջներիս ամենաթեթևը դու ես, գնա մի տաքսի բեր:

Ալազանի խոսքերի վրա մենք բարձրաձայն ծիծաղեցինք: Քիչ հետո տաքսի նստած եկավ Վաղոն և ասաց.

— Կատակը մի կողմ դրած, շուտ-շուտ տեղավորվեցեք, որ գնացքից չուշանանք: Շատ մեծ դժվարությամբ տաքսի ճարեցի:

Շատ բարձր տրամադրությամբ ու կատակելով տաքսի նստեցինք.

— Բա կանվոյ... առանց կանվոյի ո՞ր եք գնում, չե՞ք վախենում, որ կայարանում ձեզ բանտարկեն ու լազեր ուղարկեն, — կատակեց Գուրգեն Մահարին:

Կատակը շարունակեց Ալազանը.

— Լազերն ու կանվոյը Բերիային նվիրեցինք, թող բարով վայելի իր նվերը:

Ավտոմեքենան, խինդ ու ծիծաղով լցված, դանդաղ սահում էր Մոսկվայի լայնարձակ և անմարդաշատ փողոցներով, իր վրա հրավիրելով մարդկանց ուշադրությունը:

— Այս ի՞նչ մարդիկ են, — հարցրեց անցորդներից մեկը:

Մյուսը թե.

— Հարբած, բարձրախոս, սևագլուխ կովկասցիներ են:

Հասանք կայարան:

— Տղերք, եկեք Գրողների միություն մի հեռագիր տանք և հայտնենք մեր վերադարձի օրն ու ժամը, տեսնենք որևէ մեկը կգա՞ մեզ դիմավորելու, — ասաց Գուրգեն Մահարին:

— Չարժե, — վրա բերեց Վաղարշակ Նորենցը, — նրանք դեռ իրենց սովերից են սարսափում, գուր փորձեր միք անի, ոչ մի գրող չի դիմավորի:

— Ես իմ քրոջն անպայման կհեռագրեմ, — ասաց Ալազանը և գնաց հեռագրատուն:

Հնչեց գնացքի վերջին զանգը: Մենք գրավեցինք մեր տեղերը: Գուրգենը, Անտոնինան, ես ու Ալազանը տեղավորվեցինք մի կուպեում, իսկ Նորենցը մի այլ կուպեում, բայց իր ամբողջ օրը մեր կուպեում էր անցկացնում, մեզ հետ ուտում, մեզ հետ հանգստանում և ուրախանում: Գնում ենք բարձր տրամադրությամբ, լավագույն հույսերով ու ցանկություններով: Մահարին, ըստ իր սովորության, գրպանում մի շիշ օղի պահած ուներ, հանեց դրեց սեղանին և ասաց.

— Տղերք ջան, բաժակներդ բերեք ձեզ «առյուծի կաթով» հյուրասիրեմ:

Երեք բաժակներն էլ լցվեցին արցունքանման խմիչքով: Բաժակները վեր բարձրացնելով ու իրար խփելով, Ալազանը ասաց.

— Մեր բոլորի ազատության և երջանկության կենացը: Ցանկանում եմ, որ բոլոր ազնիվ աքսորականներն էլ մեր օրին ու բախտին արժանանան և վերադառնան իրենց հայրենիք:

— Ամեն, — ասացինք մենք բոլորս միասին:

Սկսվեց աշխույժ ու բարձրաձայն խոսակցությունը. իրար ձեռ առնել, սրամտել, կատակել ու իրար հոգու հետ խաղալ: Խինդ ու ծիծաղով լցվել էր մեր կուպեն: Մեր ձայների վրա հարևան կուպեներից հավաքվեցին մեր կուպեի մոտ: Թեև ոչ մի բառ չէին հասկանում խոսակցությունից ու կատակներից, բայց և այնպես կանգնել նայում, մեզ հետ ժպտում ու ծիծաղում էին: Այդ ժամանակ մեր կուպե մտավ երիտասարդ և շատ համակրելի մի կին: Առանց մի որևէ ձևականության ասաց.

— Ես ուզում եմ ձեզ հետ ծանոթանալ: Ձեր ուրախ ու անհոգ բնավորությունը ինձ շատ դուր եկավ:

— Խնդրեմ, — ասացինք մենք տեղից վեր կենալով ու ես նրա ձեռքից բռնելով բերի իմ ու Ալազանի մեջտեղում նստեցրի:

Նա բարձրաստիճան գինվորականի կին էր: Նրան կոչում էին Մարի Սեմյոնովնա Գովորովա:

— Ներեցեք, ընկերներ, — մեզ դիմելով ասաց նա, — ձեր շարժումներից, նիստուկացից ես տեսնում եմ, որ դուք շատ ինտելեգենտ մարդիկ եք, բայց ձեր հնամաշ հագուստները, հյուծված ու տանջված դեմքերը ասում են, որ դուք աքսորից եք վերադառնում: Հենց այդ հանգամանքն էլ ինձ ստիպեց ձեզ հետ ծանոթանալ, — ասաց փափկասիրտ Մարիա Գովորովան արցունքները սրբելով:

— Ձեք սխալվում, — ասաց Գուրգեն Մահարին, որը միշտ զգաստ և հարգալից էր կանանց նկատմամբ:

— Ո՞ր աքսորավայրից եք գալիս, — հարցրեց Մարիա Գովորովան:

— Կրասնոյարսկի երկրամասի տարբեր աքսորավայրերից, — ասացի ես ու սկսեցի նրանց մեկ-մեկ ներկայացնել:

— Ընկեր Վաղարշակ Նորենցը՝ ծայրագույն Հյուսիսից, լայնահուն Ենիսեյի ափերիցն է գալիս: Ընկեր Գուրգեն Մահարին իր կնոջ՝ Անտոնինայի, իր դստրիկ Նազիկի հետ Ձերժինսկի ուայոնից են գալիս: Ես ու Վահրամ Ալազանը գեղատեսիլ Անգարայի ափերից ենք գալիս: Երեք ընկերներն էլ հայ նշանավոր բանաստեղծներ են:

Իմ ամբողջ ծանոթության ընթացքում նա արցունքներ էր սրբում և կամաց-կամաց ավելի էր մոտենում ինձ, ապա ինձ իր կրծքին սեղմելով ասաց.

— Դուք, սիրելիս, բոլորին ծանոթացրիք, բայց Ձեր մասին ոչինչ չասացիք:

— Իմ անունը Մարո է, ես ուրիշ ածականներ չունեմ:

— Այդ ի՞նչ է նշանակում:

— Այդ նշանակում է, որ ես ո՛չ բանաստեղծ, ո՛չ էլ քննադատ եմ, այլ շարքային մի մարդ եմ:

Երբ ես խոսքս ավարտեցի, նա տեղից վեր կացավ, առանց սեռի խտրության, բոլորիս հետ գրկախառնվեց, լաց եղավ ու ասաց.

— Օ՛, խեղճ ու տանջված մարդիկ, որքան եք տանջվել ու տառապել, որքան պիտի հանգստանաք, որ վերականգնեք ձեր կորցրած ուժերը:

Երբ մենք բավականին մոտեմացանք, պարզվեց, որ նա էլ աքսորական հարազատներ ունի, դրա համար էլ լիովին կիսում էր մեր հույզերն ու ապրումները: Նա գնում էր Կիսլովոդսկ, մայրը շտապ հեռագրով կանչել էր նրան: Նա մեզ թողեց իր Մոսկվայի հասցեն և ասաց.

— Հենց որ Երևանում կտեղավորվեք, խնդրում եմ այս խմբով ինձ հյուր գաք: Ես ձեզ հարազատի պես կընդունեմ: Գրեցե՛ք, գրեցե՛ք, անպայման գրեցե՛ք և ձեր գրքերից ինձ ուղարկեք: Ձեր տառապանքների մասին ես ուզում եմ կարդալ: Խնդրում եմ ասեք ձեր հասցեները:

— Մենք, սիրելի Մարիա, ո՛չ տուն ունենք, ո՛չ էլ հասցե, մենք թոչունների պես անտուն-անտեղ ենք, — ասաց Մահարին գուրգուրանքով, նրան իր թևի տակին սեղմելով:

—Ա՛խ, որքան մեղք եք,—ասաց նա արցունքները սրբելով:

Բոլորիս համբուրելով տղաների ուղեկցությամբ ցած իջավ գնացքից: Ոչ միայն Մարիա Գովորովան, այլ բոլորը, բոլոր այն մարդիկ, ովքեր ծանոթանում էին մեր կյանքին, տեսնում էին մեր հյուծված ու տանջված դեմքերը, խղճահարությամբ և արցունքներով էին դիմավորում մեզ:

* * *

Գնում ենք բարձր տրամադրությամբ, հայրենիքի և հարազատների կարոտով լեցուն և երջանկացած: Ահա և Լենինական քաղաքը՝ իր սահմանային Արփաչայ գետով: Հեովից երևում էին Հայաստանի հինավուրց մայրաքաղաք պատմական Ասիի ավերակները և նրան հսկող վեհաշուք գույզ Մասիսները: Գնում ենք բարձր տրամադրությամբ: Արփաչայի ափին մի պարարտ կով խախտեց տաճկական սահմանը և օրոր-շորոր, հաղթական կեցվածքով մտավ Հայաստանի Հանրապետության սահմանները:

—Տղերք ջան, տեսե՛ք, ինչ պարզ ու վճիտ են Մասիսները: Եկե՛ք մի-մի բաժակ խմենք Մասիսների, Հայաստանի և այս ըմբոստ կովի կենացը, որ մեզ հետ միասին ոտք դրեց հայրենիքի սահմանները,—ասաց Գուրգեն Մահարին՝ ծիծաղելով ու բաժակները լցնելով հայկական անուշաբույր կոնյակով:

Հեովից երևաց Երևանը: Դեռ Հոկտեմբերյանում տղաները գլուխները լուսամուտներից դուրս հանեցին Երևանը տեսնելու և ողջունելու համար: Գնացքը շփշփացնելով, դորդացնելով, թշնացնելով, ֆշացնելով, բարձր սուլոցով մտավ Երևան: Ահա կայարանը իր մարդկային ալեհույզ ծովով: «Հոգնած» գնացքը մի վերջին շունչ քաշեց, քթի երկու անցքերից տաք գուրշի փշտացնելով կանգնեց Երևանի կայարանում: Այդ 1954 թվականի հուլիսի 9-ն էր:

—Օ՛, Աստված իմ, մարդկային այս հեղեղում ո՞նց մերոնց գտնենք,—ասացի ես աչքերս չորս արած դես ու դեն նայելով:

—Հետաքրքիր է, բացի Ալազանի հարազատներից մեզ ուրիշ դիմավորողներ կլինե՞ն,—ասաց Վաղարշակ Նորենցը:

—Ո՛վ է գժվել, որ մեզ դիմավորի, կամ որտեղից գիտեն մեր վերադարձի մասին,—պատասխանեց Գուրգեն Մահարին:

Երևանի կայարանը ծփում էր մարդկային ալեհույզ ծովում և ծիծաղկոտ ծաղկեփնջերում: Առաջինը վագոնից դուրս եկանք ես ու Ալազանը, մեզ հետևեցին Մահարին՝ իր մանկանը գրկած և Աստոնինան: Ո՛վ զարմանք, մարդկային այդ ծովը ալեկոծվեց և բուռն ծափերով ու ծաղկեփնջերով մեզ դիմավորեց: Մենք հանկարծակիի եկանք, մի պահ մեր տեսածին չհավատացինք, այդ բոլորը մեզ չվերագրեցինք: Բայց փաստ էր, իրական փաստ:

Մեղրաճանճի պես մեզ վրա թափվեցին Ալազանի բազմաթիվ հարազատներն ու հայրենակիցները, իմ ընկեր-ընկերուհիները: Ասել, որ այդ բազմությունը հատկապես մեր համար էր եկել, ճիշտ չէր լինի: Նրանք եկել էին իրենց հարազատներին ու բարեկամներին դիմավորելու, բայց մեզ տեսնելով իրենց բուռն ծափերն ու ծաղիկները մեզ նվիրեցին:

Նույն մարդկանց քաղցր ժպիտների և ծաղկեփնջերի ուղեկցությամբ մենք գնացինք դեպի մեզ սպասող մեքենաները: Տասը տաքսիների շարասյունը շարժ-

վեց դեպի Մայիսյան փողոցի №64 բնակարանը՝ դեպի Ալազանի քրոջ տունը: Մեզ հետ հարյուրավոր ծանոթներ տեղավորվեցին Սիրվարդի հազար բարիքներով զարդարված ճոխ սեղանի շուրջը: (Մահարուն ընտանյոք հանդերձ և Վաղոյին տարանք մեզ մոտ, խեղճերն իջնելու տեղ չունեին: Մյուս օրը երկուսն էլ տեղավորվեցին «Երևան» հյուրանոցում՝ մշտական բնակության համար): Սկսվեց կերուխումը և կենաց բաժակները: Թամադայի պաշտոնին անցավ Ալազանի քրոջ ամուսին Մկրտիչ Տեր-Աբրահամյանը, և առաջին բաժակը բարձրացնելով ասաց.

— Վահրամ, Մարո, Գուրգեն, Աստոնինա, Նորենց, բարով եք եկել, ցանկանում եմ ձեզ առողջություն և հաջողություն ձեր հետագա գործերին, բարի վերադարձ:

Բոլորը հոտընկալա խմեցին մեր կենացը: Ապա խոսք վերցրեց միակ հայ գրող Սողոմոն Տարոնցը (այնտեղ էր նաև քուրդ գրող Ջասմե Ջալիլը) և ասաց.

— Սիրելի Ալո, Մարո, Գուրգեն, Վաղո, Աստոնինա, բարով եք եկել: Ափսոս այն 19 տարիները, որ դուք զուր տեղը կորցրեցիք՝ տառապելով բանտ ու քստորներում: Ձեզ այդ օրին հասցնողը ինքն ավելի վատ օրի արժանացավ: Այսուհետև ձեր հայրենիքն ու ժողովուրդը ձեզ գրկաբաց կընդունի և դուք կամաց-կամաց կվերականգնեք ձեր կորցրած ուժերն ու առողջությունը: Ձեր կենացը, ցանկանում եմ ձեզ խաղաղ կյանք, ուրախ օրեր ու տարիներ:

Ընդհանուր կենացներից հետո անցան մասնավոր կենացներին: Խմեցին յուրաքանչյուրիս կենացն առանձին-առանձին: Մեզ գովեցին, քաջալերեցին, խրատներ տվեցին, որից հետո սկսվեց երգն ու պարը: Պարում էր Սիրվարդը, պարում էին բոլորը, երգում էին բոլորը, ուրախ էինք բոլորս: Մեկ շաբաթ շարունակ Մկրտիչ Տեր-Աբրահամյանի և Սիրվարդի սեղանը բաց մնաց: Մարդիկ մեկ դռնից մտնում, մի-մի բաժակով մեր վերադարձը շնորհավորում և մյուս դռնից դուրս էին գալիս:

149 . ԶՐԱՎԵՐՆԵՐԻ ՏԵՂԱՏԱՐԱՓ «ԱՆՁՐԵՎԸ»

Սկսվեց հրավերների տեղատարափ «անձրևը»: Առաջինը մեզ իր տուն հրավիրեց արձակագիր Վախթանգ Անանյանը (նա հրավերն արել էր առանց տանտիկնոջը, վերջինս ամառանոցում էր): Վախթանգը մեզ հյուրասիրեց իր որսած լորերի ընտիր խորովածով: Ընդունելությունը հուզիչ էր, ջերմ ու անկեղծ: Մենք սեղանի շուրջ նստած պատմում էինք մեր կյանքի դառն օրերից և ծանր ապրումներից, իսկ նա ու իր հյուրերը հուզված արտասվում էին:

* * *

Մեզ հրավիրեցին Ալազանի բոլոր հարազատներն ու բարեկամները առանձին-առանձին: Մեզ հյուրասիրեցին Ալազանի գրական բոլոր ընկերները՝ Գեղամ Սարյանը, Սողոմոն Տարոնցին, Սիլվա Կապուտիկյանը, Անահիտ Սահիկյանը՝ իր հարսանիքին, Նաիրի Զարյանը, Հրաչյա Քոչարը, քանդակագործ Արա Սարգսյանը, կրկին Վախթանգ Անանյանը: Մեզ հրավիրեցին մեր միացյալ ընկեր-ընկերուհիներ Դերենիկ Սարոյանը, Կարո Չալաբյանը, Շուշանիկ Թովմա-

սյանը, Վարդուհի Օհանյանը, Արշալույս Հակոբյանը, Իսկուհի Տեր-Մկրտչյանը և շատ շատերը: Բոլորի մոտ էլ ընդունելությունը շատ ջերմ էր, բոլորն էլ մեզ ընդունում էին ուրախության արցունքներով և կարոտագին ջերմ համբույրներով:

Արտակարգ էր Մինասյան ընտանիքի ընդունելությունը: Այս ընտանիքը լավ էր տիրապետում մարդկանց ընդունելու և հյուրասիրելու ամենագեղեցիկ, ամենահուզական, ամենանրբին և հարազատ մոմենտներին, այդ իսկ պատճառով այդ օջախը տարիներ շարունակ հայ բարձրագույն մտավորականության «ակումբն» է եղել:

Մեզ հրավիրեց նաև Նաիրի Զարյանը: Հրավիրված էին Գուրգեն Մահարին տիկնոջ հետ, ես ու Ալազանը և Վ. Նորենցը: Ընդունելությունը շատ ջերմ և մտերմիկ էր, այնքան մտերմիկ, որ կարծես երեկվա մտերիմ ընկերները այսօր պատահաբար իրար մոտ էին հավաքվել:

Սկսվեց 19-ը տարի առաջվա խոսակցական ջերմ ու ընկերական մթնոլորտը: Նույն կատակները, նույն իրար ձեռ առնելը: Ինչպես վերը նշել եմ, Նաիրին բոլանների ազդեցության տակ ընկնող անհիշաչար մարդ էր, ինչ-որ նրա մտքով անցնե՜ր՝ նույնը նրա լեզվի ծայրին էր դրված: Թեև Գուրգենն ու Նաիրին մտերիմ ընկերներ էին, բայց բնավորության գծերով և ազնվությամբ բոլորովին տարբեր մարդիկ էին: Սկսվեց կերուխումը և կենաց քաղցր բաժակները: Բաժակաճառերում հիշեցին 1936–1938 թթ. ահավոր օրերն ու արհավիրքները: Նաիրին իր բաժակաճառում ասաց.

—Մենք՝ գրողներս, հիմարաբար հավատացինք կուսացության անունից խոսող, կուսակցական ապարատում նստած մի քանի բախտախնդիրների հորինած ստերին և զուր տեղը մեր ժողովներում ու մամուլում վարկաբեկեցինք ձեզ: Այդ մենք հասկացանք այն ժամանակ, երբ մեր ճշմարիտ խոսքին այլևս ոչ ոք չէր հավատում: Չնայած ձեզ դատեցին և աքսորեցին, բայց մենք՝ գրողներս, ձեռքներս ծալած չստեցինք: Երկու անգամ մեր ընդհանուր ժողովներում ձեր արդարացման հարցը դրել և համապատասխան որոշումներով վերադաս օրգաններին ենք ուղարկել, բայց դրական ոչ մի պատասխան չենք ստացել: Այդ բոլորը կարող է Մարոն հաստատել, ով եղել է մեր երկու դռնբաց ժողովներին և լսել է բոլոր գրողների ջերմ ու անկեղծ խոսքերը բանտարկված գրողների հասցեին: Ոչ միայն ես, այլ բոլոր գրողներն էլ համոզվել էին, որ ձեր բանտարկության մեջ թշնամական, ջարդարարական մատ կար խառնված: Խմում եմ ձեր կենացը, բարով եք եկել, սիրելի ընկերներ, ափսոս այն 19-ը տարիները, որ դուք անտեղի կորցրեցիք ձեր կյանքից:

Բաժակները շխկացնելով խմեցինք իրար կենացը: Ճաշից հետո Նաիրու հյուրնկալ ընտանիքին մնաս բարով ասելով փողոց դուրս եկանք զրոսնելու և թարմանալու: Նաիրու բաժակաճառը մեր մտքերի փոխանակության առիթ դարձավ և Ալազանը ասաց.

—Հիշո՞ւմ եք մեր վերադարձի օրերին գրողները խումբ-խումբ մոտենում էին մեզ և ասում՝ «ձեզ բանտ ու աքսորներ ուղարկողները Նաիրի Զարյանը և Հրաչյա Քոչարն են: Միշտ ձեզ վարկաբեկող և նվաստացնող հողվածներ էին գրում մամուլում և դանտսներ տալիս համապատասխան օրգաններում»: Ի՞նչ դա-

նոսների մասին է խոսքը, երբ նրանք մինչ օրս էլ չգիտեն մեր մեղադրանքի մասին: Ինչ դատանների մասին է խոսքը, երբ ես իմ գործին ծանոթացա, ոչ մի գրողի «դանտաի» չհանդիպեցի:

Հնայած երկուսն էլ այդ կարծիքին էին, բայց ընդհանուր ճնշման տակ Ալազանն ու Նորենցը սկսեցին Նաիրուն ու Քոչարին չբարևել և նրանց հետ չխոսել: Այդ դրությունը տեսնելով ես նրանց ասացի.

— Իսկ ինչո՞ւ միայն Նաիրուն ու Քոչարին, այդ դեպքում բոլոր գրողներին չպետք է բարևել: Բոլորն էլ ձեր մասին գրել և խայտառակ ելույթներ են ունեցել իրենց ժողովներում: Ես ինքս սեփական աչքով եմ կարդացել նրանց հոդվածները: Փոխանակ ուրիշի խոսքերին հավատալու գնացեք և կարդացեք 1936–1938 թվականների մամուլը, հատկապես «Գրական թերթը», և դուք կհավատաք իմ խոսքերի ճշմարտությանը:

Նույն խորհուրդը ձեզ եմ տալիս, իմ սիրելի ընթերցողներ, որով դուք կհամոզվեք իմ հուշերի ճշտությանն ու անկեղծությանը: Եթե սկսեցիք Նաիրին միամտաբար հավատացել է կուսակցության գլուխ կանգնած քաղաքական շառլատաններ (Ամատունի, Ակոպով, Մուղդուսի) Բերիայի կամակատարներին և մամուլում գրել ի վնաս ձեզ, ապա վերջում ոչ միայն Նաիրին, այլև բոլոր գրողներն էլ խորին համոզմամբ հավատացին, որ դուք թշնամիներ չեք և չեք էլ եղել, և շատ ափսոսացին ու ցավեցին, որ զուր տեղը ժողովներում և մամուլում վարկաբեկել են ձեզ: Ես հիշում եմ, մի անգամ 1945 թ., մյուս անգամ 1946 թ.-ն Գրողների միությունը ձեր արդարացման հարցը դրեց, հրաշալի որոշումներ հանեց, բայց ոչ մի արդյունքի չհասավ: 1946 թվի սկզբներին առանձին-առանձին ինձ մոտ եկան Նաիրի Զարյանն ու Վահան Գրիգորյանը և ասացին, որ ես մի դիմում գրեմ Գրողների միություն և խնդրեմ, որ Ալազանի գործերը վերանայեն: Ալազանի գործերի հետ կապված մյուս գրողների գործերն էլ կվերանայվի, ասացին նրանք և բավականին խոսելուց հետո գնացին: Եվ վերջապես, այդ Նաիրին չէր, որ իր հաց ու ջրով երեք ամիս շարունակ Մոսկվայում նստած, զբաղվել է ձեր արդարացման գործով: Իսկ ի՞նչ են արել իրենց հոդվածները Նաիրու վզին փաթաթող մյուս գրողները: Նաիրին գոնե քաջություն ունեցավ և ասաց իրենց սխալները, իսկ նրանք զբաղված են իրենց հանցանքը սրա-նրա վզին բարդելով: Ես Նաիրու երդվյալ պաշտպաններից չեմ, բայց ուզում եմ, որ դուք ճշմարտությունը իմանաք:

— Ճիշտ է, — ասաց Ալազանը, — գինվորական կոլեգիային առաջին փայլուն խոսքը մեր մասին Նաիրին է գրել: Եվ վերջապես մեկ ամիս շարունակ իր սեփական միջոցներով ոչ միայն կերակրեց մեզ, այլև քեզ ու Գուրգենին ուտից գլուխ հագցրեց, վերջում էլ յուրաքանչյուրիս 100-ական ռուբլի դրամ տվեց:

— Նաիրու ընկերասիրությունը ոչ ոք չի ժխտում, բայց եթե այդ խայտառակ հոդվածն էլ չգրեր, ավելի լավ կլիներ, — ասաց Վաղարշակ Նորենցը:

— Չէ, Վաղո ջան, մենք գրքի միայն մի երեսն ենք կարդում, — ասաց Ալազանը, — այն ժամանակ քաղաքական մթնոլորտը այնքան շիկացած էր, եթե մեզ չբանտարկեին, ընդհանուր ճնշման տակ գուցե մենք էլ այդպես վարվեինք:

— Դե լսեցեք մի զարմանալի դեպքի մասին պատմեմ, — ասացի ես, — դուք ինձանից լավ գիտեք Ստեփան Զորյանի չափված ու ձևած բնավորությունը: Մի օր

Սողոմոն Տարոնցի, Վաղարշակ Նորենց, Գեղամ Սարյան, Վահրամ Ալազան, 1955

բժշկական ինստիտուտ գնալիս հանդիպեցի ընկեր Զորյանին: Նա ինձ բարևելուց հետո ձեր մասին հարցնւփորձ արեց և վրդովված պատմեց հետևյալը. «Մի օր «Սովետական Հայաստան» թերթից ինձ առաջարկեցին բանտարկված գրողների մասին իմ խոսքը ասել: Ես գրեցի այնպես, ինչպես տղաներին գիտեի, այսինքն ոչ մի վատ բան չէի գրել նրանց մասին: Նրանք իմ հոդվածը շուտ էին տվել հոգուտ իրենց և առանց ինձ հետ համաձայնեցնելու տակին դրել էին իմ ստորագրությունը: Երբ ես թերթը կարդացի, վրդովված խմբագրություն գնացի և այդ կեղծիքի դեմ բողոքեցի, բայց ոչ ոք ինձ չլսեց»: Ընկեր Զորյանի հոդվածը ես իմ աչքով եմ կարդացել և զարմացել էի: Ահա քեզ «ընդհանուր ճշման տակ» ինչպես էին կեղծել ընկեր Զորյանի գրավոր խոսքը: Եվ վերջապես, դուք շատ լավ գիտեք ձեր շինծու և կեղծ մեղադրանքը՝ Բերիային տեղորի ենթարկելը: Ես հավատացած եմ, որ մինչ օրս ոչ մի գրող ոչինչ չգիտի ձեր մեղադրանքի մասին, էլ ինչ խոսք կարող է լինել գրողների՝ ձեզ վրա ցուցմունք տալու մասին: Այդ բոլորը Նաիրուն չսիրող գրողների խոսքերն են, ուրիշ ոչինչ:

— Ճիշտ է, իմ գործերի քննության ժամանակ ես ոչ մի գրողից և ոչ մի ցուցմունք չգտա այնտեղ, — ասաց Ալազանը³⁶⁹:

— Միակ գրողները, որոնք ինձ հանդիպելիս բարևում և ձեր մասին հարցնւփորձ էին անում, դա Նաիրին, Ստ. Զորյանը, Արշալույս Բաբայանը, Հրաչյա Հովհաննիսյանը և Վահան Գրիգորյանն էին, մնացածները ինձ տեսնելիս ճանփան թեքում և տաս կիլոմետր հեռու էին փախչում:

Գիշերվա ժամը երկուսին մեր շիկացած վեճն ավարտվեց, և մենք տուն գնացինք:

³⁶⁹ Ալազանի քննչական գործում տարբեր գրողներից բավականաչափ վարկաբեկող ցուցմունքներ կան, բայց դրանք բոլորը արդեն ձերբակալված գրողների ցուցմունքներ են, և սեփական փորձով Ալազանը լավ գիտեր, թե չեկիստների կողմից ինչպես էին դրանք ձեռք բերվում: Ձերբակալված և չեկիստների կողմից կազմված ցուցմունքների տակ ստորագրած մարդիկ դրանք «ցուցմունք» չէին համարում և դրանց «հեղինակներին» ստորագրողների հետ չէին նույնականացնում: Բարոյապես շատ ավելի ծանր էին տանում իրենց գործընկերների՝ մամուլում հրատարակված վարկաբեկող հոդվածները:

Մարո Ալազան, 1955թ., Ծաղկաձոր

* * *

Մյուս օրը Ալազանը գնաց Գրողների միության գրադարան, վերցրեց «Գրական թերթի» այդ տարիների կոմպլեկտները և կարդաց իրենց մասին գրված հոդվածները։ Տուն մտնելով շատ հուզված ասաց.

— Այո՛, բալիկ ջան, դու շատ ճիշտ ես, չգտա մի գրող, որ մեզ հայիոյած չլի՛ներ, միայն մի մասն ավելի բարեխիղճ է հայիոյել, մյուս մասն ավելի անբարեխիղճ։

Մյուս օրը մեզ մոտ եկավ Նորենցը։ Ալազանը նույն հուզմունքով ասաց.

— Վաղո ջան, գնա՛, գնա դու էլ կարդա 1936–1938 թվականների «Գրական թերթի» կոմպլեկտները և մարդու և ընկերոջ ճանաչիր։ Չգտա մի գրող, որ մեր մասին իր խայտառակ խոսքը ասած չլիներ։ Եվ ի՛նչ խոսքեր... իմ մասին՝ Խանջյանի ձեռքի թաշկինակ, քծնող, դաշնակցական սրիկա, տրոցկիստ, նացիոնալիստ։ Ի՛նչ փաստերի հիման վրա են այդ խոսքերը գրել՝ չեմ հասկանում։ Ակսելի մասին՝ մի դրա լեզվին նայեցեք, նացիոնալիստ, դաշնակցական սրիկա... և նման խայտառակ խոսքեր որքան կամենաս։

Երբ նրանք իրենց սեփական աչքով կարդացին իրենց մասին գրապարտչական հոդվածները, եկան այն եզրակացություն, որ Նաիրին միակը չէր և նորից սկսեցին նրան բարևել և հետը խոսել։ Նրանք եկան այն եզրակացության, որ թեև Նաիրին հայիոյել է, բայց իրենց արդարացման համար երկարատև ճիգ ու ջանք է գործադրել և իրենց նորից կյանքի է կոչել։

* * *

Մեր վերադարձի վեցերորդ ամիսն էր, բայց հրավերների շղթան գնալով ավելի էր ձգվում ու ավելի երկարում։ Փողոցն անցնել անհնար էր, ամեն քայլա-

փոխում գրկախառնություններ և համբույրներ, ուրախության արցունքներ և հրավերներ: Անցնում էինք Աբովյան փողոցով, երբ հանդիպեցինք Ավետիք Իսահակյանին: Նա ժպտալով և հարգանքով մեզ բարևեց: Ես նույն հարգանքով ու ժպիտով պատասխանեցի նրան, իսկ Ալազանը նրա բարևին ոչ մի արձագանք չովեց, գլուխը հակառակ կողմը շոտ տալով անցավ:

— Այո, — զարմացած հարցրի ես, — ինչո՞ւ Իսահակյանի բարևին չպատասխանեցիր, չնկատեցիր, թե...

— Դիտմամբ չպատասխանեցի, որ նա զգա իր հակամարդկային արարքը:

Մի երկու օրից նորից հանդիպեցինք: Նա նորից բարևեց և միայն ինձանից պատասխան ստացավ: Ալազանը շատ էր խոցված նրան գրած իր 1947 թվի նամակի կապակցությամբ և ոչ մի կերպ չէր կարողանում նրան ներել իր հակամարդկային արարքի համար:

1954 թվականի դեկտեմբերի 31-ն էր: Մենք գրողներով շրջապատված ինչ-որ հարցի շուրջ տաք-տաք խոսում էինք: Այդ ժամանակ մեր խմբին մոտեցավ Ավ. Իսահակյանը և մեզ դիմելով ասաց.

— Ալազան ջան, ես կցանկանայի, որ այսօր դու ու Մարոն իմ հարկի տակ դիմավորեիք Նոր տարին:

— Ես այսօր պետք է քրոջս հարկի տակ գտնվեմ, քսան տարի է, ինչ նրա հետ Նոր տարին չեմ դիմավորել, — ասաց Ալազանը:

— Խնդրում եմ մի երեք ժամով մեզ մոտ նստեք, հետո էլ կգնաք ձեր քրոջ մոտ, — ասաց ընկեր Իսահակյանը:

— Լավ, — ասաց Ալազանը:

Երբ մենք գրողների խմբից հեռացանք, Ալազանը ինձ ասաց.

— Եթե այդքան մարդկանց մոտ չհրավիրեր, ես նրան կտրականապես կմերժեի: Ոչինչ, Մարո ջան, գնանք, ես նրանից փոքր մարդ եմ, հարգենք մեր գրականության նահապետին, մոռանանք նրա հակամարդկային արարքները: Ես հիշաչար մարդ չեմ:

Երեկոյան ժամը 9-ին սեղմեցինք նրա առանձնատան զանգի կոճակը: Դուռը բացվեց և մեզ դիմավորեցին տիկին Սոֆին և ընկեր Իսահակյանը: Մենք նրանց հետ ողջագուրվեցինք և չորսս էլ լաց եղանք: Վարպետն արցունքները սրբելով, ինձ ու Ալազանին թևի տակին առնելով ասաց.

— Ալազան ջան, սառույցը կոտրվեց, այսուհետև դուք կլինեք իմ հարգարժան և մշտական հյուրերը: Գիտեմ, սիրելիս, դու ինձանից շատ նեղացած ես: Նեղացիր ոչ թե ինձանից, այլ այն ժամանակներից և պայմաններից, որում ապրում էի ես: Ներիր ինձ, սիրելիս, ներիր, ես քո հանդեպ մեղավոր եմ:

Հետո փաթաթվեց Ալազանին և մեզ թևանցով արած, խոսելով տարավ և սեղանի վերնամասում նստացրեց, ինքն էլ տեղավորվեց մեր երկուսի մեջտեղում: Այնտեղ էին գրողներ Մահարին և Նորենցը, ակադեմիկոս Աշոտ Հովհաննիսյանը, քանդակագործ Ուրարտու Քոչարը և այլ ակադեմիկոսներ, արտիստներ և բժիշկներ, որոնց ես չէի ճանաչում:

Վարպետի ուրախ հարկի տակ մնացինք մինչև գիշերվա 12 և կեսը, որից հետո նրանց հրաժեշտ տալով՝ գնացինք Սիրվարդենց տուն, ուր անհամբեր մեզ էին սպասում:

—Ալազան, ես խնդրում եմ վաղն էլ գաք, մի քիչ խոսեմ ու հանգստանամ, հոգիս շատ է խռովյալ:

Ալազանը նրան չմերժեց: Մյուս օրը նորից գնացինք Վարպետի տուն:

* * *

Մեր վերադարձի երկրորդ օրը հնչեց Ալազանի քրոջ տան դռան զանգը: Ներս մտան մեր սիրելի Ռուզաննա և Էմմա Վարդանյանները: Իրար խառնվեցին լացն ու ծիծաղը, գրկախառնություններն ու արտասուքը, որին հաջորդեցին կենաց բաժակները:

Մի քանի օր հետո եղանք Վարդանյանների հարազատ հարկի տակ: Այնտեղ էր ՍՍՀՄ ժողովրդական արտիստ Հրաչյա Ներսիսյանը: Նա մեզ տեսնելով ծոխ թեթևությամբ վեր թռավ տեղից, ու վայ, Ալազան ջան—ասելով սկզբում Ալազանի, ապա ինձ հետ գրկախառնվելով, համբուրվելով, մեր թևերը մտած դեպի նախօրոք պատրաստված սեղանը տանելով, բաժակը կոնյակ լցնելով ասաց.

—Առաջին բաժակը խմենք մեր սիրելի Ալազանի և նույնքան սիրելի մեր հերոս Մարոյի կենացը: Բարով եք եկել, իմ սիրելիներ, ձեր չարչարանքը ապաշխարանք ըլլա, ցանկանում եմ ձեզ առողջություն և հաջողություն ձեր հետագա գործերին: Երկուսդ ալ մարդ եք մեծատառով, կեցցեք: Ալազանը մեր մտավորականության յարանների դեղ ու դարման անողն էր, ով ինչի կարիք ուներ Ալազանին կղիմեր և նրանից կստանար իր վերքին իսկական դարմանը: Ալազանը մեծ ուժ էր մեր երկրի, հատկապես մեր մտավորականության համար, բայց ափսոս, որ անոր ուժերը անտեղի ջլատեցին: Ալազան ջան, կենացդ:

Բաժակները բռնած, իրար թև մտած համբուրվեցին ու խմեցին:

—Մարո ջան, գենացդ, դու հայ գնոջ հերոսական դիրքար ես: Այդ ահավոր օրերուն անսասան մնալ և Սիբիր գնալ ամուսնու ետևից, սա իսկական հերոսություն էր, գենացդ, սիրելիս,—ու ճակատս համբուրելով խմեց:

Բաժակաճառերը հիմնականում իմ անվան շուրջն էին պտտվում: Խուսափելով ինքնագովությունից, ես այդ մասին լռում եմ: Շնորհակալական վերջին խոսքն ասաց Ալազանը: Երկար ու բարակ իմ գովքն անելուց հետո իր խոսքն ուղղեց Ռուզաննային և Էմմային:

—Արդյո՞ք հերոսական չէր այն արարքը, որ Ռուզաննան ու Էմման այդ սարսափելի տարիներին տանն էին պահել «հակահեղափոխական» Ալազանի ստեղծագործությունները:

Մինչև Ալազանը նրանց մասին խոսում էր, Էմման գնաց և բերեց արգելված ստեղծագործությունները և դրեց սեղանին:

—Ես անսահման շնորհակալ եմ իմ երկու քույրերից: Երկուսի փոխարեն ես այժմ չորս քույր ունեմ հանձին Սիրվարդի, Ռուզանի, Էմմայի և Նուշիկի: Իմ հրաշալի քույրերի կենացը:

Բոլորս ոտքի կանգնեցինք և խմեցինք մեր քույրերի կենացը:

Ալազանից հետո նորից խոսեց Հրաչյա Ներսիսյանը և երեք խոսքից մի բաժակաճառ ասաց.

—Մեր սիրելի Ռուզիկը երեք անուղղելի «թերություններ» ունի. առաջին՝

անսահման համեստ է, երկրորդ՝ անսահման ազնիվ է, երրորդ՝ չափը կորցրած բարոյական է:

Նրա խոսքերի վրա մենք բարձրաձայն ծիծաղեցինք և բռնի ծափերի տակ խմեցինք Ռուզաննայի կենացը:

Այո, սիրելի ընթերցող, մեր երկու քույրեր Ռուզանն ու Էմման իսկական ազնվության և բարոյականության տիպար են, նրանք մարդ են մեծատառով:

Ձախից աջ Կարո Չալարյան, Մարո և Վահրամ Ալազանյան, Երևան, 1955թ.

ԻՄ ԿՅԱՆՔԻ ՈՂԲԵՐԳՈՒԹՅԱՆ ՀԻՆԳԵՐՈՐԴ ԷԶԸ

Երկար տարիների բանտն ու աքսորը Ալազանին հասցրել էին հիպերտոնիայի՝ արյան ճնշման բարձրացմանը: Բժիշկները վաղուց էին նրան զգուշացրել, որ անցնի անկողնային ռեժիմի, բայց նա ոչ մի կարևորություն չէր տալիս նրանց խոսքերին: Աքսորից վերադառնալուց հետո նրա առողջական կյանքում դեպի լավը ոչ մի փոփոխություն տեղի չունեցավ: Դեռ ավելին, մշտական հրավերների պատճառով հաճախակի խմում էր, ծխելը միշտ կար ու կար: Ամեն օր այս կամ այն գործի կապակցությամբ ելույթներ էր ունենում: Գիշերվա քունը նույնպես խախտված էր: Չնայած բազմաթիվ նախազգուշական միջոցների նա գիշերներն արթնանում և ինձանից թաքուն աշխատում էր: Նա ձգտում էր քսան տարվա կորուստը մեկ տարում գտնել, հասնել ընկերներին և առաջ անցնել:

* * *

1957 թվի մարտի 10-ն էր: Առավոտյան վաղ արթնացանք: Ալազանի տրամադրությունը շատ բարձր էր: Որոշեցինք գնալ խանութներ և գնումներ կատարել

մեր նոր բնակարանի համար: Նա նստեց սափրվելու: Ես նախաճաշի պատրաստություն էի տեսնում: Նա սափրվելուց հետո ասաց.

— Մարո ջան, արի ծոծրակս սափրիր:

Ես սկսեցի սափրել: Նրա դեմ ու դեմ նստած էր մեր դուստրը՝ չորսամյա Հասմիկը, և խաղում էր տիկնիկների հետ: Երեխան, նկատելով հոր դեմքի այլափոխությունները, տագնապալի ձայնով ասաց.

— Մամա, մամա, պապայի աչքերին նայիր, բերանից ջուր է թափվում:

Ես սարսափահար նրա դեմքին նայեցի: Օ՛, Աստված իմ, սրան էլ ինձ արժանացրիր: Այո, կատարվել էր անխուսափելին՝ կաթված: Ես ինձ մի պահ կորցրեցի, բղավեցի, մարդկանց օգնության կանչեցի, բայց ինձ ոչ ոք չլսեց, ոչ ոք օգնության չեկավ: Մենակությունն ու նրան օգնելու ցանկությունն ինձ ուշքի բերեց: Հասմիկի հետ նրան ցած իջեցրինք աթոռից և պատկեցրինք գետնին: Ես դեպի հեռախոսը վազեցի շտապ օգնություն կանչելու: Շփոթությունից և գլուխս կորցնելուց հեռախոսի համարը մոքիցս թռավ: Հասմիկը ինձ հիշեցրեց և վազեց հարևաններին կանչելու: Մինչ ինձ օգնության կհասնեին, ես նրա դեմքին ջուր ցանեցի, մարմինը ազատեցի հագուստի կապանքներից: Պուլսը բռնեցի, բայց ձեռքերիս ու մատներիս դողից պուլսի զարկերը չզգացի: Ներս մտան հարևաններս՝ բժշկուհի Գոհար Վարդանյանը, իր աղջիկ Ջուլիետան և իր փեսա Էդիկը: Նրանց հետ միասին հիվանդին տարանք և դրեցինք իր անկողնում:

— Պուլսը, պուլսը բռնեք, — ձեռքիս դողից պուլսը չէի զգում:

— Պուլսը շատ լավ է խփում, ապա մի նորից շոշափիր:

Ես շոշափեցի: Այո, պուլսը խփում էր դանդաղ և անհամաչափ զարկերով, այդ ինձ որոշ չափով հանգստացրեց:

Նրա հիվանդության լուրը կայծակի արագությամբ տարածվեց քաղաքով մեկ: Ներս մտան նրա հարազատները, հարևաններն ու ընկերները: Ներս մտան նաև բժիշկները՝ ներուպատոլոգ պրոֆեսոր Արշակ Հակոբյանի գլխավորությամբ: Բոլորս բժիշկներին շրջապատած, ականջներս սրած սպասում էինք նրանց վերջնական դիագնոզին:

— Հիվանդի սենյակն ազատել և մեզ հնարավորություն տալ աշխատելու, — ասաց պրոֆեսոր Արշակ Հակոբյանը:

Բացի ինձանից բոլորը դուրս եկան, տեղավորվեցին մյուս սենյակներում և պատշգամբում, սպասելով բժիշկների վերջնական եզրակացությանը:

— Մարո՛, պատմիր, ինչպե՞ս տեղի ունեցավ դեպքը, — ասաց պրոֆեսոր Արշակ Հակոբյան (բժշկական ինստիտուտի իմ դասախոսը):

Ես մանրամասն պատմեցի կատարվածի մասին: Նրանք սկսեցին հիվանդին քննել և բարձրաձայն իրենց կարծիքը իրար հայտնել.

— Պուլս կա, բայց զարկերը թույլ են և անհամաչափ, ձախ կողմում զգացողություն չկա, կաթվածը ձախ կողմից է:

— Լույսի ոչ մի ռեակցիա, տեսողությունը վնասված է:

— Ձայնային ոչ մի ռեակցիա, լսողության խանգարում:

— Ծոռոտները չեն շարժվում, ուտելու կարողության կորուստ:

Բժշկական եզրակացություն՝ կաթված մեծ մասշտաբի, գիտակցության լրիվ կորուստ:

Ինձ կարգադրեցին.

1. Ապահովել հիվանդի կատարյալ հանգիստը, Ձեզանից բացի հիվանդի մոտ ոչ ոք չմտնի:

2. Ամբողջ օրը հիվանդին պահել մթության մեջ, փակել պատուհանները, լույսի ոչ մի շիթ ներս չջափանցի:

3. Հիվանդի հետ ոչ մի բառ չփոխանակել, լուռ նրա մոտ մտնել և լուռ դուրս գալ:

4. Մշտապես հիվանդի ոտքերի տակ դնել տաք գրեկա:

5. Հիվանդին սրկել կարդիամին, գլյուկոզա և կամֆորա:

Ես, ծայրաստիճան հուսահատված և ուժասպառ, դռան մոտ կանգնած Սիրվարդի գիրկն ընկնելով, արտասվելով ասացի.

— Գիտակցության կորուստ, լսողության կորուստ, ուտելու կարողության կորուստ: Կաթված մեծ մասշտաբի և գիտակցության լրիվ կորուստ: Էլ ինչ մնաց, միթե այսքան ծանր հիվանդը կարող է ապրել: Չէ, չէ, կորցրեցինք, կորցրեցինք մեր հարազատին, Սիրվարդ ջան:

Ապա հարբածի պես օրորվելով դուրս եկա, սպասողներին և հարազատներին հայտնեցի բժիշկների վերջնական դիագնոզը և խնդրեցի, որ հիվանդին ոչ ոք չայցելի և նրան հանգիստ թողնեն:

— Խեղճ մարդ, կյանքում մի լավ օր չտեսավ, գոնի մի քանի տարի ապրեր, մի լավ շունչ քաշեր նոր... ափսո՛ս, ափսո՛ս, — ասելով, ինձ համբուրելով, մխիթարական մի քանի խոսք ասելով նրանք գլխահակ դուրս գնացին:

Վերջ ամեն տեսակ սպասումներին: Նա վերջնականապես գամվեց անկողնուն, իսկ ես՝ նրան: Սկսվեց ինձ համար տառապանքների՝ անքուն գիշերների, տանջալի և հոգեմաշ ցերեկների մի ահավոր շարան:

* * *

Դալկացած, աչքերը փակ, ձեռքերը կրծքին դրած, լուռ ու անշարժ պառկած էր մայրս, քույրս, եղբայրս և ամեն տեսակի հարազատությանը փոխարինողը, շունչ ու կյանք պարզևողը, անփոխարինելի, անզուգական ընկերս, իմ սիրելի Ալոն: Ես ու Սիրվարդը լուռ ու հուսահատ, նրա կողքին նստած անձայն լալիս ու մղկտում էինք: Այդ օրը մենք նստած լուսացրինք: Ամբողջ գիշեր նրա կողմից ոչ մի ձայն, ոչ մի պահանջ, բնական պահանջները իրենից անկախ կատարվում էին անկողնում: Խնամում էինք ինչպես մեկ ամսական երեխայի, նրա նման անօգնական, նրա նման անգիտակից էր իմ բալիկը: Ես ամեն օր կատարում էի բժիշկների նշանակումները, դեղեր տալիս, սրսկումներ անում, իսկ Սիրվարդը արտասավալի աչքերով, լուռ, բոլոր գործերում օգնում էր ինձ:

* * *

Լույսը բացվեց, բայց իմ հոգում ու սրտում խավար էր դեռ: Տխուր, լուռ ու անձայն մտնում էին նրա հարազատներն ու ընկերները: Ուտքերի թաթերի վրա քայլելով ներս մտավ Ավ. Իսահակյանը: Կռացավ, նրան համբուրեց և արտասվելով դուրս եկավ: Ներս մտավ Նաիրի Զարյանը, լուռ ու գլխահակ մի քանի րոպե

նրա սնարի մոտ կանգնեց, նայեց, նայեց և արցունքները սրբելով դուրս եկավ: Անշշուկ նրան մոտեցան Ռուզաննա Վարդանյանը, Արտո Եղիազարյանը, Սիլվա Կապուտիկյանը, Էդվարդ Թովփյանը, Հրաչյա Հովհաննիսյանը, Հրաչյա Քոչարը, Հմայակ Սիրասը և շատ-շատերը: Լուռ կանգնեցին նրա մահճակալի մոտ երկու կողմերում, նայեցին, նայեցին, կանայք արտասվեցին, իսկ տղամարդիկ իրենց հոգում լացեցին, ինձ մնաս բարով ասելով գնացին: Սրտաճմլիկ էր Հովհաննես Շիրազի մուտքը: Նա սենյակի դուռը բացեց և ծնկաչոք մինչև նրա մահճակալը գնալով ասաց.

—Դու իմ սուրբն ես, ես քեզ մոտ ոտքով գալ չեմ կարող:

Նա ծնկաչոք գնաց դեպի հիվանդի մահճակալը, ապա ափերի մեջ առավ իր ուսուցչի գեղեցիկ ու անգիտակից գլուխը, մանկան պես հոնգուր-հոնգուր լաց լինելով համբուրեց նրա ճակատն ու զույգ այտերը և անխոս ու վրդովված դուրս եկավ նրա մոտից:

* * *

Երկրորդ գիշերն էր, ինչ ես ու Սիրվարդը վշտահար, լուռ ու տխուր նրա սնարի մոտ նստած հսկում էինք նրան, բայց նրա կողմից ո՛չ մի ձայն, ո՛չ մի պահանջ: Հիվանդի սենյակը մթնացրինք ու մյուս սենյակը գնացինք, բայց ուշքներս ու լսողություններս հիվանդի կողմն էր: Չորս օրվա լռությունից հետո, ո՛վ զարմանք, ականջիս հասավ Ալազանի ուժասպառ և նվաղուն ձայնը: Լսողությանս չհավատալով, հալոցինացիա համարելով զարմացած Սիրվարդին նայեցի:

—Այո, ախպերս է, մեռնեմ Աստծու գործությանը:

Մենք միասին, սրտի տրոփյունով, ամբողջ մարմնի դողով հիվանդի սենյակը վազեցինք: Ես մեկ, Սիրվարդը մյուս կողմից, նրա գլուխը գրկած լուռ արտասվում ու համբուրում էինք: Նա մեր գոյությունը չզգալով, չգիտակցելով, հանկարծ գնդացիի արագությամբ «Մա... մա... մա... մա...» կանչեց:

—Այստեղ եմ, Ալո ջան, այստեղ եմ. բալիկ ջան, ի՞նչ ես ուզում,—հարցրի ես:

—Մա... մա... մա...,—եղավ նրա պատասխանը:

—Այստեղ եմ, Վահրամ ջան, այստեղ եմ, ախպեր ջան,—ասաց Սիրվարդը, ծնկի չոքելով մահճակալի մոտ, ձեռքերը վեր բարձրացնելով, հայացքը առաստաղին հառելով-ամիս, Աստված ջան, մեռնեմ գործությանդ, թե ախպերս խոսեց՝ խոսնկ ու մոմով քո դուռը կգամ:

Եվ կրկին ու կրկին եղբորը համբուրելով ասաց.

—Չէ, Մարո ջան, ախպերս խոսեց, ախպերս անպայման կապրի և մեզ նորից կուրախացնի:

Հիվանդը նույն արագությամբ շարունակում էր իր մա... մա... մա... ները:

—Երևի ինձ է ուզում, բայց Մարո ասել չի կարողանում,—ասացի ես ,—Ալո, բալիկ ջան, ինձ ես ուզում, հա՛մ,—իսկ նա նույն անտարբերությամբ շարունակում էր մա... մա... մա...ները:

—Վահրամ, ախպեր ջան, խոսի՛ր, խոսի՛ր, մեռնեմ է՛ն բլբուլ լեզվիդ, խոսի՛ր, որ անբախտ քույրդ ուրախանա, ջանիդ մեռնեմ: Ա՛խ, ի՞նչ անբախտ եմք

մենք, գոնե մի քանի տարի առողջ ապրենք, կյանք տեսներ, էն տանջված ջանը մի փոքր հանգստանար, — ասում էր Սիրվարդը եղբոր գլուխը գրկելով ու համբուրվելով:

Մի քանի շաբաթից հետո, մա...մա... ներն դարձան մար... մար... ներ:

— Լսո՛ւ՛մ ես, Սիրվարդ ջան, ինձ է կանչում, բայց անունս լրիվ արտասանել չի կարողանում:

— Ալո՛, Ալո ջան, ինձ ես կանչում, հա՛: Կյանքիդ մատաղ, բալիկ ջան, — ասացի ես արցունքախառն համբույրներս դրոշմելով նրա հյուծված ու դալկացած դեմքին:

Շաբաթներ անց նոր քնից զարթնողի պես մեծ դժվարությամբ աչքերը բացեց: Աչքերն աղոտ էին ու պղտոր, հայացքն՝ անորոշ: Ես, Սիրվարդի ուշադրությունը հրավիրելով, ասացի.

— Տես, Սիրվարդ ջան, թեև աչքերը բաց են, բայց ոչինչ չի տեսնում: Տեսնո՞ւմ ես, ձեռքիս շարժումից աչքերը չի թարթում, աչքերը չի փակում, այդ նշանակում է, որ տեսողությունը դեռ չի վերականգնվել:

— Չէ՛, Մարո ջան, ախպերս փրկվեց, անպայման կապրի, Աստված մեր ձայնը լսեց և մեզ խղճաց: Գնամ մի բաժակ ջուր բերեմ, մի քանի կաթիլ նրա բերանը լցնեմ, երևի բերանը չորացել է, դրա համար էլ լավ չի խոսում:

Սիրվարդը թեյի գդալով ջուրը նրա շուրթերին մոտեցրեց, բայց նա խմելու ոչ մի փորձ չարեց: Ես մի քանի կաթիլ ուղղակի բերանը լցրի, նա ուժեղ հագով այն բերանից դուրս թափեց:

— Չէ, Սիրվարդ ջան, ուտել ու խմել դեռ չի կարող, ինչպես պիտի պահենք՝ չգիտեմ, երկար ժամանակ է ինչ սրսկումներով է սնվում, սրա վերջը ինչ կլինի, չեմ հասկանում:

* * *

Մի առավոտ առանց կանչի մեզ մոտ եկան պրոֆեսոր Արշակ Հակոբյանը և Նադեժդա Ստեփանովնա Կոխլովան՝ նրան բուժող բժշկուհին: Արշակ Հակոբյանը ինձ դարձած ասաց.

— Մարո, պատմիր տեսնեմ, ինչ նորություններ կան հիվանդի կյանքում:

Ես պատմեցի նրա ներկա դրության մանրամասնությունների մասին:

— Այդ բոլորը շատ լավ նշաններ են, ուրեմն կամաց-կամաց ամեն ինչը վերականգնվում է: Որպեսզի նրա արագախոսությունը դադարի, հարկավոր է, որ Դուք միայն կարիքի դեպքում նրա մոտ մտնեք և ոչ մի մարդու տեսակցության չթողնեք, ոչ մի բառ նրա հետ չփոխանակեք: Մենյակը լրիվ մթնեցրեք, աչքերին սև ակնոցներ դրեք, ոչ մի ռադիո և ոչ մի ձայն, նրան պետք է կատարյալ լռության և հանգստության մեջ պահեք, — ասաց Արշակ Հակոբյանը:

* * *

Նրա սնվելու և քաղցած մնալու հարցն անընդմեջ տանջում էր ինձ: Բժիշկները, բացի արհեստական սնուցումից, ոչինչ չէին ասում, իսկ այդպես հիվանդին երկար պահել հնարավոր չէր, արդեն նա հյուծվել, կախետիկ էր դարձել: Որոշ

ժամանակ անց մեզ մոտ եկավ մեր հին բարեկամ, հոգեբույժ պրոֆեսոր Գրոն: Գրիգոր Աբրահամի Հակոբյանը: Նա հիվանդին հանգամանորեն քննելուց հետո ասաց.

— Կաթվածահարված է մարմնի ձախ կեսը:

Բուլորի դիագնոզն էլ մեկ էր և անփոփոխ:

— Պրոֆեսոր, ահա 15 օր է ինչ նա քաղցած է և ուտել չի կարողանում: Ինչպե՞ս վարվեմ նրա հետ, ինչպե՞ս կերակրեմ, — հարցրի ես:

— Վերցրու մի փոքրիկ թեյնիկ, մեջը լցրու գոլ կաթ կարագով, կամ վիտամինային հեղուկներով՝ ձմերուկի, պոմիդորի, խաղողի, գազարի, մանդարինի: Դրանցով լի թեյնիկը մոտեցրու նրա շուրթերին և կես ժամը մեկ մի կաթիլ կաթեցրու բերանը, որի մի մասը ինքնաբերաբար կույ կգնա, մյուս մասը հագով դուրս կթափի: Օրական մի տաս գդալի չափով հեղուկ սնունդ կույ կգնա և այդ ձևով նա կսնվի ու կապրի: Կսկսես այսպես՝ թեյնիկի ծորանը կմտցնես շրթունքների արանքը և անդադար կշարժես ու մի կաթիլ կլցնես ատամների վրա: Այդ ձևով կամաց-կամաց նրա շրթունքները կվարժվեն ծծելուն ու մի օր էլ կտեսնես, որ կսկսի թեյնիկի ծորանը ծծել և նորմալ սնվել:

Կարծես հիվանդի սննդի հարցը լուծվեց, բայց որքան համբերություն ու չարչարանք էր կապված դրա հետ: Հիվանդի ծանրագույն խնամքին ավելացավ նաև նրա հատուկ ձևով պատրաստվող սնունդը: Ստեղծեցի մի հատուկ խոհանոց, որը նմանը չունեի: Սահմանեցի ուտելու հատուկ ռեժիմ: Ես ձեզ կներկայցնեմ նրա մեկ օրվա սնունդը և սնման եղանակը:

1. Առավոտյան նախաճաշին

Կես բաժակ կաթ, մեկ թեյի գդալ կարագ, կես թեյի գդալ փոխինձը խառնում և լցնում էի թեյնիկի մեջ և Գրոյի մեթոդով կերակրում:

2. Ժամը 12-ի նախաճաշին

Մեկ ձու հարած, կաթի հետ խառնած, փոքր գոլացնելուց հետո թեյնիկն էի լցնում և կաթիլներով կերակրում: Մեկ ժամ հետո դեղերի հետ տալիս էի մի որևէ վիտամինային հեղուկ:

3. Ճաշին

Հեղուկ մաննի կաշա կաթով և կարագով, երկու ժամ հետո վիտամինային հեղուկ նշված դեղերով:

4. Երեկոյան

Կես բաժակ մածուն, մեջը լուծված կես կտոր պեչենի: Երկու ժամ հետ դեղերի հետ վիտամինային հեղուկ:

5. Գիշերը

Միայն վիտամինային հեղուկներ, մեջը լցրած դեղանյութերը:

Այսպես անցան ամիսներ և տարիներ: Ու մի օր էլ... ճվ գարմանք, շրթունքներով թեյնիկի ծորանը բռնեց և մանկան պես անուժ ու դանդաղ սննդանյութը ծծեց: Այդ օրը մեր ուրախությանը չափ չկար, մեկ ես էի թեյնիկը դնում նրա շուրթերին, մեկ՝ Սիրվարդը: Այո, հաստատ նկատեցինք, որ նա թեյնիկից ծծում էր: Գիտակից ակտ է, թե անգիտակից՝ չհասկացանք, քանի որ նա խոսքով ոչ մի պա-

հանջ չէր դնում: Ես ենթադրում էի, որ այդ ակտը գիտակցական չէր, այլ մշտական վարժության արդյունք էր:

— Մարո ջան, տնն, տնն, արդեն կուլ է տալիս, բայց առանց հացի ու ճաշի կապրի՛:

— Կապրի՛, Սիրվարդ ջան, կապրի՛, — վստահ տոնով ասացի ես, — մեր տված սնունդը ավելի ուժեղ է, քան քո հացն ու ճաշը:

Իմ ստեղծած խոհանոցի ճաշերը նա հրաշալի մարսում էր, և ստամոքսի ոչ մի խանգարում:

Երևի ընթերցողը հարց կտա. սննդի հարցը լուծեցիր, հապա ինչպե՞ս լուծեցիր նրա ֆիզիոլոգիական պահանջների հարցը: Վարվում էի այնպես, ինչպես երկու ամսեկան երեխայի մայրը անօգնական որդու հետ:

150. ՀՈՒՅՍԻ ՁԱՅԵՐԸ ՎԱՌՎԵՑԻՆ

Կամաց-կամաց Ալազանի լեզուն բացվեց, գիտակցությունը նույնպես որոշ չափով վերականգնեց, բայց արագախոսությանը միացավ մշտական բարձրաձայն լացը: Լացով Մարո էր կանչում, լացով ուտել էր ուզում: Այստեղից ելնելով՝ նա պահեց լացի թաշկինակ, քթի թաշկինակ, բերանի թաշկինակ: Սկսեց իմ ձայնը Սիրվարդի ձայնից տարբերել, ինձ ճանաչել, ուտել և ֆիզիոլոգիական պահանջներ դնել, թերթերով և մարդկանցով հետքերքովել, օրվա թերթերը խնդրել, բայց կարդալ չկարողացավ: Ես կարդում էի օրվա թերթերը և իրեն հետաքրքրող հարցերի մասին զեկուցում իրեն: Իր մոտ կանչեց Արտո Եղիազարյանին և Նորենցին: Սկսեց քաղաքական անցուդարձից և գրականությունից հետաքրքրվել: Մի օր էլ սենյակ մտնելիս, ղվ գարմանք, նրան անկողնում նստած տեսա: Նրան գրկած, խեղակորույս սկսեցի կանչել «Հասմիկ... Հասմիկ»: Թռչկոտելով ներս մտավ Հասմիկը, ուրախացած հորը փաթաթվելով ու համբուրելով ասաց.

— Վայ, անուշ պապա ջան, դու նստել ես, հմ՛:

Ես ուրախությունից արտասվեցի: Հասմիկը, ինձ հետնելով, նույնպես արտասվեց: Երկուսս էլ նրան աջ ու ձախ կողմերից փաթաթված գուրգուրում, համբուրում և ուրախությունից արտասվում էինք: Մյուս օրը առավոտյան Սիրվարդը եկավ, ուրախության արցունքները աչքերիս նրան դիմավորելով ասացի:

— Սիրվարդ ջան, աչքալուսանքս տուր, քեզ մի ուրախալի բան ասեմ:

— Ասմ, շուտ ասմ, լմվ բան է կատարվել Վահրամի հետ:

— Ալոն երեկ առավոտյան ինքն իրեն անկողնում նստեց:

Նա բարձրաձայն լացով ինձ փաթաթվեց, համբուրեց և արագությամբ իրեն եղբոր սենյակը գցելով, նրա գլուխը գրկելով ասաց.

— Ազիզ ախպեր ջան, դու երեկ նստել ես, հմ՛:

Ալազանը գլխով նշան արեց:

— Դե՛, հիմա էլ նստիր, որ քո տանջված քույրը տեսնի և ուրախանա:

Նա այնպիսի փաղաքշական ու սիրալիր տոնով էր խոսում եղբոր հետ, կարծես ոչ թե իրենից մեծի, այլ մի փոքր երեխայի հետ էր խոսում: Նա քրոջը չմերժեց, դանդաղորեն պառկած տեղից բարձրացավ և իր հաջողությունից ուրա-

խացած նստեց: Ես մեկ կողմից, քույրը մյուս կողմից նրան գրկած համբուրում էինք այտերը, աչքերը, ձեռքերն ու ոտքերը և շատ զգուշությամբ պառկեցրինք:

Այսպես անցան ամիսներ: Նրա առողջությունն ու գիտակցությունը գնալով լավանում էր:

Մերենայի ներսում՝ Վահրամ Ալազան, դրսում՝ Վահրամ Ալազանի քույր Սիրվարդը և դուստրը՝ Հասմիկը, 1959թ.

* * *

Ամեն օր մեզ մոտ էին գալիս գրական ընկերներն ու հարազատները: Ավ. Իսահակյանը կամ ինքն էր անձամբ գալիս, կամ զանգահարում ու հարցնում էր: Մի օր առավոտյան ժամը 11-ին արձակագիր Սիրասը եկավ մեր տուն և ասաց.

— Ինձ Վարպետն է ուղարկել, նա այսօր իրեն լավ չէր զգում, չկարողացավ անձամբ գալ, ինձ խնդրեց, որ գամ Ալոյին տեսնեմ և մի լուր տանեմ իրեն:

Մինչև ես ու Սիրասը միջանցքում խոսում էինք, նրա կինը՝ Թամարան մեր տուն զանգահարեց և ասաց.

— Ընկեր Իսահակյանը վախճանվեց:

Ես ամբողջ մարմնի դողով, արտասովելով, լուռ լսափողը մեկնեցի Սիրասին:

— Ի՞նչ..., ի՞նչ..., սուտ է, սուտ, ես հենց նոր դուրս եկա նրա մոտից, նա ողջ ու առողջ էր:

Սիրասը կնոջ խոսքերին չհավատալով զանգահարեց Գրողների տուն, և իմացանք ճշմարտությունը: Այո, Իսահակյանը վախճանվեց և իր պատգամախոս Սիրասին չլսեց և չտեսավ: Նրա վերջին խոսքն ու ցանկությունը եղել էր Ալազանի առողջական դրության մասին իմանալ: Հենց որ Սիրասը հեռացել էր նրա մոտից, նա վախճանվել էր: Դա 1957 թիվն էր:

— Մարո ջան, թույլ տուր Ալոյին տեսնեմ և հաղորդեմ վերջին խոսքերն ու ցանկությունները:

— Տեսնել թույլ կտամ, բայց վարպետի մահվան մասին ոչ մի խոսք: Դա կարող է նրա մոտ կաթվածի մի նոր առիթ դառնալ:

Մտանք Ալազանի մոտ: Միրասը մի տաս րոպե խոսալուց և վարպետի ցանկությունը հայտնելուց հետո դուրս եկավ նրա մոտից:

— Միրաս, Միրաս ջան, — նրա հետևից կանչեց Ալազանը և ասաց, — իմ կյանքով և առողջությամբ հետքերքովելու համար վարպետին հաղորդի շնորհակալություններս ու ջերմ բարևներս:

Հմայակ Միրաս, Խաչիկ Դաշտենց, Մարո Ալազան

* * *

Մեր սիրելի վարպետի մահվանից ամիսներ անց մի օր վաղ առավոտյան մեր հեռախոսի զանգը հնչեց: Ալազանը քնած էր, զգուշությամբ վերցրեցի լսիդը.

— Այո, այո, Մարոյին եմ ուզում:

— Այո, Մարոն լսում է, — ցածրաձայն ասացի ես:

— Մարո՛, Հրաչիկն է խոսում:

— Ո՞ր Հրաչիկը:

— Բունիաթյանը: Գիտե՞ս, որ մեր սիրելի Ռուզիկը այլևս չկա, — դողդողացող ձայնով և հեկեկալով ասաց նա:

— Ի՞նչ, — տագնապահար հարցրի ես, — չէ որ նա երեկ մեզ մոտ էր, — բայց նա արդեն լսափողը դրել էր:

Դա ակադեմիկոս Հրաչիկ Բունիաթյանն էր, Ռուզաննայի փոքր եղբոր՝

Արմենի մոտ ընկերը: Ես ինձ մյուս սենյակ գցելով ազատություն տվի լաց ու արտասուքներին: Նորից զանգ. խոսում էր ընկերուհիս՝ Իսկուհի Տեր-Մկրտչյանը.

— Մարո, դու Ռուզաննայի մասին որևէ բան լսել ես:

— Լսել եմ, — ասացի ես և խնդրեցի պատմի մանրամասնությունները:

Աշխարհահռչակ դերասանուհի Սիրանուշի ծննդյան հարյուրամյակի հոբելյանական հանդեսին արտասանելու ժամանակ, հենց բեմի վրա, կաթվածահար է եղել և տեղնուտեղը մահացել, — ասաց Իսկուհին:

Դա 1957 թվականի դեկտեմբերի 9-ն էր:

Մյուս սենյակում նստած լալիս ու սգում էի իմ սիրելի Ռուզաննայի անժամանակ կորուստը, երբ լսեցի Ալազանի կանչը: Արցունքներս սրբելով, բայց կարմրած աչքերով մտա նրա մոտ: Ալազանի հայացքից չվրիպեց իմ տխուր դեմքն ու կարմրած աչքերը:

— Մարո ջան, ի՞նչ է պատահել, ինչո՞ւ ես լալիս:

— Չեմ լալիս, տո՛խ եմ մաքրել, աչքերս մրմռում եմ:

— Բեր, բեր աչիկներդ համբուրեմ: Որ լավանամ, էլ թույլ չեմ տա, որ դու տոխ մաքրես, — ասաց Ալազանը աչքերս համբուրելով:

Ալազանի առողջական ծանր վիճակը մի կողմից, նրա մեջ կասկած չառաջացնելը Ռուզաննայի մահվան կապակցությամբ մյուս կողմից, ինձ զրկեցին իմ սիրելի Ռուզաննայի հուղարկավորությանը մասնակցելուց: Այդ առիթով ես մի նամակ գրեցի նրա հարազատներին: Ահա այդ նամակը հանձնում եմ ձեր ուշադրությանը. «Իմ սիրելիներս, ամբողջ հոգով և խոր հույզերով, ձեր հետ մեկտեղ, սգում եմ իմ հարազատ, իմ մեծ քրոջ, կարկաչափու և զրգուն ծիծաղով, մանուշակի պես հեզ ու դուրսիչ, իմ ազնիվ, իմ շիտակ Ռուզաննայի մահը: Ալազանի առողջական ծանր դրությունը ինձ հնարավորություն չի տալիս ձեզ հետ միասին ուղեկցելու իմ անուշ Ռուզաննային իր կյանքի վերջին կայանը: Ինձ թող ների իմ սիրելի Տուրմիկը:

Համբույրներով Ձեր Մարո: 12 դեկտեմբերի 1957 թիվ»:

Երկուսիս կողմից մի պսակ ուղարկեցի և մի-մի մահազդով ցավակցեցի Վավիկին, Էմմային և Արմիկին:

Ինչպե՞ս թաքցնել Ալազանից Ռուզաննայի մահը: Իմանալու դեպքում շատ ծանր կազդեր առանց այն էլ նրա ծանր դրության վրա: Ուստի իմ ու Ալազանի ընկեր-ընկերուհիներին զգուշացրել էի, որ նրա մոտ Ռուզաննայի մահվան մասին խոսք չբացեն: Թաքցնում էի օրվա թերթերը և անջատում էի ռադիոն:

* * *

Այսպես անցավ հինգ տարի, ու մի օր էլ լսեցի Ալազանի լացակումած ձայնը:

— Մարո՛... Մարո՛, այստեղ արի, մեր Ռուզաննան մահացել է:

— Ո՛չ... ո՞վ ասաց... որտեղի՞ց իմացար, — սարսափահար հարցրի ես:

— Այստեղ, ամսագրումն է տպված, Գրիգոր Չալիկյանը բանաստեղծություն է նվիրել նրան «Վաղամեռիկ Ռուզաննային» վերնագրով, — լացով ու դողդոջող ձեռքով ինձ մեկնեց «Մովեստական Արվեստ» ամսագիրը:

Ես, կոնկրետ փաստի առջև կանգնելով, այլևս ստել ու թաքցնել չկարողացա: Արտասվելով գրկախառնվեցի նրա հետ և երկար ժամանակ լացեցինք ու մղկտացինք: Պատմեցի Ռուզաննայի ողբերգական ու հանկարծակի մահվան մասին, նոր հուշեր պատմեցի ու մի փոքր հանգստացրի նրա ավեհույզ հոգին:

151. ՆՈՐ ԱՂԵՏՆԵՐ. ՎԵՐԱԴԱՐՁ ԴԵՊԻ ՆԱԽԿԻՆ ՃԱՆՐ ԴՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Անցան մի քանի ծանր ու հոգեմաշ ամիսներ: Ալազանը արագությամբ դեպի լավն էր գնում, գիտակցությունն ու լեզուն համարյա թե նորմալացել էր: Նա արդեն թերթեր էր կարդում, ընկերների կարիքն էր զգում և նրանց հերթով իր մոտ էր կանչում, բայց ուտելու կարողությունը նույն աստիճանի վրա էր մնացել: Ապրում էր հեղուկ սննդով, այն էլ թեյնիկի ծորանից ծծելով: Չնայած դրան նա կարգին գիրացել, գույնը տեղն էր եկել, բայց գլխացավերից հաճախ էր զանգատվում: Ես զգացի, որ արյան ճնշումը բարձրացել էր և բժիշկ հրավիրեցի: Եկան պրոֆեսոր Արշակ Հակոբյանը և իր ասիստենտկա Կոլիովան: Արյան ճնշումը չափելով ասացին.

— Այո, արյան ճնշումը շատ բարձր է, պետք է տգրուկներ կպցնել և մազնեզի սրսկել:

Տգրուկները կպցրեցի նրա ծոծրակային մասում, որոնք ազահաբար ծծեցին իմ խեղճ հիվանդի արյունը: Գործով մյուս սենյակ գնացի: Վերադարձին նկատեցի, որ Ալազանի հիվանդ ձեռքն արյնաշաղախ էր եղել, իսկ հատակին արյան երկու հաստ գուլեր էին գծվել: Տեր Աստված, այս ինչ է կատարվում իմ հիվանդի հետ: Անմիջապես ստուգեցի տգրուկների թիվը: Այո, երկուսը պակասում էին: Նրանք հիվանդիս արյունը ծծելուց հետո կշտացել և սողացել էին նրա անկողնով ու ապականել նրա տեղաշորն ու հատակը:

Գործերիս վրա մի նոր գործ էլ ավելացավ: Մնացած տգրուկները պոկելուց հետո կծած տեղերում ստրեպտոցիտի փոշի ցանեցի և վիրակապ դրեցի: Դրանից հետո նրա գլխացավերն անցան, ինքնագգացումը լավացավ, սկսեց խոսել ու կատակել: Ես հոգեպես հանգստացա, իսկ ֆիզիկապես... օ, այդ հնարավոր չէր:

* * *

Մյուս օրը եկավ Լեչկումիսիայի բուժքույրը, բարձրահասակ, սևահեր, քառասունին մոտ մի կին: Նա գլուխը կորցրած շտապ-շտապ մազնեզիում սրսկեց: Ասեղը դեռ չհանած՝ հիվանդը բարձրաձայն լացով ասաց.

— Վայ, վայ, ուռքս, ուռքս ծանրացավ, արճիճի պես կարծրացավ, անշարժացավ: Այդ քույրն ասեղը ոսկորիս մեջ թողեց: Վայ, վայ, ես էս ցավին էլ չեմ դիմանա, ես մեռնում եմ:

Նրա ձայնի վրա ներս մտան հարևանները:

— Այս ինչ է, ինչո՞ւ է այս մարդը այսպես լալիս ու գոռում, սրան ծեծե՞լ են, թե գիժ է, — հարցնում էին փողոցից անցնողները և օգնության հասնող միլիցիոնները:

—Ոչ մեկն էլ չէ, հիվանդ է, հիվանդ,— պատասխանում էի ես:

Նրանք գլուխները օրորելով իրենք իրենց ասացին.

—Խեղճ կին, իմ դուշմանը այդպիսի ծանր հիվանդ չունենա:

Նույն օրը նեթ կանչեցի Լեչկոմիսիայի բժիշկներին և պատմեցի կատարվածի մասին: Լսելով Ալազանի աղիողորմ լացն ու ճիչը, լուռ իրար նայեցին: Ես կրկին ու կրկին պնդեցի, որ քույրը սրսկել է իշատիկոս մեծ ներվի մեջ և վնասել է հիվանդի ուտքը: Նրանք դարձյալ լռեցին և տաս ամպուլ մորֆի գրելուց հետո լուռ գնացին:

Ալազանի առողջական դրության վատացման մասին իմանալով մեզ մոտ եկավ դոկտոր-պրոֆեսոր Ռաֆայել Պատրիկյանը: Սա ևս հաստատեց իմ դիագնոզը: Եվ այսպես, իմ խեղճ ու տանջված հիվանդը բժիշկների մի ասեղի զոհ դարձավ: Կտրվեց հիվանդի քունն ու հանգիստը, պահում էի միայն, միմիայն մորֆինով: Կրկին վերադարձ նախկին ծանր ու անհույս դրությանը:

* * *

Երկարատև անքուն գիշերները Սիրվարդին շարքից հանեցին: Նա, ծանր հիվանդանալով, վերադարձավ իրենց տուն: Ես դեռ համառում, դեռ դիմադրում էի: Հասմիկը փոքր էր, ինչպե՞ս մենակ խնամել իմ խեղճ ու տանջված, կրկնակի կաթվածահարված ծանր հիվանդին: Հիվանդանոց տեղափոխել, մի կին վարձել, ո՛չ, ո՛չ, ո՛չ հիվանդանոցին, ո՛չ օտար կնոջը չեմ վստահի իմ գուրգուրանքով ու խնամքով պահված հիվանդին: Ահա այս կրիտիկական պահին ինձ իր օգնության ազնիվ ձեռքը մեկնեց մեր սիրելի վաղամեռիկ Մուշեղի քույրը՝ Մխիթարյան Եղնիկը: Բնչ հարազատությամբ ու հոգատարությամբ ու գուրգուրանքով նա խնամեց Ալազանին: Անգամ հիվանդի տակն էր...

* * *

Բացի ոտքի կրկնակի կաթվածից, նույն ոտքի վրա սկսվեց անոթի խցանումը՝ տրոմբոֆլեբիտը: Ոտքն անտանելի ուռավ, կապտեց և վերջնականապես անշարժացավ: Ամեն ինչը վերջացավ, հույսի ոչ մի նշույլ, փրկության ոչ մի հույս: Բժիշկներն սկսեցին դեղերի տեղատարափ «անձրև» թափել իմ խեղճ հիվանդի գլխին: Օրական չորս տեսակի դեղեր էի սրսկում և նույնքան էլ խմացնում:

* * *

Մի շաբաթից հետո նորից եկավ դոկտոր-պրոֆեսոր Ռաֆայել Պատրիկյանը:

—Բարև, Մարո ջան, ինչպե՞ս է հիվանդը:

—Դեպի լավը չի գնում, ամբողջ օրը լալիս ու բղավում է, պահում եմ մորֆինով:

Միասին հիվանդի սենյակ մտանք: Նա նորից համգամանորեն նրան քննեց և հանկարծ ձեռքը երեսին դնելով կանգնեց:

—Բնչ է պատահել, ինչո՞ւ կանգնեցիք:

—Ոտքի վրա տրոմբոֆլեբիտ է սկսվել,— տխուր տոնով ասաց նա ու խորը մտքերի մեջ ընկավ, ապա ուշքի գալով ասաց,— ինչ որ կասեմ՝ նույնությամբ

կանես: Դեղատնից տաս տոլրուկ կվերցնես և օրումեջ կոնքագորային հողից մինչև ծնկային հողը կկացնես: Նրանց թքի մեջ եղած հիրուդինի ազդեցությունից տրոմբը կքայքայվի, նրանք այն կծծեն և տրոմբը կլավանա: Այդպես կգցես, մինչև իմ նորից ձեզ մոտ գալը:

— Իսկ եթե Դուք մոռանաք ու չգա՞ք:

— Ո՛չ, ես ձեզ երբեք չեմ մոռացել, չեմ էլ մոռանա, այդ բանում հավատա ինձ ու իմ հիշողությանը:

Քսանհինգ օրից նորից եկավ Պատրիկյանը, շատ հանգամանորեն քննեց հիվանդին և ասաց.

— Տրոմբը լրիվ լավացել է, էլ տոլրուկ չկացնես, բայց հիվանդի դրությունը մխիթարական չէ, շատ ծանր է: Ինչպե՞ս ես խնամում այս ծանր հիվանդին, գոնե օգնող ունե՞ս: Մի խոսքով, կյանքումդ մի լավ օր չտեսար, աշխարհի վշտերի ու տառապանքների կեսից ավելին քեզ բաժին ընկավ:

Խորը այն քաշելով և աստիճաններից ցած իջնելով նա ասաց.

— Եթե իմ կարիքը զգաս՝ զանգահարիր, թեկուզ գիշերվա կեսին, անպայման կգամ քեզ օգնության:

* * *

Ալազանի առողջական դրության վատացման լուրը կրկին տարածվեց քաղաքով մեկ: Եկան նրա ընկերներ Արտո Եղիազարյանը, Ադո Ադոյանը, Վ. Նորենցը, Գ. Մահարին, Նահիրի Զարյանը, Հմայակ Սիրասը, Հրաչյա Հովհաննիսյանը, Հրաչյա Քոչարը, Սիլվա Կապուտիկյանը և շատ շատերը: Բոլորն էլ լուռ ու գլխահակ մտնում էին հիվանդի մոտ, նայում նրա հյուծված ու դալկացած դեմքին, անշարժ ու անզիտակից տեսքին, մի քանիսը սրտի խորքում, մյուսները ուղղակի արտասվելով հեռանում էին նրա մոտից: Այո, դրությունը շատ ծանր էր և անմխիթարական:

* * *

Անցան ամիսներ: Ալազանի առողջական դրության մեջ դեպի լավը ոչ մի փոփոխություն: Կամաց-կամաց գիտակցությունը մթազնեց և այլևս ինձ չէր ճանաչում, իմ ներկայությունը չէր զգում, գիշեր ու ցերեկ անխոս «քնած» էր: Ո՛չ ուտել, ոչ խմել, ոչ ծխել, ոչ մի պահանջ չէր դնում: Ես կորցրեցի բոլոր տեսակի հույսերս և զինաթափ եղա:

* * *

Լեչկոմիսիայից ուղարկել էին մասսաժիստկային՝ նրա ոտքը մասսաժ անելու համար:

— Բարև, Մարո ջան, ինչպե՞ս ես, եկել եմ Ալազանի ոտքը մասսաժ անեմ:

— Ինչ մասսաժի մասին է խոսքը, երբ հիվանդն անշարժ ու անզիտակից վիճակում է:

— Ինձ կարգադրել եմ մասսաժ անել, մնացածի մասին իրենց ասա:

Նա մասսաժ անելիս ասաց.

— Մարո, սիրելիս, սրունքի տակին ինչ-որ թացություն զգացի, չլինի՞ թե տրոֆիկ խոցեր ունի, ոտքը բարձրացրու մի լավ նայեմ:

Մեծ դժվարությամբ ոտքը բարձրացրինք և ինչ... մի նոր ավելի ահավոր աղետ էր սկսվել՝ 15 սմ երկարությամբ, 5 սմ լայնությամբ, և 3 սմ խորությամբ սևացած գարշահոտ մի վերք էր առաջացել սրունքի փափուկ մասի վրա: Միթե փտախոտ է սկսվել... ինքս ինձ հուսադրում էի՝ ոչ, սխալվում եմ, չի կարող պատահել: Նույն օրը հրավիրեցի նշանավոր պրոֆեսորների խորհրդակցություն, որի կազմի մեջ էին մտնում իմ երկու դասախոսներ, հայտնի վիրաբույժ Սեդրակ Շարիմանյանը, պրոֆեսոր Արշակ Հակոբյանը և իր ասիստենտական՝ Նադեժդա Կոլլովան: Նրանք հանգամանորեն հիվանդին զննելուց ու քննելուց հետո լուր ու հուսահատ տեսքով գնացին մյուս սենյակ խորհրդակցելու: Քիչ հետո ինձ կանչեցին և իմ սիրելի դասխոս պրոֆեսոր Սեդրակ Շարիմանյանը ինձ ասաց.

— Ալազանի վիճակը շատ ծանր է և անհույս: Բժշկությունը մինչ օրս փտախոտը չի բուժել և չի էլ բուժի, դրա համար դեղեր չունի: Մնում է, որ նրան հիվանդանոց տեղափոխենք, ոտքը կտրենք, բայց դրանով Ձեզ չենք հուսադրում, որ նա կլավանա, առանց այդ էլ նա անհույս է:

— Հիվանդանոց փոխադրել... ոտքը կտրել... ո՛չ մի դեպքում, ես այդ թույլ չեմ տա, թող մնա, ես ինքս կբուժեմ, — ասացի ես՝ առանց մտածելու և առանց գիտակցելու իմ խոսքերի իմաստը:

— Խեղճ աղջիկ, ինչպե՞ս կբուժեք, երբ դրա համար համապատասխան դեղեր չկան և վերջապես ո՞րը բուժեք, երբ ձեր հիվանդի մեջ ոչ մի առողջ տեղ չի մնացել: Ես Ձեզ կրկին ու կրկին խորհուրդ եմ տալիս հիվանդին տեղափոխել հիվանդանոց:

— Ո՛չ, ես նրան իմ տնից դուրս չեմ հանի և ոտքը կտրել չեմ թողնի: Ես Սիրիրում այդպիսի մի հիվանդ եմ ունեցել, նրա ոտքի փտումն ու ոսկորները տեսել եմ, ես այդպիսի հիվանդի խնամքը գիտեմ, ծանոթ եմ, — ամոթխած ու վստահ ասացի ես:

— Դե լավ, իմ պարտքն էր այդ բոլորի մասին մանրամասնությամբ Ձեզ ասել, մնացածը Դուք գիտեք:

* * *

Դրանից հետո բժշկությունից, բժիշկներից և իրենց դեղերից հիապթափված, էլ ոչ մի բժշկի չհրավիրեցի: Հուսահատվեցին նաև նրա հարազատներն ու ընկերները, բայց հույսի մի աղոտ ճրագ ձեռքիս բռնած որոնումների մեջ ընկա:

Մի օր Սիրվարդին և մեր փեսա Մկրտիչին կանչեցի և ասացի.

— Գտե՛ք և ինձ մոտ բերե՛ք վերքեր բուժող հեքիմների, բժշկությունը փտախոտ բուժելու մեջ անգոր է:

Ջուրն ընկնողը չոփից է բռնում՝ ասում է ժողովրդական իմաստուն առածը: Ես գործի անցա: Սկսվեց ուժեղ մենամարտ իմ և մահվան միջև, նա՝ մինչև ատամները զինված և հզոր, իսկ ես՝ անզեն ու խեղճացած: Իմ մեջ միտք ծագեց, որ Ալազանի այդ անշարժ ու անգիտակից վիճակը կապված է ոչ այնքան նրա բազմապիսի և անբուժելի հիվանդությունների հետ, որքան այդ բազմապիսի քնաբեր և ոչ

քնաբեր դեղերի ընդունման հետ, և բոլոր դեղերն իրենց բժիշկների հետ դուրս թափեցի:

Դրանից հինգ օր հետո հիվանդս աչքերը բացեց և նվաղած ու ուժասպառ ձայնով Մա...րո, Մա...րո կանչեց: Ես մինչ ողնուծուծը ցնցվեցի: Ուրախությամբ և երջանկությամբ լցվեց հոգիս: Հաստատ համոզվելով, որ դեղերն էին նրան շնչեցրել, ես մորֆինն էլ մասամբ հանեցի գործածությունից և նրան պահեցի միայն մորֆինի գաղափարով:

— Հիմա, Այո ջան, շատ լավ կքնես, տես, երկու ամպուլ մորֆին եմ սրսկում:

Շարիցը մի կողմ դնելով՝ եղունգով կամտում էի նրա թևը: Չանցած հինգ րոպե՝ նա խորը քուն էր մտնում: Մեր տուն հարյուր հինգ ամպուլ մորֆին մտավ, բայց նա մորֆինիստ չդարձավ: Ես նրան մորֆին էի սրսկում շաբաթական մեկ, կամ անհրաժեշտության դեպքում՝ երկու անգամ, իսկ մնացած օրերին նրան պահում էի մորֆու գաղափարով: Մի օր էլ լսեցի՝ Մարո, Մարո, ծուխ, ծուխ...

— Այստեղ եմ, բալիկ ջան, այստեղ, մեռնեմ այդ փակ լեզվիդ, որ լրիվ բացվեց:

Լացով «Հասմիկ, Հասմիկ» կանչեցի ու ասացի.

— Հասմիկ ջան, պապան աչքերը բացեց, լաց եղավ և «ծուխ, ծուխ» ասաց, երևի ծխախոտ է ուզում, մի ծխախոտ բեր:

Հասմիկը ծխախոտ բերեց: Ես այն վառեցի, երկու կում ծխելուց հետո դրեցի հիվանդի շուրթերի արանքը և մի փոքր շարժեցի: Ո՛վ գարմանք, մի կում ծխելուց հետո դադար արեց: Ես նորից շարժեցի, նա նորից մի կում էլ ծխեց և կանգ առավ: Այնքան շարժեցի գլանակը, մինչև մի գլանակ ծխեց: Ապա Հասմիկին կանչելով ասացի.

— Բալիկ ջան, դու մի նոր գլանակ վառիր պահիր նրա շուրթերին, գուցե նորից ծխի, ես գնամ մի որևէ ուտելիք բերեմ, տեսնեմ կուտի:

Մինչ ես ուտելիք էի պատրաստում, Հասմիկը լացակումած ասաց.

— Մամմ, մամմ, պապայի անկողինն ու աթոռը վառվում են:

Ամեն ինչ թողած սարսափահար վազեցի: Այրվել էր անկողնու որոշ մասը, կրակը հասել էր նրա գիշերանոցին, այրվել էր ուսագլուխը, բոցը հասել էր կողքին դրված աթոռին: Ես անմիջապես հանգցրի վառվող իրերը և այրված ուսին վիրակապ դրեցի: Իմ հարազատը այրվում էր բոցերում, բայց ոչինչ չէր զգում և օգնություն չէր կանչում: Այրվում էր նրա անզգա և կաթվածահար ձախ կողմը: Հարևանների օգնությամբ նրան մի նոր անկողին տեղափոխեցի:

Ահա այս վիճակում էր իմ հիվանդը, երբ միտքս թռավ դեպի Ալազյազի շրջանի Հաջիխալի գյուղը:

152. ԴԵՊԻ ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ԲԺՇԿՈՒԹՅՈՒՆ

Որպեսզի ընթերցողին ամեն ինչ պարզ լինի, ես պետք է մի փոքր շեղվեմ քուն նյութից:

1945 թվականն էր: Ես բժշկական ինստիտուտի երրորդ կուրսի ուսանողուի էի: Մտադիր էի այդ տարվա արձակուրդս անցկացնել Ալազյազի շրջանի Հաջիխա-

լիլ գյուղում: Այդ նպատակով էլ իմ ֆարմակալոգիայի դասախոս ընկեր Սիմոն Միր-գոյանին խնդրեցի, որ քննությունն արտահերթ ընդունի: Նա չառարկեց՝ ասելով.

— Մի պայմանով, որ իմ խնդիրքը կատարեք:

— Մեծ սիրով կկատարեմ Ձեր խնդրանքը:

— Դուք գիտե՞ք, Ալազան, որ Ալազյազում շատ զարգացած է ժողովրդական բժշկությունը: Ես կցանկանայի, որ Դուք այնտեղ ծանոթանայիք և մտերմանայիք տեղի հեքիմներից մեկի հետ և իմանայիք, թե ինչ ծաղիկներով և արմատներով ինչ դեղեր են պատրաստում և այդ դեղերով ինչպիսի հիվանդություններ են բուժում: Բայց Ձեր բժիշկ լինելու, անգամ բժշկական ինստիտուտ սովորելու մասին ոչ մի խոսք, թե չէ Ձեզ իրենց տան մոտով չեն թողնի անցնել:

* * *

Արդեն Ալազյազ սարում եմ: Իմ առաջին գործը եղավ դասախոսիս խնդիրքը կատարել: Հարց ու փորձով գտա մի հեքիմ կնոջ, որը շրջանի ամենահեղինակավոր հեքիմն էր համարվում: Մի քանի անգամ նրա մոտ գնալ-գալուց հետո նրա հետ մտերմացա: Նա հիսունին մոտ, համակրելի, մաքրասեր, առույգ կին էր: Շատ սիրում էր մարդկանց հետ հանդիպել ու հետները խոսել: Ես էլ հենց այդ էի ուզում: Շրջանում և իրենց գյուղում նրան բժիշկ Ջնգո էին կանչում: Ես ամեն օր գնում էին նրա մոտ, նստում, ասում, խոսում և ականատես էի լինում նրա դեղերի պատրաստման և բուժման պրոցեսին: Նրա բոլոր դեղերը բուսական ծագում ունեին և անվնաս էին մարդկային օրգանիզմի համար: Սպասող գյուղացիներից մեկին հարցրի.

— Հայրիկ, ինչո՞ւ հիվանդիդ բուժարան չես տանում:

— Բուժարանում, բալա ջան, նստած են ջահել-ջուհույներ, նրանք մեր գլխին դավաքություն են սովորում, նրանք յարաններից ու կոտրվածքներից ոչինչ չեն հասկանում, իսկ Ջնգոն այդ գործում շատ փորձված է:

— Տգետներ, — ասացի մտքումս, — դեռ հեքիմների տված վնասները չեք ճաշակել, դրա համար էլ նրա մոտ եք վազում:

Ջնգոյի մոտ նստած ծաղիկների թերթեր էի պոկում և նրան դեղեր պատրաստելու գործում օգնում: Քիչ հետո լացով, արյնաշաղախ, 15 տարուն մոտ մի տղայի բերեցին: Զարկերակային արյունը շատրվանի պես ցայտում էր: Ոտքի թաթը երկու կես էր արված և կախված էր մաշկից: Ես սարսափով նայեցի և մտքումս ասացի. «Տեր Աստված, այս տգետ կինը այսպիսի ծանր ու լուրջ վնասվածքի հետ ինչպե՞ս պիտի վարվի»: Գործս թողած հայացքով հետևում էի նրա շարժումներին և բուժման ձեռնարկումներին: Նա անվա ձեռքերով, զգուշությամբ, թաթի կախված մասը տեղադրեց և տակին մի կարդոնի կտոր դրեց ու ինձ խնդրեց, որ ես ոտքը այդ դրությամբ պահեմ: Նա կուզեկուզ գնալով, իր ցածրիկ առաստաղից մի մեծ գունդ սարդոստայն բերեց, որը տարիների փոշու և թոնրի ծխից սևացել էր, դրեց բաց վերքի վրա:

— Վայ, — ինձանից անկախ ասացի ես ու մտքումս շարունակեցի, — խեղճ տղա, հիմա արյան վարակ կստանա և մնաս բարով կասի աշխարհքին ու հեքիմին:

— Ինչ վայ, — ասաց Ջնգոն ու շարունակեց, — հիմա տես թե էս չոչոռն արյունը ոնց կկտրվի, և վերքն էլ շատ շուտ կլավանա:

Իսկապես, չանցած տաս րուպե, արյան հոսքը դադարեց: Տղայի ոտքը մի կարողոնի վրա կապելով անշարժացրեց և հոր շալակը տալով, ասաց.

— Մինչև յարեն լրիվ չլավանա, ոտքը չբացես:

Չհամբերելով, նույն օրը երեկոյան գնացի հիվանդ տղայի տուն: Ո՛վ գարմանք, նա դռանը նստած ընկերների հետ խաղում էր, անգամ տաքություն չուներ: Մի երկու շաբաթ անց տղան փողոցում ընկերների հետ պահմտոցի էր խաղում:

Զնգոյի պատմությունը շատ հետաքրքիր և շատ երկար է, որը իրենից ծածուկ ես գրի առա և մի ընդհանուր մեծ տետրակով հանձնեցի իմ ֆարմակալոգիայի դասախոս՝ ընկեր Սիմոն Միրզոյանին:

* * *

Ալագանի անհույս վիճակը ինձ տարավ դեպի ժողովրդական բժշկություն, դեպի Ալագյազ սարը, դեպի Զնգո քույրիկը: Ես հատուկ մարդ ուղարկեցի նրան կանչելու, բայց կարծես իմ խեղճ հիվանդի բախտից Զնգո քույրիկը մնաս բարով էր ասել աշխարհին: Բոլոր տեսակի հույսերս կտրած, կամաց-կամաց սկսեցի հաշտվել իմ հոգեհարազատիս մահվան դաժան փաստի հետ:

* * *

Մի քանի օրից հետո Սիրվարդն ինձ մոտ բերեց հեքիմ Աղավնուն: Նա հիվանդի վերքը տեսնելով ասաց.

— Կրուժեմ:

— Ինչպիսի դեղերով:

— Ջրիկ դեղերով, — պատասխանեց նա:

Նրա բուժումն ինձ անհավատալի թվալով հանդերձ, գնացի Աղավնու տուն, որտեղ միջանցքում նստած էին մեկ տասնյակ մարդիկ և սպասում էին ամենափրկչին՝ Աղավնուն: Ես էլ նրանց շարքում նստեցի:

Կողքիս նստած կնոջը հարցրի.

— Ձեր ինչն է ցավում, քույրիկ:

— Սիրտը:

— Ձեր ինչն է ցավում, հայրիկ:

— Սև թոքը:

— Քո ինչն է ցավում, տղա:

— Պլոճիկները:

— Ձեր ինչն է ցավում, մայրիկ:

— Փորը:

Ներս մտավ Աղավնին և հերթով բոլորիս ընդունելուց հետո, բոլորին էլ տվեց նույն «ամենափրկիչ» հեղուկը, որը տակառով դրված էր իր տան բակում: Լիտրանոց շշերը թաթախում էր տակառի մեջ և տալիս հիվանդներին: Մի շիշ էլ տվեց ինձ: Ես այն ճամփի կեսին շարտելով՝ տուն վերադարձա:

— Ո՛ր է դեղը, — հարցրեց Սիրվարդը:

— Ես իմ հիվանդի ստամոքսը ամեն աղբով չեմ լցնի, — ասացի ես հուզված:

—Դե դու այդպես ես,—նեղացած ասաց Սիրվարդը,—ամեն բանին չես հավատում: Քո պրոֆեսորներն ինչ արին, որ դու պիտի անես: Բերեիր փորձեիր, լավ, չէր ազդի՝ նոր կթափեիր:

—Ինչ է, քո կարծիքով Ալոն փորձադա՞շտ է: Ես լավ գիտեմ, որ այդպիսի վերքերը ջրիկ դեղերով չեն բուժվում, մեզ հարկավոր են մազեր, քսուկներ, միհամներ: Գնա մի ուրիշ հեքիմ ճարիր, Աղավնուն ու իր դեղերին ես չեմ հավատում,—ասացի ես:

153. ՉԱՐՈՒՅԻ ՄԱՅՐԻԿԸ

Մյուս օրը Սիրվարդն ու իր ամուսին Մկրտիչը մեծ դժվարությամբ ինձ մոտ բերին Զարուհի մայրիկին, ով 70-ի մոտ, խելացի տեսքով վանեցի մի կին էր: Ես նրան հիվանդի մոտ տարա և ցույց տվի հիվանդ ոտքը: Հանգամանորեն նայելուց հետո նա խոր ախ քաշելով ասաց.

—Ուշացրել եք, շատ եք ուշացրել, վախենում եմ դեղերը չօգնեն:

—Այս ի՞նչ հիվանդություն է, Զարուհի մայրիկ,—ինձ անտեղյակի տեղ դնելով, նրան փորձելու համար հարցրի ես:

—Դա շատ փիս հիվանդություն ի, ոտքի մեջ արյուն չի խաղա, ամբողջ ոտքի մեերը կսևանան, կնեխեն ու կթափվեն, կմնան չոր ու տկոյր ոսկորները:

Նրա ճիշտ ու խելացի դիագնոզից հետո ես մի խոր շունչ քաշեցի: Կարծես իմ կորած գանձին գտա, ոնց որ ասում են՝ սիրտս տեղն ընկավ: Եթե այս կինը այսքան ճիշտ դիագնոզեց, ուրեմն այսպիսի վերքեր բուժել է՝ կայծակնային արագությամբ մտածեցի ես ու շարունակեցի.

—Հետո՞, հետո՞:

—Հետո, եթե բախչեն չջրես կանաչություն կլինի, չի լինի: Բացի այդ այս յարաները մի փիս խասիաթ ունեն, մեկը կլավանա, մյուսը դուրս կտա, բայց դուք շատ-շատ եք ուշացրել:

—Ուրեմն, Զարուհի մայրիկ, Դուք այս տեսակի յարաներ բուժե՞լ եք,—լացակումած հարցրի ես:

—Հարյուրներով,—ինքնավստահ պատասխանեց նա:

Ես ուրախությունից ինձ և քաղաքավարության նորմաները կորցրած բարձրաձայն լացով փաթաթվեցի նրան, համբուրեցի և ասացի.

—Գտանք, Սիրվարդ ջան, գտանք, Ալագանի փրկչին գտանք:

Նա ձեռքը դրած իմ ուսին շարունակեց.

—Այս հիվանդությունը, աղջիկ ջան, ձեզանից կպահանջի մեծ համբերություն, ամիսների անքնություն: Նախ, հիվանդի ոտքը գետնին չպետք է կպնի, այն պետք է դնես շոկկի փափուկ կտորների, բամբակների կամ էլ ռեզինե ծակ օղի (կրուզ) վրա: Հենց որ ոտքը տաս բուլե գետնին կամ տեղաշորին կպնի, նորանոր յարաներ կառաջանան, էլ դեմն առնել չենք կարա: Մի խոսքով, նրա ոտքը ամբողջ օրը պետք է ձեր ձեռքերի մեջը լինի:

Այս բոլորը լսելուց հետո ես լիակատար համոզվեցի, որ լրիվ տեղյակ է այդ հիվանդությանը և որ նրա դեղերը փտախոտը կբուժեն: Եվ կրկին ու կրկին նրա հետ գրկախառնվեցի ու ասացի.

— Զարուհի մայրիկ, Դուք վերքերից լավ, շատ լավ եք հասկանում, Դուք էլ կլինեք մեր հարազատի փրկիչը:

Սիրվարդը նույնպես փաթաթվեց նրան, համբուրեց նրա ճակատը և ասաց.

— Եվ վերջապես, Զարուհի մայրիկ, մենք հայրենակիցներ ենք, խնդրում ու աղաչում ենք, փրկիր իմ տանջված եղբորը: Ինչ որ լեզուդ պտտի այն էլ կտանք, միայն թե փրկես, — ասաց Սիրվարդը արտասովելով:

— Իսկ ի՞նչ դեղերով եք բուժում, — հարցրի ես:

— Մազերով, մկամներով, հազար ու մի տեսակի դեղ ունեմ, դրա համար մի մտածիր, — վստահ տոնով պատասխանեց նա:

— Լավ, դե դեղերդ դիր տեսնենք:

Նա բացեց իր դեղերի խնամքով դասավորված ճամպուկը, որտեղ կային հիգենիկ բինտեր, անձեռոցիկներ, գինու բաժակներով զանազան քսուկներ, որոնք բոլորն էլ խնամքով ծածկված էին մաքուր թանգիլներով և մեջը դրած պաղպաղակի փայտիկներ, որով դեղը քսում էր բինտի վրա:

— Առաջուց ասում եմ, որ այս դեղը շատ կմոռացնի: Ես դիտմամբ այս դեղը դրի, որ ոտքի մեջ արյուն խաղա, իսկ առանց արյան, առանց սննդի ոտքը չի լավանա: Որքան էլ լաց լինի ու մղկտա, դեղը չհանես:

— Մինչև առավոտ կմոռացնի՞, — հարցրի ես:

— Չէ, մի երեք-չորս ժամից հետո կհագստանա:

— Զարուհի մայրիկ, այս մեծ վերքը քանի՞ օրից կլավանա:

— Նայած թե ինչպե՞ս կպահես հիվանդիտ, ամենաուշը 25–30 օրում, բայց կողքին մի նորը դուրս կտա: Իսկ ինչպե՞ս է հիվանդի անունը, — Ալազանին մոտենալով, ձեռքը նրա ճակատին դնելով՝ հարցրեց նա:

— Ալազան, — ասացի ես:

— Վահրամ, — ասաց Սիրվարդը:

— Վահրամ, Վահրամ, — կանչեց նա, — էս ի՞նչ ի, քսամ ի, թե՛ իշարե գնացածի:

— Երկուսն էլ է, — պատասխանեց Սիրվարդը:

— Էհ, հիվանդիդ վիճակը շատ, շատ ծանր ի, զուր էլ ինձ կանչել եք, — ասաց նա գլուխը տարութերելով, — ինչ էլ սիրուն մարդ կերևա... ափսո՛ս, շատ ափսո՛ս, — ասաց նա սենյակից դուրս գալով:

Նրա գնալուց մի տաս րոպե հետո Ալազանը սկսեց տնքտնքալով լաց լինել:

— Դեղը երևի ազդեց, երևի մոռացնում է, ախ, մեռնեմ է՛ն խեղճացած ջանիդ, ցավդ էլ չես կարող լեզվովդ հայտնել, ախպեր ջան, — ասաց Սիրվարդը եղբոր գլուխը գրկելով ու արտասովելով:

— Հիմա, հիմա, Սիրվարդ ջան, ես նրան կհանգստացնեմ, դրա համար լաց մի լինիր, — ասացի ես մի ամպով մորֆի սրսկելով: Մի քանի րոպեից նա տնքտնքոցը կտրեց և խորը քնով մի լավ քնեց:

* * *

Զարուհի մայրիկի ասելով վիրաբուժությունը նա սովորել էր իր տատերից ու պապերից: Վիրաբուժությունը իրենց ընտանիքում 120 տարվա պատմություն ուներ և անցել էր սերնդե-սերունդ: Զարուհին վերին աստիճանի համարձակ և հմուտ էր իր գործում: Նա բուժում էր ամեն տեսակի անբուժելի վերքեր, էկզեմաներ, մայասուլներ, զանազան բարդ կտրվածքներ, վատ կացրած ոսկորները քանդում ու նորից տեղադրում էր: Այդ պատճառով էլ նրա մոտ հիվանդների թիվը ավելի մեծ էր, քան ամբուլատորիաներում: Նրա աշխատանքը պետության կողմից գնահատված և հատուկ գրությամբ թույլատրված էր, որի դիմաց նա որոշ գումար էր մուծում պետական գանձարան: Զարուհի մայրիկը էժանագին հեքիմ չէր: Նրան տանը բռնել ամենքին չէր հաջողվում, նա ամեն հիվանդի չէր այցելում: Նրա մի ոտքը Թիֆլիսում էր, մյուսը՝ Բաքվում: Ահա այսպիսի մեծ մասշտաբի վարպետ էր Զարուհի մայրիկը:

* * *

Ինչպես վերը նշեցի, բոլոր քնաբեր և ոչ քնաբեր դեղերի կրճատումից հետո հիվանդս կամաց-կամաց սկսեց ինձ ճանաչել, ծխախոտ պահանջել, մի փոքր ուտել, բայց գիտակցությունն ու տեսողությունը դեռ աղոտ էր:

154. ԱԼԱԶԱՆԻ ԲՈՒԺՈՒՄՆ ՈՒ ԽՆԱՄՔԸ

Շատ հեշտ էր այս վերնագիրը դնել, բայց շատ դժվար է այդ բոլորը վերհիշել և գրի առնել: Փորձենք:

Դեն դրեցի պենիցեղինի և Վիշնևսկու քուկները, անցա Զարուհի մայրիկի դեղերին: Չանցած կես ժամ նրա վերքերի գարշահոտությունն իսպառ կտրվեց, մեր բնակարանի օդը մաքրվեց և հաճելի դարձավ: Միշտ հիշում էի իմ մշտական օգնական, իմ լավ հարևան Էդիկ Չաուշյանի այս խոսքերը.

— Մարո ջան, ես պատերազմում անչափ վերքեր եմ տեսել, բայց այսպիսի գարշահոտ ու սարսափելի վերքեր կյանքումս չեմ տեսել: Ես ամեն վիրակապումից հետո գնում սիրտ եմ թափում ու մերոնց ասում՝ խեղճ Մարո, ոնց է դիմանում, ոնց է կապում այդ սարսափելի և գարշահոտ վերքերը:

Այո, Զարուհու դեղերից հետո գարշահոտությունն ընդմիշտ վերացավ հիվանդի ոտքից ու մեր բնակարանից: Սկզբում ամեն օր, հետագայում օր ու մեջ, շաբաթը մեկ, ապա ամիսը մեկ գալիս էր Զարուհի մայրիկը: Այդ խելոք, իր գործի գիտակ վարպետը ամեն անգամ վերքերը բացում, դեղեր էր դնում, դեղեր էր փոխում, հին դեղերից նորերը ձևակերպում, վերքերին դնում ու ասում էր.

— Մարո ջան, հիվանդի հարազատի հրաշալի խնամքը, իմ դերն ու քո յարաներից լավ հասկանալը կփրկեն, անպայման կփրկեն Վահրամին, այդ հրաշալի մարդուն:

Ամեն առավոտ «արթնանալիս» (ի՞նչ արթնանալ, ես երկու տարի շարունակ անկողնու երես չտեսա, նստած քնում, կանգնած ուտում և արաքական նժույգի պես վազում էի), վերքերը մշակելիս արյան հետք չէի նկատում, հանդիպում էի միմիայն սևացած մկանների: Դա մի կողմից, ոտքի անտանելի այտուցվածություն-

նը մյուս կողմից, ինձ մտածել տվեց ամբողջ ոտքի կոմպրեսի մասին, որով ես վերքերի շրջանում արնակցում կատարեցի և ոտքի այտուցվածությունը վերացրի:

Տաս ամիս շարունակ, օրական վեց ժամ ընդմիջումով, օրական երկու անգամ՝ առավոտյան և երեկոյան, սեղանի սփռոցը ջրում և փաթաթում էի ամբողջ ոտքին՝ կոնք-ազդրային հոդից սկսած մինչև ոտքի թաթը ներառյալ: Մեկ մետրանոց կլիոնկան փաթաթում և իմ նույն մեծության բրդյա տաք շալը վրան դնելով, կապում էի իրար կարած ութ երեսսրբիչներով: Այսպես տաս ամիս շարունակ:

Վերքերի բուժումից անցավ 12 օր: Ոտքի զարշահոտությունը իսպառ վերացավ, ոտքի մեռելային գույնը նորմալ գույնի փոխվեց: Երևաց դեմարգացիոն գիծը: Այդ նշան էր, որ վերքի ընդարձակման սահմանները կրճատվեցին և այլևս առաջ գնալ ու մեծանալ չէր կարող: Վերքերից առաջինը և ամենամեծը 31-րդ օրում լավացավ: Հրեշի թևերը թուլացան, բայց դեռ համառում ու դիմադրում էր մեզ: Վերքերից մեկը լավանում էր, մյուսն էր սկսվում: Ես չէի հուսահատվում, չէի սարսափում, քանի որ ինձ հետ էին Զարուհի մայրիկի դարերից բերած դեղերն ու մեթոդները: Որպեսզի ոտքի վրա նորանոր վերքեր չառաջանան, ես այն դնում էի ռեզինե օղի, բամբակի և մետքայա կտորների վրա: Մահճակալի երկու գլուխներին դնում էի մեր հատակ մաքրելու սովորական փայտը, նրանից կախում էի եռանկյուն լաչակը, մեջը դնում էի մետաքայա փափուկ կտորներ և հետո հիվանդի ոտքը: Այս ձևով հիվանդի ոտքը ներքնակից կտրում էի 5-6 ժամ, որից հետո նուրից իջեցնում:

Սակավարյուն ոտքը գետնից կտրելը ուներ և իր օգուտը, և իր վնասը: Ես գտնում էի, որ օգուտն ավել մեծ էր, քան վնասը, բայց ստացվեց հակառակը՝ կրունկն ամբողջովին սևացավ, փտեց ու կախվեց: Մնում էր այն կտրել ու դեն գցել և հասնել թարմ ու արյունալի մկաններին: Ինչ անել, վիրաբույժ կանչել, ո՛չ, չէմ հրավիրի, նա կարող է ինձ իմ մտքերից շեղել և այլ խորհուրդներ տալ: Որոշեցի իմ մտադրություններն իրագործել առանց վիրաբույժի: Սկսեցի վիրահատական մատերյալը հականեխել և սեղանը պատրաստել, այնտեղ դնելով մկրատ, դանակ, անոթասեղմիչներ, շպրից, թանձիվից անձեռոցիկներ, արյուն ծծող գնդիկներ, յոդ ու նովոկային: Վիրաբույժն ու իր վեց տարեկան «ասիստենտը»՝ Հասմիկը գնացին լվացվելու և ձեռքերը մշակելու: Ամեն ինչ պատրաստ էր: Հասմիկը վեր բարձրացրեց հոր ոտքը, ես նովոկայինով տեղական թմրեցում կատարեցի: Մի փոքր սպասելուց հետո ասելով ստուգեցի ոտքի զգացողությունը: Ոտքի այտուցվածության պատճառով կրունկի տեղում բացվեց 5 սմ խորությամբ մեծ մի խոռոչ: Երևաց արյունախառն մկանները: Այդ սարսափելի պատկերը ինձ հուսահատեցրեց, բայց բուժման մտքից հետ չկանգնեցի: Հասմիկի օգնությամբ վիրակապ դրի: Կես ժամ չանցած լսեցի հիվանդի աղիողորմ լացը և «Մարմ, Մարմ» կանչելը: Չէ, ինչպես երևում է նովոկայինի ազդեցությունը անցավ, խեղճի ոտքը ցավում է, հարկավոր է նրան հանգստացնել: Մեկ ամպով մորֆիով նրան հանգստացրի: Նա քնեց, ես էլ քնեցի: Արթուն մնաց վեց տարեկան ասիստենտս՝ Հասմիկը, ով հսկում էր հորն ու մորը, դռանը և հեռախոսի զանգերին:

* * *

Մեկ շաբաթ հետո եկավ Զարուհի մայրիկը: Ես պատմեցի իմ վիրահատության մասին և ցույց տվի ափի մեծությամբ արնակալած ու կարմրած վերքերը: Նա հանգամանորեն նայելուց հետո ասաց.

— Շատ լավ ես արել, որ կտրել ես, տեսնո՞ւմ ես՝ կարմիր մսերը երևում են, ուրեմն արյունը լավ է խաղում և յարան էլ շուտ կլավանա: Երևի յարայի մեծությունն ու խորությունը քեզ սարսափեցրեց, մի վախենա, սիրտդ պինդ պահիր, իմ դեղերը դրանից ավելի մեծ յարաներ են լավացրել, շուտով սա էլ կլավացնենք: Բա որ ասում եմ յարաներից հասկանում ես:

Այսպես ինձ հուսադրելով, նորանոր դեղեր սարքելով, վերքին դնելով, Զարուհի մայրիկը գնաց: Ես մինչև վերջ էլ նրան ոչինչ չասացի իմ բժիշկ լինելու և վիրաբուժական հիվանդանոցում աշխատելու մասին: Ես դիտմամբ այդ մասին չասացի, որ նա ավելի հանգիստ ու ինքնավստահ աշխատեր:

* * *

Անցան ամիսներ: Հիվանդիս առողջական դրության մեջ փոփոխություն կար, բայց շատ չնչին: Նա մի կերպ թեյնիկից հեղուկ սնունդ էր ծծում, բայց ծխելը երբեք չէր մոռանում:

Մի օր հիվանդին տեսության եկան հարևան բժշկուհիներ Գոհար Վարդանյանը և Նազիկ Բախշյանը: Հիվանդին նայեցին, հարցուփորձ արեցին, բայց ոչ մի պատասխան չստանալով ինձ դարձած ասացին.

— Մարո ջան, գիտենք, որ քեզ համար շատ դժվար է Ալազանի մահվան փաստի հետ հաշտվելը և դիմել ես ժողովրդական բժշկությանը: Զուր տեղը հիվանդիդ տանջում ես և գումարներ ես վատնում: Միթե՞ դու չես հասկանում, որ փտախտը անբուժելի հիվանդություն է, միթե՞ դու չես հավատում քո ականավոր դասախոսներին, և վերջապես բոլորը քո մասին բամբասում են և ասում «Մարոն կամ ցնդել է, կամ էլ տգիտությունից իր հիվանդի մոտալուտ մահը չի գիտակցում»:

— Ես, սիրելի հարևաններս, հեքիմությունը կույրերն չեմ կիրառում: Ժողովրդական բժշկությունը միացրել եմ գիտական բժշկությանը և այդ միացյալ մեթոդով և դեղերով բուժում եմ հիվանդիս, այնպես որ զուր եք կարծում, որ միայն հեքիմությանն են դիմել:

* * *

Նույն օրը երեկոյան եկավ մեր բարեկամ, հարգելի ու սիրելի պրոֆեսոր Գրոն:

— Բարև, Մարո ջան, ինչպե՞ս է Ալազանի վիճակը:

— Վատ, շատ վատ է, — պատասխանեցի ես, — անխոս ու անշարժ պառկած է:

Նա սկսեց շատ հանգամանորեն զննել հիվանդին և ասաց.

— Գիտե՞ս, Մարո ջան, հիվանդի դրությունը այնքան էլ վատ չէ, որքան կարծում ես: Իմ կարծիքով նրա այդ շշմած դրությունը քնաբեր դեղեր ընդունելուց

է: Նրա օրվա ռեժիմից հանիր քնաբեր դեղերը և անցիր ռիթմիկ քնացնելու մեթոդին: Դա բացի օգուտից ոչ մի վնաս չի բերի հիվանդին:

— Ինչպե՞ս, ի՞նչ ձևով:

— Հիվանդի գլխի մոտ աթոռ կդնես և կնստես ու միապաղաղ տոնով կասես. «դու պիտի քնես, դու պիտի քնես»: Չանցած տաս րոպե նա խորը քնով կքնի:

— Ես էլ եմ այդ կարծիքին, որ Ալազանի շշմածությունը այդ դեղերից է: Ես արդեն երեք օր է դեն եմ գցել դեղերը և նկատում եմ, որ նա մի փոքր աշխուժացել է: Որոշ ժամերին աչքերը բացում է, ինձ է կանչում, թեյնիկից արդեն քիչ-քիչ ծծում է, ձեռքը բերանին դրած «ծուխ, ծուխ» է ասում: Միայն մեկ-մեկ մորֆի եմ սրսկում և զրո 25 դոզայով բարբամիլ քնաբեր եմ տալիս:

— Բոլորովին, բոլորովին քնաբերները դեն դիր և տես որքան իրեն լավ կզգա, — ասաց պրոֆեսորը:

Որպես մեզ մոտ մարդու և հայտնի բժշկի, ես նրան պատմեցի ժողովրդական բժշկության իմ սկսած գործի մասին: Նա ոչ մի արձագանք չտվեց և լուռ անցավ իմ խոսքերի վրայով: Նրա անտարբեր վերաբերմունքը ինձ հուսահատեցրեց, բայց ժողովրդական դեղերով բուժման մտքից չհեռացրեց: Ես շարունակեցի իմ ժողովրդական և գիտական միացյալ բժշկությունը:

* * *

Բոլոր քնաբեր դեղերը դեն դնելով անցա պրոֆեսոր Գրոյի քնացնելու միապաղաղ ու ռիթմիկ մեթոդին: Ամեն օր երեկոյան ժամը տասից հիվանդի գլխավերևում նստած, միապաղաղ տոնով սկսում էի.

— Դու պիտի քնես, դու պիտի քնես:

Այսպես երբեմն կես, երբեմն էլ մեկ ժամ շարունակ ասում էի՝ դու պիտի քնես: Նա դեռ չքնած ես իմ միապաղաղ ձայնից քնում և օրորվելով գլուխս մեկ աջ, մեկ ձախ ուսիս էի գցում, երբեմն էլ աթոռից թմկալով ցած էի ընկնում, զարթնում ու նորից նստում աթոռին ու նորից կրկնում. «դու պիքի քնես, դու պիտի քնես»: Նա առանց քնաբեր դեղի հանգիստ քնում էր, իսկ ես ոտքերիս ծայրերին քայլելով կամաց դուրս էի գալիս նրա մոտից:

Այսպես տաս ամիս շարունակ, առանց մի որևէ բժշկի օգնության, գիշեր ու ցերեկ մեկ արած, ես մենամարտեցի մահվան հետ և ամենայն համբերությամբ ու հոգատարությամբ բուժեցի Ալազանի ձախ ոտքի վրա առաջացած փտախտային 13 վերքերը, մի դեպք, որ բժշկության պատմության մեջ եզակի մնաց:

Մահվան դեմ մենամարտում ես ու Ջարուհի մայրիկը հաղթեցինք: Մահն իր սրած ատամները կրճատցնելով, դեմքը խոժոռելով, պատյանից հանած սուրը տեղը դրեց, մահաբեր փեշերը հավաքած և մեզանից դժգոհ, առանց հետ նայելու դուրս եկավ հիվանդիս մոտից: Ու մենք մարտերում խիստ հոգնած խորը շունչ քաշեցինք:

* * *

Ալազանի ինքնազգացումը գնալով լավացավ, սկսեց կիսատ-պռատ խոսել, ինձ Սիրվարդից տարբերել, ինձ կանչել, ուտելու, խմելու լիակատար պահանջ

դնել, լավ քնել: Կախեկտիկ տեսքը փոխվեց, գիրացավ, թարմացավ, լիակատար առողջ մարդու տեսք ստացավ: Նորից սկսեց թերթերով, շրջապատով հետաքրքրվել, ընկերներից Նորենցին ու Արտո Եղիազարյանին կանչել իր մոտ: Չնայած այդ բոլորին, ես օր ու գիշեր հսկում էի, որ նրա ոտքի վրա նոր վերքեր չառաջանա: Ամեն առավոտ ոտքի մասաժից և ֆիզկուլտուրայից հետո ոտքը դնում էի ռեզինե օղի և մետաքսյա փափուկ կտորների վրա: Հսկում էի, որ ոտքի դիրքը չփոխվի: Դրա համար կարել էի երկու փոքրիկ բարձիկներ, որը դնում էի հիվանդի ոտքի աջ ու ձախ կողմերում: Այս բոլորից հոգնելով Ալազանը հաճախ ասում էր.

— Մարո՛ ջան, բալիկ ջան, բավական է ոտքիս վրա քջուջ անես, գնա քնիր ու հանգստացիր, մեղք ես:

* * *

Ալազանի ապաքինման լուրը ռումբի պես պայթեց գրական և բժշկական աշխարհում: Ես հաճախ, շատ հաճախ լսում էի այս արտահայտությունները. «Մարոն Ալազանին նորից կյանքի կոչեց», «Մարոն բժշկության պատմության մեջ հրաշքներ գործեց», «Մարոն Ալազանին գերեզմանից դուրս հանեց և տուն բերեց»: Բայց դրանցից ոչ ոք չհիշեց Ջարուհի մայրիկին: Ես մեծ սիրով ու երախտագիտությամբ նրա բարի անունը մեծ-մեծ տառերով իմ հուշերում պիտի գրեմ: Այո, ԶԱՐՈՒՀԻ մայրիկի հրաշք դեղերը, նրա վիրաբուժական հմտությունն ու վարպետությունը, իմ վերին աստիճանի բժախնդիր ու տքնաջան խնամքը, ժողովրդական և գիտական բժշկության միացյալ հնարքներն ու մեթոդները Ալազանին կոչեցին լիակատար կյանքի:

* * *

1968 թվի աշնանը Ջարուհի մայրիկին տեսակցության և նրա դեղերի պատրաստման ուսումնասիրությանը գնացի: Ափսոս, շատ ափսոս, նա այլևս չէր շնչում: Դարերի փորձն ու հրաշագործ դեղերն առած, առանց հետնորդ թողնելու հեռացել էր աշխարհից:

Գնաս բարով, Ջարուհի մայրիկ, թող քո տասնյակ հազարներին կյանք պարգևող ոսկորներին հանգստություն լինի, թող քո շիրիմին քո բարի գործերի չափով վարդեր բացվեն և հիշեցնեն քո բարի անունն ու հիշատակը: Ջարմանալին այն էր, որ բժշկության պատմության մեջ «չեղած դեպք» ասելուց հետո իմ դասախոս-պրոֆեսորները չձեռնարկեցին և մեջտեղ չբերեցին Ջարուհու հրաշք դեղերը: Ես ուզեցի դրանով զբաղվել և մի փոքր օգնել մեր բժշկությանը, բայց հիվանդիս վիճակը, հետագայում էլ իմ ոտքի ծանր ու բարդ կոտրվածքը ինձ զրկեցին այդ հրաշալի և հանրօգուտ գործով զբաղվելու հնարավորությունից: Ջարուհու ասելով իր գործի շարունակողը իր քրոջ կամ եղբոր աղջիկն էր լինելու (լավ չեմ հիշում դրանցից որը), իսկ հարսի ասելով մահվանից առաջ նա ասել է.

— Ես գնում եմ ու իմ հետ տանում եմ իմ գիտությունն ու իմ դեղերը:

Ես հիշում եմ Ջարուհու հետևյալ խոսքերը.

— Եղբորս աղջիկը կասի քանի դու կա, ես գործի չեմ անցնի, քո մահվանից հետո քո գործը կշարունակեմ:

— Իսկ նա քեզ պես վերքերից լավ հասկանում է, դեղեր պատրաստել գիտի՞,— հարցրի ես:

— Ինձանից էլ լավ գիտի,— պատասխանեց նա:

Ո՞ր է ապրում այդ աղջիկը, ո՞ր է, պետք է գտնել, անպայման գտնել և փտախտի բուժման հարցն ընդմիշտ լուծել:

155. ԲԺՇԿՈՒԹՅԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ «ՉԵՂԱԾ ԴԵՊՔ»

Ալազանի ապաքինման լուրը հասավ Լեչկոմիսիայի գլխավոր բժիշկ, հրաշալի մարդ ու քաղաքացի Հայկ Արտեմիչ Ջալաթյանին: Նա Նադեժդա Ստեփանովնա Կոիլովայի հետ, առանց իմ կանչի եկան անհավատալիք տեղում տեսնելու ու ստուգելու: Առավոտյան 10-ին մեր դռան գանգը հնչեց: Դուռը բացեցի և զարմանքով ասացի.

— Բարով, հազար բարով եք եկել, էս ո՞նց առանց կանչի մեզ հիշեցիք:

— Լսել ենք, որ Ալազանին լավացրել ես, եկանք ձեզ տեսության:

Ես հարգանքով հյուրերին ընդունելուց հետո մարտերում հաղթող զորավարի պես նրանց տարա Ալազանի մոտ:

— Նու, Ալազան ջան, ո՞նց ես,— ասաց Հայկ Արտեմիչ Ջալաթյանը կռանալով ու Ալազանին համբուրելով:

— Լավ եմ,— լակոնիկ ու պարզ ասաց Ալազանը:

— Ոչ թե լավ, այլ շատ լավ ես, գիրացել, սիրունացել, նախկին Ալազանն ես դարձել, բայց Մարոն ձեռքից գնացել է:

— Այս բոլորի համար ես պարտական եմ Մարոյին, նա այնպես ինձ խնամեց ու բուժեց, որ աշխարհում ոչ մի կին չէր կարող անել:

— Այո, ոչ մի կին... քո փրկության համար Աստված էլ անգոր էր,— ասաց Հայկ Ջալաթյանը:

— Աղջի, մի ոտքը պրց տեսնենք հինչ ես ըրել, որ այս մարդուն նորից կյանք ես տվել,— ժպտալով, թեն իմ ուսին դնելով դարաբաղցու բարբառով ասաց Հայկ Արտեմիչը:

— Նրա ոտքը կապած չէ, որ բացեմ,— ասացի ես վերմակը բարձրացնելով ու հիվանդ ոտքը ցույց տալով:

— Էդ առողջ ոտն է, Ալազան ջան, հիվանդ, հիվանդ ոտքդ բարձրացրա՛մ,— ասաց Հայկ Արտեմիչը:

— Հիվանդ ոտքն է,— ասացի ես:

Նա մեզ չհավատալով բացեց նաև մյուս ոտքը: Վար ու վեր հանգամանորեն նայելուց հետո նրանք մի քանի թույլ լուր, զարմացական հայացքով իրար նայեցին և ...

— Это что за чудо³⁷⁰, — ասաց Հայկ Արտեմիչը՝ Լեչկոմիսիայի գլխավոր բժիշկը, ինձ թևի տակին առնելով, արցունքները սրբելով ու ճակատս համբուրելով: Նույնը կրկնեց Նադեժդա Ստեփանովնան:

— Աղջի, էս ի՞նչ հրաշք կատարեցիր, ի՞նչ հնարքով այս անհույս հիվանդին

370 Սա ի՞նչ հրաշք է:

փրկեցիր: Քեզ հերոս ասելը քիչ է: Դու գիտեմ ինչ ես արել... Ալազանին գերեզմանից հանել ու տունդ ես բերել: Այսպիսի հիվանդը չէր կարող փրկվել:

Հետո դառնալով Ալազանին ասաց.

— Այո՛ ջան, տեսնում եմ, որ շատ լավ ես, էլ Մարոյին չարչարես: Տարուց ավել է, որ նա քեզ համար քունն ու հանգիստը կորցրել է, թող որ նա քնի հանգստանա: Հիմա դու ողջ ես, իսկ Մարոն ծանր հիվանդ է: Նա բոլորովին ձեռքից գնացել է, տեն, անկողին կընգնի, էլ քեզ պահող և խնամող չի լինի, խոսք տալիս ես: Աղջիկ, էս ինչ հրաշք արեցիր, աշխարհում չեղած բաներ արեցիր, երևի շուտով մարդ էլ կստեղծես:

Երկուսն էլ կրկին ու կրկին ինձ համբուրեցին, փցՊՏ, փցՊՏ ասելով, ձեռքս սեղմելով գնացին:

* * *

Ալազանի ոտքի առողջացումից հետո մեզ մոտ եկան իմ հարևան բժշկուհիներ Նազիկ Բախշյանը և Գոհար Վարդանյանը: Նրանք ներս մտնելիս տեսան Ալազանը նստած ուտում է, զարմացած ինձ հարցրին.

— Մարո, Ալազանը արդեն ուտո՞ւմ է:

— Ոչ միայն ուտում, այլև թերթեր է կարդում, լսում է և հասկանում:

— Իսկ ոտքը, ոտքը ինչ դրության մեջ է, — հարցրեց Գոհար Վարդանյանը:

— Ոտքը, խնդրեմ նայեք, լրիվ լավացել է:

— Էս ինչ հրաշք է, — զարմացած իրար նայելով ասացին նրանք:

Ապա մոտենալով Ալազանին, ձեռք տալով ու բարևելով ասացին.

— Բարև, Ալազան ջան:

— Բարև, — պատասխանեց Ալազանը նրանց ձեռքերը համբուրելով ու ժպտալով:

Նրանք այդ տեսնելով ուրախությունից բարձրաձայն ծիծաղեցին, իսկ Նազիկը ասաց.

— Ձե, Ալազան ջան, շատ ու շատ լավ եք, էլի նախկին ջենտլմեն Ալազանն եք դարձել: Ձեզ մնում է անկողնուց վեր կենալ և քաղաքում զբոսնել:

— Շնորհիվ իմ Մարոյի հոգատար խնամքին և բուժմանը այդ էլ կանեմ, Նազիկ ջան, — պատասխանեց Ալազանը:

Ապա նրանք ինձ դարձած խոստովանեցին իրենց մեղքը.

— Մարո ջան, մեղքներս ինչ թաքցնեմք, հաճախ ես ու Նազիկը իրար հետ խոսելիս քո մասին ասել ենք «Էս Մարոն խելքը թոցրել է, բժշկությունից ոչինչ չհասկանալով հեքիմությանն է դիմել», բայց հիմա բոլորովին այլ եզրակացության եկանք: Այդպիսի հիվանդին կյանքի կոչելը կապված է մեծ փորձի, իմացության և համբերության հետ: Հիմա ողջ բժշկական աշխարհը զարմացել է քո կատարած հրաշքի վրա և բոլորն էլ ասում են «Ինչ համբերություն, ինչ անձնագոհություն, ինչ համառություն և ինչ հերոսություն: Բժշկության մեջ չեղած գործ է կատարել Մարոն»:

Նազիկ Բախշյանը Ալազանին դառնալով ասաց.

— Ալազան ջան, Մարոյի կյանքի գնով և հերոսական աշխատանքներով Դուք նորից կյանք մտաք, բայց նրա առողջությունը լրիվ քայքայվել է, հիմա հար-

կավոր է, որ Դուք նրա առողջության մասին մտածեք, որ կարողանա Ձեզ նորից խնամել, թեև Դուք շատ ու շատ լավ եք, բայց դեռ խնամքի կարիք ունեք:

—Ես մեռնեմ իմ Մարոյին, իմ միակ փրկչին,—ասաց Ալազանը՝ ձեռքս համբուրելով,—այս տարի իմ բալիկին սանատորիա կուղարկեմ: Առանց Մարոյի ես կյանք չունեմ, Մարոն հիվանդանա՝ նշանակում է ես հիվանդանամ, Մարոյին վիրավորել՝ նշանակում է ինձ վիրավորել: Մի խոսքով Մարոն ամբողջովին իմ էությունն ու իմ կյանքի բովանդակությունն է:

— Դե տեսնենք, տեսնենք ինչպես կիրազործեք ձեր խոսքերը: Տեսնում եք՝ Դուք գիրացել, սիրունացել, իսկ նա կատարյալ կախետիկ է դարձել, — ժպտալով ասաց Նազիկը, ով հաճախ էր նրա սնարի մոտ կանգնել և այս կամ այն հարցում ինձ օգնել:

Նրանք շատ բարձր տրամադրությամբ դուրս եկան Այազանի մոտից:

* * *

Նորից վերակազմվեց Ալազանի գիտակցությունն ու աշխատասիրությունը, սկսեց անգամ ստեղծագործել և ընթացիկ մամուլին նյութեր ուղարկել, անգամ իր բժիշկներին բանաստեղծություններ նվիրել:

Ձեր ուշադրությանն եմ հանձնում նրանցից մի քանիսը (թելադրությամբ է գրի առնված):

ԻՄ ԲԺԻՇԿՆԵՐԻՆ

Ձեր տագնապր չարդարացալ,

Ես հաղթեցի և մահ և ցաւ,

Մթին գիշերն լուսացավ:

1958 𐌸𐌺𐍂𐍃𐍅𐍃

ԻՄ ՄԻԱԿ ԲԺՇԿՈՒՀՈՒՆ՝ ՄԱՐՈՅԻՆ

Ազապեցիի կյանքս մահու վրանգից,

Բժիշկ դարձար, մնալով Սեբա առաջին,

Կյանքիս վրա դրի՛ր կեսը քո կյանքից,

Փակելով իմ ճանապարհը նահանջի:

1958 𐌸𐌺𐍂𐍃

Քեզ ցամյ ու վիշտը շատը եմ քովեյ սեր

իմ ներքին,

Թե ցալերն էլ շատ են րվել, սեր իմ

Կերիր,

Թե վերջ չգա արդ գալերին, գալով

qum̃,

Շուշանն հոգոյ՛ հազիր սևեր, սեր իմ

Կենրիք:

1958 𐌸𐌺𐍂𐍄

ԳԱՐՆԱՆ ԸՆԴԱՌԱՋ

Պրոֆեսոր Գրոյին
Ելնեմ դոները բանամ
Գարուն է գալու,
Քնարս առնեմ ու ջանամ
Պարտք ունեմ տալու:

Պարտքս երգով պիտի տամ,
Կրծքի հեքով պիտի տամ,
Սրտի բերքով պիտի տամ,
Տամ հանգստանամ:

Կյանքիս բույրով արբենամ,
Սրտիս դոները բանամ
Նրան առաջ ընդանամ,
Գարուն է գալու
Ձմեռն է լալու:

1958 թիվ

156. ՈՒՄ ՄՏՔՈՎ ԿԱՆՑՆԵՐ

Մի առավոտ Ալազանին սափրելուց և կերակրելուց հետո նա ասաց.

— Մարո՛, բալիկ ջան, դու հիշու՛մ ես մինչև հիվանդությունս ես իմ «Հյուսիսային աստղ» վեպը մշակում էի, ինչ եղավ, գտիր բեր վրան մի փոքր աշխատենք, դու կարդա, ես լսեմ:

— Չէ, Ալո ջան, մտավոր աշխատանքը դեռ քեզ համար վաղ է, սիրելիս:

— Չէ, բալիկ ջան, պարապությունը ինձ համար ավելի վատ է: Եթե մենք օրական երկու ժամ մտավոր աշխատանքով զբաղվենք, ես ինձ ավելի լավ կզգամ և օրն էլ շուտ կմթնացնեմ:

Մինչ նրա հետ աշխատելը հիշենք հետևյալը.

Ալազանի հիվանդությունից առաջ Գրողների տանը քննարկեցին նրա «Հյուսիսային աստղ» վեպը: Քննադատներն ու ընթերցողները արել էին մի շարք տեղիև և օգտակար դիտողություններ: Դիտողություններ էր արել նաև «Սովետական պիսատել» հրատարակչության խմբագրական կոլեգիան: (Իմ մեղքով այն Մոսկվայում չհրատարակվեց, որովհետև ես նրանց ուղարկած նամակները, հիվանդովս զբաղվելու և ժամանակ չունենալու պատճառով, առանց կարդալու, նրա սեղանի դարակն էի դրել): Ալազանը, հաշվի առնելով այդ գրավոր ու բանավոր դիտողությունները, մշակել էր «Հյուսիսային աստղ» վեպը: Մշակումը կատարել էր թերթիկների վրա և դրել էր համապատասխան տեղում: Ալազանի առաջին կաթվածի ժամանակ, մշակված գիրքը դրված էր իր սեղանին: Տուն լցված ընկերները, հարազատները, բարեկամներն ու հարևանները նստել էին Ալազանի և նրա սեղանի չորս բոլորը և թևերով այս ու այն կողմ էին հրել թերթերը և մշակված վեպը, որի ժամանակ գրքի ծալքերից դուրս էին թափվել մշակված և տեղադրված թերթիկները և սեղանի վրա մի մեծ թղթի կույտ էր առաջացել: Տարվելով հիվանդիս ծանր հոգսերով և խնամքով, ես աչքաթող էի արել մեր տանուտեղի մաքրությունը և հավաքումը: Սիրվարդն այդ նկատելով ասաց.

—Ա՛յ Մարո, դու հիվանդով զբաղվիր, ես էս տունուտեղը մի փոքր մաքրեմ ու հավաքեմ, հազար ու մի մարդ է գալիս, ամոթ է:

Մի օր էլ հանկարծ աչքս ընկավ Ալազանի մաքրված ու լավ դասավորված սեղանին: Ո՛վ զարմանք, «Հյուսիսային աստղը» իր ամբողջ մեջղիքներով հանդերձ սեղանի վրայից չքացել էր: Ես տագնապով Սիրվարդի մոտ վազեցի և հարցրի:

—Սիրվարդ ջան, ի՞նչ եղան սեղանի վրա թափթփված գրքերն ու թղթերը:

—Անպետք թղթեր էին, տարա ու աղբարկղը թափեցի:

—Վայ, — ասելով, գլուխս կորցրած դեպի զուգարանը վազեցի:

Իմ բախտից նա աղբարկղը չէր թափել: Ես այն անմիջապես գետնին թափեցի և նրա միջից ընտրեցի կտրատված վեպի կտորներն ու մեջղիք թերթիկները: Մի կապոց արած տարա և դրի գրքերի պահարանի գլխին:

Ալազանի հիվանդությունը գնալով երկարում էր, իսկ մեր բյուջեն կարճանում ու նիհարում էր: Ի՞նչ անել, ո՞ւմ դիմել, ումի՞ց խնդրել: Ոչ ոքից՝ պասխանեց գիտակցությունս, ու գործի անցա: Պահարանի գլխից ցած իջեցրի «Հյուսիսային աստղի» կապոցը և սկսեցի փնտրել ու գտնել, տեղադրել մշակված թերթիկները: Մի քանի թերթիկ չգտնելով, ըստ մտքի մշակեցի, մի քանի թերթիկներ էլ ոչ մի կերպ չկարողացա տեղադրել, դարձյալ մշակեցի ըստ մտքի:

Երկու տարվա անքուն գիշերներիս, հիվանդիս կողքը նստած, այն երեք օրինակով մեքենագրեցի և թղթապանակում դրած նրա գրքերի պահարանում պահեցի:

* * *

Անցել էի երկու երկար ու ձիգ տարի: Ո՛ւմ մտքով կանցներ, որ նա այդքան տառապանքներից և գիտակցության կորստից հետո կմտածեր «Հյուսիսային աստղի» մշակման մասին: Նրա ասածից ես անչափ ուրախացա, գրկեցի նրա ուշքի եկած գլուխը և համբուրեցի, առանց մի խոսք ասելու պահարանի գլխից ցած իջացրի թղթերով լի կապոցը և գետնին թափեցի կապոցի պարունակությունը:

—Այդ ի՞նչ թղթեր են, բալիկ ջան, որ այդպես խնամքով փաթաթել և պահարանի գլխին ես դրել:

Ես պատմեցի «Հյուսիսային աստղի» հետ կապված վերը նշված պատմությունը, բայց թղթերի տեղադրման, մշակման և մեքենագրման մասին ոչինչ չասացի: Թղթերի կույտը տեսնելով նա ծանր մտքերի մեջ ընկավ և տխուր տոնով ասաց.

—Բա ի՞նչ անենք, ինչպե՞ս այդ թղթերի քառսից նոր վեպ ստեղծենք:

Մինչ նա ծանր ապրումների մեջ էր, ես թղթերի կապոցը մի կողմ դրած, գրքերի պահարանից հանեցի մի ուռած թղթապանակ, բերեցի և դրեցի նրա կրծքին:

—Այս ի՞նչ թղթապանակ է, — հարցրեց նա:

—Դա, Ալո ջան, «Հյուսիսային աստղն» է, միջադիպարները տեղադրված և մեքենագրված երեք օրինակով, — ասացի ես:

—Իսկ ո՞վ է տեղադրել և մշակել:

— Ես:

— Խեղճ աղջիկ, որտեղի՞ց քեզ այդքան ժամանակ, դա տարիների գործ էր:

— Այո, տարիների գործ, քո կողքին նստած երկու տարվա անքուն գիշերներիս թղթի կտորները տեղադրել և մեքենագրել եմ:

— Ապրի, ապրի իմ բալիկը, դե սկսիր կարդալ, տեսնեմ ինչպե՞ս ես տեղադրել:

— Պայմանով, Ալո ջան, որ երկու էջից ավելին չկարդանք: Վախենում եմ հոգնես ու քեզ վատ զգաս, ունքը շինելու փոխարեն, աչքը չհանենք: Համաձայն ես:

— Համաձայն եմ, — պատասխանեց նա ոգևորված:

Ես սկսեցի օրը երկու, կամաց-կամաց այն հասցրեցի մինչև հինգ էջի ընթերցմանը:

— Ապրի իմ անուշ բալիկը, այնքան լավ է տեղադրել, որ ես ոչինչ չզգացի:

Վեց ամսից հետո ավարտեցիք գրքի ընթերցումն ու մշակումը: Նա շատ բարձր տրամադրությամբ, ինձ կրծքին սեղմելով ու համբուրելով ասաց.

— Ապրի իմ կյանքի արշալույսի և վերջալույսի միակ և անդավաճան ընկեր՝ իմ հրազատ բալիկս: Մարո ջան, բայց արի գրքիս առաջին էջը գրենք այսպես: Ու նա թելադրեց այս տողերը.

«Ձերն սիրով և հավետ արթուն երախտագիտությամբ, կյանքիս անձնագոհ ուղեկցուիուն՝ Մարո Մուրադի Ալազանին, հեղինակ»:

«Հյուսիսային աստղ» վեպի ընթերցումից, սրբագրումից հետո այն հանձնեցի սկզբում հայերեն, ապա ռուսերեն հրատարակության:

157. ՋԵՐՄՈՒԿ ԱՌՈՂՋԱՐԱՆՈՒՄ

Երբորդ տարին էր, ինչ գիշեր ու ցերեկը մեկ արած արաբական նժույգի պես վազվզում էի, Ալազանին խնամում ու բուժում էի:

— Հիմա, Մարո ջան, հիվանդը ոչ թե Ալազանն է, այլ դու ես, դու, խեղճ աղջիկ: Պետք է մի փոքր էլ քո մասին մտածես, որ կարողանաս այսուհետև քո հիվանդի խմանքը շարունակես, — հաճախ ասում էին բոլորը:

Բայց Ալազանը առանց ինձ օրը չէր պատկերացնում, միայն իմ ձեռքից էր ուտում ու խմում և ոչ ոքի չէր վստահում իր գրական աշխատանքները, խնամքն ու բուժումը: Եվ վերջապես մենք միասին գրական աշխատանքներ էինք կատարում և նրա օրը բովանդակալից դարձնում: Իմ գնալուց հետո նա կատարյալ անգործության կմատնվեր, կներվայնանար, իսկ դա կարող էր վատ հետևանքների հանգել: Չգիտեի ինչպե՞ս լուծեի այդ հարցը: Իսկ նա պնդում էր.

— Չէ, բալիկ ջան, գնա: Ճիշտ է, առանց քեզ դժվար է յուր գնալ, բայց հանուն քո առողջության կդիմանամ:

Մինչև գնալս աշխատանքի բաժանում արեցի: Նրա խնամքը հանձնեցի Սիրվարդին, իսկ բուժումն ու գրական աշխատանքները՝ Հասմիկին:

Վերջապես Ալազանը մտածեց նաև իմ մասին: Հիվանդության ընթացքում իրենից բացի ոչ ոքի չէր ճանաչում, բնավորության մի նոր գիծ էր ձեռք բերել, որի նշույնն անգամ չունեի առողջ ժամանակ: Նա ստեղծված էր ուրիշի վշտերն ու հոգ-

սերը ամոքելու համար: Առաջ հասարակական, գրական, պետական գործերը, հետո՝ անձնականը: Ահա այսպիսին էր իմ սիրելին մինչև հիվանդությունը, որի զոհը դարձավ:

* * *

Բոլոր գործերս դասավորելուց և Ալազանին Սիրվարդին ու Հասմիկին հանձնելուց հետո, հիվանդիս համբուրելով և սրտապնդող խոսքեր ասելուց հետո ճամպրուկս առած օդանավակայան գնացի: Կես ժամից օդանավ նստեցի և ուղևորություն վերցրի դեպի Ջերմուկի առողջարանը:

Կյանքումս առաջին անգամ էի օդանավ նստում: Մեջս միաժամանակ արթնացան և վախի, և հաճույքի զգացումները: Մինչ ես կխորհեի իմ վիճակի մասին, օդանավը հռալով գետնից պոկվեց և սավառնեց պայծառ ու արևոտ Երևանի երկնականմարում: Ցածում գետերն ու գետակները արծաթագույն գոտիներ և ոլորապտույտ ժապավեններ էին դարձել, տները ցածրադիր, թաղված համատարած կանաչության մեջ: Քաղաքի արդյունաբերական թաղամասը պարուրվել էր Կիրովի անվան գործարանի մոխրագույն շղարշով: Նորքը ժպտում էր իր նորակառույցներով, իսկ Կոնդը դեռ համառում էր իր կուզիկ և խարխուլ տներով ու բներով:

Ահա և Մասիսները: Վեհաշուք և հաղթական տեսքով նայում էին ինձ, ես՝ նրանց, նրանք էլ՝ օդանավին: Այդ օրը նրանք իմ տեսածից ավելի բարձր էին երևում: Պարզ ու որոշակի երևում էին նրանց կանաչագուրկ խորխոր ձորերն ու կիրճերը, որոնք իրենց տեսքով ինձ հիշեցնում էին անդնդախոր մուօ ձորեր:

Կամաց-կամաց օդը սառեց և հաճելի թարմություն ու զովություն սփռեց չորս բոլորս: Ուղևորներից ոմանք ժակետկաններ հագան ու կծկվեցին: Խսանձված սարահարթը կամաց-կամաց փոխվեց ճաղատ լեռների, կանաչ գորգերի պատանիկների և ապա համատարած խիտ անտառների, իսկ քիչ հեռվում՝ ձյունածածկ բարձր գագաթների: Ահա ծովի մակերևույթից 2000 մետր բարձրության վրա թանած Ջերմուկ առողջարանը: Ջերմուկը համատարած անտառներում ու ծաղկաշատ խոտերում թաղված հատուկենտ բարձրահարկ շենքերից էր բաղկացած:

Օդանավը հոնդալից աղմուկով հաղթական մի պտույտ գործեց և խոտածածկ մի ընդարձակ դաշտում թևերը փռեց ու հանգիստ նստեց: Ուղևորներս դուրս եկանք օդանավից, մոտեցանք մեզ սպասող ավտոմեքենային և արագությամբ տեղավորվեցինք նրա երկու կողմերում դրված նստարաններին: Մեքենան սլանում էր կանաչ անտառներով ու ծաղկած դաշտերով, Արփա գետի խոր ու սարսափազդու կիրճերով, որոնց մոխրագույն ժայռակոփ ճեղքերից ցայտում էին գոլորշախառն հանքային տաք աղբյուրները:

—Այո՛,—ասաց ռուս շիկահեր մի աղջիկ,—սա իսկական Կովկաս է՝ կանաչ թավուտ անտառներով, սարսափ տածող խորունկ կիրճերով, կշկշան առվակներով, գոլորշախառն տաք աղբյուրներով: Մարդիկ ո՞նց են ապրում այս հակադիր կլիմայական պայմաններում: Այս կիրճերում երևի շատ գայլեր ու օձեր կան, ո՞նց չեն վախենում:

—Այո՛, երկուսն էլ կան, առանց հրացանի անտառ մտնել հնարավոր չէ, ձեր կավալերներին զինեցեք, ապա անտառ զբոսանքի գնացեք,—կատակեց մի հայ երիտասարդ:

— Օձերն այստեղ շատ թունոտ են և հինգ մետրանոց, մարդուն փաթաթվելիս ջարդում են նրա կողոսկրները, — ծիծաղելով վրա բերեց մի ուրիշ երիտասարդ:

Այսպես ամառային կատակներով և սանատորիական բարձր տրամադրություններով մեքենան կանգնեց երրորդ առողջարանի դռանը: Սա գեղեցիկ, ծավալուն, տուֆակերտ մի շենք էր, կառուցված մի խոր կիրճի բարձրադիր ափին: Նրա երկու կողմերով բարձրանում էին թավուտ անտառապատ գույգ բլուրներ:

Ինձ ռուս մի կնոջ հետ տեղավորեցին մի պալատում: Նա շատ համակրելի էր և իր կավալերով հաճախ խանգարում էր իմ հանգիստը: Գնացի սեղանատուն: Ինձ տեղավորեցին երեք ռուսների կողքին: Ա՛յ քեզ բան, մեքենայում ռուս, պալատում ռուս, ճաշարանում ռուս: Սա լավ է, — մտածեցի ես, — մեկ ամսով ռուսաց լեզվի գործառնականի եմ եկել: Իմ սեղանակիցները շատ ուրախ, բայց շատ ազահ էին: Նրանց բնավորության վերջին գիծն ինձ փախցրեց նրանցից: Դեռ մի բաժին չկերած՝ մյուսն էին պահանջում: Սեղանատան քույրը իմ խնդրանքով ինձ տեղափոխեց մի շատ համակրելի կնոջ և մի մակարոնասեր տղայի կողքը: Պարզվեց, որ նրանք մայր ու որդի էին:

— Ծանոթանանք, — ասաց մայրը ձեռքը ինձ մեկնելով:

— Մարո, — ասացի ես:

— Մարգո, — ասաց մայրը:

— Բազրատիկ, — վրա բերեց ութ տարեկան որդին:

Բազրատիկի ինքնաբերական իրեն ներկայացնելու վրա մենք բարձրաձայն ծիծաղեցինք:

Մարգոն միջառասակ, սև ու խոշոր աչքերով, հաճելի ու մեղմ մի կին էր: Նա վերին աստիճանի նրբանկատ և համեստ կին էր: Մարդու դեմքը իր հոգու հայելին է: Մարգոյի գեղեցիկ հոգին կարդացվում էր նրա նույնքան գեղեցիկ դեմքի վրա: Մի ամբողջ ամիս մենք մի սեղանի շուրջ նստեցինք, կերանք, խմեցինք, մտքեր փոխանակեցինք, կատակեցինք ու ծիծաղեցինք: Ոչ նա հարցրեց իմ պաշտոնի և ով լինելու մասին, ոչ էլ ես՝ նրա: Մի բան, որը մշտապես կատարվում էր ծանոթության մոմենտին, կամ ընդմիջումներ հետո: Մարդուն պետք է ճանաչել ոչ թե նրա վարած պաշտոնով ու դիրքով, այլ մարդկային այն գեղեցիկ ու վեհ հատկություններով, որի մեծ բաժինը ընկել էր Մարգոյին: Գրական, քաղաքական, կենցաղային այս կամ այն հարցում մեր տեսակետները համընկնում էին, միատեսակ էին դառնում: Նա ինձ գրավեց ոչ միայն իր արտաքին, այլև ներքին՝ հոգու գեղեցկությամբ: Նա ինձ հիշեցրեց իմ վաղամեծիկ սիրելի ընկերուհուն՝ Ռուզաննային: Այո, հանձինս Մարգոյի ես գտա իմ Ռուզաննային: Մենք մինչ օրս շարունակում ենք մեր ընկերական անաղարտ ու անկաշառ կապերը: Ո՛ւշ, շատ ուշ ես իմացա, որ նա Ազիզբեկովի շրջանի Ազիզբեկով գյուղի դպրոցի ուսուցչուհի Մարգո Շահվերդյանն էր, մեր հին բարեկամներ, հրաշալի մարդ և ընկերներ, ընդհատակյա կոմունիստներ, պետական հայտնի գործիչներ Սուսաննա և Դանուշ Շահվերդյանների [64] հորեղբոր դուստրը:

158. ԱԼԱԶԱՆԻ ԲՈՒԺՈՒՄԸ ՇԱՐՈՒՆԱԿՎՈՒՄ Է

Առաջին կաթվածից անցել էր հինգ տարի, բայց Ալազանը դեռ անշարժ գամված էր անկողնուն: Գիտակցությունն ու հիշողությունը լրիվ վերականգնված էին: Ակտիվ մասնակցում էր գրական ու քաղաքական բոլոր անց ու դարձին, ելույթներ էր ունենում մամուլում և ռադիոյով, բայց անկողնուց դուրս գալու, նստելու ու քայլելու մասին բոլորովին չէր մտածում: Ես սկսեցի մտածել այդ ուղղությամբ: Հրավիրեցի հայտնի մասաժիստ Միհրան Միսակովիչ Նահապետյանին՝ իմ սեփական միջոցներից ամիսը վճարելով 900 ռուբլի (հին դրամով): Միհրան Միսակովիչը բարձրահասակ, թիկնեղ, ուժեղ, անսահման համբերատար, ասող-խոսող, ուրախ, իր գործի գիտակ անձնավորություն էր: Նրան հենց առաջին օրվանից սիրեց Ալազանը: Միհրան Միսակովիչը այդ զգալով ասաց.

— Առաջին հաղթանակը տարա, դա այն էր, որ հիվանդը ինձ սիրեց:

Նա ինձ ծանոթացրեց իր աշխատանքի պլանների հետ, որը պետք է տաներ վեց ստադիաներով.

1-ին ստադիայում մի քանի ամիս պետք է մարմնի կաթվածահարված մասեր և հոդերը մասաժ աներ:

2-րդ ստադիայում նստացներ,

3-րդ ստադիայում կանգնեցներ,

4-րդ ստադիայում քայլեցներ տեղում,

5-րդ ստադիայում ձեռնափայտով քայլեցներ,

6-րդ ստադիայում բակում ու փողոցում զբոսներ:

— Միհրան Միսակովիչ, ձեր պլանին նայելով դա կարող է ամիսներ տևել, — ասացի ես:

— Ոչ թե ամիսներ, այլ տարիներ: Հինգ տարի անշարժ անկողին ընկնելը... այնքան էլ էժան չի նստում այդ հիվանդի վրա: Եթե մենք հիմա նրան նստացնելու ու կանգնեցնելու անուն տանք, նա կսարսափի և անհնարին կհամարի այդ:

Մյուս օրվանից նա գործի անցավ: Մի քանի ամիս շարունակ մարմնի կաթվածահարված կեսը մասաժ արեց և հոդերում շարժում առաջացրեց: Այդ գործողություններից հետո նա գանգատվում էր հողային սուր ցավերից:

Երեք ամիս հետո Ալազանին սիրելով, գուրգուրելով, համոզելով և կատակելով ասաց.

— Ալազան ջան, արի քեզ այսօր նստացնեմ:

— Նստացնել... այդ հնարավոր բան չէ, Միհրան Միսակովիչ, ես հինգ տարի է ինչ չեմ նստել, եթե փորձեմ, գլխապտույտից մահճակալից ցած կընկնեմ... Ո՛չ, ո՛չ, այդ հնարավոր չէ, — սարսափահար ասաց նա մահճակալից ավելի ամուր բռնելով: Մենք սկսեցինք նրան խնդրել, համոզել, որ մեր օգնությամբ մի տաս րուպե նստի, իսկ նա լալիս էր, խնդրում էր, որ մենք հրաժարվենք այդ մտադրությունից: Վերջապես մենք կարողացանք համոզել: Միհրան Միսակովիչը բռնում էր նրա ձեռքերից, իսկ ես գլխից, շատ զգույշ, դանդաղ նրան բարձրացնում ու նստացնում էինք: Տաս րուպե նստելուց հետո նույն զգուշությամբ էլ պառկեցնում էինք: Նա շատ գոհ մնաց իր առաջին փորձից: Ամիսների վարժություններից հետո նա ինքնուրույն անկողնում նստում ու պառկում էր:

Ամիսներ հետո Միհրան Միսակովիչը ժպտալով ասաց.

— Ալազան ջան, տեսնու՞մ եք ինչ լավ նստած կարդում եք, արդյոք ժամանակը չէ՞, որ մտածենք կանգնելու մասին:

— Օ՛հ, Միհրան Միսակովիչ, Դուք շատ հեռուներն եք գնում և անհնարին բաներ եք մտածում, — ասաց Ալազանը:

— Անհնարին ոչինչ չկա, սիրելիս, հիշո՞ւմ եք նստել էլ չէիք կարողանում, իսկ հիմա անվախ ու համարձակ նստում ու պառկում եք:

Վստահելով Միհրան Միսակովիչի խոսքերին և ուժեղ բազուկներին, նա արագությամբ ձեռքերը դրեց նրա ափերի մեջ, իսկ ես մեջքից գրկելով նրան բարձրացրիք ու պատին դեմ տալով կանգնեցրիք:

— Վայ, իմ լավ պապան կանգնել է, — ասաց փոքրիկ Հասմիկը նրա ձեռքը բռնելով ու համբուրելով:

Եվ այսպես, ամիսներ շարունակ նրա ձեռքն ու ոտքը մասամբ անելուց հետո նա, ոտքի կանգնող մանկան պես, իմ օգնությամբ բարձրանալով, պատին դեմ տալով կանգնեցնում էինք ու մի օր էլ...

— Ալազան ջան, արդեն ինքնուրույն նստում և մահճակալի գլուխը բռնած կանգնում ես, այսօր պետք է Ձեզ տեղում քայլել սովորեցնեմ, համաձայն եք:

— Չէ, Միհրան Միսակովիչ, Դուք շատ ու շատ առաջ եք գնում, երևի մի օր էլ կասեք «Ալազան ջան, քեզ այսօր պետք է վազեցնեմ»:

— Քայլելով ոտքերդ կբացվեն և ոտքիդ ցավերը կամաց-կամաց կանցնեն: Ապա զույգ ձեռքերդ դիր իմ ուսերին և փորձիր տեղում քայլել: Սկսենք, նախ ձախ, ապա աջ ոտքը բարձրացնենք: Ապրես, լավ ես կատարում, մի վախենա, ես քեզ շատ ամուր եմ բռնել:

Եվ այսպես մի քանի ամիս էլ կանգնած տեղում, մահճակալի գլխից բռնած քայլեց և շատ ու շատ գոհ մնաց իր վիճակից: Մի օր էլ Միհրան Միսակովիչն ասաց.

— Ալազան ջան, բավական է տեղում քայլենք, արի մահճակալից պոկվիր, առաջ քայլենք:

Այս անգամ նա առանց առարկելու ձեռքերը Միհրան Միսակովիչի ափերում դնելով կանգնեց, մի քանի քայլ տեղում կատարելուց հետո, ես նրա մեջքից, Միհրան Միսակովիչը նրա ձեռքերից բռնած՝ առաջ շարժվեցինք:

— Տեսմիր, Ալո ջան, որ քայլել էլ կարողացար, — ասացի ես նրան քաջալերելով և մեջքը ավելի ամուր գրկելով ու անկողնուն նստացնելով:

— Վաղը ես իմ պապայի ձեռքը կբռնեմ և միասին կքայլենք, հա՛, պապա ջան, — ասաց Հասմիկը ուրախացած:

— Հա, բախիկ ջան, հա, — ասաց Ալազանը աղջկան համբուրելով:

Եվ այսպես, ամիսներ շարունակ նա Միհրան Միսակովիչին թևանցուկ արած սենյակում քայլեց: Ու մի օր էլ...

— Ալազան ջան, թևանցուկ անելու ժամանակն էլ լրացավ, հիմա անցնենք ձեռնափայտով ինքնուրույն քայլելուն:

— Չէ, Միհրան Միսակովիչ, Դուք շուտով ինձ փահլևան կդարձնեք, — կատակելով ասաց Ալազանը:

—Սկսում ենք, այ այսպես, ես ձեր մեջքից, Դուք՝ փայտից, տիկին Մարոն ձեր ուսերի առաջամասից բռնած քայլում ենք: Իմ ուժի և ձեռքերի վրա կարծեն վստահ եք, չե՞:

—Վստահ եմ, վստահ,—անվստահ տոնով ասաց Ալազանը նստած տեղից կանգնելով:

Սկզբում վախենալով, հետո համարձակ, մեր ձեռքերի օղակում, փայտը բռնած ինքնուրույն քայլեց:

* * *

Անցավ մեկ տարի և չորս ամիս: Ալազանը առանց մեր օգնության, ձեռնափայտը բռնած, շրջում էր մեր բնակարանում, պատշգամբ դուրս գալիս, նստում, հանգստանում և սենյակ էր վերադառնում:

Այդ բոլորից ոգևորված Միհրան Միսակովիչը անցավ բուժման վերջին ստադիային՝ զբոսանքին, և շատ բարձր տրամադրությամբ ասաց.

—Ալազան ջան, տեսեք ինչ անուշ ու արևոտ օր է այսօր, մտադիր եմ Ձեզ հետ միասին, բակ դուրս գամ զբոսանքի:

—Դեմ չեմ, իսկ այդքան աստիճանները դ՛նց իջնեմ:

—Կիջնեք, Դուք շատ խիզախ ու համարձակ մարդ եք, այդ էլ կհաղթահարեք: Հո մեկ օրում չեք իջնի, օրը մեկ աստիճանից կսկսենք և կհասնենք 25 աստիճանի: Ձեր աստիճաններն ընդամենը 25 հատ են, 25 օրից դուրս կգանք բակ և ձեզ հետ միասին կզբոսանեք:

Քսանիինգ օրում նա ոչ միայն բակում, այլև մեքենայով քաղաքում զբոսնեց: Եվ այսպես, Միհրան Միսակովիչը մեծ համբերությամբ տարի ու կեսվա քրտնաջան աշխատանքով Ալազանին ոտքի կանգնեցրեց: Մի դեպք, որ դարձյալ բժշկության պատմության մեջ եզակի մնաց: Բայց անկողնուց մարդկային ոչ մի ուժ չկարողացավ նրան պոկել: Անկողինը նրա ամենասիրած, ամենալավ հանգստյան վայրը մնաց: Այդ տեսնելով Միհրան Միսակովիչը ինձ ասաց.

—Ընկեր Մարո, գիտե՞ք, որ այդ բանում Դուք եք մեղավոր, որ նա այդքան անկողինը սիրել է:

—Ես... մեղավոր,—նեղացած տոնով ասացի ես,—ինչի՞ց եկաք այդ եզրակացության:

—Նրանից, որ Դուք ձեր ամուսնուն խնամում ու գուրգուրում եք ոչ թե ամուսնու, այլ մի տարեկան մանկան պես: Մեծ համբերությամբ տանում եք նրա նազուտուզը և բոլոր կամակորությունները: Նրա անկողինը միշտ մաքուր, կոկիկ, չոր ու անուշաբույր եք պահում: Հիվանդին պետք է պահել այնպես, որ նա զգվի իր անկողնուց և դուրս փախչի:

—Այո, այդ հարցում Դուք իրավացի եք, Միհրան Միսակովիչ, բայց ես այլ կերպ նրա հետ վարվել չեմ կարող: Նա այնքան վիշտ ու տանջանք է ճաշակել, որ ես սեփական տան, սեփական անկողնում տանջանքներ չեմ կարող տալ նրան: Էլի կփորձեմ, եթե անկողնուց պոկեցի՝ լավ, իսկ եթե չկարողացա պոկել, թող այդպես էլ իր համար հաճելի պայմաններում ապրի: Նա օրվա ընթացքում 4–5 ժամ անկողնուց կտրվում, ճաշարան, պատշգամբ է գնում: Իմ կարծիքով այդքա-

նը բավական է, նրա օրգանիզմը ավելորդ բեռնվածության առաժմ չի դիմանում: Հետագայում կամաց-կամաց դուրս կգա անկողնուց:

159. ԱԼԱԶԱՆԻ ԱՇԽԱՏԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Ո՛չ ծանր հիվանդությունը, ո՛չ ժամանակավոր գիտակցության կորուստը նրա մեջ չթուլացրին աշխատանքի եռանդն ու սերը: Նա գործող հրաբուխի նման աշխատանքում ետում ու բլթբլթում էր: Կամոյի պես ձգտում էր կտրել ձեռքերի շղթաները և իրեն գցել կյանքի և աշխատանքի հորձանուտ ծովը: Նկատելով, որ անկողնում պառկած թելադրելը ավելի հաճելի էր նրա համար, ես նրա դեմ ըմբոստանալով ասացի.

— Այո ջան, դու հիմա նստում-կանգնում ես, ինքնուրույն քայլում, գնա նստիր քո սեղանի մոտ և ինքնուրույն աշխատիր: Ես խնդրում եմ այսուհետև քո գրական աշխատանքները մենակ ինքդ կատարես, եթե ժամանակս ների՝ կօգնեմ, անպայման կօգնեմ, — ասացի ես դժկամությամբ:

— Լավ, լավ, Մարո ջան, դու իրավացի ես, իսկապես դու շատ ծանրաբեռնված ես, — ասաց նա ճաշարան գնալով:

Քիչ հետո լսեցի.

— Մարո՛, Մա ջան, մինչ իմ նախաճաշը պատրաստես, թուղթ ու մատիտ բեր, որ այստեղ նստած աշխատեմ:

Ես, անսաման ուրախացած, առիթը բաց չթողեցի, անմիջապես թուղթ ու ինքնահոս տվի և աչքի պոչով նայեցի նրա գրելաձևին: Օ՛, Աստված իմ, գրում էր մեքենայի արագությամբ, տառերն ու բառերը իրար վրա դնելով, իրար կպցնելով ու գրածը կեղտոտելով:

— Մա ջան, ինքնահոսը փնթի է գրում, մատիտ, մատիտ տուր:

Մատիտը տալուց հետո նորից, իրենից թաքուն նայեցի նրա գրելուն:

— Չէ՛, Մա ջան, ինքնահոսը մեղավոր չէ, մատիտով էլ չկարողացա գրել: Մեղավորը իմ ձեռքն է, որը դողալու հետևանքով տառերն ու բառերը իրար է կպցնում և իրար վրա դնում:

— Գիտե՞ս ինչ, Այո ջան, ձեռքդ վարժեցնելու համար դու պետք է երկար խզբզես, ձեռքիդ աշխատանքը դանդաղեցնես և անցնես գրելուն:

Նա մի երկու ամիս շարունակ, ամեն օր նախաճաշից առաջ ճաշարանում խզբզում և ձեռքը վարժեցնում էր: Ես նկատեցի, որ ձեռքի դողը մասամբ անցել էր, գիրն էլ լավ կարդացվում էր, սկսեցի գովել ու քաջալերել:

— Դե որ գիրս հավանում ես, Մա ջան, ինձ մի ընդհանուր տեսոր տուր, ուզում եմ մի վեպ սկսել: Այդ նյութը վաղուց, շատ վաղուց է գլխումս պտտվում:

— Վեպ..., — զարմացած, բայց զարմանքս թաքցնելով, ասացի, — գրիր, անպայման գրիր, մի հրացանով երկու նապաստակ կխփես: Նախ՝ ձեռքդ կվարժեցնես, երկրորդ՝ մի լավ վեպ կգրես: Ինչպե՞ս է վեպիդ վերնագիրը:

— Զրպարտվածներ...

— Վերնագիրը հուշում է վեպիդ բովանդակությունը, իմ կարծիքով շատ լավ վեպ դուրս կգա:

Ու նա սկեսեց գրել: Մեկ ժամ հետո տետրակը փակելով, գրիչն ինձ տալով ասաց.

— Ա՛ն, օրը երեք էջից ավել գրել չեմ կարող:

— Դրանից ավելին պետք չէր, — ասացի ես տետրակն ու գրիչը վերցնելով: Այսպես նա աշխատեց տասնմեկ ամիս: Մի օր նա ասաց.

— Մա ջան, վեպիս առաջին գրիչը ավարտեցի: Երեկոները մահճակալիս մոտ կնստես, կկարդաս և միասին կմշակենք:

Ակնոցս դրեցի, աջ նայեցի, ձախ նայեցի, տետրի թերթերը շուտ ու մոտ տվեցի և ոչ մի տող չկարողացա կարդալ: Հուսահատված տետրը նրան տալով ասացի.

— Ա՛ն, գուցե դու կարողանաս կարդալ, ես ոչ մի տող չկարողացա կարդալ:

Նա վեպը վերցրեց, մի քանի տող կմկմալով կարդաց ու ասաց.

— Վերցրո՛ւ, տար մի կողմ դիր, երբ հավեսս տեղը եղավ՝ կկարդամ:

Եվ այսպես ոչ մի օր էլ նրա «հավեսը տեղը չեղավ» և «Զրպարտվածներ» վեպը մինչ օրս էլ չի կարդացվել: Եթե ժամանակս ներեց, պիտի փորձեմ կարդալ: Բովանդակությունը ծանոթ է, գուցե և գլուխ հանեմ:

* * *

Հաջորդ օրը թե՛.

— Մա ջան, առանց աշխատանքի դժվար է օրը մթնեցնել, իմ «Հուշերը» թերի են, բեր այն լրացնենք, դեռ շատ մարդիկ կան, որոնց մասին նոր պետք է գրեմ:

Տեսնելով, որ դեռ ձեռագիրը պարզ չէր, ստիպված նորից համաձայնվեցի տեղում պատկած թելադրությանը: Երկրորդ կաթվածից հետո նրա լեզուն շատ էր վատացել և դժվար հասկանալի էր, ուստի մենք աշխատում էինք այսպես. նախադասությունը ինքը թելադրում էր, ես այն փոքր մշակումներով բարձրաձայն կրկնում էի, եթե հավանություն էր տալիս՝ ես այն հանձնում էի թղթին: Աշխատանքի այս ձևը երկարացրեց և ձգձգեց մեր աշխատանքները: Երկու տարուց ավարտեցինք «Հուշերը»: Ես այն մեքենագրեցի, սրբագրեցի և հանձնեցինք տպագրության, որի առաջին տպագրությունից նա շատ դժգոհ մնաց: Տեղի-ան-տեղի կրճատումներ էին արել, ձեռքից-ձեռք էր անցել և ամեն մեկն ըստ իր ճաշակի և հայեցողության «խմբագրել էր»:

Նա ընկերներին «Հուշերը» նվիրելիս մակագրում էր այսպես՝ «Սիրելի այսինչին, նվիրում եմ «Պետհրատի» դասաթխանայում մորթված «Հուշերս»: Այո, «Պետհրատի» դասաթխանան նրան շատ հուզեց, անգամ անքուն գիշերներ պատճառեց:

Ինչ է նշանակում խմբագրել: Ըստ իս խմբագիրը պետք է նախևառաջ գրող լինի, բացի այդ նա իր մտավոր կարողությամբ պետք է մի քանի անգամ բարձր լինի տվյալ գրողից, որ կարողանա խմբագրել, իսկ ներկա խմբագիրները միայն կրճատողներ և ստորագրողներ են: Երբ ես խմբագրում էի, կրճատված մասերի տեղը նոր հատվածների լրացումներ էի անում և գիրքը գեղեցկացնում էի: Հեղինակը ինձանից ոչ թե դժգոհում, այլ շատ գոհ էր մնում:

Չնայած «Հուշերը» «մորթվել» էին, բայց նա դարձյալ չհուսահատվեց, նորից շարունակեց իր գրական աշխատանքները և գնաց կյանքին համընթաց:

* * *

Օրվա պլանը կատարելուց հետո ռադիոն միացրինք ու հանկարծ լսեցինք նրա «Լուսեղենն ու ու կարոտը» հեքիաթ պոեմը Գրիգոր Չալիկյանի հրաշալի կատարմամբ: Մենք լուռ լսում էինք մեր հեքիաթային կյանքի սրտաճմլիկ ու հուզաթաթալ պատմության մի փոքր հատվածը: Երկուսս էլ արտասվեցինք և վերհիշեցինք մեր անցած տագնապալից օրերը: Արտասանության ավարտից մի քանի րոպե անց սկսվեց մեր հեռախոսի զանգերը: Ես լսափողը վերցնում և լսում էի այս խոսքերը. «Ընկեր Մարո, որտեղի՞ց ճարենք «Լուսեղենն ու կարոտը», դա մեր կարծիքով ոչ թե հեքիաթ, այլ ձեր իսկական կյանքն է»: Մի ուրիշը թե «Ընկեր Մարո, խնդրում եմ այդ գիրքը մի երկու օրով ինձ տրամադրեք, արտագրեմ «Լուսեղենն ու ու կարոտը» հեքիաթ-պոեմը և ձեզ վերադարձնեմ»: Մի երրորդը հարցնում էր. «Ընկեր Մարո, ո՞ր գրքումն է տպագրված «Լուսեղենն ու ու կարոտը», այդ չքնաղ պոեմը»:

Այս բոլորի մասին հաղորդեցի Ալազանին և նա ասաց.

— Մարո ջան, տեսնու՞մ ես, որ «Լուսեղենն ու ու կարոտ»-ի պահանջը շատ մեծ է: Եթե ուզում ես, որ հեռախոսազանգերը մեզ հանգիստ տան, բեր այդ պոեմը մի անգամ էլ աչքի անցկացնեմ, տար մեքենագրի և տար «Պետհրատ», թող առանձին գրքով հրատարակեն:

Ես այն մեքենագրեցի, սրբագրեցի և հանձնեցի տպագրության: Հրատարակությունը շատ գեղեցիկ էր, խնամքով, բարձրարվեստ նկարազարդված և ձևավորված: Ալազանը այդ հրատարակությունից շատ գոհ մնաց, նրա տրամադրությունն ու ինքնագգացումը շատ լավացավ ու նա ինձ կանչելով ասաց.

— Մարո ջան, թողթ ու գրիչ վերցրու ու կողքիս նստիր, հենց հիմա սկսենք գրել մեր կյանքի վեպը: Հավատացած եմ, որ նա էլ «Լուսեղենն ու կարոտի» բախտին կարժանանա:

Ես առիթից օգտվելով անմիջապես մի ընդհանուր տեսերակ և գրիչ առած նստեցի նրա մահճակալի մոտ և ասացի.

— Ալո ջան, պատրաստ եմ, թելադրիր:

Ու նա թելադրեց գրքի վերնագիրը՝ «Ասպետուհին»:

— Իսկ ո՞վ է այդ ասպետուհիդ:

— Միթե՞ դրանում տարակուսում ես:

— Եթե ես չլինեի, ինչի՞ մասին պիտի գրեիր, — կատակեցի ես նրա տրամադրությունն ավելի բարձրացնելու նպատակով:

— Դու, բալիկ ջան, ոչ միայն իմ, այլ շնո՞ւ ու շատ գրողների ստեղծագործության շնորհալի և անսպառ նյութ կդառնաս:

Այս երկխոսությունից հետո նա թելադրեց «Ասպետուհի» վեպի պլանը: Տարիներ շարունակ մենք միասին աշխատեցինք, գրեցինք գրական մի շարք արժեքավոր գործեր, որի մի մասը հանձնեցինք տպագրության, իսկ մյուս մասը ձեռագիր վիճակում կհանձնեմ պատմությանը:

Այո, նա կյանքի և աշխատանքի մարդ էր, կուտակված էներգիայի անսպառ մի աղբյուր: Իր հիվանդության ընթացքում նա չկտրվեց ո՛չ գրական-քաղաքական կյանքից, ո՛չ էլ մամուլից ու գրքից: Ամեն տարի նա բաժանորդագրվում էր թերթերից. 1. Պրավդա, 2. Իզվեստիա, 3. Գրական թերթ, 4. Երևան, 5. Սովետական Հայաստան, 6. Կոմունիստ, 7. Զարյա Վոստոկա, 8. Պիոներ կանչ (Հասմիկի համար): Ամսագրերից 1. Սովետական Հայաստան (ԱՕՔՍ), 2. Սովետական գրականություն, 3. Սովետական արվեստ, 4. Ոգնի, 5. Առողջապահություն, 6. Հայաստանի աշխատավորուհի, 7. Պիոներ 2 (Հասմիկի համար):

Երբ ես այդ ցուցակը ներկայացրի №28 փոստի բաժանքունքի աշխատակցին, նա հարցրեց.

— Ներեցեք, դր հիմնարկի հաշիվը գրեմ:

Ես ժպտալով ասացի.

— Ոչ մի հիմնարկի, մեր տան համար՝ գրող Ալազանի անունով գրեցեք:

— Այսքան թերթեր և ամսագրեր ռճց պիտի կարդա, դրա համար ժամանակ և համբերություն է պետք:

— Երկուսն էլ ունի, նա անկողնային հիվանդ է, դրանք կարդալուց հետո դեռ գրքեր էլ է կարդում:

— Դեմ..., երևում է, որ այդ մարդը շատ աշխատասեր և գրասեր է, — ասաց նա քթի տակին և սկսեց բաժանորդագրել:

Այդքան թերթեր ու ամսագրերը որոշ հերթականությամբ նա դասավորում էր իր մոտի սեղանի վրա: Վայ մեզ, եթե նրա դրած կարգը խանգարեինք, կամ որևէ թերթ վերցնեինք: Ոչ մի թերթ ու ամսագիր մինչև չկարդար, մեզ չէր տա: Հասմիկը հաճախ նրա հոգու հետ խաղալով ասում էր.

— Պապա ջան, մաման թերթերդ կարդաց և միջի նյութերը կերավ, քեզ կարդալու բան չթողեց:

Նա անմիջապես սկսում էր ստուգել կողքին դրված թերթերի ու ամսագրերի դասավորվածությունը: Ու Հասմիկը սկսում էր միմոսություններ անել, նրա հետ խաղալ, նրան խոսքի հետ զցել և մի որևէ թերթ կամ ամսագիր թոցնել ու ինձ տալ: Հաճախ էլ նա թերթագողության մեջ բռնվում էր: Դրանից հետո նա բոլոր թերթերն ու ամսագրերը թաքցնում էր իր բարձր տակին և դժգոհությամբ ասում էր.

— Չէ, չեմ տա, կկարդաք ու կկորցնեք, մինչև ես չկարդամ՝ չեմ տա:

Նա չափ ու սահման կորցրած գրասեր և գրքասեր էր: Մինչև բանտարկությունը նա պահում էր իր ստացած թերթերի և ամսագրերի կազմած կոմպլեկտները: Մեծ խնամքով ու գուրգուրանքով էր պահում գրողներից, արվեստագետներից և քաղաքական պետական գործիչներից ստացած նամակներն ու ձեռագրերը, իրեն նվիրված գրքերն ու նկարները, որի հետևանքով էլ ստացվել էր մի մեծ արխիվ, որն իր քանակով ու որակով մրցում էր մեր այն ժամանակվա պետական, արխիվի հետ, բայց որն, ավաղ, 1936–1938 թվականներին ՆԳ մինիստրության հրդեհի բոցերին արժանացավ: Նա հաճախ, շատ հաճախ մորմոքելով ասում էր.

— Իմ արխիվի ոչնչացմամբ շատ ու շատ մեծ գանձեր կորցրեց հայ գրականությունը:

Նրա մոտ գրքասիրությունը հասել էր այնտեղ, որ իր գրադարանից անգամ ինձ մեծ դժվարությամբ էր գիրք տալիս և գրքերի պահարանների վրա գրել էր «Գիրք չխնդրել»: Ինձ գիրք տալիս պայմաններ էր դնում՝ 1. գրքի վրա թուղթ քաշել, 2. գրքի թերթերը չծալել, 3. թրջված մատներով գիրքը չթերթել:

Մի անգամ Չարենցը նրանից մի գիրք խնդրեց և մերժում ստացավ: Չարենցի գնալուց հետո ես նրա վրա բարկանալով ասացի.

— Տեսա՛ն, հիվանդագին գրքասեր ես, ինչո՞ւ նրա ուզած գիրքը չտվիր, անհարմար չէ՞ր:

— Դու չիմացար նա ինչ գիրք ուզեց: Մի գիրք, որ Երևանում բացի ինձանից ոչ ոք չունի: Նա ուզում էր ինձանից այդ գիրքը վերցնել և յուրացնել, դրա համար էլ չտվի:

Նա ոչ ոքի գիրք չէր տալիս: Մեծ եղավ զարմանքս, երբ պահարանից մի շքեղ գիրք հանեց ու տվեց գրող Հրաչյա Հովհաննիսյանին:

— Իսկ Շիրազին ինչո՞ւ չտվիր, — հարցրի ես:

— Շիրազը գրքի նկատմամբ փնթի և թափթփված է, դրա համար էլ նրան գիրք չեմ տա:

Ահա այսքան պահանջկոտ էր նա գրքի, թերթերի և արխիվային նյութերի նկատմամբ:

160. ԱՅՍՕՐ ԵՐԱՉՈՒՄ ԽՈՐՈՎԱԾ ԵՄ ԿԵՐԵԼ

Մի օր Ալազանը ինձ ու Սիրվարդին դիմելով, խնդրելով և լավկան տոնով ասաց.

— Աղջիկներ, դուք տեսնում եք, որ ես «մեծացել» եմ, քայլում եմ, ասում ու խոսում եմ, իսկ դուք ինձ դեռ վեց ամսական երեխայի պես եք կերակրում: Շատ եմ ձանձրացել ձեր հեղուկ սննդից, սիրտս խորոված ու լուլաքյաբաբ է ուզում: Այսօր երագում խորոված եմ կերել:

Մենք նրա խոսքերի վրա բարձրաձայն ծիծաղեցինք, բայց միաժամանակ շատ խղճացինք:

— Խեղճ ախպեր, հինգ տարի է պինդ ճաշ չես կերել, եթե հիմա փորձես, բարակացած աղիներդ կծակվեն, — ասաց Սիրվարդը՝ նրա գլուխը գրկելով ու համբուրելով:

Սիրվարդի խոսքերից հետո նա սկսեց լաց լինել և ասել.

— Տեսե՛ք, հացադուլ կհայտարարեն:

— Խորոված չէ, Սիրվարդ ջան, բայց արի լուլաքյաբաբ փորձենք, տեսնենք նրա ստամոքսը ճնց կընդունի:

Մյուս օրը ճաշի ժամին Սիրվարդը թարմ մսից լուլաքյաբաբ պատրաստեց և բերեց: Լուլաքյաբաբի հոտն առնելիս ասաց.

— Վայ, էս ինչ անուշ խորովածի հոտ է գալիս, տվե՛ք, տվե՛ք, մի հատ տվե՛ք, եթե չուտեմ, տեղն ու տեղը կմեռնեն:

Ես անմիջապես հիշեցի կատվի և վալերյանկայի դեպքը. կատուն վալերյանկայի հոտն առնելիս իրեն պատեպատ է խփում, վալերյանկան գտնում,

սրվակը կոտրում ու դեղը ծամում է: Այդպես էլ Ալազանը, իրեն կորցրած անմիջապես անկողնուց բարձրացավ, նստեց ու լաց լինելով խորոված խնդրեց:

— Խորոված չի, Վահրամ ջան, լուլաքյաբաբ է, լուլաքյաբաբ:

— Միննույն է, խորովածի հոտ է գալիս, տվե՛ք, մի բաժակ էլ կոնյակ տվե՛ք, որ ուտելուց հետո ձեր կենացը խմեմ, — ասաց նա սովյալի պես դողդողալով և մեծացած աչքերով լուլաքյաբաբին նայելով:

— Կոնյակ չէ, Ալո ջան, բայց քո կարմիր գինուց այսօր երկու բաժակ կտամ. մեկը խմիր իմ, մյուսը՝ Սիրվարդի կենացը:

Ու մենք սեղանին դրեցինք լուլաքյաբաբն ու երկու բաժակ գինին: Նա առանց ուտելու առաջին բաժակը խմեց Սիրվարդի կենացը և ագահությամբ մի հատ լուլաքյաբաբ դրեց բերանը, բայց ծամելու փոխարեն այն սոսկայի պես ծծեց և կտոր-կտոր առանց ծամելու կուլ տվեց: Ես ու Սիրվարդը զարմացած լուռ իրար նայեցինք և եկանք այն եզրակացությանը, որ տարիների ընթացքում թեյնիկից ծծելով նա կորցրել էր ծամելու ընդունակությունը: Մանկան պես լալիս և ուտել էր ուզում, բայց ծամել չէր կարողանում: Մենք ծանր մտքերի մեջ ընկանք և սկսեցինք հոգեպես տանջվել: Գլխումս մի նոր միտք ծագեց. ծամել և դնել նրա բերանը, թող կուլ տա:

Բերանս ատամնափռով կրկին լվացի և լուլաքյաբաբը ծամելով դրեցի նրա բերանը: Նա մեծ հաճությամբ կերավ, կշտացավ և շատ գոհ մնաց իմ հնարամտությունից: Շատ էլ լավ մարսեց:

Այդ դրությունը ինձ հուշեց, որ հեղուկ սննդի հետ մեկտեղ պետք է անցնել նաև կոշտ սննդին և նրան ծամել սովորեցնել: Երեք ամսվա վարժությունից հետո վերջապես ծամել սովորեց և սկսեց ինքնուրույն ուտել ու խմել:

161. ԴԺԲԱՆՏ ԴԵՊԵՐԻ ՄԻ ՆՈՐ ԵՂԹԱ

Ալազանի հիվանդության իներտորդ տարին էր: Մենյակի լույսը վառած նա կարդում էր: Մածնով լի բաժակը ձեռքիս սենյակ մտա և ասացի.

— Ալո ջան, վեր, վեր կաց նստիր, մածունդ կեր ու քնիր, էլ կարդալ թույլ չեմ տա:

Ոչ մի պատասխան չստացա, նա բաց աչքերով ինձ էր նայում: Զգացի, որ ինչ-որ բան էր կատարվել և տազնապով ասացի.

— Ալո, Ալո ջան, ինչու չես խոսում:

Նա պատասխանի փոխարեն ցուցամատն ու միջնամատը իրար միացրեց և բերանին մոտեցրեց: Դրանով ինձ հասկացրեց, որ ծխել էր ուզում: Ես ծխախոտը դրեցի նրա մատների արանքը: Նա ծխախոտը դրեց բերանին և անխոս նայեց ինձ: Ես այն վառեցի: Նա ագահությամբ ծխեց: Հարցերս նորից կրկնեցի, բայց դարձյալ անպատասխան մնացի: Նա լուռ ծխում էր: Դիագնոզը ինձ համար շատ պարզ էր՝ լեզվի կաթված, — ասացի ինքս ինձ ու գործի անցա: Ուրքի տակ տաք ջուր դրեցի, կարդիամին, քիչ հետո՝ կամֆորա սրսկեցի: Կես ժամ չանցած պուլսն արագացավ: Գիտակցության կորուստ չկար:

Դեպքից մի ժամ անց, գնդացրի կրակոցի արագությամբ, սկսեց «մա, մա, մա» կանչել, իսկ մի քանի ժամ հետո նորմալ ձևով Մարո, Մարո կանչեց: Ես ու

Հասմիկը նրա գլխավերևում նստած, լուռ հետևում էինք նրա լեզվի աստիճանական բարելավմանը: Մեր տրամադրությունը լավացավ: Հասմիկը նրան համբուրելով և կատակելով ասաց.

— Մեզ վախեցնելու համար սուտ քուն է մտել, հա՛, խորամանկ պապա:

— Հա, բալիկ ջան, հա, — ասաց նա համոզված տոնով:

Ես Հասմիկին գոտեպնդելով ասացի.

— Հասմիկ ջան, ամեն ինչն էլ նորմալացավ, գնանք, բալիկ ջան, գնանք մենք էլ քնենք:

* * *

Առավոտյան ներուպատուղոգ հրավիրեցի: Պատմեցի նրա հետ կատարվածի և բժշկական միջոցառումների մասին: Երկուսիս դիագնոզն էլ նույն էր՝ լեզվի կաթված:

— Մեկ ամիս անկողնային ռեժիմ, — ասաց բժիշկն ու գնաց:

Մյուս օրն առավոտյան նա շատ բարձր տրամադրությամբ արթնացավ ու ասաց.

— Մա ջան, հենակներս տուր, ես իմ ցանկացած տեղերը գնամ:

— Էդ մեկը չեղավ, Ալո ջան, չլսեցի՞ր, որ բժիշկն ասաց մեկ ամիս անկողնային ռեժիմ:

— Տուր, տուր, մամա ջան, տուր, որ պառկելուն սովորեց, էլ քայլեցնել չենք կարող, — ասաց Հասմիկը:

Հասմիկի խոսքերը ինձ մի տեսակ հուշեցին ու ես ռիսկի դիմած հենակները տվեցի նրան: Ես ու Հասմիկը, նրա աջ ու ձախ կողմերից քայլելով, տարանք գուգարան, ճաշարան և ապա ննջարան և այսպես ամեն օր:

Այս անգամ շատ հեշտ պրծանք, ամեն ինչն էլ նորմալացավ, բայց լեզուն նույն դժվար հասկանալի էր:

* * *

Այդ դեպքից անցել էր վեց ամիս: Օրվա գրական պլանները կատարելուց հետո բոլորս միասին հանգիստ քնեցինք: Չգիտեմ գիշերվա ժամը քանիսը կլիներ, լսեցի մի ուժեղ խոռոց:

— Ալո ջան, բալիկ ջան, բավական է խոսա, թող մի փոքր քնեմ, — ասացի ես առանց անկողնուց դուրս գալու:

Բայց խոռոցը նույն կերպ շարունակվում էր: Սրտումս կասկած ընկավ, չլինի թե նոր կաթված է խփել, չէ՞ որ բժշկուհին ասաց, որ այդ երևույթը նորից կկրկնվի: Լույսը վառեցի և գնացի դեպի հիվանդը՝ Ալո ջան, բալիկ ջան ասելով: Օ՛, Աստված իմ, ինչ անգույթ ու դաժան ես, ինչո՞ւ ես տանջում ինձ: Տեսա աչքերն ու բերանը բաց, անշարժ ընկած խոռում ու խոռում էր: Անմիջապես պուլսը բռնեցի, բայց դողդողացող մատներիս տակին ոչինչ չզգացի ու ինձ կորցրած հարցեր տեղացի կիսամեռ հիվանդիս գրխին:

— Ալո, բալիկս, ծխախոտ տամ, գիտակցությունդ տե՛ղն է: Ինձ տեսնում ու լսում ես, խոսել չես կարող, հա՛:

Ոչ մի պատասխան չստանալով վազեցի դեպի Հասմիկը:

— Հասմիկ ջան, բալիկ ջան, վեր կաց, մեր պապան չկա, հեռախոսի համարը գտիր, բժիշկ կանչիր:

Հասմիկը, շտապ օգնության հեռախոսի համարը հիշելով, բժիշկ հրավիրեց: Հանկարծ աչքս ընկավ նրա սեղանի ժամացույցին. ուղիղ գիշերվա ժամը երեքն էր: Նորից պուլսը բռնեցի: Հուզմունքից ու դողից դարձյալ չկարողացա պուլսը գտնել: Կռացա, ականջս նրա կրծքին դրեցի, կարծես լսեցի սրտի զարկերը: Դեպի հեռախոսը վազեցի և բարձրաձայն լացով Անիկին կանչեցի:

Կարճ ժամանակում նրա բոլոր հարազատները հավաքվեցին, սկսվեց լացն ու սուգը.

— Վայ, ջանիդ մեռնեմ, ախպեր ջան:

— Ալո, Ալո, բալիկս, խոսիր, կյանքիդ մեռնեմ, ինչո՞ւ ես լռել, տե՛ս Մարոն է քեզ կանչում:

— Վայ, ցավդ տանեմ, քեռի ջան, մի լավ օր չտեսած մեզանից հեռացար:

Ներս մտավ Լեչկոմիսիայի հերթապահ բժիշկը՝ թերապևտ Մարտիրոսյանը: Ես շարքից դուրս եկա և ոչ մի բանում նրան օգնել չկարողացա:

— Հույս, հույս կամ, սիրտն աշխատում է:

Քիչ հետո բժշկուհին լուռ ձեռքս բռնեց, տարավ հիվանդի պուլսին դրեց և ասաց.

— Զգո՞ւմ ես, սիրտն սկսեց աշխատել, ապա մի թոքերը լսիր, տես ինչ ուրիշ միկ ու խորն է շնչառությունը:

— Հավատացի՛, հավատացի՛, — ասացի ես մի փոքր ուշքի գալով:

— Սրտի աշխատանքը կարգավորվեց, տեսնենք ինչպե՛ս կլուծվի գիտակցության, տեսողության և լեզվի հարցերը: Եթե դրանք էլ կարգավորվեն, մենք հաղթանակ տարած կլինենք: Դուրս եկեք հիվանդի մոտից, — ասաց բժշկուհին:

Բացի ինձանից բոլորը դուրս եկան հիվանդի մոտից: Աչքերը բաց ու ականջները սրած՝ լսում ու տեսնում էին բժշկուհու խոսակցությունն ու միջոցառումները: Ես ու բժշկուհին լուռ նստեցինք հիվանդի երկու կողմերում և սպասեցինք նորությունների: Նկատեցինք, որ բաց աչքերը դժվարությամբ փակեց և նույն դժվարությամբ էլ բացեց: Ես, ուրախության մի ճիչ արձակելով, փարվեցի բժշկուհուն, ապա նրան և լուռ արտասվեցի: Սիրվարդն անզուսպ լացով գրկեց ախպորն ու լաց եղավ: Բոլորն էլ եկան և շրջապատեցին հիվանդին ու լուռ արտասվեցին:

— Լուռ, ոչ մի ձայն, ոչ մի խոսք, թե չէ բոլորիդ դուրս կհրավիրեմ, — ասաց բժշկուհին:

Նա նորից աչքերը բացեց և անորոշ հայացքով դեսուդեն գլուխը շարժեց:

— Քեզ է փնտրում, Մարո ջան, — ասաց Սիրվարդը, — երևի ծխել է ուզում:

Ես մի ծխախոտ մի քանի կում ծխելուց հետո դրեցի նրա բերանին: Նա մի կում ծխեց և կանգնեց: Ես ծխախոտը դրի նրա միջնամատի և ցուցամատի արանքում: Նա ձեռքը բարձրացրեց, ծխախոտը բերանին դնելու փոխարեն ճակատին դրեց և շրթունքները շարժեց, որպես թե ծխում է: Ես նորից ծխախոտը դրեցի նրա բերանին, դարձյալ մի կում ծխեց և դողդողացող մատների արանքից ծխախոտը ցած գցեց:

— Չէ, Ալազանը պատանքը պատռեց, — քթի տակին ասաց բժշկուհին:

Գիտակցությունն էլ վերականգնվեց, մնաց խոսելու հարցը լուծվի և ամեն ինչն էլ լավ կլինի: Հարվածից վեց ժամ հետո լսեցինք նրա մա..., մա..., մա... խոսքերը:

— Ինձ ես կանչում, Ալո ջան, հա՛:

Նա գլխի շարժումով հավանության նշան արեց: Անսահման ուրախությունից ես գրկեցի նրա գլուխը և համբուրեցի:

Տաս ժամ հետո, մա..., մա..., ման դարձրեց՝ Մար... մար..., մար, մա...րո:

Այս հարվածից հետո նրա լեզուն համարյա անհասկանալի դարձավ: Ես ու Հասմիկը կամաց-կամաց վարժվեցինք նրա բառերին, հասկացանք և դարձանք նրա թարգմանիչը:

* * *

Իներորդ տարում նորից վերականգնվեց նրա գիտակցությունն ու հիշողությունը և մասամբ էլ լեզուն: Նորից անցանք գրական նորմալ աշխատանքների, բայց լեզուն լրիվ չկարգավորվեց: Նա մի նախադասություն թելադրելիս ես այն բարձրաձայն կրկնում էի, եթե համոզվում էր, որ ես իրեն հասկացել եմ, նոր գրի էի առնում նրա թելադրածը: Մենք այս ձևով աշխատեցինք ամիսներ շարունակ:

162. ՄԱՐՈՆ ԱՆՓՈԽԱՐԻՆԵԼԻ Է

Նրա համար չորս անփոխարինելի բաներ կային՝ 1. Անկողնում պառկած աշխատել, 2. Իր նորմա ծխախոտը ծխել, 3. Առանց քնաբեր դեղի չքնել, 4. Օրվա բոլոր ժամերին Մարոյին իր կողքին նստած տեսնել:

Տաս տարի պայքարեցի այս սովորությունների դեմ, բայց ոչ մի դրական արդյունքի չհասա: Ես հաճախ կատակով նրան ասում էի.

— Այ Ալո ջան, աշխարհից ու մարդկանցից ձանձրացար, ինչ կլինեիր ինձանից էլ ձանձրանայիր, որ ես կարողանայի մի փոքր դուրս ու ներս անել, մաքուր օդի ու արևի երես տեսնել: Այս չորս պատի մեջը նստած ուղղակի բորբոսնել եմ, ես հիմա իսկական բանտարկյալ եմ և տասը տարվա բանտային ստաժ ունեմ:

— Այդ մեկը, սիրելիս, երբեք չի լինի: Քեզանից ձանձրանալ, նշանակում է սեփական անձից ձանձրանալ: Ոչ մի վայրկյան ես առանց քեզ չեմ կարող ապրել:

Ինձ հետ աշխատելիս Հասմիկը կամաց-կամաց տիրապետեց նրան խնամելու մեթոդներին: Նրան կերակրում էր, ուզած գրքերն ու թերթերը տալիս էր, անգամ գիտեր որ դեղը որ հիվանդության դեմ եմ տալիս և քնաբեր որ դեղերով էի քնացնում: Չնայած այդ բոլորին նա դարձյալ իմ կարիքը խիստ զգում էր:

Մի անգամ նա ինձ շատ կարևոր մի տեղ ուղարկեց: Ես նրա նշած ժամից մի փոքր ուշացել էի: Աստիճանների վրա բարձրանալով տեսա Հասմիկը միջանցքում լուռ կանգնած էր:

— Հը, ինչո՞ւ ես պապային մենակ թողել և դուրս թռել, երևի հոգիդ հանել է, հա՛:

— Մամ ջան, հենց որ տանից դուրս եկար, լաց եղավ և ասաց «վայ, մաման ուշացավ, ես առանց մամայի չեմ կարող ապրել, կտամ ինձ կսպանեմ», — ու սկսեց

գլխին խփել ու լաց լինել: Ես էլ ստիպված քնացրի, որ իրա լացուկոժից ազատվեմ: Գիտեմ, մամա ջան, նրան առանց դեղի եմ քնացրել:

— Ինչ, առանց դեղի...

— Պապային առանց դեղի եմ քնացրել:

— Ինչպե՞ս...

— Այ, այսպես: Սեղանի վրա քնաբեր դեղի դատարկ թուղթ կար, ես այն նրան ցույց տալով ասացի «տե՛ս, մաման երեք փոշի իրար վրա լցրել և սեղանին է դրել, գնամ ջուր բերեմ և դեղը բերանդ լցնեմ, հա՛, պապա ջան»: «Հա, բալիկ ջան, հա, քնացրու, որ մամայի մասին չմտածեմ, քնեմ վեր կենամ արդեն մաման եկած կլինի»: Ես նրա աչքերը փակել տվի և դատարկ թուղթը թափ տվի նրա լեզվին և դեռ գիտես ի՞նչ, մամա ջան, ասաց. «Հասմիկ ջան, դեղը շատ դառն էր, մի հատ կոնֆետ տուր բերանս քաղցրացնեմ»:

Նրա խոսքերի վրա ես ծիծաղեցի: Ես և ծիծաղեցի, և զարմացա Հասմիկի շարժումնի և հնարամիտ արարքի վրա: Նրան գրկեցի և համբուրեցի: Հասմիկի հնարամտության շնորհիվ մենք այլևս նրան քնաբեր դեղեր չտվեցինք, քնացրինք քնաբերի գաղափարով:

Չնայած Հասմիկի լավ խնամքին, Ալազանը դժգոհում էր ու ասում.

— Ինձ էդ խաղամուլի մոտ մի թող, նրա խելքը խաղի մեջ է, ոտքերս լավ չի ծածկում, տես, գրիպ կընգնեմ և քեզ կգրկեմ քնից, մեղք ես:

Ապա դառնալով Հասմիկին ու Սիրվարդին ասում էր:

— Ո՛չ դու, ո՛չ էլ Սիրվարդը մամային չեք կարող փոխարինել: Մաման իմ նկատմամբ շատ բարեխիղճ ու բժախնդիր է, եթե գլխիս մի մազը ծոված լինի, նա հանգիստ չի քնի, իսկ դուք մեկը կանեք, տասը կիսատ-պոատ կթողնեք: Ես մատաղ լինեմ իմ հարազատ Մարոյին, ես առանց նրան կյանք չունեմ: Մի խոսքով, իմ Մարոն աշխարհում մի հատ է, Աստված ինձ խղճալով այդ մեկը պարգևել է ինձ: Թող Մարոյի մոր գերեզմանին մշտադալար վարդեր բացվեն, որ Մարոյի պես աղջիկ պարգևեց ինձ: Ես շատ գոհ եմ իմ Մարոյից, եթե նա իմ օրին ընկներ, դժվար թե ես նրան այդպես պահել կարողանայի: Այդ բոլորի համար անհրաժեշտ էր ուժեղ կամք, ծով համբերություն և բժշկական գիտելիքներ: Այդ երեքից էլ ես զուրկ եմ, — ապա քրոջը դառնալով ասաց, — Սիրվարդ ջան, անկախ ինձանից ես նրան շատ եմ տանջում: Ների՛ր, ների՛ր ինձ, իմ հարազատ բալիկս: Եթե Մարոն մեկ ժամ բացակայում է, կարծես նրան ինձանից խլում են ու ես քիչ է մնում խելագարվեմ:

— Դե դու առողջ ժամանակ էլ էտ էիր, մի քայլ առանց Մարոյին չէիր գցում, — ասաց Սիրվարդը:

— Մի խոսքով, քուր ջան, աշխարհից և մարդկությունից կշտացա, բայց Մարոյից երբեք չկշտացա: Նա ինձ ո՛չ թե կին, ո՛չ թե մայր, այլ երկնային մի անհաս էակ մնաց: Շատ ճիշտ էր ասում Եղիշե Չարենցը. «Ա՛յ տղա, Ալազան, դու Մարոյին ոչ թե կնոջ, այլ սիրուհու պես ես սիրում»:

Իմ մշտական տանջանքները տեսնելով Սիրվարդը մի օր եղբորն ասաց.

— Վահրամ ջան, արի մի տարի էլ ես քեզ խնամեմ ու պահեմ, թող Մարոն մի փոքր հանգստանա:

- Չէ՛, Սիրվարդ ջան, դու ինձ լավ չես կարող պահել:
- Վայ, Վահրամ ջան, քույրն էլ ախպորը վատ պահի՛:

— Չէ՛, Սիրվարդ ջան, դու ինձ լավ չհասկացար: Ինձ պահելը շատ դժվար ու բարդ գործ է: Առնվազն դու պետք է երեք տարի Մարոյից սովորես ինձ խնամելու, բուժելու, կերակրելու ձևերն ու մեթոդները, ապա ինձ տանելու ու պահելու մասին մտածես: Որք՛ սովորես, խեղճ քույրիկս, ինձ սափրե՛ս, մարզանք անել տա՛մս, քայլեցնելու տեխնիկա՛ն սովորես, սնու՛նդս կազմակերպես, ոտքիս ճիշտ դնելու ձևերը սովորես, գրական ու մեքենագրական աշխատանքներս կատարես, թե՛ բժշկություն սովորես: Չէ՛, Սիրվարդ ջան, չէ, ինձ տանելով ոչ թե Մարոյին կօգնես, այլ կծանրացնես իմ ու Մարոյի վիճակը: Դու կարող ես ընտիր ուտելիքներով ինձ կերակրես և տաս ստամոքսս փչացնես, արյանս ճնշումը բարձրացնես, իսկ Մարոն այդ բոլորին լավ է տիրապետում: Չէ՛, Սիրվարդ ջան, ես հիմա նման եմ ջերմոցային բույսի, որին պետք է մի մարդ՝ Մարոն խնամի: Բավական է մի աննպաստ քամի և ես կչորանամ: Մարոն իմ կյանքի զարկերակն է, առանց որի իմ սիրտը կկանգնի: Չէ՛, չեմ գա, դու միայն շուտ-շուտ արի և Մարոյին գործերում օգնիր, ուրիշ ոչինչ:

— Բա որ Մարոյի բոլոր գործերը լավ տեսնում ու հասկանում ես, ինչո՞ւ չես թողնում, որ քնի հանգստանա: Չե՛ս տեսնում խեղճը ինչ է դարձել, բա որ նա անկողին ընկնի, ո՞վ քեզ խնամի, ոչ մեկս էլ նրա նման քեզ չե՛նք կարող պահել:

- Լավ, Մարո ջան, գնա քնիր, թող Սիրվարդը ինձ նայի:

Ես գնացի և հագուստներով բազմոցի վրա պառկեցի, այն մտադրությամբ, որ մի տաս րոպե հետո ինձ կանչելու էր: Այդպես էլ եղավ:

- Մարո՛, Մարո՛, արի:

- Ինչ ես ուզում, ախպեր ջան, ասա, ես էստեղ եմ:

- Չէ՛, դու չգիտես, Մարո, Մարո, արի ինձ ծխախոտ տուր:

Սիրվարդը նրա վրա բարկանալով ասաց.

— Ա՛յ Վահրամ, հիվանդությանդ ընթացքում դու շատ անխիղճ ես դարձել, միթե ես քեզ ծխախոտ տալ չեմ կարող, որ դու էդ աղջկան քնից հանում ես:

— Չէ՛, դու չգիտես, բաներ կա որ միայն Մարոն գիտի: Ծխախոտը նախ պետք է ամուր լինի, վրայի թուղթը պետք է պատռված չլինի և ծխախոտը լիքը լինի: Այս բոլորը դու գիտե՛իր:

— Չէ՛, չգիտեի, հիմա իմացա և քո ուզածի պես էլ կտամ, էլ Մարոյին ինչի՛ համար կանչեմ:

Տեսա, որ վեճը չի ավարտվում, գնալով երկարում է, վեր կացա և ծխախոտը տվի ու նորից գնացի քնելու: Չանցած մի քանի րոպե նորից կանչեց.

- Մարո՛, Մարո՛, արի ոտքս ուղղի, ցավում է:

- Այ տղա, սուս, թող էդ խեղճ աղջիկը մի փոքր հանգստանա, ես կուղղեմ:

- Չէ՛, դու ճիշտ դնել չգիտես, Մարոն պետք է դնի:

Մարո՛, արի ծխախոտ տուր, Մարո, արի ոտքս ուղղիր, բարձս ուղղիր, դեղ տուր, մասաժ արա, ինձ սրսկիր, ճաշ տուր, կանգնեցրու, նստեցրու, ինձ սափրի՛ր, գրական այս նյութը տար, այն նյութը բեր, այս նյութը մեքենագրիր, բեր միասին սրբագրե՛նք, նստիր թելադրեմ գրիր, այս գիրքը տար, մյուսը բեր: Մի խոսքով Մա-

րոն անփոխարինելի էր, Մարոյից բացի ոչ ոքի չէր ընդունում, նրանց արածներին չէր հավանում: Ինչ աներ խեղճ Մարոն, զոր գործը աներ, որը թողներ: Եվ այսպես տասը տարի շարունակ:

163. ԸՆԿԵՐԸ ՎԱՏ ՕՐԵՐԻՆ Է ՃԱՆԱԶՎՈՒՄ

ԱՐՏՈ ԵՐԻԱԶԱՐՅԱՆ

Զգիտեմ ինչ խոսքերով, ինչ բառերով գրեմ մեր ազնիվ ու հարազատ եղբոր, բարի Մարդ ու Ընկեր Արտո Եղիազարյանի³⁷¹ մասին, որը տաս տարի շարունակ, առանց ընդմիջման, առանց շահադիտական որևէ նպատակի, առանց հոգնելու, առանց ձանձրության իր հիվանդ ընկերոջ մոտ գնում-գալիս էր և բոլոր հարցերում օգնում էր ինձ ու նրան:

Շատերն էին գալիս, բայց բոլորն էլ ձանձրացան, բոլորն էլ նրան «մոռացան», բայց Արտոն ոչ հոգնեց, ոչ ձանձրացավ, ոչ էլ մեզ մոռացավ: Նա ընդմիշտ հավատարիմ կանգնած մնաց իր ընկերական և մարդասիրական ամուր դիրքերում:

Արտոն միշտ հոգատար էր ոչ միայն Ալազանի, այլև նրա բոլոր ընկեր-ընկերոհիների նկատմամբ: Ինչ գործ խնդրվում էր Արտոյից, նա կատարում էր ամենայն բարեխղճությամբ: Արտոն ազնվության, բարության, անձնագոհ ընկերության լավագույն տիպար էր: Նա 60-ի մոտ, կյանքով լեցուն, թույլ ու առնական, միշտ ժպտուն, բայց լրջիկ հոգով ու զգացմունքներով անձնավորություն էր: Աստված, երբ մարդկությանը խիղճ ու ազնվություն է բաժանել, կեսից ավելին տվել էր Արտոյին: Մինչ Ալազանի բանտարկությունը մենք Արտոյի հետ լավ ծանոթներ էինք, բայց երկուսի բանտարկության ժամանակ, բանտախցում նրանք շատ մոտերմացել և հոգեհարազատ ընկերներ էին դարձել: Ամեն անգամ Ալազանին այս կամ այն հարցում օգնելիս, նրան հոգեպես հանգստացնելուց հետո, ինձ դարձած հարցնում էր.

— Մարո ջան, ասա, ինչո՞վ կարող եմ քեզ օգնել:

Ես ամոթխած և միաժամանակ ստիպված, նրան ասում էի Արտո ջան, գնա այս հիմնարկը, այս հարցը այսպես լուծիր, գնա բժշկական խորհրդակցություն հրավիրիր, գնա այսինչ պրոֆեսորին կանչիր, գնա Սոցապ Ալազանի թոշակը ձևակերպիր:

Մի խոսքով Արտոն ամեն ինչ անում էր մեզ համար, ոնց որ ասում են՝ իմ աջ ձեռքն էր: Ահա Ալազանի մշտական խոսքերը ուղղված նրան. «Արտո, ախպեր ջան, մաքուր ու անբիծ հոգիդ սիրեմ, ռնց ես, արի, մոտ արի պայծառ ճակատդ համբուրեմ, պատմիր, ինչ նորություններ կան գրական ու քաղաքական աշխարհում»: Ու Արտոն նրա սնարի մոտ նստում ու մանրամասն պատմում էր գրական ու քաղաքական աշխարհի նորությունների, անցողարձի մասին, իսկ Ալազանը շատ հաճույքով լսում ու զանազան հարցեր էր տալիս նրան: Չնայած ես ամեն օր նրա համար կարդում էի օրվա թերթերն ու ամսագրերը, բայց նա ձգտում էր ավել-

371 Տես գրքի վերջի թիվ 10 ծանոթությունը:

լին իմանալ, Արտոյին տեսնել և նրա կենդանի խոսքը լսել: Ալազանի հետ բավական խոսելուց ու մտքեր փոխանակելուց հետո ինձ դարձած ասում էր.

— Մարո ջան, ես գնացի, եթե արտակարգ մի բան լինի, թեկուզ գիշերվա կեսին, ինձ զանգահարիր և կանչիր, չամաչես, ամոթ է, աղչի:

Ալազանը հաճախ այս կամ այն կապակցությամբ ընկերներին միշտ ասում էր.

— Արտոն մեր օրերի մարդ չէ, նա լուսնից ընկած անաղարտ մի էակ է: Արտոյի նման ազնիվ ու անբիծ ընկեր ու Մարդ ոչ կա, ոչ էլ կլինի: Արտոն աշխարհում միակն է:

Ալազանի հիվանդության ժամանակ հաճախ, շատ հաճախ նրան էր այցելում ՀԿԿ քարտուղար ընկեր Սուրեն Թովմասյանը³⁷²: Մի օր նրա այցելության ժամանակ Ալազանը ասաց.

— Ընկեր Թովմասյան, ես այսօր «Սովետական Հայաստան» թերթում կարդացի մեր նոր մինիստրների անուն-ազգանունները, բայց ոչ մի ծանոթ և ճանաչված դեմք չհանդիպեցի: Իմ կարծիքով դրանք բոլորն էլ իրենց ճառերը կարդացողներ են:

— Ճառեր կարդացող էլ կա, չկարդացող էլ կա, — պատասխանեց Թովմասյանը:

— Ուզո՞ւմ եք, Ձեզ մի լավ լուսավորության և կուլտուրայի մինիստրի թեկնածություն տամ:

— Տվե՛ք, լսում եմ Ձեզ:

— Արտո Եղիազարյան, — հատուկ շեշտադրությամբ ասաց նա:

Ու նա սկսեց Արտոյի մասին մանրամասնություններ պատմել. «Արտոն մի գործող հրաբույն է, անսպառ էներգիայի, գործի, խելքի, գեղեցիկ խոսքի տեր մի աննման մարդ: Իր ժամանակին նա շատ սիրված, հարգված ու ճանաչված մինիստր էր: Նա դեռ 28 տարեկանում՝ 1928–1937 թվականներին Հայաստանի լուսավորության մինիստրն էր:

— Ձեզ հետ համաձայն եմ, սիրելի Ալազան, իսկապես որ Արտոն շատ հրաշալի մարդ է, լավ աշխատող, շատ էլ լավ մինիստր կլինի, բայց նա մի շարք «անուղղելի թերություններ» ունի:

— Արտոն անթերի մարդ է, — վրա բերեցի ես: Նույնը կրկնեց Ալազանը:

— Սպասեցե՛ք, հիմա ես կասեմ, դուք ինձ հետ կհամաձայնվե՛ք:

Ու նա թվարկեց Արտոյի թերությունները.

— Առաջին՝ նա վերին աստիճանի միամիտ է, երկրորդ՝ վերին աստիճանի բարի ու խղճով է, երրորդ՝ վերին աստիճանի ազնիվ է: Բնավորության այդ գծերով նա մեր կադրերի հետ աշխատել չի կարող: Կլինեն անբարեխիղճ ու անհոգի մարդիկ, որոնք կօգտագործեն Արտոյի բնավորության այդ գծերը և փորձանքի

372 Սուրեն Հակոբի Թովմասյան (1909–1980), ՀԽՍՀ պետական և քաղաքական գործիչ, դիվանագետ, 1953–60 թթ. ՀԿԿ Կենտկոմի առաջին քարտուղար: ԽՍՀՄ քաղաքական բոնություններին ենթարկված մարդկանց առաջնային ռեպրիլիտացիայի շրջանը ընկնում էր հենց Սուրեն Թովմասյանի կառավարման տարիներին: 1960-ական թթ. սկզբում եղել է Վիետնամում, այնուհետև՝ Լիբիայում ԽՍՀՄ արտակարգ և լիզորդ դեսպան:

մեջ կգցեն նրան: Կարատավորեն այդ հրաշալի մարդու անբիծ անունը: Ավելի լավ է, որ նա գիտության ասպարեզում մնա և այդ ասպարեզումն էլ շարունակի իր աշխատանքները:

Երեքս էլ բարձրաձայն ծիծաղեցինք և իրար հետ համաձայնվեցինք:

ՆԱԴԵԺԱ ՍՏԵՓԱՆՈՎՆԱ ԿՈՒՆՈՎԱ

Ես դեռ բժշկական չոր ու ցամաք աշխարհում այդպիսի լիրիկ հոգու տեր մարդու չեմ հանդիպել: Նա ինձ հետ հավասար հոգեպես տանջվում էր իմ հիվանդի համար: Իր աշխատանքում վերին աստիճանի ազնիվ ու բարեխիղճ էր և շատ հոգատար հիվանդի նկատմամբ: Երբ բժիշկները Ալազանից վերջնականապես ձեռք քաշեցին, Նադեժդա Ստեփանովնային կցեցին մի ուրիշ հիվանդի, ես իմ հիվանդի հետ մնացի բոլորովին մենակ: Այդ ժամանակ նա ձեռքը ուսիս դնելով ասաց.

— Մարո, դորոգայա, ես Ձեզ երբեք չեմ մոռանա, հաճախ կգամ այցելության և օգնության:

Այնուհետև ոչ միայն ինքն էր գալիս, այլև իր հարգարժան ամուսինը՝ թերապևտ Տիգրան Մնացականովը, շատ հանգամանորեն գնում ու քնում էին Ալազանին, ինձ խորհուրդներ տալիս և գնում:

Ծանր էր մեր բաժանումը, երբ նա ձեռը մեկնեց Ալազանին մնաս բարով ասելու: Ալազանը մանկան պես քանդվելով լաց եղավ և նրա բարի ու ազնիվ ձեռքը համբուրեց, իսկ նա էլ իր հերթին իր քույրական ջերմ համբույրները դրոշմեց նրա ճակատին: Ինձ հետ էլ գրկախառնվեց և մեր արտասովոր ջերմ հայացքների ուղեկցությամբ մեզ մնաս բարով ասաց:

* * *

Ալազանի գիտակցության, ինքնազգացողության և ոտքի լավանալուց հետո ես մտածեցի նրան անկողնուց կտրելու, նստեցնելու, լողացնելու, անգամ քաղաքում զբոսանքի տանելու մասին: Երկու տարի շարունակ նա օդիկոյունով, կամֆոռայի սպիրտով «լողանում էր» անկողնում: Այս հարցերում ինձ օգնության եկան Չաուշյան ամուսիններն՝ Էդիկն ու Ջուլիկը, մեր երկուսի միացյալ ընկերներ Ադո Ադոյանը, Սամսոն Գաբրիելյանը, Ալազանի եղբոր որդիներ Խաչիկն ու Հարութիկը, Ալազանի քրոջ որդիներ Անիկն ու Սեթը, Արտո Եղիազարյանը և Սիրվարդը:

ՉԱՌԲՅԱՆ ԱՄՈՒՍԻՆՆԵՐԸ

Էդիկն ու Ջուլիկը մեր ամենամոտ, ամենահարազատ հարևաններն էին: Մեր բնակարանները իրար կից էին մի պատշգամբով, մեր դռները միշտ իրար առջև բաց էին: Ժողովրդական առածն ասում է «լավ հարևանը ավելի մոտ է, քան հեռու բարեկամը»: Այս խոսքերը կարծես մեր հարևանության համար է գրված: Էդիկն ու Ջուլիկը երիտասարդ, բարի, խղճով, ազնիվ հոգու տեր, վարք ու բարքով մարդիկ էին: Վերին աստիճանի մարդասեր հարևանասեր էին: Ալազանի բոլոր ծանր թուլեաներին նրանք ինձ մոտ, իմ հիվանդի կողքին կանգնած էին: Տասը տարի շարունակ Ալազանը Էդիկի ձեռքերի վրա էր հանգստանում, քայլում ու

նստում: Նրանք բոլոր գործերում իմ մշտական օգնականներն էին, նրա վերքերի վիրակապման, լողանալու, նստեցնելու, կանգնեցնելու, աստիճաններն իջեցնելու և բարձրացնելու բոլոր գործերում: Այս բոլորը նրանք կատարում էին անտրտունջ և հարազատի հոգատարությամբ և բժախնդրությամբ: Ալազանը այնքան էր սովորել էդիկին, որ նրանից բացի ոչ ոքի չէր վստահում իրեն նստեցնելու, գրկելու և տեղից-տեղ փոխադրելու գործը:

— Էդիկը, միայն էդիկն է ինձ խնամքով նստեցնում ու քայլեցնում, էդիկից բացի ես ոչ մի մարդ չեմ ընդունում: Էդիկի ձեռքերում ես շատ հանգիստ եմ զգում, — ասում էր Ալազանը:

Կեցցեն, էդիկ ջան, որ այդքան մեծ հարազատություն ու վստահություն էիր ներշնչել իմ հիվանդին: Վերջին տարիներին էդիկի աշխատանքային ժամերը փոխվեցին: Էլ նա իմ ցանկացած ժամին չէր կարողանում ինձ օգնել: Այս հարցում ինձ օգնության եկավ Ալազանի քրոջ որդի Սեթ Աբրահամյանը: Ալազանը ըմբոստացավ, էդիկին էր ուզում, ոչ մի կերպ իր կյանքը Սեթին չէր վստահում: Սեթ Աբրահամյանը բարձրահասակ, հաղթանդամ, առողջ ու ուժով մի երիտասարդ էր: 75 կգ քաշ ունեցող Ալազանին երկրորդ հարկից ծոխ թեթևությամբ առաջին հարկ էր իջեցնում ու բարձրացնում: Չնայած Սեթի բոլոր առավելություններին, երկար ժամանակ Ալազանը նրան չէր վստահում: Վերջապես կամաց-կամաց Սեթն էլ նրա կողմից վստահելի դարձավ: Երբ Ալազանը էդիկի ու Սեթի ձեռքերումն էր, ես ինձ շատ հանգիստ ու լավ էի զգում, գիտեի, որ հոգատար և հարազատ ձեռքերում էր: Փոխվեցին նաև Սեթի աշխատանքային ժամերը: Ինձ օգնության եկավ իմ եղբոր որդի Օսիկ Մուրադյանը: Նա ամիսը մեկ անգամ, ամռան շոգին, թե ձմռան ցրտին, գյուղից գալիս էր, իմ ու Սիրվարդի հետ Ալազանին լողացնում ու գնում էր:

Ալազանին նստեցնելուց և քայլեցնելուց հետո մտածեցի նրան քաղաք դուրս բերել զբոսանքի: Ամեն կիրակի Արտո Եղիազարյանը, էդիկն ու Սեթը գալիս, նրան նստեցնում էին աթոռին, աստիճաններով ցած իջեցնում, նստեցնում ավտո և զբոսանքի էին տանում քաղաքի տեսարժան վայրերով, գլխավոր փողոցներով, որտեղ նա հանդիպում էր ընկերներին և ծանոթներին: Զբոսնելուց և ընկերներին հանդիպելուց հետո նրա տրամադրությունն ու ինքնազգացումը շատ լավանում, լավ քնում ու այդ օրը շատ հանգիստ էր լինում:

* * *

Ալազանի հիվանդության առաջին ամիսներին ու տարիներին նրան այցելողների թիվը շատ մեծ էր, որոնց մեծ մասը կամաց-կամաց ձանձրացան, հեռացան ու մոռացան: Այցելողները մասամբ մեղավոր չէին: Բոլորին չէ, որ նա սիրով էր ընդունում: Անգամ իր հարազատ քույրերը որ գալիս էին, նա նրանց սիրով չէր ընդունում և ասում էր.

— Գնացե՛ք, գնացե՛ք Մարոյի հետ խոսե՛ք, թողե՛ք, որ ես մի փոքր կարդամ ու հանգստանամ:

Երբեմն նրան այցելում էին Ստեփան Զորյանն ու Գեղամ Սարյանը: Մի այցելության ժամանակ նրանց շատ լավ ընդունեց: Գեղամի հետ գրկախառնվեց ու համբուրվեց, հարցրեց գրական աշխարհի նորություններից, անց ու դարձից:

Մի ուրիշ անգամ երկու հարգարժան հյուրերին ընդունելուց և նրա մոտ տանելուց հետո հյուրերի հետ կապված գործով կողքի սենյակ մտա: Վերադարձին ինչ տեսնեմ՝ ընկերներին թողած «Պիոներ կանչ» էր կարդում: Այս տեսնելով ես նրա վրա բարկացած ասացի.

— Ալո ջան, այս ինչ անքաղաքավարի բան ես անում, ընկերներդ եկել են քեզ տեսության, իսկ դու «Պիոներ կանչ» ես կարդում:

— Գիտես ինչ, Մարո ջան, մի հետաքրքիր բան ընկավ աչքիս, դրա համար էլ կարդացի, — արդարացավ նա առանց նրանցից ներողություն խնդրելու:

— Եթե դու ընկերներիդ հետ խոսեիր, այդ հետաքրքիր նյութը չէիր տեսնի, — ասացի ես նրանցից ներողություն խնդրելով:

— Ոչինչ, ոչինչ, Մարո ջան, հիվանդին ամեն ինչ էլ ներելի է, ոչ թե նա մեզ, այլ մենք պետք է նրան հարմարվենք, — ասաց ընկեր Ջորյանը:

— Մարո ջան, ախպորս խաթրին չկաչես, շատ լավ արեց, որ մեր ներկայությամբ կարդաց, մենք նրան ներում ենք: Կարդա, Ալո ջան, կարդա, — ասաց Գեղամ Սարյանը ինձ հետ կատակելով:

Մի կես ժամի չափ նստելուց հետո և նրա հետ խոսելուց հետո գնացին:

ՅՄԱՅԱԿ ՍԻՐԱՍ

Հմայակ Սիրասը ընկերության մեջ ազնիվ, բարեկամության մեջ անկաշառ էր: Արձակագիր Սիրասը ոչ միայն գալիս էր Ալազանին տեսության, այլև իր սեփական մեքենայով, իր փեսա բժիշկ Ջորիկի հետ միասին Ալազանին տանում էին քաղաքից դուրս զբոսնելու: Մի բան, որ չարեցին նրա գրական ընկերներից և ոչ մեկը, մի շնորք, որն Ալազանի կյանքում եզակի մնաց:

Հմայակ Սիրասը նրա գրական տպագրական բանվոր ընկերներից էր, իսկ նրա կինը՝ Թամարան իմ մանկության ընկերուհիներից էր: Այդ իսկ պատճառով մեր ընկերության արմատները շատ խորն ու անսասան էին:

ԱՂՈ ԱՂՈՅԱՆ ԿԱՄ ՄԻՍԱԿ ԱՂՈՅԱՆ

Մեր պատանեկության տարիներին մենք Միսակին մշտապես իր ազգանվամբ էինք կանչում՝ Աղո: Նա նկատելով, որ Աղոն ավելի էր մասսայականացված, քան Միսակը, առանց տերտերի, առանց կնունքի իրեն կնքեց Աղո Աղոյան[65]: Պետական գործիչ, հայտնի ժուռնալիստ Աղո Աղոյանը մեր երկուսի միացյալ ընկերն է եղել՝ ինձ պատկոմական պիոներական կազմակերպությունից, Ալազանին՝ տպարանից և կոմերիտությունից:

Ալազանը հիվանդության ընթացքում իր գրական ընկերների կարիքը շատ քիչ զգաց, իսկ Արտո Եղիազարյանի և Աղո Աղոյանի կարիքը միշտ զգում էր: Հենց որ մի փոքր ազատ էր մնում, ասում էր.

— Մարո ջան, Աղոյին կամ Արտոյին կանչիր, մի փոքր աշխարհի անցուդարձից խոսենք:

Երբ նրանցից մեկն ու մեկը գալիս էր, նա սիրով ժամերով նրանց հետ խոսում ու իր մտքերը նրանց հետ կիսում էր: Այնպես որ նա այդ երկու ընկերներից երբեք չկշտացավ: Արտո Եղիազարյանն ու Աղո Աղոյանը նրա ամբողջ հիվանդու-

թյան ընթացքում իմ հուսալի օգնականներն են եղել նրան նստացնելու, քայլեցնելու, նրան հոգեկան սնունդ տալու և այլ գործերում: Այս կամ այն հարցում, երբ Ալազանն ինձ չէր լսում, չէր ենթարկվում, ես անմիջապես Արտոյին ու Ադոյին կանչում էի օգնության: Նրանք ժամերով նստում, նրա հետ խոսում, համոզում ու գնում էին:

ՍԻԼՎԱ ԿԱՊՈՒՏԻԿՅԱՆ

Մի օր Ադասի Խանջյանը, թուղթ ու մատիտ Ալազանին տալով, ասում է.

— Ալազան, այս թղթի վրա գրիր բոլոր այն պատանի ստեղծագործողների անունը, ովքեր ըստ քո կանխատեսման կդառնան գրող:

Ալազանը գրում է.

1. Հովհաննես Շիրազ
2. Սիլվա Կապուտիկյան
3. Մարո Մարգարյան
4. Անահիտ Սահինյան
5. Հրաչիկ Հովհաննիսյան:

Ալազանի գրելուց հետո նա շուտ է տալիս նույն թղթի մյուս երեսը և ասում է. «Տես, մեր գրածները ինչպես զուգադիպեցին, ես էլ նույն անուններն եմ գրել»:

Այո, Ադասի Խանջյանի և Ալազանի կանխատեսմամբ, Սիլվան ոչ միայն գրող, այլև գրական պետական գործիչ դարձավ: Սիլվան Ալազանի առաջ քաշած գրական երիտասարդ, շնորհալի բանաստեղծուհիներից է: Ալազանը հաճախ ասում էր.

— Երիտասարդ գրողներից ամենաշնորքովն ու հալալ կաթնակերը Սիլվան դուրս եկավ: Ապրի, շատ ապրի իմ Սիլվան, որն ինձ երբեք չի մոռանում:

Տասը տարի շարունակ, փոքրիկ ընդմիջումներով, առանց ձանձրության նրան էին այցելում Սիլվա Կապուտիկյանն ու Հեղուշ Շիրազյանը (վերջինս գրողների տան ստաժավոր և լավագույն աշխատողներից էր): Վերջին այցելության ժամանակ Սիլվայի և Հեղուշի հետ էր նաև Ալազանի առաջ քաշած արձակագիր Անահիտ Սահինյանը: Երբ նրանք ննջարան մտան, նա անկողնում նստած էր, բռնորին էլ շատ լավ ընդունեց և հետները համբուրվեց:

— Ինչ լավ ես դարձել, Ալազան ջան, — ասաց Հեղուշը նրա վզին փաթաթելով և գուրգուրելով:

— Իսկական առաջվա Ալազանն ես դարձել, տեսնողը երբեք չի ասի, որ տասը տարվա անկողնային հիվանդ ես եղել, — շարունակեց Սիլվա Կապուտիկյանը:

— Իսկապես, բոլորովին, բոլորովին հիվանդի տեսք չունի, — վրա բերեց Անահիտ Սահինյանը:

— Այդ բոլորի համար, աղջիկներ ջան, ես պարտական եմ իմ Մարոյին: Նա ծնվել է միայն ինձ կյանք տալու և խնամելու համար: Ես շատ ու շատ եմ պարտական Մարոյին: Նա երկու անգամ Սիրիիում է ինձ կյանք տվել, երեք անգամ՝ Երևանում: Մի խոսքով քանի Մարոն կա, ինձ մահ չկա: Սիլվա ջան, պատմիր քո ճանապարհորդությունների մասին:

Սիլվան մեկ կատակելով, մեկ ծիծաղելով, սկսեց պատմել արաբական երկրներում իր շրջագայությունների մասին: Ալազանը առանց ընդմիջման, երկու ժամ շարունակ լսեց Սիլվային և երբեմն-երբեմն կատակում էր նրա հետ: Ես ժամացույցին նայելով, Ալազանի հոգու հետ խաղալով և խանդելով՝ ասացի.

— Խեղ լինի, Ալո ջան, հիվանդությանդ ընթացքում դու շատ «շոռաչք ես դարձել», բոլոր կանանց սիրով ես ընդունում, իսկ տղամարդկանց հետ մի բառ անգամ չես խոսում:

Իմ խոսքի վրա բոլորն էլ բարձրաձայն ու լիաթոք ծիծաղեցին: Ապա Ալազանը Անահիտին դառնալով ասաց.

— Անահիտ ջան, ինչպե՞ս է Վահանը:

Անահիտը շփոթված դեմուդեն նայեց, նույնը և ես, և մտքումս ասացի. «Այս ո՞ր Վահանի մասին է հարցնում»: Նա հարցն ավելի կոնկրետացնելով ասաց.

— Ամուսնուդ՝ Վահանի մասին եմ հարցնում, աղչի, ամուսնուդ անունը մոռացել ես:

Մենք բոլորս ավելի բարձրաձայն ծիծաղեցինք և զարմացած իրար նայեցինք: Անահիտի հարսանիքից 14 տարի էր անցել, նա միայն այդ օրն էր տեսել Անահիտի ամուսնուն և այդ օրն էլ լսել էր նրա անունը:

— Վահ, Ալազան ջան, ի՞նչ պայծառ հիշողություն ունես,— ասացին աղջիկները և՛ զարմացած, և՛ հիացած:

Աղջիկները երկու ժամ նստելուց, նրա տրամադրությունը բարձրացնելուց հետո, ինձ ու նրան համբուրելով բարի գիշեր ասացին մեզ: Ես նրանց ճամփու գցելիս ասացի.

— Աղջիկներ, խնդրում եմ շուտ-շուտ գաք և նրա տրամադրությունը բարձրացնեք: Այս տաս տարվա մեջ նա դեռ ոչ մի անգամ երկու ժամ նստած չի եղել:

— Կգանք, անպայման կգանք, — ասացին նրանք ու գնացին:

ՏԱՍԸ ՏԱՐԻ ԱՆՑ

Ալազանը թերթերը կարդալիս պարտադիր կարգով կարդում էր նաև օրվա մահազոհները և ատում. «Երանի մահացողներին, էրբ այդ մահը մեր դուռն էլ կծեծի և ինձ կազատի այս տանջող ներվային ցավերից»: Ու մի օր էլ բարձրաձայն լացով կանչեց.

— Մարո՛, Մարո՛, այստեղ արի, տես մեր սիրելի Մարին մահացել է, ափա՛նս, ափա՛նս,— ասաց նա ու երկուսս էլ արտասվեցինք ու մղկտացինք: Այդ 1960 թվականին էր:

Տասը տարի հետո, 1970 թվականին, Արփիկ Մինասյանը՝ նրանց փոքր դուստրը, ինձ զանգահարեց ու ասաց.

— Մարո ջան, այսօր լրանում է մամայիս մահվան տասը տարին: Մեզ մոտ են հավաքվում մեր ամենամտերիմներն ու հարազատները, որոնց թվում եք նաև դու և մեր սիրելի Ալազանը, այնպես որ խնդրում եմ, այսօր ժամը յոթին լինես մեզ մոտ:

Ուղիղ ժամին գնացի: Հուշ երեկոն կազմակերպված էր Ալեքսադր Դուրուհի և Արփիկ Մինասյանի բնակարանում: Հյուրերը բոլորն էլ ինձ ծանոթ և մտերիմ

էին, միայն բացակայում էր օրվա «հերոսը»՝ մեր սիրելի տիկին Մարին։ Հանկարծ աչքս ընկավ սև շրջանակի մեջ առնված նրա լուսանկարին՝ շատ զուսպ մեզ ժպտալիս։ Արցունքի կաթիլները ցայտեցին աչքերիցս ու ես երկար, շատ երկար նայեցի նրա լուսապայծառ դեմքին, խոհուն աչքերին և խորը թախծեցի։

* * *

Սեղանը պատրաստված էր տիկին Մարիի սիրած խորտիկներով, նախուտեսներով ու թխվածքներով։ Բոլորն էլ տիկին Մարիի պես համով, հոտով և հաճելի։ Ամբողջ սեղանի վրա թևածում էր տիկին Մարիի շունչն ու հոգին։

Հուշ երեկոն բացեց ընկեր Մինաս Մինասյանը՝ տիկին Մարիի երջանիկ օրերի անբաժան ընկերն ու կողակիցը։ Նա կենսագրական մի շարք դրվագներ պատմեց տիկին Մարիի հայրենասիրական, մարդասիրական, ազգասիրական և նրա արտակարգ հյուրընկալ բնավորության մասին։ Ելույթներ ունեցան տիկին Մարիի և Մինասյանի մտերիմ ընկերներն ու հայրենակիցները, խոսեցին նրա գրական-քաղաքական հետաքրքրությունների, անաչառ և անվախ քնադատությունների մասին։ Կոմիտասի աշակերտ, հայտնի կոմպոզիտոր ընկեր Միհրան Թումանյանը³⁷³ և հայոց լեզվի և գրականության ուսուցիչ Արշավիր Սուլախյանը, ի նկատի ունենալով տիկին Մարիի հայրենասիրությունն ու ազգասիրությունը, նրան կոչեցին՝ «ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ ՏԻԿԻՆ», մի կին, որը ապրում ու շնչում էր իր ազգի ու ժողովրդի ուրախություններով, տառապանքներով, կուլտուրայով ու գրականությունով։ Խոսեցի նաև ես, վերը նշված բոլոր առավելություններին ավելացրի նրա վերին աստիճանի մաքրասիրության, կոկիկության, հյուրասիրության, հյուրերին ջերմ ու գրկաբաց ընդունելության և անաչառ ու անվախ քննադատության մասին։ Վերջում հուշ երեկոն գեղեցիկ լեզվով, հուզաթաթալ խոսքերով ամփոփեց Արփիկ Մինասյանը՝ Երևանի պետական համալսարանի դոցենտ, բանասիրական գիտությունների թեկնածու, պարսկական և թուրքական լեզուների և գրականության մասնագետ։ Արփիկը առաջարկեց հոտնկայս խմել բոլոր այն վախճանվածների հիշատակին, ովքեր ամենաջերմ կապերով կապված էին իրենց ընտանիքի հետ, որոնց թվում հատկապես նշեց Հրաչյա Աճառյանի, Հրաչյա Ներսիսյանի, Ալազանի և Շատվորյան ամուսինների անունները։ Մինասյանների մշտական հյուրերը, ամենայն իրավամբ նրանց տունը կոչում էին «Տաճկահայ մտավորականության կուլտուրայի և արվեստի տուն»։

Ահա այսպիսին էր մեր սիրելի տիկին Մարին՝ հայրենասեր, ազգասեր, հումանիստ, օրվա շունչը զգացող ու օրով ապրող, գրասեր, հյուրասեր մեր սիրելի, մեր հարազատ «ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ ՏԻԿԻՆ»-ը։

373 Միհրան Թովմասի Թումանյանը (1890–1973) Կոմիտասի հինգ աշակերտներից մեկն էր, ուսանել է Պոլսի համալսարանում և Փարիզի կոնսերվատորիայում։ 1923 թ. բնակություն է հաստատել ԱՄՆ-ում, որտեղ հիմնել է «Հայ երգ» խմբերգային ընկերությունը՝ զուգահեռաբար հավաքելով և ձայնագրելով ժողովրդական երաժշտության նմուշներ Արևմտյան Հայաստանի տարբեր գավառներից Ցեղասպանությունից փրկված և ԱՄՆ-ում հաստատված հայերի շրջանում։ 1965 թ. ներգաղթել է Խորհրդային Հայաստան, աշխատանքի է անցել Գիտությունների ակադեմիայի Արվեստի ինստիտուտում։ Հենց Խորհրդային Հայաստանում էլ հրատարակել է իր հավաքական աշխատանքի արդյունքը՝ «Հայրենի երգ ու բան» ժողովածուն։

Մարո Ալազանը դստեր՝ Հասմիկի հետ

164. ԱՆՑԱՎ ՏԱՍ ՏԱՐԻ

Տասերորդ տարվա գարունը Ալազանը բոլորովին այլ տրամադրությամբ դիմավորեց: Կանչեց Չաուշյան ամուսիններ Էդիկին ու Ջուլիկին և ասաց.

— Էդիկ, ախպեր ջան, ամբողջ հիվանդությանս ընթացքում դու ինձ օգնել ես, խնդրում եմ այս կիրակի էլ ինձ օգնես և զբոսանքի տանես: Երևանին շատ եմ կարոտել: Թերթերում կարդում եմ, որ նա շատ ընդարձակվել և գեղեցկացել է, ուզում եմ նրա գեղեցիկ պուրակներում ու զբոսայգիներում զբոսնեմ և գարնանաբույր օդը շնչեմ:

— Աչքիս վրա, Ալազան ջան, ես քեզ համար միշտ պատրաստ եմ: Աստիճաններից այնպես իջեցնեմ, որ ոչ մի ցավ չզգաս: Գիտես, որ ես քեզ հետ վարվելու բոլոր ձևերը գիտեմ: Կար ժամանակ, որ ինձանից բացի ոչ ոքի հետ չէիր քայլում, հիշո՞ւմ ես:

— Հիշում եմ, Էդիկ ջան, հիշում եմ: Ես շատ ու շատ շնորհակալ եմ քեզանից, Ջուլիկից ու տիկին Գոհարից, դուք մեզ համար ոչ թե հարևաններ, այլ հարազատներ եք եղել:

Ապա ինձ դառնալով ասաց,

— Մա ջան, սպիտակ կոստյումն ու գլխարկս պատրաստիր, որ հագնեմ:

Տաք տարվա մեջ դեռ չէր եղել մի դեպք, որ նա առաջարկեր զբոսանքի գնալ, սա ինչ կարոտագին ցանկություն էր, չհասկացա:

Հաջորդ օրը Էդիկը մեքենան բերեց: Նա մեծ հաճույքով հագնվեց ու մեքենա նստեց ու շրջեց Երևանի տեսարժան վայրերով, ապա ասաց.

— Այո, իմ սիրելի Երևանը շատ է մեծացել ու գեղեցկացել, բայց ափսոս, որ առողջությունս թույլ չի տալիս այն լիակատար վայելեմ:

—Կվայելես, սիրելիս, կվայելես,—նրա գլուխը գրկելով ու համբուրելով ասացի ես: Դու շուտ շուտ դուրս արի զբոսանքի, տես ինչպես կվայելես:

* * *

Դրա մյուս օրը տիկին Գոհարը մի դիմում ձեռքին եկավ ինձ մոտ: Նա այն թելադրեց, ես մեքենագրեցի: Ավարտից հետո Ալազանը նրան իր մոտ կանչեց և արտասովելով ասաց.

—Տիկին Գոհար, ես իմ Մարոյին շատ եմ տանջում, այդ բոլորը խղճիս վրա շատ է ծանրացել: Տասը տարի ինձ նման ծանր հիվանդի խնամելը մարդկային ուժից վեր է: Աշխարհում ոչ մի հարազատ այդ չէր կարող անել, ինչ արեց իմ հարազատ Մարոն: Ես իմ Մարոյի ոտի տակի հողը չարժեմ, եթե նա իմ օրին ընկներ, ես նրան այդպես պահել չէի կարողանա, դա իմ ուժերից, իմ համբերությունից վեր բան է: Ես իմ Սիբիրյան նամակներից մեկում գրել եմ. «Փոքրիկ կին մեծ հոգով, իմ Պենելոպա»: Մարոն մի հեքիաթային խղճի, ուժի և կամքի տեր էակ է, որը մեր օրերում ո՛չ եղել է, ո՛չ էլ կլինի, ես իմ Մարոյի կյանքին մեռնեմ: Տասը տարի հո չէ՛, ահա 30 տարի (1936–1966) ինչ ինձ համար տանջվում ու կոտորվում է իմ հարազատ Մարոն: Ահա 30 տարվա կամք, խիղճ ու համբերություն ունի իմ Մարոն,—ապա ձեռքս բռնելով ու համբուրելով ասաց,—ասացեք, տիկին Գոհար, ինչպե՞ս անես, որ շատ չտանջեմ իմ հարազատ բալիկին:

—Ինչպե՞ս անես, առաջին հերթին թող որ նա գիշերները հանգիստ քնի, որ կարողանա ցերեկները քեզ պահել: Խեղճ աղջիկն առանց խմելու կարծես հարբած լինի, օրորվելով հագիվ քայլում է: Նա լրիվ ուժասպառ է եղել, եթե այդ դրությունը շարունակվի, այն ժամանակ ղժ Զեզ կլինամի, հո պողպատից չի ձուլված:

—Այո, ճիշտ, շատ ճիշտ եք ասում, տիկին Գոհար, խոստանում եմ, որ այսուհետև Մարոյին հանգիստ կթողնեմ:

Ապա դառնալով Հասմիկին՝ ասաց.

—Հասմիկ ջան, բալիկ ջան, դու էլ մամային չջղայնացես, հա՛: Հասմիկ ջան, արի դու ինձ խնամի, ամեն կիրակի մամային զբոսանքի թողնենք, հա՛:

—Հա՛, հա՛,—ասաց Հասմիկը տեղում թոփոլալով ու ծափ տալով,—մամ ջան, այսօր կիրակի է, հագնվիր ու դուրս գնա, ես պապային քեզնից էլ լավ կխնամեմ:

—Տեսնենք, տեսնենք ինչպես կխնամես,—ասացի ես հագնվելով ու դուրս գալով:

Այնքան ուշ-ուշ էի տանից դուրս գալիս, որ կարծես ոչ թե Երևանում, այլ ուրիշ քաղաքում էի զբոսնում: Ամենուր նոր պողոտաներ, նոր զբոսավայրեր, հնի իսպառ վերացում: Այո, մեր հայրենիքի մայրաքաղաքը ամեն օր վերածնվում ու գեղեցկանում էր: Բայց տխուր ու անհրապույր էր զբոսանքս, ինձ հետ չէր գործվագութ սերս ու երջանկությունս, ձեռքս չէր բռնել, մանկան պես չէր գուրգուրում, ընթացք ու շուք չէր տալիս զբոսանքիս: Ուստի այդ անհրապույր զբոսանքից տուն վերադարձա, և ղժ զարմանք, երկուսն էլ բարկացած, երկուսն էլ հուզված, դեմ դիմաց նստած լալիս էին:

— Ինչ է պատահել, ինչո՞ւ եք լալիս:

— Մամա ջան, ես էլ պապային չեմ պահի: Հենց որ տնից դուրս եկար, նա սկսեց լաց լինել ու ասել «վայ, մաման ուշացավ, վայ, մաման տրամվայի տակ ընկավ, ես էլ առանց մամայի չեմ կարող: Գնա գանգահարի Մարգոյին, Իսկուհուն, տես նրանց տները չի՞ գնացել: Վայ, ես իմ Մարոյին մեռնեմ, հիմա ես ինձ կսպանեմ, առանց նրա մեկ րոպե էլ չեմ ապրի», — ու սկսեց գլխին խփել և բարձրաձայն լաց լինել: Ես էլ ջղայնությունից լաց եղա: Չէ, մամա ջան, նա առանց քեզ տաս րոպե էլ չի մնա, էլ ոչ մի տեղ մի գնա, ես նրան պահել չեմ կարող:

Ես Ալազանին դառնալով ասացի.

— Հը, հերոս, ինչո՞ւ ես լալիս:

— Արի, մոտ արի թաթիկներդ համբուրեմ, ես առանց քեզ մի վայրկյան չեմ կարող մնալ: Հենց որ տանից դուրս եկար, շունչս կտրվեց, արցունքներս ինձ խեղդեցին, կարծես քեզ ընդմիշտ կորցրի:

— Լավ, լավ, հանգստացիր, էլ ոչ մի տեղ չեմ գնա, — ասացի ես նրան համբուրելով ու հանգստացնելով:

Ահա քեզ զրոսնել, ահա քեզ մաքուր օդ շնչել:

ԻՄ ԿՅԱՆՔԻ ՈՂԲԵՐԳՈՒԹՅԱՆ ՎԵՑԵՐՈՐԴ ԷԶԸ

Տաս տարվա ընթացքում դեռ չէր եղել մի դեպք, որ մենք ինը ժամ մի շնչով քնեինք: Առավոտյան ժամը 8-ն էր: Ես արթնացել, անկողնում պառկած հանգստանում էի, մի հաճույք, որից տաս տարի շարունակ զրկված էի:

— Այս ի՞նչ է, ինչո՞ւ Ալոն ինձ չի կանչում, — մտածում էի ես, — չլինի լեզվին նոր հարված է ստացել, չի կարողանում ինձ կանչել:

Հազնվում էի, որ գնայի նրա մոտ, հանկարծ լսեցի.

— Մարո, Մարո ջան, արի ինձ պետքարան տար: Այսօր գիշեր դու շատ լավ ես քնել, չէ՞ բալիկ ջան, — հարցրեց նա:

— Իսկ դու՞:

— Ես էլ եմ լավ քնել ու ինձ շատ լավ եմ զգում: Տուր հենակները, տուր գնամ:

— Չէ, Ալո ջան, հենակները չեմ տա, ինձ հետ միասին գնանք:

Գնացինք, ամեն ինչը բարեհաջող ավարտելուց հետո ինձ կանչեց և ասաց.

— Մա ջան, ինձ ճաշարան տար, ուտեմ-խմեմ, սափրվեմ և գնամ հանգիստ պառկեմ ու կարդամ:

— Լավ, Ալո ջան, — ասացի ես, — հիմա թեյը դնեմ, կեր-խմիր ու գնա քեզ համար հանգիստ պառկիր ու կարդա:

Իմ թեյը դնելը հազիվ մեկ րոպե տևեց, վերադարձա... Ո՛վ զարմանք... նա հանգիստ քնել էր, էլ չէր շնչում: Ես ինձ կորցրեցի: Հասմիկը շտապ օգնություն կանչեց, բայց զուր: Բժիշկները դիագնոզեցին «կենտրոնական ներվային համակարգի մեծ մասշտաբի կաթված»:

Ահա այսպես հանգավ իմ կյանքի փարոսը, իմ սիրտն ու հոգին, իմ երջանկությունը: Երկու օր իր հարազատ հարկի տակ մնալուց հետո նրան տարան իրեն

Մարի Ալազան

նույնքան հարազատ, իր հիմնադրած Գրողների տունը: Քիչ հետո բարեկամության փողոցի մարդկային ալեհույզ ծովը ճեղքելով, ինձ ևս տարան Գրողների տուն: Դահլիճը լեփ-լեցուն էր: Հասարակության մեծ մասը լցվել էր Բարեկամություն փողոց և ծայրը հասնում էր Սայաթ-Նովայի փողոց: Մարդիկ լուր ու գլխահակ «ունկնդրում» էին Գրողների Միության նախկին պատասխանատու քարտուղար, բանաստեղծ, գրական-պետական գործիչ Վահրամ Ալազանին: Նրանք եկել էին մի վերջին անգամ նրան «լսելու», իրենց հարգանքի տուրքը մատուցելու, բայց նա մայիսյան վարդերի բուրումնավետ պարտեզում լուր ու անվրդով «քնած» էր:

Մեղամաղձիկ ու թախծոտ նվագի տակ, կառավարական, ընկերական և բարեկամական պատվո պահակները հաջորդում էին իրար, իսկ նրա ունկնդիրներ գրողները, արվեստագետները, հարազատներն ու բարեկամները լուր ու գլխահակ արտասվում և մեղմ շշուկով մրմնջում էին. «Գնաս բարով, ազնիվ ընկեր, գրական ու պետական անփոխարինելի գործիչ, մեր սիրելի բանաստեղծ: Թող մայիսյան չքնաղ վարդերով պսակվեն քո թարմ շիրիմն ու լավագույն գործերդ»:

17 մայիսի, 1966 թիվ
1964–1971 թթ.

*Աշտարակի այն փողոցը, որտեղ ապրել է Վահրամ Ալազանը
երկու արտորների արանքում՝ 1946-1948թթ.*

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

- [1] Հայաստանում գործող «ամերիկյան որբանոցները» ձևավորվել էին 1915թ. Ցեղասպանությունից հետո որբացած հայ երեխաներին օգնություն ցուցաբերելու համար: Դրանք գործում էին ամերիկացիների նվիրաբերած դրամական միջոցներով և պարենով՝ Մերձավորարևելյան նպաստ (ՄԱՆ) կազմակերպության միջոցով, որը Մերձավոր Արևելքում Առաջին աշխարհամարտից տուժածներին օժանդակելու նպատակով ԱՄՆ-ում հիմնադրված մարդասիրական կազմակերպություն էր: Այս կազմակերպությունը ԱՄՆ Կոնգրեսի 1919թ. օգոստոսի 6-ի որոշմամբ միավորվեց որպես Մերձավորարևելյան նպաստ՝ հիմնվելով նախորդ մի շարք՝ «Հայկական նպաստի հայկական կոմիտե», «Հայկական և սիրիական նպաստի ամերիկյան կոմիտե», «Մերձավոր Արևելքում նպաստի ամերիկյան կոմիտե» կազմակերպությունների գործունեության վրա: 1921թ. ՄԱՆ-ը Խորհրդայնացված Հայաստանում ուներ մի քանի տասնյակից ավելի ամերիկացի նպաստամատույց աշխատողներ: Խորհրդային կարգերի հաստատումից հետո, ՄԱՆ-ի և ՀԽՍՀ միջև ձեռք բերված համաձայնությամբ պետական որբանոցներին զուգահեռ ամերիկյան աջակցությամբ որբանոցները շարունակեցին գործել ընդհուպ մինչև 1931թ.: Այս որբանոցներում մեծացած բազմաթիվ երեխաների վկայությամբ, ամերիկյան որբանոցներում կիրառվում էին դաստիարակության խիստ, պուրիտանական մեթոդներ ու պատիժներ, ընդհուպ մինչև ծեծը: Հայաստանում գործող Ամերիկյան որբանոցների մասին տե՛ս Նորա Ն. Ներսեսյան, Որբաքաղաքը: Նպաստամատույց, աշխատողներ, կոմիտեներ, «նոր Հայաստանը» կառուցողներ, Ալեքսանդրապոլ/Լենինական, 1919–1931, Երևան, 2018:
- [2] Մարո Ալազանն ակնհայտորեն շփոթում է օրը: Նոյեմբերի 29-ին Կարմիր բանակը դեռ միայն Իջևան էր մտել: Երևանում միայն դեկտեմբերի 2-ին են ճանաչել խորհրդային իշխանությանը: Հնարավոր է, որ նրանց օրեր անց՝ դեկտեմբերի սկզբներին են տարել 11-րդ բանակի մուտքը Երևան դիմավորելու: Այդ մասին է վկայում նաև Հայաստանում Ռուսաստանի ներկայացուցիչ Բորիս Լեգրանի՝ Խորհրդային Ռուսաստանի Արտաքին գործերի ժողկոմ Գ. Չիչերինին դեկտեմբերի 22ին ուղղված նամակը. «Դուք հավանաբար արդեն գիտեք Հայաստանում տեղի ունեցած հեղաշրջման մանրամասները: Սույն նամակով ես Ձեզ կհաղորդեմ մանրամասները: Իրավիճակը ճիշտ գնահատելու համար պետք է նկատի ունենալ, որ Հայաստան Կարմիր բանակի մուտքի մասին մենք զգուշացված չէինք, և նույնիսկ այն բանից հետո, երբ դա արդեն փաստ էր, մեզ շարունակում էին տեղեկացնել, որ Հայաստանում կարմիր բանակ չկա, և կա միայն հայ ապստամբների ջոկատ: Էրիվանում խորհրդային իշխանությունը ճանաչելուց հետո, որը, ինչպես հայտնի է, տեղի ունեցավ դեկտեմբերի 2ին, որոշ ջանքեր պահանջվեցին, մինչև հաջողվեց

մեր ջոկատներում հաղթահարել նվաճողի հոգեբանությունը և վերջ տալ զինվորական իշխանությունների «ռազմավարային» գործունեությանը: Հայաստանում ներքին հեղաշրջումը նախապատրաստված էր, և Սիրի Բանակի ռազմական գործողությունների պահին Հայաստանում Խորհրդային իշխանության հռչակումը դանդաղեց միայն այն պատճառով, որ դեռ չէին ավարտվել մեր կողմնակիցների ձեռքն անցնելն ապահովելու փաստացի միջոցառումները. տարբեր ազդեցիկ դիրքերից ոչ վստահելի մարդկանց փոխարինումը խորհրդային կարգերի հետ ֆեդերացիայի կողմնակիցներով: Ըստ նախապատրաստված ծրագրի, նախապատրաստական աշխատանքներն ավարտելուց հետո Հայաստանի կառավարությունը պետք է դիմեր Խորհրդային իշխանությանը Կարմիր Բանակը Հայաստան մտցնելու առաջարկությամբ, ինչը կխթաներ երկրում Խորհրդային իշխանության հաստատումը: <...> Սա արդեն անցյալին է վերաբերում...» (տե՛ս РГАСПИ (Российский государственный архив социально-политической истории [Սոցիալ-քաղաքական պատմության Ռուսաստանի պետական արխիվ]), Ֆ.5, Ց.1, Գ.2127, ԹԹ.2 – 6, Բնօրինակ, հրատարակված է Ю.Барсегов, Геноцид армян. Ответственность Турции и обязательства мирового сообщества [Յու.Բարսեղով, Հայերի ցեղասպանությունը: Թուրքիայի պատասխանատվությունն ու աշխարհի հանրության պատասխանատվությունը], հատոր 2, մաս 1, էջ էջ 327, –<http://genocide.ru/lib/barseghov/responsibility/v2-1/0978-1018.htm>):

[3] Խորհրդային իշխանությունը մեծ կարևորություն էր տալիս նոր ձև ու բովանդակություն ունեցող տոների ու արարողությունների ձևավորմանը, որոնք պետք է համահունչ լինեին քաղաքական-գաղափարախոսական նոր իրողություններին: Խորհրդային իշխանության հաստատման սկզբից ևեթ այս առումով կարևոր դեր էր հատկացվել թատրոնին ու թատերական ներկայացումներին: 1919 թ. Լենինը հրապարակեց «Թատերական գործի միավորման» մասին դեկրետ, իսկ 1919 թ. Խորհրդային Ռուսաստանի Լուսժողկոմին կից սկսեց գործել մասսայական ներկայացումների ու հանդեսների բաժինը: Թատերական ներկայացումներն ու հանդեսները դիտվում էին որպես քաղաքական-գաղափարական քարոզչության կարևոր միջոց: Խորհրդային հասարակարգը և գաղափարաքաղաքական մոտեցումները իրենց փոխակերպումները բերեցին թե՛ թատերական կյանքի կազմակերպման, թե՛ բովանդակության ու հասարակությունում թատրոնի դերակատարության մեջ: Խորհրդային իշխանությունների կողմից թատերական գործը դիտարկվում էր ոչ միայն որպես նոր գաղափարների ու արժեքների տարածման, այլև առկա հասարակական հարաբերությունները փոխելու միջոց: Հասարակության արդիականացման Ռուսաստանում տեղի ունեցող փոփոխությունները, ձևերն ու մեթոդները անխուսափելիորեն տեղափոխվում էին նաև նոր խորհրդայնացող երկրներ: Այս առումով կարևոր էր նաև կանանց բնաբարձրանալը, քանի որ 1920-ականներին Հայաստանում պրոլետարական միջավայրում անգամ կանանց դերերը դեռևս հաճախ տղամարդիկ էին կատարում, չնայած Թիֆլիսի, Շուշիի, Կ.Պոլսի թատերական աշխարհում շատ հայ պրոֆեսիոնալ դերասանուհիներ կային:

[4] Մարոն սխալվում է: Հայաստանում Ամերիկյան որբանոցներն արդեն տարիներ շարունակ գործում էին, 1920 թ. դեկտեմբերի 14-ին Հայաստանի նոր ձևավորված

հեղափոխական իշխանությունը ի դեմս Հայհեղկոմի նախագահ Կապանի և Արտաքին գործերի ժողովրդական կոմիսար Բեկզադյանի ընդամենը համաձայնել էր Մերձավոր Արևելքի Օգնության կոմիտեի աշխատանքների շարունակությանը՝ ընդունելով, որ դրանք «օգտակար են և անհրաժեշտ են Խորհրդային Հայաստանում», և խոստացել է լիակատար անվտանգություն Հայաստանում սկսված բռնագրավումների դեմ (տես Նորա Ն. Ներսեսյան, Որբաքաղաքը: Նպաստամատույց, աշխատողներ, կոմիտեններ, «նոր Հայաստանը» կառուցողներ, Ալեքսանդրապոլ/Լենինական, 1919–1931, Երևան, 2018, էջ 96–97): Իրավիճակը Հայաստանում խիստ ծանր էր: Ալեքսանդրապոլը, որտեղ հիմնականում տեղակայված էին նպաստամատույցի որբանոցները, 1921թ. լքած թուրքերն իրենց հետ տարել էին բնակչության մթերքի վերջին մնացորդները, իսկ Հայհեղկոմի կողմից շարունակվող մթերային բռնագրավումները մարդկանց լիովին ունեզրկել էր: Ամերիկյան որբանոցները նույնպես մթերք չէին ճարում: 1922թ. գարնան մի տեղեկությամբ նրա ներկայացուցիչ Դաուները «5 օր շարունակ շրջել էր 25.000 բնակիչ ունեցող 20 գյուղերում և զեկուցել, որ «չափահասների մեկ քառորդն անգործունակ էր և անկողնային, հիսուն հոգուց միայն մեկն էր նորմալ վիճակում...նախորդ ամիս 15 անդամ ունեցող մի ընտանիքում մնացել էին միայն երեք հոգի: Մահացել էին ընտանիքի արական սեռի բոլոր անդամները: ...20 գյուղի երեխաներից 1500-ը որբ էին... նույնիսկ փոքր գյուղերի շաբաթական մահացուցակում գրանցված էր տաս երեխայի մահվան դեպք (տես Նորա Ն. Ներսեսյան, Որբաքաղաքը: էջ 117): Այնուամենայնիվ 1922թ. Հայաստանի խորհրդային իշխանություններն արդեն սկսում էին ուշադրություն դարձնել նաև ամերիկյան որբանոցների կրթական ծրագրերին և երեխաների դաստիարակությանը: Հայաստանի ժողովրդի նախագահ Սարգիս Լուկաշինը 1922թ. նոյեմբերի 29-ի իր ելույթում ընդգծում է, որ «Ամերիկյան կոմիտեն Հայաստանում պետք է համակերպվի տիրող օրենքների և կարգերի հետ թե մանուկների կրթության ու դաստիարակության գործում և թե նրանց մարմինների ու մեղք բանվորական կազմակերպությունների փախհարաբերությունների ասպարեզում: ...ամերիկյան կոմիտեն այս խնդրում հակասություն չի ցույց տալիս» (տես Նորա Ն. Ներսեսյան, Որբաքաղաքը: էջ 123): Հակասություն ցույց չէր տալիս, բայց աստճանաբար ուժեղացող Կոմերիտական կազմակերպությունը ուզում էր գործունեություն ծավալել մանկատներում և բախվում էր այնտեղ դեռևս ամուր սկաուտների դիմադրությանը:

- [5] Մինչև 1934թ. օգոստոսը ՀԽՍՀ հայ գրողները մտնում էին զանազան գրական միավորումների մեջ: Սովետական Հայաստանի առաջին գրական միավորումը՝ Հայ գեղարվեստական գրականության աշխատավորների միությունը, հիմնվել է 1921թ. դեկտեմբերին և գործել է ընդամենը մեկ տարի: Հայաստանի պրոլետարական գրողների ասացիացիան, որի նախագահը 1923թ. վերջից Վահրամ Ալազանն էր, հիմնվել է 1922թ. դեկտեմբերի 24-ին: Այս միավորման մեջ էին Ազատ Վշտունին, Գուրգեն Վանանդեցին, հետագայում նաև Նաիրի Զարյանը, Գևորգ Աբովը և այլք: Այս միավորմանը չէին անդամակցում Հայաստանի խորհրդայնացումից առաջ ստեղծագործող գրողները՝ Դերենիկ Դեմիրճյանը, Ստեփան Զորյանը, Ալեսե Բակունցը, Վահան Թոթովենցը, Եղիշե Չարենցը: 1925թ. Չարենցի նախաձեռնությամբ Երևանում ստեղծվում է «Նոյեմբեր» գրական միությունը և այս երկու

միությունների միջև պայքար է ծավալվում: 1926թ. Անդրերկրկոմի միջամտությամբ այս երկու գրական խմբերը միանում են՝ կազմելով Հայաստանի պրոլետարական գրողների միությունը: 1932թ. մայիսի 9-ին ՀԿ(բ)Կ Կենտկոմի որոշմամբ Հայաստանի պրոլետարական գրողների միությունը լուծարվում է և ստեղծվում է հանձնաժողով Հայաստանի խորհրդային գրողների միություն կազմակերպելու համար: 1934թ. օգոստոսին հիմնվում է Հայաստանի գրողների միությունը՝ որպես նույն թվականին ստեղծված ԽՍՀՄ գրողների միության բաղկացուցիչ մաս:

- [6] Լևոն Եղիայի Արիսյանը 1919 թվականին Աղասի Խանջյանի հետ ընդգրկվել է «Սպարտակ» կազմակերպության, 1920 թվականի փետրվարին՝ կոմունիստական կուսակցության շարքերը: Ավարտել է Մոսկվայի պետական համալսարանի հասարակական գիտությունների ֆակուլտետը: 1927թ. եղել է ԵՊՀ ուսումնական մասի պրոռեկտորը և դասավանդել համալսարանում: 1933ից ղեկավարել է ՀԿԿ պրոպագանդայի և ագիտացիայի բաժինը: Դա դժվար պաշտոն էր, նրա վերահսկողության տակ էին խորհրդահայ մամուլը, ստեղծագործողները, այն տարիներին շատ կարևորված թատերական աշխարհը, գրականությունը, նորաստեղծ Գրողների միությունը ևլն: Արիսյանը մշտապես պրոբլեմներ էր ունենում Հայաստանի գրողների և այլ ստեղծագործ անհատների ու խմբերի հետ՝ ջանալով նրանց պահել Կոմկուսի գրախոսությամբ թույլատրելի շավիղում: Սրա հետևանքով միշտ կային համակիրներ և հակակիրներ: Արիսյանի համար հատկապես դժվար էր աշխատել գրողների մի խմբի հետ, ովքեր 1930-ականներին ստեղծված քաղաքական իրավիճակում համարվում էին ազգայնականության ինքնուրույն, սեփական մեկնաբանություն ունեցողներ՝ Մկրտիչ Արմեն, Գուրգեն Մահարի, Ակսել Բակունց, Եղիշե Չարենց, Վահրամ Ալազան, Վաղարշակ Նորենց, ովքեր փորձում էին արվեստում կարևորել նաև ազգային գիծը, մշակույթի ժառանգորդունը, և ովքեր համարվում էին այդ ժամանակվա ԿԿ առաջին քարտուղար Աղասի Խանջյանի հովանավորյալները: Հատկանշական է Արիսյանի ելույթը 1936ի հուլիսի 12ին Խանջյանի մահվան կապակցությամբ հրավիրված ԿԿ ակտիվի ժողովում. «Խանջյանի ինքնասպանությունը կուսակցության գծի, անդրկովկասյան բոլշևիկների աշխատանքի, և Անդրերկրկոմի նրանց քաջարի ղեկավար ընկեր Բերիայի դեմ քաղաքական ցուցադրություն է: Ինչո՞ւմ է Խանջյանի շեղումը կուսակցական գլխավոր գծից նրա՝ Հայաստանի ԿԿ առաջին քարտուղար աշխատելու տարիներին: Նրանում է, որ Խանջյանը հակակուսակցական տարրերի նկատմամբ ցուցաբերել է օպորտունիստական, լիբերալ վերաբերմունք, ազգային հարցում չի անցկացրել կուսակցական կայուն ուղի, չի կազմակերպել և չի ղեկավարել հակահեղափոխական, տրոցկիստական և նացիոնալիստական տարրերի դեմ պայքարը»: Այնուամենայնիվ «կուսակցական ճիշտ ուղու վրա կանգնած Արիսյանը» ևս չբավարարեց ՆԳԺԿ պահանջները, նա ձեռքակալվել և գնդակահարվել է 1938թ.: Ուշագրավ է, որ Լևոն Արիսյանի գնդակահարության հարցը որոշվել է ԽՍՀՄ-ում ռեպրեսիաները գլխավորող ամենաբարձր մարմնում՝ Կրեմլում, այսպես կոչված «Ստալինյան ցուցակներով», 1938թ. ապրիլի 4-ին, նույն օրը, երբ այդ նույն «Ստալինյան ցուցակներով» տաս տարվա ազատազրկման են դատապարտվել նրա կողմից «հակահեղափոխական, տրոցկիստական և նացիոնալիստական տարրեր» անվանված Մկրտիչ Արմենը, Գուրգեն Մահարին, Վահրամ Ալազանը, Վաղարշակ Նորենցը, որոնցից

երեքը ծագումով վանեցի էին և նույնպես համարվում էին Խանջյանի հովանավոր-
բյալներ (տես «Խորհրդային Հայաստանի բնակչությունից քաղաքական բռնու-
թյունների ենթարկված մարդիկ 1937–1938 թթ. «Ստալինյան ցուցակներում»» հա-
վելվածը):

- [7] Ըստ քննչական գործի Եղիազար Գաբուզյանի դեմ մեղադրանք է առաջադրվել
1937 թ. ապրիլի 28-ին: Նա մեղադրվել է «եղբոր՝ Ալազանի ձերբակալությունից և
հակահեղափոխական Խանջյանի դավաճանական ինքնասպանությունից հետո»
խորհրդային իշխանության և ՀամԿ(բ)Կ դեմ հակահեղափոխական քարոզչու-
թյուն իրականացնելու, Ալազանի ու Խանջյանի քաղաքական համախոհ լինելու,
Խորհրդային Հայաստանի ղեկավարության դեմ թշնամական արտահայտություն-
ներ օգտագործելու, իբր թե գենք ձեռք բերելու ցանկության մեջ (ՀԱԱ, ֆ. 1191, Ց. 2,
Գ. 699): Ըստ ընտանեկան հիշողությունների նրա որդիները պատմել են, որ իրենց
հորը տարել են տնից գիշերը, 1937 թվի սեպտեմբերի 8-ին: Հորը գնդակահարել են
ձերբակալելուց երևի մի տարի հետո: Որդիները մոր պատմածից աղոտ հիշում են,
որ 1938 -ին հայրը կարճ ժամանակով ազատվել է. «ոնց որ թե ազատել էին մի ամ-
սով, էրկու ամսով: Կարծես թե այն պայմանով, որ իրանց մոտ՝ ԿաԳեԲե-ում աշ-
խատի, պիտի մյուսների մասին դանոս [մատնություն, ամբաստանություն] տանի-
բերի: Բայց հերս չի համաձայնվել, նորից բռնել-տարել են, գնդակահարել են»:
Մարության Հարություն, Ո՛վ էր մեղավոր. Ստալինյան բռնությունների պլանա-
վորման և իրականացման մասին բռնադատվանքների ու նրանց ժառանգների
պատմաշարերը//«Ստալինյան բռնաճնշումները Հայաստանում. *պատմություն,
հիշողություն, առօրյա*», Երևան, «Գիտություն», 2015, էջ 207:
- [8] Դեպքերը տեղի են ունեցել 1926 թ.: Այդ ժամանակ դեռևս Հայաստանի Գրողների
Միություն չկար, այն պիտի ստեղծվեր ութ տարի անց՝ ԽՍՀՄ Գրողների միության
ձևավորման հետ միասին: «Հայաստանի գրողների միություն ասելով» տվյալ
դեպքում Մարո Ալազանը նկատի ունի «Հայաստանի պրոլետարական գրողների
միությունը»: 1926 թ. Կոմկուսին հաջողվել էր Հայաստանի երկու գրական խմբերը՝
պրոլետգրողների ասոցիացիան և Չարենցի շուրջ հավաքված «Նոյեմբեր» խում-
բը միավորել՝ կազմելով Հայաստանի պրոլետարական գրողների միությունը,
որին չէին անդամակցում այսպես կոչված դասական կամ նախահեղափոխական
շրջանից հայտնի գրողները: Ճիշտ է, որ թե պրոլետգրողների ասոցիացիայի, թե
1926 թ. ստեղծված Հայաստանի պրոլետարական գրողների միության աշխա-
տանքները համակարգում էր Վահրամ Ալազանը: Սակայն դա բավական ձևական
միություն էր, ավելի շատ կուսակցության պահանջի կատարում: 1927 թ. Նաիրի
Ջարյանի նամակը ռուս գրականագետ, ՌԱԴՊ (ռուսերեն հապավում՝ РАПП–
Российская ассоциация пролетарских писателей, նշանակում է՝ *Պրոլետարական
գրողների ռուսաստանյան ասոցիացիա*) քարտուղարության ներկայացուցիչ Անդ-
րեյ Մելիվանովսկուն հստակ ցույց է տալիս, թե որքան հակասություններ կային
գրողների միջև և նրանք իրենց սկզբունքներով պարզապես չէին կարող մեկ միա-
վորման անդամ լինել: Նաիրի Ջարյանը հայտնի նամակում գրում է, որ «Հայաս-
տանի պրոլետարական գրողների ասոցիացիայի «անդամների ընդհանուր թի-
վը, –հաշվելով նաև գավառները,– 85 է, որից մոտ 25 տոկոսը բանվորներ, 50

տոկոսը՝ գյուղացիներ և 25 տոկոսը՝ ծառայողներ... Ասոցիացիան «Նոյեմբեր» խմբի հետ միավորելուց հետո մենք մտածում էինք, որ համերաշխ կաշխատենք: Նոր վարչությունը ընտրվեց կուսակցական սկզբունքով, սակայն «Նոյեմբերի» մի քանի անդամներ շարունակեցին իրենց անկումային տրամադրությունները գրականության մեջ և իրենց պարտվողական աշխատանքը միությունում: Դա մեզ խանգարեց արդյունավետ աշխատել: Այսպես, Մկրտիչ Արմենը գրեց մի շարք պոռոնոգրաֆիական ստեղծագործություններ, նույնիսկ մեծ պոեմ... Գուրգեն Մահարին գրեց մի ամբողջ շարք անկումային բանաստեղծություններ, որոնց մի մասը, – կազմակերպության կարգապահությանը հակառակ, – տպագրեց, իսկ մնացած մասի ձեռագրերը անլեզալ ճանապարհով տարածում է երիտասարդության շրջանում: Այդ բանաստեղծություններից մեկը՝ Մարքսին ու Լենինին անվանարկող և սոցիալիզմի կառուցման հանդեպ թունալի պեսիմիզմ արտահայտող, տպագրվել է արտասահմանյան Դաշնակցական (հակահեղափոխական) «Դրոշակ» թերթում՝ Մահարի ստորագրությամբ: Հեղինակը որևէ կերպ չընդվզեց դրա դեմ: Այդ նույն Մահարին սրանից մեկ շաբաթ առաջ անլեզալ կերպով գրել է մեկ այլ բանաստեղծություն՝ «Մայրամուտ» վերնագրով, որը հրապարակվեց մեր վարչության ֆրակցիայում, որին մասնակցում էին Կենտկոմի անդամ ընկ. Գյուլիքեմ-վյանը և մամուլի բաժնի վարիչ ընկ. Լ. Արիայանը: Ֆրակցիայի նիստը միաձայն որոշեց, որ Մահարին արդեն հասել է մինչև բացահայտ հակահեղափոխական գաղափարախոսության և նրան վոնդեց պրոլետարական գրողների կազմակերպությունից... Պատրաստ են մեր ամսագրի առաջին համարի նյութերը: Ամսագրի խնդիրն է գրականության մեջ պայքարը՝ ընդդեմ դաշնակ-ազգայնականության, ընդդեմ տրոցկիզմի, Վորոնշինականության ու Վարդինիզմի, ընդդեմ Եսենինշինայի, որի արտահայտիչները Հայաստանում հանդիսանում են Չարենցը, Մահարին, Արմենը, Ռադիոն և ուրիշներ... Եվ ընդհանրապես, պրոլետարական գրականության պրոպագանդան ու ագիտացիան»: Ավելի ուշ, 1936–37 թթ. քաղաքական բռնաճնշումների բարձրակետին, այս աշխարհայացքային տարբերությունները դարձան լուրջ ջրբաժան կուսակցությանը «հավատարիմների» և «անհավատարիմների» միջև: Նախկին «Նոյեմբերյանները» պիտակավորվեցին որպես «հակահեղափոխական նացիոնալիստներ» և համարյա բոլորը ձերբակալվեցին ու ենթարկվեցին զանազան պատիժների:

- [9] Չարենցի կողմից աղջկան կրակելու և վիրավորելու միջադեպի մասին Խորհրդային Հայաստանի թերթերը չեն գրել, մի փոքր տեղեկություն կա Փարիզում հրատարակվող դաշնակցական «Դրոշակ» ամսագիր պարբերականում. «Վերջերս էլ Չարենցը, որն ի դեպ, ամուսնացած է և գաւակ էլ ունի, ըկել էր 17 տարեկան դպրոցական մի պարկեշտ օրիորդի՝ Այվազեանի յետևից և առաջարկում էր իրեն «կին լինել»»: Հակառակ օրիորդի վրդովումի և մերժումի՝ հետապնդումը շարունակում է: Եվ սեպտ. 5-ին, երբ օրիորդը հոր հետ զբոսնում էր բուլվառում, մոտենում է նրան և առաջարկում է հետը զբոսնել: Աղջիկը մերժում է: Այն ժամանակ Չարենցը քաշում է ատրճանակը և երկու ծանր վերք է հասցնում օրիորդին, որը արինյալ գետին է ընկնում: Վրա են հասնում միլիցիոսները ոճրագործին ձերբակալելու համար, բայց Չարենցը բղաւում է, որ իրեն ձեռք չտան, որ ինքը Չարենցն է, կենդործկոմի անդամ, այլապես նրանց վրա էլ կը կրակի: Եւ գնում ներկայանում է

նստիկանատուն, բայց միլիցիան նրան ազատ է արձակում: Միայն ժողովրդական բուռն դժգոհության հետևանքով Չարենցը հաջորդ օրը բանտարկվում է: Չարենցը «ժողովրդական բանաստեղծ է», Հայկենտգործկոմի անդամ, «Խորհրդային Հայաստան»-ի խմբագրական կազմի անդամ և հայ կոմունիստների պարծանքը» («Դրօշակ», 1926, № 11–12, էջ 341):

- [10] Արտո Եղիազարյանը (Արտավազդ Միքայելի Եղիազարյան) 1929–31 և 1934–36 թթ. եղել է Հայաստանի Լուսավորության ժողովրդական կոմիսար, այդ պաշտոնում նախորդել և հաջորդել է Ներսիկ Ստեփանյանին, ում 1936 թ. մայիսի ձերբակալությամբ Հայաստանում սկսվեց Մեծ տեռորը: Արտո Եղիազարյանն իր հերթին ձերբակալվել է 1936 թ. և 14.12.1936 թ.-ին ՆԳԺԿ-ում ցուցմունք տվել, որ Հայաստանի մտավորականների մի մասի նացիոնալիզմը դրսևորվում է նրանում, որ 1935ին Հայաստանի Ժողկոմխորհի նախագահ Սահակ Տեր Գաբրիելյանի աշխատանքից ազատվելու և Մոսկվա տեղափոխվելու փաստը նրանք վերագրում են Բերիալի ջանքերին: Դրանում նրանք տեսնում են Անդրերկրկոմի ղեկավար Բերիայի կողմից Հայաստանը թուլացնելու և Հայաստանի շահերը ստորադասելու միտում: Քանի որ այդ մասին գրուցում էին, ուրեմն գրուցակիցները (Երևանի համալսարանի ռեկտոր Վոսան Կոստանյան, գրող Եղիշե Չարենց) դավադրաբար հակահեղափոխական տրամադրություններ էին տարածում Անդրերկրկոմի ղեկավար կազմի նկատմամբ (Արտավազդ Միխայիլովիչ Եղիազարյանի քննչական գործը, ՀԱԱ, Ֆ.1191, Ց.1, Գ.1111, Թ.16): 10 տարով ազատագրվման՝ կալանքի է դատապարտվել 1938 թ. ապրիլի 19-ին ստորագրված Ստալինյան ցուցակով (այդ ցուցակում Արտո Եղիազարյանի հետ միասին Հայաստանից ևս 12 մարդ կար, այդ թվում Վահրամ Ալազանը, Գուրգեն Մահարին, Վաղարշակ Նորենցը, Սերիկ Դավթյանը, Գուրգեն Վանանդեցին, Նիկոլայ Ոսկերյանը, Գեորգի Իոնեսյանը, Մուկուչ Տեր-Օհանովը, Հովհաննես Շամշյանը, Ստեփան Բաթմանովը, Զաքարյան Լևոնը) (АПФ, Ց.24, Գ.416, Թ.71,–<http://stalin.memo.ru/regions/regi3.htm>): Այս ցուցակի բոլոր մարդիկ դատապարտվել էին նույն պատժաչափով՝ 10 տարվա ազատազրկում, ազատվելուց հետո նրանք կրկին արքտրվել են 1948 թ.: Երկրորդ արքտրից վերադառնալուց հետո Արտո Եղիազարյանը 1953–1974 թթ. աշխատել է Գիտությունների Ակադեմիայի համակարգի տարբեր ինստիտուտներում: Հասկանալի է, որ ոչ Վահրամ և Մարո Ալազանները, ոչ Արտո Եղիազարյանը այն ժամանակ չգիտեին և երբեք չիմացան Ստալինյան ցուցակ երևույթի գոյության մասին:
- [11] Գուրգեն Վանանդեցին Հայաստանի Պրոլետգրողների ասոցիացիայի ղեկավարներից մեկն էր: Վանանդեցին այդ խմբի սկզբունքներով գրել է տեխնիցիզմը փառաբանող վերացական բանաստեղծություններ, ընթացիկ գրական շարժումը վերլուծող հոդվածներ և գրախոսություններ: Ձերբակալվել է 28.06.1936 թ., մեղադրվել է ՀԽՍՀ քրեական օրենսգրքի 58a, 67, 68, 17–65 հոդվածներով՝ «հարել է հակա-կուսակցական խմբավորումների»: Ստալինյան ցուցակներով դատապարտվել է 10 տարվա ազատազրկման, բայց 25.04.1938 թ. Երևանի բանտում մահացել է: Տարօրինակ է, որ մահվանից մեկ ամիս անց՝ 31.05.1938 թ. որոշում է ընդունվել նրան ազատելու մասին (ՀԱԱ, Ֆ.1191, Ց.1, Գ.137, 1138):
- [12] Անահիտ Չարենցը հետագայում զբաղվել է Չարենցի՝ ձերբակալությունից հետո թաղված ձեռագրերի վերծանությամբ: Նրա դուստր Հասմիկը 20.04.2020-ին գրում

Է. «Չարենցի ձեռագրերը թաղվել էին պոետի Ռեզինային տված հանձնարարությամբ: Ձեռագրերի «թաղման արարողությանը» մասնակցել են Իգաբելյան և Անժիկը, Ռեզինայի ընկերուհին: Նրանք ձեռագրերը դրել են ճամպուրակի մեջ և թաղել Անժիկի տան խոհանոցի գետնի տակ: Կարճ ժամանակ անց Իգաբելյային արքայություն են, Ռեզինան մեկնում է սովորելու, իսկ ձեռագրերը մնում են թաղված մինչև Ստալինի մահը: Չարենցի արդարացումից հետո Ռեզինան վերադառնում է և հողի տակից հանում ձեռագրերը: Ահա այս անգամ կատարվում է ևս մի անարդարություն Չարենցի հանդեպ, քանի որ Ռեզինան փոխանակ ձեռագրերը ԳԱԹ (Չարենցի անվան Գրականության և Արվեստի Թանգարան) հանձնելու տարիներով պահում է իր մոտ, փորձում է ինքը կարդալ, կամ ցույց է տալիս ոչ մասնագետ մարդկանց, ինչի հետևանքով ձեռագրերը վերջնական քրքրվում են: Այդպես էլ գլուխ չհանելով, Ռեզինան վերջապես հանձնում է ձեռագրերը ԳԱԹ-ի արխիվին և սկսվում է մորս՝ Անահիտ Չարենցի տիտանական աշխատանքը ձեռագրերի վերծանման վրա: Տարիների տքնաջան աշխատանքի շնորհիվ մայրս փյունիկի նման մոխիրներից վեր է հանում բանաստեղծի վերջին տարիների գրվածքները: Չգիտենք, արյան կանչով, թե մասնագիտական հմտությամբ՝ դա հաջողվում է: Բայց, ասում է մայրս, ճամպուրակի տակ մնում է մի բոտ մոխիր, որ ոչ ոք այլևս չէր կարող կարդալ... (<https://www.facebook.com/astrid.tcharents/posts/2825976527492043>)

- [13] Աղասի Ղևոնդի Խանջյանը ծնվել է Վանում, Հայոց Ցեղասպանության ժամանակ ընտանիքով գաղթել են Արևելյան Հայաստան, վաղ երիտասարդության շրջանից ներառվել է բոլշևիկյան շարժումների մեջ, մասնակցել է 1920-ի մայիսյան հակադաշնակցական բոլշևիկյան ապստամբությանը, ձերբակալվել է և բանտից ազատվել Հայաստանի խորհրդայնացումից հետո: Ուղարկվել է Լենինգրադ կուսակցական կրթության: Կուսակցական և պետական աշխատանքի նպատակով Մոսկվայից Հայաստան է ուղարկվել 1928թ.-ին: 1928–1930թթ. եղել է Հայաստանի Կենտկոմի երկրորդ քարտուղար, որոշ ժամանակ փոխարինել է «Խորհրդային Հայաստան» թերթի խմբագրին: 1930–1936թթ. եղել է Խորհրդային Հայաստանի Կոմունիստական կուսակցության կենտրոնական կոմիտեի առաջին քարտուղար: 1930-ականները ԽՍՀՄ-ում քաղաքական բռնությունների զարգացման, իսկ 1936–38թթ. գազաթնակետի տարիներն էին: 1936թ. Հայաստանը դեռևս Անդրֆեդերացիայի մաս էր, որի առաջին քարտուղարը 1932ից մինչև 1936ի դեկտեմբերի 5-ը Լավրենտի Բերիան էր (1936ի դեկտեմբերի 5-ին Անդրֆեդերացիան լուծարվեց), և երեք հանրապետությունների կարևոր պաշտոններում նշանակել էր իր դրածոներին: Անդրկովկասում փաստացի Լ. Բերիան էր ղեկավարում նաև քաղաքական բռնաճնշումների ընթացքը: 1936թ. հուլիսի 9-ին Խանջյանը Թիֆլիսում մահացել է: Պաշտոնական հայտարարությամբ ինքնասպան է եղել, ըստ տարածված լուրերի սպանվել է Բերիայի առանձնասենյակում: Խանջյանի մահվանը հաջորդել է բռնաճնշումների առաջին մեծ ալիքը Հայաստանում: Ի թիվս այլոց շատերն են ձերբակալվել և զանազան պատիժեր ստացել նաև Խանջյանի ինքնասպանությանը կասկածելու և այն Բերիայի կողմից իրականացված սպանություն համարելու համար: ՀՀ Ազգային Արխիվում պահվող գործերում 1936–1949թթ. ընթացքում «Խանջյանի թեմայով» պատժվածների թիվը 800-ի է հասնում՝ «չի հավատացել Ա. Խանջյանի ինքնասպանություն կատարելու պաշտոնական հայտարարությանը և

հակահեղափոխական սադրիչ լուրեր է տարածել այն մասին, որ նրան Թբիլիսիում սպանել են»։ Անմահաշատ թվով մարդիկ ձերբակալվել և պատժվել են, անշուշտ, 1936–37 թթ.-ին։ Բայց տարիների հետ պատժվողների թիվը նվազում էր, իսկ պատժաչափերն ավելանում, պատժատեսակները՝ խստանում էին։ Օրինակ՝ Հայրապետյան Արմենակը 1936 թ. օգոստոսին ձերբակալվել է այն մեղադրանքով, որ «սադրիչ լուրեր է տարածել, իբրև թե վրացիները միտումնավոր Թիֆլիս են կանչել Խանջյանին և սպանել», դատապարտվել է 2 տարվա ազատազրկման (ՀԱԱ, ֆ. 1191, Ց. 1, Գ. 946, 947)։ Երկու տարվա ազատազրկման է դատապարտվել նաև 1936 թ. օգոստոսին ձերբակալված Իսրայել Ծափուրի Առաքելյանը Կապանի Շիշկերտ գյուղից՝ «Խանջյանի ինքնասպանության մասին հակահեղափոխական ագիտացիայի» համար (ՀԱԱ, ֆ. 1191, Ց. 1, Գ. 1224, 1225)։ Երեք և հինգ տարվա ազատազրկման են դատապարտվել 1936 թ. հուլիսին և օգոստոսին ձերբակալված Սուքիասյան Թոմասը և Հովհաննիսյան Հայրապետը։ Մեկը «Խանջյանի մահվան մասին սադրիչ, հակահեղափոխական լուրեր է տարածել», մյուսը «Խանջյանի մահվան մասին սադրիչ, հակահեղափոխական լուրեր է տարածել Անդրֆեդերացիայի հզորությանը վնասելու նպատակով» (ՀԱԱ, ֆ. 1191, Ց. 14, Գ. 63)։

Գալուստյան Գաբրելը և Նուրիջանյան Բենիամինը 1936 թ. ձերբակալվել են «Ա. Խանջյանի մահվան կապակցությամբ հակահեղափոխական արտահայտություններ է թույլ տվել կուսակցության և կառավարության ղեկավարության հասցեին» մեղադրանքով և դատապարտվել 2 տարվա ազատազրկման (ՀԱԱ, ֆ. 1191, Ց. 4, Գ. 1878, 1879)։ 21-ամյա Կարապետյան Արտավազը 1936 թ. «Խանջյանի ինքնասպանությունից հետո ուսանողների մեջ իրեն թույլ է տվել հակահեղափոխական, դաշնակցական արտահայտություններ» մեղադրանքով և դատապարտվել 4 տարվա ազատազրկման (ՀԱԱ, ֆ. 1191, Ց. 4, Գ. 1488, 1489, 1490)։ Իսկ ահա Ազարյան Հուսիկը դատապարտվել է 5 տարով «Խանջյանի ինքնասպանության մասին հակասովետական արտահայտությունների» համար (ՀԱԱ, ֆ. 1191, Ց. 1, Գ. 1258, 1259, 1260)։ «Վեճի մեջ է մտել, փորձելով ապացուցել, որ Խանջյանն ինքնասպան չի եղել, կրակողը Բերիան է եղել» մեղադրանքով 1936 թ. 7 տարվա ազատազրկման է դատապարտվել Մխիթար Մելքոնյանը (ՀԱԱ, ֆ. 1191, Ց. 4, Գ. 548, 549, 550)։

1937 թ. մի փոքր փոխվում են ձևակերպումները, և խստացվում են պատիժները։ Մարտիրոսյան Անդրանիկը և Սուքիասյան Արտաշեսը 8 տարվա ազատազրկման են դատապարտվում «հակահեղափոխական նացիոնալիստական ագիտացիայի համար՝ ասել են, որ Խանջյանին վրացիներն են սպանել» (ՀԱԱ, ֆ. 1191, Ց. 1, Գ. 777, 778, 779, 780, 781, 782)։ Վարդապետյան Երվանդը և Մխիթարյան Հմայակը 1937 թ. 6 տարով ազատազրկվել են «Խանջյանի ինքնասպանության կապակցությամբ հակահեղափոխական արտահայտություններ են թույլ տվել վրաց ժողովրդի հասցեին» մեղադրանքով (ՀԱԱ, ֆ. 1191 Ց. 4, Գ. 1722, 1723)։ Իսկ ահա Վարդանյան Ռաֆայելը 1937 թ. գնդակահարության է դատապարտվել՝ «մասնակցել է բոլշևիկների դեմ կոիվներին, գյուղացիների մոտ գովել է ժողովրդի թշնամիներ Խանջյանին և Ամարունուն» մեղադրանքով (ՀԱԱ, ֆ. 1191, Ց. 13, Գ. 1546, 1547)։ 1937 թ. գնդակահարության է դատապարտվել նաև Փիլիպոսյան Ասատուրը, որպես «անլեզալ դաշնակցական կազմակերպության անդամ, հակահեղափոխա-

կան արտահայտություններ է արել վրաց ժողովրդի նկարմամբ Խանջյանի ինքնասպանության կապակցությամբ» (ՀԱԱ, ֆ. 1191, Յ. 13, Գ. 1115, 1116):

1938 թ. 7 փարվա ազատագրկման է դատապարտվել Մարգարյան Բենիամինը «կոլիտզում քայքայիչ աշխատանքների և Խանջյանի մահից հետո կուսակցության առաջնորդի հասցեին դեմ խոսելու» համար (ՀԱԱ, ֆ. 1191, Յ. 8, Գ. 636, 637):

1940 թ. 7 փարվա ազատագրկման է դատապարտվել Ապելյան Հովսեփը՝ «Խանջյանի սպանության համար մեղադրել է վրացիներին» (ՀԱԱ, ֆ. 1191, Յ. 8, Գ. 1342):

1941 թ. 8 փարվա ազատագրկման է դատապարտվել Սարգիսյան Սարգիսը՝ «դաշնակցական կազմակերպության անդամ, նացիոնալիստական արտահայտություններ է արել Խանջյանի ինքնասպանության կապակցությամբ» (ՀԱԱ, ֆ. 1191, Յ. 4, Գ. 1364, 1365) :

Առաքելայն Արամը 1941 թ. դատապարտվել է 7 փարվա ազատագրկման «Խանջյանի գործունեությունը գովելու» մեղադրանքով (ՀԱԱ, ֆ. 1191, Յ. 14, Գ. 824, 825):

Մարտիրոսյան Տիգրանը նույն 1941 թ. դատապարտվել է 10 փարվա ազատագրկման «ժողովրդի թշնամի Խանջյանին գովելու և վրաց ժողովրդի հասցեին հակահեղափոխական նացիոնալիստական հարձակումների» մեղադրանքով (ՀԱԱ, ֆ. 1191, Յ. 14, Գ. 924, 925):

Հայաստանի արմատական կոմունիստները Խանջյանին մեղադրում էին կուսակցության հականացիոնալիստական պայքարում անվճռականության և նացիոնալիստ պիտակված մտավորականության հովանավարչության, ինչպես նաև ծագումով վանեցիներին հովանավորելու և մտավորական դաշտը և պետական կառավարման համակարգը վանեցիներով համալրելու մեջ: Նրա հովանավորյալներից մեկն էր համարվում նաև ծագումով վանեցի Վահրամ Ալազանը:

Բերիայի գնդակահարությունից երկու տարի անց՝ 1955ին ստեղծված քաղաքացիական հանձնաժողովը տեղեկություններ է հավաքել Խանջյանի մահվան հանգամանքների մասին և 1956ի փետրվարի 8ին ներկայացրել ԽՍՀՄ ԿԿ (Записка П. Т. Комарова в ЦК КПСС об обстоятельствах смерти А. Г. Ханджяна, АПРФ, Ф. 3, Оп. 24, Д. 442, Лл. 74–76, Реабилитация: как это было. Документы Президиума ЦК КПСС и другие материалы. В 3-х томах, Т. 1. Март 1953-февраль 1956. Сост. Артизов А. Н., Сигачев Ю. В., Хлопов В. Г., Шевчук И. Н., М.: МФД (Международный фонд демократии), 2000 (տե՛ս notes 5, փաստաթուղթ № 14)): Այդ տեղեկանքում ակնհայտ են սպանության վարկածի օգտին վկայող նյութերը, սակայն դատական որոշում չկա: 2004ին Մոսկվայում հրատարակված «Ռեաբիլիտացիա. ինչպե՛ս է այն եղել: 1980-ական թթ. կեսեր–1991» գրքում Խանջյանի մասին կարդում ենք. «Խանջյան Ա. Գ. (1901–1936) – սպանվել է 1936 թ. հուլիսի 9-ին: Արդարացվել է 1956 թ. հունվարի 17-ին կուսակցական կարգով ԽՍՀՄ ԿԿ Նախագահության կողմից» (Реабилитация: как это было. Середина 80-х годов-1991. Документы Политбюро ЦК КПСС..., Т. 3, МФД, М., 2004, էջ 670):

- [14] 1927–35ին քիչ թե շատ հայտնի համարյա բոլոր գրողները թե՛մ վեճեր էին ծավալում պրոլետարական գրականության, կոմունիստական գաղափարախոսության

և հանրային դաստիարակության հարցերում դրանց կարևորության շուրջ՝ միմյանց մեղադրելով դրանցից նահանջի զանազան մակարդակներում: Հատկապես դժվարին, սուր քաղաքական բանավեճերով հարուստ էին «Գրական թերթի» էջերը և 1934ին ստեղծված գրողների միության քննարկումները: Այդ տարիներին Հայաստանի (նաև ԽՍՀՄ-ի) գրական միջավայրում անցյալին և ազգային թեմաներին անդրադարձը ընկալվում և ներկայացվում էր որպես նացիոնալիզմ և «նացիոնալիզմի թեման» քննարկվում, իսկ «նացիոնալիզմը» սուր քննադատվում էր առնվազն 1933–34ից: Քննարկումներում հասկանալի չէր, թե ինչպե՞ս էր առհասարակ ընկալվում նացիոնալիզմը հայկական քաղաքական և մտավորական շրջանակներում: Դատելով «Խորհրդային Հայաստան» թերթի 1934ի հուլիսի 23ի (թիվ 168) «Դեպի ծավալուն ստեղծագործական ինքնաքննադատություն» խմբագրականով, նացիոնալիստ գրողները, «խուսափելով այսօրվա սոցիալիստական պրակտիկական արտահայտող թեմատիկայից, իրենց հայացքն ուղղում են դեպի անցյալի ամենամոռյալ էջերը և ոչ միայն չեն կարողանում դիտել այդ արձակը կոմունիզմի լուսարձակի տակ, այլև ակնհայտորեն արտահայտում են մեր դասակարգային թշնամու գաղափարախոսական զինանոցից սնվող տրամադրություններ... իսկ ազգային հայրկանիշների խրախուսման տեսությունն իր յուրահաբույն անդրադարձումն ունեցավ նաև Չարենցի վերջերս գրական լեզվի վերաբերյալ տված գեղուցման մեջ»: «Անցյալի ամենամոռյալ էջեր» արտահայտությունը վերաբերում էր նաև ոչ վաղ անցյալի՝ 1915–22ի Հայոց ցեղասպանության և կորցրած Արևմտյան Հայաստանի՝ Խորհրդային Հայաստանում փաստացի արգելված թեմային: Շրջանառության մեջ էր «Ազգային հայրկանիշների խրախուսման տեսությունը», որը վերաբերում էր ժամանակակից ընդհանուր խորհրդային մշակույթից ազգային մշակույթի տարբերակմանը և կարևորմանը, ինչը հակադրություն էր դիտվում «ձևով ազգային, բովանդակությամբ սոցիալիստական կուլտուրա» կարգախոսին: «Ազգային հայրկանիշների խրախուսման» դրսևորում էր համարվում նաև պատմական անցյալին գեղարվեստական անդրադարձը «ազգային դիտանկյունից», ինչը դիտվում էր հասարակական-պատմական զարգացումների օրինաչափությունների մարքսիզմ-լենինիզմի տեսությանը (մասնավորապես անցյալի բոլոր պատմական հասարակական հարաբերությունները ֆեոդալական կամ իմպերիալիստական-բուրժուական ճնշումներով, իսկ կոնֆլիկտները՝ դասակարգային պայքարով բացատրելը) հակադրվելու և ազգային առանձնահատկություններ փնտրելու փորձ: Այդ տարիներին Չարենցը, ով խոսում էր ժողովրդի ներկայի և անցյալի հետ սերտ կապի մասին, պրոլետգրողների մի մասին կողմից ընկալվում էր որպես «նացիոնալիստ» գրողների համակարգող:

Մինչև ԽՍՀՄ Գրողների միության ստեղծումը պրոլետգրողների մտքի ձևավորողը 1925թ. կազմավորված ՌԱԴՊ ռուսական կառույցն էր ((РАПП – Российская ассоциация пролетарских писателей, – Դրոլետարական գրողների ռուսաստանյան ասոցիացիա), որի խնդիրը պրոլետարական մասսայական գրականություն ստեղծելն էր և գրականության մեջ բուրժուական հոսանքները քննադատելը: ՌԱԴՊ-ը, բնականաբար, առաջնորդվում էր այն սկզբունքով, որ հասարակության մեջ մարդկանց հարաբերությունները ճանաչելի են բանվորա-գյուղացիական խնդիրների տեսանկյունից և առհասարակ ստեղծագործական ապագան պրոլետարա-

կան գրականությանն է, իսկ գրողի ստեղծագործական առաքելությունը հասարակությունը ճիշտ դաստիարակելն է: Ճիշտն ու սխալն էլ որոշում է Կոունիստական կուսակցությունը:

- [15] Նկարիչ Փանոս Թերլեմեզյանը նույնպես վանեցի էր, ծնված 1865թ.: Օսմանյան սուլթանական կառավարության դեմ պայքարող խմբի անդամ էր, 1891 ին ձերբակալվել և նույնիսկ մահապատժի է դատապարտվել, բայց փախել է: Դեգերումներով լի կյանքի ընթացքում նկարչի կրթություն և հմտություններ է ստացել Պետերբուրգում, Փարիզում, ստեղծագործել է Էջմիածնում, Թիֆլիսում, Եգիպտոսում, Փարիզում, Կ.Պոլսում: 1915թ. Վանում էր և Վանի ինքնապաշտպանության կազմակերպման խմբի անդամ: Վանի ինքնապաշտպանության մասին բազմաթիվ հուշերում անդրադարձ կա Փանոս Թերլեմեզյանին: Վանի գաղթականների հետ գնացել է Էջմիածին, ապա՝ Թիֆլիս: Շատ է ճանապարհորդել, տարբեր երկրներում բազմաթիվ ցուցահանդեսներ է ունեցել: Վանի այն քիչ մտավորականներից է, որ ստալինյան տեռորի շրջանում չի բռնադատվել: Մահացել է 1941թ. Երևանում: Թաղված է Կոմիտասի անվան այգու Պանթեոնում:
- [16] Դադատանի Ղզլար քաղաքում 1883թ. ծնված Ռոմանոս Հովակիմի Մելիքյանը հայտնի է թե որպես երգահան, թե որպես երաժշտագետ, խմբավար և մանկավարժ: Համարվում է, որ նրա մասնագիտական և ստեղծագործական գործունեությունը թափ է ստացել 1921-ից, երբ նոր խորհրդայնացված Հայաստանի կառավարությունը նրան հրավիրեց Երևան՝ երաժշտական ստուդիա հիմնելու: Բոլոր ժամանակակիցների վկայությամբ նրա հիմնած ստուդիան այն տարիների ավերակ Երևանում զարմանալի լավ կահավորված, ճաշակով և եռանդուն կենտրոն էր: Շատ կարճ ժամանակում հանրապետության այդ ըստ էության միակ երաժշտական կենտրոնը 1923ին վերածվեց կոնսերվատորիայի: Մասնակից էր Երևանի օպերային թատրոնի հիմնադրմանը և Կոմիտասի երաժշտական ժառանգությունը Հայաստանում կենտրոնացնելու գաղափարին: Ռոմանոս Մելիքյանը գործունեություն է ծավալել ժողովրդական երաժշտական բանահյուսության հավաքման և մասսայականացման ուղղությամբ: 1924թ. Ռոմանոս Մելիքյանը երաժշտական ուսումնարան է հիմնել նաև Լեոնային Ղարաբաղի մայրաքաղաք Ստեփանակերտում: Բացատրելու համար, թե ինչու այն տարիներին Ստեփանակերտում և առհասարակ Լեոնային Ղարաբաղում հրավիրված մասնագետներն ու լուրջ մտավորականները երկար չէին դիմանում, Աբրամ Կիսիբեկյանը այս մասին գրում է. «Ստեփանակերտում կուլտուրական կյանքը կարծես նոր շունչ էր առել: Ռոմանոսի բացած երաժշտական ստուդիան հրճվանք էր պատճառում բոլորին և շատ շատերն սկսել էին աշակերտել այդտեղ: ... Ռոմանոսը ազատ և կիրակի օրերին հաճախ գնում էր որսի: Եվ ահա մի օր նրան բանտ տարան: Քաղաքում տարածվել էին զանազան ասեկոսներ Ռոմանոսի շուրջը: Իբրև թե նա նկարել էր Ասկերանի բերդը և դրա համար էլ նրան բանտարկել են: ...Ռոմանոսը բանտում հիվանդացավ, նրան տեղափոխեցին հիվանդանոց: Հիվանդանոցը դարձավ ուխտատեղի: Մի անգամ էլ ես գնացի և ինչ տեսա՝ Ռոմանոսի մաճալակին կից դրված էր մի մահճակալ և վրան էլ իբրև «հիվանդ» պառկած էր Ղարաբաղի Էնկավեղեի ամենակեղտոտ աշխատակից Միշա Ժամհարյանը, որը կոչվում էր Ժամգարով: Կար-

ծում են հասկանալի պիտի լինի, թե այս տականքն ինչու էր այստեղ գտնվում: Ստեփանակերտի Ստոլիան փակվեց: Ադրբեջանի խորհրդային կառավարությունը տանում է Մուսաֆաթի կառավարության քաղաքականությունը» (Աբրամ Կիսիբեկյան, Հուշեր, հատոր 2, «Առասպել», Երևան, 2011, էջ 121–122): Ռոմանոս Մելիքյանը 1935 թ. մարտի 30-ին, 53 տարեկան հասակում մահացել է Թիֆլիսում:

- [17] Վաղարշակ Նորենց–Արևմտյան Հայաստանի Սասուն գավառի Շենիկ գյուղում 1903 թ. ծնված Վաղարշակ Նորենցը Երևանում հայտնվել է որպես Հայոց ցեղասպանությունից փախստական: Մինչ Երևան գնալը փախստական պատանին ապրել է հասունացել է Թիֆլիսի որբանոցներում, սովորել է Թիֆլիսի հայկական գիմնազիայում և Ներսիսյան դպրոցում: Նրա առաջին բանաստեղծությունը լույս է տեսել 1917 թվականին, Թիֆլիսի «Հայաստան» թերթում: 1925 թվականին մասնակցել է Չարենցի նախաձեռնած Հայաստանի պրոլետարական գրողների «Նոյեմբեր» միության հիմնադրմանը: Անմասն չի մնացել այդ տարիներին հատկապես երիտասարդ գրողների միջավայրի կրթոտ ընթացող գրական-հասարակական բանավեճերին, մաքուր պրոլետգրողների պահանջած մաքուր սոցեղագրի և ավելի հավասարակշիռ գրողական ժանրի, ոճի, թեմաների քննարկումներին, եթարկվել է թիրախավորված հարձակումների ՌԱԳՊ-ականների կողմից և հաճախ պիտակավորվել է որպես նացիոնալիստ գրող: Պրոլետգրողների «նացիոնալիստ» թեքը որպես այդպիսին միավորում էր Ե. Չարենցին, Ա. Բակունցին, Գ. Մահարուն, Վ. Ալազանին և Վ. Նորենցին (բոլորն էլ՝ ստալինիզմի շրջանի քաղաքական բռնությունների զոհեր): 1936-ին Խանջյանի սպանությունից/ինքնասպանությունից հետո բորբոքված գրողական քննարկումներում օգոստոսի 7ի ելույթում Հ. Քոչարը նացիոնալիզմի դրսևորումներ է տեսել նույնիսկ նրա կենցաղում՝ *սասունցի Վաղարշակ Նորենցը նացիոնալիստ է, որովհետև իր տղայի անունը Սասունիկ է դրել* (այսինքն՝ Նորենցն իր որդուն անվանակոչել է Թուրքիայում գտնվող իր հայրենիքի՝ Սասունի անունով): Վ. Նորենցն ու Ա. Բակունցի «Ծիրանի փողի» Սասուն վերադառնալ ցանկացող հերոսը հիշեցնում են իրար... (երկուսն էլ հանցագործ են, քանի որ հերոսացնում են Սասուն՝ հայրենիք վերադառնալ ցանկացողներին–Հ.Խ.): Քոչարն առաջարկում է Նորենցին վտարել կուսակցության շարքերից որպես նացիոնալիստի (ՀԽԳՄ կուսակցական կազմակերպության 1936-ի օգոստոսի 7-ի ժողովից: ՀԱԱ, ֆ. 1346, ց. 1, գ. 4, թ. 13–16, էջ 104–106): Ձերբակալվել է 1936-ի օգոստոսի 11-ին: Վաղարշակ Նորենցին դատապարտել են որպես «հակահեղափոխական, տրոցկիստական, նացիոնալիստական խմբի անդամ» (ՀԱԱ, ֆ. 1191, Ց. 1, Գ. 60–64), աքսորվելու պատիժը ստացել է «ստալինյան ցուցակներով» (Сталинские расстрельные списки, Республика Армения; <http://stalin.memo.ru/regions/regi3.htm>): Փոխկապակցված «հանցագործները»՝ Ներսիկ Ստեփանյանի «ղեկավարած հակահեղափոխական, տրոցկիստական, նացիոնալիստական խմբի անդամների» հայտնի դեմքերից գնդակահարվել են Ա. Բակունցը, Վ. Թոթովենցը, Ն. Մակինցը, Դրաստամատ Տեր-Միմոնյանը, Է. Չոփուոյանը, Ե. Չուբարը, Ջանանը (Ջանանյան Մկրտիչ Միհրանի), աքսորվել՝ Գ. Վանանդեցին (Փոքրտոյան (Վանանդեցի) Գուրգեն), Ալազանը (Գաբուզյան (Ալազան) Վահրամ), Մահարին (Աճեմյան (Մահարի) Գուրգեն), Մկրտիչ Արմենը, Երևանի բանտում մահացել է Եղիշե Չարենցը:

- [18] Գուրգեն Մահարի – Վանում ծնված Գուրգեն Մահարին Երևանում հայտնվել է որպես Հայոց ցեղասպանությունից փախստական, պատանեկան տարիները անց է կացրել որբանոցում, Նաիրի Զարյանի հետ միասին: Սկսել է տպագրվել դեռևս որբանոցում ապրելու տարիներին: Երիտասարդ Մահարին Չարենցի երկրպագուներից էր, 1925 թվականին մասնակցել է Չարենցի նախաձեռնած Հայաստանի պրոլետարական գրողների «Նոյեմբեր» միության հիմնադրմանը: Չարենցի, Բակունցի, Ալազանի, Մկրտիչ Արմենի, Վաղարշակ Նորենցի հետ հայ գրողների միջավայրում «պրոլետգրողների սոցոեալիզմի» և «հասարակական ինժեների» դերից շեղված խմբի համարում ունեին, որոնք 1936-ին Խանջյանի սպանություն/ինքնասպանությունից հետո ձերբակալվել են և դատապարտվել որպես «հակահեղափոխական, տրոցկիստական, նացիոնալիստական խմբի անդամ»: Գուրգեն Մահարին տաս տարվա ազատազրկման պատիժը ստացել է Ստալինի անձնական թույլտվությամբ, այսպես կոչված «ստալինյան ցուցակներով» (տես «Խորհրդային Հայաստանի բնակչությունից քաղաքական բռնությունների ենթարկված մարդիկ 1937–1938թթ. «Ստալինյան ցուցակներում»» հավելվածը), պատիժը կրելուց հետո վերադարձել և երկրորդ անգամ 10.11.1948թ. ձերբակալվելով՝ ցմահ աքսորվել Վերին Զիբուլի, Նովոսիբիրսկ: Արդարացվել է 21.07.1954թ. (ՀԱԱ, ֆ. 1191, Ց. 1, Գ. 67, 68, 69, 70, 70Ո):
- [19] Սովետական գրողների առաջին համագումարը գրողների համամիութենական առաջին հավաքն էր, որը տեղի է ունեցել 1934թ. օգոստոսի 17-ից սեպտեմբերի 1-ին, Մոսկվայում: Համագումարին մասնակցել են պատվիրակներ վճռորոշ (376 հոգի) և խորհրդակցական (215 հոգի) ձայնի իրավունքով, ինչպես նաև 40-ից ավել միջազգային հյուրեր: Գրողական կազմակերպության ստեղծման անհրաժեշտության մասին խոսակցությունները սկսվել էին շատ ավելի վաղ, իսկ 1932թ. դուրս եկավ Կոմունիստական կուսակցության կենտրոնական կոմիտեի որոշումը «գրական-գեղարվեստական կազմակերպությունների վերակառուցման մասին», որի նպատակն իրարից անջատ գործող գրողների խմբերին մեկ ընդհանուր կառուցվածքում համախմբելն էր: Ստեղծվում է Գրողների միության կազմկոմիտե՝ Մաքսիմ Գորկու նախագահությամբ, որը պետք է իրականացներ գրողների համագումարի նախապատրաստական աշխատանքները: Համագումարի պատվիրակները հաստատեցին ԽՍՀՄ Գրողների միության կանոնադրությունը և սոցիալիստական ռեալիզմը ճանաչեցին որպես սովետական գրականության հիմնական մեթոդ: ԽՍՀՄ Գրողների միության նախագահության կազմում ընտրվեցին Մաքսիմ Գորկին (նախագահ), Ա. Աֆինոգենովը, Ֆ. Գլադկովը, Լ. Լեոնովը, Ա. Սերաֆիմովիչը, Մ. Շոլոխովը, Ա. Ֆադեևը, Լ. Սեֆուլինան, Ի. Էրինբուրգը, Ն. Տիխոնովը: Այնուհետև սկսվեց միության տեղական կառույցների ձևավորումը՝ իրենց նախագահություննորով և ղեկավար մարմիններով: Համագումարի հիմնական զեկուցող Գորկու արած մեկ արտահայտությունն այն մասին, որ պետք է առանձնացնել «5 հանճարեղ և 45 շատ տաղանդավոր» գրողների, առիթ հանդիսացավ գրողների չգրված դասակարգման համար: Համագումարի հենց առաջին օրը ԽՍՀՄ ԿԿ գաղափարական հարցերի ներկայացուցիչ Ժդանովը հաստատել է՝ «Ընկեր Ստալինը ձեզ համարում է մարդկային հոգիների ինժեներներ»։ Խորհրդային գրողները մարդկային հոգիների ինժեներիայի համար պիտի որպես ստեղծագործական մե-

թող օգտագործեին սոցոնալիզմը, համարեին, որ ժամանակակից մշակույթի բարձրագույն փուլը սոցիալիստական մշակույթն է, իսկ անցյալի ողջ մշակույթը դրա նախապատմական շրջանն է: Գրականության դերը դաստիարակությունն է: Համագումարում ուժեղացվեց գրախոսի և խմբագրի դերը, և առհասարակ գրական գործունեության վերահսկողությունը: Հաջորդ համագումարն արդեն պետք է տեղի ունենար քսան տարի անց:

Հայաստանից համագումարին մասնակցել է 17 պատվիրակ: Այլ հանրապետություններից ընտրված հայ գրողների (օրինակ Մարիետա Շահինյանը Ռուսաստանի պատվիրակներից էր) հետ միասին հայերի թիվը համագումարին 19 մարդ էր: Հայաստանից ընտրվել էին 18 պատվիրակներ, բայց Նաիրի Զարյանը որպես պատվիրակ համագումարին չի մասնակցել: 18 պատվիրակներից 12-ը ընտրվել էին վճռորոշ ձայնի իրավունքով (Ալազան Վահրամ, Բակունց Ալսեղ, Դաբաղյան Նորայր, Դեմիրճյան Դերենիկ, Եսայան Զապել, Մկրտչյան Հարություն, Շիրվանզադե Ալեքսանդր, Չարենց Եղիշե, Սիմոնյան Դրաստամատ, Ջանսան Մկրտիչ, Ջնդի Հաջիե, Վշտունի Ազատ, Զարյան Նաիրի), հինգը՝ խորհրդակցական (Զոհրա Ստեփան, Էֆենդիև, Թոթովենց Վահան, Մահարի Գուրգեն, Նորենց Վաղարշակ) (տես Գրական թերթ, 1934, թիվ 21 (69), էջ 3): Ուշագրավ է, որ 18 ընտրյալներից 12-ն արևմտահայեր էին, եթե պայմանականորեն այդպիսին համարենք նաև կարսեցի Եղիշե Չարենցին և Հաջիե Ջնդիին, բոլորը՝ Ցեղասպանությունից փախստականներ: Նրանցից 7-ը վանեցի էին (Ալազան, Դաբաղյան, Մկրտչյան, Սիմոնյան, Վշտունի, Մահարի, Զարյան): Պատվիրակներից 11-ը երկու տարի անց ենթարկվել են քաղաքական բռնությունների (Դ. Սիմոնյանը, Մկրտիչ Ջանսանը, Վահան Թոթովենցը և Ալսեղ Բակունցը գնդակահարվել են, Ե. Չարենցն և Զ. Եսայանը մահացել են բանտում, Ալազանը, Մահարին, Նորենցը, Վշտունին 18 տարի անց են կացրել բանտերում և աքսորավայրերում, 2 տարի Երևանի բանտում է մնացել Հաջիե Ջնդին): Հաջիե Ջնդիին մեղադրանք է առաջադրվել, որ «ազգայնամոլական գաղափարներ» է հետապնդել՝ կապի մեջ լինելով արտասահմանի «ղաշնակցական-քրդական» «Հայբոն» (ինքնություն, անկախություն) կոմիտեի ղեկավարներ Բաղիրխանի և «անգլիական գործակալ Հակոբյանի» հետ (Ա. Մանուկյան: Քաղաքական բռնաճնշումները Հայաստանում 1920–1953 թթ., «Առերեսում–Անի», Երևան, 1999, էջ 95): Նրանցից 10-ը Ցեղասպանությունից փրկվածներ էին:

Հայաստանի գրողների մեջ չբարձրաձայլված քննարկումներ կային այն մասին, որ Անդրֆեդերացիայի կազմում գտնվող Հայաստանի գրողները ստորադաս վիճակում են և պատշաճ չեն ներկայացվել համագումարում: Չարենցի դժգոհության մասին գրում է նաև Մարո Ալազանը: Հայաստանում գրողները խոսում էին այն մասին, որ Վրաստանից մեկնել են 28 պատվիրակներ, և դա Անդրֆեդերացիայի ղեկավար Բերիայի խտրական քաղաքականության հետևանք է: Այս խոսակցությունները դարձել էին ՆԳԺԿ-ի ուշադրության թեմա, և երկու տարի հետո գրողների ձերբակալությունների ժամանակ նրանց մեղադրում էին Բերիային գրպարտելու համար (Գրողների միության համագումարի մասին տես նաև թիվ 30 ծթթ.):

- [20] 20-րդ դարի ռուս գրականության խոշորագույն ներկայացուցիչներից Մաքսիմ Գորկին հատկապես հայտնի է իր հեղափոխական ստեղծագործություններով: Գորկու ամենամեծ և ամփոփիչ գործը «Կլիմ Սամգինի կյանքը»-ն է, որը ներկայացնում է ռուսական մտավորականության ճակատագիրը հեղափոխության բեկումնային շրջանում: Այն սոցիալիստական ռեալիզմի նշանային ստեղծագործություն է, որը բազմիցս բեմադրվել և էկրանավորվել է: 1934թ. Սովետական գրողների համամիութենական առաջին համագումարի կապակցությամբ լույս տեսած «Օգոնյոկ» ամսագրի կազմին Ստալինի և Գորկու մեծ դիմանկարներն էին: Գորկին այդ համագումարի գլխավոր զեկուցողն էր: Բոլշևիկյան հեղաշրջումից հետո Գորկին Ռուսաստանից հեռացել և որոշ ժամանակ ապրել է արտասահմանում: Ռուսաստան (ԽՍՀՄ) է վերադարձել 1933թ.: Գորկին մահացել է 1936թ. մայիսի 27-ին, Մոսկվայում: Հետագայում, 1938թ. Մոսկվայի դատավարություններում, ի թիվս այլ մեղադրանքների, Հ. Յագոդային և Պ. Կոյուչկովին մեղադրանք է ներկայացվել նաև Գորկուն և նրա որդուն թունավորելով սպանելու մեջ: Դատավարության ընթացքում Յագոդայից կորզած վկայության համաձայն՝ Գորկին իբր սպանվել է Տրոցկու հրահանգով, իսկ Գորկու որդու՝ Մաքսիմ Պեշկովի սպանությունը Յագոդայի անձնական նախաձեռնությունն է եղել:
- [21] Կոմունիստական կուսակցության առաջնորդներից հայտնի հեղափոխական Նիկոլայ Բուխարինը համարվում էր բոլշևիկյան կուսակցության ամենակրթված և մտավորական ներկայացուցիչներից մեկը: Բուխարինի անվան հետ են կապվում ժամանակի մտավորականության մի մասի հանդեպ իշխանությունների քաղաքականության բարելավման հույսերը: Բուխարինը ջերմ հարաբերություններ ուներ Մաքսիմ Գորկու հետ (հետագայում Բուխարինին Գորկու սպանության մեջ ներգրավված լինելու մեղադրանք է ներկայացվում): Օսիպ Մանդելշտամն ու Բորիս Պաստերնակը նրա օգնությանն էին դիմում իշխանությունների հետ ունեցած կոնֆլիկտները լուծելու համար: 1934թ. Բուխարինը զեկույցով հանդես է եկել Խորհրդային գրողների առաջին համագումարում՝ իր խոսքում հատկապես բարձր դասելով Պաստերնակին և քննադատելով «կոմերիտական պոետներին»: Կուսակցությունը, սակայն, շուտով հրաժարվել է այդ զեկույցից: Բուխարինը մասնակցել է Եսենինի դեմ ուղղված հետմահու արշավին, սակայն Խորհրդային գրողների առաջին համագումարի իր զեկույցում Եսենինի մասին խոսելիս նրան Բոլկի ու Բրյուսովի հետ նույն շարքում է դասել՝ համարելով իրենց ստեղծագործություններում հեղափոխությունն արտացոլած «հին պոետներ»: Համագումարից չորս տարի հետո՝ 1938թ. Բուխարինը գնդակահարվել է որպես «հակասովետական աջ-տրոցկիստական բլոկի» գործով գլխավոր մեղադրյալներից մեկը:
- [22] Ալ. Շիրվանզադեի ելույթը տպագրվել է «Գրական թերթ»ի 1934թ. թիվ 23՝ սեպտեմբերի 5-ի համարում, էջ 2, «Ինչու ես չեմ ծերանում» վերնագրով: Թերթի նույն համարում տպագրված են նաև Դրաստամատ Սիմոնյանի և Ակսել Բակունցի ելույթները: Բակունցը խոսում է խորհրդային ժողովուրդների անցյալի մշակութային ժառանգությունը՝ «պատմության ընդերքում թաղված և համաշխարհային նշանակություն ունեցող զանձերը» նոր ձևով արժևորելու, «մեր կուլտուրայի անվանի մարդկանց» շարունակելու կարևորության մասին: Մոտավորապես նույն տրամա-

բանությունն էր նաև Դրաստամատ Սիմոնյանի ելույթում, որը «Գրական թերթում» «...Դարերի խորքից...» ենթավերնագիրն ունի, հիշվում են Խորենացին, միջնադարյան քնարերգությունը, հայատառ տպագրության ավանդույթները, թարգմանչական գրականությունը, Վենետիկի մխիթարյանները, այսինքն այն ամենը, ինչի դեմ էր գրողների հրավիրված համագումարը: Բայց Դրաստամատ Սիմոնյանն, իհարկե, որպես ՀՀ Գրողների միության նախագահ, խոսում է նաև հոկտեմբերի արժեքներին ժամանակակից հայ գրողների նվիրվածության, սոցալիստական ռեալիզմի կարևորության և օրախնդիր այլևայլ թեմաների մասին:

- [23] Զապել Եսայանը ծնվել է Կ. Պոլսում, պարբերաբար ապրել է Փարիզում: 1909 թ. Ադանայի հայերի ջարդերից հետո մեկնել է Ադանա, տեղում ծանոթացել իրավիճակին, գրել և շատ արագ, 1911ին Կ. Պոլսում հրատարակել է «Աւերակներուն մէջ» գիրքը: Միակ կինն էր, ում անունը առկա էր 1915 թվականի ապրիլի 24-ի գիշերն արքայի ենթակա հայ մտավորականների ցուցակում, բայց կարողացել է խույս տալ ձերբակալությունից և դեգերումներից հետո հայտնվել Թիֆլիսում: Զբաղվել է հայ փախստականների օգնության կազմակերպմամբ: Կրկին մեկնել է Փարիզ, որտեղից 1933-ին ընտանիքով տեղափոխվել է Խորհրդային Հայաստան՝ աշխատանքային հրավել ստանալով Երևանի պետական համալսարանից: 1934 թ. մասնակցել է ԽՍՀՄ գրողների առաջին համագումարին որպես Հայաստանի պատվիրակ: ՆԳԺԿ-ի կողմից ձերբակալվել է 27.06.1937-ին «ֆրանսիական հետախուզության ագենտի» մեղադրանքով, Անդրկովկասի Ռազմական տրիբունալի կողմից 23.01.1939 թ. դատապարտվել է գնդակահարության, բայց 05.03.1939 թ. ԽՍՀՄ Գերագույն Դատարանի Ռազմական Կոլեգիայի որոշմամբ վճիռը վերանայվել է 10 տարվա ազատազրկման: Տարօրինակ հանգամանքներում հայտնվել Բաքվի բանտում, որտեղից հասցրել է նամակներ գրել որդուն: Մահվան վայրն ու տարեթիվը հայտնի չեն (ՀԱԱ, Ֆ. 1191, Ց. 4, Գ. 1467, 1468, 1469): Մարտ Ալազանի հուշերը լրացնում են Զապել Եսայանի մասին տեղեկությունները:

- [24] Որբանոցում համատեղ մեծացած Նաիրի Զարյանն ու Գուրգեն Մահարին իսկապես շատ մոտերիմ են եղել, ինչի մասին մանրամասն գրում է Մահարին իր «Երիտասարդություն» գրքում: Երկուսն էլ վանեցի, երկուսն էլ Հայոց ցեղասպանության զոհ, երկուսն էլ որբանոցային դժվար մանկություն ունեցած, երկուսն էլ գրական հակումներով Զարյանն ու Մահարին շատ ընդհանություններ ունեին: Ավելի չափահաս տարիքում նրանց թե գրական, թե հասարակական-մշակութային հայացքները զգալիորեն տարբերվել են: Նաիրի Զարյանն ավելի մոտ էր արմատական պրոլետգրողներին և շատ բարձրաձայն ու ակտիվ քննադատում էր «նացիոնալիստներին»՝ ազգային թեմաներին անդրադարձող գրողներին, «անկուռայիններին»՝ հեղափոխության արդյունքներից հիասթափվածներին, պարզապես այլ թեմաներով գրողներին: ՌԱՊԴ (*Российская ассоциация пролетарских писателей*) քարտուղարության ներկայացուցիչ Անդրեյ Սելիվանովսկուն 1927 թ. Զարյանի գրած նամակում նա Մահարուն արդեն հակահեղափոխական է անվանում՝ ավելացնելով «Մահարու եղբայրը՝ ընկ. Խորեն Ռադիոնը, որը նույնպես մեր միության անդամ է, ոչ միայն թաքցրել էր իր եղբոր հակահեղափոխական տրամադրությունները, այլ նույնիսկ Էրիվանի կազմակերպության ընդհանուր ժողո-

վում ուղղակի պաշտպանեց նրան: Օրերս ընկ. ընկ. Խորեն Ռադիոնը և Մկրտիչ Արմենը միանալով Գուրգեն Մահարու հետ, «Մարտակոչ» թերթում տպագրեցին հայտարարություն այն մասին, որ իրենք դուրս են գալիս Պրոլետգրողների ասոցիացիայից: Չնայած այն բանին, որ ՀԿԿ մամուլի բաժինը մեզ խոստացավ թույլ չտալ այդ դեկլարացիայի հրապարակումը, այնուամենայնիվ, դեկլարացիան լույս տեսավ: Այդ նույն ընկերները մի շարք բանավեճերում (հրապարակային) հանդես եկան ընդդեմ մեր միության գլխավոր գծի՝ միության ղեկավար ընկերներ ընկ. Վանանդեցուն, Ալազանին և մյուսներին վարկաբեկելու մտադրությամբ, և այդպիսով խանգարել են մեր աշխատանքներին»: Զարյանն արդեն վտանգավոր գիծ էր հատել՝ նա պատրաստ էր բարձրաձայն դատապարտել կամ արդեն իսկ դատապարտում էր եղբայրներից մեկին՝ մյուսի «հակահեղափոխական տրամադրությունները» հասարակայնորեն թաքցնելու: Ընդ որում տրամադրությունների «հակահեղափոխականությունն» ինքն էր որոշում: Մինչդեռ դեռևս ընդամենը 1927 թիվն էր:

- [25] Նաիրի Զարյանը իսկապես շատ արագ էր արձագանքում դեպքերին: Նա համոզված պրոլետգրողներից էր և և հավանաբար իսկապես համոզված էր, որ ցանկացած այլ գրականություն անթույլատրելի և թշնամական արարք է: Չնայած դրան, ինչպես ինքն է գրում, «Ինձ երկու անգամ (1937–38 թթ.) հեռացրին կուսակցությունից եւ մտադիր էին բանտարկել»: Զարյանը 1937 թ.-ին մի նամակ է գրել՝ «Ո՞վ եմ ես» վերնագրով, որով ներկայացնում է իր հետևողական պայքարը գրականության լենինյան-ստալինյան գծի համար. «1934 թվականին, երբ հակահեղափոխական գրողները հանդես եկան մի առանձնահատուկ լկտիությամբ եւ աշկարա քարոզում էին իրենց նացիոնալիստական-տրոցկիստական գաղափարները, երբ նրանք Լինչի դատաստան տեսան բոլոր նրանց հետ, ովքեր կուլտուրայի, հատկապես գրականության հարցերում փորձում էին պաշտպանել լենինյան-ստալինյան գիծը, կատաղի խանջանականության այդ օրերին ես գրեցի հենց իր՝ Խանջանի եւ նրա ռիմակի դեմ ուղղված պոեմների ու բանաստեղծությունների շարք: Այսպես, «Վաչագան Հատորունի» (երգիծանք) պոեմն ուղղված է հակահեղափոխական գրչակներ Թոթովենցի, Ալազանի, Բակունցի, Մահարու, «Վեպի հերոսները» երգիծական պոեմը՝ Ալազանի, «Ֆիրդուսի» պոեմը՝ Չարենցի, «Երկու հանճարեղ գլուխ» պոեմը՝ Խանջանի եւ նրան քծնողների, «Իմ երիտասարդ մայրը» պոեմը՝ Բակունցի ու Չարենցի եւ, ընդհանրապես, դաշնակցության դեմ:... Հայաստանի խորհրդային գրողների առաջին համագումարում հանդես եկա ճառով եւ բազմաթիվ փաստերի վերլուծության հիման վրա ցույց տվեցի Չարենցի, Բակունցի, Ալազանի, Մահարու, Թոթովենցի, Արմենի, Սուրխաթյանի, Պ. Մակինցյանի, Ա. Կարինյանի եւ մյուսների գրքերում եւ հոդվածներում առկա նացիոնալիստական-տրոցկիստական գիծը... Բայց ես չմնացի Հայաստանի շրջանակներում: Հայ գրականության մեջ առկա նացիոնալիզմի դեմ ջախջախիչ ճառով ընդդեմ Չարենցի, Բակունցի, Ալազանի եւ մյուսների եւ հանդես եկա Մոսկվայում» (Դավիթ Գասպարյան, Փակ դռների գաղտնիքը, էջ 661): Զարյանի թվարկած բոլոր գրողները կամ գնդակահարվել, կամ շուրջ երկու տասնամյակ կիսաքաղց գոյություն են շարունակել ԳՈՒԼԱԳ ճամբարներում: Քսան տարի անց, 1955 թ. երբ կենդանի մնացածները վերադառնում էին, նա գրում է «Ներիր ինձ, իմ ժողովուրդ» բանաստեղծությունը՝ «Խաբել են ինձ կոտրեքը սուտ, Ես մոլորվել եմ

շատ անգամ» (Ավագյան Լ., «Խաբել են ինձ կոտրելը սուտ». Կների՞ ժողովուրդը Նաիրի Զարյանին <http://www.mediamax.am/am/news/society/23731/>):

«Շատ եմ խաբվել ու խոտորվել, ներիր ինձ, իմ ժողովուրդ,
Սուտ սրբերով շատ եմ տարվել, ներիր ինձ, իմ ժողովուրդ,
Խաբել են ինձ կոտրելը սուտ,
Ես մոլորվել եմ շատ անգամ,
Ես որոնել եմ քո ճամփան
Քեզ եմ փնտրել միշտ անօգուտ
Եվ մոլորվել եմ շատ անգամ
Դու ինձ ներիր, իմ ժողովուրդ»:

Պարզ չէ, թե Զարյանն ինչո՞ւ էր իրեն խաբված զգում՝ գրականության լենինյան-ստալինյան սկզբունքներից, թե՛ «ժամանակներն այդպիսին էին»-ից, ինչպես 1969 թ.-ին գրում է ՀՀԿ Կենտկոմի բյուրոյին ուղղված երեսուն էջանոց վրդովված նամակում. «Իրողությունն այն է, որ «ժամանակներն այդպիսին» էին, եւ նրանք մեջտեղից վերացրին ոչ միայն Չաբենցին ու նրա գրական համախոհներին, այլեւ իմ գրական այն ժամանակվա համախոհներին՝ Հայկ Գյուլիքեռլյան եւ ուրիշներ: Ինձ երկու անգամ (1937–38թթ.) հեռացրին կուսակցությունից եւ մտադիր էին բանտարկել: (...) Հիմա էլ ես այս դիմումը գրում եմ զայրույթի ու ցավի զգացմունքով: Միթե ես պետք է մինչեւ կյանքիս վերջը դիմումներ գրեմ՝ ապացուցելու համար, որ այն չեմ, ինչպես ինձ ուզում են պատկերացնել» (ՀԱԱ, Մ. Արմենի ֆոնդում, ֆ. 972, Ց. 1, Գ. 132): Անշուշտ, ինքն իրեն այլ էր ընկալում և հավանաբար այլ էր: Բայց ուշագալ է, որ նա երբեք չըմբռնեց կատարվածը և երբեք ներողություն չխնդրեց իր տուժած գրական ընկերներից: Երբեք «ժամանակներն այդպիսին էին» գնահատականում չանդրադարձավ մարդկային գործոնին: Մինչև իր կյանքի ավարտը Զարյանը գիտեր, որ «լավն» ու «վատը», «ճիշտն» ու «սխալը» որոշողները քաղաքական դատավորներն են՝ Մոսկվան և Կենտկոմի բյուրոն՝ իր զանազան մակարդակներում: Զարյանին պաշտպանություն էր պետք, ոչ թե ներողատուություն: Սա, հավանաբար, Յեղասպանությունից որբացած, հայրենագրված, մանկությունը որբանոցում անց կացրած, ընտանիքից և մանկական անհրաժեշտ հասունացման միջավայրից կտրված, մեծ չափով մերժված մարդկանց մտածողության և վարքի ձևավորման օրինաչափ հետևանք է, և այս գործոնը հաշվի չառնելով Հայաստանի երեսնականները մենք չենք կարող վերլուծել:

- [26] Մարո Ալագանը չի գրում այդ հեղինակներին չիրատարակելու պատճառների մասին: Գուցե նաև չգիտեր: Սոցոեալիզմը միակ ընդունելի մեթոդ և պատմության միակ շարժիչ ուժը դասակարգային պայքարը համարող և գրականությունը նույնպես դրան ծառայեցնող խորհրդային վաղ շրջանի հասարակական ճարտարագետները ոչ միայն մերժում էին այլ գրականությունը, այլև արգելում էին նախահեղափոխական գրողների և պատմագիրների հրատարակությունները: Ավելի ուշ, երբ Ստալինն ու Ժդանովը արդեն ձևակերպել էին պատմության շարադրանքի խորհրդային հայեցակարգը, արգելվեցին նաև միջնադարյան և նոր դարաշրջանի նախախորհրդային պատմագրությունն ու հատկապես պատմավեպերը: Հայաստանում արգելվեցին շատ միջնադարյան աղբյուրներ և փաստացի նաև արևմտահայ գրականությունը: Մարո Ալագանն ինքը, Վահրամ Ալագանի ձեռքակալությու-

նը նկարագրելիս, պիտի գրի, թե չեկիստները Ալազանի գրադարանը խուզարկելիս որ գրողների գրքերն ընտրեցին ՆԳԺԿ-ում այրելու համար. «Մի կողմ դրեցին Բաֆֆու հատորները, Խաչատուր Աբովյանի «Վերք Հայաստանին», Նարեկացի, Խորենացի, տաճկահայ գրողներից Միսակ Մեծարենցը, Գրիգոր Զոհրապը, Օտյանն ու Սիամանթոն և այլ գրողների գործեր» (տես սույն գրքում «Իմ կյանքի ողբերգության երկրորդ էջը: Ողբերգական գիշերներ» բաժինը): Մնացած ամեն ինչից զատ «աշխատում էր» նաև ԽՍՀՄ բոլոր ժողովուրդների «մշակութային հավասարության արդարության» հայեցակարգը. ԽՍՀՄ պատմության դասագիրքը ԽՍՀՄ բոլոր ժողովուրդների պատմությունները և անցյալի ժառանգությունը հավասարեցնում էր՝ չկա անցյալ, չկա վաղ շրջան, կա մեկ ընդհանուր պատմություն, և այդ ընդհանուր պատմությունը ընդհուպ մինչև 1970ականները ռուսական ցարիզմի մասին ընդհանուր ակնարկից հետո սկսվում էր Խորհրդային շրջանից: Այս ընդհանուր մոտեցումը որոշ տեղատվություն ունեցավ Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի ժամանակ, երբ անհրաժեշտություն առաջացավ ամրացնել հայրենիքի համար պայքարելու մասին հասկացությունը և «պատմություն վերադարձան» անցյալի որոշ կերպարներ: Հայաստանում այդ դերը վերապահվեց պարսիկների դեմ պատերազմին, ինչու և գրվեց Դ.Դեմիրճյանի «Վարդանանքը», որում առանցքային, վճռական, պատերազմի ելքը որոշող դերակատարը ժողովրդական աշխարհագորն է: Այս ամենից զատ, սակայն, Հայաստանի դեպքում կար նաև մեկ այլ տարբու: Դա Հայոց ցեղասպանության թեման էր, որի մասին ոչ միայն գրել, խոսել անգամ արգելված էր: Թեման փակվել էր ռուս-թուրքական Մոսկվայի պայմանագրից անմիջապես հետո և 1926 սկսած նույնիսկ ռեպրեսիաներ էին իրականացվում արևմտահայ ֆիդայական նախկին առաջնորդների նկատմամբ: Դա «նացիոնալիստական» թեմա էր և դեմ էր կուսակցության հիմնական գծին (տես Խառատյան Հ. «Նացիոնալիզմի» դիսկուրսը և Ցեղասպանության հիշողության թիրախավորումը քաղաքական բռնություններում//«Ստալինյան բռնաճնշումները Հայաստանում. պատմություն, հիշողություն, փորձ», Երևան, «Գիտություն», 2015, ISBN 978-5-8080-1185-4, էջ 27–153; Харатян Г.С. Политика покорения памяти, или «приказано забыть»: превращение памяти в социальную и семейную «тайну» и оружие против носителей памяти (на примере Геноцида армян) // Устная история в современной исследовательской практике на постсоветском пространстве: сборник научных статей / отв. ред. Т.К.Щеглова. Барнаул: «Азбука», 2017, էջ 122-148 (<https://www.twirpx.com/file/2459961>)):

- [27] Ուշագրավ է, որ հուշագրությունում ներկայացված խորհրդային գրողների առաջին սերնդից շատերը զոհ են գնացել ստալինյան բռնաճնշումներին, իսկ երկրորդ և երրորդ սերնդի գրողներին բռնաճնշումները շրջանցել են: Թվում է՝ գործել է «մասնակցության» և «հիշողության» սկզբունքը՝ որքան մարդը մոտ էր կանգնած «խորհրդայինի ձևավորման» ակունքներին, մասնակից էր դրան, որքան հիշում էր և տեղյակ էր փաստական «նյութին»՝ այնքան թիրախավորված էր:
- [28] Հրաչյա Քոչար–(Հրաչյա Քոչարի Գաբրիելյան, 1910–1965): Գրող, հասարակական և քաղաքական գործիչ: Ծնվել է Արևմտյան Հայաստանի Բագրևանդ գավառի Գումլուպոմախ գյուղում: Ծագումով Վանեցի է, Ցեղասպանությունից փրկված

փախստական: Հայրը՝ Քոչարը, Քոչո անունով հայտնի խմբապետ ֆիդայի էր, կովել էր Անդրանիկի ջոկատներում: Ցեղասպանությունից փրկված այլ հայերի հետ անցել են Արևելյան Հայաստան: Ըստ Ջանֆիդա գյուղում հաստատված իր ընկեր վանեցիների, մասնավորապես Բաբե Սարգսյանի ընտանիքի հուշերի, Հրաչյայի հայր Քոչոն նրանց հետ միասին 1918 թ. կովել է նաև Սարդարապատի ճակատամարտում (Խառատյան Հ., Նացիոնալիզմի դիսկուրսը և ցեղասպանության հիշողության թիրախավորումը քաղաքական բռնություններում, էջ 125): Հրաչյա Քոչարի հայրը մահացել է նույն 1918 թ.: Դրանից երեք տարի առաջ, փախուստի ճանապարհին, մահացել էր մայրը, և ութամյա տղան երկկողմանի որբացել է: Հրաչյա Քոչարը երեսնականների ռեպրեսիաների կիզակետում խիստ ակտիվ դիրքորոշում ուներ: 1936–37 թթ. նա Գևորգ Աբովի և Ա. Ոսկերչյանի հետ միասին Գրողների միության բոլոր քննարկումներին առավել արմատական, թունավոր դատափետումներն էր անում «նացիոնալիստ» որակված, արդեն ձերբակալված և ձերբակալության ենթակա հայ գրողներին: Մասնավորապես խիստ թիրախավորել էր Գուրգեն Մահարուն, Վահան Թոթովենցին, Սողոմոն Տարոնցուն, Վաղարշակ Նորենցին, Խաչիկ Դաշտենցին, բոլորն էլ՝ ցեղասպանությունից փրկված արևմտահայեր: Այնպիսի տպավորություն է ստեղծվում, որ դեռևս ամուր կապեր չունեցող, ընդամենը 26 տարեկան երիտասարդը ինքնապաշտպանվում է հայրական անցյալի վտանգներից (այդ տարիներին նախկին ֆիդայիները և Անդրանիկի հետ կապ ունեցած մարդիկ ՆԳԺԿ-ի մասնավոր հետապնդումների թիրախ էին): Արևմտյան Հայաստանի թեմայի ցանկացած անդրադարձ, նույնիսկ տեղանվան հիշատակություն նրա ելույթներում «նացիոնալիստական» էին: Ուշագրավ է, որ երեսուն տարի անց, «հալոցքի» տարիներին Հրաչյա Քոչարն առաջիններից մեկն է անդրադառնում Ցեղասպանության և Արևմտյան Հայաստան հայրենիքի կարոտի թեմային («Նահապետը», «Կարոտը»): Մինչ այդ, սակայն, 1946–1951 թվականներին եղել է Հայաստանի Գրողների միության վարչության քարտուղար, «Սովետական գրականություն» ամսագրի խմբագիր, և շարունակել է աքսորներից վերադարձած գրողների աշխատանքների հրապարակումներին խոչընդոտներ առաջացնել: Ակնհայտորեն դժվար է պարել՝ միշտ աշխատելով որսալ և առավելագույնս հարմարվել իշխանությունների կողմից թույլատրելիի սահմանին: Հավանաբար սա այն դեպքերից է, երբ մարդու ապրած կյանքին ոչ թե ազդել է տրավմատիկ անցյալը, այլ ողջ կյանքն է տրավմատիկ եղել՝ միշտ վտանգի կանխազգացումով և ինքնապաշտպանության սուր կարիքով:

- [29] Դժվար է ասել, թե տվյալ դեպքում ում նկատի ունի Մարո Ալազանը, Մնացական Վարդանի Թարյանին ((Մխիթարյան, 1920–1999), ծնվել է Էջմիածնում, բանաստեղծ, արձակագիր: Մասնակցել է Հայրենական պատերազմին, 1942 թ. ծանր վիրավորվել և գերվել է, իսկ ազատվելուց հետո բռնադատվել՝ արդարացվելով 1947 թ.), թե՛ 1916 թ. Ղամարլուի (Արտաշատ) Գետաշեն գյուղում ծնված Սուրեն Թարյանին: Շատ հավանական է թվում Սուրեն Թարյանը, ով իսկապես Չարենցի հովանավորյալ երիտասարդներից էր և արդեն շփվում էր հայտնի գրողների հետ: Սուրեն Թարյանը 1937 թ. 21 տարեկան հասակում ձերբակալվել է և 1938 թ. հունվարի 7-ին ցուցմունք տվել, մեծ հավանականությամբ հարկադրյալ, որ «Չարենցը,

Մահարին, Ալազանը, Բակունցը և մյուսները շփվելով մեր՝ երիտասարդների հետ, հաճախ գինարբուքեր էին կազմակերպում, կերուխումներ, սովորեցնում օգտագործել սպիրտային խմիչքներ և այդ ձևով ստեղծում էին հեղինակաւորւթյուն երիտասարդ գրողների մեջ: Այդ գինարբուքների և կերուխումների ժամանակ նրանք վարում էին «դաստիարակչական աշխատանք», բարոյապես քայքայում էին մեզ և ազգայնամոլական հիմքի վրա ուղղում Խորհրդային իշխանութւոթյունների դեմ պայքարի»: Թարյանը նաև թվարկում է այդպես «այլասերվող երիտասարդութւյանը»՝ Հ. Շիրազ, Գ. Բորյան, Մ. Կորյուն, Հր. Քոչար, Խ. Դաշտենց, Ս. Վահունի, Ս. Տարոնցի, Գր. Մասյան, Հր. Հովհաննիսյան, Մ. Մարգարյան, Ա. Ոսկերչյան: Այս «ինքնախոստովանանքը» կորզելուց հետո ՆԳԺԿ-ն նրան մեղադրել է այն բանում, որ «հակահեղափոխական Գորգեն Մահարու հետ միասին հայիոյանք պարունակող աքրոստիկ է գրել Առաջնորդի (Ստալին-Հ.Խ.) հասցեին, Մաքսիմ Գորկու դպրոցում զբաղվել է հակահեղափոխական նացիոնալիստական գործունեութւյամբ» և ՆԳԺԿ Հատուկ հանձնաժողովը նրան դատապարտել է «ընդամենը» հինգ տարվա ազատազրման ուղղիչ աշխատանքային գաղութում (ՆԱԱ, Ֆ. 1191, Ց. 4, Գ. 1533, 1534):

- [30] ԽՍՀՄ գրողների առաջին համագումարում որոշվել է, որ ԽՍՀՄ գրողների գրականութւյան և արվեստի գաղափարախոսութւյունը պետք է սոցալիստական ռեալիզմը լինի (սա անվանվել է մեթոդ): Սոցռեալիզմի մասին քննարկումներն սկսվել էին 1932թ.: Համարվում է, որ սա որոշվել էր 1932թ. հոկտեմբերի 26-ին Մաքսիմ Գորկու տանը Ստալինի հետ գրողների հանդիպման ժամանկ: 1934թ. գրողների համագումարին Անդրեյ ժդանովը իր ելոյթում հայտարարել է, որ «ընկեր Ստալինը մեզ անվանել է մարդկային հոգիների ինժեներ... Կյանքը պետք է ներկայացնել հեղափոխական զարգացման մեջ: Գեղարվեստական ներկայացումը պետք է համակցվի գաղափարական վերափոխումների և աշխատավորներին սոցռեալիզմի ոգով դաստիարակելու խնդրի հետ»: Նախահեղափոխական ողջ քաղաքակրթութւյունը հայտարարվել է բարձրագոյն փուլի՝ նոր սոցիալիստական մշակոյթի նախապատմութւյուն: Գրողները պետք է պատկերեն սոցիալիզմի հետևանքով ստեղծվելիք երջանիկ ապագայի պատկերը: Մաքսիմ Գորկին իր ելոյթում հայտարարել է, որ կուսակցութւյունն ու կառավարութւյունը գրողներին ամեն ինչ տվել են և նրանցից խլել միայն մեկ իրավունք՝ «վատ գրել»: Առկա 600 պատվիրակները լռելյայն համաձայնվել են: Այդ համագումարից հետո մեծացել է խմբագիրների և գրաքննադատների դերը:

Համագումարին ներկա գրողների ազգային կազմը ներկայացնում էր հետևյալ պատկերը. Ռուս-107 մարդ, հրեա-113, վրացի-28, ուկրինացի-25, հայ-19, թաթար-19, բելոռուս-17, ուզբեկ-12: Այլ ազգութւյունների պատվիրակների թիվը տատանվել է 1-10 միջակայքում: Ադրբեջանական պատվիրակները ներկայացվել են, հավանաբար, «թուրք» կամ «թաթար» անուններով, այն ժամանակ դեռևս «ադրբեջանցի» էթնանունը չկար: Համագումարի պատվիրակների մեջ արձակագիրները կազմել են 32,9%, բանաստեղծները՝ 19,2%, դրամատուրգները՝ 4,7%, քննադատները 12,7: Շատ քիչ էին մանկագիրները՝ 1,3% և ժողովրդական 1,8%: Համագումարի պատվիրակների 96,3%-ը տղամարդիկ էին, գրական գործունեութւյան միջին

տարիքը՝ 13,2 տարի, գյուղական ծագում ունեին 42,6%, բանվորական՝ 27,3%, մտավորական՝ 12,9%, ազնվականական՝ 2,4%, հոգևորական՝ 1,4%: Պատվիրակների կեսը կոմունիստներ էին, չհաշված կուսակցության թեկնածուներին և կոմերիտականներին: Հաջորդող տարիների ընթացքում այս համագումարի մասնակիցների մեկ երրորդը (182 մարդ) մահացել է ստալինյան բռնաճնշումների արդյունքում (տե՛ս Каверин, В. А. Юрий Колкер. Чтоб Кафку сделать былью// Звезда. – 2004. № 10; Каверин В. А. Эпизод: Мемуары. М.: Аграф, 1997. էջ 513-515): Հայ գրողների թիվը համագումարում 19 մարդ էր, բայց Հայաստանի պատվիրակները 17 մարդ էին, որից հայ էին 15-ը, մեկը եզդի էր՝ Հաջին Ջնդին, մյուսը՝ թուրք/ադրբեջանցի-էֆենդիներ: Հայաստանի 17 պատվիրակներից տասնմեկն է ընկել է քաղաքական բռնաճնշումների մամիչի տակ, այսինքն՝ շուրջ 65 տոկոսը (Գրողների միության առաջին համագումարի մասին տես նաև թիւ 19 ծթթ.):

- [31] Ժդանով Անդրեյ (1896–1948), խորհրդային քաղաքական, կուսակցական, պետական գործիչ: Ծնվել է Ուկրաինայի Մարիոպոլ գավառի (այժմ՝ Դոնեցկի մարզ) Մարիոպոլ քաղաքում: 1930-ականներին խորհրդային գաղափարախոսության ձևավորման Ստալինի հիմնական համագործակիցներից էր: 1934թ. Ստալինի և Սերգեյ Կիրովի հետ միասին կազմել են խորհրդային պատմագրության շարադրանքի սկզբունքները: Կիրովի սպանությունից հետո դարձել է Լենինգրադի մարզի ԿԿ առաջին քարտուղարը: ԽՍՀՄ ՆԳԺԿ ժողկոմ Հենրիխ Յագոդային Նիկոլայ Եժովով փոխարինելու նախաձեռնողներից մեկն է: 1936–37թթ. ԽՍՀՄ Մեծ տեռորի տարիներին դարձել է ԿԿ Քաղբյուրոյի անդամ և Ստալինյան ցուցակներով դատապարտվողների ցանկերի ստորագրողներից էր: 1938–1947թթ. ՌՍՖՍՀ Գերագույն Խորհրդի նախագահն էր: 1938–1940թթ. ղեկավարել է ՀամԿ(բ)Կ ԿԿ նորաստեղծ ագիտացիայի և պրոպագանդայի վարչությունը: Ժդանովը ԽՍՀՄ Գրողների առաջին համագումարի կազմակերպիչն էր:
- [32] Դրաստամատ Տեր-Սիմոնյանը նույնպես վանեցի էր և Խանջյանի մահից հետո առաջին զոհերից: 1936թ. օգոստոսի 10-ին վտարվել է Կոմկուսից՝ կենտկոմի անդամների ճնշող մեծամասնության քվեարկությամբ, ձերբակալվել և 1936թ. հոկտեմբերի 21-ին ՆԳԺԿ քննիչը նրանից ցուցմունք է կորզել այն մասին, թե իբր Սահակ Տեր Գաբրիելյանը ստեղծել էր ռազմատենչ ազգայնական մի կառույց իր՝ Դրաստամատ Տեր Սիմոնյանի, Արամայիս Երզնկյանի, Արտո Եղիազարյանի, Արսեն Եսայանի հետ միասին, որի հավաքներում իրենք հակահեղափոխական դիրքերից զրպարտչական քննադատություններ են արել Անդրերկրկոմի ղեկավարության և անձամբ Բերիայի հասցեին՝ նրանց վերագրելով հակահայկական գործողություններ (Սահակ Տեր Գաբրիելյանի քննչական գործ, ՀԱԱ, Ֆ.1191, Ց. 9, Գ. 1077, Թ. 22–23.): Լ. Բերիայի կողմից 1934թ. Հայաստանի ՆԳԺԿ ժողկոմ նշանակված Խ.Մուրդուսի 1936–37թթ. ամեն ինչ անում էր Հայաստանում հակավրացական ազգայնականություն և հակաբերիականություն փաստելու համար: 1936ին սկսված Դրաստամատ Տեր-Սիմոնյանի երկամյա հարցաքննության 36 էջերում շարադրված նյութերից առավել «ազդու» որոշ քաղվածքներ բնութագրում են հայերի «հակաբերիական ազգայնականության» մասին ՆԳԺԿի ձեռք բերած խղճուկ արդյունքը. «Դր. Տեր Սիմոնյանի ցուցմունքների համաձայն 1934ին Ա. Եսայանի

գլխավորությամբ ձևավորվել է ռազմատենչ հայկական նացիոնալիզմի դիրքերից հակահեղափոխական խումբ Անդրերկկոմի ՀամԿ(բ)Կ և անձամբ ընկ. Բերիայի դեմ կազմակերպված պայքար մղելու նպատակով (թվարկվում է խմբի պատկանելի թվաքանակով կազմը – Հ.Խ.):...Այս խումբը հայկական ռազմատենչ նացիոնալիզմի դիրքերից չարամիտ հեղուկանքներ է տարածել Անդրերկկոմի ՀամԿ(բ)Կ և անձամբ ընկ. Բերիայի մասին, նրան մեղադրելով հակակոսակցական գործունեության մեջ: Խումբը գտնում էր, որ ԽՍՀՄ փոքր ժողովուրդների մեջ ամենատաղանդավորը և կուլտուրականը հայ ժողովուրդն է, բայց նրա պոտենցիալ ուժերը համապատասխան ծավալման հնարավորություն չունեն, որովհետև վրացիներից բաղկացած Անդրերկկոմի ղեկավարությունը զսպում է դրանք՝ վրաց ժողովրդին առաջին պլան մղելու համար:... Խմբի ղեկավար Եսայանը Հայաստանի ԿԿ-ի տնտեսական քաղաքականությունը համարել է անհեռատես... Բոլոր հակահեղափոխական նացիոնալիստների նման Եսայանը ողջ չարիքը համարել է Անդրերկկոմի ՀամԿ(բ)Կ-ին...» (ՀԱԱ, ֆ. Կ. – 91, 8.3, Գ. 2276, Թ. 31–44, պատճեն, մեքենագիր, էջ 75): Դրաստամատ Տեր Սիմոնյանի գնդակահարությունը որոշվել է Ստալինյան ցուցակներով 25.06.1937 թ.:

- [33] 1886 թ. Շուշիում ծնված Սահակ Միրզայի Տեր-Գաբրիելյանը հայ բոլշևիկներից էր, հեղափոխական գործունեությունն սկսել է 1900-ականներից: Եղել է Բաքվի 1904 թ. դեկտեմբերյան ընդհանուր գործադուլի կազմակերպիչներից: Լինելով Բաքվի առաջատար բոլշևիկներից, Սահակ Տեր Գաբրիելյանն էր իրականացնում Բաքվի նավթի առաքումը նորաստեղծ Խորհրդային Ռուսաստանին: 1920 թ. եղել է Հեղկոմի անդամ: 1921 թվականից՝ Հայաստանի մշտական ներկայացուցիչը Մոսկվայում: Այդ տարիներին մեծ ջանքեր է գործադրել նոր խորհրդայնացված Հայաստանից Ռյազան արքունիքում հայ սպաներին ազատելու գործում, կազմակերպել է Ռուսաստանից Հայաստան մթերքի առաքումը: 1928–1935 թթ. եղել է Հայաստանի Ժողկոմխորհի նախագահը, միաժամանակ՝ Անդֆեդերացիայի Ժողկոմի Խորհրդի նախագահի տեղակալը: Հայտնի է, որ 1931 թ. Ստալինի ներկայությամբ ընդդիմացել է Լավրենտի Բերիայի առաջ քաշմանը որպես Անդրֆեդերացիայի ղեկավար: Սահակ տեր Գաբրիելյանը Հայաստանում համարվում էր այն ուժը, որը կարողանում էր դիմադրել Հայաստանի վրա Բերիայի ճնշումներին: Վերջինիս, սակայն, հաջողվում է Սահակ Տեր Գաբրիելյանին 1935 թ. փոխադրել Մոսկվա: 1934 թ. Բերիային հաջողվել էր Հայաստանում իր դրածոների լայն ցանց ստեղծել՝ ՆԳԺԿ ժողկոմ Խաչիկ Մուրդուսուն, ԿԿ երկրորդ քարտուղար Ամատունի Ամատունուն/Վարդապետյան(Հայաստանի ԿԿ երկրորդ քարտուղար), Ակոպովին, Ստ.Ակոպովին (Երևանի քաղկոմի քարտուղար), Ժորա (Գեորգի) Ծատուրովին (Հայաստանի Կապի, մթերքի և առևտրի ժողկոմ) և ին: Հայաստանում աշխատելը դարձել էր շատ բարդ: Ամեն ասված խոսք, ամեն շշուկ, ամեն ծրագիր անմիջապես զեկուցվում էր Բերիային և վերադառնում որպես ազգայնականության մեղադրանք: Հայաստանի մտավորականությունը շատ ծանր էր տանում Սահակ Տեր Գաբրիելյանի հեռացումը՝ համարելով, որ Հայաստանի առանց այդ էլ խեղճ տնտեսությունը կորցրել է որևէ հեռանկար ունենալու հնարավորությունը: Այդ մասին խոսում էին համարյա բարձրաձայն: Դեռևս 1935 թ. փետրվարի 25-ին Կենտկոմի կուսակցական հրատարակչության տնօրեն Նշան Մակինսը ՆԳԺԿ քննիչին պատմում է, որ Չարենց

իրեն հրավիրել է իր տուն և շատ նյարդայնացած հարցրել, թե Սահակին տարան, ինչ է լինելու կաուչուկի հարցը, երկաթգծի և շինարարության հարցը, այդ ամենը գրողի ծոցն է կորչելու, դժգոհել է, որ Թիֆլիսում փակել են հայկական թատրոնը ևլն (Եղիշե Չարենցի քննչական գործ, ՀԱԱ, ֆ.1191, Ց.1, Գ.962, Թ.4): Այս տագնապները նեղ շրջանակներում շատերն էին քննարկում, բայց իհարկե սրանք մամուլով չքննարկվող հարցեր էին: Փոխարենը դրանց մասին բազմաթիվ վկայություններ կան ձեռքակալվածների քննչական գործերում՝ որպես աջ տրոցկիզմի հիմնավորումներ: Ի վերջո 1937թ. Սահակ Տեր Գաբրիելյանին Մոսկվայում ձերբակալում են 25.06.1937թ. և հակահեղափոխական աջ տրոցկիսատական ազգայնական կազմակերպություն ստեղծելու, Հայաստանը Անդրֆեդերացիային և ԽՍՀՄ-ին հակադրելու, ԽՍՀՄ-ից հանելու և ինքնուրույն բուրժուական պետություն ստեղծելու մեղադրանքով 03.07.1937թ. ուղարկում Հայաստան: Այստեղ Սահակ Տեր Գաբրիելյանի քննությամբ Մոտղոսու ղեկավարությամբ զբաղվում էին մի շարք չեկիստներ: Բոլորը գիտեն, որ Սահակ Տեր Գաբրիելյանը մահացել է Հայաստանի ՆԳԺԿ շենքում, կամ ինքն իրեն դուրս է նետել չորրորդ հարկից, կամ նրան դուրս են նետել քննող չեկիստները: Մահը գրանցվել է Երևանի Սպանդարյանի շրջանի ԶԱԳՍ-ի բյուրոյում 21.08.1937-ի ամսաթվով: Բայց Սահակ Տեր Գաբրիելյանի քննչական գործը ՀԱԱ արխիվում չկա: Չկար նաև Հայաստանի ԿԳԲ արխիվում: Համենան դեպս 1954թ., երբ Սահակ Տեր Գաբրիելյանի կինը դիմել է ամուսնու արդարացման հարցով, նրա գործի փնտրություններն ապարդյուն են անցել, չնայած հարցումներ են արվել թե Վրաստանի, թե Մոսկվայի ԿԳԲ-ներին: 19114 թղթապանակը, որը կոչվում է Սահակ Տեր Գաբրիելյանի գործ, պարունակում է քաղվածքներ Դրաստամատ Տեր Սիմոնյանի, Արամայիս Երզնկյանի, Եղիա Չուբարի, Ռաֆայել Աղամալյանի, Վրաստանում Բախտաձեի, Գյոնտիի, Միլվանու, Լազարևի և այլոց՝ Սահակ Տեր Գաբրիելյանի մասին քննչական արձանագրություններից (Սահակ Տեր Գաբրիելյանի գործ, ՀԱԱ, ֆ.1191, Ց.9, Գ.1077): Փաստն այն է, որ Սահակ Տեր Գաբրիելյանի գործի հետ առնչություն ունեցած չեկիստները, այդ թվում գլխավոր չեկիստ Մոտղոսին ձերբակալվել են Մոսկվայից սեպտեմբերին Հայաստան ժամանած ԽՍՀՄ ՆԳԺԿի ներկայացուցիչ Մ.Լիտվինի գլխավորած խմբի կողմից և, իրենց հերթին ստանալով ՆԳԺԿ-ի փորձված ծեծ ու ջարդը՝ նրանց ցուցմունքներ են տվել այն մասին, որ իրենք են սպանել Սահակ Տեր Գաբրիելյանին, որովհետև իրենք էլ էին Սահակ Տեր Գաբրիելյանի հակապետական կազմակերպության անդամ և վախենում էին, որ Սահակ Տեր Գաբրիելյանը «կըացվի»: Հասկանալի է, որ այս չեկիստներն իրենց հերթին ենթարկվել են գնդակահարության: Ստալինն ու Բերիան ոչնչացնում էին հետքերը:

- [34] Մարտ Ալազանն ըստ երևույթին նկատի ունի 1935թ. հունիսին Փարիզում տեղի ունեցած գրողների միջազգային կոնգրեսը՝ ի պաշտպանություն մշակույթի: Կոնգրեսին հրավիրվել էր շուրջ 200 գրող աշխարհի 38 երկրներից: Այս պատմական իրադարձության նպատակը մտքի ազատության պաշտպանությունն էր պատերազմի ու ֆաշիզմի վտանգից: Հիմնական բանախոսներից էր Անրի Ժիդը, որը ԽՍՀՄ այցելությունից հետո, փոխելով իր հայացքները, հանդես եկավ կոմունիզմի պաշտպանությամբ: ԽՍՀՄ պատվիրակության կազմում էին Պաստերնակը, Բաբելը, որոնց միացավ նաև այն ժամանակ Ֆրանսիայում գտնվող Էրիսբուրգը:

Մոսկվան սկզբում չէր ուզում թողնել Բաբելին ու Պաստերնակին, սակայն ԽՍՀՄ պատվիրակության փաստացի ղեկավարը՝ Մ. Կուցնը, Փարիզից աղմուկ բարձրացրեց և պահանջեց վերջիններիս մասնակցությունը: Հետագայում իր հուշերում Պաստերնակը գրառում է կոնգրեսում իր արտահայտած մտքերը. «Հասկանում եմ, որ սա ֆաշիզմի դեմ դիմադրություն կազմակերպելու համար հավաքված գրողների կոնգրես է: Այդ կապակցությամբ միայն մի բան կարող եմ ասել: Մի Կազմակերպվեք: Կազմակերպումն արվեստի մահն է: Կարևոր է միայն անձնական անկախությունը: 1789, 1848, 1917 թթ. գրողներին չէին կազմակերպում որևէ բանի դեմ կամ համար: Աղաչում եմ, մի կազմակերպվեք» (https://catalog.libfl.ru/Bookreader/Viewer?bookID=BJVVV_1114667&view_mode=HQ#page/1/mode/2up)

- [35] Խորհրդային միության առաջին տարիներին, ընդհուպ մինչև 1935 թ., Նոր Տարին բացակայում էր երկրի պաշտոնական տոնացույցից, իսկ 1930–1947 թթ. ընթացքում հունվարի 1-ն աշխատանքային օր էր: Մարդիկ իրենց տներում Նոր տարին շարունակում էին նշել դեկտեմբերի 31-ի գիշերը, բայց տոնաձառն արգելված էր որպես «կրոնական վերապրուկ», և մարդիկ տոնաձառ չէին դնում: 1935 թ. դեկտեմբերի 28-ին «Պրավդա» թերթը հրապարակեց սովետական կուսակցական գործիչ Պավել Պոստիշևի նամակը, որով հեղինակն առաջարկում էր «երեխաների համար կազմակերպել Նոր Տարվա ուրախ դիմավորում, ուրախ սովետական տոնաձառ կազմակերպել բոլոր քաղաքներում և կոլխոզներում»: Այս նամակից ուղիղ մեկ տարի անց տոնաձառի տեղադրումը պաշտոնապես թույլատրվեց: Հայտնի է, որ առաջին մեծ տոնաձառը տեղադրվել է Մոսկվայում, 1937 թ. հունվարի 1-ին, և համարվում է, որ Հայաստանի քաղաքների և գյուղերի հանրային տարածքներում այն առավել ակտիվ սկսեց տեղադրվել 1938-ից:

Բայց ահա Գրողների միության քարտուղար Վահրամ Ալազանի կինը՝ Մարո Ալազանը իր հուշերում գրում է, որ Հայաստանում 1935 թ. տարեմտին հանրային-հրապարակային մեծ տոնաձառ է եղել: Մարո Ալազանը շատ կենդանի պատկեր է նկարագրում և թվում է՝ այն իսկապես իրական է: Բայց այն ժամանակվա Հայաստանի Հանրապետության պետական «Խորհրդային Հայաստան» կարևորագույն թերթի ոչ 1935 թ. դեկտեմբերի 31-ի, ոչ 1936 թ. հունվարի 1-ի համարում ոչ մի ակնարկ չկա ոչ տոնաձառի, ոչ ամբիոնում կանգնած պաշտոնատարների մասին: Այդ օրերի թերթերը գրում են Հայաստանում և Ադրբեջանում խորհրդային կարգերի հաստատման 15-ամյա հոբելյանի, Ադրբեջանի Կենտգործկոմի հոբելյանական նստաշրջանի, ստալինանովական շարժման, Մեծ հոկտեմբերի լեզվին (ռուսերենին) տիրապետելու, 1936 թ. աշխատանքային նվաճումների հեռանկարների կլն մասին լայնածավալ հոդվածներ: Նոր տարվա մասին մի փոքր հիշատակություն կա միայն 1936 թ. հունվարի մեկի համարի առաջին էջում՝ «Նոր տարի» վերնագրով, որով Խորհրդային Հայաստանի աշխատավորությանը տեղեկացվում է, թե ինչ երջանիկ է սոցիալիզմի երկրի ժողովուրդը, հատկապես 1935 թ. տնտեսական առատությունից հետո, և որքան վշտահար են գահավիժման գնացող կապիտալիստական երկրները: Թերթի նույն համարի 5-րդ էջում էլ «Եկեք Նոր տարուն լավ տոնաձառ կազմակերպենք երեխաների համար» վերնագրով հոդված կա, որում վերաշարադրված է «Պրավդայում» տպված Պոստիշևի առաջարկը՝ եկեք տոնա-

ծառը չդիտենք իբրև բուրժուազիայի պերճանքի առարկա, այլ մեր սոցիալիստական երեխաների համար ուրախանալու միջոց, և կիսաառաջադրանք կա կոմերիտականներին՝ ԽՍՀՄ բոլոր բնակավայրերում, մանկապատանեկան տարածքներում տոնածառ տեղադրել և դրանց շուրջ մանկական զվարճահանդեսներ կազմակերպել: Ուրեմն հազիվ թե 1935 թ. դեկտեմբերի 31-ին Երևանի Լենինի անվան հրապարակում տոնածառ կար: Ավելին, 1935 թ. դեկտեմբերի 30-ին Խանջյանը Հայաստանում չէր, Մոսկվայում էր, ինչպես վկայում է 1935 թ. դեկտեմբերի 31-ի «Խորհրդային Հայաստան» օրաթերթը, և գլխավորում էր Հայաստանում խորհրդային կարգերի հաստատման 15-ամյա հոբելյանի առթիվ Կրեմլում Խորհրդային Հայաստանի աշխատավորության պատվիրակության ընդունելությունը, իսկ դեկտեմբերի 31-ին Հայաստանի հոբելյանին նվիրված կրեմլյան հանդիսությունը շարունակվում էր: Քիչ հավանական է, որ այդ օրը Խանջյանը թողած լիներ Հայաստանին նվիրված մոսկովյան հանդիսությունը և վերադարձած լիներ Երևան: Բայց նույնիսկ վերադառնալու և, գուցե հրապարակային հավաքի դեպքում հավաքը, մեծ հավանականությամբ, պիտի վերաբերեր խորհրդայնացման 15-ամյակին:

Նույնն է պարագան նաև 1936–1937 թթ. Նոր տարվա դեպքում: 1936 թ. Հայաստանի համար ծանր տարի էր, մահացել/սպանվել էր Խանջյանը, մտավորականների մեծ խումբ էր ձերբակալվել, Անդրֆեդերացիան լուծարվել էր, Հայաստանում մոլեգնում էին բռնաճշմունքները: Սա, իհարկե, չի նշանակում, որ Հայաստանում Նոր տարի չէին նշում, բայց այդ մասին համենայն դեպս «Խորհրդային Հայաստան» օրաթերթի դեկտեմբերի 31-ի համարում ոչ ի խոսք չկա: Իսկ ահա 1937 թ. հունվարի 1-ի համարում կա: Թերթի առաջնորդողն սկսվում է «Շնորհավոր Նոր տարի, ընկերներ» հոդվածով: «Ստալինյան էպոխայի մի տարին էլ վերջացավ, 1936 թ. ստալանովյան տարին – գրում է թերթը: ... Նոր տարվա առաջին օրվա արևն է բարձրանում խորհրդային երկրների և ժողովուրդների վրա: Եվ մեկ անուն է հնչում միլիոնավոր մարդկանց շուրթերում և սրտերում – Ստալին: Նա մեր պարծանքն է, մեր սերն է, հերոսությունը, երջանկությունը, ազատ կյանքի բերկրանքը, խորրդային յուրաքանչյուր քաղաքացու աշխատանքն ու հաղթանակի սիմվոլը...»: Հոդվածում այլևս Նոր տարի չկա, շարունակվում է «Ստալինի էպոխայի» գովքը: Իսկ ահա նույն համարի 6-րդ էջում հանդիպում ենք «Ցնծության տոնածառի շուրջ» փոքրիկ տեղեկությանը, որով հաղորդվում է, որ «Երևանի քաղաքային խորհրդի շենքի առաջին հարկերի ընդարձակ սենյակներից լավում են բերկրանքի և երջանկության բացականչություններ: Իրենց ծնողների հետ գեղեցիկ տոնածառի շուրջ հավաքվել են Խորհրդային Հայաստանի ծառայողների ավելի քան 800 երեխաներ... Ընդարձակ դահլիճի կենտրոնում բուսել է մշտադալար մի ծառ: Նրա կանաչ ճյուղերը զարդարված են ալ-կարմիր ժապավեններով, գեղեցիկ խաղալիքներով և գույնզգույն փոքրիկ էլեկտրական լամպերով... Ծառի տակ նստած է «ձմեռ պապին»: Առաջ է գալիս գանգրահեր, սիրունաչյա փոքրիկ Խաչիկը: Հպարտ կեցվածքով: Հնչելո ձայնով նա արտասանում է՝

Խինդ ու ծիծաղ է տիրում,
Փոքրիկների աշխարհում,
Երջանիկ և ուրախ կյանք

Զվարճություն և բերկրանք:
Հազար-հազար դահլիճում
Պար են բռնել և ասում՝
Կեցցե Ստալինը մեծ,
Որ երջանիկ կանք տվեց:

Դերդում է դահլիճը ցնծություն ապրող մանուկների «ուռա» ներից և ուրախ ճիչերից»:

Թերթի նույն համարի նույն էջում տպագրված է նաև Հովհաննես Շիրազի «Եղև-նիններ» բանաստեղծությունը, որում հիդինական իր ուրախությունն է հայտնում եղև-նու՝ հարուստներից զատ նաև աղքատ մարդկանց կյանք մտնելու իրողության շուրջ:

Ենթադրելի է, որ Մարո Ալազանի հուշերում միահյուսվել են Երևանի Լենինի հրապարակի բազմաթիվ հավաքներում իր ամուսնու՝ Ալազանի դիրքը նույն հրապարակում հետագայում տեղի ունեցած տոնածառային հավաքների հետ:

- [36] Կոմիտասը մահացել է 1935 թ. հոկտեմբերի 22-ին, և հենց ինքը՝ Մարո Ալազանը վերը խոսում է Կոմիտասի հուղարկավորության մասին, իսկ այստեղ նկարագրված դեպքերը ըստ Մարոյի հիշողությունների տեղի են ունեցել 1935 թ. դեկտեմբերի 31-ին, ոչ թե, օրինակ, 1934 թ. դեկտեմբերի 31-ին: Բայց ավելի հավանական է թվում, որ Մարոն իրականում 1934 թ.-ին է մասնակցել Խանջյանի տան Նոր տարվա հավաքին, երբ Կոմիտասը դեռ կենդանի էր: Կողմնակիորեն 1934 թ. օգոստի է վկայում այն փաստը, որ 1935 թ.-ին Սահակ Տեր Գաբրիելյանն արդեն աշխատում էր Մոսկվայում՝ ԽՍՀՄ թեթև արդյունաբերության ժողկոմատում և հազիվ թե ներկա է եղել այդ տարվա դեկտեմբերի 31-ի Խանջյանի տան հավաքին: Հայաստանի Ժողկոմխորհի պաշտոնում 1935 թ. նրան փոխարինել էր Աբրահամ Գուլոյանը:
- [37] Անդֆեդերացիան լուծվեց – 1936 թ. ընթացքում տեղի էր ունենում Անդրֆեդերացիայի լուծարման գործընթացը, ինչն ավարտին հասավ նույն թվականի դեկտեմբերին: Այնուհետև Հայաստանը, Վրաստանը և Ադրբեջանը ԽՍՀՄ առանձին հանրապետություններ դարձան: 1936 թ. Թիֆլիսում տեղի ունեցած հուլիսի 9-ի նիստին, որից հետո սպանվել կամ ինքնասպանություն է գործել Աղասի Խանջանը, քննարկվել է ինչպես Անդրֆեդերացիայի ընդհանուր ունեցվածքն ու սեփականությունը երեք հանրապետությունների միջև բաժանելու հարցը, այնպես էլ դժգոհություն է արտահայտվել նոր թափ հավաքող ռեպրեսիաների դանդաղ ընթացքից: Դժգոհ էին հատկապես Հայաստանից, որտեղ Հայաստանի մտավորականների տրոցկիստական և ազգայնական հայացքները գլխավորելու մեղադրանքով մայիսին ձերբակալվել էր Մարքսիզմ-Լենինիզմի ինստիտուտի հայկական մասնաճյուղի ղեկավար Ներսիկ Ստեփանյանը: Նիստին Աղասի Խանջյանին հանձարարվել էր արագացնել տրոցկիստների և ազգայնականների մերկացումները: Խանջյանն այդ նիստին իսկապես ծանր հոգեկան ճնշման վիճակում էր: Նախ՝ Ներսիկ Ստեփանյանի ձերբակալությունն էր ճշում, ինչը Բերիայի պահանջն էր և նա ամիսներ շարունակ ձգձգել էր, երկրորդ՝ Անդրֆեդերացիայի ընդհանուր ունեցվածքն իրականում չէր բաժանվում հանրապետությունների միջև, այլ հիմնականում հանձն-

վում էր Վրաստանին որպես սեփականություն: Հենց այդ՝ հուլիսի 9-ի նիստին ընդհանուր սեփականություն հանդիսացող ինը ինստիտուտներ որոշվել էր հանձնել Վրաստանին (Партархив Грузинского филиала ИМЛ при ЦК КПСС, Ф.13, Оп.14, Д.19): Այդ փաստացի կողոպուտի մասին ցանկացած դժգոհություն մեկնաբանվում էր որպես հակավրացական ազգայնականություն և հակաբերիական տրոցկիզմ: Առանց այդ էլ Ներսիկ Ստեփանյանին ձերբակալելուց հետո նրա տնից ՆԳԺԿ չեկիստներն առգրավել էին Անդրերկրյումի ընդհանուր ղեկավարությանը և Բերիային մեղադրող գրառումներ, օրինակ՝ «Գիտությունների ակադեմիայի Անդրերկրյումի մասնաճյուղի լուծարում: Անդրերկրյումի մասնաճյուղի միջոցները՝ 1.200.000 ամբողջովին տրվել է Վրաստանի մասնաճյուղին: Վրաստանը կողոպուտի նոր ձև է հնարել» (ՀԱԱ, Ֆոնդ 1191, Ց.4, Գ.106, Թ.25): «Մանկապարտեզներին (նորոգում) տալիս են 10.000՝ Հայաստանին, իսկ Վաստանին 10.000 տալիս են մեկ մանկապարտեզի համար» (Ֆոնդ 1191, Ց.4, Գ.106, Թ.13): «Թիֆլիսի բարեկարգման համար 45 մլն, Էրիվանի համար՝ 3,5: Կոլխոզների ամրացում: Վրաստանի մերձարևադարձներին՝ 35 մլն, Ադրբեջանին՝ 900 հազար» (Ֆոնդ 1191, Ց.4, Գ.106, Թ.42): «Լուծարվել է Հայաստանի ձիաբուծարանը: Ձիերը տարվել են Վրաստան: Քարհանքերը երկու տարով փոխանցվել են Վրաստանին: Այրումի քարհանքը Վրաստանին է փոխանցվել վերջնական» (Ֆոնդ 1191, Ց.4, Գ.106, Թ.22): «1938թ. ամռանը հայերը կլքեն Նախիջևանը: Կառավարությունը նրանց գրկում է ջրից: Վիճակը ճնշող է» (Ֆոնդ 1191, Ց.4, Գ.106, Թ.15): Իշխանությունից դժգոհությունը այդ տարիներին որակվում էր որպես տրոցկիզմ: Խանջյանն իհարկե գիտեր, որ Բերիայի կողմից Հայաստանում ՆԳԺԿ ժողկոմ Մուղդուսին նյութեր էր պատրաստում ՀՀ կառավարման մարմինների գործնականում բոլոր աշխատողների, այդ թվում արդեն Մոսկվա տեղափոխված Սահակ Տեր Գաբրիելյանի մասին:

- [38] Ներսիկ (Ներսես) Ստեփանյան (1898–1937), ծնվել է Ելիզավետպոլում (քննչական գործում գրված է Г.Ганджа АССР, , բայց 1898թ. Խորհրդային Ադրբեջանի հանրապետություն չկար, իսկ նախկինում Գանձակ կոչվող քաղաքի անունը Ելիզավետպոլ էր) Խորհրդային Հայաստանի հեղափոխական, պետական և կուսակցական գործիչ: Երիտասարդ տարիքից տարվել է բոլշևիկյան գաղափարներով, միացել հեղափոխական շարժումներին: 1920թ. նա խանդավառվել էր Ադրբեջանի խորհրդայնացմամբ և տեղափոխվել Հայաստան՝ նպաստելու Հայաստանի խորհրդանացմանը: 1920-ին Ալեքսանդրապոլի բոլշևիկյան կազմակերպության ղեկավարներից էր: 1920թ. նոյեմբերին, երբ քննական թուրքերը գրավեցին Ալեքսանդրապոլը, Ներսիկ Ստեփանյանը, մի շարք բոլշևիկյան ակտիվիստների հետ միասին, բանտում էր: Հայաստանի երիտասարդ որոշ բոլշևիկների նման նա նույնպես կարծում էր, որ, ինչպես բոլշևիկյան քաղաքությունն էր ներկայացնում, թուրքերը բոլշևիկացել են և Հայաստան են մտել բոլշևիկյան հեղափոխություն անելուն օգնելու: Թուրքերի օգնությամբ բանտից դուրս գալուց հետո անմիջապես խանդավառ ուրախությամբ համաձայնել էր մտնել Ալեքսանդրապոլի՝ թուրքերի կողմից ստեղծված Հայհեղկոմի կազմի մեջ և համագործակցել «բոլշևիկ թուրքերի» հետ: Շատ արագ հասկացել է, որ դա իրականում թատրոն է և որ թուրքերը շարունակում են հայերի կոտորածներն ու Հայաստանի կողոպուտը: Հայաստանից թուրքերի դուրս գալուց հետո լծվել է մարքսիզմի ուսմունքի յուրացմանը, սովորելու է

գնացել Մոսկվա, վերադարձել է տեսական գիտելիքներով: Եղել է Անդրկովկասյան Կոմունիստական համալսարանի ռեկտորը, պրոֆեսոր, ԵՊՀ դասախոս, քաղտնտեսության ամբիոնի վարիչ: 1933թ. նոյեմբերի 28–1934թ. հունիսի 26-ը եղել է ՀԽՍՀ լուսավորության ժողովրդական կոմիսար, իսկ 1932-ից ղեկավարել Մարքսիզմ-լենինիզմի ինստիտուտի հայկական մասնաճյուղը: Աշխատելով կառավարությունում, արագ հասկացել է, որ ոչ մի սոցիալիզմ չի կառուցվում, որ կուսակցության ներսում ընթանում է իշխանությունը և ռեսուրսները միմյանցից խլելու գործընթաց: Փորձել է Անդրֆեդերացիայում իր դիրքն օգտագործել Հայաստանի համար շահեկան որոշումների հասնելու, բայց ռոմանտիկ տեսաբանը բախվել է կոշտ գործնական իշխանության, մասնավորապես Բերիայի մամլիչին: Նրա աչքի առաջ էր տեղի ունենում Անդրերկրկոմի ռեսուրսների անարդար բաշխումը, և ինքը ոչնչով չէր կարողանում ազդել դեպքերի ընթացքին: Հաջողվել էր միայն խափանել Մոսկվայի հայ մշակույթի տունը՝ նախկին Լազարյան ճեմարանը, որը հանձնվել էր Խորհրդային Հայաստանին, Անդրերկրկոմի սեփականություն դարձնելու Բերիայի ծրագիրը: Անդրերկրկոմի որոշ նիստերին մարքսիզմի տեսություններին հղում անելով փորձել էր առարկել իշխանության իրացման ձևին, ինչից հետո Բերիայի խորհուրդ/պահանջով Խանջյանը նրան հանել էր լուսժողկոմի պաշտոնից: Փորձել է համախմբել իրավիճակից դժգոհ հայ մտավորականներին, ովքեր իր նման ռոմանտիկներ էին: Ինքն իր համար գրառումներ էր անում՝ «Անցյալ տարվա հացամթերումներ, 7.000՝ Հայաստանից, 4.000՝ Վրաստանից: Աղքատություն: Սուլթան Համիդը կողոպտում էր մեր ունեցվածքը, Բերիան կողոպտում է մեր գործարանները, ֆաբրիկաները, ճանապարհները...» (Ֆոնդ 1191, Ց. 4, Գ. 106, թ. 27); «Աշրաֆյանի զեկուցումից: Վրաց գրողներին թարգմանում են հայերեն, իսկ հայերենից չեն թարգմանում» (Ֆոնդ 1191, Ց. 4, Գ. 106, Թ. 18); «Անդրերկրկոմի ԺԿԽի որոշմամբ Հայաստանը պետք է կես միլիոն հատկացնի Թիֆլիսի բարեկարգմանը, այն դեպքում, երբ միջոցներ չկան նույնիսկ Էրիվանը մաքրելու, չխոսելով նույնիսկ շինարարության մասին: Առողջարանային շինարարության համար ոչինչ չտվին: Հայերին դուրս են մղում Թիֆլիսից, թողնում են միայն ամենաստորին վաճառվող տարրը ... » (Ֆոնդ 1191, Ց. 4, Գ. 106, Թ. 30); «Բազալտի և ալյումինի գործարան Թիֆլիսում, հումքը և էներգիան՝ Հայաստանից... Մեր բյուջեյից՝ կես միլիոն... 42 մլն Վրաստանի առողջարանների համար, 800.000՝ Հայաստանի: Չէ՞ որ սա հակասում է Անդրերկրկոմի 31-X-33 որոշումներին» (Ֆոնդ 1191, Ց. 4, Գ. 106, Թ. 27) ևլն: Իհարկե տեսնում էր ոչ միայն բերիական տեռորը, այլև գնահատում էր նաև Հայաստանի բարքերը. «Շիրվանզադեն ծախված սրիկա է, բայց հենց դրա համար էլ նրա հետ գլուխ են դնում: Ռոմանոս Մելիքյանը, Արա Ստեփանյանն առանց բնակարանների են» (Ֆոնդ 1191, Ց. 4, Գ. 106, Թ. 15): Այն, ինչ նա տեսնում էր, ոչ մի կապ չուներ իր իմացած տեսությունների հետ: 1936ի մայիսի 21-ին հանրապետության դատախազ Պ. Թորոսյանը ստորագրում է նրա ձերբակալության հրամանը: Ներսիկ Ստեփանյանին մեղադրանք է առաջադրվում ՀՀ Քրեական օրենսգրքի 68 և 67 հոդվածներով, մեղադրանքը՝ «ստեղծել և գլխավորել է հակահեղափոխական տրոցկիստական նացիոնալիստական խումբ, զբաղվել է հակահեղափոխական տրոցկիստական նացիոնալիստական քարոզչությամբ» (ՀԱԱ, Ֆ. 1199, Գ. 100, Ց. 4, Թ. 31): 1936թ. մայիսի 21-ի ձերբակալությունից հետո ՆԳԺԿ

չեկիստ-քննիչին հուլիսի 4-ի հարցաքննության ժամանակ Ն.Ստեփանյանը փորձում էր համոզել, որ «կուսակցության մեջ բացակայում է դեմոկրատիան: Ես չեմ հավատացել Ստալինի ղեկավարությանը: Ես գտնում էի, որ կուսակցությունում կոլեկտիվ ղեկավարություն չկա, որ բոլորը փաստորեն կախված են Ստալինի անձնական կամքից, որ գոյություն ունի միայն նրա անձնական դիկտատուրան...»: Այն ժամանակների չեկիստի համար սա միանգամայն հստակ աջ տրոցկիստական հակահեղափոխական հայացք էր: Ն.Ստեփանյանի դեմ հարուցված մեղադրանքներին ավելացել է նաև կուսակցության և իշխանության ղեկավարների դեմ տեռորիստական ակտեր կազմակերպելու մտադրության և Բերիայի դեմ սպանություն կազմակերպելու մեղադրանք (ՀՀ Քրեական օրենսգրքի 19–65 հոդվածներ), մեղադրվել է նաև Անդրկովկասի եղբայրական ժողովուրդների միջև ազգային թշնամանք հրահրելու մեջ (ՀՀ Քրեական օրենսգրքի 78-րդ հոդված): Ներսիկ Ստեփանյանի «գործով» որպես Ն.Ստեփանյանի ստեղծած «հակահեղափոխական տրոցկիստական նացիոնալիստական» խմբի անդամներ կամ համակիրներ ցուցմունքներ են տվել (կամ ցուցմունքներ են կորզվել) Եղիշե Չարենցը, Ալսեղ Բակունցը, Գուրգեն Վանանդեցին (Փոքսուղյան), Մկրտիչ Արմենը, Գուրգեն Մահարին, Վահրամ Ալազանը. Սուրեն Հարությունյանը, Խորեն Սարգսյանը, Էդուարդ Չոփոտյանը, Վահրամ Թոթովենցը, Դերենիկ Դեմիրճյանը, Արա Մարգսյանը, Գարեգին Բեաը, Խաչիկ Դավթյանը, Գուրգեն Բատիկյանը, Մնացական Խաչատրյանը, Վաղարշակ Նորենցը, Վահան Մարտիրոսյանը (Մարտյան), Սուրեն Տոնյանը, Դրաստամատ Տեր Սիմոնյանը, Խաչիկ Դաշտենցը, Ռաֆիկ Աթայանը, Գուրգեն Հովնանը, Աղավնի Գրիգորյանը, Սերիկ Դավթյանը և ուրիշներ: Ներսիկ Ստեփանյանը դատապարտվել է գնդակահարության 07.07.1937թ. (ՀԱԱ, ֆ.1191, Ց.4, Գ.100–125): Նույն օրը նրա հետ միասին գնդակահարության են դատապարտվել Ալսեղ Բակունցը, Դրաստամատ Տեր Սիմոնյանը, Գուրգեն Բադիկյանը, Ռաֆայել Աղամալյանը, Մնացական Խաչատրյանը, 10 տարվա ազատազրկման՝ Կենսաբեր Բոխյանը, Միխայիլ Կիրշենբլատը: Նրանց բոլորի ճակատագիրը վճռված էր 25.06.1937թ., երբ Ստալինը, Մոլոտովը, Կազանովիչը, Վորոշիլովը ստորագրությամբ նախապես հաստատել էին ցուցակով իրենց ներկայացված 11 մարդու գնդակահարության և 9 մարդու 10 տարվա ազատաբերկման որոշումը (տես «Խորհրդային Հայաստանի բնակչությունից քաղաքական բռնությունների ենթարկված մարդիկ 1937–1938թթ. «Ստալինյան ցուցակներում» հավելվածը):

- [39] Գալոյան Աղասի (1899–1938), ծնվել է Կարսի մարզի Գործանա գյուղում, երիտասարդ տարիներից ներգրավվել է բոլշևիկյան հեղափոխական շարժման մեջ, Հայաստանի խորհրդայնացումից անմիջապես հետո ընդգրկվել է պետական կառավարման համակարգի մեջ: 1927-ին ընտրվել է ՀամԿ(բ)Ա Անդրկովկասյան Կենտրոնական Վերստուգիչ հանձնաժողովի՝ ԿՎՀ-ի, իսկ 1930-ին՝ ՀԿ(բ)Ա Կենտկոմի բյուրոյի անդամ, ապա դարձել է ՀԿ(բ)Ա Կենտկոմի կուսակցական հանձնաժողովի քարտուղար: 1932թ. ՀՀ(բ) 8-րդ համագումարին Աղասի Գալոյանի հաշվետվությունը լավագույնս է ցույց տալիս, թե Հայաստանի կուսակցական ակտիվը որքան էր կարևորում պայքարը այն ամենի դեմ, ինչ կենտրոնական իշխանությունը անվանում էր հակահեղափոխական գործունեություն և զանազան անուններ տալիս դրանց՝ «աջեր», «ձախեր», «ուկլոնիստներ», «տրոցկիստներ», «շովինիստներ»,

«ազգայնականներ», «կուլակներ», «քյալլագյոզներ» ևլն: Տնտեսության, մշակույթի և առհասարակ հասարակական ու մասնավոր կյանքի հետ կապված բոլոր պրոբլեմները, թերացումները, կառավարման դժվարությունները բացատրվում էին դրանց գոյությամբ և դրանց դեմ պայքարի պակասությամբ: Այդ համագումարին նա հպարտությամբ հայտարարում է, որ «սոցիալիզմի կառուցման հաղթական պայքարում... Հայաստանի Կոմկուսի ԿԿ-ն լենինյան ղեկավարությամբ մենք ձեռք են բերել նվաճումներ՝ անհաշտ, ջախջախիչ պայքար մղելով գլխավոր վտանգը հանդիսացող աջ թեքման, «ձախ» խոտորումներին, ջարդ ու փշուր անելով դաշնակցական-կուլակային ոտնձգությունները և հակահեղափոխական տրոցկիզմը» (Աղասի Գալոյան, ԿՎՀ-ԲԳՏ հաշվետվությունը: Զեկուցում ՀՀ(Բ)Կ 8-րդ համագումարում, «Պետհրատ», Յերեւան, 1932, էջ 3): Չնայած «հաղթանակներին», բոլշևիկյան «քյալլագյոզությունը» շարունակվում էր ամբողջ ԽՍՀՄ-ում, բնականաբար նաև Հայաստանում, և աջ ու ձախերի, իրական կամ մտացածին հակահեղափոխականների, տրոցկիստների դեմ, իրականում բռնատիրական իշխանության հաստատման համար պայքարի նոր, այժմ արդեն ավելի հզոր ալիքը ներառել էր նաև «պայքարողներին»: Հայաստանի կուսակցական և կառավարման ակտիվի շատ այլ անդամների հետ 1936 թ.. ձերբակալվեց նաև Աղասի Գալոյանը (03.07.1936 թ.), նրա դեմ մեղադրանք հարուցվեց Հայաստանի քրեական օրենսգրքի 67 և 68 հոդվածներով: 25.06.1937 թ. Աղասի Գալոյանը Ստալինյան ցուցակներով դատապարտվել էր 10 տարվա ազատազրկման, բայց նա Երևանի բանտում մահացավ 06.05.1938 թ.: Մահվան հանգամանքների մասին բժշկական եզրակացություն նրա գործում չկա (ՀԱԱ, ֆ. 1191, Ց. 1, Գ. 786, 787, 788):

- [40] Հիրավի, 26.09.1936 թ., ձերբակալությունից քսան օր չանցած, Վահրամ Ալազանը ցուցմունք էր տվել, որ 1933ին միացել է Չարենց-Բակունցի հակահեղափոխական, նացիոնալիստական խմբին, և որ իրենց խմբին հարում էին «մեր հակահեղափոխական նացիոնալիստական հայացքները կիսող մտավորականներ, ովքեր մեր խմբի անդամ չէին, – Դերենիկ Դեմիրճյան, Թոթովենց Վահան, Եսայան Զարեկ, Արմեն Մկրտիչ, Տարոնիկ Սողոմոն, Դրաստամատ Տեր Սիմոնյան-գրողների միության նախագահ, Զանաան-դրամատուրգ-դերասան, Հարությունյան Սուրեն-քննադատ, Սարգսյան Խորեն-քննադատ: Նրանցից Դերենիկ Դեմիրճյանը, Թոթովենց Վահանը, Արմեն Մկրտիչը, Հարությունյան Սուրենը, Դրաստամատ Տեր Սիմոնյանը այս կամ այն չափով կիսում էին մեր հակահեղափոխական նացիոնալիստական հայացքները: Ոչ գրողական միջավայրից մեզ համակրում և օժանդակում էին Մարտիրոս Սարյանը-ժողովրդական նկարիչ, Կոջոյան Հակոբը-վաստակավոր նկարիչ, Գևորգյան Մամիկոնը-սցենարիստ, Գուլակյան Արմենը – Պետական թատրոնի գլխավոր ռեժիսոր, Արեղյան Մանուկը – պրոֆեսոր, գիտության վաստակավոր գործիչ, Աթայան Ռաֆիկ – «Խորհրդային Հայաստան»ի խմբագրության աշխատակից, կուսակցությունից հեռացված է 1936ի հուլիսին, Մազմանյան Միքայելը – ճարտարապետ, կուսակցության թեկնածու, Իոաննիսյան Հակոբը – պրոֆեսոր, կուսակցության անդամ. Բժշկական ին-տի դիրեկտոր, հանգուցյալ ակադեմիկոս Թամանյան Ալեքսանդրը, Թումանյան Միխայիլը – պրոֆեսոր, Հասրաթյան Մորուսը – պատմաբան, Դրամայան Ռուբենը – Արվեստի թանգարանի տնօրեն: Նրանցից մեր հակահեղափոխական նացիոնալիստական հայացքները

կիսում էին Մարտիրոս Սարյանը–ժողովրդական նկարիչ, Գևորգյան Մամիկոնը–սցենարիստ, Գուլակյան Արմենը–Պետական թատրոնի գլխավոր ռեժիսոր, Մազմանյան Միքայելը–ճարտարապետ, կուսակցության թեկնածու, Իոաննիսյան Հակոբը–պրոֆեսոր, կուսակցության անդամ, Բժշկական ին-տի դիրեկտոր: Այս մարդկանցից Չարենցի հետ անձամբ մտերիմ էին Մարտիրոս Սարյանը, Իոաննիսյան Հակոբը, Դրամայան Ռուբենը, Արեղյան Մանուկը, Կոչոյան Հակոբ» (ՀԱԱ, Ֆ.1191, Ց.1, Գ.4, թթ.18–20): Պարզ էր, որ ծեծված, տանջահար մարդիկ ասում էին այն ամենը, ինչ չեկիստը թելադրում էր:

- [41] Ակոպով–Ակոպով Ստեփան, կուսակցության Երևանի քաղաքային կոմիտեի քարտուղար, Հայաստանի ԿԿ բյուրոյի անդամ: Ծնվել է 1897թ. Թիֆլիսի նահանգի Սուրամ գյուղում: Հայաստան ուղարկվել էր Բերիայի կողմից և Հայաստանում ընկալվում էր որպես Բերիայի խուզարկու: Ժորա Ծատուրովը հետագայում, 1953թ. Բերիայի դատավարության ժամանակ, քննությանը մանրամասն ներկայացրել է, թե ինչպես էր Բերիան իր, Ամատունու, Ակոպովի և այլոց նշանակումներով «ցանցապատել» Հայաստանի կառավարման մարմինները, որպեսզի նրանք Հայաստանի քաղաքական ղեկավարությանը լրտեսեն և ենթարկեցնեն Բերիայի կամքին (ՀԱԱ, Ֆ.1191, Ց.12, Գ.2115, ԹԹ.155–157): Նույն Ակոպովը Խանջյանի թաղման օրը, ելույթ ունենալով կոմունիստների ակտիվի ժողովում, դժգոհում է, որ Խանջյանի իրենց չէր լսում, մինչդեռ «ընկերները հիշում են, ինչպես էր ընկեր Լավրենտին բացատրում Խանջյանին, թե ինքը մեզ հետ ինչպես պիտի աշխատի: Քո աշխատանքում, —ասում էր ընկեր Բերիան Խանջյանին,— դու պետք է հենվես այս կադրերի վրա և դադարես լսել զանազան պրովոկացիոն լուրեր տարածող ամեն տեսակ կեղծավորներին ու շողոքորթներին, այլ կերպ ասած՝ հայաստանցի կադրերին: Հայ մտավորականներին գրգռում էր նաև այն հանգամանքը, որ Ակոպովը հայերեն չի հասկանում: Այս մասին ասում է Ա.Բակունցը ՆԳԺԿ-ի իրեն հարցաքննողներին: Ձերբակալվել է 23.09.1937, դատվել ՀԽՍՀ քրեական օրենսգրքի թիվ 59, 64, 65, 68 հոդվածներով, մեղադրանքը՝ «հակահեղափոխական տրոցկիստական նացիոնալիստական կազմակերպության անդամ», վճիռը՝ 18.07.1938, գնդակահարություն (ՀԱԱ, Ֆ.1191, Ց.8, Գ.578, 579, 580)

- [42] Ամատունի Սիմոնի Ամատունի (Վարդապետյան, 1900–1937): Ծնվել է Ելիզավետպոլում (քննչական գործի նյութերում գրված է քաղաք Կիրովաբադ), գործել է Ադրբեջանում, 1921–23թթ.-ին՝ Հայաստանում, այնուհետև՝ Վրաստանում, Մոսկվայում, 1928թ.-ին՝ կրկին Հայաստանում, 1930թ.-ից՝ կրկին Թիֆլիսում: 1935թ.-ին Ադրբեջանում Բաքվի ԿԿ ԿԿ երկրորդ քարտուղարն էր: 1935–36թթ. եղել է ՀԿ(բ)Կ ԿԿ երկրորդ քարտուղար, որպես երկրորդ քարտուղար Հայաստան է ուղարկվել Բերիայի կողմից, ՆԳԺԿ նորանշանակ ժողկոմ Խաչիկ Մուղդուսու հետ մասին, Հայաստանում ընկալվել է որպես «Բերիայի մարդը», ում գլխավոր առաքելությունը կրկին Բերիայի կողից նշանակված ՆԳԺԿ ժողկոմ Խաչիկ Մուղդուսու և կուսակցության Երևանի քաղաքային կոմիտեի քարտուղար Ստեփան Ակոպովի հետ միասին Խանջյանին վերահսկելը, ուղղորդելը և Բերիային Հայաստանի ներքին հարաբերությունները զեկուցելն էր (ՀԱԱ, Ֆ.1191, Ց.12, Գ.2115, թթ.156–157): Խանջյանի մահից հետո՝ 1936–37թթ. ԿԿ առաջին քարտուղար, գլխավորել է Խանջյան-

նի սպանությունից հետո ահաբեկչության ու բռնությունների ալիքը, երբ բազմաթիվ կուսակցական ու պետական գործիչներ, մտավորականներ ձերբակալվել, գնդակահարվել կամ աքսորվել են: Ձերբակալվել է Երևանում 23.09.1937, տարվել Մոսկվա, ձերբակալության պաշտոնական որոշումը եղել է 14.12.1937 ԽՍՀՄ ՆԳԺԿ-ի կառույց ՊԱԳՎ (Պետական անվտանգության գլխավոր վարչություն) կողմից, մեղադրանքը՝ ՌՍՖՖՀ քրեական օրենսգրքի 58/2, 19-58/8 և 19-58/11 հոդվածներ, որպես «ազգայնական, աջ տրոցկիստական կազմակերպության անդամ», դատավճիռը՝ 28.07.1938, գնդակահարություն (ՀԱԱ, Ֆ.1191, Ց.12, Գ.2114, 2115, 2116, 2117, 2118, 2119, 2120):

- [43] Խոսքը Չարենցի՝ 1933թ. հրատարակված «Գիրք ճանապարհի» ժողովածուի «Պատգամ» բանաստեղծության մասին է, որի մեջ մեզոստիքոսով գաղտնագրված է բուն պատգամը: Բանաստեղծության բոլոր տողերի առաջին բառի երկրորդ տառերը ուղղահայաց կազմում են «Ով հայ ժողովուրդ, քո միակ փրկությունը քո հավաքական ուժի մեջ է» նախադասություն-պատգամը: Այս պատգամը խիստ գաղտնի էր պահվում: Առանց այդ էլ «Գիրք ճանապարհի» ժողովածուն մեծ աղմուկ էր հանել, պաշտոնական գաղափարաբաններն այն համարում էին նացիոնալիստական, հրատարակվել էր միայն Խանջյանի անձնական պնդմամբ: 1936թ. նոյեմբերի 16-ին Չարենցի հարցաքննության ժամանակ նրան ուղղակի հարցնում են այդ գաղտնագրված պատգամի մասին, պնդելով պատասխանել նաև այն հարցին, թե արդյո՞ք դա դաշնակցական հակահեղափոխական լոզունգ չէ, ումի՞ց կամ ինչի՞ց է Չարենցն ուզում «փրկել հայ ժողովրդին» և ինչո՞ւ է դա փաստացի գաղտնագրված (այս հարցի հիմնալի վերլուծությունը տես *Ս.Գրիգորյան, Եղիշե Չարենցի «Պատգամ»* իբրև մեզոստիքոս, <<http://cultural.am/hy/norutyunner/hodv-acner/egishe-charenci-patgamn-ibrev-mezostiqos>>): Չարենցն ստիպված պատասխանում է, որ այն չի կարող դաշնակցական լոզունգ լինել, քանի որ «ժողովուրդ հասկացողությունը սկզբունքորեն հակառակն է դաշնակցականների կողմից կիրառվող ազգ հասկացությանը», և որ ինքն այն գրել է 1933թ., երբ Հայաստանի լեռնային շրջանների գյուղական բնակչությունը աղետալի վիճակում էր և ինքը գտնում էր, որ դրա պատճառը Հայաստանի վատ դեկալարներն են, որոնցից էլ պետք էր փրկել ժողովրդին: Իսկ Պատգամի այդ գաղտնագրին ինքն անձամբ տեղյակ էր պահել միայն Ակսել Բակունցին և գրաքննադատ Ս.Հարությունյանին (ՀԱԱ, Ֆ.1191, Ց.1, Գ.960, ԹԹ.117–118): 1937թ. մարտի 1-ին ԽՍՀՄ Գլավլիտը «Գաղտնի» մակագրությամբ տեղեկացրել էր ԽՍՀՄ ԿԿ գլխավոր գաղափարախոս Ա. Ժդանովին, որ «Հայ բանաստեղծ Չարենցի 1933թ.-ին Երևանում լույս տեսած «Գիրք ճանապարհի» ժողովածուի «Պատգամ» բանաստեղծության տողերի երկրորդ տառերն ուղղահայաց ընթերցելու դեպքում գաղտնի նացիոնալիստական կոչ է բացահայտում՝ «Ո՛վ հայ ժողովուրդ, քո միակ փրկությունը քո հավաքական ուժի մեջ է» («Չարենցապատում ըստ անտիպ վավերագրերի. Հ.Բախչինյանի հրապարակումներով, մեկնաբանությամբ և ծանոթագրություններով», Եր., «Սարգիս Խաչենց», 1997): Դժվար է ասել, թե եթե 1936թ. նոյեմբերի 16-ին ՆԳԺԿ-ին արդեն հայտնի էր այդ գաղտնիքը, ինչո՞ւ է գլավլիտն այդքան ուշ, ամբողջ չորս ամիս անց, այդ մասին տեղեկացրել Ժդանովին:

Պետք է ենթադրել, որ Մարո Ալազանի այդ հանդիպումը Չարենցի հետ եղել 1936 թ. նոյեմբերի 16-ից առաջ, երբ Չարենցին արդեն հարցաքննել էին ՆԳԺԿ-ում Բակունցի, Ալազանի, Դրաստամատ Տեր Սիմոնյանի, Ա. Եղիազայանի և այլոց «ցուցմունքների» հետքերով, և հարցրել նաև «Պատգամ»-ի մասին: Այլ կերպ ասած մինչև նոյեմբերի 16-ի հարցաքննությունը Չարենցը Մարո Ալազանից արդեն գիտեր, որ «Պատգամի»-ի գաղտնիքը բացահայտվել է:

- [44] Սերիկ (Սիրուհի) Ստեփանի Դավթյան (1893–1978), խորհրդային արվեստաբան, մանկավարժ, կուսակցական գործիչ, պետական աշխատող: Ակտիվ բոլշևիկյան հեղափոխական աշխատանքով զբաղվել է Բաքվում, ապա վերադարձել Հայաստան և նպաստել 11-րդ Կարմիր բանակի մուտքին: Եղել է Ներսիկ Ստեփանյանի առաջին կինը: Դեկավարել է լուսբաժնի Դիլիջանի և Էջմիածնի ՀԿ(Բ)Կ ԿԿ դպրոցական բաժինը, խմբագրել է «Ժողովրդական լուսավորություն» և «Հոկտեմբերիկ» ամսագրերը: Ձերբակալվել է 1937 թ., նստել է նախ Երևանի բանտում, ապա՝ կանանց գաղութում հենց Մարո Ալազանի հետ միասին: Ձերբակալվելուց հետո Սերիկ Դավթյանը ցուցմունք է տվել այն մասին, որ Հայաստանի Կոմկուի շատ աշխատողների մոտ կային ազգայնական, հակաբերիական տրամադրություններ: Մասնավորապես պատմել է այն մասին, որ երբ Բերիայի կողմից հրատարակվեց «Անդրկովկասի կոմունիստական կազմակերպությունների պատմության հարցի շուրջ» գիրքը («К вопросу об истории коммунистических организаций в Закавказье»), Հայաստանի պատասխանատու կուսակցականներ Մարտիկյանը և Դաշտոյանը Բերիային զրպարտում էին, ասելով, որ Բերիան Ստեփան Շահումյանին փոխարինում է Ստալինով: Նրանք գտնում էին, որ Անդրկովկասի կոմունիստական կազմակերպությունների ակունքներում ոչ թե Ստալինը, այլ Ստեփան Շահումյանն էր կանգնած, որ նա է հիմնադրել և ղեկավարել Կոմկուսը Անդրկովկասում: Բերիային հակադրվելու և Ստալինին Շահումյանով փոխարինելու համար այդ գրքի լույս տեսնելու օրերին Հայաստանի Կենտգործկոմի հատուկ որոշումով Ստեփանյանները բացվել է Ստեփան Շահումյանի տուն թանգարանը (Սերիկ Դավթյանի քննչական գործ, Հայաստանի Ազգային Արխիվ, Ֆ. 1191, Ց. 1, Գ. 1111, Թ. 16): Սերիկ Դավթյանի ցուցմունքներով հակավրացական, հակաբերիական ազգայնականներ էին շատ հայ կոմունստներ: 1937 թ. Սերիկ Դավթյանը 10 տարով աքսորվել է Մագադան: Միակ հայ կինն է, որ պատիժն ստացել է Ստալինյան ցուցակներով: Աքսորավայրից նա դիմումներ է հղել Մոսկվա՝ ԿԿ պատասխանատու անձանց, գրել է, որ իրենից ցուցմունքները կորզել են բռնություններով, ինքը հղի էր, ամառային շոգին երկարատև հարցաքննություններին խմելու ջուր չէին տալիս, քնությունների ընթացքում կիսաուշագնաց վիճակում էր, յոթ ամսվա հղիությունն ավարտվել է վիժումով, և ինքը ստիպված է եղել «խոստովանել», որ Հայաստանի լուսժողկոմ Արտո Եղիազարյանի կողմից ներքաշվել է հակահեղափոխական կազմակերպության մեջ (Սերիկ Դավթյանի քննչական գործ, ՀԱԱ, Ֆ. 1191, Ց. 1, Գ. 1111, Թ. 47–48):

- [45] 1937 թ. աշնանը Հայաստանի ՆԳԺԿ-ն իրականացնում է բռնադատված հայ քաղաքական ակտիվի և մտավորականների կանանց զանգվածային ձերբակալություններ: Այս կանանց հիմնականում «Չմատնելու» մեղադրանք էր ներկայաց-

վում և մեղադրական եզրակացության մեջ մասնավորապես նշվում էր, որ ՆԳԺԿ աշխատակիցների կողմից բացահայտվել և լիկվիդացվել է Հայաստանում հակա-խորհրդային, ազգայնական, աջ-տրոցկիստական կազմակերպություն, որն իր առջև նպատակ էր դրել Հայաստանն անջատել ԽՍՀՄ-ից և ստեղծել բուրժուա-ազգայնական պետություն: Ձերբակալվածների կանանց մեղադրանք էր առաջադրվում, որ նրանք իշխանություններին չեն մատնել իրենց ամուսինների հանցավոր գործունեությունը, այսինքն՝ հանցագործություն էին կատարել: Սա ողջ ԽՍՀՄ-ում ընթացող հերթական ռեպրեսիվ կամպանիան էր: 1937թ. օգոստոսի 15-ին ՆԳԺԿ-ի ժողկոմ Նիկոլայ Եժովի կողմից ստորագրել էր «Հայրենիքի դավաճանների կանանց և երեխաների ռեպրեսիաների մասին» № 00486 հրամանը, որը տարածվում էր 1936 օգոստոսի 1-ից հետո ձերբակալված և Ռազմական կոլեգիա-յի/Ռազմական տրիբունալի կողմից պատժի առավելագույն (գնդակահարություն) և երկրորդ (տաս և ավելի տարիների կալանք, աքսոր) կատեգորիային դատապարտված «հայրենիքի դավաճանների, աջ տրոցկիստական լրտեսական-դիվերսիոն կազմակերպությունների» անդամների կանանց և երեխաների վրա: Ձերբակալված կանանց և երեխաների ողջ ունեցվածքը բռանագրավվում է, բացի անհրաժեշտ սպիտակեղենից և վրայի հագուստից, ձերբակալվածն իր հետ վերցնում է անկողին: Ձերբակալվածների մեղադրական գործերում պարզապես գրվում էր ЧСИР – «Член семьи изменника Родины»-Հայրենիքի դավաճանի ընտանիքի անդամ»: Ձերբակալվածներից շատերը շուտով հայտնվեցին ԱԼԺԻՐ կոչված գաղութ-կալանավայրում (А.Л.Ж.И.Р – Акмолинский лагерь жён изменников Родины – Հայրենիքի դավաճանների կանանց Ակմոլինսկի ճամբար), որը փաստացի Կարագանդայի ուղղիչ-աշխատանքային գաղութի 17-րդ կանացի հատուկ բաժանմունքն էր և գործել է Ղազախստանի Ակմոլինսկի մարզում 1938–1953թթ.: Հայաստանից ի թիվս այլոց այնտեղ են հայտնվել նաև Խանջյանի, Բակունցի, Չարենցի կնայք: Աքսորվել է նաև Ներսիկ Ստեփանյանի կինը՝ Թագուհի Ծաղիկյանը, ով աքսորից վերադառնալուց հետո ինքնասպան է եղել:

- [46] Հազիվ թե Մարո Ալազանն իմանար, բայց քաղաքական մեղադրանքներով հայրերի/ամուսինների/եղբայրների պատճառով զավակների, կանանց, քույրերի ձերբակալություններ Հայաստանում եղել են Հայաստանի խորհրդայնացման հենց սկզբից: 1920թ. դեկտեմբերին նախ Չեկայի, ապա Երևանի բանտում են հայտնվել Դաշնակցական խորհրդարանի անդամ Հակոբ Տեր Հակոբյանի կին Մանուշակը 3–4 օր առաջ ծնված երեխայի հետ միասին, նորահարս, երեխայի ծննդյանն սպասող տիկին Այվազյանը (ծննդաբերել է ձերբակալվելուց երեք-չորս օր անց), 13–14 տարեկան դպրոցական Գոհարիկ Վարդանյանը, ըստ էության որպես պատանդներ, տիկին Մանուշակը և տիկին Այվազյանը՝ բոլշևիկների կողմից չգտնվող ամուսինների, անչափահաս Գայանե Վարդանյանը՝ հոր համար, օրիորդ՝ Զառաֆյանը, Լևոն Շանթի պատվիրակության հետ միասին Մոսկվա մեկնած Զառաֆյանի քույրը՝ եղբոր պատճառով, ևս մեկ օրիորդ՝ Մ.Թեոսյանը՝ Խորհրդարանի մեքենագրուհու քույրը լինելու պատճառով: Նրանք համարել են Չեկայի բանտում գտնվող մյուս քաղբանտարկյալ կանանց թիվը՝ դաշնակցական Եղիսաբեթ Ստամբոլցեան, Սաթո Հակոբյան, Հայկանուշ Ղարիբյան, Եվգենիա Սարգսյան ևն.: Բանտի մյուս քաղբանտարկյալների հետ նրանք վերապրել են բանտարկյալների

1921թ.փետրվարի 17-ի սպանդը և ազատվել փետրվարի 18-ին՝ փետրվարյան ապստամբության հետևանքով (Էլլեն Բիզանդ (Եղիսաբեթ Ստամբուլցեան), Հայոց ինքնավար Երեսնի «Չեկայի» բանտում, «Հայրենիք», Բոստոն, 1965, թիւ 8, էջ 113, թիւ 9, էջ 42–54):

- [47] Արշակ Չոպանյան – (1872–1954), գրող, թարգմանիչ, հրապարակախոս, քաղաքական և հասարակական գործիչ, «Ռամկավար» կուսակցության անդամ: Ա. Չոպանյանը դեռևս 19-րդ դ. վերջերից հայտարարում էր իր ռուսական կողմնորոշումը և հետագայում հավանությամբ էր վերաբերում Խորհրդային Հայաստանի գոյությանը և Հայաստանի թեկուզ փոքր ինքնավարության հեռանկարը կապում էր Ռուսաստանի հետ: Թե ինչու էր Փարիզում ապրող Արշակ Չոպանյանի նկարը տեղ գտել Խորհրդային Հայաստանի «Ժողովրդի թշնամի» մտավորականների շարքում՝ հասկանալի է դառնում Խանջյանի սպանությունից տաս օր անց, Թիֆլիսում հրատարակվող «Заря Востока» թերթի հուլիսի 20ին հրատարակված «Փոշիացնել սոցիալիզմի թշնամիներին!» Բերիայի ջախջախիչ հոդվածից: «Հիմա արդեն պարզվել է, — գրում է Բերիան, — որ Խանջյանը տարիներ շարունակ պարբերաբար նամակագրություն է ունեցել արտասահմանում (Փարիզում) գտնվող հայկական հակահեղափոխական բուրժուանացիոնալիստական «Ռամկավար» կուսակցության հայրնի ներկայացուցիչ «ոմն» Չոպանյանի հետ: Այդ գրագրությունը Խանջյանը թաքցրել է կուսակցությունից: Խանջյանին ուղարկվող նամակներում այդ Չոպանյանը հակահեղափոխական, նացիոնալիստական «խորհուրդներ» է տվել Խանջյանին: ...1936թ. նամակում նոր Սահմանադրության առիթով Չոպանյանը խորհուրդ է տվել Խանջյանին դնել սահմանների վերանայման և ընդարձակման հարցը: Նա գրում է, որ խոսքը ոչ միայն Թուրքիային տրված Անիի, Արարատի, Կարսի և Սուրմալուի մասին է, այլև Ախալքալաքի, Ղարաբաղի, Նախիջևանի, որոնք միշտ Հայաստանի մաս են եղել: Խանջյանը ոչ միայն այս կարգի նամակներ է արացել, այլև հնարավոր է համարել դրանց պարասխանել և նույնիսկ հերքել այդ հակահեղափոխական խորհուրդներին... Խանջյանն ուղղակի հովանավորել է հայ մարավորականության, գրողների մի մասին՝ կապաղի նացիոնալիստական տարրերին»: Բերիայի հոդվածից հասկանալի է դառնում, թե որտեղ է թաքնված Հայկական «հակահեղափոխական կատաղի նացիոնալիզմը»՝ դա Հայաստանի խորհրդայնացման շրջանում Հայաստանի դեմ ռուս-թուրքական պատերազմի հետևանքով Թուրքիային և Ադրբեջանին անցած հայկական տարածքների վիճարկման հնարավորության հարցն էր: ԽՍՀՄ ստալինյան ռեպրեսիաները հիմնալի հնարավորություն էր հայերի գլուխը այդ «վտանգավոր նացիոնալիզմից» մաքրելու:

- [48] 1937թ. ամռանը Սահակ Տեր Գաբրիելյանի սպանություն/ինքնասպանությունից հետո տեղի էր ունեցել ՀԿ(բ)Կ ԿԿ սեպտեմբերյան պլենումի նիստը, որից հետո ձերբակալվել էին նաև Խաչիկ Մուղդուսին, Աղասի Խանջյանին ԿԿ առաջին քարտուղարի պաշտոնում փոխարինած Ամատունի Ամատունին՝ Վարդապետյանը, և երկրորդ քարտուղար Ստեփան Ակոպովը: Օգոստոսին սկսվել էր Եռյակների կազմումը և բռնությունների նոր ալիք: ՀԿ(բ)Կ ԿԿ սեպտեմբերյան պլենումին մասնակցել էին նաև Մոսկվայից հատուկ հանձնարարությունով ժամանած Ա.Միկոյա-

նը և Գ.Մալենկովը: Մուդրուսուն և Ամատունուն ձերբակալելուց հետո տարել էին Մոսկվա, երկուսն էլ գնդակահարվել են Մոսկվայում 1938թ.:

Ուշագրավ է, որ Մարո Ալազանի հուշերում ոչինչ չկա Սահակ Տեր Գաբրիելյանի մահվան, Միկոյան-Մալենկով զույգի Հայաստան գալու, և առհասարակ բռնությունների նոր ալիքի մասին: Առնվազն Սահակ Տեր Գաբրիելյանի մահվան մասին նա անպայման պիտի իմացած լիներ: Ենթադրելի է, որ նույնիսկ երեսուն տարի անց, իր հուշերը գրելիս, Մարո Ալազանը շրջանցում է ինչ որ կոնկրետ իրողություններ, գուցե շարունակվող վախից, գուցե և ինչ որ անձնական նկատառումներով: Բոլոր դեպքերում այս ալիքն արդեն տարածվում էր ձերբակալվածների կանանց վրա, և Մարո Ալազանը, անազատության մեջ ապրած լինելով հենց կանանց հետ, ավելի շատ հիշում և գրում է նրանց մասին:

[49] Արմիկ Խուրդոյան – քննչական գործում ազգանունը գրված է Խուրդոյան-Գասպարյան-Մելոյան: Ձերբակալվել է 1937թ. դեկտեմբերի 14-ին ամուսնու՝ Գասպար Մելոյի Գասպարյանի ձերբակալությունից մեկ տարի 3 ամիս անց: Ամուսինները երկուսն էլ արևմտահայեր էին, Ցեղասպանությունից փախստականներ: Արմիկ Խուրդոյան-Մելոյան-Գասպարյանին մեղադրանք է առաջադրվել Քրեական օրենսգրքի 69-րդ հոդվածով, «հայրենիքի դավաճանի ընտանիքի անդամ», դատավճիռը կայացվել է 26.03.1938թ.՝ ութ տարով ազատազրկում ուղղիչ աշխատանքային գաղութում: Նույն օրը նույն դատավճռով որոշում է կայացվել նաև Դրաստամատ Տեր Սիմոնյանի կնոջ՝ Արաքսյա Սիմոնյանի, Ակսել Բակունցի կնոջ՝ Վարվառա Բակունցի, Բաղիկյան Գուրգենի կնոջ՝ Բատիկյան Մարգոյի համար: Ըստ դատական որոշման Արմիկ Խուրդոյանը պիտի ուղարկվեր Տեմվազ (Մուդրովայի ինքնավար հանրապետության տարածքում գտնվող Տեմնիկովի ուղղիչ աշխատանքային գաղութ), բայց ըստ դատեր պատմածի՝ նա մյուսների հետ ուղարկվել է Արխանգելսկ (ՀԱԱ, Ֆ.1191, Ց.4, Գ.1875, 1876): Արմիկ Խուրդոյանի մասին տես նրա դստեր՝ Լենա Մելքոյանի պատմությունը սույն գրքի հավելվածում:

[50] 1937թ. ձերբակալվելուց հետո Նշան Մակինցը ՆԳԺԿ քննիչին «խոստովանել է»՝ «Որպես Հայպետհրատի, ապա՝ ԿԿ հրատարակչության ղեկավար, մշակույթի ճակատում ես մասնակցել եմ հակախորհրդային վնասարարական կազմակերպության աշխատանքներին: Հրատարակչության և գրականության ոլորտն անմիջականորեն ղեկավարող Խանջյանի ցուցումներով ... հրատարակչական ոլորտում տարվում էր բացառապես ազգայնական քաղաքականություն: Այդ քաղաքականությունն իրագործում էինք ես և պետհրատի նախկին ղեկավար, կազմակերպության անդամ Էդվարդ Չոփոտյանը: Մենք լայնորեն հրատարակում էինք այդ կազմակերպության անդամների՝ Չարենցի, Բակունցի, Ալազանի, Թոթովենցի և այլ հակասովետական գրողների նացիոնալիստական ստեղծագործությունները»: Ձերբակալվել է 14.07.1937թ., որպես հակասովետական կազմակերպության անդամ, ՀՀ Քրեական օրենսգրքի 59, 64, 65, 68 հոդվածներ, դատավճիռը՝ 17.07.1938թ., գնդակահարություն (ՀԱԱ, Ֆ.1191, Ց.3, Գ. 1734, 1735, 1736):

[51] «Սասունցի Դավիթ» էպոսի հազարամյակը նշվել է 1939թ., սակայն դրան նախապատրաստվում էին շատ վաղուց՝ Աղասի Խանջյանի գլխավորությամբ: Էպոսի հազարամյակի նշման քննարկումներին մասնակցողներից շատերն էին 1936–1937թթ. բռնությունների զոհ դարձել՝ գնդակահարվել, սպանվել, արքայրվել: Դե-

նևս 1933թ. դժվարությամբ, բազմաթիվ խոչընդոտներով հրատարակված Չարենցի «Գիրք ճանապարհի» ժողովածուում հրատարակվել է նաև Էպոսի հերոսներից մեկի՝ Չարենցի մշակած Դավթի ճյուղը՝ «Սասունցի Դավիթ» էպոսը (տես «Մեվան» հրատարակչության կողմից 1959թ. վերահրատարակված «Գիրք ճանապարհի»-ն, որը նույնությամբ կրկնում է 1934թ. «Պետական հրատարակչություն» հրատարակությունը, էջ 9–40): Դա հենց այն Դավիթն է, որի կերպարը մեզ հարազատ է Էպոսի հազարամյակին՝ 1939թ. հրատարակված հորեյանական համահավաքից. Սասունում քառասուն տարի իշխած Առյուծ Մհերի որդի Դավիթին հոր մահից հետո նենգ իշխանները Ձենով Օհանի գլխավորությամբ ուղարկում են հովվության, և իրենք տիրանում են Մհերի ունեցվածքին ու իշխանությանը: Այս պոեմում է, որ Սասնա ժողովրդից միայն Դավիթն է, որ չի անցնում Մսրա Մելիքի թրի տակով, վոնդում է նրա հարկահավաքներին և, հայրական գենքը գտնելով՝ սպանում է Մսրա Մելիքին և Սասունն ազատում նրանից: Չարենցը էպոսի տարբեր պատումներից հավաքած բազմաթիվ առաքինություններով է օժտել Դավիթին՝ մեծահոգություն, ասպետականություն, զիջողամտություն, ներողամտություն, անվեհերություն, ազնվություն: Նույնիսկ հարձակվելիս նախապես զգուշացնում է՝

— Վեր կացեք, ելէք, զօրքեր քնած,

Որ չասէք յետոյ, թէ մենք քնած՝

Դաւիթը գող-գող եկաւ գնաց:

Պոեմը Չարենցի թե գեղագիտական, թե փիլիսոփայական հանճարի դրսևորումներից մեկն է: Բայց 1939թ. հորեյանական հրատարակությունում Չարենցի անունն, իհարկե, չի հիշված, նախաբանում գրված է, որ «Դավթի ճյուղը» մշակողը Գևորգ Աբովն է: Նույն Աբովը, ով տևական ժամանակ պայքարում էր Չարենցի «Գիրք ճանապարհի» ժողովածուի դեմ՝ այն նացիոնալիստական անվանելով, մինչև հասավ նրան, որ այդ գիրքն արգելվեց և հավաքվեց գրադարաններից: Տարբեր, բայց նաև նման ճակատագիր էր սպասվում Երվանդ Քոչարի քանդակած Սասունցի Դավիթ արձանին: Անհավատալի կարճ ժամանակում՝ 18 օրում Երվանդ Քոչարը հասցրեց պատրաստել հրաշալի արձանի գիպսե տարբերակը, այն տեղադրվեց կայարանամերձ հրապարակում, «մասնակցեց» էպոսի հազարամյա հորեյանի հանդիսություններին, բայց երկու տարի անց, Քոչարի ձերբակալությունից հետո, 1941 թվականին արձանը ոչնչացվեց: Քանդակագործին առաջադրված մեղադրանքներից մեկն այն էր, որ «մերկացրած սրով հեծյալը նայում է բարեկամ Թուրքիային»: Ստալինի մահից հետո, երբ սկսվել էր ռեաբիլիտացիան, 1957 թվականին որոշվեց արձանը վերականգնել, և աքսորից վերադարձած Քոչարը վերստեղծեց իր գլուխգործոցը: Արձանի բացումն իրականացվեց 1959թ. դեկտեմբերի 3-ին, խոնարհ լույությամբ, առանց հանդիսավորության, միայն բազմաթիվ սասունցիներ էին հավաքվել և ուրախությամբ պարում էին իրենց համար այդ չափազանց կարևոր դեպքի և շատ սիրելի արձանի շուրջ:

- [52] Ալեքսանդր Ֆադեև (1901–1956), ռուս խորհրդային գրող, հասարակական գործիչ, լրագրող և ռազմական թղթակից, սոցիալիստական ռեալիզմի հիմնական ներկայացուցիչներից, «Երիտասարդ գվարդիա»-ի հեղինակը: Կանգնած է ԽՍՀՄ Գրողների միության կազմակերպման ակունքներում, 1934–39թթ. եղել է ԽՍՀՄ Գրող-

ների միության նախագահի տեղակալ, 1939–44թթ.՝ քարտուղար, 1946–54թթ.՝ Գլխավոր քարտուղար և խորհրդի նախագահ, 1954–56թթ.՝ Խորհրդի քարտուղար: Որպես ԽՍՀՄ Գրողների միության ղեկավար, Ֆադեևը փաստացի իրագործել է կուսակցության և կառավարության՝ իր գործընկերներ գրողներին վերաբերող որոշումները: Ֆադեևը փաստացի Մ. Զոշչենկոյի, Ա. Ախմատովայի և Ա. Պլատոնովի ոչնչացմանն ուղղված որոշումների իրագործողներից էր: 1949թ. «Պրավդայում» տպված «Հակահայրենասիրական թատերական քննադատների մասին» վերնագրով խմբագրական հոդվածի հեղինակներից էր, որն այնուհետև ընկավ ստալինյան «կոսմոպոլիտության դեմ» կամպանիայի հիմքում: Միաժամանակ, Ֆադեևն անկեղծ մասնակցություն է ունեցել և օգնություն ցուցաբերել իշխանությունների կողմից չսիրված գրողների՝ Բ. Պաստերնակին, Ն. Զաբոլոցկուն և Լ. Գումիլյովին, դրամական օգնություն է ցուցաբերել միջոցներից զրկված Զոշչենկոյին և Պլատոնովին: Դատելով Վահրամ և Մարո Ալազանների հուշերով, նա գործնական օգնություն է ցուցաբերել նաև Ստալինի մահից հետո աքսորներից հայ գրողների՝ Ալազանի, Մահարու, Վաղարշակ Նորենցի ազատումների արագացմանը: Համարվում է, որ Ֆադեևը ծանր էր տանում ռեպրեսիաների շրջանի իր երկվորյունը և կյանքի վերջին տարիներին շատ էր խմում: Կյանքն ավարտել է ինքնասպանությամբ՝ թողնելով Կոմունիստական կուսակցության Կենտրոնական կոմիտեին ուղղված նամակ, որն առգրավվել է ՊԱԿ-ի կողմից և առաջին անգամ հրապարակվել միայն 1990թ.: Նամակում նա մասնավորապես ասում է «Կյանքս շարունակելու իմաստը չեմ տեսնում, որովհետև արվեստը, որին կյանքս եմ նվիրել, կործանվել է կուսակցության ինքնավստահ-անգրագետ ղեկավարության կողմից և այժմ այլևս հնարավոր չէ ուղղել...Վերջին հույսս այս մասին երկիրը ղեկավարող մարդկանց հայտնելն էր, բայց արդեն 3 տարի է, չնայած խնդրանքներիս, ինձ անգամ ընդունել չեն կարող»: Հնարավոր է, որ նա ծանր էր տանում նաև ետստալինյան շրջանի նոր իշխանությունների կողմից շրջանցված լինելու փաստը:

[53] Իրականում բանտից կամ աքսորից վերադարձող քաղաքականներին արգելվում էր մայրաքաղաքում կամ մայրաքաղաքից հիսուն կիլոմետր շառավիղով մոտ բնակավայրերում ապրել: Հայաստանում աքսորից վերադարձող քաղաքականներին ամենից ավելի հաճախ ուղարկում էին մայրաքաղաքից հյուսիս՝ Սևան, Բասարգեչաք, Կիրովական ևն, բայց որոշ դեպքերում, եթե հնարավոր էր, չնկատելու էին տալիս ավելի մոտ բնակավայրերում հաստատվելու դեպքերը: Պետք է ասել, սակայն, որ Մարո Ալազանը թերևս չգիտեր, որ ամուսնու՝ Վահրամ Ալազանի դատավճռում պատիժը ոչ միայն 10 տարվա բանտային կալանավորումն էր, այլև լրացուցիչ 5 տարով քաղաքական իրավունքներից զրկումը: Դա իր հերթին միայն ընտրության իրավունքի զրկում չէր, գործնականում բազմաթիվ սոցիալական սահմանափակումներ ուներ՝ աշխատանքի, արհմիության անդամության, մթերքի ձեռք բերման ևլն: Հատկապես ետպատերազմական տարիներին, նորմավորված մթերքի պայմաններում դրանք լուրջ զրկանքներ էին:

[54] Երվանդ Հովակիմի Շահագիզ (1856–1951), գրականագետ, պատմաբան, ազգագրագետ, մանկավարժ, 1944-ից՝ բանասիրական գիտությունների դոկտոր: Ծնուն-

դով՝ Աշտարակից: Ե.Շահազիզը Մոսկվայի Լազարյան ճեմարանն ավարտելուց հետո աշխատել է Ռուսաստանում, տևական ժամանակ՝ Նոր Նախիջևան/Դոնի Ռոստովում, և միայն 1922 թվականին է եկել Երևան՝ Ալ. Մյասնիկյանի հրավերով: Մասնակցել է Խորհրդային Հայաստանի կենտրոնական պատմամշակութային թանգարանի ստեղծման աշխատանքներին, համալրել այն նաև Նոր Նախիջևանից բերած արխիվային նյութերով: 1938 թվականից գրականության ինստիտուտի գիտաշխատող էր: Վաստակաշատ գիտնականը բազմաթիվ ուսումնասիրությունների հեղինակ է՝ Միքայել Դազարյան Նալբանդյանց, Նոր Նախիջևանի հայկական գաղթավայրի պատմությանը, ազգային սովորություններին և ավանդույթներին վերաբերող «Նոր-Նախիջևանը և նոր-նախիջևանցիք» աշխատանքը, «Հին Երևանը», «Դիվան խաչատուր Աբովյանի», «Աշտարակի պատմությունը» ևլն: Երվանդ Շահազիզը Ներսես Աշտարակեցի (Թորոս Հարությունի Շահազիզյան) կաթողիկոսի մեծ գերդաստանից էր և որոշ իմաստով շարունակելով նրա գործը, գրել է «Չերքեզիա կամ Չերքեզիստան և չերքեզահայք» չափազանց կարևոր աշխատանքը (Ներսես Աշտարակեցին է օժանդակել չերքեզախոս ցեղախմբերի մեջ հարյուրամյակներ ապրած չերքեզահայերին իջնել Կուրան գետի ափ և 1839թ. հիմնել Արմավիր քաղաքը, որը կաթողիկոսի առաջարկով այդպես կոչվեց Հայաստանի առաջին մայրաքաղաք Արմավիրի պատվին, – տես Аракелян Г. С. Черкесоган (историко-этнографическое исследование), «Кавказ и Византия», вып. 4, изд. АН Армянской ССР, Ереван, 1984, стр. 28-129): Աշտարակ քաղաքից Շահազիզյանների գերդաստանից շատերն են զոհ գնացել ստալինյան բռնաճշմունքներին:

- [55] Յոսիֆ Գրիշաշվիլին և Գեորգի Լեոնիձեն հայտնի են Ստալինին նվիրված իրենց ստեղծագործություններով: Խորհրդային Վրաստանի 25-ամյակի կապակցությամբ Գրիշաշվիլին հրապարակել է Ստալինին նվիրված բանաստեղծությունների ժողովածու՝ «Չեմ դադարի երգել քեզ», իսկ Լեոնիձեն եղբայրը բռնադատվել է 1936թ., որից հետո բանաստեղծը գրել է Ստալինին իր հավատարիմ հպատակությունը հայտնող բանաստեղծությունների մի ամբողջ շարք: 1945թ. Գրիշաշվիլուն շնորհվել է Հայկական ԽՍՀ արվեստի վաստակավոր գործչի կոչում՝ «Մայաթ Նովա» մենագրության համար: Նա նաև վրացերեն է թարգմանել Հ.Թումանյանի և Ա.Շիրվանզադեի ստեղծագործությունները:
- [56] Ըստ պաշտոնական մարդահամարի նյութերի Բոգուչան գյուղը 1939թ. ուներ 2333 բնակիչ (Всесоюзная перепись населения 1939 года. Численность сельского населения СССР по районам, крупным селам и сельским населённым пунктам - районным центрам, – http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/rus_pop_39_4.php). 1939թ. մարդահամարի նյութերում առանձին նշվել է այսպես կոչված «спецконтингент»-ի, այսինքն՝ արքայականների թիվը՝ 47 մարդ: Բայց Բոգուչանը շրջկենտրոն էր, և իր շրջակա, իրեն ենթակա գյուղերն ունեին 10.900 բնակչություն, այդ թվում «спецконтингент»՝ 217 մարդ: 1959թ. մարդահամարի նյութերով Բոգուչանն ուներ 3843 բնակիչ (Всесоюзная перепись населения 1959г. Численность сельского населения РСФСР - жителей сельских населенных пунктов - районных центров по полу, – http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/rus59_reg3.php): Պարզ է, որ 1959թ. մարդահամարի ժամանակ արքայականներն արդեն ազատվել և հայրենիք էին

վերադարձել: 2002թ. Բոգուչանի բնակիչների թիվն իսկապես հասել է 11 386 մարդու (Всероссийская перепись населения 2002 года. Том.1, таблица 4. Численность населения России, федеральных округов, субъектов Российской Федерации, районов, городских поселений, сельских населённых пунктов - райцентров и сельских населённых пунктов с населением 3 тысячи и более):

- [56] Ստալինի մահից երեք շաբաթ հետո, 1953թ. մարտի 27-ին Կլիմ Վորոշիլովը ստորագրեց ԽՍՀՄ առաջին զանգվածային համաներման հրամանը: Այն հենց այդպես էլ հայտնի դարձավ՝ «Վորոշիլովյան համաներում», ավելի ուշ՝ «Բերիական համաներում», քանի որ նախաձեռնողը Լավրենտի Բերան էր իր՝ ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի նախագահ Գ.Մալենկովին գրած զեկուցագրով, որում ասվում էր, որ ԽՍՀՄ ԳՈՒԼԱԳ-ի զանազան ճամբարներում և գաղութներում պահվող 2,5 միլիոն ազատագրվածներից միայն 220 հազարն են պետության համար վտանգավոր հանցագործներ և ճիշտ կլինի անչափահասներին և մանր հանցագործներին, հատկապես մինչև հինգ տարի պատիժ ստացածներին ազատել: Ազատման հրամանը ըստ էության տարածվեց քրեականների՝ գրպանահատների, տնտեսական և զինվորական հանցագործների, ինչպես նաև հողի և կալանավայրում մինչև տասն տարեկան երեխա ունեցող կանանց վրա: Շատ արագ կալանավայրերից ազատվեցին մոտ մեկ միլիոն 200 հազար մարդ: Ողջ երկրում կտրուկ բարձրացավ հանցագործությունների՝ կողոպուտի, գողությունների, բռնությունների թիվը: Որոշ վերլուծաբաններ գտնում են, որ սա Բերիայի կողմից լավ մտածված ծրագիր էր՝ ապացուցելու համար «ամուր ձեռք» սահմանելու նոր ռեժիմի անհրաժեշտությունը, ուրիշները գտնում են, որ զանգվածային համաներումը լավ չէր ծրագրավորված փորձի պակասի պատճառով՝ աշխատատեղեր չէին ստեղծվել, ոստիկանությունը չէր նախապատրաստվել, քանակապես չէր բավարարում և այլն:
- [57] Ամենայն հավանականությամբ խոսքը Լենվել Մարությանի (1904–1968թթ.) մասին է, որը Մահարու և Ալազանի սերնդակից, Ցեղասպանությունից փրկված վանեցիներից էր, լրագրող, թարգմանիչ, ԽՍՀՄ Գրողների միության անդամ, 1930-ականներին՝ բաժնի վարիչ «Խորհրդային Հայաստան» թերթում: Լենվել Մարությանը առաջին անգամ ձերբակալվել է 11.05.1937թ. «վրաց ժողովրդի, ընկեր Բերիայի սկստմամբ արել է հակահեղափոխական, ազգայնական արտահայտություններ, գովել է Խանջյանին, Ստալինին համեմատել է Հիտլերի և Մուսոլինի հետ»: 22.11.1937թ. Եռյակի կողմից դատապարտվել է 10 տարվա ուղղիչ աշխատանքային ճամբարի Ուզբեկստանի Կերմինե կայարանի Նարայ սովխոզի Առաջին գաղութ, ազատվել է 11.05.1947թ.: Երկրորդ անգամ ձերբակալվել է 28.05.1949թ. հակասովետաան դաշնակցական կազմակերպության անդամության մեղադրանքով, 09.10.1949թ. վճռով ցմահ աքսորվել է Կրասնոյարսկի մարզի Աբանսկի շրջանի Աբան գյուղ: Ազատվել է 20.07.1954թ. (ՀԱԱ, ֆ. 1191, Ց. 1, Գ. 28, 29, 30, 31):
- [58] Ագասֆեր (լատիներեն Ahasverus), փոխաբերական՝ հավերժական թափառումների դատապարտված մարդ: Միջնադարում առաջացած քրիստոնեական ավադազրույցի համաձայն իր ծանր խաչը շալակած խաչելության գնացող Հիսուսը ճանապարհին հենվում է տներից մեկի պատին, բայց Ագասֆեր անունով տանտերը արգելում է՝ «գնա, գնա, ինչ ես հանգստանալու տեղ փնտրում»: «Լավ, — ասում է

Հիսուսը, — բայց դու էլ ամբողջ կյանքում պիտի գնաս, պիտի հավերժ թափառես երկրի վրա»։ Ավանդազրույցի համաձայն Ագասֆերը դատապարտված էր թափառելու մինչև Տիրոջ երկրորդ գալուստը։ Ըստ միջնադարյան աղբյուրների նրան հանդիպողներ են եղել աշխարհի տարբեր երկրներում և նույնիսկ հետը խոսել են։ Նա իբրև թե խոսում էր աշխարհի բոլոր լեզուներով։ 13-րդ դարի անգլիական մի ժամանակագրության համաձայն Հայաստանից գնացած մի արքեպիսկոպոս պատմել է, որ այդ պահին հավերժ թափառաշրջիկը Հայաստանում է, իմաստուն և զուսպ մարդ է, շատ բան գիտի, տեղյակ է հազարամյա պատմության մանրամասներին և հիշում է առաքյալներին։ Թափառումների դատապարտված «հավերժական հրեայի» այս ավանդազրույցը բազմաթիվ ստեղծագործական՝ երաժշտական, գրական, նկարչական ներշնչաբների աղբյուր է եղել։

[59] «Փռչիացնել, հողմացրիվ անել ժողովրդի թշնամիներին» հողվածի հեղինակ ասելով նկատի ունեին Լավրենտի Բերիային։ Խանջանի մահից հետո, «Заря Востока» թերթի 1936թ. հուլիսի 20-ին հատարակվել էր Բերիայի «Փռչիացնել սոցիալիզմի թշնամիներին», իսկ օգոստոսի 19ին «Правда» թերթում՝ «Փռչիացնել, հողմացրիվ անել սոցիալիզմի թշնամիներին» հողվածները, որոնցում նա մերկացնում էր «հայկական հակահեղափոխական նացիոնալիզմը»։ Հայկական «հանցավոր նացիոնալիզմի» էությունը, ըստ այդ հողվածների, նախ և առաջ Հայաստանի խորհրդայնացման շրջանում Թուրքիային և Ադրբեջանին անցած հայկական տարածքների վիճարկման հնարավորության հարցն է։ Այդ հողվածները «Փռչիացնել, հողմացրիվ անել ժողովրդի թշնամիներին» վերափոխմամբ թևավոր էր դարձել 1936–37թթ. Խորհրդային Հայաստանի մամուլի համար։ Օր չէր անցնում, որ Մուդրուսու գրասենյակը՝ ՆԳԺԿ-ն նորանոր «ժողովրդի թշնամիներ» չմատուցեր Բերիային և «Խորհրդային Հայաստան» թերթը չպահանջեր «Փռչիացնել, հողմացրիվ անել ժողովրդի թշնամիներին»։

[60] Բերիայի բարեկամ Բագիրովն էլ թռավ, — Ադրբեջանի կենտկոմի քարտուղար Միրջաֆար Բաղիրովը Բերիայի մտերիմն էր Անդրկովկասի խորհրդայնացման պահից, ըստ որոշ հետազոտողների՝ նույնիսկ դեռևս Ադրբեջանի մուսաֆաթական կառավարման շրջանից։ Վրաստանի ԲԴՎ-ի աշխատակից, հետագայում Հայաստանում զանազան պաշտոններ զբաղեցրած Բերիայի դրածո Ժորա Ծատուրովի վկայությամբ քանի դեռ Բերիան աշխատում էր Անդրֆեդերացիայի ՊԲՎ-ի (Պետական քաղաքական վարչություն, որը վերաճեց ՆԳԺԿ-ի) ղեկավար, նա լավ հեղինակություն ուներ Վրաստանի և Ադրբեջանի ՊԲՎ-ներում, որոնց ղեկավար պաշտոններում իր մերձավորներն էին։ Այսպես, Ադրբեջանի ՊԲՎ-ում աշխատում էին Բաղիրովը, Սումբաթովը և ուրիշներ։ Իսկ Հայաստանի ՊԲՎ-ում Բերիային երկար ժամանակ չէր հաջողվում ղեկավար պաշտոնների դնել իր դրածոներին (ՀԱԱ, ֆ. 1191, Ց. 12, Գ. 2115, Թ. 148)։

Բերիայի՝ Անդրֆեդերացիայի ԿԿ ԿԿ քարտուղար ընտրվելուց մեկ տարի անց, 1933ին Բաղիրովը դարձել էր Ադրբեջանի ԿԿ ԿԿ առաջին քարտուղար, և ընդհուպ 1953ը Բերիան ու Բաղիրովը փոխադարձաբար նպաստել են միմյանց կուսակցական առաջխաղացմանը (Լ. Բերիայի հանցագործությունների՝ 1953ի քննության սեպտեմբերի 8ի Բերիայի հարցաքննության արձանագրությունը, վկա Մ. Բաղի-

րովի՝ հոկտեմբերի 29ի հարցաքննության արձանագրությունը (РГАСПИ, Ф.17, Оп. 171, Д.470, Л.215–225, <<http://istmat.info/node/22274>>); Մ.Բաղիրովի հանցագործությունների՝ 1954-ի քննության ապրիլի 9ի հարցաքննության արձանագրությունը (РГАСПИ, Ф.17, Оп.171, Д.474, Л.86-96, <<http://istmat.info/node/22310>>), հրատարակված «Политбюро и дело Берия» (<http://istmat.info/node/22125>): Ըստ Ժորա Ծատուրովի վկայության, Հայաստանում Սահակ Տեր Գաբրիելյանի մահվանից հետո Մոսկվայից հատուկ հանձնաժողով է եկել նրա մահվան հանգամանքները պարզելու (խոսքը 1937 թ. սեպտեմբերին Ստալինի կողմից Հայաստան ուղարկված Մալենկով-Միկոյան զույգի այցելության մասին է, որն իրականում ուղարկվել էր Սահակ Տեր Գաբրիելյանը մահվան հանգամանքների հետքերը վերացնելու-Հ.Խ.): Բերիան Բաղիրովի հետ միասին նույնպես եկել էին և մասնակցել են այդ հանձնաժողովի աշխատանքին» (ՀԱԱ, ֆ. 1191, Ց. 12, Գ. 2115, ԹԹ. 159–160): Սա բացառիկ տեղեկություն է, ուրիշ որևէ աղբյուրում չի հանդիպում: Նույնիսկ Միկոյանը, իր հուշերում մասնավոր անդրադառնալով այդ այցելությանը և Բերիայի Հայաստան գալուն, Բաղիրովի մասին ոչինչ չի գրում (А. Микоян. Так было, Москва: «Вагриус», 1999, գլուխ 46):

Բաղիրովը համարվում էր «Բերիայի մարդը», աշխատանքային մեթոդներով նրանից շատ չէր տարբերվում: Աղբրեջանում, որտեղ նրան տեղական Ստալին էին ընդունում և «հայր Բաղիրով», «սիրելի հայր Բաղիրով», «հարազատ հայր Բաղիրով» կոչում, նա համարյա բացարձակ տեր ու տնօրեն էր (Э. Р. Исмаилов. Власть и народ. Послевоенный сталинизм в Азербайджане. 1945–1953. Баку, Адильоглы, 2003, էջ 151):

1954 թ., երբ Բաղիրովի ձերբակալել և քննում էին նրա հանցագործությունները, նյութերում առկա են տեղեկություններ նաև Բաղիրովի՝ 1918 թ. Աղբրեջանի Ղուբայի շրջանում տեղի ունեցած հայկական ջարդերին մասնակցության մասին, ինչպես նաև հետագայում իր պաշտոնավարման ընթացքում այդ ջարդերի կազմակերպիչներին և խորհրդայնացումից հետո Աղբրեջանում մնացած օսմանյան թուրք սպաներին հովանավորելու մասին, սակայն դրանք մեղադրական եզրակացություններում չեն արտացոլվել:

1954 թ. ձերբակալված Բաղիրովը գնդակահարության է դատապարտվել 1956 թ. ապրիլի 26-ին:

- [61] Դժվար է ասել, թե ինչ նկատի ունի Մարո Ալազանը «կապիտալիստական վերահսկում» ասելով: Մեծ հավանականությամբ այս պատկերացումը ծնվել էր Բերիայի ձերբակալությունից հետո Բերիայի մեղադրական եզրակացության՝ խորհրդային ռադիոյով և տպագիր մամուլով շատ հաճախ կրկնվող տեղեկատվությունից: Լավրենտի Բերիայի գործով № 0029-53 մեղադրական եզրակացության համաձայն «մեղադրյալ Բերիան հավաքել է Սովետական պետության դեմ թշնամական դավաճանական դավադրական խումբ, որի նպատակն էր Ներքին գործերի միստրության մարմիններն օգտագործել Կոմունիստական կուսակցության և ԽՍՀՄ կառավարության դեմ ի շահ արտասահմանյան կապիտալի ...զավթել իշխանությունը, ոչնչացնել բանվորա-գյուղացիական կարգը, վերականգնել կապիտալիզմը և բուժուազիայի իշխանությունը» (Լավրենտի Բերիայի մեղադրական գործ,

ըստ հանցագործությունների ՌՍՖՍՀ Քրեական օրենսգրքի 58-1 «բ», 58-8, 58-13, 58-11 հոդվածների և «Բռնաբարության դեմ քրեական պատասխանատվությունն ուժեղացնելու մասին» ԽՍՀՄ Գերագույն Խորհրդի Նախագայության 1949թ, հունվարի 4-ի որոշման II մասի):

- [62] Կամո – (իսկական անունը՝ Սիմոն Արշակի Տեր-Պետրոսյան, 1882–1922): Հայ բոլշևիկ հեղափոխական գործիչ: Կամոյի կերպարը Խորհրդային տարիներին մատուցվում էր որպես նվիրյալ բոլշևիկ և ցարական բանտերի կտտանքների դեմ բացառիկ ինքնատիրապետում ունեցող մարդ: Խորհրդային Անդրկովկասում շատ քարոզվող բոլշևիկներից էր: Զոհված լինելով 1922թ. (ավտոլթարից, ետխորհրդային որոշ վերլուծաբանների կողմից ներկայացվել է վարկած նաև իբրև Ստալինի կողմից կազմակերպված սպանություն), Կամոն իշխանության համար պայքարում վտանգ չէր ներկայացնում և վաղ շրջանի այն քիչ բոլշևիկներից է, ում անունը չէր արատավորվել «ժողովրդի թշնամու» պիտակով: Ալազանի այս հիշողությունից տեսնում ենք, որ նրա ընտանիքի անդամներն, այնուամենայնիվ, իշխանություններին վտանգ են ներշնչել: Մեծ հավանականությամբ դա կապված էր Ստալինին Կովկասյան բոլշևիզմի ակունքներում տեղավորելու Բերիայի 1935–36 թթ. նախաձեռնության հետ, որով ետին պլան էին մղվում Ստեփան Շահումյանը և Կովկասյան բոլշևիկների նրա միջավայրը: Կամոն այդ շրջանի ակտիվ դերակատարներից էր և նրա ընտանիքի անդամները լավ գիտեին Կովկասյան բոլշևիզմի պատմությունը, որով կարող էին խանգարել առաջադրված խնդրին:
- [63] Աղասին, Սահակը, Օրախելաշվիլին, Գոգոբերիձեն ռեաբիլիտացիայի են ենթարկվել... Այս ցանկում Աղասին՝ Աղասի Խանջյանն է: Իրականում նրա «արդարացման» գործով շատ վատ են զբաղվել և նա «արդարացվել» է միայն 1956ին, ընդ որում ոչ թե դատական, այլ կուսակցական կարգով: 1956թ. հունվարի 13-ին ԽՍՀՄ գլխավոր դատախազ Ռ. Ա. Ռուդենկոն ԽՍՀՄ ԿԿ գրություն է ուղարկել Ա. Խանջյանի արդարացման վերաբերյալ: 1956թ. հունվարի 17-ին ԿԿ Նախագահությունը (արձանագրություն №182, կետ 18) որոշել է «ընդունել ԽՍՀՄ Գերագույն դատախազ ընկ. Ռուդենկոյի առաջարկությունը Ա. Գ. Խանջյանի արդարացման մասին, գրությունն ուղարկել Հայաստանի ԿԿ ԿԿ» РГАНИ (Российский государственный архив новейшей истории), Ф.3. Оп.8. Д.368. Л.50–53, հրատարակված է Реабилитация: как это было: Документы Президиума ЦК КПСС и другие материалы. В 3-х томах, Т.1. Март 1953-февраль 1956. Сост. Артизов А.Н., Сигачев Ю.В., Хлопов В.Г., Шевчук И.Н., М.: МФД (Международный фонд демократии), 2000, Т.1, notes 5, փաստաթուղթ №18: Համարվում է, որ Աղասի Խանջյանն արդարացվել է կուսակցակա կարգով (Реабилитация: как это было. Середина 80-х годов-1991. Документы Политбюро ЦК КПСС..., Т.3, МФД, М., 2004, էջ 670): Սահակը՝ Սահակ Տեր Գաբրիելյանն է, որի արդարացման համար 1954թ. հունվարի 19-ին ԽՍՀՄ ՆԳՆ Ս. Ն. Կրուզովին է դիմել է նրա կինը՝ Ա. Արզումանովա Տեր Գաբրիելյանը, ամուսնու կալանավորումը դիտարկելով որպես Բերիայի անձնական վրեժ (ՀԱԱ, Ֆ.1191, Ց.9, Գ.1077, Թ.140), բայց գործում արդարացման մասին որոշում չկա: Օրախելաշվիլիու և Գոգոբերիձեի գործերը քննվել էին Բերիայի գործի քննության ընթացքում և նրանք իսկապես արդարացվել էին 1954թ.:

[64] Դանիել (Դանուշ) Ալեքսանդրի Շահվեդյան (1882–1941), հեղափոխական շարժման ակտիվ մասնակից, կուսակցական ու պետական գործիչ, 1921 և 1924–1928 թթ. եղել է ՀԽՍՀ և Անդրֆեդերացիայի առևտրական ներկայացուցիչ Թուրքիայում, 1922–1923 թթ.՝ ՀԽՍՀ արդարադատության ժողկոմ, Ժողկոմխորհրդի նախագահի տեղակալ, դատախազ, 1928–1929 թթ. ՀԽՍՀ Կարմիր Խաչի ներկայացուցիչ Անգլիայում, Գերմանիայում և Բելգիայում: 1928 թ. թվականից աշխատել է ԽՍՀՄ արտաքին առևտրի ժողկոմատում: Համարվում է, որ Շահվեդյանը մեծ ավանդ ունի հայրենադարձության կազմակերպման գործում, չնայած իրականում հայ փախստականների ծավալուն ներգաղթ 1920-ականներ շատ դժվար էր իրականացնել թե ԽՍՀՄ, թե Անդրֆեդերացիայի բարձրագույն իշխանությունների կողմից խոչընդոտների, թե Հայաստանի Հանրապետության աղքատ տնտեսության պատճառով: 1922թ, նոյեմբերին Ռուսական Կոմունիստական (բոլշևիկեան) Կուսակցության (ՌԿ(բ)Կ) Անդրֆեդերացիայի Երկրամասային Կոմիտեի քարտուղար Ալեքսանդր Միասնիկովը (Մյասնիկեան) դիմել էր Խորհրդային Ռուսաստանի (դեռևս ԽՍՀՄ չկար) ղեկավարությանը՝ Ստալինին, Լենինին և Չիչերինին, խնդրելով նրանց հաշվի առնել Թուրքիայում մնացած հայերի աղետալի վիճակը և հարավորությունն ստեղծել, «Որպեսզի Կ. Պոլսից և ուրիշ վայրերից մինչև հիսուն հազար հայ արհեստավորներ հնարավորություն սրանս իրենց ունեցվածքով վերաբնակվելու Ռուսաստանի և Անդրկովկասի տարբեր քաղաքներում (РГАСПИ (Российский Государственный Архив Социально-Политической Истории), Ф.5. 8.2. Գ.108. Թթ.3 – 3 շրջ., – (Ю.Барсегов, Геноцид армян. Ответственность Турции и обязательства мирового сообщества, том 2, часть 1, Москва, 2003, էջ 593), – <http://genocide.ru/lib/barseghov/responsibility/v2-1/1262-1296.htm#1285>.): 1923ին Խորհրդային Հայաստանը կարողացել է ընդունել միայն 953 մարդու(Մելիքսեթեան Հ. Ու., Հայրենիք-սփյուռք առնչությունները և հայրենադարձությունը (1920–1980), Երեւան, «Երեւանի Համալսարանի հրատարակչություն», 1985, էջ 105): Լոզանի կոնֆերանսում Թուրքիային հայ փախստականների խնդրից ազատելու նպատակով Ռուսաստանի ներկայացուցիչը խոստացել էր 250.000 հայ փախստականների տեղավորել ԽՍՀՄ տարածքում, բայց այդ ուղղությամբ ոչինչ չէր արվում: Մյասնիկյանը դիմում է Ստալինին՝ խնդրելով գոնե 10 հազար հայ արհեստավորների Պոլսից տեղափոխել Վրաստան և Հայաստան: Այս խնդրանքին ի պատասխան Արտգործնախարար Գ. Չիչերինը Ստալինին գրում է, որ Լոզանի կոնֆերանսին 250.000 հայերի տեղափոխության խոստումը տալիս ինքը նկատի է ունեցել, որ դա պետք է իրականացվի այլ երկրների ֆինանսական օգնությամբ. «Մենք երբեք նկարի չենք ունեցել մեզ մոտ հայեր վերաբնակեցնելու համար մեր միջոցները ծախսել: Հիմա ընկ. Մյասնիկովը գրնում է, որ կարելի է շուրջ 10.000 հայերի, գլխավորապես արհեստավորների, թույլ տալ Կովկաս գալ: Նա, ի դեպ, անորոշ գրում է, որ «նրանց մի մասին հնարավոր է բաշխել Հայաստանում և Վրաստանում»: Իր խոսքերով այդ արհեստավորները կարող են գոյարևել իրենց միջոցներով: Իհարկե, եթե հնարավորություն կա ինչ որ քանակությամբ հայ ներգաղթյալներ ընդունել, շար լավ է, սակայն այդ արհեստավորներն իրենց միջոցներով կարող են միայն ապրել, բայց չեն կարող իրենց միջոցներով տեղափոխվել: Ընկ. Մյասնիկովի հարցը նախ և առաջ բյուջերային հարց է: Եթե դրա համար հնարավոր է միջոցներ գտնել՝ շար լավ է: Բայց ընկ. Մյասնիկովը ցույց չի տալիս, թե որտեղ կա-

րելի է գրվել» (АВПР (Архив Внешней Политики России), ф. 04, 8. 51, Թղթ. 325, Գ. 54958, Թ. 50, Պատճեն (Барсегов, էջ 620–621, – <http://genocide.ru/lib/barseghov/responsibility/v2-1/1297-1330.htm#1321>)): 1924ի հուլիսի 21ին Կ.Պոլսում Անդրկովկասի առևտրային ներկայացուցիչ և Հայաստանի Ժողկոմխորհի ներգաղթի լիազոր Դ. Շահվերդյանը ՀՀՍՀ Ժողկոմխորհին ուղղված զեկուցագրում խնդրում էր արագացնել նախատեսված ներգաղթը, քանի որ «ըստ երևույթին գաղտնի կարգադրության համաձայն, այնպիսի անտանելի իրադրություն է ստեղծվել Անատոլիայում, որ հայերը մնալ իրենց տեղերը չեն կարողանում և ստիպված հեռանում են երկրից՝ թողնելով ամեն ինչ... հեռանալիս տաճիկ իշխանությունը անցագրերի վրա գրում է՝ երկրի սահմանից հեռանալու պայմանով... <հայերը> դիմում են ինձ, որպեսզի նրանց ուղարկեմ Խորհրդային Հայաստան կամ մի որևէ անկյուն Խորհրդային Միություն, բայց որովհետև այդպիսի հնարավորություն չկա, նրանք ընկնում են զանազան ագենտների ձեռքը, որոնք նրանց ուղարկում են Ֆրանսիա կամ Աֆրիկայի գաղութները կամ Հարավային Ամերիկա, գլխավորապես Արգենտինա» (Մելիքսեթյան Հ.Ու. Հայրենիք-սփյուռք առնչությունները և հայրենադարձությունը, էջ 93–94): 1924ի ընթացքում Հայաստանը կարողացել էր ընդունել միայն 4167 հայերի՝ Հունաստանից, Կ.Պոլսից, Սիրիայից, Միջագետքից և Ֆրանսիայից, իսկ 1925ին՝ 5016 մարդ, որից միայն 201 ընտանիքն (780 մարդ) էր Թուրքիայից (Մելիքսեթյան Հ.Ու. Հայրենիք-սփյուռք առնչությունները և հայրենադարձությունը, էջ 95, 99, 105), իսկ 1926ի հունվարի 21ին Հայաստանի ժողկոմխորը որոշում կայացրեց հայրենադարձությունը ժամանակավորապես դադարեցնելու մասին (Մելիքսեթյան Հ.Ու. Հայրենիք-սփյուռք առնչությունները և հայրենադարձությունը, էջ 108): Մասնավորապես Թուրքիայում ծանրագույն վիճակում հայտնված գավառահայերի՝ Խորհրդային Հայաստան տեղափոխվելու անհնարինության մասին է վկայում Դ. Շահվերդյանի հետ Գևորգ Հալաջյանի նամակագրությունը (Թափառական, Դէպի Կախաղան, Պոստոն, 1932, էջ 514–515, 578–579): 1936թ. վերադարձել է Հայաստան, որոշ ժամանակ աշխատել է «Հայպետհրատ»-ի տնօրեն, ձերբակալվել է և 1941թ. մահացել Գավառի բանտում: Ավելի ուշ Անաստաս Միկոյանը իր հուշերում 1937թ. սեպտեմբերին Հայաստան իր այցի մասին գրում է. «Ստալինը Քաղբյուրոյի որոշմամբ ինձ հանձնարարում է իր նամակով գնալ Հայաստան, որտեղ «խրամատավորվել են վնասարարներն ու տրոցկիստները»: ... Ես պետք է ԿԿ Պլենումին կարդայի նամակը և տեղում ստորագրեի հանրապետության ՆԳԺԿի կողմից Մոսկվայի հետ համաձայնեցված ձերբակալման ենթակա մարդկանց ցուցակը... Ինձ համար միակ անակնկալը դահլիճում Բերիայի հայտնությունն էր: Նա ներս մտավ, երբ ես ամբիոնից ելույթ էի ունենում: Ես մտածեցի, որ նա եկել է Ստալինի հանձնարարությամբ ինձ ձերբակալելու: ...Եվ ես հարկադրված էի ստորագրել 300 մարդու ցուցակը: Ես, այնուամենայնիվ, հասցրի այն նայել և հայտնաբերեցի կուսակցության իմ պատանեկան տարիների ավագ ընկեր Դանուշ Շահվերդյանի անունը: Ես այն ջնջեցի: Սակայն դա որևէ հետևանք չունեցավ, նրան ձերբակալեցին: Ակնհայտ էր, որ Բերիան տեղական ՆԳԺԿին տեղյակ էր պահել, որ իմ ստորագրությունը միայն ձևականություն է, իմ նկատառումները կարելի է հաշվի չառնել, չնայած ես Քաղբյուրոյի անդամ եմ և եկել եմ Ստալինի նամակով» (А. Микоян. Так было, Москва: «Варшус», 1999, գլուխ 46):

[65] Ադո Ադոյան – Ադո Գրիգորի Ադոյան (1905–1986): Ադո Ադոյանը Վահրամ և Մարո Ալազանների հայրենակիցն էր, ծնվել է Վանի Արտամետի Խորգոմ գյուղում, մոր և եղբոր՝ ապագա հռչակավոր նկարիչ Արշիլ Գորկու հետ փրկվել էր Հայոց ցեղասպանությունից և բնակություն հաստատել Արևելյան Հայաստանում: Խորհրդային լրագրող, հասարակական գործիչ: ԽՍՀՄ անդամ 1927 թվականից: Աշխատել է նաև «Խորհրդային Հայաստան» թերթի խմբագրությունում: 1935–1936 թվականին սովորել է Մոսկվայի Համաշխարհային տնտեսության և համաշխարհային քաղաքականության կարմիր պրոֆեսուրայի ինստիտուտում: Տպագրել է բարոյագիտական, սոցիոլոգիական, հայագիտական հոդվածներ, «Միտո և ընտանիքի էվոյուցիան» գիրքը (1-ին հատորը 1967, 2-րդը՝ 1972 թվականին): Ադո Ադոյանի քննչական գործում պահպանվել է 1934թ. մայիսին նրան ուղղված Աղասի Խանջանի նամակը, որում նա բացատրում է, թե ինչու էր տատանվում Ադոյանին «Խորհրդային Հայաստան» թերթի խմբագիր նշանակել՝ «պատճառը քո հանդեպ իմ բացառիկ մերձավոր վերաբերմունքն է: Վախենում էի թերթում համարյա անխուսափելի սխալներից, որն անպայման աղմուկ կբարձրացներ և կհարվածեր քեզ, ըստ էության՝ ինձ... Զգուշացիր Լեո Կամսարից, նա անուղղելի է և կփչացնի գործը, նրա ֆելիտոններից տպագրիր միայն տասից մեկը, տպագրվածներից որոշները ականջ են սողցում» (ՀԱԱ, Ֆ.1191, Ց.1, Գ.4, ԹԹ.4–5): Մինչև Խանջանի մահը, 1936ի հունիսի 19ին Ադո Ադոյանը կանչվում է ՆԳԺԿ հարցաքննության՝ որպես վկա, և ցուցմունք է տալիս Ներսիկ Ստեփանյանի դեմ: Քննիչի հարցին՝ ի՞նչ է Ձեզ հայտնի Ն.Ստեփանյանի հակահեղափոխական հայացքների մասին, Ադո Ադոյանը պատասխանում է, որ Ստեփանյանը վերլուծում է Մարքսին, պաշտպանել է գրողների միությունում նացիոնալիզմը հայ գրականություն բերող գրողներին՝ Չարենցին, Բակունցին, Մահարուն, Մ.Արմենին..., Խանջանի օգնությամբ տրոցկիզմ է տարածում (օրինակ՝ մեկ երկրում սոցիալիզմի հաղթանակի անհնարինության մասին), գրաբարից տերմիններ է սարքում, համարում է, որ Ստալինը չի զարգացրել Մարքսիզմը... «Ես այդ մասին գրել եմ Աշրաֆյանին և Խանջանին, բայց ուշադրություն չեն դարձրել, Խանջանը պաշտպանում էր Ներսիկ Ստեփանյանին, Ստալինի մասին ուներ բացահայտ հակահեղափոխական արտահայտություններ...Ակսել Բակունցը Խանջանին հանդիպելուց հետո ինձ պատմել է, որ ՀԱՄԿ(բ)Կ ԿԿ հունիսյան պլենումից հետո ընկեր Ստալինն ընդունել է Խանջանին, և գրույցի ընթացքում նրան տեղեկացրել, որ խոշոր պատմաբան Սվանիձեն նոր գիտական թեզ է առաջ քաշել, որի համաձայն հայերի ծագումը վրացիներից է գալիս և որ դա կընդգրկվի ԽՍՀՄ պատմության նոր դասագրքի մեջ: Դա Բակունցին շոկի մեջ էր գցել: Ես Բակունցին ասացի՝ դա ի՞նչ նշանակություն ունի, որին նա պատասխանեց, որ պատմության համար դա այնուամենայնիվ կարևոր նշանակություն ունի: Բակունցն ասաց, որ Խանջանի տրամադրությունը վատ է: Բակունցի խոսքերով, Խանջանը նրան հայտնել էր Ներսիկ Ստեփանյանի ձերբակալության մասին»: Հնարավոր է, որ Ադո Ադոյանը այդ շրջանում իսկապես անկեղծորեն մտածում էր «սոցիալիզմից շեղվելու» վտանգավորության մասին: Բոլոր դեպքերում այս ցուցմունքը չի օգնում, որ նրան 1936թ. սեպտեմբերի 8-ին չհեռացնեին կուսակցությունից: Դա Խանջանի մահից հետո էր, և «խանջանամերձերը» բոլորն էին թիրախ: Տևական պայքարից հետո 1937թ. ապրիլի 25-ին Ադոյանը նա-

մակ է գրում Ստալինին, ներկայացնում իր հանդեպ կատարվող անարդարությունները, այդ ամենը մեկնաբանելով որպես ՀՀ ԿԿ նախ երկրորդ, իսկ տվյալ պահին՝ առաջին քարտուղար Ամատունու հակահեղափոխական արարքների մասին իր մերկացումների դեմ Ամատունու վրեժխնդրությամբ: Բացատրում, որ Հայաստանի բոլոր կուսակցական ընկերները գիտեն իր սկզբունքային կուսակցականությունը, որ ինքն առաջինն է բացահայտել Ներսիկ Ստեփանյանի հակահեղափոխականությունը, դեռևս 1934-ին է ուշադրություն հրավիրել նրա նացիոնալիզմին, քանի որ արվեստների օլիմպիադայում ազգային փոքրամասնությունները ներկայացված չէին, իսկ այդ ժողովրդի թշնամի Ստեփանյանը Լուսժողկոմ էր: Ինքն իր գործունեության 17 տարիների ընթացքում միշտ կանգնած է եղել կուսակցության լենինյան-ստալինյան գծում, անզիջում պայքար է մղել դաշնակցության, ռամկավարների և բոլոր տեսակի նացիոնալիստների, ժողովրդի թշնամի տրոցկիստների դեմ (ՀԱԱ, Ֆ.1191, Ց.1, Գ.4, ԹԹ.23–28): Ադո Ադոյանի գործում պահպանվել է նաև 1939թ. մայիսի 8-ի ՆԳԺԿ ազենտի մի զեկուցագիր: Ազենտը տեղեկացնում է, որ իրենց հանդիպման ողջ ընթացքում Ադո Ադոյանը համակրանքով է արտահայտվել Եղիշե Չարենցի մասին, հիացած է նրա «Ով հայ ժողովուրդ, քո միակ փրկությունը քո հավաքական ուժի մեջ է» գաղտնագրի գաղափարով, ափսոսում է, որ Չարենցը այդ կոչը գաղտնագրել է և ոչ թե հնչեցրել ազատ ու համաժողովրդական: Պաշտպանել է Բակունցին, համոզված է, որ իզուր ենք Բակունցի ողջ գրական ժառանգությունը դաշնակցական անվանում, միննույն է՝ դեռ վերադառնալու ենք այդ գրական ժառանգությանը: Նկատի ունենալով հակահեղափոխականների ջարդը, 1937թ.-ը անվանել է տարօրինակ... (ՀԱԱ, Ֆ.1191, Ց.1, Գ.4, ԹԹ.16–17): Ադո Ադոյանին բռնադատել են երկու անգամ: Առաջին անգամ ձերբակալվել է 16.09.1937թ., ՀԽՍՀ քրեական օրենսգրքի 67 և 68 հոդվածներով, որպես «հակահեղափոխական աջ տրոցկիստական կազմակերպության անդամ», 05.04.1940թ. դատապարտվել 5 տարվա աշխատանքային գաղութի Կարազանդաշում, վերադարձնալուց հետո ապրել է Կիրովականում: Երկրորդ անգամ ձերբակալվել է 05.11.1948թ., մեղադրանքը ՀԽՍՀ քրեական օրենսգրքի 67 և 68 հոդվածներով որպես «աջ տրոցկիստական կազմակերպության անդամ և հակասովետական ագիտացիա», դատապարտվել 02.04.1949թ. 10 տարվա ուղղիչ աշխատանքային գաղութի, հատուկ ճամբար №7 («Особлаг №7» – 1948թ. գաղտնի հրամանով հատուկ ստեղծված ճամբար պետական ծանր, վտանգավոր հանցագործների համար: Գտնվում էր Կրասնոյարսկ քաղաքի մոտ, Իրկուտսկի մարզի Տայշետ և Բրատսկ քաղաքների միջև): Ադո Ադոյանը արդարացվել է 24.04.1954թ. (ՀԱԱ, Ֆ.1191, Ց.1, Գ.3, 4, 5, 6, 7): Երկրորդ արքորը նա սկսել է Վահրամ Ալազանի հետ, միասին են Հայաստանից ուղարկվել Բաքու, այնտեղից՝ Սիբիր, ինչի մասին Վահրամ Ալազանը մանրամասն պատմում է իր «Տառապանքի ուղիներով» գրքում:

Ադո Ադոյանի հորեղբորորդին է ամերակահայ նկարիչ Արշիլ Գորկին՝ Ոստանիկ Ադոյանը, ծնված 1904-ին: Ցեղասպանության տարիներին Ոստանիկը մոր և քույրերի հետ անցել են Արևելյան Հայաստան, որտեղ 1919թ. մահացել է նրանց մայրը: 1920թ. պատանի Ոստանիկ Ադոյանը քրոջ հետ տեղափոխվել է ԱՄՆ, զբաղվել կերպարվեստով, նկարները ցուցադրվել են ցուցահանդեսներում, վաճառվել: 1946թ. այրվել է նրա արվեստանոցը՝ նկարներն ու գրքերը, նույն թվականին նաև

քաղցկեղի վիրահատության է ենթարկվել: 1948 թ. ավտովթարից վնասվել է ողնաշարը, որի պատճառով աջ ձեռքը դարձել է անաշխատունակ: Տևական նյարդային լարվածության և անաշխատունակության պատճառով 1948 թ. ինքնասպան է եղել: Նույն տարին Հայաստանում Ադո Ադոյանը ձերբակալվել է երկրորդ անգամ և աքսորվել Սիբիր:

Հիրավի, Հայոց ցեղասպանությունը շատ երկար է արձագանքնվել կենդանի մնացածների ճակատագրերում և շատ է ուշանում կենդանի մնացածների մասին ցեղասպանության տրավմատիկ հետևանքների ուսումնասիրությունը: Վկա՝ նույն ցեղասպանությունից փրկված Վահրամ և Մարո Ալազանների կենսագրությունը ներկայացնող սույն հուշագրությունը:

Համառոտ տեղեկություններ Մարի Ալազանի հետ միասին Երևանի բանտում և կանանց գաղութում
հայտնված կանանց մասին՝ Հայաստանի Ազգային Արխիվում գտնվող քննչական գործերից

Անուն, ազգանուն	Ազգացական կապը	Զեղր. ժամանակը	Մեղադրանքը	Դատավճիռի ժամանակը	Դատավճիռը	Տեղեկության արդյունքը
Ալազան/Մուրադյան Մարի	Վաղրամ Ալազանի կինը	23.11.1937	ՀիսՄՀ ԶՕ 69 –րդ հոդված, Տրոցկիստական կազմակերպության անդամի կին	–	Ազատվել է 30.12.1938	ՀԱԱ, \$ 1191, Ց.1, Գ.868, 869
Բակունց Վարվառա, Վարյա Քննչական գործում գրված է Բակունց-Գիվիջյան	Ալսել (Ալեքսանդր) Բակունցի կինը	17.09.1937	ՀիսՄՀ ԶՕ 69-րդ հոդված, հանցագործության հովանավորություն/թաքցնել	26.03.1938	8 տարվա ազատազրկման ուղղիչ աշխատանքային ճամբար	ՀԱԱ, \$ 1191, Ց.3, Գ.1136, 1137, 1138
Բատիկյան Մարգո (Մախխաթյան-Բատիկյան Մարգարիտ Լյուսինի)	Բարիկյան Գուրգենի կինը	17.09.1937	Հայրենիքի դավաճանի ընտանիքի անդամ	26.03.1938	8 տարի ուղղիչ աշխատանքային գաղութ	ՀԱԱ \$ 1191, Ց.1, Գ.1171, 1172, 1173
Գալոյան Եվգինե	Գալոյան Աղափու կինը	23.11.1937	ՀիսՄՀ ԶՕ 69-րդ հոդված	15.06.1938	5 տարվա ազատազրկման ուղղիչ աշխատանքային ճամբար	ՀԱԱ \$ 1191, Ց.2, Գ.1403, 1402
Դավթյան Մերիկ	Երևանի քաղաքային կրթության բաժնի վարիչ	06.08.1937	ՀիսՄՀ ԶՕ 17-65, 68 հոդվածներ, աշ տրոցկիստական կազմակերպության անդամ, ժողովրդական կրթության վաստակավոր	20.07.1938	10 տարվա ազատազրկում, Գ տարի՝ քաղաքական իրավունքների զրկում	ՀԱԱ, \$ 1191, Ց.1, Գ.1111, 1112, 1113
Եսայան Աստղիկ (Եսայան (Մանեղոսկայա) Աստղիկ Մեղրակի)	Մեղրեյ Հակոբյանի (Մանեղոսյանի) կինը	23.11.1937	ՀիսՄՀ ԶՕ 69 հոդված, հակասովետական ազգայնական աշ տրոցկիստական կազմակերպության անդամի կին, կառավարության իր ամուսնու հանցավոր գործունեությանը տեղյակ չի պահել	–	2 տարով ազատազրկում, 1 տարի քաղաքական իրավունքների զրկում, ազատավել է 05.01.1939	ՀԱԱ, \$ 1191, Ց.1, Գ.806, 807
Եսայան-Կանայան Ռուզան	Գարեգին Եսայանի կինը	25.12.1937	ՀիսՄՀ ԶՕ 69-րդ հոդված, որպես աշ տրոցկիստական, ազգայնական կազմակերպության անդամի կին	–	Ազատվել է 09.01.1939	ՀԱԱ, \$ 1191, Ց.2, Գ.69, 70
Եղևկյան Մարգո	Հմայակ Եղևկյանի կինը	23.11.1937	Լինելով Հայաստանի ԿԿ ԿԿ (Բ) հատուկ քարտուղարի տեղակալ, տեղյակ է եղել ժողովրդի թշնամի հանցյանի կատարին, ինքն է տպագրել հանցյանի նամակները Ռամկավար կուսակցության ղեկավար Ջրբակյանին: Տրոցկիստի կին է	–	2 տարով ազատազրկում, 1 տարի քաղաքական իրավունքների զրկում	ՀԱԱ, \$ 1191, Ց.1, Գ.1241, 1242

Թաղության Արուս	–	05.02.1938	ՀայկՍՍՀ ԶՕ 58-րդ հոդված, դաշնակցական գործունեություն, տեղեկություններ և հարուրդը անգլիական XEPHA ծառայությանը	–	Ազատվել է 19.01.1939թ.	ՀԱԱ, \$, 1191, 8.4, Գ.1942, 1943
Թաթարյան ժենյա Մաթևոսի	Հարություն Սահակի Թաթարյանի կինը	23.11.1937	ՀԽՍՀ ԶՕ 69 հոդված, հակասովետական և սոցիալիստական կազմակերպության անդամի կին	27.05.1939	5 տարով ազատագրվում	ՀԱԱ, \$, 1191, 8.1, Գ.1011, 1012
Թաթովենց Լուսի	Վահան Թաթովենցի կինը	27.12.1937	ՀԽՍՀ ԶՕ 69-րդ հոդված	–	Ազատվել է 10.01.1939թ.	ՀԱԱ, \$, 1191, 8.1, Գ.818, 819
Խուրդյան (քննչական գործում գրված է Խուրդյան-Գապարյան-Մելոյան) Արմիկ	Գապար Մելոյան-Գապարյանի կինը	17.09.1937	ՀԽՍՀ ԶՕ 69-րդ հոդված	26.03.1938	8 տարով ազատագրվան ուղղիչ աշխատանքային ճամբար	ՀԱԱ, \$, 1191, 8.4, Գ.1875, 1876
Մալխասյան Մերի	–	05.02.1938	ՀայկՍՍՀ ԶՕ 58 հոդված, կապեր և ունեցել Իրանի զաղտնի ոստիկանության հետ	–	Ազատվել է 11.01.1939թ.	ՀԱԱ, \$, 1191, 8.9, Գ.2881, 2882
Մակինցյան Սիրուշ Հարությունի	Նշան Մակինցի կինը	11.10.1937	ՀԽՍՀ ԶՕ 67 հոդված, Թաթարյան հանցավոր գործունեությունը	–	2 տարով ազատագրվում, 1 տարի քաղաքական իրավունքների զրկում, ազատվել է 04.04.1939	ՀԱԱ, \$, 1191, 8.1, Գ.668, 669, 670
Մուղդուտու Մարիա (Մաշո) , ըստ քննչական գործի՝ Մարիա Ալեքսիսյան	Խաչիկ Մուղդուտու քույրը	23.11.1937	ՀԽՍՀ ԶՕ 69-րդ հոդված	15.07.1938	5 տարով ազատագրվում ուղղիչ աշխատանքային ճամբարում	ՀԱԱ, \$, 1191, 8.16, Գ.374, 375
Շանչյան Շուշիկ (ըստ քննչական գործի, Սուսանա-Շուշանիկ)	Շանչյան Հովհաննեսի կինը:	29.12.37	ՀԽՍՀ ԶՕ 69 հոդված, աջ տրոցիստական, ազգայնական կազմակերպության անդամի կին Ցանչյանի գործարանի տնօրեն Շանչյան Հովհաննեսը ձերբակալվել է 23.12.36, 20.07.1938-ին դատապարտվել 20 տարով ազատագրվան (\$, 1191, 8.1, Գ.1063, 1064, 1065, 1066, 1067)	–	Ազատվել է 30.12.1938	ՀԱԱ, \$, 1191, 8.2, Գ.73, 74
Չարենց (Սողոմոնյան) Իզաբելյա	Եղիշ Չարենցի կինը	27.11.1937	ՀԽՍՀ ԶՕ 69 հոդված, Կառավարությանը չի տեղեկացրել իր ամուսնու հանցավոր գործունեության մասին	15.07.1938	Ազատվել է 5 տարով	ՀԱԱ, \$, 1191, 8.1, Գ.962, 963, 964, 965, 966, 967

Պողոսյան Արայակ	–	05.02.38	ՀայկՍՄ ԶՕ 67 հոդված, հակառակետական ազիտացիա	01.09.1939	Դատապարտվել է ուղղիչ աշխատանքային զարույթի 3 տարով: Արդարացել է 12.07.1958թ.	ՀԱԱ, \$ 1191, 8.9, Գ.599, 600
Սիմոնյան Աշիսն Աբրահամի	Ամատունի Վարդապետյանի եղբոր՝ Վարդգես Վարդապետյանի կինը:	29.11.1937	ՀԽՍՀ ԶՕ 67, 69 հոդվածներ, Հայաստանի ԿԿ (Բ) Նախկին շրջանային քարտուղարի կինը, մասնակցել է հավանդագիտական հավաքների, թափցրել է կուսակցությունից	–	Ազատվել է 28.08.1939	ՀԱԱ, \$ 1191, 8.1, Գ.934, 935
Սիմոնյան Արաբայա, Տեր Սիմոնյան-Բելվազարովա	Տեր-Սիմոնյան Դրաստամատի կինը	21.09.1937	ՀԽՍՀ ԶՕ 69-րդ հոդված, ժողովրդի թշնամու կին	26.03.1938	8 տարվա ազատազրկման ուղղիչ աշխատանքային ճամբար	ՀԱԱ, \$ 1191, 8.2, Գ.388-1
Վինգբերգ Ռոզա	Աղասի Խանջյանի կինը	28.07.1937	ՀԽՍՀ ԶՕ 69-րդ հոդված, ժողովրդի թշնամու կին	15.07.1938	5 տարվա ազատազրկման ուղղիչ աշխատանքային ճամբար, Խաբարովսկի երկրամաս, Մագարյան	ՀԱԱ, \$ 1191, 8.2, Գ. 164, 165
Տարախչյան Վարդուշ	–	29.09.1937	ՀԽՍՀ ԶՕ 69-րդ հոդված թափցրել է ՀՕԿ-ի Նախկին Նախագահի աջ տրոցկիստական կազմակերպության անդամ Արսեն Եսայանի հակառակետական գործունեության փաստերը	11.06.1939	Ազատվել է 11.06.1939	ՀԱԱ, \$ 1191, 8.2, Գ.1702, 1703
Քոչար (Հակոբյան) Քնարիկ	Ճարտարապետ Վարդ Թեչարի կինը	25.12.1937	Ազատվել է 30.12.1938			
	ՀԽՍՀ ԶՕ 69-րդ հոդված, ժողովրդի թշնամու կին	–		ՀԱԱ, \$ 1191, 8.2, Գ.53, 54		

Արմիկ Խուրդոյանի դստեր՝ Լենա Սեդրոյանի պատմությունը իր ծնողների ձերբակալության և մոր հետագա ճակատագրի մասին

Պատմել է 2014թ. նոյեմբերի յոթին Երևանի իր բնակարանում՝

Մամիկոնյանց փողոց, 40/1 տուն, բն. 28:

Համաձայնել է իր պատմածի հրատարակությանը:

Լենա Սեդրոյանի հետ գրուցել է Հրանուշ Խառատյանը

Արմիկ Խուրդոյանի քննչական գործից - քննչական գործում ազգանունը գրված է Խուրդոյան-Գասպարյան-Մելոյան: Ձերբակալվել է 1937թ. դեկտեմբերի 14-ին: Արմիկ Խուրդոյան-Մելոյան-Գասպարյանին մեղադրանք է առաջադրվել քրեական օրենսգրքի 69-րդ հոդվածով, «հայրենիքի դավաճանի ընտանիքի անդամ», դատաւճիռը կայացվել է 26.03.1938թ.՝ ութ տարով ազատազրկում Տեմլագ (Մորդովայի ինքնավար հանրապետության տարածքում գտնվող Տեմնիկովի ուղղիչ աշխատանքային գաղութ) (ՀԱԱ, ֆ.1191, Ց.4, Գ.1875, 1876):

Լենա Սեդրոյանի պատմածը

Ես ծնվել եմ 1930թ. Լենինական քաղաքում: Ծնողներս երկուսն էլ արևմտահայեր են, 1915թ. Ցեղասպանությունից փախստականներ: Մայրս՝ Խուրդոյան Արմիկը կաղզվանցի էր, Կարսի նահանգից, հայրս՝ Գասպար Գասպարյանը՝ մշեցի: Մորս հայրը՝ պապիկս Կաղզվանից կարողացել էր շուտ գալ, Լենինականում տուն էր առել և ընտանիքը տեղափոխել: Հինգ երեխա էին, չորս քույր, մի եղբայր: Բայց հորս ընտանիքը չեկավ, նրանց կոտորեցին: Իրենք Մշո Խասս գյուղից էին: Դա մեծ գյուղ էր, շատ բերքատու, ծաղկաշատ, դրա համար էլ Խասս գյուղ էին կոչում: Մշո Խասս գյուղ: Մեծ ընտանիք են եղել: Հորս կողմից պապիս անունը Մելո է եղել, հորս անունը՝ Գասպար Մելոյի Գասպարյան: Պապիս ընտանիքից երևի միայն ինքն է փրկվել: Տաս տարեկան է եղել 1915թ.: Հետագայում լուրեր եղան, որ քույրն է հայտնվել Էստոնի Երևանում, ինչ որ քրոջը տեսնող ա եղել, մի հոգի, թե երկու հոգի տեսնող ա եղել, բայց չգտնվեց: Էդ գաղթի ժամանակ ո՞նց է եկել, հասել ըստեղ քույրը: Խասս գյուղում բոլորին կոտորել են թուրքերը, երեխաներից ով կարողացել է՝ փախել լցվել են Մշո դաշտերը: Երևի մեծերն ասել են փախեք: Փախել են, դաշտերն են լցվել, սոված, ծարավ, բուսականաւթյամբ են սնվել: Հետո Անդրանիկի գործը խմբով, ջոկատով եկել են և էդ Մշո դաշտերից որբ երեխեքին հավաքել են բերել Արևելյան Հայաստան, հասցրել են Աշտարակի որբանոցը: Ահագին թվով որբ երեխաներ՝ 150, 200: Գասպարը դրանց մեջ է եղել, Անդրանիկի գործի փրկածներից էր, բերել հանձնել են Աշտարակի որ-

բատուն: Հայրս մեծացել ա Աշտարակի որբանոցում: Հետագայում մեծացել են, որբանոցից դուրս գալուց հետո մի կերպ ամենքը տեղավորվել են աշխատանքի: Իրենց հետ էին, օրինակ, նաև հետագայում հայտնի գինեգործ Սեդրակ Մարգարյանը, հայտնի գեներալ Նվեր Սաֆարյանը:

Որբանոցից հետո հայրս, դե կոմերիտական էր, աճել էր, չգիտեմ ոնց էր դարձել Ախուրյանի շրջանի կոմերիտական քարտուղար: Էն ժամանակ Դյուզքանդ էր կոչվում: Էն ժամանակ դա բարձր պաշտոն էր: Բայց հայրս շատ համեստ մարդ է եղել: Ինքն էլ շատ երիտասարդ էր, երևի 27-28 տարեկան: Ինքը 1905 թ. ծնված էր:

Էդ տարիներին Ստալինը կոչ էր արել՝ «երեսներս դեպի գյուղ»: Կրթված մարդիկ գնում էին գյուղ աշխատելու: Մամաս էլ երիտասարդ կոմերիտական, վառվռուն, շատ խանդավառված, երեսը դարձնում ա դեպի գյուղ ու գնում ա լուսավորի գյուղը: Ինքը սկզբում մանկապարտեզի վարիչ էր աշխատում Լենինականում, էդպես շատ ակտիվ կոմերիտական է եղել: Գնացել է Ախուրյանի շրջան գյուղում աշխատելու, էդտեղ պապայիս հետ է ծանոթանում, սիրահարվում են, ամուսնանում են: Դե Լենինականի մոտ է, չէ՛, տատիկիս տանն են մնում: Ընդեղ հինգ սենյականոց տուն էր, իրանց մի սենյակ են հատկացնում՝ Արմիկի սենյակն էս ա: Գասպարն ու Արմիկը գալիս են էդտեղ են մնում: Հետո գնում են Ուտուտ գյուղում են աշխատում: Էդ ժամանակ սկսվում է էդ տրոցկիստական շարժումը, ինչ զիբիլ է, ինչ ասեմ, չգիտեմ: Մատնագիր են գրում հորս վրա, որ իբր թե էդ Գասպար Գասպարյանը տրոցկիստական խումբ ունի, տրոցկիստական խմբի ղեկավար է, ութ հոգանոց խումբ ունի տրոցկիստական: Դա երևի 1930 թիվն էր: Որովհետև էդ ժամանակ, որ ես ծնվում եմ, կարծեմ հայրս բռնված է լինում: Իմ ծնվելուց վեց ամիս հետո ազատվում է: Բայց անունին «տրոցկիստ» բառը մնում է կպած: Հետո պապաս մամայիս ասում է, թե՛ Արմիկ, էս ինչի՛ արեցին: Ինքը ոչ մի բան չի արել, ոչ մի տրոցկիստ, ոչ մի բան չի, վրան կյուզա են արել: Ու իրանք ըստ երևույթին մտածում են, որ կոմերիտական, կուսակցության աշխատանքով առաջ գնալ պետք չի, վտանգավոր է: Հայրս ասում է արի թողնենք, մեզ կոմերիտական գործերը պետք չեն, արի թողնենք, գնանք Երևան սովորելու: Թողնում են էդ գործը, դուրս են գալիս, գալիս են Երևան, ընդունվում են համալսարան: Պապաս ընդունվում է պատմագրական ֆակուլտետ, մամաս էլ ընդունվում է մանկավարժական ֆակուլտետ: Հետո մանկավարժական ֆակուլտետը միանում է Մանկավարժական ինստիտուտին, ու մայրս ավարտում է այդ ինստիտուտը: Պապաս 1935 թվին որ ավարտել է համալսարանը, էդ ժամանակ պրոռեկտորը Սուրեն Մարկոսյանն էր: Սուրեն Մարկոսյանը կանչել է պապայիս, ասել է, թե արի քեզ ուղարկեմ Էջմիածին մատենադարան, ըտեղ աշխատի, էս հարայ-հրոցը անցնի: Բռնե-բռնեի շրջանն էր սկսված, Կիրովը սատկել էր արդեն, սկսվել էր բռնե-բռնեի շրջանը: Ասում է քեզ ուղարկեմ, հետո էս անցնի, քեզ բերելու եմ համալսարան Ռշտունու ասիսենտ: Էն ժամանակ արդեն Ռշտունին պրոֆեսոր էր: Ռշտունին շատ էր հավանում պապայիս: Ասել ա կբերեմ նրան ասիստենտ, կմնաս համալսարանում դասախոս: Ու էդպես խոսացին, պապան էլ այդպես շարունակում է Էջմիածնում աշխատել: Էս բռնե-բռնեն ավելի ուժեղանում ա, և Լենինականի ՉԿ-ից Էջմիածին

են ուղարկում պահանջագիր, պապայիս կանչում են: Ուրեմն էդ հին բանի՝ 1930 թվի հիման վրա: 1936թ.-ին նորից բռնեցին, ութին էլ բռնեցին էդ 1930թ.-ի հիման վրա: Որպես տրոցկիստ:

ՀԽ Ամիս, ամսաթիվը չե՞ք հիշում:

— Ամիսը՝ չէ: Լավ չեմ հիշում՝ օգոստոսն էր, սեպտեմբերն էր: Ուրեմն պապան եկավ Լենինական, եկավ էդ մեր տունը Լենինականի: Մամաս Երևանում էր: Հետո ինձ ցերեկը տարավ այգի, կառուսել նստեցրեց: Լենինականի այգում շատ գեղեցիկ, տախտակից սարքած պավիլիոն կար, էդ պավիլիոնում նստեցինք, պապաս ինձ համար պաղպաղակ առավ, ինչ որ քացրեղեն, բան, էդպես բաներ առավ, հյուրասիրեց, էդ կերանք, հետո տուն եկանք: Ես էլ իրա ձեռքը բռնած թոչկոտելով գալիս եմ: Հիշում եմ, որ ինքը խաղող էր առել, ձմերուկ էր առել, մի ձեռը ձմերուկն ու խաղողն էր, սետկաներ էին, էն վախտը սետկա էր, ես էլ էն մյուս ձեռքը բռնած թոչկոտելով, վեց տարեկան երեխա եմ, եկանք տուն: Տունն էլ սովորական, ճաշ-մաշ, ինչ որ կար: Հետո երեկոյան ասեցի «պապա, էսօր ես քո ծոցը քնեմ, հմ»: Ասեց «հա, բալիկ ջան, ծոցս կքնես»: Ու էդ մեր սենյակում տեղ սարքեցին, անկողինը բացեցին, պապան ասեց «դու Կիմային կանչի, հետո պառկի քնի, ես մի հատ գնամ ծխախոտ առնեմ, գամ»: Կիման փոքր մորաքույրս էր: Հոիփսիկ էր իրա անունը, հետո ինքը Կիմա էր դարձրել, կոմսոմոլի ակտիվիստ էր, իրա անունն էլ դրանից էր դրել՝ Коммунистический интернационал молодежи (Երիտասարդության կոմունիստկան ինտեռնացիոնալ):

Սենյակի անկյունում դուռն էր: Դռան կողքը մի քիչ տարածություն կար, էդ անկյունում կանգնած պապաս ու Կիման խոսում էին, ես էլ, սենյակի էս կողմը մահճակալն էր, պառկել եմ, մտել մահճակալի մեջ: Էն եմ հիշում՝ պապաս ինչ որ բան խոսեց, Կիման ասեց, — է, Գասպար, — ու նույնիսկ ֆիզուրան եմ հիշում, էսպես կանգնած, ոտն էլ էսպես արավ, ասեց, — է, Գասպար, — ու լացեց: Դե երեխա եմ, ինչ իմանամ ինչ ա: Ուրեմն Գասպարը Կիմային ասում էր, որ գնում եմ ներկայանամ: Երեկոյան տասներկուսն ա:

Գասպարը գնաց ներկայանալու: Մեկ էլ զարթնում եմ մեծ սենյակում, մի հատ մեծ գալ կար, մեծ սենյակում տատիկիս ծոցը պառկած, տատիկս էլ՝ քոռանամ ես, ծնկներին է տալիս ու լաց ա լինում, — ինչի՞ թողիր, Լենա, ջան, ինչի՞ թողիր պապադ գնա: Արդեն իրանք իմանում են, ՉԿ-ն է կանչել գիշերվա ժամին, իրենք արդեն հաշիվներն առնում են: Ամբողջ ընտանիքը զարթնում է, զարթնած սգում են, տատս չոքերին ա տալիս, լաց ա ըլնում՝ ինչի՞ պապայիդ թողեցիր, որ գնա: Ես ինչ անեմ, ոնց պիտի թողնեի կամ չթողնեի: Ու գնաց պապան: Գնաց, ու էլ ոչ մի տեղեկություն: Մենք ոչ մի տեղեկություն չունեցանք մինչև 1957 թիվը:

ՀԽ Այսինքն՝ ոչ մեկը չգնացիք ՉԿ, ձեզ ոչ մի բան չասեցին:

— Չեն ասել: Այսինքն մի տարի հետո մամայիս բռնեցին, պիտի մամաս հետաքրքրվեր: Հա, 1937-ին մամայիս բռնեցին որպես ընտանիքի անդամ, Членъ семьи изменника родины (հայրենիքի դավաճանի ընտանիքի անդամ): Ուրեմն՝ членъ семьи էր մամաս 37 թվին: Մամայիս ուղարկեցին Արխանգելսկ:

Հե Իսկ քեզ:

— Հա, իմ հարցս հետաքրքիր էր: Քեռուս կանչել էին, ասել էին, որ Գասպարյան Գասպարը բռնված է, իրա կինը՝ Գասպարյան Արմիկը բռնված է, պետությունը իրանց երեխայի խնամքը վերցնում է իր վրա: Թաղեմ ես էդ պետության արևը, պետությունը վերցնում, քշում էին Ռուսաստանի մանկատները: Ինչքան միլիոնավոր երեխեք ասիմիլացվեցին, գնացին կորան: Պետությունը խնամք ա վերցնում իր վրա... ինչ խնամք ա վերցնում, հիմի Ռուսաստանի որ քուրջից ասես, մի հատ հայ ա դուրս գալիս՝ Սարուխանով, եսիմ ինչ: Քեռիս էլ ասեց «էդ երեխեն ծնված օրվանից մենք ենք պահել, մենք սիրով էլի կպահենք, մեր երեխեն ա»: «Դե եթե դուք ձեր վրա եք վերցնում, ստորագրություն տվեք, որ դուք կպահեք էդ երեխային»:

Հե Մամայիդ ինչքան ժամանակով էին արտրել:

— Ութ տարով: Համակենտրոնացման աշխատանքային ճամբար: Մի սարսափելի, էդ գերմանական լագերի նման լագերներ էին տարել: Որ եկել էր, պատմում էր, մի սարսափելի բան:

Հե Նամակներ գրու՞մ էր ինքը:

— Սկզբից չէր գրում, հետո թույլ տվեցին: Սկզբից քանի տարի չկար նամակագրություն: Հետո թույլ տվեցին, ամիսը մի նամակ կարելի էր գրել: Ու ըստենց Արխանգելսկում՝ սկզբից սելո Տալադա, մի վախտ էլ՝ Պոցմա: Մի խոսքով էդ Արխանգելսկի մարզում բանվորական սև աշխատանք էր անում: Ինքը որ պատմում էր, ասում էր բարաքներում էինք:

Հե Հետը Հայաստանից ծանոթ մարդ եղե՞լ է:

— Բակունցի կինն ա եղել հետը՝ Վարյա Բակունցը: Բանտում էլ էին միասին, աքսորավայրում էլ էին միասին: Էստեղ՝ Երևանի բանտում Սերիկն¹ էլ է բանտում մամայիս հետ եղել 1937-ին: Իրար լավ գիտեին: Բայց Սերիկին Մազադան են հասցրել: Որովհետև բանտից հանեցին, արդեն տարբեր ուղղություններով ցրեցին: Սերիկին Մազադան էին քշել, ու Սերիկը հետո պատմում էր, որ բաղնիք էին տարած, տղամարդիկ էլ սպասարկում էին: Ասում էր ջուրը խախտվել էր, հանգիստ տղամարդը մտել էր, ընդեղ սարքում էր: Մի խայտառակ վիճակ, ով է ում շան տեղ դնում:

1 Սերիկ Դավթյան (1893-1978), բոլշևիկյան հեղափոխական, կուսակցական գործիչ: Կոմկուսի անդամն էր 1920 թ.-ից: Ձերբակալվել է 1937 թ., Երևանի Ժողկրթության բաժնի վարիչի պաշտոնում: Մինչև ձերբակալությունը, ըստ Մարո Ալազանի հուշերի, խանգարում էր իր՝ Մարո Ալազանի, և Ակսել Բակունցի կնոջ՝ Վարյա Բակունցի աշխատանքի տեղավորմանը, որպես ձերբակալված «ժողովրդի թշնամիների» կանանց: Ձերբակալության պահին յոթ ամսվա հղի էր, բանտում վիժել է իր նկատմամբ կիրառված բռնությունների պատճառով: Բռնությունների արդյունքում մի շարք «ինքնախոստովանական ցուցմունքներ» է տվել՝ իբրև «աջ տրոցկիստական, ազգայնական խմբի անդամի»: Աքսորվել է Մազադան, որտեղից բազմաթիվ խնդրագրեր է ուղարկել Մոսկվա՝ Քաղբյուրոյի անդամներին, նկարագրելով Երևանի բանտում իր նկատմամբ կիրառված բռնությունները: Աքսորավայրում հայկական ասեղնագործության դպրոց է բացել: Աքսորից վերադառնալուց հետո զբաղվել է հայկական ասեղնագործության ուսումնասիրությամբ:

Մամաս ու Վարյա տյոտան 1945 թվին հետ եկան: Հետո եկան ըստեղ, մամայիս նշանակեցին, Քանաքեռի Մանկ. քաղաք կար, այսինքն՝ մանկատուն էր էլի, Մանկ քաղաք էր կոչվում, մամաս գնաց Մանկ քաղաքը, որ ըտեղ աշխատի: դաստիարակչուհի էին նշանակում, ուսուցչուհի աշխատել չէր կարող: Ուսուցչուհին կփչացներ երեխաներին: Սովետական ուղուց կշեղեր, իսկ դաստիարակը՝ չէ, չէր շեղի, դաստիարակ կարելի էր աշխատել: Վարյան էլ, մամաս էլ աշխատում էին դաստիարակ:

Հև Նույն Քանաքեռի Մանկ քաղաքում էին աշխատում:

— Հա, ընդեղ որ մամաս գնաց Վարյային հանդիպեց, մի տոն, մի ուրախություն էր: Շատ մտերիմ էին իրանք, շատ ուրախացան: Դրանից հետո երկու տարի միասին աշխատեցին, արգելեցին ըտեղ մնալը: Հետո էլ ըստեղ էին հալածում: Բա պիտի հալածվեին նրանք, էդ մարդիկ ստեղծված էին հալածվելու համար: Մոսկվան որոշեց, որ չի կարելի ըստեղ աքսորից վերադարձաները որ ապրեն, պիտի մայրաքաղաքներից և սահմանամերձ քաղաքներից 60 կմ հեռու ապրեն: Հետո ըտենց քեցին մամայիս Սևան, Բակունցին էլ՝ Սիսիան: Դե անունը աքսոր չէր, ազատ էին միթում, այսինքն՝ մայրաքաղաքից և սահմանամերձ տեղերից հեռու: Վարյա տյոտան Սիսիանում էլի մանկատանն աշխատեց, մամաս էլ Սևանի մանկատանն աշխատեց տարիներ շարունակ, մինչև Ստալինը սատկավ: Մասսայական ռեպրիտացիան 1957 թվին եղավ, բայց արդեն կարող էին որտեղ ուզեին ապրեին, որտեղ ուզեին աշխատեին: Բայց էդ տանջանքները, էդ հալածանքները... մարդիկ կային, որ չդիմացան էդ հալածանքներին: Չիթունի Վիկտորիան ինքնասպան եղավ: Չիթունի Վիկտորիան Կիրովականում էր ապրում: Նրան էլ Կիրովական քեցին, Կիրովականում մահճակալի գլխից կախվել էր: Ինքնասպան էր եղել²: Մարդիկ կային չէին դիմանում էդ հալածանքներին, չդիմացավ էդ խեղճ կինը: Նա էլ ընդեղ կախվեց, մահացավ: Ամուսինը ինչ որ պաշտոնյա էր, ես հիմա չեմ հիշում ինչ պաշտոնյա էր, նրան գնդակահարել էին: Նրա տղան էլ՝ Չիթունի Վիկտորը, կարծեմ մահացել է: Համալսարանում էր, մեզնից մի տարի, թե երկու տարի հետո ավարտեց: Նա էլ որք մնաց, տատիկը պահեց: Միայն 1957թ. իմացա, որ հայրիկիս էլ են գնդակահարել: 1957 թվին ռեպրիտացիայի թուղթը որ եկավ, գրված էր. «Հետմահու արդարացվում է հանցակազմի բացակայության պատճառով»: Ես հետագայում գնացի արխիվ կարդացի: Ու արխիվում չորս հատ ըսենց հատոր՝ մեծ պապկաներ, էդ ութ հոգու գործը: Ութ հոգի որ ասում են, դրա համար, որ ութ հոգու ձևակերպել են, թե տրոցկիստ են, ու էդ ութ հոգու գործը արխիվում: Մեղադրում էին նաև ազգայնականության մեջ: Տրոցկիստ-ազգայնական: 2008-2009 թվերին էր, որ գնացի արխիվում կարդացի: Ինքը

2 Չիթունի Վիկտորիայի քննչական գործից, – Չերբակալվել է 15.11.1937թ., քրեական օրենսգրքի 69-րդ հոդվածով՝ որպես հայրենիքի թշնամու կին: 29.05.1938թ. կայացել է դատավճիռ 8 տարով ազատազրկել ուղղիչ աշխատանքային ճամբարում: Ամուսինը Չիթունի Վահրամն էր (Չիթունի Վահրամը ՆԳԺԿ չեկիստ էր, ձերբակալվել է 1937թ. հոկտեմբերին, գնդակահարվել է): Վիկտորիա Չիթունու քննչական գործում 16.01.1989թ. արված հավելում կա՝ 1954թ. ինքնասպան է եղել (ՀԱԱ, ֆ. 1191, 8.2, Գ. 392, 393, 394):

գնդակահարվել է 1937 թվին, հուլիսի 8-ին վճիռն են կայացրել³։ Ձերբակալվելուց հետո համարյա մի տարի մնացել ա ինքը։ Մի տարի տանջել են, ընդել հո չի գրվում տանջանքները։ Բայց մի տարի տանջանքների են ենթարկել ու 1937 թ. հուլիսի 8-ին վճիռ են կայացրել, եռյակը՝ տրոյկան, վճիռ են կայացրել՝ գնդակահարություն։ Ու դա գրած է. «Վճիռը կայացել է հուլիսի 8-ին, 1937 թվին»։ Երևի հաջորդ օրը կամ նույն օրը արել են։

Կարդալուց ես վատ էի լինում, ներվային հիվանդություն ստացա։ Ոնց որ գծվածի նման, չէի դիմանում, պառկում էի, բայց շատ վատ վիճակում էի էլի։ Ու կարդացի դրանց գործերը։ Ութ հոգու որ, այսպես կոչված, խմբակին բռնել են, դրանցից երկուսին գնդակահարություն էին որոշել, մեկը Գասպարյան Գասպարն էր, մյուսը, կարծեմ, Մանուկյան Պետրոսը։ Դրանց գնդակահարել են։ Էն վեցից մեկը աքսորի ճանապարհին մահացել է, հինգ հոգին աքսորվել են, հետո հետ են եկել, հետո նորից աքսորվել են 1949թ.-ին, ու նորից հետ են եկել էդ հինգ հոգին։ Էն մեկը, որ պապայիս հետ գնդակահարվել է, Դյուզբանդի շրջանից էր եղել էդ մարդը, կարծեմ ընդելի գյուղատվետի նախագահն էր եղել։ Դրան որ գնդակահարել են, ընտանիքը՝ կինն է ու հինգ հատ երեխա են եղել։ Սատկեք դուք, գետինը մտնեք, էս կինը էդ էրեխեքին ղնց պիտի պահեր։ Էդ հինգ էրեխուն։ Ինքն էլ մի բարձր կրթությամբ կին չէր, որ ասենք եսիմ, մի գործ աներ։ Էդ հինգ էրեխին առել, փախել ա Դյուզբանդից։ Փախել ա ըստեղ՝ Քանաքեռ։ Որ մարդ չճանաչի էլի իրանց։ Որ ճանաչում են, վատ են վերաբերվում։

Իրար ծանոթ էլ չեն եղել էդ մարդիկ։ Էն մեկին կանչում են հարցաքննության՝ դու Գասպար Գասպարյանին ճանաչո՞ւմ ես։ Ասում ա ես Գասպար Գասպարյանին՝ լսել եմ որ էդպես մարդ կա, հեովից ճանաչում եմ, ծանոթ չեմ հետը։ Ոչ, դուք Գասպար Գասպարյանի տրոցկիստական խմբի անդամ եք։ Ասում է ես չգիտեմ, Գասպար Գասպարյանը տրոցկիստական խումբ ունի, թե չունի։ Ասում են շատ խելացի մարդ էր էդ մարդը, ուրիշ բան չգիտեմ էդ մարդու մասին, ոչ էլ ծանոթ եմ։ Ու որոշել են, որ խմբի անդամ ա։

Հե Մինչև 1957 թիվը Դուք փաստորեն Ձեր հայրիկից փրկելություն չունեիք։

— Չէ։ 1957 թվին մերոնք իմ անունով դիմում էին գրում, ուղարկում էինք իմ անունով՝ երեխայի անունով, որ իբր թե ես էի հետաքրքրվում։ Ու պատասխան չէր գալիս, հիմնականում չենք ստացել ոչ մի պատասխան։ 1954 թվին ես մի ամիս Մոսկվայում գործուղման մեջ էի։ Էդ ժամանակ մամաս մի հատ մեծ դիմում գրեց։ Մամաս լավ ռուսերենի մասնագետ էր, ինքը լավ ռուսերեն դիմումը գրեց, Особое совещание կար, այ էդ Особое совещание-ի վրա։ Ու ասեց, որ անձամբ կտանես կտաս ու կինդրես, որ պատասխանն էլ տան քեզ, վերջապես իմանանք, էդ մարդը կա, չկա։ Մինչև էդ չենք էլ իմացել կա, թե չկա պապաս։ Ու ես գնացի մտա էդ

3 Գասպարյան-Մելոյան Գասպար Մալոյի, գնդակահարելու որոշումը Ստալինյան ցուցակներով ստորագրվել էր առաջիններից մեկը՝ 25.06.1937թ., 10 այլ մարդկանց հետ, այդ թվում Բադիկյան Գուրգենի, Բակունց Ալեքսանդրի, Ներսես Ստեփանյանի, Հնձակ Տեր Վահանյանի, Դրաստամատ Տեր Միմոնյանի են։ (АП РФ, ցուցակ 24, գործ 409, թ. 201)

Особое совещание-ի շենքը, եսիմ պալկովնիկ էր, ինչ էր, չինավոր⁴ մարդ, ընդունեց ինձ: Շատ վախենալու կարինետներ էին, էն որ ներս ես մտնում, դուռը որ փակում են, էլ չգիտես դուռը որն է, որ դուրս գալու լինես, չես իմանա: Մեր ԿԳԲ-ն էլ ա էդ-պես եղել: Ուրեմն՝ էնպես ա ռեմոնտ արված, որ չգիտես դուռը որ մեկն է, որ կարենաս դուրս գաա: Ըտենց մտա ըտեղ, էդ մարդը նայեց, թռուցիկ կերպով կարդաց դիմումս, ասեց շուտով էս բոլոր գործերը պիտի վերանայվեն, և բոլորդ կստանաք ձեր հարցերի պատասխանները: Պատասխանը ստացանք 1957թ.-ին:

Հե Եթե կարելի է՝ մի փոքր պատմեք, թե ինչպե՞ս ապրեցիք Ձեր ծնողների ձերբակալությունից հետո:

— Մենակ մնացի, էդ ա: Քեռիս ստորագրություն էր տվել, որ իրանք կապեն ինձ: Ինձ քեռիս և իր կինն են պահել: Իրենք 1935 թվին ամուսնացան: Քեռիս՝ Անդրանիկ Խուրդայանը և կինը՝ Արմիկ Ոսկանյանը: Էդ ժամանակ հլա էրելսա չունեին, հետո ունեցան էրեխեք: Քեռուս էրեխեքը հիմի Մարսելում են: Շատ կարոտները քաշում եմ: Մենք մի տան մեջ մեծացանք, ես իրենց մեծ քույրն էի, ու բոլորը էդ աչքով էին նայում:

Դպրոցում էլ էր այդպես: Բոլորն էլ լավ աչքով էին նայում, միայն թե վախենում էին հարց ու փորձ անելին: Մեր դպրոցի դիրեկտորը մամայիս ընկերուհին էր երիտասարդ տարիների, կոմսոմոլի աշխատանքի տարիների մտերիմ ընկերուհին էր մամայիս: Տասը տարվա մեջ մի անգամ չհարցրեց, թե Արմիկը ո՞ր ա, կամ Արմիկից ի՞նչ լուր ունեք: Վախենում էին: Մի հատ դասատու եկավ, բնագիտության, թե քիմիայի: Յոթերորդ դասարանում ենք: Դա որ ցուցակում կարդաց Գասպարյան Լենա Գասպարի, դե կանգնում էինք ոտքի, ասեց «աղջիկ ջան, դու Արմիկի ինչն ես»: Ասի «իմ մամաս ա Արմիկը»: Ասեց «մենք մի դասարանում ենք սովորել»: Ու ես զարմացա, որ էդ մի հոգին ռիսկ արեց, ասեց: Պարզվեց հետագայում, որ բոլոր դասատուներն էլ ճանաչում էին մամայիս: Ոչ մեկը ռիսկ չէր անում, որ ասի:

Հլս Իսկ քեզ կոմսոմոլ հե՞ջը ընդունեցին:

— Հա, էդ էլ շատ հետաքրիր եղավ: Մեր դպրոցի կոմսոմոլի քարտուղարը՝ Խուրշուդյան Ամալյան, լավ աղջիկ էր: Դե մենք էդ ժամանակ յոթերորդ դասարան էինք, ինքը տասերորդ դասարան էր: Մի օր եկավ, թե՛ Լենա, չե՛ն ուզում կոմսոմոլ մտնես: Ասի ուզում եմ: Բա, ասեց, մի հատ դիմում գրի, բեր: Դիմում գրեցի, տարա: Ասեց էգուց էսինչ ժամին կգաս, որ գնանք կոմսոմոլի քաղաքային կոմիտե: Հաջորդ օրը ժամը երկուսին Խուրշուդյան Ամալյայի հետ գնացինք քաղաքային կոմիտե: Էնտեղ ներս մտցրեց ինձ, տոմսը տվեցին, եկա: Ոչ մի ուրիշ ցերեմոնիա չեմ անցել: Ուրեմն ըստ երևույթին դիրեկտորն ա ասել, թե Լենային ընդունեք կոմսոմոլի մեջ: Երկու հոգի էլ պիտի երաշխավորեր: Մեկը դիրեկտորը երաշխավորեց, որ լավ աշակերտ է, երաշխավորում եմ, կարող է անցնել կոմսոմոլի մեջ, մեկն էլ՝ մեր դպրոցի պարտկոմը: Դպրոցի ամենահեղինակավոր մարդիկ երաշխավորեցին: Հետո մտածեցի՝ որպեսզի ավել-պակաս բան չըլի էլի: Հե-

4 Չինավոր՝ չին, աստիճան ունեցող, պաշտոնյա:

տո ուրիշներից իմացա, թե ինչ ձևի են կոմսոմոլ ընդունում: Կոմիտեի նիստի են կանչում, հարցաքննում են, հարցեր են տալիս, էդ էրեխեն պատասխանում է: Ինձ հետ ոչ մի բան էլ չեղավ, ոչ հարց կար, ոչ պատասխան, ոչ կոմիտե, ոչ բան, միանգամից քաղկում:

ՀԽ *Մայրիկդ որ եկավ, էլի քեռուդ փանը շարունակեցի՞ր ապրել:*

— Հա: Ուրեմն՝ դե պարզ ա, մայրիկիս Լենինականում չէին թողնում ապրել: Մամաս եկավ Լենինական, մի ամիս մնաց, մի ամսից ավել չէր կարելի: Հետո արդեն պիտի գնաս, ուր նշանակեն: Ինքը եկավ Երևան, միսիստորություն գնաց, լուսավորության նախարարություն, որ նշանակում ստանա: Ընդեղից նշանակեցին Քանաքեռի Մանկ. Քաղաքը: Բայց էլի միասին չէինք: Քեռիս ասեց, թե «Արմիկ, էրեխեն իններորդ դասարանում ա, թող տասը ըստեղ ավարտի, չփոխենք դպրոցը, հետո ինչ ուզում եք արեք: Որտեղ քեզ հարմար լավ կլինի, ընդեղ կապրես, էրեխեն էլ մոտդ կլինի»: Էսպես քեռիս համոզեց, որ ինձ չվերցնի մամաս իրանց մոտից: Էրկու տարի՝ իններորդ և տասներորդ դասարանը շարունակեցի մնալ քեռանցս տունը: Հետո ես եկա համալսարան ընդունվեցի, մամաս 1949 թվին արդեն Սևանում էր վայ թե: Ես ուսանողական հանրակացարանում եմ ապրել էդ հինգ տարիները: 1949թ. հունիսի 14-ին, էս, որ Հայաստանից մեծ աքսորի գիշերն էր, ես էլ էդ գիշեր մորաքրոջս տանն եմ եղել: Մորաքույրս, իրա ամուսինը, տեքրը, ըտենց կամպանիայով, եկան հանրակացարանից ինձ էլ վերցրեցին, կինո գնացինք: Արտակարգ սեանս կար էն ժամանակ, արտակարգ սեանսը սկսվում էր ժամը տասնամեկին: Էդ էլ ղր կինոն էր՝ «Փարիզի Աստվածամոր տաճարը»: Ասում են լավ կինո էր: Գնացինք էդ կինոն նայեցինք, կինո Մոսկվայի ամառային դալիճում էր, հետո դուրս եկանք ու Թումանյանով գալիս ենք դեպի պրոսպեկտ: Լիքը մեծ գրուզավիկներ են կանգնած, մի շարք գրուզավիկներ: Գիշեր ա արդեն, ժամը մեկին ա վերջացել կինոն: Էդ ժամին լիքը գրուզավիկներ, ինչի են էս ժամին գրուզավիկները շարված: Դու մի ասի աքսորում են մարդկանց: Մերոնք էլ ասին, թե «Լեննա, հանրակացարան մի գնա»: Մորաքրոջս ամուսնու մոր տունը պրոսպեկտով ներքև, եկեղեցու մոտն էր, էս հին սուրբ Սարգսի մոտն էր: Ասեց արի գնանք մեր տունը մնա, դե հարմար չի, ասեց, պարետն էլ դուռը նստած պիտի վրեղ խոսա և այլն, արի մեր տունը մնա, առավոտ կգնաս: Մենք էլ ընկերներով՝ խմբով պարապում էինք էդ հանրակացարանի դիմացի ներքևի այգում, ամեն առավոտ չորս-հինգ հոգի միասին պարապում էինք: Ես որ առավոտ վեր կացա, ուղիղ եկա էդ այգին, որ պարապող կուրսեցիներս էլ գային, պարապեինք: Գնացի նստա-նստա, ուշացան պարապողները, չորս հինգ հոգով պիտի պարապեինք: Մեկ էլ, Հրանտ ունեինք Հաբեշյան, եկավ... քոռանամ ես, մեռել ա խեղճ տղան, ուրեմն՝ Հրանտը եկավ շնտ խորհրդավոր նստավ կողքս: Ասի բա մյուսները ու՞ր են, մենակ դու՞ ես եկել: Ասում է՝ չեն գալու: Ասի ո՞նց թե չեն գալու, էրկու օր հետո քնություն ունենք, լրիվ չենք պարապել: Մենց արեց (շշուկով) Ալվարդին տարան⁵:

5 Ալվարդ Ղազիյան (1930–2017), բանահյուսության մասնագետ: 1949թ. աքսորի պատճառով համալսարանն ավարտել է 1960թ.: 1961թ.-ից մինչև մահ աշխատել է Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտում:

Հե Ալվարդը ձեր կուրսից է եղել:

— Ալվարդը մեր գուգահեռ հայկականում էր: Ես հոգեբանության, տրամաբանության և լեզվի բաժինն եմ ավարտել: Ասեց «Ալվարդին տարան»: «Տարան» բառը էն ժամանակ մի սարսափելի բառ էր: Որ ասին տարան, ուրեմն էդ ա:

Հե Ալվարդին առանց ընտանիքի են տարել:

— Հա: Կիրովաբաղում էր ընտանիքը: Ընտանիքին Կիրովաբաղից բռնեցին, 1949-ին, իրա հայրն էլ էնքան միամիտ, ու էնքան խելոք մարդ էր, որ աղջկա հասցեն տվել էր, եկել են հասցեով աղջկան տարել: Տարել են Ալտայսկիյ կրայ: Սկզբից ծնողների հետ չէին, վեց ամիս հետո նոր ծնողներին գտել էր: Շշուկով ասեց «Ալվարդին տարան»: Սարսափեցի: Իմացա աքսոր ա էլի, եկել են մեր կուրսից Հրաչիկին տարել, էլի հանրակացարանից քանի հոգու տարել էին: Հունիսի 13-ի լույս 14-ի գիշերը: Բոլորը իրար հետ շշուկով էին խոսում այդ մասին: Վախը շատ մեծ էր:

Հե Ձեր մայրը՝ Արմիկը ինչքան ապրեց:

— 1995 թվին մահացավ: Լավ ապրեց Արմիկը: Մի քանի ամիս էլ որ ապրեր, իննսունը կլրանար: Ես ասում էի, մամա, ինչ կլինի, մի քանի ամիս էլ դիմացի, իննսունը լրանա, որ իննսունամյակդ տոնենք: Երեք ամիսուկես պառկեց: Գնացի մոտը պահում էի էդ երեք ամիսը: Վերջի տաս օրը շատ վատ էր, էսպես տանջանքներ: Բայց շատ հանգիստ մահացավ: Բայց մինչև էդ շատ դժվար էին մեր հարաբերությունները: Շատ ներվային էր, ինքը ամեն ինչից ջղայնանում էր: Սկզբից որ ես ամուսնացա, ամուսինս եկավ մեզ հետ միասին ապրելու: Չէի ուզում մամայիս մենակ թողնել: Արդեն Երևանում էինք, մի փոքր սենյակ ուներ մամա: Բայց մամայիս հետ ապրել հնարավոր չէր: Ես շատ, շատ հաշտվող եմ, ամեն ինչի դիմանում եմ, ամեն կերպ ուզեցի, որ իրար հետ ապրենք: Բայց չեղավ, հնար չկար: Երիտասարդ կին էր, ամուսին չէր տեսել: Ինքն ու հայրս շատ սիրով են եղել: Երբ որ պապաս ու մամաս ուսանող էին, իմ մորաքույրս էլ էր համալսարանում սովորում, տնտեսագիտականում էր սովորում: Հանրակացարանում մի տարի, թե երկու տարի մի հատ փոքր սենյակ են տվել որպես ընտանիք՝ մամաս, մորաքույրս, պապաս միասին ապրել են: Մորաքույրս ասում էր, թե էդքան ես, Արմիկը, Գասպարը միասին ապրեցինք, մի անգամ չեմ տեսել, որ իրանք վիճեն կամ անախորժություն լինի: Շատ հաշտ, լավ անուսիններ են եղել: Բայց բոլորը առաջացավ էդ աքսորի, էդ ներվային վիճակների հետևանքով: Մարդիկ էսպես ներվային էին, որ հնարավոր չէր էն վախտով: Ոչ մեկի հետ էլ չէր կարողանում ապրել: Առաջնեկս ծնվեց, երեխա ա, դե լացում ա, ինքը ահավոր ջղայնանում էր, ավերից դուրս էր գալիս: Մենք էլ թողեցինք գնացինք առանձին ապրելու: Ավելի շատ՝ որպեսզի իրան չջղայնացնենք: Ու մենակ ինքը չէր էդպես, էնքան ընտանիքներ քայքայվեցին...

Համալսարանն ավարտելուց հետո ես սկսեցի աշխատել «Լույս» հրատարակչությունում: Մեր ղեկավարը Օհանյան Վաչեն էր: Օհանյան Վաչեն բազմաթիվ աքսորներում ման եկած մարդ, հիմի մեզ դիրեկտոր էր: Իմիջիպալոց էդ աք-

ստրականները որ գալիս էին, ըստեղի մարդիկ անմիջապես, ոչ թե կուսակցությունն ու կառավարությունը, այլ ըստեղի մարդիկ, ժողովուրդը՝ իրան ճանաչողները, անմիջապես ընդունում էին, անմիջապես աշխատանքի էին նշանակում, ու լավ էլ աշխատանքի էին նշանակում, որովհետև ճանաչում էին դրանց, գիտեին դրանց:

1965թ. երբ որ Եղեռնի 50-րդ տարելիցը նշեցին, հաջորդ տարի, 1966թ.-ին Աշտարակի որբանոցի երեխաները հավաքույթ կազմակերպեցին: Մահացածների չորս-հինգ երեխայի հրավիրեցին, էդ թվում ես էլ էի հրավիրված: Ինձ էլ որտեղից գիտեին: Նրանցից մեկը, էլի Մուշի որբերից, մեր լուսավորության մինիստրությունում էր աշխատում՝ Ասատուր Հարությունյան, տեսուչ էր: Գալիս-գնում էր, ծանոթացել էինք, շփվում էինք ու էդպես իմացել էր, որ ես Գասպարի աղջիկն եմ: Իրա կինն էլ էր կարծեմ Մշո որբերից եղել, Մգրար էր Ասատուրի կնոջ անունը: Վերջապես ինձ էլ հրավիրեցին էդ հավաքույթին: Ահագին մարդ էր հավաքված, հսկայական թվով որբեր, մեծացած, ամենքը մի պաշտոնի, եսիմ ինչի տեր դարձած: Էդ հավաքույթը Մոնումենտի «Կոունկ» ռեստորանում էր: Ինձ էլ ընդունեցին, հարց ու փորձ, ու՛մ աղջիկն ես... ասի Գասպարի աղջիկն եմ: Վայ, էնպես մի խառնվեցին իրար, մեր Գասպարին կորցրել ենք, ինչ տղա էր, ինչ տղա էր: Ինձ քարշ տվին տարան Սեդրակի մոտ Մարգարյան, տո Նվերի մոտ, — գիտե՞ս ում ենք բերել, Գասպարի աղջիկն է, կորցրել էինք Գասպարին... Դե Գասպարին բռնորս էինք կորցրել:

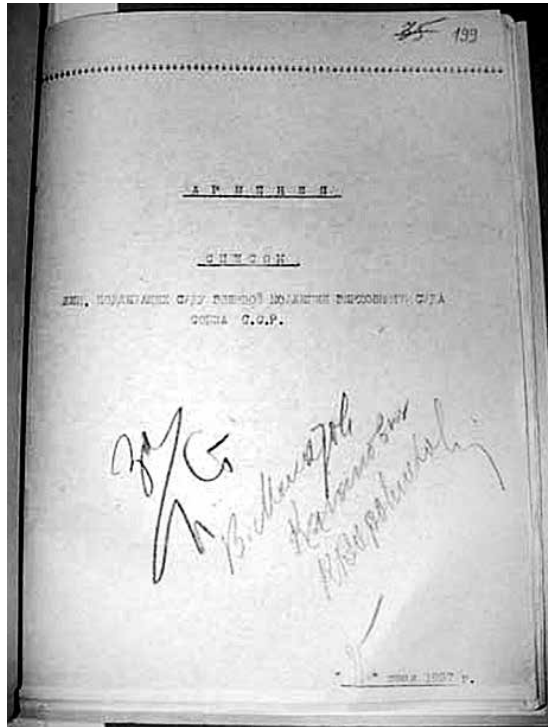
**Խորհրդային Հայաստանի բնակչությունից
քաղաքական բռնությունների ենթարկված մարդիկ
1937-1938թթ. «Ստալինյան ցուցակներում»**

Ստալինյան ցուցակը ԽՍՀՄ Գերագույն դատարանի ռազմական կոլեգիայի կողմից դատապարտման ենթակա այն անձանց անվանական ցուցակն է, որոնք մինչև դատարան ուղարկվելը հաստատվում էին անձամբ Ստալինի և Քաղբյուրոյի այլ անձանց (Վ. Միլոտով, Լ. Կազանովիչ, Կ. Վորոշիլով, Ա. Ժդանով, Ա. Միկոյան, Ս. Կոսիգոր) կողմից՝ «կոզմ են» մակագրությամբ և ստորագրությամբ: 1936, 1937, 1938-ին Ստալինյան ցուցակները 388-ն են, հավաքված են 11 հատորի մեջ և պահվում են ՌԴ նախագահի արխիվում (АП РФ): Ցուցակները հրատարակության են պատրաստվել ՌԴ նախագահի արխիվի, Ռուսաստանի հասարակական-քաղաքական պատմության պետական արխիվի (РГАСПИ), և «Մեմորիալ» իրավապաշտպան կազմակերպության համագործակցությամբ, 2002–2013 ընթացքում: 1937-1938 ի համար այդ ցուցակները ներառում են ռազմական կոլեգիայի կողմից դատապարտված 43.634 անձի անուն: Ստալինյան ցուցակներով դատապարտումները շարունակվել են 1940, 1942, 1950-ին, բայց անհամեմատ նվազ ծավալներով: Ստալինյան ցուցակներով դատապարտվածների մեջ զգալի տեղ են զբաղեցնում ՆԳԺԿ չեկիստների անունները: Դատապարտման երեք մակարդակ կար, 1ին՝ գնդակահարություն (39 հազար մարդ), 2րդ՝ 10 տարվա ազատազրկում (մոտ 5 հազար մարդ), 3րդ՝ 5-8 տարվա ազատազրկում (102 մարդ) (<http://stalin.memo.ru/>):

Հայաստան, անշուշտ, չէր կարող անմասն մնալ այդ երևույթից: Ռուսաստանի Ֆեդերացիայի Նախագահի Արխիվից Ռուսաստանի «Մեմորիալ» իրավապաշտպան կազմակերպության կազմած ցանկերով Հայաստանի պատժվողներից Ստալինին հաստատման են ուղարկվել 180 մարդու անուն պարունակող 13 ցուցակ: Դրանք միայն հայեր չէին, անշուշտ, 180-ից 13-ը այլազգիներ էին՝ հրեա, ռուս, կան նաև երկու մահմեդական ազգանուններ (Լազարև Գավրիլ Միխայիլի, Լևին Միխայիլ Մոիսեյի, Խարիտով Վլադիմիր Նիկոլայի, Կիրշենբլատ Միխայիլ Դավիդի, Կոզլովսկի Վալերի Իոսիֆի, Կուզնեցով Պյոտր Միխայիլի, Կուրսել Նիկոլայ Պավելի, Շմիդտ Ալեքսանդր Իվանի, Պոնամարև Յակով Գրիգորի, Սախարնիկով Վիտալի Միխայիլի, Ստեբնիցկի Միխայիլ Միխայիլի, Կյազումով Վասիլի Դավիդի, Նավրուզով Հուսեյին Մամեդ Սադրխ Օդլի):

Հայաստանի՝ ստալինյան ցուցակներով դատապարտվածների թիվը թե համեմատական, թե բացարձակ թվերով զգալիորեն զիջում է ԽՍՀՄ մյուս հանրապետությունների թվերին: Մյուս կողմից հայերը ստալինյան ցուցակներով դատապարտվում էին ոչ միայն Հայաստանից: Համեմատության համար ասենք,

որ օրինակ, ստալինյան ցուցակներով Հայաստանին անհամեմատ՝ 20 անգամ գերազանցող Վրաստանի բնակչությանը վերաբերող ցուցակներում կան 263 հայեր, Ադրբեջանի ցուցակներում՝ 54 հայեր: Մյուս հանրապետությունների, այդ թվում Ռուսաստանի՝ ստալինյան ցուցակներով դատապարտված հայերի թվերը դեռևս հաշվված չեն: Բոլոր դեպքերում սրանք թերևս վերջնական թվեր չեն, քանի որ ցուցակներում ազգային պատկանելությունը չէր նշվում, դրանք վերականգնվում են գլխավորապես անուն-ազգանուններով:

*Հայաստան, ԽՍՀՄ Գրագույն դարարանի ոսկանական կոլեգիայի
դարին ենթակա անձանց ցուցակ, 25 հունիսի 1937թ.*

*Կողմ՝ Սրալինի, Մոլոտովի, Կազանովիչի, Վորոշիլովի ստորագրությունները (ձեռագիր)
ԱՊ ՔՓ, Ցուցակ 24, գործ 409, թթ. 199*

Ցուցակները սովորաբար նախապատրաստում էին ԽՍՀՄ ՆԳԺԿ աշխատակիցները, և ստորագրում դրանք: Հայաստանի 13 «ստալինյան ցուցակներից» հինգը կազմվել է 1937թ. (երեք ցուցակ՝ 25.06.1937 թ., չորրորդը՝ 15.09.1937 թ., հինգերորդը՝ 22.11.1937 թ.), 8-ը՝ 1938թ. (մեկական՝ 03.01.1938 թ., 03.02.1938 թ., 05.03.1938 թ., երեք ցուցակ՝ 19.04.1938 թ., 2 ցուցակ՝ 12.09.1938 թ.: 25.06.1937 թ. երեք ցուցակներն ստորագրել է ՆԳԺԿ գաղտնի-քաղաքական 4-րդ բաժնի պետ Մ.Ի. Լիտվինը, մյուսները՝ նախ՝ ՆԳԺԿ հաշվառման բաժնի պետ, ապա՝ 1-ին հատուկ բաժնի պետ Վ.Ե. Ցեսարսկին, և միայն 12.09.1938-ի երկու ցուցակները՝ ՆԳԺԿ 1-ին հատուկ բաժնի պետի պաշտոնում Ցեսարսկուն փոխարինած Ի.Ի. Շապիրոն: (<http://stalin.memo.ru/regions/regi3.htm>):

Ցուցակները կազմվում էին առանձին-առանձին ըստ պատժատեսակների կատեգորիաների (օրինակ նույն օրը՝ 25.06.1937 թ. Հայաստանից պատժվողների համար կազմվել է երեք ցուցակ, առաջին կատեգորիայի՝ 11 մարդու անունով, 2-րդ կատեգորիայի՝ 9 մարդու անունով, և երրորդ կատեգորիայի՝ մեկ մարդու անունով) և թղթորը միասին թղթապանակով ուղարկվել Ստալինին: Վերջինս իր մերձավորների խմբի հետ հաստատել է ընդունված որոշումները ոչ թե ստորագրելով ցուցակներից յուրաքանչյուրի վրա, այլ՝ թղթապանակի վրա:

Ցուցակներից ամենամեծերը 19.04.1938 թ. կազմված երկու ցուցակներն են, որոնցից մեկում 69 մարդու անուն է՝ գնդակահարություն, մյուսում՝ 13 մարդու, 10 տարվա ազատազրկում, և 12.19.1938 թ. կազմված երկու ցուցակները (42 մարդ՝ գնդակահարություն, 19 մարդ՝ 10 տարվա ազատազրկում): Ամենափոքրերը երկուսն են՝ 25.06.1937 թ. կազմված մեկ փաստաթուղթ՝ մեկ մարդու անունով, պատիժը՝ 8 տարվա ազատազրկում, և կրկին մեկ մարդու անունով 15.09.1937 թ. կազմված, պատիժը՝ գնդակահարություն: Ընդհանուր առմամբ Հայաստանի «ստալինյան ցուցակներով» դատապարտված 180 մարդուց գնդակահարության են դատապարտվել 139-ը, 10 տարվա ազատազրկման՝ 40-ը, և միայն մեկ մարդ դատապարտվել է 8 տարվա ազատազրկման:

Ասել, թե «Ստալինյան ցուցակների» հետ ամեն ինչ պարզ է՝ սխալ կլինի: Այն դեռ երկար պիտի վերլուծվի: Բազմաթիվ հարցականներ կան նաև հայկական ցուցակների հետ կապված: Օրինակ, ըստ նյութերի «Ստալինյան ցուցակները» փաստացի որոշումներով սովորաբար հաստատավել են ԽՍՀՄ Գերագույն Դատարանի Ռազմական Կոլեգիայի վճիռը կայացվելուց առաջ: Այսինքն՝ նախ «Ստալին և մերձավորները» վճիռ են կայացրել, հետո դատարանը «հաստատել է»: Օրինակ՝ Ներսիկ Ստեփանյանի գնդակահարության որոշումը Ստալինն ու մերձավորները հաստատել են 25.06.1937 թ. ցուցակով, իսկ ԽՍՀՄ Գերագույն Դատարանի Ռազմական Կոլեգիայի վճիռը կայացվել է 12 օր անց՝ 07.07.1937 թ. (ՀԱԱ, ֆ.1191, Ց.4, Գ.100-125): Բացարձակապես նույնն է պարագան Ակսել Բակունցի, Մնացական Խաչատրյանի, Դրաստամատ Տեր Սիմոնյանի, Գուրգեն Բաղիկյանի, Աղամալյան Ռաֆայելի դեպքում: Նրանց գնդակահարության որոշումը «Ստալինյան ցուցակով» հաստատվել է Ներսիկ Ստեփանյանի հետ նույն օրը՝ 25.06.1937 թ., նույն ցուցակով, և 12 օր անց՝ 07.07.1937 թ. նույն օրը կայացել է ԽՍՀՄ Գերագույն Դատարանի Ռազմական Կոլեգիայի վճիռը:

1936 թ. օգոստոսին ձերբակալված Վահրամ Ալազանի 10 տարվա ազատազրկման որոշումը «Ստալին և մերձավորները» կայացրել են 19.04.1938 թ., իսկ ԽՍՀՄ Գերագույն Դատարանի Ռազմական Կոլեգիան միայն երեք ամիս անց՝ 20.07.1938 թ. է «որոշում կայացրել», որով Վահրամ Ալազանին դատապարտել 10 տարվա բանտային ազատազրկման, գումարած 5 տարով քաղաքական իրավունքների զրկումը և ունեցվածքի բռնագրավումը:

Պարզ է, որ ԽՍՀՄ Գերագույն Դատարանի Ռազմական Կոլեգիան չէր կարող փոխել «Ստալին և մերձավորների» որոշումը: Դատարանն այդ որոշումը ընդամենը դադարեցրել էր այլ թղթի վրա:

Դատապարտվողները, բնականաբար, չգիտեին այդ գործընթացի մասին:

Նրանք ամիսներով սպասում էին իրենց դատին այն դեպքում, երբ վճիռը մինչև դատն արդեն կայացված էր: Հինգ-տաս րոպե տևող «դատի» ժամանակ նրանց միայն տեղյակ էին պահում վճռի մասին: Նրանք նույնիսկ ռեաբիլիտացիան՝ արդարացման գործընթաց անցնելիս չեն իմացել Ստալինյան ցուցակների մասին:

Բայց եղել է նաև հակառակը: Նախ կայացել է Գերագույն Դատարանի Ռազմական Կոլեգիայի վճիռը, ապա նոր՝ ստալինյան հաստատումը: Այդպիսին է, օրինակ Ամալեն Յակովի դեպքում: Նրա գնդակահարության վճիռը Գերագույն Դատարանի Ռազմական Կոլեգիայի կողմից կայացել է 19.07.1938թ. (ՀԱԱ, ֆ. 1191, Ց. 8, Գ. 978, 979), և միայն երկու ամիս անց՝ 12.09.1938թ. է հաստատվել «Ստալինյան ցուցակով»: Այդպիսի դեպքերում հազվադեպ, բայց կարող էին լինել դատավճռի վերնայումներ: Այդ շարքում ուշագրավ է Զավեն Պոդոսի Ադամյանի գործը: 08.08.1937թ. նա ձերբակալվել է ՀայկՍՍՀ ՆԳԺԿ կողմից որպես «հակասովետական ագիտացիայով զբաղվող», «հակահեղափոխական, տրոցկիստ», Հայաստանի Քրեական օրենսգրքի 59, 64, 65, 67 հոդվածների մեղադրանքներով, բայց Վրաստանի բնակչությանը վերաբերող 03.01.1938թ. ստորագրված «Ստալինյան ցուցակով» են հաստատել նրան գնդակահարելու որոշումը (АП РФ, Ց. 24, Գ. 414, Թ. 156, – <http://stalin.memo.ru/spiski/pg06156.htm>): Հնարավոր է այն պատճառով, որ մարդն ապրել է Վրաստանում (Թբիլիսի, Պուրցելաձե փողոց, տուն 8): Հետո, ըստ Հայաստանի Ազգային արխիվի նյութի, ԽՍՀՄ Գերագույն Դատարանի Ռազմական Կոլեգիայի արտագնա հանձնաժողովի կողմից 20.07.1938թ. նա դատապարտվել է 15 տարվա ազատազրկման ուղղիչ աշխատանքային գաղութի (ՀԱԱ, ֆ. 1191, Ց. 3, Գ. 1662; ՀԱԱ, ֆ. 1191, Ց. 18, Գ. 394, 395), իսկ երկու ամիս անց, 12.09.1938թ.-ին Հայաստանի բնակչությանը վերաբերող «Ստալինյան ցուցակով» նրան դատապարտել են 10 տարվա ազատազրկման (АП РФ, օп. 24, дело 419, лист 144): Հայաստանի արխիվում գտնվող նրա գործում վճռի փոփոխության մասին ոչինչ չկա, իսկ մարդը մահացել է ուղղիչ աշխատանքային գաղութում 03.06.1942թ.: Արդարացվել է 01.09.1956թ. ԽՍՀՄ Գերագույն Դատարանի Ռազմական Կոլեգիայի որոշումով:

Ստալինյան ցուցակներով սովորաբար դատապարտվել են հեղինակավոր մտավորականները, հատկապես՝ գրողները, կուսակցական և վարչական բարձրաստիճան պաշտոնյաները, ՆԳԺԿ սպաները: Հայաստանին վերաբերող «Ստալինյան ցուցակներով» չեկիստներից դատապարտվել են 12 մարդ, բոլորը՝ գնդակահարության: Նրանցից յոթը առանձին՝ «չեկիստական ցուցակով» են, գլխավոր չեկիստ, ՆԳԺԿ ժողկոմ Մուդրուսու գլխավորությամբ, գնդակահարության որոշումը ստալինյան քաղբյուրոյի անդամների կողմից ստորագրվել է 22.11.1937թ. (АП РФ, օп. 24, дело 413, лист 105): Երկուսի՝ Սահակ Ստեփանի Ասլանովի և Գևորգ Ղազարի Մելքումովի համար 03.02.1938թ. կազմվել է առանձին ցուցակ (АП РФ, օп. 24, дело 414, лист 234): Եվս երկուսի՝ Խաչատուր Հակոբի Բաբայանի և Ալեքսանդր Արկադիի Դուլգարովի անուններն առկա են Հայաստանին վերաբերող վերջին՝ 12.09.1938-ին ստորագրված մեկ ցուցակում (АП РФ, օп. 24, дело 419, лист 142), իսկ Հայաստանի առաջին եռյակի անդամ Սարգիս Արտեմի Տերնակալովը Հայաստանի խորհրդայնացմանը հաջորդած դեկտեմբերին արտա-

կարգ հանձնաժողովի ղեկավար, իր դաժանություններով տխրահռչակ Ավիս (Ավետիս) Սողոմոնի Նորիջանյանի հետ հայտվել են նույն օրը ստորագրված մեկ այլ ցուցակում: Նույն ցուցակով է գնդակահարության դատապարտվել նաև 1936թ. ձերբակալություններն ստորագրած Հայաստանի գլխավոր դատախազ Պետիկ (Պետրոս) Թորոսյանը (АП РФ, оп.24, дело 419, лист 143):

	Անուն, ազգանուն, հայրանուն	1937թ.	1938թ.	1-ին կատեգորիա-գնդակահարություն	2-րդ կատեգորիա-10 տարով ազատագրվում
1	Ադամյան Չավեն Պողոսի		12.09.38		2-րդ կատ.
2	Աթոյան Ռուբեն Մնացականի		19.04.38	1-ին կատ.	
3	Ալեքսանդրյան Վռամ Մամիկոնի		19.04.38	1-ին կատ.	
4	Ալմազյան Սարկիս Արմենակի		19.04.38	1-ին կատ.	
5	Ակոպով Ստեփան Եզորի		19.04.38	1-ին կատ.	
6	Աղամալյան Ռաֆայել Միխայիլի	25.06.37		1-ին կատ.	
7	Աճեմյան (Մահարի) Գուրգեն Գրիգորի		19.04.38		2-րդ կատ.
8	Ամարյան Սամվել Պողոսի		12.09.38	1-ին կատ.	
9	Ամիրաջիբի Միխայիլ Սեմյոնի		12.09.38	2-րդ կատ.	
10	Ամպլեն Յակով Ալեքսանդրի		12.09.38	1-ին կատ.	
11	Այվազյան Կոնստանտին Գրիգորի		19.04.38	1-ին կատ.	
12	Անանյան Արմեն Արտեմի		12.09.38	1-ին կատ.	
13	Անտոնյան Արմենակ Յամազասպի		12.09.38		2-րդ կատ.
14	Ասլանով Սահակ Ստեփանի (ՆԳԺԿ Նախկին աշխատակից)		03.02.38	1-ին կատ.	
15	Ավազյան (Ավակով) Վարտկես Անտոնի		12.09.38	1-ին կատ.	
16	Ավակյան Բազրատ Սավադի		05.03.38	1-ին կատ.	
17	Արամյան Ալեքսանդր Արտեմի		12.09.38	1-ին կատ.	
18	Արաքսյան Արշակ Ռուբենի	25.06.37		1-ին կատ.	
19	Արիսյան Լևոն Եղիշի ¹		19.04.38	1-ին կատ.	
20	Բաբայան Խաչատուր Յակոբի		12.09.38	1-ին կատ.	
21	Բաբայան Ստեփան Պավելի		19.04.38	1-ին կատ.	
22	Բադիկյան ² Գուրգեն Գեորգիի	25.06.37		1-ին կատ.	
23	Բաթմանով Ստեփան Ալեքսանդրի		19.04.38		2-րդ կատ.
24	Բալյան Յայկազ Վահանի		12.09.38	1-ին կատ.	
25	Բակունց ³ Ալեքսանդր (Ակսել) Ստեփանի	25.06.37		1-ին կատ.	
26	Բաղդասարյան Յայկ Մարկարի		12.09.38	1-ին կատ.	
27	Բոխյան Կեսաբեր Սերգեյի	25.06.37			2-րդ կատ.
28	Գաբուզյան (Ալազան) Վահրամ Մարտիրոսի		19.04.38		2-րդ կատ.
29	Գաբրիելյան Յակոբ Տիգրանի		12.09.38		2-րդ կատ.

1 Փաստաթղթում գրված է Եշելի:

2 Փաստաթղթում գրված է Վադիկյան:

3 Փաստաթղթում գրված է Վակունց:

30	Գաբրիելյան Յենրի Գաբրիելի		12.09.38		2-րդ կատ.
31	Գալոյան Աղասի Կսյազի՜		25.06.37		2-րդ կատ.
32	Գալուստյան Յմայակ Սահակի		12.09.38	1-ին կատ.	
33	Գասպարյան-Մելսյան Գասպար Մալոի	25.06.37		1-ին կատ.	
34	Գևորկյան Ավետիք Աբխտողովի		19.04.38	1-ին կատ.	
35	Գևորկյան Մնացական Երեմի		12.09.38		2-րդ կատ.
36	Գեվորկով Իվան Ալեքսեյի (ԼԳԺԿ Նախկին աշխատակից)	22.11.37		1-ին կատ.	
37	Գյուլզալյան Գուրեն Տիգրանի		19.04.38	1-ին կատ.	
38	Գյուլզալյան Ռուբեն Տիգրանի	15.09.37		1-ին կատ.	
39	Գոլտովսչյան Լևոն Մարտիրոսի		12.09.38		2-րդ կատ.
40	Գոլտովսչյան Կորյուն Մարտինի		19.04.38	1-ին կատ.	
41	Գուլոյան Աբրամ Աբրամի		19.04.38	1-ին կատ.	
42	Գումեդին Գուրգեն Խորենի		12.09.38	1-ին կատ.	
43	Գուրգենյան Գրիգոր Ջահանգիրի		19.04.38	1-ին կատ.	
44	Գրիգորյան Արտավազդ Արշակի		12.09.38		2-րդ կատ.
45	Գրիգորյան Բենիամին Կարապետի		19.04.38	1-ին կատ.	
46	Գրիգորյան Կարո (Կարապետ) Ճամիրի		12.09.38	1-ին կատ.	
47	Գրիգորյան Սիսակ Գևորգի		12.09.38	1-ին կատ.	
48	Դաբադյան Վաղարշակ Ճամիրի		19.04.38	1-ին կատ.	
49	Դանելյան Մուշեղ Ներսեսի		19.04.38	1-ին կատ.	
50	Դաշտոյան Ռուբեն Պետրոսի		19.04.38	1-ին կատ.	
51	Դաստակյան Արամ Ավետի		19.04.38	1-ին կատ.	
52	Դավթյան Յովհաննես Յարությունի		19.04.38	1-ին կատ.	
53	Դավթյան Սերիկ Ստեփանի		19.04.38		2-րդ կատ.
54	Դեմիրճյան Խաչիկ Պողոսի		19.04.38	1-ին կատ.	
55	Դեմուրչյան Յրաչյա Արշակի		19.04.38	1-ին կատ.	
56	Դոշոյան Վարտան Մարկարի		12.09.38	1-ին կատ.	
57	Դուլգարով Ալեքսանդր Արկադիի		12.09.38	1-ին կատ.	
58	Դուրգարյան Օնիկ (Յովհաննես) Արիստակեսի		19.04.38	1-ին կատ.	
59	Դրամիյան Գարեգին Արկադիի		19.04.38		2-րդ կատ.
60	Եղիազարյան Արտավազդ Միխայիլի		19.04.38		2-րդ կատ.
61	Եսայան Արսեն Սեդրակի		19.04.38	1-ին կատ.	
62	Եսայան Գարեգին Լևոնի		12.09.38	1-ին կատ.	
63	Երեմյան Վահան Ադամի		19.04.38	1-ին կատ.	
64	Երզնկյան Յմայակ Յարությունի		19.04.38	1-ին կատ.	
65	Չաքարյան Աշոտ Գեորգիի		05.03.38	1-ին կատ.	
66	Չաքարյան Լևյան Կավլովի		19.04.38		2-րդ կատ.
67	Չաքոյան Յովհաննես Նիկիտի		12.09.38	1-ին կատ.	
68	Չորյան Ցոլակ Նազարի		19.04.38	1-ին կատ.	
69	Թաթարյան Յարություն Սահակի		19.04.38	1-ին կատ.	

4 Ձեռքակալվել է 1936թ., մահացել է 06.05.1938 թ. Երևանի բանտում, բժշկական եզրակացություն չկա (ՀԱԱ, ֆ.1191, Ց.1, Գ.786, 787, 788)

70	Թոթովենց Վահան Յովհանեսի		19.04.38	1-ին կատ.	
71	Թորոսյան Պետիկ (Պետրոս) Խաչատուրի		12.09.38	1-ին կատ.	
72	Թոքմաջյան Արմենակ Յակոբի		19.04.38	1-ին կատ.	
73	Իոնեսյան Գեորգի Սեմյոնի		19.04.38		2-րդ կատ.
74	Իսրայելյան Սիրական Եփրեմի		19.04.38	1-ին կատ.	
75	Լազարև Գավրիիլ Միխայիլի		19.04.38	1-ին կատ.	
76	Լևին Միխայիլ Մոխեյի		12.09.38	1-ին կատ.	
77	Խաչանյան Ռուբեն Իոանի		19.04.38	1-ին կատ.	
78	Խաչատրյան Մնացական (Մնաց) Յովհանեսի	25.06.37		1-ին կատ.	
79	Խաչատրյան Ստեփան Սաֆարի		12.09.38	1-ին կատ.	
80	Խաչիկյան Կարո (Կարապետ) Յովհանեսի		12.09.38	1-ին կատ.	
81	Խարիտով Վլադիմիր Նիկոլայի		19.04.38	1-ին կատ.	
82	Խոջամիրյան ԵՐՎԱՆՈՂ Զորատուրի		12.09.38	1-ին կատ.	
83	Խուդավերդյան Սուրեն Լևոնի		19.04.38	1-ին կատ.	
84	Կամսարական Սիանդարա ⁵ Իվանի		19.04.38	1-ին կատ.	
85	Կարազյոզյան ⁶ Յայկազ Իզնատի		19.04.38	1-ին կատ.	
86	Կարախանյան Յրանտ Ղևոնդի		19.04.38	1-ին կատ.	
87	Կարապետյան Իսրայիլ Էլիասի		19.04.38	1-ին կատ.	
88	Կիրշենբլատ Միխայիլ Դավիդի	25.06.37			2-րդ կատ.
89	Կյազումով Վասիլի Դավիդի		12.09.38		2-րդ կատ.
90	Կոզլովսկի Վալերի Իոսիֆի		19.04.38	1-ին կատ.	
91	Կոստիկյան Բագրատ Պետրոսի (ՆԳԺԿ նախկին աշխատակից)	22.11.37		1-ին կատ.	
92	Կուզնեցով Պյոտր Միխայիլի		19.04.38	1-ին կատ.	
93	Կուրդիկյան Նահապետ Կարապետի		19.04.38	1-ին կատ.	
94	Կուրսել Նիկոլայ Պավելի		19.04.38	1-ին կատ.	
95	Յակոբյան Յարություն Անտոնի		12.09.38		2-րդ կատ.
96	Յակոբյան Արտավազդ Տիգրանի		12.09.38		2-րդ կատ.
97	Յակոբյան Յմայակ Գևորգի	25.06.37			2-րդ կատ.
98	Յակոբյան Յովհաննես, նույն ինքը ճորտապետ Յակոբի		19.04.38	1-ին կատ.	
99	Յամբարձումյան Յամուկ Մկրտչի		12.09.38		2-րդ կատ.
100	Յայրապետյան Օնիկ Փիլիպոսի		12.09.38	1-ին կատ.	
101	Յանեսոլյան Գևորգ Սարիբեկի		19.04.38	1-ին կատ.	
102	Յարությունյան Գուրգեն Սահակի		12.09.38	1-ին կատ.	
103	Յարությունյան Մանուկ Կիրակոսի		12.09.38	1-ին կատ.	
104	Յովհանեսյան Պարազև ⁷ Սարապիոնի	25.06.37			2-րդ կատ.
105	Յովսեփյան Արմենակ Կարապետի		19.04.38	1-ին կատ.	
106	Յովսեփյան Խորեն Գրիգորի		19.04.38	1-ին կատ.	
107	Ղազարյան Պատվական Օսեփի	12.09.38		1-ին կատ.	

5 Պետք է լինի Սպանդարատ:

6 Հավանաբար Ղարազյոզյան:

7 Պետք է լինի Պարզև:

108	Ղարիբյան Հրանտ Մարտիրոսի		12.09.38	1-ին կատ.	
109	Մազմանյան Միխայիլ Դավիդի		12.09.38		2-րդ կատ.
110	Մաթևոսյան Սամսոն Անուշավանի		19.04.38	1-ին կատ.	
111	Մալխասյան Վասիլի Իվանի		12.09.38	1-ին կատ.	
112	Մախբազյան Սատրակ Հովսեփի	25.06.37			2-րդ կատ.
113	Մակինց Նշան Հովհաննեսի		19.04.38	1-ին կատ.	
114	Մակինցյան Պողոս (Պավել) Նիկիտի		19.04.38	1-ին կատ.	
115	Մանուկայն Պետրոս Վահանի	25.06.37		1-ին կատ.	
116	Մանուչարյան Արամ Վահանի		12.09.38	1-ին կատ.	
117	Մատինյան Կարապետ (Կարո) Թաթևոսի		19.04.38	1-ին կատ.	
118	Մարկարյան Լևոն Հակոբի (ՆԳԺԿ նախկին աշխատակից)	22.11.37		1-ին կատ.	
119	Մաքսուդյան Սեդրակ Պետրոսի		19.04.38	1-ին կատ.	
120	Մելիք-Աղամիրյան Հմայակ Ռոստոմի		12.09.38		2-րդ կատ.
121	Մելիք-Հայկազյան Իոսիֆ Իսահակի		19.04.38	1-ին կատ.	
122	Մելիք-Օսիպով Սերգեյ Ջուլջուդի		12.09.38	1-ին կատ.	
123	Մելքումյան Վահան Նիկոլայի		12.09.38	1-ին կատ.	
124	Մելքումով Գևորգ Դազարի (ՆԳԺԿ նախկին աշխատակից)		03.02.38	1-ին կատ.	
125	Միսկարյան Սուրեն Դավիդի		19.04.38	1-ին կատ.	
126	Մկրտչյան Նիկոլայ Լևոնի		12.09.38	1-ին կատ.	
127	Մուղդուսի Խաչիկ Խաղաթի ⁸ (ՆԳԺԿ նախկին աշխատակից)	22.11.37		1-ին կատ.	
128	Նազարյան Սիգուշ Ազարի		12.09.38		2-րդ կատ.
129	Նավասարդյան Գեղամ Աբխուղոմի		12.09.38	1-ին կատ.	
130	Նավրուզով Հուսեյին Մամեդ Սադրի Օղլի		19.04.38	1-ին կատ.	
131	Նիկողոսյան Եղպատ ⁹ Հովհաննեսի (ՆԳԺԿ նախկին աշխատակից)	22.11.37		1-ին կատ.	
132	Նորենց Վաղարշակ Տոնապետի		19.04.38		2-րդ կատ.
133	Նուրիջանյան Ավիս (Ավետիս) Սողոմոնի		12.09.38	1-ին կատ.	
134	Շախսուվարով Ալեքսանդր Հարությունի		12.09.38	1-ին կատ.	
135	Շահնազարյան Վասիլի Պյոտրի		19.04.38	1-ին կատ.	
136	Շամշյան Հովհաննես Իսահակի		19.04.38		2-րդ կատ.
137	Շարմազան (Շարմազանյան) Գրիգորի Վասիլի		12.09.38		2-րդ կատ.
138	Շմիդտ Ալեքսանդր Իվանի		03.01.38	1-ին կատ.	
139	Ոսկերչյան Նիկոլայ Ավետիսի		19.04.38		2-րդ կատ.
140	Չարխիֆալական Գրիշա Սարոի	25.06.37			8 տարի
141	Չիթուկի Վահրադ ¹⁰ (ՆԳԺԿ նախկին աշխատակից)	22.11.37		1-ին կատ.	
142	Չուբար Եղիա Գասպարի		19.04.38	1-ին կատ.	
143	Չոփուռյան Էդվարդ Մարտիրոսի		19.04.38	1-ին կատ.	

8 Պետք է լինի Խղաթի:

9 Պետք է լինի Եղպայր:

10 Պետք է լինի Վահրամ:

144	Պարզյան Յուլյա Զրիստովորի		19.04.38	1-ին կատ.	
145	Պարնակյան Մնացական Ուրումշանի	25.06.37		1-ին կատ.	
146	Պետրոսյան Կարապետ Միխայիլի		12.09.38		2-րդ կատ.
147	Պետրոսյան Մամիկոն Սարկիսի	25.06.37			2-րդ կատ.
148	Պետրոսյան Պետիկ (Պետրոս) Եզեկի		12.09.38	1-ին կատ.	
149	Պոնամարն Յակով Գրիգորի		19.04.38	1-ին կատ.	
150	Ջալաթյան Հայկ Հարությունի		19.04.38	1-ին կատ.	
151	Ջանանյան Մկրտիչ Միհրանի		19.04.38	1-ին կատ.	
152	Սախարնիկով Վիտալի Միխայիլի		19.04.38	1-ին կատ.	
153	Սահակյան Գարիկ Ղազարի		19.04.38	1-ին կատ.	
154	Սարկիսյան Ալեքսանդր Դանիլի		12.09.38	1-ին կատ.	
155	Սարյան Արամայիս (Արմո) Հակոբի		19.04.38	1-ին կատ.	
156	Սաֆարյան Նիկոլայ Հովհանեսի		12.09.38	1-ին կատ.	
157	Սիլանյան Հայկ Խաչատուրի		19.04.38	1-ին կատ.	
158	Ստեփնիցկի Միխայիլ Միխայիլի		19.04.38	1-ին կատ.	
159	Ստեփանյան Արտաշես Պետրովի		19.04.38	1-ին կատ.	
160	Ստեփանյան Ներսես Միխայիլի	25.06.37		1-ին կատ.	
161	Ստեփանյան Ստեփան Ավետի		19.04.38	1-ին կատ.	
162	Վալենյան Հրաչ Միխակի		25.06.37		2-րդ կատ.
163	Վահրադյան Վաղարմակ ¹¹ Մկրտչի	25.06.37			2-րդ կատ.
164	Վարտանյան Համազասպ Վարտանի		12.09.38		2-րդ կատ.
165	Վարտանյան Սամսոն Վարտազարի		12.09.38	1-ին կատ.	
166	Վարտապետյան Վարտկես Սեմյոնի		12.09.38	1-ին կատ.	
167	Տեր Ղազարյան Նարինան Գրիգորի		19.04.38	1-ին կատ.	
168	Տեր Սիմոնյան Արաստաման ¹² Ասքանազի	25.06.37		1-ին կատ.	
169	Տեր Վահանյան Հնձակ Հարությունի	25.06.37		1-ին կատ.	
170	Տեր Օհանով Մուկուչ Մարկարի		19.04.38		2-րդ կատ.
171	Տեր-Աստվածատուրով Իոսիֆ Անդրեյի		19.04.38	1-ին կատ.	
172	Տերնակալով Սարկիս Արտեմի ¹³		12.09.38	1-ին կատ.	

11 Պետք է լինի Վաղարշակ:

12 Պետք է լինի Դրաստամատ:

13 Չնայած ստալինյան ցուցակներում Տերնակալովի (Տեր Նակալով) անվան դիմաց չի գրված «ՆԳԺԿ նախկին աշխատակից», բայց 09.10.1937 թ. ձեռքակալված Սարկիս Տերնակալովը ձեռքակալվելու պահին ՆԳԺԿ և Գերագույն դատարանի աշխատակից էր (նրա քննչական գործում գրված է «работник НКВД и Верховного суда» – ՆԳԺԿ և Գերագույն դատարանի աշխատակից): Նրան մեղադրանք է հարուցվել Խորհրդային Հայաստանի Քրեական օրենսգրքի 59, 64, 65, 68 հոդվածներով՝ որպես «Ազգայնամոլական, ապստամբական-տեռորիստական, աջ տրոցկիստական կազմակերպության մասնակից», դատապարտվել է գնդակահարության (ունեցվածքի բռնագրավումով) 19.07.1938 թ. ԽՍՀՄ Գերագույն Դատարանի Ռազմական Կոլեգիայի կողմից (ՀԱԱ, ֆ. 1191, Ց. 1, Գ. 1108, 1109, 1110): Տարօրինակ է, որ Ստալինյան ցուցակներում նրա անունը հայտնվել է գնդակահարության դատապարտվելուց հետո՝ 12.09.0938 թ.: Մինչ այդ Տեր Նակալով Սարկիսը Հայաստանի Գերագույն դատարանի հատուկ կոլեգիայի նախագահն էր և Հայաստանում 09.07.1937 թ. ձևավորված առաջին տխրահռչակ Եռյակի անդամ: «Երևանից Ն. Ի. Եժովին, Ի. Վ. Ստալինին, 09.07.1937: ԽՍՀՄ Ներքին Գործերի Ժողովրդական կոմիսարիատի Պետական անվտանգության գլխավոր վարչության հատուկ բաժնի 3-րդ բաժանմունքին, Հույժ գաղտնի, պատճեններն արգելվում է. Ստացվել է 9 հուլիսի 1937 թ., ժ. 11.25րոպ., վերծանվել է ժամը 14.00, Երեվանից: Մեքենագրված է 4 օրի-

173	Ուլիբեկյան Լևոն Յովհանեսի		19.04.38	1-ին կատ.	
174	Փանյան Պերճ Զրիստովորի (ԼԳԺԿ Նախկին աշխատակից)	22.11.37		1-ին կատ.	
175	Փորսուղյան (Վանանդեցի) Գուրգեն Արշակի		19.04.38		2-րդ կատ.
176	Քոչար (Քոչարյան) Գևորգ Բարսեղի		12.09.38		2-րդ կատ.
177	Քուրանյան Գարեգին Ալեքսեյի		05.03.38	1-ին կատ.	
178	Օգանեզով Նիկոլայ Մաթևոսի		12.09.38	1-ին կատ.	
179	Օկոպով -Մակեդոնսկի Սերգեյ Պետրովի		19.04.38	1-ին կատ.	
180	Օրդուխանյան Աբել Իսկանդարի		12.09.38	1-ին կատ.	

Экз. № 2

Народный Комиссариат Внутренних Дел СССР
3-е ОТДЕЛЕНИЕ СПЕЦОТДЕЛА ГУТБ

СОВ. СЕКРЕТНО

ШИФРОВКА ВХ. № 19683

Получ. 9/7 1937 г. 11 ч. 25 м. Расшифр. 9/7 14 ч. 00 м.

Из ИРМАНА

Отпечатано экз.

Куда и кому: НАРОДНОМУ КОМИССАРИАТУ ВХ. ЧИП(6) г. СТАЛИНУ.

ЦК ВКП(б) Армения сообщает состав тройки: Муглауси Х. НАЗИ, Максимиан С. Зам. Прокурора Республики Тер-Накохов С. Председатель Спецколлегии Верховного. Имеется количество кулаков первой категории 300 человек, второй 400, уголовников первой категории 200 человек, второй 150. С обширной висимкой семей первой категории.

Секретарь ЦК ВКП(б) Армения АР. АИТМ.

286 3/7П-37г.

IV Часть ОС ВКП(б)

Экз. № 1 т. Экз. № 4 т. Экз. № 7 т.

Экз. № 1 т. Экз. № 5 т. Экз. № 6 т.

Н.К. 3-го Отделения Спецотдела ГУТБ

Խորհրդային Հայաստանի առաջին եռյակի կազմը 09.07.1937թ.
հայաստանի փաստաթուղթը
(РГАСПИ. Ф.17, Оп.166, Д.575, Л.140. Բնագիր, մեքենագիր
<http://www.alexanderyakovlev.org/almanah/inside/almanah-doc/1005938>)

նակից, թիվ 1 – ընկ.Եժովին, թիվ 2, 3 – ընկ.Ստալինին, թիվ 4 – 3-րդ բաժանմունք: Հայաստանի ՀամԿ(ր)Կ ԿԿ տեղեկացմուն է եռյակի կազմը. Ստորոսի Խ. ՆԳԺԿ, Միկելյան Ս. Հանրապետության դատախազի տեղակալ, Տեր-Նակավոյ Ս. Գերագույն դատարանի հատուկ կոլեգիայի նախագահ: Ծրագրվում է կուլակների թիվը առաջին կատեգորիայով 300 մարդ, երկրորդով՝ 400, քրեականները առաջին կատեգորիայով 200 մարդ, երկրորդով՝ 250: Առաջին կատեգորիայի ընտանիքներն անապաման աքսորվում են:

Հայաստանի ՀամԿ(ր)Կ ԿԿ Արմատունի (պետք է լինի Ամատունի – Հ.Խ.)

Թիվ 286 Որոշում. «ընկ. Ստալին՝ կողմ: Ա. Պ[ոսկրեբիշև], ընկ. Միկոյան՝ կողմ, ընկ. Կալինին՝ կողմ»

Կնիք. «IV Часть ОС ЦК ВКП(б). Вх. №2261 (РГАСПИ. Ф.17, Оп.166, Д.575, Л.140. Բնագիր, մեքենագիր (<http://www.alexanderyakovlev.org/almanah/inside/almanah-doc/1005938>)):

ԱՆՁՆԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ՑԱՆԿ

- Արեւյան Հովհաննէս 247, 250, 251
 Արով Գևորգ 283
 Արովյան [Խաչատուր] 275, 278, 413, 426, 427, 653, 674
 Արքահամյան Բաբկէն 124, 125, 134, 161
 Արքահամյան Սեթ 624
 Արքամսն Լև Բարիսովիչ 471, 506, 509
 Ադամյան Սերոբ 350
 Ադամյան Զավեն Պողոսի 700, 701
 Ադոյան Ադո (Միսակ) 23, 33, 94, 587, 623, 625, 681-683
 Ադոյան Ոստանիկ 682
 Ազատյան Թորոս 259, 275
 Ազարյան Թամարա 483
 Ազարյան Հուսիկ 642
 Ալան Պո Էդգար 393
 Ալթունյան Թաթուլ 99, 103
 Ալոյան Արծվիկ 87, 91, 92, 108
 Ակոպով Ստեփան 279, 295, 570, 657, 666, 670, 701
 Աղայան Ղազարոս 106, 208, 209, 337
 Աղավնի [Աղավնի Արշակի Գրիգորյան] 11, 92, 239, 240, 285, 286, 664
 Աղդարյան Գառնիկ 259
 Աճառյան Հրայր 47, 151, 231, 292, 628
 Աճեմյան Վարդան 110, 111, 115, 127, 131, 390
 Ամատունի [Ամատունի Վարդապետյան] 14, 279, 295, 570, 657, 666, 670, 686, 706
 Ամիրյան Մարթա 84, 88, 321, 387, 388
 Ամպլեն Յակով 700, 701
 Այվազյան Արտեմ 180
 Անանյան Վախթանգ 568
 Ապելեյան Հովսեփ 643
 Առաքելյան Արամ 643
 Առաքելյան Իսրայել Ծատուրի 642
 Ասլանով Սահակ Ստեփանի
 Ավագյան Միրզա 274
 Ավդալ Ամին 11, 236
 Արագի Մովսէս 11, 197, 215
 Արաքս [Արաքս Մուրադի Ավետիսյան] 234, 235, 284
 Արեշյան Սալոմէ 240
 Արիսյան Լևոն 15, 127, 637, 639, 701
 Արմեն Մկրտիչ 27, 286, 511, 541, 637, 639, 646, 647, 651, 664, 665
 Բաբայան Արշալույս 22, 235, 391, 571
 Բաբայան Խաչատուր Հակոբի 700, 701
 Բաբլոյան Եսայակայա 92, 94, 98, 108
 Բագիրով, Բաղիրով (Միրջաֆար) 532, 676, 677
 Բախշյան Նազիկ 596, 600
 Բախտյան Կենսաբեր 274
 Բակունց [Ալսել] 13, 16, 193, 222, 275, 277, 279, 286, 294, 295, 526, 636, 637, 646-649, 655, 664-669, 671, 681, 692, 699, 701
 Բակունց Վարյա 17, 287, 288, 293, 294, 304, 320, 322, 671.2, 684, 690, 691
 Բառիկյան [Գուրգեն] 274, 664, 671, 684, 692, 699, 701
 Բառիկյան Մարգո 17, 310, 317, 315, 316, 320, 671, 684
 Բարդյան Հովհաննէս 97
 Բեգրուկիկ Կլավդիա Իլլինիչնա 503-505, 509, 550, 559
 Բես Գարեգին [Գարեգին Բախշիի Սարիսյան] 238, 664
 Բերիա [Լավրենտի] 12, 15, 16, 173, 188-190, 222, 267, 268, 274, 278, 279, 433, 512, 520, 530, 532-534, 538, 539, 541, 546, 551, 565, 570, 571, 637, 640-643, 648, 656-658, 661-664, 666, 668, 670, 675-678, 680
 Բզնունի Արտո 94
 Բոնդեր Ալեքսանդրա (Շուրա) 483, 507, 538
 Բորյան Գուրգեն 240, 655
 Բովսարին [Նիկոլայ] 204, 649
 Բունիաթյան Հրաչիկ 583
 Գաբուզյան Եղիազար (տես նաև Դանչո, Վահրամ Ալազանի եղբայրը) 146, 638
 Գաբուզյան Սիրվարդ Սիրվարդ [Վահրամ Ալազանի քույրը] 150, 176, 202, 330, 331, 342, 348, 349, 359, 384, 388, 435-437, 439, 479, 500, 552, 556, 568, 573, 574, 577-582, 586, 588, 591-593, 597, 602-605, 614, 615, 617, 619, 620, 623, 624

- Գաբրիելյան Խղաթ 108
 Գաբրիելյան Սամսոն 623
 Գալեմբերյան Զարուհի 259
 Գալոյան Աղասի 274, 664, 665, 684, 702
 Գալոյան Եվգինե (Եվգուշ) 17, 294, 298, 311, 319, 324, 325, 328, 684
 Գալուստյան Գաբրիել 642
 Գանդի [Միաթմա] 188
 Գասպարյան Գասպար 671, 685, 687, 688, 690, 692, 702
 Գասպարյան Մելո 671
 Գևորգյան Գևորգ 401
 Գևորգյան Մուկուշ 318
 Գյուլեքոխյան Հայկ 233, 652
 Գովորովա Մարի Սեմյոնովնա 566, 567
 Գորկի Մաքսիմ, Գորկի 261, 647, 649, 655
 Գուլազյան Հասմիկ 252
 Գուլազյան Օլգա 247, 252, 253, 257, 292
 Գրիգորյան Կոստյա 329, 330, 333
 Գրիգորյան Վահան 236, 237, 239, 339, 377, 570, 571
 Գրիշաշվիլի Յոսիֆ 413, 674
 Դաբադյան Նորայր 94, 233, 648
 Դադոնյան Ժորա 419, 420
 Դանչո Եղիազար (տես նաև Գաբուզյան Եղիազար) 123, 146, 147, 150, 151, 155-158, 160, 303
 Դաշտենց Խաչիկ [Խաչիկ Տոնոյի Տոնոյան] 11, 238, 323, 583, 654, 655, 664
 Դավթյան Սերիկ 17, 18, 287-289, 322, 640, 664, 668, 684, 690, 702
 Դաբրիկյան Աղասի 101
 Դեմիրճյան Դերենիկ 11, 169, 191, 219, 323, 409, 411, 636, 648, 653, 664, 665
 Դոլուն Ալեքսանդր 627
 Դոստոևսկի [Ֆյոդոր] 188
 Դուլգարով Ալեքսանդր Արկադիի 700, 702
 Դուրգարյան Ալյոշա 551, 552, 554
 Դուրյան [Պետրոս] 231
 Եղիազարյան Արտո (Արտավազդ) 181, 185, 189, 306, 578, 581, 587, 598, 621-625, 640, 656, 668, 702
 Եսայան Աստղիկ 17, 293, 298, 299, 307, 328, 684
 Եսայան Զապել 11, 213-216, 259, 275, 286, 648, 650, 665
 Եսայան Զարիկ 84, 220
 Եսայան Խաչիկ 336
 Եսայան Ռուզան (տես նաև Կանայան-Եսայան Ռուզան) 304, 311, 325, 336, 684
 Երզնկյան Մարգո 18, 304, 306, 311, 318, 323, 684
 Զալյան Սամսոն 417, 418
 Զալյան Սուրեն 297
 Զարյան Նաիրի 11, 20, 193, 218-220, 222, 223, 374-376, 390, 391, 523, 555, 556, 568-572, 577, 587, 636, 638, 647, 648, 650, 651, 652
 Զարուհի մայրիկ, ժողովրդական բժիշկ 592-598
 Զոհրապ Գրիգոր 231, 275, 653
 Զորյան Ստեփան 11, 20, 37, 210, 216-218, 284, 328, 374, 377, 411, 412, 422, 423, 570, 571, 624, 625, 636, 648
 Էդիլյան Գուրգեն 303
 Էմին Գևորգ 422, 429
 Էնգելս [Ֆրիդրիխ] 227, 294, 482
 Թադևոսյան Արուս 18, 318, 323, 325, 328, 685
 Թաթարյան Ժենյա 298, 299, 302, 685
 Թամազյան Արմենակ 238
 Թավաքալյան Գրիգոր 47
 Թավաքալյան Մարո (տես նաև Մուրադյան Մարո, Ալագան Մարո) 7, 71
 Թավաքալյան Մուրադ 47
 Թավաքալյան Հակոբ 47, 152
 Թարգուլ Լուսի [Լյուսի Թարգուլյան] 235
 Թարյան [Սուրեն] 240, 244, 654
 Թերլեմեզյան Ռուբեն 228, 270
 Թերլեմեզյան Փանոս 11, 36, 169, 202, 203, 228, 339, 645
 Թոթովենց Լուսի, Լուսի 17, 293, 322, 323, 685
 Թոթովենց Վահան 15, 322, 636, 646, 648, 651, 654, 664, 665, 671, 685, 703
 Թովմասյան Շուշանիկ, Շուշիկ 395-397, 399, 403, 416, 432, 569,
 Թովմասյան Վանուհի 33
 Թորոսյան Սաթենիկ 81
 Թորոսյան Պետիկ (Պետրոս) 663, 701, 703
 Թոքմաջյան Արմենակ 197, 198, 703
 Թումանյան (Թումանյան) Միհրան 292, 628
 Թումանյան Աշխեն 410
 Թումանյան Հովհաննես 185, 227, 323, 406, 410, 413, 674
 Թումանյան Նվարդ 410
 Թումանյան Օլգա 410
 Թումանովնա Վարվառա 371
 Թովյան Էդվարդ 578
 Ժդանով [Անդրեյ] 261, 647, 652, 655, 656, 667, 697
 Ինչիկյան Լուսյա 128
 Իսաբեկյան Հրայր 92, 94, 97, 98, 101
 Իսահակյան Ավետիք, Իսահակյան 11, 22, 31, 37, 169, 202, 203, 211-213, 237, 259, 275, 292, 336-339, 404-407, 573, 577, 582
 Լենին [Ուլյանով Վլադիմիր] 29, 90, 92, 99, 264, 294, 328, 635, 639, 679

- Լեոնիձե Գեորգի 413, 674
 Լեռ Կամսար 12, 30-33, 68
 Լիովին Մ.Ի. 658, 698
 Լոգիկոս Դավթիս Տիմոֆեևս 465, 466, 477
 Լուկաշին Ս. 31, 636
 Լևիտան 533
 Խալեյան Երվանդ 92, 94, 96, 101, 108, 110, 111, 115, 127, 131-134, 136
 Խայամ 228
 Խանջյան Աղասի, Խանջյան 8-10, 12, 13, 15, 16, 89, 188, 190, 223, 228, 230, 232, 260, 263-274, 285, 294, 295, 322, 324, 336, 572, 626, 637, 638, 641-643, 646, 647, 651, 656, 660-663, 666, 667, 669-671, 675, 676, 678, 681, 684, 686
 Խաչատրյան Հակոբ 202, 231
 Խաչատրյան Սիրվարդ 97, 99
 Խերանյան Մկրտիչ 230, 238
 Խղաթյան Մանիկ 81
 Խոճիկյան Էդվարդ, Խոջիկ Էդվարդ, Էդուարդ 110, 418
 Խոսրովյան Վարդ 349
 Խոբենացի [Մովսես] 275, 278, 650, 653
 Խուրդոյան (Խուդոյան) Արմիկ 18, 21, 34, 314-316, 320, 671, 685, 687
 Խուրդայան Անդրանիկ 693
 Խուրշուտյան Ամալյա 693
 Խվորոստով [Վիկտոր] 276
 Ծիլ Աստղ 523
 Կաբիսով Աստոն Վասիլիչ 546, 559
 Կազանովիչ Լ. 664, 697, 698
 Կազրամանով Միշա 26, 501, 509, 515, 516
 Կամո (Սիմոն Արշակի Տեր-Պետրոսյան) 551, 610, 678
 Կանայան-Եսայան Ռուզան (տես նաև Եսայան Ռուզան) 304, 336
 Կապուտիկյան Լիա 238
 Կապուտիկյան Սիլվա 11, 238, 568, 578, 587, 626
 Կարախանյան Վարդուշ, Վարդանուշ 78, 79
 Կարապետյան Արտավազդ 642
 Կարապետյան Բաբկեն 238
 Կարապետյան Փոփոնտ 291
 Կերենսկի [Ալեքսանդր] 205
 Կիրշոն Վլադիմիր, Կիրշոն 204, 261-263
 Կիրպուտին [Վալերի] 412, 413
 Կյուլո Սիմեոն 31
 Կոդաբաշով (Կոդաբաշյան) Ավետիս 183
 Կոմիտաս 12, 188-190, 229, 270, 292, 628, 645, 661
 Կոմոնիսի Ղևոնդ 240
 Կոնոնովիչ Նիկոլայ 507-509
 Կոնստենտ Մարիա Իվանովնա 499
 Կոսիոր Ս. 697
 Կոստանյան Արամ 274
 Կոստանյան Վոան 640
 Կորյուն Մկրտիչ [Կորյուն Գրիգորի Մկրտչյան] 238, 655
 Կուզնեցով Պետյա 288, 697, 703
 Կույումջյան Հակոբ 259
 Կուրդիկյան Շուշանիկ 190
 Կոիլովա Նադեժդա Ստեփանովնա 579, 585, 588, 599
 Կրուպսկայա Նադեժդա Կոնստանտինովնա 261-263
 Հաբեշյան Հրանտ 694
 Հակոբյան Արշալույս 83, 569
 Հակոբյան Արշակ 81, 576, 579, 585, 588
 Հակոբյան Գրիգոր Աբրահամի, Գրո 580
 Հակոբյան Հակոբ 11, 190, 206, 208-211, 275, 286
 Հակոբյան Հակոբ Մինայիչ 371
 Հակոբյան Ռաֆիկ 346
 Համբարձումյան Համո (Համոնի) 110, 111, 121
 Հայկազյան Վիլեմ (Վիլիեմ) (Խաչիկ) 96, 97, 110, 111, 115
 Հայրապետյան Արմենակ 642
 Հայրապետյան Հայրապետ 409
 Հայրապետյան Պետիկ 386, 388
 Հասմիկ [Թագուհի Հակոբյան] 247, 252, 257
 Հարությունյան Ասատուր 696
 Հարությունյան Գրիգոր 375
 Հարությունյան Ժորա 344, 347
 Հարությունյան Հուրին 345
 Հարությունյան Շմավոն 231, 333
 Հարությունյան Պարույր 92, 94
 Հացագործյան Հարմիլե 101
 Հացագործյան Սիրարփի 84, 220
 Հացագործյան Քարմիլե 134
 Հովհաննիսյան Աշոտ 179, 180, 573
 Հովհաննիսյան Հայրապետ 642
 Հովհաննիսյան Հրաչյա, Հրաչիկ 11, 16, 240, 289, 571, 578, 587, 614, 626, 655
 Հովսեփյան Վահան 237
 Դարիբյան Աղավնի 92, 108, 117, 124, 329
 Զչմարիտյան Ստյոպա 366-369
 Մազմանյան Միշա 551, 665, 666
 Մալխասյան Մերի 18, 314, 318, 685
 Մալխասյան Վալյա 556
 Մալյան Դավիթ 247, 390
 Մակինց Նշան 15, 323, 646, 651, 657, 671, 685, 704

- Մակինց, Մակինցյան Սիրուշ 275, 323, 685
 Մահարի Գուրգեն[Աճեմյան Գուրգեն] 11, 13, 23, 27, 37, 169, 218-221, 223, 277, 307, 520-522, 531, 532, 563-567, 569, 573, 587, 637, 639, 640, 646-648, 650, 655, 664, 701
 Մահարի Անտոնինա, Անտոնինա 524, 563-568
 Մանուկյան Ալիս 292
 Մանուկյան Հաբեթ 108
 Մանուկյան Ստյոպա 92, 94-96, 99, 102, 131
 Մանուկյան Վիրաբ 457
 Մանվելյան Հրանդ 96
 Մասլով 238
 Մատինյան Աշոտ 283
 Մարգարյան Բենիամին 643
 Մարգարյան (Մարկարյան) Գրիգոր 96
 Մարգարյան Մարգար 283
 Մարգարյան Մարո 238, 240, 241, 556, 626, 655
 Մարգարյան Մեդրակ 688, 696
 Մարկոսյան Սուրեն 688
 Մարտիրոսյան Անդրանիկ 642
 Մարտիրոսյան Տիգրան 643
 Մարության Լեմվել 530, 532, 675
 Մարքս [Կարլ] 190, 227, 294, 639, 681
 Մելիքյան Ռոմանոս 11, 202, 203, 645, 646, 663
 Մելիքսեթյան Բագրատ 274
 Մելքոնյան Մխիթար 642
 Մեծատուրյան-Մեծարենց Մարի 293
 Մեծարենց [Մխաթ] 190, 229, 231, 275, 278, 291, 653
 Մերկյան Հովհաննես 709
 Միասնիկով (Մյասնիկեան) Ալեքսանդր 679
 Միլոտին Իվան Կոռնեևիչ 518
 Միկոյան Անաստաս Իվանովիչ, Միկոյան Ա. 338, 551, 670, 671, 677, 680, 697, 706
 Մինասյան Արփիկ 291-293, 627, 628,
 Մինասյան Մինաս 293, 628
 Մինասյան Վարդուշ 107
 Միրզոյան Սիմոն 370, 371, 373, 590, 591
 Միքայելյան Ջաքար 29, 300, 301, 311-313
 Միքայելյան Սուրեն 289, 290, 306, 307
 Միքայելյան Վերգինե 365, 367, 368
 Մխիթարյան Ազատուհի 518
 Մխիթարյան Եղնիկ 586
 Մխիթարյան Եվգենի 516
 Մխիթարյան Մամիկոն 518
 Մխիթարյան Մուշեղ 511, 512, 515, 517
 Մխիթարյան Հմայակ 642
 Մնացականով Տիգրան 623
 Մոլոտով Կ. 664, 697, 698
 Մուղղուսի Խաչիկ, Մուղղուսի [Աստվածատուրով Խաչատուր Խլդաթի] 14, 279, 295, 570, 656, 658, 662, 670, 704, 706
 Մուղղուսի Մարիա (Մաշո) 18, 299
 Մուշեղյան Գրիշա 372
 Մուշեղյան Սոֆիկ 104, 151
 Մուշեղյան Տիգրան 95, 104
 Մուրադյան Մարո (տես նաև Ալազան Մարո, Թավաքյալյան Մարո) 7, 9, 10, 15, 16, 19, 22, 71, 81, 97, 104-108, 110, 111, 116, 281, 286, 295, 330, 363, 391, 684
 Մուրադյան Օսնիկ 624
 Յավլիլ Պաոլո 11, 194, 275
 Նահապետյան Միհրան Սիսակովիչ 607
 Նամկալաձե Սիմոն Իլլիչ, Նամկալաձե 496, 507-509, 544, 546, 559
 Նար Դոս 191, 192
 Նարեկացի [Գրիգոր] 275, 278, 653
 Ներսիսյան Հրաչյա 11, 247, 251, 252, 257, 292, 574, 628
 Նորենց Վաղարշակ [Վաղարշակ Տեր Տոնապետի Երիցյան] 11-13, 16, 23, 37, 178, 179, 193, 202, 210, 219, 220, 225, 227, 230-232, 277, 286, 291, 292, 305, 377, 520-528, 532, 552, 555, 558, 563-567, 569-573, 581, 587, 598, 637, 640, 646-648, 654, 664, 673, 704
 Նիկողոսյան Եղբայր 13, 14, 704
 Նուրիջանյան Ավիս (Ավետիս) Սողոմոնի 701, 704
 Նուրիջանյան Բենիամին 642
 Շահազիզ Երվանդ 410, 411, 414, 420, 422, 423, 673, 674
 Շահբազյան Գուգուշ 89
 Շահբազյան Շաքե 292
 Շահբազյան Վոլոդյա 344, 346
 Շահի Բոն 238
 Շահինյան Մարիետա 202, 556, 648
 Շահիսաթունի Արշավիր 122
 Շահվերդյան Դանիել (Դանուշ) 606, 680
 Շահվերդյան Մարգո 606
 Շահվերդյան Սուսաննա 606
 Շամիրով Արաբ 11, 236
 Շամշյան Շուշիկ 329, 685
 Շապիրո Ի.Ի. 698
 Շավարշյան Արշավիր 104, 141
 Շատվորյան Բագրատ 293, 628
 Շարամբենց Նշան 42
 Շարիմանյան Մեդրակ 370, 372, 588
 Շերվինսկի [Մերգել] 412, 413

- Շիրազ Հովհաննես [Օսիկ Թադևոսի
Կարապետյան] 11, 242-246, 276, 285, 376,
578, 614, 626, 655, 661
- Շիրազյան Հեղուշ 626
- Շիրվանզադե Ալեքսանդր, Շիրվան 11, 97, 169,
171, 182, 191-203, 205, 206, 210-212, 214, 215,
219, 250, 251, 254, 275, 648, 649, 663, 674
- Շմիդ Օտտո Յուրևիչ [Օտտո-Ֆրիդրիխ-
Յուլիուս Յուլևի Շմիդտ Գրիգոր] 261,
263, 697
- Շոլոխով [Միխայիլ] 204, 647
- Շոխիյան Արշավիր 140, 291
- Ոսկանյան Արուս 11, 194, 200, 247, 255-257, 351
- Ոսկանյան Արմիկ 693
- Ոսկանյան Գևորգ 401
- Ումանսկի 559-563
- Ումրշատյան Վահան 98
- Չալաբյան Կարո 23, 394-396, 415-418, 420, 434,
568, 575
- Չալիկյան Գրիգոր 584, 612
- Չաուշյան Էդիկ 594, 623, 629
- Չարենց (Կողարաշյան) Իգարելա, Իգարելա
17, 182-187, 190-192, 204, 280, 293, 298,
300, 304, 308, 310, 311, 320, 685
- Չարենց Անահիտ, Անահիտ, Ադոկ (Եղիշե
Չարենցի դուստրը) 186, 298, 640
- Չարենց Արփիկ, Արփիկ (Եղիշե Չարենցի
առաջին կինը) 169, 170, 173-175, 178-180
- Չարենց Արփիկ, Բոժիկ (Եղիշե Չարենցի
դուստրը) 183, 186, 298
- Չարենց Եղիշե 10-12, 37, 169-193, 222-224, 228,
237, 244, 245, 250, 264, 275, 277-280, 283,
294, 295, 303, 310, 380, 526, 614, 619, 636-
641, 644, 646-648, 651, 652, 654, 657, 658,
664-669, 671, 672, 681, 682
- Չեխով [Անտոն] 532
- Չերնոբայով Նիկոլայ Գրիգորևիչ 479
- Չիթունի Վահրամ 21, 691, 704
- Չիթունի Վիկտոր 691
- Չիթունի Վիկտորիա 21, 691
- Չիլոյան Կարապետ 343
- Չոպանյան Արշակ 259, 275, 294, 295, 670
- Չոքար Եղիա 307, 524, 646, 658, 704
- Չոքարյան Գրիգոր 180
- Պալջյան Վազգեն 292
- Պաղո, Պաուլո Տիգլիսա 259, 275, 339, 340
- Պապյան Սուրեն 419, 432, 433
- Պատրիկյան Ռազմիկ, Պատրիկյան 353-362,
364, 366, 367, 373, 374, 391-393
- Պարոնյան Հակոբ, Պարոնյան 97, 110, 111, 470
- Պարոնյան Ռուբեն Լազարևիչ 362
- Պետյան Հովհաննես 108
- Պետրոսյան Էլիզ 235
- Պողոսյան Անուշավան 105-107
- Պողոսյան Արուս, Արուսյակ 18, 319, 321, 324,
686
- Պողոսյան Սալբի 39
- Պոռշյան Պերո 22, 23, 201, 407-414, 420, 422-
427, 429, 433, 437
- Ջալաթյան Հայկ Արտեմիչ 599, 705
- Ջանան Մկրտիչ (Մկրտիչ Միհրանի
Ջանանեան) 247, 306, 646, 648, 665, 705
- Ջասմե Ջալիլ 11, 236, 568
- Ջնդի Հաջիե 11, 236, 648, 656
- Սալախյան Վեհանուշ 91, 92, 94, 97, 108
- Սահակյան Սիմակ 409, 411
- Սահիկյան Անահիտ 239-241, 568, 626
- Սամեդ Վուրդուն 259
- Սամախովա Մարիա 525
- Սայադյան Դերենիկ 342-344
- Սարաջյան (Սարյան) Օքսեն 259
- Սարգիսյան Սարգիս 643
- Սարգսյան Արա 568, 664
- Սարգսյան Հռիփսիմե, Հռիփսիկ 91, 108, 117
- Սարգսյան Նիկողայոս 39
- Սարյան Գեղամ (տես նաև Տեր Բաղդասարյան
Գեղամ) 328, 377, 568, 624, 625
- Սարոյան Դերենիկ 568
- Սարոյան Պատրիկ 29, 283, 306
- Սարովսանյան Կարո 89
- Սարովսանյան Վազգեն 369, 370, 373
- Սաֆարյան Նվեր 688
- Սելյան Պատրիկ 259
- Սիամանթո 275, 653
- Սիմոնյան Աշխեն 315, 686
- Սիմոնյան Արաքսյա (Դրաստամատ Տեր
Սիմոնյանի կինը) 293, 304, 309, 311, 320,
671, 686
- Սիմոնյան Էմմա 418, 434
- Սիմոնյան Հմայակ 418
- Սինանյան Վերժինե 87, 91-93, 100
- Սիպիլ [Ջարել Հովհաննեսի Խանջյան] 259
- Սիտալ [Կարապետ Շահենի Սիտալ,
Շահիկյան] 259, 275
- Սիրաս Հմայակ 37, 243, 377, 413, 578, 582, 583,
587, 625
- Սմբատյան Տիգրան 85, 86
- Սոլախյան Արշավիր 628
- Սողոմոնյան Սողոմոն 429,
- Ստալին [Իոսիֆ Վիսսարիոնի] 12, 14, 15, 28,
29, 267, 274, 278, 294, 332, 333, 475, 484,

- 512, 520, 533, 534, 641, 647, 649, 652, 655-658, 660, 661, 664, 668, 672-675, 677-682, 688, 691, 697-700, 705, 706
- Ստամբուլյան Գուրգեն 551, 552, 554, 557, 560-562
- Ստեփանյան Անժելա 220, 391
- Ստեփանյան Ներսիկ 9, 21, 273, 640, 646, 661-664, 668, 669, 681, 682, 692, 699
- Սուքիասյան Արտաշես 642
- Սուքիասյան Թումաս 642
- Վա Ծիլ 523
- Վահանյան Լերիկ 294
- Վահեյան Վահե 259
- Վահունի Սուրեն [Սուրեն Վահանի Խաչիկյան] 237, 655
- Վաղարշյան Վաղարշ 253
- Վանանդեցի, Վանանդեցի Գուրգեն (տես նաև Փորսոտյան Գուրգեն) 184, 210, 274, 279, 636, 640, 646, 664, 706
- Վարդանյան Գոհար 576, 596, 600
- Վարդանյան Էմմա 284, 388, 390, 574
- Վարդանյան Սայրանուշ 283
- Վարդանյան Ռաֆայել 642
- Վարդանյան Ռուզաննա 11, 16, 247, 251, 253, 258, 284, 334, 362, 388, 390, 574, 578
- Վարդանյան Ս. 30, 32, 33
- Վարդանյան Վավիկ 253, 255
- Վարդանյան Տիգրան 256
- Վարդապետյան Երվանդ 642
- Վարուժան Դանիել 231
- Վեսպեր 523
- Վինգբերգ Ռոզա 17, 269, 324, 686
- Վիտինսկի, Աֆանասի Նիկոլանիչ 555
- Վշտունի Ազատ [Կարապետ Սեթի Մամիկոնյան] 11, 136, 168, 193, 222, 233, 636, 648
- Վորոշիլով Կ. 664, 675, 697, 698
- Տաքինե Տիգիան 11, 194, 195, 259, 275
- Տարախյան Վարդուշ 18, 322, 686
- Տարոնցի Սողոմոն [Սողոմոն Սահակի Մովսիսյան] 225, 230, 232, 285, 377, 388, 568, 655
- Տեր Աբրահամյան Մկրտիչ 348, 568
- Տեր Գաբրիելյան Սահակ 10, 14, 28, 640, 656-658, 661, 662, 670, 671, 677, 678
- Տեր Գրիգորյան Էմին 11, 97, 199, 200
- Տեր Մկրտչյան Իսկուհի 97, 139, 140, 164, 290, 569, 584
- Տեր Բաղդասարյան Գեղամ (տես նաև Սարյան Գեղամ, Բաղդասարյան Գեղամ)
- Տեր Սիմոնյան Դրաստամատ 13, 262, 277, 279, 646, 648-650, 656-658, 664, 665, 668, 671, 692, 699, 705
- Տերնակալով, Տեր Նակալով Սարգիս Արտեմի 700, 705
- Տոլստոյ Ալեքսեյ 204, 261
- Տոնիկյան Աշոտ 275, 276, 438
- Տոնոյան Արփենիկ 8, 80-86, 89
- Տորոշելիձե Սալաքիա 191, 192
- Տուրգենև [Իվան] 216, 229, 323
- Րաֆֆի 12, 230, 278
- Ցեսարսկի Վ.Ե. 698
- Փափազյան Վահրամ 169, 247, 249, 250
- Փորսոտյան Գուրգեն (տես նաև Վանանդեցի Գուրգեն) 184, 646, 664, 706
- Փիլիպոսյան Ասատուր 642
- Քոչար Գևորգ 323, 551, 552, 554, 561, 686, 706
- Քոչար Երվանդ 169, 672
- Քոչար Հրայր [Հրայր Քոչարի Գաբրիելյան] 11, 222, 223, 235, 236, 374, 375, 422, 423, 568-570, 578, 587, 646, 653-655
- Քոչար Ուրարտու 573
- Քոչար Քնարիկ 323, 329, 686
- Քոչարյան Ավո 39
- Քոչարյան Վահան 39
- Օհանյան Կատյա 229
- Օհանյան Վաչե 695
- Օհանյան Վարդուհի 23, 407, 408, 415, 416, 418, 420, 429, 431, 432, 434, 569
- Օտյան [Երվանդ] 275, 653
- Ֆադեև Ալեքսանդր, Ֆադեև 197, 205, 214, 259, 275, 339-342, 541, 543-545, 556, 647, 672, 673
- Ֆահրադյան [Միքայել] 22, 423, 424
- Ֆարմանյանց Միսաք 510-512, 515, 516, 559
- Ֆիրդուսի 651

ՏԵՂԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ՑԱՆԿ

- Աբանա 529
- Ադրբեջան 414, 646, 659, 661, 662, 666, 670, 676, 677, 698
- Ազիզբեկով 606
- Ալազյազ, շրջան 589, 590
- Ալավերդի 98, 100, 101
- Ալջավազ (տես նաև Արծկե) 7, 38, 40, 47, 48, 71, 152, 166

- Ախուրյան 688
 Ակմոլինսկ 669
 Ամերիկա 12, 196, 259, 267, 292, 636, 680
 Անգարա, գետ, Ենիսեյ գետի վտակ 24, 36, 449, 451-455, 457, 460, 461, 463, 464, 466, 484-488, 490, 492, 506, 510, 515, 516, 519, 531, 536, 537, 540, 545, 547, 553, 558-560, 566
 Անգարսկ, գյուղ 510, 515
 Անդրկովկաս 14, 19, 237, 267, 373, 512, 641, 650, 664, 668, 676, 678-680
 Ասի 567, 670
 Աշտարակ 22, 23, 27, 201, 393-396, 398-401, 403, 404-408, 410, 413-423, 425-427, 429, 430, 432-434, 529, 633, 674, 687, 688, 696
 Աշինսկ 551
 Առեն, գյուղ Վանա լճի ափին 38, 39
 Աստրախան 247, 255
 Արարատյան դաշտավայր 318, 325
 Արաքս, գետ 317
 Արխանգելսկ 671, 689, 690
 Արծկե (տես նաև Ալջավազ) 7, 38, 40, 55, 56, 59, 63, 71
 Արտամետ 40, 41, 681
 Արտաշատ 38, 112, 654
 Արտյուզինո 449, 458
 Արփաչայ, գետ 567
 Բանդինսկի, գետ Վանա լճի ավազանում 64, 65
 Բաքու 128-130, 134, 135, 139, 164, 438, 682
 Բելամորսկ 529
 Բելյուք 30, 292
 Բերդ 518
 Բոգուչան 24, 26, 449, 453, 455, 457, 460, 461, 463-466, 477, 478, 481-492, 495, 498, 501, 505-510, 512, 513, 515, 517-522, 525, 532, 541, 544-548, 557-559, 561, 674, 675
 Գագրի, Գագրա 208, 531
 Գավառ 680
 Գերմանիա 196, 259, 679
 Գյուլագարակ 515, 516
 Դալար 112, 113
 Դերբենտ 247
 Դիլիջան 181, 227, 247, 265, 267, 668
 Դվին 112
 Ենիսեյ, գետ 24, 445, 449-452, 457, 526, 528, 532, 551, 552, 560, 566
 Ենիսեյսկ 526, 528, 532
 Երևան, Երևան 8, 12-15, 17, 18, 22, 26-30, 33, 34, 37, 43, 80-83, 86-89, 92, 95, 97-99, 104, 109, 110, 115, 117, 122, 123, 128, 135, 146, 169, 173, 177, 179, 181, 188, 189, 191, 192, 194, 199, 200, 206, 209-211, 214, 221, 223, 227, 228, 230, 231, 234, 235, 238, 242, 244, 247, 248, 250, 253, 256, 264, 267, 271-273, 283, 286, 290-292, 294, 303, 309, 317, 324, 325, 328, 330, 334, 336-338, 341, 344, 355, 370, 372, 373, 384, 385, 387, 389, 390, 395, 396, 399, 400, 408, 410, 412-414, 417, 422, 426, 433-435, 438, 439, 441, 442, 452, 457, 459, 477, 483, 486, 492, 509, 512, 518, 523, 528, 536, 539-541, 547, 551-555, 557, 558, 562, 564, 566-568, 575, 605, 613, 614, 626, 628-630, 634, 636, 640, 645-648, 650, 657, 658, 660, 661, 665-669, 674, 684, 687-690, 694, 695, 702, 705
 Զանգվի ձոր 81, 268, 346
 Զաքարյալ 247
 Էնգելս, քաղաք 24, 482, 501
 Էջմիածին 68, 75, 81, 88, 372, 645, 688
 Էրզնու, Էրզրում 7, 17, 71, 166
 Թալին 248, 249
 Թիֆլիս 12, 15, 37, 74, 92, 101, 104, 110, 122, 191, 206, 208-211, 220, 235, 240, 247, 267, 268, 273, 286, 322, 366, 370, 409, 413, 594, 635, 641, 642, 645, 646, 650, 658, 661-663, 666, 670
 Թոուզ 518
 Թուրքիա (տես նաև Տաճկաստան) 13, 17, 39, 43, 50, 56, 88, 196, 317, 635, 646, 670, 672, 676, 679, 680
 Իգդիր 43, 231
 Իջևան 206, 518, 634
 Իրտիշ, գետ, Օր գետի վտակ 442
 Լենինական 109, 110, 212, 223, 232, 239, 241-243, 268, 315, 316, 325, 326, 567, 634, 636, 687, 688, 689, 694
 Լենինգրադ 99, 171, 178, 240, 474, 478, 484, 485, 498-500, 530, 557, 559, 562, 563, 641, 656
 Լոնդոն 292
 Խաբարովսկ 552, 686
 Խաս, գյուղ Մուշում 687
 Խարկով 370, 412, 510, 511
 Խոռանց, գյուղ Վանա լճի ափին 7, 38, 40, 49, 50, 71, 166
 Խորհրդային Հայաստան (տես նաև Հայաստանի հանրապետություն) 7, 8, 11, 12, 20, 23, 26, 29, 33, 34, 86, 109, 110, 128, 169, 188, 210, 214, 224, 231, 235, 236, 259, 292, 628, 636, 638, 639, 641, 644, 653, 659, 660, 662, 663, 670, 674, 676, 679, 680, 697, 705, 706
 Ծաղկաձոր 206, 245, 266, 272, 572
 Կարազանդա 669, 682
 Կին 478

- Կիսովոդսկ 566
 Կիրովական (տես նաև Ղարաքիլիսա) 98, 100, 149, 234, 268, 673, 682, 691
 Կոլիմա, Կալիմա 13, 523
 Կովկաս 31, 39, 442, 605, 679
 Կրասնոյարսկ 23, 24, 27, 440, 442, 444, 445, 448, 449, 456, 467, 475, 508, 509, 512, 514, 520-522, 529, 532, 541, 544, 548, 550-554, 557, 559-562, 566, 675, 682
 Հայաստան 8, 9, 11-15, 17, 19, 22, 23, 26-28, 31, 33, 36-39, 50, 56, 86, 88-90, 92, 99, 103, 104, 109, 110, 102, 123, 163, 168, 169, 179, 182, 188, 191, 195, 201, 205, 206, 213, 214, 223, 224, 240, 241, 247, 248, 255, 259, 262-264, 276, 279, 283, 288, 294, 295, 322-324, 326, 339, 356, 366, 370, 409, 439, 456, 510, 514, 515, 522, 523, 527, 540, 541, 546, 561, 567, 622, 634-641, 643-648, 650-654, 656-671, 673-675, 677, 679, 680, 682-684, 686, 690, 694, 697-701, 705, 706
 Հայաստանի Հանրապետություն (տես նաև Խորհրդային Հայաստան) 43, 408, 567
 Հաջիխալիլ, գյուղ 589, 590
 Հյուսիսային Կովկաս 25, 255, 322, 373, 502
 Հնդկաստան 86, 196, 259, 475
 Հոկտեմբերյան 567
 Հունաստան 196, 259, 680
 Հրազդան գետ 81, 117, 442, 443
 Զերժինսկ 520, 521, 532, 539, 566
 Ղազախստան 669, 685
 Ղարաքիլիսա (տես նաև Կիրովական) 100, 234
 Ղուրա 255, 677
 Մագադան 13, 668, 686, 690
 Մասիս, սար 372, 420, 443, 463, 567, 605
 Մաստարա 248
 Մատիգինո, վարչական կենտրոն Սիբիրում 456-458
 Մարսել 693
 Մինուսինսկ 551
 Միջերկրական ծով 188, 189
 Մոնղոլիայի ժողովրդական հանրապետություն 259
 Մոսկվա 10, 12, 14, 43, 97, 110, 182, 183, 190, 191, 197, 199, 204, 223, 233-235, 242, 261, 267, 279, 303, 323, 335, 368, 412, 433-435, 478, 482, 498, 505, 506, 517, 530, 543-549, 551-553, 555-559, 562-566, 570, 602, 637, 640, 641, 643, 647, 649, 651-663, 666-671, 674, 677, 680, 681, 690-692, 694
 Մուշ 238, 696
 Նախիջևան 70, 71, 75, 247, 363, 409, 662, 670
 Նարիսկ, Նորիսկ 551, 552
 Նովոսիբիրսկ 441, 443, 444, 562, 647
 Նորաշեն 518
 Շամախի 203, 247
 Շամշադին 512, 513, 518
 Շիշկերտ 642
 Չինաստան 196, 259
 Ջերմուկ 604, 605
 Ռուսահայաստան 43
 Ռուսաստան 43, 88, 94, 355, 634, 635, 638, 648, 649, 657, 670, 674, 679, 690, 697, 698
 Սասուն 527, 646, 672
 Սիբիր 23-27, 36, 278, 303, 320, 390, 395, 438-441, 443-445, 449-454, 461, 467-470, 473, 476, 477, 480, 482, 484, 486, 487, 490-492, 495, 496, 498-500, 502, 503, 506, 512, 516-518, 520, 526, 527, 529, 534, 538, 540, 542, 543, 546-549, 551, 553, 554, 559, 563, 564, 574, 588, 626, 630, 682, 683
 Սիսիան 691
 Սիրիա 259, 634, 680
 Սիփան 36, 38-41, 48, 50, 51, 56, 58, 60, 63
 Սովետական Միություն (տես նաև ՍՍՀՄ) 530, 535
 Մոմպասադ 529
 ՍՍՀՄ (տես նաև Սովետական Միություն) 553, 541, 574
 Ստավրոպոլ 247, 255
 Ստրելկա 451, 452, 457, 559-561
 Սևան 342, 372, 673, 691, 694
 Վան 7, 8, 10, 13, 31, 36, 38-40, 42, 44, 47, 48, 50, 56, 59, 64, 71, 86, 110, 127, 141, 146, 151, 152, 195, 203, 223, 228, 235, 237, 259, 270, 523, 641, 645, 647, 681
 Վանա լիճ 36
 Վերին Կարմիր Աղբյուր 515
 Վլադիմիր 332, 367, 439
 Վրաստան 195, 247, 414, 524, 530, 648, 658, 661-663, 666, 674, 676, 679, 698, 700
 Տաճկահայաստան 252
 Ուզբեկստան 675
 Ուկրաինա 340, 656
 Ռոմուտ 688
 Փարաքար 81
 Փարիզ 12, 31, 122, 188, 189, 201, 202, 213, 214, 265, 267, 270, 292, 336, 340, 389, 628, 639, 645, 650, 658, 659, 670, 694
 Քանաքեռ 88, 126, 183, 691, 692, 694
 Քասախ, գետ 393, 394, 419, 420, 434
 Օր, գետ 442, 443
 Օրջոնիկիձե 509
 Ֆրանսիա 196, 213, 259, 265, 658, 680

ԷԹՆԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ՑԱՆԿ

Ադրբեջանցի 205, 358, 463, 509, 510, 515, 534,
550, 551, 655, 656

Ամերիկացի 24, 482, 634

Բելոռուս 24, 482, 655

Եզդի 11, 82, 242, 243, 656

Էստոնացի 24, 482

Թուրք, թուրքեր 38, 54-57, 60-63, 88, 144, 152,
278, 393, 636, 655, 656, 662, 677, 687

Լատիշ 24, 482, 503, 515

Լիտվացի 24, 482

Կորեացի 24, 482, 507

Հրեա 24, 482, 506, 655, 676, 697

Մոլդավացի 507

Չինացի 24, 482

Չուլչա 278

Չուկոտ 278

Ռումինացի 499

Ռուս, ռուսներ (տես նաև ռուս) 7, 24, 61-63,
66, 68-73, 75, 205, 220, 229, 256, 261, 275,
414, 441, 443, 462, 482, 483, 504, 506, 534,
552, 605, 606, 638, 648, 655, 672, 697

Վրացի 15, 192, 205, 417, 456, 457, 459, 496,
508-510, 515, 546, 642, 643, 655, 657, 681

Ուոուս (տես նաև ոուս) 61, 62

Ուկրաինացի 205, 340, 499, 504, 507, 534

Քուրդ, քրդեր 11, 44, 50, 52-55, 57, 63-65, 236,
314-316, 568

Օս, օսետին 508, 546, 557

ՄԱՐՈ ԱԼԱԶԱՆ
ԻՄ ԿՅԱՆՔԻ
ՈՂԲԵՐԳՈՒԹՅՈՒՆԸ
ՅՈՒԾԵՐ

Աշխատասիրությամբ՝
Հ.Խառատյան, Լ. Խառատյան

Ձևավորումը և էջադրումը՝
Արթուր Հարությունյանի

ՄԱՐՈ ԱԼԱԶԱՆ
ԻՄ ԿՅԱՆՔԻ ՈՂԲԵՐԳՈՒԹՅՈՒՆԸ
ՀՈՒՇԵՐ